Tomislav Raukar

HRVATSKO SREDNJOVJEKOVLJE

prostor, ljudi, ideje

ŠKOLSKA KNJIGA, Zagreb, 1997.
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA U ZAGREBU

CLIO
CROATICA

Uređivački odbor
Dr. MIROSLAV BERTOŠA
Dr. IVO GOLDSTEIN
Dr. JOSIP KOLANOVIĆ
Dr. IVE MAŽURAN
Dr. FRANKO MIROŠEVIĆ
Dr. DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ
Dr. DRAGO ROKSANDIĆ
Dr. STJEPAN SRŠAN
Dr. AGNEZA SZABO
Akademik FRANJO ŠANJEK
Dr. MIRKO VALENTIĆ

Filozofski fakultet Sarajevo
H
119 04
085000693
COBISS ©

Izdavanje ove knjige pomoglo je Ministarstvo znanosti i tehnologije.
Ova je knjiga nastala u projektu Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, u projektu Hrvatska povijest – sinteze voditelja dr. Nikše Stančića.

Nadi

SADRŽAJ

A. UVOD

1. Razlog za sintezu . . . 3
   - Baština i budućnost . . . 3
   - Dvojbe sinteze . . . 3
2. Pristup hrvatskom srednjovjekovlju . . . 5
   - Cjelovitost povijesti . . . 5
   - Osvrt na baštinu . . . 5
   - Stari i novi postupci . . . 6
   - Dvije razine spoznaje . . . 7
   - Vrijeme srednjovjekovlja . . . 8
   - Društvo i periodizacija . . . 9
3. Promijenjeni obzor . . . 11
   - Humanizacija povijesnog . . . 11
   - "Zatvorena" društva, "otvorena" društva . . . 11
   - Pojam sigurnosti i pojam ugroženosti . . . 12
   - Prema neposrednoj povijesti? . . . 13
   - Pogibelj statičnosti . . . 13
   - Rušenje izmišljenih bedema . . . 14
   - Bilješka o strukturi knjige . . . 15
   - Srednjovjekovlje u suvremenosti? . . . 16

B. RAZNORODNOSTI I SPAJANJA

1. Osnovica povijesti . . . 19
   - Pojam raznorodnosti . . . 19
   - "Patuljak među divovima" . . . 20
   - Geopolitičke smjernice . . . 20
   - Uloga jadranskog prostora . . . 21
   - Procesi spajanja . . . 22
   - Kakva ocjena Trpimirovića? . . . 23
2. Od kneževine do kraljevstva . . . 24
   - Počeci političkog organiziranja . . . 24
   - Novi obzor kneževine . . . 27
   - Trpimirov uspon . . . 28
   - Prvi pokušaj s Jadrana . . . 30
   - Trpimir i Bazilije . . . 31
   - Branimirov otklon papi . . . 32
   - Pokušaji i ostvarenja crkvene jurisdikcije . . . 34
   - Splitski crkveni sabori . . . 35
   - Prostorno širenje: Tomislav . . . 36
   - Zastoj u sredini stoljeća . . . 39
   - Središnji, brdski prostor . . . 40
   - Nagovještaj mletačke prevlasti . . . 40
3. Prema europskom obzorju . . . 43
   - Prijelom jedanaestog stoljeća . . . 43
   - "Kralj Hrvatske i Dalmacije" . . . 44
   - Kakva vlast u Dalmaciji? . . . 46
   - Širenje Krešimirove Hrvatske . . . 47
   - Zvonimir i Grgur VII. . . . 49
   - Riječ Bašćanske ploče . . . 50
   - Neretvansko pitanje . . . 54
   - Stoljetne struje ljudskih veza . . . 55
4. Suton samostalnosti . . . 57
   - Dinastički prijelom . . . 57
   - Prva pojava Arpadovića . . . 57
   - Uzaludni Petrov otpor . . . 58
   - Ožiljci povijesnog mišljenja . . . 59
5. Stoljeća sazrijevanja . . . 61
   - Novi vladar i baština Trpimirovića . . . 61
   - Koloman i Dalmacija . . . 63
   - Pomak državnog središta . . . 64
   - Arpadovići i istočni Jadran . . . 65
   - Između Venecije i Bizanta . . . 65
   - Osvajanje osamljena grada . . . 66
   - Zadarske kule i stijeg Arpadovića . . . 68
   - Zajednički prostor ljudî . . . 69
   - Jadransko širenje . . . 69
   - Između dviju Dalmacija . . . 71
   - Zaleđe u tišini sazrijevanja . . . 72
   - Integrativna uloga Bribiraca . . . 73
   - Individualizacija kraljevstva . . . 74
   - Stoljeća sazrijevanja . . . 76
6. Vrhunac srednjovjekovlja . . . 77
   - Prijelomnost četrnaestog stoljeća . . . 77
   - Potpuni poraz na Jadranu . . . 78
   - Prvo odmjeravanje snaga . . . 79
   - Odlučan sukob s Venecijom . . . 80
   - Zadarski mir 1358. godine . . . 80
7. Od zastoja do ugroženosti . . . 83
   - Ludovik: vještina ili površnost? . . . 83
   - Mletački bedem na Jadranu . . . 83
   - Izvan kraljeva obzora: Osmanlije . . . 83
   - Samo na površini društva . . . 84
   - Spajanje sila ugrožavanja . . . 85
   - Preludij rasapa: protudvorski pokret . . . 85
   - Prema prostornom "raščinjavanju" . . . 86
   - Nova uloga Budima . . . 87
   - Vladar i "raščinjavanje" . . . 88
   - San i stvarnost Carstva . . . 88
   - Djelovanje vlastele . . . 89
   - Dva Ivana . . . 91
   - Kralj i staleži . . . 92
   - Matijaš i Turska . . . 92
   - Uzaludni napor pape Pija II. . . . 93
   - Kako zaustaviti Osmanlije? . . . 94

8. Slom srednjovjekovne države 96
Uzmak Jagelovića 96
Krbavski poraz 97
Sudionici i žrtve 97
Jagelovići i protuturski savez 1501. god. 99
Otpor osamljenih 100
Krbavski kondotijer Venecije 101
Cambraiska zamka 101
Samozatajni napor Petra Berislavića 103
I "nalegoše na jazik hrvatski" 104
Habsburški prodor prema jugu 105
Od Carstva prema Jadranu 106
Obrnuto gibanje: Hrvatska i Habsburgovci 107
Cetinski izbor osamljene Hrvatske 108
Nijedan vladar nije "silom zavladao Hrvatskom" 110

9. Sinteza prostora 111
Prostor i društvo 111
Prostorne mijene i prostorni kontinuiteti 112
Osjetljivost središnjeg brdskog prostora 112
Prostor prelamanja Hrvatske i Bosne 113
I prodor Osmanlija 114
Dinamika prostora 115

C. DRUŠTVENE I GOSPODARSKE RAZINE
1. Srednjovjekovno društvo 133
Stvaranje društva 133
Zajedništva i suprotnosti 133

2. Narodnosno stvaranje 136
Etnokulturna osnovica 136
Hrvatski i romanski svijet 136
Primjer Istre 137
Primjer Dalmacije 138
Romanski prežici u tišini stoljećâ: Vlasi 138
Hrvatski i slavenski svijet 139
Prinos došljaka 141
U okrilju zajedništva 141

3. Društvena područja 143
Jadranski i kontinentalni prostor 143
Grad na obali: civitas 144
Na obali, izvan antičke baštine 146
Grad neostvarene žudnje 147
Grad u zaleđu 148
Tvrda uporišta vladanja 148
Komunalni duh u Slavoniji 149
Grad kao razvojni znak 149

4. Gospodarske djelatnosti 151
Smjernice gospodarskog razvoja 151
Privreda obale i privreda zaleđa 151
Gospodarski sustavi srednjovjekovlja 152
Privreda i politička vlast 153

Tehnološko napredovanje ili tehnološki zastoj? 154
Tehnološka statičnost zemljišne proizvodnje 155
Veća pokretnost obrta 158
Uspon brodogradnje 159
Ars lanae u Dubrovniku 159
Poslovna tehnologija trgovca 160
Polet trgovačkih društava 161
Univerzalnost trgovca 161
Veze kao zrcalo rasta 163
Razmah komunikacija 164
Kasnosrednjovjekovni vrhunac veza 165
Sultan, Minčeta i sv. Vlaho 167
Grad pod Vratnikom 167

5. Demografska gibanja 169
Demografski obzor srednjovjekovlja 169
Stanovništvo jadranskog grada 169
Grad i burgus 170
Ljudi i prostor 171
Nepoznato zaleđe 172
Činitelji rasta i činitelji zastoja 173
Demografska postojanost i demografska osjetljivost 174
Prvi znakovi depopulacije zaleđa 175

6. Prostor Crkve 177
Crkveno ustrojstvo 177
Rano doba jadranskih biskupija 177
Širenje biskupijske mreže 178
Crkva u Panoniji 179
Crkveni i politički prostor 180
Biskupije i samostani 180
Poletna snaga redovništva 181

7. Društvena zajednica 183
Pojam društvene zajednice 183
Čvrstina grada i krhkost sela 183
Zajednička žudnja sigurnosti 184
Prostor i osjećaj "domovine" 185
Schiavoni u Veneciji 185
Migracije i ustrojstvo društva 188
Komunalna društva na istočnom Jadranu 188
Doba komunalnog sazrijevanja 188
Politička vlast i komunalna društva 189
Kraljevski grad u Slavoniji 190
Kraljevska zaštita i feudalna vlast 191
Prigušen komunalni duh Gradeca 191
Društveni obzor seoske zajednice 192
Kodifikacija i zasebnost 193

8. Oblici društvenog okupljanja 194
Zajednica i društvene grupe 194
Prostor i grupa 195
Rano doba društvenog okupljanja 196
Veći i manji na obali 196

I u zaleđu sloj moćnih 197
Raskrižja seoske općine 198
Doba sazrijevanja 200
Konačno oblikovani patricijat na Jadranu 200
"Plemeniti" u kvarnerskoj općini 201
Rađanje plemstva u Hrvatskoj 202
Otpornost plemićkog ustrojstva 203
Vlasteoske obitelji u Hrvatskoj 206
Sjaj i pad dinasta: knezovi Bribirski 207
Od Krčkih do Frankapana 208
Kratkotrajni cvat na Kvarneru 208
Uspon vlastele u Slavoniji: Babonići 209
Podijeljena društva 210
Neplemićke grupe i komunalna društva 211
Sve skromnije razdvajanje 211
Izdvajanje u seoskim društvima 212

9. Moć posjedovanja i moć vladanja 213
Uloga imućnosti 213
Bogatiji i skromniji 213
Imovna moć gradske elite 214
Na suprotnoj strani posjedovanja 215
Blizina i daljina vladanja 215
Vladanje ili nužnost privida 216
Još dalje od vlasti: skupštine pučana 217
Seoska društva i razine vladanja 218
Izdvojeni prostori samostalnosti 218
Doba zrelosti i animoziteta 220
Sukobi oko političke moći 220
Sraz društvenih grupa 223
Sva žestina suprotnosti 224

10. Sustav znakova 226
Društveni znakovi srednjovjekovlja 226
Zajednica i znak 226
Obitelj i znak 228
Pomak prema regionalnoj vizualnosti 230
Granice znakovlja 231

11. Pojedinac i zajednica 234
Osobne i kolektivne veze 234
Osnovica vezâ: obitelj 234
Obitelj skromnijih 235
Zajednica stanovanja 236
U okrilju bratovštine 236
"Ako se neki od bratima razboli" 237
Savršenstvo jedne zajednice: samostan 238
Cjelovitost ustrojstva 238
Sigurnost i marginalizacija 239
Koliki broj marginaliziranih? 240
Žudnja dobrotvornosti 241
Prigovor savjesti 243
Preobrazba siromaštva 244

Svijet oporuke 245
Hospiciji i leprozoriji 246
Prijetnja isključivanjem 247
Heretici: između kazne i snošljivosti 247
Okrutnost kazne 248
Krhkost čovjeka 249

D. UTJECAJI, KOMUNIKACIJE, SREDIŠTA

1. Društva i komunikacije 255
Veze društava, veze ljudi 255
Unutar društva i izvan društva 255
U žarištu vezâ 256
Od alpskog do jadranskog prostora 257
Rana svjedočanstva ljudskih veza 258
Na razmeđu Istoka i Zapada 260
Istočno Carstvo na Jadranu 260
Zapadna i Istočna crkva 261
Kakvo djelovanje raskola 1054. godine? 262
Stvaranje katoličkog i pravoslavnog prostora 262
Između njih: Bosna 263
Kako je niknula hereza? 264
Gibanje hereze 268
Gualterius de Anglia 269
Promjena ravnoteže 270

2. "Rubna područja" povijesti 271
Komunikacije i "rubna područja" 271
Dukljanski iver 272
Istarski prostor: suprotnosti i trajanja 273
Istarski razvod i svijet "komuna" 274
Na okrajku jednog drugog svijeta: Dubrovnik 275
Prostorna blizina i duhovna daljina 277
Između rubnosti i integracije 278
Samostalnost i komuniciranje 279
Rubnost Bosne 280
Nužnost komuniciranja 281
Istočna osnovica u zapadnom ozračju 282
Narodnosno ustrojstvo 283
"Srblin" i "Vlah" 284
Bosna i Srbija 284
Koliko razinâ pripadnosti? 285
Heretička i prostorna razina 286
Franjevačka komponenta 287
I tada prijelom 287
Mijene rubnosti 290

3. Kršćanstvo i pismenost 291
Dolazak kršćanske riječi 291
Prije i poslije pokrštenja 291
Vjerovjesništvo s Jadrana? 292
Rani jadranski utjecaji 293
Benediktinske zajednice 294

Na početku: kameni natpisi . . . 295
Kako odrediti razvojni luk? . . . 297
Jadranski evanđelistari . . . 297
Od rustičnosti do savršenstva . . . 300
Duhovno rođenje Slavonije . . . 302
Latinistička osnovica . . . 302
Slavenska i latinska usporednost . . . 303
Ćirilometodska svjetlost . . . 304
Samo bizantsko ili i hrvatsko područje? . . . 305
Glagoljski i ćirilski prostor . . . 306
Cvat ili raznorodnost pismenosti? . . . 308
Komunikacijsko uporište i znak zasebnosti . . . 310

4. Stvaralaštvo oblikâ . . . 312
Mijene oblikâ . . . 312
Predromaničko žarište . . . 312
Beskonačnost pletera . . . 314
Jedinstvo prostora . . . 315
Prema romanici . . . 317
Romaničke i gotičke spone . . . 318
Buvina i Radovan . . . 321
Na kraju srednjovjekovlja: Juraj Dalmatinac . . . 323
Prostorna i likovna sinteza . . . 324
Od kodeksa do tiskarstva . . . 326
Znak ljubavi . . . 326
Težnja za lijepim, težnja za brzim . . . 327
Kako se mijenjala knjiga? . . . 329
"U stacun chi darsi libar sa signao" . . . 329
Dvopismenost tiskarstva . . . 331
Između zaleđa i obale . . . 332

5. Duhovnost srednjovjekovlja . . . 334
Krajolik duhovnosti . . . 334
Između grijeha i spasenja . . . 334
Vizualna osjećajnost . . . 335
Kolektivno okrilje . . . 336
Blagost smrti? . . . 336
Strogost oporuke . . . 337
Prostor živih i prostor mrtvih . . . 338
Pojava nove osjećajnosti . . . 338
Ars moriendi . . . 340
Ples mrtvaca . . . 340
Marulićeva sinteza . . . 341
Prema čovjeku . . . 343
Suženi obzor? . . . 344
Nedjeljiva cjelina . . . 344
Izvan limesa . . . 345

6. Nosioci vezâ . . . 347
Mi sámi i drugi . . . 347
Zastrto tamom . . . 347
Europski vidokrug: sveučilišta . . . 348
Teologija i pravo, Pariz i Bologna . . . 349

Prema sveučilištu u Padovi . . . 350
"Ko taj što možda iz Hrvatske sada dolazi" . . . 351
Križarski pohodi i Hrvatska? . . . 351
Kasnosrednjovjekovni rascvat . . . 352
Dva prostorna kruga . . . 353
Iter sancti Jacobi . . . 354
Duhovnost i poslovnost hodočašća . . . 355
Društvo i hodočasnik . . . 356
Hodočasnik i trgovac . . . 356
Drugi o nama . . . 357
Križarska svjedočanstva . . . 358
Znatiželja hodočasnika . . . 359
Prostor i putnik . . . 360
"Veliki" ili "mali"? . . . 361
U europskom zrcalu . . . 362
Providurov obzor . . . 363
Dolazak intelektualca: potestati . . . 364
Od bilježnika do umjetnika . . . 365
Pohvala humanistâ . . . 366

7. Integrativna područja . . . 368
Pojam srodnosti . . . 368
Grad i ljudi . . . 368
Ideologija zasebnosti . . . 369
Toma i Miha . . . 370
Percevalovo ishodište . . . 371
Svjedoci vremena . . . 372
Kako su se podizale katedrale? . . . 373
Zvonik i prostor . . . 374
Krajolik grada i oporučitelj . . . 376
Siromašenje obitelji ili ravnoteža viška? . . . 377
Jadranski društveni prostor . . . 378
Kakvo djelovanje Venecije? . . . 379
Metrološka individualnost gradova . . . 380
Integrativna zbilja mjerâ . . . 381
Društvena i jezična integrativnost . . . 382
Obzor humanistâ . . . 383
Diplomati i stvaratelji . . . 383
Panonski smjer spajanja . . . 384
Hrvatski humanisti i Korvinov dvor . . . 385
Nove pripadnosti: ilirska i slavenska . . . 386
Doživljaj slavenskog svijeta . . . 387
Integrativnost u okrilju Crkve . . . 388
Stojković i Jamometić . . . 389
Latinski univerzalizam . . . 390
Razdioba kulturnih središta . . . 391
Vladar, policentričnost, budućnost . . . 392

E. DOBA SAZRIJEVANJA I DOBA ZASTOJA

1. Gibanje srednjovjekovlja . . . 397
Dvije razine srednjovjekovlja . . . 397
Pitanja komparativnosti . . . 398

Od zrelosti prema zastoju . . . 398
Hrvatsko i europsko srednjovjekovlje . . . 400
Kako odrediti pojam zastoja? . . . 401
Nepoznato XIV. stoljeće? . . . 401
Neravnomjernost zastoja . . . 404
Kronologija "velikih invazija" . . . 405

2. Strukture i promjene . . . 407
"Opustošena Hrvatska" . . . 407
Od lokalnog prema univerzalnom obzoru . . . 407
Prostor grada ili prostor sela? . . . 410
Ljudi i zajednice . . . 411
Turško sužanjstvo . . . 411
Koliko sužnjeva? . . . 413
Bijeg i povratak . . . 414
Gradska okružja na istočnom Jadranu . . . 415
Zadarski primjer . . . 416
Grad ili otočje? . . . 417
Nezaštićeno zaleđe . . . 418
Uzmak do obale . . . 419
Krajolik graničnog pojasa . . . 420
Prostor razgradnje . . . 424
Seobeni valovi . . . 425
Jadranske migracije . . . 426
Otići preko Jadrana? . . . 428
Neravnomjernost depopulacije . . . 429
Izvan Hrvatske: samo rast . . . 430
Narodnosna preobrazba . . . 432
Gospodarski zastoj? . . . 433
Prvi činitelj: Mletačka Republika . . . 434
Drugi činitelj: Osmansko Carstvo . . . 435
Venecija i Dubrovnik . . . 436
Neokrnjeni rast Dubrovnika . . . 438
Pogled u cjelinu gospodarskog razvoja? . . . 438

3. Uspon i zastoj stvaralaštva . . . 440
Stvaralaštvo i zbilja . . . 440
Što je značio pogled prema Jadranu? . . . 441
"Mali" i "veliki" svjetovi . . . 442
Rascvat riječi . . . 443
Pojava pjesništva . . . 443
Pjesnikov obzor . . . 445
Živjeti u dalmatinskim gradovima oko 1500. god. . . . 446
Renesansni vrhunac . . . 448
Jedni drugima . . . 450
Pomak prema Dubrovniku . . . 451
Jezik i nazivlje: razlike i srodnosti . . . 453
Kako se stvarao književni jezik? . . . 454
Suvremenost likovnosti . . . 456
Renesansa na sjeveru . . . 457
Krajolik grada . . . 458
Toskanac u Dalmaciji . . . 459
Utvrde i ljetnikovci . . . 462
Ljetnikovac i krajolik . . . 463

Vrijeme Blaža Jurjeva . . . 464
Koliko prema renesansi? . . . 465
Svetost i ljudskost Bogorodice . . . 466
Izvan zavičaja: "Schiavoni" . . . 467
Stoljeća prije Lukačića . . . 468
Znanje i školstvo . . . 469
Granice rasta . . . 471
Tko je mogao poticati stvaralaštvo? . . . 472
Nalaziti se na okrajku . . . 472
Sinkronost i asinkronost stvaralaštva . . . 473

4. Političke ideje i pokušaj otpora . . . 476
Dugo doba podređenosti . . . 476
Prvi znakovi novih gledišta . . . 477
Podložništvo ili ravnopravnost? . . . 477
Krbavski ožiljak . . . 479
Juraj Divnić i Aleksandar VI. . . . 480
Kako pomoći Hrvatskoj? . . . 480
Prva dinastička pukotina . . . 482
Mletački privid . . . 483
Bernardin Frankapan i mletački dužd . . . 483
Od Dalmacije do Ugarske . . . 484
Rimske nade ugroženih . . . 486
Govornici i slušatelji . . . 488
"Ti si pastir, a mi ovce" . . . 489
Oko 1520. godine: prema carskom prostoru . . . 489
Njemački pokušaj Trankvila Andronika . . . 490
Hladnoća udaljenih . . . 491
Uzaludni napor ili prijelom? . . . 492
Preko obzora srednjovjekovlja . . . 493

F. PREMA SREDNJOVJEKOVLJU

1. O srednjovjekovnom vremenu . . . 499
Pitanja što ih na kraju valja postaviti . . . 499
Stoljeća, ritmovi, trajanja . . . 499
Srednjovjekovlje u našem obzoru . . . 500
U sredini vremena . . . 501
Salona i Spalatum . . . 503
Nesavršenstvo ili privid? . . . 507
Svjetlost i graditeljstvo . . . 508
Čovjek kao mjera povijesti . . . 509
Od tjeskobe do spokojstva . . . 510
Daleki ili ljudski zajednički, bliski svijet? . . . 511

2. Baština srednjovjekovlja . . . 513
Prepoznati srednjovjekovlje . . . 513
Zasebnost ili cjelovitost? . . . 513
Stezanje ili širenje prostora? . . . 515
Srednjovjekovno vrijeme i etnos . . . 516
U ozračju univerzalnog . . . 518
"Izvan" ili "unutar" matice? . . . 519
Integrativne spone . . . 520
Okupljanje i komuniciranje . . . 521
Grad: zrcalo srednjovjekovlja . . . 521
Trajnost baštine . . . 522

Summary 525
Zusammenfassung 529
Kratice 535
Vrela 538
Literatura 542
Popis slikovnih priloga 591
Popis priloga u boji 595
Kazalo 597

PREDGOVOR

Knjiga *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje* zamišljena je i ostvarena u sklopu projekta *Povijest hrvatskoga naroda – sinteze*, što ga je od 1991. god. u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu vodio prof. dr. Nikša Stančić, a novčano podupiralo Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Sadržajno i koncepcijski, pak, knjiga je izrasla iz autorova dugogodišnjeg nastavničkog djelovanja na Katedri za hrvatsku povijest, odnosno na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Mnoga područja u društvenom razvoju hrvatskoga srednjovjekovlja, ocrtana u knjizi, bijahu godinama predmetom plodnih i poticajnih razmatranja s naraštajima slušateljâ. Stoga je ona, u stanovitom smislu, i plod naših kolektivnih nastojanja. Na njezinim je stranama zadržan barem skromni iver našega zajedničkog vremena. Držim napose vrijednim to istaknuti.

Moja zahvalnost za ostvarenje ove knjige pripada Izdavačkom poduzeću "Školska knjiga", u Zagrebu, prije svega direktoru dr. Dragomiru Mađeriću i uredniku knjige, dr. Franku Miroševiću. Urednik dr. Franko Mirošević je godinama strpljivo i ustrajno podupirao knjigu, u krhkom i osjetljivom vremenu koje je prvu zamisao o rukopisu dijelilo od njegova tiskanja.

Odmah pokraj njih iskazujem zahvalnost recenzentima rukopisa, prof. dr. Ivanu Kampušu i akademiku Franji Šanjeku, za nemali trud, uložen u čitanje i komentiranje rukopisa, te za poticajne napomene, bez kojih bi ova knjiga u mnogim područjima bila primjetno siromašnija.

Posebno se zahvaljujem grafičkom uredniku knjige, gospodinu Željku Brnetiću, na plodnom i dugotrajnom suradništvu u likovnoj opremi knjige.

Zahvaljujem se, nadalje, lektorici, prof. Mariji Grigić, na veoma korisnim jezičnim savjetima, kartografu, gospodinu Ladislavu Gmajniću za vrsnu izradu povijesnih karata i prof. Petru Mamiću za sastav kazala.

Napokon, moja zahvalnost pripada i voditelju projekta *Povijest hrvatskoga naroda – sinteze* u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu prof. dr. Nikši Stančiću koji se do kraja brinuo za rukopis i knjigu, te Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske koje je primjerenom financijskom pomoći omogućilo tiskanje ove knjige.

I na kraju, dužan sam napomenuti da Popis literature u ovoj knjizi dopire do godine 1994. Rukopis knjige dovršen je u rujnu 1994. i predan uredniku "Školske knjige", dr. Franku Miroševiću, u ožujku 1995. godine. Zbog toga radovi, objavljeni nakon 1994. god., nisu mogli biti upotrijebljeni u pisanju knjige, pa nisu ni uključeni u njezin bibliografski popis.

Tomislav Raukar

Zagreb, 24. veljače 1997.

A.

UVOD

1. Razlog za sintezu

Baština i budućnost

Istraživačka baština historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju bogata je i plodna spoznajama. Od djela Ivana Luciusa-Lučića, što bijaše izraslo u znanstvenom ozračju europskog eruditizma XVII. stoljeća, do danas mnogobrojni su naraštaji povjesničara proučavali dugo trajanje srednjega vijeka. Razina spoznaje o tom razdoblju hrvatske povijesti odražavala je razvoj povijesne znanosti, njezino sazrijevanje i postupno širenje istraživačkih obzorja. Svaki je naraštaj povjesnikâ u svoju predodžbu o srednjovjekovlju unosio misaone i metodološke znakove svojega vremena gibajući se ustrajno, korak po korak, prema složenom biću iščezle povijesti. Svaki je naraštaj tako širio osnovicu, na koju danas možemo s pouzdanjem osloniti naše napore.[1]

Ali, u historiografiji nema statičnosti. Ona je sáma po sebi neprekidno misaono, istraživačko gibanje. U njoj nema konačnih dosega i nepromjenljivih gledišta, što ne bi mogla biti osporena novim proučavanjima. Uza svu, dakle, plodnost historiografske baštine i poštovanje spram nje, što je preduvjet svakoga napredovanja, pred povjesnikom je uvijek isti cilj – učiniti još jedan korak prema neotkrivenom svijetu proteklog vremena. A hrvatski srednji vijek jest i bit će vječni, nepresušni izazov novim istraživanjima i drugačijim osvjetljavanjima. Takvi istraživački pomaci, pak, najbolje se mogu iskazati u pokušaju tzv. sinteze, tj. u produbljenoj spoznaji o njegovu cjelovitom trajanju i o beskonačno složenoj strukturalnosti hrvatskoga srednjovjekovlja.

Stoga bi se moglo reći da se svaki naraštaj u jednom trenutku svojega sazrijevanja nužno suočava s najtežim zadatakom – pisanjem sinteze o hrvatskom srednjovjekovlju. Opseg povijesne spoznaje i metodološka zrelost istraživačkog postupka nigdje se ne iskazuju tako jasno kao u sintezi, što znači u koncepcijski promišljenim pogledima na cjelovitost srednjovjekovne povijesti. U pojedinačnim prilozima, bilo o nekom problematskom sklopu, bilo o nekoj regiji ili društvenoj zajednici, mnogo je lakše prodirati u nova historiografska područja, razvijati složenije metodološke postupke, koraknuti dalje od prethodnih naraštaja nego u stvaranju sinteze. Kao u kristalnom zrcalu, ona otkriva sve: dostignutu razinu baštine i značajke naših zamisli o budućnosti. Već i samo razmišljanje o načinu pisanja sinteze pokazuje koliko smo na taj samozatajni napor pripravni.

Dvojbe sinteze

Pisanje sinteze, prema tome, već na prvom koraku otvara mnoge dvojbe i upućuje na historiografski nerazriješena pitanja. Složena protuslovlja i asinkroni, prostorno i društveno razlomljeni, procesi hrvatske srednjovjekovne povijesti nameću svakom pokušaju sinteze nekoliko temeljnih, prethodnih postupaka. Da bi se moglo pristupiti sintezi, nužno je, prije svega drugoga, razriješiti koncepcijske dvojbe, odrediti sámo shvaćanje povijesnoga, utvrditi periodizaciju hrvatskog srednjovjekovlja i njezin odnos prema periodizacijskim sustavima okolnih makroregionalnih cjelina, objasniti neke pri-

[1] Šidak 1980; Raukar 1988.

mjetne razlike, primjerice, spram periodizacijskog tijeka na europsko-mediteranskom ili balkanskom prostoru. U istraživački obzor sinteze valja uključiti pojam o fundamentalnoj razlici između hrvatskog političkog i društvenog prostora, razlike između prostorne cjeline hrvatskoga srednjovjekovlja i njezinih regionalnih dijelova, upozoriti na osjetljivost njihovih uzajamnih odnosa itd. Nužno je, napokon, utvrditi smjernice metodološkog postupka, napose važne u proučavanju hrvatske srednjovjekovne povijesti. Istraživačka razina sinteze ovisi o razrješavanju navedenih pitanja, o rasponu između već dostignutoga i novih zamisli o njoj, zapravo o mogućnostima prevladavanja tog raspona. Ukratko, pristupajući sintezi, valja odgovoriti na temeljno pitanje: što tekstom sinteze želimo reći? kakav pogled na srednjovjekovno doba u njemu ocrtati?

Hrvatska medievistika se u ovom trenutku nedvojbeno nalazi u razvojnoj etapi koja iziskuje sabiranje sveukupne baštine i stvaranje polazišta budućim istraživanjima. Da bi se to postiglo, nužni su, pored analitičkih, istraživačkih priloga, i autorski prijedlozi sinteze o hrvatskom srednjovjekovlju, dvostruko utemeljeni, na vlastitim istraživačkim gledištima i sveukupnoj spoznaji historiografije. Što više takvih prijedloga. Samo raznolikošću pogledâ na hrvatsko srednjovjekovlje pomiču se i obzori historiografije. Da bi mogla živjeti, historiografija mora napredovati. Nužnost pristupa novim istraživačkim područjima temeljni je razlog za sintezu danas.

Knjiga što je čitatelj drži u rukama autorov je prinos takvim nastojanjima. Njezin tekst, važno je istaknuti, autor smatra samo *nacrtom* za jednu buduću sintezu, popisom pitanjâ uobličenih u sažete teze. U taj nacrt autor unosi svoja osobna koncepcijska i metodološka gledišta o hrvatskom srednjovjekovlju, prepuštajući ih procjeni historiografskoga vremena, jedinom apsolutnom kriteriju povjesnikova djelovanja.[2] Tekst, dakako, nije napisan kao uobičajena, odavno znana povijest što se postupno giba stoljećima srednjovjekovne epohe. On je zamišljen kao pokušaj određivanja ključnih smjernica hrvatske povijesti, onih društvenih procesa što su u mijenama dostignućâ i porazâ tvorili njezinu egzistencijalnu osnovicu. Događajne pojedinosti povijesnoga tijeka što ih obilato sadrže klasični pregledi hrvatske srednjovjekovne povijesti, pa ih čitatelj u svim sintezama može bez napora pronaći, u tekstu su ili u pozadini ili su sasvim zanemarene, osim kad je njihov slijed nuždan potpunosti izlaganja, jer se u tekstovnom ustrojstvu ne čine bitnima. U središtu njegove pozornosti jesu žarišni činitelji povijesti.

[2] Raukar 1987b.

2. Pristup hrvatskom srednjovjekovlju

Cjelovitost povijesti

Pristup hrvatskom srednjovjekovlju i mjera približavanja zbilji povijesti ovisi, dakle, o pitanjima što smo ih njezinu tijeku pripravni postaviti. Spoznaja ovisi o vrsti motrišta na proteklost. Na samom početku, utvrđujući metodološku osnovicu sinteze, povjesničar se mora odlučiti: sjaj zbivanja na površini povijesti ili njezini dubinski procesi, kratka trajanja događajnosti ili duga, višestoljetna usmjeravanja razvoja?

Hrvatskom srednjovjekovlju se može, naravno, pristupiti na oba načina. Ono je podjednako ispunjeno dramatikom zbivanja i složenošću svoje prostorne i društvene osnovice. Vladari i feudalni dinasti, odlučne bitke i politički lomovi sámi po sebi stvaraju uzbudljivu površinsku predodžbu o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti. Ali ako takav dramatski slijed zbivanja, uobičajen, primjerice, u ranim sintezama (T. Smičiklas ili Vj. Klaić), u potpunosti iskazuje ulogu istaknutih osoba i političkih odnosa što su obilježili hrvatski prostor i njegovu povijest, ipak najčešće zanemaruje teže primjetna i odlučujuća gibanja na razini cjeline hrvatskoga srednjovjekovlja. Svaki će se pokušaj sinteze o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti, dakako, više ili manje nužno obazirati i na taj površinski sloj zbivanja, na političku opnu povijesti, ali ako želi biti sintezom o cjelovitosti društvenog razvoja, on prije svega mora izložiti i objasniti njegove temeljne procese, što znači ocrtati stvaranje prostora i društva u hrvatskom srednjovjekovlju, protumačiti svijet njegovih ideja, te odrediti oblike intelektualnog i umjetničkog stvaralaštva. Povjesnik, dakle, mora odabrati takav metodološki postupak koji omogućuje pristup strukturalnoj složenosti i društvenoj cjelovitosti hrvatskoga srednjovjekovlja. U kakvu je odnosu takav postupak spram historiografske baštine?

Osvrt na baštinu

Moderna hrvatska historiografija je u nešto manje od jednog stoljeća ostvarila pet cjelovitih, sustavnih pregleda ili sinteza o hrvatskoj povijesti u srednjem vijeku, i to: *Poviest hrvatska* Tadije Smičiklasa (1879-1882), *Povjest Hrvata* Vjekoslava Klaića (1899-1911), *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* i *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića* (1102-1301) Ferde Šišića (1925, 1944), *Historija naroda Jugoslavije I*, djelo više autora (1953), te *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* i *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* Nade Klaić (1971, 1976).[2a]

[2a] Uz te sinteze usp. i kraće preglede hrvatske povijesti o srednjem vijeku, najčešće bez znanstvenih bilježaka: I. K. Tkalčić, *Hrvatska povjestnica*, Zagreb, 1861; Š. Ljubić, *Pregled hrvatske poviesti*, Rijeka, 1864; F. Šišić, *Hrvatska povijest* I-III, Zagreb, 1906-1913; M. Marjanović, *Savremena Hrvatska*, Beograd, 1913. (srednji vijek: 3-28); F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1916. (srednji vijek, u izdanju ^{3}1962: 67-267); L. Katić, *Pregled povijesti Hrvata*, Zagreb, 1938; S. Antoljak, *Pregled hrvatske povijesti*, Zagreb, 1942. (srednji vijek, u izdanju ^{2}1994: 34-89); isti, *Poviest Hrvata*, Zagreb, 1943; J. Šidak, *Hrvati*, *Historija*, EJ 4, Zagreb, 1960, 40-50; O. Keršovani, *Povijest Hrvata*, Rijeka, 1971. (srednji vijek: 11-30); D. Mandić, *Hrvati i Srbi, dva stara različita naroda*, München-Barcelona, 1971. (srednji vijek, u izdanju Zagreb, ^{2}1990: 17-130); T. Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1971. (srednji vijek, u izdanju ^{2}1992: 15-184); D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 1994. (srednji vijek: 35-147). Sasvim iznimno mjesto u skupu pregledâ o hrvatskoj

Te su sinteze u rasponu od oko jednog stoljeća dograđivale naše spoznaje o hrvatskom srednjovjekovlju, sažimajući misaonu i znanstvenu razinu hrvatske medievistike. Pa ipak, taj niz djelâ nikada nismo podvrgli sustavnom i razložnom vrednovanju, što pokazuje da nismo ni pokušali učiti na njihovim vrlinama i nedostacima, bez čega nije moguće gibanje prema novim gledištima. Ako je, dakle, hrvatska medievistika u nečemu znatnije griješila, onda je to suzdržanost od kritičnosti spram sebe sáme. A ako bismo, ipak, htjeli sažeto ocijeniti spomenute sinteze, mogli bismo reći da se svaka od njih, u svjetlosti istraživačke razine svojega vremena, ističe i ostvarenjima i propustima. Nijednu od njih ne bismo danas mogli smatrati primjerenim uzorom povjesnikovu pisanju, napose u metodološkom postupku, ali je unatoč tome neporecivo da one zajednički čine nezaobilaznu podlogu novim osvjetljenjima srednjovjekovne povijesti. Nužnost kritičnosti i zahtjev o preobrazbi metodološkog pristupa srednjovjekovlju, prema tome, nipošto ne znače negaciju starije historiografije. Kritičke napomene samo su nužna etapa u historiografskom rastu, u zalančavanju sazrijevanja, u gibanju povijesne spoznaje prema novim gledištima.

Ako, dakle, sinteze sažimaju spoznaje historiografije u slijedu njezinih razvojnih etapa, kako bismo mogli odrediti njihove koncepcijske i metodološke značajke?

Stari i novi postupci

Hrvatska medievalna historiografija je u pokušajima sinteze uglavnom primjenjivala dva koncepcijska i, s njima čvrsto povezana, metodološka postupka: a) tradicionalni, s težištem na dinastičko-vladarskom slijedu i političkom okviru povijesnog razvoja (T. Smičiklas, Vj. Klaić, F. Šišić), te b) društveni, s dosljednom regionalnom razdiobom hrvatskoga prostora (HNJ, N. Klaić). Nasuprot prvom, nedvojbeno istraživački plodnom i za budućnost zaslužnom, postupku starije historiografije u XIX. i u prvoj polovici XX. stoljeća, drugi je odražavao općeniti napredak novije hrvatske medievistike u drugoj polovici XX. stoljeća. Pri tome valja istaknuti da je i unutar svake od te dvije skupine sintezâ bilo primjetnih razlika. Ranim sintezama bijaše zajedničko sámo shvaćanje povijesnoga, ali se u isti mah svaka od njih isticala nekom svojom značajkom, svaka je od njih, unatoč nesavršenosti metodološkog postupka, u historiografiju unijela nešto novo.

Poviest hrvatska T. Smičiklasa nije se samo isticala autorovom stilističkom vještinom nego je bila i prvim iscrpnim, temeljitim prikazom hrvatske srednjovjekovne povijesti u modernoj hrvatskoj medievistici. *Povjest Hrvata* Vj. Klaića nedvojbeno je bila znakom kritičkoga napredovanja hrvatske historiografije. Ta je sinteza, kao i Smičiklasova, objavljena bez znanstvenih bilježaka, ali se njezin tekst svejedno dosljedno i strogo oslanjao na riječ vrelâ. Za neka razdoblja srednjovjekovne povijesti, napose za kasni srednji vijek, ona je i danas nezaobilazni priručnik. Šišićevi pregledi, na žalost, nisu doprli dalje od početka XIII. stoljeća, ali su uza sve to bili vrhuncima tradicionalne historiografije, čvrsto utemeljeni na analitičkim prosudbama izvorne građe. Njegova *Povijest Hrvata u*

srednjovjekovnoj povijesti zauzimaju dvije knjige o crkvenoj, religioznoj i intelektualnoj povijesti Hrvata: F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*, Zagreb, 1988, ^{2}1993. (usp. T. Raukar, *Novi pogledi o kršćanstvu u hrvatskom srednjovjekovlju*, Encyclopaedia Moderna XIV, Zagreb, 1993, 44, 349-351) i F. Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata* (7-20. st.), Zagreb, 1991. (srednji vijek: 15-246). Te knjige nužna su dopuna svim sintezama i pregledima o hrvatskoj povijesti srednjega vijeka. I napokon, pošto je rukopis ove knjige već bio zaključen objavljena je knjiga N. Budaka *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994, pa sam se na nju mogao osvrnuti samo u bilješkama.

vrijeme narodnih vladara još uvijek je polazištem u svakom razmatranju o hrvatskom ranom srednjovjekovlju.

Rane sinteze su, dakle, stvarale medievističku znanost u Hrvatskoj omogućujući metodološki složeniji prodor prema hrvatskom srednjovjekovnom društvu u novijim sintezama, napisanim nakon Drugoga svjetskog rata. *Historija naroda Jugoslavije* se, doduše, krajnje površno odnosila prema samom pojmu hrvatske povijesti, posve zanemarujući njezinu cjelovitost i društvene procese, na kojima se ta povijest temeljila, ali je ona ipak prva zakoraknula u, dotad gotovo neistraženi, prostor društva i gospodarstva.[2b] Dvije knjige Nade Klaić, pak, bile su sagrađene na plodovima sviju prethodnih pokušaja sinteze. Te dvije "Povijesti", napose ona o razvijenom srednjem vijeku, unijele su u tekstovno ustrojstvo sinteze iscrpno razmatranje o gospodarskom i društvenom razvoju, na novi su način osvijetlile čitavu lepezu zanemarenih ili neprimijećenih pitanja, iskazujući izrazitu sklonost prema kulturnoj baštini, ali ni one nisu bile bez primjetnih nedostataka. Kolikogod su bile obilježene novim, suvremenijim obzorom istraživanja, ipak su se tekstovnom razdiobom oslanjale na tradicionalnu historiografiju i njezina koncepcijska gledišta. U njima je, prije svega, primijenjena statična regionalna razdioba hrvatskih zemalja, pa je ključni pojam njihove prostorne i društvene cjelovitosti bio posve zanemaren. Zbog toga je i njihova predodžba o hrvatskom srednjovjekovlju bila nepotpuna.

Novije su sinteze, prema tome, unaprijedile naše znanje o hrvatskom srednjovjekovlju, ali ipak nisu doprle do spoznaje o njegovim temeljnim procesima, pa su zanemarile ključni pojam o prostornoj i društvenoj cjelovitosti hrvatske povijesti u srednjem vijeku. To znači da noviji pregledi nisu dosegli razinu društvene sinteze o hrvatskom srednjovjekovlju, ali im se uza sve to nipošto ne može osporiti važna uloga u općenitom napredovanju hrvatske medievistike.

Ako bismo sabrali sve što je rečeno o stoljetnom naporu sintezâ o hrvatskom srednjovjekovlju, mogli bismo zaključiti da niti nakon njega nije postalo suvišnim temeljno pitanje: kako, dakle, pristupiti hrvatskoj povijesti srednjega vijeka?

Dvije razine spoznaje

Ako bismo između mogućih definicija o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti željeli odabrati onu koja bi najsažetije iskazala sámu bît srednjovjekovlja, mogli bismo reći da je ta povijest bila okupljena i u dugim stoljećima oblikovana oko razvojne osi što ju je činilo uzajamno djelovanje pojavâ raznorodnosti i cjelovitosti. Dosljedno tome, prethodni je preduvjet gibanja prema sintezi prevladavanje raspona između dviju razina povijesne spoznaje: historiografskog znanja o pojedinačnom, koje je obilježavalo sve postojeće preglede, i koncepcijskog gledišta o cjelovitosti društvenog razvoja. Te dvije razine mogu se približiti u istraživačkom postupku povjesničara samo određivanjem procesâ u kojima se stvaralo hrvatsko srednjovjekovno društvo i u kojima se očitovao slijed pojava raznorodnosti i spajanja. A da bi se takav cilj dostigao, nuždan je i složeniji metodološki postupak od uobičajenoga. Takav postupak zahtijeva primjenu dvaju temeljnih istraživačkih načela: prvog, o prostornoj cjelovitosti istraživanja i, drugog, o usporednosti razvojnih struktura.

Prvo metodološko načelo upućuje na istraživanje društvenog razvoja u komparativnoj uzajamnosti i istodobnosti na svim regionalnim dijelovima hrvatskog srednjovjekovnog prostora, ne zanemarujući nijedan od njih, bez obzira na smještaj, opseg ili

[2b] Kritički osvrt na HNJ I: Raukar 1987b.

mijene njihovih političkih granica. Drugo, pak, na istodobnost proučavanja svih razvojnih pojava, od materijalnih do duhovnih struktura. Tek se na takvoj koncepcijskoj i metodološkoj osnovici može podignuti predodžba o cjelovitosti hrvatskoga srednjovjekovlja, utvrditi njegova društvena gibanja i ocrtati procesi na koje se razvojna krivulja srednjovjekovlja oslanja. Kako, pak, kronološki odrediti njegov razvojni luk?

Vrijeme srednjovjekovlja

Kronološki opseg izlaganja o hrvatskom srednjovjekovlju u ovoj knjizi određuje riječ vrelâ. Netom predloženi metodološki postupci mogu se primijeniti samo na ona razdoblja hrvatske povijesti što ih iscrpnije osvjetljavaju sačuvani izvorni podaci. U cjelovitu trajanju hrvatskoga srednjovjekovlja to je vrijeme od početka IX. do prve polovice XVI. stoljeća. Ni materijalni ostaci ni pisana vrela ne omogućuju, barem u ovom času, iscrpniji, na izvorima utemeljeniji pogled u početno razdoblje povijesti Hrvatâ, prije godine 800. Unatoč značajnim obavijestima što ih je historiografiji ponudila hrvatska arheologija i najnovijim, veoma poticajnim rezultatima jezikoslovnih istraživanja, prva dva stoljeća hrvatske povijesti na jadranskim obalama, sedmo i osmo, obavijena su maglicom nepoznatog.[3] Još uvijek nisu zadovoljavajuće, posve utemeljeno objašnjena dva ključna, polazišna pitanja najranije hrvatske povijesti: podrijetlo Hrvata i vrijeme njihove doseobe na Jadran.

U posljednja dva desetljeća u mnogobrojnim je radovima, prije svega u onima L. Margetića od 1977. god. dalje, nanovo razmatrano pitanje doseljenja Hrvata. U njima je uzdrmana, ali ne i oborena, starija, prevladavajuća teza o dolasku Hrvatâ na Jadran u sredini prve polovice VII. stoljeća, a vrijeme doseljenja pomaknuto na kraj VIII. stoljeća. Ali kolikogod se predloženo datiranje doseobe poklapa s vremenom u kojemu se pojavljuju prvi podaci vrelâ o Hrvatima, što sámo po sebi nipošto ne smijemo zanemariti, ipak valja reći da ni to novo tumačenje doseljenja Hrvata nije oslonjeno na bitno pouzdanija, utemeljenija gledišta o počecima hrvatske povijesti od onih što ih je zastupala starija hrvatska historiografija.[4]

Valja se dakako nadati da će buduća interdisciplinarna istraživanja jasnije osvijetliti i te nepoznate početke hrvatskoga srednjovjekovlja. U ovoj knjizi, pak, ciljem koje je određivanje temeljnih društvenih smjernica hrvatske srednjovjekovne povijesti, ti počeci nisu predmetom posebnih, analitičkih razlaganja. To je ne priječi da sedmo i osmo stoljeće smatra integralnim dijelovima rane hrvatske povijesti, u kojima se pojavljuju preduvjeti za prostorni i društveni razvoj Hrvatâ nakon godine 800. Naravno, tekst knjige se strogo ne ograničava na granični prijelom VIII. i IX. stoljeća, pa su u nj uključeni svi poznati podaci VII. i VIII. stoljeća koji podupiru društveno tumačenje hrvatskoga srednjovjekovlja.

Dosljedno tome, predmetom knjige nije ni zanimljivo, ali i složeno, pitanje o podrijetlu Hrvatâ.[5] Kako je to više od svega drugoga filološko pitanje, valja ga prepustiti

---

[3] O rezultatima arheoloških istraživanja: Jelovina; Belošević; Rapanić 1987, 19-50; Katičić 1993, 264--265. O ulozi jezikoslovnih istraživanja u osvjetljavanju najranijih stoljeća hrvatske povijesti: Katičić 1993, navlastito 7-12.

[4] Tradicionalno gledište o doseljenju Hrvata: Grafenauer; Klaić 1971a, 59-66, 126-140. Novija gledišta: Margetić 1977; Klaić 1984; Klaić 1985b; Margetić 1985; Rapanić 1987, 46-47; Košćak 1987; Margetić 1988; Katičić 1990. (i 1993, 253-266); Klaić 1990, 18-24; Budak 1994b, 9-10.

[5] Šidak 1960, 40-41; Klaić 1971a, 59-66; Mandić 1990, 17-18; Mužić 1989a; Katičić 1989a; Mužić 1989b; Katičić 1990. (1993: 253-266); Budak 1994b, 55-70.

jezikoslovnim istraživanjima, pa je ono sámo po sebi izvan zacrtana obzora ove knjige. Znanstveno istraživanje o podrijetlu Hrvata, kakvogod ono bilo, neće svojim zaključcima utjecati na spoznaje o razvoju hrvatskoga srednjovjekovnoga društva. Stoga je ovom nacrtu sinteze dovoljan nedvojbeni zaključak da Hrvati, bez obzira na neslavensko podrijetlo njihova imena ili, možda, neslavenske genetičke utjecaje u najranijoj, nama nepoznatoj, etapi njihove povijesti, dolaze u osvit ranog srednjeg vijeka na jadranski prostor kao jedna od skupina u slavenskom etnodruštvenom stablu. Važno razlaganje o narodnosnim i društvenim sastavnicama hrvatskoga naroda u početku njegove povijesti stoga se u ovom tekstu oslanja na neprijepornu činjenicu o njegovoj slavenskoj osnovici.[6]

Vrijeme srednjovjekovlja u ovoj je knjizi, dakle, oivičeno zasvjedočenom poviješću. Tekst se otvara onom etapom hrvatske povijesti, na prijelomu VIII. i IX. stoljeća, u kojoj podaci vrelâ počinju razgrtati tamu nepoznatog. Nakon godine 800. počinju se ocrtavati prvi obrisi dugih procesa što će obilježiti stvaranje prostora i društva u hrvatskom srednjovjekovlju. Ono što je u VII. i VIII. stoljeću bilo gotovo sasvim skriveno našim pogledima, od početka IX. stoljeća biva sve određenijim, navlastito geopolitičke i etnodruštvene pretpostavke hrvatske povijesti. Razlaganje o hrvatskom srednjovjekovnom društvu, dakle, nužno mora početi onim stoljećem o kojemu iscrpnije govore vrela. Prethodna razdoblja prije svega su predmetom istraživanja drugih znanstvenih disciplina, primjerice arheologije, jezikoslovlja i povijesti umjetnosti. Samo one mogu svojim interdisciplinarnim naporima pružiti povjesničaru potrebna uporišta u gibanju prema nepoznatim razdobljima u povijesti Hrvatâ.

Društvo i periodizacija

Postavljajući hrvatsku srednjovjekovnu povijest u njezin društveni obzor, u procese rasta i zastoja, širenja i stezanja, dakle u one odrednice u kojima su se stvarali njezin prostor i društvo, valja utvrditi i takvu periodizaciju koja iskazuje slijed i promjene tih ključnih procesa. U skladu s tim u ovoj se knjizi hrvatska povijest dijeli u tri razdoblja: u rani, razvijeni i kasni srednji vijek. Premda bi se moglo činiti da je osnovicom takve podjele dinastički, vladarski slijed, jer se neki dinastički sklopovi (Trpimirovići, Arpadovići, Anžuvinci) s takvom razdiobom uistinu poklapaju, ipak će se u tekstu pokazati da su ta tri razdoblja prije svega usredotočena oko promjenâ u dinamici i ustrojstvu društvenih procesa što se protežu kroz cjelovito trajanje srednjega vijeka. Osnovicom je periodizacije, prema tome, slijed društvenih promjena srednjovjekovlja.[7]

Rani je srednji vijek duga epoha oblikovanja hrvatskog društvenog prostora, što se približno proteže do kraja XI. stoljeća. To početno razdoblje hrvatskog srednjovjekovlja uglavnom se poklapa s vladanjem dinastije Trpimirovića, ali će u ovom tekstu u središtu pozornosti biti društvena djelovanja dinastičke vlasti. Ranosrednjovjekovna epoha se,

---

[6] Kritički utemeljenu prosudbu teorijâ o podrijetlu Hrvata v. Katičić 1990, odnosno 1993, 253-266. I nakon najnovijih prijedloga (model autohtonizma: Mužić 1989a; tzv. iranska teorija: zbornik *Tko su i odakle Hrvati*) njegovi su zaključci u cjelini prihvatljivi i metodički nezaobilazni. Gledište o slavenskoj narodnosnoj osnovici Hrvata u doba doseobe na istočni Jadran gotovo jednodušno zastupa moderna hrvatska historiografija. U najnovijoj historiografiji: Macan 1992, 15; Katičić 1993, 263-265, sa zanimljivim razlaganjem o "slavističko-autohtonističkom modelu" (264).

[7] Problem periodizacije hrvatske povijesti oskudno je istražen u hrvatskoj historiografiji. Usp. Smičiklas, XXIII-XXXII (O razdiobi povjesti hrvatske); Goldstein 1988.

kako je istaknuto, gotovo neprimjetno rađa u maglici nepoznate povijesti, a jednako tako neprimjetno počinje prelaziti u novu, razvijeniju etapu srednjega vijeka. Periodizacija je hrvatskog srednjovjekovlja ponajprije društvena, usredotočena oko skupa ključnih društvenih promjena, ali kako one najčešće nastaju i iščezavaju gotovo neopazice, pretapajući se u nove procese, to ni kronološke granice između triju razdoblja srednjovjekovlja ne mogu biti strogo određene. Naprotiv, kronološke oznake periodizacije samo su upozorenja o općim sklopovima društvenih procesa. One omeđuju jasno raspoznatljiva razdoblja u kojima je ustrojstvo društva dobilo nove značajke, pri čemu se ta razdoblja kronološki i razvojno prožimaju, a donekle i preklapaju.

Stoga se može reći da se već u završnoj etapi ranog srednjeg vijeka počinju naslućivati prve pojave nove epohe društvenog razvoja. Od druge polovice XI. stoljeća i Hrvatsku dodiruju prvi valovi onih procesa što su jedno stoljeće ranije počeli preobražavati europski prostor. Na jadranskoj obali i u njezinom neposrednom zaleđu stvaraju se nova zemljišna vlastelinstva (samostan sv. Ivana Evanđelista u Biogradu, 1060; samostan sv. Petra u Selu, 1080),[8] širi se mreža seoskih naselja, nagovještava demografski rast, a istodobno i Slavonija ulazi izrazitije u povijest, utemeljuje se Zagrebačka biskupija (najkasnije 1094), stvara osnovica buduće urbanizacije itd. Rano srednjovjekovlje, kao društvena osnovica hrvatske povijesti, počinje se preobražavati i prelaziti u epohu društvenog sazrijevanja i rasta.

Upravo ta činjenica: nagli i sveopći društveni rast, sve brži nakon godine 1100, i jest glavnim kriterijem idućega razdoblja. Hrvatska ulazi u razvijeni srednji vijek, u doba sazrijevanja na svim društvenim područjima i na čitavom prostoru njezine povijesti. Na istočnoj obali Jadrana počinju sazrijevati komunalna društva, od istarskih gradova do Dubrovnika i Kotora, na kontinentalnom prostoru pojavljuju se prve dinastičke obitelji vlastele (Hrvatska), počinje se stvarati mreža gradskih naselja (Slavonija), a u njegovu brdskom središtu, između Međurječja i jadranske obale razvija se specifično društveno ustrojstvo srednjovjekovne Bosne. Zrelost društvenih struktura na vrhuncu je u XIV. stoljeću. Procesi, započeti oko godine 1100, oslonjeni na ranosrednjovjekovnu osnovicu, zaključuju se prostornom i društvenom integracijom u drugoj polovici XIV. stoljeća. Ali upravo se tada, kada je društveni razvoj hrvatskih zemalja dosegao vrhunac, pojavljuju potkraj toga stoljeća prvi znakovi zastoja i krize. Hrvatsko društvo ulazi u kasni srednji vijek, u doba razgradnje, tegobâ i razaranja.

Hrvatsko srednjovjekovlje na taj način iskazuje veoma jasnu društvenu dinamiku: od epohe početnog oblikovanja i društvene osnovice (rani srednji vijek), preko razdoblja sazrijevanja i rasta (razvijeni srednji vijek, XII - XIV. stoljeće) do etape poremećaja i društvene razgradnje (kasni srednji vijek, od kraja XIV. stoljeća do prve polovice XVI. stoljeća). Društveni luk hrvatske povijesti srednjega vijeka sadrži u sebi, prema tome, onaj razvoj što bismo ga mogli odrediti kao neprekidni sukob između silâ razdvajanja i ustrajne težnje za spajanjem i prevladavanjem raznorodnosti, u dugom, stoljetnom traganju za cjelovitošću povijesti.

[8] O samostanu sv. Petra u Selu: Novak-Skok; Klaić 1971a, 483; Budak 1985b; Marušić; Zelić-Bučan 1994a, 185-195. O samostanu sv. Ivana Evanđelista ili Rogovskom: Jelić L. 1898; Bromlej; Budak 1990a.

3. Promijenjeni obzor

Humanizacija povijesnog

Tako shvaćeno vrijeme srednjovjekovlja i primjena načela društvene povijesti u pisanju sinteze usmjeravaju povjesnika prema novim obzorima povijesnog mišljenja. Kroz već odavno rastvorene dveri političke povijesti on ulazi u, još uvijek oskudno istraženi, svijet svakodnevlja, približava se neposrednom životu i razvojnim tegobama društvenih zajednica i njihovih pripadnika. Pred povjesnikom je čovjek srednjovjekovlja, predmetom njegova istraživanja jest povijest ljudi.[8a] Spram koncepcijske osnovice ovoga nacrta, izbor istraživačkog obzora nije mogao biti drugačijim. Udaljivši se od površinskog sjaja, nacrt se nastoji približiti stvarnim, životnim tokovima srednjovjekovnoga vremena. Ne samo da tako promijenjenim obzorom nijedan sloj proteklosti nije izgubljen ni zanemaren, pa ni temeljna mreža političke događajnosti, nego je lepeza poznavanja povijesnoga bitno proširena. U obzoru povjesnika i dalje ostaju vladari i dinasti, velike bitke i značajni prijelomi, ali se metodološki i spoznajni pomak spram starije historiografije sastoji u činjenici da će se veliki politički tokovi prije svega promatrati u svjetlosti njihova djelovanja na razvoj društva, a ne u sjaju njih sámih.

Točka promatranja srednjovjekovne povijesti time postaje bitno drugačijom od one u postojećim sintezama. Složena strukturalna lepeza: (a) društveni prostor → (b) društvena zajednica → (c) pojedinačni pripadnik zajednice, promijenjeni je istraživački obzor povjesnika.

Sva ta tri strukturalna sloja društvenog razvoja u srednjovjekovlju podjednako su važna i uzajamno jako ovisna u istraživačkom postupku. Mijenja se i od jednog prema drugom razvojnom sloju pomiče samo trenutačna usredotočenost istraživanja. Najširi je cilj određivanje procesâ i razvojnih značajki na cjelovitom društvenom prostoru hrvatskoga naroda (a). Taj prostor poklapa se s uobičajenim pojmom hrvatska povijest. Unutar tog zajedničkog okvira povijesti istraživačka se pozornost napose usmjerava prema pojedincu, čovjeku, kao mikrosvijetu srednjovjekovnog društva (c). Društveni prostor hrvatskoga naroda na taj se način promatra i u svjetlosti egzistencijalnih pitanja što ispunjavaju život pojedinca. Stvara se uzajamnost između društvenih pojava koje uvjetuju razvoj hrvatskog društvenog prostora i njegovih pojedinačnih pripadnika (a ↔ c). Takvim motrištem povjesnik ulazi u područje humanizacije povijesnog. To je konačni prostor njegove spoznaje. Da bi mu mogao pristupiti, nužno je obratiti pozornost društvenoj zajednici (communitas, općina), u koju je pojedinac svakodnevnom djelatnošću bio uključen (b). Društvena zajednica spaja dva suprotna strukturalna sloja: zajednički društveni prostor hrvatskoga naroda i egzistencijalne tegobe njegovih pojedinačnih pripadnika (a ← b → c). Kakve, dakle, bijahu njezine fundamentalne značajke?

"Zatvorena" društva, "otvorena" društva

Pojam društvene zajednice srednjega vijeka valja razložiti u dva razvojna sloja. Prvo, društvena zajednica sáma u sebi, u svjetlosti njezinoga unutrašnjeg ustrojstva, koja očituje temeljni cilj: osiguravanje svakodnevne djelatnosti svojih pripadnika. Drugo,

[8a] Le Goff 1988b.

društvena zajednica u sklopu vezâ s drugim zajednicama i okolnim prostorima. Ukratko: društvena zajednica u prožimanju zasebnosti i komuniciranja, društvo što se nužno "zatvara" da bi podizalo i njegovalo vlastiti svijet i društvo što se jednako neizbježno "otvara" prema djelovanjima i poticajima drugih društava, jer bez tog sustava vezâ ne bi zapravo moglo postojati. Neprekidna uzajamnost "zatvorenosti" i "otvorenosti" u razvoju srednjovjekovnih društava njihova je fundamentalna značajka. Ako bismo tu činjenicu zanemarili, ne bismo mogli razumjeti ključne preduvjete njihova trajanja u srednjovjekovnom razdoblju, ali ni neke važne odrednice u razvoju društvenog prostora hrvatskih zemalja kao cjeline.

Jer valja uvažiti činjenicu da je i on sâm, u biti, skup pojedinačnih društvenih zajednica i da iskazuje srodne razvojne zakonitosti kao i one sáme za sebe. Prožimanje individualizacije i komuniciranja obilježava i njegov razvoj. I hrvatski društveni prostor očituje jake znakove zasebnosti *unutar* sebe, u svojim geomorfološkim, etnokulturnim, socioekonomskim i intelektualnim strukturama, ali se istodobno, upravo kao i pojedinačna društvena zajednica, razvija u plodnim sustavima vezâ s okolnim, bilo blizim bilo dalekim područjima.

To dakle pokazuje da se sva tri strukturalna područja društvenog razvoja (a → b → c) podvrgavaju jednakim zakonitostima srednjovjekovne epohe. Individualizacija i komuniciranje jednako obilježavaju cjelokupnu strukturu srednjovjekovnog društva, od pojedinca, preko društvene zajednice do društvenog prostora hrvatskih zemalja. Ta činjenica, pak, upućuje na zaključak da su svi oni smješteni u ključni egzistencijalni raspon pojava sigurnosti i ugroženosti.

Pojam sigurnosti i pojam ugroženosti

Svako gibanje prema humanizaciji povijesnoga otvara povjesniku novi obzor srednjovjekovlja, upućuje ga prema sámoj osnovici ljudskog postojanja, što bismo je mogli sažeti u neprekidno suprotstavljanje pojava sigurnosti i ugroženosti. U mijenama srednjevjekovlja društvene zajednice i njihovi pojedinačni pripadnici iskazuju temeljni, najvažniji zahtjev: sigurnost opstanka u općoj nesigurnosti srednjovjekovnoga društva. U gibanju između sigurnosti i ugroženosti srednjovjekovne zajednice postoje doklegod svojim članovima omogućuju svakodnevni opstanak. Zapravo, to je dinamički lûk od postanka do razgradnje društava.

Takav pogled u razvoj srednjovjekovnih društava, sažet u raspon sigurnost – ugroženost, omogućuje istraživačke postupke, drugačije i složenije od uobičajenih. Pojavljuju se nova tumačenja i pomnije usporedbe. Dalmatinski i slavonski grad, na primjer. Hoćemo li te dvije vrste gradskih društava i dalje odvajati i napose tumačiti, u odvojenim poglavljima o Dalmaciji i Slavoniji, kako su novije sinteze redovito činile, kao udaljene društvene zajednice, izrasle na bitno različitim pravnim/političkim temeljima, ili ćemo razlaganje o njima dopuniti spoznajom o egzistencijalnim zajedništvima što ih u srednjovjekovlju povezuju? Hoćemo li, dakle, nakon razlaganja o njihovim posebnostima upozoriti i na njihove temeljne, društvene srodnosti primjenjujući tako prije spomenuto metodološko načelo o prostornoj cjelovitosti istraživanja o hrvatskom srednjovjekovlju?

Ili još jedan primjer: samostan srednjovjekovlja. Kako pristupiti samostanu? Samo kao instituciji Crkve i, kako je u literaturi uobičajeno, središtu duhovnosti i umjetničkog stvaralaštva? Ili, pak, pored svega toga i kao savršenstvu udruživanja ljudi, važnom

obliku društvene zajednice, s jakim djelovanjem na razvoj srednjovjekovnog društva? Ako bismo se odlučili za složenije tumačenje samostana kao cjelovite, promišljene društvene zajednice, naša bi predodžba o srednjovjekovnom društvu u Hrvatskoj postala bliža stvarnom životu XI. ili XII. stoljeća, pa bi se pojavila nova pitanja: što, na primjer, seljaku poljičkog primorja potkraj XI. stoljeća znači osobna sloboda kada mu opstanak omogućuje tek pravno neslobodni položaj *serva* u samostanu sv. Petra u Selu? Ugrađivanje odnosa sigurnost – ugroženost u razlaganje o srednjovjekovlju daje novi sadržaj uobičajenom, površinskom shvaćanju pojmova kao što su "sloboda" ili "nesloboda". Što bi prvi od njih mogao značiti u času kad ugroženi čovjek nema što jesti?

Prema neposrednoj povijesti?

Mnogi segmenti u razvoju srednjovjekovnih društava mogu se na sličan način osvijetliti novim pitanjima, uključiti u nove strukturalne veze. Pa i jednostavna politička "događajnost" može dobiti novo obličje ako njezinim mijenama postavimo složenija pitanja. U hrvatskom srednjovjekovlju politička povijest, na žalost, nikada nije bila samo dinastičko-feudalnim slijedom nego i egzistencijalnom pojavom, činiteljem što je stvarao i lomio prostor povijesti, usmjeravao život ljudi. Ako smo ga pripravni prihvatiti, pred nama je promijenjeno srednjovjekovlje neposredne povijesti.

Da bismo doprli do žive povijesti ljudi, nužno je širenje istraživačkog prostora. Osnovnim, već dobro poznatim, obavijestima o političkim ili pravnim preduvjetima društvenog razvoja valja dodati i one materijalne i misaone strukture koje su usmjeravale svakodnevni životni tok zajednicâ i ljudî te stvarale neposrednu povijest. Epidemije i biološke ugroženosti, ratna pustošenja i sužanjstva, glad i oskudica, bijeg ljudi i migracije stanovništva, zatim ideološke ugroženosti, hereze i otpori, progoni i kazne, strah i bespuća osjećajnosti, pripadnosti i isključivanja iz zajednice, nadalje, pojmovi dobra i zla, smrti i vječnosti, kao krajolici ljudske misaonosti, ali, s druge strane, i radost duhovnog stvaralaštva i materijalne, poslovne djelatnosti, onaj polet ljudi što buja srednjovjekovnim stoljećima i što ga, pod teretom baštinjenih neshvaćanja, tako često zanemarujemo itd. Raspon pojavâ, dakle, što nas približava srednjovjekovlju i omogućava da učinimo barem jedan korak prema njemu sámome. Raspon što razbija shematizirane predodžbe o hrvatskom srednjovjekovlju, oslonjene na površinska zbivanja političke povijesti, i postaje čvrstom podlogom humanizacije našega mišljenja.

Pogibelj statičnosti

Gibanje prema sintezi o hrvatskom srednjovjekovlju iziskuje, napokon, i određivanje njegove uloge u cjelini srednjovjekovne povijesti na panonsko-balkansko-jadranskom području. Takvo razlaganje usmjerava istraživački obzor prema hrvatskom srednjovjekovlju i skupu njegovih društava kao složenoj pojavi, ključna gibanja koje ne možemo odrediti samo proučavanjem razvojnih struktura unutar hrvatskoga prostora nego i u ozračju njegova odnosa spram okolnih društava i njihova djelovanja na društveni razvoj hrvatskih zemalja.

U ishodištu istraživanja, dakle, valja izbjeći zamku statičnosti. Hrvatsko srednjovjekovlje i njegov društveni prostor valja ocrtati u procesima nastajanja i promjenâ, širenja i stezanja, ne kao, možda, unaprijed dane, zauvijek određene i nepromjenljive

povijesne kategorije srednjovjekovlja. Hrvatske zemlje bijahu društvenim prostorom što se oblikovao u tegobama i usponima, izvan razvojne statičnosti i nepovijesne osamljenosti. To bijaše društvo što već u ranom srednjem vijeku, u stoljećima sveopćega rađanja na europsko-mediteranskom prostoru, postavlja i učvršćuje svoje korijenje na prostoru između Drave i Jadrana, ali koje na prostoru od srednje Europe i panonske ravnice do sredozemnih mora nije jedino, sámo i od svih odvojeno, izvan vezâ i dodirâ s drugima.

Jer, ono u vlastiti razvoj uključuje, primjerice, druge etnokulturne skupine obogaćujući se njihovim plodovima (različite razine romanskih prežitaka i romanskih kulturnih slojeva!), ali je i sámo podvrgnuto složenom sustavu utjecajâ i djelovanjâ. To je dug proces stvaranja i preobrazbi, sazrijevanja i rasta. U nj se uklapaju i prividno duboke, nepremostive suprotnosti što ih starija historiografija, opterećena pragmatizmom XIX. stoljeća, ni na koji način nije mogla razumjeti ni prihvatiti. Uvijek iznova valja postaviti već izrečena pitanja o shvaćanju srednjovjekovlja u starijoj historiografiji: kako, na primjer, jedan Roman u srcu splitskog *Trecenta*, Miha Madijev, uopće može biti sastavnim dijelom hrvatskog društva i njegova misaonog razvoja kada u svojoj kronici žestoko napada jednog hrvatskog feudalca i pobjednički se raduje propasti Bribirca Mladena? Zar Miha Madijev nije neprijatelj Bribiraca upravo i samo zato što je etnički Roman, a ne Hrvat kao Mladen? Zar ne bi, da je bio Hrvat, nužno morao biti poklonikom Bribiraca?[9] Starija historiografija nije mogla razriješiti takve dvojbe, pa joj je misaona statičnost XIX. stoljeća oduzela mogućnost približavanja duhovnoj biti srednjovjekovlja. U takvom shvaćanju srednjovjekovnoga ustrojstva, kakvo bijaše ono u starijoj historiografiji, jedino je prihvatljivo rješenje bilo nekritičko odbacivanje svega onoga što se činilo neprimjerenim gledištima historiografskog pragmatizma. Stoga žrtvom bijaše čak i kroničarstvo splitskog arhiđakona Tome, jednog od duhovnih cvjetova hrvatskog XIII. stoljeća. A sustav mišljenja srednjovjekovnog svijeta, što je trebao biti osnovicom svakoga razlaganja, ostao je zastrt neshvaćanjem povjesnika.

Rušenje izmišljenih bedema

Podigli smo tako izmišljene bedeme, nastojeći uskladiti srednjovjekovno mišljenje i njegove društvene zakonitosti s aktualnim gledištima našega vremena. Historiografija se zadovoljila vanjskim obličjima (Toma Arhiđakon ili Miha Madijev su Romani!) i dala im privid istine da bi izbjegla one postupke što su joj se činili neprihvatljivima. Povjesnik nije imao mogućnosti – valja to istaknuti historiografiji i povjesniku u prilog – za suočavanje sa srednjovjekovljem i uvažavanje gledištâ jednoga svijeta što bijaše ustrojstvom drugačije od njegova doba.

Jesmo li danas, ipak, doprli do one granice u našim razmišljanjima kada je nužno porušiti izmišljene bedeme i podignuti nova obzorja, postaviti drugačija pitanja od uobičajenih?

Odgovor je nužno potvrdan jer je prodor prema fundamentalnim procesima u hrvatskom srednjovjekovlju neostvariv bez njegova uklapanja u složeni i osjetljivi sustav vezâ među društvima na prostoru od srednje i jugoistočne Europe do Sredozemlja i dalje prema Zapadu. To bijaše prostor vezâ i uzajamnosti među ljudima, vezâ i uzajamnosti među društvima. U dodirima i prožimanjima, prihvaćanjima i predavanjima dostignućâ i znanja, u procesima što se protežu kroz sav srednji vijek.

[9] Klaić 1897a, 135-136; Raukar 1980-81, 174-175; Raukar 1987b, 329.

Ne bijaše to nimalo jednostavan razvoj na prostoru od panonskih ravnica i Dinarida do Jadrana, često opor, okrutan i grub. Razvoj suprotnostî, u ratnim pohodima i pustošenjima, u razmeđima spajanja i razdvajanja. Razvoj što, primjerice, potkraj srednjega vijeka, nakon stoljećâ stvaralaštva i duhovnosti, donosi prostorno i društveno "raščinjavanje" (Š. Klimantović), ali u isti mah i razvoj što vodi prema humanističkoj ljepoti latinizma Ivana Česmičkoga ili hrvatskom stihu Marka Marulića, prema udarcima dlijeta majstorâ Radovana i Jurja, prema, barem prividno, iznenađujućem proplamsaju glagoljskog Prvotiska iz godine 1483. ili poetskoj misaonosti ćirilskog natpisa na stećku iz Kočerina.[10] Bijahu to plodovi u kojima se prožimaju društva i misaone veze, stvaralački zanos domaćega tla i duhovna gibanja europsko-mediteranskoga svijeta. Hrvatski narod ne bijaše sâm na prostoru između panonskog sjevera i mediteranskog juga. Bio je društvo među društvima i kolikogod jedna sinteza o hrvatskom srednjovjekovlju mora svoja nastojanja prije svega usmjeriti prema razvojnim strukturama unutar njega sámoga, toliko je dužna s najvećom pozornošću slijediti te magistrale vezâ kojima su se gibali plodovi drugih i kojima je on prema drugima zračio svojim vlastitim naporima.[11]

A izlaganje o plodnom rasteru društvenih veza između hrvatskog i europsko-mediteranskog prostora, razumije se, ne upozorava samo na važnost okolnih društava u hrvatskom srednjovjekovlju. Ono jednako tako svjedoči i o mjestu hrvatskoga naroda u europsko-mediteranskom srednjovjekovlju i o ulozi njegovih stvaralačkih nastojanja u sklopu zapadne civilizacije. Pogled u magistrale uzajamnih veza otkriva široka obzorja suživota što je trajao na obalama Jadrana i ravnicama Panonije, ali u isti mah upućuje i na činjenicu da su Hrvati upravo po tom društvenom zajedništvu bili integralnim dijelom europskoga srednjovjekovlja već od vremena njegova rađanja.

Samo se na toj osnovici, u spoznaji o trajnom zajedništvu narodâ i društava, može podignuti jedna, srednjovjekovlju i nama bliža, predodžba o vremenu srednjovjekovne povijesti. U ravnoteži svijesti o sebi i svijesti o drugima.

Bilješka o strukturi knjige

Koliko je to na sadašnjem stupnju istraženosti hrvatskoga srednjovjekovlja moguće, ovaj nacrt nastoji slijediti izložene koncepcijske i metodološke smjernice. S takvim je ciljem usklađena i sadržajna struktura knjige. Nasuprot tekstovnom ustrojstvu u postojećim sintezama, u njezinu tekstu raspored građe ne određuje dinastički slijed ili regionalna razdioba hrvatskoga prostora. U središtu je njezina izlaganja pojam prostorne i društvene cjelovitosti, osvijetljen u složenim procesima raznorodnosti i spajanja što se protežu kroz sve strukturalne slojeve hrvatskoga srednjovjekovlja.

Da bi se mogli odrediti ključni procesi srednjovjekovne povijesti, tekst je podijeljen u šest poglavlja. Nakon *Uvoda*, u kojemu se obrazlaže metodološka i koncepcijska osnovica teksta, slijede četiri središnja poglavlja knjige. U njima se obrađuju temeljne, uzajamno povezane, problemske cjeline hrvatske srednjovjekovne povijesti. Oni se sadržajno gibaju od razlaganja o prostornoj osnovici hrvatske povijesti do značajki što ih iskazuju njezine društvene i misaone kategorije.

[10] Kombol 1945, 53-87, napose 56-57; Raukar 1985; Frangeš, 29-81; Raukar 1990.

[11] Raukar 1987b.

FILOZOFSKI FAK... BIBLIOTEKA ... SARAJEVO

U poglavlju *Raznorodnosti i spajanja* ocrtan je prostorno-politički razvoj hrvatskih zemalja. Vanjskim okvirom je slijed političkih, dinastičkih promjena, ali je to površinsko zbivanje samo podloga objašnjavanju fundamentalne pojave: stvaranja prostora hrvatske povijesti, u dinamičkom lûku od postanka do ugrožavanja u kasnom srednjem vijeku. Na tu prostornu osnovicu nadovezuje se poglavlje *Društvene i gospodarske razine*, o ustrojstvu društva. Ono se giba od općih, zajedničkih pojava koje obilježavaju sav hrvatski prostor, preko razlaganja o različitim vrstama društvenih zajednica do materijalnih i mentalnih struktura u koje je bio smješten svakodnevni život pojedinca. Poglavlje *Utjecaji, komunikacije, središta*, pak, postavlja hrvatsko srednjovjekovlje, kao cjelovit prostorni i društveni pojam, u stvaralački odnos s okolnim društvima, određuje njegove uzajamnosti s europskom/mediteranskom poviješću, usredotočujući se na glavne smjernice misaonog razvoja što raste u križanju društvenih komunikacija. Poglavlje *Doba sazrijevanja i doba zastoja* zaključuje pogled u hrvatsku srednjovjekovnu povijest razlaganjem o odnosu pojavâ društvenog sazrijevanja i zastoja u kasnom srednjem vijeku. Posljednje od četiri središnja poglavlja tako sabire i povezuje u cjelovitu predodžbu o srednjovjekovlju tri prethodna sloja razmatranja.

Srednjovjekovlje u suvremenosti?

I, napokon, zaključno poglavlje *Prema srednjovjekovlju* dodiruje, barem u obliku skromnih teza, osjetljivo pitanje o srednjovjekovlju u osjećajnosti naše suvremenosti. Što je srednjovjekovlje nama danas? Kako odrediti njegove bitne značajke? Kako uopće tumačiti srednjovjekovni svijet? Kao beživotnu okaminu prošlosti, kao udaljeni, ravnodušni prostor naše znatiželje ili, pak, kao epohu koja svojim bitnim, egzistencijalnim značajkama zrači i do nas danas? Daleko, zatvoreno, hladno doba povijesti ili srednjovjekovlje što se životnošću pojavâ proteže do naše suvremenosti? U ozračju ljudske univerzalnosti svojih temeljnih struktura?

Knjiga se, dakako, zalaže za ovo drugo shvaćanje smatrajući ga jedino mogućim pristupom srednjovjekovlju.

B.

RAZNORODNOSTI I SPAJANJA

1. Osnovica povijesti

Pojam raznorodnosti

Rađanje i stvaranje prostora i društva hrvatske povijesti složen je proces što se proteže dugim trajanjem srednjega vijeka. Njegova je bitna značajka raznorodnost pojavâ u svim strukturalnim slojevima povijesnog razvoja. Od geomorfoloških i geopolitičkih posebnosti, preko etnokulturne osnovice i gospodarskih razlika što ih uvjetuju geoekonomske odrednice do društvene organizacije i duhovnog stvaralaštva proteže se lepeza činiteljâ, od kojih se sastoji pojam raznorodnosti u hrvatskom srednjovjekovlju.

Razvojnu raznorodnost hrvatskog srednjovjekovlja uvjetuje već i veoma osjetljiv geomorfološki sastav i geopolitički smještaj hrvatskih zemalja. Njihov je prirodni izgled rascijepljen između širokih ravnica u Panoniji i uskog, krševitog pojasa što je položen na izduženoj obali istočnog Jadrana. Planinski reljef i dinarski sustav uvjetuju stvaranje prirodnog okvira u kojemu će se u tijeku srednjega vijeka razvijati zasebne prostorne i društvene cjeline. One će već u ranosrednjovjekovnom razdoblju postati osnovicom na kojoj će se postupno oblikovati društveno individualizirane povijesne pokrajine.

Planinski vijenci, smješteni usporedo s istočnojadranskom obalom, određuju geopolitički pojam Dalmacije i njezin povijesni razvoj u tijeku srednjega vijeka, od bizantske do mletačke epohe. Njezin opseg prvi određuje Konstantin Porfirogenet u sredini X. stoljeća. To su pet gradova na obali: Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor, te tri grada na otočju: Krk, Osor i Rab.[1] Obalni gradovi s ostacima svojih agera bili su smješteni podno brdovita vijenca Dinarida što se protezao duž istočnog Jadrana. Kako su prostorno bili odvojeni jedan od drugoga, povezivali su ih samo jadranski, morski putevi, a politički spajao pojam bizantske vrhovne vlasti i njezina upravnog ustrojstva (bizantska arhontija i tema).[2]

Vijenci Dinarida su u isti mah taj uski obalni isječak, s osamljenim romanskim gradovima sred slavenskog mora, odvajali od širokog kontinentalnog zaleđa koje se iz središnjih brdskih regija postupno spuštalo prema ravnicama dravsko-savskog međurječja. U neposrednom zaleđu gradova bizantske Dalmacije stvara se u prvim desetljećima IX. stoljeća vladarska jezgra države Trpimirovića. Na prostoru između Zrmanje i Cetine nastaju kneževska, kasnije kraljevska središta Trpimirovića, smještena u trokutu Nin – Knin – Solin. Na tu državnu jezgru ili "kraljevsku" Hrvatsku izravno se nadovezuje "banska" ili "planinska" Hrvatska (N. Klaić), što se protezala na području triju banskih županija: Gacke, Like i Krbave. Prve vijesti o ustrojstvu banskih županija donosi, istina, tek Konstantin Porfirogenet, ali je razvojna uloga tog planinskog dijela Hrvatske očigledno bila mnogo starija.[3]

Obje Hrvatske zapremaju središnji, brdski dio hrvatskog prostora, preko kojega se Trpimirovići spuštaju u panonsku ravnicu i za Tomislava uključuju Slavoniju prvi put u opseg hrvatske države.[4]

---

[1] DAI, 69-74; VI II, 20-26 (gl. 29, O Dalmaciji i narodima koji u njoj stanuju); Šišić 1925, 440-445; Klaić 1971a, 109-125.

[2] Ferluga; Margetić 1977, 62-65, bilj. 151; Goldstein 1992, 68-183.

[3] DAI, 78; VI II, 33-34 (gl. 30, Rasprava o tematu Dalmacije); Šišić 1925, 446-450; Klaić 1971a, 279-289.

[4] Šišić 1925, 404-405; Klaić 1971a, 277-279.

Na taj su se način već u ranom srednjem vijeku oblikovali čvrsti obrisi budućih povijesnih pokrajina – Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Njihov se prostor uglavnom poklapao s geomorfološkim značajkama hrvatskih zemalja. U čitavu srednjovjekovlju ta će regionalna razdioba davati pečat hrvatskoj povijesti. Na njoj će se temeljiti njezina društvena raznorodnost.

"Patuljak među divovima"

Druga važna činjenica, o kojoj valja voditi računa u razlaganju o bitnim smjernicama rane hrvatske povijesti, pored geomorfoloških preduvjeta, jest osjetljivost geopolitičkog smještaja hrvatskog prostora, zbog čega on bijaše otvoren političkim djelovanjima i s kopna i s mora. Razvojni rast hrvatskih zemalja ovisio je o stupnju prevladavanja "trostrukog tereta" (Lj. Hauptmann) što im ga je nametnulo djelovanje geomorfoloških i geopolitičkih činitelja.

U osvit svoje povijesti, na početku IX. stoljeća, hrvatski se narod, ističe Lj. Hauptmann, nalazio između moćnih sila Istoka i Zapada, Bizanta i Franačke, kao "patuljak među divovima", pa će "nezavisnost protiv presilnih susjeda" biti temeljnim zahtjevom njegove povijesti. Ali, usporedo s prevladavanjem suprotnosti prema vanjskim silama, hrvatski je narod morao svladati i one unutarnje prepreke što mu ih je nametnula geomorfološka i etnokulturna baština prostora između Drave i Jadrana. Ako je želio stvoriti prostor svoje povijesti, morao je istodobno prevladati i "geografijski dualizam između Panonije i Dalmacije", tj. između Slavonije i Hrvatske, te "politički između Hrvata i Romana", tj. između Hrvatske i gradova bizantske Dalmacije.[5]

Početna je osnovica hrvatske povijesti, dakle, bila nepogodna, bremenita unutarnjim i vanjskim suprotnostima što ih je valjalo ukloniti ili barem ublažiti da bi se moglo postojati na tom isječku europskoga prostora između Panonije i Sredozemlja. U težnji prevladavanja i spajanja proteći će čitavo hrvatsko srednjovjekovlje. Pomaci će općenito biti spori, a oni najosjetljiviji, unutarnji, istodobno odlučni u oblikovanju hrvatskog društvenog prostora, napose pomaci u odnosima ljudî između istočnojadranskih gradova i zaleđa, vršit će se u dugim, stoljetnim trajanjima. Površno promatrajući dinamički lûk hrvatskoga srednjovjekovlja, od njegove zore do sutona, moglo bi se činiti da njegovi plodovi ne bijahu ni čvrsti ni trajni kada se nakon godine 1500. najveći, središnji, za budućnost izvanredno važni dio hrvatskog političkog prostora nezaustavljivo zdrobio pod pritiskom Osmanlija, ali bi takav zaključak ipak bio tek prividnom istinom. Jer "patuljak među divovima" bijaše, doduše, prostorno/politički loman, pa se u kasnom srednjem vijeku nije mogao oduprijeti dvostrukom geopolitičkom ugrožavanju, s mora (Venecija) i s balkanskih prostora (Osmanlije), ali je njegova društvena misao, unatoč svim porazima, bila neuništivim osloncem njegova postojanja u stoljećima budućnosti.

Geopolitičke smjernice

Prostorna i politička osjetljivost, uvjetovana geomorfološkim značajkama, te regionalna podjela bijahu najprimjetnijim pojavama razvojne raznorodnosti u hrvatskom

[5] Hauptmann 1925, 165-166.

srednjovjekovlju. Te pojave upućuju, s jedne strane, na uzročnosti društvenih posebnosti što ih iskazuju pojedine geomorfološke cjeline ili povijesne regije, a s druge, na ključne geopolitičke i društvene smjernice hrvatske povijesti.

Prvobitna državna jezgra Trpimirovića bila je, kako je istaknuto, već od početka smještena uz gradove bizantske Dalmacije na središnjem dijelu istočnojadranske obale. Takvim smještajem i razvojem vladarskih središta u neposrednom zaleđu bizantskih gradova (Zadar – Nin, Split – Solin) Hrvatska je od samog postanka iskazala jaku jadransku usmjerenost. Zadar, Trogir i Split otežavali su joj slobodno širenje obalom, ali se Trpimirovići ipak nisu bojažljivo ograničili na prostor u zaleđu gradskih okružja, nego su mimo njih bili široko usmjereni prema Jadranu, šireći svoju vlast na one dijelove istočnojadranske obale na koje se nije bila protegla jurisdikcija dalmatinskih gradova i bizantske arhontije, odnosno teme Dalmacije.

To je prije svega bio široki obalni potez između Trogira i Zadra, gdje su se razvila važna gradska središta hrvatske države: Šibenik i, napose, kraljevski Biograd. Taj dio obale od Šibenika do Biograda bio je izravna veza između Hrvatske i jadranskog prostora. Zadar i njegov ager, zajedno s gustim otočjem u gradskom okružju, prekidali su prostorni izlaz Trpimirovića na Jadran, ali se on nastavljao neposredno iza zadarskih granica, pružajući se dalje istočnojadranskom obalom do Kvarnera i istočne obale Istre. Na početku tog dijela hrvatske obale nalazio se Nin, važno državno i crkveno uporište ranosrednjovjekovne Hrvatske. Na dugom obalnom potezu do Kvarnera i Istre ona je izlazila na Jadran, kao i na dijelu obale od Trogira do Zadra, premda joj je pod vijencem Velebita slobodan pogled prema moru zatvarao čvrsti otočni niz bizantske Dalmacije, od zadarskog otočja do Krka i Osora.

Uloga jadranskog prostora

Hrvatska u ranom srednjem vijeku iskazuje, dakle, dva glavna geopolitička gibanja: prema sjeveru i jugu od prvobitne jezgre, prema Panoniji i Jadranu. Oba ta prostorna smjera bijahu važna u obrazovanju države Trpimirovića, ali je prodor prema Jadranu za nju ipak bio odlučniji. Čitavo je hrvatsko srednjovjekovlje najdublje usmjereno prema jadranskom prostoru i mediteranskoj civilizaciji. U odnosu na panonski, sjeverni smjer širenja hrvatskog prostora u ranom srednjem vijeku, jadranski je prodor iz prvobitne jezgre, prije svega prema gradskim središtima bizantske Dalmacije, bio onoliko društveno važniji, koliko je bio teži, osjetljiviji, sporiji. O tome na svoj način svjedoči i riječ izvorâ.

Uključivanje Slavonije u opseg rane hrvatske povijesti uglavnom se događa u tišini vrela, gotovo bez obavijesti, pa čitava razdoblja života u Međurječju jedva poznajemo. Deveto stoljeće u Slavoniji široko se otvara ustankom Ljudevita Posavskoga i do kraja stoljeća, do dolaska Mađara u Panoniju 896. god., poznat je barem temeljni politički razvoj Međurječja, na franačko-bugarskom razmeđu i u njegovu prelamanju s poviješću donjopanonskih Slavena. Još na početku idućega stoljeća osamljeni podatak Dukljaninova ljetopisa upućuje na pobjedu Tomislava nad Ugrima i na pripajanje Slavonije Hrvatskoj, a tada nastaje dugi muk vrelâ sve do u sredinu i drugu polovicu XI. stoljeća. Slavonija donekle tek za Zvonimira i konačno od Ladislavova pohoda preko Drave 1091. god. ulazi u vrelima zasvjedočenu povijest. Jedva bismo tu šutnju vrelâ o ranom srednjem vijeku u Međurječju smjeli tumačiti nekom slučajnošću. Ona mnogo više upućuje na tišinu života što je na tom prostoru proticao bez dramatičnih prijeloma,

možda u nekim razdobljima i bez čvršće organizirane vlasti. Panonska ravnica se nalazila podalje od prostora na kojemu su se sukobljavala djelovanja velikih sila rane europske/mediteranske povijesti.[6] Procesi spajanja, pak, na istočnom Jadranu bijahu bitno drugačiji.

Dolaskom na istočnu obalu Jadrana Hrvati se nisu naselili na nekom zabačenom, perifernom dijelu europskoga prostora, nego na jednom od njegovih najživotnijih područja, kojim će uskoro poteći ključni komunikacijski smjer između Istoka i Zapada. Oni su se time već od ranog srednjeg vijeka uključili u temeljne društvene tokove Jadrana i Sredozemlja. Na istočnom Jadranu se susreću s jakim zajednicama romanskog stanovništva i kasnoantičkom društvenom baštinom. Stvorena su područja dodira s razvijenim urbanim središtima, a romansko-hrvatsko etnokulturno prožimanje postaje jednom od temeljnih pojava rane hrvatske povijesti.[7] Susret etničkih zajednica, što su na istočnom Jadranu jedna na drugu bile životno upućene, nije bio lišen dubokih suprotnosti, ali će na kraju srednjovjekovlja ipak biti okončan ne samo društvenom nego i misaonom sintezom.

Ako bismo dodali i to da je stvaranje političkih središta Trpimirovića na istočnom Jadranu značilo i izravni dodir s dvije glavne sile europsko-mediteranske rane povijesti, Bizantom i Franačkom, sa svim suprotnostima što ih je taj odnos Hrvatskoj nužno nametnuo, zaključili bismo da je jadranski prostor odlučno utjecao na rana stoljeća hrvatske povijesti, svakako mnogo jače nego što je to tada moglo Međurječje. To pokazuje da su i procesi spajanja na istočnom Jadranu bili i dugotrajni i veoma složeni.

Procesi spajanja

Neprekidne mijene između pojavâ raznorodnosti i procesâ spajanja obilježavaju hrvatsko srednjovjekovlje i tvore bît njegove povijesti. Na površini procesâ spajanja već je od ranog srednjeg vijeka bilo političko širenje hrvatske države prema jadranskom prostoru i panonskoj ravnici. Pri tome ne valja zanemariti dvije važne činjenice. Prvo, da je politički opseg srednjovjekovne hrvatske države, bilo u epohi vladarske samostalnosti bilo u razdoblju zajednice s Arpadovićima, bio trajno *uži* od hrvatskog društvenog, etnokulturnog prostora i drugo, da je političko spajanje bilo krhkije od drugih oblika integracije. To, dakako, ne znači da je širenje političkih granica hrvatske države bilo manje važnim oblikom integriranja. Naprotiv, vladarsko, dinastičko širenje stvara čvrstu osnovicu hrvatskoga srednjovjekovlja. Državnopravni pojam *kraljevstva* (regnum/regna), okosnica postojanja hrvatskih zemalja tijekom stoljeća njihove povijesti, sve do postmedievalne i dopreporodne epohe, plod je prije svega, iako ne isključivo, političkog djelovanja. Ali uza sve to, neprijeporno je da se hrvatski društveni prostor, što znači sav onaj prostor na kojemu je u srednjem vijeku živio hrvatski narod, u većem ili manjem stupnju prožimanja s drugim etnokulturnim zajednicama, stvarao uzajamnim djelovanjem političkih, etnodruštvenih i misaonih oblika spajanja. Širenje političke vlasti Trpimirovića sporije je od tako složenih procesa spajanja. Ono na istočnom Jadranu zaostaje za već dostignutim razinama društvenog prožimanja. Da bi, pak, predodžba o krajnjoj strukturalnoj složenosti procesâ spajanja bila još određenija, valja dodati i to da se društvena integracija između dalmatinskih gradova i kontinentalnog zaleđa, ma kako ona bila opsežna i u stvarnosti života neizbježna, ipak konačno učvršćuje tek političkim uključivanjem Dalmacije u opseg kraljevske vlasti Trpimirovića.

[6] Šišić 1925, 323, 334-335, 342-344, 396-397; Barada 1932; Klaić 1971a, 208-212, 269-279; Klaić 1978; Sokol; Budak 1994b, 30, 50-51, 100-110; Margetić 1994a.

[7] Jireček 1962, II; Skok 1950; Jakić-Cestarić 1972; Jakić-Cestarić 1974; Suić 1976, 253-264; Klaić-Petricioli, 51-55; Marin.

Kakva ocjena Trpimirovića?

Svako razlaganje, dakle, o ranom srednjem vijeku na istočnom Jadranu mora voditi računa o strukturalnoj složenosti procesâ spajanja i o neprekidnom kontrapunktu pojavâ u kojima se stoljetno približavanje gradova i zaleđa, romanskog i slavenskog svijeta zbivalo. Samo se u toj svjetlosti smije ocjenjivati i djelovanje Trpimirovića na istočnom Jadranu od IX. do XI. stoljeća. Postavljati pred Trpimiroviće ciljeve što su ih oni, tobože, trebali ispuniti i zatim, u skladu s tako zamišljenim ciljevima povjesnika, donositi odrešite zaključke o njihovoj vlasti nad dalmatinskim gradovima ili, pak, tu vlast jednako odlučno poricati, ne vodeći pri tome računa o složenosti procesa spajanja i o činjenici da su Trpimirovići samo veoma teško, u dugim nastojanjima, suprotstavljajući se kao "patuljak među divovima" velikim silama, mogli uspostavljati političku vlast nad dalmatinskim gradovima, metodički je nedopustiv postupak. Trpimirovićima ne smijemo postaviti neodređeno i povijesnim okolnostima neprimjereno pitanje: jesu li ili nisu vladali dalmatinskim gradovima – kako to redovito čini historiografija, nego: kakav su oblik utjecaja oni, a to znači Hrvatska i njezino društvo, u određenoj epohi nad njima *mogli* ostvariti? Dapače, nužno je postaviti i obrnuto pitanje: kakvo je bilo djelovanje gradova na društveni razvoj zaleđa? Jer prožimanje gradova i hrvatskog zaleđa na istočnom Jadranu bijaše uzajamno, a oba smjera djelovanja važna u razvoju ranog hrvatskog društva. Dosljedno tome, u spoznaji o ranosrednjovjekovnoj povijesti na istočnom Jadranu svaka je pojedinost važna, u najširoj lepezi pojavâ, a ne samo odviše globalno pitanje političke vlasti. Romansko-hrvatska dvojezičnost, predromaničko graditeljstvo i skulptura, samostanski skriptoriji, latinistička osnovica pismenosti i rast glagoljaštva, crkvene jurisdikcije, ljudske veze itd., dragocjene su pojave, jednako važne, a katkad možda i važnije od jednostavne političke vlasti. U svima njima odražava se rano hrvatsko srednjovjekovlje, u sve njih su ugrađeni postojanje i napor Trpimirovića. Na fundamentalni odnos raznorodnosti i spajanja nije djelovala samo politička vlast nego i cjelovitost društvenih približavanja, izražena u svakodnevnoj djelatnosti ljudî, pa u prosudbi o Trpimirovićima i ranoj hrvatskoj povijesti valja imati u vidu i jedno i drugo.

2. Od kneževine do kraljevstva

Počeci političkog organiziranja

Na prostoru od Međurječja do jadranske obale, na kojemu će se prostirati dograđena država Trpimirovića, pojavljuju se oko godine 800, kako je to u historiografiji već odavno utvrđeno, dva prvobitna politička središta, jedno u Hrvatskoj, s obje strane Velebita, drugo u panonskom Međurječju. Njihov ulazak u povijest usporedan je, a dijelom

KRSTIONICA KNEZA VIŠESLAVA, POČETAK IX. ST. (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)

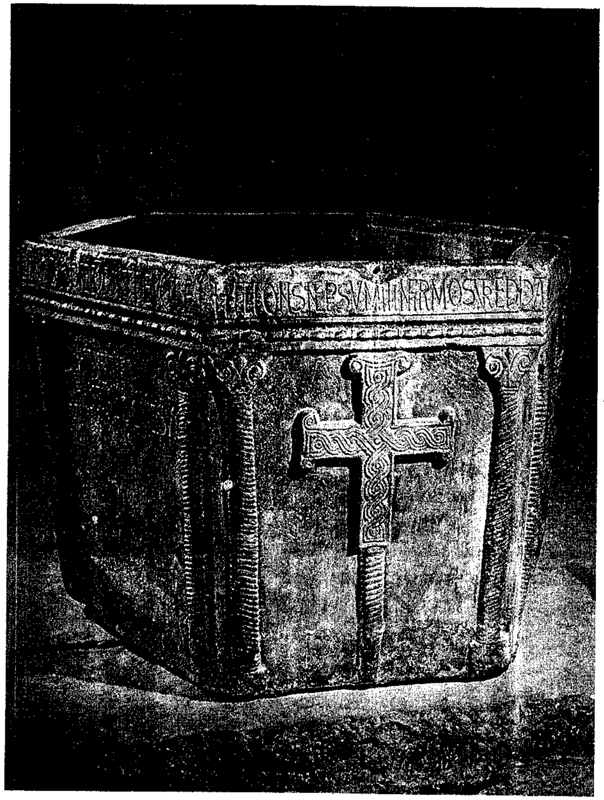

Šesterostrana krstionica, izrađena od jednog komada mramora, spomenik je iz razdoblja pokrštenja Hrvatâ, znak njihova ulaska u kršćanski civilizacijski krug. Na njezinoj se prednjoj strani nalazi križ, ispunjen troprutastim pleterom, a na krajevima je svake od šest strana postavljen po jedan tordirani stupić s kapitelom. Oko gornjeg ruba krstionice uklesan je natpis koji zbog dužine završava na dvjema stranama krstionice, desno od središnjeg polja s križem:

"+ HEC FONS NE(m)PE SUMIT INFIRMOS UT REDDAT ILLUMINATOS. HIC EXPIANT SCELERA SUA QUOD DE PRIMO SUMPSERUNT PARENTE, UT EFFICIANTUR CHRISTICOLE SALUBRITER CONFITENDO TRINU(m) PERHENNE. HOC IOH(annes) PR(es)B(iter) SUB TE(m)PORE VUISSASCLAVO DUCI OPUS BENE CO(m)P(o)S(u)IT DEVOTE, IN HONORE VIDELICET S(an)C(t)I IOH(ann)IS BAPTISTE UT INTERCEDAT P(ro) EO CLIENTULOQUE SUO."

"+ Ovaj izvor naime prima slabe da ih učini prosvijetljenima. Ovdje se peru od svojih zločina što su ih primili od prvog roditelja da postanu kršćani spasonosno ispovijedajući vječno Trojstvo. Ovo je djelo pobožno učinio svećenik Ivan u vrijeme kneza Višeslava i to u čast sv. Ivana Krstitelja da zagovara njega i njegova štićenika" (prema Karaman 1943).

Jedini podatak o vremenu postanka kristionice na njezinu natpisu jest izričaj da ju je svećenik Ivan učinio "u vrijeme kneza Višeslava" (sub tempore Vuissasclavo duci).

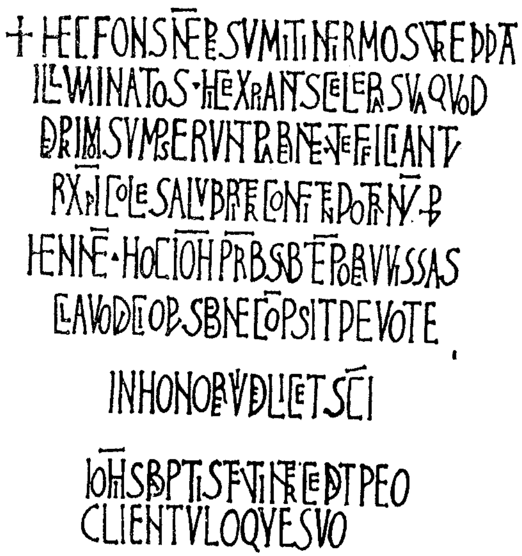

Natpis se odlikuje visokom razinom epigrafičke vrsnoće. Ljepota duktusa njegovih slova prožima se s mnoštvom vješto oblikovanih ligatura, kako to pokazuje nacrt natpisa (prema Šeperu).

i ovisan, o političkom djelovanju dvaju Carstava na europsko-mediteranskom području, franačkog i bizantskog. Prodirući prema europskom jugoistoku, Karlo Veliki 796. god. ruši avarski kaganat u Panoniji, a na samom prijelomu VIII. i IX. stoljeća proširuje svoju vlast i na istočnojadranski pojas do Cetine. Sukobivši se tako s Bizantom, dva Carstva su mirom u Aachenu 812. god. podijelila područja vlasti: Bizantu su pripali dalmatinski gradovi, a Franačkoj vlast nad Hrvatskom i Panonijom.[8]

Političke okolnosti u kojima nastaju dva hrvatska središta i njihovi prvi nosioci jedva se razabiru u oskudnim obavijestima vrelâ sve do izbijanja ustanka Ljudevita Posavskog protiv franačke vlasti godine 818. U Hrvatskoj je u doba ustanka prvi zasvjedočeni knez Borna, ali njegove prethodnike vrela ne spominju. U njih bismo, najvjerojatnije, trebali uvrstiti kneza Višeslava što se spominje na znamenitoj, ali i nedatiranoj krstionici. Prema njezinu sadržaju, pokrštavanju Hrvata, krstionicu svakako valja datirati u vrijeme nakon godine 800, a time i kneza (dux) Višeslava negdje u prvo ili drugo desetljeće IX. stoljeća. Sasvim je sićušna mogućnost njegova svrstavanja u neko drugo razdoblje IX. stoljeća, a u dva iduća stoljeća ni pokrštavanju, a od kraja X. stoljeća ni vladaru s nazivom *dux*, jednostavno nema mjesta. Takvo datiranje kneza Višeslava nipošto ne zanemaruje teškoće u tumačenju njegove krstionice, ali temeljnom odrednicom razgovora o njoj smatra sadržaj njezina natpisa.[9]

Početna vladarska policentričnost na hrvatskom području ubrzo se gubi. Kako je ranije istaknuto, Slavonija postupno ulazi u razdoblje šutnje vrelâ, a na površini ostaje samo jadranska Hrvatska. U 30-im godinama IX. stoljeća ona se zajedno sa susjednom jadranskom Sklavinijom, zemljom Neretvana, već uključuje i u sukob s Mlecima oko vlasti nad istočnim Jadranom: godine 839. dužd Petar Trandenik sklapa mir s hrvatskim

[8] Šišić 1925, 301-310; Ferluga, 46-67; Ostrogorski 1959, 200-203; Klaić 1971a, 165-173; Goldstein 1992, 150-158.

[9] Rački, Doc., 376-377; Šišić 1914, 119-120. Pregled historiografskih gledišta o Višeslavovoj krstionici: Petricioli 1984. Starija je historiografija uglavnom datirala kneza Višeslava, a time i njegovu krstionicu, u početak IX. st., "oko 800" (Šišić 1925, 308; Karaman 1943, 40-44; Karaman 1960b), dok je novija historiografija prema tom spomeniku ili suzdržana ili ga datira u XI. st. (Šeper; Klaić 1971a, 197-198; Rapanić 1987, 39, 181-182; Budak 1993, 226; Budak 1994b, 29-30; usp. i: Ivšić; Pantelić, 46-66). Tri su glavne teškoće u tumačenju Višeslavove krstionice: a) nije datirana, b) knez Višeslav se ne spominje ni u jednom drugom vrelu i c) ne zna se pouzdano odakle je krstionica donesena u Mletke i napokon 1853. god. smještena u Museo Correr. Unatoč tim nejasnoćama mislim da bi se smjelo oprezno, ali i utemeljeno pretpostaviti da je krstionica s imenom kneza Višeslava mogla biti prenesena u Mletke samo s područja kojim je od XV. do XVIII. st. vladala Venecija, dakle prije svega s prostora između Zrmanje i Cetine, što znači s prostora na kojemu se u ranom srednjem vijeku nalazila jezgra hrvatske kneževine. To dalje upućuje na veoma vjerojatnu pretpostavku da je Višeslav mogao biti samo hrvatskim knezom. Ninsko podrijetlo krstionice u ovom je času, istina, samo hipotetično, ali ono, s jedne strane, nije posve isključeno, a s druge, u razrješavanju dvojbi oko datiranja krstionice ionako nije odlučno, koliko god bilo važno. Činjenica pak da se knez s tim imenom ne spominje ni u jednom drugom vrelu (Rapanić 1987, 39) prije bi mogla biti razlogom više njegovu svrstavanju, a po tome i datiranju krstionice, u što ranije doba, u početak IX. st., o kojemu općenito škrto govore sačuvana pisana vrela, nego dokazom njegova kasnijega datiranja. Napokon, stilske analize Višeslavove krstionice, likovne ili epigrafičke, kronološki su teže odredive, s velikim oscilacijama od početka IX. do XI. st., pa su zbog toga i manje odlučne od njezina društvenog obzora, dakle od samog čina pokrštenja kojemu ona pripada. Koliko god se, prema tome, tumačenje Višeslavove krstionice nužno oslanja na više ili manje uvjerljive pretpostavke, ipak se zaključak da krstionica potječe iz vremena glavnog vala pokrštenja Hrvata, dakle iz početka IX. st., smije smatrati usmjeravajućim kronološkim uporištem u razlaganju o tom spomeniku. To samo po sebi isključuje datiranje krstionice u XI. st., kako se predlagalo u historiografiji (Šeper; Klaić 1971a, 197-198), tim prije što u tom stoljeću ni hrvatski vladari ne nose naziv *dux*, izuzevši specifično razlikovanje nazivâ *dux-rex* u Zvonimirovoj zavjernici iz god. 1075. (CD I, 139-141). Zato se u lepezi suprotstavljenih teza o Višeslavovoj krstionici priklanjam gledištima starije hrvatske historiografije. Ne zanemarujući činjenicu da je svako tumačenje Višeslavove krstionice nužno hipotetično, ipak smatram najprihvatljivijim zaključak da glavni val pokrštenja Hrvata "pada u doba vladanja kneza Višeslava" oko godine 800. i da je "krstionica spomen na taj važni događaj" (Šišić 1914, 120).

knezom Mislavom.[10] Začeci su to budućega razvoja na istočnojadranskoj obali. Venecija najavljuje svoj budući utjecaj na hrvatsko srednjovjekovlje, a hrvatsko-neretvanska uzajamnost spram mletačkih naleta nagovještava njihovo buduće društveno prožimanje. A samo nešto poslije, u sredini IX. stoljeća, u potpunosti će se iskazati i ključne geopolitičke smjernice hrvatske kneževine.

Novi obzor kneževine

Otprilike istodobno oslabila je i franačka vlast nad Hrvatskom i bizantska nad dalmatinskim gradovima. Hrvatska je, doduše, i dalje, sve do kneza Domagoja (oko 865 – 876), priznavala vrhovnu vlast karolinškog kralja Italije. Trpimir zato svoju darovnicu iz 852. god. datira vladanjem "vrlo pobožnog franačkog kralja Lotara u Italiji".[10a] Domagoj se, pak, 870. god., na poziv cara Ludovika, morao pridružiti franačkoj vojsci pri opsadi Barija u južnoj Italiji. Unatoč tome, brojne diobe karolinškog carstva nakon 817. god., kada je car Ludovik odredio da će ga naslijediti najstariji sin Lotar, i sukobi nasljednikâ slabili su franački utjecaj nad Hrvatskom.[10b] Za vladanja Mihajla II. (820 – 829) oslabio je i utjecaj Bizanta na istočnom Jadranu. Prema Konstantinu Porfirogenetu, tada "stanovnici dalmatinskih gradova postadoše samostalni, ne pokoravajući se ni caru Romeja, niti ikomu drugom". Djelovanje središnje bizantske vlasti nad Dalmacijom primjetno se pojačava tek dolaskom na vlast cara Bazilija I. (867 – 886).[11] Na početku 40-ih godina u Jadran su prodrli Arapi i 841. god. opljačkali Osor, a 842. kod Suska pobijedili mletačko brodovlje. Jače su, ipak, zaprijetili istočnom Jadranu tek četvrt stoljeća kasnije, opsadom Dubrovnika 866 – 867.[11a] U sredini IX. stoljeća, dakle, ni Arapi nisu jače djelovali na Hrvatsku. U takvim okolnostima, pošto je u sredini IX. stoljeća popustio pritisak oba Carstva, hrvatski vladar se mogao prvi put usredotočiti na geopolitički bedem koji je na Jadranu stezao njegovu mladu kneževinu.

Premda se rana hrvatska država na ne baš zanemarivu dijelu obale otvarala prema jadranskom prostoru, Trpimirovići su ipak s mnogo razloga smatrali jednim od najvažnijih ciljeva političko pridruživanje dalmatinskih gradova hrvatskom zaleđu. Pri tome ne valja zanemariti činjenicu da su oni podizali i njegovali, navlastito u XI. stoljeću, i vlastita gradska uporišta na Jadranu. Zbog toga je kralj Koloman, ili barem neznani sastavljač njegove isprave, mogao s nekim ponosom kazati da je 1102. god. okrunjen u Biogradu, u "kraljevskom gradu" (in urbe regia).[12] Pa ipak, Trpimirovići su nužno morali uvažiti činjenicu da je gospodarsko i društveno stvaralaštvo u ranom srednjem vijeku bilo usredotočeno u dalmatinskim gradovima, baštinicima kasnoantičke civilizacije. Uključiti Hrvatsku u društveni razvoj mediteranskog i jadranskog prostora prije svega je značilo premostiti jaz između romanskih gradova pod bizantskom vlašću i slavenskog svijeta u hrvatskom zaleđu. Prvi hrvatski vladar koji je u sredini IX. stoljeća to pokušao bio je knez Trpimir (oko 845 – 864).

[10] Rački, Doc. 335; Šišić 1925, 327; Klaić 1971a, 207.

[10a] isto, 3-6, CD I, 3-8. O različitim prijedlozima datiranja Trpimirove darovnice u historiografiji: isto, 4. Margetić 1993c. datira Trpimirovu ispravu 840-843, jer je općeprihvaćeno datiranje s godinom 852, doduše, u skladu s 15. indikcijom, ali ne i s činjenicom da Lotar od 844. god. više nije bio talijanskim kraljem nego njegov sin Ludovik II. Donjom je granicom predložena datiranja čvrsti podatak da je 839. god. u Hrvatskoj vladao Mislav, jer te godine sklapa mir s duždem Petrom Trandenikom.

[10b] isto, 361-362; Šišić 1925, 347-350; Klaić 1971a, 221, 246-247; Brandt 1980, 234-245.

[11] DAI, 64; VI II, 14; Ferluga 1957, 63-64.

[11a] Rački, Doc., 342-343, 355-356; Klaić, Izvori, 23-24.

[12] CD II, 9.

Trpimirov uspon

Pošto je oko godine 846. boravio na dvoru kneza Trpimira, benediktinac Gottschalk je zabilježio dragocjene podatke o hrvatskom knezu i o uspješnom ratu što ga je Trpimir poveo protiv "naroda Grka i njihova patricija". Gottschalk, na žalost, pobliže ne određuje ni gdje je bio taj "narod Grka" ni zašto se Trpimir s njim sukobio, ali ističe da je "naš dvorac", dakle Trpimirov, "bio na samoj granici budućega rata".[13] Gdje je bila ta granica? Sačuvana vrela o knezu Trpimiru pokazuju da se jezgra hrvatske kneževine u sredini IX. stoljeća nalazila u zaleđu gradova bizantske Dalmacije, Splita i Trogira, na prostoru što ga Konstantin Porfirogenet naziva županijom Primorje (Parathalassia), po svoj prilici sa središtem u Klisu. U Trpimirovoj darovnici iz 852. god. ističe se da je sastavljena u Bijaćima, pokraj Trogira, a u Rižinicama, između Solina i Klisa, nađen je ulomak oltarne pregrade s kneževim imenom: "PRO DUCE TREPIM [ERO]". Dosljedno tome, negdje na tom području nalazilo se i Trpimirovo vladarsko sjedište ili Gottschalkov "naš dvorac", možda upravo u Klisu. Ako bismo, napokon, u Gottschalkovu izričaju "narod Grka" podrazumijevali dalmatinske gradove, najvjerojatnijom bi se činila pretpostavka da je Trpimir poveo rat protiv njemu najbližih gradova Splita i Trogira.[13a]

ULOMAK OLTARNE PREGRADE IZ RIŽINICA S IMENOM KNEZA TRPIMIRA (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)

U Rižinicama podno Klisa otkopan je 1891. god. kameni ulomak trokutnog zabata oltarne pregrade s fragmentom natpisa, na kojemu se spominje Trpimir i njegov vladarski naslov – *dux* (knez): "PRO DVCE TREPIM[ero] [...]".

Sadržajno taj ulomak natpisa očigledno valja vezati uz poziv vjernicima da mole za utemeljitelja zadužbine, kneza Trpimira. Natpis je bio duži i vjerojatno se protezao čitavom dužinom oltarne pregrade. Na jednom ulomku njezine grede koji je otkopan u Rižinicama također se nalazi dio Trpimirova natpisa, ali se o njegovu cjelovitu sadržaju ništa ne može reći.

---

[13] Katić 1932, 8.

[13a] DAI, 78; VI II, 33; Rački, Doc., 5; CD I 5; Karaman 1943, 44-45. Gottschalkov izraz "gens Graecorum" različito se tumači u historiografiji. Katić 1932. je smatrao da se odnosi na dalmatinske gradove, prije svega na Split (15-16). Ferluga je pomišljao na bizantsku "ekspediciju u Dalmaciju pod komandom nekog patricija" (67). Košćak 1980-81. spaja gledišta Katića i Ferluge smatrajući da je riječ o bizantskoj ekspediciji koja se s Trpimirom sukobila oko Splita (307). Goldstein 1992. također misli da je riječ o dalmatinskim gradovima (142), a Budak 1994b predlaže identifikaciju: narod Grka = Mlečani (72-73). Margetić 1993c., pak, smatra da se Trpimir sukobio s bizantskom vojskom na čelu sa strategom koju je Bizant poslao u arhontiju Dalmaciju, odnosno u Zadar, da pokuša proširiti vlast i nad Split koji u prvoj polovici 40-tih godina IX. st. nije priznavao bizantsku vlast nego se nalazio "u sferi vitalnih hrvatskih interesa". Bizant je time 846/848. god., dok je na Trpimirovu dvoru boravio benediktinac Gottschalk, "arhontiju Dalmaciju pretvorio u temu" (50).

GOTTSCHALK IZ ORBAISA O KNEZU TRPIMIRU (*Tractatus de trina Deitate*, karolinška minuskula, IX. st., Biblioteka u Baselu, kodeks 584, fol. 51)

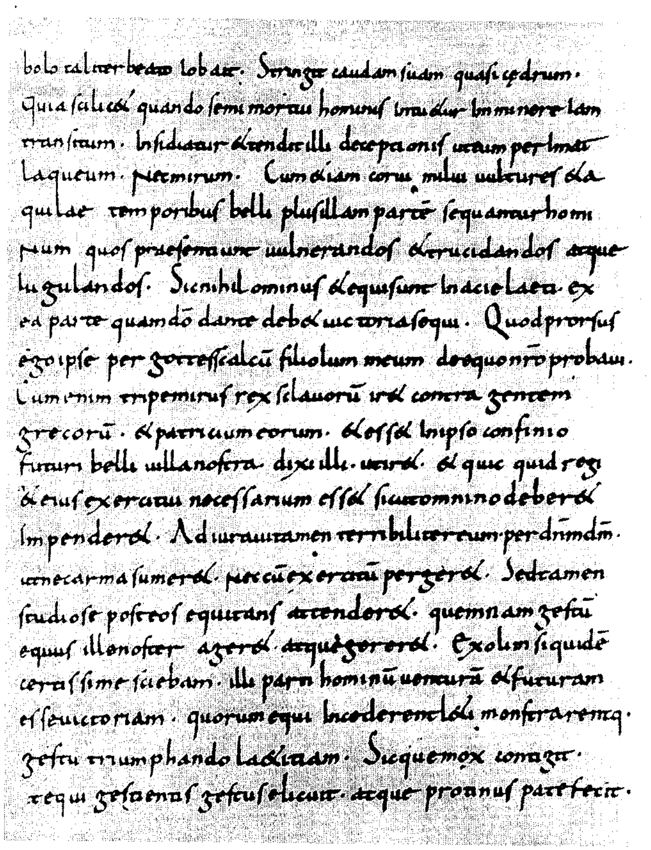

Benediktinac Gottschalk iz Orbaisa, zagovaratelj učenja o predestinaciji, došao je oko godine 846, nakon sukoba sa svojim protivnicima, u Hrvatsku na dvor kneza Trpimira. U djelu *Tractatus de trina Deitate* spominje taj boravak kod kneza Trpimira. Ističe da i životinje predosjećaju buduća zbivanja, pa su i konji prije bitke radosni ako se nalaze na strani budućeg pobjednika. To potkrepljuje i pohodom kneza Trpimira, kojega na ovoj strani navedenoga rukopisa, u redovima 11–13, spominje ovim riječima:

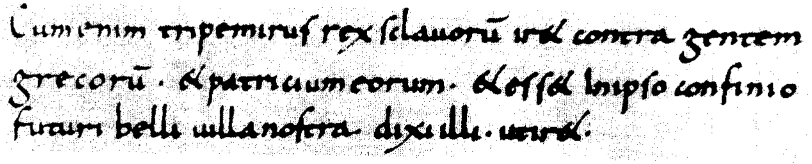

Cum enim tripemirus rex sclauorū iret contra gentem
grecorū · et patricium eorum · et esset in ipso confinio
futuri belli uilla nostra dixit ille · uenerit ·

"Cum enim Tripemirus rex Sclavorum iret contra gentem Grecorum et patricium eorum et esset in ipso confinio futuri belli villa nostra [...]", tj.

"Kad je naime Trpimir, knez Slavena, polazio s vojskom protiv naroda Grka i njihova patricija, a naš dvor bijaše na samoj granici budućega rata [...]" (Katić 1932).

O Trpimirovu ratu s gradovima što su otežavali njegov pristup Jadranu ništa se više ne zna od onoga što je benediktinac sasvim slučajno zabilježio da bi primjerom potkrijepio vlastito učenje o predestinaciji. Prema Gottschalku sukob je završio kneževom pobjedom, ali se ništa ne može reći o njegovim posljedicama. Je li taj sukob još više politički udaljio ili možda približio gradove i hrvatsko zaleđe, ne može se reći jer je Gottschalkova obavijest koliko dragocjena, toliko i osamljena. Ipak, ona svjedoči o Trpimirovoj djelatnoj politici na Jadranu i o, prvi put zabilježenom, uvažavanju jadranskog geopolitičkog gibanja koji je za Hrvatsku od svih bio najpreči.

A da je Trpimir bio sposoban vladar i da je hrvatska kneževina upravo u njegovu razdoblju prvi put prešla uski okvir prvobitne jezgre u zaleđu dalmatinskih gradova, dokazuje i Trpimirov uspjeh u sukobu s bugarskim knezom Borisom.[14] Vrela ne omogućuju bilo kakvu prostornu predodžbu o Trpimirovu pobjedničkom otporu provali Bugara. Ne znamo gdje se taj hrvatsko-bugarski sukob odigrao i je li utemeljena pretpostavka da se to zbilo negdje istočno od Vrbasa, što, dakako, ne možemo smatrati isključenim.[15] Možda bismo u Trpimirovoj djelatnosti mogli naslućivati, ako ništa drugo, barem početak širenja Hrvatske prema brdskom području sjeveroistočno od prvobitne jezgre, što će se zaključiti u idućih stotinjak godina kada će neke od hrvatskih županija koje spominje Porfirogenet biti smještene upravo na tom prostoru.[16] Ako dakle Trpimirovu djelatnost ne možemo vrelima podrobno pratiti, pouzdano je zaključiti da se u njegovu razdoblju hrvatska kneževina nalazila u usponu i da je Trpimir bio prvi hrvatski vladar što se uspješno uključio u razrješavanje njezina geopolitičkog okruženja, u stoljetni proces prevladavanja prostorne razdvojenosti. O njegovu ugledu na jadranskom prostoru svjedoči i *Čedadski evanđelistar* koji mu daje počasni naslov "domnus" (domno Tripimero), dakle "gospodar" ili "vladar".[17] Od stvaranja hrvatske kneževine do Trpimirova uspona, ne valja zaboraviti, bila je protekla u najboljem slučaju tek jedna polovica stoljeća.

Prvi pokušaj s Jadrana

Suprotnosti između obalnog pojasa i širokog slavenskog svijeta, što su bizantsku Dalmaciju pritisnuli uza sam Jadran, a hrvatskom zaleđu sprečavali slobodan izlaz na more, nije nastojala razriješiti samo hrvatska kneževina. Nesigurnost komuniciranja sa zaleđem najteže je pogađala dalmatinske gradove. Otkloniti pritisak hrvatskog i drugih slavenskih vladara, a zaleđe otvoriti vlastitim utjecajima bijaše prije svega ciljem tih osamljenih postaja na istočnom Jadranu. Kada je bizantski car Bazilije I. potkraj 70-ih godina IX. stoljeća odredio da dalmatinski gradovi onaj tribut što su ga dosad davali bizantskom strategu ubuduće plaćaju hrvatskom vladaru i drugim slavenskim arhontima zaleđa, svakako je slijedio životne interese gradova.[18] Na takvo tumačenje Bazilijeve odluke o tributu upućuje i kronološki neodređena, ali ipak veoma važna, vijest Tome Arhiđakona o poslanstvu Splićana u Carigrad i o "svetom reskriptu gospode vladara", kojim su bizantski carevi na zahtjev Splićana sredili njihove odnose sa susjednim Hrvatima. Tomina vijest najvjerojatnije je kroničarski odjek Bazilijeve odredbe o tributu.

[14] DAI, 82; VI II, 44.

[15] Šišić 1925, 335; Klaić 1971a, 227-231.

[16] To su županije: Pliva, Pset, Livno i Imota (DAI, 78; VI II, 33).

[17] Rački, Doc., 383; Novak V. 1963, 60, sl. 27. O Trpimiru kao uglednom vladaru usp. Klaić 1960; Klaić 1971a, 224-231; Budak 1994b, 20-22. Margetić 1993c., komentirajući naziv *rex* što ga Gottschalk daje Trpimiru, zaključuje da "nema ni najmanjeg razloga sumnjati u to da je hrvatski narod nazivao Trpimira kraljem ili, drugim riječima, da se on upravo zbog svoje moći i ugleda proglasio kraljem" (49).

[18] DAI, 79-80; VI II, 36; Ferluga, 74-75.

Ona je, istina, sadržajno drugačija, pripovjedno dopunjena, ali je njezin temeljni smisao jednak odluci cara Bazilija.[19] Ako je točan prijedlog da se Bazilijev čin zbio dok je na kneževskom prijestolju u Hrvatskoj bio bizantski štićenik Zdeslav, onda bi se, doduše, moglo reći da je Bazilije slijedio i bizantske interese na istočnom Jadranu, barem kada je riječ o hrvatskom knezu, ali takvu tezu slabi činjenica o prepuštanju tributa i drugim slavenskim arhontima, a ne samo hrvatskom.

Bazilijevo prepuštanje tributa slavenskom/hrvatskom zaleđu bilo je složenim državnim činom. Ono se uklapalo u politiku Carstva na istočnom Jadranu, gdje je u doba Bazilija utemeljena bizantska tema Dalmacija, ali je uza sve to ono ponajprije bilo pokušajem sređivanja odnosa između gradova i slavenskog svijeta što je, smijemo pretpostaviti, bio potaknut s jadranske obale. To bijaše *tributum pacis* koji je trebao osigurati mirnije odnose na istočnom Jadranu, prije svega slobodnije komuniciranje ljudi. Vrelima, na žalost, zadugo, sve do pohoda dužda Petra II. Orseola u Dalmaciju uoči godine 1000, ne možemo pratiti stvarno djelovanje *tributum pacis* na odnose između gradova i zaleđa, ali jedva može biti mjesta dvojbi u zaključak da je Bazilijeva odluka korisno djelovala na proces njihova približavanja. U tome nije nevažna ni činjenica da gotovo stoljeće i pol nakon Bazilijeva postupka, sve do Dandolove vijesti o napadima Krešimira III. na Zadar i druge dalmatinske gradove godine 1018, nema podataka o ratnim pokušajima hrvatskih vladara prema istočnojadranskim gradovima.[20] Ako znamo da je u tom razdoblju na hrvatskom prijestolju bilo i moćnih vladara, onda njihovu nedjelotvornost prema istočnojadranskim gradovima ne bismo mogli objasniti njihovom slabošću, nego mirnijim odnosima između obale i zaleđa. Njihovim uzrokom mogla je biti samo odluka cara Bazilija o tributu.

Trpimir i Bazilije

U sredini i drugoj polovici IX. stoljeća suprotnosti između dalmatinskih gradova i Hrvatske u njihovu zaleđu bile su već toliko sazrele da su ljude i u gradovima i u zaleđu upućivale prema pokušajima njihova prevladavanja. Ali bizantski grad i hrvatski vladar, naravno, različito doživljavaju odvojenost obale i zaleđa. Knezu je pred očima pitanje političke vlasti, gradu, što se stisnuo uz more, mogućnost slobodnog komuniciranja i mirna suživota s novim ljudima u svojoj blizini. Stoga su im i postupci različiti – Trpimir vodi rat protiv "naroda Grka", bizantski car prepušta gradski tribut slavenskim arhontima – ali temeljni ciljevi gotovo su jednaki. I Trpimirov i Bazilijev pokušaj slijevaju se u proces kojemu na istočnom Jadranu ciljem bijaše približavanje društava i njihovih ljudi. Ako hrvatski knez u toj početnoj etapi spajanja dvaju odvojenih područja nije mogao očekivati ispunjavanje političkih zamisli prema bizantskom posjedu, gradovi su najvjerojatnije postigli vlastiti cilj: društveni prodor prema kneževini i neometano ulaženje slavenskih došljaka u njihov urbani prostor. Ostvarenje svojih ciljeva: prevladavanje političke odvojenosti između grada na obali i zaleđa, hrvatski je knez morao

[19] Thomas archidiaconus, 32-33; Toma, Kronika, 39-40; Novak G. 1928a. Katičić 1993, 37-50, 99-130 obnavlja povjerenje u Porfirogenetov podatak o ulozi cara Heraklija u doseobi Hrvata i ističe da je u doba Heraklija "ratnički rodovski savez Hrvata [...] pri naseljavanju zemlje sklopio *foedus* s Rimskim Carstvom" (48). Pretpostavka o Hrvatima kao carskim federatima bolje objašnjava, prema Katičiću, i misiju opata Martina 641. i Tomin podatak o "svetom reskriptu gospode vladara" koji izričajno posve pripada VII. stoljeću. Takvo tumačenje prihvaća Budak 1994b i "sveti reskript" datira u godinu 641. Dapače, pretpostavlja da se "oko g. 641. odvija niz događaja (preseljenje [Salonitanaca, T.R.] u palaču, odašiljanje carskog reskripta kojim se uređuju odnosi sa Slavenima, misija opata Martina, dolazak papinog legata Ivana iz Ravene) koji upućuju na sređivanje odnosa između carstva i Slavena" (82-83). Usp. suprotno gledište: Margetić 1994b, 5.

[20] Rački, Doc., 431; Šišić 1925, 479; Klaić 1971a, 329.

tražiti na nekom drugom prostoru, u postupcima što su trebali biti složeniji od dosadašnjih. Zbog toga će se to fundamentalno pitanje rane hrvatske povijesti uskoro nakon Bazilijeva *tributum pacis* početi razrješavati sasvim novim postupcima, na političkom i crkvenom području. Ta nastojanja obilježavaju prijelom IX. i X. stoljeća, vrijeme od Branimira do Tomislava. Najpreči zadatak hrvatskog vladara bijaše oslobađanje Hrvatske od bizantsko-franačkog obruča.

Branimirov otklon papi

U drugoj je polovici IX. stoljeća franačka vlast nad hrvatskom kneževinom sve više iščezavala, a kratkim Zdeslavovim vladanjem od svega godinu-dvije, 878 – 879, koje je Hrvatsku bilo uvelo u bizantsko političko ozračje, ona je zapravo već bila ugašena. Ali, na jadranskoj obali pred Hrvatskom se nalazio pojas dalmatinskih gradova i ako hrvatski vladar još nije bio toliko jak da im nametne svoju vlast, mogao ih je zaobići. Da bi to postigao, morao je tragati za novim političkim uporištem koje je moglo poduprijeti težnju Hrvatske za državnom samostalnošću na europsko-mediteranskom prostoru. Ono se moralo nalaziti izvan područja na kojemu su politički zračila dva carstva, bizantsko i franačko. Takvim osloncem tada bijaše papinstvo. Hrvatski knez koji je zamisao o neovisnosti ostvario bio je Branimir (879 – 892).

U času Branimirova dolaska na kneževsko prijestolje, u proljeće 879. god., okolnosti bijahu pogodnije za takvo djelovanje. Uklanjanjem Zdeslava oslabio je izravni bizantski pritisak na hrvatsku kneževinu. Smirivanjem crkvenih odnosa Carigrada i Rima na sinodu u Carigradu 879 – 880, na kojemu je i papa Ivan VIII. priznao patrijarha Focija, pred Hrvatskom su otvorene nove mogućnosti.[21] Ona se sada mogla usmjeriti prema Zapadu i napustiti političko i crkveno zračenje Istoka. O tom važnom prijelomu svjedoče četiri pisma pape Ivana VIII. Tri su 7. lipnja 879. god. upućena hrvatskom narodu i svećenstvu, knezu Branimiru i ninskom biskupu Teodoziju, četvrto 10. lipnja kleru i narodu Dalmacije.[21a]

Iz prvog pisma što ga je papa uputio svećenstvu i hrvatskom narodu doznajemo da je Branimir, netom je došao na prijestolje, uputio pismo papi Ivanu VIII. i istaknuo da želi obnoviti veze sa Svetom Stolicom. Papa je radosno prihvatio kneževu želju jer je ona mogla postati osnovicom učvršćivanju jurisdikcije Rima nad istočnim Jadranom, gdje se upravo potkraj 70-ih godina IX. stoljeća, za kneza Zdeslava, carigradska jurisdikcija, po svoj prilici, bila protegnula i na Hrvatsku.[22] Zato je papa Ivan VIII. odgovorio

[21] Šišić 1925. smatra da je samostalnost Branimirove Hrvatske "samo plod sporazuma između Ivana VIII, Vasilija I. i Fotija", pa je papinim posredstvom "došlo i do sporazuma u hrvatsko-dalmatinskom pitanju"; oslobođenje od vrhovne bizantske vlasti "moglo se dogoditi samo s privolom carevom" (384). Klaić 1971a uglavnom prihvaća Šišićevo objašnjenje, ali i upozorava da je Branimir poslao pismo papi Ivanu VIII. "očito ne pitajući Bizant" (251). Margetić 1990d. početak Branimirova vladanja promatra u svjetlosti pregovora između pape Ivana VIII. i Bazilija I. koji su počeli u travnju 878. i činjenice da je kratko nakon njih na vlast u Hrvatskoj došao Zdeslav. Bizantski car je "čini se, priznao papi da Hrvatska, premda u njoj vlada probizantski vladar, pripada papinoj interesnoj sferi" (26). O Bizantu, Fociju i carigradskom sinodu 879-880: Jedin, III/1, 201-208.

[21a] Rački, Doc., 8-12; CD I, 13-17. O pismima pape Ivana VIII. usp. Margetić 1990d, 26-29; Matijević – Sokol – Zekan. O utemeljenju ninske biskupije: Perojević 1922; Šišić 1925, 309; Barada 1931; Klaić 1971a, 232-236; Košćak 1980-81, 311-312; Zelić-Bučan 1994a, 123-131; Budak 1994b, 92-95.

[22] O crkvenoj jurisdikciji nad Hrvatskom i Dalmacijom do splitskih crkvenih sabora 925. i 928: Šišić 1925, 362, 376-382, 411, 681-689; Dabinović 1930; Klaić 1971a, 125, 232-238, 252-257, 293-303; Košćak 1980-81; Lučić 1986; Margetić 1992b, 311-312; Šanjek 1993a, 118-119; Budak 1994b, 92-94; usp. i dva zbornika radova: Vita religiosa i Počeci. Ako ne bismo pretpostavili da se jurisdikcija dalmatinskih biskupa i carigradskog patrijarha za Zdeslava, makar i na kraće vrijeme, bila protegnula i na ninsku biskupiju, teško bismo mogli objasniti Branimirovo pismo papi Ivanu VIII. i papine riječi u prvom pismu od 7.VI.879. upućene

PISMO PAPE IVANA VIII. KNEZU BRANIMIRU, 7. LIPNJA 879. ("Epistolae Ioannis VIII", beneventana, XI. st., Vatikanska biblioteka, Reg. Vat. 1, epist. 191, fol. 73)

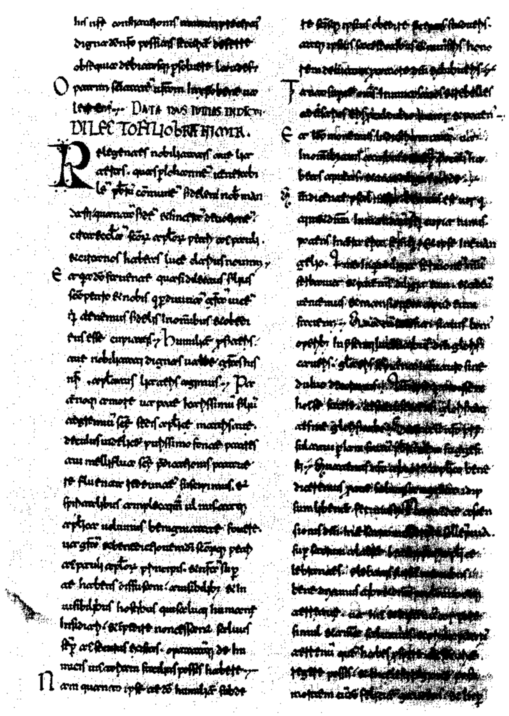

Ovo pismo od 7. lipnja 879. odgovor je pape Ivana VIII. na pismo koje mu je uputio knez Branimir. Na kraju pisma, pri dnu desnoga stupca, u redcima 24–32, papa kaže:

"Nam in die ascensionis domini inter sacra missarum sollempnia super sacrum altare beati Petri apostoli celebrantes elebatis (!) sursum manibus benediximus tibi et omni populo tuo omnique terrę tuę, ut hic et in ęternum corpore simul et anima saluatus et principatus terrenum, quem habes, prospere ac securiter regere possis [...]", tj. "Kad smo naime na dan Uzašašća Gospodnjega služili misu na žrtveniku svetoga Petra, digosmo ruke uvis i blagoslovismo tebe i cio narod tvoj i cijelu zemlju tvoju, da možeš ovdje uvijek spašen tijelom i dušom sretno i sigurno vladati zemaljskom kneževinom [...]" (Klaić, Izvori).

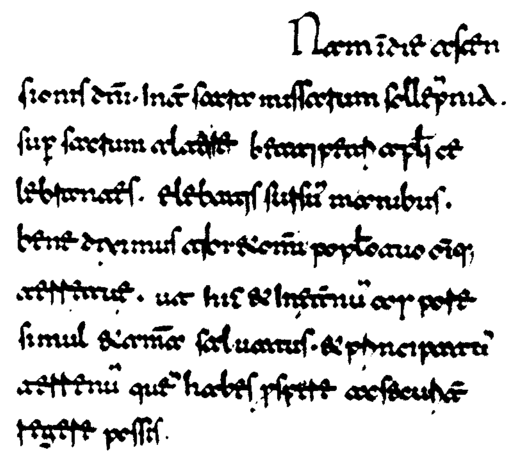

knezu Branimiru drugim pismom od 7. lipnja 879. god. To pismo pape Ivana VIII., naslovljeno: "Dragom sinu Branimiru" (Dilecto filio Branimir), nedvojbeno je jednim od najvažnijih dokumenata u čitavom hrvatskom srednjovjekovlju. Papa hvali Branimirovu želju da bude "u svemu vjeran i pokoran svetom Petru i nama" i, obraćajući se knezu, ističe da "te s očinskom ljubavlju kao najmilijeg sina primamo i u duhu grlimo, gdje se vraćaš u krilo Svete Stolice apostolske, majke tvoje". Odazivajući se kneževoj molbi za blagoslovom, papa kaže da je na blagdan Uzašašća, tj. 21. svibnja 879, služio misu na žrtveniku sv. Petra i da je blagoslovio kneza, njegovo narod i zemlju da bi mogao "spašen tijelom i dušom sretno i sigurno vladati zemaljskom kneževinom", dakle Hrvatskom.[22a]

Gibajući se između Bizanta i Franačke, Branimir je zaobišao dalmatinski bedem i na europskom obzorju, oslanjajući se na Rim i papu Ivana VIII., postigao potvrdu svoje vlasti. Papin blagoslov Branimirove vlasti nad njegovom "zemaljskom kneževinom" (principatus terrenum) zapravo je značio priznavanje državne neovisnosti. Potvrđena od pape, neovisna se Hrvatska izmaknula izravnom utjecaju i Zapadnog i Istočnog Carstva. Od svih svjetovnih snaga na europsko-mediteranskom prostoru papinstvo bijaše jedinom što je potvrđivala državnu, vladarsku neovisnost, a da u tom razdoblju, potkraj IX. stoljeća, od nje ništa nije mogla oduzeti. Branimir je uvažio te okolnosti i na njima utemeljio svoje priklanjanje papinstvu. U toj se činjenici i sastoji njegova iznimna važnost u ranoj hrvatskoj povijesti. Da je Branimirova usmjerenost prema papinstvu za ranosrednjovjekovnu Hrvatsku, u svjetlosti njezina osjetljivog geopolitičkog smještaja na razmeđu Istoka i Zapada, bila najprobitačnijom, potvrdit će se dva stoljeća poslije. Najistaknutiji hrvatski kraljevi XI. stoljeća, Petar Krešimir IV. i Zvonimir, slijede one političke smjernice koje je godine 879. bio odabrao knez Branimir.

Pokušaji i ostvarenja crkvene jurisdikcije

Branimirovo postignuće neovisne kneževine bilo je osnovicom budućeg razvoja. Oslobodivši se bizantsko-franačkog pritiska, Hrvatska je do kraja razdoblja Trpimirovića bila izvan neposrednog djelovanja velikih sila Istoka i Zapada, izuzevši kraće razdoblje na početku XI. stoljeća.[23] Ali temeljno istočnojadransko pitanje time nije moglo biti razriješeno. Papinska potpora Branimiru nije mogla utjecati na političke razlike između Hrvatske i dalmatinskih gradova. Spram Bizanta hrvatski vladar još uvijek ne bijaše dovoljno jakim.

Ipak, proces njihova približavanja već je bio nezaustavljivo počeo. U svakodnevici ljudî, smijemo to pretpostaviti, njihov je odnos ublažavao Bazilijev tribut mira. Na prijelomu IX. i X. stoljeća nužnost približavanja dvaju, politički različitih, područja sve

hrvatskom narodu i svećenstvu da se obradovao jer "ad sanctam Romanam ecclesiam [...] redire cupiatis" (Rački, Doc., 9; CD I, 13). Katičić 1993, 25-35, pak, analizira spise Drugoga nicejskog koncila godine 787, na kojemu su sudjelovali salonitanski/splitski biskup Ivan, rapski biskup Urso, osorski biskup Lovro i kotorski biskup Ivan, pa zaključuje da "nema, dakle, ni najmanje sumnje da su dalmatinski biskupi 787. bili pod carigradskim patrijarhom", čime "kao da se potvrđuje pretpostavka da je bizantska Dalmacija već dekretom Lava III. Izaurijca 732. oduzeta Rimu i podvrgnuta carigradskom patrijarhu" (28). Čini se da se samo na taj način mogu objasniti neka papinska pisma i pozivi dalmatinskoj Crkvi da se ponovno vrati Rimu. Prvo, pismo pape Ivana VIII. od 10. lipnja 879, upućeno dalmatinskim biskupima, svećenstvu i narodu, u kojemu ih potiče "ut ad sedem beati Petri apostoli [...] et ad nos [...] reuerti studeatis" (Rački, Doc., 10; CD I, 17). Drugo, pismo pape Ivana X, upućeno uoči splitskog crkvenog sabora 925. salonitanskom/splitskom nadbiskupu Ivanu, u kojemu ga kori što je "per tot annorum curricula et mensium spatia sanctam Romanam et apostolicam atque vniuersalem ecclesiam [...] uisitare neglexit" (Rački, Doc., 188; CD I, 29).

[22a] Rački, Doc., 8-9; CD I, 14-15; Klaić, Izvori, 28.

[23] Šišić 1925, 474-484; Hauptmann 1925, 182-183; Barada 1932; Klaić 1971a, 320-334.

više je sazrijevala. To su najbolje pokazala dva crkvena pokušaja, i to, što je napose važno, iz suprotnih ishodišta.

Nakon smrti splitskog nadbiskupa Marina splitsku je Crkvu preuzeo ninski biskup Teodozije, primivši posvetu od akvilejskog patrijarha Walperta. Okolnosti tog čina nisu točnije poznate, ali se ipak smije pretpostaviti da je Teodozije, u najmanju ruku, imao suglasnost kneza Branimira. Upravljanje dvjema biskupijama bilo je nekanonsko, ali je reakcija Rima bila veoma blaga. Papa Stjepan VI. je 886/887, doduše, ukorio Teodozija što je preuzeo i splitsku Crkvu, oslonivši se na akvilejskog patrijarha, ali ga ipak nije htio nekim neodmjerenim postupkom posve udaljiti od Rima. Zato je papa prihvatio Teodozijevo objašnjenje da je splitsku nadbiskupiju preuzeo da bi obnovio salonitansku Crkvu. Istodobno mu je obećao i nadbiskupski palij, ali uz uvjet da po njega dođe u Rim, dakle, da napusti akvilejskog patrijarha.[24]

O daljnjem Teodozijevu djelovanju na splitskoj nadbiskupskoj stolici nema podataka, pa se čini da njegov pokušaj nije bio okrunjen trajnijim uspjehom. Uza sve to, Teodozijevo preuzimanje splitske nadbiskupije važna je pojava u dugom procesu spajanja između obalnog i kontinentalnog pojasa. Činjenica da je na čelo splitske Crkve došao ninski biskup upućivala je na nužnost približavanja između dalmatinskih gradova i hrvatskog zaleđa na razini crkvene jurisdikcije. Mnoge su pojedinosti u Teodozijevu pokušaju, doduše, nejasne, prije svega uloga splitske Crkve i splitskog svećenstva. Ne znamo ni to kako je trebao izgledati budući odnos ninske i splitske Crkve, na čelu kojih bi bila ista osoba, biskup, odnosno nadbiskup Teodozije. Jesu li trebale i dalje ostati odvojene ili bi se proširilo jurisdikcijsko područje jedne od njih? Od svega je poznato samo ono najvažnije: taj prvi pokušaj crkvene integracije imao je ishodište u ninskoj Crkvi, na hrvatskom teritoriju. Ako je, možda, Teodozije pri tome bio namijenio ninskoj Crkvi neku istaknutiju ulogu, valja reći da okolnosti za to nisu bile sazrele. Dapače, u tom razdoblju nije bilo preduvjetâ ni za širenje jurisdikcije splitske Crkve prema hrvatskom zaleđu. To će se ostvariti tek u drugom pokušaju, četrdesetak godina poslije, ali ne više s hrvatskog područja. Uporištem spajanja sada će biti dalmatinski teritorij, a sámim tim i integrativna osnovica mnogo čvršća. Sâm čin: crkveni sabori u Splitu 925. i 928. godine.

Splitski crkveni sabori

U sklopu pitanjâ kojima su se bavili splitski crkveni sabori najvažniji je i djelovanjem najdalekosežniji bio sukob oko crkvene jurisdikcije između ninskog biskupa Grgura i dalmatinskih biskupa. U crkvenom obličju bilo je to suočavanje dvaju političkih područja, hrvatske države i dalmatinskih gradova, što su u tom trenutku, držimo, bili spojeni Tomislavovom kraljevskom vlašću. Kako je dobro poznato, sukob je zaključen pobjedom splitske Crkve nad ninskom, ali i nad drugim dalmatinskim biskupijama. Splitski nadbiskup postao je metropolitom, a njegova jurisdikcija protegnuta je i na hrvatsko zaleđe. Ninska je biskupija ukinuta.[25]

U odmjeravanju crkvenih utjecaja romanski su gradovi, oslonjeni na kasnoantičku baštinu (Split i salonitanska Crkva), bili jači od hrvatskog, pretežno ruralnog zaleđa. Dapače, Split je bio u prednosti i pred svim drugim gradovima Donje i Gornje Dalma-

[24] Rački, Doc., 186-187; CD I, 19-22. O pokušaju ninskog biskupa Teodozija: Šišić 1925, 389-392; Klaić 1963-65, 227-232; Klaić 1971a, 256-257; Košćak 1980-81, 319-320; Lučić 1986, 12; Budak 1994b, 95-96.

[25] Rački, Doc., 187-197; CD I, 28-39. Usp. Šišić 1925, 414-428; Klaić 1971a, 293-304; Košćak 1980-81, 338-351.

cije, jer se mogao pozvati na salonitansku Crkvu i legendu o sv. Dujmu, kao učeniku apostola Petra. A ako se nijedan dalmatinski grad nije mogao oduprijeti salonitanskoj tezi splitske Crkve, kakve je izglede mogao imati hrvatski Nin, grad bez biskupske tradicije, na što drugi sabor godine 928. izričito i upozorava? Stoga se crkvena integracija u doba Tomislava vrši u neuobičajenom smjeru što se tada prvi i jedini put pojavljuje u hrvatskom srednjovjekovlju – od obalnih gradova prema kontinentalnom prostoru. Nakon splitskih crkvenih sabora jurisdikcija Splitske nadbiskupije i metropolije duboko se proširila prema zaleđu i brdskim dijelovima "kraljevske" i "banske" Hrvatske. Taj sasvim iznimni integracijski pomak na crkvenoj razini vrijedan je najveće pozornosti. U sredini prve polovice X. stoljeća on svjedoči, možda i jače od jednostavnog protezanja političke vlasti, o nužnosti sraštavanja dvaju područja, što već odavno bijahu ljudskim vezama jedan na drugoga upućena. Da je upravo takav integracijski smjer na crkvenom području bio jedino moguć, ne pokazuju samo bitno različite razine društvenog razvoja u obalnim gradovima i hrvatskom zaleđu nego i činjenica da će Splitska nadbiskupija zadržati crkvenu nadležnost nad srednjovjekovnom Hrvatskom sve do kraja srednjega vijeka i epohe turskih ratova.[26] Jer ako je hrvatsko zaleđe postajalo politički sve jačim od dalmatinskih gradova, pa će Trpimirovići napokon i na njih protegnuti svoju vlast, istočnojadranska su društva bila do kraja srednjega vijeka društveno nadmoćna zaleđu. Crkvena organizacija slijedi razvoj društva, pa svoje metropolijsko središte postavlja na društveno jači prostor. Ako prvi pokušaj crkvenog spajanja iz Hrvatske, za Branimira i Teodozija, nije mogao biti uspješan, drugi je iz Dalmacije, za Tomislava i splitskog nadbiskupa Ivana, bio okrunjen trajnošću.

Prostorno širenje: Tomislav

Pokušaji i ostvarenja promjenâ u ustrojstvu Crkve od Branimira do Tomislava anticipiraju društveni razvoj na istočnom Jadranu u idućim stoljećima. Nasuprot promjenama u društvu, politički su se odnosi između dalmatinskih gradova i Trpimirovića sporije mijenjali, na razini političke vlasti pomaci su teže sazrijevali i bivali krhkijima od zajedništva ljudî. Prvo poklapanje između društvenog približavanja obale i zaleđa te političke vlasti hrvatskih vladara nad dalmatinskim gradovima zbiva se u doba kralja Tomislava (oko 910 – 928), ali upravo taj politički pomak svojom kratkotrajnošću pokazuje koliko je politička vlast Trpimirovića nad Dalmacijom sve do sredine XI. stoljeća bila osjetljiva i koliko je dugo, stoljetno sazrijevanje za njezino konačno ostvarenje bilo nužno.

Zaključak o širenju Tomislavove vlasti na gradove bizantske Dalmacije temelji se na samo jednom podatku vrelâ, na dataciji u kratkom uvodu u zaključke splitskog crkvenog sabora godine 925: "U vrijeme presvetoga pape Ivana, dok je bio konzul u pokrajini Hrvatâ i u krajevima Dalmacijâ kralj Tomislav."[27] Nastojeći više od jednog stoljeća razložno objasniti sve elemente tako zabilježene datacije (naziv konzula, vlast u "Dalmacijama", što bi značilo u Donjoj i Gornjoj Dalmaciji itd.), historiografija je iskazala mnogo nesuglasja.[28] Tekst uvoda zajedno sa spisima splitskih crkvenih sabora

---

[26] Klaić 1971a, 304; Klaić 1976a, Prilog XV; Šanjek 1993a, 392-393.

[27] CD I, 32.

[28] Pregled gledištâ o opsegu Tomislavove vlasti: Lučić 1973b. Vlast Tomislava nad dalmatinskim gradovima prihvaćaju Šišić 1925, 401-429; Lučić 1973b; Foretić 1980, 20-24; Antoljak 1992b, 272-273. Mandić 1990, 77-79, smatra da Tomislav nije vladao samo dalmatinskim gradovima nego još i Bosnom i Dukljom (usp. i kartu na str. 81), a Košćak 1980-81. ističe da je Tomislav "od kneza Branimira i Mutimira naslijedio državu koja je obuhvatila cijelu istočnu obalu Jadrana od rijeke Raše do Bojane" (332). Ni Mandićevo ni Košćakovo gledište nemaju uporište u vrelima. Budak 1994b prihvaća Tomislavovu "upravu nad Dalmacijom, što nipošto ne znači da su gradovi ušli u sastav Hrvatske" (31-32). Vlast Tomislava nad Dalmacijom poriču: Ferluga 1957, 81-85; Klaić 1971a, 275-293; Goldstein 1985. Usp. i Zbornik kralja Tomislava, s radovima F. Račkoga, I. Kukuljevića-Sakcinskog, J. Srebrniča, Lj. Hauptmanna i D. Grubera.

KRALJ TOMISLAV, OKO GODINE 925. ("Historia salonitana maior", rukopis s početka XVI. st., arhiv Kongregacije za propagandu vjere u Rimu, fol. 626', 628).

U oskudnoj skupini vrelâ o kralju Tomislavu ističe se građa o splitskim crkvenim saborima 925. i 928. god., sačuvana u rukopisu koji je nazvan *Historia salonitana maior* ili *Veća salonitanska povijest* Tome Arhiđakona. Nepoznati prerađivač Tomina djela na početak je te građe, na fol. 628, postavio kratku, veoma važnu dataciju:

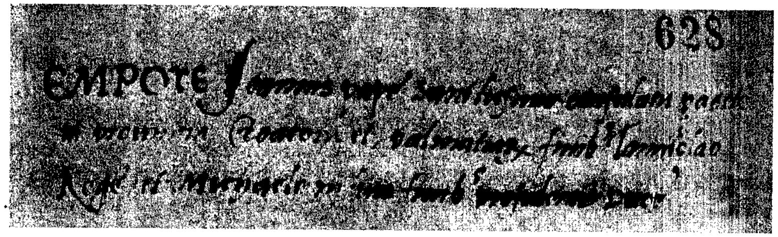

"Tempore Joannis pape sanctissimo consulatu peragente in provintia Croatorum et Dalmatiarum finibus Tamisclao rege et Michaele in suis finibus presidente duce", tj.

"U vrijeme presvetoga pape Ivana, dok je bio konzul u pokrajini Hrvata i u krajevima Dalmacijâ kralj Tomislav, a u svojim krajevima Mihajlo bio knez."

Prije, pak, održavanja crkvenog sabora u Splitu 925. god. papa Ivan X. uputio je pismo kralju Tomislavu i knezu Mihajlu, koje je sačuvano na fol. 626' rukopisa *Historia salonitana maior*. Na početku pisma papa kaže:

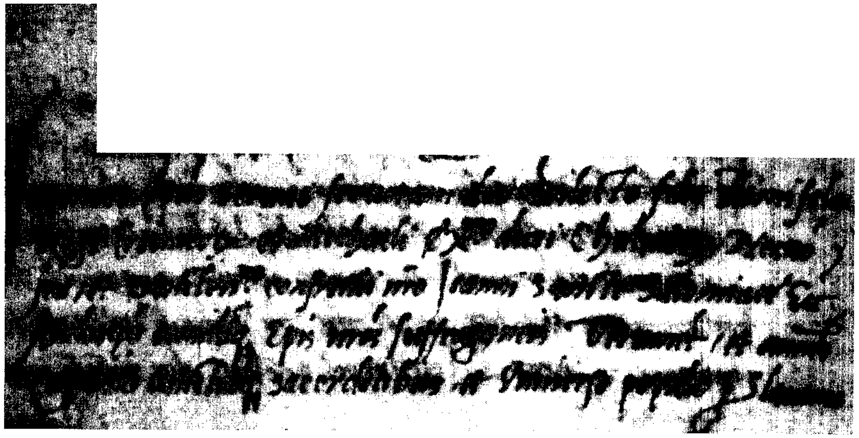

"Joannes episcopus servus servorum Dei dilecto filio Tamisclao regi Crovatorum et Michaeli, excellentissimo duci Chulmorum [...]", tj.

"Ivan biskup, sluga slugu Božjih, ljubljenom sinu Tomislavu, kralju Hrvata, i Mihajlu, izvrsnom knezu Humljana [...]", (Klaić, Izvori).

Zaključci o Tomislavovoj vlasti nad Dalmacijom i o njegovu kraljevskom naslovu temelje se na tim obavijestima u rukopisnoj građi o splitskim crkvenim saborima.

i pismima pape Ivana X. koja su saboru iz 925. god. prethodila sačuvan je u rukopisu, poznatom pod imenom *Historia salonitana maior*.[28a] Spisi su jezično nepravilni, na nekim mjestima nejasni, tradicija im je nepoznata, pa su zato bili uzaludni svi pokušaji točnijega tumačenja svih izričaja u uvodu. Unatoč tome oni su sadržajno vjerodostojni, pa se metodički utemeljenim čini izdvajanje dvaju ključnih podataka o Tomislavu iz datacije uvoda: da je on tada nosio naslov *kralja* (rex) i da je tada vladao Hrvatskom i Dalmacijom. Zaključak o Tomislavovoj vlasti i nad dalmatinskim gradovima ne možemo, istina, izravno potkrijepiti nijednim drugim izvornim podatkom, ali ga uza sve to ne smijemo ni olako odbaciti. Podaci o vladarskom naslovu i prostoru vladanja, unatoč tekstovnim nejasnoćama uvoda, ipak su prihvatljiva podloga u razlaganju o značajkama Tomislavova doba. Pri tome valja istaknuti da će neka pitanja o Tomislavovoj vlasti nad Dalmacijom nužno ostati bez odgovora, prije svega dva najvažnija: u kakvim je okolnostima hrvatski kralj proširio vlast na dalmatinske gradove? i zatim: kakav je opseg u njima ta vlast imala? Na prvo je već starija historiografija pokušala odgovoriti zaslugama Tomislava u sukobu s bugarskim carem Simeonom, neprijateljem Bizanta: pritiješnjen Simeonom Carigrad prepušta Tomislavu upravu u dalmatinskim gradovima, što ipak nije prelazilo granice dobro zamišljene pretpostavke.[29] Drugo pitanje barem donekle osvjetljava činjenica da kratkotrajno uključivanje dalmatinskih gradova u opseg Tomislavove vlasti nije značilo prekidanje bizantske vlasti nad Dalmacijom. Ona je i dalje ostala bizantskom temom.[30] Preostaje nam, dakle, jedna pretpostavka: Bizant se ili suglasio s vlašću Tomislava nad dalmatinskim gradovima ili se tome nije mogao oduprijeti, i jedan pouzdani zaključak: Bizant se uza sve to nije odricao Dalmacije i zapadnih granica Carstva na istočnom Jadranu.

Vlast Tomislava nad dalmatinskim gradovima na svoj način podupire i splitski crkveni sabor godine 925. Problem jurisdikcije između Ninske i dalmatinskih biskupija jedva bi se mogao razrješavati na saboru da hrvatsko i dalmatinsko područje nisu već prije njega bili spojeni istom političkom vlašću. Dapače, dvanaesti zaključak sabora dokazuje da se hrvatski kralj borio – ili barem da su dalmatinski biskupi i splitski nadbiskup smatrali da bi tako Tomislav mogao postupiti – za svojega, ninskog biskupa i njegovo metropolitsko prvenstvo. Bi li to hrvatski kralj mogao činiti na dva odijeljena, politički sasvim različita područja?[31] Takvu je mogućnost teško prihvatiti.

Predodžbu o vladanju kralja Tomislava dopunjuju još dva podatka. Prvo, vijesti Konstantina Porfirogeneta o vojnoj snazi Hrvatske što ju je ona zadržala do arhonta Krešimira (= Krešimir I), dakle imala u doba Tomislava, i o pobjedi Tomislava nad vojskom cara Simeona; drugo, Dukljaninov izvještaj o Tomislavovoj pobjedi nad kraljem Ugra.[32] Podaci o golemoj vojnoj snazi Tomislavove Hrvatske jesu kroničarski veoma pretjerani i valja ih svesti u realnije okvire, ali se osnovni smisao te vijesti (vojna moć Tomislava!) ipak iznenađujuće poklapa s podacima o uspjesima nad Bugarima i Ugrima. Nije li Tomislavova vlast nad Dalmacijom bila plodom njegove narasle snage i uspjehâ u kontinentalnom zaleđu? Sve to upućuje na zaključak: prvo znatnije širenje Hrvatske, u oba geopolitička smjera, prema panonskoj ravnici i istočnojadranskim gradovima,

[28a] Rački, Doc., 187-197; CD I, 28-39; HSM, 95-106. Usp. Rački 1871; Zbornik kralja Tomislava; Klaić 1963-65, 233-239.

[29] Šišić 1925, 406-412, 421-422. Tomislavov naslov *kralja* (rex) u pismu pape Ivana X. (oko 925) osnažuje činjenica da papa Tomislava i njegov naslov jasno razlikuje od humskog *kneza* (dux) Mihajla (Rački, Doc., 189; CD I, 34).

[30] Ferluga 1957, 78-81.

[31] Rački, Doc., 192; CD I, 32.

[32] DAI, 82-83, 87; VI II, 45, 56; Šišić, Letopis, 309-310.

zbiva se u doba Tomislava. Nakon Trpimira i Branimira, Tomislav je treći vladar što se djelatno uključio u integracijske procese ranosrednjovjekovne Hrvatske.

Zastoj u sredini stoljeća

Uspon Tomislavove Hrvatske nije bio trajan. Na geopolitički tako osjetljivom području kakvo bijaše istočnojadransko, bilo je teško održavati dostignuti prostor političkog širenja. Pogotovo kada je kraljevstvo unutar sebe slabilo poradi sukoba u kojemu se banska Hrvatska suprotstavila kraljevskoj vlasti (Pribina i uklanjanje kralja Miroslava 949).[33] Tada se i vojna snaga Hrvatske, kako izvješćuje Porfirogenet, bila umanjila, a vjerojatno su već ranije bili izgubljeni i plodovi Tomislavova širenja na istočnom Jadranu. Više će od jednog stoljeća proteći do novog uklapanja dalmatinskih gradova u opseg kraljevstva za Petra Krešimira IV. Doduše, tome prividno proturječi pričanje Tome Arhiđakona o kralju Držislavu. Prema Tomi, hrvatski su vladari od Držislava nosili naslov kralja Dalmacije i Hrvatske, a znakove kraljevske časti primali su od bizantskih careva nazivajući se njihovim eparsima i patricijima.[34]

Te je podatke historiografija različito tumačila, u rasponu od potpunog prihvaćanja do odbacivanja.[35] Tomin izvještaj o Držislavu uistinu je teško objašnjiv, već i zbog toga što ni za jedan njegov dio ne postoji nikakav komparativni oslonac u nekom drugom izvoru. U njegovu je tumačenju hipotetičnost stoga neizbježna, pa nijedan prijedlog ne može biti posve besprijekornim. Što bismo iz njega mogli prihvatiti? Valja prije svega upozoriti na činjenicu da su podaci o rijetkim hrvatskim vladarima IX. i X. stoljeća što ih Toma u tom poglavlju kronike spominje i kronološki i po naslovima točni. U istom, 13. poglavlju, u kojemu se nalazi izvještaj o Držislavu, Toma spominje Branimira i Tomislava. Toma je očigledno imao pred sobom pouzdana vrela odakle je crpio sažete podatke o hrvatskim vladarima. Možda se poslužio datacijama u nama nepoznatim ispravama, do kojih je u arhivu splitske Crkve lako mogao doći, a možda su pred njim bile kakve kroničarske bilješke. Zbog te Tomine točnosti možda bi najslabijoj dvojbi valjalo podvrći bitni dio izvještaja o Držislavu: da je nosio naslov kralja Hrvatske i Dal-

[33] isto, 83; VI II, 45; Šišić 1925, 434-436; Klaić 1971a, 311-313.

[34] "Ab isto Dirsciscla(u)o ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis, et dicebantur eorum eparchi siue patritii. Habebant namque ex successione sue originis patrum et proauorum dominium regni Dalmatie et Chroatie" (Thomas archidiaconus, 38-39).

[35] Vjerodostojnost Tomina izvještaja o Držislavu odlučno zastupa F. Šišić i zaključuje da je "Stjepan Držislav prvi od hrvatskih kraljeva okrunjen kao kralj Dalmacije i Hrvatske". Obrazlažući taj vladarski naslov upozorava da su "prije Stjepana Držislava nosili hrvatski vladari *samo* titulu *rex Chroatorum*; tek od tada oni su *reges Dalmatiae et Chroatiae*. Baš zato nema i ne može da bude Tominu podatku opravdana prigovora; Tomina riječ vrijedi više od svakoga modernog tobože 'kritičnog' nagađanja" (Šišić 1925, 469). Suprotno gledište zastupa N. Klaić. Ona je iz Tomina izlaganja o Držislavu prihvatila podatak o bizantskim naslovima, ali ne i vladarski naslov, smatrajući da je "arhiđakon Toma pojam Dalmacije svoga vremena, tj. XIII stoljeća, kad je Dalmacija zaista bila pod krunom Arpadovića nerazdvojno vezana s Hrvatskom, prenio u daleku prošlost" (Klaić 1971a, 323). Budak 1994b. bliži je Šišićevu gledištu i ističe da se u historiografiji Tomin izvještaj osporavao, ali da u nj "ipak nemamo razloga sumnjati", pa je Držislavu, kao vladaru koji je bio "u posebno dobrim odnosima s Bizantom", "pored titula i časti, pripala i Dalmacija" (36). I napokon, Margetić 1994b. smatra da Toma Držislavov vladarski naslov "nije preuzeo iz nekog kataloga splitskih nadbiskupa, već je to njegova vlastita kombinacija na osnovi nekih drugih vrela". Toma je u nekom vrelu pročitao da je "hrvatski kralj Držislav bio eparh Dalmacije i patricij pa je iskonstruirao vijest da su se od Držislava hrvatski kraljevi nazivali *reges Dalmatiae et Croatiae*". Margetić napose upozorava da su hrvatski kraljevi tek od sredine XI. st. nosili "titulu *rex Croatiae et Dalmatiae* (a ne *Dalmatiae et Croatiae* !)" i da je "ta titula imala antibizantski smisao", jer je tu "titulu priznalo hrvatskom kralju papinstvo, a ne Bizant" (18).

macije. Taj je podatak Toma moga pronaći u nekom, nama nepoznatu predlošku, a možda i podatak o počasnim naslovima što ih je kralju dao Bizant. Je li, pak, Držislavov naslov pratila i kraljeva vlast u dalmatinskim gradovima i ako jest kakve je značajke imala, ne može se utvrditi. Ta mogućnost nije sasvim isključena – starija je historiografija tu vlast obrazlagala, kao i u Tomislavovu razdoblju, zajedničkom bizantsko-hrvatskom ugroženošću od cara Samuila – ali je upravo zato što je ne potvrđuje nikakav drugi podatak, makar i neizravni, ne možemo uvrstiti u razlaganje o procesima spajanja između obale i zaleđa, što je ovdje u središtu naše pozornosti. Ipak, i sâm je Držislavov naslov odražavao nastojanja hrvatskog vladara na istočnoj obali Jadrana, pa taj sloj Tomina izvještaja nipošto nije bez važnosti.

Središnji, brdski prostor

Nasuprot teškom i sporom prodoru prema istočnom Jadranu, gdje su se hrvatskim vladarima odupirali Bizant i, od prijeloma X. u XI. stoljeće, Venecija, širenje je Hrvatske prema brdskom prostoru u zaleđu i dalje prema Međurječju bilo lakše. Smještaj dijela hrvatskih županija, kako ih u sredini X. stoljeća opisuje Porfirogenet, to potvrđuje, a najvjerojatnije i Dukljaninova vijest da je Krešimir II. (949 - 969), pošto je opustošio "Uskoplje, Luku i Plivu", zauzeo "čitavu Bosnu".[36]

Iz Dukljaninova kroničarskog pripovijedanja proviruje povijesna jezgra. Krešimir II. ratuje na graničnom području Hrvatske i Bosne, u gornjem Povrbasju. Tu se nalazila hrvatska županija Pliva koju spominje Porfirogenet. Dapače, prema Dukljaninu Krešimir II. zavladao je "čitavom Bosnom", dakle zemljom oko gornjeg toka rijeke Bosne. To znači da se Hrvatska, i prema Porfirogenetu, i prema ovom podatku u Dukljaninovu ljetopisu, protezala duboko u brdsko zaleđe, do Povrbasja, i da se na početku druge polovice X. stoljeća proširila i na Bosnu. Sjeverno geopolitičko gibanje, započeto, možda, već u sredini IX. stoljeća, u doba Trpimira, ostvareno je u prvoj polovici X. stoljeća. Da bi se uopće mogao spustiti u panonsku ravnicu, Tomislav je već u prvoj četvrtini tog stoljeća morao vladati središnjim brdskim prostorom koji je spajao Jadran i Međurječje. Dukljaninov ljetopis takvu predodžbu samo potvrđuje. U početku druge polovice X. stoljeća na tom se prostoru čvrsto nalazila i Hrvatska Mihajla Krešimira II.

Nagovještaj mletačke prevlasti

Na istočnoj je obali Jadrana, pak, položaj Hrvatske na prijelomu X. i XI. stoljeća postao još težim jer je Venecija prvi put uspostavila vlast nad jadranskim gradskim središtima. Od prve pojave mletačkog brodovlja na istočnojadranskoj obali i prvih sukoba s Hrvatima i Neretvanima bila su protekla gotovo dva stoljeća. Mleci su oprezno pristupali istočnom Jadranu i teško uspostavljali svoju vlast, tim prije što u IX. i X. stoljeću mletačka nastojanja nisu bila osobito uspješna. Mletački kroničar Ivan Đakon ne naziva uzalud Domagoja "najgorim knezom Slavena", a pohod protiv Neretvana dužd je Petar Kandijan godine 887. platio vlastitom pogibijom kod Makarske.[37] U X. stoljeću

[36] Šišić, Letopis, 324; Šišić 1925, 436; Klaić 1971a, 316, bilj. 138.

[37] Rački, Doc., 366, 374-375.

HRVATSKI VLADARI: SVETOSLAV (?) I DRŽISLAV, SREDINA DRUGE POLOVICE X. STOLJEĆA (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu).

Dvije kamene ploče s ukrasom od troprutastog pletera i natpisom na gornjem rubu, vjerojatno ogradne strane propovjedaonice ili ambona, pronađene su na Kapitulu kod Knina. Hrvatski vladari na tom natpisu nose naziv *dux* i *magnus dux*:

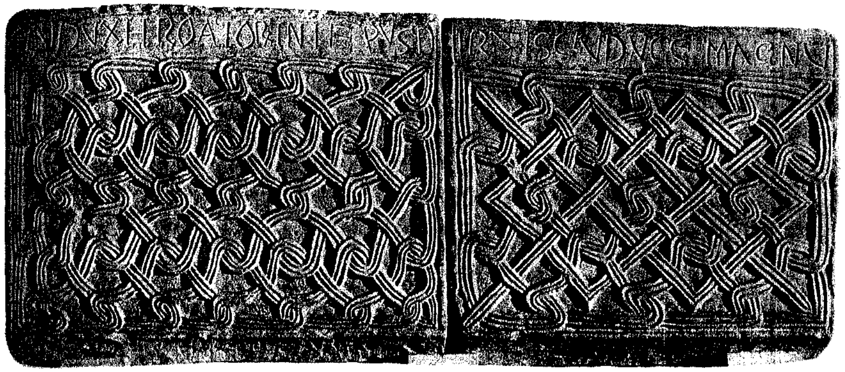

"[...]CLV DUX HROATORUM IN TE(m)PUS DIRZISCLV DUCE(m) MAGNU(m)".

Nepotpuno ime na prvoj ploči ("[...]CLV") vjerojatno je Svetoslav, suvladar Držislavov, koji se naziva:

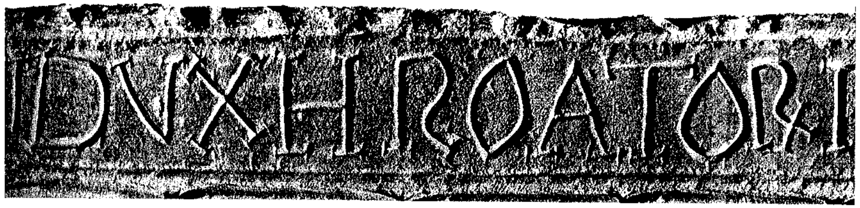

"DUX HROATORUM",

dakle *knez Hrvata*, dok je Držislav *veliki knez* (dux magnus).

I ove ploče pokazuju da je Knin bio jednim od najvažnijih središta hrvatske države, i to u čitavu razdoblju Trpimirovića, od IX. do XI. stoljeća. One pokazuju i to da vladarsko nazivlje u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj nije bilo ustaljeno, jer je ovisilo o mijenama u opsegu vlasti njegovih nositelja. Držislav na ovim pločama nosi naslov *veliki knez*, gotovo istodobno kad mu epitaf kraljice Jelene daje naziv *kralj* (rex).

nema vijesti o sukobima Hrvata s Mlečanima, pa otpor mletačkim pokušajima pružaju samo Neretvani.[38]

Ali, potkraj X. stoljeća odnosi snaga na istočnom Jadranu bijahu se promijenili. Bizant je pod Bazilijem II., doduše, dosegao jedan od svojih vrhunaca, ali je obuzet borbom s carem Samuilom jedva mogao čvršće upravljati Dalmacijom, temom na okrajku Carstva. U zaleđu dalmatinskih gradova slabila je i Hrvatska. Dok je negdje do sredine 90-ih godina na prijestolju bio Držislav (oko 969 - 995), Hrvatska je, po svoj prilici, uživala ugled jer je bila protuteža Samuilu, a time i zaslužna Bizantu. Ali, nakon smrti kralja Držislava nastaje dinastički rascjep u Hrvatskoj, sukob između njegovih sinova, Krešimira, Gojslava i Svetoslava, o prijestolje.

[38] isto, 399-400.

Te će promjene iskoristiti Venecija. Dužd je Petar II. Orseolo već godine 992. "zlatnom bulom" osigurao Veneciji carinske olakšice u Carigradu. To je bila osnovica mletačkog ekonomskog prodora prema Levantu, početak pretvaranja Venecije u najmoćniju državu mediteranskog srednjovjekovlja.[39] Time je još više porasla važnost istočnog Jadrana za grad na lagunama. Ako je od prvih desetljeća IX. stoljeća mletačko brodovlje na istočnom Jadranu prije svega nastojalo prigušiti neretvansko gusarenje ili odvažne prodore hrvatskih lađa u doba kneza Domagoja (oko 865 – 876), ne iskazujući u tom razdoblju neke primjetnije osvajačke ciljeve, sada su se gledišta Mletaka počela mijenjati. Duždu su sada na istočnojadranskoj obali bila potrebna čvrsta gradska uporišta da bi mletačke galije mogle što sigurnije ploviti prema Levantu. Tada se počela obrazovati ona geopolitička strategija Mletaka što će stoljećima obilježavati hrvatsko-mletačke odnose. Zbog toga u sredini 90-ih godina X. stoljeća mletačka politika prema istočnom Jadranu postaje odlučnijom i agresivnijom. U jednakoj je mjeri i položaj Hrvatske postao težim.

Dužd Petar II. Orseolo najprije je zabranio plaćanje danka hrvatskom vladaru, najvjerojatnije tributa što su ga dalmatinski gradovi plaćali još od Bazilija I, a zatim se godine 1000. brodovljem sâm uputio prema istočnojadranskim gradovima. Svi su mu, od Poreča u Istri do Dubrovnika u Gornjoj Dalmaciji, na čelu s biskupima/nadbiskupima i priorima, "položili zakletvu vjernosti". Dužd je pod svoju vlast podvrgnuo i hrvatski Biograd, te uporišta Neretvana, otoke Korčulu i Lastovo.[40]

Venecija je time na samom prijelomu X. u XI. stoljeće prvi put podvrgla čitav istočni Jadran svojoj vlasti. Mletačka nadmoć, doduše, nije dugo trajala, nestala je zajedno s padom obitelji Orseola u Veneciji. Sin Petra II, Oto Orseolo, prognan je 1026. iz Venecije, pa se mletačka vlast sačuvala samo u gradovima na sjevernom Jadranu, u Rabu, Krku i Osoru, koji su se 1018. god. bili obvezali duždu Otu Orseolu na plaćanje tributa.[41] Ali pohod dužda Petra II. Orseola godine 1000. bio je nagovještaj budućeg razvoja na istočnom Jadranu. Stotinjak godina poslije, od početka XII. stoljeća, Mleci će postati važnim činiteljem u odnosu pojavâ razdvajanja i spajanja na hrvatskom prostoru.

[39] Luzzatto 1961, 12-13; Hyde, 41-42.

[40] Rački, Doc., 424-429. Usp. Šišić 1925, 473-477; Klaić 1971a, 326-329; Margetić 1983b; Margetić 1984 (prema autoru Mleci nisu ostvarili jednaku razinu političke vlasti u svim dalmatinskim gradovima: ta je vlast bila stvarna nad kvarnerskim otocima, ali uz priznanje formalnog bizantskog suvereniteta, dok je duždev dolazak u Zadar bio potaknut samo vojnim razlozima, a ne stjecanjem vlasti; posjet Trogiru i Splitu imao je još skromnije ciljeve, a do Dubrovnika dužd nije ni stigao); Klaić 1990, 417-418.

[41] isto, 32-36; CD I, 54-58. Šišić 1925, 483-484; Ferluga 1957, 93-94; Klaić 1971a, 329-333.

3. Prema europskom obzorju

Prijelom jedanaestog stoljeća

Hrvatskoj se nakon godine 1000. svaki pogled u jadransku budućnost mogao činiti veoma nesigurnim. Ona je, doduše, prevladala dinastički rascjep, a Svetoslav je morao napustiti Hrvatsku i skloniti se u Mletke, ali je Venecija zavladala svim gradovima na istočnom Jadranu, pa i najvažnijim hrvatskim uporištem, Biogradom. Kralj je Krešimir III. (1000 – nakon 1030) napadajima na dalmatinske gradove nastojao razbiti mletački obruč, ali ga je dužd Oto Orseolo 1018. god. novim pohodom u Dalmaciju uspio ojačati, doduše, samo na njezinu otočnom, sjeverojadranskom dijelu.[42] I Bizant se neprijateljski odnosio prema Hrvatskoj, kako to pokazuje pohod kapetana Bazilija Bojoana u Hrvatsku 1024. god. i zarobljavanje hrvatske kraljice, žene Krešimira III.[43] Hrvatska je u sredini prve polovice XI. stoljeća bila udaljenija od Jadrana nego što je bila u X. stoljeću, prije pohoda Petra II. Orseola.

Ipak, jedanaesto stoljeće je odjednom razgrnulo tamu neizvjesnosti što se bila nadvila nad Hrvatskom. Ne samo da su gotovo istodobno, barem za neko vrijeme, oslabila djelovanja starih središta moći na Jadranu (Bizant, Mleci) i pojavila se nova, od Panonije do Apeninskog poluotoka, koja će sve jače djelovati na razvoj hrvatskoga kraljevstva, nego je ono, zajedno s zapadnoeuropskim i mediteranskim prostorom ulazilo u epohu društvene preobrazbe.

Nakon smrti Bazilija II. (1025) zadugo je oslabio utjecaj Bizanta na hrvatsko kraljevstvo, a izgonom Orseola iz Venecije (1026) oslabio je i mletački činitelj na istočnom Jadranu. Sve do sredine 70-ih godina XI. stoljeća Venecija ne utječe znatnije na smjernice hrvatske povijesti. Mleci su zadržali nadzor samo nad gradovima na kvarnerskim otocima, a Bizant nad Gornjom Dalmacijom i Dubrovnikom koji se u XI. stoljeću izdvaja u posebnu temu. Drugi gradovi Donje Dalmacije, od Zadra do Splita, priznavali su i dalje vrhovništvo bizantskoga cara, ističući to u svojim ispravama, ali su u zbilji postajali sve samostalnijima, da bi u drugoj polovici XI. stoljeća, u promijenjenim odnosima snaga na istočnom Jadranu, ušli u sklop ojačane države Trpimirovića.[43a]

Ali, istodobno su se na području od Panonije do Jadrana pojavile nove snage. Prije svega, to je bilo obnovljeno papinstvo. Više od jednog stoljeća nakon splitskih crkvenih sabora 925. i 928. god. Rim i papinstvo, kao djelatni činitelji, gotovo iščezavaju iz hrvatske povijesti. To je dugo doba krize i pada papinstva. Tek kada su u sredini XI. stoljeća u djelatnosti reformnih papa sazreli clunyjevski plodovi, Rim je ponovno zakoraknuo u Hrvatsku, onoliko plodno koliko je novo papinstvo utjecajem ispunilo sav europski prostor.[44] Na jugu Italije, pak, smjestili su se došljaci, Normani. U sredini 70-ih godina doprijet će i do istočnoga Jadrana, ali je njihova uloga u hrvatskoj povijesti ipak bila

[42] isto, 431 (god. 1018). Klaić 1971a, 329.

[43] isto, 434. Šišić 1925, 483; Klaić 1971a, 330.

[43a] Bizantski carevi u datacijama zadarskih isprava: Rački, Doc., 38-39, 41-44, 47-48, 69-70, 80; CD I, 66-71, 77-78; 106-109,115-116 (1028-1070); Split: Rački, Doc., 44-45; CD I, 73-74 (1040). Usp. Šišić 1925, 483-484; Ferluga 1957, 95-102.

[44] Pirenne 1956, 77-82, 113-132; Franzen, 132-151; Jedin, III/I, 169-174, 215-240, 276-287; Le Goff 1974, 69, 80-81; Lopez 1978, 112-113, 150; Brandt 1980, 475-483.

periferna. Mnogo važnijim, za budućnost neusporedivo odlučnijim bio je onaj činitelj što se Hrvatskoj približavao sa sjevera, iz Panonije – Arpadovići. U njihovu političkom ozračju Slavonija je u sredini XI. stoljeća odjednom iskrsnula iz stoljetne tišine. Oskudne vijesti vrelâ ne omogućavaju stvaranje posve jasne predodžbe o razvoju u Slavoniji sve do potkraj XI. stoljeća. Ipak se čini da u maglici nejasnoga razabiremo prvo čvršće uporište: u Slavoniji se u sredini XI. st. pojavljuje Zvonimir, kao muž Jelene, kćerke Bele I, rodbinski povezan s ugarskim Arpadovićima.[45] Slavonija ponovno i konačno ulazi u hrvatsku povijest.

Umjesto bizantsko-mletačkog savezništva s početka XI. stoljeća, pred Hrvatskom su, dakle, u sredini i drugoj polovici toga stoljeća bile nove snage – papinski Rim i Arpadovići. Djelovanje starih i novih snaga na Hrvatsku bilo je različito. Dok su Bizant i Venecija nužno bili činiteljima ograničavanja Hrvatske jer su na njezinom najživotnijem području, na istočnom Jadranu, razvijali vlastito djelovanje isključujući s obale hrvatskog vladara, utjecaj je Rima i Arpadovića bio drugačiji. Arpadovići su se do potkraj XI. stoljeća nalazili daleko od Jadrana, pa će se prema njemu usmjeriti tek nakon izumrća Trpimirovića, a reformno je papinstvo prije svega zapljuskivalo Hrvatsku crkvenim smjernicama, da bi je tek poslije, na početku Zvonimirova vladanja, uvelo u ono političko ozračje što bijaše plodom sukoba između Carstva i Papinstva. U sredini XI. stoljeća pred Hrvatskom se počeo otvarati Jadran. Ta činjenica i prvi znakovi društvenog i gospodarskog rasta znak su prijeloma što je obilježio jedanaesto stoljeće u Hrvatskoj.

"Kralj Hrvatske i Dalmacije"

U skupu političkih djelovanja na istočnom Jadranu, što su za Hrvatsku u drugoj polovici XI. stoljeća bila pogodnija nego u prethodnim stoljećima, hrvatski su vladari, Petar Krešimir IV. i Zvonimir, napokon mogli uspješno razriješiti stoljetno dalmatinsko pitanje. Prateći taj proces, izvorna podloga postaje šira, zaključivanje pouzdanije. Ako je povjesnik nesiguran u tumačenju Tomina izvještaja o Držislavu jer u rukama nema ništa drugo nego taj odlomak kronike, pogled u Hrvatsku druge polovice XI. stoljeća postaje određenijim, premda ne i lišenim svake dvojbe. Brojne isprave Petra Krešimira IV. i Zvonimira, skupljene u samostanskim kartularima, mogu se, dakako, podvrći diplomatičkom i sadržajnom vrednovanju koje otkriva propuste i nejasnoće, ali jednako

[45] O Zvonimirovim rodbinskim odnosima: Rački, Doc., 119, 140; CD I, 164, 181-182 (Jelena ili "regina Lepa"); *Bečka ilustrirana kronika* kaže za Zvonimira da "sororius Geysae erat", dakle, da je šurjak, muž Gejzine sestre Jelene (Rački, Doc., 474); usp. Klaić 1971a, 377. Zaključivanje o prostoru Zvonimirove vlasti u sredini 60-ih godina XI. st., kada ulazi u obitelj Arpadovića, prije nego što 1070-1071. postaje banom Petra Krešimira IV, nije pouzdano. N. Klaić je nastojala spojiti tezu o dukatu ili banatu slavonskom i Svetoslavovićima (Barada 1932) s podacima o Marki dalmatinskoj u *Bečkoj ilustriranoj kronici* (Klaić 1965-66; Klaić 1971a, 358, 375-381, 394; usp. iscrpno o tome Margetić 1994a, 33-38). Argumentacija Baradine teze o slavonskom dukatu nije uvjerljiva, pa je s pravom odbacuje Margetić 1994a (na i. mj.). Ali s druge strane ne čini mi se uvjerljivim ni prijedlog da je Slavonija od 833. do 1078. bila "samostalna država s uskim posebnim vezama s Dalmatinskom Hrvatskom", odnosno da se nalazila u stanovitoj "'konfederaciji s Hrvatskom'" (Margetić 1994a, navlastito 26, 41-42, 45-46). Ta je teza jednako privlačna kao i Baradina iz 1932, ali su im i oslonci u vrelima jednako krhki. Slavonija u XI. st., prije početka 90-ih godina (Ladislavov pohod, utemeljenje zagrebačke biskupije), i dalje ostaje maglovitim područjem naše spoznaje. Margetić 1994a s pravom ističe da "u vrelima nema osnova za tvrdnju da je Zvonimir vladao u slavonskom dukatu" (38), ali bi se, možda, smjelo pretpostaviti da podaci o Zvonimirovim rodbinskim odnosima i vijesti o Marki dalmatinskoj upućuju na neko Zvonimirovo područje prema Arpadovićima prije 1070. Je li to, možda, ipak bila Slavonija ili barem jedan njezin dio?

PLUTEJ S LIKOM HRVATSKOGA KRALJA, XI. STOLJEĆE (Krstionica splitske stolne crkve)

Na mramornoj ploči prikazana su tri lika: vladar na prijestolju, lik koji stoji pokraj njega i treći, ispružen pred njim u stavu proskineze. Vladar u desnoj ruci drži križ, u lijevoj vladarsku kuglu. Na glavi mu je kruna, ukrašena biserjem, s tri križa na gornjem rubu. Nasuprot tezi da je u glavnom liku reljefa prikazan Krist na prijestolju, mnogo je uvjerljivije gledište da je to hrvatski kralj, pa plutej sažima ustrojstvo kraljevskoga dvora. Pokraj kralja koji sjedi na prijestolju je njegov odličnik, osoba u proskinezi zahvaljuje ili moli za nešto. Podrijetlo ploče je nepoznato, ali je vjerojatnije da potječe s hrvatskog političkog teritorija, možda iz obližnjeg Solina.

tako i čvrsta uporišta zaključivanja o značajkama vladavine posljednjih istaknutih vladara u ranoj hrvatskoj povijesti.

Prije svega, neprijepornim možemo smatrati zaključak da su Petar Krešimir IV. i Zvonimir nosili naslov: "kralj Hrvatske i Dalmacije" (rex Chroatie Dalmatieque), u različitim oblicima, i da su vladali dalmatinskim gradovima. Na takav zaključak ne može utjecati činjenica da glavnina njihovih isprava nije diplomatički izvorna, već i zbog toga što je pretežno sačuvana u prijepisima, uvrštenim u samostanske kartulare. Pri unošenju u kartulare moglo je doći do diplomatičkih izobličenja, ali i sadržajnih krivotvorina. Uza sve to, neki ključni, zajednički elementi ispravâ XI. stoljeća izvan su dvojbe, napose vladarski naslovi što se u njima spominju. Pri tome valja napomenuti da se hrvatski vladari u vrelima XI. stoljeća ne nazivaju samo dužim, dvočlanim naslovom: "kralj Hrvatske i Dalmacije", nego i užim nazivom: "kralj Hrvata". Upravo taj uži naslov bijaše temeljnim od IX. do XI. stoljeća: *dux Croatorum* u doba kneževine, *rex Croatorum* ili *kralj hrvatski* (Baščanska ploča) u doba kraljevstva. Ali razlika između temeljnog, kraćeg i dužeg naslova nije značila i razliku u opsegu kraljevske vlasti ili drugačiji prostor kraljevstva. Uži naslov sâm po sebi nije isključivao kraljevu vlast nad Dalmacijom, kako to lijepo pokazuje Baščanska ploča. Na njoj je urezan samo temeljni naslov: "Zvonimir kralj hrvatski", a ipak upravo Baščanska ploča neprijeporno svjedoči o kraljevoj vlasti nad otokom Krkom i tim dijelom nekadašnje teme Dalmacije. Da bi se znalo da "kralj hrvatski" ili "rex Croatorum" vlada i dalmatinskim gradovima, nije nužno trebalo dodati

i oznaku Dalmacije. Upotrijebljen na području dalmatinskih gradova, temeljni je naslov zapravo značio da kralj Hrvata vlada i Dalmacijom. Širi prostorni pojam (Hrvatska, hrvatski) u sebi je tada uključivao i uži pojam (Dalmacija).[46]

Kakva vlast u Dalmaciji?

Vlast Petra Krešimira IV. i Zvonimira nad dalmatinskim gradovima otvara i pitanje o njezinim značajkama: kakvu je vlast u Dalmaciji hrvatski kralj mogao ostvariti? Gradovi su u drugoj polovici XI. stoljeća hrvatskoga vladara priznavali kraljem, ali, valja se upitati, kakav su opseg njegove vlasti bili pripravni prihvatiti?

Takvo je pitanje historiografija već odavno postavila i na nj ponudila različite odgovore, gibajući se od zaključka da su hrvatski kraljevi u drugoj polovici XI. stoljeća imali stvarnu vlast u dalmatinskim gradovima do osporavanja svake jurisdikcije u njima, napose u doba Petra Krešimira IV, dopuštajući samo Zvonimiru vlast nad kvarnerskim dijelom Dalmacije.[47] Možda bismo mogli ponešto slikovito reći da su hrvatski vladari u građenju svoje vlasti na Jadranu bili vještiji od takvih, nestrpljivo strogih prosudbi historiografije. Prije svega, ne valja zanemariti činjenicu da su, doduše, već od Trpimira usmjeravali pritisak na dalmatinske gradove, ali da su uz njih jačali svoj položaj na Jadranu, podižući hrvatske gradove na hrvatskom političkom području. Šibenik je u sredini XI. stoljeća tvrdi Krešimirov grad, *castrum*, Biograd je *civitas*, što znači biskupski grad, u svemu ravan starijim gradovima bizantske Dalmacije. I zatim, upravo su spram dalmatinskih gradova što su nastojali izmaći svakoj vlasti, pa i onoj hrvatskih vladara, znali strpljivo razlikovati dvije razine utjecaja – političke ciljeve i njihovo uvažavanje u gradovima od ostvarenja djelotvorne političke vlasti u njima. Jer, ako bismo izričajima "faktički gospodar" ili "stvarna vlast", koji bijahu kriterijem historiografske prosudbe, razumijevali ostvarenje tri njezina ključna elementa: organiziranje vlastite, kraljevske uprave, postavljanje vojnih posada i pobiranje porezâ u gradovima, onda takvu vlast na istočnom Jadranu ne bismo mogli vrelima zasvjedočiti ni za Petra Krešimira IV. ni za Zvonimira, uz veoma skromnu vjerojatnost da je tako organizirana vlast možda izmakla obavijestima izvorâ. Prvi vladar za kojega pouzdano znamo da je ostvario ta tri bitna zahtjeva čvrste, potpune vlasti u dalmatinskim gradovima bio je tek Koloman godine 1105. Ali ako je Trpimirovićima, prema podacima vrelâ, u XI. stoljeću bio jedva dostižan takav opseg vlasti, njihovi jadranski ciljevi bijahu jasno određeni, ostvarenja potvrđena vladarskim naslovima i, što je najvažnije, međunarodno priznata. Trpimirovići nisu mogli postaviti svoje ljude na čelo bizantskih gradova, niti u njihov recinkt uvesti hrvatske vojnike da bi za njih pobirali dio gradskih prihoda, ali je njihova politička vlast nad Dalmacijom u drugoj polovici XI. stoljeća svejedno bila ostvarena. A kako pokazuju samostanski kartulari i vladarski naslovi u ispravama, takvu su razinu vlasti Trpimirovića i sámi gradovi priznavali jer ona za njih tada nije bila ni ograničavajuća ni opasna. Zato u vrelima druge polovice XI. stoljeća i nema vijesti o nesuglasju između dalmatinskih

[46] O nazivima hrvatskih vladara: Rački 1871; Goldstein 1983; Raukar 1987a, 52-53; Margetić 1990a, 32-35; Budak 1994b, 46. O diplomatičkoj građi Trpimirovića: Rački 1874; Rački 1876a; Rački 1876b; Rački 1878; Rački 1879; Nagy 1925; Nagy 1925-1937; Barada 1937; Nagy 1939-1941; Tanodi 1953; Tanodi 1965; Klaić 1965-1967; Lučić 1990; Brković 1992a; Brković 1992b; Brković 1992c.

[47] Šišić 1925. ističe da je Petar Krešimir IV. bio "faktički gospodar" u Dalmaciji (523), dakako, i Zvonimir, a Klaić 1971a im osporava svaku jurisdikciju u dalmatinskim gradovima, prije svega Petru Krešimiru IV. jer on u njima nije mogao imati "stvarnu vlast" (69, 345). O Hrvatskoj i Dalmaciji: Foretić 1969b; Klaić 1972b; Lučić 1991, 5-37.

gradova i Trpimirovića. Gradovi su, smjeli bismo pretpostaviti, vlast hrvatskih kraljeva mirno prihvaćali jer za otpor nisu imali razloga. Dapače, priznavanje načelne vlasti Trpimirovića koja nije ugrožavala društvenu zasebnost gradova izražavalo je i njihove životne interese, prije svega nužnost mirnih odnosa sa zaleđem i komuniciranja ljudî. Moglo bi se zato reći da su politički napori hrvatskih vladara prema istočnojadranskim gradovima, prvi put zasvjedočeni za Trpimira u sredini IX. stoljeća, uspješno okončani tek dva stoljeća poslije.

Širenje Krešimirove Hrvatske

Znameniti izričaj darovnice kralja Petra Krešimira IV. za otok Maun iz godine 1069. da je "svemogući Bog proširio naše kraljevstvo na kopnu i moru" odražava integracijske domete Krešimirove Hrvatske.[47a] U drugoj polovici XI. stoljeća ona u oba temeljna smjera prostornoga širenja, prema istočnom Jadranu i kontinentalnom zaleđu, razbija stoljetnu geopolitičku stegnutost. Pojava bana Zvonimira uz kralja Petra Krešimira IV. u datacijama ispravâ s početka 70-ih godina XI. stoljeća možda znači da je i Zvonimirovo područje u Slavoniji ušlo u opseg hrvatskoga kraljevstva.[48] Na jadranskoj obali, pak, Petar Krešimir je pod svojom vlašću okupio i dalmatinske gradove. Tako je hrvatska država obuhvatila sva jadranska gradska središta: i gradove Donje Dalmacije i one što su se razvili na hrvatskom političkom području, od Nina do Šibenika. Bilo je to uistinu širenje kraljevstva "na kopnu i moru".

Vrela ne ocrtavaju pojedinosti toga širenja, ali se mogu odrediti političke i društvene okolnosti u kojima se ono zbivalo. Kako je prije spomenuto, u sredini XI. stoljeća promijenio se odnos političkih snaga na istočnom Jadranu. Bizantski je utjecaj u sredini stoljeća oslabio, a na Hrvatsku je počelo sve jače djelovati obnovljeno papinstvo. Reformne težnje Rima odjekuju i na istočnom Jadranu, a njegov sjeverni dio zahvaćaju i odbljesci protureformnih nastojanja.[49] Hrvatska je već na početku vladanja Petra Krešimira IV. ušla u europsko političko i misaono obzorje. Papinstvo se u njoj pojavljuje i kao crkvena i kao politička snaga, kako je to bilo i u drugoj polovici IX. stoljeća, u doba Branimira. Papa Aleksandar II. zato šalje u Hrvatsku legata Majnarda da ispita optužbe o Krešimirovu ubojstvu brata Gojslava. Kada se Petar Krešimir IV. zajedničkom zakletvom s dvanaestoricom župana uspio opravdati, papa mu je potvrdio vlast (principatus) nad hrvatskim kraljevstvom.[50] To je nagovještaj odnosa između Grgura VII. i Zvonimira.

[47a] Rački, Doc., 72-74; CD I, 112-114. U općenito diplomatičko i sadržajno povjerenje historiografije u darovnicu za Maun (Šišić 1925, 524-525; Novak V. 1969; Stipišić 1969) nesuglasje je unijela N. Klaić odričući toj darovnici vjerodostojnost (Klaić 1964a, 155; Klaić 1971a, 345; Klaić 1972b, 157-162). Prigovori autorice ne mogu se sasvim zanemariti, ali ni prihvatiti njezini odviše radikalni zaključci. Isprava je bila prepisana u, danas izgubljenom, kartularu samostana sv. Krševana u Zadru (Rački, Doc., 74; Šišić 1914, 243-245; Šišić 1925, 525, bilj. 63), a sačuvana je u kasnom prijepisu iz 1248. koji nekim izričajima upućuje na naknadne preradbe i dopune. Otkriva ih, primjerice, Krešimirov izričaj da je u Ninu zasjedao "cum nostris iupanis, comitibus atque banis", iako izričaj *comites* nije primjeren njegovu vremenu, a ni množina *banis* nije besprijekorna. To znači da u sačuvanom obliku darovnica za Maun nije u svim pojedinostima sadržajno, tekstovno vjerodostojna. Pa ipak, ta činjenica ne osporava najvažnije elemente isprave za Maun: vladarski naslov Petra Krešimira IV, odnosno ne priječi prihvaćanje ponešto kroničarski slikovite rečenice o širenju kraljevstva "terra marique", dakle, i nad dalmatinskim gradovima. Usp. i Suić 1984b; Margetić 1994a, 43, bilj. 193.

[48] Rački, Doc., 80, 85, 95-96; CD I, 115, 121, 129, 133 (1070-1074).

[49] Šišić 1925, 501-516; Klaić 1965, 258-266; Klaić 1971a, 361-375; Šanjek 1991b.

[50] Foretić 1956, 30; Margetić 1980b. smatra da je u toj vijesti iz *Korčulanskog kodeksa* riječ o prividnom sudskom postupku koji se tada primjenjivao da bi se nečija vlast priznala kao zakonita. Izričaj "a parte sancti Petri" papa je u to doba koristio kad je davao na znanje da je, prema njegovu shvaćanju, riječ o vladaru, feudalno ovisnom o njemu. Vijest, napokon, povezuje uz papino priznanje novog međunarodnopravnog subjekta, *regnum Croatiae et Dalmatiae*, koji je obuhvaćao Hrvatsku i bizantsku Dalmaciju (232-235).

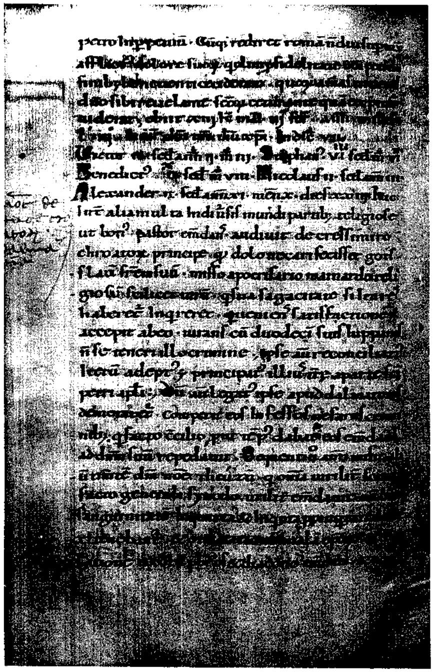

PAPA ALEKSANDAR II. I PETAR KREŠIMIR IV. GODINE 1061. (Korčulanski kodeks, Kaptolska riznica u Korčuli, karolina, sredina XII. st., fol. 58')

U rukopisu, nazvanom *Korčulanski kodeks*, djelo *Liber pontificalis* dopunjeno je dragocjenim vijestima iz hrvatske povijesti X. i XI. st., napose o kralju Petru Krešimiru IV. Na fol. 58' u redcima 11–19, se kaže da je papa Aleksandar II.

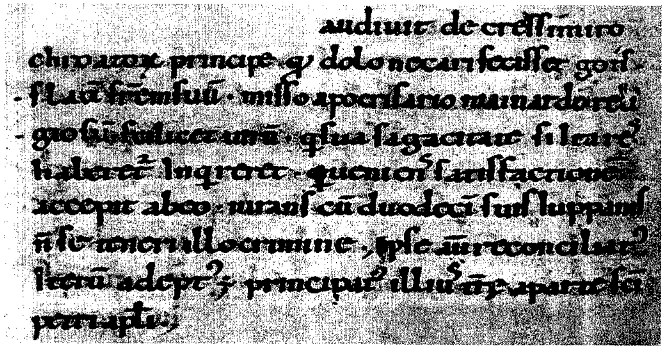

"[...] audivit de Cressimiro Chroatorum principe quod dolo necari fecisset Goisslaum fratrem suum, misso apocrisario Mainardo religiosum scilicet virum, qui sua sagacitate si ita res haberetur inquireret. Qui veniens satisfactionem accepit ab eo, iurans cum duodecim suis iuppanis non se teneri illo crimine. Ipse autem reconciliatus iterum adeptus est principatus illius terre a parte sancti Petri apostoli", tj.

"[...] čuo da je hrvatski vladar Krešimir na prijevaru dao ubiti brata Gojslava. Zato je poslao svojega poslanika Majnarda, dakako, svetog i savjesnog muža, da svojom oštroumnošću istraži ako je tako. On je došao i primio zadovoljštinu od njega koji se zakleo s dvanaestoricom svojih župana da nije umiješan u taj zločin. I sâm je pomiren ponovno stekao vlast nad tom zemljom od strane svetoga Petra apostola" (Klaić, Izvori).

Ovaj podatak iz *Korčulanskog kodeksa* o zajedničkoj zakletvi Petra Krešimira IV. i dvanaestorice župana pred papinim legatom Majnardom, nakon čega je kralj ponovno stekao vlast (principatus) nad hrvatskim kraljevstvom, svjedoči o papinoj potpori hrvatskom kralju, ali i o istaknutom položaju njegovih župana.

Hrvatska je tako na izmaku ranoga srednjovjekovlja bila konačno i neprijeporno ugrađena u duhovno ustrojstvo europskoga Zapada. Nakon razlaza istočne i zapadne Crkve 1054. god. ona se, doduše, našla na sámom istočnom okrajku katoličke ekumene, ali je ipak bila tako čvrsto spojena s europsko-mediteranskim prostorom da su do nje mogli nesmetano dopirati prvi nagovještaji društvenog i demografskog rasta što je na Zapadu odjednom niknuo jedno stoljeće prije. U procese društvene preobrazbe u Hrvatskoj uključio se i Petar Krešimir IV. Utemeljenje samostana sv. Ivana Evanđelista u Biogradu 1060. god. nije označilo samo širenje benediktinske osnovice u Hrvatskoj nego, stvaranjem samostanskog vlastelinstva, i početke gospodarskog rasta. Krešimirovu razdoblju pripada osnutak još jednog znamenitog benediktinskog samostana: sv. Marije u Zadru godine 1066.[51] Za Petra Krešimira IV. Hrvatska je, nakon dugog zastoja što je potrajao od sredine X. do sredine XI. stoljeća, ušla u epohu društvenog uspona i prostornog oblikovanja.

Zvonimir i Grgur VII.

Na Krešimirovim temeljima izrasla je uoči ranosrednjovjekovnog sutona Zvonimirova Hrvatska. Oslanjajući se na papinstvo, Zvonimir je ostvario konačnu, najvišu razinu vladarske suverenosti. U jesen 1075. god. u solinskoj bazilici sv. Petra i Mojsija legat pape Grgura VII. Gebizon okrunio je Zvonimira potvrđujući mu naslov kralja Hrvatske i Dalmacije.[52] Zvonimir se osloncem na duhovni i politički poredak pape Grgura VII. nadovezivao na Branimirov otklon prema papi Ivanu VIII. godine 879. Zvonimirova vazalska prisega papi Grguru VII, jednako kao i pismo pape Ivana VIII. Branimiru od 7. lipnja 879, dva stoljeća prije, bijaše, sa stajališta ključnih društvenih procesa u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, međunarodna potvrda njegove vlasti, izrečena od one društvene snage, papinskog Rima Grgura VII, koja je u europsko-jadranskom ustrojstvu u drugoj polovici XI. stoljeća jedina takvu potvrdu mogla iskazati. Zvonimir je time pokazao sposobnost uvažavanja ključnih promjena na europskom prostoru svojega doba, prije svega uloge što ju je u takvu razvoju imalo reformno papinstvo. I Zvonimir je, kao i Branimir potkraj IX. stoljeća, s europskog obzorja osiguravao međunarodni identitet Hrvatske i svoj vladarski položaj. Političko širenje Hrvatske prema Jadranu i dalmatinskim gradovima, kao kontinuum nastojanjâ hrvatskih vladara od Trpimira dalje, ostvareno za Petra Krešimira IV, u Zvonimirovu je razdoblju bilo konačno i međunarodno potvrđeno kraljevim europskim vidokrugom.

Činjenicu konačnog rješavanja političkog dualizma između hrvatskoga zaleđa i dalmatinskoga grada ne potvrđuje samo vazalna prisega Grguru VII, koja je Hrvatsku uključila u europski sustav druge polovice XI. stoljeća, nego još životnije i druga vrela Zvonimirova doba.

---

[51] Rački, Doc., 51-56, 67; CD I, 87-93, 101. O samostanu sv. Ivana Evanđelista u Biogradu: Jelić 1898; Bromlej; Budak 1990a. O samostanu sv. Marije u Zadru i o samostanskom kartularu: Novak V. 1959; usp. i dvije zbirke radova: ZR 1967/2-3 i Kulturna baština samostana sv. Marije u Zadru, Zadar, 1968.

[52] Rački, Doc., 103-105; CD I, 139-141. Šišić 1925, 556-590; Klaić 1971a, 381-394, 486-489; Drezga; Goldstein 1984; Zekan; Budak 1994b, 111-117; Zelić-Bučan 1994a, 99-109.

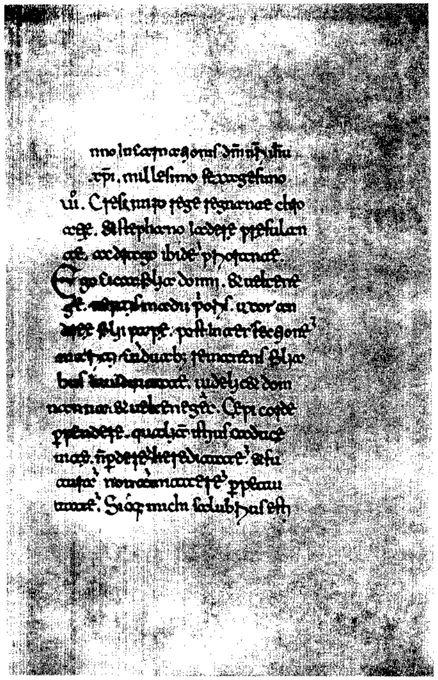

UTEMELJENJE SAMOSTANA SV. MARIJE U ZADRU 1066. (Kartular samostana sv. Marije u Zadru, beneventana, XII. st., fol. 12)

Prva opatica samostana sv. Marije u Zadru Cika iz roda Madijevaca ističe u ovoj ispravi da je nakon ubojstva svojega muža, Andrije sina Pape, odlučila podignuti samostan i zarediti se sa starijom kćerkom Domnanom. Opat samostana sv. Krševana predaje joj crkvicu sv. Marije, a Cika u njezinoj blizini kupuje zemljišta i kuće, utemeljujući samostan.

Riječ Bašćanske ploče

Prije svega drugoga to je Bašćanska ploča, to živo svjedočanstvo o hrvatskom društvenom obilježju otoka Krka i kvarnerskoga područja. Ona je na hrvatskom jeziku i glagoljici sačuvala spomen o Zvonimirovu darovanju jedne ledine opatiji sv. Lucije u Jurandvoru kod Baške na otoku Krku, na njezinu je kamenu rukom neznana klesara urezan i hrvatski oblik njegova temeljnog vladarskog naslova: "Zvonimir kralj hrvatski."[52a]

U tekstu osorskog *Exulteta*, pak, u laudama se ne iskazuje poštovanje samo bizantskom caru nego i "našemu kralju", dakle nakon kralja Petra Krešimira IV. na početku 70-ih godina i kralju Zvonimiru.[53] Bašćanska ploča i osorski *Exultet* neprijeporno pokazuju da je Zvonimir vladao nad kvarnerskim dijelom bizantske Dalmacije, a diplomatička građa svjedoči da se njegova vlast protezala i nad drugim dalmatinskim gradovima. Vladarski naslov kralja Zvonimira u ispravi iz godine 1087. u kartularu zadar-

[52a] Rački, Doc., 487-489; Hrvatska književnost 1969, 69-70.

[53] Novak V. 1957, 47-48. Osorski *Exultet* se redovito datirao oko 1081, pa se i pohvala "našemu kralju" vezivala uz kralja Zvonimira (Karaman 1943, 138-140; Klaić 1971a, 378), ali je Badurina 1982. predložio novo datiranje i istaknuo da je Osorski evanđelistar, odnosno njegov *Exultet*, napisan "1070. ili 1081" (203). Nadovezujući se na istraživanja A. Badurine, Margetić 1989. je uvjerljivo pokazao da je "Osorski evanđelistar pisan 1070.g. (možda u drugoj polovini te godine) i dovršen najkasnije početkom 1071." (133). Tko je, dakle, prema novom datiranju u god. 1070-1071. "naš kralj" *Exulteta*? Klaić 1990. smatra da "to može biti samo Zvonimir" jer je on "*prvi* i, na žalost, *jedini hrvatski vladar* čija je vlast zajamčena na *Osoru* i na *Krku*" (116; kurziv N. K.). Istaknula je da novo datiranje prihvaća i zato jer se ono "odlično podudara s ostalim izvorima, prije svega s podacima *Bečke ilustrirane kronike* koja također daje Zvonimiru naslov – *rex*" (419; kurziv N. K.).

PAPA GRGUR VII. I VITEZ VECELIN, 1079. ("Gregorii VII bullarum tomus I", lib. VII, ep. 4, fol. 174', karolina, Vatikanska biblioteka, Reg. Vat. 2)

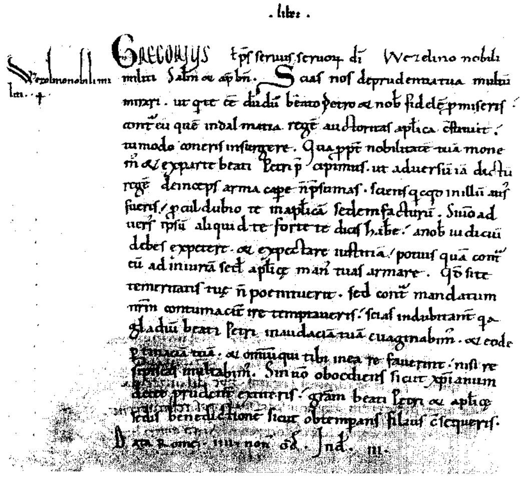

Da kralj Zvonimir nije krunidbenom zavjerenicom iz 1075. samo preuzeo vazalske obveze prema papi Grguru VII, nego da je time ušao u čvrsti grgurovski sustav političkih veza, u kojemu ga je i njegov senior bio dužan štititi, pokazuje ovo pismo pape Grgura VII. od 4. X. 1079. Papa opominje viteza Vecelina, po svoj prilici istarskog feudalca s graničnog područja prema Zvonimirovoj Hrvatskoj, da ne napada hrvatskoga kralja, kojega je u toj časti, ili kako papa kaže "za kralja u Dalmaciji", potvrdila Sveta Stolica.

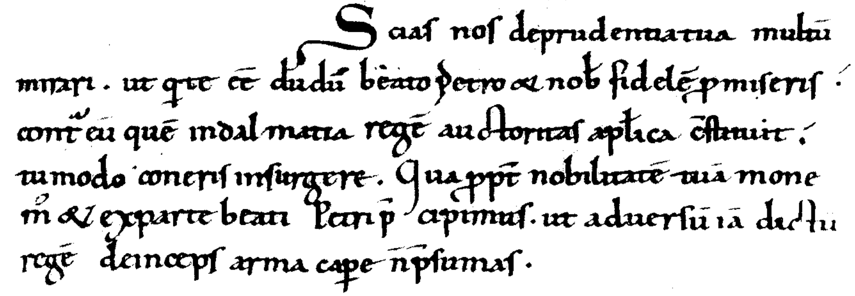

"Scias nos de prudentia tua multum mirari, ut, qui te esse dudum beato Petro et nobis fidelem promiseris, contra eum, quem in Dalmatia regem auctoritas apostolica constituit, tu modo coneris insurgere. Quapropter nobilitatem tuam monemus et ex parte beati Petri precipimus, ut adversum iam dictum regem deinceps arma capere non presumas [...]", tj.

"Znaj da se mi veoma čudimo tvojem razboru što ti koji si već davno obećao vjernost sv. Petru i nama sada pokušavaš napasti na onoga kojega je apostolska vlast postavila za kralja u Dalmaciji. Zbog toga te opominjemo i u ime sv. Petra nalažemo da se ne usudiš na već spomenutoga kralja ponovno dići oružje [...]."

Margetić 1989, pak, spominjanje bizantskog cara u pohvalama na Osoru u doba Zvonimira ne drži vjerojatnim i zaključuje da *Exultet* svjedoči o vlasti Petra Krešimira IV. na kvarnerskim otocima (133). Prihvaćam gledište L. Margetića jer argumentacija N. Klaić nije uvjerljiva. *Bečka ilustrirana kronika* daje, doduše, Zvonimiru naslov *rex*, ali tumačenje podatka o Marki dalmatinskoj, odnosno izričaja kronike da je Zvonimir bio "kralj Dalmacije" (rex Zolomerus Dalmacie), nije ni kronološki ni sadržajno neprijeporno (Rački, Doc., 474; usp. Klaić 1965-66; Margetić 1990c, 41-45, 56-57). Osim toga ne valja zanemariti ni to da se iste godine kad je završen Osorski evanđelistar (1071) Zvonimir spominje kao ban Petra Krešimira IV. (CD I, 115, 121), pa je kraljem na Osoru mogao biti samo Petar Krešimir. Gledište N. Klaić moglo bi se braniti samo doslovnim tumačenjem podatka iz *Bečke ilustrirane kronike*, dakle, pretpostavkom da je prije 1071. Zvonimir uistinu bio vladarom na području dalmatinske Marke (kvarnerski otoci i susjedno hrvatsko kopno) s titulom *rex*, pa se i *Exultet* u tom času obraća Zvonimiru kao "našemu kralju", i da je tek nakon kraljevskog položaja u Marki dalmatinskoj postao 1071. banom Petra Krešimira IV. Ipak, takvo bi obrazloženje bilo veoma nesigurno, pa se zato priklanjam tezi o Petru Krešimiru IV. kao "našemu kralju" u osorskom *Exultetu* godine 1070-1071. Unatoč tome iz osorskih lauda ne valja isključiti ni Zvonimira, dakako, tek nakon 1075. Tada su se na kvarnerskim otocima pohvale upućivale upravo Zvonimiru, kralju Hrvatske i Dalmacije. Izričaj "naš kralj" osorskog *Exulteta* odnosi se nakon Petra Krešimira i na Zvonimira. I jedan i drugi su "naš kralj" na Osoru.

BAŠĆANSKA PLOČA, OKO GODINE 1100. (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu)

Bašćanska ploča je kamena ploča s glagoljskim natpisom i ukrasom s motivom loze i lišća na gornjem rubu. Bila je dijelom oltarne pregrade u crkvi sv. Lucije u Jurandvoru kod Baške na otoku Krku. Njezin glagoljski tekst ima diplomatičke značajke. To je izvod iz darovnice kralja Zvonimira, upravo sažeti kartular opatije, urezan u kamenu. Sadržaj je Bašćanske ploče sastavljen od dva bitna dijela. U prvom se ističe da je Zvonimir, kralj hrvatski, darovao zemljište crkvi sv. Lucije, u drugom da je opat Dobrovit sagradio crkvu u doba kneza Kosmata koji je vladao čitavom Krajinom. Prema Hercigonja 1994, natpis, s prijevodom u suvremeni hrvatski jezik glasi:

"A[Zъ] [Vъ IME O]TCA I S(I)NA [I S]V(E)TAGO DUHA AZъ
OPAT[ъ] DRъŽIHA PISAH SE O LEDI[N]Ě JuŽE
DA ZъVъNIMIRъ KRALъ HRъVATъSKъÏ [Vъ]
DNI SVOĘ Vъ SVETUJu LUCIJu I SV<E>[DO]
MI ŽUPANъ DESIMRA KRъ[BA]VĚ MRA[TIN]ъ Vъ L(I)
CĚ PRBъNEBŽA [S]ъ POSL[ъ] VIN[(O)DO]LĚ [ÊK(O)]Vъ V O
TOCĚ DA IŽE TO POREČE KLъNI I BO(G) I BÏ AP(OSTO)LA I G E
VAN(JE)LISTI I S(VE)TAÊ LUCIÊ AM(E)Nъ DA IŽE SDĚ ŽIVE
Tъ MOLI ZA NE BOGA AZъ OPATъ DBROVITъ Zъ
DAHъ CRĚKъVъ SIJu I SVOEJu BRATIJu S DEV
ETIJu Vъ DNI KъNEZA KOSъMъTA OBLAD
AJuĆAGO VъSU KъRAINU I BĚŠE Vъ Tъ DNI M
IKULA Vъ OTOČъCI [Sъ S]VETUJu LUCIJu Vъ EDINO."

"U ime Oca i Sina i Svetoga duha. Ja opat Držiha pisah ovo o ledini koju dade Zvonimir, kralj hrvatski u dane svoje Svetoj Luciji. I svjedoci: župan Desimir (u) Krbavi, Mratinac (u) Lici, Pribineg, ovaj poslanik /u/ Vinodolu, Jakov u otoku. Da tko to poreče neka ga prokune Bog i 12 apostola i 4 evanđelista i Sveta Lucija. Amen. Da tko ovdje živi neka moli za njih Boga. Ja opat Dobrovit zidah crkvu ovu i sa svoje braće devetoro u dane kneza Kosmata koji je vladao čitavom Krajinom. I bijaše u te dane Nikola u Otočcu sa Svetom Lucijom zajedno."

Bašćanska ploča nije datirana, ali se pretpostavlja da je nastala oko godine 1100. Njezin je jezik "starohrvatski", "protkan elementima crkvenoslavenskog jezika" (Štefanić), odnosno "hibridni, čakavsko-crkvenoslavenski" (Hercigonja 1990).

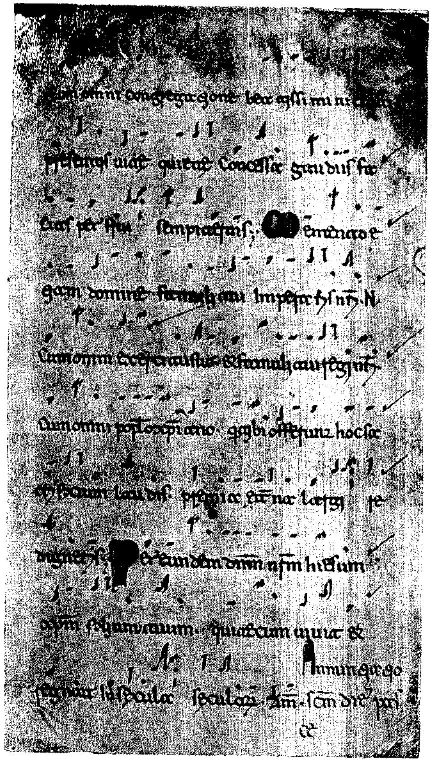

OSORSKI EXULTET, 1070/1071. (Osorski evanđelistar, beneventana, Vatikanska biblioteka)

Osorski evanđelistar nastao je godine 1070/1071. u skriptoriju jednog od benediktinskih samostana na Osoru. U njegovu se *Exultetu* kaže:

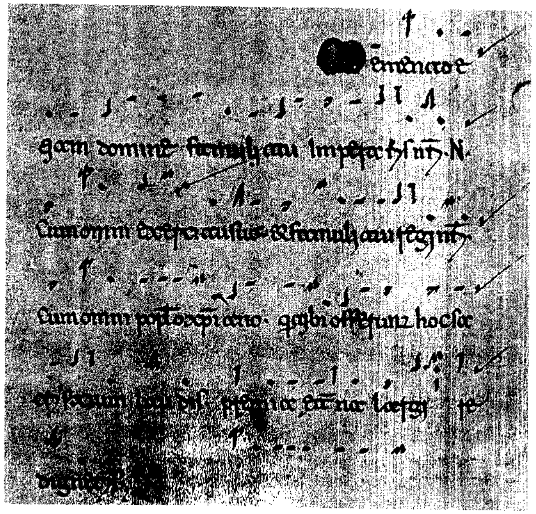

"Memento etiam Domine famuli tui imperatoris nostri N., cum omni exercitu suo et famuli tui regi(s) nostri, cum omni populo christiano, qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, praemia aeterna largire digneris", tj.

"Sjeti se Gospodine sluge tvojega cara našega N., sa svom vojskom njegovom, i sluge tvojega kralja našega, sa svim kršćanskim narodom, koji tebi pohvalama iskazuju ovu žrtvu, da im se udostojiš podijeliti vječnu nagradu."

Pohvale su se bizantskom caru i hrvatskom kralju na Osoru pjevale na Veliku subotu, pa je u Osorskom evanđelistaru koralna melodija i zabilježena neumatskom notacijom i dodana tekstu *Exulteta*.

skog samostana sv. Marije glasi: "Suynimir rex Chroatię Dalmatieque", što pokazuje da je hrvatski kralj u Zadru smatran i kraljem Dalmacije. Još je ljepšim primjerom kartular samostana sv. Petra u Selu što ga godine 1080. u poljičkom primorju utemeljuje Splićanin Petar Crni. Uvodna isprava kartulara sastavljena je u nekada bizantskom Splitu, a njezina je datacija određena imenima splitskog nadbiskupa Lovre, priora Valice i vremenom "Zvonimirova kralja Hrvata".[54] Uvodna datacija određuje ustrojstvo vlasti u Splitu, a spomen Zvonimirova kraćeg vladarskog naslova, što je gotovo jednak njegovu naslovu na Baščanskoj ploči, pokazuje da se vlast hrvatskoga kralja protegnula sve do tog posljednjeg, najjužnijeg grada Donje Dalmacije.

Neretvansko pitanje

Rješenje dalmatinskog pitanja i grgurovski oslonac Zvonimirove vlasti otvaraju, čini se, jedno drugo, za stvaranje jadranskog prostora hrvatske povijesti jednako važno pitanje – neretvansko. U drugoj polovici XI. stoljeća Neretvanska kneževina, što se protezala između Cetine i Neretve, s otocima Bračom, Hvarom i Korčulom, odvajajući svojim prostorom dvije Dalmacije, Donju od Gornje, bila je samostalna politička cjelina. Njezini vladari, od Berigoja u sredini, do Slavca potkraj XI. stoljeća, nose različite na-

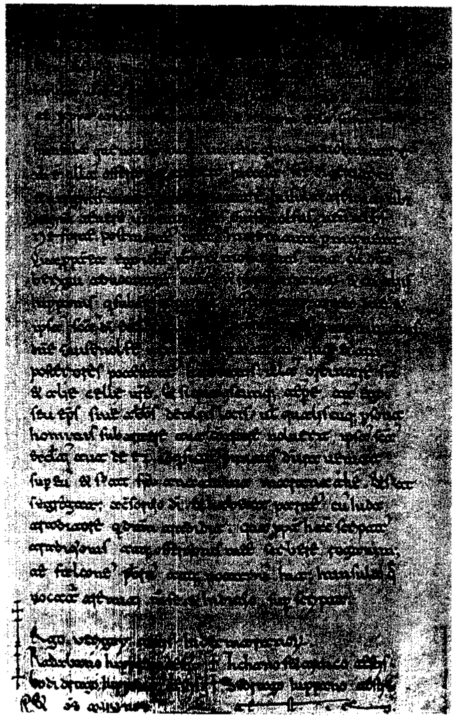

NERETVANSKA KNEŽEVINA U SREDINI XI. STOLJEĆA (Kartular opatije sv. Marije na Tremitima, Vatikanska biblioteka, Cod. lat. 1067, beneventana)

Splitski svećenik Ivan prepušta u ovoj ispravi iz 1050. god. crkvicu sv. Silvestra na otoku Biševu što ju je sâm podigao opatu samostana sv. Marije na Tremitima Guisenolfu. Svjedocima su toga darivanja neretvanski vladar Berigoj, trojica njegovih župana i satnik. Sastavljač isprave u opatijskom kartularu naziva Berigoja *kraljem* (rex), dok se Berigoj, potpisujući se kao svjedok, sâm naziva *sucem* Morjana (iudex Maranorum), dakle Neretvana. Berigojeva isprava svjedoči da je Neretvanska kneževina u sredini XI. st., uoči uspona Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske, bila samostalnom državnom tvorbom, pa Berigoja, kao i hrvatskoga kralja, okružuju njegovi župani.

[54] Rački, Doc., 144-145; CD I, 172, 187; Novak-Skok, 213; Novak V. 1959, 248; Raukar 1987a, 52-53.

slove (rex, iudex, morsticus) koji svjedoče o njihovoj samostalnoj vlasti.[55] Ali upravo u tom razdoblju se čini da zračenje ojačane Zvonimirove vlasti zahvaća i neretvansko područje. Ta se pretpostavka temelji na podacima o nazočnosti neretvanskih vladara na dvorovima Zvonimira i Stjepana II. Vladar "Morjana" Jakov svjedok je u njihovim ispravama iz 1078. i 1089. godine, a oko 1078. nazočan je u Šibeniku prilikom spora što se pred kraljem Zvonimirom vodi između Petra Crnog i kraljeva ujaka Streze.[56]

Koliko su ti podaci teško objašnjivi, toliko su i važni. Je li Jakovljeva nazočnost na dvoru hrvatskih kraljeva bila sasvim slučajna? Ili joj, ipak, valja obratiti pozornost kao iskazu čvršćih odnosa između Neretvanske kneževine i Trpimirovića? Ako ništa drugo, smjeli bismo oprezno pretpostaviti da su se između hrvatskog kraljevstva i Neretvanske kneževine u Zvonimirovu razdoblju razvili, pobliže nepoznati i teško odredivi, politički, vladarski odnosi. Takvu je pretpostavku nemoguće potkrijepiti nekim drugim suvremenim podatkom, ali ni gore spomenute obavijesti vrelâ na kojima se ona temelji nipošto ne smijemo zanemariti, tim prije što je ona u potpunosti u skladu s razvojem u idućim stoljećima. Neretvanska je kneževina samostalna cjelina i u doba Arpadovića, a ipak se u XII. stoljeću uključuje u politički opseg ugarsko-hrvatske države. Odnosi između Kneževine i ugarsko-hrvatskih vladara u tom su razdoblju složeni i toliko specifični da ih se ne može objasniti strogim državnopravnim kategorijama. Kneževina i u XII. stoljeću čuva značajke političke zasebnosti, na njezinu su čelu knezovi iz obitelji Kačića, ali se istodobno u njezinu razvoju primjećuju dvije pojave koje tu zasebnost sve više prigušuju. Kneževina se, s jedne strane, u procesima društvenog sraštavanja približava ustrojstvu komunalnih društava u Dalmaciji, a s druge, priznaje vrhovnu vlast Arpadovića, kako to svjedoči isprava kneza Brečka iz godine 1184, koja je datirana "v' d'ni kraja bely", što znači da je sastavljena za vladanja kralja Bele III.[57] Ne bi bilo opravdano povlačiti prebrze i površne usporedbe između Zvonimirova i Belina vremena, ali neka bude dopušteno barem oprezno pitanje: nisu li pojave Zvonimirova doba začeci budućeg razvoja?

Stoljetne struje ljudskih veza

Prevladavanje političkog dualizma između kontinentalnog zaleđa i obale, plod dugostoljetnih nastojanja, bijaše ipak samo jednom od pojava u dugom procesu njihova, nimalo laganoga društvenog sraštavanja. Jer da su se njihove uzajamne veze u ranom srednjem vijeku očitovale samo u vladarskom naslovu kralja Dalmacije i priznavanju vrhovne vlasti Trpimirovića, o približavanju gradova zaleđu, o njihovu već uznapredovalu uključivanju u *corpus* hrvatskog društvenog prostora, jedva bismo u drugoj polovici XI. stoljeća mogli pouzdano govoriti. Grad, povezan sa zaleđem jedino tankim pojmom političke vlasti hrvatskih kraljeva, što se u svakom trenutku mogla prekinuti, bio bi ostao samo stranim tijelom u hrvatskom okružju.

Ali ispod površine političkih promjena tekle su stoljetne struje ljudskih veza, čvrste, nezadržive i ustrajne. One su najdjelotvornije umanjivale animozitete što su ih jadranska

[55] CD I, 78-79 (Berigoj 1050), 196 (Rusin i Slavac, nakon 1090). Usp. Barada 1932; Klaić 1971a, 474-485; Budak 1994b uvrštava Slavca u red hrvatskih, a ne neretvanskih vladara: on je jedan od "pretendenata na prijestolje" u 90-im godinama XI. st. (118-119).

[56] Rački, Doc., 112-113, 148-149; CD I, 169-170, 188-189; Novak-Skok, 224.

[57] Hrvatski spomenici, 6-9.

gradska društva neizbježno morala razvijati spram hrvatskog prostora u njihovu zaleđu, od njega temeljito drugačija urbanom tradicijom i društvenim ustrojstvom. A životna je svakodnevica zarana usmjeravala i gradove i seoski prostor zaleđa približavanju i uzajamnom komuniciranju. Ljudske veze između dvaju društvenih svjetova bijahu na istočnom Jadranu stare koliko i slavenska/hrvatska povijest na njegovim obalama. Toma Arhiđakon je, istina, kronološki maglovit u pričanju o poslanstvu Splićana u Carigrad i o "svetom reskriptu gospode vladara", ali u bitnom sadržaju i plodovima tog čina ipak se sažima hrvatsko-romanski dodir na Jadranu. Jer kada su posredovanjem carevâ Splićani i Slaveni sklopili mir, ističe Toma, "počnu Splićani sa Slavenima malo po malo drugovati, obavljati trgovačke poslove, sklapati brakove i činiti ih podložnima, uvodeći ih u svoja kućanstva".[58] U tom je kratkom odlomku, što ga od Splita možemo proširiti na sav prostor jadranskih komunalnih društava, sve kazano. Grad i seosko zaleđe već su se od ranog srednjeg vijeka približavali slojevitim vezama i prožimanjem hrvatskog i romanskog etnosa, pa ako i ne bismo mogli kazati da su potkraj epohe Trpimirovića njihove društvene suprotnosti bile znatnije prevladane, one su bile, barem u skromnoj mjeri, ublažene nezadrživim pritjecanjem došljakâ iz hrvatskog zaleđa što su u urbani opseg dalmatinskih središta donosili svježinu novog slavenskog svijeta.

Taj je odlučujući dodir ljudî već u ranom srednjem vijeku položio osnovicu plodnom romansko-hrvatskom prožimanju u svim područjima društvenog razvoja, od životne svakodnevice i dvojezičnosti u obiteljskim zajednicama do umjetnosti riječi što se usporedo razvijala na hrvatskom i latinskom jeziku slijevajući se u zajedničku maticu hrvatske književnosti. U takvu ozračju druge polovice XI. stoljeća zbivaju se, u usporednom rađanju, umjetnost beneventane i cvat glagoljske riječi iskazujući snagu društvenog i kulturnog sraštavanja na istočnojadranskoj obali. Sraštavanja što će se do kraja srednjovjekovlja suprotstavljati svim mijenama i tegobama političkog razvoja, pa i gubitku državne samostalnosti na razmeđu XI. i XII. stoljeća.

[58] Thomas archidiaconus, 32-33; Toma, Kronika, 39-40.

4. Suton samostalnosti

Dinastički prijelom

Nakon Zvonimirove smrti 1089. god. i kratkog postludija Stjepana II, čime je prekinuto trostoljetno trajanje Trpimirovića, uslijedilo je desetljeće uznemirenosti u Hrvatskoj što je već u zapisima kroničara ocijenjeno kao "velika nesloga među svim prvacima kraljevstva".[59] Iščeznućem dinastije Trpimirovića odjednom su na površinu izbili vanjski i unutarnji faktori ugrožavanja. Obiteljske veze Zvonimira s ugarskom dinastijom bijahu uporištem političkih pogleda Arpadovića prema Hrvatskoj i njihove težnje za hrvatskom krunóm. Unutar hrvatskoga društva, pak, to su bili prvi jaki poremećaji u njegovu ustrojstvu, potaknuti feudalizacijom. U njemu su se od sredine XI. stoljeća počeli ocrtavati prvi obrisi njegove razdiobe i raspoznavati uloga onih slojeva što su se razvili u okrilju kraljevske vlasti, navlastito skupina kraljevskih župana. Izdvojivši se društvenim položajem iz široke podloge što su je sastavljale seoske općine, ta je skupina uglednikâ postupno stjecala sve odlučniju ulogu u Hrvatskoj. Koliko je o županima ovisila i sáma kraljevska vlast, pokazuje *Korčulanski kodeks*: papinom legatu Majnardu nije bila dovoljna samo zakletva Petra Krešimira IV. da nije ubio brata Gojslava nego i zakletva dvanaest kraljevih župana.[60] Od sredine do potkraj XI. stoljeća društvena uloga feudalne elite mogla je samo porasti. Nakon izumrća Trpimirovića tako podijeljeni vrh društva u Hrvatskoj nije mogao suprotstaviti vanjskom pritisku primjerena kandidata za hrvatsko prijestolje. Sukobi "među svim prvacima kraljevstva", kako to kaže Toma Arhiđakon, bijahu najpogubnijim plodom dinastičkog prijeloma. Na početku 90-ih godina XI. stoljeća, nakon smrti Stjepana II, hrvatsko je prijestolje najvjerojatnije bilo prazno. Suton samostalnosti ranosrednjovjekovne Hrvatske, popraćen rasapom kraljevske vlasti, prije svega je bio izazvan poremećajima u njezinu feudalnom ustrojstvu.

Prva pojava Arpadovića

Tako razmrvljeno hrvatsko kraljevstvo nije se moglo oduprijeti Arpadovićima. U prvoj polovici 1091. god. ugarski kralj Ladislav prešao je Dravu i zauzeo Slavoniju do Gvozda, a da mu se, kako izvješćuje Toma Arhiđakon, "nitko nije odupro". Već u sredini 1091. god. Ladislav je u pismu montecassinskom opatu Oderiziju izjavio da je "stekao gotovo čitavu Sklavoniju". Taj Ladislavov izričaj o još nedovršenoj, tek dijelom ispunjenoj zadaći u Hrvatskoj i obavijest Tome Arhiđakona da je ugarski kralj "nakon toga prešao planine i počeo osvajati utvrde i kastra, zametnuvši mnoge bitke s plemenima Hrvatske" dokazuju da je Ladislav nastojao prodrijeti do Jadrana, ali da je u brdskim regijama Hrvatske naišao na otpor.[61] Otprilike istodobno u dalmatinskim je gradovima još jednom obnovljena bizantska vlast. Zadarske isprave iz prve polovice 90-ih godina u datacijama spominju samo cara Aleksija Komnena.[62]

[59] isto, 57; Toma, Kronika, 55.

[60] Foretić 1956, 30; Klaić 1971a, 349-352; Margetić 1980b.

[61] CD I, 197-198; Thomas archidiaconus, 57; Toma, Kronika, 55; Šišić 1925, 598-610; Klaić 1971a, 491-495; Švab 1978-1979; Budak 1994b, 115-124.

[62] Rački, Doc., 154-156, 159-160; CD I, 200-204.

U veoma kratkom razdoblju, neposredno nakon smrti posljednjeg Trpimirovića Stjepana II, po svoj prilici godine 1090, Hrvatska je izgubila sva integrativna ostvarenja druge polovice XI. stoljeća. Ladislav, doduše, nije uspio doprijeti do dalmatinskih gradova i jadranske obale, ali je Slavonija dospjela pod ugarsku vlast. Oko godine 1095. hrvatska država je bila stegnuta na brdski prostor što se nalazio između dalmatinskih gradova pod Bizantom i Slavonije pod Arpadovićima.

Uzaludni Petrov otpor

Ne znamo smijemo li taj ostatak Hrvatske na početku posljednjeg desetljeća XI. stoljeća nazvati kraljevstvom. Pričajući o Ladislavovu pohodu u Hrvatsku, južno od Gvozda, Toma Arhiđakon nigdje ne spominje hrvatskoga kralja, nego tvrdi da se Arpadović sukobljavao s hrvatskim plemenima. Ali ni opis prolaza križara kroz Hrvatsku godine 1096, na početku Prvoga križarskog rata, također nigdje ne spominje nekog vladara slavenske zemlje, sve do dolaska križara u Duklju kralja Bodina.[63] Ta šutnja ne znači da 1096. god. nitko nije bio na čelu Hrvatske, dapače, gotovo je sigurno da je kralj Petar već vladao brdskim dijelovima Hrvatske, ali se na onom njezinom dijelu kojim su prolazili križari njegova vlast nije osjećala. Ne znamo, na žalost, točnije kojim su dijelom Hrvatske križari prolazili, jer Rajmund od Agilesa samo općenito govori o "slavenskoj zemlji", a Vilim Tirski još općenitije o "Dalmaciji". Ali, obojica se slažu da je zemlja kojom su se križari teško probijali bila brdovita, puna šuma i riječnih tokova, a zrak maglovit jer je ta zemlja "gotovo čitava močvarna".[64] Takav opis puta duž istočnojadranske obale poklapa se s izvještajem jednog arapskog putopisca s kraja IX. stoljeća koji kaže da put od Splita do Mletaka vodi "jedan mjesec dana kroz ritove i šume".[65] Gdje bismo tako ocrtani prostor potkraj XI. stoljeća mogli potražiti na istočnom Jadranu? Križari su, po svoj prilici, dijelom slijedili morsku obalu, dijelom zalazili u unutrašnjost, pri čemu su zaobilazili dalmatinske gradove, jer ih u opisu puta ni ne spominju. Do Senja su, vjerojatno, išli starom rimskom cestom koja je vodila iz Akvileje, a zatim su prelazili u unutrašnjost Hrvatske. Na tom prostoru, kao i kasnije u dolini Neretve, bilo je dosta močvarna zemljišta, pa i riječnih tokova. Ne udaljujući se previše od jadranske obale, križari nigdje nisu susreli organiziranu vlast hrvatskoga kralja, niti u bližem zaleđu dalmatinskih gradova između rijekâ Zrmanje i Cetine. Ako je, pak, sjedište posljednjeg hrvatskog kralja, kako to svjedoči Šimun de Keza, bilo u Kninu, onda to znači da je u sredini 90-ih godina XI. stoljeća prostor hrvatskoga kraljevstva bio politički razmrvljen, odnosno da je područje vladanja hrvatskoga kralja bilo ograničeno. Kralj Petar je, po svoj prilici, vladao samo brdskim dijelovima Hrvatske, podalje od jadranske obale, pa je osnovica njegove vlasti bila skromna, a po tome i mogućnost njegova otpora Arpadovićima. Petar se uza sve to pokušao suprotstaviti Ugrima jer su zaprijetili njegovoj vlasti.

Kada je Ladislavov nasljednik Koloman poslao godine 1097. svoju vojsku iz Panonije prema Jadranu da u Biogradu dočeka normansku princezu Buzilu, ugarskoj se

[63] isto, 461-470.

[64] Rački 1931a, 324-326; Šišić 1925, 621; Klaić 1971a, 509-510; Kandido-Rožman, 981-984; Grgin, 141--142; Šanjek 1993a, 192-193.

[65] Hauptmann 1942, 80.

vojsci "u planinama koje se nazivaju Gozd" suprotstavio kralj Petar. Njegov je pokušaj otpora bio uzaludan. U sukobu s Kolomanovom vojskom Petar je poražen i ubijen.[66] Nakon njegove pogibije vrela šute o Hrvatskoj sve do godine 1102. i vijesti da je Koloman u Biogradu okrunjen za kralja Hrvatske i Dalmacije. Hrvatska je ušla u novu, bitno drugačiju, etapu srednjovjekovlja.[67]

Ožiljci povijesnog mišljenja

Dinastička je promjena svojom događajnom silinom ostavila dubok ožiljak na sveukupnom povijesnom pisanju u Hrvatskoj, od srednjovjekovnih kroničara do moderne historiografije, u rasponu od dramatske legende o Zvonimirovoj nasilnoj smrti (Hrvatska kronika) do ocjene o "velikoj narodnoj katastrofi" (T. Smičiklas) ili o "nesrećnom razvoju hrvatske historije" (F. Šišić).[68] A zapravo, uklapajući to desetljeće prijeloma u njegov društveni kontekst druge polovice XI. stoljeća i postavljajući ga u odnos spram europskog srednjovjekovlja, ne bismo u zbivanjima u Hrvatskoj mogli otkriti nijednu pojavu koja bi se bitnije razlikovala od općenita razvoja u europskom društvu toga doba, bio to razmah feudalizacije ili pak smjena dinastijâ što su u toj epohi sveopćega rađanja nesmetano prelazile državne granice i narodnosna područja srednjovjekovne Europe.[68a]

Upravo zbog toga što tu važnu činjenicu nije uključila u svoje razlaganje o dinastičkom prijelomu, ali i zato što je taj čin promatrala u svjetlosti suvremenih zbivanja u Hrvatskoj na razmeđu XIX. i XX. stoljeća, starija je hrvatska historiografija tako ustrajno i zastupala tezu o apsolutnoj vjerodostojnosti sastavka što je poznat pod imenom *Pacta conventa* ili *Qualiter*, smatrajući da će time, između ostaloga, ublažiti "nesreću" što se zbila godine 1102.[69] A to ne bijaše drugo nego projekcija suvremenosti u daleki početak XII. stoljeća. Opterećujući prošlost, branila je suvremenost što bijaše uzmak znanstvenosti. Rijetki pokušaji drugačijih tumačenja u takvom su mentalnom ozračju obezvrijeđeni potpunom šutnjom.[70]

[66] Šišić 1914, 394; Šišić 1925, 622-623; Margetić 1982a, 210-220 (ustanak Hrvata protiv Ugra i pogibiju kralja Petra datira 1099-1100); Goldstein 1994b.

[67] CD II, 9-10; Novak V. 1959, 256-257.

[68] Šišić, Letopis, 412-416; Smičiklas, 265; Šišić 1925, 647-650, napose 648. O problemu Zvonimirove smrti: Šišić 1905; Šišić 1925, 588-589, bilj. 85; Radojčić 1936; Gunjača 1952; Morović 1962; Klaić 1962c; Klaić 1971a, 72; Gunjača 1973-78, III; Goldstein 1984; Ređep; Budak 1994b, 115, bilj. 257.

[68a] Klaić 1971a, 533.

[69] CD II, 8-9. Pregled gledištâ o *Pacta conventa*: Beuc 1985, 73-85. Usp. Tomašić 1909; Karácsonyi 1911; Gruber 1911; Šišić 1914, 409-423, 459-528; Šišić 1925, 637-641, bilj. 41; Klaić 1956a, 83-89; Antoljak 1980.

[70] Šufflay 1915, u ocjeni *Priručnika izvora hrvatske historije* F. Šišića, analizirao je *Pacta conventa* (*Qualiter*) kao vrelo za poznavanje razvoja hrvatskog nižeg plemstva, a ne kao ugovor s ugarskim kraljem Kolomanom 1102. Upozorio je da se izričaj *nobiles duodecim generacionum Croatorum* u vjerodostojnim vrelima prvi put pojavljuje godine 1350, u ispravi za Vireviće (CD XI, 631). Da bi se oduprli pritisku vlastele, plemići na području hrvatskoga kraljevstva (regnum Croatie), između Gvozda i Cetine, stvaraju svoj obrambeni savez. Kada je, pak, Ludovik u sredini XIV. st. počeo jačati svoju vlast u hrvatskom kraljevstvu i obnavljati kraljevska prava, savez je ustao u obranu hrvatskih plemićkih prava (consuetudo Croatorum). Tada se, smatra Šufflay, sastavlja *Qualiter* i to prema XVII. poglavlju *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona i Kolomanovoj ispravi za samostan sv. Marije u Zadru iz 1102, da bi se pokazalo da kralj Ludovik mora poštivati ona prava koja je nižemu plemstvu potvrdio još kralj Koloman (usp. Klaić 1956a, 85-87). Deset godina poslije isti autor ističe da *Qualiter* "nabraja sve, što je u 14. vijeku tištalo hrvatsku šlahtu. Što ju je tištalo, naravski, nepravedno, jer sve to, naime slobodan posjed baštinâ bez plaćanja poreza i lagodnu vojnu službu, bio je, prema tvrdnji tog pripisa, uredio već kralj Koloman [...]" (Šufflay 1925, 48).

Čuditi se, pak, danas toj šutnji, značilo bi ne uvažiti krhkost povjesnikova bića u nevremenu povijesti. Umjesto svakog čuđenja ili čak prijekora čini se uputnijim iskazati shvaćanje srednjovjekovlja i upozoriti na dvije temeljne činjenice.

Prvo, da je Hrvatska, ulazeći u epohu Arpadovića, sačuvala i dalje razvijala svoj prostorni, društveni i državnopravni identitet, podignut na čvrstim temeljima razdoblja Trpimirovića, a da takvu razvoju *Qualiter* (*Pacta conventa*) nije mogao biti, čak kad bismo taj sastavak smatrali sadržajno posve vjerodostojnim, nikakvom osnovicom. *Qualiter* govori o Kolomanovim povlasticama hrvatskom plemstvu što ih je ugarski kralj podijelio godine 1102, a o zasebnom političkom i upravnom položaju hrvatskih zemalja u novoj dinastičkoj zajednici u njemu nema ni riječi. Obzor spisa *Qualiter* je strogo staleški, a ne državnopravni, pa o tome nije ni mogao govoriti.

Drugo, politička i društvena slabost Hrvatske u epohi historiografskog sukoba oko vjerodostojnosti *Pacta conventa*, na prijelomu XIX. i XX. stoljeća, nije imala svoje davno korijenje u godini 1102. Shvaćanje da bi tumačenje *Pacta conventa* kao ugovora s kraljem Kolomanom moglo biti korisnim preduvjetom u otporu spram mađarskog hegemonizma bijaše samo neutemeljenom, upravo iracionalnom zamkom. Ako je ustrojstvo moderne Hrvatske ovisilo o nekoj epohi srednjega vijeka, onda su to bila zbivanja u doba "raščinjavanja" u XV. i XVI. stoljeću. Suvremena Hrvatska i njezina prostorna i društvena organizacija bijahu izravnim plodom kasnog srednjeg vijeka, a ne godine 1102.

Zbog toga smijemo kazati da se nakon dinastičkog prijeloma potkraj XI. i na početku XII. stoljeća hrvatski narod i njegov prostor usmjeravaju, unatoč svim kušnjama povijesti, prema vrhuncu srednjovjekovlja i zrelosti vlastitog društva što će se dostići u stoljećima bliske budućnosti. Hrvatska je, istina, izgubila državnu samostalnost, ali valja istaknuti da dinastički prijelom i godina 1102. ne bijahu prepreka stoljećima društvenog sazrijevanja.

5. Stoljeća sazrijevanja

Novi vladar i baština Trpimirovića

Spuštajući se iz Panonije prema Jadranu, novi je vladar u Hrvatskoj zatekao baštinu Trpimirovića. U dugom, trostoljetnom naporu oni su oblikovali hrvatski politički opseg, nastojeći ga, koliko su mogli, što više približiti društvenom prostoru hrvatskoga naroda. Slijedeći geopolitičke smjernice, Trpimirovići su uspješno zaključili prvo razdoblje prevladavanja razvojne raznorodnosti. Svojim djelovanjem oni su otvorili jasan pogled u budućnost hrvatskih zemalja. U osvit XII. stoljeća pred novom dinastijom Arpadovića bio je samo jedan zadatak: nastaviti prekinutu djelatnost Trpimirovića, a novi, sada zajednički, ugarsko-hrvatski prostor priključiti europskim društvenim zbivanjima.

U prvom trenutku moglo se činiti da će Arpadovići taj kontinuitet društvenog razvoja u Hrvatskoj, prije svega na istočnojadranskoj obali, i ostvariti. Nakon krunidbe u Biogradu 1102. god. i "trijumfalnog ulaska" u Zadar i druge dalmatinske gradove, kako se to kaže u ispravi opatice Vekenege iz godine 1105, odnosno "nakon pobjede i nagrade mira", kako stoji na natpisu što je sačuvan na zvoniku samostana sv. Marije u Zadru, Koloman je svoj uspjeh izravno nadovezao na ostvarenja Petra Krešimira IV. i Zvonimira, dapače, dalmatinske je gradove još čvršće vezao uz ugarsko-hrvatsko kra-

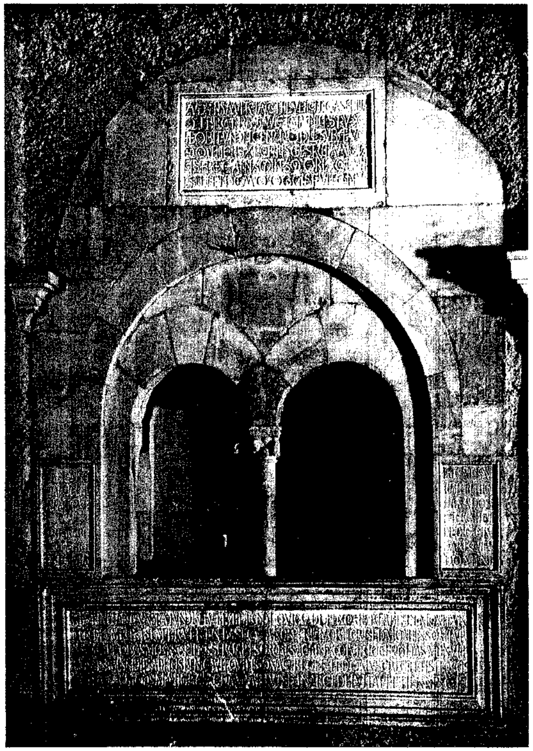

EPITAF OPATICE VEKENEGE, 1111. (Samostan sv. Marije u Zadru, dvorana kapitula)

Grobnica opatice Vekenege, koja je umrla 1111. god., nalazi se na jugozapadnom zidu, u južnom kutu dvorane kapitula samostana sv. Marije u Zadru. Iznad sarkofaga podignuta je bifora, a oko nje postavljene su četiri mramorne ploče s natpisima o Vekenegi. Umjetnički duktus kapitale, s nekim uncijalnim slovima, na središnjoj gornjoj ploči, iznad bifore, ističe se skladnim i vješto oblikovanim ligaturama.

"LAVDE NITENS MVLTA IACET HIC VEKENEGA SEPVLTA
Q(uae) FABRICA(m) T(vr)RIS SIMVL ET CAPITOLIA STRV(xit)
HAEC OBIT VNDENO CENT(vm) PO(st) MILLE SVB AEVO
QVO UENIENS CHR(istv)S CARNIS GESTAUIT AMICTVS
NOS HABET E(t) ANNVS QVINTUS QVO REX COLOMANVS
P(rae)SUL ET EST DECIM(vs) Q(vo) G(re)G(o)R(ivs) FVIT ANNVS"
"Sjajeći velikom slavom leži ovdje pokopana Vekenega
koja je dovršila gradnju zvonika i kapitula.
Ona je umrla stojedanaeste vijeka poslije tisuću
otkad je Krist došavši zaogrnut tijelom živio.
Peta je godina što nama vlada kralj Koloman,
a deseta je što je biskupom postao Grgur"
(prijevod Klaić, Izvori).

Vekenegin epitaf i natpisi na zvoniku samostana sv. Marije (Kolomanov natpis iz 1105. oko zvonika i njegovo ime na kapitelima prvog kata zvonika) pokazuju da su se nakon osvajanja Zadra godine 1105. razvili prijateljski odnosi između novoga kralja Hrvatske i Dalmacije, Kolomana, i samostana sv. Marije. Kraljevim sredstvima i na kraljev poticaj opatica Vekenega podigla je samostanski zvonik, pa i taj čin svjedoči o čvrstom političkom spajanju Zadra s hrvatskim zaleđem u doba prvog Arpadovića.

ljevstvo.[71] Kontinuitet s državom Trpimirovića Koloman je iskazao već i svojim vladarskim naslovom. Ugarskom kraljevskom naslovu (rex Ungarie) pridružio je Krešimirov i Zvonimirov naslov (rex Chroatie Dalmatieque). Kolomanov intitulacijski kontinuitet poklapao se i s prostornim kontinuitetom hrvatskoga kraljevstva. Ako je Slavonija u doba dinastičkog prijeloma, nakon Ladislavova pohoda 1091, bila odvojena od Hrvatske, novom je ugarsko-hrvatskom zajednicom u taj opseg bila vraćena. I Ladislavovo utemeljenje Zagrebačke biskupije 1094. god. dobilo je time nove značajke, drugačije

[71] CD II, 15, 391; Klaić, Izvori, 87; Novak V. 1959, 257-258, sl. 12; Novak-Skok, 206, bilj. 65; Klaić-Petricioli, 151. Kolomanov natpis na zvoniku samostana sv. Marije u Zadru:
ANNO INCAR (nationis) D(omi)NI N(ost)RI JESV CHR(isti) MIL(lesimo) CV POST VICTORIAM ET PACIS PRAEMIA JADERAE INTROITVS A DEO CONCESSA PROPRIO SVMPTV HANC TVRRI(m) S(an)C(t)AE MARIAE VNGARIAE DALMATIAE CHROATIAE CONSTRVI ET ERIGI IVSSIT REX COLLOMANVS
(Godine utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista 1105, pošto je poslije pobjede i nagrade mira Bog dopustio ulaz u Zadar, kralj Ugarske, Dalmacije, Hrvatske Koloman naredi da se njegovim troškom ovaj zvonik sv. Marije sagradi i podigne.)

od onih što je utemeljitelj novoj biskupiji bio namijenio. Osnovati biskupiju u Zagrebu značilo je potvrditi vladarski utjecaj Arpadovića u Međurječju. Uklapanjem, pak, hrvatskog kraljevstva u opseg zemalja krune sv. Stjepana, Slavonija se pridružila onoj društvenoj cjelini koje od Ljudevita Posavskoga i Tomislava bijaše dijelom. Ona je sada mogla postati integralnim dijelom hrvatskoga kraljevstva, njegovom trećom povijesnom pokrajinom. Slavonija se, doduše, nije nalazila u vladarskom naslovu Arpadovića, ali će kao zasebni *regnum* veoma brzo individualizirati svoje društveno ustrojstvo i time obrazovati sjeverni pojas u hrvatskom društvenom prostoru. U takav će se razvoj uključiti i Zagrebačka biskupija. Ona je svoje jurisdikcijsko područje širila južno od Save, prema brdskom razmeđu Slavonije i Hrvatske, sve do granicâ Splitske nadbiskupije što se protegnula u obrnutom smjeru, od jadranske obale prema sjeveru. Ladislavovo je utemeljenje Zagrebačke biskupije, dakle, omogućilo spajanje jurisdikcijâ dviju ključnih crkvenih organizacija na hrvatskom prostoru, Zagrebačke biskupije i Splitske nadbiskupije, i njihovo širenje na najveći dio prostora između Drave i Jadrana.[72]

A pojmu crkvene cjelokupnosti hrvatskih zemalja bijaše sukladan i politički prostor Kolomanove vlasti. Kralj je godine 1105. proširio svoju vlast i na dalmatinske gradove što nakon izumrća Trpimirovića bijahu otrgnuti od hrvatskog kraljevstva. Prostorni raspad kraljevstva potrajao je jedva nešto više od jednog desetljeća. Koloman je tako, kao kralj Hrvatske i Dalmacije, zavladao svim hrvatskim zemljama od Drave do istočnog Jadrana. Obnova baštine Trpimirovića bila je važan domet Kolomanova doba u Hrvatskoj, ali na žalost, ne samo da je to ostvarenje bilo kratkotrajno nego je ugarski kralj unio u politički razvoj hrvatskih zemalja i takve promjene koje će ubrzo pogubno djelovati na njihov jadranski pojas.

Koloman i Dalmacija

Kada je Koloman 1105. protegnuo svoju vlast na čitavu Donju Dalmaciju, od Splita i Trogira do kvarnerskog područja, položaj se dalmatinskih gradova primjetno promijenio spram onoga što su ga imali za posljednjih Trpimirovića. Jadranska gradska središta, što su i poradi tanke vrhovne vlasti Bizanta i zbog društvenog ustrojstva već od početka srednjeg vijeka bila najdublje usmjerena prema misaonoj i političkoj zasebnosti, sada su, koliko smijemo suditi prema poznatim vrelima, prvi put osjetila čvrstu vlast jednog vladara zaleđa. Povlastice što ih je Koloman dao nekim dalmatinskim gradovima (Trogir, Zadar, Rab), njegovo obećanje da će održavati "čvrsti mir" i njegova obveza pred Zadrom da ničim neće krnjiti "staru slobodu Dalmacije" nisu mogli prikriti kraljevo nastojanje da vojnim snagama što ih je smjestio u gradske utvrde (Split, Zadar) podvrgne gradove čvrstom nadzoru. Ako se Koloman trogirskim privilegijem obvezao da neće "dopustiti da se u vašem gradu nastani nijedan Ugrin ili stranac osim onoga koga po svojoj volji zaželite", onda je uvođenje ugarskih posada u gradski recinkt bilo kršenje kraljevske riječi.[73] Dapače, Koloman je pokušao skršiti i političku samostalnost gradova koja je bila temeljnom baštinom njihove ranosrednjovjekovne, protokomunalne

[72] isto, 42-43 (isprava biskupa Felicijana iz 1134. s podatkom o utemeljenju Zagrebačke biskupije). Usp. Šišić 1925, 614-618; Barada 1944; Klaić 1971a, 497-507; Kampuš-Karaman, 21-28; Šanjek 1993a, 125-129; Budak 1994b, 51, 106-110.

[73] isto, 19, 24; Thomas archidiaconus, 61; Toma, Kronika, 57. Usp. Šišić 1909; Kostrenčić 1930; Klaić 1958; Györffy; Klaić 1973; Klaić 1976a, 11-22; Margetić 1982a, 222-230.

epohe. U Zadru ban Kledin postaje i gradskim knezom; splitskoj Crkvi za nadbiskupa nameće svojega čovjeka Manasa koji će nakon toga bezuspješno pokušati u gradu uspostaviti i ugarsku političku vlast.[74] Gradovi su se, dakako, odupirali takvom postupku, ali je, s druge strane, tako čvrsto priključivanje gradova zaleđu i uspostava jake vlasti kontinentalnog vladara, protegnute od Panonije do istočnog Jadrana, moglo značiti i nešto drugo, a ne samo ograničavanje zasebnosti – da će obalni pojas hrvatskih zemalja postati sigurnijim od pritiska jadranskih snaga, prije svega Venecije. U prvi je čas tako i bilo. Ipak, ugarski zaštitni sustav na Jadranu raspada se već Kolomanovom smrću godine 1116. Njegovi nasljednici nisu mogli trajnije održavati utjecaj Arpadovića na Jadranu, unatoč povremenim uspjesima u XII. stoljeću. Što bijaše uzrokom toj pojavi koja je u XII. i XIII. stoljeću veoma utjecala na razvoj istočnojadranskih komunalnih društava?

Pomak državnog središta

Glavni uzrok bilo je ustrojstvo vlasti novoga ugarsko-hrvatskoga kraljevstva. Premda su Arpadovići proširili svoju vlast i na kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije, što znači na sav prostor od Drave do Jadrana, njihova se državna organizacija ni u čemu nije promijenila. Državno središte ostalo je i nakon 1102. god. ondje gdje je bilo i ranije – duboko u panonskoj ravnici. Kako je ta upravna statičnost djelovala na hrvatsko srednjovjekovlje?

Trpimirovići su se već u osvit rane hrvatske države, kako je već istaknuto, bili smjestili na toplim obalama Jadrana, podižući na njima svoja vladarska uporišta. U tijeku ranog srednjeg vijeka hrvatski su vladari veoma suzdržano pomicali svoja središta prema zaleđu. Najsjevernije vladarsko središte bio je Knin. On je bio Zvonimirovim gradom i uporištem posljednjeg hrvatskog kralja Petra. Ali i to najsjevernije državno središte Trpimirovića nalazilo se u području jadranskih društvenih djelovanja. Hrvatska Trpimirovića je do kraja postojanja dosljedno slijedila prvobitnu jadransku usmjerenost, unatoč svemu širenju prema brdskom zaleđu i panonskom Međurječju.

Dolaskom Arpadovića i stvaranjem ugarsko-hrvatske države napuštena je jadranska usmjerenost Trpimirovića. Novi opseg države i njezino upravno ustrojstvo značili su, s gledišta hrvatskih zemalja, pomak vladarskog središta od jadranske obale daleko u zaleđe, prema panonskoj ravnici. Uporište državne i političke djelatnosti prebačeno je s hrvatskoga na ugarsko područje. S gledišta, pak, Arpadovića ostanak u Panoniji bio je prirodan i jedino moguć. Mirni i, barem do provale Tatara u Ugarsku godine 1241, bezbrižni smještaj u panonskoj ravnici bio je u skladu s vladarskim pogledima Arpadovića. Nasuprot kasnijim Anžuvincima, politički obzor kojih se protezao od sjevera do juga Europe, od Baltika do južne Italije, Arpadovići su u političkim zbivanjima na europskom jugoistoku uglavnom bili lokalnom dinastijom. Oni su samo u nekim razdobljima XII. stoljeća svojim političkim zamislima napuštali regionalni, panonski prostor, a i tada su se, potaknuti bizantskim ekspanzionizmom Ivana i Emanuela Komnena, pretežno usmjeravali prema kontinentalnim dijelovima Balkanskog poluotoka, a manje prema jadranskoj obali. Neuspjeh Arpadovića u gotovo polustoljetnom sukobu s Bizantom pokazao je da su Arpadovići nužno morali ostati u svojemu prvobitnom

[74] isto, 392-393; Thomas archidiaconus, 60-62; Toma, Kronika, 57-58; Klaić-Petricioli, 153-154.

panonskom središtu.[75] U toj svjetlosti biva jasnijom i politika Arpadovića na istočnojadranskoj obali.

Arpadovići i istočni Jadran

Nakon Kolomanova pobjedničkog ulaska u dalmatinske gradove Arpadovići do kraja svojega postojanja, uz možda jedinu iznimku Bele III, više nisu poveli odlučniju, promišljeniju politiku na istočnom Jadranu. Oni su u XII. stoljeću, doduše, još i pokušavali spriječiti širenje mletačke vlasti nad Dalmacijom, ali su u XIII. stoljeću sasvim odustali od takvih zamisli. Jadranska pasivnost bijaše plodom njihove dinastičke bîti. Ako su Trpimirovići sva svoja vladarska središta smjestili uz jadransku obalu ili na njoj sámoj da bi na Jadranu mogli ostvariti svoje ključne geopolitičke pomake, Arpadovići, nasuprot njima, neke žudnje za jadranskim prostorom nisu mogli imati. Oblikovani Panonijom, nisu mogli postati jadranskim vladarima. Arpadovićima se Jadran nije mogao činiti korisnim jer, dosljedno vlastitim političkim gledištima, s njegovih obala nisu imali kamo upućivati svoje poglede. Stoga im se svaki prijelaz preko bedema Dinarida nužno morao činiti suvišnim, napose u XIII. stoljeću. Nakon godine 1200. Arpadovići su ostatke svoje dinastičke snage uglavnom usmjeravali prema Slavoniji koja im i prostorom i društvom bijaše bliža od istočnojadranske obale. U Međurječju su, primjerice, u XIII. stoljeću podupirali nicanje mreže gradskih naselja. Na Jadranu su u tom istom stoljeću vlastitog dinastičkog gašenja zauvijek ostali došljacima. Arpadovići su u XIII. stoljeću na jadranskoj obali bili ili kratkotrajnim prolaznicima (Andrija II. i odlazak iz Splita u križarski rat godine 1217) ili užurbanim bjeguncima (Bela IV. i bijeg u Dalmaciju pred Tatarima godine 1242).[75a] A slučajni dolasci ne bijahu dovoljni za neku djelotvorniju dinastičku nazočnost na strateški najvažnijem i geopolitički najosjetljivijem od svih područja što bijahu u sklopu zemalja krune sv. Stjepana. I to upravo u XIII. stoljeću, u kojem su se Mleci, pošto su Četvrti križarski rat preobrazili u vlastiti imperijalni pohod, počeli odlučno usmjeravati prema vrhuncu dominija na Jadranu. A osnovicu imperijalnom poletu XIII. stoljeća Venecija je na istočnom Jadranu postavila već u XII. stoljeću.

Između Venecije i Bizanta

Već potkraj Kolomanova vladanja Venecija je započela borbu za uporišta na istočnom Jadranu. Ljeti 1115. god. dužd Ordelafo Faledro osvojio je Rab, Zadar, osim gradskog kaštela, i Biograd. Ljeti iduće godine dužd je ponovno krenuo prema Dalmaciji i osvojio zadarski kaštel, Šibenik, Trogir i Split.[76] Istodobno je Republika uspostavila svoju vlast i nad kvarnerskim dijelom Dalmacije. Godine 1115. dužd Ordelafo Faledro

[75] Razdoblje ugarsko-bizantskih ratova traje od druge polovice 20-ih godina do druge polovice 60-ih godina XII. stoljeća. Stjepan II. vodio je između 1127. i 1129. uspješne ratove s carem Ivanom Komnenom, a i Gejza II. (1141-1162) imao je uspjeha u ratovima s Emanuelom Komnenom u prvoj polovici 50-ih godina. Ratište je bilo na pograničnom ugarsko-bizantskom području, od Srijema prema Beogradu i Braničevu na Dunavu. Ratovi, pak, Stjepana III. s Emanuelom Komnenom 1163. i 1164. te između 1165. i 1167. zaključeni su ugarskim porazom kod Zemuna. Tada su dio Hrvatske i Dalmacija do Šibenika bili posljednji put uključeni u Bizantsko Carstvo (usp. Šišić 1944, 39-93; Ostrogorski 1959, 356, 360, 363-364, karta 5).

[75a] Thomas archidiaconus, 88-92, 132-173; Toma, Kronika, 81-83, 123-141. Usp. Šišić 1962, 182-183, 188-189; Soldo 1968-1969.

[76] Šišić 1944, 30-31, 34-35.

obvezao se Rabljanima da će poštivati iste one slobode koje su imali pod bizantskim carevima i ugarskim kraljem. Iduće je godine knez Sergije pokušao ponovno osvojiti Rab i uspostaviti vlast ugarsko-hrvatskog kralja, ali u tome nije uspio. To je posljednji trag "o stvarnoj prisutnosti Arpadovića na sjevernom Jadranu za čitavo XII. stoljeće" (Margetić).[77] Na središnjem dijelu istočnojadranske obale Arpadovići: Stjepan II. (1116 – 1131) i Bela II. (1131 – 1141) pokušali su spriječiti širenje mletačke vlasti, ali su njihovi uspjesi bili kratkotrajni. Dapače, u novom pohodu na istočni Jadran dužd Dominik Michieli je 1125. god. zauzeo i razorio i hrvatski Biograd. Arpadovići su bili preslabi da bi se na Jadranu mogli suprotstaviti sve moćnijoj Mletačkoj Republici. Potkraj XI. stoljeća (1082) Venecija je od cara Aleksija Komnena dobila nove trgovačke povlastice, a u tijeku XII. stoljeća, u doba prvih križarskih ratova, sve više je jačala svoj ekonomski položaj na Levantu.[78] Mletačkim galijama istočni je Jadran postajao sve važnijim uporištem, pa je zbog toga jačao i mletački pritisak na dalmatinske gradove. Što su zapravo mogli učiniti Arpadovići, spram Mletaka skromne snage, mentalno ionako vezani uz spokojne ravnice Panonije? Kada se, pak, Bizant u doba Emanuela Komnena posljednji put okrenuo prema Zapadu, istočni se Jadran našao između dvostrukog, bizantskog i mletačkog pritiska. Stjepan III. (1163 – 1172) pokušao se oduprijeti Emanuelu Komnenu, ali je u sredini 60-ih godina XII. stoljeća poražen. Što se ugarska dinastija 1180. god. ipak još jednom vratila na istočni Jadran, bijaše više posljedicom sretnih okolnosti, a ne njezina državništva. Godine 1180. god. umro je Emanuel Komnen, pa je njegova smrt zauvijek ugasila svaki bizantski san o Zapadu i nekadašnjim granicama Carstva na Jadranu, a Beli III. omogućila da stijeg Arpadovića još jednom istakne na bedemima dalmatinskih gradova. Zadar, koji je i u doba Komnenove vlasti u Dalmaciji ostao u posjedu Venecije, iskoristio je Emanuelovu smrt za novu pobunu protiv Mletaka. Tako je Zadar 1180. god. prihvatio vlast Bele III, a istodobno su se i drugi dalmatinski gradovi južno od Zadra, do Splita, vratili u opseg ugarsko-hrvatskog kraljevstva.[79]

Bizantska vlast bijaše zauvijek uklonjena. Venecija je zadržala samo kvarnerski dio Dalmacije, a središnjim dijelom istočnog Jadrana zavladao je panonski kralj. Novo političko spajanje gradova i hrvatskog zaleđa pod vlašću Arpadovića trajalo je do početka XIII. stoljeća. Mleci su pod svoju vlast pokušali vratiti barem strateški najvažniji Zadar, ali su u sukobu sa zadarskom komunom godine 1190. bili poraženi.[80] I kolikogod se vlast Arpadovića na Jadranu potkraj XII. stoljeća mogla činiti čvrstom, ipak je bila samo prividna. Na ključnom istočnojadranskom uporištu, u Zadru, gdje se odlučivalo o sudbini Dalmacije, ona se zauvijek ruši već na početku XIII. stoljeća potvrđujući nedostatak jadranskog osjećaja u panonskoj dinastiji. Da bi ponovno stekla Zadar, Venecija je iskoristila Četvrti križarski rat 1202. god. Umjesto plaćanja brodske zakupnine mletačkom brodovlju za prijevoz prema Istoku, križari su se obvezali da će za nju osvojiti kršćanski Zadar.

Osvajanje osamljena grada

Na početku studenoga 1202. god. moćno mletačko brodovlje dužda Henrika Dandola s raskošnom vojskom francuskih križara doplovilo je pod Zadar. Grad je bio

[77] CD II, 29-30 (ugovor dužda Ordelafa Faledra s Rabljanima); Šišić 1944, 30-31, 33-34; Barada 1952, 14; Margetić 1980, 26-27.

[78] Šišić 1944, 38-39; Luzzatto 1961, 16-20.

[79] isto, 102-105; Klaić-Petricioli, 170-171. O političkom razvoju Zadra u XII. st. usp. Margetić 1982a, 231-253.

[80] isto, 105-107; Klaić-Petricioli, 174.

"IADRA AD CEDEM" 1202. GODINE (Ravenna, crkva San Giovanni Evangelista, fragment podnog mozaika iz 1213. god.)

Ulomak mozaika prikazuje predaju Zadra križarsko-mletačkoj vojsci 18. studenoga 1202. Prikaz je likovno veoma sažet. S lijeve strane visoka trokatna kula prikazuje Zadar i simbolički se usredotočuje na bitnu značajku grada – pojas zidinâ i kulâ. Tri lika u sredini označavaju zadarske građane koji predaju grad križarsko-mletačkoj vojsci. Pobjednika prikazuje lik s desne strane mozaika, u vojnoj odjeći. Zbilju toga čina, tj. križarsko-mletačku opsadu i osvajanje kršćanskoga grada, sažeto iskazuje značenjski slojeviti natpis: "Iadra ad cedem", dakle "poraz Zadra", s mogućim značenjem: "zločin nad Zadrom".

zaštićen tvrdim bedemima i kulama, pa je križarsko-mletačka vojska morala pristupiti opsadi Zadra koja je trajala pet dana. Grad je osvojen 18. studenoga 1202. god. Križari i Mlečani nastanili su se u gradu što ga je njegovo stanovništvo bilo napustilo. U njemu su proveli čitavu zimu i tek su u proljeće 1203. god. napustili osvojeni grad. A tada "Mlečani dadoše razoriti grad, njegove utvrde i tornjeve".[81] Tako je Četvrti križarski rat započeo osvajanjem i razaranjem kršćanskoga Zadra.

Slabost panonske dinastije na Jadranu nikada se nije tako jasno iskazala kao u zadarskoj propasti u jesen 1202. god. U tom najtežem času tjeskobe i razaranja Arpadovići nisu ni htjeli ni mogli pomoći Zadru. Kada je grad već bio osvojen, kralj Emerik se potkraj 1202. god. ili na početku 1203. obratio papi Inocentu III. tražeći da mu francuski križari vrate Zadar. Inocent III. je u veljači 1203. god. uistinu i zatražio od križara i Mlečana da prekinu pustošenje grada i vrate ga kralju Emeriku, uz prijetnju izopćenjem, ali je sve bilo uzalud. Papine prijetnje ni u čemu nisu mogle promijeniti zacrtani cilj Henrika Dandola, a kralj Emerik i herceg Andrija, pak, nisu ni pokušali djelotvorno pomoći Zadru. Ponosni naslov što ga herceg Andrija ističe godine 1198, nakon pobjede nad bratom Emerikom (herceg čitave Dalmacije, Hrvatske i Huma), upućivao je na Andrijinu želju da nastavi jadranskom politikom svojega oca Bele III. Ali, u času kada se na istočnom Jadranu trebalo oduprijeti Veneciji, Arpadovići su se pokazali nedoraslima. Dapače, dok je Zadar 1203. god. ležao u ruševinama, kralj Emerik je daleko od Jadrana, u Panoniji, ratovao s bratom hercegom. Zadru tada nije pomogao panonski vladar, nego hrvatski velikaš i sidraški knez Domald, a pomoć je

[81] Tri hronike, 46-127 (kronika Geoffroya de Villehardouina), 111 (mletačko rušenje grada); Thomas archidiaconus, 82-85; Toma, Kronika, 75-77. Usp. Šišić 1944, 168-184; Klaić-Petricioli, 175-182.

pružio i splitski nadbiskup Bernard. Godine 1204. Domald je postao zadarskim knezom.[82]

Zadar je, ipak, 1205. god. morao ponovno prihvatiti mletačku vlast. Oslonac što ga je Zadru ponudio hrvatski dinast bijaše preslab spram Mletačke Republike koja je upravo tada zamijenila Bizant na Levantu. Strateški najvažniji grad na istočnom Jadranu, Zadar, ostaje sve do sredine XIV. stoljeća nedostižnim ugarsko-hrvatskim vladarima. Ne samo da do Ludovika Anžuvinca više njime nisu ni pokušali zavladati nego su se Zadra čak i izričito odricali. Pripremajući se na odlazak u križarski rat, Andrija II. se godine 1216. odrekao svojih prava na Zadar u korist Venecije jer nije imao novca za plaćanje prevoznine. Bijaše to, zapravo, ponavljanje križarskog postupka 1202, ali i politički i etički još manje prihvatljivim činom. Križari su, barem, osvajali tuđi grad, dok se Andrija odrekao grada što po dinastičkom pravu bijaše njegovim. Njegov sin Bela IV. jedva je bio uspješnijim. Kada se kralj, bježeći pred Tatarima, i protiv svoje volje našao na jadranskoj obali, Zadar je, očekujući Belinu potporu, ponovno ustao protiv mletačke vlasti. Kralj je u prvi čas uvažio očekivanja zadarske komune, pa je ljeti 1243. god. poslao na Jadran bana Dionizija. Ali kad je banska vojska pod Zadrom bila poražena, Bela IV. je napustio zamisli o pomoći gradu i iduće godine sklopio pogodbu s Venecijom. Arpadovići su se tada još jednom, drugi put, odrekli Zadra.[83] Onaj polet što ga je na istočnom Jadranu bio iskazao Koloman i što su ga njegovi nasljednici u XII. stoljeću barem nastojali obnoviti, bijaše tuđ panonskim kraljevima XIII. stoljeća. Jadran je za njih bio samo daleko, nedostižno more.

Zadarske kule i stijeg Arpadovića

Krhkost političkog spajanja spram trajnosti što ju je na istočnom Jadranu iskazivalo društveno sraštavanje nije dakle obilježavala samo ranosrednjovjekovno razdoblje nego i stoljeća sazrijevanja društvenih zajednica. Dapače, krhkost političkog prostora bit će razvojnom konstantom do kraja hrvatskoga srednjovjekovlja. Uspostava kraljevske vlasti Arpadovića na Jadranu, na primjer Bele III. u Zadru 1180. god., bijaše, dakako, važnom pojavom, ali ne i odlučujućim činom o kojemu bi mogao ovisiti društveni razvoj Hrvata na Jadranu. Isticanje stijega Arpadovića na zadarskim kulama ponajprije je bilo važno za sâm Zadar. Sazrela komuna time je uklonila političku vlast druge jadranske komune (Venecija) što ju je sve više stezala i počela razvojno ograničavati. Izraz težnje za upravnom samostalnošću komune bijahu konzuli, činovnici što ih ona sáma postavlja na čelo grada i koji se u Zadru prvi put spominju godine 1174. Znakom njezina materijalnog uspona i duhovnog stvaralaštva bijahu romaničke crkve sv. Krševana i sv. Stošije, što su potkraj XII. stoljeća svojim plemenitim vizurama davale pečat zadarskom urbanom krajoliku. Tako nabujali razvoj zadarske komune u drugoj polovici XII. stoljeća bio je u izravnoj suprotnosti s mletačkim težnjama za političkom vlašću. Grad zbog toga od godine 1159. dalje i podiže ustrajne bune protiv Venecije, a 1180. god. zove Belu III. Komuna je sada mogla stvarati zaštitni komunikacijski sustav, prije svega usmjeren prema jadranskom/mediteranskom prostoru. Oslonjena na ugarsko-hrvatskoga kralja, zaštićena od Mletaka, komuna sklapa ugovore o prijateljstvu s gradovima koji su bili protuteža mletačkoj moći. Zadar tako može godine 1188. sklopiti međugradski ugovor

[82] CD II, 293 (naslov hercega Andrije 1198: "Ego Andreas tercii Bele regis filius dei gracia Jadere ac tocius Dalmacie et Chroacie Chulmeque dux"); III, 19-24 (pisma kralja Emerika i pape Inocenta III), 41 (Zadar, veljača 1204: "Domaldus comes"); Thomas archidiaconus, 81-82, 85; Toma, Kronika, 74-75, 77; Šišić 1944, 186-187; Klaić-Petricioli, 175-182.

[83] Listine I, 21-22, 29-31, 65. Usp. Klaić-Petricioli, 182-184; Šišić 1962, 182-183, 192.

s Pisom. Veza uzajamnosti protegla se preko Jadrana do Tirenskog mora i zapadnog Sredozemlja.[84] Zbacivši mletačku vlast, najznatnije gradsko središte na istočnom Jadranu postalo je mediteranskom komunom. To je bilo društveno značenje ulaska panonske vlasti u Zadar godine 1180, u grad što je na prijelomu XII. i XIII. stoljeća bio uporišnom točkom hrvatskoga srednjovjekovlja na Jadranu.

Zajednički prostor ljudî

Ne bi, dakle, valjalo umanjivati ulogu političke vlasti Arpadovića u dalmatinskim gradovima u XII. stoljeću, ali ni precijeniti njezino djelovanje. Jer vlast Arpadovića, jednako kao prije njih ona Trpimirovića ili nakon 1409. god. vlast Mletačke Republike, nije mogla znatnije utjecati na sámu osnovicu društvenog približavanja obale i zaleđa, na veze ljudî. Uspostava Beline vlasti u Zadru sáma po sebi odviše kratkotrajna i više-manje površinska da bi mogla postati društveno djelotvornom, nije mogla utjecati na ključni proces kroatizacije komune. Zadar se kao i drugi gradovi Donje Dalmacije, kako je ranije istaknuto, pohrvaćivao već od ranog srednjeg vijeka prirodnim tokovima ljudskih veza. Hrvati su iz okolnih slavenskih, seoskih područja postupno ulazili u romanska gradska središta, pa su već u ranom srednjem vijeku patricijske obitelji postajale dvojezičnima.[85] Na stvaranje zajedničkog prostora ljudî politička vlast i njezine mijene jedva su mogli utjecati. Proces kroatizacije bijaše nezadrživ.

Kada je papa Aleksandar III. godine 1177. došao u Zadar, građani su ga dočekali uz pjevanje lauda i kantika u "njihovu slavenskom jeziku" (in eorum sclavica lingua), dakle na hrvatskom jeziku.[86] To je bilo tri godine prije pobune 1180. god. i Bele III. Grad je tada priznavao mletačku vlast, ali njegova uključenost u pojas mletačkih posjeda u XII. stoljeću nije nimalo ograničavala hrvatsku osnovicu njegova društva. Zajednički prostor ljudî širio se i poklapao s područjem društvene srodnosti na istočnom Jadranu. U XII. i XIII. stoljeću komunalno društveno ustrojstvo, oslonjeno na zajedničku baštinu mediteranske civilizacije, razvija se u svim gradskim središtima duž istočnojadranske obale. U taj komunalni sustav podjednako su se uključivala "stara" i "nova" društva, i ona što su se korijenjem vezivala uz kasnoantičku baštinu i ona mlađa, izrasla na slavenskom, bilo hrvatskom bilo neretvanskom području.

Jadransko širenje

Oblikovanje i širenje prostora društvene srodnosti fundamentalni je proces hrvatskog srednjovjekovlja na jadranskom prostoru. Srodnost komunalnih struktura zahvaća u XII. i XIII. stoljeću svu jadransku obalu, i one dijelove što su Arpadovićima bili politički teško ili pak nikako dostižni, na primjer, kvarnerske otočne komune na sjeveru, zatim Zadar ili Dubrovnik na jugu, i one dijelove koji uopće nisu iskazivali otpor budimskim vladarima, primjerice Senj, Šibenik ili Trogir. Unatoč suprotnostima političkih vlasti, jadranski prostor hrvatske povijesti bio je u XIII. stoljeću, uglavnom, oblikovan, njegovi raspršeni dijelovi i misaono individualizirana gradska središta spojeni srodnošću društvenoga i duhovnoga ustrojstva. Gornja i Donja Dalmacija povezuju se u jedinstven pojas komunalnih društava. Pojam "Dalmacija" iz Kolomanove prisege pod Zadrom

[84] CD II, 136-137, 223-224. Usp. Šišić 1900; Petricioli 1965a, 149-150; Klaić-Petricioli, 157-174, 254-260.

[85] Jakić-Cestarić 1972; Jakić-Cestarić 1974.

[86] Strgačić; Klaić-Petricioli, 112; Raukar 1980-81, 177-178.

1105, oslonjen na višestoljetno trajanje bizantske Dalmacije i uključenost u naslove svih političkih vlasti na Jadranu, od mletačkog dužda, preko Trpimirovića do Arpadovića (dux ili rex Dalmatie), upravo u XIII. stoljeću dobiva široke prostorne i društvene značajke. Dubrovčani godine 1257. prosvjeduju u Senju protiv plaćanja lučke pristojbe ili arboratika jer, kako kažu, to nije dužan činiti nijedan dalmatinski grad u drugom gradu Dalmacije.[87] Pripadnost društvenom pojmu Dalmacije iskazuju u tom trenutku dva grada suprotstavljenih političkih vlasti: mletački Dubrovnik i Senj Arpadovićâ. Pri tome nije važno što su Dubrovčani sasvim pragmatički protegli naziv *Dalmacija* i na onaj dio jadranskog prostora, podvelebitski, na kojemu toga naziva nikada nije bilo. Sám naziv ovdje, zapravo, i ne bijaše odlučujućim. Oni su, u biti, tim nazivom željeli pokazati da dva grada, Senj i Dubrovnik, pripadaju istom društvenom prostoru, u kojemu su se njihovi pripadnici morali podjednako spokojno osjećati i imati jednaka prava. "Dalmacija" 1257. god. u Senju jest prostorna oznaka društvene i ljudske pripadnosti. Koliko su Dubrovčani nastojali 1257. god. izboriti svoje neposredne trgovačke povlastice u Senju, toliko su slijedili tokove društvenog razvoja na istočnom Jadranu.[87a]

A na kvarnersko-istarskom području jedan je drugi naziv, tek nešto mlađi od onoga senjskoga, svjedočio o njegovoj pripadnosti hrvatskom društvenom prostoru. Upravo tu, od Senja do Istre, na prijelomu XIII. i XIV. stoljeća iz slavenske maglice izranja hrvatsko ime kao naziv jezika i temeljni kriterij društvene pripadnosti. Vinodolski zakon iz godine 1288. upotrebljava hrvatsko ime za jezik na kojemu je sastavljen, a u Razvodu istarskom iz godine 1325. izričito se kaže da je napisan "jezikom hrvatskim".[88] Svijest o etnokulturnoj pripadnosti na tom se dijelu hrvatskoga prostora razvila do najviše razine – imena jezika.

U dodiru dvaju naziva pripadnosti – dalmatinski i hrvatski – kristaliziraju se oko godine 1300. ključne smjernice društvenog razvoja na istočnom Jadranu. Ta dva naziva, što su već u doba Trpimirovića u vladarskom naslovu "kralj Hrvatske i Dalmacije" upućivala na

---

[87] CD V, 66-67; Lučić 1991, 296.

[87a] Ocrtani razvoj osnovicom je i opisu istočnojadranske obale u arapskog geografa Edrisija (al-Idrisi) iz sredine XII. stoljeća. Opisujući Jadran, Edrisi ističe da se kod Akvileje njegova "obala savija i usmjerava prema istoku i Hrvatskoj (ġ.rwâsîah), Dalmaciji (dalmâsîah) i Sklavoniji ('.sqalawnîah)". Istočnojadransku obalu, dakle, dijeli u tri područja: akvilejsko, hrvatsko (dalmatinsko) i sklavonsko. U akvilejske zemlje uključuje Istru, a njihov je posljednji grad Lovran. Nakon Lovrana "slijede zemlje Hrvatske, nazvane Dalmacija". Bakar je prvi grad "među zemljama Hrvatske koje se nazivaju Dalmacija i pružaju se duž mora". Opisujući redom istočnojadranske gradove, u kojima borave Dalmatinci (Romani) i Slaveni (Hrvati), dopire do Dubrovnika (raġûṣ, odnosno raġûṣah) koji je "posljednji grad Hrvatske". Od Kotora do Ulcinja pruža se, prema Edrisiju, Sklavonija (Ljubić 1887, 232, 234, 236-238). Premda se dragocjeni Edrisijev opis istočnojadranske obale u prvi mah može činiti netočnim i protuslovnim, on je ipak gotovo u cjelini utemeljen u društvenoj zbilji sredine XII. stoljeća. Napose je zanimljivo Edrisijevo određivanje pripadnosti Dubrovnika. Dubrovnik tada, razumije se, u političkom smislu nije "posljednji grad Hrvatske" jer ne ulazi u opseg hrvatskog kraljevstva, ali ga Edrisi ipak ubraja u Hrvatsku, odnosno u njezin istočnojadranski društveni prostor. U osnovici su Edrisijeva određivanja dvije činjenice. Prvo, da u sredini XII. st. dalmatinski gradovi, dakle njegova *dalmâsîah*, jesu, gotovo u cjelini, dijelom hrvatskoga kraljevstva, što arapski geograf izražava sintagnom "zemlje Hrvatske koje se nazivaju Dalmacija" (236). Drugo, da dalmatinski gradovi istovjetnošću društvenoga ustrojstva čine jedinstveni prostor na istočnom Jadranu. Ovo drugo odlučujući je kriterij u geografskom opisu Dubrovnika. Arapski geograf u svojemu djelu spaja ta dva polazišta. Dokle god je Edrisi utvrđivao slijed društveno srodnih dalmatinskih gradova, ubrajao ih je u "zemlje Hrvatske, nazvane Dalmacija", pa je, naravno, u njih uključio i Dubrovnik, premda to u strogo političkom smislu nije bilo točno, i Edrisijev podatak o Dubrovniku tako ni ne treba razumjeti. Za naše razlaganje ovdje od velike je važnosti Edrisijeva predodžba da istočnojadranski gradovi do Dubrovnika u sredini XII. st., kad za sicilskog kralja Ruđera II. nastaje njegov *Zemljopis Sredozemlja*, sastavljaju jedinstveno društveno područje koje on u cjelini, pa u tom sklopu i Dubrovnik, jedino može pribrojiti Hrvatskoj. Tek južno od Dubrovnika počinje niz gradova koje Edrisi ne uključuje u "zemlje Hrvatske", odnosno Dalmacije, i koji u njegovu opisu pripadaju *Sklavoniji*, dakle Duklji, uoči njezina pada pod vlast Srbije. Usp. Klaić 1911, 121-122; Foretić 1980, 34; Margetić 1980b, 235 (jedinstvenost kraljevstva Hrvatske i Dalmacije); Margetić 1990c, 48-49 (Edrisi i istočna obala Istre); Lučić 1991, 46, 51; Šanjek 1991, 92-93; Marković, 50-55.

[88] Vinodolski zakon: Barada 1952, 99; Margetić 1980a, 116-117; Istarski razvod: Hrvatski spomenici, 10-74, napose: 12, 15, 16, 20, 22, 24 itd.

početno političko spajanje obale i zaleđa, konačno su prostorno i društveno oblikovana. Oznaka društvene srodnosti (dalmatinski) prožima se s izričajem o etnokulturnoj pripadnosti (hrvatski), stvarajući dvije, uzajamno ovisne osnovice, na koje se oslanja hrvatski društveni prostor, proširen duž čitave istočnojadranske obale, od Istre do Dubrovnika.

Između dviju Dalmacija

U stvaranju društvenog prostora na istočnom Jadranu osobito je važnu ulogu imao onaj njegov dio na kojemu se u ranom srednjem vijeku nalazila Neretvanska kneževina. I u epohi Arpadovića ona je nastavila samostalnim razvojem. Od sredine XII. stoljeća na čelu joj bijahu kneževi iz roda Kačića, a središte u Omišu. Ako smo smjeli samo oprezno pretpostaviti da je potkraj XI. stoljeća Kneževina bila zahvaćena političkim utjecajem Zvonimirove Hrvatske, u XII. stoljeću političko djelovanje okolnih snaga i njezino uključivanje u opseg komunalnih društava možemo pouzdano pratiti. Kolikogod je uloga Omišana na Jadranu sve do prve polovice XIII. stoljeća bila istaknuta, toliko su već u XII. stoljeću Bizant, Venecija i Arpadovići postupno mrvili političku moć i prostornu jedinstvenost Kneževine. Samostalni omiški knezovi moraju prihvaćati vlast jačih. Brečko, knez otokâ Brača i Hvara, priznaje nakon 1180. god. vrhovnu vlast Bele III. U XIII. stoljeću, doduše, više nema Bizanta, ali se pojavljuju novi protivnici Omišana – ojačana splitska komuna pod potestatom Garganom i Bribirci. Raspadanje Kneževine u sredini XIII. stoljeća postaje neizbježnim. Na Korčuli se u sredini XIII. stoljeća stvara nasljedno kneštvo mletačke obitelji Zorzi. Hvar i Brač 1278. god. postaju dijelom mletačkog posjeda, Omiš potkraj XIII. stoljeća stječu Bribirci.[89] Okružena jačim snagama, Kneževina se gasi i prestaje biti samostalnim područjem između dviju Dalmacija. Dapače, i ona sáma postaje dijelom Dalmacije.

Ni ovdje ne bi trebalo zanemariti djelovanje političkih promjena. Arpadovići, Venecija i Bribirci, svaki na svoj način, svojim djelovanjem usmjeravaju razvoj Kneževine, prije svega njezina tri velika otoka, prema komunalnom okviru dalmatinskih gradova. Ali još je odlučnijom bila činjenica da se ispod plašta političkih promjena što su zahvaćale Kneževinu vršila neizbježna preobrazba njezina društva. Ako su se Omišani sve do sredine XIII. stoljeća žilavo odupirali rušenju političke i prostorne uloge Kneževine između dviju Dalmacija, ničim nisu mogli spriječiti pomak u društvenom ustrojstvu Kneževine, tim prije što se društvena preobrazba vršila tiho, gotovo neprimjetno. Sve do sredine XIII. stoljeća neretvansko društvo čuva upravnu baštinu slavenske/neretvanske, protokomunalne epohe. Oko kneza okupljen je upravni sloj što potječe iz slavenske seoske općine: župan, sudac, brašćik. A onda, prema drugoj polovici XIII. stoljeća, slavensko općinsko ustrojstvo uzmiče pred gradskim, komunalnim strukturama što su upravo tada sazrijevale u svim dalmatinskim gradovima. Tako se političko raspadanje Kneževine poklapalo s preobrazbom društva. Korčulansko, hvarsko i bračko društvo postaje u XIII. stoljeću komunalno, jednako onome u gradovima nekadašnje bizantske Dalmacije. Razlike između nekadašnjeg neretvanskog i dalmatinskog područja nestaju. Na neretvanskim otocima stvaraju se komune, s upravnim ustrojstvom i komunalnim statutima. Čak se i otok Brač, koji je ruralnim značajkama najprimjetnije čuvao vezu sa slavenskim ustrojstvom, po svemu uključuje u zajednički pojam jadranskih komunalnih društava.[90]

Tek ta društvena preobrazba na važnom, vezivnom prostoru nekadašnje Neretvanske kneževine znači završetak dugog, stoljetnog procesa u kojemu se stvarao društveni

---

[89] Thomas archidiaconus, 125-132; Toma, Kronika, 116-123; Klaić 1897, 49-51; Klaić 1976, 81-89, 478-494; Raukar 1987a, 51-57.

[90] Raukar 1987a, 57-58.

prostor na istočnom Jadranu, obilježen strukturalnom srodnošću u sveukupnoj lepezi pojavâ, od materijalne osnovice do mentalne sfere što se najjače izražavala osjećajem zajedništva u ponašanju ljudî.

Zaleđe u tišini sazrijevanja

Svi najvažniji pomaci u procesima raznorodnosti i spajanja, što su ovdje u središtu našega zanimanja, zbivaju se u XII. i XIII. stoljeću na istočnoj obali Jadrana. To je u epohi Arpadovića bio prostor dramatičnih tokova povijesti, na kojemu se mogao iskazati stupanj djelotvornosti panonske dinastije. U tom istom razdoblju kontinentalni prostor, od zaleđa dalmatinskih gradova do Međurječja, ispunjava tišina društvenog sazrijevanja. Nasuprot istočnom Jadranu gdje se politički opseg hrvatskoga kraljevstva često mijenja, a između 1250. i 1350. god. postupno sve više steže, brdsko i panonsko područje Hrvatske i Slavonije već od početka XII. stoljeća tvore čvrstu, politički i dinastički neprijepornu jezgru njegova prostora. Pružajući se od Drave prema Jadranu, prostor kraljevstva bio je politički ugrožavan samo na uskom obalnom pojasu. Pripadnost Hrvatske i Slavonije prostoru hrvatskoga kraljevstva neprijeporna je sve do turskih osvajanja na početku XVI. stoljeća. Kontinentalni dijelovi hrvatskih zemalja zbog toga ne poznaju suprotnosti između dvaju prostornih pojmova, političkog i društvenog, što istočnom Jadranu daju pečat u tijeku čitava srednjovjekovlja. Društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji ne dopire, doduše, do one razine što je ostvarena na obali, ali je zato sve do epohe turskih ratova ravnomjerniji i spokojniji. Kontinentalni se prostor, dakle, kao cjelina razvojno razlikuje od istočnojadranske obale, ali pri tome ne treba zaboraviti da je taj široki prostor unutar sebe obilježen izrazitim regionalnim posebnostima. Društveni razvoj u Slavoniji razlikuje se od onoga u Hrvatskoj, sjeverno i južno od Velebita. Razlike određuje ranosrednjovjekovna baština i time uvjetovani opseg vlasti Arpadovića. Srednjovjekovna Hrvatska, državna jezgra Trpimirovića, stvara u ranom srednjem vijeku svoje izvorno društveno ustrojstvo koje se bez znatnijih prekida dalje razvija sve do kraja srednjega vijeka. Tako oblikovani društveni prostor Hrvatske Arpadovići ne mogu uključiti u stvarni opseg svojega vladanja. Oni na početku XII. stoljeća dopiru do dalmatinskih gradova, pa Koloman uspostavlja vlast ugarskoga kralja na jadranskoj obali, ali u Hrvatsku mogu samo zakoraknuti. Ugarski kralj sve do sredine XIV. stoljeća nije mogao znatnije utjecati na njezin društveni razvoj. Na njezinu prostoru Arpadovići nisu mogli uspostaviti ni vlastito županijsko ustrojstvo ni kraljevski porezni sustav.[90a]

U Slavoniji je razvoj bio temeljito drugačijim. Ugarski kralj je u Međurječju činio sve ono što nije mogao u Hrvatskoj: organizirao je županije i pobirao poreze, marturinu i tridesetinu. Ako je Hrvatska u čvršći odnos s ugarskim vladarima ušla tek u sredini XIV. stoljeća, Slavonija je u takvu odnosu bila neprekidno od kraja XI. do početka XVI.

[90a] Činjenica da Arpadovići u Hrvatskoj u XII. i XIII. st. ne mogu stvarati vlastito upravno ustrojstvo nipošto ne znači da njihova kraljevska vlast u njoj nije bila ugledna, pa i utjecajna. Jer, ako kralj u Hrvatskoj ne raspolaže opsežnijim zemljišnim posjedima i ne skuplja porez (marturinu), kako to čini u Slavoniji, ipak samo njemu pripada pravo da izdaje kraljevske isprave i osnažuje već stečena prava i posjede vlastele. Lijepim je primjerom odnos kralja Bele IV. prema Bribircima. Kralj godine 1251. potvrđuje Bribircima Bribirsku županiju (comitatum Breberiensem), koju su im, ističe kralj u ispravi, tobože bili darovali još njegovi preci (progenitores), a privilegijem potvrdio njegov otac (CD IV, 466-468). Bribirci, nekadašnji kraljevski župani, pretvaraju Bribirsku županiju u vlastito kneštvo, a Bela IV. takav razvoj može samo potvrditi, premda oni nisu mogli kralju predočiti navodni Andrijin privilegij, izjavljujući da su ga izgubili. Belin privilegij za Bribirsku županiju iz 1251. god. prava je mjera zbiljske vlasti, ali i kraljevskog ugleda Arpadovića u Hrvatskoj južno od Velebita u sredini XIII. stoljeća. Usp. Klaić 1897, 41-42; Klaić 1976, 412; Margetić 1980a, 15-26 (o ispravama Krčkih knezova za Modruš i Vinodol); Klaić 1988, 71-99.

stoljeća. U njoj nije bilo društvene baštine Trpimirovića koja bi mogla spriječiti ukorjenjivanje Arpadovića.[91]

Integrativna uloga Bribiraca

Razlike u ranosrednjovjekovnoj baštini i dinastičkoj djelotvornosti Arpadovića usmjeravaju i razvoj društva u Hrvatskoj i Slavoniji uvjetujući veoma jake regionalne posebnosti. Slavoniji u razvijenom srednjem vijeku daje pečat razvoj gradskih društava, Hrvatskoj dinastički uspon vlastele. Ta činjenica omogućuje Hrvatskoj primjetnu ulogu u integrativnim procesima već potkraj XII, a napose u XIII. i na početku XIV. stoljeća. Hrvatske vlasteoske obitelji svojim političkim djelovanjem, često mimo ugarskoga kralja, povezuju kontinentalno zaleđe i jadranska gradska središta. Takve značajke ima početna etapa u razvoju Krčkih knezova potkraj XII. stoljeća (prijelaz s otoka Krka na susjedno hrvatsko kopno) i djelatnost kneza Domalda nakon godine 1200. Ipak, najljepši je primjer bribirskih Šubića.[92]

Izvanredno smješteni u tvrdim uporištima u zaleđu Zadra i Šibenika (Bribir, Ostrovica), Bribirci su više od svih drugih vlasteoskih obitelji u Hrvatskoj mogli djelovati na političko spajanje jadranskih gradova i hrvatskog zaleđa. Od Grgura u 30-im godinama XIII. stoljeća do Mladena II. stotinu godina kasnije, Bribirci svojim kneževanjem u dalmatinskim gradovima stvaraju jedinstven politički prostor na istočnom Jadranu, od gradova na obali prema Hrvatskoj južno od Velebita. Oko godine 1300, u doba Pavla I, njihova je politička moć na vrhuncu, pa prostor svoje vlasti protežu duboko u zaleđe, do srednjovjekovne Bosne. Pavao je "ban Hrvata i gospodar Bosne".[93] Bribirci u tom trenutku za polovicu stoljeća anticipiraju integrativni postupak Ludovika Anžuvinca. Ali, kolikogod je moć Bribiraca na početku XIV. stoljeća neprijeporna, ona već u sebi sadrži sve preduvjete propasti. Kao što se konačna pobjeda Anžuvinaca u sredini XIV. stoljeća ostvarila u Zadru, tako se pod tim gradom prvi put iskazala slabost Bribiraca. Potaknuti nazočnošću Pavla I. u gradskom zaleđu, Zadrani su 1311. god. ponovno ustali protiv mletačke vlasti, ali je i taj pokušaj bio bezuspješan. Zadar je, doduše, izabrao Mladena II. za kneza, ali kada je 1312. god. umro Pavao I, gradu nije preostalo drugo, nego da u rujnu 1313. god. još jednom prihvati vlast Venecije.[94]

Integrativna uloga Bribiraca nije se, dakle, odlikovala trajnošću. U sukobu oko Zadra Bribirci se nisu mogli suprotstaviti moćnoj Veneciji, a desetak godina kasnije (Mladenov poraz kod Blizne 1322. god.) ni anžuvinskom centralizmu. Unatoč tome jadranska je djelatnost Bribiraca važna pojava hrvatskoga srednjovjekovlja. Kneštva u dalmatinskim gradovima i zadarska epizoda 1311. god. svjedoče o samostalnoj političkoj djelatnosti hrvatskih dinasta na Jadranu, o integrativnoj razini što ju je Hrvatska mogla sáma ostvariti, bez obzira na budimske kraljeve. Dapače, Bribirci u zadarskoj pobuni 1311. u svemu zamjenjuju vladara. Mleci se, doduše, 1311. god. oko Zadra spore s Anžuvincem Karlom I, ali je stvarna politička snaga, na koju Zadrani i oslanjaju svoju pobunu, Pavao I. Hrvatski dinast je barem u jednom kratkom trenutku jadranske povijesti vršio ulogu kraljevske vlasti. Anžuvinci će ubrzo potisnuti Bribirce s Jadrana i sámi ostvariti integrativni vrhunac u hrvatskom srednjovjekovlju, ali u procesu spajanja nipošto ne valja zanemariti ni ulogu Bribiraca.

[91] Klaić 1904; Klaić 1976, 257-265, 361-369.

[92] Klaić 1901, 77-101; Margetić 1980a, 15-37, napose 25-28 (Krčki knezovi); Klaić 1897; Antoljak 1972; Klaić 1976, 407-450 (Bribirski knezovi).

[93] CD VII, 331-336, 7.IV.1299; Klaić 1897, 68-70; Antoljak 1972; Klaić 1974-75; Klaić 1976, 423-424.

[94] Listine I, 266-271; Klaić 1897, 87-96, 100-105; Klaić-Petricioli, 206-215.

Individualizacija kraljevstva

Iz osnovice društvenih procesa što smo ih dosad pratili izranja u XII. i XIII. stoljeću još jedna fundamentalna pojava – društvena i državnopravna individualizacija hrvatskoga kraljevstva. I nakon sloma ranosrednjovjekovne države Trpimirovića hrvatsko kraljevstvo je do kraja srednjega vijeka bilo zasebnim, društveno individualiziranim dijelom ugarsko-hrvatske državne zajednice. U dinastičkom sklopu zemalja krune sv. Stjepana ono je sačuvalo prostornu cjelovitost i upravnu zasebnost, premda nakon 1102. god. više nije bilo samostalni *regnum*.[94a] Što je omogućilo tu zasebnost? Na čemu se ta važna činjenica temeljila? Koje pojave na nju upućuju?

Kako je već istaknuto, starija je historiografija državnopravnu zasebnost hrvatskih zemalja u ugarskom dinastičkom opsegu jednostavno objašnjavala, prvo, zbivanjima što ih sadržava spis *Pacta conventa*, postavljajući njegov tekst u osnovicu hrvatske povijesti u doba Arpadovića, i drugo, podatkom o Kolomanovoj krunidbi 1102. god. u kraljevoj ispravi samostanu sv. Marije u Zadru.[94b] Novija je, pak, historiografija odrekla spisu *Pacta conventa* vjerodostojnost, ali ni ona nije nimalo bolje objasnila godinu 1102.

[94a] Naziv *regnum Croatie Dalmatieque* ili *regnum Chroatorum et Dalmatinorum* (Rački, Doc., 66, 103; CD I, 102, 139-140), kojim se u drugoj polovici XI. st., u doba Petra Krešimira IV. i Zvonimira, označavao jedinstveni prostor hrvatskoga kraljevstva, u razdoblju Arpadovića više se nije upotrebljavao, ali se njegov državnopravni kontinuitet ipak nije prekidao. Dvije njegove sastavnice: Hrvatska i Dalmacija zato i nakon 1102. najčešće iskazuju kontinuitet i prostornu cjelovitost kraljevstva, kako je to pokazao već i kralj Koloman preuzimajući od Trpimirovića naslov rex *Croatie et Dalmatie.* Da je misao o prostornoj cjelovitosti hrvatskoga kraljevstva bila živom i u doba dinastičke zajednice, pokazuju i pripovjedna vrela. *Qualiter,* sastavljen u sredini XIV. st., čitav prostor kraljevstva južno od Drave, do koje dolazi Koloman, jednostavno naziva Hrvatskom (CD II, 8). Na prostornu cjelovitost upućuju i institucije kraljevstva, prije svega čast hercega i bana. Kako se u XIII. st. dvjema regionalnim sastavnicama iz doba Trpimirovića pridružilo i ime Slavonije, ta se promjena najprije iskazala u herceškom i banskom naslovu. Herceg Bela je, primjerice, 1222. god. *dux totius Sclavonie* (CD III, 219), kao i Koloman 1231. god. (isto, 346), a 1240. Slavonija se prvi put naziva posebnom kraljevinom, *regnum Sclavonie* (IV, 104). Istodobno su hercezi upravljali i Dalmacijom i Hrvatskom, pa je Andrija 1198. *tocius Dalmacie et Chroacie Chulmeque dux* (II, 293). Upravljajući tako Slavonijom, s jedne, te Hrvatskom i Dalmacijom, s druge strane, herceška je čast obuhvaćala sav prostor kraljevstva. U XIV. st. dva su, dotad odvojena, herceška područja spojena u naslovu jednog hercega, pa je, primjerice, Stjepan 1350. god. *tocius Sclavonie, Croacie et Dalmacie dux* (XI, 599, 601). Jednake značajke iskazuje i banska čast koja je također pokrivala sav prostor hrvatskoga kraljevstva od Drave do Jadrana. Pošto su 1359. god. u ugarskim ispravama Hrvatska i Dalmacija prvi put izričito nazvane kraljevinama (regna), čime je bio zamijenjen izričaj o kraljevstvu (regnum), ta je promjena ušla i u banski naslov. Nikola Gorjanski je 1398. god. *regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae banus,* a Matko Talovac 1439. *regnorum Dalmacie, Croacie ac tocius Sclavonie banus* (Jura regni, 171, 199; Klaić 1900; Mažuranić, 20-31, 378-383; Klaić 1911, 124; Šišić 1962, 248; Beuc 1985, 93, 101-103, 106-112; Margetić 1990a, 3). Ako Ludovik, dakle, i jest od 1359. god. nazivljem istaknuo zasebnost pojedinih kraljevina hrvatskoga kraljevstva, upravo onako, kako su se one međusobno razlikovale i ustrojstvom društva, ipak ta individualizacija nije nijekala njegovu prostornu cjelovitost, što je za naše razlaganje ovdje najvažnije. Cjelovitost kraljevstva, izražena nabrajanjem i isticanjem triju kraljevina, nije bila dvojbena sve do kraja srednjovjekovne ugarsko-hrvatske zajednice, a nakon 1526. god. ime Slavonije ušlo je i u naslov ugarsko-hrvatskih kraljeva (Šišić 1962, 241; Beuc 1985, 159). Bez obzira, dakle, na činjenicu da se u ugarsko--hrvatskoj državi nije upotrebljavao naziv Trpimirovićâ *regnum Croatie et Dalmatie,* prostorni i društveni kontinuitet hrvatskoga kraljevstva nije bio prekinut. Tu iznimno važnu pojavu hrvatskoga srednjovjekovlja u ovoj knjizi iskazujemo i napose ističemo izričajem *hrvatsko kraljevstvo.*

[94b] Takvo je gledište još godine 1916. najljepše iskazao F. Šišić. Početke ugarsko-hrvatskih odnosa podijelio je u tri etape. Postavivši na početak *Pacta conventa*, najprije je istaknuo da su predstavnici dvanaest hrvatskih plemena "svojom voljom izabrali Kolomana hrvatsko-dalmatinskim kraljem, obavezavši ga na zasebno krunisanje za hrvatsko-dalmatinskog kralja i održavanje zasebnog sabora u hrvatskim državnim poslovima". Nakon toga je Koloman potvrdio hrvatskom plemstvu povlastice koje navode *Pacta conventa*. Tek tada su Hrvati otišli s Kolomanom do Biograda, gdje ga "okruniše zakonitim hrvatsko-dalmatinskim kraljem", a on je "prisegom zajamčio sva javna i državna prava hrvatskom kraljevstvu" (Šišić 1962, 145-146). Dakako, tako ocrtani slijed zbivanja u odnosima između Kolomana i hrvatskoga plemstva godine 1102. bio je čistom pretpostavkom jer o obvezama Kolomana prema hrvatskom kraljevstvu nema ni jedne riječi ni u *Pacta conventa* ni u Kolomanovoj ispravi samostanu sv. Marije u Zadru iz 1102. godine.

Dapače, i ona je izlaganje o 1102. morala osloniti na pretpostavke, a postanku i razvoju ugarsko-hrvatskih odnosa i njihovim državnopravnim značajkama pristupila je nemarno ne iskazujući za ta pitanja znatniju pozornost.[95] Kako pristupiti tom pitanju?

Prije svega valja reći da o zbivanjima u godini 1102. ne govori nijedno prvorazredno vrelo, pa na Kolomanovu krunidbu u Biogradu upućuje samo usputni podatak u spomenutoj kraljevoj ispravi samostanu sv. Marije u Zadru. Zbog toga se ne može utemeljeno odgovoriti na pitanja: je li Kolomanovoj krunidbi u Biogradu prethodio sabor hrvatskih velikaša i je li kralj tada izričito, kraljevskom ispravom, zajamčio zasebnost Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije? Ali promatramo li čitav odnos kralja Kolomana prema Hrvatskoj i Dalmaciji, od krunidbe 1102. god. do privilegija Trogiru 1107, smijemo zaključiti da je u njegovoj osnovici bilo dogovaranje i sporazumijevanje s novim dijelovima dinastičkoga prostora. O tome svjedoče, s jedne strane, prvorazredna vrela, primjerice Kolomanov natpis na zvoniku samostana sv. Marije u Zadru ili trogirski privilegij, s druge, kroničarski sastavci.[96] Među pripovjednim vrelima *Qualiter* je sadržajno najmanje vjerodostojan jer njegov staleški, plemićki obzor ne pripada početku XII. stoljeća. Ali u svjetlosti drugih vrela i taj spis, po svoj prilici, sadržava zbiljsku jezgru, Kolomanov dogovor s prvacima kraljevstva. O sadržaju tog dogovora, dakako, ništa ne znamo, ali se njegove smjernice zrcale u stvarnom položaju hrvatskoga kraljevstva u doba Arpadovića.

Koloman je, kako je već istaknuto, vladarskim naslovom pokazao da uvažava prostornu i upravnu zasebnost *kraljevstva Hrvatske i Dalmacije*. Dinastičko razdoblje Arpadovića izravno se oslonilo na epohu Trpimirovića. Prekid kontinuiteta s dostignućima Trpimirovića Kolomanu nije bio ni potreban. Uzimanjem naslova *kralj Hrvatske i Dalmacije*, te zasebnom krunidbom Koloman je Ugarskoj priključio sav hrvatski prostor od Drave do Jadrana. Njegovi su vladarski ciljevi bili ostvareni i dogovorom s prvacima hrvatskoga kraljevstva, možda u Biogradu 1102. god., i s predstavnicima dalmatinskih gradova na saboru pred Zadrom godine 1105.

Prostorna i društvena individualnost hrvatskoga kraljevstva, kakva se pokazuje u samom početku XII. stoljeća, u doba kralja Kolomana, čuvala se, unatoč svim političkim mijenama i razlikama u stvarnom položaju pojedinih regionalnih dijelova, u čitavoj epohi Arpadovića. Dapače, ona je postupno postajala određenijom, jasnijom.

Zasebna krunidba Arpadovića hrvatskom krunom nije se, istina, održala dalje od Bele IV. u prvoj polovici XIII. stoljeća, ali je čitavo upravno ustrojstvo isticalo individualnost hrvatskoga kraljevstva. U zadarskim laudama nakon 1105. god. nisu se iskazivale pohvale samo "Kolomanu slavnom kralju Ugarske, Dalmacije i Hrvatske" nego i "Stjepanu našemu preslavnom kralju".[97] Koloman se, prema tome, nije sâm okrunio hrvatskom krunom, nego je u Hrvatskoj postavio i "mlađega kralja". Kasnije je u Hrvatskoj kralja zamjenjivao *herceg* (dux), redovito član kraljevske obitelji i najčešće budući

[95] Klaić 1971a početak ugarsko-hrvatskih odnosa sažima u pretpostavku o saboru koji je održan u Biogradu prilikom Kolomanove krunidbe 1102. god. Smatra da nakon Petrova poraza 1097. "vjerojatno ni jedan od osiljenih župana nije pomišljao na krunu" (515), pa Koloman 1102. god. "uz odobrenje hrvatskih velikaša i svojih župana na saboru" u Biogradu postavlja sâm sebi "na glavu hrvatsku krunu" i uzima naslov kralja Hrvatske i Dalmacije (516).

[96] Skupini pripovjednih sastavaka pripadaju: 1) spis *Pacta conventa* ili *Qualiter*, 2) XVII. pogl. *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona: "Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatiae et Chroatiae" (Thomas archiadiaconus, 56-60) i 3) anonimova bilješka o Kolomanovu saboru pred Zadrom 1105. (CD II, 24).

[97] "Colomanno Ungariae, Dalmatiae et Chroatiae almifico Regi vita et victoria. Stephano clarissimo regi nostro vita et victoria" (CD II, 392-393; snimak strane kodeksa s laudama i neumatskom notacijom: Klaić-Petricioli, Tabla XII). Usp. Šišić 1944, 23; Kristó; Beuc 1985, 101.

kralj. Ovlasti hercega u Hrvatskoj bile su na razini kraljevskih, pa su imali svoj dvor i kancelariju. Neki su od njih u hrvatskoj povijesti bili znamenitiji kao hercezi nego poslije kao kraljevi, primjerice, herceg Andrija (od 1197), koji je na početku XIII. stoljeća u Hrvatskoj prvi počeo kovati novac, hrvatske frizatike. Kada je postao ugarsko-hrvatskim kraljem, okrunio je starijega sina Belu, kao "mlađega kralja", i imenovao ga hercegom Dalmacije i Hrvatske.[97a] Arpadovići su, osim toga, iz baštine Trpimirovića preuzeli i ustanovu bana, najjači, izvorni znak upravne individualnosti kraljevstva. I napokon, njegovu su zasebnost u zajednici zemalja krune sv. Stjepana izražavali i staleški sabori, jedan za Slavoniju, drugi, kasnije, za Hrvatsku i Dalmaciju.[98]

Državnopravni razvoj hrvatskoga kraljevstva za Arpadovića, dakle, nadoknađuje šutnju vrelâ o godini 1102. i počecima ugarsko-hrvatskih odnosa. Zasebnost kraljevstva što su je Arpadovići preuzeli od Trpimirovića bit će živom do kraja srednjega vijeka.

Stoljeća sazrijevanja

Dvanaesto i trinaesto stoljeće doba je sazrijevanja i razvojnog rasta na hrvatskom prostoru. Teškoće političkog razvoja i nedjelotvornost Arpadovića na istočnom Jadranu samo su donekle ograničavali društveni rast u Hrvatskoj. Jer i komunalna društva na Jadranu i ravnice Međurječja ili vlasteoski prostor Hrvatske podjednako iskazuju polet u svim oblicima svoje djelatnosti. Kamogod se u XII. i XIII. stoljeću osvrnemo, uočit ćemo pojave rasta i nicanja novih, složenijih odnosa, korijenje kojih bijaše sve primjetnije već u drugoj polovici XI. stoljeća. Od gospodarske djelatnosti do umjetnosti i duhovnog stvaralaštva, od gibanja ljudi do novih društvenih oblika, hrvatski prostor izgara u žudnji za novim, savršenijim obzorjima. Majstori Buvina i Radovan ili kroničarstvo Tome Arhiđakona svjedočanstva su društvenog rasta u prvoj polovici i sredini XIII. stoljeća. Mnogo jače i temeljitije od političkih granica ili kraljevske vlasti, taj polet sazrijevanja, što će se u društvenoj sferi nastaviti u XIV. stoljeću, a u umjetničkom stvaralaštvu protegnuti duboko u XVI. stoljeće, oblikuje društveni prostor hrvatskoga naroda. Društveno sazrijevanje i oblikovanje prostora društvene i misaone srodnosti postaju moćnim, neuništivim oblicima spajanja. Dvanaesto i trinaesto stoljeće njegova su fundamentalna epoha.

[97a] O ustanovi hercega i "mlađega kralja": Kostrenčić 1956, 179-180; Beuc 1985, 101-104. O hercegu Andriji: Klaić 1898; Šišić 1944, 157-189; Klaić 1976, 368. O hrvatskim frizaticima: Rengjeo 1937; Grakalić, 15-16, 20. Kao *kralj* (rex), Andrijin sin Bela, na primjer, potvrđuje Varaždinu 1220. gradske povlastice, a 1222. izdaje darovnicu zagrebačkom biskupu Stjepanu (CD III, 186, 219); u prvoj ispravi njegov je naslov: "Bela dei gracia Hungarie, Croacie, Dalmacie [...] illustrissimi regis Andree filius, rex in perpetuum", u drugoj: "Bela dei gracia rex, filius regis Vngarie et dux totius Sclavonie."

[98] O hrvatskom saboru i banu: Šišić 1962, 248-249; Kostrenčić 1956, 223-233; Beuc 1985, 44-45, 106-112, 190, 196-199.

6. Vrhunac srednjovjekovlja

Prijelomnost četrnaestog stoljeća

Na društveni rast što ga hrvatski prostor iskazuje u XII. i XIII. stoljeću, četrnaesto se stoljeće nadovezuje svojom prijelomnošću. Po društvenim gibanjima to je stoljeće na razmeđu srednjovjekovne povijesti. Teško bi ga bilo usporediti s nekom drugom epohom srednjovjekovlja, a ako bismo to baš htjeli, možda bismo ga mogli usporediti s jedanaestim stoljećem hrvatske povijesti što jednako bijaše na razmeđu staroga i novoga, uspona i sloma. Ipak, ni ono se ne bi moglo u potpunosti izjednačiti s prijelomnim značajkama četrnaestog stoljeća, s izražajnošću njegova dinamičkog luka, napose s promjenama u odnosu pojavâ raznorodnosti i spajanja.

Četrnaesto stoljeće prvenstveno obilježava njegova političko-integrativna dinamika. U prvoj trećini XIV. stoljeća Hrvatska gubi gotovo sav istočnojadranski prostor. Ono što je Venecija zahvaljujući panonskoj pasivnosti Arpadovića, pripremala u XIII. stoljeću, ostvaruje u XIV. stoljeću. Do godine 1330. zavladala je svim komunalnim društvima na istočnom Jadranu, od Istre do Dubrovnika. Izvan njezina posjeda ostao je samo Senj Krčkih knezova. Ali nakon te etape krajnjega prostornog stezanja, u sredini XIV. stoljeća slijedi sasvim suprotna prostorna etapa potpune integracije. Zadarski mir 1358. god. uklanja mletačku vlast s istočnog Jadrana za jednu polovicu stoljeća, do godine 1409. Prostorno-integrativni prijelom temeljna je značajka četrnaestog stoljeća.

Integrativnoj prijelomnosti sukladan je nagli gospodarski rast i konačno oblikovanje ustrojstva u društvenim zajednicama. Prema sredini XIV. stoljeća primjetno je da su na gotovo čitavom prostoru hrvatskih zemalja društvene grupe staleški određene, njihov opseg zatvoren. A prostorno spajanje nakon 1358. god. i utjecaj moćnog Ludovika Anžuvinca omogućuju i potiču komuniciranje ljudi i robe. Nagli, iznenađujući gospodarski rast istočnojadranskih gradova, od Senja, preko Zadra do Dubrovnika, druga je primjetna značajka četrnaestog stoljeća.

I napokon, treća je značajka, koja najbolje upućuje na razvojnu prijelomnost toga stoljeća, društvena kriza feudalnog ustrojstva što je naglo buknula nakon Ludovikove smrti 1382. god., otvarajući hrvatski prostor novim procesima razdvajanja. Četvrtstoljetni pokret vlastele protiv budimskog dvora ne ostaje u zatvorenom krugu vlasteosko-vladarskog sukoba. On zahvaća čitavo hrvatsko društvo, na gotovo svim njegovim regionalnim dijelovima. Pokreće suprotstavljene dinastičke snage okolnih društava i usmjerava ih na prostor Bosne i Hrvatske. Posljedice su dalekosežne i pogubne. Najprije će se osjetiti na istočnojadranskoj obali, naglim mletačkim osvajanjem Dalmacije od 1409. do 1420. godine. Sporije, ali i neusporedivo pogubnije, s dalekosežnijim posljedicama, djelovat će turska opasnost, koja će za gotovo puna dva stoljeća ugrožavati sav prostor i sámu opstojnost hrvatskih zemalja.

Četrnaesto stoljeće hrvatske povijesti, dakle, po tome je prijelomno što spaja, a u isti mah i razdvaja, dvije epohe srednjovjekovlja. Razvijeni srednji vijek i stoljeća društvenog sazrijevanja s kasnim srednjim vijekom i epohom zastoja i sloma. Taj sraz društvenih epoha zbiva se u krilu četrnaestog stoljeća. On postaje, doduše, jasno vidljiv tek u posljednjim desetljećima stoljeća, ali se zapravo, makoliko se to činilo paradoksalnim, priprema već pod sjajnim plaštem anžuvinskih dostignuća. Stoga je četrnaesto stoljeće u Hrvatskoj prijelomno u cjelini svojih moćnih, ali i protuslovnih zbivanja.[99]

[99] Raukar 1980-81, 139-140. O dinastiji Anžuvinaca: Hóman 1938; Klaić 1961; Hay, 215-216, 221-222.

Potpuni poraz na Jadranu

Dolazak nove, anžuvinske dinastije godine 1301. na ugarsko-hrvatsko prijestolje ne samo da zadugo, do sredine stoljeća, ne znači nikakav dobitak za prostorni razvoj hrvatskih zemalja, nego, dapače, u početku samo produbljuje nepovoljne političke odnose na istočnom Jadranu. Prvi Anžuvinac, Karlo, postavlja dalekosežni program jačanja kraljevske vlasti, nošen velikim političkim zamislima, ali način kojim kralj nastoji taj program centralizacije ostvariti u prvim desetljećima XIV. stoljeća izravno ugrožava položaj Hrvatske na Jadranu. Plodovi anžuvinske politike pokazat će se korisnima tek kasnije, u sredini XIV. stoljeća, ali na njegovu početku oni upravo bijahu pogubni.

Anžuvinska zamisao o jakoj kraljevskoj vlasti prije svega iziskuje uklanjanje svih protivnika u redovima feudalne vlastele koji bi kraljevski uspon mogli osporiti ili barem otežati. Ta anžuvinska osnova napose pogađa moćne Bribirce u Hrvatskoj. Da bi kralj, za razliku od tromih Arpadovića, mogao uistinu vladati u Hrvatskoj i Dalmaciji, valja ukloniti Bribirca Mladena II. Karlo to i čini bez pretjeranih kraljevskih napora. Mladenov položaj u dalmatinskim gradovima već je i inače uzdrman, animoziteti drugih obitelji vlastele spram Bribiraca, pa i suprotnosti unutar sáme te obitelji, veoma su primjetni, u pozadini, pak, ishod očekuje Venecija. Zajedničke snage protivnikâ, usmjeravane Karlovom politikom, pobjeđuju Mladena II. kod Blizne godine 1322. Posljedice te bitke bijahu dvojbene za sve sudionike, osim za onu snagu koja u njoj nije izravno sudjelovala, za Veneciju. Bribirci, istina, nisu uklonjeni s istočnog Jadrana, jer i dalje vladaju moćnim utvrdama, Bribirom, Ostrovicom i Klisom, ali je nakon 1322. god. bribirskim knezovima postala nemogućom bilo kakva samostalna djelatnost ili integrativna politika na jadranskoj obali. Porazom Bribiraca ni Karlo nije ništa dobio. Trećim najvažnijim tvrdim gradom u obrambenom trokutu između Zrmanje i Krke, Kninom vlada knez Nelipac, pa ugarski kralj, kada bi to i želio, ne može prijeći vijence Dinarida i sigurno doprijeti do Jadrana. Karlo, naravno, ni nema snage za vođenje jadranske politike i ograničava se na jačanje kraljevske vlasti reformama, ali je točno i to da uklanjanjem Mladena II. nije nimalo unaprijedio svoj položaj u Hrvatskoj i jadranskim komunalnim društvima. Ali ako nije mogao ojačati vlastiti utjecaj, omogućio je širenje mletačke vlasti na istočnom Jadra.

Padom Mladena II. i gašenjem bribirske moći, što bijaše plodom djelovanja Karla I, Venecija je izgubila jedinog protivnika na Jadranu. Nitko više ne može zaustaviti širenje mletačke vlasti, ni preostali Bribirci, ali ni pobjednik nad Mladenom II. Karlo. Mletačku vlast redom priznaju Trogir i Šibenik (1322), Split (1327) i Nin (1329); 1331. god. je i posljednja istarska komuna (Pula) podvrgnuta Veneciji.[100] Karlova politika na istočnom

[100] Šišić 1962, 206 208; Klaić 1976, 90-97. Konačna predaja Pule Veneciji 1331. zaključni je čin dugog razvoja, u kojemu su istarske komune nastojale sačuvati svoju političku i društvenu individualnost. Time su se gradovi na sjevernoj i zapadnoj obali Istre, od Kopra do Pule, uključivali u proces stvaranja komunâ na europsko-mediteranskom prostoru, ali je njihov položaj bio teži od onoga u kojemu su se, primjerice, razvijale komune u Dalmaciji jer se u Istri mletačko djelovanje s mora dopunjavalo s pritiskom njemačkih feudalaca u gradskom zaleđu. Zato mletačka politika u Istri u isti mah vodi podvrgavanju gradova Veneciji i biva protutežom utjecaju Njemačkoga Carstva. I u mletačko-feudalnom procijepu gradovi su iskazivali jednak komunalni polet, kao i dalmatinski gradovi, pa su na čelo komunâ postavljali vlastite činovnike, konzule. U Kopru se konzuli spominju 1186, u Poreču 1194, u Puli 1220. (Klaić 1971a, 470). Istodobno istarski se gradovi sukobljavaju s Mlecima. God. 1145. Kopar, Izola i Pula ustaju protiv Venecije, ali su ipak primorani na prisegu vjernosti duždu. Već god. 1149. Pula ponovno ustaje protiv Mletaka, a 1195. grad je novim mirom s Venecijom morao porušiti svoje bedeme. God. 1243. Pula se morala obvezati da će primiti Mlečanina za načelnika i da neće bez mletačkog dopuštenja obnoviti gradske zidine (Rojnić, 772-773; Istra 1968, 20-21). Mletački se pritisak napokon pokazao jačim. Između 1267. i 1283. istarski su gradovi redom priznavali vlast Mletaka:

NAJSTARIJI SPOMEN ZAGREBAČKE BISKUPIJE: FELICIJANOVA ISPRAVA IZ 1134. GODINE (Nadbiskupski arhiv u Zagrebu)

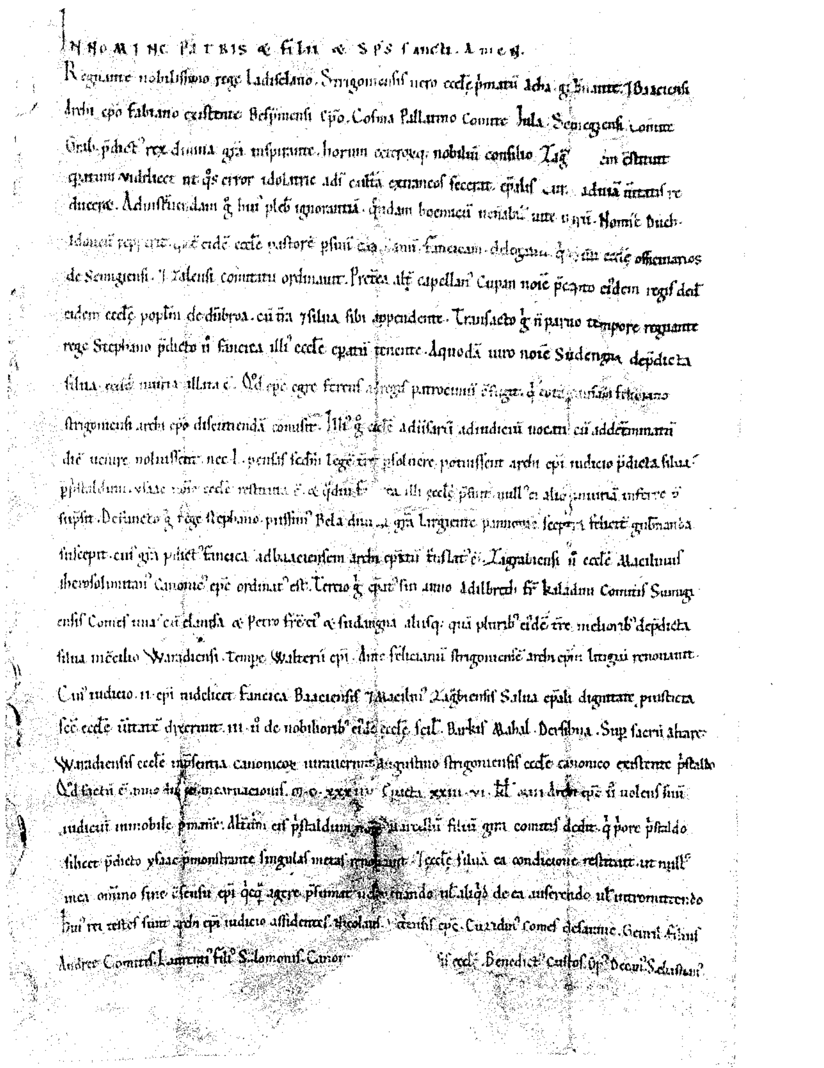

Kada je ostrogonski nadbiskup Felicijan 1134. god. dosudio zagrebačkom biskupu Macilinu posjed Dubravu, u ispravu je unio i podatak o utemeljenju Zagrebačke biskupije, ističući da je kralj Ladislav

"divina gratia inspirante horum ceterorumque nobilium consilio Zagrabiensem constituit episcopatum, videlicet, ut quos error idolatrie a dei cultura extraneos fecerat, episcopalis cura ad viam veritatis reduceret", tj.

"nadahnut Božjom milošću i posavjetovavši se s ovima i drugim plemićima utemeljio Zagrebačku biskupiju, naime, da one koje je bludnja idolopoklonstva otuđila od štovanja Boga biskupova briga dovede na put istine."

To je najstariji sačuvani podatak o Zagrebačkoj biskupiji.

ZLATNA BULA BELE IV. GRADECU 1242. (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu)

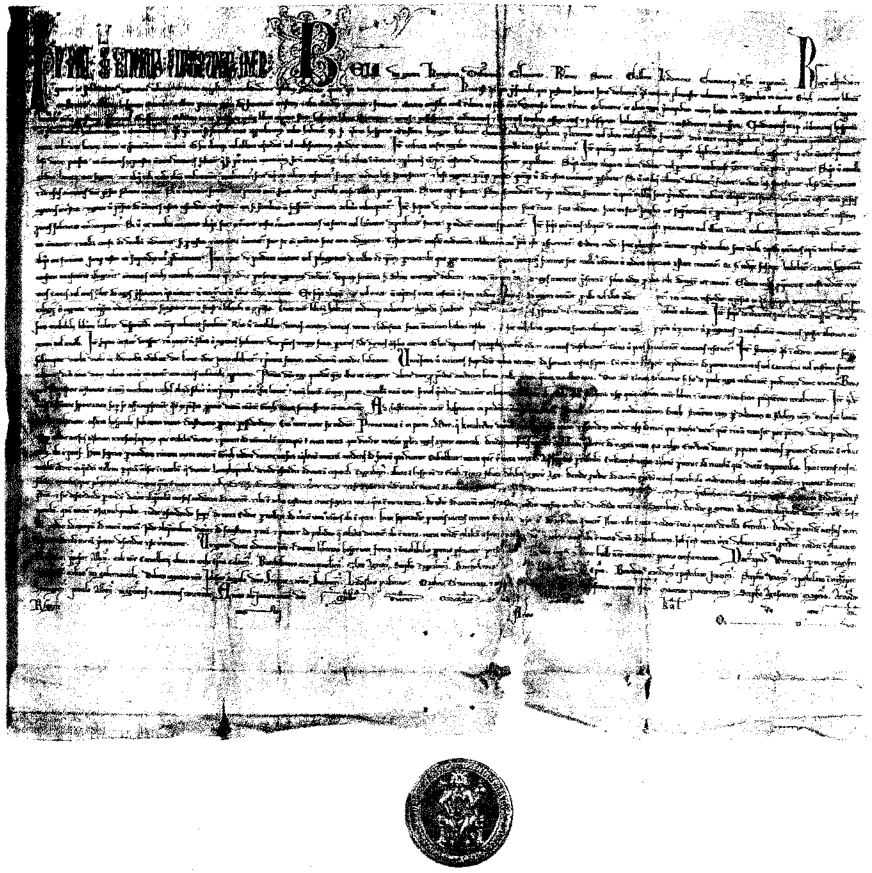

Slobodni grad na brdu Gradecu u Zagrebu utemeljio je kralj Bela IV. u jesen 1242. nakon provale Tatara i pustošenja biskupskog Zagreba. Da je jačanje obrane u Slavoniji u ugođaju straha od nove tatarske provale bilo glavnim razlogom utemeljenju slobodnoga grada ističe sâm Bela IV. u ispravi stanovnicima Gradeca od 16. studenoga 1242:

"[...] cum nostre placuisset voluntati iz Zagrabia in monte Grech civitatem liberam construere et ibidem hospites convocare et illam partem regni ad securitatem confinii et alia commodo munire et firmare [...] nostrum propositum perduximus ad effectum, concedentes, ut in predicto monte libera civitas fiat [...]", tj.

"[...] budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagraditi slobodan grad i tamo sazvati građane i onaj dio kraljevstva utvrditi i učvrstiti radi sigurnosti granice i drugih koristi [...] proveli smo u djelo svoju nakanu, dopuštajući da na spomenutom brdu bude slobodan grad [...]."

Slobodan položaj stanovnika Gradeca prije svega se iskazivao u njihovoj izravnoj podvrgnutosti kraljevskoj vlasti, u nesmetanom komuniciranju ljudi, vlastitoj upravi i gospodarskoj djelatnosti, ali su se za uzvrat morali obvezati da će sami, na vlastiti trošak novo naselje ograditi bedemima.

SJAJ NAZIVLJA: „BAN HRVATA I GOSPODAR BOSNE" PAVAO I. (privilegij Pavla I. Bribirskoga Rabljanima iz 1307. god., Hrvatski državni arhiv u Zagrebu)

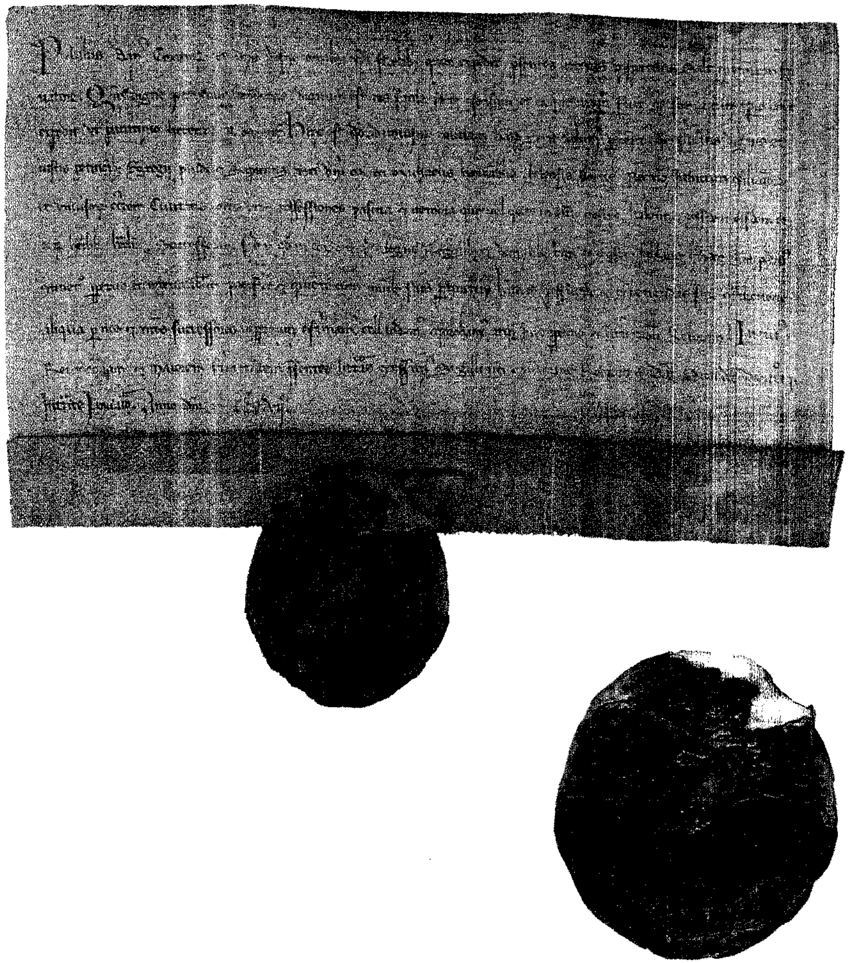

Pavao I. potvrđuje Rabljanima ovom ispravom, izdanom 4. siječnja 1307. u Skradinu, sve posjede i zemljišta što ih oni imaju „u našemu vladanju" (in dominio nostro), u skladu s kraljevskim i banskim povlasticama, navlastito o gradu Jablancu. Sjaj i opseg vlasti Pavao iskazuje svojim naslovom:

"Paulus banus Croatorum et dominus Bosne", tj.

"Pavao ban Hrvata i gospodar Bosne."

U tom času moć je Bribiraca na vrhuncu, njihova se vlast proteže od dalmatinskih gradova, preko kraljevine Hrvatske do Bosne, a Anžuvinac Karlo još im nije ozbiljnim protivnikom.

Na ispravi je sačuvan i pečat na kojemu se nalazi grb Bribiraca: orlovsko krilo s viteškom kacigom na štitu u obliku trokuta. Uz rub pečata teče natpis:

"S(IGILLUM) PAULI BREBERII COMITIS TOCIUS SCLAVONIE B(ANI)", tj.

"Pečat bribirskoga kneza Pavla, bana čitave Slavonije" (Vj. Klaić, 1897).

KRALJ LUDOVIK U ZADRU 1358. (Škrinja sv. Šimuna, zlatar Franjo iz Milana, 1377-1380, Zadar, crkva sv. Šimuna)

Na desnoj kompoziciji prednje strane škrinje prikazan je doček kralja Ludovika u zadarskoj luci potkraj god. 1357. ili na početku 1358, prije sklapanja mira s Mletačkom Republikom 18. II. 1358. U pozadini su prikazane gradske zidine Zadra s dvjema kulama i gradskim vratima. Kralj je odjeven u dugi plašt s hermelinom, na glavi mu je kruna, ukrašena anžuvinskim ljiljanima. Dočekuje ga skupina Zadrana, među kojima se ističe nadbiskup Nikola Matafar. U desnom gornjem kutu je brod s razapetim jedrom. Na gradskim zidinama i na platnu, rastegnutom desno od kraljeva lika, prikazani su Ludovikovi grbovi.

MLETAČKA VLAST U DALMACIJI: TROGIRSKA BRATOVŠTINA SV. DUHA (Trogir, Zbirka sakralne umjetnosti, Matrikula bratovštine sv. Duha, 1429, fol. 1').

Na minijaturi u Matrikuli trogirske bratovštine sv. Duha, što ju je 1429. god. naslikao Trogiranin Blaž Jurjev, i sâm član te bratovštine, kasnije i njezin župan, prikazani su bratimi u bijeloj bratimskoj odjeći s kapuljačama, predvođeni županom u plavom plaštu. Bratimi kleče, zbijeni jedan do drugoga, pred likom sv. Trojstva koji je prikazan na minijaturi na idućoj strani matrikule, a jedan od njih nosi stijeg bratovštine, s crnozlatnim lavom sv. Markana žarko crvenoj podlozi. U zbijenosti i odjeći bratimâ ogleda se kolektivni duh bratovštine i njezino zaštitno okrilje, a u lavu sv. Marka, što ga je slikar Blaž Jurjev postavio na bratovštinski stijeg, kao da djeluje novi politički položaj Trogira, u tom sklopu i bratovštine sv. Duha, pod vlašću Mletaka koju je grad, podvrgnut opsadi mletačkog brodovlja i napadajima mletačkog topništva, bez djelotvorne potpore kralja Žigmunda, bio primoran prihvatiti 22. lipnja 1420. godine.

PAPA PIO II. I TURCI: SKUP EUROPSKIH VLADARA U MANTOVI 1459. (Pinturicchio, ciklus fresaka u Libreria Piccolomini, katedrala u Sieni)

I prije nego je izabran za papu, Enea Silvio Piccolomini je pozivao europske vladare u rat protiv Turaka. Ubrzo nakon krunidbe 1458. pozvao ih je da se iduće godine okupe u Mantovi ili Udinama radi organiziranja križarskog pohoda. Kongres je započeo u Mantovi 1. lipnja 1459, ali je okončan bez ikakva rezultata. Ni njemački car, ni francuski kralj nisu poduprli papinu zamisao, pa nisu ni došli u Mantovu. Od talijanskih država Mletačka Republika zbog strateških razloga nije bila sklona ratu s Osmanskim Carstvom, a i druge države na Apeninskom poluotoku bile su posve hladne prema planovima Pija II. U ciklusu od deset fresaka u Libreria Piccolomini, u katedrali u Sieni, s prizorima iz života Eneja Silvija Piccolominija, što ih je slikao između 1505. i 1507, Pinturicchio je na ovoj freski prikazao papu Pija II. na kongresu u Mantovi, okružena prelatima i državnicima.

PAPA PIO II. I TURCI: PAPIN DOLAZAK U ANCONU 1464. (Pinturicchio, ciklus fresaka u Libreria Piccolomini, katedrala u Sieni)

U vremenu od kongresa u Mantovi 1459. do turskog zauzeća Bosne 1463. političke prilike na središnjem dijelu Balkanskog poluotoka temeljito su se pogoršale, ali ni to nije potaknulo zapadne vladare na odlučniji postupak prema osmanlijskoj opasnosti. Unatoč tome, Pio II. je nastojao pokrenuti križarski rat protiv Turaka, pa je u sredini lipnja 1464, premda teško bolestan, i sâm došao u Anconu da okupi kršćanske snage, prije svega da dočeka mletačko brodovlje. Trenutak papina dolaska u Anconu prikazan je na ovoj Pinturicchijevoj freski. Iznad ankonitanske luke uzdiže se, na desnoj strani, katedrala sv. Cirijaka, a u luku upravo uplovljava mletačko brodovlje.

PORTRET HRVATSKOG UGLEDNIKA: TOMA NIGER (slikar Lorenzo Lotto, 1527, Zbirka umjetnina samostana sv. Marije na Poljudu u Splitu)

Splićanin Toma Niger (oko 1450 –oko 1532), skradinski i trogirski biskup, diplomat i ratnik, istaknuta osoba prve trećine hrvatskoga *Cinquecenta*, prikazan je na ovoj slici mletačkoga slikara Lorenza Lotta pred kraj života, godine 1527, pošto se već bio povukao u tišinu franjevačkog samostana na splitskom Poljudu. To je najbolji, najizražajniji portret nekoga od hrvatskih uglednika u razdoblju turske opasnosti. Niger je prikazan sklopljenih ruku, u molitvi, s križem na prsima, ali ni taj kontemplativni trenutak ne ublažava zabrinutu ozbiljnost njegova lica. U tamnom pogledu njegovih očiju kao da su usredotočene tegobe Hrvatske u času kada su se pokazali uzaludnima svi pozivi za pomoć i kada su Turci, osvajajući dio po dio kraljevstva, doprli na domak Splitu i poljudskom samostanu.

Jadranu ravna je potpunom porazu, za cjelovitost hrvatskih zemalja pogubna. Prvi Anžuvinac nije uspio sačuvati ni ono što su na Jadranu još posjedovali Arpadovići, prije svega gradove od Šibenika do Splita. Anžuvinci se čine još slabijima od posljednjih Arpadovića. Dojam je, razumije se, potpuno pogrešan, ali ga u svjetlosti zbivanja na Jadranu prividno još i pojačava početak vladavine drugog Anžuvinca, Ludovika.

Prvo odmjeravanje snaga

U prvi čas, ubrzo nakon Ludovikova dolaska na prijestolje, moglo se činiti da i životni slijed pomaže mladom kralju. Godine 1344. umire knez Nelipac, vladar Knina, što je, gledajući taj tvrdi grad iz Panonije prema Jadranu, prvi onemogućavao ugarsko-hrvatskom kralju nesmetan pristup dalmatinskim gradovima. Davni kraljevski grad Trpimirovića, strateški izvanredno smješten na kraju najpogodnije prometnice što je prirodnim unskim putem vodila iz Slavonije prema središnjem dijelu istočnog Jadrana, Knin je budimskom vladaru bio prvom preprekom prije feudalnog, prije svega bribirskog pojasa utvrda (Vrana, Ostrovica, Klis) u neposrednom zaleđu gradova od Zadra do Splita. Da bi mogao doprijeti iz Panonije i Međurječja do Jadrana, Ludovik je morao zavladati trokutom utvrdâ Ostrovica – Knin – Klis. Nelipčevom smrću Knin je bio prvi na redu.

Nelipčeva udovica Vladislava je u početku u Kninu nastavila otporom, ne želeći Ludoviku prepustiti svoj grad, ali je napokon ipak popustila, pa je Knin 1345. god. ponovno postao kraljevskim uporištem. Time su bila odškrinuta vrata Ludovikovu prodoru prema Jadranu, ali kralj još nije bio pripravan za sukob s Venecijom. Tvrdi gradovi Ostrovica i Klis još uvijek su bili u rukama Bribiraca, pa Ludovik nije vladao kontinentalnim područjem između Zrmanje i Cetine, u zaleđu gradova pod mletačkom vlašću. Zadrani nisu uočavali strateške slabosti ugarsko-hrvatskog kralja, pa su 1345. god. još jednom, od godine 1159. sedmi put, ustali protiv Mletačke Republike, očekujući, kao i ranije, pomoć kontinentalnog vladara. Od ljeta 1345. do proljeća 1346. god. Ludovik je mogao gradu upućivati samo prazna obećanja, a kada je u srpnju 1346. god. kraljeva vojska napokon dospjela do opsjednuta Zadra, bila je poražena pod njegovim bedemima.[101]

Ludovikov poraz pod Zadrom ne bijaše prvim neuspjehom u odmjeravanju snaga između panonskih kraljeva i Venecije. I stotinjak godina prije pod Zadrom je poražen Arpadović Bela IV, ali ipak, između Ludovikova i Belina neuspjeha bila je zajednička samo činjenica poraza, sve drugo bijaše različito. Prije svega, posljedice su za Zadrane nakon poraza Ludovikove vojske bile mnogo teže. Venecija je 1347. god. nametnula Zadru mirovni ugovor s teškim odredbama što su uvelike gušile njegovu društvenu zasebnost, napose gospodarsku djelatnost.[102] S druge strane, Ludovik je 1348. god. morao sklopiti osmogodišnje primirje s Republikom, ali je zatišje bilo samo prividno. Ludovikov poraz upućuje na neokrnjenu moć Venecije na istočnom Jadranu, ali je i

Poreč 1267, Umag 1269, Novigrad 1270, Sutlovreč 1271, Motovun 1278, Kopar 1279, Piran i Rovinj 1283. Osvajanjem Pule Venecija je dogradila posjed u Istri. Grad, kojim je dotad vladala obitelj Sergijevaca, napokon je 1331. priznao mletačku vlast (Bertoša 1978, 105). Tako se oko god. 1330. pojas mletačkih posjeda protegnuo istočnim Jadranom od obalâ Istre do Dubrovnika na jugu.

[101] Klaić 1976, 610-618.

[102] Listine II, 414-416; Klaić-Petricioli, 307-313; mletačke gospodarske odredbe god. 1347: Listine III, 1-3; usp. Raukar 1968-69, 350-352.

takav ugarsko mletački odnos snaga bio također samo prividan. Pod Zadrom nije 1346. god. poražen neodlučni kontinentalni vladar nejasnih obzorja, kako je to bilo s Belom IV. i njegovom banskom vojskom u sredini XIII. stoljeća. Nasuprot Republici bio je vladar širokih političkih pogleda, a osnovica njegove vlasti bitno drugačija i jača od one Arpadovića. Karlove reforme u prvoj polovici XIV. stoljeća još nisu bile donijele ploda na istočnom Jadranu, što je spram Venecije stvaralo dojam o dinastičkoj slabosti Anžuvinaca, ali su one ipak postavile kraljevsku vlast na nove, mnogo čvršće temelje.[103]

Odlučan sukob s Venecijom

Za trajanja primirja s Venecijom mijenjali su se prostorno-politički odnosi na središnjem dijelu istočnog Jadrana, pa je i Ludovikovo polazište postajalo povoljnijim. Njegov je glavni zadatak bio stjecanje tvrdih uporišta u zaleđu, od Zadra do Splita, kojima su vladali Bribirci. U srpnju 1347. god. skrbnik bribirskog kneza Jurja III, Grgur II, prepustio je Ludoviku Ostrovicu i za nju u zamjenu dobio Zrin u Slavoniji. U tom trenutku Mladen III. je još uvijek vladao Klisom, ali kada je 1. svibnja 1348. god. umro i taj "štit Hrvata" (Croatorum clipeus), moć Bribiraca bijaše zauvijek slomljena, a ta dinastička obitelj uklonjena s istočnojadranske obale. Preostali bribirski gradovi pripali su Ludoviku nekoliko godina poslije. Kralj je sada iz tvrdih gradova u zaleđu Dalmacije, prije svega iz trokuta utvrda Ostrovica – Knin – Klis, nadzirao pojas dalmatinskih gradova u mletačkom posjedu. Strateški odnosi između kralja Ludovika i Mletaka sada su bili bitno drukčiji nego desetak godina prije. Ugarske su čete sada mogle vršiti izravni pritisak na okružja dalmatinskih gradova što još uvijek bijahu pod okriljem mletačkog dužda. Nakon isteka primirja Ludovik je obnovio rat s Venecijom. Ratnim operacijama u sjevernoj Italiji pogodio je središte Republike, a na istočnom Jadranu njegove su čete napadale zaleđa dalmatinskih gradova. Time je bila slomljena moć Mletačke Republike. Ona je morala pristati na mir s Ludovikom.

Zadarski mir 1358. godine

Mir je sklopljen u Zadru, u sakristiji samostana sv. Frane, 18. veljače 1358. godine. U čitavom hrvatskom srednjovjekovlju nema ni mira ni primirja s tako jakim djelovanjem na razvoj hrvatskih zemalja. Venecija se morala odreći istočnojadranskih posjeda od "sredine Kvarnera do granica Drača", a dužd naslova *dux Dalmatie et Croatie*.[104] To je prostorno-politički vrhunac hrvatskoga srednjovjekovlja. Ludovik je tim mirom srušio sve istočnojadranske prostorne plodove Mletačke Republike što ih je ona strpljivo podizala više od dva stoljeća. Svi gradovi na istočnoj obali Jadrana i na istočnojadranskim otocima, od Osora i Krka do Dubrovnika, kao dijelovi Dalmacije (regnum Dalmatie), priključuju se hrvatskom kraljevstvu i preko njega ulaze u sklop zemalja krune sv. Stjepana.

Kao dio Dalmacije, u sklop hrvatskoga kraljevstva ušao je i Dubrovnik. Srodnošću komunalnih struktura Dubrovnik je već u ranom srednjem vijeku bio jednak drugim

[103] O reformama Anžuvinaca: Klaić 1976, 503-513.

[104] Listine III, 368-371, 373-374; Šib. dipl., 179-183; usp. Klaić 1897, 163-169; Gruber 1903; Gruber 1907; Foretić 1960; Klaić 1976, 594-595, 619-625.

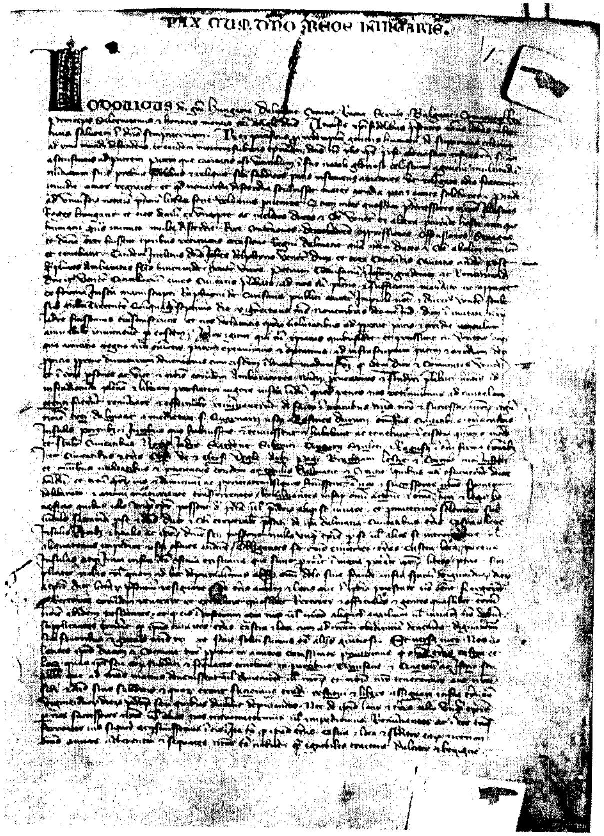

U ispravi kralja Ludovika o miru s Mletačkom Republikom koji je sklopljen u Zadru 18. veljače 1358. ističe se da se Mleci odriču u korist ugarsko-hrvatskoga kralja

"toti Dalmacie a medietate scilicet Quarnarij usque ad confines Duracij, omnibus civitatibus, terris, castris, insulis [...] et specialiter civitatibus None, Jadre, Scardone, Sibenici, Tragurij, Spaleti et Ragusij in terra firma existentibus. Item, civitatibus et terris Obseri videlicet et Chersi, Vegle, Arbi, Pagi, Brachiani, Lesne et Corcule [...] ac titulis Dalmatie et Croatie, quibus uti consueverant duces antedicti [...]", tj.

"čitave Dalmacije, tj. od sredine Kvarnera sve do granicâ Drača, sa svim gradovima, zemljama, utvrdama, otocima [...] navlastito gradova Nina, Zadra, Skradina, Šibenika, Trogira, Splita i Dubrovnika koji se nalaze na kopnu. Zatim, gradova i zemalja Osora odnosno Cresa, Krka, Raba, Paga, Brača, Hvara i Korčule [...] i naslovâ Dalmacije i Hrvatske kojima su se običavali služiti prije spomenuti duždevi [...]".

dalmatinskim gradovima, ali do mira u Zadru 1358. god. nikada nije bio dijelom državnopravnog pojma hrvatskoga kraljevstva i krune sv. Stjepana. Sada je Dubrovnik prešao i taj politički bedem što je razdvajao istovrsna komunalna društva na istočnom Jadranu. Kao što su u gradovima Donje Dalmacije u ranom srednjem vijeku društvena sraštavanja prethodila političkom spajanju i uključivanju u opseg države Petra Krešimira IV. i Zvonimira, tako je i ulasku Dubrovnika u politički pojam ugarsko-hrvatskoga kraljev-

stva prethodila društvena srodnost i razvojna blizina s drugim dalmatinskim gradovima, sve izrazitija u XII. i XIII. stoljeću.[105]

Zadarskim mirom godine 1358. hrvatski društveni prostor na istočnom Jadranu gotovo je bio izjednačen s političkim prostorom kraljevstva. Izvan njegova opsega ostala je samo Istra. Prostorno-integrativni vrhunac hrvatskoga srednjovjekovlja potrajao je samo polovicu stoljeća, ali je on svejedno njegova izvanredno važna etapa. Razvojni vrhunac s kojega možemo prosuđivati njegovo cjelokupno trajanje.

[105] Lučić 1973a, 113-133; Klaić 1976, 60-80; Raukar 1980-81; Raukar 1987b, 332-334.

7. Od zastoja do ugroženosti

Ludovik: vještina ili površnost?

Prosudbu o vladaru koji je omogućio prostornu integraciju i nagli društveni rast hrvatskih zemalja na istočnom Jadranu nužno određuje već i sâm taj čin. Ali, kolikogod isticali Ludovikovu ulogu u hrvatskoj povijesti, nemoguće je zanemariti i neke druge činitelje njegova vladanja što visoku ocjenu o tom kralju ipak postavljaju na ponešto drugačiju, stvarniju osnovicu. U Ludovikovoj djelatnosti, promatrajući je sa stajališta hrvatskog i balkanskog razvoja, isprepleću se izvanredna dostignuća i nedostatak osjećaja za društvene smjernice svojega vremena, točnije za nagovještaj o mogućim zbivanjima u budućnosti. Ludovik je, dakako, živio u spokojnom okrilju svojih uspjeha i nije bio svjedokom dubokih poremećaja što su uslijedili tek nakon njegove smrti. Pa ipak, neprijeporno je da su zameci poremaćaja bili primjetni već i za Ludovikova vladanja, ali je kralj sasvim zanemario njihovu važnost i moguće opasnosti što ih je morao uočiti. U njegovu se državništvu stoga prožimaju vještina i stanovita površnost. Raspon što veoma djeluje i na razvoj hrvatskih zemalja i bez kojega ne bismo mogli objasniti prijelom spram kasnog srednjovjekovlja.

Mletački bedem na Jadranu

Ludovikova vještina vladanja s gledišta se hrvatske povijesti prije svega iskazala na istočnom Jadranu. Obuzet širokim političkim i dinastičkim gledištima o državi što bi se trebala protezati od Baltika do južne Italije, Ludovik je istočnom Jadranu pristupio bitno drugačije od Arpadovića. Dalmatinski gradovi i Hrvatska u njegovu zaleđu nisu bili nevažnim, perifernim prostorom njegova vladanja, kako to bijahu Arpadovićima u XIII. stoljeću. To je bio bedem, podvrgnut mletačkoj vlasti što ga je svakako valjalo prijeći, ako je i dalje želio sanjati o južnoitalskoj baštini i Napulju. Prostorno široka gledišta, čvrsta osnovica i centralističke značajke kraljevske vlasti, te odlučnost u ostvarivanju zacrtanih ciljeva, preduvjeti su Ludovikovoj ulozi u hrvatskoj povijesti. Kraljevi su uspjesi prividno neprijeporni. Anžuvinski vladar otvara Jadran slobodnim putovima ljudî i robe, vezujući uz njegove obale kontinentalni prostor. Ta je činjenica izvanredno važna upravo u hrvatskoj povijesti. Na čitavom prostoru hrvatskih zemalja, dokle god dopire kraljev pogled, vlada mir. Ustrojstvo anžuvinske države čini se čvrstim. Ni Bosna Tvrtka I. ne pruža nikakav otpor budimskom dvoru. Venecija se, pak, morala povući na svoje lagune i napustiti dalmatinske gradove, uporišta njezine stoljetne žudnje. Dakako, Tvrtkov mir bijaše samo prividan, još više suzdržanost Mletaka, ali ipak, činilo se da baš nitko ne može ugroziti prostor anžuvinskog spokojstva na istočnom Jadranu.

Izvan kraljeva obzora: Osmanlije

Dojam o sigurnosti zemalja krune sv. Stjepana i hrvatskoga kraljevstva, što se sada protezalo od Drave do Jadrana, temeljio se na činjenici da ih u Ludovikovu razdoblju uistinu nitko nije ugrožavao. Ali ona snaga, Osmanlije, što će promijeniti lice bal-

kanskoga prostora i prelomiti tijek hrvatske povijesti, već je bila čvrsto zakoraknula na europsko kopno. Već na početku Ludovikova vladanja Turci su osvojili utvrdu Cimpe (1353) kod grada Galipolja, na poluotoku Galipolj, a nešto kasnije i sâm Galipolj (1354). Na početku 60-ih godina, dok su dalmatinski gradovi i istočni Jadran naglo ulazili u epohu sveopćeg društvenog uspona, Turci su osvojili Hadrianopolis (1362), a Bizantsko Carstvo gotovo stegnuli na sâm Carigrad.[106] Kako je nakon smrti Stefana Dušana (1355) oslabila i Srbija, Turci na jugu Balkanskog poluotoka više nisu imali primjerena protivnika koji bi se mogao oduprijeti njihovu prodoru prema sjeveru. Novi odnos snaga morao je biti upozoravajućim za čitav jugoistočnoeuropski prostor.

Ali moćni kralj Ludovik, ponesen pobjedom na Jadranu, nije točno ocijenio nagovještaj turske opasnosti na prividno dalekom jugu Balkanskoga poluotoka. Osmanlije su ostale izvan njegova kraljevskog obzora, premda je Ludovika na tursku opasnost osobno upozorio sâm bizantski car. U proljeće 1366. god. u Budim je došao car Ivan V. Paleolog da od Ludovika zatraži pomoć, ali ugarski kralj nije shvatio razloge cara što u tom času, zapravo, više ne bijahu samo carskima. Osmanlije su se Ludoviku činile nekom dalekom pojavom, bez važnosti za sjaj njegove vlasti. Tada, u sredini 60-ih godina XIV. stoljeća, kraljevo je gledište s obzora njegova vladanja bilo točno, Turci nisu prijetili njegovoj državi. S druge strane, u razgovorima što su ih s Ivanom V. Paleologom vodili papa Urban V. i kralj Ludovik prevladavalo je pitanje crkvene unije. Odnosi Rima i Carigrada činili su se važnijima od osmanlijskog pitanja, pa je mogućnost pohoda protiv Turaka kojim bi se pomoglo Bizantu ostala u pozadini. Ništa nije vrijedilo ni to što je u listopadu 1369. god. Ivan V. u Rimu prešao na katolicizam jer tim osobnim činom nije bila sklopljena crkvena unija koja je bila u središtu papina zanimanja. Bezuspješan je bio i carev boravak u Veneciji u proljeće 1370. godine. Lutanja Europom pokazala su se besplodnima, a kada se u listopadu 1371. god. Ivan V. napokon vratio u Carigrad, pitanje europske pomoći uvelike je izgubilo svoju važnost. Jer, u drugoj polovici rujna 1371, prije careva povratka, Turci su već bili izvojevali prvu od triju velikih bitaka, kod Černomena na Marici, što će im otvoriti vrata Balkanskog poluotoka.[107]

Čini se da ni taj kršćanski poraz nije Ludoviku približio tursko pitanje. Do kraja njegova života Osmanlije su ostale izvan obzorja njegove praktične djelatnosti. Ali na prostoru što mu je bio mnogo bliži, na istočnom Jadranu, kraljeva je politička osjećajnost bila oštrija, djelovanje odlučnije. Na Jadranu Ludovik nije želio dopustiti ugrožavanje anžuvinskog mira. Zato se i uključuje u rat protiv Venecije, što je 1378. god. započeo zbog spora oko otoka Tenedosa. Tursku opasnost na jugu Balkanskoga poluotoka nije doživljavao ni približno tako kao mletačku, na obali što je gledala prema Apeninskom poluotoku. Mirom u Torinu 1381. god. Ludovik je potvrdio svoje jadranske uspjehe.[108]

Samo na površini društva

Jadranska politika anžuvinske dinastije bijaše, dakle, nedvojbeno plodna i izvanredno važna u gibanju prema cjelovitosti hrvatskog prostora, ali drugi aspekti Ludovikova vladanja nisu bili tako uspješni. Moćni kralj nije pažljivo osluškivao one, prividno daleke, nejasne nagovještaje budućeg razvoja, i to ne samo osmanlijsku opasnost. Ludovik nije uočavao ni sitne pukotine u društvenom ustrojstvu vlastite države. Nastavljajući očevu djelatnost, u Hrvatskoj je skršio dinaste, pa se činilo da anžuvinski centralizam nema protivnika. Ali društveni animoziteti što će u feudalnom vrhu naglo buknuti odmah nakon njegove smrti, smjesta će pokazati da se anžuvinski sjaj nalazio samo na površini društva. I hrvatsko je društvo na pragu kasnog srednjovjekovlja nužno bilo dijelom onih procesa što su na širem balkanskom prostoru vodili slabljenju kraljevske vlasti i uzletu vlastele. Zbog toga bi se moglo postaviti i nešto drugačije pitanje: je li Ludovik mogao jače, odlučnije djelovati na ključne smjernice društvenog razvoja? On je vlastitom osobnošću prigušio animozitet između feudalne elite i krune, uklanjajući najjače i najopasnije, poput Bribiraca na istočnom Jadranu, ali, može li bilo koji kralj promijeniti dubinske tokove razvoja? Pa bio to vladar takve moći i sjaja kao što bijaše Ludovik?

[106] Ostrogorski 1959, 493, 498; Matuz, 28.

[107] isto, 498-502; Jedin III/II, 557.

[108] isto, 503-505; Krekić 1956, 23-25; Lane 189-196; Klaić 1976, 634-635.

Spajanje sila ugrožavanja

U rasponu tih pitanja i dvojbi što ih ona potiču o najmoćnijem vladaru hrvatske povijesti nakon godine 1100. sigurno je samo jedno: nakon Ludovikove smrti 1382. god. pojavit će se, i unutar društva i na vanjskom obzorju, sile ugrožavanja. U Hrvatskoj se razbuktao jak otpor feudalaca protiv centralne vlasti i kraljicâ Marije i Elizabete. Otporu se pridružila Tvrtkova Bosna, unoseći u protudvorski pokret vlastite ciljeve i žudnju spram gradskih središta na istočnom Jadranu, svojstvenu svakom vladaru zaleđa. Na jugu Balkanskog poluotoka, pak, Turci pojačavaju pritisak i 1389. god. ruše srpsku državu na Kosovu. Mletačka Republika najdulje će ostati u pritajenu očekivanju, možda pod dojmom dvaju poraza u ratu s Ludovikom, ali će zato smišljeno i postupno pripremati svoj povratak u Dalmaciju bez koje je bila nezamisliva njezina moć.

Rezultanta tih procesa bila je veoma pogibeljna hrvatskom prostoru. Oni su ugrožavali temelje na koje bijaše oslonjena prostorna cjelovitost hrvatskih zemalja. U državnom središtu više nije bilo jake kraljevske vlasti koja bi se mogla oduprijeti nepovoljnim zbivanjima na balkanskom i istočnojadranskom području. Na ugarsko-hrvatski prijesto dolazi 1387. god. nova, luksemburška dinastija i vladar europskog sjaja, Žigmund, ali će rezultati njegove duge, pedesetogodišnje vladavine upravo za Hrvatsku biti veoma skromni, dapače, prostorno porazni. Žigmundovim razdobljem Hrvatska je ušla u kasnosrednjovjekovno doba zastoja. Ako je obilježjem Ludovikova vladanja bila prostorna i društvena integracija, kasni srednji vijek epoha je "raščinjavanja", što znači prostornog razdvajanja i društvene razgradnje. Pod mletačkim i, mnogo više, turskim pritiskom Hrvatska ulazi u duga stoljeća borbe za vlastiti opstanak.

Preludij rasapa: protudvorski pokret

Najprimjetnija, površinska značajka protudvorskog pokreta, što je između 1383. i 1408. god. nesigurnošću i žestokim sukobima potresao Hrvatsku i Bosnu, bijaše uznemirena, gusta mreža zbivanja na gotovo svim razinama društava, od seoskih i gradskih zajednica, do vlastele i kraljevskih dvorova. U njima su se prožimala osobna nezadovoljstva sudionikâ s društvenim animozitetima, svojstvenim epohama feudalne ocvalosti, i dinastičkim sukobima oko hrvatskog prostora.[109]

[109] Rački 1868; Klaić 1899-1911, II/1, 197-337; Šišić 1902; Šišić 1962, 215-221; Klaić 1983, 89-131.

Teško je odrediti prostorno težište pokreta. Sukobi su se širili na gotovo čitavom hrvatskom području, ali bi se ipak smjelo reći, prvo, da je uporištem pokreta od njegova početka do kraja bila srednjovjekovna Bosna i, drugo, da je u njemu najosjetljivijim bio položaj komunalnih društava na istočnom Jadranu. Sukob triju dinastija – Anžuvinaca, Luksemburgovaca i Kotromanića – u pozadini kojega je bila Venecija, najjače se odražavao u dalmatinskim gradovima. Spokojstvu društvenog komuniciranja zaleđa i obale, te gospodarskom rastu zaprijetila je nesigurnost političkih promjena. Pogibeljnima bijahu i snage kopna (Tvrtkova Bosna) i snage mora (Venecija). Žudnju za trajanjem anžuvinskog mira gradovi od Dubrovnika do Zadra očitovali su izrazima dinastičke odanosti i pokušajem međugradskog saveza. Naslućivanje opasnosti zbližavalo je komunalna društva. Dubrovnik je u listopadu 1382. god., neposredno nakon Ludovikove smrti, sklopio sa Zadrom savez protiv Venecije i vladara zaleđa, dakle Tvrtka. Otprilike istodobno, Zadar je izrazio svoju vjernost kraljicama Elizabeti i Mariji.[110] Te, naoko sitne, događajne pojedinosti veoma su važne jer bolje od svega drugoga osvjetljavaju društvenu osjećajnost gradova u osvit velikih promjena i njihov doživljaj anžuvinske integracije. Ona im je donijela sigurnost razvoja i mogućnost društvenog rasta, pa nakon 1382. god. i nisu mogli zastupati drugo gledište nego ono o anžuvinskom kontinuitetu. Politički sukobi u zaleđu, što su odjednom zahvatili i njihov komunalni prostor, mogli su im donijeti samo tegobe i zastoj. Treba li uopće tražiti neku drugu potvrdu tom zaključku osim njihova ponašanja u ranu jesen 1382. godine?

Prema prostornom "raščinjavanju"

Na kraju toga uznemirenog razdoblja Žigmund je križarskim pohodom na Bosnu 1408. god. uspio svladati otpor bosanskih feudalaca, kojima na čelu bijaše moćni dinast Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Kralj je razriješio i dinastičko dvovlašće Anžuvinaca i Luksemburgovaca u Hrvatskoj, ali je konačni rezultat za Hrvatsku i Bosnu bio porazan.

Dvadesetpetogodišnje razdoblje feudalnih i dinastičkih sukoba pravi je uvod u hrvatsko kasno srednjovjekovlje ne samo svojim razarajućim događajnim tijekom nego mnogo više svojim posljedicama. Poraženi dinastički kandidat (Ladislav Napuljski) prodaje 1409. god. Veneciji svoja prava na Dalmaciju, poraženi feudalac (vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić) dovodi 1414. god. u Bosnu Turke. Pupčana veza spaja ta dva prijelomna čina, što na hrvatski prostor dovode dva najvažnija politička činitelja kasnosrednjovjekovne povijesti, Veneciju i Osmanlije, s tijekom i ishodom protudvorskog pokreta. Žigmund je stoga samo prividni pobjednik nad centrifugalnim pokretom godine 1408. Stvarnim su pobjednicima bili Venecija i Turci.[110a]

Mletačka Republika između 1409. i 1420. god. obnavlja svoju vlast nad Dalmacijom. Istodobno se na hrvatskom prostoru, od Slavonije do okružja dalmatinskih gradova, prvi put pojavljuju turske čete. Već 1415. god. Turci su iz Bosne provalili prema sjeverozapadu (Slavonija) i jugozapadu (kopnena zaleđa dalmatinskih gradova).[110b] Od

[110] Memoriale, 5, 8.X.1382; CD XVI, 322, 10.X.1382; 344-345, 2.II.1383. Usp. Klaić 1899-1911, II/1, 199-200; Ćirković 1964, 150; Klaić 1983, 116-117.

[110a] Usp. temeljitu, više-manje prihvatljivu, ocjenu historiografskih gledišta o protudvorskom pokretu u Klaić 1983, 131-138. Premda u tu ocjenu nije uključila i posljedice pokreta, tj. djelovanje Turaka i Mletaka, što znači da pokret nije ocijenila u čitavoj širini njegova djelovanja na razvoj hrvatskoga društva, ipak je autorica istaknula da je liga braće Horvata i Paližne "u krajnjoj liniji imala jake *negativne* crte! [kurziv N.K.]" (137). Ta, s pravom negativna, ocjena N. Klaić stoji posve osamljenom spram općenito glorifikatorske, nedovoljno promišljene i neutemeljene, prosudbe o protudvorskom pokretu u hrvatskoj historiografiji.

[110b] O mletačkom osvajanju Dalmacije 1409-1420: Šunjić 1967, 35-66; o prvom turskom prodoru u zaleđe dalmatinskih gradova 1415. godine: Traljić 1969, 530.

smrti Ludovika Anžuvinca bila su protekla jedva tri desetljeća, a već je započelo prostorno "raščinjavanje" (Klimantović) hrvatskih zemalja. Provalom 1415. god. turska je opasnost samo nagoviještena, pa će do početka osmanlijskog osvajanja hrvatskog prostora proteći još jedno čitavo stoljeće, ali je, nasuprot tome, Venecija već do godine 1420. stvorila čvrst prostorno neprekinuti pojas uporišta na istočnom Jadranu, od Istre do Kotora. Samo je Dubrovnik, sa svojim širokim područjem od Pelješca do Konavala, izbjegao podvrgavanju pod vlast Mletaka. Njegov je prostor nakon 1420. god. razdvajao mletački istočnojadranski posjed na dva dijela, nekadašnju Donju od Gornje Dalmacije i Albanije, pa bi se moglo reći da su se plodovi anžuvinske integracije sačuvali samo na području Dubrovnika. To bijahu temelji na kojima je podignuto trajanje Dubrovačke Republike.

Nova uloga Budima

Na prijelomu XIV. i XV. stoljeća politički se zemljopis balkanskog prostora bio temeljito promijenio. Tursko Carstvo i Mletačka Republika postali su ograničavajućim silama društvenog razvoja. Ali dok se Venecija strogo zadržavala na istočnojadranskoj obali, djelujući najjače na Hrvatsku, Tursko se Carstvo širilo čitavim kontinentalnim prostorom Balkanskog poluotoka. Zbog toga je ono izravno ugrožavalo sve njegove državne zajednice, od Bizanta na jugu, do ugarsko-hrvatske države, a donekle i južnih ogranaka Njemačkog Carstva (Kranjska, Štajerska), na sjeveru. Južnoslavenske države koje su bile prve na udaru Turaka (Srbija, Bosna) nisu bile toliko jake da bi mogle sáme pružiti znatniji otpor. U tako promijenjenom odnosu snaga već je od kraja XIV. stoljeća postupno rasla obrambena važnost ugarsko-hrvatskih kraljeva. Budim je postajao uporištem otpora, oko kojega se trebao okupiti balkanski prostor. Izvršavajući prvi put ciljeve što ih je pred kralja postavljala nova prostorno-povijesna uloga budimskog dvora, Žigmund je 1396. god. s vojskom francuskih vitezova krenuo prema jugu Balkanskog poluotoka, ali je kod Nikopolja teško poražen.[111] Samo su na prvi pogled paradoksalne ove dvije činjenice: Žigmund do kraja svoje duge vladavine nije ostvario nijednu pobjedu nad Turcima, a ipak na početku XV. stoljeća nije bilo nikoga drugoga osim njega tko bi uopće mogao pružiti otpor Osmanlijama. Žigmundova pomoć balkanskim državama nije mogla biti djelotvornijom, ali ni Srbija ni Bosna nisu imale izbora. Na početku druge četvrtine XV. stoljeća obje su prihvatile vazalni odnos prema budimskom vladaru ne bi li spriječile ili barem usporile vrijeme povijesti.[112] Budući je razvoj pokazao da su njihova očekivanja bila neutemeljena. Od poraza kod Nikopolja (1396) do sloma na Mohačkom polju (1526) središte protuturskog otpora bilo je na budimskom dvoru, ali je u tijeku XV. stoljeća bivalo sve jasnije da je osamljeni ugarsko-hrvatski vladar odviše slab pred silom svježega Osmanskog Carstva. Nepovoljan odnos između Budima i Turaka pogoršavala je i činjenica da su sve snage što su se u XV. stoljeću pridruživale ugarsko-hrvatskim vladarima (pape, Habsburgovci, Venecija) ipak bile od sporedne važnosti, a njihova protuturska potpora skromna. Koliko je ta činjenica u sredini XV. stoljeća bila važna za Srbiju i Bosnu, toliko je nakon 1450. god. najdublje djelovala na razvoj hrvatskih zemalja. One su do početka XVI. stoljeća ovisile o stupnju djelotvornosti i pomoći ugarsko-hrvatskih kraljeva, pa se tek nakon godine 1500. postupno gubi važnost budimskog dvora u njihovu otporu Osmanlijama.

[111] Klaić 1899-1911, II/1, 274-279; Šišić 1902, 102-114; Matuz, 33.

[112] Žigmund i Bosna: Klaić 1882, 267-269; Poviest 1942, 470-472; Ćirković 1964, 258-261; Živković 1981, 111-118. Žigmund i Srbija: HNJ I, 456-459, 469-470; Prlender 1991; usp. Rokai 1969.

Vladar i "raščinjavanje"

Da bismo mogli razumjeti konačni ishod kršćansko-osmanlijskog sukoba na Balkanskom poluotoku, na kojemu su od svih njegovih prostornih dijelova upravo hrvatske zemlje pretrpjele najteže i najdalekosežnije udarce, valja istaknuti da ugarsko-hrvatski vladari, od Žigmunda, preko Matijaša Korvina do Jagelovića, zadatak otpora vrše u složenim i nepovoljnim okolnostima što su se prema kraju XV. i u prvoj četvrtini XVI. stoljeća neprekidno pogoršavale. Ishod njihovih napora i stupanj vladarske djelotvornosti ovisili su o složenoj lepezi društvenih preduvjeta što ih možemo sažeti u uzajamno ovisni odnos dviju strukturalnih skupina: a) ustrojstva vladanja i b) djelovanja vanjskih činitelja.

U prvoj skupini valja spomenuti ove glavne činitelje: politička gledišta i dinastičke zamisli ugarsko-hrvatskih vladara, upravnu organizaciju ugarsko-hrvatske države, zatim, gospodarsku podlogu kraljevske vlasti, napose djelotvornost poreznog sustava, odnos vladara prema društvenim grupama, mogućnost obrane i organiziranje protuturskog sustava. Ti su preduvjeti kraljevske djelotvornosti bili objektivne i subjektivne naravi. Neki su bili plodom osobnih gledišta vladarâ, drugi su im bili nametnuti stvarnim odnosima, kako unutar ugarsko-hrvatskog društva, tako i na širem balkansko-jadranskom prostoru. O njima je ovisila i u njima se zrcalila sposobnost vladarâ XV. i početka XVI. stoljeća u upravljanju zemljama krune sv. Stjepana, prije svega njihova hrvatskog dijela što je bio izvrgnut sve jačem pritisku vanjskih sila, napose Turskog Carstva. U taj osjetljivi međuodnos političkog djelovanja i u otpor vanjskom ugrožavanju valja smjestiti i sudjelovanje onih europskih snaga koje su nastojale pružiti pomoć ugarsko-hrvatskim vladarima. Među njima se napose isticalo papinstvo, od Kaliksta III. i Pija II. Piccolominija u sredini XV. stoljeća do Leona X. u početku XVI. stoljeća.[113]

U tako određene koordinate bila je smještena djelatnost ugarsko-hrvatskih vladara. Da bismo je mogli točnije vrednovati, valja istaknuti da u XV. stoljeću i u prvoj četvrtini XVI. stoljeća nijedan od njih, od Žigmunda do Ludovika II., nije raspolagao svim preduvjetima unutar lepeze prije spomenutih koji bi im osiguravali političku djelotvornost i uspješan otpor vanjskom ugrožavanju. Djelotvornost ugarsko-hrvatskih vladara, grafički prikazana, nalik je crti što se najviše uspinje za Matijaša Korvina, a zatim za Jagelovića spušta u nagloj silaznoj putanji i iščezava u mohačkom slomu srednjovjekovne ugarsko-hrvatske države godine 1526.

San i stvarnost Carstva

Postavljajući hrvatsko društvo i egzistentno pitanje njegove prostorne cjelovitosti u netom, najsažetije ocrtani sklop političkih i društvenih preduvjeta, zaključili bismo, prije svega drugoga, da je najistaknutijim vladarima XV. stoljeća, Žigmundu i Matijašu Korvinu, Hrvatska bila samo periferni aspekt njihove političke djelatnosti. Njihova pozornost i glavnina snage bili su usmjereni prema europskim zbivanjima. Žigmund nije bio samo ugarsko-hrvatski kralj; on je, prije od toga, bio njemačko-rimskim carem. Matija Korvin, pak, pola stoljeća poslije sanja o srednjoeuropskoj, korvinskoj monarhiji i carskom naslovu, pa u uzaludnom sukobu s Habsburgovcima i Fridrikom III. iscrpljuje svoje najživotnije snage dodajući svojemu vladanju samo "kratkotrajnu slavu i besplodne uspjehe".[114] Opterećni snom o europskoj slavi, oni ne mogu djelotvorno utjecati na zbivanja na Balkanskom poluotoku.

Žigmundova uloga u hrvatskoj povijesti na početku XV. stoljeća prije svega je trebala biti protumletačka. Iako je on bio moćni njemački kralj i car europskoga ugleda, u Hrvatskoj, na žalost, nije bio djelotvoran poput Ludovika Anžuvinca. Političkim ciljevima, dinastičkom tradicijom i osjećajnošću bio je posve usmjeren prema srednjoeuropskom prostoru i zbivanjima što su tada potrésali Carstvom (primjerice, sabor u Konstanzu i Jan Hus 1414 – 1415, u međurazdoblju dvaju ratova s Mletačkom Republikom). Jadran u njegovom političkom obzoru nije imao gotovo nikakve važnosti. Ako je Žigmund ravnodušjem spram istočnojadranske obale bio nalik ikome od prethodnika, bijahu to Arpadovići i njihova jadranska nedjelotvornost u XIII. stoljeću. Od takva bi vladara bilo suvišno očekivati odlučniji otpor širenju mletačke vlasti na istočnom Jadranu. Posve obuzet europskim pitanjima, Žigmund nije mogao spriječiti podvrgavanje Dalmacije Veneciji. Kralj je, doduše, to pokušao, pa je poveo dva rata protiv Republike (1411 – 1413, 1418 – 1420), ali nije postigao nikakav trajniji uspjeh. Jadranska/mediteranska republika bila je mnogo jača od kontinentalnog/europskog vladara. Žigmund se jedino odupro pokušajima Venecije da mu nanese potpuni, ne samo prostorni nego i pravni poraz odricanjem od naslova "kralj Dalmacije". Između kralja i Venecije bilo je 1433. god. sklopljeno samo primirje, a ne konačan mir. Primirje je samo potvrdilo postojeći odnos snagâ na istočnom Jadranu. Žigmund i Hrvatska su izgubili dalmatinske gradove, ali ipak nije bila bez ikakve važnosti činjenica da je Žigmund i dalje nosio naslov "kralja Dalmacije", čega bi se, da je sklopio konačni mir, a ne samo primirje, nužno morao odreći. Tako je Žigmund, barem u kraljevskom naslovu: *rex Croatiae et Dalmatiae*, ipak sačuvao cjelovit pojam hrvatskoga kraljevstva, unatoč njegovoj prostornoj rascijepljenosti.[115]

To je bio konačni rezultat Žigmundove jadranske politike, a nimalo sjajniji nisu bili ni plodovi njegovih protuturskih nastojanja, premda je kralj turskom pitanju pristupao mnogo ozbiljnije nego mletačkom. Kako ni protuturska djelatnost Matije Korvina nije bila bitno bolja od Žigmundove, nužno se nameće zaključak da državno i društveno ustrojstvo ugarsko-hrvatske zajednice u XV. stoljeću nije bilo unutar sebe toliko jako da bi se moglo suprotstaviti turskoj opasnosti. To znači da carski planovi vladarâ bijahu samo jednim od činitelja kočenja djelotvornosti. Važnim uzrokom kraljevske slabosti bilo je i društveno ustrojstvo Ugarske i Hrvatske, u njegovu sklopu prije svega odnos vladara i feudalne elite.

Djelovanje vlastele

Već je i pokret feudalaca protiv budimskog dvora na prijelomu XIV. i XV. stoljeća pokazao golemim tegobama koje su zahvatile Hrvatsku i Bosnu koliko je odnos vladara i vlastele nužno bio ispunjen animozitetom i suprotstavljenjem ciljevima. Feudalna se elita odupire jakom vladaru i svakom pokušaju državne centralizacije. Njezin je ideal

---

[113] Opći prikazi hrvatske povijesti od Žigmunda do Jagelovića: Klaić 1899-1911, II/2 (1409-1457), II/3 (1458-1526); Šišić 1962, 222-241; o razdoblju Jagelovića: Mesić 1864-1865; 1868, 1872-1873; usp. Raukar 1985, 78-81; Raukar 1990, 6-10.

[114] Pirenne 1956, 431.

[115] Raukar – Petricioli – Švelec – Peričić, 34-36.

kralj podvrgnut njezinim staleškim zahtjevima. Odnos između kralja i aristokracije, doduše, nije bio jednak u svih vladara XV. stoljeća. Žigmund, Matijaš Korvin ili Jagelovići različito se ponašaju prema vlasteli i imaju različitu ulogu u tom odnosu koji u znatnoj mjeri određuje djelotvornost kraljevske vlasti, ali bi se djelatnost vladara ipak mogla svesti na zajednički postupak: uzmak pred zahtjevima elite. Razlika bi se mogla ovako odrediti: Žigmund svjesno popušta pred aristokracijom, Matijaš je na to katkad primoran, unatoč njegovu jakom otporu i centralističkim nastojanjima, Vladislavu II. Jageloviću, pak, potpuno je podvrgavanje feudalnoj eliti glavni preduvjet da bi uopće mogao doći na prijestolje. U stavu spram vlastele svaki je od vladara slijedio i nastojao ostvariti svoje posebne ciljeve.

Žigmundov odnos prema feudalcima bio je uvjetovan njegovim političkim, carskim obzorom. Carska kruna zahtijevala je dvije glavne stvari: dugo, često izbivanje iz ugarsko-hrvatskog kraljevstva i golema novčana sredstva. Da bi mogao upravljati Carstvom, morao je u Ugarskoj i Hrvatskoj stvarati sloj sebi odanih feudalaca koji neće ugrožavati njegovu krunu sv. Stjepana. Zbog toga je Žigmund podupirao uspon novih dinasta, među kojima bijahu najistaknutiji Celjski i Talovci. Celjski su, doduše, bili stara feudalna obitelj njemačkog podrijetla, odnjegovana na slovenskom području, ali je Žigmund ipak utjecao i na njihov razvoj. Grofovi Celjski su upravo njemu mogli zahvaliti svoj dolazak u Slavoniju potkraj XIV. stoljeća i istaknutu ulogu u hrvatskoj povijesti u prvoj polovici XV. stoljeća.[116] Nasuprot Celjskima, Talovci su u svemu bili Žigmundovo djelo. Njemu je četvero braće Talovaca (Matko, Ivan, Petar i Franko) moglo zahvaliti svoj uspon što je u Hrvatskoj započeo preuzimanjem baštine Nelipčića 1436. godine. Ali sve to Žigmunda ipak nije sprečavalo da, podupirući uspon novih dinasta, iskorištava i materijalnu snagu stare aristokracije (Frankapani).[117]

Matijašev primjer bio je drugačiji od Žigmundova. Prije svega: staleško podrijetlo. Žigmund je bio izdanak carske obitelji Luksemburgovaca, Matijaš nije pripadao ni vlasteli, potjecao je iz redova srednjega plemstva. Ta je činjenica odredila Korvinov stav prema staleškom ustrojstvu države, ali i odnos aristokracije spram njegove vlasti. Od samog početka i Matijaševa izbora za kralja feudalna je elita nastojala što više stegnuti kraljeva prava i učiniti ga posve ovisnim o vlastitim gledištima. Na izbornom saboru u Pešti u siječnju 1458, dok se tek izabrani kralj Matijaš još uvijek nalazio u Pragu kod Jurja Podjebradskog, velikaši su primorali gubernatora Mihajla Szilágyja da objavi dekret s petnaest članaka koji su, primjerice, obvezivali kralja da sâm, na vlastiti trošak, brani ugarsko kraljevstvo, a u isti mah osporili kralju pravo da plemstvu nameće bilo kakav porez.[117a] Suočen s otporom i ponesen osjećajnošću o plemićkom podrijetlu, Matijaš nije mogao, kako je činio Žigmund, podupirati društveni utjecaj aristokracije. Oslonac je tražio u pojedincima što su pripadali istom plemićkom staležu iz kojega je i sâm potekao. Ali ni taj pokušaj stvaranja staleške ravnoteže između vlastele i plemstva nije bio uspješan. Kraljevim apsolutističkim pokušajima odupirali su se i najistaknutiji predstavnici plemstva, dakako, iz drugih razloga od onih kojima bijaše ponesena feudalna elita. Aristokracija se odupirala Matijaševoj centralizaciji da bi sačuvala staleški položaj i materijalne interese. Ona se protivila kraljevoj poreznoj reformi (1467) i nastojala spriječiti njegovo apsolutističko raspisivanje protuturske dike bez ugarskog sabora i staleža.[118] Pripadnici, pak, korvinskog kruga, podrijetlom iz plemićkog staleža, odupirali su se kraljevu apsolutizmu iz ideoloških razloga. Na čelu njihova otpora bijahu dva Hrvata, Ivan Vitez od Sredne i Ivan Česmički.

Dva Ivana

Oba Ivana bijahu istaknutim predstavnicima korvinskog društvenog i humanističkog kruga.[119] Ivan Vitez je bio osobom najvećega kraljeva povjerenja, pouzdanik njegova oca Ivana Hunyadija, organizator korvinske vlasti. Upravo je on doveo mladoga Matiju u Budim iz zatočeništva u Pragu godine 1458. Nakon Matijaševa izbora za kralja postao je kancelarom kraljevstva i ostrogonskim nadbiskupom. Kao primas Ugarske, okrunio je u ožujku 1465. god. Matijaša krunom sv. Stjepana. Na državnoj i društvenoj ljestvici ugarsko-hrvatske zajednice istaknutijega položaja od Vitezova nije moglo biti, iznad njega bijaše samo kralj. Vitezov nećak, Ivan Česmički ili Janus Pannonius, latinistički pjesnik, također je bio osobom najužeg Matijaševa kruga. Pannonius prati Matijaša potkraj 1463. god. na njegovu bosanskom pohodu pod Jajce, a u stihovima izražava kraljeva politička gledišta o stupnju europske protuturske pomoći i vladarevoj osamljenosti (*Matija kralj ugarski govori Antunu Konstanciju, pjesniku italskom*).[120] Pa ipak, unatoč svemu, dva su Ivana u kritičnom trenutku velike pobune protiv Matijaša godine 1471. bili njezinim nosiocima. Što bijaše uzrokom tom rascjepu?

Teško je sažeto odgovoriti na to pitanje jer je uzroka bilo više, od osobnih do načelnih, ali su temeljni razlozi poznati. Sve jače Matijaševo priklanjanje apsolutističkom ponašanju izazivalo je otpor i aristokracije i humanističkog kruga oko kralja što je izražavao gledišta srednjega i nižega plemstva. Vitez je sudjelovao u stvaranju Matijaševe centralističke monarhije, ali se suprotstavio kraljevu pokušaju da ona postane apsolutističkom. Njegovim je ciljem bio jak vladar na sjajnom dvoru, ali ne i kralj-apsolutist s neograničenom vlašću i nasilničkim ponašanjem, čemu je sve više težio Matijaš. Idealom Vitezovim, pak, parlamentarna monarhija, u kojoj staleški sabor uz moćnoga kralja sudjeluje u upravljanju državom.[121]

Različiti su, dakle, poticaji ujedinili heterogene društvene snage u otporu Matijašu 1471, ali je kralj ipak bio jači. Pobuna je završila slomom i smrću oba Ivana. Vitez je bačen u tamnicu potkraj 1471, ali je nakon puštanja iz zatočeništva, zbog pretrpljenih tegoba, iduće godine umro. Ivan Česmički je pobjegao u Medvedgrad Ivanu Thuzu, ali je i on 1472. umro u tom burgu iznad Zagreba, gotovo istodobno kada i njegov ujak Vitez.

[116] O Celjskima: Kos, 324-335; Klaić 1899-1911, II/2, passim; Kampuš 1976-77; Klaić 1982a; Raukar 1983a; Švab 1989.

[117] O Talovcima: Klaić 1899-1911, II/2, passim; Perojević 1937; Žigmund i Nikola Frankapan: Klaić 1901, 213,218.

[117a] Szilágyjev dekret iz god. 1458, članak 2: "Item, quod Dominus Rex contra omnes et quoslibet inimicos et huius regni devastatores hoc regnum Hungariae de proventibus suis regalibus protegere et defensare teneatur" (Corpus iuris Hungarici, 213); članak 5: "Item, quod nunquam Dominus noster Rex et neque Dominus Michael Szilágy Gubernator huius regni pro quacunque causa seu negotiis quibusvis arduissimis aliquam taxam seu solutionem pecuniarum per jobagiones regnicolarum seu alios nobiles petere valeat atque possit" (na i. mj.). Usp. Klaić 1899-1911, II/3, 7.

[118] O centralizaciji ugarskoga kraljevstva: Elekes; o Matijaševoj poreznoj reformi: Klaić 1899-1911, II/3, 70; Hóman 1936, 613-614; Popisi poreza, XV-XVI; Kampuš 1983, 109.

[119] Kukuljević-Sakcinski 1886, 1-19; Kombol 1951; Domonkos; Birnbaum; Kurelac 1982; Kurelac 1983; Bak; Kurelac 1987.

[120] Česmički, 34-43.

[121] Kurelac 1982; Kurelac 1983; Kurelac 1987.

Kralj i staleži

Ako je takav ishod pobune otkrio društvenu slabost elite, jednako je zasvjedočio o ograničenosti kraljevske vlasti. Matijaš se već u tijeku pobune, ljeti 1471, morao odreći, makar prividno, glavnih značajki apsolutističkog vladanja. Na saboru u Budimu se obvezao da će svake godine sazivati sabor i da neće raspisivati izvanredne poreze bez odobrenja staleža.[121a] Matijašev sukob s ugarskom i hrvatskom aristokracijom, što ga je još više poticala kraljeva neprimjerena vanjska politika u srednjoj Europi, prije svega pohod u Češku Jurja Podjebradskog 1468. god. i dugi ratovi s Habsburgovcem Fridrikom III, time nije bio okončan. Desetak godina poslije, na početku 1481, kralj je na "općem sudištu" u Zagrebu optužio hrvatske velikaške obitelji, Frankapane, Zrinske i Blagajske, da su spram nižega plemstva zločinci i otimači, zaprijetivši im najoštrijim kaznama, ali je konačni rezultat svega bilo kraljevo poništavanje svih osuda i suglasnost staleža za nove poreze u Slavoniji.[122]

Što je, dakle, mogao učiniti kralj kad je njegova vanjska i unutarnja politika izazivala otpor stalešā, a društvena osnovica njegove vlasti bila skromna? Izvan plemstva Matijaš gotovo i nije imao oslonca. Pokušavao je, doduše, ojačati tanki sloj preostalih kraljevskih gradova u Slavoniji, oslobađajući, primjerice, zagrebački Gradec od plaćanja izvanrednih poreza i marturine, ali kakav je mogao biti uspjeh takvih nastojanja?[123] Svi kraljevi pokušaji ugrađivanja apsolutizma u kasnosrednjovjekovnu stalešku strukturu Ugarske i Hrvatske nužno su bili neuspješni, a njegova vladarska djelotvornost, unatoč svemu sjaju korvinskog dvora, u biti veoma ograničena.

Matijaš i Turska

U nekom drugom razdoblju ili na nekom drugom prostoru srednjovjekovne povijesti razlaganje o kraljevu centralizmu i apsolutizmu moglo bi biti samo perifernom epizodom staleškog razvoja. U balkanskom i hrvatskom XV. stoljeću, pak, ono je važnim postupkom u objašnjavanju njihove egzistencijalne osnovice. Postupno širenje Osmanlija u jugoistočnoj Europi i djelotvorna obrana od turske opasnosti bili su svakako odlučniji, važniji činitelji od svake druge pojave. Otpor turskom prodoru prema sjeverozapadu Balkanskog poluotoka već je od početak XV. stoljeća ovisio o sposobnosti budimskoga kralja. Je li on mogao izvršiti zadatak što ga je povijest pred njega postavila? Kako je istaknuto, staleški su animoziteti jednako slabili kraljevu djelotvornost, kao i carska stvarnost ili san o Carstvu u Žigmunda i Matijaša. I s tog bi se stajališta mogao promatrati feudalni otpor Matijaševu apsolutizmu. Društvena gledišta elite nisu mogla dopirati dalje od vlastitih staleških interesa i regionalne pripadnosti, što će napose biti izraženo u epohi Jagelovića. Povjesniku, dakako, jedva može biti od koristi neprijeporni sud da su u XV. stoljeću, napose u doba Matijaša Korvina, "objektivni interesi civilizacije i njenog razvitka tražili da se u Podunavlju izgradi velika i snažna državna zajednica kao brana pred Turcima" kada su Matijaševi suvremenici jednako tako objektivno mogli

[121a] Dekret kralja Matijaša iz god. 1471, članak 1: "Quod nos singulis annis circa festum Ascensionis Domini de consilio praelatorum et baronum nostrorum edicamus generalem conventum omnibus regnicolis nostris. Et hoc si exigat necessitas" (Corpus iuris Hungarici, 221); članak 11: "Item, quod nos de caetero nullam dicam sive taxam (praeterquam lucrum camerae) generaliter a regnicolis propter aliquam causam exigamus aut exigere faciamus, praeter voluntatem eorum et consensum" (isto, 222).

[122] Klaić 1899-1911, II/3, 124-129; Krnic; Kurelac 1988, 135.

[123] Klaić 1982b, 163-164, 167.

uvažavati samo ono što se neposredno oko njih zbivalo, a to je bila apsolutistička politika vladara koji je zanemarivao staleški ugarski sabor, pa se takvoj politici valjalo oduprijeti.[124] Otpor apsolutizmu značio je, osim svega drugoga, i prosvjed zbog neprimjerene Matijaševe djelatnosti u srednjoj Europi (Češka, Habsburgovci), ali je, s druge strane, ograničavanje kraljevih poreznih prava (otpor prema poreznoj reformi) stezalo i sámu materijalnu osnovicu protuturskog otpora. Ako se staleškom otporu vlastele i nerazumnoj djelatnosti kralja u Podunavlju i srednjoj Europi doda i skromna potpora europskih sila kraljevu pokušaju zaustavljanja Osmanlija, Matijaševa turska politika postaje još jasnijom. Protuturski rezultat njegove vladavine, zbog objektivnih i subjektivnih, vanjskih i unutarnjih razloga, i nije mogao biti uspješnijim ili barem ne bitno boljim nego što je bio.[125] Obrazovanje "velike i snažne državne zajednice" u Podunavlju bijaše samo tezom povjesnika. U društvenoj stvarnosti korvinskoga doba, pak, samo neostvarivom zamisli što je za posljedicu imala uzaludno rasipanje snagâ na prostoru između Budima i Beča. Četvrtstoljetni sukob Matijaša Korvina i Fridrika III. nagovijestio je takve zamisli i na habsburškoj i na korvinskoj strani. Bio je to sukob dinastičkih zamisli o jakoj državi u Podunavlju, ali je konačni njihov rezultat bio više nego skroman. Potkraj XV. stoljeća za jednu podunavsku državnu zajednicu koja bi na sebe mogla preuzeti dužnost protuturske obrane vrijeme još nije bilo nastupilo.

Uzaludni napor pape Pija II.

Jedina europska snaga koja se u sredini XV. stoljeća nastojala uključiti u otpor Turcima na Balkanskom poluotoku, doživljavajući ga prije svega kao ideološki kršćansko-islamski sraz, bilo je papinstvo. Papa Pio II, odnosno humanist Enea Silvio Piccolomini, već se prilikom izbora za papu 1458. god. izbornom kapitulacijom obvezao da će povesti križarski rat protiv Turaka, a 1459. god. je u Mantovi sazvao skup europskih vladara, nastojeći radi toga ublažiti njihove međusobne suprotnosti, napose među onima što su u protuturskom pohodu trebali biti nosiocima (Fridrik III. i Matijaš Korvin). Iduće je godine, dapače, pozvao zapadnu Europu u rat protiv Turaka, ali od svega nije bilo ništa, premda je na središnjem dijelu Balkanskog poluotoka upravo tada sve više rasla opasnost od turskog širenja. Srpska despotovina pala je 1459. god. pod tursku vlast, jednak je udes sada zaprijetio Bosni.

[124] Keršovani, 30; o Matijaševim političkim koncepcijama: Klaić 1899-1911, II/3, 68; Hóman 1936, 615--617; Pirenne 1956, 430-431; Klaić 1962b.

[125] Na izostanak europske pomoći u otporu Turcima žalio se već i sâm Matija Korvin. U maločas spomenutoj pjesmi *Matija kralj ugarski govori Antunu Konstanciju, pjesniku italskom* Ivan Česmički, zapravo, izražava i kraljeva gledišta kad kaže:

"Tko misli, da pritekne u pomoć mojoj stvari.
Francuska spava, Španjolska za Krista baš ne mari,
Engleska propada od pobune velikaša,
A susjedna Njemačka u besciljnom zborovanju vrijeme trati.
Italija se i dalje svojom trgovinom bavi.
I nikoga, osim Venećana, briga za mnom ne mori"
(Česmički, 39).

A ljeti 1475. godine, prije pohoda na Šabac, kralj se u pismu papi Sikstu IV. tužio da je "od svih napušten" (derelictus ab omnibus), dakle od europskih vladara (Klaić 1899-1911, II/3, 95). U nimalo jednostavnoj prosudbi o Matijašu i njegovu dobu koja ne podnosi nikakvih shematizacija tu pojavu ne valja zanemariti. Na nju je u hrvatskoj historiografiji prva izričito upozorila N. Klaić (1962b). Cjelovite, utemeljene ocjene o korvinskoj epohi u hrvatskoj historiografiji nema. Pokušaj V. Klaića (1899-1911, II/3, 153-158) romantično je pripovjedan i uglavnom zastario, premda je njegov iscrpan opis povijesti korvinskog razdoblja u Hrvatskoj jedini koji je potekao iz hrvatske historiografije (II/3, 1-158).

Pio II. je zbog toga sva svoja nastojanja usmjerio prema srednjovjekovnoj Bosni i Stjepanu Tomaševiću. Papin je legat u studenome 1461. god. okrunio novoga kralja, što je bio znak papine potpore Bosni. Polagano su se mijenjale i vanjske okolnosti. Ublažavale su se suprotnosti bosanskog i ugarskog dvora, a i Venecija je od sredine 1462, kada se već naslućivao veliki prijelom u balkanskom zaleđu, počela novčano pomagati Matijaša Korvina, ali je sve to bilo uzaludno. U svibnju 1463. god. Turci su srušili srednjovjekovnu bosansku državu.[126]

Niti taj poraz nije ugušio polet pape Piccolominija, tim prije što je pad Bosne i u Europi izazvao jak dojam. Porasla je spremnost za pohod protiv Turaka u kojemu je središnjom osobom bio Pio II. Ljeti 1463. god. izvršene su i nužne diplomatske pripreme. Potkraj srpnja Matijaš je sklopio mir s Fridrikom III. Da bi osigurao vlastito zaleđe, Matijaš je Habsburgovcima priznao pravo na ugarsko-hrvatsko prijestolje, ako sâm ne bi imao nasljednika. U sredini rujna, pak, kralj je sklopio i ratni savez s Venecijom, pa je papa Pio II. u listopadu mogao objaviti križarski rat protiv Turaka.[127]

Između srpnja i listopada 1463. god. stvorena je široka osnova za protuturski pohod na kopnu i moru. Matijaš je trebao biti nositeljem pohoda na Balkanskom poluotoku, a u Anconi se trebalo okupiti križarsko brodovlje. Konačni je rezultat bio skroman. Europa je bila ravnodušna prema zamisli o križarskom ratu, a kada je u kolovozu 1464. god. u Anconi umro papa Pio II, pripreme za pohod bile su zauvijek prekinute. Osobni napor pape Pija II. pokazao se uzaludnim.

Kako zaustaviti Osmanlije?

Slom zamisli o europskom pohodu protiv Turaka 1463 – 1464. još je jednom potvrdio da stvarnim uporištem otpora može biti samo ugarsko-hrvatski kralj. Već je nakon kršćanskog poraza kod Varne (1444) postala nedvojbenom činjenica da je sultan stvarni gospodar Balkanskog poluotoka. Osmanlijsko širenje prema sjeverozapadu postalo je kriterijem prosudbe o uspješnosti djelovanja vladarâ i političkih zajednica na balkanskom prostoru. Već su se u tijeku prve polovice XV. stoljeća oblikovala samo dva politička rješenja: otpor ili prilagodba Turskom Carstvu. Vještiji, ako su mogli, prihvaćali su ovo drugo. Tako je postupio Dubrovnik koji je od 1430. god. dalje ugovorima sa sultanom nastojao osigurati i gospodarski položaj u zaleđu i slobodu Grada. Ali, takva *libertas* nikome drugome, osim Dubrovniku, nije bila dostižna. Sultan je mogao prihvatiti slobodu Dubrovnika, smatrajući ga otvorenim prozorom prema Jadranu i Zapadu, ali je prema svim drugim balkanskim državama iskazivao samo najčišće osvajačke ciljeve pobjedničkog Turskog Carstva. Nakon pada srpske despotovine i bosanske države pod tursku vlast Budim je bio jedinim uporištem protuturskog otpora.

U zrcalu društvenih okolnosti što ga čine balkansko-europska konstelacija, ugarsko-hrvatsko državno ustrojstvo i smjernice vanjske politike, Matijaš Korvin je u otporu spram Osmanskog Carstva učinio onoliko koliko je objektivno mogao. Napuštajući napadačke zamisli što su se porazom kod Varne bile pokazale neizvedivima, ograničio se na zaustavljanje turskog širenja. U biti, slijedio je Žigmundovu zamisao o obrambenim taborima iz godine 1433. Nije odlučnom činjenica da od Žigmundove protuturske osnove nikada ništa nije bilo ostvareno. Sáma zamisao o taborima svjedočila je o sazrijevanju Žigmundovih gledišta o turskoj opasnosti. Ako je 1396. god. nepromišljeno pojurio prema Nikopolju, četiri desetljeća poslije, potkraj vladanja, shvatio je da je najvažnije braniti ono što Osmanlije još nisu uspjele osvojiti da bi se tako spriječio njihov prodor prema srednjoj Europi. Ne samo balkansko-panonski nego ni srednjoeuropski prostor nisu u tom času raspolagali potrebnim preduvjetima za napadački stav spram Turskog Carstva. Zbivanja što su prethodila bitki kod Varne 1444. god. i uspjesi Janka Hunyadija bijahu samo varkom što je omogućila kršćanski poraz. Organiziranje obrane bijaše stvarni protuturski domet balkansko-panonskog prostora u sredini XV. stoljeća.

Matijaševa protuturska djelatnost u svemu je slijedila Žigmundove obrambene spoznaje. Potkraj 1463. god. sâm je provalio u Bosnu i zauzeo Jajce ne čekajući stvaranje križarskih snaga u Anconi. Kada je umro papa Pio II, uistinu je ostao sâm pred Turcima. Osvojio je 1464. god. Srebrnik i oblikovao Jajačku i Srebrničku banovinu radi zaštite Slavonije i Ugarske od turskog osvajanja.[128] Tako je konačnim Matijaševim dosegom bilo zaustavljanje turskih osvajanja na granici srednjovjekovne Bosne. Takav je rezultat bio svakako mnogo skromniji od zamislî što su ih 1463. god. zastupali papa Piccolomini i Matijaš Korvin, ali njegovu važnost za hrvatsku povijest nipošto ne bismo smjeli zanemariti. Djelotvornost korvinskog obrambenog sustava bila je, doduše, ograničena. Kralj je 1469. god. dvjema banovinama dodao i Senjsku kapetaniju, pošto je Senj oduzeo Frankapanima, čime je proširio obrambeni sustav. Njegovim su dijelom bili i kraljevski gradovi u južnoj Hrvatskoj, južno od Velebita (Ostrovica, Knin, Klis), ali taj obrambeni bedem ipak nije spriječio turska pustošenja na čitavom prostoru od Drave do Jadrana. Godine 1468. započele su turske provale u Hrvatsku, Slavoniju i kopnena zaleđa gradova mletačke Dalmacije. Potrajale su petnaest godina, do Matijaševa primirja sa sultanom 1483. god. i za to vrijeme opustošile seoski prostor na velikim dijelovima Hrvatske i Slavonije.[129]

Pa ipak, korvinski je sustav spriječio turska osvajanja hrvatskih zemalja i odgodio njihovo uključivanje u opseg Turskog Carstva za otprilike polovicu stoljeća. Unatoč svim propustima Matijaševe politike i neprimjerenu rasipanju snaga, zaustavljanje turskih osvajanja neprijeporni je plod korvinskoga razdoblja. Odlaganje rasapa kraljevstva moglo bi se, možda, činiti tek nevažnim iverom u protjecanju vremena povijesti, ali u svakodnevici ljudi na ugroženim dijelovima Hrvatske to bijaše produživanje života i nade u opstanak na opustošenim ognjištima.

[126] O papi Piju II, padu Bosne i Matijašu Korvinu: Klaić 1899-1911, II/3, 32-45; Poviest 1942, 555-584; Božić 1952, 161-162, 169-171; Ćirković 1964, 330-333; Foretić 1980, 232; Jedin III/II, 598-605; papa Pio II. i Dubrovnik: Lučić 1994.

[127] Klaić 1899-1911, II/3, 21-29; Božić 1952, 169-170.

[128] isto, 45-50; Moačanin, 24.

[129] isto, 76-82, 118-124, 131-137; o turskim provalama u zaleđa dalmatinskih gradova: Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 66-71.

8. Slom srednjovjekovne države

Uzmak Jagelovića

Smrt Matijaša Kovrina 1490. god. nije bila tek pukom odrednicom u vladarskom slijedu niti jednostavna smjena dinastija. Dolazak Jagelovića na ugarsko-hrvatsko prijestolje značio je konačni uzmak vladara pred temeljnim zahtjevom o nužnosti protuturskog otpora. Za dva posljednja Jagelovića krivulja je vladarske moći bila u naglom padu. U usporedbi sa žigmundovskim i korvinskim razdobljem društveni su preduvjeti za Vladislava II. i Ludovika II. bili upravo onoliko skromniji, koliko se za njihova vladanja pojačao pritisak Turskog Carstva na Hrvatsku. Dok je Matijaš Korvin, unatoč suvišnom usmjeravanju snaga prema srednjoj Europi, ipak sâm sudjelovao u ratovima s Turcima, Jagelovići napuštaju djelotvorni, organizirani otpor njihovu pritisku. Ako je Hrvatska u doba Jagelovića zabilježila i uspjehâ u neprekidnim sukobima s Osmanlijama, oni ne bijahu plodom vladareve djelatnosti. Otpor turskom ugrožavanju nosila je sáma Hrvatska u samozatajnom naporu njezinih ljudi.

Tako nepovoljan razvoj na hrvatsko-turskoj granici bilo bi, dakako, najjednostavnije, ali i najpovršnije tumačiti samo značajem i osobnim ponašanjem Jagelovića. Točnije je, zapravo, da je skup društvenih preduvjeta nakon Matijaševe smrti postajao sve nepogodnijim za organiziranje kraljevske vlasti i protuturskog otpora. U procijepu između kraljevskih mogućnosti i turskog pritiska kralj je bivao sve bespomoćnijim. Matijaš Korvin je nastojao održavati ravnotežu između dvaju razvojnih područja (ustrojstva vladanja i djelovanja vanjskih činitelja) što su usmjeravali tijek povijesti na hrvatskom dijelu zemalja krune sv. Stjepana. U doba Jagelovića ta se ravnoteža naglo i konačno raspala.

Već je i sâm izbor Vladislava II. za ugarsko-hrvatskog kralja u srpnju 1490. god. bio plodom procjene ugarskih staleža da će upravo taj kralj najmanje ugrožavati njihove staleške povlastice. Tzv. krunidbenom zavjernicom od 31. VII. 1490. god. Vladislav II. je očekivanja staleža u potpunosti ispunio. Obvezao se da neće uvoditi "ma kakve novotarije" kao što je činio kralj Matijaš, čime se odrekao prava na samostalnu poreznu politiku vladara. Prihvatio je i to da će se suglasiti sa svime što odluče prelati i baruni kraljevstva, pa je time njegova vlast bila sasvim podvrgnuta interesima ugarskog sabora. Dekretom, pak, ugarskog sabora od 7. III. 1492. god. sasvim je potkopana samostalnost kraljevske vlasti: ukinuti su porezi Matijaša Korvina i obnovljeno porezno ustrojstvo kakvo je postojalo u doba Žigmunda i Albrechta, zajedno s izuzećima od plaćanja poreza. Kralj više nije smio pozivati u rat izvan države, a i u njezinu okviru samo onda ako se kraljeva plaćenička vojska ne bi mogla oduprijeti neprijatelju.[130] Kralj se na taj način gotovo odrekao političkih i novčanih ovlasti u korist feudalne elite. "Krunidbena zavjernica" i dekret budimskog sabora bijahu stoga osnovicom vladarske nedjelotvornosti Jagelovića i nagovještajem njihova sloma trećinu stoljeća poslije. Ti su dokumenti svjedočanstvo o konačnoj prevlasti feudalne oligarhije nad kraljevskom vlašću, ali istodobno i dokaz o političkoj nesposobnosti Jagelovića na panonsko-balkanskom prostoru. Oni su na njemu zauvijek, do konačne propasti kraljevstva, bili samo izgubljenim strancima.

[130] Corpus iuris Hungarici, 255-257 (zavjernica Vladislava II), 257-283 (*Decretum primum* 1492, čl. 1-108, u nj uključeni *Articuli nobilium regni Sclavoniae,* čl. 1-11, 281-282); Klaić 1899-1911, II/3, 170-173, 183.

Krbavski poraz

Pitanje vladarske djelotvornosti Jagelovića nezaobilazno je u razlaganju o mogućnostima otpora Osmanlijama u Hrvatskoj potkraj XV. i u prvoj četvrtini XVI. stoljeća. Ako su istaknuti vladari XV. stoljeća, Žigmund i Matijaš Korvin, vodili pretjerano široku vanjsku politiku, pa je i to bio jedan od uzroka zbog kojih je hrvatski prostor bio izložen vanjskom pritisku i početnoj etapi prostorno-političkog razdvajanja (Venecija, Turska), onda su Jagelovići na taj proces što se nakon 1500. god. pretvara u društveno "raščinjavanje" još jače, pogubnije djelovali, ali zbog sasvim suprotna razloga: ne samo da nisu mogli voditi nikakvu vlastitu vanjsku politiku nego su i svojim oskudnim dinastičkim djelovanjem bili samo periferni, više-manje bespomoćan dodatak političkim sustavima što se na početku XVI. stoljeća oblikuju na europsko-mediteranskom prostoru, izvan ugarsko-hrvatske države. Od početka vladavine Jagelovića ta je činjenica izravno usmjeravala i razvoj hrvatskih zemalja određujući djelotvornost protuturskog otpora. Ubrzo nakon izbora Jagelovića položaj Hrvatske spram Turskog Carstva počeo se naglo pogoršavati.

Nakon isteka primirja što ga je 1483. god. Matijaš Korvin bio sklopio sa sultanom, Turci su 1490. god. obnovili prodore u Hrvatsku. U jesen 1491. god. Turci su bili poraženi kod Udbine, ali su dvije godine kasnije, 9. rujna 1493. god., teško porazili hrvatsku plemićku vojsku na Krbavskom polju.[131] Teški krbavski rasap nije neposredno uzrokovao prostorne promjene na hrvatsko-turskoj granici, jer turski ratovi u Hrvatskoj još nisu bili prešli iz faze provalâ u razdoblje osvajanja hrvatskih zemalja, ali je ipak bio prijeloman. Prije svega, bolno je i jače od ijednog poraza u ranijim bitkama s Turcima odjeknuo u svijesti hrvatskoga naroda. Dodajući u Grobniku glagoljskom Brevijaru i zapis o krbavskom porazu, pop Martinac ističe da "tagda že pobeždena bisi čest krstjanska", a "tagda načeše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini". Tegobe turske epohe sažima u izvanredni izričaj o Turcima što "nalegoše na jazik hrvatski" i "robljahu vse zemlje hrvatske i slovinske do Save i Drave".[132] Osjećaj tragičnosti poraza iskazuje i najstariji sačuvani izvještaj o sukobu na Krbavskom polju što ga je 13. rujna 1493, četiri dana nakon bitke, sastavio Antonio Fabregues, poslanik pape Aleksandra VI. u Senju. Govoreći o "najjadnijoj i osamljenoj Hrvatskoj" (miserima et desolata Croacia), on ističe da je na Krbavskom polju "zarobljeno i pogubljeno čitavo hrvatsko plemstvo", pa u "čitavoj Hrvatskoj nitko nije preostao tko bi se mogao oduprijeti" Turcima. I ninski biskup Juraj Divnić u pismu papi Aleksandru VI. potkraj rujna 1493, još uvijek u neposrednom ozračju bitke, doživljaj sukoba sažima u izričaj o "porazu kršćana" (clades christianorum) i "propasti pokrajinâ Hrvatske, Slavonije i Panonije". U takvom se izričajnom opsegu gibaju i druga vrela o krbavskom porazu. Kralju Maksimilijanu je u listopadu 1493. god. Krbavska bitka "okrutan i grozan poraz", a kroničar Ivan Tomašić je još u sredini XVI. stoljeća taj poraz smatrao "prvim rasapom kraljevstva hrvatskoga".[133]

Sudionici i žrtve

Nasuprot jednodušnosti dojmova o težini poraza na Krbavskom polju, podaci vrelâ o sudionicima i žrtvama bitke veoma su neujednačeni, a njihov stvarni broj teško odrediv.

[131] Mesić 1865, 62-66; Klaić 1899-1911, II/3, 190-194.

[132] Hrvatska književnost 1969, 83-84.

[133] Šišić, Rukovet, 191-192, 193-199, 209-210, 303-306.

Prvi izvještaj o Krbavskoj bitki, Antonija Fabreguesa, ističe da se hrvatska vojska sastojala od 6000 pješaka i 2000 konjanika, ukupno, dakle, od 8000 ratnika, dok je u turskoj vojsci bilo 9000 konjanika. Ninski biskup Juraj Divnić, samo dva tjedna nakon Fabreguesa, već udvostručuje broj hrvatskih vojnika i kaže da ih je bilo "gotovo 15 tisuća". Drugi izvjestitelji i pisci više-manje se gibaju između Fabreguesove i Divnićeve procjene. Broj turskih ratnika u kršćanskim vrelima manje je kolebljiv, između osam i deset tisuća, izuzevši Ludovika Crijevića Tuberona koji kaže da je u turskoj vojsci bilo 6000 "odabranih vojnika". Naravno, turska vrela još više umanjuju broj turskih, a povećavaju broj hrvatskih vojnika u Krbavskoj bitki da bi tursku pobjedu učinili još sjajnijom. Prema nepoznatu turskom piscu iz prve polovice XVI. stoljeća, kršćanska se vojska sastojala od 15 000 vojnika, što je jednako podatku u Jurja Divnića, ali je zato u turskoj vojsci bilo samo 4000 ratnika.[133a]

I obavijesti o broju žrtava u vrelima su neujednačene. Već Fabregues izvješćuje papu Aleksandra VI. da je od 8000 preživjelo "jedva 300 kršćana", a Juraj Divnić ističe da je, što ubijeno što zarobljeno, "trinaest tisuća ljudi". Mlečanin Donado da Lezze, pak, u djelu *Historia Turchesca* s početka XVI. stoljeća, donosi i točan broj poginulih, odnosno broj glava i noseva što su ih s kršćanskih tijela otkinuli Turci: 7686. Samo je austrijski kroničar Jakov Unrest nešto umjereniji i spominje brojku od oko tri i pol tisuće ubijenih.[134]

Koliko je uistinu bilo sudionikâ i žrtava u bitki na Krbavskom polju teško je, dakle, odrediti, ali je sasvim sigurno da su brojčani podaci u vrelima općenito preuveličani, u nekima upravo pretjerani. Takvo preuveličavanje kvantitativnih podataka bilo je uobičajenim postupkom u srednjovjekovnim vrelima. Kroničari i izvjestitelji su prevelikim brojkama iskazivali svoje dojmove, u ovom slučaju strah pred turskim neprijateljem ili užas zbog poraza. Broj je ratnika na Krbavskom polju, pa po tome i broj žrtava, nedvojbeno bio manjim nego što kazuju vrela, ali se iz Fabreguesova izvještaja najvjerojatnije smije preuzeti podatak o brojčanoj ravnoteži hrvatske i turske vojske. Poraz na Krbavskom polju nije bio plodom brojčane nadmoći Turaka. Uzroci bijahu složeniji. Suvremenik Krbavske bitke Antonio Bonfini kaže da su turski vojnici – prema njemu ih je bilo 9000, među njima 8000 konjanika – bili iskusnim ratnicima, dok je, nasuprot tome, u Derenčinovoj vojsci od jedva 7000 ljudi bilo samo 500 konjanika, svi ostali hrvatski vojnici bili su oskudno naoružani i nevješti ratovanju.[134a] Bonfinijevo je izlaganje, po svoj prilici, također pretjerano, i u ocjeni vrsnoće dviju vojski i u brojčanom odnosu konjanikâ, ali ga ipak ne bi valjalo sasvim zanemariti. Jer ta razlika u ustrojstvu dviju vojski bijaše najvažnijim uzrokom tako teška poraza.

Ako bismo, prema tome, u izvještajima o krbavskom porazu, prije svega u izričajima o izginuću "čitavog hrvatskog plemstva", mogli uočiti stanovitu pragmatičnost i težnju prema kroničarskoj pretjeranosti, ipak je izvan dvojbe činjenica o teškim ljudskim gubicima u redovima hrvatskog plemstva. To znači da je gubitke pretrpio onaj sloj hrvatskog stanovništva koji, doduše, nije sâm nosio teret turskih ratova jer su se turska pustošenja ponajprije prelijevala preko seoskih područja i seoskih društava, ali koji je zato vršio važan zadatak organiziranja obrane, od bana do vlastele što bijahu na čelu plemićkih banderija. Stvarnom, pogubnom posljedicom Krbavske bitke bilo je slabljenje otporne moći hrvatskoga kraljevstva upravo u času kada je jačao turski pritisak i počinjalo razdoblje turskih osvajanja.

[133a] isto, 192, 196, 297, 314.

[134] isto, 192, 197, 287, 293.

[134a] isto, 283.

Krbavski je udarac bio još teži zbog toga što se vojno slabljenje Hrvatske podudaralo s nedjelotvornošću kraljevske vlasti. Sve do kraja srednjovjekovne ugarsko-hrvatske države Jagelovići nisu mogli pružiti Hrvatskoj znatniju pomoć. Jedino što je Vladislav II. učinio, bilo je novo trogodišnje primirje sa sultanom godine 1495, ali je to bio samo časovit predah.[135] Turska je opasnost na prijelomu XV. i XVI. stoljeća zaprijetila hrvatskom kraljevstvu. Kakva je u času najveće opasnosti bila uloga ugarsko-hrvatskog kralja?

Jagelovići i protuturski savez 1501. godine

Uključivanje Vladislava II. u protuturski savez godine 1501, valja istaknuti, nije bilo plodom ozbiljne kraljeve odluke da je nužno prekinuti pasivni stav spram Turskog Carstva, jer bi se jedino tako mogla braniti Hrvatska, odnosno Ugarska, nego promjenâ u europskim političkim odnosima što su bivale daleko izvan države Jagelovića, pa i protiv kraljeve volje. Dok je trajalo primirje što ga je Vladislav II. sa sultanom produžio do početka 1501, Tursko Carstvo je jasno iskazalo osvajačke zamisli prema hrvatskom prostoru, napose prema istočnojadranskim gradovima pod vlašću Mletačke Republike. Na samom kraju XV. stoljeća turska je politika postajala protumletačkom, pa je provalama u okružja dalmatinskih gradova, prije svega napadom na zadarsko zaleđe u lipnju 1499. god., započeo novi mletačko-turski rat. Ugrožena na širokom prostoru od Dalmacije do Peloponeza, Venecija je svim silama nastojala stvoriti protuturski savez i u nj uključiti Vladislava II. Nakon dugih pregovora savez između Venecije, pape Aleksandra VI. i Vladislava II. sklopljen je tek 13. svibnja 1501. godine. Papa i Republika obećali su obilatu novčanu pomoć ugarsko-hrvatskom kralju. Aleksandar VI. se obvezao da će u tijeku tri godine davati Vladislavu II. 40 000 dukata godišnje, Venecija 100 000 dukata, pa je Budim trebao godišnje dobivati 140 000 dukata.[136]

Visoka novčana pomoć Vladislavu II. pokazuje, s jedne strane, da su sudionici saveza znali za posvemašnju novčanu i vojnu slabost ugarsko-hrvatskog kralja, s druge, točno ocrtava njegovu nesamostalnost u ratu protiv Turskog Carstva. Vladislav II. u njemu ni o čemu nije odlučivao, umjesto njega odlučujućim je činiteljem bila Mletačka Republika, ona je usmjeravala odnos rata i mira. Kako je u tom ratu pretrpjela ozbiljne udarce, izgubivši važna uporišta na Peloponezu (Lepant, Modon, Coron), nužno je žudila miru, pa je potkraj 1502. god. i prihvatila mir što ga je Republici ponudio sultan Bajazit II. Sada se pokazala sva nesamostalnost Vladislava II. u protuturskom savezu: nije mu preostalo drugo nego da slijedi Veneciju i da u kolovozu 1503. god. i on sklopi sedmogodišnje primirje s Turcima.[137]

Rezultati sudjelovanja Vladislava II. u protuturskom savezu godine 1501. i 1502. bijahu veoma skromni. Mletačko-turski rat je nedvojbeno upozoravao na strateške ciljeve Turskog Carstva, u kojima hrvatski prostor bijaše prvi na udaru. Ugarski kralj je, unatoč tome, bio suzdržano bojažljiv, ostajući daleko od svakog protuturskog programa.

Pa ipak, u tom ratu i Hrvatska je zabilježila uspjehâ u sukobu s Turcima, ali oni bijahu plodom pojedinačnih napora, a ne djelatnosti budimskog kralja. Hrvatski uspjesi

[135] Klaić 1899-1911, II/3, 199.

[136] I libri commemoriali VI, 46-47. Usp. Mesić 1864, 426-427; Klaić 1899-1911, II/3, 216-217; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 179-187.

[137] Klaić 1899-1911, II/3, 220; Mesić 1864, 430-431; Lane 1977, 242; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 187.

u borbama s Turcima na razmeđu XV. i XVI. stoljeća vezani su uz hrvatskog hercega i bana Ivaniša Korvina.

Otpor osamljenih

Neuspješni suparnik u sukobu za ugarsko-hrvatsko prijestolje nakon smrti svojega oca Matije Korvina 1490. god., Ivaniš Korvin je dobio sporazumom s Vladislavom II. naslov slavonskog hercega, a 1495. god. imenovan je banom Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Kada je 1499. god. imenovan doživotnim hrvatskim banom, pripala mu je i dužnost ratovanja s Turcima. U trenutku kada je započinjao mletačko-turski rat, Ivaniš je na početku 1499. god. izvojevao nekoliko pobjeda nad Turcima, a potkraj 1501. god. porazio je Turke pod Jajcem, razbivši opsadu grada.[138] Od svih Ivaniševih uspjeha, taj je bio najvažniji. Bio je to prvi uspjeh u obrani Jajca što je hrvatski banovi gotovo tri desetljeća ustrajno vrše nastojeći sačuvati tu najvažniju točku u korvinskom protuturskom bedemu.

Ivaniševe pobjede nad Turcima nisu mogle primjetno utjecati na hrvatsko-turske odnose, dijelom i zato što je on ubrzo zatim umro (1504), ali je njegova djelatnost svejedno veoma važna jer osvjetljava stvarni položaj Hrvatske spram osmanlijskog pritiska u prvoj četvrtini XVI. stoljeća. Nakon godine 1500. Jagelovići gotovo sasvim napuštaju onu ulogu u organiziranju protuturskog otpora što su je ugarsko-hrvatski vladari imali u tijeku čitavog XV. stoljeća, a dužnost obrane u Hrvatskoj prelazi na istaknute pojedince, od feudalaca i kondotijera do hrvatskih banova. Kao osamljeni borci, najčešće bez jače potpore okolnih političkih snaga (prije svega Venecije i Beča), odupirat će se turskim nasrtajima na prostoru što se protezao od Jajca do Hrvatske južno od Velebita i zaleđa dalmatinskih gradova. Ivaniš Korvin, pobjednik kod Jajca, bijaše prvi u tom nizu, nakon njega istakli su se mnogi: Žarko Dražojević, Petar Berislavić, Ivan Karlović, Krsto Frankapan, Petar Kružić i drugi. Mnogi od njih bijahu hrvatskim banovima, drugi, kao Žarko Dražojević i Ivan Karlović, kondotijerima Mletačke Republike, ovaj posljednji, dapače, i jedno i drugo. Ta razlika u političkom položaju bijaše gotovo nevažna. Sve ih je spajala žudnja za otporom turskom osvajaču. Dakako, protuturski otpor nije se mogao voditi samo vlastitim samoprijegorom, nužna je bila novčana pomoć. Kako su Jagelovići bivali sve siromašnijima, pa su sve oskudnije podupirali vlastite banove, Hrvatska je u prvoj četvrtini XVI. stoljeća sve više ulazila u nedjelotvorni labirint europskih političkih odnosa. U njemu su dvorovi i vladari prije svega vodili računa o vlastitim ciljevima obazirući se na ugroženu Hrvatsku samo onoliko koliko je njezin otpor bio sukladan njihovim gledištima. Hrvatski banovi i kondotijeri, osamljeni spram Turskog Carstva, nužno ulaze u mrežu političkih interesa, u trokutu od Budima i Beča do Venecije.

Potkraj XV. stoljeća poljički knez Žarko Dražojević upravo zbog toga ulazi u službu Mletačke Republike i postaje njezinim kondotijerom. Samo je na taj način mogao braniti svoju poljičku baštinu od turskih provala. Venecija je, dakako, bila mnogo izdašnija u kićenim naslovima nego u stvarnoj pomoći. Dražojevića je nazivala "sjajni knez Žarko", a nakon njegove smrti 1508. god. i "vojvodom", ali je njezina novčana pomoć bila oskudna, a visina ovisna o stupnju mletačkih interesa. U žaru mletačko-turskog

[138] Sanudo V, 25-26; Šišić, Rukovet, passim; Mesić 1864, 429; Klaić 1899-1911, II/3, 207-222.

rata, na početku 1501. god. Žarko je dobivao skromnih 20 dukata mjesečno, s kojima je morao izdržavati 25 konjanika. Ali, nakon sklapanja mira sa sultanom provizija mu je 1503. god. smanjena na 12 dukata, a njegova konjanička četa ukinuta. Ipak, ujesen iste godine novčana pomoć Žarku Dražojeviću ponovno je podignuta na 20 dukata mjesečno, ali i to zato što je Signoriji prepustio jedan svoj kaštel iznad Cetine.[139] Na početku 1508. god. Žarko je poginuo u jednom sukobu s Turcima.

Krbavski kondotijer Venecije

U takvom su se procijepu, između napada Osmanlija i oskudne, strogo uvjetovane pomoći, nalazili hrvatski feudalci u kondotijerskoj službi Mletačke Republike. Jedva je boljim od Dražojevićeva bio položaj drugog mletačkog kondotijera, kasnije hrvatskog bana, krbavskog kneza Ivana Karlovića. Prvi poznati kondotijerski ugovor s Mletačkom Republikom Karlović je sklopio 1509. god., posljednji godine 1524. U skladu s veoma važnom strateškom ulogom Karlovića koji je, štiteći svoje baštinske posjede u Hrvatskoj južno od Velebita, branio i najvažniji mletački posjed na istočnoj obali Jadrana, Zadar, i godišnja kondotijerska plaća Ivana Karlovića bila je mnogo viša, barem u načelu, od one što je Venecija davala Žarku Dražojeviću. Ovisno o promjenama u mletačko-turskim odnosima i procjenama mletačke vlade o stupnju ugroženosti Zadra turskim provalama, što znači i o stupnju korisnosti Ivanova kondotijerstva, Karlovićeva je godišnja plaća trebala biti između 1000 i 5000 dukata. S tim je iznosom trebao držati, osim svojih četa, još i veću skupinu konjanika, prema ugovoru iz godine 1509. čak 150, s kojima je bio dužan braniti mletački posjed od Zadra do Splita. Ali, Karlović je teško dobivao obećanu kondotijersku plaću. Vlada je ili otezala ili sasvim ukidala isplate svojemu kondotijeru, pa je 1519. god. Karlović čak i osobno došao u Veneciju da izravno od dužda zatraži pomoć. Na moljakanje je bio primoran jer je čak i u razdoblju kada je 1521. god. prihvatio čast hrvatskog bana od Jagelovića dobivao veoma skromnu, gotovo nikakvu pomoć.[140]

Cambraiska zamka

Sudbina hrvatskih osamljenika na turskoj granici i njihov teški, katkad i ponižavajući, kondotijerski položaj nedvojbeno su svjedočanstvo o ulozi Jagelovića u najtežem razdoblju hrvatske povijesti nakon godine 1500. Vladislav II. se podvrgavao europskim političkim zamislima, od europskih sila primao i znatna novčana sredstva radi suzbijanja turskih provala, ali je unatoč tome u Hrvatskoj jedva podupirao protuturski otpor. Potkraj prvog desetljeća XVI. stoljeća, u godinama kada je u okršaju s Turcima u splitskom zaleđu poginuo Žarko Dražojević, a Ivan Karlović sklapao prvi kondotijerski ugovor s Mletačkom Republikom, Vladislav II. se još jednom zanosio varkom o samostalnoj politici budimskog dvora, iskazujući potpuno nesnalaženje u političkim odnosima na hrvatskom prostoru.

[139] ASV, Senato Mar, R. 15, 52'-53; R. 16, 10, 20.

[140] I libri commemoriali VI, 103, 27. II. 1509; Sanudo VIII, 56, 140, 173. Usp. Grgec; Gulin 1979; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 202-206.

Godine 1508. sklopljena je Liga u Cambraiju, na poticaj pape Julija II, cara Maksimilijana i francuskog kralja Luja XII. Njezinim je ciljem bilo uništenje Mletačke Republike. Kao što je Venecija od početka 1500. god. diplomatski privlačila Vladislava II. u protuturski savez, sklopljen 1501, tako ga je Cambraiska liga nakon 1508. god. nastojala uvući u protumletački savez postavljajući pred njega zadatak osvajanja Dalmacije. Venecija je pokušavala spriječiti širenje Cambraiske lige i na ugarsko-hrvatskoga kralja. U jesen 1509. god. ona je u Budim uputila svojega poslanika Pietra Pasqualiga da na budimskom dvoru zastupa mletačke interese. Pasqualigo, doduše, nije uspio spriječiti kraljevo pristupanje Ligi, ali je mletačkoj vladi mogao pouzdano javiti da Republici neće zaprijetiti nikakva opasnost iz Budima. Poslanstvo Pietra Pasqualiga na ugarskom dvoru postiglo je pun uspjeh. Dapače, odnos Budima i Venecije lijepo je ocrtao suprotnost što je čini zrelo državništvo (Venecija) spram nevješta vladara (Vladislav II). Jer na saboru u Tathi (5. VII. 1510) kralj je, doduše, preuzeo obvezu rata za Dalmaciju, što ga je morao pokrenuti nakon 1. IV. 1511. god., ali je Pasqualigo dobro znao, kako to pokazuju njegova izvješća mletačkoj vladi, da Vladislav tu obvezu ne može ispuniti i da neće pokrenuti rat protiv Republike.[141] Zamisao o Vladislavovu pohodu na Dalmaciju bila je neutemeljena, upravo neostvariva. Kralj je trebao pokrenuti rat protiv Venecije, premda za takav pohod nije imao potrebnih novčanih sredstava, dakle ni vojske. Dapače, prema ugovoru što je bio sklopljen 31. I. 1503. god. između Mletačke Republike i Vladislava II, nakon mletačko-turskog rata 1499 – 1502. god., Venecija se obvezala da će i dalje pomagati ugarskom kralju s 30 000 dukata godišnje, uz kraljevu obvezu da svoje kraljevstvo brani od Turaka. Republika je tu obvezu u donekle ograničenu opsegu uistinu i vršila, pa je do rujna 1510. Vladislav od nje primio oko 116 000 dukata protuturske pomoći.[142] Venecija je, dakle, još i nakon sabora u Tathi novčano pomagala ugarskoga kralja koji je protiv nje morao krenuti u ratni pohod.

Ta činjenica na svoj način osvjetljava apsurdnost cambraiske osnove, ali i iracionalno, nedržavničko ponašanje Vladislava II. On je prihvaćao zahtjeve Cambraiske lige ne vodeći uopće računa o njihovoj ostvarivosti. Sa stajališta hrvatske povijesti i njezina prostornog razvoja, pak, kraljevo pristupanje Ligi bilo je još apsurdnije. Jer u balkansko-jadranskoj konstelaciji oko godine 1510. glavnom silom ugrožavanja na hrvatskom prostoru ne bijaše Venecija nego Osmansko Carstvo. Republika je, istina, pod svojom vlašću držala gotovo čitav istočnojadranski pojas hrvatskih zemalja, ali je njezina vlast bila teritorijalno statična, opsegom povijesno okončana i nije prijetila središnjem, temeljnom dijelu hrvatskog prostora o kojemu je ovisilo sámo postojanje Hrvatske. Oko godine 1500. "raščinjavanjem" Hrvatske ne prijeti Venecija, nego Tursko Carstvo. Neutemeljena osnova Cambraiske lige maglicom je prekrivala krucijalno pitanje hrvatske povijesti u prvoj četvrtini XVI. stoljeća – tursku prijetnju opstanka hrvatskih zemalja, prije svega srednjovjekovne Hrvatske sjeverno i južno od Velebita. Podvrgavajući Jagelovića vlastitim ciljevima (rušenje Mletačke Republike), nositelji Cambraiske lige dobacili su mu izazovnu žudnju prema dalmatinskoj obali. Mogućnost da prazni, načelni naziv *rex Dalmatie* u svojemu vladarskom naslovu napokon zamijeni stvarnom vlašću. Ali između Budima i jadranskih gradova, za koje se Vladislav II. trebao boriti s Venecijom, nalazio se široki prostor kontinentalne Hrvatske, već gotovo polovicu stoljeća izvrgnut turskim provalama, opustošen i raseljen. Snage Jagelovića ne bijahu dostatne ni za otpor osmanlijskom četovanju i zaštitu kontinentalnog prostora. Dalmatinska je osnova mogla biti samo utopijskom zamkom, u koju je u zanosu ljubavi spram zavičaja

[141] Dispazzi; Mesić 1864, 531-536; 1865, 66-74; Klaić 1899-1911, II/3, 236-244.

[142] I libri commemoriali VI, 67, 74, 78, 82, 88, 92, 94, 97, 102, 104-106; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 200.

na trenutak povjerovala i glava jednog Petra Berislavića. Prema izvještajima Pietra Pasqualiga, i Petar Berislavić je podupirao osnovu Cambraiske lige o Vladislavovu pohodu na Dalmaciju, izjavljujući da u Trogiru i Šibeniku ima mnogo rođaka koji su pripravni pomoći ugarski pohod, pa bi on mogao lako, s malim snagama osvojiti Dalmaciju.[143] Irealnost vlastitih gledišta ubrzo je morao shvatiti i sâm Berislavić, i to u trenutku kada je, prihvaćajući 1513. god. dužnost hrvatskog bana, došao iz dalekog i spokojnog Budima na sámu hrvatsko-tursku granicu, na kojoj se odlučivalo o opstanku Hrvatske.

Samozatajni napor Petra Berislavića

Trogiranin Petar Berislavić, suvremenik Marka Marulića, Tome Nigera i Bernardina Frankapana, istaknutih osoba s početka hrvatskog *Cinquecenta*, ostvaruje crkvenu karijeru u Ugarskoj, diplomatsku na dvoru Vladislava II. Jagelovića. U proljeće 1513. god. imenovan je upraviteljem banata Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, a iduće godine i banom. U najodlučnijem času, kada je nakon cambraiske epizode neposredno zaprijetilo tursko osvajanje hrvatskih zemalja, Petar Berislavić je prihvatio najteži zadatak: obraniti onaj dio korvinskog protuturskog sustava, na potezu Jajce – Pounje – Cetina, koji je Turcima priječio prodor u Hrvatsku i Slavoniju. Prostor njegove protuturske djelatnosti bio je širi nego što ga je Berislavić mogao djelotvorno obuhvatiti, jer se protezao od Međurječja do neposrednog zaleđa dalmatinskih gradova. Ipak, uporišnom je točkom njegovih napora bilo Jajce, ugroženo turskom opsadom. Nastavljajući na uspjeh Ivaniša Korvina, tri je puta pritekao u pomoć osamljenom gradu (1515, 1518. i 1519).[144]

Samozatajni napor Petra Berislavića najtočnije osvjetljava činjenica da za tako opsežan i odgovoran otpor Turcima nije ni izdaleka raspolagao potrebnim preduvjetima. Za čitavo vrijeme sedmogodišnjeg banovanja oskudijevao je u bitnom – novčanim sredstvima što bijahu nužna za održavanje konjaničkih četa. Pomoć ugarskih kraljeva bila je nedovoljna. Na istočnom Jadranu, pak, bio je suočen s nepovjerenjem, pa i neprijateljstvom Mletačke Republike koja nije zaboravljala njegovu ulogu u Vladislavovu pristupanju Cambraiskoj ligi. Pri tome je Veneciji bila malo važna činjenica da je Berislavić, zadržavajući turske prodore u Hrvatskoj, štitio i njezin istočnojadranski posjed. Mleci su spram bana bili veoma sumnjičavi, bojeći se neopravdano njegova napada na dalmatinske gradove, i radije su se oslanjali na vlastita kondotijera, Ivana Karlovića. Kada je Berislavić 1517. god. u najvećoj nevolji ipak zatražio pomoć od Venecije, bio je odbijen.[145] Ali ni drugi, što su banu svakako trebali biti bližima, nisu bili mnogo izdašniji. Slavonski sabor je 1515. god. odbio pomoć Berislaviću za obranu Hrvatske južno od Velebita ističući da su staleži "po starom običaju dužni braniti samo svoju kraljevinu". Dubrovčani su se, pak, bojali isplatiti Berislaviću tribut od 500 dukata što su ga godišnje davali ugarsko-hrvatskom kralju da ne bi stradali njihovi trgovci u Turskoj. Oklijevajući, tek su 1514. god. poslali banu trogodišnji iznos tributa od 1500 dukata.[146] Kako ni sve banove molbe europskim vladarima nisu postigle veći uspjeh,

[143] Dispazzi, 122-123, 17.VII.1510; Mesić 1864, 534-535; Klaić 1899-1911, II/3, 243.

[144] O Petru Berislaviću: Mesić 1868; Klaić 1899-1911, II/3, 253-254, 256-261, 279-289; Peričić 1971.

[145] Sanudo VIII, 25-26, 34; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 201.

[146] Petar Berislavić i slavonski sabor: Jura regni, 265-266 (pismo Vladislava II. slavonskom saboru od 19.IV.1515, u kojemu pod prijetnjom "perpetue infidelitatis ammissioneque bonorum vestrorum" zahtijeva da sabor pruži pomoć kraljevini Hrvatskoj); usp. Klaić 1899-1911, II/3, 258-260; Peričić 1971, 305. Petar Berislavić i Dubrovnik: Foretić 1980, 323-324.

izuzevši papu Leona X. koji je Berislaviću od vremena do vremena slao novčanu pomoć, njegov je otpor protjecao u izrazitoj neravnopravnosti spram moćnog Turskog Carstva.[147] Pa ipak, Berislavić je sve do pogibije na Plješevici u svibnju 1520. god. održavao najvažniji dio korvinskog sustava, od Jajca do Hrvatske južno od Velebita. U vrijeme njegova banovanja, što ga je vršio u najtežim okolnostima, Turci nisu osvojili nijedan dio hrvatskoga prostora. Bio je to zadivljujući plod njegova samozatajnog napora na hrvatsko-turskoj granici.

I "nalegoše na jazik hrvatski"

Znameniti izričaj popa Martinca o Turcima što "nalegoše na jazik hrvatski" nastao je pod neposrednim dojmom hrvatskog poraza na Krbavskom polju 1493. god., ali ga u isti mah smijemo smatrati i sažetim znakom hrvatskog šesnaestog stoljeća, napose njegove prve trećine, do pada Klisa godine 1537. U tom razdoblju turska je opasnost postajala sve jačom, u rasponu porazâ na Krbavskom i Mohačkom polju (1526), a izravno je zaprijetila Hrvatskoj nakon smrti Petra Berislavića godine 1520. Dolaskom Sulejmana I. na sultansko prijestolje te je iste godine u hrvatsko-turskim odnosima zaključena ona etapa turskih ratova ciljem kojih je bilo samo pustošenje i društveno slabljenje hrvatskih zemalja. Nastupilo je razdoblje osvajanja, završna etapa "raščinjavanja".

U takvim prilikama, svakako težim od onih prije godine 1520, banom je 1521. god. postao Ivan Karlović. Kao dugogodišnji mletački kondotijer, bijaše iskusan u turskim ratovima, ali je na banskom položaju bio osamljeniji od Berislavića. Teškim je bremenom bila njegova dvostruka obveza mletačkog kondotijera i hrvatskog bana, na koju ga je primorala krajnja materijalna oskudica. Kako ističu mletačka vrela, Ludovik II. je bio obećao banu Karloviću 40 000 dukata da bi mogao plaćati konjanike i štititi granicu, ali mu je uistinu dao samo 1200 dukata. Kako je, dakle, Karlović mogao braniti Hrvatsku?

Morao se zadovoljiti i skromnom novčanom pomoći, pa je, primjerice, u ožujku 1522. god. zahvaljivao austrijskom nadvojvodi Ferdinandu na zanemarivoj pomoći od

[147] O novčanoj pomoći pape Leona X. kralju Vladislavu II. i banu Petru Berislaviću u svrhu organiziranja obrane od Turaka, prema papinim pismima iz god. 1514. i 1515: Mesić 1865, 209-212. Prema Klaić 1899-1911, II/3, 253, papa Leon X. je u proljeće 1513. godine, prije bitke kod Dubice, poslao Petru Berislaviću potporu od 50 000 dukata. Taj podatak ponavljaju, ne navodeći izvor, Grgec, 49 i Peričić 1971, 303. Da je Leon X. uistinu pružao pomoć u novcu i oružju Petru Berislaviću dokazuju papina pisma iz 1515. i 1516. U pismu kralju Vladislavu II. od 30.III.1515. Leon X. ističe da njegovi poslanici nose, kao pomoć gradovima u "Iliriku i Hrvatskoj", "pozamašnu količinu pšenice i ječma, tisuću libra zgotovljenog baruta za pucanje iz lumbarda, nadalje deset tisuća libra sumpora i pet tisuća libra salitre", zatim dvije tisuće zlatnika, a najavljuje da će ubrzo Petru Berislaviću "poslati iz državne riznice" još 20 000 zlatnika (Pivčević 1989, 1184). U pismu, pak, francuskom kralju Franji I. od 15.V.1516. kaže da se ne smije dopustiti da "propadne ono [tj. hrvatsko] kraljevstvo", prije svega gradovi Jajce, Knin, Klis i Skradin, jer bi bile ugrožene Panonija i Italija, pa moli kralja da mu pošalje 15 000 zlatnika kojima će on dodati još toliko i sve zajedno uputiti Berislaviću za utvrđivanje gradova (isto, 1185-1186). A istoga dana kad je pisao kralju Vladislavu II. (30.III.1515) papa Leon X. je uputio pismo i Petru Berislaviću ističući da će iz pisma kralju "lako razabrati koliko truda ulažem i kolikom sam se trošku izvrgao" (isto, 1184). Nedvojbeno je, dakle, da je Leon X. podupirao protuturski napor Petra Berislavića, ali Pivčević u komentaru uz pisma Leona X. ističe da se "papa stalno jada na veliki trud i troškove kojima se izvrgava zbog pomoći Hrvatskoj" i dodaje da "rimskom pontifexu nije stalo do same Hrvatske", nego mu je glavnim ciljem spriječiti prodor Turaka prema Zapadu. Taj je sud svakako odviše oštar prema jedinom renesansnom papi koji je zbiljski pomagao Hrvatskoj, ali ipak valja reći da će jednako žestok prijekor upravo tada, 1516.godine, iskazati Šimun Kožičić Benja u znamenitom govoru *De Corvatiae desolatione* što ga je održao upravo pred papom Leonom X. (Govori, 331-334).

svega 300 dukata. U isti mah i Karlovićeva kondotijerska sredstva bijahu veoma skromna. Mleci su mu novim ugovorom u siječnju 1524. god., doduše, obećali 5000 dukata godišnje plaće, ali je kondotijer i hrvatski ban uistinu dobio samo desetinu tog iznosa, 500 dukata. Kako se upravo tada pojačavao turski pritisak, Karlovićev osamljeni protuturski napor sve je više postajao bezizlaznim. U Veneciji se već u jesen 1523. god. znalo da se Ivan Karlović namjerava zahvaliti na banskoj časti jer je "veoma siromašan, pa ne može braniti Hrvatsku".[148]

Takva prosudba dobro obaviještenih mletačkih državnika bila je točna i utemeljena. Sulejman I. je nakon zauzeća Beograda (1521), važne utvrde na istočnom okrajku korvinskog protuturskog sustava, počeo ostvarivati osnovu dvostrukog strateškog pritiska, prema sjeveru i jugu Hrvatske. Napad je najprije usmjerio prema Hrvatskoj južno od Velebita gdje je bilo težište Karlovićeve obrane. Onako neopremljen kakav je bio, Karlović se nije mogao oduprijeti. Turci su 1522. god. zauzeli Knin i Skradin, 1523. god. Ostrovicu. Kada je 1524. god. napustio bansku čast, Karlović se i dalje nadao mletačkoj pomoći ne bi li sačuvao svoje glavno uporište, Obrovac na Zrmanji, ali su se i ta očekivanja pokazala uzaludnima. Mletačka Republika se nakon pada tvrdih hrvatskih gradova u zadarsko-šibenskom zaleđu sve više priklanjala drugačijim odnosima s turskim zaleđem smatrajući da će svoj dalmatinski posjed najbolje osiguravati prijateljskim vezama s turskim feudalcima i Turskim Carstvom. Bijaše to, dakako, zabluda, ali je takvo gledište bilo kobno za Karlovića. Turci su u prosincu 1525. god. započeli opsadom Obrovca, a kako je to Venecija više-manje ravnodušno promatrala, oni su potkraj ožujka 1527. god. zauzeli i taj tvrdi grad Krbavskih knezova.

Hrvatska južno od Velebita postala je dijelom Osmanskog Carstva. Osvajanjem Krbave i Like 1527. i 1528. god., takvu je sudbinu gotovo istodobno slijedila i Hrvatska sjeverno od Velebita. Kada je na početku 1528. god. pod tursku vlast napokon palo i Jajce, što su ga više od četvrt stoljeća branili hrvatski banovi, korvinski bedem bio je konačno razoren. Turci su istodobno nakon pada Osijeka i poraza kod Mohača (1526) vršili pritisak i na Slavoniju. U južnoj Hrvatskoj Osmanlijama se odupirao samo Klis što ga je branio Petar Kružić. Jedno desetljeće kasnije popustila je obrana i na sjeveru i na jugu Hrvatske. Kada su Turci u kratkom razdoblju od tri godine osvojili Požegu u Slavoniji (1536), Klis u južnoj Hrvatskoj (1537) i, napokon, Nadin i Vranu u zadarskom zaleđu, na mletačkom području (1538), osmanlijski se polumjesec duboko zario u hrvatski prostor, približno do crte Požega – Bihać – Velebit – obalni pojas od Zrmanje do Cetine. Osmanlije su uistinu "nalegle na jazik hrvatski", što će reći na narod i zemlju hrvatsku. Srednjovjekovlje je prelazilo u novu, težu epohu hrvatske povijesti.[149]

Habsburški prodor prema jugu

U prvoj trećini XVI. stoljeća temeljito se promijenio prostorni izgled i geopolitički položaj hrvatskih zemalja. Bitkom na Mohačkom polju 1526. god. i pogibijom Ludovika II. ugasila se srednjovjekovna ugarsko-hrvatska država. Budim je već od kraja XV. stoljeća sve više gubio važnost političkog oslonca hrvatskih zemalja. Nakon Mohača i izumrća Jagelovića Budim to više ni državnopravno ni dinastički nije bio. Na obzoru

[148] Sanudo VIII, 140, 167, 173; Klaić 1899-1911, II/3, 318.

[149] Šišić 1962, 240-241, 271-274; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 210-211, 222-224.

Hrvatske sve je više jačalo djelovanje novih središta moći. Među njima se napose isticao i Hrvatskoj napokon nametnuo habsburški Beč.

Dolazak Habsburgovaca na hrvatsko, a zatim i ugarsko prijestolje najlakše je objasniti dinastičkim ugovorima, od kojih su prvi sklopili 1463. god. Matijaš Korvin i Fridrik III, te sámim činom izbora: na saboru hrvatskih staleža u Cetinu 1. siječnja 1527. god. nadvojvoda Ferdinand izabran je za hrvatskoga kralja.[149a] Ali taj općepoznati događajno-dinastički slijed ne pruža odgovor na ključno pitanje: zašto su hrvatski staleži za kralja izabrali upravo Habsburgovca Ferdinanda? Je li nakon izumrća Jagelovića i vladarskog interregnuma 1526. god. njihov izbor mogao biti drugačijim?

U obrazlaganju cetinskog izbora valja imati na umu dvije činjenice. Prvo, da je tom završnom činu prethodilo dugo doba habsburškog prodora iz srednjoeuropskog prostora prema jugu, pa i prema hrvatskim područjima, i drugo, da je od kraja XV. stoljeća društveno ustrojstvo hrvatskih zemalja upravo onoliko slabilo pod teretom turskih ratova, koliko je na njihovim sjevernim granicama, napose nakon 1520. god. rastao utjecaj Habsburgovaca. Cetinski izbor bijaše, dakle, plodom dugog povijesnog razvoja, pa u prosudbi o njemu valja voditi računa o oba njegova, netom spomenuta sloja. Kako je izgledao habsburški prodor prema jugu?

Od Carstva prema Jadranu

Kada je 1273. god. Rudolf Habsburški, sitni feudalac sa zapadnog ruba Carstva, bio izabran za cara, prije svega zato što ne bijaše moćan, nije se mogao ni naslutiti uspon nove dinastije u idućih nekoliko stoljeća. Ipak, Habsburgovci su već za otprilike pola stoljeća stekli čvrsta uporišta na istočnom okrajku Carstva: Austriju i Štajersku (1282), Kranjsku i Korušku (1335). Iz te alpske jezgre, što se poput okomice u smjeru sjever – jug protezala od Podunavlja do granicâ Istre, Habsburgovci su svoj pogled nužno usmjerili prema jugu. Kako iz Kranjske nisu mogli prijeći preko Sutle na područje ugarsko-hrvatske države, jer su u XIV. stoljeću njome vladali moćni Anžuvinci, preostao im je samo istarski poluotok što je već u ranom srednjem vijeku bio dijelom Carstva, kao prostor gdje su mogli ispuniti žudnju prema jugu. Tu je prodor prema Jadranu bio najlakši jer nije bio ovisan o prevladavanju državno-dinastičkih granica, kako će to biti u Hrvatskoj i Ugarskoj 1527. godine. U Istri je trebalo samo razlomiti feudalni akvilejsko-gorički obruč i svladati otpor Mletačke Republike. To se moglo strpljivim, postupnim pomakom vlastita područja, a ne naglim osvajanjem. Habsburgovci su vještom feudalno-obiteljskom politikom upravo to i ostvarili. Već u sredini XIV. stoljeća vazalom Habsburgovaca postaje obitelj Devinskih (Hugon Devinski, 1366), posjedi koje su se protezali od zamka Devina kod Trsta, preko Krasa do istarske obale na Kvarneru i Rijeke. Habsburška se vlast time nije protegla do Jadrana, ali je jadranski prostor habsburškog utjecaja već bio zacrtan. Prvi habsburški posjed u Istri nalazio se u njezinu kontinentalnom središtu, a ne na jadranskoj obali. Na temelju ugovora s istarskom granom goričkih grofova Habsburgovci su 1374. god. stekli Pazinsku knežiju.[150] Kada su 1382. god. zavladali Trstom, našli su se na Jadranu, ali je tada njihovo prostorno širenje zadugo bilo zaustavljeno. Zamijenili su ga dinastičkim, državnim prodorom prema ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. Započeo je proces što će se okončati cetinskim izborom.

[149a] isto, 268-270; Margetić 1990b.

[150] Pirenne 1956, 326-328; Rijeka 87-88; Rojnić, 773; Kos, 316-318.

Godine 1437. prvi Habsburgovac, Albrecht, sjeo je na budimsko prijestolje. Njegovo vladanje bijaše kratko, ali i uzrokom dinastičkim zahtjevima Habsburgovaca spram zemalja krune sv. Stjepana. Do početka XVI. stoljeća habsburške zamisli ocrtavaju četiri ugovora o nasljednom pravu što bijahu sklopljena s ugarsko-hrvatskim vladarima (1463, 1491, 1506, 1515). Unatoč tome, budimsko prijestolje bijaše im nedostupno u XV. stoljeću. Društvene okolnosti za ostvarenje nasljednih ugovora još nisu bile sazrele. Habsburgovci su jedino mogli širiti svoj posjed izvan opsega ugarsko-hrvatskog kraljevstva i to ondje gdje su to prekinuli u XIV. stoljeću, u Istri. Godine 1466. Habsburgovci su od obitelji Walsee, što je 1399. god. preuzela baštinu Devinskih, dobili nekadašnje devinske posjede na istočnoj obali Istre (Kastav, Veprinac, Mošćenice) i grad Rijeku.[151] Trst više nije bio jedini habsburški izlaz na Jadran. Sada su prodrli i na Kvarner, stvarajući do godine 1500. prostorni obruč što se kontinentalnim rubom istarskoga poluotoka protezao od Trsta do Rijeke. Habsburgovci su se tako učvrstili na sjeverozapadnim rubnim dijelovima hrvatskog prostora i u njegovu susjedstvu. Osnovica habsburškoga djelovanja na hrvatsku povijest bila je konačno oblikovana.

Obrnuto gibanje: Hrvatska i Habsburgovci

Kolikogod su Habsburgovci prodorom na Kvarner ostvarili svoju žudnju za Jadranom, širenje preko granice Carstva na Sutli bilo bi im, najvjerojatnije, teško dostižnim ciljem da Hrvatska nakon godine 1500. nije postala prostorom ugroženosti i osamljenosti. Postupno priklanjanje Habsburgovcima bilo je prije svega plodom promjenâ u političkim odnosima na početku XVI. stoljeća, o kojima je ranije bilo dosta govora. Koliko je turski pritisak na Hrvatsku nakon 1500. god. bivao sve jačim, toliko je dinastička djelotvornost Jagelovića slabila. Na istočnom Jadranu, pak, bijaše Venecija, a njezina pomoć u otporu Osmanlijama bila je ograničena na vlastite kondotijere i obranu gradskih uporišta na obali. Hrvatski feudalci, suočeni s turskim pustošenjima, postajali su sve samotnijima, njihovi posjedi ugroženijima. Takve su okolnosti hrvatske feudalce neizbježno usmjeravale prema sve moćnijim Habsburgovcima koji su od početka XVI. stoljeća ulazili u epohu europskoga sjaja. Je li Hrvatska mogla izbjeći habsburški otklon? Dakako da nije, pa su Habsburgovci hrvatskim feudalcima, uz papinstvo, postajali barem prividnim uporištem sigurnosti. A i Habsburgovci su u tom razdoblju bili sve djelatniji u europskoj politici, ulazeći u isti mah sve jače i u hrvatsku povijest. Car Maksimilijan bio je najvažniji sudionik Cambraiske lige, njegov najistaknutiji kondotijer bio je Krsto Frankapan. Lako je objasniti takvu vezu između jednog Frankapana i Maksimilijana habsburškog. Kako je turski pritisak na hrvatsko-osmanlijskoj granici bivao jačim, tako je i priklanjanje Hrvatske Habsburgovcima sve više postajalo jedinim izlazom. Hrvatski su feudalci, od Petra Berislavića i Ivana Karlovića do Frankapanâ, nužno tražili oslonac u Habsburgovaca.

Na kraju banovanja, u prosincu 1519. god., Petar Berislavić je uputio svojega poslanika Tomu Nigera u Rim i Bruxelles da od pape Leona X. i cara Karla V. zatraži pomoć. Na carskom dvoru Niger je boravio potkraj svibnja ili na početku lipnja 1520. god., dakle u času kada je ban Berislavić već bio poginuo na Plješevici. A umjesto stvarne pomoći, Berislavić je od Karla V. dobio samo kićena pisma s mnogo lijepih riječi, pa je ta činjenica najljepše svjedočila o bespomoćnoj upućenosti Hrvatske na

[151] Hauptmann F. 1951, 28; Rijeka, 89-90; Kos, 319; Munić 1994.

Habsburgovce. U času kad je padom Knina i Skradina započelo tursko osvajanje hrvatskog prostora, drugi oslonac više nije postojao. U godinama uoči bitke na Mohačkom polju većina hrvatskih pokušaja ima habsburško obilježje. I već ostarjeli Bernardin Frankapan, otac Krste Frankapana, odlazi 1522. na sjever preko Alpa, gdje na državnom saboru u Nürnbergu drži *Govor za Hrvatsku*. U njemu je pred njemačkim staležima i nadvojvodom Ferdinandom uzaludno isticao da je Hrvatska "štit i vrata kršćanstva".[152] Ni Bernardinov poziv za pomoć ni pokušaji drugih hrvatskih uglednika na europskom obzorju nisu donijeli znatnijega ploda. Nadvojvoda Ferdinand se, istina, nakon 1520. god. nešto izrazitije uključivao u protuturski otpor, ali je on novcem podupirao samo one dijelove Hrvatske, prije svega u Pounju, koji su izravno ležali na putu turskim prodorima prema habsburškim zemljama Kranjskoj i Štajerskoj, a obrana ga hrvatskih zemalja kao cjeline zapravo nije ni mogla zanimati. Unatoč tome hrvatski velikaši nisu imali izbora. Oni bijahu stiješnjeni u procijepu između turskog pritiska i pasivnosti okolnih država, a osjećaj ugroženosti još je više pojačavala nedjelotvornost Jagelovićâ. Ustrojstvo vladanja u Hrvatskoj bilo je pred slomom, veze hrvatskih staleža i budimskog dvora postupno su se gasile. Rastao je otpor spram Ludovikove ravnodušnosti, pa su na političkom obzoru hrvatskoga kraljevstva nužno ostali samo Habsburgovci.

Cetinski izbor osamljene Hrvatske

Kada bismo zanemarili taj slijed zbivanja koji je nakon 1520. god. hrvatske staleže nedvojbeno upućivao prema Habsburgovcima i nadvojvodi Ferdinandu, dakle, prema onoj političkoj sili koja je na europskom jugoistoku jedina mogla imati zajedničke, protuturske interese s Hrvatskom, teško bismo mogli razumjeti cetinski izbor 1527. god. i sve propuste što ih je ugovor o prihvaćanju nove dinastije sadržavao. Dolazak Habsburgovaca u Hrvatsku bio je plodom krajnje ugroženosti i dinastičkog sloma koji je nastupio već i prije pogibije kralja Ludovika II. na Mohačkom polju 1526. Na samom početku te godine, 25. siječnja, hrvatski i slavonski staleži su na saboru u Križevcima razmatrali "otkazivanje posluha kralju", Ludoviku Jageloviću. Kako izvješćuje papinski poslanik A. Burgio, oni su isticali da "budući da ih njegovo veličanstvo neće štititi, to im je slobodno tražiti drugoga gospodara koji će ih braniti". Dinastički i upravni rasap hrvatskog dijela

[152] O poslanstvu Tome Nigera u Rimu i Bruxellesu 1519-1520: Mesić 1868, 46-52; Klaić 1899-1911, II/3, 286-287; govor Bernardina Frankapana god. 1522: Mesić 1872, 159-160; Klaić 1899-1911, II/3, 301-302; Govori, 343-345 (Bernardinov govor 1522. ni do danas nije objelodanjen u cijelosti). Opisujući boravak Tome Nigera u papinskom konzistoriju 12.XII.1519, Mesić 1868. prilično neodređeno ističe, ne citirajući izvorni tekst (poziva se samo na Krčelićeve *Notitiae praeliminares*), da je papa Leon X. tada, primajući Tomu Nigera, znao da je "Hrvatska i Dalmacija najjači štit i najtvrdji bedem svega kršćanstva" i da je izjavio da će pozvati kralja Ludovika II. da pruži pomoć Hrvatskoj (46). Klaić, n.mj., ne spominje izričaj "predziđe kršćanstva " (antemurale christianitatis), ali je gledište da ga je papa Leon X. upravo tada, u papinskom konzistoriju, uputio Tomi Nigeru i Hrvatskoj, ipak ušlo u hrvatsku historiografiju. V. Gligo smatra da je Toma Niger bio "prvi kojemu je papa uputio izreku 'antemurale christianitatis' (predziđe kršćanstva)" (Govori, 36). Zaninović J. 1994, pak, također neodređeno i bez uvjerljivih razloga, drži da bi datum Berislavićeve pobjede nad Turcima kod Dubice (16.VIII.1513) "mogao biti početak razdoblja u kojemu Hrvatska nosi naslov 'antemurale christianitatis' – PREDZIĐE KRŠĆANSTVA" (119), odnosno, određenije, da "Berislavić nakon ove bitke pribavlja Hrvatskoj naslov 'PREDZIĐE KRŠĆANSTVA'" (129), ali taj izričaj ne vezuje uz papu Leona X. i Tomu Nigera. Od svega je sigurno samo to da je sličan izričaj od hrvatskih uglednika prvi upotrijebio Bernardin Frankapan u *Govoru za Hrvatsku* u Nürnbergu 1522. god., rekavši na njegovu početku da je "Hrvatska štit i vrata kršćanstva"; godinu kasnije (1523) to je pred papom Hadrijanom VI. ponovio Bernardinov sin Krsto upozoravajući da je "Hrvatska predziđe ili dver kršćanstva" (Govori, 343, 356). Kritički o protuturskoj ulozi papinstva: Pivčević 1989; o izričaju "antemurale christianitatis": Šanjek 1993a, 351-352.

zemalja krune sv. Stjepana bio je potpun. Zahtjev za obranom ugroženoga kraljevstva postavljen je iznad dinastičkog prava Jagelovića. U tome su staleži bili složni, ali ne i oko izbora novog vladara. Usmjerenost prema Habsburgovcima svakako je prevladavala. Prema Burgiju, Krsto Frankapan je predlagao da se Hrvatska i Slavonija priklone caru Karlu V. i nadvojvodi Ferdinandu, dok se za Ivana Karlovića, koji nije bio nazočan na saboru, smatralo da se zalaže za mletačku zaštitu.[153] Ako je Karlovićevo mletačko gledište i imalo pristaša na saboru, ono ipak nije moglo jače odjeknuti u hrvatskom kraljevstvu. Mleci tada nisu vršili nikakvu ulogu u otporu osmanlijskom širenju na prostoru od Drave do Jadrana. Republika je nastojala štititi samo gradska uporišta na jadranskoj obali što su bila dijelom mletačkog *Stato da Mar*. Zbog te ravnodušnosti prema Hrvatskoj, a pogotovo prema udaljenoj Slavoniji, prijedlog o mletačkoj zaštiti nije bio utemeljen u zbilji. Jedinim kandidatom bio je Habsburgovac Ferdinand, ali samo u Hrvatskoj, dok je u Slavoniji dobio protukandidata. Dinastički prijelom između Hrvatske i Slavonije bio je posljedicom zbivanja u Ugarskoj, ali i razlikâ u doživljaju Osmanlija.

CETINSKI IZBOR GODINE 1527. (Beč, Staatsarchiv, isprava od 1. I. 1527, humanistika)

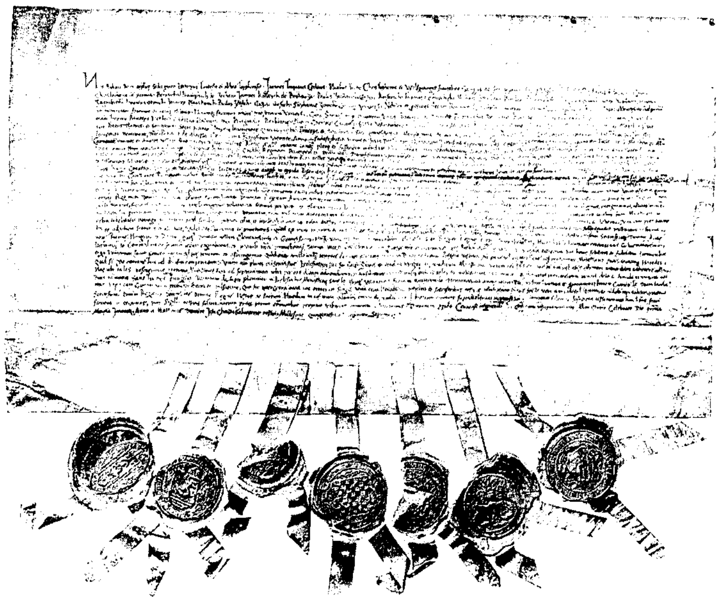

Na saboru u Cetinu hrvatsko je plemstvo 1. siječnja 1527. izabralo Ferdinanda Habsburgovca za hrvatskoga kralja. Na izbornoj ispravi nalazi se sedam visećih pečata, od kojih je onaj u sredini "pečat kraljevstva", s hrvatskim grbom od 64 crvena i srebrna polja. Na čelu su hrvatskoga plemstva bili velikaši Ivan Karlović, Nikola Zrinski, Krsto i Vuk Frankapan Brinjski, Juraj Frankapan Cetinski i Stjepan Blagajski. Nekadašnji kondotijer cara Maksimilijana, Krsto Frankapan, nije se priklonio Ferdinandu nego se priključio izboru Ivana Zapölje.

[153] Klaić, Izvori, 381-383. Usp. Mesić 1873, 156-158; Klaić 1899-1911, II/3, 347.

Na saboru u Cetinu 1. siječnja 1527. god. Ferdinanda su za hrvatskoga kralja (inclyti regni Croatie regem et dominum) izabrali hrvatski velikaši i plemići, dakle pripadnici one kraljevine koja je bila najjače izvrgnuta turskim provalama. Kraljevina Slavonija, koja još nije bila tako jako pritisnuta Osmanlijama, slijedila je primjer ugarskih staleža koji su 11. XI. 1526. god. za kralja izabrali Ivana Zapolju. Slavonsko je plemstvo na saboru u Dubravi kod Čazme 6. siječnja 1527. god. izabralo Ivana Zapolju za kralja. Tek kada je Zapolja poražen u sukobu s kraljem Ferdinandom (27. IX. 1527) i Slavonija je na saboru u Križevcima 6. listopada 1527. god. priznala Habsburgovca za kralja.[154]

Nijedan vladar nije "silom zavladao Hrvatskom"

Birajući u Cetinu Ferdinanda, hrvatski feudalci nisu uspjeli osigurati ono bitno zbog čega su izboru i pristupili: djelotvorno sudjelovanje novoga kralja u obrani protiv Turaka. Ferdinand je u načelu preuzeo obrambene obveze, ponaprije da će u Hrvatskoj držati tisuću konjanika i dvije stotine pješaka, ali bez čvrstih odredaba o načinu njihova ostvarivanja. Ta se površnost može objasniti samo tjeskobnom žurbom i osjećajem najveće ugroženosti u onih što su s hrvatske strane cetinski ugovor dogovarali. U tom procijepu bijahu zadovoljni i s neodređenim obećanjima Ferdinandovih predstavnika.[155]

Ubrzo se pokazalo da novi kralj ne ispunjava preuzete obveze, iako je turska opasnost postajala sve jačom. Hrvatska se nalazila pred novom etapom prostornih gubitaka. Tri mjeseca nakon cetinskog izbora, potkraj ožujka 1527. god., kako je već ranije istaknuto, Turci su osvojili Obrovac na Zrmanji, uporište Ivana Karlovića. Nešto poslije turska se vlast proširila i na Krbavu, a na početku 1528. god. napokon je bilo izgubljeno i Jajce.[156] Ugroženost je rasla, a Ferdinandova je pomoć i dalje bila skromna, nedovoljna za otpor na granici.

U ugođaju razočaranja i tjeskobe održan je 28. IV. 1527. god. drugi sabor u Cetinu, na kojemu su hrvatski staleži bili mnogo odlučniji spram Ferdinanda. Dok su na prvom saboru, u izbornoj ispravi od 1. I. 1527. god., podanički isticali da je "njih i hrvatsko kraljevstvo od svih kršćanskih vladara jedino vaše sveto kraljevsko veličanstvo mnogo godina dobrostivo štitilo protiv najstrašnijih Turaka, da njihovom okrutnom tiranijom ne bismo bili prinuđeni otpasti od čvrste vjere i kršćanske zajednice", što je bilo točno samo u skromnoj mjeri, na drugom su saboru oštro prigovorili Ferdinandu zbog neizvršenih obveza. Dapače, poručili su kralju s ponosom i samosviješću da nije poznato da bi "ijedan vladar silom zavladao Hrvatskom" i da su se oni nakon Zvonimirove smrti "slobodne volje pridružili svetoj kruni kraljevstva ugarskoga, a nakon toga i vašemu veličanstvu".[157] Hrvatski staleži su time čuvali svijest o zasebnosti hrvatskoga kraljevstva, što bijaše važnom misaonom baštinom u stoljećima budućnosti, ali njihov razočarani otpor spram Ferdinandove ravnodušnosti i vladarske pohlepe nije ni nakon takva prosvjeta urodio znatnijom pomoći. I nakon izbora Habsburgovaca, u gotovo cijelom XVI. stoljeću, do prijelomne bitke kod Siska 1593. god., nastavljeno je prostorno mrvljenje hrvatskoga kraljevstva.

[154] Acta comitialia I, 50-53 (isprava sabora u Cetinu od 1.I.1527); usp. Šišić 1962, 269-271; HNJ I, 769-770 (J. Šidak).

[155] Margetić 1990b.

[156] Sanudo XII, 268-271 (pad Obrovca); o Jajcu u kasnom srednjem vijeku i Jajačkoj banovini: Thallóczy 1916; usp. HNJ I, 770.

[157] "Nouerit maiestas vestra quod inveniri non potest, ut nullus dominus potencia mediante Croaciam occupasset, nisi post discessum nostri quondam ultimi regis Zwonymer dicti felicis recordacionis, libero arbitrio se coadiunximus circa sacram coronam regni Hungarie, et post, nunc, erga maiestatem vestram" (Acta comitialia I, 99). Usp. Šišić 1962, 271-272; Margetić 1990b.

9. Sinteza prostora

Prostor i društvo

Dugi raspon hrvatske srednjovjekovne povijesti, od ranog do kasnog srednjeg vijeka, iskazuje, dakle, izrazitu dinamiku njezina prostornog oblikovanja. U složenim procesima što su trajali stoljećima izmjenjivale su se pojave raznorodnosti i spajanja, rasta i zastoja, stvaranja i razgradnje. Osnovicom razvoja hrvatskih zemalja u srednjem vijeku bijahu dva prostorna pojma što smo ih već ranije odredili kao hrvatski politički i hrvatski društveni prostor. Politički je prostor bio onaj što su ga obuhvaćale i određivale granice hrvatske države, društveni sav onaj na kojemu je u srednjem vijeku živio hrvatski narod, bez obzira na vrstu političke vlasti i opseg hrvatske države. Kako je istaknuto, hrvatski društveni prostor bio je u tijeku srednjega vijeka širi od političkog prostora hrvatske države. U isti mah, on se prije stvara od političkog opsega hrvatske kneževine i kraljevine. Sedmo i osmo stoljeće hrvatske povijesti gotovo se posve gube u šutnji vrelâ, ali se ipak smije reći da se slavenski/hrvatski etnodruštveni prostor počinje stvarati duž istočne obale Jadrana i u njezinom kontinentalnom zaleđu prije nego što nakon godine 800. iz te šutnje izranjaju prva politička središta rane hrvatske države.

Hrvatsko srednjovjekovlje valja promatrati u svjetlosti uzajamnog odnosa ta dva prostorna pojma, društvenog i političkog. Oni su jedan o drugome ovisni, uzajamno se dopunjuju, ali se istodobno ističu i primjetnim posebnostima, te različitom ulogom u razvoju hrvatskoga naroda.

Društveni je prostor hrvatske povijesti razvojno čvrsta, teško promjenljiva kategorija, nasuprot političkom, vladarskom opsegu hrvatskih zemalja. Društveni prostor traje stoljećima i tek na izmaku kasnog srednjeg vijeka, u epohi turskih ratova, biva podvrgnut stezanju i jakim etnodruštvenim, demografskim i misaonim promjenama, napose na kontinentalnom dijelu hrvatskih zemalja. Hrvatski politički prostor, u dugom luku od Trpimirovića do Jagelovića, bio je, sasvim suprotno, podložan čestim mijenama. Po toj se razvojnoj razlici može reći da je osnovicom etnokulturnog identiteta hrvatskog naroda, što znači ključnim znakom njegove povijesti, bio njegov društveni prostor, a ne politički opseg državne vlasti. To, dakako, nipošto ne znači da je politički prostor bio manje važnom pojavom u hrvatskom srednjovjekovlju. Dapače, ono ustrajno teži prema približavanju društvenog i političkog prostora. Oni se u srednjem vijeku nikada ne poklapaju u potpunosti, ali se u nekim razdobljima veoma približavaju. Takvim je razdobljem približavanja bila druga polovica XI. stoljeća ili druga polovica XIV. stoljeća, nakon mira u Zadru 1358. godine. Ipak, mnogo su češće društveni i politički prostor bili opsegom različite pojave. Zapravo, čak i u razdoblju najpotpunije prostorne integracije, u drugoj polovici XIV. stoljeća, iz hrvatskog je političkog prostora bila isključena Istra. Različitost prostornih pojava ipak nije mogla prigušiti društveni i stvaralački razvoj hrvatskog naroda. Lijepim je primjerom bila upravo Istra. Osim uskog pojasa na istočnoj obali Istre, do Brseča koji je u ranom srednjem vijeku bio u sklopu Hrvatske, istarski je poluotok u čitavom srednjem vijeku bio izvan hrvatskih političkih granica, a ipak je bio integralnim dijelom i hrvatskog društvenog prostora. Unatoč političkoj odijeljenosti od državne matice, hrvatski je narod, smješten od ranog srednjeg vijeka na znatnim dijelovima istarskog poluotoka, čuvao i razvijao svoj društveni i kulturni identitet. Da ni isključivanje iz političkog prostora nije nužno gušilo društveni razvoj, pokazuju komu-

nalna društva u Dalmaciji nakon godine 1409. Ona se u XV. i XVI. stoljeću nalaze izvan hrvatskog političkog prostora, ali su uza sve to osnovica stvaralačkog poleta hrvatskog naroda, središta hrvatskog latinizma i renesansne književnosti na hrvatskom jeziku.

Prostorne mijene i prostorni kontinuiteti

U netom izloženim značajkama društvenog i političkog prostora hrvatskih zemalja zrcali se cjeloviti razvoj hrvatskoga srednjovjekovlja. Spuštajući se iz razine povijesne cjelovitosti u pojedine njezine regionalne dijelove, već na prvi pogled uočavamo da su društveni i politički prostor u svakom od njih iskazivali različite značajke, drukčije trajanje, različite razvojne ritmove i nejednak stupanj kontinuiteta i diskontinuiteta. Razlike se najlakše uočavaju usporedbom jadranskog i kontinentalnog pojasa, ali valja misliti i na to da i unutar kontinentalnog zaleđa ima primjetnih razlika, prije svega između njegova panonskog i brdsko-dinarskog dijela. Temeljnom razlikom između obalnog i kontinentalnog pojasa bila je brzina političkog spajanja.

Hrvatski politički prostor na istočnom Jadranu stvara se u srednjem vijeku u isprekidanim procesima, uz velike napore vladarâ, s mnogo mijena u vrstama političke vlasti. Trpimirovićima su potrebna puna dva stoljeća, od sredine IX. do sredine XI. stoljeća, da bi svoju vlast proširili i na gradove bizantske Dalmacije. Ali unatoč svim naporima, pa i Ludovikovoj integraciji, hrvatsko srednjovjekovlje se zaključuje političkim gubitkom jadranskog pojasa. Jadranski politički prostor ne odlikuje se kontinuitetom.

Politički je razvoj na kontinentalnom pojasu bio drukčiji. Središnji se brdski prostor, ako ne ranije, barem u sredini prve polovice X. stoljeća uključuje u opseg države Trpimirovića. U drugoj polovici XI. stoljeća priključuje mu se i Slavonija. Stvaranje političkog prostora u kontinentalnom pojasu, od državne jezgre pokraj jadranske obale prema Međurječju, više-manje se vrši bez jačih otpora i, što je najvažnije, ono je čvrsto i trajno na većem dijelu kontinentalnog prostora. Nasuprot jakim političkim mijenama na istočnojadranskoj obali, kontinentalni prostor obilježava politički kontinuitet.

Ali diskontinuitet političkog prostora nije nužno morao uzrokovati gubitak društvenog prostora. Kolikogod se jadranski pojas teško priključivao hrvatskom zaleđu, pa ga česte mijene uvijek iznova isključuju, na početku XV. stoljeća i konačno, iz političkog prostora hrvatske povijesti, toliko se on isticao trajnom i neuništivom ulogom u društvenom razvoju hrvatskoga naroda. Nikakvi pomaci političkih granica, pa ni uključivanje u mletački *Stato da Mar* 1409. god., nisu uklanjali njegovu fundamentalnu ulogu u hrvatskom društvenom prostoru. Niti onda kada su u dužim ili kraćim razdobljima bila izvan političkih granica hrvatske države, jadranska komunalna društva nisu prestala biti glavnim uporištem hrvatskog duhovnog i umjetničkog stvaralaštva, a po tome i najmoćnijom sponom što je Hrvatsku spajala s europsko-mediteranskom civilizacijom. Unatoč političkim tegobama, njihova pripadnost hrvatskom društvenom i kulturnom prostoru nikada nije bila ugrožena. Ako je politička pripadnost jadranskih središta bila nestalna, njihova se društvena pripadnost, nasuprot tome, isticala čvrstim kontinuitetom.

Osjetljivost središnjeg brdskog prostora

Spram istočnojadranske obale, kontinentalni se pojas gotovo u cjelini odlikovao prostornopolitičkim kontinuitetom. Pripadnost Slavonije hrvatskom kraljevstvu od

druge polovice XI. stoljeća dalje nikada nije bila sporna. Iz njegove je cjeline kidaju tek turska osvajanja što počinju padom istočne Slavonije i Osijeka godine 1526. Ali, na središnjem, brdskom dijelu kontinentalnog pojasa politički je i društveni razvoj bio osjetljiviji, bez one stalnosti što je obilježavala Međurječje. Taj središnji brdski prostor protezao se približno od Pounja i Povrbasja prema jugu i kraškim poljima: Glamočkom, Duvanjskom i Livanjskom. Veći njegov dio već je u ranom srednjem vijeku pripadao Hrvatskoj. U sredini X. stoljeća na tom vezivnom, brdskom prostoru nalazio se pojas hrvatskih županija što ih spominje Konstantin Porfirogenet, od Imotske i Livanjske, do Plive i Pset.[158] Kada se taj brdski prostor hrvatskih županija priključio jezgri hrvatske države, ne može se reći jer vrela o tome šute. Prije izvještaja u Porfirogenetovu spisu o njima nema traga u poznatim vrelima. Ali nasuprot toj kronološkoj nesigurnosti, povijesna je uloga brdskog prostora izvan dvojbe. Središnje je brdsko područje bilo geopolitički veoma važno jer je prostorno spajalo panonsko Međurječje i jadransku obalu, ali je u isti mah bilo jednako toliko prostorno osjetljivo, ranjivo. Od ranog do kasnog srednjeg vijeka ono je bilo prostorom složenih pomaka i mijena. Upravo tu se hrvatski politički prostor suočavao s političkim gibanjima što su se iz središnjih regija Balkanskog poluotoka usmjeravali prema zapadu i sjeverozapadu. Koliko se hrvatski politički prostor na istočnom Jadranu u XII. i XIII. stoljeću širio duž obale, toliko se na središnjem brdskom prostoru od XIII. stoljeća počeo stezati. Na tom su se prostoru prelamala područja hrvatske i bosanske povijesti, tu je od druge polovice XV. stoljeća Osmansko Carstvo usmjeravalo jedan krak svojega prodora prema Zapadu.

Prostor prelamanja Hrvatske i Bosne

Prvi poznati podatak o prostornim prelamanjima Hrvatske i Bosne na središnjem prostoru je vijest u Ljetopisu popa Dukljanina o pohodu Krešimira II. u rubne dijelove Hrvatske i Bosne. Kralj je u sredini X. stoljeća, kako je već istaknuto, opustošio "Uskoplje, Luku i Plivu" i nakon toga zauzeo "čitavu Bosnu". Taj je podatak gotovo istodoban s prvim spomenom "zemljice Bosne" u vrelima.[159] Promatrajući taj Krešimirov pohod na Bosnu iz državne jezgre na Jadranu, moglo bi se reći da je to bio prostorni prodor od jugozapada prema sjeveroistoku u samo središte brdskog područja. Krešimir je opustošio područje u srednjem i gornjem toku Vrbasa, od kojega će se onaj dio što se nalazio zapadno od Vrbasa u sredini XIII. stoljeća prvi put nazvati Donjim Krajima, u ispravi Bele IV. Bosanskoj biskupiji od 20. VII. 1244.[160] Prema toj ispravi, Donjim Krajima je tada vladao ban Ninoslav, što znači da je srednjovjekovna Bosna najkasnije u sredini XIII. stoljeća usjekla prvi prodor u središnji hrvatski brdski prostor.

Kada je za dinastičkog sukoba Arpadovića i Anžuvinaca potkraj XIII. stoljeća u Hrvatskoj i Dalmaciji naglo ojačala moć Bribiraca, ta je vlasteoska obitelj proširila svoju vlast i na Bosnu i Hum. Na samom kraju XIII. stoljeća (1299) ban Pavao se nazivao i "gospodarom Bosne" (dominus Bosne). Njegovu je vlast u Donjim Krajima priznavao knez Hrvatin, pa se vlast Bribiraca najprije proširila na to granično područje Hrvatske i Bosne. Kada je na početku XIV. stoljeća čast bosanskog bana preuzeo Pavlov brat Mladen I, bribirska se vlast počela protezati sve do istočne Bosne. Pavlov sin Mladen II,

[158] DAI, 78; VI II, 33-34; o srednjovjekovnim županijama u Hrvatskoj: Zlatović 1895-97; Šišić 1925, 446-450; Soldo 1965; Klaić 1971a, 285-288 i Prilog VI; Smiljanić 1987-88; Smiljanić 1990.

[159] Šišić, Letopis, 324; DAI, 88; VI II, 58.

[160] CD IV, 236-240. Usp. Klaić 1882, 78-79; Poviest 1942, 227-228; Ćirković 1964, 64-67.

koji je preuzeo bosansko banstvo nakon pogibije Mladena I. godine 1304, zavladao je čitavom Bosnom. U jednoj ispravi iz 1314. god. Mladen II. nosi naslov: "ban Hrvata i čitave Bosne" (Croatorum et tocius Bosne banus).[161]

Bribirska vlast nad Bosnom i Donjim Krajima nije bila duga trajanja. Nakon Mladenova poraza kod Blizne 1322. god. ona se sáma od sebe gasi i počinje uspon Bosne za Stjepana II. Kotromanića. Ipak, prijelaz Bribiraca u Bosnu važna je epizoda u hrvatsko-bosanskim prostornim pomacima, prije svega na središnjem, brdskom prostoru. Mijene vrhovne vlasti nad njim ovisile su o političkoj snazi nositelja u Hrvatskoj i Bosni. Bribirci su u času sjaja, kad na balkanskom prostoru u početku XIV. stoljeća nisu imali suparnika, preko Donjih Kraja prodrli daleko na istok, do Podrinja. Prostor hrvatsko-bosanskih prelamanja u XIV. stoljeću širi se do jadranske obale, ali Donji Kraji i brdska regija Dinarida sve do kraja srednjega vijeka zadržavaju ključnu geopolitičku važnost graničnog područja. Sve do razdoblja turskih ratova upravo taj središnje smješteni brdski prostor najviše utječe na geopolitički izgled hrvatskoga kraljevstva.

Širenje Bosne za Stjepana II. Kotromanića u sredini prve polovice XIV. stoljeća vrši se pretežno na prostoru što je ranije ulazio u sklop hrvatskoga kraljevstva. Stjepan II. obnavlja bosansku vlast u Donjim Krajima, a na drugoj strani prodire do Jadrana. Osvaja Hum i jadransku obalu od granicâ Dubrovnika do Neretve, a nakon toga podvrgava pod svoju vlast i Krajinu od Neretve do Cetine. Novi opseg Bosne Stjepan II. je dopunio i vlašću nad Završjem, područjem od nekadašnje Imotske županije prema kraškim poljima, Livanjskom, Duvanjskom i Glamočkom. Tvrtko I. je 1357. god. morao vratiti Završje kralju Ludoviku, ali ga je nakon smrti ugarsko-hrvatskog kralja 1382. god. ponovno pripojio Bosni. Donji Kraji, pak, ostali su do kraja postojanja srednjovjekovne Bosne u njezinu opsegu. I nakon anžuvinske integracije hrvatskih zemalja oni su činili široki prostorni usjek u opsegu hrvatskoga kraljevstva. U drugoj polovici XIV. stoljeća Donji Kraji su sa sjevera i juga bili okruženi hrvatskim područjem. Sjeverno od njih su bile županije Sanska, Vrbaška i Glaška, južno se protezalo Završje.

Hrvatsko-bosansko prostorno prožimanje na graničnom pojasu od Donjih Kraja do Završja (Zapadne strane) napose je bilo izraženo na prijelomu XIV. i XV. stoljeća u djelatnosti Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Iz baštinskog uporišta u Donjim Krajima Hrvoje širi prostor vladanja prema jugu i jadranskoj obali. Njegova je vlast doprla do vrhunca godine 1403. kada mu je Ladislav Napuljski dao na upravljanje otoke Brač, Hvar i Korčulu i dao mu naslov hercega splitskoga. Kako je u njegovoj vlasti bila i Krajina između Cetine i Neretve, Hrvojevo područje se protezalo od sjevera prema jugu, od Donjih Kraja, preko Završja do Neretve, sa susjednim otocima i središtem u Splitu. Hrvoje je tako na početku XV. stoljeća svojom vlašću obuhvatio sva ona granična područja što su u srednjem vijeku bila prostorom hrvatsko-bosanskih pomaka i prelamanja.[162]

I prodor Osmanlija

Prostor od Donjih Kraja do Završja zadržao je graničnu ulogu i nakon pada Bosne pod tursku vlast 1463. godine. U nekadašnjem tvrdom uporištu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Jajcu, Matijaš Korvin je, pošto ga je osvojio u prosincu 1463. god., utemeljio Jajačku banovinu. Donji Kraji su tako bili još jednom uključeni u opseg ugarsko-hrvatskog kraljevstva, ali će turskim osvajanjima u idućih stotinjak godina biti izgubljeni ne samo nekadašnji Donji Kraji nego i čitav središnji, brdski prostor, od Pounja do zaleđa dalmatinskih gradova od Zadra do Splita. Na početku XVI. stoljeća (1503) Turci su osvojili dolinu Sane s Ključem i Kamengradom, probivši se poput klina u hrvatski prostor. To je tursko područje zaobilazilo Jajce sve do njegova konačnog pada 1528. god., ali su Osmanlije iz bosanskih uporišta neometano prodirali prema sjeverozapadu i zapadu na područja hrvatskog kraljevstva i mletačke Dalmacije. Napokon su između 1522. i 1528. god. osvojili sav prostor od Jajačke banovine prema Velebitu (Lika i Krbava) i kraljevskim gradovima južno od Velebita (Knin, Ostrovica, Obrovac). Središnji je prostor bio otrgnut od cjeline hrvatskih zemalja.

Od svih prostornih gubitaka što ih je na izmaku srednjega vijeka pretrpjela Hrvatska, izdvajanje središnjeg prostora, od Pounja i Povrbasja prema jadranskoj obali, bilo je posljedicama najpogubnije. Taj geopolitički fundamentalni prostor nije bio samo trenutačno odvojen od cjeline hrvatskih zemalja. U tijeku turskih ratova na tom je graničnom području iščezla srednjovjekovna etnokultura i društvena struktura. Dijelove toga područja vrela (zemljopisne karte) katkad nazivaju "Turskom Hrvatskom",[163] ali unatoč tome njegova glavnina više nikada nije bila vraćena u opseg Hrvatske. Mogli bismo stoga reći da dugi procesi što se na tom vezivnom brdskom području zbivaju u tijeku srednjovjekovlja najprimjetnije oblikuju prostorni izgled Hrvatske ne samo u srednjovjekovnim nego, dapače, i u postmedievalnim stoljećima.

Dinamika prostora

Dinamika prostora hrvatske srednjovjekovne povijesti i česte mijene političkih granica hrvatske države upućuju, s jedne strane, na veoma osjetljiv geopolitički položaj hrvatskih zemalja, a s druge, i na otpornost njihova društva. Temeljne smjernice hrvatskoga srednjovjekovlja – težnja za cjelovitošću povijesti i njezinim kontinuitetom, a potkraj srednjega vijeka i bitka za njezin opstanak – iskazuju se u uzajamnosti društvenog i političkog prostora hrvatske povijesti. Politički opseg hrvatske države, kao uži, promjenljivi prostorni pojam, uključuje se, kao njegov sastavni dio, u širi prostorni pojam, u društveni prostor hrvatskoga naroda. Na toj čvrstoj osnovici društvenoga prostora vrše se pomaci političkog opsega. U dugom trajanju od IX. do XVI. stoljeća stvara se svojevrsni prostorni film hrvatskoga srednjovjekovlja (vidi karte 1. – 14.).[164] Promjene političkog prostora hrvatske povijesti otkrivaju područja političkih utjecaja i prostornih prodora što se iz okolnih makroregionalnih cjelina u tijeku srednjega vijeka usmjeravaju prema Hrvatskoj, ali i glavne smjerove širenja hrvatske države. U prostornim mijenama zrcali se tijek hrvatskoga srednjovjekovlja, oblikuje ona osnovica u koju bijaše smješten razvoj hrvatskog društva.

[161] Naslov Pavla I. u ispravi od 7. IV. 1299. godine: "Nos Paulus banus Coruacie, Dalmacie et dominus Bosne" (CD VII, 331); Listine I, 274 (isprava Mladena II. od 24. II. 1314). Usp. Klaić 1882, 91-92; Poviest 1942, 241-249; Ćirković 1964, 77-80; Klaić 1976, 423-432.

[162] O prostornom širenju Bosne u XIV. st.: Klaić 1882, 114-115, 145, 155, 185-192; Poviest 1942, 250-349; Ćirković 1964, 87-90, 123-124,135,161-163; o rodu Hrvatinića i o opsegu vladanja Hrvoje Vukčića Hrvatinića: Klaić 1882, 213; Šišić 1902, passim, napose 2-21, 165-167; Poviest 1942, 390; Ćirković 1964, 196; EHPiK, T. XIV, XVIII.

[163] Srkulj, 55; Sančević.

[164] Srkulj, karte 6-13; Ćirković 1964, 64, 217, 326; Klaić 1971a, Prilog III-IX; EHPiK, Tabla IX-XI, XIII, XIV, XVI-XVIII, XXI-XXIII; The Times Atlas, 298-307; Hrvatski povijesni zemljovidi, 10-11, 14-15, 18-19, 28, 31.

Karta 1: HRVATSKA KNEŽEVINA: PRVA SREDIŠTA (početak IX. st.)

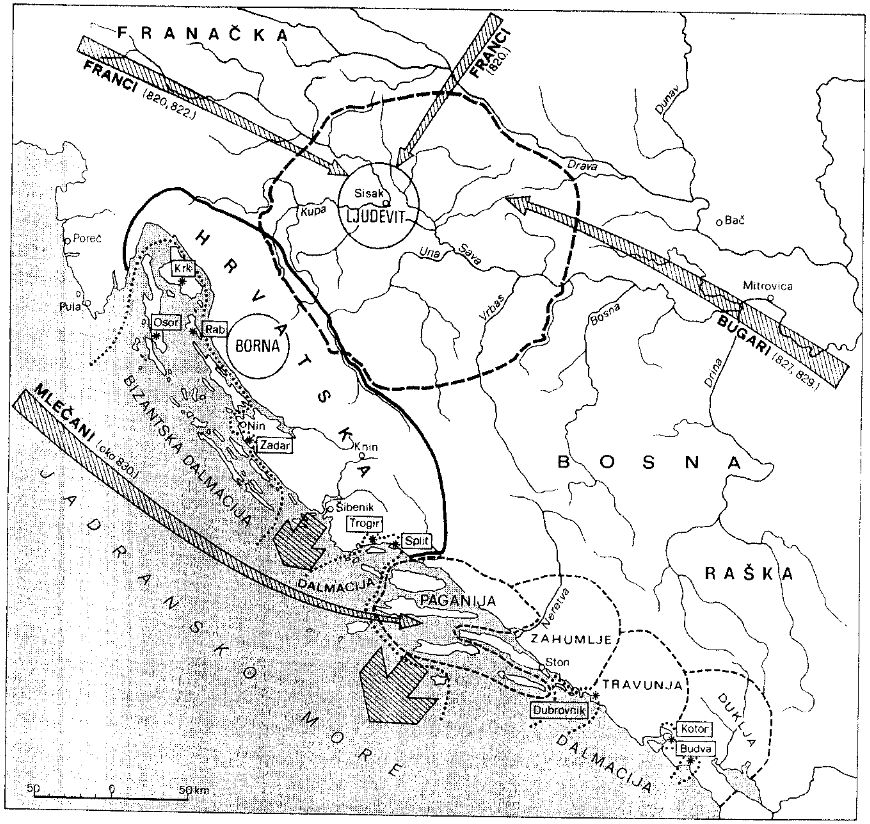

Približno područje Ljudevita Posavskoga u Panoniji
Približno područje Borne, "kneza Liburnije i Dalmacije"
Približne granice istočnojadranskih Sklavinija
Granice bizantske Dalmacije
Gradovi bizantske Dalmacije
Vojni pohodi okolnih političkih sila
Smjerovi političkih djelovanja Hrvatske i Paganije

Već u času pojave na prostoru između Panonije i istočnog Jadrana dvije su prvobitne hrvatske političke jezgre bile suočene s pritiskom okolnih političkih snaga (Franci, Bugari, Mleci). Neretvanska kneževina ili Paganija, s osloncem na velikim središnjim istočnojadranskim otocima, vlada jadranskim plovidbenim putovima, ali se u sukob oko vlasti nad Jadranom već u 30-im godinama IX. st. uključuju i Mleci.

Karta 2: HRVATSKA U DOBA KNEZA TRPIMIRA: POČECI ŠIRENJA (sredina IX. st.)

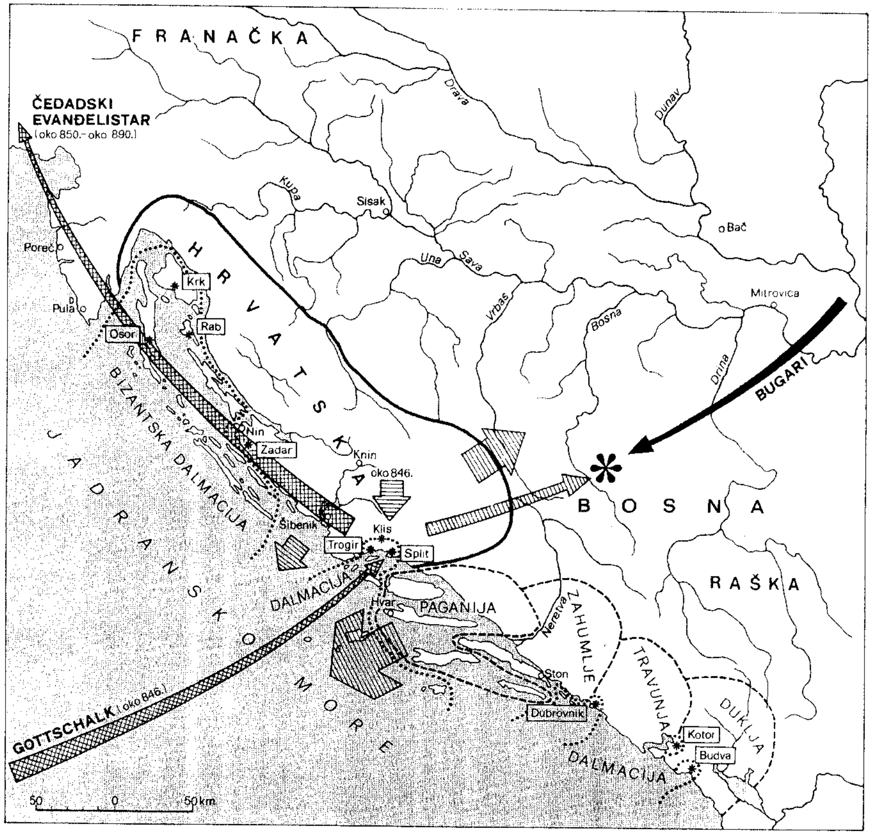

Približne granice Trpimirove kneževine
Približne granice istočnojadranskih Sklavinija
Granice bizantske Dalmacije
Gradovi bizantske Dalmacije
Smjerovi kulturnih veza na jadranskom prostoru
Vojni pohodi okolnih političkih sila
Smjerovi ratnih pohoda hrvatskih vladara
Smjerovi političkih djelovanja Hrvatske i Neretvana (Paganije)
Približna mjesta ratnih sukoba

Počeci prostornog širenja iz jadranske jezgre hrvatske kneževine prema Jadranu i brdskom zaleđu pripadaju razdoblju kneza Trpimira. On vodi rat s gradovima bizantske Dalmacije (Split, Trogir) i uspješno se odupire napadaju Bugara. Istodobno, Hrvatska se uključuje u sustav jadranskih kulturnih komunikacija.

Karta 3: HRVATSKA U DOBA TOMISLAVA: ŠIRENJE PREMA JADRANU I PANONIJI (prva pol. X. st.)

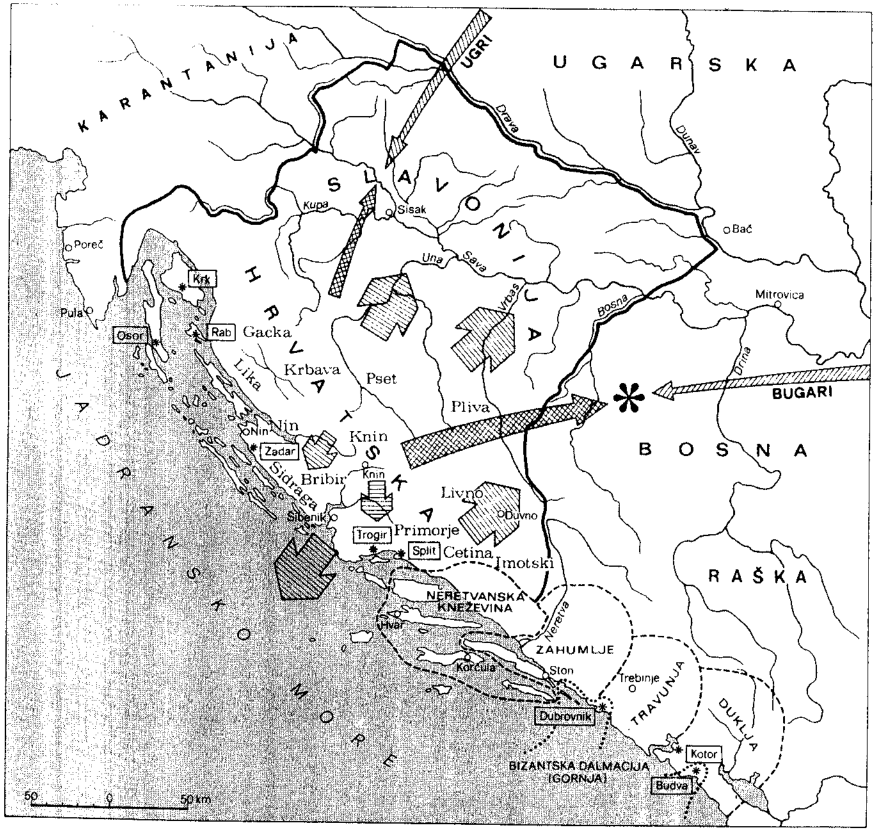

- Približne granice hrvatskoga kraljevstva u doba Tomislava
- Granice bizantske Dalmacije (Gornje)
- Približne granice istočnojadranskih Sklavinija
- Rab: Gradovi bizantske Dalmacije
- Livno: Hrvatske županije u sredini X. st. (prema Konstantinu Porfirogenetu)
- Vojni pohodi okolnih političkih sila
- Smjerovi ratnih pohoda kralja Tomislava
- Smjerovi političkih djelovanja hrvatskoga kraljevstva
- *: Približna mjesta ratnih sukoba

Smjerovi političkih djelovanja hrvatske države, nagoviješteni u doba Trpimira, ostvaruju se za kralja Tomislava: pod njegovom su vlašću gradovi bizantske Dalmacije, a u kontinentalnom zaleđu uspješno odbija nasrtaje Ugra i Bugara, pa širi prostor kraljevstva i do Panonije.

Karta 4: HRVATSKA U DRUGOJ POL. X. STOLJEĆA: ŠIRENJE PREMA BOSNI I MLETAČKI OBRUČ NA JADRANU GODINE 1000.

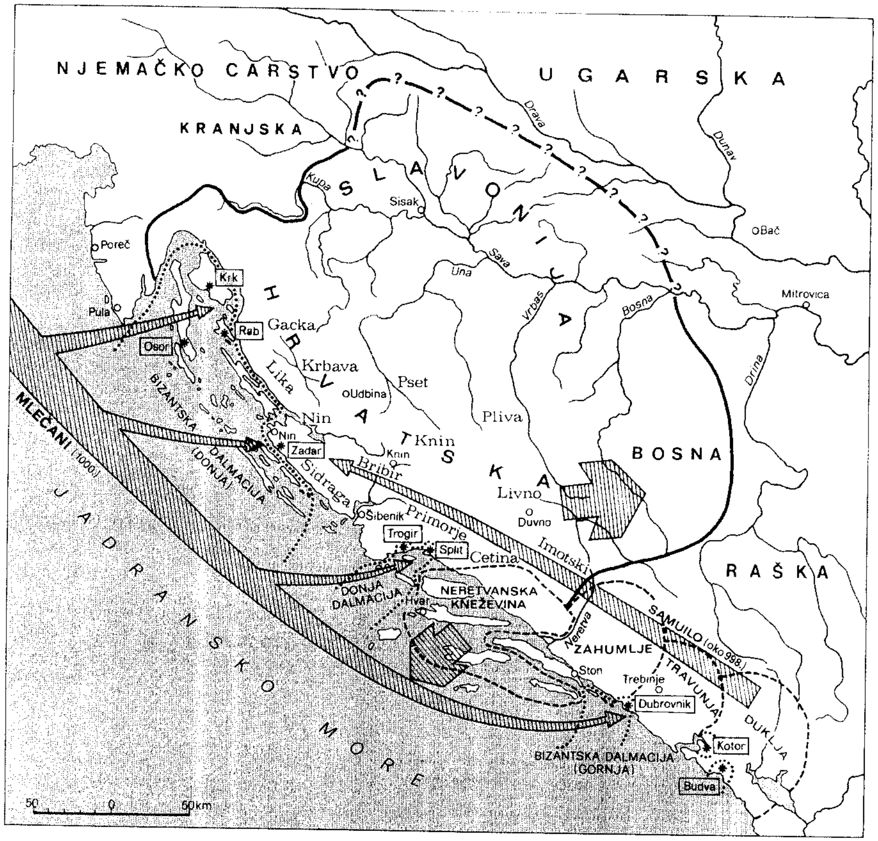

- Približne granice hrvatskoga kraljevstva (nesigurne prema Slavoniji)
- Granice bizantske Dalmacije
- Približne granice istočnojadranskih Sklavinija
- Rab: Gradovi bizantske Dalmacije
- Livno: Hrvatske županije
- Vojni pohodi okolnih političkih sila
- Smjerovi političkih djelovanja hrvatskoga kraljevstva i Neretvanske kneževine

U drugoj pol. X. st. hrvatski vladari nisu uspjeli sačuvati prostorna ostvarenja kralja Tomislava, premda je Krešimir II. u opseg kraljevstva uključio i Bosnu. Dapače, jadranski bedem, što su ga činili gradovi bizantske Dalmacije, još je i više ojačan pohodom dužda Petra II. Orseola koji je bizantske gradove, ali i hrvatski Biograd, podvrgnuo mletačkoj vlasti.

Karta 5: HRVATSKA ZA PETRA KREŠIMIRA IV. I ZVONIMIRA: "REGNUM CROATIE ET DALMATIE" (druga pol. XI. st.)

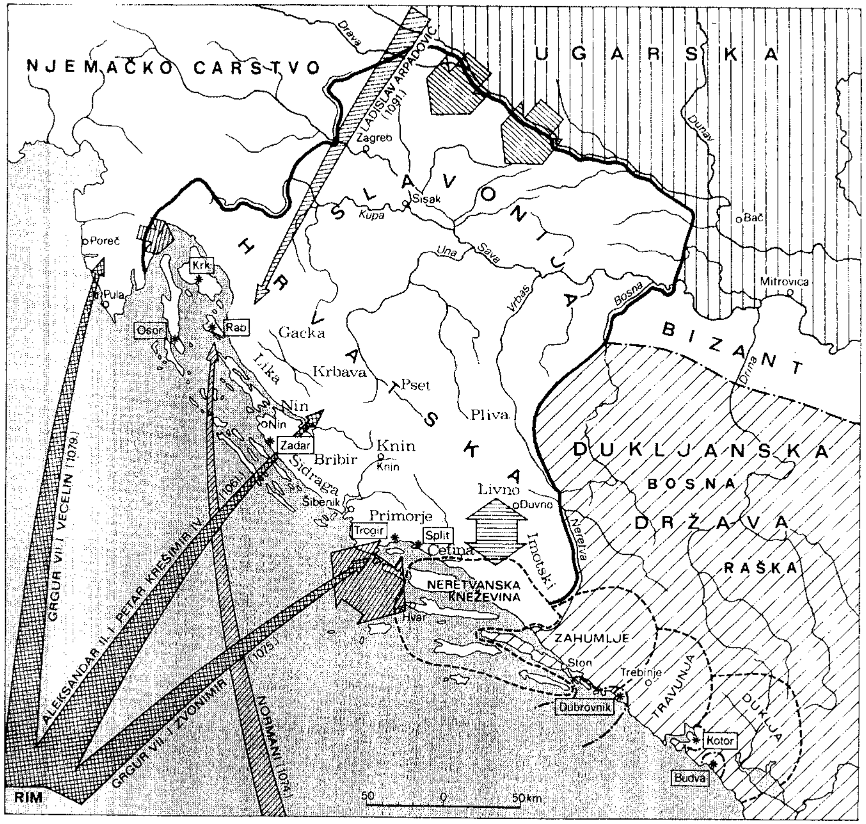

Približne granice hrvatskoga kraljevstva

Približne granice istočnojadranskih Sklavinija

Granice bizantske Dalmacije (Gornje)

*[Rab] Gradovi bizantske Dalmacije

Cetina Hrvatske županije

Vojni pohodi okolnih političkih sila

Papinstvo i Hrvatska u drugoj pol. XI. st.

Smjerovi vanjskih pritisaka na hrvatsko kraljevstvo

Pojave društvene i političke integracije na istočnom Jadranu

Prostorni opseg hrvatske države na vrhuncu je u drugoj pol. XI. st., za kraljeva Petra Krešimira IV. i Zvonimira: osloncem je njihove vlasti reformno papinstvo, a dalmatinski se gradovi uključuju u opseg kraljevstva. U istom razdoblju u Panoniji raste pritisak nove snage, Arpadovića, pa Ladislav I. 1091. provaljuje preko Drave na prostor kraljevstva. Na istočnom Jadranu, pak, primjetni su prvi znakovi društvenog i političkog približavanja između Neretvanske kneževine i Hrvatske.

Karta 6: HRVATSKA NA POČETKU XII. STOLJEĆA: PROSTORNO OKUPLJANJE KRALJA KOLOMANA

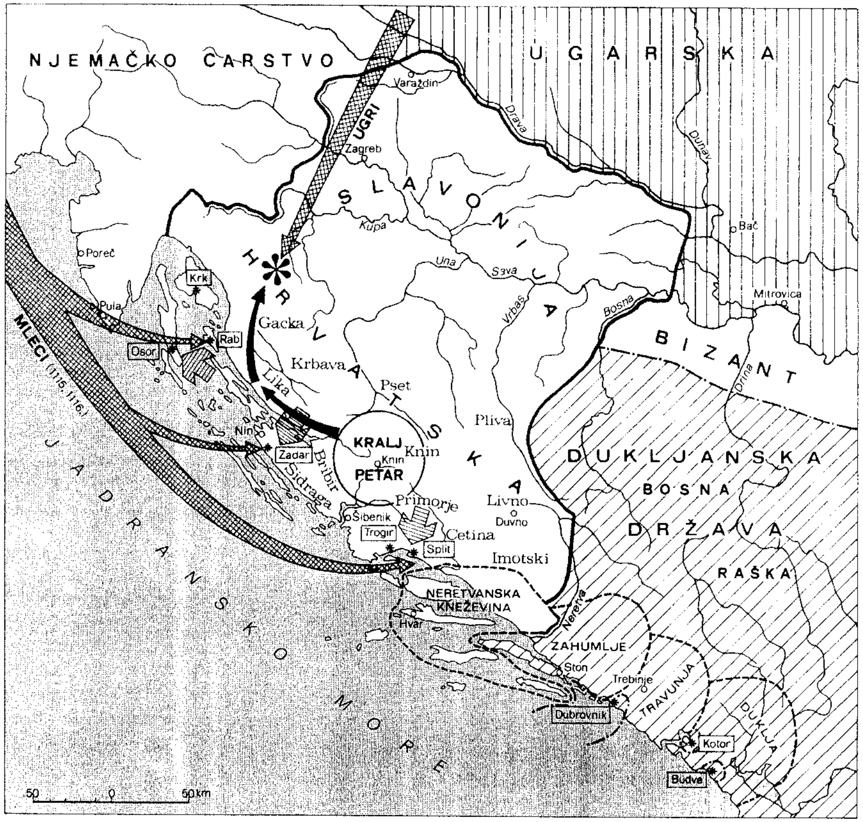

Granice hrvatskoga kraljevstva u doba Kolomana

Granice Neretvanske knećevine

Granice bizantske Dalmacije (Gornje)

*[Rab] Gradovi bizantske Dalmacije

Cetina Hrvatske ćupanije

Vojni pohodi okolnih političkih sila

Područje otpora kralja Petra (1097)

Političko djelovanje kralja Kolomana u Dalmaciji (1105)

Priblićna mjesta ratnih sukoba

Osvajanjem dalmatinskih gradova (1105) kralj Koloman je ponovo svojom vlašću okupio prostor hrvatskoga kraljevstva, o čemu je svjedočio i njegov kraljevski naslov. Političko spajanje kraljevstva, nažalost, nije bilo trajno: već potkraj njegova vladanja Mleci otvaraju novo razdoblje sukoba oko vlasti nad dalmatinskim gradovima i istočnojadranskom obalom.

Karta 7: HRVATSKA NA POČETKU XIV. STOLJEĆA: USPON BRIBIRACA

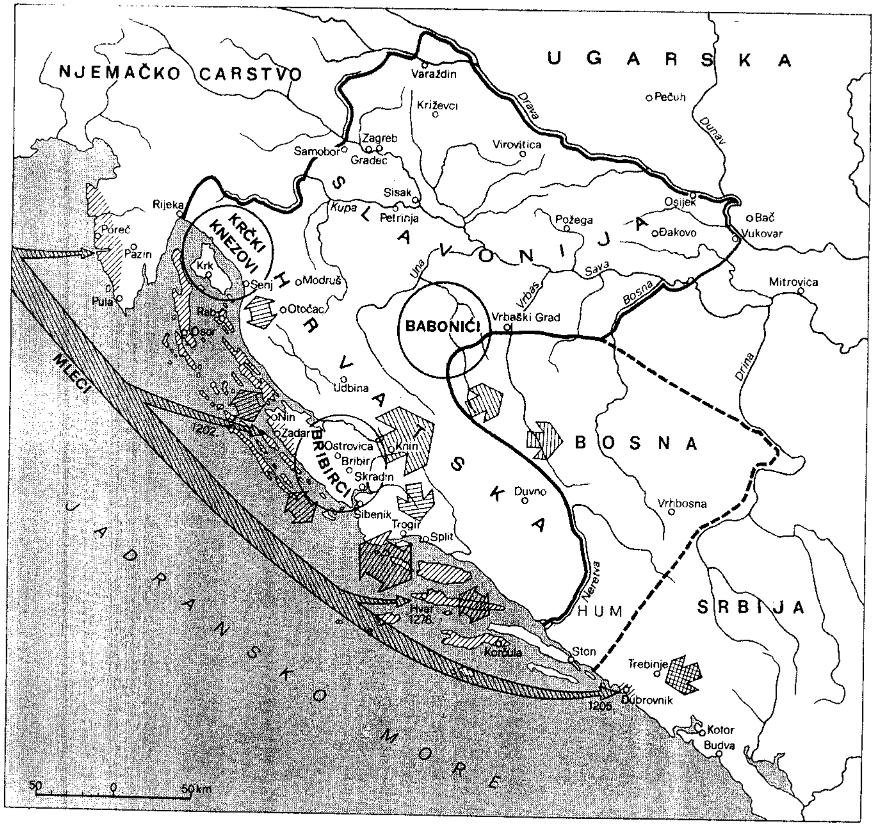

Granice hrvatskoga kraljevstva
Priblićne granice bribirske vlasti u Bosni
Pritisak srpskih vladara na Dubrovnik
Smjer širenja Bribiraca prema Bosni i dalmatinskim gradovima
Integrativni procesi i komunalna društva na istočnom Jadranu
Mletački pritisak na istočnom Jadranu
Mletački posjed na istočnom Jadranu

Od početka XIII. st. i osvajanja Zadra (1202) Mleci sustavno stvaraju posjed na istočnom Jadranu, od istarskih komuna do Dubrovnika. U razdoblju uspona (između 1270. i 1320) mletačkom se širenju odupiru knezovi Bribirski. Ne samo da šire vladavinu na Bosnu, nego vlašću nad dalmatinskim gradovima od Šibenika do Splita priječe potpuno zatvaranje mletačkog bedema na istočnojadranskoj obali.

Karta 8: HRVATSKA U SREDINI XIV. STOLJEĆA: IZMEĐU BOSANSKOG I MLETAČKOG PRITISKA

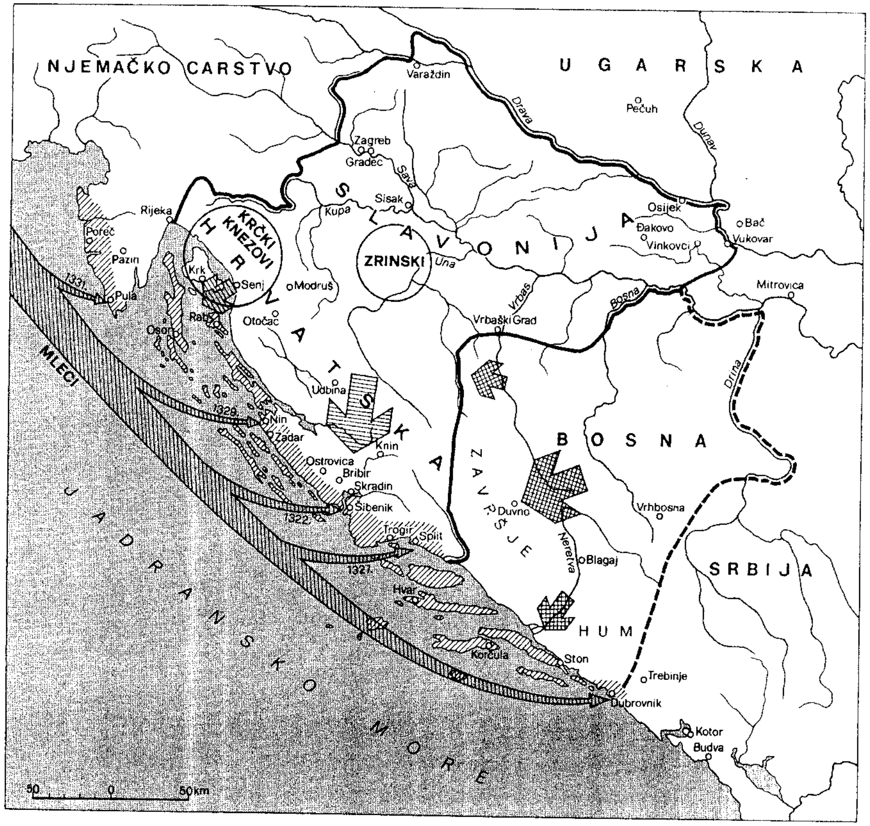

Granice hrvatskoga kraljevstva
Granice Bosne u doba Stjepana II. Kotromanića
Smjerovi pritiska bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića prema Završju i Humu
Anžuvinsko gibanje prema Jadranu
Mletački pritisak na istočnom Jadranu
Mletački posjed u Istri i Dalmaciji

Anžuvinsko uklanjanje Bribiraca (1322) omogućuje prostorno stezanje hrvatskoga kraljevstva. Bosanski ban Stjepan II. Kotromanić širi vlast prema Završju i Humu, a Venecija zaokružuje svoj posjed na istočnom Jadranu. Ugarsko-hrvatskom kralju Senj je jedini slobodni izlaz na Jadran, pa se Ludovik zato i usmjerava prema tvrdim gradovima u zaleđu dalmatinskih gradova pod mletačkom vlašću.

Karta 9: HRVATSKA NAKON MIRA U ZADRU (1358): PROSTORNA I DRUŠTVENA INTEGRACIJA KRALJEVSTVA

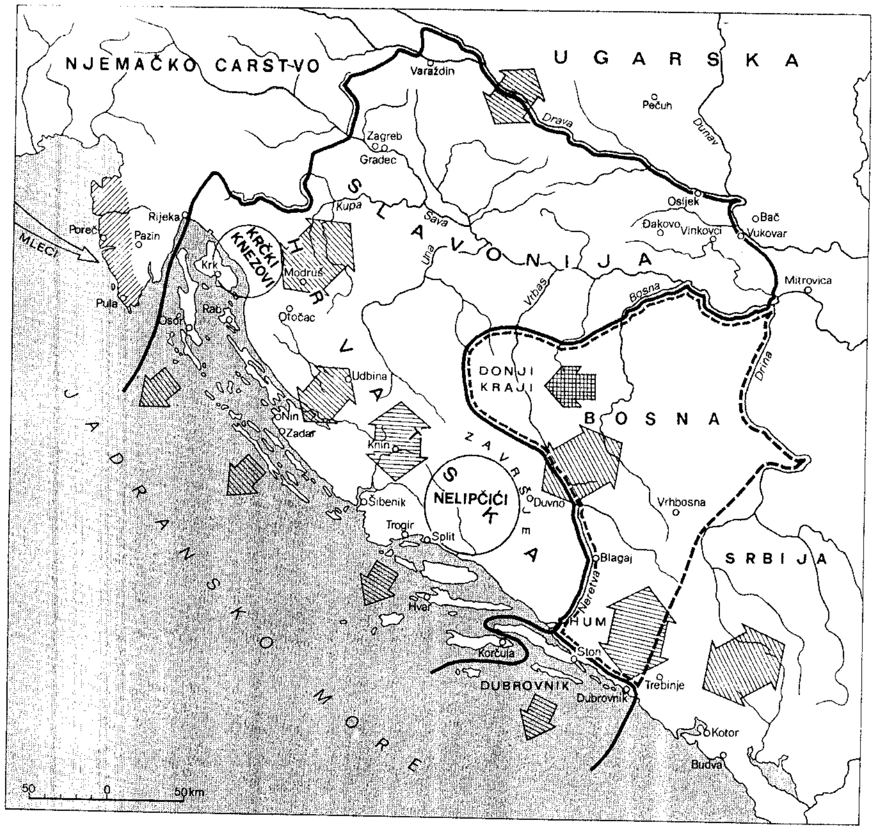

Granice hrvatskoga kraljevstva i Dubrovnika

Granice Bosne u doba Tvrtka I (do 1373)

Mletački posjed u Istri

Smjerovi komunikacija između obale i zaleđa

Bosna i Donji Kraji

Smjerovi komunikacija prema jadranskom prostoru

Mirom u Zadru (1358) kralj Ludovik uklanja mletačku vlast s istočnojadranske obale i ostvaruje prostorno okupljanje kraljevstva. Donji Kraji su ipak ostali u Tvrtkovoj vlasti, pa je nastavljen pritisak srednjovjekovne Bosne na središnji hrvatski brdski prostor u Povrbasju. Integracija obalnog i kontinentalnog dijela kraljevstva nakon 1358. omogućila je slobodno komuniciranje od Panonije i Bosne do Jadrana.

Karta 10: HRVATSKA NA PRIJELOMU XIV. I XV. STOLJEĆA: EKSPANZIJA SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

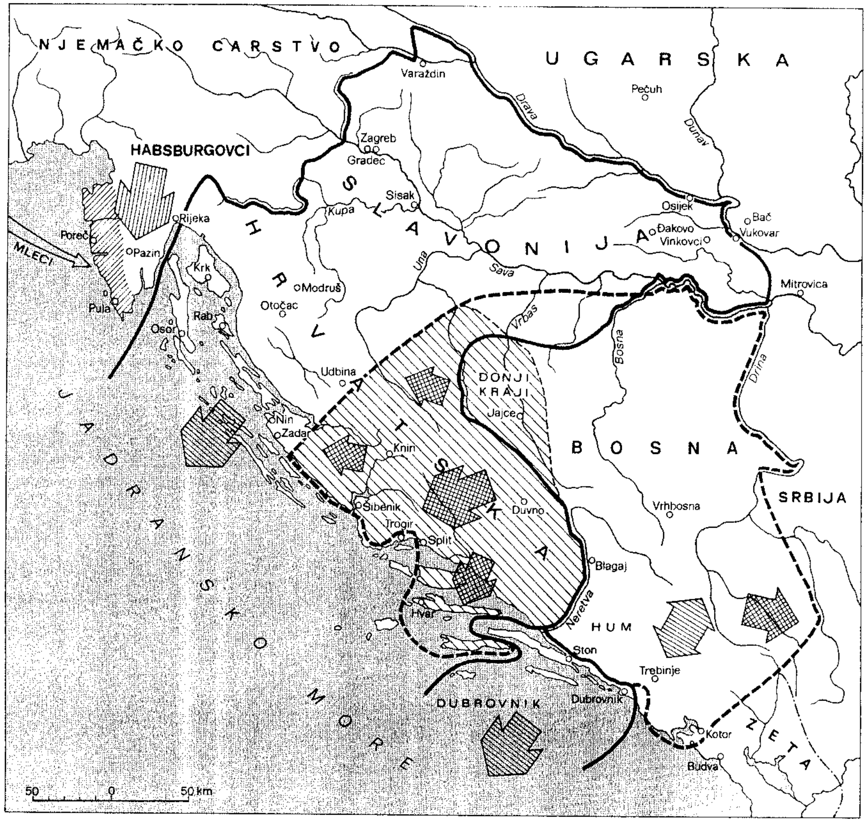

Granice hrvatskoga kraljevstva i Dubrovnika

Granice Bosne u doba Tvrtka I (1390)

Područje vladanja vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1403-1413)

Mletački posjed u Istri

Smjerovi ekspanzije Tvrtkove Bosne

Smjerovi jadranskih komunikacija

Trgovačke veze između Dubrovnika i zaleđa

Smjer habsburškoga prodora u Istru

U politički nesigurnim prilikama nakon Ludovikove smrti (1382) Tvrtko I. širi vlast srednjovjekovne Bosne prema Jadranu i dalmatinskim gradovima. Nešto kasnije, na početku XV. st., gotovo istim područjem Hrvatske i Dalmacije protezala se i vlast vojvode Hrvoja Vukčića. Godine 1374. Habsburgovci stječu Pazinsku knežiju, najavljujući habsburško-mletačku podjelu Istre.

Karta 11: HRVATSKA U PRVOJ POLOVICI XV. STOLJEĆA: POČECI PROSTORNOG I DRUŠTVENOG RAZDVAJANJA

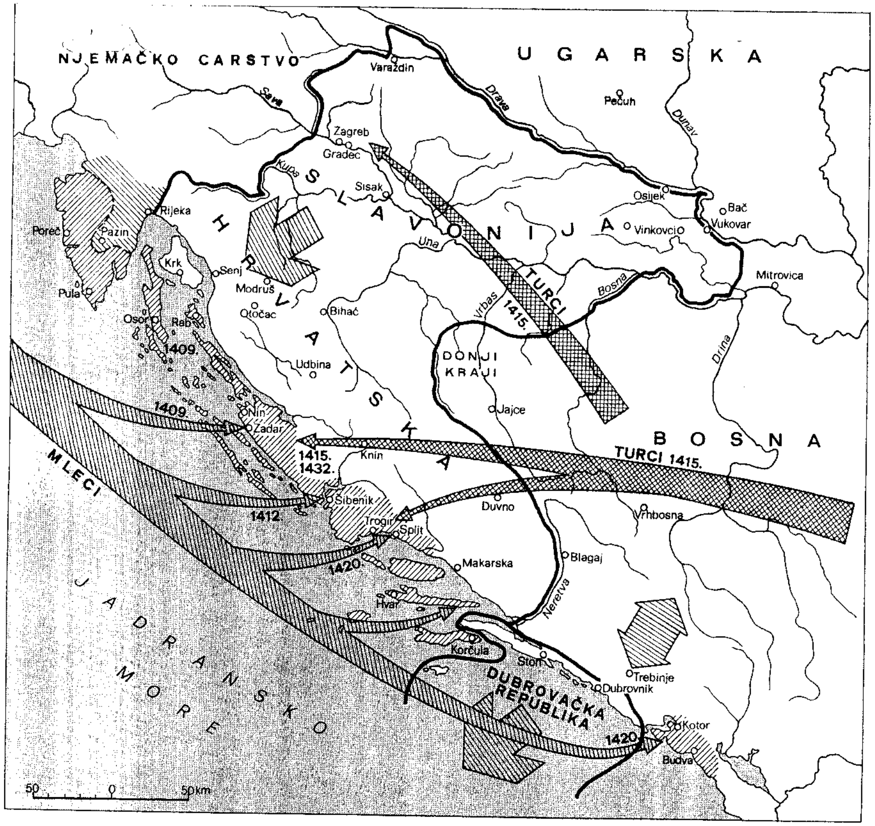

- Granice hrvatskoga kraljevstva i Dubrovačke Republike
- Habsburški posjed u Istri (1466)
- Mletački posjed u Istri i Dalmaciji (1420)
- Mletačko osvajanje Dalmacije 1409-1420.
- Smjerovi prvih turskih provala u Hrvatsku i Dalmaciju
- Smjerovi komunikacija prema Jadranu
- Trgovačke veze između Dubrovnika i zaleđa

Mletačkim osvajanjem Dalmacije (1409–1420) okončano je plodonosno razdoblje anžuvinske integracije hrvatskih zemalja. Od dalmatinskih gradova samo je Dubrovnik sačuvao slobodu komuniciranja od balkanskog zaleđa prema Jadranu. Istodobno Turci počinju provalama u Hrvatsku i u zaleđa dalmatinskih gradova.

Karta 12: PAD BOSNE (1463) I POKUŠAJ OTPORA

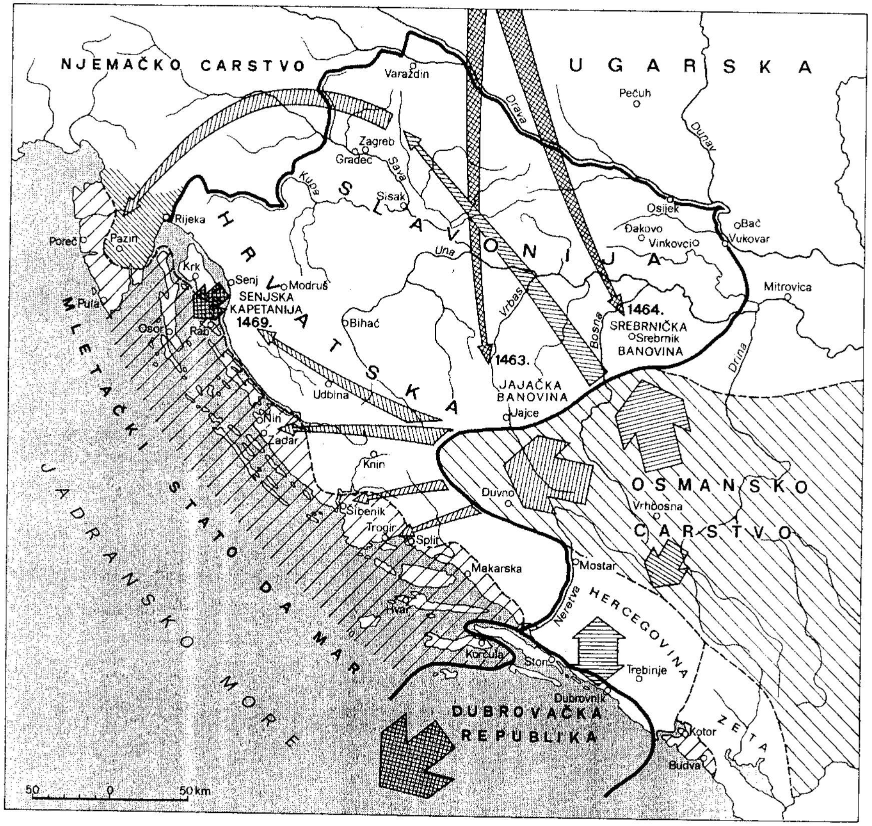

- Granice hrvatskoga kraljevstva i Dubrovačke Republike
- Mletački posjed na istočnom Jadranu (Stato da Mar)
- Habsburški posjed u Istri
- Osmansko Carstvo
- Smjerovi turskih provala u Hrvatsku, Dalmaciju, Slavoniju i Istru
- Prodori Matijaša Korvina prema Turskoj Bosni (1463, 1464)
- Smjerovi turskog pritiska na hrvatsko kraljevstvo
- Smjerovi jadranskih komunikacija
- Trgovačke veze između Dubrovnika i zaleđa

Padom bosanskoga kraljevstva (1463) Osmansko Carstvo stječe strateško uporište za prodor prema hrvatskom kraljevstvu, pa je ono otad pritiješnjeno s dvije strane: iz središnjeg balkanskog prostora i s Jadrana, gdje je Mletačka Republika učvrstila svoj posjed. Korvinski obrambeni sustav je, doduše, spriječio širenje Osmanskoga Carstva na hrvatsko kraljevstvo, ali nije mogao zaustaviti turske provale.

Karta 13: HRVATSKA U PRVOJ POLOVICI XVI. STOLJEĆA: TURSKO OSVAJANJE KRALJEVSTVA

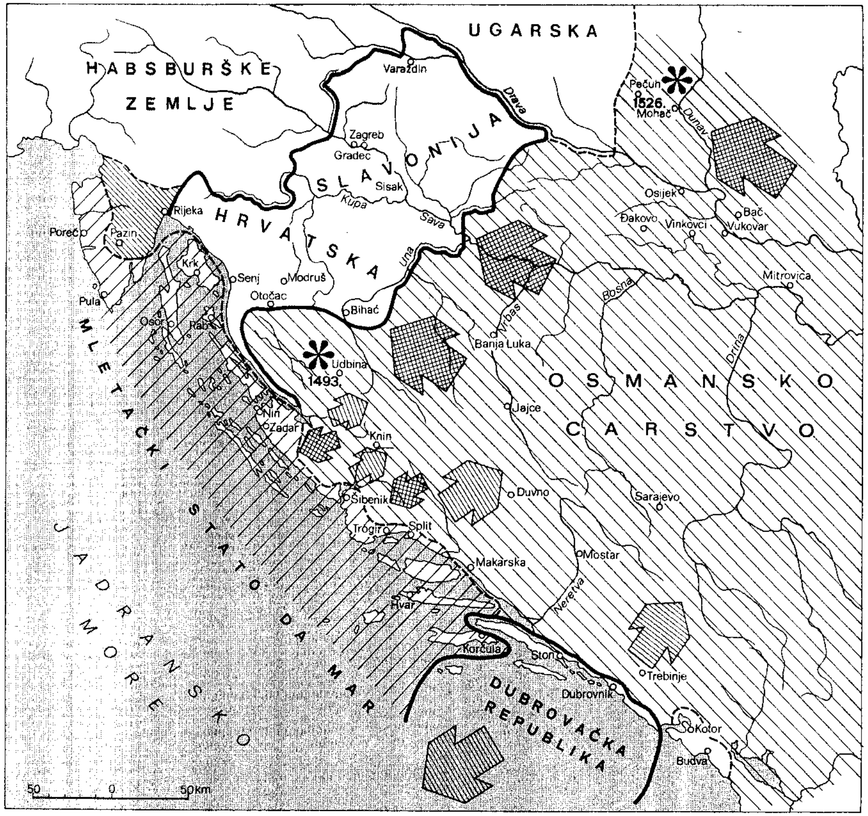

- Granice hrvatskoga kraljevstva i Dubrovačke Republike
- Mletački posjed na istočnom Jadranu (Stato da Mar)
- Habsburški posjed u Istri
- Osmansko Carstvo
- Smjerovi turske ekspanzije prema Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji
- Velike bitke s Turcima
- Sustavi veza Dubrovačke Republike i mletačke Dalmacije

Od pada Knina i Skradina (1522) do osvajanja Klisa (1537), Nadina i Vrane (1538), te Virovitice i Čazme (1552) Osmansko Carstvo je u prvoj pol. XVI. st. sve više pomicalo svoje granice na prostor hrvatskoga kraljevstva. Na istočnoj obali Jadrana Senj je bio jedinim izlazom kraljevstva prema jadranskom prostoru. Na jugu istočnojadranske obale Dubrovnik je najvažnije uporište jadransko-balkanskog sustava veza.

Karta 14: HRVATSKA POTKRAJ XVI. STOLJEĆA: "OSTACI OSTATAKA" KRALJEVSTVA

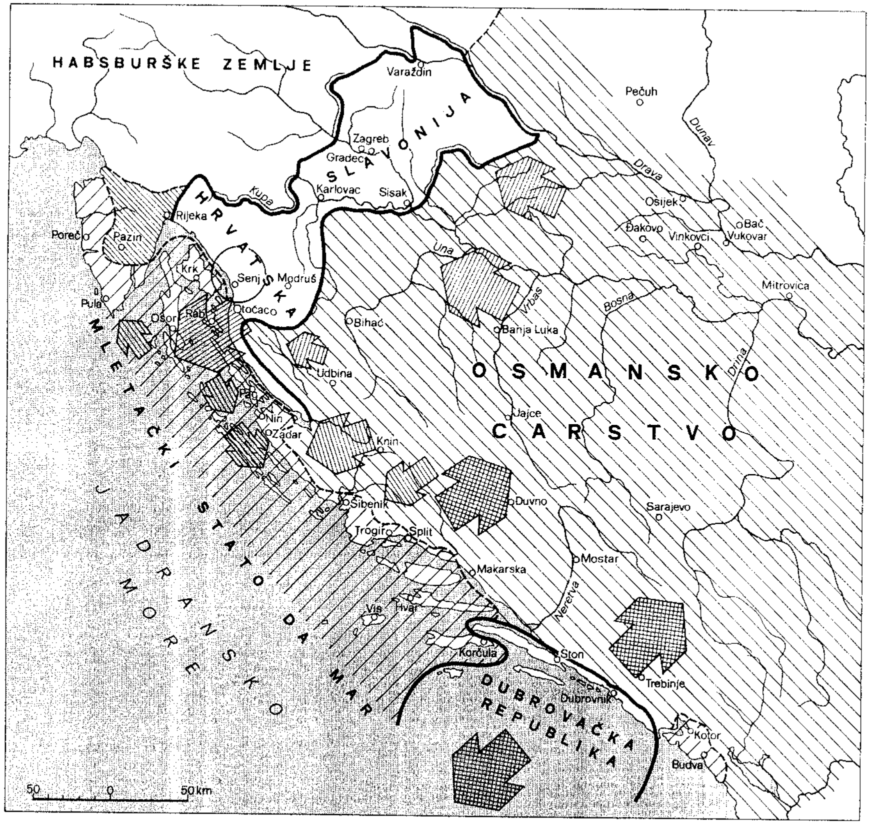

- Granice hrvatskoga kraljevstva i Dubrovačke Republike
- Mletački posjed na istočnom Jadranu (Stato da Mar)
- Habsburški posjed u Istri
- Osmansko Carstvo
- Smjerovi turske ekspanzije prema Hrvatskoj i Dalmaciji
- Sustavi veza Dubrovačke Republike i mletačke Dalmacije
- Senjski uskoci i njihova djelovanja

Nakon pada Bihaća (1592) Hrvatska je svedena na "ostatke ostataka nekoć slavnog kraljevstva hrvatskoga", pa je Osmansko Carstvo uoči bitke kod Siska 1593. dosegnulo vrhunac širenja prema hrvatskom prostoru. U drugoj polovici XVI. st. uporištem protumletačkog i protuturskog otpora postaje uskočki Senj. Dubrovačka je Republika, pak, sve do utemeljenja splitske skale (1592) zadržala ulogu glavnog posrednika između turskog Balkana i jadranskog prostora.

C.

DRUŠTVENE I GOSPODARSKE RAZINE

1. Srednjovjekovno društvo

Stvaranje društva

Dosadašnje razlaganje o odnosu prostora i društva u hrvatskom srednjovjekovlju upozorilo je na dvije ključne razvojne pojave: na razliku između pojmova društveni i politički prostor hrvatske povijesti, te na uzajamnost i slijed procesâ raznorodnosti i spajanja. Pri tome je glavnina pozornosti u prethodnom poglavlju bila usmjerena prema površinskom, najlakše uočljivom aspektu raznorodnosti – prostornim mijenama, u kojima se stvarao politički prostor hrvatske povijesti. Pristupajući hrvatskom srednjovjekovlju, povjesnik najprije ulazi u područje političkog razvoja. Jer, politički je prostor bio onim temeljnim okvirom u kojemu je živjela i postojala glavnina hrvatskoga naroda. On je prije svega na tom prostoru stvarao svoju društvenu i etnokulturnu individualnost, na njemu se u srednjem vijeku zbivala matica njegova stvaralaštva.

Ali takav obzor razlaganja ni na trenutak nije zanemario dvije važne činjenice. Prvo, da je hrvatski narod u srednjem vijeku živio i izvan tog političkog, državnog okvira, na njegovim "rubnim područjima" i drugo, da se u tijeku srednjovjekovlja uloga ta dva prostorna pojma, društvenog i političkog, mijenjala. Hrvati su, na primjer, živjeli i u Istri ili na dijelu područja na kojemu se oblikovala srednjovjekovna Bosna, dakle na čitavom području što smo ga označili pojmom hrvatskog društvenog prostora. Povjesnik će razvoj hrvatskoga društva prije svega promatrati u temeljnom okviru političkog prostora, ali nipošto ne može zanemariti društveno stvaralaštvo Hrvata izvan tog političkog opsega. To je napose važno u kasnosrednjovjekovnom razdoblju. Kako se tada u mletačkim i turskim osvajanjima postupno sve više stezao onaj politički prostor hrvatskih zemalja što ga je bila oblikovala anžuvinska integracija, tako je rasla uloga društvenog prostora hrvatskog naroda. Glavnina njegova društvenog stvaralaštva vrši se u XV. i XVI. stoljeću izvan prostora hrvatske države što postupno postajaše sve manjim. Stvaranje društvenog ustrojstva hrvatskih zemalja valja, dakle, pratiti na cjelokupnom prostoru, na kojemu je u srednjem vijeku živio hrvatski narod, bez obzira na mijene političkih granica, što znači u njegovom širem pojmu (društveni prostor) koji unutar sebe uključuje i njegov uži pojam, omeđen granicama hrvatske države (politički prostor). Tek takva prostorna osnovica omogućuje cjelovito razlaganje o postanku, razvoju i značajkama hrvatskog srednjovjekovnog društva.

Sadržajem ovoga poglavlja je na početku određeni strukturalni niz: (a) društveni prostor → (b) društvena zajednica → (c) pojedinačni pripadnik zajednice. U razmatranju o tom nizu pojava ono će se gibati od ocrtavanja preduvjetâ u kojima se stvarao hrvatski društveni prostor i određivanja njegovih zajedničkih značajki do sáme osnovice povijesti što ju je sastavljao svijet zasebnih društvenih zajednica i njihovih ljudi. Ono se, najkraće kazano, usmjerava od općih pojava prema pojedinačnom, od zajednice prema čovjeku, tragajući za onim razvojnim oblicima u kojima se iskazivalo stvaranje srednjovjekovnog društva u Hrvatskoj.

Zajedništva i suprotnosti

Procesi društvenog stvaranja u svakom su segmentu tog strukturalnog niza bili veoma složeni. U njima su se prožimale pojave, u većoj ili manjoj mjeri zajedničke svim

njegovim dijelovima, s brojnim razlikama i suprotnostima. Ako smo istaknuli da je stvaranju prostora hrvatske povijesti davala pečat mijena pojavâ raznorodnosti i spajanja, onda smijemo reći da su te pojave u još većoj mjeri obilježavale razvoj srednjovjekovnog društva. Prožimanje zajedništva i suprotnosti najljepše se može pratiti u razvoju društvenih zajednica. Oko osi srednjovjekovnog vremena društvene su se zajednice neprekidno gibale između individualizacije i širih obzorja, "zatvorenosti" i "otvorenosti", sigurnosti i ugroženosti. Odnos tih pojava neprekidno se mijenjao, pa je društveno ustrojstvo zajednicâ istodobno bilo određeno čvrstim smjernicama, ali i nesigurno, protuslovno. U njihovu razvoju bijaše odlučujućom žudnja prema sigurnosti i integritetu vlastita svijeta, ali je ostvarenje tog temeljnog cilja bilo mnogo manje pouzdano i teže dostižno. Društvene zajednice su nastojale da osloncem sigurnosti bude njihov vlastiti, zasebni, "zatvoreni" prostor, ali on najčešće nije bio dostatan. Oslonac opstanka one najčešće moraju tražiti i izvan vlastita opsega jer sigurnost ne mogu uvijek sáme i očuvati. One žude za zasebnošću, ali se dijela zasebnosti, da bi mogle opstati, moraju odricati.

Površno promatrajući to stalno prožimanje "unutarnjeg" i "vanjskog" u razvoju društvenih zajednica, mogli bismo tu pojavu smatrati samo ugrožavanjem njihove individualnosti, znakom njihove krhkosti. Ali ta ravnoteža između zatvorena opsega zajednice i njezina otvaranja prema okolnim prostorima bijaše u isti mah i ishodištem važne pojave – procesâ spajanja što su individualizirana društva usmjeravala prema uključivanju u šire društvene okvire ili najkraće u onaj opseg što smo ga odredili prostorom hrvatskoga srednjovjekovlja. U tome i jest bila važnost političkog prostora u stvaranju srednjovjekovnog društva. Politička vlast vladara, dužnost obrane, pravno ustrojstvo kraljevstva, staleška grupiranja, gospodarske povlastice i sl. okupljaju pojedine dijelove hrvatskog prostora, povezuju društvene zajednice i njihove pripadnike, stvaraju svijest o pripadnosti političkom prostoru kojega bijahu dijelom. Procesi spajanja između različitih slojeva društva na području hrvatskih zemalja u srednjem vijeku bili su veoma složeni i protuslovni jer su bili smješteni u osjetljiv raspon zajedništva i suprotnosti. U političkom ustrojstvu hrvatskoga srednjovjekovlja razmjerno se rijetko iskazuje ovisnost društvenih zajednica o kraljevskoj vlasti što bijaše nositeljem državne cjelovitosti i činiteljem spajanja. Najčešće se njihovi odnosi ograničavaju na načelno priznavanje vrhovne vlasti ili, dapače, iskazuju suprotnosti političkih gledišta. Ali u kriznim razdobljima na razvojnoj se površini odjednom pojavljuje egzistencijalna upućenost društvenih zajednica spram središnje vlasti. To je, primjerice, sadržaj izjavâ odanosti što ih dalmatinski gradovi upućuju budimskom dvoru nakon smrti kralja Ludovika u jesen 1382. god. ili poziva Gradeca Vladislavu I. u doba opsade grada što je 1441. god. vrše Celjski.

Takvoj ulozi političke vlasti i političkog prostora ne proturječi zaključak da je moćnom polugom spajanja bio doživljaj društvene i etnokulturne srodnosti ljudî i zajednica, na kojemu se temeljilo stvaranje društvenog prostora u hrvatskom srednjovjekovlju. Zapravo, politički prostor kraljevstva i društveni prostor ljudskih zajednica čine dva sloja spajanja što se uzajamno dopunjuju, pa bi se moglo reći da je društveni prostor bio rezultantom političkih procesa i društvene svijesti.

Ali kolikogod su takvi procesi okupljali društvene zajednice i stvarali cjeloviti društveni prostor hrvatskoga srednjovjekovlja, oni nisu uklanjali suprotnosti u hrvatskom društvu. Njihovi uzroci bijahu brojni. Različite razine društvene i gospodarske razvijenosti, pravne zasebnosti, različit opseg ukorijenjenosti u baštini, odnosno "mladost" ili "starost" zajednice itd. i na tome utemeljeni društveni animoziteti obilježavaju

strukturalni niz pojava a→b→c. Razvojne razlike su primjetne među regijama i među društvenim zajednicama, ali i unutar njihova opsega. Dapače, u zatvorenom prostoru zajednice suprotnosti su najoštrije. Ona, doduše, pojmom sigurnosti okuplja svoje pripadnike, ali ih u isti mah unutar nje razdvajaju suprotnosti društvenih grupa, razlike u posjedovanju ili u moći vladanja. Procesi spajanja su pri tome uvijek, u bilo kojem dijelu niza a→b→c, jači od pojava razdvajanja, ali su u razvoju društava bili važni i jedni i drugi. Društvene zajednice nastoje ostvariti vlastito trajanje upravo u osjetljivoj ravnoteži pojava zajedništva i suprotnosti.

2. Narodnosno stvaranje

Etnokulturna osnovica

Razlaganje o ustrojstvu srednjovjekovnog društva u Hrvatskoj valja započeti od njegove ljudske, etnokulturne podloge. Etnokulturno ustrojstvo je prvi razvojni sloj koji pokazuje složenost društvenog prostora (a) u hrvatskom srednjovjekovlju, ali jednako tako i narodnosnu složenost društvenih zajednica (b) od kojih je on bio sastavljen. Narodnosno stvaranje bijaše dugim procesom što se protezao cjelokupnim trajanjem srednjega vijeka.

Pojedinosti etnokulturnog razvoja na hrvatskom prostoru katkad se gube u neodređenosti ili šutnji vrelâ, ali ona ipak sadrže dovoljno uporišnih obavijesti o temeljnim tokovima narodnosnog stvaranja. Polazište poznavanju etnokulturnog razvoja na području hrvatskih zemalja jest zaključak o strukturalnoj složenosti pojma hrvatski narod. Narodnosni procesi, zapravo, odražavaju složenost prostora, društvenog organiziranja i misaone baštine u hrvatskom srednjovjekovlju. U zbirni etnokulturni pojam hrvatski narod uključuje se u tijeku srednjega vijeka nekoliko etnokulturno različitih slojeva ili njihovih ivera, od kojih onaj temeljni, slavenski sloj bijaše Hrvatima srodan, a neki drugi, prije svega različiti slojevi romanskoga stanovništva, bijahu etnokulturno raznorodni. Narodnosni razvoj hrvatskih zemalja u srednjem vijeku nedvojbeno je usmjeren prema kroatizaciji slavenskih i nehrvatskih/slavenskih narodnosnih skupina, ali se pohrvaćivanje ne vrši u jednakim ritmovima na svim dijelovima hrvatskih zemalja. Dapače, u nekim regionalnim cjelinama prethodna se narodnosna osnovica ili trajno odupire hrvatskom imenu, premda je već u ranom srednjem vijeku ta cjelina postala sastavnim dijelom hrvatskog društvenog i političkog prostora (Slavonija), ili se, pak, nehrvatske skupine odjednom pojavljuju na površini razvoja i ostaju zasebnim društvenim cjelinama u srcu hrvatskoga okruženja (srednjovjekovni Vlasi). Ali unatoč etnokulturnim razlikama i posebnostima – važno je to istaknuti – raznorodne etničke skupine i njihov prostor integralni su dijelovi hrvatskoga srednjovjekovlja. One zajedno i usporedo s matičnim stanovništvom hrvatskoga imena stvaraju srednjovjekovno društvo na hrvatskom prostoru. Njihova se nastojanja zajednički slijevaju u jedinstvenu materijalnu i duhovnu baštinu hrvatskoga srednjovjekovlja. One nisu ni njegova suprotnost ni strana tijela u hrvatskom društvenom biću, nego njegovi sastavni dijelovi, dapače još i više, znak duhovnoga bogatstva i stvaralačke raznolikosti.[1]

Zbog toga hrvatski narodnosni razvoj valja promatrati u nekoliko slojeva s najvećom pozornošću. Prvo, u svjetlosti odnosa došljakâ Slavena i Hrvata prema etničkom supstratu što su ga nakon doseobe zatekli na budućem prostoru hrvatske države i na okolnim "rubnim područjima" (Istra). Drugo, u odnosu Hrvata, kao narodnosne osnovice hrvatskih zemalja prema drugim slavenskim skupinama unutar i izvan hrvatske državne jezgre. Treće, u prožimanju između domaćega stanovništva u Hrvatskoj i došljakâ što se iz okolnih područja migracijskim putovima slijevaju na hrvatski prostor.

Hrvatski i romanski svijet

Od etničkog supstrata što su ga u osvit svoje povijesti Slaveni i Hrvati zatekli, dolazeći na obale Jadrana, romanski je sloj nedvojbeno bio najvažniji, kako brojnošću,

[1] Raukar 1978, 104-107.

tako i trajnošću djelovanja u hrvatskom srednjovjekovlju. Drugi etnički iveri, primjerice ostaci romaniziranog ilirskog stanovništva ili prežici ljudske osnovice avarskoga kaganata, jedva su primjetni u oblikovanju hrvatskog društva u srednjem vijeku, pa ih u ovim sažetim napomenama o hrvatskom narodnosnom razvoju smijemo zanemariti.[2]

Romanski sloj, pak, plodno je djelatan u društvenom razvoju hrvatskih zemalja, prije svega u gradskim središtima na istočnom Jadranu od Istre do Gornje Dalmacije. Jadranski Romani nosioci su urbanog i društvenog kontinuiteta, ishodište vezâ između obalnog pojasa i europsko-mediteranskog civilizacijskog prostora. Stupanj njihova uključivanja u hrvatsko društvo ili opseg hrvatsko-romanskog prožimanja ovisio je o geopolitičkim i etnodemografskim okolnostima. Na istočnojadranskom prostoru hrvatsko-romanskih dodira u srednjem vijeku primjetne su razlike između područjâ s jakim i slabim romanskim i hrvatskim jezgrama. Jake romanske ili hrvatske jezgre uvjetuju pojave etnokulturne otpornosti ili akulturacijskog uključivanja na pojedinim područjima. Primjerom djelovanja jake romanske jezgre bio je prostor srednjovjekovne Istre.

Primjer Istre

Već u osvit ranog srednjeg vijeka Slaveni naseljavaju znatne dijelove istarskog poluotoka i na njemu stvaraju prostor slojevitih dodira s autohtonim romanskim stanovništvom. Kako svjedoči Rižanski placit iz godine 804, jake su suprotnosti razdvajale romansko stanovništvo u istarskim gradovima od slavenskih došljaka što su se nastanili u njihovu neposrednom zaleđu.[3] U kasnijim stoljećima suprotnosti su se ublažavale, ali se romansko-slavenska, odnosno romansko-hrvatska prostorna razdioba u Istri nije bitnije promijenila. Moglo bi se sasvim općenito reći da je srednjovjekovni grad na istarskoj obali prije svega bio prostorom romanskog etnodruštvenog sloja, dok je slavenski/hrvatski etnos obilježavao seosko zaleđe kontinentalne Istre. Ipak, takva prostorna razdioba samo je donekle točna. Jer Hrvati su u tijeku srednjega vijeka ulazili i u opseg gradskih komuna na istarskoj obali, a istarskih je Romana bilo i izvan gradskih središta, u naseljima kontinentalne Istre.[4] Ali etnokulturna slojevitost Istre nije uklanjala temeljnu razliku između romanskih gradova i hrvatskog sela. Nazočnost Hrvata u istarskim komunama bila je brojčano skromna i nije mogla utjecati na njihovo romansko obilježje. Zato će suprotnost između romanskih gradskih središta i hrvatskog seoskog prostora biti temeljnom odrednicom istarskog srednjovjekovlja. Komunalna društva na zapadnoj obali Istre bila su u tijeku srednjega vijeka trajno podvrgnuta jakim društvenim zračenjima italskog poluotoka, prije svega Venecije. Osim toga, Istra se već od ranog srednjeg vijeka nalazila u području političkih djelovanja sa sjevera (Njemačko-rimsko Carstvo) i do kraja srednjovjekovne epohe ostaje izvan opsega zemalja krune sv. Stjepana. Nepostojanje makar sasvim površinske političke veze s matičnim hrvatskim područjem utjecalo je na etnokulturni razvoj Istre i još više isticalo njezinu rubnost. Romanska nadmoć na obali, politički utjecaj Venecije i njemačko-carski, poslije habsburški prodor sa sjevera, a u kasnom srednjem vijeku i lepeza društvenih poremećaja, otežavali su rast hrvatskog etnosa u Istri, ali upravo zbog toga ne valja zanemariti zadivljujuću po-

[2] Šišić 1925, 274-276; Šufflay 1928b, 115-118; Šidak 1960, 40-41; usp. i Margetić 1990a; Budak 1994b, 55-70.

[3] Petranović-Margetić; Klaić, Izvori, 9-13. Usp. Klaić 1971a, 175-191; Margetić 1990c, 121-130; Goldstein 1992, 176-177; Margetić 1993d.

[4] Bertoša 1978, 111-123.

javu: ustrajnu društvenu i etnokulturnu otpornost hrvatskog stanovništva na seoskom prostoru Istre u okolnostima što ne bijahu nimalo pogodne.[5] Ako, dakle, hrvatski etnokulturni sloj u Istri nije mogao doprijeti do prožimanja s romanskim slojem, jer je romanska jezgra u gradovima bila odviše jaka, ipak je uspio sačuvati svoje društveno biće na znatnom dijelu njezina prostora.

Primjer Dalmacije

U gradovima na središnjem dijelu istočnog Jadrana, što su u ranom srednjem vijeku ušli u opseg bizantske Dalmacije, etnokulturni odnosi bijahu temeljito drukčijima. Već od početka ranog srednjeg vijeka dalmatinski su se gradovi našli u čvrstom hrvatskom okruženju, a u njihovu zaleđu oblikovala se oko godine 800. rana hrvatska država. Društveni i prostorni odnosi romanskog i hrvatskog etnosa u Dalmaciji bili su bitno drukčiji nego što bijahu u Istri. Zračenja s italskog kopna bila su i na tom dijelu istočnojadranske obale društveno važna u tijeku čitava srednjovjekovlja, ali ne i politički tako odlučna kao u Istri. Trpimirovići su, doduše, teško i sporo ostvarivali svoju vlast u gradovima bizantske Dalmacije, a i Venecija se već od IX. stoljeća zalijetala prema istočnom Jadranu, ali je unatoč tome društveni razvoj gradova Donje Dalmacije nužno bio usmjeren prema hrvatskom zaleđu. Kao osamljene, međusobno prostorno odvojene obalne postaje, gradovi su se morali životno otvarati prema njemu, sasvim suprotno od etnodruštvene zatvorenosti što je iskazuju romanska središta na obali Istre. Hrvati stoga već u ranom srednjem vijeku naseljavaju gradska okružja u zaleđu i na otocima dodirujući se u svakodnevici s romanskim stanovništvom.[6] Dapače, ulaze i u gradove, popunjavaju prazne prostore, nadoknađuju demografske gubitke, dajući životnu svježinu biološki umornoj romanskoj jezgri. Nijedan sloj gradskog stanovništva ne ostaje izvan djelovanja slavenskog prodora. Obiteljskim vezama što su u stoljećima ranog srednjeg vijeka postajale sve jačima Hrvati ulaze i u sloj gradskog patricijata, u kojemu je već u ranom srednjem vijeku primjetna izrazita romansko-hrvatska dvojezičnost. Od XII. stoljeća, kada počinje naglo prostorno i društveno širenje komunâ, procesi simbioze se ubrzavaju, a gradska društva ulaze u razdoblje kroatizacije.[7] Premda izvrgnuta jakom slavenskom djelovanju i premda čini društveno slabiju jezgru od one u istarskim gradovima, romanska osnovica gradskog patricijata ima istaknutu ulogu u društvenom razvoju istočnojadranskih gradova sve do kraja srednjega vijeka. Ona oblikuje ideologiju komunalne zasebnosti, razvija gledišta o antičkom korijenju plemića i zajedno s došljacima iz zaleđa stvara sloj vladajuće elite.[8] Romanski etnički sloj nezaobilazna je, dakle, društvena sastavnica hrvatskoga srednjovjekovlja.

Romanski prežici u tišini stoljećâ: Vlasi

Ali dok one skupine romanskoga stanovništva što se na početku ranog srednjeg vijeka bijahu sklonile u čvrste recinkte istočnojadranskih gradova s lakoćom pratimo vrelima kroz čitav srednji vijek, dotle su drugi romanski iveri, što su se pred naletom

[5] Istra 1968, 65-72, 129-141.

[6] Skok 1927; Skok 1950; Skok 1952; Skok 1954; Klaić 1965, 254-257.

[7] Jakić-Cestarić 1972; Jakić-Cestarić 1974; Raukar 1980-81, 177-179; Šimunović 1985.

[8] Raukar 1980-81, 173-177.

slavenskih došljaka na prijelomu VI. i VII. stoljeća bili raspršili planinskim područjima Dinarida, utonuli u potpunu šutnju. Tek nakon stoljetnih procesa prilagodbe i postupne preobrazbe, o kojima ništa ne znamo jer ih vrela ne zabilježiše, romanski iveri odjednom izbijaju na površinu povijesti. O njihovu, dotad nezasvjedočenu, postojanju u Hrvatskoj između Zrmanje i Cetine prvu obavijest donosi splitski kroničar Miha Madijev: u vojsci Bribirca Mladena II. kod Blizne godine 1322. nalazili su se i Vlasi.[9]

Od sredine XIV. stoljeća vrela sve izdašnije upućuju na zajednice Vlaha u Hrvatskoj, sjeverno i južno od Velebita. Njihovi stočarski stanovi i općine nalaze se u Lici, u porječju Zrmanje, u kraškim predjelima zadarsko-šibenskog zaleđa i u Cetinskoj županiji. Tako širok prostor vlaških zajednica upućuje na pretpostavku da su se Vlasi nalazili u Hrvatskoj mnogo ranije nego što o njima vrela svjedoče, vjerojatno već od ranog srednjeg vijeka. I oni se u kasnom srednjem vijeku uključuju u hrvatsko društvo, ali drukčije od romanskog stanovništva u istočnojadranskim gradovima. Prije svega, u trenutku kada u drugoj polovici XIV. stoljeća obilato ulaze u pisanu riječ i gradski notarijat, ti romanski prežici već su odavno slavizirani, pohrvaćeni. Njihova su imena izrazito hrvatska, čistih i lijepih oblika, i tek rijetka od njih nekim romanskim dočetkom upućuju na njihovo davno podrijetlo. Vlaški knezovi sastavljaju u XV. stoljeću glagoljske isprave, govore hrvatskim jezikom i čakavskim narječjem, vjere su katoličke, pa darivaju crkvice u Lici.[10]

Pa ipak, unatoč čvrstom hrvatskom okruženju i prožetosti s hrvatskim društvom, ti "hrvacki" ili "dobri Vlasi" u Lici i Cetinskoj županiji ustrajno čuvaju individualnost svojih zajednica.[11] Možda im je u tome pomogla prostorna izdvojenost njihovih stočarskih katuna, visoko na obroncima dinarskih planina, ali još više i njihova vojna vještina. U takvoj ih ulozi prvi put i susrećemo u vojsci Mladena II. kod Blizne, takva je dijelom bila njihova zadaća i na posjedima hrvatske vlastele i na područjima pod kraljevskom vlašću. Obvezujući se feudalcu da će mu služiti "na konji ščitom i s mačem, ali strilami i s mačem" (1436), čuvali su svoje izdvojeno društveno ustrojstvo. Lički Vlasi imaju svoje knezove, vojvode, suce i vlastito sudište ili "stol vlaški" (1433), cetinski Vlasi mogu odbiti kneza što im ga imenuje vlastelin, a njihovim vojvodom ne smije biti Hrvat.[12]

Vlaške zajednice u Hrvatskoj na taj način iskazuju i u potpunosti ostvaruju univerzalnu žudnju srednjovjekovnog društva prema što većoj neovisnosti i zasebnosti, ali se istodobno sveukupnim djelovanjem uključuju u hrvatski etnokulturni i društveni krug. Uključujući se u složenu etnokulturnu osnovicu hrvatskih zemalja, "dobri Vlasi" će kao pohrvaćene, ali društveno individualizirane, zajednice stočarâ dočekati turske ratove i epohu raspada srednjovjekovne Hrvatske.

Hrvatski i slavenski svijet

Različiti slojevi romanskoga stanovništva, na obali i u planini, ma koliko bili važni u društvenom oblikovanju hrvatskoga srednjovjekovlja, brojnošću su daleko zaostajali za temeljnom slavenskom etničkom podlogom hrvatskoga naroda. Pitanje o odnosu

[9] Miha Madijev, Kronika, 174-175; Klaić 1897, 132-133.

[10] Klaić, Izvori, 278-279; Jireček 1962, II, 39-51; Šišić 1962, 243; Acta Keglevichiana, XXI-XXIII; Klaić 1976, 607-610; Valentić 1994b, 310-321, 319-321.

[11] Klaić 1976, 607-609.

[12] Klaić, Izvori, 279-281.

između hrvatske jezgre i široke slavenske osnovice više je nego složeno jer ga opterećuju nejasnoće izvorâ i slojevitost upotrebe izričajâ *slavenski* i *hrvatski*. Ali kakvegod teze o tom odnosu izricali, čine se neprijepornima barem dva temeljna zaključka. Prvo, da se ime hrvatske jezgre nije uspjelo proširiti na cjelokupni prostor što je u ranom srednjem vijeku ušao u opseg države Trpimirovića i drugo, ovisno o prvome, da prostor i upotreba hrvatskoga imena u širokom rasponu od ranog do kasnog srednjeg vijeka nisu bili isključivim, jedinim kriterijem, prema kojemu bismo mogli određivati društveni prostor hrvatskoga srednjovjekovlja.[13]

Određivanje odnosa između izričaja *slavenski* i *hrvatski* bijaše plodom duljega razvoja. Još se u IX. stoljeću ta dva izričaja uzajamno dopunjuju i izmjenjuju čak i u nazivima hrvatskih vladara, što znači da razlike u njihovim značenjima zadugo nisu bile točno utvrđene. Doduše, izričaj *hrvatski* već od sredine IX. stoljeća počinje prevladavati u vladarskim naslovima. Trpimir je u darovnici iz godine 852. *dux Chroatorum*, Branimir je na natpisu iz Šopota *dux Cruatorum*, ali zato Branimirov natpis iz Nina ima naslov *dux Slcavorum* [umjesto: Sclavorum].[14] Granična crta između širega (slavenski) i užega naziva (hrvatski) u doba Branimira, dakle, još nije bila točno povučena. Branimir je na ta dva kamena natpisa, što znači na apsolutno neprijepornim izvornim spomenicima, istodobno i knez (dux) Hrvata i knez Slavena. U suvremenim zapadnim vrelima upotreba naziva *slavenski* bila je još više proširena. To pokazuje da se Zapadu čitav prostor od Panonije do istočnog Jadrana činio teško razlučivom *Sklavonijom* (Sclavonia). Papinska kancelarija u IX. stoljeću hrvatske vladare naziva knezovima Slavena (Domagoj, Zdeslav). Isključivo slavensko ime daje im i mletački kroničar Ivan Đakon. Papinska će kancelarija Tomislava već na početku X. stoljeća točno nazvati kraljem Hrvata, ali će u mletačkim vrelima *Sclavonia* još dugo označavati ili općenito južnoslavenski prostor ili pojedine njegove dijelove, na primjer Dalmaciju.[15]

U sadržajnoj neodređenosti i miješanju nazivâ *hrvatski* i *slavenski* u vrelima IX. stoljeća zrcali se etnokulturno prožimanje hrvatske jezgre i slavenske osnovice. Ali već na izmaku toga stoljeća njihova je upotreba bivala određenijom, a izričaj *hrvatski* prevladavajućim. Hrvatsko ime je u X. stoljeću postalo prostornim i vladarskim znakom državne jezgre Trpimirovića. Hrvatski je vladar prije svega bio kraljem Hrvata, a prostor njegove vlasti Hrvatska. I Konstantinu Porfirogenetu je Hrvatska jedna od Sklavinija što su smještene uzduž istočnog Jadrana.

Iz državne jezgre hrvatsko se ime širilo duž Jadrana prema kvarnerskom području, pa će kao naziv hrvatskog jezika u XIII. i XIV. stoljeću biti zasvjedočeno u Vinodolskom zakonu i Razvodu istarskom, dakle na sjeverozapadnom rubu hrvatskog društvenog prostora.[16] U Međurječju, pak, ono nikada nije zamijenilo općeslavensko ime. Slavonija se već u X. i mnogo čvršće u XI. stoljeću uključuje u pojam hrvatskog kraljevstva, postaje njegovim sastavnim dijelom, ali i dosljedno čuva svoje prvobitno slavensko ime. Primjer

[13] Šufflay 1925, 88-89. Usp. izvanredno važnu, u historiografiji jedva zamijećenu, polemiku između Pavla Ivića i Radoslava Katičića (Jezik 33, 1986, br.3, 79-87; br.4, 113-116; 34, 1987, br.3, 81-85; br.4, 107-120): iako vođena godine 1986. i 1987. na jezičnoj razini, zadirala je u fundamentalna, bitna pitanja o samom pojmu hrvatskog naroda, njegova imena i njegova postojanja u dopreporodnom, pa dakle i u srednjovjekovnom razdoblju.

[14] Rački, Doc., 3; CD I, 4; Šišić 1925, 393-394; Karaman 1943, 48-49.

[15] isto, 7, 189; CD I, 10, 12, 34; Ivan Đakon: Rački, Doc., 364-365, 373-374 itd.; hrvatsko ime Ivan Đakon upotrebljava mnogo rjeđe, primjerice, u složenu obliku *Hrvati-Slaveni*, kada za dužda Petra II. Orseola ističe da "a Chroatorum Sclavorum oppressione suos potenter liberavit" (isto, 424).

[16] Vinodolski zakon: Margetić 1980, 116-117; Istarski razvod: "ezikom latinskim i hrvackim" (Hrvatski spomenici, 12), "jazikom latinskem i hrvackem" (15), "jazikom latinskim i hrvackim" (16) itd.

Slavonije pokazuje, prema tome, da je prostor upotrebe hrvatskoga imena bio znatno uži od društvenog prostora hrvatskoga naroda. Regionalna raznorodnost hrvatskoga srednjovjekovlja iskazivala se i u različitosti imena za pojedine etnokulturne sastavnice hrvatskoga naroda. I nazivlje bijaše znakom složenosti njegove povijesti.

Prinos došljaka

Kolikogod je složenost etnodruštvene osnovice bila izrazitom značajkom hrvatske povijesti, ona nije bila nečim iznimnim u svijetu srednjovjekovlja jer je obilježavala rađanje većine narodâ na europsko-mediteranskom prostoru. Etnokulturni dodir ljudî i zajednica još više su isticala migracijska gibanja kojima su se došljaci iz okolnih područja uključivali u razvoj hrvatskog društva.

Dolazak novih ljudi na hrvatski prostor valjalo bi, po svoj prilici, datirati već ranim srednjim vijekom, ali niti vrela pružaju znatniju potvrdu takvoj tezi, niti je broj došljaka tada mogao imati zamjetniji opseg. Tek kada se u X. stoljeću na europskom prostoru, u dubokoj preobrazbi sáme osnovice društva, počela "rastvarati tama" i kada je "europska zora" (Lopez), prodirući od sredine XI. stoljeća postupno i u Hrvatsku, stala sve brže nakon godine 1100. preobražavati i prostor od Drave do Jadrana, dolazak novih ljudi postaje sve važnijim činiteljem povijesti.[17] Struje došljaka od XII. stoljeća dalje zahvaćaju čitav hrvatski prostor, i gradska središta na istočnom Jadranu i ravnice Međurječja. Novi ljudi, kolonisti, što ih vrela znakovito nazivaju gostima (hospites), naseljavaju slavonski zemljišni posjed, postaju sudionicima u stvaranju prvih gradskih naselja u Međurječju. O tome svjedoči već i prvi gradski privilegij u Slavoniji, zagrebački iz godine 1198: herceg Andrija daje slobode Ugrima, Latinima, tj. zapadnoeuropskim kolonistima, došljacima iz Italije i Francuske, te Slavenima. I u vukovarskom se privilegiju iz 1231. god. navode naseljeni građani: Nijemci, Saksonci, Ugri i Slaveni.[18] Takav etnički sastav u gradskim naseljima Slavonije ocrtava ishodišta iz kojih su kolonisti pristizali, pridružujući se domaćem, hrvatskom stanovništvu, ali jednako tako i privlačnu snagu novih odredišta. Tako je bivalo i u komunalnim društvima na istočnom Jadranu koja su, dapače, svojim statutima zakonski zasvjedočila svoju žudnju za novim ljudima. Svi dalmatinski gradovi potiču naseljavanje stručno obrazovanih došljaka, a notarijat potvrđuje da su migracije prema istočnojadranskim središtima u razvijenom i kasnom srednjem vijeku postajale sve mnogobrojnijima. U njima je bilo najviše došljaka iz Italije, pa Jadran prelazi čitava lepeza obrazovanih ljudi, od obrtnika, notara i liječnika do učitelja i potestata, ali nisu bili rijetki ni došljaci iz zapadnoeuropskih zemalja.[19]

U okrilju zajedništva

Migracije i došljaci dopunjuju predodžbu o etnodruštvenoj osnovici hrvatskoga srednjovjekovlja. Novi ljudi što se sa svih strana slijevaju na hrvatski prostor obogaćuju njegovo društveno biće, iskazuju nužnost životne obnove društvenih zajednica i njihovu nesavladivu žudnju za trajanjem i rastom. Došljak u novoj zajednici čuva svijest o svo-

[17] Lopez 1978, 107, 115-117.

[18] CD II, 297; III, 346.

[19] Raukar 1977a, 65-70.

jemu podrijetlu, ugrađujući katkad, kao Splićanin Baptista de Ugubio u XV. stoljeću, naziv ishodišta u svoje obiteljsko ime, njeguje svoju jezičnu i duhovnu baštinu, ali se uza sve to cjelovito uključuje u novu zajednicu.[20] A ona je u srednjem vijeku otvorena i više-manje ravnodušna spram etnokulturne različitosti svojih članova. Te razlike gotovo nikada ne postaju uzrokom animoziteta ili društvenih sukoba, dapače, u životnoj svakodnevici zajednicâ one su samo iznimno jače primjetne. Otkrivaju ih, primjerice, topografske oznake u gradskim naseljima. U Zadru su u kasnom srednjem vijeku u "ulici Markižana" (ruga Marchianorum) bili okupljeni doseljenici iz Ankonitanske Marke, a u "Laškoj vesi" (Vicus Latinorum) u biskupskom Zagrebu bili su nastanjeni kolonisti iz latinskih zemalja, Italije i Francuske.[21] Razdioba vijećnika u općinskom vijeću Gradeca potkraj XIV. i na početku XV. stoljeća prema nacionalnoj pripadnosti i jeziku na Ugre, Nijemce, Francuze i Slavene sasvim je iznimna i, čini se, svojstvena mlađim gradskim naseljima koja se tek stvaraju u naglim kolonističkim procesima.[22] Nasuprot tome, pretežni se broj došljaka akulturacijski prilagođavao novom društvu, pa nešto kasniji, postmedievalni primjer došljačke obitelji Cavagnini što je u Split prispjela iz sjeverne Italije, a koja u XVII. stoljeću daje hrvatskog pjesnika Jerolima Kavanjina, ne bismo trebali smatrati nipošto iznimnim.

Etnokulturna osnovica hrvatskog srednjovjekovlja bijaše, dakle, složenom, ali u isti mah onim oblikom društvene raznorodnosti što ga neprekidno ublažava mnogo jači, djelotvorniji osjećaj pripadnosti društvenoj zajednici, ono nužno zajedništvo sviju njezinih članova, bez obzira na njihovo podrijetlo, što više od svake druge pojave obilježava svijet srednjovjekovlja ocrtavajući sámu bît njegova ustrojstva.

[20] Raukar 1979.

[21] Petricioli 1965a, 177; Klaić 1982b, 311.

[22] Klaić 1982b, 221-227.

3. Društvena područja

Jadranski i kontinentalni prostor

Složenost etnodruštvenih procesa i narodnosno ustrojstvo jest temeljna, ljudska podloga razvojne raznorodnosti u hrvatskom srednjovjekovlju. Ona je stoga nužno bila postavljena na sâm početak razlaganja o hrvatskom srednjovjekovnom društvu. Narodnosno stvaranje je temeljna pojava u prvom segmentu strukturalnog niza (društveni prostor) od kojega se njegova povijest sastoji. Ali etnokulturne razlike i narodnosni procesi nisu bili jedinom pojavom raznorodnosti na društvenom prostoru hrvatske povijesti. On iskazuje više slojeva raznorodnosti, posebnosti i razlikâ. Da bismo mogli odrediti njegove značajke i tako stvoriti osnovicu objašnjavanju svih dijelova u strukturalnom nizu a→b→c, valja od narodnosne podloge koraknuti dalje prema drugim oblicima raznorodnosti. Među njima su svakako bile najprimjetnije razlike u vrstama i značajkama društvenih zajednica. Njihovo je ustrojstvo jednako složeno kao i narodnosni razvoj. Što je uvjetovalo razlike u vrstama društvenih zajednica, napose razlike u ustrojstvu gradskih društava? Kako objasniti tu društvenu raznorodnost u hrvatskom srednjovjekovlju? pitanja su što ih u ovom času, pristupajući određivanju pojma društveni prostor hrvatskoga srednjovjekovlja (a), moramo postaviti.

Društvenu raznorodnost i razlike u vrstama i značajkama društvenih zajednica u hrvatskom srednjovjekovlju uvjetuju dva glavna činitelja. Prvo, geomorfološke i geoprivredne značajke hrvatskih zemalja i drugo, razlike u društvenoj baštini na pojedinim dijelovima hrvatskoga prostora. Oba činitelja bijahu uzrokom da su pretpostavke za društveni i gospodarski razvoj bile veoma različite na pojedinim područjima srednjovjekovlja. Ta činjenica vodi novom pitanju: iskazuju li u općoj raznorodnosti pojedini dijelovi hrvatskoga prostora neke srodne, njima svojstvene društvene značajke? Možemo li cjeloviti društveni prostor hrvatskih zemalja (a) razlučiti u uža područja društvenih srodnosti?

Promatrajući s gledišta društvenih srodnosti prostor hrvatskoga srednjovjekovlja, mogli bismo ga podijeliti u dva glavna društvena i gospodarska područja: jadransko-mediteranski i kontinentalni. Prvi se protezao uskim obalnim pojasom podno vijenca Dinarida na istočnom Jadranu, drugi se prostirao kontinentalnim zaleđem, od jadranske obale, preko središnjeg brdskog prostora do panonskih ravnica u Međurječju. Prvi je bio prostorno stegnut, drugi širok prostorom, ali je unatoč velikoj prostornoj neravnomjernosti prvi bio društveno dinamičniji, stvaralački poletniji i plodniji od drugoga. Na geomorfološke i prostorne razlike nadovezivale su se posebnosti društvene baštine i gospodarskoga ustrojstva. Glavnim obilježjem jadransko-mediteranskog pojasa bio je grad i gradsko društvo, a kontinentalni je prostor prije svega obilježavala zemljišna privreda i feudalno vlastelinstvo. Takvom se prostornom i društvenom razdiobom, naravno, ne želi reći da na istočnom Jadranu nije bilo zemljišnog gospodarstva, a da na kontinentalnom pojasu nije bio razvijen gradski život. Dapače, i jadranski i kontinentalni pojas bijahu u srednjem vijeku ispunjeni gradskim naseljima, samo što vrijeme njihova postanka, opseg urbane, kasnoantičke baštine i razina društvene razvijenosti bijahu temeljito različiti. Jednako tako, zemljišna je privreda bila razvijena i na istočnoj obali Jadrana, a ne samo u Međurječju, ali je na jadranskoj obali ona ipak bila u sjeni

gradskog gospodarstva, nasuprot kontinentalnom području, na kojemu ni kasnosrednjovjekovna mreža gradskih naselja nije mogla prekriti prevladavajuću društvenu i gospodarsku ulogu zemljišne djelatnosti.

Tipološko određivanje, dakle, nužno upućuje prema gradu i stupnju njegove društvene razvijenosti kao ključnom kriteriju razlikâ što ih iskazuju društvena područja u hrvatskom srednjovjekovlju. Grad, kao vrsta društvene zajednice, raspršen je po svim dijelovima hrvatskih zemalja, ali niti je na svima njima stupanj njegove društvene razvijenosti bio barem približno jednak, niti je gustoća urbane raspršenosti na njima bila ravnomjerna.

Upravo zbog toga se u hrvatskom srednjovjekovlju jasno razlikuju tri područja gradskog života, koja se znatnim dijelom poklapaju s regionalnom razdiobom hrvatskog prostora: istočnojadranski pojas, brdsko područje srednjovjekovne Hrvatske i Međurječje, odnosno sažetije, obalni i kontinentalni pojas.

Grad na obali: civitas

Od ta tri područja istočni se Jadran isticao većim brojem gradskih središta visoke razvijenosti nego što ih je bilo u Slavoniji, a pogotovo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, gdje je grad bio najslabije razvijen. Glavnina gradova na istočnojadranskoj obali, od Istre do Gornje Dalmacije, bila je po pravnom položaju *civitas* ili sjedište biskupa. To su odreda bili gradovi što su ulazili u opseg bizantske Dalmacije, gotovo svi s kasnoantičkim kontinuitetom. U nekima od njih kontinuitet je bio prostorni, materijalni (Trogir, Zadar, Rab, Krk). Prelazeći iz kasne antike u rani srednji vijek, Zadar je, primjerice, sačuvao gradski recinkt i antičku uličnu mrežu, dapače, i prepoznatljiv tlocrt antičkih gradskih inzula. Ranosrednjovjekovni grad jedino nije mogao sačuvati osjećaj za široki, otvoreni prostor unutar gradskih bedema, pa, primjerice, zrcalo antičkog foruma popunjava crkvenim zgradama (sv. Donat, biskupsko središte) i novim gradskim

KONTINUITET GRADSKOG PROSTORA: ZADAR

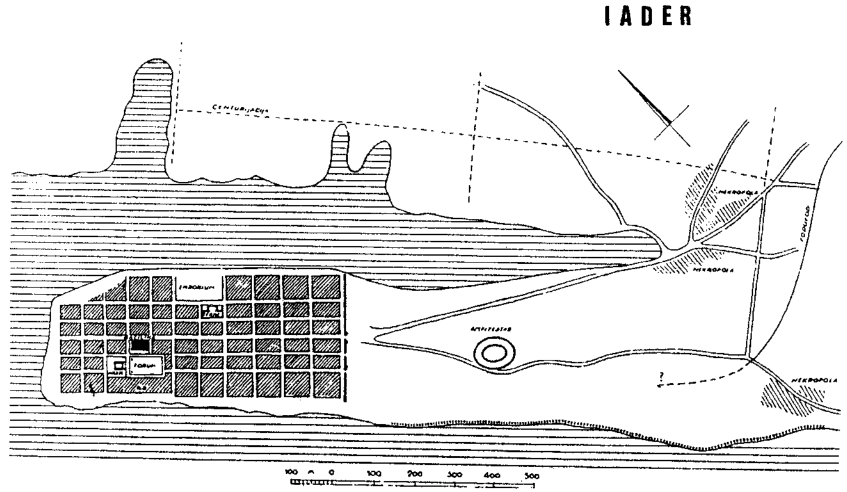

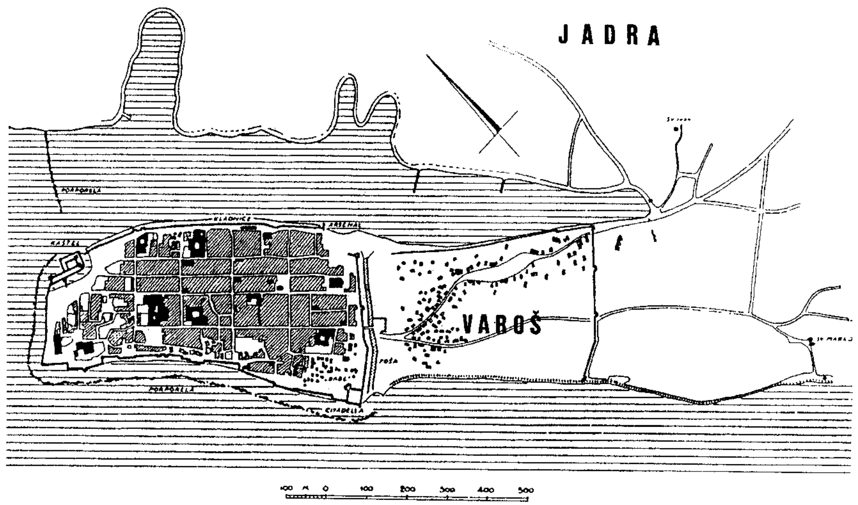

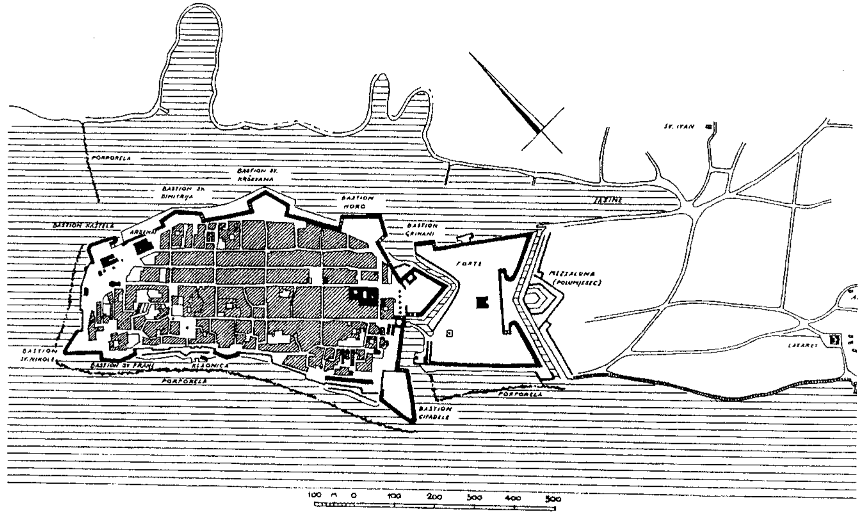

Gradska površina srednjovjekovnog Zadra (Jadra) gotovo se u potpunosti poklapa s prostorom kasnoantičkoga grada (Iader). Uz jugoistočni bedem srednjovjekovnog Zadra nastaje, doduše, težački varoš, ali se predgrađe nikada ne urbanizira i ne uključuje u gradski prostor, a u XVI. st., u razdoblju turskih ratova, dijelom i nestaje, jer se na njegovu mjestu podiže suvremeni obrambeni sustav. Društvena svakodnevica ne primorava Zadar na širenje gradskog prostora.

tkivom, ali je, nasuprot tome, sačuvao okolno agrarno područje ili kasnoantički gradski ager.[23] Neki se, pak, gradovi nisu razvili na mjestu kasnoantičkih gradskih naselja, pa materijalnog kontinuiteta nisu mogli imati, ali su upravo zbog toga pažljivo njegovali barem misaoni kontinuitet s prethodnom epohom. Dubrovčani, stanovnici Ragusiuma, čuvali su predaju o epidaurskom podrijetlu, pa ju je u svojemu spisu mogao zabilježiti i Konstantin Porfirogenet. U Splitu je kontinuitet bio mnogo jači, premda izravnog urbanog kontinuiteta ni on, kao ni Dubrovnik, nije imao. Ranosrednjovjekovni se Split (civitas vetus) razvio u krilu Dioklecijanove palače, pa je otuda u njegovu urbanom rasporedu bio sačuvan temeljni komunikacijski smjer što su ga činili *cardo* i *decumanus* carske građevine. Ali ako se Split nije mogao smatrati izravnim baštinikom kasnoantičkog gradskog naselja, mogao se pozivati na kontinuitet s crkvenom organizacijom kasnoantičke Salone. Na splitskom crkvenom saboru godine 925. upravo se taj misaoni kontinuitet pokazao jačim od onoga što su ga imali dalmatinski gradovi s potpunim, materijalnim kontinuitetom, prije od svih Zadar.[24] Ali valja istaknuti da su svi istočnojadranski gradovi, okupljeni bizantskom vlašću, bez obzira na razlike u obliku kontinuiteta, već u ranom srednjem vijeku bili dijelovima jadranske/mediteranske urbane civilizacije. Svi bijahu biskupskim sjedištima, što znači da su posjedovali civitet, svi su se postupno razvili u jaka uporišta materijalne djelatnosti i duhovnog stvaralaštva.

Na obali, izvan antičke baštine

Ranosrednjovjekovni gradovi bizantske Dalmacije bijahu, dakle, čvrstom osnovicom na kojoj se postupno razvijaju komunalna društva, što znači gradska središta najviše društvene razvijenosti. Upravo zbog njih istočnojadranski pojas i nazivamo područjem gradskog društva i gradske privrede. Ali pored te, društveno čvrsto određene urbane skupine, na istočnom je Jadranu postojalo još nekoliko vrsta gradskih naselja, u rasponu od tvrdih gradova (castrum) do naseljâ što su se nastojala približiti skupini gradova bizantske Dalmacije. Svima bijaše zajedničko, prvo, da se ili nisu oslanjali na kasnoantičku baštinu ili u njihovu razvoju ona nije imala gotovo nikakve važnosti (Nin, Senj) i drugo, da su bili smješteni na onom dijelu jadranske obale što je pripadao ranoj hrvatskoj državi.

Od gradskih naselja što su po svojim značajkama bili jadranske utvrde napose su zanimljivi gradovi u Vinodolu i Šibenik. Početna im uloga bijaše više-manje jednaka, obrambena, ali konačni dometi društvenog razvoja bitno različiti.

Vinodolski gradovi, od Ledenica do Drivenika, bili su smješteni na strateški istaknutim vrhuncima brežuljaka, s kojih su nadzirali jugoistočni i sjeverozapadni ulaz u dolinu, pa su najvjerojatnije već u ranom srednjem vijeku čuvali zapadnu granicu Hrvatske prema Njemačkom Carstvu. Zbog te su se uloge u njima razvile općine slobodnog stanovništva, ali ipak nisu mogli dosegnuti neku višu razinu društvenog razvoja. S jedne su strane zarana, možda već u XII. stoljeću, bili uklopljeni u feudalni posjed Krčkih knezova, a s druge, i gospodarski, odnosno prometni preduvjeti bijahu im prilično skučeni. Vinodolski gradovi zato do kraja srednjega vijeka zadržavaju ulogu tvrdoga grada.[25]

[23] Suić 1955; Suić 1956; Petricioli 1965a; Klaić-Petricioli, 62-65; Babić 1985.

[24] Rački, Doc., 190-191; CD I, 31; DAI, 69-71; VI II, 20-21; Bulić-Karaman, 60; Marasović 1968, 11; Suić 1976, 238-239; Marasović 1980.

[25] Laszowski; Margetić 1980, 40-43; Margetić 1990c, 73.

Nasuprot vinodolskim gradovima, razvojni preduvjeti Šibenika bili su mnogo pogodniji. I Šibenik je podrijetlom također bio *castrum*, kako to bijahu i vinodolski gradovi, ali ne samo da mu je prirodni smještaj bio neusporedivo pogodnijim nego njegov razvoj nije gušila nijedna politička vlast. Već u drugoj polovici XI. stoljeća, za Petra Krešimira IV. i Zvonimira, Šibenik je kraljevska utvrda i jedno od vladarskih središta. U XII. i XIII. stoljeću društvenim i gospodarskim razvojem ne razlikuje se od dalmatinskih gradova, pa je već tada bio sastavnim dijelom komunalnih društava na istočnom Jadranu, ali se s njima u svemu izjednačava tek godine 1298, kada je postao sjedištem biskupije i postigao civitet.[26] Od svih gradova što na istočnom Jadranu bijahu izvan okrilja kasnoantičke baštine, samo se Šibenik uspio posve približiti onima što ih je obuhvaćao ranosrednjovjekovni pojam bizantske Dalmacije.

Grad neostvarene žudnje

Između te dvije skupine gradskih naselja na istočnom Jadranu – gradovi s civitetom i kastra – bilo je smješteno nekoliko gradova, razvoj je kojih bio sasvim poseban, u neprekidnoj žudnji prema najvišoj razini društvenog razvoja. To su bili Nin, Biograd i Senj. Svi su imali pogodne preduvjete, dva od njih (Nin, Senj) čak su se razvili na mjestu antičkih naselja, svi su u jednom trenutku svojega razvoja bili biskupskim sjedištima, imali su civitet, pa ipak, bijahu to gradska društva prigušene, pa i presječene povijesti.

Hrvatski Biograd je, možda, podrijetlom također bio kastrum, ali je zbog strateške važnosti (blizina Zadra!) već u XI. stoljeću postigao civitet kao kraljevsko uporište Petra Krešimira IV. Time je po svemu bio izjednačen s gradovima bizantske Dalmacije, ali zbog istog razloga, da ne bi ugrožavao obližnji Zadar, njegov je razvoj presječen već na početku XII. stoljeća. Mleci ga osvajaju i ruše godine 1125. Sveden na razinu seoskog naselja, Biograd zauvijek gubi značajke gradskog središta.

Razvojna crta Nina bijaše ravnomjernija i trajnija od one Biograda, ali u konačnici više-manje jednaka. Već u IX. stoljeću Nin je kneževsko uporište Trpimirovića i sjedište biskupa. Na splitskom crkvenom saboru 928. biskupija se ukida, kasnije obnavlja, a grad na početku XIII. stoljeća dobiva gradske povlastice od Andrije II. Pa ipak, i Nin je u XVI. stoljeću sveden na razinu skromnoga gradskog naselja. Bio je žrtvom djelovanja Turske i Venecije. Mleci pokraj Zadra nisu dopuštali jači razvoj još jednom gradskom naselju, turski su ratovi, napokon, zaprijetili i njegovu opstanku. U tijeku srednjega vijeka Nin se, dakle, od vremena do vremena visoko uzdizao, ali takve domete nije uspio i zadržati, dijelom i zbog svojega nepogodnog smještaja.[27]

Od tri grada što ih ovdje razmatramo Senj je bio daleko najrazvijeniji. U sredini XII. stoljeća postao je i biskupskim gradom, prometni smještaj bio mu je veoma pogodan, pa se razvio u važno uporište jadranske trgovine. Ali, njegov je razvoj prigušila feudalna vlast. Poput vinodolskih gradova, i Senj u XIII. stoljeću postaje dijelom krčkoga kneštva, a 1469. god. dolazi pod vlast Matijaša Korvina koji u njemu utemeljuje sjedište kapetanije. Premda je od XII. do XV. stoljeća dostigao visoku razinu društvenog

[26] Rački, Doc., 66, 132; CD I, 102, 166; VII, 304-305, 1.V.1298; Šib. dipl., 2-8. Usp. o Šibeniku: Klaić 1897, 8-10; Grubišić S.; Dujmović 1976; Zbornik "Šibenik", Šibenik 1976.

[27] O Biogradu: Jelić 1898; Antoljak 1990; Budak 1990a; usp. Biogradski zbornik I, Zadar 1990; o Ninu: CD III, 50-52 (privilegij Andrije II. 1205); Atti di Nona; Valčić; Peričić 1969; Traljić 1969; Steindorff 1983; usp. Povijest grada Nina, Zadar 1969.

razvoja, politička je vlast gušila mogućnost potpune društvene zasebnosti. Dok se Šibenik uspio sasvim izjednačiti sa skupinom istočnojadranskih komunalnih društava, Senj im se jedva mogao približiti. Njegovi razvojni preduvjeti ne bijahu tako pogodni, da bi svojim unutarnjim ustrojstvom mogao postati njihovim dijelom.[28]

Grad u zaleđu

Razvoj gradova na širokom kontinentalnom prostoru bio je drukčiji. Za razliku od istočnojadranske obale, u zaleđu kasnoantička urbana baština bijaše iščezla i zaboravljena. Grad se ponovno rađa kao mlađa društvena tvorba, pa mu važnost najviše ovisi o vrsti jurisdikcije što je priznaje, odnosno o vrsti područja na kojemu se razvio, a tek zatim o individualnim društvenim i gospodarskim mogućnostima. Upravo zbog toga se unutar kontinentalnog zaleđa jasno razlikuju dva područja urbanog razvoja: srednjovjekovna Hrvatska i Slavonija.

Grad je u srednjovjekovnoj Hrvatskoj bio temeljito različit od grada u Međurječju, i tipološki i opsegom društvene razvijenosti. U Hrvatskoj je grad u okrilju vlasteoskih obitelji, u Međurječju mu zamah ponajprije daje kraljevska vlast. Feudalac općenito više ograničava rast gradova od kraljevske vlasti, jer mu je grad prije svega važan kao strateško, obrambeno uporište. Stoga su pretpostavke za razvoj grada sáme po sebi bile pogodnije ondje gdje je kraljevska vlast bila jača i gdje su gospodarske i komunikacijske mogućnosti gradova bile šire i razvijenije, što znači u Slavoniji.

Tvrda uporišta vladanja

U srednjovjekovnoj Hrvatskoj prevladavajućom vrstom grada bijaše utvrda (castrum). Glavnina je bila smještena u neposrednom zaleđu istočnojadranskih gradova. Na prirodno i strateški važnim točkama, redovito na vrhovima kamenih bregova, već su se u ranom srednjem vijeku razvili tvrdi gradovi kraljevske Hrvatske: Klis, Knin, Bribir, nešto kasnije pridružit će im se Ostrovica i Sinj. Kraljevske utvrde u XII. stoljeću postaju uporištima vlasteoskih obitelji. Bribir i Ostrovica dinastička su središta Bribiraca, Knin je u XIII. i XIV. stoljeću uporište Nelipčića. Razvojne mogućnosti feudalnih gradova bile su dosta skučene. Kako su prirodnim položajem nadzirale okolni prostor i vladale srednjovjekovnim putevima, pod utvrdama su se često razvijala podgrađa. U njima se naseljavaju obrtnici i trgovci, ali se samo u nekima od njih razvilo složenije društveno ustrojstvo. Primjer su takvih gradova Modruš (Tržan) i Knin. Ispod tvrdoga grada Krčkih knezova, Modruša, nastao je na razmeđu razvijenog i kasnog srednjeg vijeka varoš ili podgrađe. Godine 1460. grad pod Modrušem postaje sjedištem krbavskog biskupa s katedralom sv. Marije. I u podgrađu kninskog kastruma ustanovljeno je na splitskom crkvenom saboru 1185. god. stalno sjedište kninskog biskupa.[29]

Razvojne razine tvrdih gradova u Hrvatskoj bile su, dakle, različite. Do kraja srednjega vijeka kastra pretežno ostaju strateškim, obrambenim uporištima, pod vlasteoskom ili kraljevskom vlašću (Ostrovica, Bribir, Klis). Ispod onih, pak, utvrda što su se nalazili na važnim prometnim smjerovima razvila su se znatnija gradska naselja (Modruš, Knin), ali su dometi i jednih i drugih bili ograničeni. Ne samo da ih je gušila podložnost feudalnoj ili kraljevskoj vlasti, nego su bili smješteni i na geopolitički osjetljivu prostoru. Turski ratovi u XVI. stoljeću, u biti, nisu mogli ugroziti stara komunalna središta na jadranskoj obali, ali su pogubno djelovali na kastra i gradska naselja što su se ispod njih bili razvili u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, sjeverno i južno od Velebita.

Komunalni duh u Slavoniji

Nasuprot Hrvatskoj, u Međurječju se gradski život mnogo jače razvio. Na tom prostoru grad je bio postankom mlađi ne samo od jadranskih gradova s kasnoantičkom baštinom nego i od skupine tvrdih gradova u kraljevskoj Hrvatskoj. Na površini povijesti najranije se pojavljuje Zagreb, u kojemu Arpadović Ladislav najkasnije godine 1094. utemeljuje biskupiju. U idućih stotinjak godina, do časa kada je privilegijem hercega Andrije iz godine 1198. Zagreb, odnosno naselje ispod biskupskog središta, podvrgnut jurisdikciji zagrebačkog biskupa, društvena je preobrazba Slavonije postala podlogom razvoju gradskog života. U XII. stoljeću su na širokom prostoru Međurječja već bile ojačale klice iz kojih će niknuti novo gradsko društvo. Od početka XIII. stoljeća u Slavoniji nastaje mreža slobodnih kraljevskih gradova. To nisu bila biskupska sjedišta, pa gradovi nisu mogli posjedovati europsko-mediteranski civitet. Društvena uloga im je ovisila o stupnju djelotvornosti kraljevskog okrilja, a ne samo o važnosti u sustavu ekonomskih komunikacija. Ali važno je reći da oni, uza sva ograničenja vlastite krhkosti, bez davne urbane baštine, sa svih strana okruženi feudalnom moći, na panonski prostor prenose i dalje razvijaju bitne značajke komunalnog duha, prije svega osjećaj društvene zasebnosti, što je već odavno obilježavao gradska središta na istočnom Jadranu.[30]

Grad kao razvojni znak

Srednjovjekovni je grad, prema tome, u isti mah bio osjetljivim, ali i najpouzdanijim znakom društvenog razvoja na hrvatskom prostoru. Gradska središta od XII. stoljeća dalje prekrivaju sav hrvatski prostor, šireći se od istočnojadranske obale prema kontinentalnom zaleđu. Stupanj njihove društvene razvijenosti i opseg otpornosti zrcale strukturalnu složenost srednjovjekovlja. Sâm po sebi grad je najsloženije biće srednjovjekovnog svijeta. Gradsko društvo iskazuje jaku težnju prema zasebnosti i što slobodnijem djelovanju, ali tu razinu razvijenosti mogu dosegnuti samo one gradske zajednice koje su i urbanom tradicijom i geoprivrednim značajkama toliko jake da se mogu oduprijeti svakom pokušaju ograničavanja.

Ta činjenica i jest temeljnim kriterijem u razdiobi hrvatskog prostora u dva društvena područja. U kontinentalnom pojasu, prije svega u Međurječju, bilo je, možda, čak više gradskih naselja nego na istočnom Jadranu. Pored kraljevskih gradova u Slavoniji je u kasnom srednjem vijeku nikla brojna skupina feudalnih trgovišta.[31] Ali, samo

---

[28] Magdić; Pavičić; Strčić.

[29] Bribir i Ostrovica: Klaić 1897, 11-13; Bribir: Gunjača 1968; Modruš: Klaić 1901, 45-48; Bogović 1988; o srednjovjekovnom Kninu: Gunjača 1958; Jakšić 1982; Smiljanić 1984-85; Smiljanić 1987-88; Jakšić 1992; usp. Kninski zbornik, Zagreb 1993.

[30] Klaić 1955; Kampuš 1965; Klaić 1976, 292-306; Klaić 1982b; Raukar 1992, 164-166; Budak 1994a; Raukar 1994; Kampuš-Karaman, 21-80.

[31] Klaić 1976, 286-292; Adamček 1980, 162-190.

su rijetki od njih iskazali povijesnu otpornost i jaku društvenu individualnost (Gradec, Zagreb, Varaždin). Još više to vrijedi i za tvrde gradove u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Zemljišna proizvodnja i feudalni posjed upravo zbog toga daju pečat društvenom ustrojstvu kontinentalnog pojasa, a ne grad, kolikogod na tom prostoru gradska središta bila brojna. Razlike u urbanizaciji i važnosti gradova na društvenim područjima, prema tome, nisu kvantitativne nego kvalitativne.

Istočni se Jadran, nasuprot tome, isticao dinamičnošću i raznolikošću gradskog života. Ni na obalnom pojasu, doduše, sva gradska središta nisu mogla doprijeti do najviše razine razvoja, pa niti neka što su se razvila na geoprivredno veoma pogodnim mjestima (Senj), ali mu je zato skupina komunalnih društava, od istarskih gradova do Dubrovnika i Kotora, davala pečat. Na obalnom pojasu izrazitim razvojnim znakom bijaše grad. Bez te razlike spram kontinentalnog prostora ne bismo mogli shvatiti društvenu dinamiku hrvatskoga srednjovjekovlja.

4. Gospodarske djelatnosti

Smjernice gospodarskog razvoja

U razmatranju o prvom segmentu strukturalnog niza u društvenom razvoju hrvatskih zemalja što smo ga označili pojmom društveni prostor (a) pred nama je njegov treći razvojni sloj, gospodarska osnovica. Kako narodnosni procesi i razdioba u društvena područja osvjetljavaju čitav hrvatski prostor, tako se i gospodarske djelatnosti protežu njegovom cjelinom. Zbog toga i gospodarska osnovica hrvatskoga srednjovjekovlja iskazuje srodne razvojne značajke kao i narodnosno ustrojstvo ili odnos društvenih područja. I gospodarski razvoj hrvatskih zemalja temelji se na primjetnim srodnostima što povezuju sav njihov prostor i, dapače, napuštajući taj opseg, uključuju se u privredni život makroregionalnog prostora, od srednje i istočne Europe do Sredozemlja, ali se u isti mah te zajedničke pojave i uzajamnosti suočavaju s brojnim posebnostima, pa i s jakim regionalnim razlikama. Gospodarski procesi u hrvatskom srednjovjekovlju sadrže, prema tome, istu onu uzajamnost pojavâ zajedništva i suprotnosti, srodnosti i razlika, što je očituje cjelokupni društveni razvoj hrvatskih zemalja. Kako, pak, odrediti odnos gospodarske cjelovitosti (= društveni prostor) i gospodarske regionalnosti (= društvena područja, pojedinačne društvene zajednice)?

Razvojna srodnost i prostorna cjelovitost gospodarskog razvoja očituju se prije svega u činjenici da su temeljni oblici privrednih djelatnosti bili nazočni na svim dijelovima hrvatskih zemalja. Zemljišna proizvodnja i stočarstvo, rad obrtnika ili trgovanje raspršeni su, naravno, na čitavom prostoru od panonske ravnice do jadranske obale. Gradski se život, nadalje, razvija i u Slavoniji i na istočnom Jadranu i u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Zemljišno se vlastelinstvo isto tako stvara posvuda gdje za to postoje potrebni geoprivredni preduvjeti, prije svega dostatna količina obradiva zemljišta. Istovrsnost temeljnih gospodarskih djelatnosti spaja u jednu cjelinu sav prostor hrvatskih zemalja, ali njihove regionalne geomorfološke značajke u isti mah uvjetuju i jake posebnosti u gospodarskom ustrojstvu svake od njih. Regionalne gospodarske značajke uglavnom se poklapaju s razlikama što ih iskazuju društvena područja hrvatskih zemalja u srednjem vijeku, njihov obalni i kontinentalni pojas.

Privreda obale i privreda zaleđa

Osnovicom razlikâ u gospodarskom ustrojstvu hrvatskih zemalja bila je ista ona društvena pojava koja je njihov prostor najtočnije lučila u razvojna područja – grad. Razlike u društvenoj razvijenosti gradova na pojedinim dijelovima hrvatskih zemalja bijahu istodobno i razlike u njihovim gospodarskim dometima.

Uspoređujući obalni i kontinentalni pojas, moglo bi se reći da je istočnojadranski pojas već i po svojim preduvjetima bio gospodarski razvijeniji dio hrvatskih zemalja. Ne samo da je istočnojadranska obala bila smještena na jednom od najvažnijih komunikacijskih smjerova što je od Levanta, preko Italije vodio prema Zapadu i na križanju putova od balkansko-panonskog zaleđa prema jadranskom području nego se njezin gospodarski razvoj oslanjao i na takve djelatnosti što su bile dostupne samo obalnim područjima (solane, brodogradnja, pomorstvo). Toj se osnovici u kasnom srednjem vi-

jeku pridružila i proizvodnja sukna u Dubrovniku, pa se privreda jadranskog dijela hrvatskih zemalja oslanjala na djelatnosti kojima se ona mogla uključiti u europske gospodarske tokove i tako, u društveno pogodnim okolnostima, ostvariti visoku akumulativnost.

Viša tehnološka razina, prometna pogodnost i poslovna vještina jesu značajke koje su obalni grad i njegov gospodarski razvoj razlikovale od privrednih dometa grada u Međurječju. Ali, u gospodarskom razvoju jadranskog i kontinentalnog pojasa nisu postojale samo razlike nego i primjetne uzajamnosti, pa i razvojne ovisnosti. Predodžba o gospodarskom srednjovjekovlju u Hrvatskoj postaje vjerodostojnom tek uočavanjem ravnoteže što je čine razlike i srodnosti između njezinih prostornih dijelova. Činiteljem spajanja bio je već i sâm razvoj gradskog života na svim dijelovima hrvatskih zemalja, napose na istočnom Jadranu i u Međurječju. U kasnom srednjem vijeku i u Slavoniji se stvaraju značajna poslovna uporišta, u kojima se naseljavaju strani trgovci, primjerice firentinski došljaci na Gradecu u drugoj polovici XIV. stoljeća, kako je to bivalo i na istočnom Jadranu.[32]

I napokon, kolikogod društvena područja hrvatskih zemalja bijahu različita ustrojstva, ipak su bili i uzajamno ekonomski ovisni. Izvoz robe iz kontinentalnog zaleđa pretežno se usmjeravao prema gradu na obali. Jadranska su središta, pak, najvažnije i najskuplje proizvode, dobavljane u Italiji ili Veneciji (luksuzna roba, otmjene tkanine i sl.) dalje izvozili prema zaleđu. Grad je na istočnom Jadranu društvena zajednica najviše razine, ekonomski plodnija od grada u zaleđu, ali ih tek njihova gospodarska uzajamnost u punoj mjeri uključuje u privredni razvoj hrvatskoga srednjovjekovlja.

Gospodarski sustavi srednjovjekovlja

I gospodarski sustavi bijahu dijelom razlikâ što ih iskazuju dva društvena područja hrvatskih zemalja. Na njihovu su prostoru u razvijenom srednjem vijeku primjetna samo dva gospodarska sustava – kraljevski ili državni i komunalni ili gradski. U sredini XIV. stoljeća i mnogo izrazitije nakon 1409. god. priključuje im se i treći gospodarski sustav Mletačke Republike.

Kraljevski i komunalni gospodarski sustavi razlikuju se svojim osnovnim ciljevima. Kraljevski sustav prije svega ima fiskalno obilježje. Kraljevska blagajna očituje samo jedan cilj – prikupiti od podanikâ što više poreza. Dinastička pripadnost kraljevskog sustava gotovo je nevažna. Fiskalizam jednako obilježava Arpadoviće, Anžuvince ili Matijaša Korvina. Ako među njihovim sustavima ima neke razlike, onda se ona sastoji samo u većoj ili manjoj raznolikosti poreznoga ustrojstva i u vještini skupljanja poreza. Vladar, dakako, ne ide dalje od kraljevskog fiskalizma jer za takav postupak nema nikakva razloga. Kraljevska vlast se ne miješa u način privređivanja, pa niti u neka egzistencijalna pitanja svojih podanika, prije svega u pitanje prehrane. Strogo uzevši, kraljevski sustav i ne bismo trebali zvati gospodarskim jer izravno uopće ne usmjerava privrednu djelatnost, osim, dakako, neizravno, oduzimanjem dijela prihoda na području države u obliku poreza ili, pak, davanjem povlasticâ. Ako, dakle, državni sustav nije utjecao na gospodarski razvoj, on je ipak dopirao do kraljevskih podanika i njihove privredne djelatnosti.

[32] Klaić 1982-83.

Komunalni ili gradski gospodarski sustav nužno je imao drukčije ciljeve. I gradska zajednica iskazuje fiskalne težnje, pobire poreze, nameće terete jer drukčije ne bi mogla djelovati, ali sličnost komunalnog s kraljevskim sustavom dopire samo do nužnosti fiskalizma. Jer ako uopće želi postojati, grad mora oblikovati i njegovati sveobuhvatni gospodarski sustav da bi njime omogućio svakodnevnu djelatnost svojih pripadnika i da bi oni u njemu mogli opstati. Kraljevska vlast postoji ako kralj ima novaca i ratnikâ, grad ako njegovi ljudi imaju što jesti. Kralj se po prirodi svojega položaja nalazi neizmjerno daleko od svakodnevice svojih podanika. Iz kraljevske daljine on ih primjećuje samo kao neku neodređenu, maglovitu osnovicu iz koje do njega dopire materijalna moć države. Gradska je zajednica, pak, sáma svakodnevica, nju prije svega čine ljudi, sastavlja je život njezinih pripadnika.[33]

U razlaganju o odnosu između gospodarske cjelovitosti i gospodarske regionalnosti valja reći da cjelovite, promišljene privredne sustave poznaju samo društveno najrazvijenije gradske zajednice – one na istočnom Jadranu. Složenost njihove društvene baštine, urbanističko ustrojstvo, demografske mijene, migracije i došljaci, smještaj u komunikacijskim križištima srednjovjekovnog svijeta, široka lepeza gospodarskih djelatnosti itd. primoravaju komunalna društva na Jadranu da pozorno bdiju nad vlastitim razvojem. U razdobljima poremećaja, od epidemijâ do oskudice i gladi, nitko izvan njih sámih neće pomoći ni zajednici ni ugroženim pojedincima. Ona je sáma u ozračju vlastite zasebnosti. Kada su procesi sazrijevanja komunalnog ustrojstva u XIII. i XIV. stoljeću doprli do vrhunca, komunalna društva na istočnom Jadranu kodificirala su svoje običajno pravo i u statutima utvrdila čvrsto oblićje gospodarskim sustavima. Nitko drugi, osim gradskih zajednica na Jadranu, nije bio toliko razvijen da bi mogao i statutarnim odredbama usmjeravati vlastiti gospodarski razvoj. I to je pouzdan znak o razlikama u razvojnim razinama što ih očituju društvene zajednice na obalnom i kontinentalnom pojasu.

Privreda i politička vlast

Suprotnost temeljnih ciljeva u kraljevskom i komunalnom sustavu upućuje i na zaključak da politička vlast sve do kasnog srednjeg vijeka nije nekim sustavnim odredbama ni poticala ni ograničavala gospodarske djelatnosti na hrvatskom području. Ograničeni na fiskalizam, Arpadovići i Anžuvinci samo na jedan način dopiru do privrede društvenih zajednica – podjeljivanjem povlastica, prije svega sajmišnih (povlastica Bele IV. Gradecu 1256. god.). Proizvodnja i razmjena obavljaju se u epohi Arpadovića i Anžuvinaca neometano, prema gospodarskim zakonitostima. Ugarsko-hrvatski vladari ne podupiru vlastite trgovce onako kako je to, na primjer, učinio Bribirac Mladen I, dajući povlastice splitskim trgovcima u Bosni 1302. god., ali njihovo poslovanje niti ne otežavaju.[34] Dapače, čak ni stvaranje *Kraljevske komore soli i tridesetine* u Hrvatskoj i Dalmaciji nakon mira u Zadru 1358. god. ne ograničava gospodarski polet na istočnom Jadranu. Ludovik, doduše, u komunalna društva uvodi nov, dotad nepoznat

[33] Kulischer, 171-346; Luzzatto 1960, 209-343; Luzzatto 1961; Cipolla 1977; Heers 1978, 41-52, 82-107, 140-223; Hibbert 1977; Miller 1977; Braudel 1992, 1-2; u hrvatskoj historiografiji: Vojnović 1896; Mažuranić, passim; Herkov 1956, passim; Šišić 1962, 254-256; Popisi poreza; Klaić 1953; Kampuš 1963; Raukar 1968-69; Raukar 1969-70; Klaić 1976, 253-257, 503-511; Raukar 1977b; Raukar 1980-81, 199-205; Kampuš 1983; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 52-57, 75-80; Kampuš 1990; Pederin 1990, 191-194; Kampuš 1993.

[34] CD V, 5; VIII, 27-28.

porez, tridesetinu, a istodobno im oduzima monopol prodaje i izvoza soli. To je, u načelu, trebalo ograničavajuće djelovati na njihov gospodarski razvoj, ali je moguće negativne posljedice Ludovik gradovima višestruko nadoknadio političkom integracijom obale i zaleđa te potpunom slobodom poslovnog djelovanja na Jadranu.[35] Prva politička ograničenja privredne djelatnosti komunalna društva u Dalmaciji stoga upoznaju tek u susretu s Mletačkom Republikom.

Prvi znakovi mletačke državne politike prema gospodarskom razvoju u Dalmaciji primjetni su već u prvoj polovici XIII. stoljeća. Venecija je carinskim odredbama u mletačko-dubrovačkom ugovoru iz godine 1236. nastojala ograničiti i s vlastitim gospodarskim ciljevima uskladiti trgovinu Dubrovnika, usmjeravajući dubrovačke trgovce prema balkanskom zaleđu i izvozu robe prema gradu na lagunama.[36] Fiskalne koristi tu bijahu sporedne, ciljem je bio dovoz robe na Rialto. Stotinjak godina kasnije (1347) Venecija nameće Zadru krajnje ograničavajući carinski sustav s jednakim ciljem: uza se vezati zadarsku trgovinu. Tako je Republika postupala spram dalmatinskih gradova i u XV. stoljeću, pokušavajući napokon ostvariti stoljetnu zamisao: gospodarske mogućnosti istočnojadranske obale uskladiti, a ako je moguće i podrediti, ekonomskim smjernicama mletačke države, što znači njezina središta, sáme Venecije.[37]

Nije teško objasniti tu razliku u gospodarskom djelovanju političkih vlasti, suzdržanost kraljevske i oštrinu mletačke vlasti. Ako je kraljevski dvor, imajući u svojemu obzoru samo fiskalne ciljeve, mogao bez ikakve štete za vlastito djelovanje biti udaljen od gospodarskog života svojih podanika, koji su mu ionako bili samo skup ratnikâ i poreznih obveznika, Mletačka Republika tako postupati nije smjela. Ona je, doduše, zapremala golem prostor, od lagunâ do otoka Cipra, ali je njezino središte zauvijek ostalo mediteranskom komunom. Venecija se zato spram privredne djelatnosti ponašala jednako kako su to činila druga komunalna društva na Jadranu. Između mletačke vlade i upravnih tijela u dalmatinskim gradovima nije bilo bitne razlike. I u središtu njezine pozornosti nužno je bila privreda.

Ta je činjenica u kasnom srednjem vijeku primoravala Mletačku Republiku na ograničavajuće postupke spram gospodarskih djelatnosti u Dalmaciji, ali je ciljeve svoje ekonomske politike samo dijelom ostvarila. Vlada je u XV. i na početku XVI. stoljeća često donosila različite ekonomske odredbe i zabrane za dalmatinske gradove, ali je njihovo djelovanje bilo mnogo skromnije od zacrtanoga. Od svih gospodarskih djelatnosti, Venecija je samo proizvodnju soli uspjela u potpunosti podrediti svojim fiskalnim ciljevima.[38]

Tehnološko napredovanje ili tehnološki zastoj?

Gospodarske smjernice, privredni sustavi i uloga političke vlasti bili su općim okvirom u kojem se u tijeku srednjega vijeka gibala složena lepeza gospodarskog života na hrvatskom prostoru od Drave do Jadrana. Gospodarska djelatnost nije bila samo najneposrednijim dijelom svakodnevice ljudi nego i onim segmentom društvenog razvoja koji je Hrvatsku najprimjetnije povezivao s europsko-mediteranskim prostorom. Pitanje, pak, koje u sebi usredotočuje cjelokupan gospodarski život hrvatskih zemalja u srednjem vijeku jest ono o stupnju njezine tehnološke razvijenosti. U našoj prosudbi o društvenim i gospodarskim razinama u hrvatskom srednjovjekovlju ono je jedno od najvažnijih. Tehnološka razina, proizvodni postupci i stupanj proizvodnosti najtočnije zrcale razvojni opseg gospodarskih djelatnosti. Kakvi bijahu odnosi hrvatske srednjovjekovne privrede spram gospodarskog razvoja na europsko-mediteranskom području? Je li gospodarstvo hrvatskih zemalja bilo na europskoj tehnološkoj razini ili je za njom zaostajalo?

Tehnološki razvoj hrvatskih zemalja u srednjem vijeku bio je prije svega ovisan o njihovim društvenim područjima. Na istočnojadranskom pojasu tehnološka je razina bila općenito viša nego na kontinentalnom prostoru. Dosljedno tome, u razvijenim gradskim središtima na Jadranu mnogo su primjetnije mijene tehnološkog napredovanja i zastoja, tehnološki razvijenijih i tehnološki skromnijih gospodarskih djelatnosti nego u njihovu zaleđu. U usporedbi s kontinentalnim pojasom, istočni Jadran je već i po svojim geomorfološkim preduvjetima bio prostorom na kojemu su se mogle odnjegovati proizvodne djelatnosti više tehnološke razine. Kako je već spomenuto, to su bili proizvodnja soli, brodogradnja, pomorstvo i, u Dubrovniku, proizvodnja finog vunenog sukna. Te su djelatnosti bile tehnološki više-manje jednake takvim proizvodnim granama u europsko-mediteranskoj privredi. Pojam tehnološkog napredovanja u proizvodnji prije svega je vezan uz te djelatnosti. Ali u najvećem broju drugih proizvodnih djelatnosti, i na obalnom i na kontinentalnom pojasu, nema vidljiva tehnološkog napredovanja, dapače, one zaostaju za njihovom razvijenošću na europskom Zapadu. Najljepšim primjerom takvih djelatnosti bijahu zemljišna proizvodnja, stočarstvo i glavnina obrta. Srednjovjekovno vrijeme u njih jedva unosi tehnološka poboljšanja. Na kraju srednjega vijeka i političke tegobe djeluju na tehnološki razvoj privrede. Turska pustošenja nakon godine 1450, dapače, uzrokuju tehnološki i proizvodni slom na širokim agrarnim područjima Hrvatske, Slavonije i u kopnenim zaleđima dalmatinskih gradova. I napokon, oblik političke vlasti na istočnom Jadranu (Venecija nakon 1409. god.) također je utjecao na pojave tehnološke razvijenosti i zastoja. Izvan tog procijepa tehnološkog napredovanja i zastoja bila je samo jedna djelatnost, poslovanje trgovca. Ona je u srednjem vijeku trajno bila na visokoj tehnološkoj razini. U odnosu na nju, tehnološka statičnost temeljnih vrsta proizvodnje još je primjetnija. Moglo bi se, dakle, reći da mijene i suprotnosti tehnološke povijesti na svoj način odražavaju složenost i protuslovlja društvenog razvoja u hrvatskom srednjovjekovlju.

Tehnološka statičnost zemljišne proizvodnje

Način obrađivanja zemljišta i agrarni postupci na hrvatskom području u srednjem vijeku prema obavijestima u sačuvanim vrelima jedva iskazuju neko napredovanje. Agrarna je tehnologija stoljećima okamenjena, jer se pretežno oslanja na proizvodno iskustvo brojnih naraštaja ili, kako to kažu trogirski bilježnici iz druge polovice XIII. stoljeća, na običaj, *consuetudo*. Trogirski je težak dužan obrađivati vinograd prema davnom proizvodnom običaju (secundum consuetudinem), koji se, najvjerojatnije, stoljećima nije mijenjao. Jednako je bilo i u drugim dalmatinskim gradovima, ali i na kon-

[35] Raukar 1968-69, 363-365; Raukar 1969-70, 24-42.

[36] Listine I, 53-55.

[37] Listine III, 1-3; usp. Raukar 1968-69, 350-352.

[38] Novak G. 1928b; Čolak 1963a; Hocquet 1968; Raukar 1969-70; Hocquet 1974; Raukar 1977a; Milošević 1973a; Raukar 1977b; Raukar 1981b; Hocquet 1978a; Hocquet 1978b; Raukar 1982, 54-58; Hocquet 1984; Hocquet 1989; Pederin 1990a, 115-202.

GOSPODARSTVO I UMJETNOST: POLJODJELJSTVO I STOČARSTVO (Majstor Radovan, detalji s dovratnika i lunete na portalu trogirske katedrale, 1240)

tinentalnom prostoru. Dalmatinski statuti točno bilježe sve proizvodne postupke što ih je obrađivač vinograda bio dužan obaviti. Tehnološka je razina konačna, u njezinu opsegu nema mogućnosti za znatnije poboljšanje vinogradarske proizvodnje. Ona je do kraja srednjega vijeka bila tehnološki strogo tradicionalna.[39]

Obrađivanje oranica jedva bismo mogli smatrati dinamičnijim. I u ratarstvu je proizvodna tehnologija bila nerazvijena, a vrela ne upućuju na naprednije postupke. Ratarske su se površine obrađivale tzv. dvopoljnim sustavom. Ratar je sijao samo na polovici oranice, dok je drugu polovicu svake godine ostavljao na ugaru. Zbog toga je godišnje najmanje 50% najboljega zemljišta ostajalo neobrađeno, bez ratarskih kultura. Time su bili smanjeni prinosi žitarica, primjerice, na onom području, istočnojadranskom, koje je najviše oskudijevalo u žitu. Jadransko poljodjeljstvo je zbog toga tehnološki zaostajalo za zapadnoeuropskim, u kojemu se upotrebljavao tropoljni sustav.[40]

[39] Raukar 1977a, 80-83 (s pregledom lit.), 89-104.

[40] isto, 151-193; Raukar 1982, 106-107.

Izrastao iz društvene zbilje, majstor Radovan u raskošnu plastiku portala trogirske katedrale unosi i prizore iz gospodarske svakodnevice grada u sredini XIII. st., o kojoj živo svjedoče i tek neznatno mlađi sveščići trogirskog notarijata. Težak obrezuje lozu, dva ovna se propinju i bore, pastir šiša ovce. A težaština i gajenje stoke bijahu djelatnostima koje su obilježavale srednjovjekovni Trogir. Promatrajući svakodnevni život njegovih ljudi, Radovan ga ovjekovječuje udarcima svojega dlijeta.

Veća pokretnost obrta

U usporedbi s primjetnom proizvodnom statičnošću zemljišne privrede, obrti su svakako bili tehnološki pokretniji, ali valja reći da se taj zaključak odnosi samo na manji broj obrtničkih struka. Temeljne obrtničke djelatnosti: kožarska, prehrambena, kovinarska, građevinska ili tekstilna, ostaju više-manje tehnološki nepromijenjenima u onom razdoblju, od XIII. stoljeća dalje, u kojemu možemo vrelima pratiti njihov razvoj. Izrada cipela, ogrtača ili kožuha ne doživljava tehnološke promjene jer one ničim nisu mogle biti potaknute. Postolar, krojač ili kožuhar uglavnom proizvodi za svoje lokalno tržište, a velik broj obrtnika iste struke još više ograničava mogućnost prodaje i dobiti. U sredini XV. stoljeća u Splitu je, na primjer, radilo oko 40 postolara. Kako je grad tada imao najviše oko 5000 stanovnika, svaki je postolar u prosjeku podmirivao potrebe oko 120 ljudi. Gospodarski položaj temeljnih obrtničkih struka bio je više-manje jednak u svim gradskim društvima.[41] Čemu tehnološko napredovanje u tako suženu tržištu? To pitanje ograničava razvoj najvećeg broja obrta, odreda onih što su podmirivali temeljne potrebe ljudi. Kako su bili nužni u svakoj gradskoj zajednici, broj je takvih obrtnika bio najveći i zbog toga se oko njih zatvarao gospodarsko-tehnološki krug. Bili su u procijepu između nužnosti postojanja i beskorisnosti svakoga razvoja.

Većina je, dakle, obrtničkih struka u hrvatskom srednjovjekovlju bila proizvodno skučena i tehnološki skromno opremljena, ali je u nekih ipak bila primjetna težnja prema složenijim postupcima i većoj razvijenosti. Bili su to redovito obrti s manjim brojem majstora, blažom konkurencijom i zbog toga s većom akumulativnošću. U toj su skupini srednjovjekovnih obrta bili i oni što bismo ih mogli nazvati umjetničkima, u kojima je bila ekonomski odlučna vrsnoća i umjetnički ugled majstora. Među njima valja spomenuti brodograditelje, proizvođače sukna, bojadisare tkanina, graditelje, drvorezbare, slikare, kipare, zlatare itd. Svaka se od tih struka isticala nekim posebnostima.

Bojenje tkanina bijaše obrtom razvijenije tehnologije. Ne samo da je postupak bojenja tkanina u bojadisaonicama (tinctoria) bio tehnološki složen nego je dijelom ovisio i o uvozu sirovina. Iz Italije se u dalmatinske gradove u velikim količinama uvozio tzv. *guado*, sredstvo što je tkaninama prilikom bojenja davalo lijepu modru boju. Tehnološko napredovanje se u bojadisarstvu u XV. stoljeću očituje i u nastojanju da se *guado* gaji u samim dalmatinskim gradovima (Zadar) i tako izbjegne uvoz iz Italije. Kako je ta djelatnost bila komunalnim, nakon 1409. god. mletačkim monopolom, bila je, s jedne strane, ograničena na mali broj majstora koji su u nju mogli ulagati potrebna sredstva, a s druge je ostvarivala visoku dobit.[42]

Široka skupina tzv. umjetničkih obrta odvajala se od cjeline obrtničkog rada visokom vrsnoćom i umjetničkim ugledom majstora, a po tome i mnogo većim zaradama. Zlatari, graditelji ili kipari pretežno pripadaju imućnijim slojevima gradskih društava. Slikarom ili kiparom nije mogao biti svatko, pa ih je nužno bilo malo i bili su bolje plaćeni. Zadarski majstor Nikola Bilšić sklapa godine 1439. ugovor o rušenju i ponovnom zidanju zvonika samostana sv. Marije u Zadru, uz visoku cijenu od 950 dukata.[43] Najistaknutiji od umjetnikâ svojim su ugledom razbijali lokalnu ograničenost obrtničkog rada. Redovito su stvarali na daleko širem prostoru od njihova zavičaja, izvozeći svoj rad i djela. Juraj Dalmatinac, na primjer, radi u gotovo svim najvažnijim gradskim središtima na istočnom Jadranu, od Paga i Zadra do Dubrovnika, ali neka od svojih najljepših djela podiže i na talijanskoj obali Jadrana (Ancona: Loggia dei mercanti).[44]

Uspon brodogradnje

Brodograđevna djelatnost na istočnom Jadranu nedvojbeno je bila u skupini tehnološki najrazvijenijih obrta. Ona se nužno morala oslanjati na davne postupke, starinu kojih ne možemo točnije pratiti zbog šutnje vrelâ, ali na koje upućuju vijesti o razvijenoj pomorskoj djelatnosti Hrvata i Neretvana već u ranom srednjem vijeku i, napokon, dostignuća podmorske arheologije i pronađeni ostaci brodova iz XI. stoljeća.[45] Notarijat, pak, svjedoči o razvijenosti jadranskih brodogradilišta u većini komunalnih društava, od Zadra do Dubrovnika. U njima se pretežno grade brodovi male i srednje nosivosti (do 100 tona), ali su se u njima gradili i brodovi velike nosivosti (do 300 tona).[46]

Dalmatinska su brodogradilišta, napose ona što su nakon 1409. god. bila uključena u opseg Mletačke Republike, svakako zaostajala za najrazvijenijim jadranskim/mediteranskim brodogradilištima (primjerice u Veneciji). Njima su se u epohi uspona u XVI. stoljeću približavala samo ona u Dubrovniku, kako veličinom sagrađenih brodova, tako i tehnološkom razinom ili brojem majstora. Unatoč tome, dalmatinska su brodogradilišta u svemu drugome, u vrstama brodova, njihovim konstruktivnim i plovnim značajkama, posve bila na razini proizvodne vještine u drugim brodograđevnim središtima na Sredozemlju. Istočnojadransko pomorstvo, od gradnje brodova do plovidbenih vještina pomoraca, u kasnom srednjem vijeku ne poznaje tehnološko zaostajanje. Venecija je, doduše, na početku XVI. stoljeća pokušala prigušiti zamah istočnojadranske brodogradnje, ali ne samo da u tome nije uspjela nego su brodogradilišta što su se nalazila izvan njezina opsega, ona u Dubrovniku, upravo u tom stoljeću doživjela pun cvat.[47]

Ars lanae u Dubrovniku

Ista ona politička zasebnost i obranjena sloboda Dubrovnika sred mletačkog i turskog pritiska što je omogućila rast brodogradnje i brodarstva, uvjetovala je i polet suknarske proizvodnje. Kada je došljak iz Italije, Petar Pantela, u drugom desetljeću XV. stoljeća u Dubrovnik prenio talijansku tehnologiju u proizvodnji otmjenih, skupih vunenih tkanina (ars lanae), to bijaše jedino komunalno društvo na istočnom Jadranu koje je takvu tehnološku razinu moglo prihvatiti i dalje razvijati. Ne samo da je u tom času Dubrovnik bio prometno i gospodarski najjačim od svih dalmatinskih gradova, pa i od Zadra koji mu je oko godine 1400. još uvijek bio razvojno gotovo jednak nego su

[41] Roller 1951; Klaić-Petricioli, 457-480; Raukar 1977a, 220-246; Lučić 1979; Raukar 1982, 69; Klaić 1982b, 278-290.

[42] Raukar 1977a, 241.

[43] Karaman 1933; Fisković C. 1947; Fisković C. 1950; Fisković C. 1959. (ugovor N. Bilšića iz 1439.: 167, bilj. 403); Petricioli 1972; Horvat, 215-445; Klaić-Petricioli, 117-146, 249-288, 506-550; Petricioli 1983; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 134-172, 285-298; Petricioli 1990.

[44] Karaman 1933, 45-63; Fisković C. 1959, 51-56; Fisković C. 1963; Fisković I. 1981; Kečkemet 1988.

[45] Brusić Z.

[46] Tadić 1948; Rismondo 1954; Frejdenberg 1973; Raukar 1977a, 257-262; Luetić 1969; Luetić 1980; Luetić 1982; Luetić 1992.

[47] ASV, Senato Mar, R. 15, 146, 21.X.1502; usp. Tadić 1948; Vekarić S. 1963; Vekarić S. 1966; Raukar 1982, 66-67.

i političke okolnosti u njemu za takav čin bile neusporedivo pogodnije. Svi dalmatinski gradovi osim Dubrovnika ulaze između 1409. i 1420. u opseg mletačkog *Stato da Mar*, najrazvijeniji Zadar čak prvi od svih. Ako je ijedan od dalmatinskih gradova, uz Dubrovnik, bio toliko gospodarski jak da je, možda, mogao pomišljati na prihvat visoke talijanske tehnologije, onda je to bio Zadar. Ekonomska snaga proizvodnje i trgovine solju mogla je biti osnovicom razvoju suknarstva i u Zadru, ali nakon 1409. on o nečemu takvom, naravno, nije mogao ni razmišljati. Upravo u času kad je u Dubrovniku Pantela podizao radionicu sukna na Pilama, Venecija je gušila polet zadarske trgovine solju. U Dubrovniku je vlada prostorom i novcem poduprla novu proizvodnu tehnologiju *ars lanae*, u Zadru je nakon 1409. god. bilo veoma otežano bilo kakvo tehnološko odvajanje od razine srednjovjekovnih obrta.[48]

Dubrovačko suknarstvo, u cvatu do početka 60-ih godina XV. stoljeća, najviši je tehnološki domet na području proizvodnje u čitavom hrvatskom srednjovjekovlju. U tom razdoblju, nešto kraćem od polovice stoljeća, Dubrovnik je tehnološki bio posve na razini europsko-mediteranskog suknarstva. *Ars lanae* bijaše, na žalost, kratka trajanja, ali pri tome ne valja zanemariti činjenicu da vunarski obrt, u času kad se u Dubrovniku gasi, europskom razinom zamjenjuje uspon dubrovačke brodogradnje i brodarstva.

Poslovna tehnologija trgovca

Tehnološku povijest hrvatskoga srednjovjekovlja obilježavala je, prema tome, općenito skromna razvijenost koja se teško prevladavala. Rijetke proizvodne djelatnosti u Hrvatskoj dopiru do razine što je bila ostvarena na europsko-mediteranskom prostoru, još manje je djelatnosti takvu tehnološku razinu moglo i sačuvati (brodogradnja, pomorstvo). Pa ipak, u gospodarskom ustrojstvu hrvatskih zemalja od svih se djelatnosti odvajala jedna koja je nedvojbeno i trajno bila na europskoj tehnološkoj razini, bez mijenâ i prekidâ. Bila je to poslovna vještina trgovca.

Naše poznavanje poslovne tehnologije trgovca na području hrvatskih zemalja, na žalost, nije bez nedostataka i osjetnih praznina. Obavijesti o trgovačkom poslovanju postaju opsežnijima tek s prvim sačuvanim sveščićima notara u drugoj polovici XIII. stoljeća, a i tada vrela uglavnom osvjetljavaju trgovca s istočnog Jadrana, dok su podaci o trgovanju na kontinentalnom prostoru znatno oskudniji. Zauzvrat, obilje građe iz dalmatinskih gradova od XIII. stoljeća dalje pokazuje da je trgovac čitavim djelovanjem bio uključen u poslovnu tehnologiju jadranskog/mediteranskog područja. Svi postupci što ih poznaje jadranska i mediteranska trgovina u razvijenom i kasnom srednjem vijeku bili su dijelom svakodnevice dalmatinskog trgovca, od trgovačke prakse do teorijskih razmatranja o trgovini i trgovcu. Ako druge gospodarske djelatnosti u većoj ili manjoj mjeri zaostaju za onima na europskom prostoru, u trgovini tehnološkoga zaostajanja nije bilo.

A tehnološki postupci srednjovjekovnog trgovca i prepreke što ih je morao prevladati da bi mogao uspješno poslovati, ne bijahu nipošto jednostavnima. Trgovac se i na Jadranu i u Panoniji suočavao s raznolikošću metroloških i novčanih sustava. Snalaženje na tržištu trgovcu su olakšavali priručnici što se od XIV. stoljeća nazivaju *pratica della mercatura*, s usporedbama i preračunavanjima metroloških sustava u jadranskim i

[48] Diversis, Opis Dubrovnika, 59-60; Roller 1951, 5-91; Voje 1976, 259-337; Dinić-Knežević 1982; Raukar 1977a.

mediteranskim središtima. Valja pretpostaviti da su ih upotrebljavali i poslovni ljudi iz dalmatinskih gradova, premda to vrela ne potvrđuju, tim prije što su vješto primjenjivali sve oblike suvremenog trgovačkog poslovanja, od trgovačkih društava do mjenica i banaka.[48a]

Polet trgovačkih društava

Teško je odrediti vrijeme kada je istočnojadranski trgovac počeo sklapati trgovačka društva i udruživanjem rada i sredstava širiti prostor i raspon poslovanja. Ali kada notarijat u drugoj polovici XIII. stoljeća odjednom počinje svom snagom osvjetljavati svakodnevni život gradskih društava, poslovna je moć dalmatinskog trgovca upravo iznenađujuća. Jedno trgovačko društvo iz Trogira raspolaže godine 1272. golemim sredstvima od 6800 mletačkih libara.[49] Što je prethodilo takvom razmahu trgovačkog poslovanja vrelima se ne može osvijetliti, ali se može reći da je to bio jedan od plodova društvenog rasta na istočnom Jadranu, nagovještaj kojega je primjetan već u drugoj polovici XI. stoljeća. Da su u XII. stoljeću ekonomski procesi naglo ojačali, pokazuje mreža ugovora o prijateljstvu što ih komunalna društva na Jadranu sklapaju s drugim jadranskim gradovima i vladarima zaleđa. Dalmatinski trgovac se tako razvijao u zajedničkom ozračju jadranske i mediteranske poslovnosti. Prihvaćao je sve postupke što su olakšavali i ubrzavali poslovanje, u prvom redu trgovačka društva. Do kraja srednjega vijeka sklapanje različitih vrsta trgovačkih društava najdinamičniji je oblik poslovnosti, najpoticajnije sredstvo gospodarskog napredovanja. Društva ne omogućuju samo uključivanje svih društvenih slojeva, od patricijata do posluge, u trgovačko poslovanje nego u isti mah i najnižu stopu poslovnog rizika i najveći opseg trgovanja. Trgovac može sâm organizirati trgovačku kompaniju (societas) i u nju uključiti još nekoliko sudionika, ali istodobno dio svojih sredstava može dati nekome drugome, uložiti u drugo trgovačko društvo, u kojemu neće sâm osobno sudjelovati (collegantia), dapače, sredstva može uložiti i u više njih.[50] On, dakle, istodobno u prvom društvu sâm trguje, a u drugom sudjeluje samo uloženim sredstvima. Obje vrste društva, i *kompanija* i *kolegancija*, mogu trgovcu i poslovnom čovjeku donijeti i dobit i gubitak, ali se poslovni rizik na taj način smanjuje. Jednake ciljeve ima i brodsko suvlasništvo. Njihova se vrijednost izražavala u *karatima*: cijeli je brod vrijedio 24 karata, a pojedinac je mogao biti vlasnikom onoliko karata, tj. dijelova broda, koliko je to želio. I time se smanjivao rizik poslovanja, a pomorske nezgode i potonuća brodova bivali lakšima, bezbolnijima.[51]

Univerzalnost trgovca

U takvim postupcima ne iskazuje se samo nezadrživi polet srednjovjekovnog trgovca na hrvatskom području nego i visoka razina poslovne tehnologije, ukratko nje-

[48a] Primjer trgovačkog i metrološkog priručnika: Paxi; usp. Luzzatto 1960, 261-262; Raukar 1982, 102-103.

[49] TS I/1, 349-350; Mirković 1951, 40-45.

[50] Roover, 57-68; Luzzatto 1960, 287-293; Luzzatto 1961, 80-93; Sapori 1975, 40-44; Gestrin 1978, 60-75; o splitskim trgovačkim društvima: Raukar 1980-81, 165-166, 182-183; Zadar: Raukar 1977a, 262-274; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 261; o firentinskim kompanijama u Dubrovniku: Krekić 1977.

[51] Raukar 1977a, 260; Gestrin 1978, 27-28.

DANTE U KNJIŽNICI TRGOVCA MIHOVILA 1385. GODINE (Samostan sv. Marije u Zadru, arhiv, inventar zadarskog trgovca Mihovila)

U popisu imovine zadarskog trgovca suknom Mihovila Petrova, sastavljenom oko mjesec dana nakon njegove smrti (13. VII. 1385), navedene su i knjige koje je Mihovil imao u svojoj knjižnici. Među njima je i Danteova *Božanstvena komedija*:

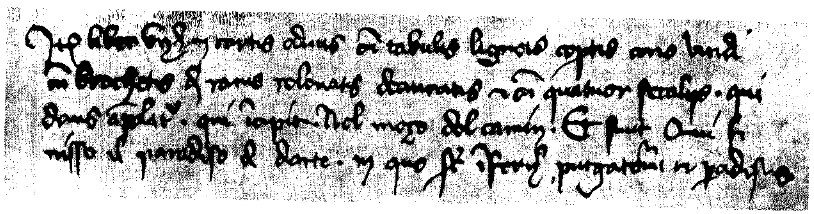

"Item liber unus in cartis edinis cum tabulis ligneis copertis corio viridi cum brochetis de ramo relevatis deauratis et cum quatour seraliis, qui Dans appellatur, qui incipit: Nel meço de camin. Et finit: Qui finisse il paradiso de Dante, in quo sunt infernus, purgatorium et paradisus."

"Isto tako jedna knjiga na jarećoj koži s drvenim koricama, obloženim zelenom kožom s izdignutim zakovicama od pozlaćena bakra i sa četiri kopče. Ova knjiga se zove Dante, a počinje: Na pola našeg životnog puta. Završava: Ovdje završava Danteov raj. Knjiga sadržava: pakao, čistilište i raj" (Stipišić 1967).

Nijedna od knjiga koje se spominju u Mihovilovu popisu nije se sačuvala, pa tako ni lijepo opremljeni primjerak Danteova djela, ali je unatoč tome ovaj zapis živo svjedočanstvo o intelektualnoj suvremenosti i razini kulture u dalmatinskim gradovima, navlastito u Zadru, XIV. stoljeća.

gova univerzalnost. U cjelokupnom biću srednjovjekovnog društva nema skupine poslovnih ljudi što bi se odlikovala većom sposobnošću i širim obrazovanjem od trgovca. On nije trebao biti samo sposoban, pa i odvažan, odlazeći karavanama u uvijek nesigurno balkansko zaleđe ili na još nesigurnije morske putove. Osim svega toga trgovac je morao mnogo znati. O poslovnim vještinama, robi i ljudima. Poziv trgovca bijaše zahtjevan, ali i poticajan. Novi prostori i novi ljudi širili su njegova obzorja. Kopnenim i morskim putevima trgovac nije nosio samo robu nego i nove spoznaje. Koliko je dragocjen, toliko je i prirodan podatak o zadarskom trgovcu suknom Mihovilu koji u sredini druge polovice XIV. stoljeća u svojoj osobnoj knjižnici ima i Danteovu *Božanstvenu komediju*.[52] Tko bi drugi, osim neke samostanske knjižnice ili nekog od pripadnika tankog intelektualnog sloja, uopće mogao posjedovati Dantea, nego trgovac što je od drugih nužno morao biti pokretnijim i obrazovanijim?

To je ona univerzalnost trgovca što je u sredini XV. stoljeća sabire Dubrovčanin Benedikt Kotruljević. U djelu *O trgovini i o savršenu trgovcu* (Della mercatura et del mercante perfetto), što ga je napisao 1458. god., upravo enciklopedijski široko razlaže o pojmu trgovanja i trgovčevu pozivu. U četiri knjige djela razmatra i tehnologiju poslovanja i društveni položaj trgovca. Njegov poziv smatra uzvišenim, jer trgovac mora biti razborit i obogaćen znanjem.[53] Trgovac hrvatskoga srednjovjekovlja, dakako, nije mogao uvijek ispunjavati sve poslovne i etičke zahtjeve Kotruljevića, pa je teško mogao dosegnuti autorov ideal savršenstva, ali da je pripadao redu ljudi s najširim materijalnim i duhovnim obzorom, vrela nedvojbeno potvrđuju.

Trgovac s istočnog Jadrana ili iz najrazvijenijih gradova Slavonije nije se, prema tome, poslovnom vještinom i tehnološkim postupcima bitnije razlikovao od trgovca u

[52] Stipišić 1967; o inventaru imovine još jednog zadarskog trgovca, Damjana, iz 1389. godine: Jireček 1903; o knjižnicama dalmatinskih intelektualaca XV. st.: Dinić-Knežević 1974b; Kolanović 1979b.

[53] Kotruljević; o pojmu i pozivu srednjovjekovnog trgovca: Gurevič 1988.

drugim središtima na europsko-mediteranskom prostoru. Trgovanje i nekoliko najrazvijenijih obrtničkih djelatnosti razbijaju općenitu tehnološku nerazvijenost hrvatskoga srednjovjekovlja.

ZNANOST O TRGOVINI: BENO KOTRULJEVIĆ 1458.

DELLA MERCATVRA
ET DEL MERCANTE
PERFETTO.
LIBRI QVATTRO
Di M. Benedetto Gotrugli Raugeo.
Scritti gia piu di anni CX.
& hora dati in luce.
Vtilissimi ad ogni Mercante.
CON PRIVILEGIO.

IN VINEGIA, all'ELEFANTA.
M D LXXIII.

Djelo Dubrovčanina Benedikta Kotruljevića *O trgovini i o savršenu trgovcu* (Della mercatura et del mercante perfetto) tiskano je u Veneciji 1573, ali je napisano više od jednog stoljeća prije, godine 1458. Kao vješt trgovac, ali i humanist koji poznaje antičke i kršćanske pisce, Kotruljević djelatnost trgovca nastoji uzvisiti na razinu znanosti i oplemeniti vrlinom. Knjiga je zanimljivo vrelo o trgovačkim postupcima i o društvenom životu Dubrovnika u kasnom srednjem vijeku, a istodobno i hrvatski prinos europskoj znanstvenoj misli.

Veze kao zrcalo rasta

Polet trgovca u hrvatskom srednjovjekovlju nije se samo iskazivao u razvoju njegovih poslovnih vještina nego i u širenju prostora njegove djelatnosti. Putevi kojima se on gibao povezivali su važna središta gospodarskog razvoja, od balkansko-panonskog prostora do Jadrana i Sredozemlja.

O ranosrednjovjekovnim vezama na području hrvatskih zemalja obavijesti vrelâ sasvim su oskudne. Znameniti podaci o Bazilijevu "tributu mira" i Tomina vijest o "svetom reskriptu gospode vladara" sasvim su općenita, ali za tu ranu epohu izvanredno važna svjedočanstva o ulozi vezâ između obalnih gradova i slavenskog/hrvatskog zaleđa. I Toma Arhiđakon kaže da su Splićani nakon sređivanja odnosa sa zaleđem s Hrvatima počeli "obavljati trgovačke poslove". Zajedno s ljudskim vezama nužno su se razvijali trgovački dodiri između obalnih gradova i hrvatskog zaleđa. Na žalost, vrelima te veze zadugo ne možemo podrobnije pratiti. Tek ugovori o prijateljstvu što se počinju sklapati u XII. stoljeću pokazuju da je nastupilo doba sveopćeg društvenog rasta, kako grada na obali, tako i kontinentalnog prostora. Veze će zabilježiti nagao rast u času kada će i istočnojadranski gradovi i seoski prostori u zaleđu, od Hrvatske, preko Bosne do Srbije, u njihove tokove unositi sve znatnije količine vlastite robe. Usporedo s gospodarskim napredovanjem, u zaleđu se od XII. stoljeća dalje stvaraju nova gradska uporišta, u kojima će se stjecati trgovački putovi i ljudske veze. Istočnojadranski grad će do kraja srednjega vijeka biti glavnim središtem komunikacijskog sustava na balkansko-

balkansko-panonsko jadranskom području, ali će i gospodarski probuđeno zaleđe biti njegovim važnim sastavnim dijelom. Grad na obali bio je istodobno ishodištem izvoza onih vrsta robe prema balkanskom zaleđu što ih ono samo nije imalo (otmjene tkanine, mirodije, sol, nakit i sl.) i uporištem preko kojega je kontinentalni prostor izvozio prema Zapadu vrijedne proizvode vlastite privrede (rude, stočarski proizvodi).

Razmah komunikacija

Tako se u srednjovjekovnom sustavu vezâ stvarala uzajamnost između jadransko-mediteranskog i kontinentalnog prostora. Uzajamnost komuniciranja bijaše stoljetnim procesom, a od XII. stoljeća razmah veza potvrđuje mnoštvo ugovorâ što ih istočnojadranski gradovi sklapaju s drugim gradovima na Jadranu i s vladarima zaleđa. Dubrovnik 1148. god. sklapa ugovor s apulijskom Molfettom, Split i Dubrovnik 1169. god. s Pisom na Tirenskom moru, Zadar s Pisom 1188. god. itd. Istodobno ugovorom između Dubrovnika i bosanskog bana Kulina godine 1189. počinje niz ugovora s vladarima zaleđa.[54] U njima će glavnu ulogu imati ona komunalna društva na istočnom Jadranu

DALMATINSKI GRAD I JADRANSKO-MEDITERANSKA KOMUNA (Povijesni arhiv Dubrovnik: ugovor Dubrovnika i Splita s Pisom 1169; ugovor Dubrovnika i Ancone 1199; Archivio di Stato Firenze: ugovor Zadra i Pise 1188)

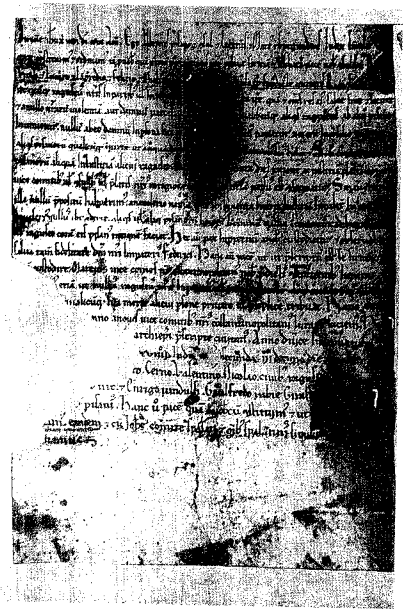

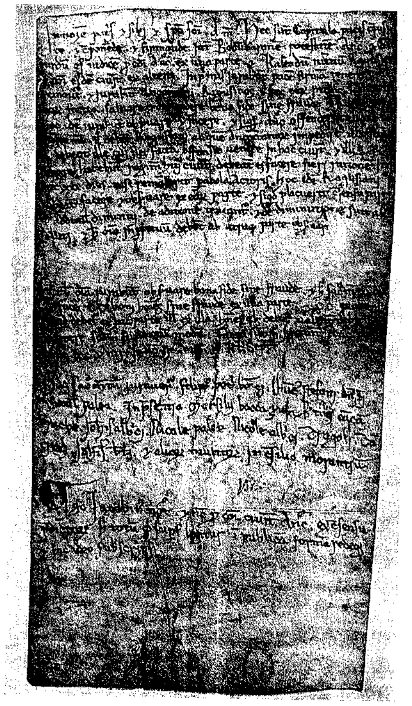

[54] CD II, 62, 124-125, 223-224, 237.

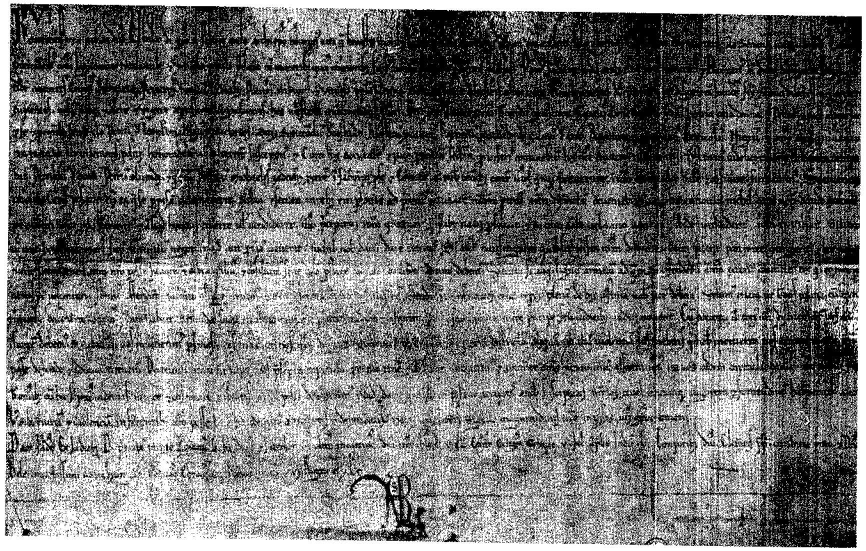

Stoljećima održavane pomorske i trgovačke veze između gradskih središta na Jadranu i Sredozemlju dobivaju u XII. st., u epohi stvaranja komunâ u Dalmaciji, i pismene potvrde. Sklapaju se ugovori o uzajamnom prijateljstvu gradova, što znači o uzajamnoj pravnoj sigurnosti njihovih pripadnika. Gradovi se svečano obvezuju na "čvrsti mir" (firmam pacem) i na uzajamnu zaštitu trgovaca i pomoraca. Tako su se u zaštitnom okrilju međugradskih ugovora stvarala pouzdana uporišta komunikacija, koja su poticala napredak jadransko-mediteranske trgovine.

koja su zbog ograničene proizvodne osnovice nužno bila gospodarski usmjerena prema zaleđu. Među njima je najvažniji bio Dubrovnik, jer je u svojemu zaleđu imao rudna bogatstva Bosne i Srbije, ali mu se u XIII. i XIV. stoljeću priključuje i Split, pretežno usmjeren prema Donjim Krajima i središnjoj Bosni.[55] Kontinentalni i jadranski sustav veza gotovo se istodobno razvijaju križajući se i uzajamno dopunjujući u gradskim središtima na istočnoj obali Jadrana.

Kasnosrednjovjekovni vrhunac veza

Komunikacijski sustav na balkansko-panonskom i jadranskom području sasvim se rascvao u kasnom srednjem vijeku. U XIV. i XV. stoljeću konačno se oblikovalo gospodarsko ustrojstvo i obale i zaleđa, ali se nakon godine 1400. pojavljuju i snage koje će postupno politički ograničavati njihov privredni razvoj. Anžuvinska integracija u drugoj polovici XIV. stoljeća uključuje u komunikacije sa zaleđem i one jadranske gradove koji ranije u njima nisu znatnije sudjelovali, primjerice Zadar. Zadarski trgovci u tom razdoblju naglog razmaha poslovnosti prodiru u Bosnu dolinom Neretve, preko Drijeva i Brštanika. U Bosnu izvoze sol, iz nje dovoze srebro i olovo.[56] Zadarski je komunika-

[55] Rismondo 1954, 20-22; Dinić 1955.

[56] Raukar 1969-70, 52-53, 55-56, 63-65.

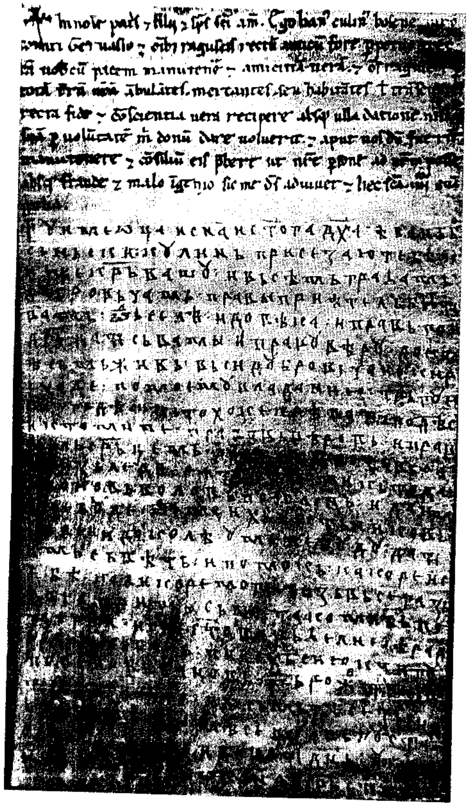

DALMATINSKI GRAD I SREDNJOVJEKOVNA BOSNA (Povijesni arhiv u Dubrovniku: ugovor bana Kulina i Dubrovnika 1189)

Trgovina dalmatinskih gradova nije bila usmjerena samo prema Jadranu i Sredozemlju, nego i prema balkansko-panonskom zaleđu. U gotovo istom razdoblju, u kojemu ugovorima utvrđuju zaštitne veze s jadransko-mediteranskim gradovima, u zaleđu se pojavljuju društveno i gospodarski sazrele države, prije svih Bosna. I bosanski vladari žele biti dionicima trgovačkog uspona na Jadranu, pa ban Kulin ugovorom, sastavljenim na latinskom i hrvatskom jeziku, ustavnom ćirilicom, potiče dubrovačke trgovce na dolazak u Bosnu. I Kulin se obvezuje na "pravu vĕru" i slobodu trgovanja, bez plaćanja poreza.

cijski prodor prema balkanskom zaleđu, ipak, kratkotrajan, koliko i sáma anžuvinska integracija, ali su druga jadranska središta bila upornija. Nije riječ samo o Dubrovniku jer on mora trgovati na širokom potezu od dubine Balkanskog poluotoka do Sredozemlja, ako želi održavati i razvijati gospodarsku osnovicu komune što se upravo u XV. stoljeću pretvara u republiku, nego i o Splitu. Skromni prostor komune, za razliku od dubrovačkog i zadarskog teritorija, i, dosljedno tome, ograničena proizvodna osnovica primoravaju splitskog trgovca na razvijanje i njegovanje veza sa središnjom i zapadnom Bosnom. Privilegij Mladena I. splitskim trgovcima o slobodi trgovanja u Bosni iz 1302. god. pokazuje da su oni prije od zadarskih trgovaca razvili veze sa zaleđem. Tako je bilo i nakon 1409. god., kada je Zadar izgubio pašku sol i glavni poticaj trgovanju s Bosnom. Nasuprot zadarskima, splitski su trgovci još u sredini XV. stoljeća održavali žive veze s Bosnom. U nju su dolazili putovima što su kroz Kliški prijevoj vodili prema kraškim poljima, Veseloj Straži i Jajcu. Dapače, još i uoči pada Bosne pod tursku vlast oni su bili naseljeni u nekim bosanskim gradovima (Jajce). Zbog toga se odabir Splita kao uporišta velike trgovine između Mletačke Republike i Turskog Carstva (utemeljenje skale 1592. god.) ne čini iznenađujućim.[57]

[57] CD VIII, 27-28; o vezama Splita s Bosnom u XV. st.: Raukar 1977b, 209; Raukar 1979, 111.

Sultan, Minčeta i sv. Vlaho

Širenje Turskog Carstva Balkanskim poluotokom u XV. stoljeću otežavalo je davne trgovačke puteve između obale i zaleđa. Pad Bosne 1463. god. za više od jednog stoljeća prekida djelatnost splitskih trgovaca, pa će se Split, kao i drugi dalmatinski gradovi, uglavnom ograničiti na poslovanje na obali i dovoz robe iz zaleđa. Samostalno poslovanje dalmatinskog trgovca u turskom zaleđu bilo je više-manje napušteno. Od svih njih temeljito se razlikovala samo Republika sv. Vlaha.

Pojavu novog činitelja na Balkanu, Osmanlija, Dubrovnik je pažljivo osluškivao već od kraja XIV. stoljeća pripremajući se na prilagodbu novim odnosima. Grad nije zanemarivao vlastitu osjećajnost u sveopćem kršćansko-islamskom sukobu, pa je pomogao pokušaje otpora Turcima, primjerice, u pohodu što je 1444. god. završio kršćanskim slomom kod Varne. Ali iznad svega toga, iznad svakog ideološkog stava bijahu gospodarski interesi Grada. Prvi ugovor s Turskom Dubrovnik sklapa već godine 1430. Sultan Murat II. tada je Dubrovčanima potvrdio slobodu trgovanja u Carstvu, ali i slobodan položaj Dubrovnika. Deset godina kasnije sultan je već prvi put zatražio plaćanje harača, ali se 1442. god. morao zadovoljiti poklonom u srebrnom posuđu. U sredini XV. stoljeća prilike su se u zaleđu pogoršavale, Srbija i Bosna su ulazile u posljednje godine postojanja, Osmanlije su se sve više približavale granicama Republike. Položaj Dubrovnika postao je nesigurnim, opasnim. Grad se tada učvršćivao, gradila se otmjena i ponosna Minčeta i moćni pojas bedema prema Srđu. U godini pada Bosne očekivao se napad Turaka, pa su porušene sve zgrade izvan gradskih bedema, pa i radionice sukna na Pilama. Ali do turskog napada na Grad ipak nije došlo. Dubrovnik je 1458. god., napokon, priznao vrhovnu vlast turskog sultana i počeo plaćati harač.[58]

U duhovnom ustrojstvu i osjećajnosti Dubrovnika ništa se time nije promijenilo, on je i dalje bio katoličkim gradom na sámom okrajku goleme islamske ekumene. Dajući harač, Dubrovnik je i dalje žudio za pobjedom nad Osmanlijama što će, kako to još u prvoj polovici XVII. stoljeća svjedoči Gundulić u *Osmanu*, trajno obilježavati njegov duhovni svijet, ali takva gledišta nakon Varne 1444. god. više nije mogao javno iskazati. Cijena pragmatičnom ponašanju Dubrovnika ipak ne bijaše previsoka. Grad sv. Vlaha haračem je osigurao svoje trgovačke veze u Turskom Carstvu i nezavisan položaj u čvrstom okruženju neslobode. U svemu, to bijaše golemo, dalekosežno dostignuće Dubrovnika.

Grad pod Vratnikom

Na drugom kraju istočnojadranske obale, na Kvarneru, Senj je bio zasebnim primjerom komunikacijskog uporišta. Kao što je Split bio smješten pod Kliškim vratima, Senj se stisnuo pod Vratnikom. Oba su kroz te planinske prijevoje dopirala u zaleđe lakše od svih drugih gradova na istočnom Jadranu. Senj je preko Vratnika, Modruša na Kapeli i Dubovca na Kupi bio izravno povezan sa Slavonijom. Na putu između Jadrana i Panonije Senj je bio najpogodnijim polazištem. Sve do turskog osvajanja srednjovjekovne Hrvatske sjeverno i južno od Velebita u sredini prve polovice XVI. stoljeća i pretvaranja u uskočko gnijezdo nakon pada Klisa 1537. god. senjski komunikacijski smjer najvažniji je na sjevernom dijelu istočnojadranske obale. Senjskim putem su se

[58] Božić 1952, 54-55, 81-92, 98-103, 151-157; Foretić 1980, 199, 203-215, 227-228; Beritić, 71-92.

gibali različiti slojevi srednjovjekovnih ljudi, katkad i kraljevi, zatim umjetnici ili diplomati, ali ipak više od drugih poslovni ljudi.[59] Put od Senja prema Slavoniji prije svega je bio trgovački. A na tom važnom komunikacijskom potezu čovjek se zaustavljao u pogodnim uporištima, odakle se lako usmjeravao i prema Jadranu i prema Panoniji. Kada se gospodarskim i prometnim pogodnostima pridruživahu i razdoblja političke i društvene sigurnosti kako je to bilo nakon anžuvinske integracije u drugoj polovici XIV. stoljeća, i kontinentalni gradovi što bijahu smješteni na putu od Senja do Panonije doživljavali su primjetan rast. Gradec upravo u tom razdoblju postaje uporištem, doduše malobrojne, ali ipak značajne naseobine poslovnih ljudi iz Firenze.[60]

Pogodnost kopnenog puta prema zaleđu usmjeravala je i pomorske veze prema senjskoj luci. U njoj su se stjecali brodovi sa širokog jadranskog prostora, kako iz dalmatinskih gradova, tako i sa zapadne, talijanske obale. Iznimnu prometnu važnost Senja i trgovačkog puta preko Vratnika i Modruša prema Slavoniji prigušili su tek turski ratovi koji su se nakon 1500. god. sve više razlijevali Hrvatskom u senjskom zaleđu. Pretvaranje Senja u uskočko uporište u XVI. stoljeću što je sve više živjelo u sjeni rata i oružja označilo je kraj duge epohe gospodarskog rasta u gradu pod Vratnikom.

[59] Magdić. Preko Senja, primjerice, u travnju 1385. putuje jedno francusko poslanstvo koje je u Budimu sklopilo ženidbeni ugovor između Ludovikove kćerke Marije i vojvode Orleanskoga, brata francuskoga kralja (Šišić 1902, 34), a u rujnu te godine u Senj je doplovio Karlo Drački na putu prema Zagrebu i Ugarskoj (Klaić 1882, 168). Na te podatke upozorava Hrabak 1991, 80.

[60] Klaić 1982-83. O ulozi Senja u jadranskoj trgovini u kasnom srednjem vijeku, napose u prometu drvom iz susjedne Hrvatske: Hrabak 1991. Usp. i Pederin 1989, 67-74.

5. Demografska gibanja

Demografski obzor srednjovjekovlja

Etnokulturna osnovica i značajke društvenih područja, o kojima je bilo riječi u prethodnim odjeljcima, dvije su početne pojave što su iskazale strukturalnu složenost društvenog prostora (a) u hrvatskom srednjovjekovlju. Gospodarski dometi, pak, pokazali su razvojnu razinu društvenog prostora i njegov ekonomski odnos spram okolnih makroregionalnih područja. A sve te pojave zajedno bile su u dugom trajanju srednjega vijeka usredotočene u četvrtom strukturalnom sloju društvenog prostora, u povijesti ljudi i naseljâ, u njihovim pomacima i mijenama, ukratko, u demografskoj povijesti hrvatskoga srednjovjekovlja. Stvaranje i razgradnja ljudskih zajednica, rast i opadanje broja stanovnika jest ona pojava društvenog razvoja što spaja strukturalni niz a→b→c u epohi srednjega vijeka. Demografske mijene osvjetljavaju zajedničke procese na čitavom hrvatskom društvenom prostoru, određuju razlike između društvenih područja, ali podjednako iskazuju i razvojne ritmove društvenih zajednica (b) i svakodnevicu njihovih pojedinčanih pripadnika (c).

Na žalost, svako razlaganje o demografskim procesima na području hrvatskih zemalja u srednjem vijeku neizbježno se suočava s nesavladivom preprekom: srednjovjekovna vrela prije godine 1500. uopće ne sadrže podatke koji bi mogli biti osloncem i najskromnije kvantifikacije demografskih promjena. Prve sačuvane serije podataka potječu tek iz prve polovice XVI. stoljeća. Iz godine 1527. sačuvan je prvi potpuni popis stanovništva s hrvatskog područja, grada Zadra. Tek nakon toga popisa mletački službeni izvještaji počinju donositi zbirne podatke o broju stanovnika u dalmatinskim gradovima, a od sredine stoljeća i prve regionalne podatke o broju stanovnika u Dalmaciji.

Ali ne samo da iz srednjovjekovne epohe, prije godine 1500, nema statistički pouzdanih podataka o naseljima i ljudima nego oskudno poznajemo i preduvjete demografskih mijena, prije svega agrarne ili klimatske prilike. U vrelima gotovo nema podataka o uzajamno ovisnom nizu pojava: klimatske nepogode – opseg zemljišne proizvodnje – oskudica, glad – pomaci stanovništva – demografske promjene, za čitavo razdoblje srednjega vijeka. Jednako su oskudni i podaci o djelovanju bioloških poremećaja, u prvom redu epidemija kuge, na brojnost stanovništva.[61] Svako izlaganje o demografskim gibanjima u hrvatskom srednjovjekovlju stoga se nužno ograničava na utvrđivanje demografskih smjernica i njihovih preduvjeta. Zaključivanje je pri tome u kvantitativnom pogledu neizbježno samo približno, ali ta činjenica ipak ne umanjuje važnost demografskih prosudbi u poznavanju hrvatskog srednjovjekovnog društva.

Stanovništvo jadranskog grada

Dva su temeljna segmenta u demografskom razvoju društvenih zajednica u srednjem vijeku: broj stanovnika i demografska gustoća. Sva razlaganja o tim ključnim pojavama demografske povijesti, što su uzajamno ovisne jedna o drugoj, nužno nose

[61] Le Roy Ladurie 1959; Le Roy Ladurie 1982, 9-87, 276-349; Lopez 1978, 346-348; Le Goff 1974, 279-282; Pesez, 184-188; Braudel 1992, 1, 39-41; u hrvatskoj historiografiji: Bertoša 1978, 187-216; Bertoša 1986, 51-52.

značajke približnosti, ali su u njihovu sklopu ipak pouzdana dva zaključka. Prvo, da je grad bio prostorom najveće demografske gustoće, nasuprot agrarnim, seoskim područjima, i drugo, da je unutar skupine gradskih zajednica u hrvatskom srednjovjekovlju demografska gustoća bila najizrazitija u komunalnim društvima na istočnom Jadranu.

Broj stanovnika u gradskim društvima na istočnom Jadranu ovisio je o brojnim činiteljima: o geoprivrednim značajkama, stupnju društvene razvijenosti, urbanoj površini zajednice, djelovanju poremećaja (epidemije, oskudica, glad, ratovi) i o migracijama ljudi. Nešto pouzdanije procjene o broju stanovnika u gradskim središtima na istočnom Jadranu i na njihovim seoskim okružjima mogu se predložiti tek za kasni srednji vijek, ali se unatoč tome utemeljenim čini zaključak da se broj stanovnika u dalmatinskim gradovima počeo povećavati već na prijelazu iz ranog u razvijeni srednji vijek. Društveni uspon gradova u XII. i XIII. stoljeću nužno je morao uzrokovati i rast broja stanovnika. Ma koliko općenit, taj se početni zaključak ipak čini jedinom sigurnom točkom u nesigurnosti svake demografske prosudbe. Na nj upućuju mnoge pojave komunalne povijesti na istočnom Jadranu, od etnokulturnih do gospodarskih, a osobito lijepo ga osvjetljava razvoj gradskog prostora.

Grad i burgus

Upravo u epohi demografskog rasta, između XII. i XIV. stoljeća, stvaraju se i šire predgrađa (burgus) u mnogim dalmatinskim gradovima, primjerice, u Zadru, Splitu, Trogiru i Dubrovniku.

SREDNJOVJEKOVNI SPLIT: CIVITAS VETUS I CIVITAS NOVA

Oko godine 1400. Split je bio sastavljen od dvaju, površinom približno jednakih, dijelova. Stariji dio (civitas vetus) se nalazio unutar zidina Dioklecijanove palače, novi (civitas nova) je obuhvaćao nekadašnje predgrađe (burgus), uz zapadne zidine palače, koje je u XIV. st. okruženo bedemima i uključeno u gradski prostor. Oba dijela grada usredotočena su oko trgova koji su na skicama uočljivi kao bijele površine. U starom dijelu grada to je Peristil (platea planchati), prvobitno središte crkvene i svjetovne uprave, u novom dijelu to je Trg sv. Lovre. Do godine 1500. gradski je prostor pretrpio dvije promjene: ojačan je obrambeni sustav uz Vrata Pisture na sjevernom bedemu, a uz jugozapadni kut Dioklecijanove palače podignut je mletački kaštel.

Razvoj gradskog prostora u svakom od tih središta na istočnom Jadranu bijaše zanimljiv, ali se među njima napose isticao onaj Dubrovnika.

Prvobitna gradska jezgra Dubrovnika, ranosrednjovjekovni Rausij (Ragusium), razvila se na otočnoj hridi nasuprot podnožju današnjeg Srđa. Od susjednog kopna, na kojemu je postupno nastajalo predgrađe (burgus), dijelio ga je morski rukavac. U tijeku ranog srednjeg vijeka kanal je nasut, pa je predgrađe spojeno s Rausijem. U XI. i XII. stoljeću predgrađe i nasuti prostor (campus) opkoljeni su zidom od zemlje i drveta, a u XIII. stoljeću stari i novi dio grada spojeni su kamenim bedemom u jedinstveni gradski prostor Dubrovnika.[62] U Splitu je *burgus*, smješten zapadno od stare jezgre u Dioklecijanovoj palači, još u XIII. stoljeću bio okružen samo zidom od naslagana kamenja, tzv. macerijama, ali je u XIV. stoljeću, kao i trogirsko predgrađe, zaštićen bedemima.[63]

Demografski je rast, dakle, primoravao jadranska gradska središta na najteži postupak – gradnju novih bedema, ali ona nikada nisu mogla zaštititi zidinama sav naseljeni prostor grada niti je to, zapravo, bilo nužno. Kada su jednom u Dubrovniku i Splitu nekadašnja predgrađa bila bedemima spojena sa starim jezgrama, oko novog recinkta i dalje su nastajala i širila se nova predgrađa. U XV. stoljeću stari i novi dio grada u Splitu bio je sa svih strana okružen težačkim predgrađima. Jednako je bilo i u Dubrovniku, gdje su predgrađa Pile i Ploče trajno ostala izvan opsega gradskih bedema. Samo je u Zadru bilo nešto drukčije. Za razliku od Splita i Dubrovnika koje je skučeni prostor Dioklecijanove palače i Rausija primoravao na širenje recinkta, Zadar takve potrebe nije imao. I uza nj u istoj epohi nastaje predgrađe (varoš), ali je površina gradske jezgre na poluotoku bila tako velika da Zadar težački varoš nikada nije trebao ograditi čvrstim bedemima. Za sigurnost njegovih ljudi bio je dostatan prostor kasnoantičkog/ranosrednjovjekovnog grada.[64]

Ljudi i prostor

U skladu s razlikama u skupu prije navedenih demografskih preduvjeta, broj je stanovnika u komunalnim društvima na istočnom Jadranu u srednjem vijeku bio različit i promjenljiv. U XV. stoljeću istočnojadranske gradove možemo podijeliti u nekoliko demografskih skupina. U skupini gradova s najvećim brojem stanovnika (5000-9000) nalazili su se Dubrovnik, Zadar, Split i, možda, Šibenik. Srednjoj skupini (2000-3000 stanovnika) pripadao je Trogir, možda i neki drugi (Hvar), a većina je ostalih imala manje od 2000 ljudi. Dubrovnik je tada imao oko 9000 stanovnika: oko 6000 u gradu i oko 3000 u predgrađima. Zadar je bio nešto manji, imao je oko 8000 stanovnika: 7000 u gradu i oko 1000 u varošu. Split je dosta zaostajao za Dubrovnikom i Zadrom. U XV. stoljeću imao je oko 5000 stanovnika, oko 4000 u gradu unutar bedema i oko 1000 u varošima.[65] U odnosu na kvantitativnu razdiobu glavnine srednjovjekovnih gradova na europskom Zapadu, istočnojadranski je grad pripadao kategoriji srednjih (2000-10 000) i malih gradova (500-2000 stanovnika). Brojem stanovnika grad na istočnom Jadranu ni po čemu se nije odvajao od europskog grada, glavnina kojih je imala manje od 5000,

---

[62] Lučić 1973a, 10-26; Foretić 1980, 32-34; Peković.

[63] Bulić-Karaman, 178-187; Novak G. 1957, 485-487; Marasović 1980b, 108-110; Raukar 1980-81, 201-202.

[64] Petricioli 1965a, 178-180; Klaić-Petricioli, 286-287; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 133-134.

[65] Raukar 1980-81, 155-156; Krivošić 1990, 25-30, 49-51.

prema strožim procjenama, dapače, manje od 2000 stanovnika.[66] Ali od njih se ipak razlikovao demografskom gustoćom.

U europskim gradovima srednjega vijeka demografska gustoća je rijetko prelazila razinu od 200 ljudi na 1 ha, dapače, češće je bila manja. U istočnojadranskim komunalnim društvima, pak, gradski prostor najčešće bijaše malenim. Ponegdje su geomorfološki činitelji određivali opseg grada (Trogir, smješten na otočiću između kopna i otoka Čiova), drugdje su ponajprije ekonomski razlozi otežavali širenje recinkta (Split). Zbog toga je na suženom gradskom prostoru živjelo mnogo više ljudi nego što bijaše uobičajeno na europskom Zapadu. U dalmatinskim gradovima s manjim urbanim prostorom demografska gustoća je prije godine 1500. dopirala i do 500 ljudi na 1 ha. U Splitu je unutar bedema (oko 7,5 ha) živjelo oko 4000 ljudi, u Trogiru (oko 4,5 ha) između 2000 i 3000 ljudi, pa je njihova demografska gustoća bila veća od 500 stanovnika na 1 ha. Samo je nešto manjom bila u Dubrovniku: u Gradu unutar bedema (13,38 ha), s oko 6000 ljudi, ona je iznosila oko 450 stanovnika na 1 ha. I neke istarske komune približavale su se takvoj demografskoj gustoći. Poreč je imao između 3000 i 4000 stanovnika, pa je unutar bedema (oko 8 ha) živjelo oko 370 ljudi na 1 ha. Od gradova s većim brojem stanovnika samo se Zadar približavao prosječnoj demografskoj gustoći europskih gradova jer je njegov urbani prostor bio najveći na istočnom Jadranu (grad oko 28 ha, varoš oko 18 ha). U gradu unutar bedema živjelo je oko 250 ljudi na 1 ha, a u gradu zajedno s varoši samo oko 170 stanovnika na 1 ha.[67] Kako je Zadar urbanom površinom bio izniman, može se reći da je visoka demografska gustoća bila jednim od glavnih demografskih obilježja u gradovima na istočnom Jadranu do početka XVI. stoljeća. Ona je odražavala životne uvjete u starim gradskim jezgrama, njihovu gospodarsku važnost i pružanje sigurnosti gradskom društvu na suženom prostoru unutar bedema.

U predgrađima što su samo donekle ili nisu bila nikako zaštićena zidinama stupanj naseljenosti najčešće je bio manji. Kvantitativne procjene su gotovo nemoguće jer površina predgrađâ u kasnom srednjem vijeku nije poznata, izuzevši onu Zadra. Njegov je varoš (oko 18 ha i oko 1000 ljudi) imao gustoću naseljenosti od samo oko 60 stanovnika na 1 ha. Zato se jedino može uspoređivati broj stanovnika u gradu i predgrađu. Njihovi omjeri bijahu različiti. U Dubrovniku je u XV. stoljeću omjer bio 2:1, oko 1550. god. nešto veći (3:1), u Splitu oko 4:1, u Zadru čak oko 7:1. Jednim od uzroka tako velike razlike u stupnju naseljenosti grad-predgrađe u Zadru i Dubrovniku bila je i gospodarska razvijenost predgrađa. Zadarski je varoš prije svega težački, dubrovačke Pile su prostor na kojemu ima i obrtničkih radionica (suknarstvo). Napokon, uzrokom je bila i površina gradskog prostora. U Zadru grad može obuhvatiti glavninu proizvodnog stanovništva, u Dubrovniku to nije bilo moguće, pa dubrovačka predgrađa nužno prihvaćaju više ljudi od zadarskog varoša.

Nepoznato zaleđe

Kolikogod su gornja razlaganja o demografskom razvoju komunalnih društava na istočnom Jadranu nužno obilježena približnošću, ipak su stanovita osnovica usporedbi s demografskim odnosima u gradovima na europsko-mediteranskom području. Nasuprot tome, za široki kontinentalni prostor hrvatskih zemalja jedva se mogu postavljati čak i takve, približne procjene. Čitav prostor od komunalnih društava na Jadranu do Međurječja demografski je nepoznat, najviše zbog oskudice podataka, dijelom i zbog slabe proučenosti. Uza sve to, čini se utemeljenim zaključak da tako velikog broja ljudi na tako stegnutom prostoru kakav je bio onaj u nekim istočnojadranskim gradovima (Split, Trogir ili Dubrovnik) nigdje na kontinentalnom području nije moglo biti. Možda su im se brojem stanovništva, barem donekle, približavali samo najrazvijeniji gradovi u Slavoniji, na primjer Gradec.[68] O stupnju naseljenosti na agrarnim područjima Hrvatske i Slavonije ništa se određeno ne može reći. Možda samo pretpostaviti da je Međurječje bilo napučenije od Hrvatske južno od Gvozda, prije svega zato što je u Slavoniji gradski život bio razvijeniji. U srednjovjekovnoj Hrvatskoj, oskudnije gospodarske plodnosti od Slavonije, neoplemenjenoj urbanizacijom, nisu se mogla razviti boravišta većih skupina ljudi. Brdski krajevi srednjovjekovne Hrvatske, smijemo pretpostaviti, bili su najslabije naseljena područja hrvatskih zemalja. Demografske prilike u Slavoniji svakako su bile pogodnije, ali je svako, ma i približno kvantitativno zaključivanje zasad nemoguće. Na biskupskim vlastelinstvima Dubrava, Čazma, Ivanić bilo je, na primjer, godine 1480. oko 1300 selišta, ali je prema tom podatku još uvijek teško procijeniti broj stanovništva.[69] Kmetska selišta bijahu životnim prostorom velikih obitelji, ali je teško reći koliko su pripadnika takve obitelji imale.

Činitelji rasta i činitelji zastoja

Kako je istaknuto, društveni i gospodarski uspon, sve primjetniji od XII. stoljeća, bio je glavnim činiteljem demografskog rasta na području hrvatskih zemalja, prije svega gradskih središta. Grad, što je pružao sve veće mogućnosti poslovanja i osobnog uspona, nužno je privlačio nove ljude. Migracijski tokovi sa svih se strana slijevaju u gradska središta i postaju glavnim činiteljem demografskog razvoja. Ali društveni rast hrvatskih zemalja u razvijenom i kasnom srednjem vijeku nije bio nalik ravnomjernoj uzlaznoj crti jer se ona prekidala i od vremena do vremena zapinjala. Razvojna uzlaznost, ali i isprekidanost društvenog razvoja zrcalila se i u povijesti ljudî. I demografski razvoj hrvatskih zemalja suočava se s jakim činiteljima zastoja. Od njih najznatnijima su bili oskudica i glad, epidemije kuge i drugih bolesti, te ratna pustošenja i odvođenja u sužanjstvo. Svaka od te tri skupine demografskih poremećaja, naravno, nije djelovala u svim razdobljima srednjega vijeka. Oskudica hrane i ratni sukobi obilježavaju čitavu srednjovjekovnu epohu, a epidemije kuge počinju u sredini XIV. stoljeća tzv. "crnom smrti" godine 1348. Ali ni ratni sukobi nisu uvijek jednakom snagom djelovali na demografske odnose. Oni se protežu svim srednjovjekovnim stoljećima i prijete društvenim zajednicama, ali tek nakon 1450, u epohi turskih prodora i osvajanja, postaju jakim činiteljima demografskog zastoja. Tada se turski ratovi pridružuju cikličkim epidemijama kuge i drugih bolesti, od početka XVI. stoljeća i razdobljima oskudice i gladi, pa zbog toga hrvatski kasni srednji vijek i jest epoha najjačih demografskih mijena, s najdalekosežnijim djelovanjima na razvoj društvenih zajednica i njihovih pripadnika. Ipak, više od svega drugoga kasno srednjovjekovlje mogli bismo nazvati epohom kužnih epidemija.

Između 1350. i 1550. god. epidemije kuge i drugih bolesti zahvaćale su sav hrvatski prostor, ali vrela podrobnije ocrtavaju samo one na obalnom pojasu. Da su kužne

[66] Kulischer, 172; Ennen 1978, 207-211; Lopez 1978, 239-240.

[67] Ennen 1978, 209-211; Raukar 1980-81, 156; Krivošić 1990, 26-29.

[68] Krivošić 1981.

[69] Prema Adamček 1979, na tim je selištima "živjelo od 2500 do 3000 seljačkih obitelji" (97).

epidemije izbijale i u kontinentalnom zaleđu, pokazuje, na primjer, velika epidemija kuge koja je godine 1456. zahvatila čitav Balkanski poluotok. U jesen te godine od nje umiru branitelji Beograda Ivan Hunyadi i Ivan Kapistran. Istodobno je kužna epidemija vladala i na istočnom Jadranu (Zadar, Dubrovnik).[70] Ipak, vrelima ne možemo pratiti slijed i djelovanje epidemijâ na kontinentalnom prostoru tako dobro kao na obalnom pojasu. Doduše, i za istočnojadransko područje hrvatskih zemalja određivanje je kužnih posljedica uvelike približno, ali je barem ritam epidemija više-manje pouzdan.

Nakon prve kužne epidemije 1348. god., jadranska je gradska središta u drugoj polovici XIV. stoljeća pogodilo nekoliko epidemija, a u XV. stoljeću njihov je broj naglo porastao. Između 1418. i 1500. god. Zadar je, primjerice, zahvatilo čak 12 kužnih epidemija. Slično je bilo i u Istri: u XV. je stoljeću zabilježeno 14, a u XVI. stoljeću 16 epidemija kuge i drugih bolesti. Čini se da je u Dalmaciji u XVI. stoljeću bilo manje epidemija nego u Istri – u Zadru su u tom stoljeću bile samo tri epidemije – ali njihove posljedice nisu bile manje pogubne.[71] Jer epidemijama se nakon godine 1500. pridružuju i preostala dva glavna činitelja demografskog zastoja: pustošenja turskih ratova i glad. Oskudica hrane i glad često su u XVI. stoljeću pogađali niz obalnih komuna u Dalmaciji od Zadra do Splita. Gladi je u Zadru, prema poznatim podacima, bilo 1530, 1538, 1539, 1540, 1557, 1559, 1560, 1571, 1583, 1586, 1596.[72] Glad se u središtu Dalmacije pojavljivala u gotovo pravilnim, cikličkim razdobljima, dopunjujući tegobe turskih ratova. Sve veća blizina Osmanskog Carstva i opustošenost neposrednog gradskog zaleđa bijahu glavnim uzročnicima oskudice. Više-manje jednako je bilo i u drugim dalmatinskim gradovima.

Epidemije kuge i drugih bolesti nanosile su znatne demografske gubitke društvenim zajednicama, ali se opseg pomora ne može točnije odrediti. Već je "crna smrt" 1348. god. jako pogodila Dubrovnik i Split, ali katastrofična procjena gubitaka (deset tisuća umrlih u Dubrovniku), uobičajena u historiografiji, ipak nije prihvatljiva.[73] Ali da su epidemije katkad teško pogađale gradska društva, svjedoči kužna epidemija u Splitu godine 1526/1527: broj splitskoga stanovništva smanjen je od oko 5000 (1525) na samo nešto više od 2000.[74]

Demografska postojanost i demografska osjetljivost

I učestalošću i opsegom pomora kužne epidemije su prije svega pogađale gradska društva. Stanovništvo, zbijeno unutar bedema, bilo je najviše podložno epidemijama. Zdravstvene su prilike tu bile najlošije, pa se zaraza mogla gotovo nesmetano širiti. Seoska područja bijahu zaštićenija od epidemija, pa se i gradsko stanovništvo, ako je moglo, nastojalo povući iz grada i vrijeme zaraze provesti izvan gradskih bedema. U sredini 60-ih godina XV. stoljeća zadarski su plemići pred kugom pobjegli na svoja seoska imanja u gradskom okružju, pa se više nije moglo ni sazivati gradsko vijeće ni

[70] O epidemijama kuge: Schiavuzzi 1888; Božić 1952, 144; Hrabak 1957; Carpentier; Cipolla 1974, 208-211; Biraben; Heers 1978, 329-332; Raukar 1980-81, 157; Mc Neill; Delumeau 1982, 71-74; Bertoša 1986, 46-50; Braudel 1992, 1, 73-83.

[71] Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 59, 239; Istra 1968, 25.

[72] isto, 247-249.

[73] Raukar 1980-81, 157; Krivošić 1990, 36-39.

[74] Commissiones II, 16, 107; usp. Pera 1978.

sastavljati oporuke. U gradu više nije bilo plemića koji su vršili dužnost egzaminatora i svojim potpisom na oporuci potvrđivali pravnu valjanost notarske isprave.[75] Zadarski primjer zacijelo je bio uobičajenim u ponašanju gradskog stanovništva u doba kužnih epidemija. Pa ipak, ne bi bilo točno ako bismo zaključili da je zbog podložnosti epidemijama grad bio demografski osjetljivijim društvom od seoskog prostora u hrvatskom srednjovjekovlju. Takav bi zaključak mogao biti opravdanim samo u slučaju da su kužne epidemije bile jedinim činiteljem demografskih gibanja. Do sredine XV. stoljeća to je više-manje bilo točno, ali od druge polovice tog stoljeća jakim činiteljem demografskih promjena postali su turski ratovi.

Izvan dvojbe je činjenica da su provale Turaka negativno djelovale i na demografski razvoj gradova, napose istočnojadranskih u XVI. stoljeću, u epohi mletačko-turskih ratova. Ratne prilike, podizanje obrambenog sustava, boravak vojnih posada unutar gradskih bedema i pustošenje seoskog zaleđa ugrožavali su njihovu demografsku ravnotežu, pa se i broj stanovnika u dalmatinskim gradovima smanjivao. Unatoč tome, grad zaštićen bedemima bio je i u epohi turskih ratova demografski postojanijim od seoskih društava, iako su mu u XVI. i XVII. stoljeću teške udarce zadavale epidemije kuge. Demografski razvoj seoskih područja na velikim dijelovima hrvatskoga kraljevstva bio je od druge polovice XV. stoljeća neusporedivo osjetljiviji. Negativni demografski procesi u hrvatskom kasnom srednjovjekovlju prije svega bijahu plodom jakih poremećaja na seoskim prostorima.

Prvi znakovi depopulacije zaleđa

Vrela, na žalost, sve do XVI. stoljeća ne sadržavaju podatke o broju seoskog stanovništva, ali nakon 1450. god. već upućuju na prve znakove krize seoskih društava.

Od sredine XV. stoljeća društvene prilike na širokom prostoru od Bosne, preko Hrvatske do Slavonije počele su se pogoršavati brže nego što je, koliko smijemo suditi prema škrtim obavijestima vrelâ, bivalo ranije. Prirodne nepogode, prije svega oskudica i glad, sve jače se prožimaju s turskom opasnošću. Selo postaje nesigurnim boravištem, pa bijeg prema sigurnijim područjima postaje jedinim načinom opstanka. Nakon gladi što je 1453. god. zahvatila granična područja Bosne i Hrvatske jaki su valovi izbjeglica zapljusnuli istočnojadranske gradove. Oni su mogli prihvatiti samo manji broj bjegunaca iz Bosne, pa su ih nužno usmjeravali prema talijanskoj obali Jadrana. Splitska komuna 1454. god. prevozi u Apuliju i Marke skupinu od 176 "siromašnih Bosanaca".[76]

Kakve je demografske gubitke glad 1453. god. nanijela seoskim područjima Bosne i Hrvatske ne može se reći, ali se nakon pada Bosne pod tursku vlast 1463. god. turska opasnost priključila činiteljima depopulacije. U drugoj polovici XV. stoljeća naglo raste opseg migracija prema zapadnoj obali Jadrana, što je više od svega bilo posljedicom turskih provala. Depopulacija je zahvaćala sav prostor od Drave do Jadrana, i plodno Međurječje i škrtu Hrvatsku, pa se i broj bjegunaca povećavao.

[75] LC Jadrae I, 87-87', 105', 111'; u doba kužne epidemije 1468. god. u kutu zapisnika vijeća bilo je 25. rujna zabilježeno: "Non fuit congregatum consilium usque ad hanc diem propter pestem que vigebat in Jadra et propter absentiam nobilium" (106); usp. Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 122-123.

[76] Šunjić 1961, 137-138; Raukar 1980-81, 58-59.

O depopulaciji i napuštenim selištima na seoskim područjima Slavonije i Hrvatske svjedoče rijetka, ali zato još važnija, vrela. To su, na primjer, urbari iz druge polovice XV. stoljeća, Strezanski (1477) za Slavoniju i Modruški (1486) za Hrvatsku. Na tim je vlastelinstvima, prostor kojih su u 70-im godinama žestoko pogađale turske provale, oko polovica kmetskih selišta bila napuštena.[77]

Kmet je napuštao svoje selište samo u najtežim okolnostima, kad je na bijeg bio primoran. Nakon prvih znakova depopulacije hrvatskoga i slavonskoga sela prilike su se još više pogoršavale, o čemu će poslije u izlaganju biti više riječi.

[77] Tkalčić, Urbar; Hrvatski urbari, 27-34; Klaić, Izvori, 325-330, 344-350.

6. Prostor Crkve

Crkveno ustrojstvo

Sustav crkvenih ustanova završni je sloj u skupu činitelja što su oblikovali društveni prostor hrvatskoga srednjovjekovlja. Crkvene ustanove, od biskupijâ i kaptola, do župa i samostana, najlakše je promatrati unutar pojedinačnih društvenih zajednica u kojima su se one nalazile, ali njihov razvoj jednako tako prekriva čitav prostor hrvatskoga kraljevstva. Zato se u ustrojstvu Crkve zrcale i ključne smjernice društvenog razvoja, napose uloga gradskih središta i razlike između društvenih područja. Organizacijski vrh Crkve, mreža biskupija i nadbiskupija, vezan je uz grad, dok samostanske zajednice dijelom nastaju u gradskim središtima ili u njihovoj blizini, ali i izvan njih, na izrazito seoskim područjima. I crkvena osnovica, sustav župâ, obuhvaća i gradski i seoski prostor. I napokon, odnos vrha crkvenog ustrojstva (biskupije) i njegove osnovice (samostani, župe) spram svakodnevice društvenih zajednica bijaše različit. Samostani i župe bili su, nasuprot društvenoj ulozi biskupijskih središta, mnogo čvršće vezani uz neposredni život ljudi. Unatoč tome, oba sloja crkvene organizacije dopunjuju društvenu složenost hrvatskoga srednjovjekovlja. Već od ranog srednjeg vijeka crkvene ustanove bijahu važnom sastavnicom društvenog razvoja na hrvatskom prostoru, ali se o najranijem razdoblju njihove povijesti malo što određeno i neprijeporno može reći.

Rano doba jadranskih biskupija

Pošto su provale Avarâ i Slavenâ u drugoj polovici VI. i na početku VII. stoljeća te njihovo naseljavanje na području nekadašnjih rimskih pokrajina Dalmacije i Panonije oslabili, na nekim njihovim dijelovima i razorili kasnoantičko društveno i ranokršćansko crkveno ustrojstvo, gotovo potpuna šutnja vrelâ priječi naš pogled u VII. i VIII. stoljeće povijesti Crkve na hrvatskom području, ali se ipak već tada naslućuje ona razvojna razlika između istočnog Jadrana i kontinentalnog prostora koja će obilježavati sav rani srednji vijek. Početna žarišta crkvene organizacije i prva biskupijska središta nastaju na onom dijelu hrvatskoga područja na kojemu se razvila i prvobitna jezgra hrvatske države, na istočnom Jadranu. Panonska je ravnica sve do potkraj ranog srednjeg vijeka bila u sjeni zbivanja na istočnojadranskom području. Oko godine 600. propada Sisačka biskupija, pa su potvrde o postojanju crkvene organizacije u Panoniji, južno od Drave, rijetke i nedovoljno određene sve do utemeljenja Zagrebačke biskupije potkraj XI. stoljeća.[78] Mnogo više, istina, ne znamo ni o crkvenom razvoju na istočnom Jadranu u tim stoljećima prijelaza, ali se ipak mnogo utemeljenije nego što bismo to mogli za Slavoniju smije istaknuti teza o društvenom i crkvenom kontinuitetu.

Sadržaj kontinuiteta ne može se posve pouzdano odrediti, ali je izvan dvojbe da je ustrojstvo biskupijâ u svemu dijelilo duboke mijene u životu istočnojadranskih gradskih središta. Ona koja su sačuvala materijalni, urbani kontinuitet, primjerice, Zadar, Trogir ili Rab, sačuvala su, po svoj prilici, i stanovite oblike društvenog ustrojstva, a po tome i neke oblike crkvene uprave. Druga su se gradska i biskupijska središta tada

[78] Klaić 1971a, 497-507; Migotti, 57-72; Šanjek 1993a, XLI-XLIII; Budak 1994b, 100-110.

gasila, poput Salone i Epidaura, ali su u njihovu misaonom ozračju nastajala nova, Spalatum i Rausij, koja su se u svemu smatrala njihovim baštinicima, prije svega njihove crkvene organizacije.

Pa ipak, koliko se to gledište čini utemeljenim, toliko je nemoguće točnije odrediti vrijeme obnavljanja biskupijske organizacije u dalmatinskim gradovima. Kronologija crkvenog pomaka od kasnoantičkog prema ranosrednjovjekovnom ustrojstvu posve je približna. Misija opata Martina godine 641, naravno, *terminus ante quem* je postojanju Salonitanske biskupije. Pošto su iz salonitanskih bazilika odneseni ostaci mučenikâ, ni salonitanska Crkva više nije postojala. Kada je, pak, i kako ona nastavila živjeti u obližnjem Splitu, kada je izvršen pomak iz starog u novo crkveno središte, ne može se pouzdano reći, osim što bi se smjelo pretpostaviti da je to rano učinjeno, možda već i u VII. stoljeću.[78a] Sigurno je samo to da su na ekumenskom koncilu u Niceji godine 787. bili nazočni i dalmatinski biskupi: salonitanski, što znači splitski, rapski, osorski i kotorski.[79] Teško je utvrditi jesu li dalmatinske biskupije postojale u čitavu razdoblju što ostaje skriveno našim pogledima, ali se to smije pretpostaviti barem za neke od njih. Možda bismo to smjeli pretpostaviti, prije od drugih, za Zadarsku biskupiju, premda prve vijesti o njoj potječu tek iz početka IX. stoljeća. U Zadru se odmah nakon godine 800. spominje prvi poznati biskup Donat. Potkraj 805. god. ili na početku 806. biskup Donat i zadarski namjesnik (dux) Pavao, kao predstavnici Dalmatinaca, posjećuju Karla Velikoga na njegovu dvoru u Diedenhofenu.[80] Zadarska biskupija je, dakle, u tom času bila organizirana, kao i Splitska u doba ekumenskog koncila u Niceji, ali uza sve to ostaje nepoznatim točnije vrijeme njihova obnavljanja.

Širenje biskupijske mreže

U času kad se u Splitu 925. i 928. god. sazivaju crkveni sabori sustav jadranskih biskupija bio je dograđen. U sredini IX. stoljeća u Ninu je ustanovljena i prva biskupija na hrvatskom političkom području.[81] To je bio uzrok jurisdikcijskom sporu između hrvatskog i dalmatinskih biskupa na saboru 925. godine.

[78a] O ranokršćanskoj Saloni i počecima Splita: Bulić-Bervaldi; Šišić 1925, 295; Novak G. 1928a; Dyggve 1951; Katić 1952; Klaić 1963-65; Marasović 1980b; Košćak 1980-81, 296-300; Rapanić 1982; Marin 1988; Matijević-Sokol 1988; Marović 1991; Goldstein 1992, 134-136; Budak 1994b, 82-87; usp. i zbornike Vita religiosa 1982. i Počeci 1990. Historiografska gledišta o vremenu utemeljenja Splitske biskupije veoma su neujednačena, pa se gibaju u velikom rasponu: sredina VII. st. (u novijoj historiografiji: Mandić 1992; Budak 1994b, 84), sredina VIII. st. (Šišić 1925, 295), kraj VIII. ili početak IX. st. (Novak G. 1928a; Košćak 1980-81, 297) i kraj IX. st. (Klaić 1963-65, 230). Čvrsta uporišta zaključivanja o Splitskoj biskupiji/nadbiskupiji jesu: a) na ekumenskom koncilu u Niceji 787. nazočan je salonitanski (=splitski) biskup Ivan, s priznatim rangom nadbiskupa (Katičić 1993, 28-31; Margetić 1994b, 22, zaključuje analizom popisa potpisnika "izjave o vjeri" na sinodu u Niceji 787. god. da su salonitanski, rapski i osorski biskupi tada "bez ikakve sumnje samo biskupi, a ne nadbiskupi"), b) uoči splitskog crkvenog sabora 925. papa Ivan X. pismom se obraća Ivanu "nadbiskupu svete salonitanske Crkve" (CD I, 29) i c) na splitskom crkvenom saboru 925. Splitska nadbiskupija postala je metropolijom za sve biskupije. Splitska biskupija/nadbiskupija je, prema tome, utemeljena najkasnije u VIII. st., svakako prije 787, a možda već i u VII. st., pa bi se moglo govoriti i o izravnom kontinuitetu između salonitanske i splitske crkvene organizacije, ali se taj čin ne može vremenski točnije odrediti. Na misaoni, a možda i organizacijski, kontinuitet upućuje i činjenica da se u vrelima splitski nadbiskup češće naziva *salonitanskim* (CD I, 16, 29, 31, 34, 35) nego *splitskim* (isto, 21, 38). To pokazuje da se splitska Crkva i prije crkvenog sabora 925. smatrala baštinicom Salonitanske biskupije, pa je njoj jedino i mogla pripasti čast metropolije (usp. Margetić 1994b, 21).

[79] Košćak 1980-81, 298-300; Katičić 1993, 25-35; Margetić 1994b, 9-11, 21-23.

[80] Rački, Doc., 310; usp. Šišić 1925, 309-310; Ferluga 1957, 47-49; Klaić-Petricioli, 69-70; Goldstein 1992, 153; Budak 1994b, 15.

[81] Perojević 1922; Šišić 1925, 309; Barada 1931; Klaić 1971a, 232-239; Košćak 1980-81, 311-312; Šanjek 1993a, 117-124; Budak 1994b, 92-96; Zelić-Bučan 1994a, 123-131.

Na njemu je Ninska biskupija, jedina "u zemlji Hrvatâ", najprije podvrgnuta tek ustanovljenoj Splitskoj metropoliji, a zatim, na drugom splitskom saboru 928, i ukinuta. Potvrđujući to, papa Leon VI. je istaknuo da splitski nadbiskup mora imati "svoju vlastitu biskupiju", dakle metropolijsku nadležnost, u Hrvatskoj kako ju je "u starini imala salonitanska Crkva". Tako je područje Splitske metropolije pomaknuto od gradskih okružja u Dalmaciji duboko prema zaleđu, na prostor hrvatskoga kraljevstva, u načelu do granicâ Panonije.[82]

Odlukama splitskih crkvenih sabora stvoren je čvrsti sustav biskupijske organizacije na jadranskom dijelu hrvatskoga prostora. Uporištem mu je bilo opsežno jurisdikcijsko područje Splitske nadbiskupije i metropolije. Ta se početna osnovica u idućim stoljećima postupno dograđivala i prostorno širila. Potkraj X. stoljeća od Splitske nadbiskupije se odvojila Dubrovačka biskupija i bila podignuta na razinu nadbiskupije. Podizanjem, pak Zadarske biskupije na nadbiskupiju godine 1154. Splitskoj je nadbiskupiji oduzet čitav jadranski otočni prostor, od Zadra do kvarnerskih biskupija (Rab, Krk, Osor).[83] Tako je istočnojadranski pojas, do granicâ Istre, bio podijeljen između triju nadbiskupija, Splitske, Dubrovačke i Zadarske. Sustav biskupija dograđivao se do XIV. stoljeća, ali se jurisdikcijska razdioba, utvrđena odvajanjem Zadarske biskupije i ustanovljenjem nadbiskupije, više nije bitnije mijenjala. Promjene se, uglavnom, vrše unutar područja pojedine nadbiskupije, prije svega na prostoru Splitske nadbiskupije. Oko godine 1160. utemeljena je Senjska biskupija, a na splitskom crkvenom saboru godine 1185. Krbavska biskupija. Šibenska biskupija nastaje godine 1298. odvajanjem od Trogirske biskupije. U XIV. stoljeću (1330) uspostavljene su Makarska i Duvanjska biskupija.[84]

Crkva u Panoniji

O razvoju Crkve u Panoniji ranosrednjovjekovna vrela, istaknuto je, sadržavaju malo obavijesti. Sisačka biskupija spominje se samo jednom, na splitskom crkvenom saboru 928. god. Ona je jedna od tri biskupije za koje se ističe da su "sve nastanjene i uz Božju pomoć imaju mnoštvo svećenstva i puka" i koje se nude ninskom biskupu Grguru umjesto upravo ukinute Ninske biskupije.[85] Između tog podatka o Sisačkoj biskupiji i vijesti o utemeljenju Zagrebačke biskupije 1094. god. ispriječila se gotovo

[82] Rački, Doc., 192 (XI. članak zaključaka splitskog crkvenog sabora 925.), 194-195 (zaključci splitskog crkvenog sabora 928), 196 (potvrda zaključaka, papa Leon VI. 928-929); CD I, 32, 36-39. Usp. Šišić 1925, 419-421, 424-428; Klaić 1971a, 301-304; Košćak 1980-81, 346-351; Budak 1994b, 32-33.

[83] Da je već potkraj X. st. postojala Dubrovačka nadbiskupija dokazuje kroničar Ivan Đakon. Opisujući pohod mletačkog dužda Petra II. Orseola prema istočnojadranskoj obali godine 1000, on kaže: "Illic [tj. na otok sv. Maksima, danas zvan Majsan, u Pelješkom kanalu, pokraj Korčule] Ragusiensis archiepiscopus cum suis conveniens, eidem principi sacramenta omnes facientes obsequia multa detulerunt", što znači da je duždu u ime Dubrovčana na vjernost prisegnuo dubrovački nadbiskup (Rački, Doc., 428); CD I, 61-62; usp. Lučić 1973a, 65-71; Foretić 1980, 37. O Zadarskoj nadbiskupiji: CD II, 76-79, 17.X.1154; Klaić-Petricioli, 163-165; Kovačić 1988, 15-17.

[84] Općenito: Šanjek 1993a, karta: "Crkva u Hrvata uoči turskih ratova – XV. st." (392-393); o Kninskoj biskupiji: Barbarić; o Senjskoj biskupiji: Barada 1952, 16-19; Kovačić 1988, 21-23; o Krbavskoj biskupiji: CD II, 192-194 (zaključci splitskog crkvenog sabora 1185.); Bogović 1988; o Hvarskoj biskupiji: Kovačić 1991; o Šibenskoj biskupiji: CD VII, 304-305; Šib. dipl., 2-8 (bula pape Bonifacija VIII. od 1.V.1298. o utemeljenju Šibenske biskupije); usp. Klaić 1897, 65-66; Klaić 1976, 434-435; o Duvanjskoj i Makarskoj biskupiji: Draganović 1942, 759; Šišić 1962, 244; Klaić 1976, 642-643; Šanjek 1993a, 485.

[85] Rački, Doc., 194-195; CD I, 36-38.

dvostoljetna šutnja vrela koja onemogućuje njihovo čvršće povezivanje i jasnije određivanje okolnosti u kojima je ustanovljena biskupija u Zagrebu.[86]

Podatak o Sisačkoj biskupiji 928. god., unatoč tome, nedvojbeno je važan, ali i osamljen. Samo prema njemu ne bismo mogli zaključiti da je tada uistinu postojala Sisačka biskupija, makar bila i vakantna. Najviše što bismo mogli reći jest da je na tom rubnom dijelu Panonske ravnice tada bilo kršćanskog stanovništva, što znači da je stanovit, pobliže nepoznat, oblik crkvene organizacije na njemu morao postojati. Teško bi jedan crkveni sabor, okupljen tako daleko od Panonije, na jadranskoj obali, mogao predlagati Grguru odlazak u Sisačku biskupiju da na tom području nije bilo crkvene organizacije s kršćanskim stanovništvom koja je, prema gledištu splitskog sabora, barem u načelu bila uključena u jurisdikcijsko područje Splitske metropolije. Ipak, tek utemeljenje Zagrebačke biskupije uključuje Slavoniju u jurisdikcijski prostor hrvatskih biskupija.

Crkveni i politički prostor

Ustrojstvo biskupijâ na hrvatskom području prožimalo se, a u stanovitoj mjeri i ovisilo, o prostoru i organizaciji političke vlasti. Integrativna nastojanja potkraj IX. i na početku X. stoljeća, kako je prije bilo istaknuto, uvjetuju i jurisdikcijske pomake biskupske organizacije između istočnojadranske obale i njezina zaleđa. I utemeljenje Zagrebačke biskupije ponajprije je bilo političkim činom Arpadovića, još više izdvajanje Zadarske nadbiskupije 1154. god., jer ga je potaknula i ostvarila Mletačka Republika. Politička je vlast nastojala s vlastitim prostorom uskladiti i područje crkvene uprave. S druge strane, neka su "rubna područja" bila podređena crkvenim središtima izvan hrvatskih zemalja. Istarske biskupije trajno su podvrgnute jurisdikciji patrijarha u Akvileji, dok je Slavonija samo jednim dijelom, približno do Pakraca na istoku, potpadala pod vlast zagrebačkog biskupa. Najveći, središnji dio Međurječja, do Iloka, pripadao je biskupiji u Pečuhu, a obje biskupije zajedno, Zagrebačka i Pečujska, potpadale su pod jurisdikciju nadbiskupije u Kalocsi, u Ugarskoj. Bosanska je biskupija, pak, od 1247. god. imala sjedište u Đakovu, u Slavoniji, slijedeći također politička nastojanja Arpadovića prema srednjovjekovnoj Bosni.[87]

Biskupije i samostani

Organizacija Crkve i sustav biskupija, konačno dograđen u prvoj polovici XIV. stoljeća, važan je sloj društvenoga ustrojstva u Hrvatskoj. Već od ranog srednjeg vijeka hijerarhijski čvrsto vezana s Rimom, crkvena je organizacija bila onom sponom što je hrvatski prostor spajala s europsko-mediteranskim svijetom zapadnoga kršćanstva kojemu je Hrvatska bila jugoistočnim okrajkom i graničnim područjem. Ustrojstvo biskupijâ bijaše osnovicom civilizacijske usmjerenosti i po tome važno u društvenom razvoju hrvatskih zemalja. Ali u ustrojstvu Crkve postojao je i postupno se u tijeku srednjega vijeka razvijao još jedan važan sloj ustanovâ. Za razliku od biskupskih središta

[86] CD I, 202-203; usp. Fancev 1925; Barada 1944; Klaić 1971a, 497-505; Kampuš-Karaman, 21; Bogović 1988, 43-44; Dobronić 1991; Šanjek 1993a, 128; Margetić 1993a; Budak 1994b, 106-108.

[87] Šišić 1962, 244; Klaić 1971a, 461-463; Šanjek 1993a, 392-393.

što bijahu osloncima hijerarhijskih veza s papinstvom, taj je drugi sloj crkvenih ustanova bio čitavom djelatnošću uključen u neposrednu društvenu svakodnevicu hrvatskih zemalja u tijeku čitavoga srednjovjekovlja. To bijaše redovništvo ili svijet samostana.

Sustav biskupskih središta i mreža samostana, kao dijelovi jedinstvenog ustrojstva Crkve na području hrvatskih zemalja, iskazuju jednu primjetnu prostornu razliku. Pojas biskupija već je od ranog srednjeg vijeka bio mnogo razvijeniji na obalnom nego na kontinentalnom području. Biskupije su se na istočnom Jadranu ili izravno oslanjale na djelatnost starokršćanskih biskupija ili su se, ako ništa drugo, kao u salonitansko-splitskom primjeru, mogle pozivati na njihovu duhovnu baštinu. Gustoća i uloga biskupija na jadranskom pojasu bila je razmjerna brojnosti i društvenoj razvijenosti gradskih središta, napose u Donjoj i Gornjoj Dalmaciji. U dubini, pak, kontinentalnog prostora bijaše uništen svaki trag starokršćanske baštine (Sisačka biskupija), pa je potkraj ranog srednjeg vijeka bilo nužno graditi biskupijski sustav na posve novim temeljima (Zagrebačka biskupija). A kako se kontinentalni prostor ni razinom urbanizacije nije mogao približiti razvijenosti gradova na jadranskoj obali, to je na njemu mreža biskupija do kraja srednjega vijeka bila slabije gustoće nego na istočnom Jadranu.

Postanak i početni raspored samostanâ u ranom srednjem vijeku upućivao je na sličnu razvojnu neravnomjernost. Prva, najstarija samostanska mreža također nastaje na istočnom Jadranu i zadugo ne prelazi bedem Dinarida. Ali kada se redovništvo nakon duge ranosrednjovjekovne statičnosti napokon, u epohi sveopćeg društvenog sazrijevanja, usmjerilo i prema kontinentalnom prostoru, samostanska mreža prekrila je i Slavoniju i Hrvatsku, a od XIV. stoljeća i srednjovjekovnu Bosnu. Prostor samostana ostvaruje u kontinentalnom pojasu onu gustoću crkvene organizacije što je sustav biskupija nikako nije mogao dosegnuti.

Poletna snaga redovništva

A na istočnom Jadranu prvi bijahu benediktinci. Šireći se postupno čitavim obalnim pojasom, utemeljili su u razdoblju od IX. do XI. stoljeća samostane u svim gradskim središtima. U najznatnijima od njih, prije svega u Zadru, Splitu i Dubrovniku, podigli su čitave skupine uglednih samostana. Najistaknutiji među njima bijahu zadarski samostani sv. Krševana i sv. Marije. U razvoju ranosrednjovjekovnog društva u Hrvatskoj benediktinski samostani bijahu prva poletna snaga duhovnog stvaralaštva, najistaknutija središta društvenog napredovanja, oslonci komunikacija s europsko-mediteranskom civilizacijom. Redovnička obnova, pak, potaknuta u opatijama Cluny i Camaldoli, uvjetuje u XII. i XIII. stoljeću preporod benediktinaca u Hrvatskoj, pa se tada podižu brojni novi benediktinski samostani.[88]

Ali benediktinski samostani pretežno ostaju na uskom istočnojadranskom pojasu i rijetko prelaze u kontinentalno zaleđe. Širenje samostanske mreže na balkansko--panonskom području, od Hrvatske i Slavonije do Bosne, nagovijestili su templari i cisterciti, nastavili pavlini, a do kraja su je oblikovali franjevci i dominikanci.

Cisterciti dolaze u Hrvatsku potkraj XII. stoljeća. Njihov je prvi samostan bio u Topuskom (1205). U XII. stoljeću i viteški red templara utemeljuje samostane na hrvat-

[88] Ostojić 1934; Ostojić 1963-65; Ostojić 1968-69; Šanjek 1993a, 68-77; o zadarskom samostanu sv. Krševana: zbornik "1000 godina"; o zadarskom samostanu sv. Marije: Novak V. 1959; ZR XVI, 1967, 2-3, o 900. obljetnici samostana sv. Marije; Kulturna baština.

skom području, od jadranske obale do Slavonije. U XIII. stoljeću počela se širiti i mreža pavlinskih samostana, također na čitavom hrvatskom području, ali pretežnije u Hrvatskoj i Slavoniji.[89] Ipak, najširu prostornu razdiobu i gustoću samostanskih zajednica na području hrvatskih zemalja ostvarili su u XIII. i XIV. stoljeću franjevci i dominikanci.

Franjevački i dominikanski samostani rano se i otprilike istodobno, u prvim desetljećima XIII. stoljeća, utemeljuju u Hrvatskoj. Franjevci podižu prve samostane u Zadru, Trogiru, Splitu i Dubrovniku još za života sv. Franje Asiškoga, dakle prije godine 1226. Prvi dominikanski samostan utemeljen je 1225. god. u Dubrovniku. Do kraja srednjega vijeka dominikanski i franjevački samostani gotovo su se ravnomjerno proširili na čitavom prostoru hrvatskih zemalja, od Jadrana do Panonije. Potkraj XIII. stoljeća franjevci dolaze i u Bosnu, utemeljuju široku mrežu samostanâ, pa je 1340. god. u njoj osnovana i franjevačka Bosanska vikarija.[90]

[89] Kukuljević-Sakcinski 1886a; Kolanović 1971; Dobronić 1984; Šanjek 1993a, 78-79, 194-196, 318-322; Zaninović J. 1993; Ančić 1994b.

[90] O franjevačkom redu: Jedin III/II, 207-211, 424-430; Esser; Maračić 1991. O franjevcima u Hrvatskoj i Bosni: Jelenić; Draganović 1934; Draganović 1942, 754-763; Štefanić 1956; Mandić 1968; Roščić; Matanić; Hoško; Žugaj 1989; Runje 1990; Žugaj 1990; Šanjek 1992; Džaja 1992; Maračić 1992; Šanjek 1993a, 304-312; Džaja 1994; Ančić 1994a. O dominikanskom redu: Jedin III/II, 204-207; Šanjek 1967; Krasić 1971; Šanjek 1993a, 280-284.

7. Društvena zajednica

Pojam društvene zajednice

U strukturalnom nizu pojava, od kojih se sastojao razvoj srednjovjekovnog društva u Hrvatskoj, društvena zajednica (b) je zauzimala središnje mjesto. Ako je društveni prostor (a) označavao cjelovitost povijesti hrvatskoga naroda, društvena je zajednica bila prostorom neposrednog, svakodnevnog života ljudi. Društveni procesi hrvatskoga srednjovjekovlja, u rasponu od zajedništva do suprotnosti, najjasnije su se iskazivali u razvoju društvenih zajednica. Zbog toga u gibanju prema povijesti ljudî valja koraknuti dalje, od društvenog prostora prema složenom, protuslovnom svijetu društvene zajednice.

Gradska ili seoska zajednica (communitas, općina) bila je temeljnim oblikom udruživanja ljudi u srednjovjekovlju. Ona je bila prostorom što je svojim pripadnicima pružao, više ili manje, nužni okvir sigurnosti u sveopćoj uznemirenosti srednjovjekovnog svijeta. Nužnost sigurnosti glavni je razlog postojanju zajednice, pa one nastaju i razvijaju se na svim dijelovima hrvatskog prostora. Ali kako on, ovisno o značajkama društvenih područja, iskazuje brojne i jake razlike u geoprivrednim i geopolitičkim preduvjetima, to se u srednjovjekovlju stvaraju i različite vrste društvenih zajednica, s veoma specifičnim obilježjima. Najlakše ih je podijeliti u dvije temeljne vrste, gradske i seoske, ali valja odmah reći da je i unutar svake od njih postojalo mnoštvo posebnosti i razlika, pa dakle i različitih vrsta gradskih i seoskih zajednica. Način organiziranja i vrsta društvene zajednice ovisili su o brojnim činiteljima. Među njima valja, primjerice, spomenuti razlike u preduvjetima gospodarskog razvoja, u oblicima društvene baštine, oblik djelovanja političke vlasti, stupanj društvene i upravne zasebnosti, staleška obilježja itd. Hrvatsko srednjovjekovlje, već je istaknuto, poznaje više vrsta gradskih naselja, različitoga ustrojstva i nejednakih razvojnih mogućnosti. Stoga su i razvojne razine njihovih društvenih zajednica bile različite. Razvojne mogućnosti starih gradskih središta na istočnom Jadranu bile su znatno šire od onih u podgrađu neke utvrde u Hrvatskoj ili Bosni. Ali stupanj razvijenosti nije bio jednak niti unutar skupine komunalnih društava u Dalmaciji. I među njima su se neka, primjerice Zadar ili Dubrovnik, isticala pogodnijim preduvjetima i većom razvijenošću. To znači da su i ljudi, pripadnici njihovih zajednica, imali bolje poslovne ili duhovne mogućnosti nego članovi nekih drugih zajednica na istočnom Jadranu. U razvijenijim zajednicama svakodnevica je ljudi, barem u načelu, bila plodnija. Različite vrste društvenih zajednica zato i ostvaruju različit opseg gospodarskog rasta i društvene individualizacije. I napokon, ni opseg zaštite i sigurnosti njihovih pripadnika nije u svima bio jednak. Razlike su napose bile primjetne između gradskih i seoskih zajednica.

Čvrstina grada i krhkost sela

Društvena sigurnost zajednice bila je općenito skromnija na seoskom području nego u zaštićenu prostoru unutar gradskog recinkta. Kako je u izlaganju o demografskom razvoju istaknuto, nesigurnost seoskih društava napose je bila izražena u razdo-

bljima tegobâ, a najviše u periodima globalnih poremećaja kakvima bijahu turski ratovi. Oni su nakon 1450. god. "ognjem i mačem" opustošili velika agrarna područja, od Međurječja do kopnenih okružja dalmatinskih gradova. Otpor su Turcima mogla pružiti samo utvrđena gradska naselja, jer je obrambena sposobnost grada i sela bila bitno drukčija. Grad su štitili bedemi, a selo je bilo otvoreno, najčešće bez ikakvih mogućnosti obrane. Kako se bitke nisu vodile o selo i seoski prostor, nego o utvrđeni grad, turske se provale bez većih napora prelijevaju seoskim područjima u Hrvatskoj. Stoga je i kriterijem osvajanja bio grad, a ne nezaštićeni seoski prostor. Jajce se, primjerice, u prvoj četvrtini XVI. stoljeća dugo nalazilo pod turskom opsadom, pa su hrvatski banovi dolazili u pomoć tom osamljenom kršćanskom otoku u turskom moru. Dok se tvrdo Jajce odupiralo, postojala je i Jajačka banovina. Tek kada je godine 1528. Jajce palo, turska osvajanja se pomiču dalje prema Slavoniji.[91] Ipak, suprotnost između čvrstoće grada i krhkosti sela najbolje su u XVI. stoljeću posvjedočili gradovi na istočnom Jadranu. Turskim ratovima i pustošenju seoskih naselja nisu se mogli oduprijeti ni tvrdi gradovi u Hrvatskoj, od Knina i Ostrovice, do Klisa i Nadina, ali su se Osmanlije ipak zaustavile pod bedemima gradova od Zadra do Splita. U razdobljima tegobâ grad je bio prostorom najčvršće sigurnosti.

Zajednička žudnja sigurnosti

Ali unatoč svim razlikama u stupnju društvene razvijenosti ili opsegu sigurnosti, društvenim je zajednicama na hrvatskom prostoru polet stvaranja i rasta davala njihova zaštitna uloga. U svakodnevnom životu srednjovjekovnog čovjeka nitko nije mogao zamijeniti zaštitno okrilje njegove zajednice. Jer, pripadnici su zajednice živjeli na njezinu prostoru, u njoj su stvarali svoje institucije i staleške organe, u njezinu su okrilju njegovali svoje obitelji, na njezinu su opstanku i njezinoj sigurnosti temeljili i vlastitu budućnost.

Ta je pojava na čitavom hrvatskom prostoru povezivala ustrojstvom raznorodne društvene zajednice. Gradska su središta na istočnom Jadranu, primjerice, bila drukčija od gradova u Slavoniji i načinom postanka i razinom razvijenosti, ali su im temeljne težnje bile jednake. Pravna sloboda pojedinca u zajednici, iskazana u zasebnom upravnom ustrojstvu i vlastitom sudstvu, slobodi dolaska u zajednicu i slobodi njezina napuštanja, zatim u slobodi gospodarske djelatnosti ili slobodi oporučivanja itd. bijahu zajedničkim obilježjima i jednih i drugih, premda im podrijetlo bijaše različito. Te značajke društvenog i pravnog položaja pripadnika zajednice bile su u Međurječju izričito navedene u gradskim povlasticama Arpadovića i Anžuvinaca, što znači da su proizlazile iz snage kraljevske vlasti. Na istočnom Jadranu pak, one bijahu davnom baštinom običajnog prava što će je statuti u XIII. i XIV. stoljeću samo kodificirati, pa stanovnicima komunalnih društava pravnu slobodu nitko nije podijelio. Ali uza sve to, njihov je komunalni duh bio jednak, svijest o društvenoj i pravnoj zasebnosti zajednička, bez obzira na razlike u njihovu postanku. Dapače, oblikovanje zajednice bijaše ciljem ne samo gradskih nego i seoskih društava. Selo je bilo krhkije, ali njegova žudnja za okupljanjem u zajednicu ljudi sa što većom društvenom individualnošću ne bijaše slabijom.

[91] Thallóczy 1916; Šišić 1962, 272.

Prostor i osjećaj "domovine"

Između društvene zajednice i njezinih članova zbog toga se nužno stvarao osjećaj pripadnosti. Zajednica je postajala *domovinom* (patria) pojedinca uz koju je on ostajao osjećajem vezan čak i onda kada je napuštao njezin prostor, dapače i kada je to činio zauvijek.

Ta veza pripadnosti napose je bila primjetna u gradskim zajednicama. Pojedinci što u srednjem vijeku slijede migracijske puteve na jadranskom području najčešće u svojemu imenu čuvaju oznaku *domovine*, ime grada, vlastita ishodišta, a tek nakon toga katkad iskazuju i šire, regionalno podrijetlo ili etničku pripadnost.

Ime pojedinca, sastavljeno od osobnog imena i naziva grada iz kojega je on došao u novu zajednicu, počinje se pojavljivati u vrelima u XII. stoljeću, a postaje uobičajenim u XIII. stoljeću. Učestalost imena s označenim podrijetlom odražava kvantitativni rast ljudskih gibanja na jadranskom prostoru, ali i procese sazrijevanja u njegovim društvenim zajednicama. Kada poslanici splitske komune u proljeće 1239. god. dolaze u Anconu u potrazi za novim načelnikom, pristupaju ankonitanskom potestatu za kojega Toma Arhiđakon kaže da je "rodom (genere) Lombarđanin, domovinom (patria) iz Bergama".[92] Kroničar, dakako, na ankonitanskom primjeru iskazuje one razine pripadnosti, regionalnu i gradsku, što su tada bile uobičajene u njegovu Splitu i općenito na jadranskom prostoru. Pojam regionalnog podrijetla i gradske pripadnosti tako razlučuju u svojoj svijesti, pa po tome i u vrelima, i naši ljudi što u XV. stoljeću migracijama dopiru do različitih odredišta na obje obale Jadrana. Došljaci iz Hrvatske u Markama svojemu osobnom imenu dodaju ili ime grada iz kojega su potekli (de Jadra, de Sibinico, de Spalato i sl.) ili, pak, još i regionalni, odnosno narodnosni naziv (de partibus Sclavonie, Sclavus, Sclavonus).[93] Osjećaj pripadnosti još izrazitije iskazuju *Schiavoni*, Hrvati što se u kasnom srednjem vijeku nastanjuju u Veneciji.

Schiavoni u Veneciji

Brojni došljaci iz hrvatskih zemalja što ih u XV. stoljeću nalazimo rasute i zauvijek nastanjene u mnogim predjelima (contrata) grada na lagunama najčešće svojemu imenu dodaju samo ime grada iz kojega su došli u središte Republike. U vrelima su tako zabilježeni došljaci iz Dubrovnika, Zadra, Kotora, Splita, Senja, Zagreba, tj. Gradeca (de Ragusio, de Jadra, de Cataro, de Spaleto, de Segna, de Zagabria) i drugih gradova od Jadrana do Međurječja. U kozmopolitskoj metropoli na lagunama oni su se prepoznavali upravo po toj gradskoj oznaci podrijetla. Tako sastavljeno ime došljaka u Veneciji i prevladavanje grada kao ishodišta migracijâ nije bilo plodom slučajnosti. Ta je pojava prije svega bila plodom činjenice da je stručno obrazovani pripadnik gradskih društava mogao najlakše utemeljiti novi život u Mlecima. U isti mah, isticanje imena grada nije bilo samo točnom odrednicom o došljakovu podrijetlu nego i znakom njegova vrednovanja. Ono je značilo da je u veliku, moćnu komunu na lagunama došljak prispio iz druge jadranske komune ili razvijenog gradskog središta u Slavoniji što u Veneciji bijahu dobro znanima. Da taj značenjski sloj imena, s oznakom grada-ishodišta, nije bio nevažan, pokazuje usporedba s došljacima iz seoskih područja. Oni u novoj okolini

[92] Thomas archidiaconus, 118; Toma, Kronika, 109.

[93] Gestrin 1977, 397-401.

ZAGREPČANIN U MLECIMA, UMBRIJAC IZ GUBBIJA U SPLITU, SREDINA XV. STOLJEĆA (Archivio di Stato u Veneciji, Notarile, Testamenti, B. 559, 23. IX. 1450; natpis na luneti portala palače de Augubio u Splitu)

Trgovac Ivan (Batista) došao je oko 1430. god. u Split iz grada Gubbija u Umbriji i postao splitskim građaninom. U Mletke se, pak, možda otprilike u istom vremenu, doselio Juraj Matejev iz Zagreba, najvjerojatnije iz kraljevskoga Gradeca, i kao mesar (becher) nastanio u predjelu sv. Marka. Obogativši se, Ivan je na početku druge polovice XV. st. u Splitu podigao palaču s raskošnim portalom, po uzoru na obližnji portal palače Papalić što ga je klesao Juraj Dalmatinac.

Na arhitravu lunete portala Ivan iz Gubbija dao je uklesati svoje ime:

"BATISTE DE VGVBIO"

Juraj Matejev, pak, ne tako imućan kao Ivan iz Gubbija, ali ipak čvrstog imovnog položaja u Veneciji, odlučuje poći na jubilejsko hodočašće u Rim, pa 23. rujna 1450. sastavlja svoju oporuku, na početku koje ističe:

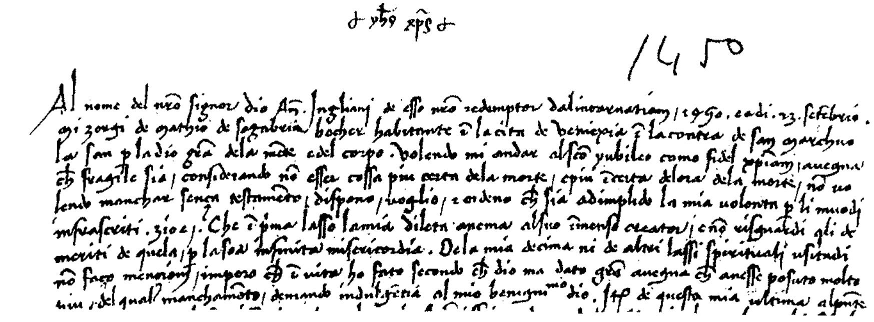

"Al nome del nostro Signor Dio, Amen. In gli anni de esso nostro redemptor dal incarnatiom 1450. e a di 23. setembrio. Mi Zorgi de Mathio de Sagabria becher habitante in la cita de Venexia in la contra de san Marchuo la san per la Dio gratia de la mente e del corpo, volendo mi andar al sancto yubileo como fidel christiam [...]", tj.

"U ime našega Gospodina Boga, amen. U godini od utjelovljenja našega Spasitelja 1450, 23. rujna. Ja Juraj Matejev iz Zagreba, mesar, nastanjen u gradu Veneciji u predjelu svetoga Marka, milošću Božjom zdrav duhom i tijelom, želeći otići na sveti jubilej kao vjeran kršćanin [...]".

Ivan i Juraj predstavnici su dvaju usporednih gibanja na jadranskom prostoru, suprotnih smjerova. Dvojica došljaka postaju dijelovima nove zajednice (Split, Mleci), ali je u njima i dalje živa svijest o prvobitnom zavičaju. Ivanovo gubbijsko podrijetlo postaje dijelom njegova imena, a ni Juraj u Mlecima ne zanemaruje ime Zagreba iz kojega je potekao. Njih dvojica oličenje su komunikacijske razvijenosti, ali i integracijske snage na jadranskom prostoru u XV. stoljeću.

svojemu osobnom imenu mogu dodati samo širi, regionalni naziv (de Sclavonia, de Bosina, de partibus Dalmatie, de Chorvatia itd.) ili opću narodnosnu oznaku (Schiavonus) i ništa drugo. Ime nekog hrvatskog ili bosanskog sela u Veneciji nije moglo biti nikakvom vrijednosnom oznakom, pa pojedinac nužno ističe samo svoju širu pripadnost.

Zbog toga je glavnina došljaka u Veneciji u XV. stoljeću potjecala iz komunalnih društava na istočnom Jadranu. U jednom uzorku, što je odabran iz mletačkih notara XV. stoljeća, ukupno se u Veneciji spominje 248 došljaka s istočnojadranske obale i njezina zaleđa. Od tog je broja 191 došljak (77,02%) potjecao iz 16 odredišta na jadranskoj obali, iz zaleđa ih je bilo 27 (10,89%), dok je 30 došljaka (12,10%) u Veneciji bilo označeno regionalnim podrijetlom. S istočnog Jadrana, pak, glavnina je došljaka, 161 ili 64,92% od ukupnog broja, potjecala iz šest najznatnijih gradskih središta: Zadra (36), Splita (34), Šibenika (26), Dubrovnika (25), Kotora (25) i Trogira (15). Njima su se približavali samo Senj i Zagreb (Gradec) s po 11 došljaka, nastanjenih u XV. stoljeću u Veneciji.[94]

U strukturi imena mletačkih *Schiavona* naziv grada bio je, dakle, temeljnim znakom pripadnosti. Samo je grad mogao biti *domovinom*. Hrvati, što u svojim mletačkim oporukama XV. stoljeća pažljivo navode imena gradova iz kojih su potekli, bijahu zauvijek nastanjeni u Veneciji. U njima dijele svoje ostavštine, ali i određuju mjesto i način pokapanja, najčešće u nekoj od mletačkih crkava. Pa ipak, nikada ne zaboravljaju navesti i vlastito ishodište. *Schiavoni* u Veneciji žive i umiru, barem u prvom naraštaju, između dvaju prostora i dviju pripadnosti, unutar kojih se protegnuo njihov život, ali onaj prvi, ishodišni prostor zauvijek ostaje njihovom *domovinom*.

[94] ASV, Notai di Venezia, Testamenti, Busta 14, 68, 271,272, 362, 363, 378, 479, 558, 559, 983, 985, 986, 1109, 1155, 1156, 1157 (1407-1497). Usp. sustavnu i cjelovitu obradu građe o hrvatskim doseljenicima u Veneciji od XIV. do XVIII. st.: Čoralić 1992; Čoralić 1993a,; Čoralić 1993b; Čoralić 1993c; Čoralić 1993d; Čoralić 1993e; Čoralić 1993f; Čoralić 1993g; Čoralić 1994a; Čoralić 1994b.

Migracije i ustrojstvo društva

Nazivi o podrijetlu došljaka na jadranskim obalama upućuju tako i na razlike u društvenom ustrojstvu njihova zavičaja, prije svega između obalnog i kontinentalnog pojasa, ali i između gradskih i seoskih društava. Građa o našim *Schiavonima* u Veneciji pokazuje da je unutar balkansko-panonsko-jadranskog prostora, iz kojega su u kasnom srednjem vijeku potjecali migracijski putovi, istočna obala Jadrana bila najizrazitijim područjem gradske *domovine*. Kako je istaknuto, *Schiavoni* u XV. stoljeću dolaze u Veneciju pretežno iz razvijenih gradskih društava na istočnojadranskoj obali. U kontinentalnom pojasu, prema podacima u gornjem notarskom uzorku, važnijim ishodištem migracija prema Veneciji bio je samo zagrebački Gradec. Osim njega od gradskih se naselja u Slavoniji, kao ishodište migracija, spominje samo Požega (4), a od gradova u Hrvatskoj Modruš (5). Kontinentalno zaleđe uglavnom je iskazano regionalnim imenima: Slavonija (8), Bosna (7), Ugarska (3), Hrvatska (2) itd.

I migracijska gibanja, dakle, potvrđuju da je gustoća i društvena razvijenost urbanizacije bila različita na obalnom i kontinentalnom pojasu hrvatskih zemalja. Razvijena gradska zajednica s najvišom razinom društvene zasebnosti mogla se u srednjem vijeku rascvasti samo na istočnom Jadranu.

Komunalna društva na istočnom Jadranu

Na izduženom jadranskom pojasu što se nalazio na granici između mediteranskog i balkansko-panonskog prostora ranosrednjovjekovni se grad, kako je istaknuto, oslanjao na urbanu i društvenu baštinu kasne antike. Jako društveno korijenje, ali i osamljenost jadranskih gradova u slavenskom okruženju, uvjetuju rano stvaranje pojma zajednice ljudî u njima. Njihov život nije bio zaštićen samo bedemima nego i sviješću o vlastitoj etnodruštvenoj baštini. To su bila dva oslonca društvene sigurnosti i individualizacije gradova u ranosrednjovjekovnoj, protokomunalnoj epohi. Pojam zajednice ljudî vrela XI. stoljeća iskazuju izričajima: "sav puk, veći i manji" ili "svi naši građani, veći i manji" (cunctus populus, maiores et minores; universi nostri concives, maiores et minores). Oni su, barem u načelu, zajedno okupljeni na središnjem trgu odlučivali o životu grada, odnosno, svojom su nazočnošću odobravali već donesene odluke.[95] Zajednicu čine osobno slobodni pripadnici, a izvan njezinoga ustrojstva ostaju samo neslobodni *servi*. Upravno je ustrojstvo gradske zajednice u toj epohi što prethodi stvaranju komune neodređeno, ali ona već tada iskazuje neke bitne značajke koje će se dokraja razviti tek nakon godine 1100, prije svega težnju prema društvenoj zasebnosti i neokrnjenosti vlastita svijeta.

Doba komunalnog sazrijevanja

U razdoblju društvenog sazrijevanja u istočnojadranskim gradovima, od XII. do XIV. stoljeća, svi procesi što su obilježavali njihovu ranosrednjovjekovnu povijest usre-

[95] CD I, 138, 208; Kostrenčić 1929; Brandt 1967; Lučić 1980.

dotočuju se u stvaranju komune i njezina ustrojstva. Gradovi su u ranom srednjem vijeku iz kasne antike baštinili shvaćanje o "teritorijalno-upravnom jedinstvu naselja i agera" (Suić), neki od njih, na primjer Zadar, taj su ager i sačuvali. U razvijenom srednjem vijeku komunalna društva šire i oblikuju svoja okružja ili distriktualna područja, prema kopnenom zaleđu i prema obližnjem otočju.[96] Stvara se i točnije određuje nazivlje o pojmu i prostoru komune. Ranosrednjovjekovni pojam o zajednici ljudî (universi concives) prelazi i na sustav uprave nad njima. U epohi kodifikacije izričaj *commune* (= općina, zajednica) označava i ustrojstvo vladanja. Prostor, pak, zajednice, točnije njezino gradsko središte, izražava pojam *civitas* (grad). Izvan gradskog središta nalazi se teritorij grada ili distrikt (districtus). Nadležnost komunalne uprave (commune) proteže se nad gradom i njegovim distriktom. To je prostor komunalnog društva. Jedinstvo splitske komune i njezinih ljudi, na primjer, spojeno je u izričaju: "komuna i ljudi grada Splita" (commune et homines civitatis Spalati).[97]

Oblikuje se i upravno ustrojstvo komunalnih društava. U XII. i XIII. stoljeću gubi se upravna neodređenost i stvaraju stalna komunalna tijela. Prvi samostalni oblik komunalne uprave bio je konzulat, jer "u trenutku kada konzulat postaje stalnom institucijom može se reći da je komuna rođena".[98] Postavljajući na čelo komune konzule iz vlastitih redova, punopravni pripadnici komune, građani (cives), ostvaruju baštinjenu svijest o vlastitoj društvenoj zasebnosti. Dosljedno tome, upravljanje komunom usredotočuje se u skupini najuglednijih građana. Ako je već u ranosrednjovjekovnoj zajednici građana nužno odlučivao njezin najutjecajniji sloj, onda je u razdoblju stvaranja komune ta, brojem okupljenih građana i njihovim pravima neodređena zajednica morala ustupiti mjesto pažljivo oblikovanom upravnom tijelu. Zajednica svih građana ili *universa communitas* u nekim se gradovima, doduše, spominje još i u drugoj polovici XIII. stoljeća (Trogir), ali ona više nije mogla uistinu odlučivati o komuni. Tu ulogu u XIII. stoljeću preuzimaju vijeća (consilium), s točno utvrđenim brojem članova.[99] Komunalna se vijeća dograđuju i u XIV. stoljeću, jer ona tek tada postaju staleškim tijelima patricijata, ali je uza sve to već u času kada su se u XIII. stoljeću vijeća pojavila, upravno ustrojstvo komune bilo konačno stvoreno. Donošenjem, pak, komunalnih statuta u drugoj polovici XIII. i u prvoj polovici XIV. stoljeća ono je bilo i kodificirano.

Politička vlast i komunalna društva

Komunalna društva na istočnom Jadranu, od Istre do Dubrovnika i Kotora, razvila su između 1100. i 1350. god. svoje unutarnje ustrojstvo. To su bili zasebni svjetovi što

[96] Suić 1956; Raukar 1980-81, 150-152. Zadarski distrikt: Beuc 1954; Raukar 1977a, 37-51; Šibenik: Stošić; trogirsko-splitsko područje: Omašić 1978b; Babić 1984; Jelaska, 11-18; teritorij Dubrovnika: Lučić 1970, 11-44; Foretić 1980, 82-94; Stulli 1989, 33-34, 50-55.

[97] St. Spal., 12, 13, 26, 29 i passim; Statut Splita, 15, 16, 33, 37 i passim. U Trogiru je u XIV. st. taj izričaj bio sastavnim dijelom naziva vijeća: 1353. god. je ono *maius et generale consilium communis et hominum civitatis Tragurij* (St. Trag., 165).

[98] Waley, 44. Usp. Mayer 1907; Madirazza 1911; Pirenne 1927; Pirenne 1956, 160-171; Petit-Dutaillis, 15-190; Ennen 1978, 69-138, 247-323 (bibl. historiografije o srednjovj. gradu); Hyde; Lopez 1978, 239-254; Lučić 1973, 116-131; Klaić 1976, 154-168; Lučić 1980; Raukar 1980-81, 168-170; Steindorff 1984; Steindorff 1987.

[99] Još god. 1270. trogirski konzuli i vijećnici donose neku odluku zajedno s "universa nostre civitatis comunitate", dakle, sa *zajednicom građana* (TS I/1, 116), ali se već u svibnju 1271. u Trogiru saziva *opće vijeće* (consilium generale) koje se sastoji od 3 konzula i 15 vijećnika, tj. od 18 članova (CD V, 591-592); potkraj 1272. broj članova trogirskog vijeća povećan je na 20 (TS I/1, 441). O upravnom ustrojstvu Trogira: Strohal 1915, VII-XIV; Klaić 1985, 69-75; Cvitanić 1988; usp. Cvitanić 1964; Steindorff 1987.

su s najvećom žudnjom branili cjelovitost svoje zajednice. Gradovi su se već u ranom srednjem vijeku odupirali pritisku vanjskih snaga. Nakon 1100. podignuli su takvo društveno ustrojstvo na koje političke vlasti izvan njih više nisu mogle znatnije utjecati. U složenom spletu političkih djelovanja jadranska komunalna društva osciliraju od uspjeha do poraza, od širenja do uzmaka, ali uza sve to ustrajno podižu svoj individualizirani svijet. Komune se odupiru i snagama s kopna (ugarsko-hrvatski, bosanski i srpski vladari, feudalni dinasti) i snagama s mora (Mletačka Republika). Hrvatski feudalci, od Domalda do Bribirca Mladena II, mogu se komunama nametnuti kao knezovi i potestati, ali svojom vlašću ne mogu utjecati na društveno ustrojstvo zajednice. Pa ni moćna Venecija sve do početka XV. stoljeća ne djeluje na unutarnji razvoj istočnojadranskih gradova, izuzevši, dakako, Zadar. A njihova su društva bila otporna na pritisak okolnih snaga zbog nekoliko razloga. Prvo zato jer su se ona oblikovala u procesima što su nastali i sazrijevali unutar njih samih, oslonjenima na vlastitu baštinu. Drugo zato što im je kraljevska vlast Arpadovića i Anžuvinaca pružala, prostorno doduše daleki, ali na jadranskoj obali ipak nazočni okvir, unutar kojega su mogli nesmetano sazrijevati protokomunalni plodovi. Ni panonski vladar, razumije se, ni na koji način nije djelovao na procese u kojima se na istočnom Jadranu stvaralo komunalno ustrojstvo, ali je istočnojadranskim gradovima ipak pružao zaštitno okrilje, napose važno u njihovu otporu spram mletačkog pritiska.

Kraljevski grad u Slavoniji

Razvoj gradskih zajednica u Slavoniji bio je spram komunalnih društava na istočnom Jadranu onoliko različit koliko je društveni razvoj u Međurječju bio drukčiji od onoga na jadranskoj obali. Arpadovići su dalmatinskim gradovima bili opće zaštitno okrilje, ali je njihova politička uloga na istočnom Jadranu ipak bila skromna opsega. U Slavoniji je, nasuprot tome, djelovanje kraljevske vlasti u razvijenom i kasnom srednjem vijeku bilo veoma važno. Djelotvornost panonskog kralja očitovala se u Slavoniji već potkraj XI. stoljeća, kad je Ladislav Arpadović utemeljio biskupiju u Zagrebu. Geomorfološki sastavni dio Panonije, bez jačih korijena društvene zasebnosti i prekinutim vezama s kasnoantičkim razdobljem, Slavonija je nužno bila usmjerena prema budimskom vladaru. Razvoj gradova u Slavoniji oslanjao se, dakako, na društvene poticaje što su od X. stoljeća, šireći se europskim prostorom, postupno počeli dopirati i do hrvatskih zemalja. Gospodarska preobrazba i kolonistički pokret zahvaćaju u XII. stoljeću i Slavoniju uvjetujući njezin društveni rast. Pa ipak, u razvoju gradova u Međurječju uloga je kraljevske vlasti bila veoma primjetna. Arpadovići u XIII. stoljeću, Anžuvinci u XIV. stoljeću podupiru stvaranje mreže slobodnih gradova u Slavoniji. Od godine 1209. dalje povlasticama su osigurali razvoj Varaždina, Vukovara, Virovitice, Petrinje, Gradeca, Samobora, Bihaća, Križevaca, Zeline, Krapine itd.[100] Na drugim dijelovima hrvatskih zemalja takva mreža gradova pod izravnim utjecajem kraljevske vlasti ili nije bila potrebna (Dalmacija) ili nije bila ostvariva (srednjovjekovna Hrvatska). Ali uloga kraljevske vlasti u razvoju slavonskih gradova nije prestajala podjeljivanjem povlastica. Kraljevski gradovi u Slavoniji bijahu osamljenim otocima u feudalnom okruženju, pa je ta činjenica itekako djelovala na njihov razvoj i određivala važnost kraljevske vlasti.

---

[100] CD III, 89-91, 346, 422; IV, 123, 164-166, 172-176, 489-491; IX, 418-419; XI, 344-345; Ančić 1983, 128-129 (privilegij kraljice Marije za Bihać 1262); usp. Klaić 1955; Klaić 1976, 292-306; o europskom kolonizacijskom pokretu prema istoku: Aubin 1976; Koebner 1976.

Kraljevska zaštita i feudalna vlast

Osjećaj društvene zasebnosti u gradskim zajednicama Slavonije, valja još jednom reći, nije bio slabije razvijen od takva osjećaja u istočnojadranskim gradovima, ali je ostvarenje te ključne pojave u svakodnevici slavonskih gradova mnogo više ovisilo o djelotvornosti kraljevske vlasti nego što je to moglo biti na istočnom Jadranu. Smješteni u nesigurni i često promjenljiv raspon kraljevske i feudalne vlasti, slavonski su gradovi bili mnogo osjetljiviji na promjene u sustavu vladanja od komunalnih društava na Jadranu. Pomaci od kraljevske zaštite prema feudalnoj premoći, dakako, nisu umanjivali gospodarsku i komunikacijsku važnost gradova, barem ne onih najrazvijenijih, zagrebačkog Gradeca ili Varaždina, ali su ograničavali njihov osjećaj društvene zasebnosti, što znači sámu bît komunalnog duha u njima. Kraljevski gradovi u Slavoniji stoga nisu mogli biti ravnodušni spram promjena u vladanju nad njima. Do kraja srednjega vijeka oni nastoje sačuvati svoj prvobitni pravni položaj i zaštitno okrilje kraljevske vlasti. Uspjeh njihovih nastojanja bio je različita opsega u svakome od njih.

Položaj slobodnoga grada i izravnu ovisnost o kraljevskoj vlasti neki su gradovi uspjeli zadržati samo kraće vrijeme. Herceg Koloman je 1240. god. dao Samoboru privilegij o gradskim slobodama, što je 1242. god. potvrdio i kralj Bela IV. Ali, već 1274. Stjepan V. podvrgao je slobodni grad okićkom županu. Od kraljevskoga Samobor postaje feudalnim gradom, što znači da je položaj slobodnoga grada uspio sačuvati jedva nešto više od trećine stoljeća.[101] Drugima je položaj kraljevskoga grada bio neusporedivo duži, ali ni oni u nekim razdobljima nisu mogli spriječiti pad pod vlast feudalca. Moglo bi se reći da su se do kraja srednjega vijeka samo najjači uspijevali otrgnuti iz vlasteoskog pritiska. Primjer je zagrebačkog Gradeca najboljom potvrdom takva zaključka.

Prigušen komunalni duh Gradeca

Od svih kraljevskih gradova Slavonije Gradec je bio društveno najistaknutiji. Komunikacijski izvanredno smješten na razmeđu Jadrana i Panonije, podupiran od Arpadovića i Anžuvinaca, Gradec u drugoj polovici XIV. stoljeća dopire do razvojne razine kakvu nije dosegao nijedan drugi slobodni grad u Slavoniji. Ali nagovještaj društvene krize, izražen na prijelomu XIV. i XV. stoljeća naglim padom vladarske djelotvornosti, veoma djeluje na razvoj Gradeca. Žigmund, usredotočen svom snagom prema Europi i Carstvu, nije toliko pribran, kako su to bili Anžuvinci i kako će to biti Matijaš Korvin, da bi mogao štititi i podupirati neovisni položaj kraljevskoga grada. Bilo mu je jednostavnije, a činilo mu se i probitačnijim, prepustiti upravu nad Gradecom feudalcima. To je bilo u skladu sa Žigmundovim shvaćanjem vladanja u Hrvatskoj, ali je na početku XV. stoljeća uzrokovalo prekid izravne veze grada i kraljevske vlasti.

U prvoj trećini XV. stoljeća Gradecom su upravljali Albeni, zamijenili su ih Talovci (Matko), ali je u čitavom tom razdoblju u pozadini bila, žudeći za tako važnim gradom, najmoćnija obitelj tog vremena – grofovi Celjski. Pošto su 1436. god. stekli tvrdi Medvedgrad, Celjski su nastojali zavladati i Gradecom. Već 1437. god. dolazi do bitke sa Celjskima pod gradskim bedemima. Celjski su tada odbijeni, ali je 1441. god. Ulrik II,

---

[101] isto, IV, 164-166; V, 639-641; Klaić 1976, 300-301.

nakon prave opsade grada, napokon osvojio Gradec. Ugarsko-hrvatski kraljevi pokušavali su raskinuti feudalni pritisak nad najvažnijim i, u biti, jedinim kraljevskim gradom u Slavoniji. I Albrecht i Vladislav I. ističu da se Gradec oduvijek ubrajao u "slobodne gradove krune", ali su sva njihova nastojanja bila više-manje besplodna. Moćni dinasti bili su jači od kraljevske vlasti, napose u vladarskom razdoblju nakon bitke kod Varne 1444. godine. Tek je pogibija Ulrika II. u Beogradu u jesen 1456. god. prekinula dugu epohu izravne feudalne prevlasti. Ali ni nakon toga položaj Gradeca nije bio jednostavan. O tome svjedoče nastojanja Matijaša Korvina da barem oslobađanjem od poreznih tereta ojača to jedino gradsko uporište u njegovu sukobu s feudalnom vlastelom.[102]

Društveni obzor seoske zajednice

Grad na jadranskoj obali i u slavonskom Međurječju bio je najrazvijenijom vrstom društvene zajednice u hrvatskom srednjovjekovlju. A između njih, na glavnini hrvatskih zemalja što ih vrela o jadranskim migracijama nazivaju samo općim regionalnim imenima, nalazio se široki prostor seoskih zajednica. Kako je istaknuto, i seoska su društva nastojala oblikovati zajednice sa zasebnim, individualiziranim ustrojstvom. Ali plodovi su takvih nastojanja bili dosta skromni i prostorno neujednačeni. Mogućnost društvene individualizacije ovisila je o brojnim činiteljima, prije svega o geomorfološkim preduvjetima i vrsti političke vlasti. Seoska zajednica hrvatskog srednjovjekovlja bila je gotovo redovito uklopljena u šira društvena i upravna područja. Ona je najčešće bila dijelom vlasteoskog posjeda, crkvenog vlastelinstva ili gradskog distrikta. O njima je ovisila i razina društvene zasebnosti u seoskim zajednicama. Selo na distriktualnim područjima istočnojadranskih gradova stvara svoje *zajednice* (universitas), ali su one upravno podvrgnute komunalnom središtu. Zajednice se stoga najčešće ograničavaju na uzajamnu zaštitu njihovih pripadnika, pa i uzimaju naziv *bratovštine* (fraternitas). Stanovite promjene u ustrojstvu seoskih zajednica na nekim, strateški osjetljivim, dijelovima jadranske obale (zadarsko zaleđe) vrši tek mletačka vlast u XV. stoljeću. Da bi ta vlast bila sigurnija, a njezino održavanje u zaleđu Zadra što jednostavnije, Venecija okuplja više seoskih zajednica u tzv. *lige*, prepuštajući im održavanje reda na tom području.[103] Kako je nešto viša razina zasebnosti seoskih zajednica na području lige bila strogo usmjerena prema sigurnosti mletačke vlasti, jedva se može govoriti o nekoj upravnoj samostalnosti sela u zadarskom zaleđu.

Ali na nekim drugim dijelovima istočnojadranske obale, izvan okružja dalmatinskih gradova, društvena je zasebnost seoskih zajednica bila opsežnija. Važnim preduvjetom takvu razvoju bili su i pogodni geomorfološki preduvjeti. Lijepim su primjerom seoske zajednice što su u Hrvatskoj južno od Velebita, između Zrmanje i Krke, na pretežno brdovitu ali i plodnom području, uspjele kroz razvijeni srednji vijek sačuvati svoj patrimonijalni zemljišni posjed i u sredini XIV. stoljeća dosegnuti staleški položaj plemićkih općina. Još ljepšim primjerom bijahu seoske zajednice u Poljicima. Zaštićena od vanjskih pritisaka u brdskom području između Mosora i Biokova, poljička sela obrazuju društveno individualizirani prostor Poljičke kneževine. Ali njezina iznimnost sáma po sebi najtočnije upućuje na općenito stegnuti društveni obzor seoskih zajednica na prostoru između Drave i Jadrana.

---

[102] MHZ II, 144, 183-184; Kampuš 1965; Kampuš 1976-77; Kampuš-Karaman, 67-69; Klaić 1982a; Klaić 1982b, 137-168; Raukar 1983a; Bedenko 1989; Dobronić 1992; Bedenko 1992; Budak 1992; Steindorff 1994; Bedenko 1994; Kampuš 1994; Budak 1994c.

[103] Ljubić 1931; Šunjić 1967, 178-183; Raukar 1977a, 35-37; Antoljak 1979, 207-215; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 49-52.

Kodifikacija i zasebnost

Zrcalom dostignute zasebnosti društvenih zajednica u hrvatskom srednjovjekovlju bila je kodifikacija. Pomak od usmenog, običajnog prava (consuetudo) prema pisanju statuta i kodifikaciji ostvaruju samo najrazvijenije društvene zajednice, s najvećim opsegom zasebnosti. Topografija kodifikacije prostorno je zrcalo društvene zasebnosti. Statute ili zakone u hrvatskom srednjovjekovlju sastavljaju samo društvene zajednice na istočnom Jadranu. Samo one dopiru do one razine društvene razvijenosti što je bila nužna da bi unutar sebe mogle zabilježiti običajno pravo. Kraljevski gradovi u Slavoniji u srednjem vijeku ne sastavljaju svoje statute. Zamjenjuju ih odredbe, zabilježene u kraljevskim privilegijima. To i jest temeljna razlika između gradskih zajednica na istočnom Jadranu i onih u Međurječju. Kodifikacija XIII. i XIV. stoljeća u komunalnim društvima na istočnom Jadranu temeljila se na vlastitoj društvenoj baštini, na dugostoljetnom razvoju običajnog prava. Mlade, pak, gradske zajednice u Slavoniji mogle su se u prvi čas oslanjati samo na gledišta kraljevske vlasti. Te dvije, trajanjem i društvenim sadržajem bitno različite, pojave: počeci kodifikacije na obali i stjecanje kraljevskih povlastica u Međurječju, bijahu kronološki istodobne.

Sazrijevanje komunalnih društava na istočnom Jadranu u prvoj polovici XIII. stoljeća obilježeno je prvim zbirkama običajnog prava. Splitski načelnik Gargan de Arscindis sastavlja godine 1240. tzv. *kapitular* s pravnim odredbama splitske komune. Taj prvi pravni spomenik, sastavljen na hrvatskom prostoru, na žalost nije sačuvan, ali su nakon njega nastali statuti Korčule (1265), Dubrovnika (1272), Zadra i Brača (1305), Splita (1312) itd. Statute ili zakone sastavljaju sve gradske zajednice na istočnom Jadranu. I vinodolski gradovi sastavljaju godine 1288. Vinodolski zakon, napisan hrvatskim jezikom. On je svjedočio o visokoj razini društvene zasebnosti u vinodolskim općinama, unatoč njihovoj uključenosti u feudalni opseg krčkoga kneštva. U sredini XV. stoljeća priključuju im se i Poljica, sastavljajući hrvatskim jezikom pisani Poljički statut. I tri seoske općine na istočnoj obali Istre (Kastav, Veprinac, Mošćenice) pišu svoje statute hrvatskim jezikom. Kodifikacija na istočnom Jadranu, dakle, prije svega obuhvaća gradske zajednice, ali se javlja i u onim seoskim zajednicama koje su prirodno bile zaštićene od vanjskih snaga, pa su mogle odnjegovati svoje zasebno ustrojstvo (Poljica) ili u onima koje su se uspjele oduprijeti feudalnoj vlasti (Istra).[104]

Zaključujući uvodno razlaganje o pojmu društvene zajednice u hrvatskom srednjovjekovlju, valja reći da su sve zajednice, bez obzira na vrstu i razinu zasebnosti, nastojale vršiti svoju temeljnu društvenu ulogu i biti zaštitnim okriljem za svoje pripadnike. Ako stoga seoska zajednica nije mogla oblikovati takvo ustrojstvo koje bi joj omogućilo upravnu samostalnost, pa dosljedno tome nije mogla dospjeti do kodifikacije običajnog prava, ipak je nastojala sastaviti barem pravila ili statut svoje bratovštine što bijaše okupljena oko seoske crkvice i njezina zaštitnika. Statutom bratovštine seoska je zajednica iskazivala svoju fundamentalnu društvenu ulogu. Ona je u djelovanju bratovštine usredotočila temeljne, zaštitne ciljeve svojega postojanja.[105]

---

[104] Thomas archidiaconus, 123-124 (splitski kapitular); o dalmatinskim statutima: Beuc 1954; Cvitanić 1964; Šamšalović 1971; Sirotković-Margetić, 71-72; Cvitanić 1988; Cvitanić 1990; o Vinodolskom zakonu: Kostrenčić 1923; Barada 1952; Margetić 1980; Margetić 1990c, 69-88; Raukar 1992; o Poljicima: Pera 1988; Laušić, 123-173; o općinama u Istri: Margetić 1974, Munić 1986; Munić 1994.

[105] Raukar 1980-81, 196-197; Raukar 1985, 84.

8. Oblici društvenog okupljanja

Zajednica i društvene grupe

Promatrana iz daljine, društvena se zajednica činila moćnom i jedinstvenom. Srednjovjekovni grad, oivičen bedemima i kulama, pružao je čvrsto zaštitno okrilje svim svojim pripadnicima, pa se i njihov život mogao činiti spokojnim i skladnim. Ali ulazeći u zaštićeni prostor zajednice, otkrivali su se animoziteti i nesuglasja što su razdvajali ljude i unosili pukotine u njezino, prividno smireno, cjelovito ustrojstvo. Ako je zajednica svojim pripadnicima, zaklanjajući ih bedemima, pružala sigurnost spram vanjske opasnosti, oni su unutar njezina opsega, u međusobnim sukobljavanjima, morali štititi sâmi sebe. Društvena zajednica srednjovjekovlja, dakako, nije okupljala neodređene, pravima i obvezama, materijalnom i duhovnom moći jednake pripadnike niti je ona bila samo njihov puki zbir, kako se to moglo činiti, promatrajući njezin prostor u udaljenu krajoliku. U krilu najrazvijenijih zajednica već su se od početka srednjovjekovlja njihovi pripadnici okupljali u doduše nejasne, ali ipak prepoznatljive skupine. To su bili počeci društvenih grupa u hrvatskom srednjovjekovlju. U njih se uključuju pojedinci, društveni ciljevi kojih bijahu bliski. U razdiobi ljudi u društvene grupe i u njihovoj djelatnosti najtočnije se iskazivala svakodnevica zajednice, od njezine cjeline do mikrosvijeta pojedinca. Ta razdioba, što će u tijeku srednjega vijeka iskazivati sve savršenije oblike, do pretvaranja, u početku lako pokretnih, pravno neodređenih skupinâ ljudi u staleški čvrsto omeđene društvene grupe, duboko je usječena u sveukupni život društvene zajednice. I svakodnevica pojedinca smještena je trajno, od rođenja do smrti, ne samo u opseg društvene zajednice nego i u okvir društvene grupe. Ta vrsta pripadnosti ne bijaše nevažnom, sporednom pojavom, nego ključnim pitanjem srednjovjekovnih društava. Staleška je pripadnost bila poticajnom snagom u društvenom ponašanju ljudi. Ona je usmjeravala njihovo svakodnevno djelovanje, oblikovala njihovo misaono ustrojstvo.

Razmatranje o oblicima društvenog okupljanja zbog toga ima dva razloga. Ono je, s jedne strane, nezaobilazno u tumačenju cjelovita ustrojstva društvenih zajednica, a s druge, nužnom pripremom u pristupu društvenom mikrosvijetu srednjovjekovlja, njihovom pojedinačnom pripadniku. Oblici društvenog okupljanja i stvaranja društvenih grupa povezuje središnji dio u strukturalnom nizu društvenog razvoja (društvena zajednica) sa svakodnevicom njihovih ljudi (c). Društvena grupa je u isti mah kolektivna i individualna pojava. Kolektivna po tome što okuplja skupinu ljudi s točno određenim pravnim i društvenim značajkama, individualna jer je pojedinac u tu skupinu unosio svoj zasebni svijet. Djelovanje pojedinca bijaše neodvojivo od njegove pripadnosti društvenoj grupi. Okomica društvene uzajamnosti i društvenih veza što se spuštala od cjeline zajednice, preko društvene grupe, završavala je u osobnosti pojedinca. To je bio slojeviti sustav ovisnosti u krilu društvene zajednice srednjovjekovlja, okupljen oko društvene grupe, usmjeren prema njezinom pojedinačnom pripadniku.

Da bismo mogli upoznati taj sustav ovisnosti i ulogu društvenih grupa u hrvatskom srednjovjekovlju, valja postaviti nekoliko početnih pitanja. Kako su se stvarale društvene grupe? Kakav je bio materijalni i duhovni položaj pojedinca u društvenoj grupi? Je li bio smješten u raspon sigurnosti i nesigurnosti?

Prostor i grupa

Prvi znak o stvaranju društvenih grupa u srednjovjekovnoj zajednici bila je pojava skupine pojedinaca što su se materijalnim, a zatim i pravnim, dakle političkim položajem počeli razlikovati od glavnine pripadnika zajednice. Taj je proces u hrvatskom srednjovjekovlju bio višestruko neujednačen. Niti se na svim dijelovima hrvatskih zemalja ostvarivao jednakom brzinom niti je na svima njima mogao doprijeti do jednake razine društvene i staleške kristalizacije. Ritam i intenzitet stvaranja društvenih grupa ovisio je, najprije, o vrsti društvenog područja na kojemu se zajednica nalazila, zatim o vrsti zajednice i o stupnju njezine društvene razvijenosti. Društvene i prostorne raznorodnosti u hrvatskom srednjovjekovlju uvjetuju i razlike u načinu okupljanja ljudi.

Taj je proces, razumije se, bio najbrži i najpotpuniji na društveno najrazvijenijem području, na istočnom Jadranu. Plemstvo dalmatinskih gradova najljepši je primjer u svemu dograđene društvene grupe, dugoga trajanja i prepoznatljiva djelovanja. Uz njih smijemo postaviti istaknute obitelji feudalne vlastele u Hrvatskoj južno od Velebita što se oblikuju u sličnim procesima odvajanja od preostalog stanovništva. Društvene se grupe pojavljuju i u Slavoniji, sa sličnim rasponom vlastela – plemstvo kao u Hrvatskoj južno od Gvozda. Procesi društvenoga okupljanja ipak su bili najizrazitiji na istočnom Jadranu, što znači u obalnim i otočnim gradovima, te na obližnjem, prijadranskom području srednjovjekovne Hrvatske, a vrše se u društveno najjačim skupinama stanovništva.

Ali ako proces stvaranja društvenih grupa najprije počinje i najranije završava u slojevima stanovništva što pripadaju vrhu društvene ljestvice, ipak se na taj vrh nipošto ne ograničava. I oni izvan grupâ moćnih i utjecajnih u vladanju društvenom zajednicom teže društvenom okupljanju i stvaranju skupinâ s prepoznatljivim značajkama. Naravno, razlike u značajkama društvenog grupiranja između slojeva na vrhu i dnu društvenog ustrojstva nikada ne iščezavaju i ostaju primjetnima sve do kraja srednjega vijeka. Samo skupine na vrhu društvene ljestvice ostvaruju potpunu stalešku kristalizaciju, samo oni stječu točno određena staleška prava, svojstvena samo njihovoj društvenoj grupi. U času potpune staleške zrelosti samo se njihov društveni krug zatvara spram svih vanjskih utjecaja, prije svega spram pokušaja pojedinaca da u taj zatvoreni krug prodru iz nekog drugog, naravno nižeg društvenog sloja. Upravo ta staleška zatvorenost i isključivi utjecaj u vladanju nad zajednicom bitni je znak plemstva.

U prvoj polovici XIV. stoljeća postaje veoma primjetnom težnja o zabrani ulaska u zatvoreni krug patricijata u komunalnim društvima na istočnom Jadranu. Split, na primjer, godine 1334. vrši tzv. "zatvaranje" Vijeća. Posebnom je reformacijom bilo određeno da članom vijeća mogu biti samo oni kojih su preci već bili vijećnici i koji osim toga bijahu plemićima. Pripadnost vijeću izjednačena je s pripadnošću plemstvu. I komunalna institucija (vijeće) i društvena grupa (patricijat) staleški su zatvoreni. U njih više nije mogao stupiti nijedan neplemić.[106] Više-manje jednako je bilo i u drugim komunalnim društvima na istočnom Jadranu. U njihova vijeća i u njihovo plemstvo pripadnici neplemićkog stanovništva ili došljaci mogli su ući samo u iznimnim prilikama. Zatvorenost je u još većoj mjeri obilježavala feudalnu vlastelu. Dinastička obitelj u Hrvatskoj najstrože se, u muškoj silaznoj crti, zatvarala u vlastiti biološki slijed. U nju su sa strane, bračnim vezama, prodirali samo ženski članovi drugih vlasteoskih obitelji. To je bila njihova jedina, biološki nužna društvena otvorenost.

Neplemićko stanovništvo grada, a pogotovo stanovništvo seoskih područja, ne dopire do tako stroge staleške zatvorenosti jer za to ne raspolaže gotovo nikakvim pred-

[106] St. Spal., 263; Statut Splita, 344; Cvitanić 1964, 69-71; Raukar 1984.

uvjetima. Stupanj je staleške kristalizacije, dakle, ovisio o opsegu utjecaja grupe na vladanje društvenom zajednicom, odnosno o udaljenosti grupe od vrha društvene ljestvice. Staleška zatvorenost sve više slabi što se više spuštamo prema nižim slojevima društvene zajednice. Unatoč tome, valja istaknuti, i te, sve manje utjecajne, skupine ljudi jednako su težile društvenom okupljanju, možda bi se smjelo reći s još više žudnje, ali je ta njihova životna nužnost okupljanja imala sasvim drukčije značajke, nego u redovima patricijata ili vlasteoskih obitelji. U grupama moćnih staleškom je zatvaranju cilj čuvanje utjecaja i vladanja, u skupinama skromnijih, bilo na obalnom, bilo na kontinentalnom pojasu, okupljanje ima drukčije, životnije značajke. Njihov je cilj zaštita materijalne i duhovne svakodnevice, ostvarenje egzistencijalne sigurnosti. I jednima i drugima društveno je okupljanje bilo nezaobilaznim zahtjevom njihova načina postojanja.

Rano doba društvenog okupljanja

Procesi okupljanja ljudi u društvene grupe na području hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku iskazuju tek svoje početne značajke. Na jadranskom prostoru koji se do XI. stoljeća jedini isticao punom povijesnošću i temeljito zasvjedočenim društvenim razvojem primjetne su pojave društvenog okupljanja, ali je rani srednji vijek ipak samo pripremna etapa u staleškom razvoju što će se okončati tek u idućoj epohi razvijenog srednjeg vijeka. Ritam staleškog razvoja u ranom je srednjem vijeku onoliko sporiji, koliko su društveni preduvjeti u toj epohi bili skromniji. I u dalmatinskim gradovima i u "kraljevskoj" Hrvatskoj stvaraju se tek prvi začeci društvenih grupa. Ustrojstvo društvenih zajednica primjetno se počinje razlagati, ali ipak, društveno obilježene skupine ljudi teško izranjaju iz maglice neodređenosti.

Veći i manji na obali

Podjela stanovništva u dalmatinskim gradovima u *maiores* i *minores*, u "veće" i "manje", prva na hrvatskom prostoru zasvjedočena u ranosrednjovjekovnim vrelima, pokazuje da je gradsko društvo u XI. stoljeću, a sasvim sigurno i ranije, bilo podijeljeno u barem dvije glavne skupine. Izvori nigdje ne određuju što su *maiores*, a što *minores*, što su to "veći", a što "manji", prema kakvim je kriterijima gradska zajednica slobodnih ljudi tako podijeljena, ali se njihove opće značajke ipak mogu odrediti. Taj raspon upućuje na razlike između sloja uglednijih, utjecajnijih, onih na vrhu društvene zajednice, i onih "manjih" što su bili udaljeni od društvenog vrha. *Minores* bijahu imovno i društveno skromnijim pripadnicima gradske zajednice i, valja pretpostaviti, bez mogućnosti izravna utjecaja na upravljanje gradom. "Veći" su bili skupina vladajućih, "manji" bijahu daleko od vladanja u gradskoj zajednici.

Ako podacima što ih sadrže vrela XI. stoljeća ne možemo pouzdano potkrijepiti tako određene razlike u društvenom nazivlju, korisno je upozoriti na jedan mnogo kasniji izričaj. Splitski statut iz godine 1312. određuje da splitsko vijeće čini stotina ljudi "de melioribus dicte civitatis", dakle "boljih" stanovnika grada.[107] Izričaj *meliores*, "bolji",

[107] *Maiores* i *minores* u ispravama XI. st.: CD I, 85-87 (Rab 1060), 137-139 (Split, Trogir i Zadar 1075), 207-208 (Split i Trogir 1097); Rački, Doc., 56-59, 101-103, 179; St. Spal., 31; Statut Splita, 39; usp. Lučić 1980, 212-213; Raukar 1984.

još ni na početku XIV. stoljeća u splitskom statutu nije bio točno određen. Njegovu srž, naravno, čine plemići (nobiles) koji upravo tada ulaze u završnu etapu staleškog oblikovanja, pa je u statutu najuglednija općinska čast, sudačka, njima i namijenjena. Pojam *meliores*, uza sve to, obuhvaća sve uglednije pripadnike splitske komune, što znači sve one koji su se smatrali građanima (cives), a ne samo plemiće. Takvom tumačenju naziva "bolji" ne protuslovi utemeljena pretpostavka da je broj pripadnika komune s nazivom "građanin" (civis), što se tada nisu ubrajali u plemiće, morao biti malen. Moglo bi se, dakle, reći da izričaji *maiores* (XI. stoljeće) i *meliores* (1312) pokazuju stanovite srodnosti. Oba označavaju vladajući sloj u gradskoj zajednici. Činjenica, pak, da prvi naziv pripada kraju XI, a drugi početku XIV. stoljeća upućuje na zaključak da je proces stvaranja društvenih grupa u gradskim zajednicama na istočnom Jadranu bio veoma spor, ali istodobno nedvojbeno usmjeren prema konačnom staleškom izdvajanju i pravnom određivanju najmoćnijih. U tijeku XIV. stoljeća oni će se konačno oblikovati u, pravima točno određeni, stalež plemića. Patricijat se time izdvojio u grupu, staleški zatvorenu spram drugih članova zajednice.

I u zaleđu sloj moćnih

Društveni procesi i rane pojave društvenog izdvajanja u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, između Zrmanje i Cetine, ističu se i razlikama i sličnostima spram onih u gradovima bizantske Dalmacije. Nasuprot društvenom okupljanju u istočnojadranskim gradskim središtima, s uporištima u kasnoantičkoj baštini, u Hrvatskoj se takvi procesi vrše u krilu seoskih društava. Ali premda se u Dalmaciji društveno razlaže grad, a u Hrvatskoj selo, pa su i društvene grupe ustrojstvom različite, ipak društveno oblikovanje u jednima i drugima povezuju i primjetne zajedničke značajke. I u gradovima i u hrvatskom zaleđu na razvojnoj se površini najprije pojavljuju slojevi društveno uglednijih. U dalmatinskim gradovima su to "veći" (maiores), u Hrvatskoj je to sloj odličnikā što ih vrela XI. stoljeća nazivaju *plemićima* (nobiles). To je skupina ljudi oko kralja što se vlašću i upravnim položajem u kraljevstvu odvojila od osnovice pripadnika u seoskim općinama. Tom sloju odličnika pripadaju i župani. Oni upravljaju kraljevskim županijama u Hrvatskoj, ali su se najistaknutiji od njih, kao bribirski župan Strezinja, već tako učvrstili u županijskim uporištima da ih u XI. stoljeću okružuje i skupina vlastitih odličnika-vitezova (milites).[108] Rast njihove moći u Hrvatskoj južno od Velebita ništa više ne može zaustaviti. Kraljevski zemljišni posjed postupno prelazi u ruke odličnikâ. Da je u suton rane hrvatske države kraljevski posjed bio sasvim skromna opsega, upućuje primjer kralja Zvonimira. U srcu hrvatske države, u zaleđu Splita, kralj više ne može darivati zemljišne posjede jer više nisu u kraljevu vlasništvu. Svojemu ujaku Strezi Zvonimir ne prepušta Klišku županiju, nego samo pravo pobiranja poreza (tributum) na njezinim posjedima.[109] Činjenica da se odriče čak i poreza najbolje svjedoči o krajnje suženoj gospodarskoj osnovici kraljevske vlasti. Korijeni bitnoj društvenoj pojavi u srednjovjekovnoj Hrvatskoj što će se do kraja razviti u epohi Arpadovića, izdvajanju moćnih vlasteoskih obitelji, postavljeni su već u ranom srednjem vijeku osamostaljenjem kraljevskih župana.[110]

[108] CD I, 97, 107, 148, 150, 156, 188; Rački, Doc., 69, 74, 148, 162, 164, 172; usp. Klaić 1971a, 148-162.

[109] "Post hęc uero Suinimir rex dederat Stresi auunculi sui totas terras quę erant in Masaro, et incipiente a Salona usque Biaki, ut ipse tolleret tributum ab eis" (Novak-Skok, 224).

[110] Klaić 1971a, 392-393.

Srodnost društvenih procesa u gradu na obali i u njegovu zaleđu nije se iscrpljivala izdvajanjem skupine moćnih. I u dalmatinskim gradovima i na hrvatskom području svi su preostali slojevi stanovništva bili društveno neodređeni i u vrelima rijetko imenovani. Ipak, i takve su obavijesti važne. Kao što su *minores* u dalmatinskim gradovima bili temeljna, premda društveno neodređena, skupina stanovništva, tako je u susjednoj Hrvatskoj seoska općina bila osnovica društvenoga ustrojstva.

Raskrižja seoske općine

U gotovo čitavoj epohi ranog srednjeg vijeka, do potkraj XI. stoljeća, život seoskih općina u Hrvatskoj protekao je u potpunoj šutnji vrelâ. Kako ni u jednom pogledu nije bila ni djelatna ni društveno primjetna, seoska zajednica nije mogla ući u svijet pisane riječi. Ni najraniji izvještaj o ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, u djelu Konstantina Porfirogeneta iz sredine X. stoljeća, ništa ne kazuje o hrvatskom selu i njegovu društvenom ustrojstvu. Carevi su izvjestitelji skupljali obavijesti o narodima i gradovima, pa ih je car i uključio u svoj spis. Selo je bilo sasvim izvan njihova obzora.

Nije, dakle, čudno da se seoska općina pojavljuje u izvorima tek u trenutku prvih znakova o njezinoj krizi, u drugoj polovici XI. stoljeća. Ona se, naravno, u dugim stoljećima ranog srednjeg vijeka postupno, u posvemašnjoj tišini, mijenjala, ali se prve posljedice poremećaja u njezinu ustrojstvu primjećuju tek nakon sredine XI. stoljeća. Bilo je to u času kada je narasla snaga grada na istočnojadranskoj obali počela prodirati prema, dotada nepoznatom, hrvatskom zaleđu. Kada je Petar Krešimir IV. 1060. god. u Biogradu utemeljio samostan sv. Ivana Evanđelista, kasnije zvan Rogovskim, nova je benediktinska opatija počela širiti svoj zemljišni posjed prema biogradskom zaleđu. U susretu između grada (samostan) i zaleđa (seoska zajednica) pojavljuju se zemljišne čestice, seoska naselja i njihovi stanovnici što ih vrela imenuju *seljacima* (villani). Ustrojstvo seoske općine u biogradskom zaleđu se mijenja, njezina prostorna i društvena cjelovitost slabi, a dijelovi njezina zemljišta uključuju se u opseg samostanskog posjeda što se na tom području stvara u drugoj polovici XI. stoljeća.[111]

Ali dok je na tom dijelu srednjovjekovne Hrvatske seljak u većini i dalje ostao slobodnim pripadnikom seoske općine, na nekim drugim njezinim područjima, najprije u poljičkom primorju, društveni je položaj seoskog stanovništva potkraj ranog srednjeg vijeka bio teži. Zemljišni posjed samostana sv. Petra u Selu, što ga 1080. god. utemeljuje Splićanin Petar Crni, nije se razvijao na prirodno i gospodarski tako pogodnom prostoru kao onaj Rogovskog samostana. Dok je u širem biogradsko-zadarskom zaleđu, na kojemu su se nalazile dvije rane hrvatske županije, Lučka i Sidraška, bilo u obilju ravna, plodna zemljišta, pa se i mogla stvarati čvrsta struktura seoskih zajednica, dotle je na brdovitim obroncima poljičkog primorja zemljišna osnovica bila skromnija. Stoga je i razvoj seoskih općina i život njihovih pripadnika na tom prostoru bio teži. Na ograničenost gospodarske i životne svakodnevice ljudi u poljičkom primorju pouzdano upućuje činjenica da neki stanovnici seoskih zajednica sámi prihvaćaju položaj *serva* na posjedima samostana sv. Petra u Selu. Da bi mogli preživjeti u okrilju samostana, oni radije žrtvuju osobnu slobodu koja im je postajala sve manje važnom. Bez dovoljno kruha ona im više nije mogla osigurati opstanak. Nema boljega svjedočanstva o teškim

[111] CD I, 87-93, 148-152, 155-157; Rački, Doc., 51-54, 161-174; usp. Bromlej; Budak 1990a.

RANOSREDNJOVJEKOVNI SAMOSTAN I HRVATSKO SELO, XI. STOLJEĆE (Riznica splitske katedrale, Kartular samostana sv. Petra u Selu, karolina, XII. st., fol. 7')

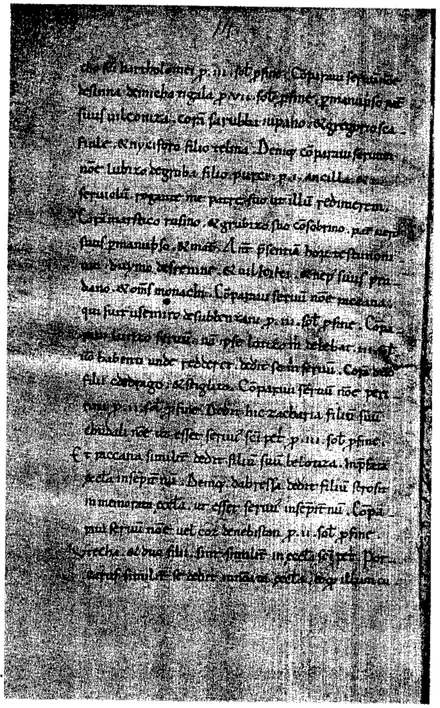

Utemeljujući samostan sv. Petra u Selu, u primorskim Poljicima, Splićanin Petar Crni kupuje okolno zemljište i *serve*, potrebnu radnu snagu na samostanskom gospodarstvu. Da je tek podignuti samostan gospodarski privlačno djelovao na okolno hrvatsko selo, pokazuju ubilježbe u samostanskom katularu o pripadnicima seoskih zajednica koji iz egzistencijalnih razloga sámi postaju *servi* na samostanskom posjedu ili ih samostanu predaju njihovi roditelji.

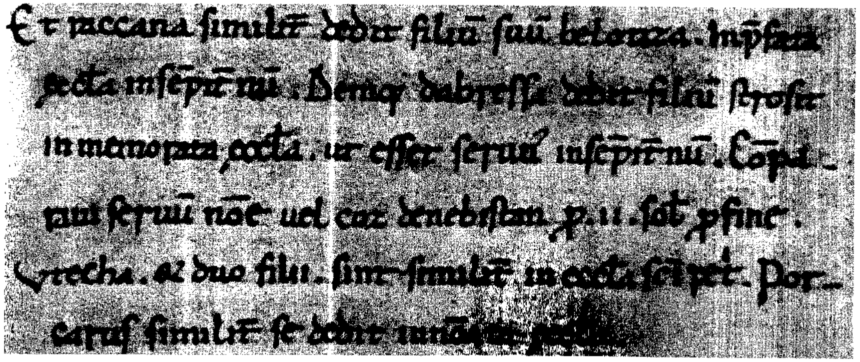

"Et Raccana similiter dedit filium sum Belotiza in prefata ęcclesia in sempiternum. Denique Dabressa dedit filium Strosit in memorata ęcclesia ut esset servus in sempiternum [...] Vlecha et duo filii sint similiter in ęcclesia sancti Petri. Porcarus similiter se dedit in nominata ęcclesia [...]", tj.

"Isto tako i Rakanja je svojega sina Beloticu zauvijek dao toj crkvi. Najposlije i Dabreša je dao spomenutoj crkvi sina Strojila da zauvijek bude njezin servus [...]. Utjeha i njegova dva sina neka isto tako budu servi u crkvi sv. Petra. Na isti način i Porkar je dao sebe spomenutoj crkvi [...]" (Klaić, Izvori).

životnim uvjetima na krševitim dijelovima ranosrednjovjekovne Hrvatske nego što je dobrovoljno odricanje od osobne slobode.[112]

Zbog škrtosti vrela nemoguće je taj proces promjenâ u ustrojstvu seoske općine potkraj XI. stoljeća točnije pratiti, ali su već i rijetke obavijesti o njemu u samostanskim kartularima i te kako dragocjene. Ne samo da one bacaju barem oskudnu svjetlost na svakodnevicu seljaštva u ranom srednjem vijeku nego i objašnjavaju uzrok mnogo kasnijoj pojavi nižega plemstva. Ono u sredini XIV. stoljeća nastaje upravo na onom dijelu Hrvatske što se smjestio između Zrmanje i Krke, a ne na nekom drugom, prirodno manje pogodnom prostoru. Pretežno brdovit, taj prostor nije bio samo geomorfološki zaokruženiji od seoskih područja na drugim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske nego je u isti mah na njemu bilo i dosta plodna zemljišta. Seoska općina je na tom dijelu Hrvatske potkraj ranog srednjeg vijeka bila zahvaćena promjenama što su počele razarati njezino ustrojstvo, ali je ipak bila dovoljno čvrsta da u budućnosti postane izvorištem novoga razvoja.

Doba sazrijevanja

Nakon godine 1100, u razdoblju razvijenog srednjeg vijeka, društveni se razvoj na području hrvatskih zemalja počeo ubrzavati. Na čitavom području od Međurječja do Jadrana lepeza novih pojava, od kolonizacije i dolaska novih ljudi, preko gospodarskog rasta do političkih prijeloma na jadranskoj obali, postupno preobražava ustrojstvo društva. Društvene zajednice se oblikuju, sve jače se iskazuju znakovi njihove individualnosti. Nosiocima su sve ubrzanijeg razvoja one skupine ljudi što su istaknutim pravnim i društvenim položajem u zajednici na razvoj mogle djelovati. Između XII. i XIV. stoljeća na svim se regionalnim dijelovima hrvatskog prostora stvara sloj uglednih ljudi na različitim razinama društvene izdvojenosti. Od *plemenitih* ljudi u vinodolskim općinama, preko nižega plemstva u Slavoniji i srednjovjekovnoj Hrvatskoj do patricijata u komunalnim društvima na istočnom Jadranu i moćnih obitelji hrvatske vlastele oblikuje se staleško ustrojstvo hrvatskog društva. Sazrijevanje društvenog ustrojstva zajednice i staleška kristalizacija društvenih grupa u njihovu opsegu sastavni su, uzajamno najjače ovisni, dijelovi istog procesa što se zaključuje približno u sredini XIV. stoljeća.

Konačno oblikovani patricijat na Jadranu

Zbog toga nije iznenađujućom činjenica da se u dalmatinskim gradovima prva imena onih obitelji što će od XIII. stoljeća dalje činiti sloj patricijata počinju pojavljivati upravo u onom razdoblju, potkraj XII. stoljeća, kada komunalna društva ustanovom konzulata prvi put dokazuju vlastitu zrelost. Sloj uglednika u komuni u prvi čas još nije označen nikakvim staleškim nazivom. Samostanu sv. Krševana u Zadru, na primjer, prepušta godine 1190. otok Maun *cjelokupna zajednica* (universa comunitas), dakle skup zadarskih građana, na čelu koje je poimenično navedena skupina najuglednijih. U imenima nekolicine već se razabiru buduće obitelji zadarskog patricijata, ali njihovim imenima još nije dodana nikakva društvena oznaka. Ali već na kraju XII. stoljeća zadarska vrela uglednijim građanima daju i naziv *plemić* (nobilis).[113] Kako je istaknuto, u

[112] Novak-Skok; Klaić 1971a; Budak 1985b; Marušić; Margetić 1991.

[113] CD II, 243-245, 282-284.

XIII. stoljeću će postupno, brojem članova i pravima neodređena, *cjelokupna zajednica* ustupati mjesto komunalnom vijeću, sastav kojega će biti točno utvrđen. I premda će ga u Splitu još na početku XIV. stoljeća činiti ponešto neodređeni *meliores* ili "bolji", a ne samo plemići, ipak je staleški razvoj u istočnojadranskim gradovima bio nezadrživ. U sredini i drugoj polovici XIV. stoljeća članovima vijeća u većini gradova bivaju samo oni *građani* (cives) komune što su tom pravnom nazivu o najvišoj razini društvene pripadnosti mogli dodati i staleški naziv *plemići* (nobiles cives). Proces okupljanja ljudi na vrhu društva u istočnojadranskim komunama konačno je završen. Na čelu je komunalnih društava skupina ljudi/obitelji s točno određenim društvenim i staleškim položajem. Njihov je staleški krug napokon zatvoren.[114]

"Plemeniti" u kvarnerskoj općini

Taj proces zahvaća u XIII. i XIV. stoljeću sve gradske zajednice na istočnom Jadranu. Razumije se, opseg izdvajanja i stupanj staleške jasnoće ovisit će o mnogim preduvjetima, prije svega o razini društvene razvijenosti i političke zasebnosti zajednice. Razvoj plemstva u dalmatinskim gradovima rascvao se do najveće moguće razine. U gradskim općinama na Kvarneru, pak, bio je veoma prigušen vrhovnom vlašću feudalca, krčkoga kneza, ali je i u takvim okolnostima bio društveno primjetan. Prvi znakovi te pojave zasvjedočeni su u Vinodolu već potkraj XIII. stoljeća.

VINODOLSKI ZAKON 1288. (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, kurzivna glagoljica, prijepis XVI. st., fol. 1')

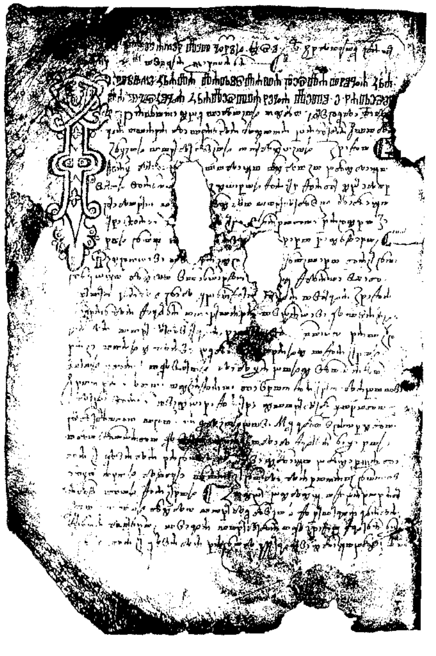

Uvodni dio Vinodolskog zakona, najstarijeg pravnog spomenika na hrvatskom jeziku, tumači razloge njegova sastavljanja. Želeći "svi ljudi vinodolski [...] stare dobre zakone u potpunosti sačuvati" skupili su se u Novom Gradu pred krčkim knezom Leonardom i izabrali svoje predstavnike "iz svakoga grada vinodolskoga", tj. iz devet vinodolskih općina. Zadaća im je bila da kodificiraju vinodolsko običajno pravo, uvažavajući i vrhovnu vlast Krčkih knezova nad Vinodolom. Tako je nastao tekst Vinodolskog zakona, sastavljen od 75 članova.

[114] Klaić 1976, 157-164; Raukar 1980-81, 180-183; Raukar 1984.

Vinodolski zakon, sastavljen godine 1288, među skupinama stanovništva u vinodolskim općinama spominje i *plemenite ljude*. Tekst zakona, na žalost, ne kaže što je uvjetovalo njihovu "plemenitost". Ipak, čini se sigurnim da je osnovicom tako izdvojena položaja *plemenitih ljudi* spram glavnine vinodolskog stanovništva bio povlašteni odnos prema vlasti krčkoga kneza ili, što je isto, olakšice u nošenju općinskih tereta. Da je upravo oslobađanje od obvezâ razlikovalo *plemenite* od glavnine ljudi u kvarnerskim općinama, pokazuje senjski statut, napisan godine 1388, jedno stoljeće nakon Vinodolskog zakona. On zbog toga odražava mlađu etapu u razvoju kvarnerskog gradskog društva, pa su i pojave staleškoga razdvajanja izrazitije. Nasuprot vinodolskom društvu iz kraja XIII. stoljeća, senjsko je staleški jasno podijeljeno u *plemiće* (nobiles) i *pučane* (populares). Graničnom crtom između njih upravo su bile razlike u nošenju tereta, odnosno oslobađanje plemića od nekih obveza što su ih imali pučani.[115]

Prema takvom društvenom razlikovanju ljudi bile su u kasnom srednjem vijeku općenito usmjerene kvarnerske općine. U ispravi Nikole Frankapana, što je sastavljena 1428. god. nakon spora oko plaćanja poreza između vinodolskih Bribirana i pavlinskoga samostana sv. Marije u Crikvenici, kaže se da su "plčane brebirski" dužni plaćati "trgovinu", dakle porez samostanu, dok su "vlastele brebirski" toga oslobođeni.[116] Staleško određivanje na taj način napokon prodire i u zatvoreni svijet vinodolskih gradova.

Kolikogod je takav razvoj bio sastavnim dijelom društvenih procesa što su u XIII. i XIV. stoljeću zahvaćali sav istočni Jadran, ipak ne valja zanemariti ni činjenicu da je stupanj staleške izdvojenosti plemića ili vlastele na kvarnerskom području ovisio i o volji feudalne vlasti. Uključivanje u plemstvo kneževim oslobađanjem od plaćanja poreza na feudalnom se prostoru činilo toliko prirodnim da su Krčki knezovi, prema svjedočanstvu jedne isprave iz godine 1248, tako postupili čak i u Krku. Kako je Krk, kao grad s kasnoantičkim kontinuitetom, u ranom srednjem vijeku ulazio u sastav bizantske Dalmacije i bio dijelom pojasa komunalnih društava na istočnom Jadranu, uvrštavanje ljudi u plemićki krug djelovanjem političke vlasti bilo je nespojivo sa značajkama njegova društvenog ustrojstva.[117] Stvaranje društvenih grupa na čitavom je području krčkoga kneštva ovisilo, dakle, o feudalnoj vlasti. Njezin utjecaj zahvaća sve vrste gradskih društava na kvarnerskom području.

Rađanje plemstva u Hrvatskoj

I na seoskom prostoru srednjovjekovne Hrvatske, između Zrmanje i Krke, razvijeni srednji vijek bio je razdobljem staleške kristalizacije. Iz seoske se općine već u ranom srednjem vijeku, kako je istaknuto, izdvajaju uglednici Trpimirovićâ, a u XII. stoljeću iz njihova će krila poteći obitelji hrvatske vlastele. Ali na tom istom prostoru, u to isto vrijeme vlasteoskog izdvajanja, i dalje je, unatoč znakovima poremećaja, živjela društvena osnovica iz koje su hrvatski dinasti potekli – seoska zajednica. Vrela što su u XII. stoljeću općenito postala izdašnija obavijestima još uvijek ne ocrtavaju sâm život seoskih općina kako će to bivati u kasnom srednjem vijeku. Ona ipak počinju spominjati,

[115] VZ, 118-119 (čl. 5), 144-145 (čl. 75); Senjski statut, 53, 62 (čl. 1 i 114, oslobađanje plemića od osobnih tereta); 61 (čl. 96, 97, 98 utvrđuju osobne obveze građana). Usp. Barada 1952, 46-57; Margetić 1980, 162-164; Margetić 1985-87; Margetić 1990c, 69-88; Raukar 1992.

[116] Hrvatski spomenici, 128-129; Barada 1952, 62; Raukar 1992, 162-163.

[117] CD IV, 356-359; Klaić 1976, 157.

a u XIII. i XIV. stoljeću čine to sve obilnije, temeljnu društvenu instituciju koja je okupljala, rodbinski povezane, pripadnike seoskih općina – *pleme* (genus, generatio, parentela). U vrelima se od XII. do XIV. stoljeća sve češće pojavljuju pojedinci, pripadnici nekog od plemena s područja srednjovjekovne Hrvatske južno od Velebita. Na tom prostoru hrvatska će se plemena održati sve do sloma srednjovjekovne države pod udarom turskih ratova na početku XVI. stoljeća, opisujući u tom razdoblju veoma zanimljivu krivulju staleškog razvoja.[118]

Taj razvoj ne možemo pratiti u pojedinostima. Neki temeljni aspekti društvenih odnosa na tom središnjem dijelu srednjovjekovne Hrvatske između Zrmanje i Cetine obavijeni su mnoštvom nejasnih pitanja. Kakav je bio odnos između posjedâ vlastele i područja hrvatskih plemena? U kakvom su odnosu bili pleme i seoska općina? Moglo bi se ovdje reći samo to da su se ti *društveni* pojmovi *prostorno* dodirivali, pa i prožimali. Pleme kao rodbinska zajednica postoji i razvija se na prostoru, najčešće više, seoskih općina. Na razmjerno suženom području što su ga u Hrvatskoj južno od Velebita zauzimala hrvatska plemena stvoreno je složeno ustrojstvo seoskih društava. Koliko smijemo suditi prema vrelima, pouzdano je ono najvažnije: da je glavnim kriterijem društvene identifikacije i postojanja plemena bio njegov patrimonijalni, baštinjeni zemljišni posjed. On se najčešće nije protezao na cjelovitu, zaokruženu prostoru, nego je bio raspršen na područjima nekoliko ili više seoskih općina.

Hrvatska su plemena, dakle, u XII. i XIII. stoljeću u srcu feudalnog ustrojstva i u neposrednom okruženju vlasteoskih posjeda uspjela sačuvati svoja patrimonijalna zemljišta. U kakvim je okolnostima to bivalo, kako je glavnina plemenâ uspjela spriječiti uključivanje njihova patrimonija u posjed dinastâ, ostat će u pojedinostima zauvijek neobjašnjivom pojavom, ali je njezin društveni ishod neprijeporan. U epohi sveopćeg društvenog sazrijevanja i žudnje za staleškom kristalizacijom u cjelokupnom društvu što je u XIV. stoljeću obilježila hrvatski prostor, napose istočnojadranska komunalna društva i susjednu Hrvatsku, i predstavnici hrvatskih plemena stječu društvenu pripadnost nižemu plemstvu (nobiles). A da je osnovicom takva razvoja bio patrimonijalni zemljišni posjed, pokazuje primjer plemena Prkalj (generatio Perkal), iz kojega će se u kasnom srednjem vijeku razviti Keglevići. Kada se 1322. god. predstavnici plemena Prkalj prvi put pojavljuju u vrelima, prilikom spora oko zemljišta u Krnezi, u zadarskom zaleđu, ne nose nikakvu stalešku oznaku, osim naziva plemena. Godine 1358. ban Ivan Ćuz vraća članovima plemena Prkalj selo Brdari u porječju Zrmanje što im ga je bio oduzeo krbavski knez Grgur. Tom prilikom pripadnici plemena Prkalj (Kegalj i Martin) već nose staleški naziv plemića, oni su *nobiles* i pripadaju nižem plemstvu u Hrvatskoj.[119] Osnovicom tom pomaku od plemena Prkalj prema plemićima plemena Prkalj bio je, dakle, zemljišni posjed, slobodan od teretâ spram svake vlasti, bila ona feudalna ili kraljevska.

Otpornost plemićkog ustrojstva

Ali unutar te šire osnovice hrvatskih plemena što su približno u sredini XIV. stoljeća, u pobliže nepoznatu postupku, stekla društveni položaj plemstva u Hrvatskoj,

[118] Klaić 1897b; Barada 1943b; Hauptmann 1950; Barada 1954; Klaić 1958-59; Mandić O. 1958-59; Antoljak 1962; Raukar 1977a, 146-147; Antoljak 1980; Margetić 1983a, 107-127.

[119] Acta Keglevichiana, 1-3 (br. I. i II).

oblikovala se, u približno istom razdoblju, društveno čvršća, pravima istaknutija, uža staleška zajednica, tzv. *plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske*.[119a] Postanak plemstva dvanaestero plemena dugo je bio zagonetnim u hrvatskoj historiografiji, ponajviše zato što se jedino valjano rasuđivanje, oslonjeno na riječ vrelâ, sudaralo s pripovjednom tradicijom što je bilježi sastavak poznat pod imenom *Qualiter* ili *Pacta conventa*. Zato je starija historiografija postanak hrvatskoga plemstva, a time više-manje prešutno i plemstva dvanaestero plemena, vezivala uz zbivanje u godini 1102. Takvim shvaćanjem o postanku hrvatskoga plemstva zanemarena je zakonitost društvenog razvoja i činjenica da ne samo što nijedan izvor ne upućuje na postojanje nižega plemstva u Hrvatskoj prije sredine XIV. stoljeća nego da prije tog vremena staleškog oblikovanja u Hrvatskoj nije moglo biti.

Plemena u Hrvatskoj, naravno, postoje u XII. i XIII. stoljeću, a njihova patrimonijalna zemljišta osiguravaju im zaseban društveni položaj u feudalnom okruženju vlastele. Pa ipak, prije sredine XIV. stoljeća pripadnici plemenâ, primjerom je pleme Prkalj u porječju Zrmanje, ne nose stalešku oznaku plemića (nobiles). Stoga su XII. i XIII. stoljeće izvanredno važna, ali ipak samo protostaleška epoha u oblikovanju nižega plemstva u Hrvatskoj.

Jedna od temeljnih obavijesti *Qualitera*, oslobađanje hrvatskih plemena od plaćanja poreza, upućuje na ulogu kraljevske vlasti u staleškom oblikovanju plemstva. Ali taj se staleški postupak ne može vezati uz početak XII. stoljeća i kralja Kolomana, kako to

[119a] Ustanova "plemstva dvanaestero plemena" prvi put se u vjerodostojnim vrelima spominje u ispravi Stjepana, bana "tocius Sclavonie et Croatie", za Vireviće iz god. 1350. Na saboru (congregatio) hrvatskoga plemstva u Podgrađu u Lučkoj županiji, u zadarskom zaleđu, predstavnici plemena Virevića su zatražili da budu primljeni u plemstvo dvanaestero plemena, izjavljujući da su oduvijek oni sami i njihovi preci bili plemićima (quod ipsi et eorum progenitores semper nobiles fuissent). Hrvatski plemići (universi nobiles Croati), okupljeni na saboru, istaknuli su tada da Virevići, njihovi preci i čitavo pleme Virevića (ac tota parentela eorundem Virovnygh vocata) doduše nisu pripadali nijednom plemenu dvanaest hrvatskih plemena (licet de nulla generatione duodecim generationum Croatorum), ali da su se uvijek ubrajali u plemiće (in numero nobilium extitissent) i to prije svega zbog bračnih veza (matrimoniali copula) s Hrvatima, pripadnicima dvanaestero plemena (CD XI, 631). Premda je isprava veoma oštećena i sadržajno nepotpuna, ipak upućuje na zaključak da su se u sredini XIV. st. u Hrvatskoj južno od Velebita razlikovale nazivom, pa po tome i opsegom pravâ, dvije skupine nižega plemstva: *plemići* (nobiles) i *plemići dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske*. Tu razliku unutar hrvatskog nižeg plemstva još jasnije potvrđuje isprava kralja Ludovika od 28. XII. 1360. o parnici cetinskih plemića Grubića s knezom Ivanom Nelipčićem koja se vodila u Zadru pred kraljicom Elizabetom. Braća Grubići su na kraljevskom sudištu izjavili da su oni u Cetinskoj županiji oduvijek bili plemićima i da su se koristili onim plemićkim naslovom kojim se služe plemići dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske (nobiles duodecim generacionum regni Croacie). Izjavili su, napokon, da su u toj županiji imali baštinu (hereditas), ali da ih je knez Ivan s nje neopravdano protjerao. Nelipčić je odgovorio da braća Grubići u Cetinskoj županiji nikada nisu bili plemićima, ni imali baštinske posjede, a da ih je on dao zatvoriti zato što mu nisu plaćali porez (census) i vršili službe (servicium). Prisežnici su na kraju zaključili da Grubići ne vuku podrijetlo od "plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske", ali da su oni i "zajednica plemića kraljevine Hrvatske" (universitas nobilium regni Croacie) braću Grubiće u mjestu gdje su osobno boravili uvijek ubrajali u plemiće (semper numero et nomine nobilium conservassent et reputassent), pa njihovu tužbu napokon i odbacuju (CD XIII, 86-89). Obje isprave, za Vireviće i Grubiće, pokazuju, prema tome, da su hrvatski plemići u sredini XIV. st. nastojali ući u užu zajednicu "plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske" jer im je ona, najvjerojatnije, jamčila ključna staleška prava, prije svega sigurnost baštinskih posjeda i oslobađanje od plaćanja kraljevskih poreza, dakle upravo ona što ih je prema spisu *Pacta conventa* hrvatskom plemstvu još godine 1102. dao kralj Koloman. To znači, dakle, da u procesu dogradnje staleškog društva u Hrvatskoj južno od Velebita u sredini XIV. st., prije godine 1350, nastaje širi sloj nižega plemstva (nobiles), dok pripadnici dvanaest najistaknutijih plemena, imena kojih će nešto kasnije, na početku druge polovice XIV. st., biti zabilježena u spisu *Pacta conventa*, stvaraju, u sklopu istoga društvenog procesa, užu stalešku zajednicu "plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske". Usp. Šufflay 1915; Šufflay 1925, 48; Hauptmann 1942; Barada 1943b; Klaić 1956a; Klaić 1958-59; Klaić 1976, 593-605; Antoljak 1980. Margetić 1983d. smatra da pojam "plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske" nije službeni naziv neke posebne organizacije hrvatskih plemića, nego samo jedan od uobičajenih naziva za hrvatsko plemstvo, napose u XIV. st. (114).

NIŽE PLEMSTVO U HRVATSKOJ: OD LEGENDE DO ZBILJE (Magyar Nemzeti Muzeum, Budimpešta, Országos Széchényi-Könyvtar, Cod. lat. med. aevi No 440: trogirski rukopis *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona, 1387/88, knjižna gotica, fol. 83: "Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie")

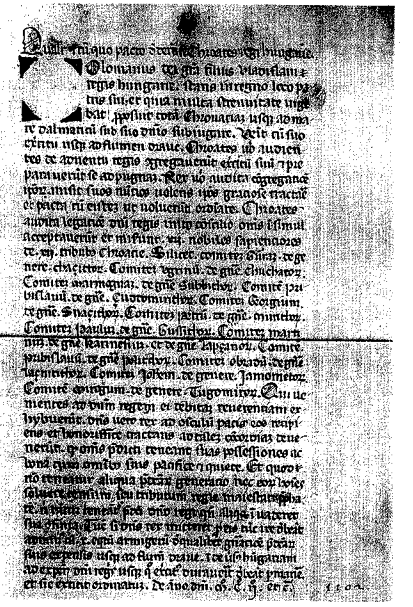

Spis poznat pod imenom *Pacta conventa* ili *Qualiter* jedno je od historiografski najkontroverznijih vrela o hrvatskom srednjovjekovlju. Povijesnoj bîti toga sastavka iz sredine XIV. st., s kroničarskim, pripovjednim značajkama, moguće je pristupiti samo uvažavanjem činjenice o njegovoj kronološkoj i sadržajnoj slojevitosti, u kojoj se prožimaju legenda i zbilja. Zbiljskom je jezgrom sastavka, po svoj prilici, misao o dogovoru što ga godine 1102. sklapaju kralj Koloman i "prvaci kraljevstva", prije svega kraljevski župani. Nedvojbeno je legendarnim slojem kazivanje o staleškim, plemićkim pravima što ih je Koloman pripadnicima dvanaest hrvatskih plemena tada, godine 1102, tobože podijelio, tj.

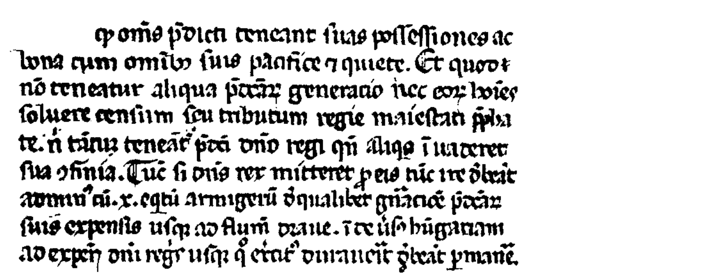

"[...] quod omnes predicti teneant suas possessiones ac bona cum omnibus suis pacifice et quiete. Et quod non teneatur aliqua predictarum generacio nec eorum homines soluere censum seu tributum regie maiestati prephate, nisi tantum teneantur predicti domino regi quando aliquis inuaderet sua confinia. Tunc si dominus rex mitteret pro eis, tunc ire debeant adminus cum X. equitum armigerum de qualibet generacione predictarum suis expensis usque ad flumen Draue, inde uersus Hungariam ad expensas domini regis, usque quo exercitus durauerit debeant permanere", tj.

"[...] da će spomenuti sa svim svojim bližnjima uživati svoje posjede i imovinu u miru i bez smetnje; da nijedno od spomenutih plemena ni njegovi ljudi nisu dužni spomenutom kraljevskom veličanstvu plaćati porez ili dohodak, osim što su spomenuti dužni gospodinu kralju kad netko napadne na njegove granice. Tada su, ako gospodin kralj pošalje po njih, dužni poći s najmanje 10 naoružanih konjanika od svakog spomenutog plemena do rijeke Drave na svoj trošak, odatle prema Ugarskoj na trošak gospodina kralja, i sve dok vojna traje moraju ostati" (prema Barada 1943).

Tako iskazana staleška prava najvjerojatnije se pojavljuju u okrilju nižega plemstva u Hrvatskoj južno od Velebita tek u času kad ih je kralj Ludovik Anžuvinac počeo osporavati obnovom kraljevske vlasti na početku 60-ih godina XIV. stoljeća.

BIBLIOTEKA

stoji u *Qualiteru*. To razdoblje, na prijelomu ranog i razvijenog srednjeg vijeka, još ne poznaje staleški organizirane društvene grupe, s izrazitim staleškim pravima (oslobađanje od plaćanja poreza), pa plemstvo (nobiles), prema *Qualiteru* nositelj dogovora s kraljem, tada u Hrvatskoj nije moglo postojati. Sadržajnu jezgru *Qualitera*, sigurnost patrimonijalnih posjeda i oslobađanje od poreza, valja pomaknuti iz godine 1102. u epohu staleškog oblikovanja u sredini XIV. stoljeća. U tom se času usredotočuju svi preduvjeti tom staleškom činu. Društvo se u Hrvatskoj usmjerava prema staleškom određivanju, plemena stječu plemićku oznaku, a vladar, kralj Ludovik, takav razvoj podupire, kako to pokazuje primjer njegova bana Ivana Ćuza i plemena Prkalj godine 1358. Takav zaključak o staleškom utjecaju kralja Ludovika ne potvrđuje, doduše, nijedna kraljevska isprava, ali se on ipak čini jedino utemeljenim. Nijedan vladar prije Ludovika nije mogao stvoriti staleški plemićki savez. U XII. i XIII. stoljeću plemstvo i njegov savez nisu mogli nastati već i zbog toga što razvoj društva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj još nije bio dospio do razine koja bi omogućila staleško oblikovanje. Osim toga, ni Arpadovići, ni Anžuvinci u doba Karla, u prvoj polovici XIV. stoljeća, nisu djelotvorno vladali Hrvatskom južno od Velebita, pa na tom prostoru stalešku ustanovu nižega plemstva nisu mogli stvoriti ili barem poduprijeti njezine već stvorene oblike.[120]

A razvoj hrvatskih plemena što od ranog srednjeg vijeka bijahu okupljena u seoskim općinama iskazuje zadivljujuću snagu otpornosti. Stvorivši nakon dugoga razvoja u sredini XIV. stoljeća čvrsto ustrojstvo plemićkih općina, što su se iz prvobitnog žarišta između Zrmanje i Krke postupno proširile daleko prema sjeveru, prema Lici i Pounju, hrvatsko je niže plemstvo sve do turskog osvajanja u prvoj četvrtini XVI. stoljeća davalo glavni biljeg tom dijelu hrvatskoga prostora.

Vlasteoske obitelji u Hrvatskoj

U početnom razdoblju toga procesa, u XII. stoljeću, kada su se imena hrvatskih plemena tek počela pojavljivati u vrelima, zaključeno je stvaranje vlasteoskog sloja na vrhu feudalnog društva u Hrvatskoj. Kraljevske utvrde, što su u ranom srednjem vijeku bile središtima županija, u razdoblju Arpadovića postaju uporištima hrvatskih dinasta. Na prijelomu XII. i XIII. stoljeća bribirski župani postaju bribirskim knezovima. Potkraj XII. stoljeća Miroslav Bribirac još uvijek nosi naziv župana (jupanus), ali njegov sin Grgur već uzima kneževski naslov (comes).[121] Promjena nazivlja nije bila formalnim činom, nego konačnom potvrdom Grgurove samostalnosti. Feudalno društvo u Hrvatskoj ulazi u epohu nesmetana cvata.

Pojava jakih vlasteoskih obitelji obilježila je u XII. stoljeću i druge dijelove Hrvatske. Neposredno nakon godine 1200. na površini povijesti naglo se pojavljuje knez Domald. Njegovo se podrijetlo ne može pouzdano odrediti, možda je potjecao iz Sidraške

[120] Niže plemstvo u Hrvatskoj južno od Velebita, u tom sklopu i "plemstvo dvanaestero plemena", nastaje na stjecištu dviju temeljnih društvenih pojava: staleškoga sazrijevanja u sredini XIV. st., s jedne, i obnove kraljevske vlasti koju provodi kralj Ludovik, s druge strane. Obnavljajući kraljevska prava, Ludovik u Hrvatsku uvodi i plaćanje zemljišnog poreza, marturine, kako to svjedoči kraljeva isprava o oslobađanju zadarskih plemića od plaćanja tog poreza za posjede unutar zadarskog distrikta iz 1360/1361. god. (CD XIII, 91-92). Dijelom tog procesa po svoj je prilici bilo i utemeljenje staleške ustanove "plemstva dvanaestero plemena" (usp. Klaić 1976, 604-605).

[121] CD II, 166-167, 1180. ("iuppanus Mirozlauus, filius Bogdanazi"); Thomas archidiaconus, 113-119 (pogl. XXXII, De Gregorio comite); Klaić 1976, 408-411.

županije.[122] Na kvarnerskom području, pak, u prvoj polovici XII. stoljeća pojavljuje se moćna obitelj knezova Krčkih. Među njima ima i sličnosti i razlikâ. Bribirci i Domald uzdižu se mimo kraljevske vlasti, jer se oslanjaju na prostor na kojemu Arpadovići nisu ostvarili jači utjecaj. Krčki knezovi, pak, dobivaju otok Krk od Mletačke Republike, pa položaj stječu djelovanjem političke vlasti.[123] Ali unatoč tome, svi se nastoje otrgnuti od utjecaja vrhovne vlasti, bilo kralja bilo Venecije. Ishod je njihovih nastojanja različit.

Sjaj i pad dinasta: knezovi Bribirski

I Bribirci, i Krčki knezovi, i Domald dopiru do feudalne moći, svaki od njih u svojemu vremenu. Prvi to postiže knez Domald, moćan u Splitu u prvim desetljećima XIII. stoljeća, utjecajan u Zadru nakon razaranja grada u IV. križarskom ratu, ali i prvi koji zauvijek nestaje iz hrvatske povijesti nakon sukoba s Arpadovićima i Bribircima (Grgur) o kneštvo u Splitu.[124] Nakon Domaldova pada i konačnog gubitka kneštva u Splitu (1237), tijekom nešto manje od jednog stoljeća raste moć Bribiraca. Oko godine 1300. na vrhuncu su uspona. Za Pavla i njegovih sinova prostor vladanja im se širi od istočnojadranskih gradova i srednjovjekovne Hrvatske do Bosne. Većega sjaja u feudalnom ustrojstvu hrvatskih zemalja od onoga Bribiraca nitko nije ostvario. Ipak, u ocrtavanju njihova sjaja ne mogu se zanemariti uzroci njihova pada.

U razvojnom luku Bribiraca, od prve polovice XIII. do sredine XIV. stoljeća, primjetna su tri prekida u njihovu djelovanju, uvjetovana pritiskom kraljevske vlasti. Prvi je prekid, za Bele IV. u sredini XIII. stoljeća, najblaži i za razvoj Bribiraca bez većih posljedica. Uspostava Beline vlasti u dalmatinskim gradovima nakon provale Tatara 1242. god. i iznenadni silazak Arpadovića na istočni Jadran prekidaju prvo razdoblje bribirskih kneštava u komunama. Nakon Beline smrti (1270) Bribirci se u 70-im godinama ubrzo ponovno uzdižu i stječu kneštva u jadranskim gradovima. Razdoblje između 1270. i 1320. god. epoha je cvata obitelji Bribirskih, ali u isti mah i dinastički prijelomno doba, u kojemu odumire dinastija Arpadovića, a Anžuvinci tek utvrđuju svoje ugarsko-hrvatsko prijestolje. Dinastička slabost i bribirski sjaj dva su usporedna, uzajamno ovisna procesa. Gašenje stare i nejakost nove dinastije na budimskom prijestolju pogodna su podloga usponu Bribiraca. Ni Venecija se na istočnom Jadranu ne može oduprijeti njihovoj moći. Na prijelomu XIII. i XIV. stoljeća prostor bribirske vlasti širi se i na Bosnu.

Ali da bismo shvatili i uspon Bribiraca i vlasteosko ustrojstvo srednjovjekovne Hrvatske, valja istaknuti da u čitavom razdoblju uspona Bribirci nemaju primjerena protivnika, izuzevši Veneciju. Bilo bi nepovijesno postaviti pitanje: kako bi izgledao razvoj Bribiraca da se u posljednjim desetljećima XIII. stoljeća nije ugasila stara dinastija?, ali stanovit odgovor pruža već prvo jačanje nove dinastije Anžuvinaca. Oko godine 1320. Karlova je vlast u vidnom usponu. Bribirci su istodobno oslabljeni Pavlovom smrću 1312. god., ali i Mladenovim sukobima s Trogirom i Šibenikom te nesuglasjem između braće. Prvim jačim pothvatom kraljevske vlasti i porazom Mladena II. kod Blizne drugi put je zaustavljen razvoj Bribiraca. Ali to nije samo časovit prekid utjecaja

[122] Švob 1955; Klaić 1976, 409-411.

[123] Klaić 1901, 79-157.

[124] Nakon mletačko-križarskog osvajanja Zadra Domald 1203. postaje knezom u Zadru (CD III, 41, veljača 1204), ali se već 1205. god. grad ponovno predaje Mlečanima. Domald ubrzo zatim stječe kneštvo u Splitu: prvi put se spominje kao splitski knez 1207. god. (isto, 67). Istodobno je porasla i moć Bribiraca, pa Splićani 1221. zbacuju Domalda i biraju za kneza Bribirca Višena (Thomas archidiaconus, 93, 99). Domald se 1229. god. ponovo vraća na splitsko kneštvo, pošto su Splićani zbacili Bribirca Grgura (isto, 114). O odnosu Domalda i Andrije II.: Klaić 1976, 364; Domald i Bribirci: Klaić 1897, 23-33; Klaić 1976, 410-412; usp. Švob 1955.

kao u doba Bele IV, to je kraj epohe sjaja. Četvrt stoljeća Bribiraca na istočnom Jadranu, do gubitka Ostrovice (1347) i smrti Mladena III. (1348) blijedi je odraz nekadašnje moći, preludij pada, treći i konačni prekid dvostoljetnog razvoja obitelji.[125]

Uzroci pada Bribiraca bijahu složeni. Među njima je bila važna već i njihova dinastička moć, nespojiva s političkim gledištima jake kraljevske vlasti. Dvije moći, feudalna i kraljevska, nisu mogle istodobno postojati na istom prostoru srednjovjekovne Hrvatske. Anžuvincima, uostalom, ne smetaju samo knezovi Bribirski. Na putu prema središnjem dijelu istočnojadranske obale Ludoviku je prepreka i knez Nelipac. Kralj uklanja i Bribirce i Nelipčeve nasljednike. U sukobu s ojačalom kraljevskom vlašću opada moć vlasteoskih zajednica u Hrvatskoj. U sredini XIV. stoljeća nekadašnju ulogu Bribiraca na istočnom Jadranu preuzima kralj Ludovik. Hrvatska izlazi iz feudalne i ponovno ulazi u kraljevsku epohu povijesti.

Od Krčkih do Frankapana

Razvojna crta Krčkih knezova bijaše bitno drukčija od one Bribiraca. Prije svega, njihov je rast bio sporiji, oprezniji, ali i općenito čvršći, trajniji. Dijelom je tome bila uzrokom i činjenica da su bili smješteni na geopolitički manje osjetljivu prostoru od onoga na kojemu bijahu Bribirci. Pa i sami počeci Krčkih bijahu skromniji. Dok su Bribirci već u XI. stoljeću bili kraljevski župani Trpimirovića, a njihova tvrda uporišta, Bribir i Ostrovica, izvanredno strateški smještena u zaleđu između Zadra i Šibenika, Krčki se u povijesti pojavljuju tek u XII. stoljeću, i to razmjerno skromno kao mletački vazali, ograničeni opsegom otoka Krka. Čini se, doduše, vjerojatnom teza da Krčki knezovi već u XII. stoljeću šire svoju vlast i na susjedno hrvatsko kopno (Vinodol),[126] ali valja istaknuti da se na tom dijelu istočnog Jadrana ni u XII. ni u XIII. stoljeću ne sudaraju znatnije ni s jednom političkom vlašću. U sredini XIII. stoljeća postaju gospodarima Senja. Time su doprli do geopolitički najvažnije točke njihova vladanja, ali to širenje ne izaziva otpor ni Arpadovića ni Anžuvinaca u XIV. stoljeću. Ludovik 1347. god. pomiče Bribirce s istočnog Jadrana u Slavoniju (Zrin), ali se ne sukobljava s Krčkim knezovima jer za to nema nikakva razloga. Krčki posjedi, od Krka do Vinodola i Modruša, daleko su izvan glavnog Ludovikovog smjera kojim kralj prodire prema Jadranu. Posjedi kneza Nelipca i Bribiraca, nasuprot tome, bili su na strateški važnom potezu što je Ludovika vodio prema Zadru. Posjedi Krčkih knezova bijahu u zavjetrini Kvarnerskog zaljeva. Oni jesu vladali komunikacijski važnim Senjom, ali taj grad Ludoviku nije bio strateški odlučan. Od njega nije imao kamo prodirati prema Jadranu. Ispred Senja se nisu nalazila mletačka uporišta kao što se ispred Ostrovice nalazio Zadar. S takvim geopolitičkim odnosima i knezovi Krčki usklađuju svoje djelovanje. Ostaju sklonjeni u tišini Kvarnera, ne ulaze u sukob ni s Anžuvincima ni s njihovim nasljednicima (Žigmund), dapače, u doba protudvorskog pokreta na strani su budimskog kralja.

Kratkotrajni cvat na Kvarneru

Takav položaj i takvo djelovanje omogućuju Krčkim knezovima rast utjecaja u času kada na prijelomu XIV. i XV. stoljeća naglo slabi kraljevska vlast u Hrvatskoj. Kao da

[125] O Bribircima: Klaić 1897; Antoljak 1972; Klaić 1976, 407-450.

[126] Margetić 1980, 15-37; suprotno gledište: Klaić 1988, 66-67; o Krčkim knezovima: Klaić 1901; Klaić 1970.

su svoje snage u tišini pripremali očekujući čas uzleta. U trenutku kasnosrednjovjekovnog prijeloma na poprištu povijesti od svih su starih feudalnih dinasta u Hrvatskoj ostali samo Krčki knezovi na sjevernom, a Krbavski knezovi i posljednji Nelipčić, Ivaniš, na srednjem Jadranu. Na početku XV. stoljeća od njih je najjači krčki knez Nikola (1392 – – 1432). On je toliko moćan, a njegova vlast ni od koga ugrožavana, da prihvaća humanističku modu svojega vremena i svojemu rodu dodaje novi naziv: "de Frangepanibus".

Nikolin uspon ne može zaustaviti ni kralj Žigmund, pa se ograničava samo na novčane probitke. Za dvije potvrde banskog naslova uzima od Nikole ukupno 42 000 dukata, a za uzvrat mu predaje u zalog brojne posjede u Hrvatskoj.[127] Vlast Frankapana protegla se do rijeke Cetine na središnjem dijelu istočnog Jadrana. Oni se nalaze pred ostvarenjem moći, jednake onoj Bribiraca, ali se njihov uspon odjednom prekida. Uzrokom nije kraljevska vlast, kao u slučaju Bribiraca, nego unutarnji odnosi u obitelji Frankapana. Doduše, i Žigmund nastoji oslabiti moć Frankapana, ali tek nakon Nikoline smrti 1432. godine. Da bi spriječio širenje frankapanskih posjeda i na prostor Nelipčića u južnoj Hrvatskoj, što su ih Frankapani stekli ženidbom Nikolina sina Anža s Katarinom, kćerkom Ivaniša Nelipčića, kralj naređuje Anžu da nakon Ivaniševe smrti (1434) posjede Nelipčića, sada Frankapana, preda kruni. Izbija sukob oko baštine Nelipčića, ali Anž umire već godine 1436, a sporne posjede stječu Talovci. Pa ipak, opadanje moći Frankapana i njihov kratkotrajni cvat na Kvarneru kolikogod potaknuti Žigmundovim sukobom s Anžom, ipak su prije svega bili plodom animoziteta između preostale sedmero braće. Oni napokon 1449. god. dijele posjede Frankapana u osam dijelova. Moć je Frankapana nakon podjele posjeda za nekoliko desetljeća bila prigušena. Istodobno su i vanjski pritisci na frankapanske posjede i taj dio srednjovjekovne Hrvatske postajali sve jačima.

Sve do sredine XV. stoljeća frankapanski posjedi bijahu u najspokojnijem dijelu hrvatskoga prostora. Ali turskim osvajanjem Bosne 1463. god. strateški su se odnosi naglo promijenili. Jadranski dijelovi frankapanskih posjeda postali su važni i budimskom kralju i Veneciji. Matijaš Korvin oduzima 1469. god. Senj Frankapanima da bi na potezu od Jajca do Jadrana ojačao protuturski bedem. Venecija, pak, 1480. god. prisvaja frankapansko ishodište, otok Krk.[128] Težište frankapanskih posjeda pomaknuto je time s jadranske obale prema hrvatskom zaleđu.

Uspon vlastele u Slavoniji: Babonići

Društveni preduvjeti za razvoj vlasteoskih obitelji ni na kojem dijelu hrvatskih zemalja nisu bili tako pogodni kao u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, od Gvozda do okružja istočnojadranskih gradova. Od Kvarnera do Cetine bijahu od XII. stoljeća nanizana područja feudalnih dinasta, dijelom na samom Jadranu (Krčki knezovi, omiški Kačići), dijelom u neposrednom zaleđu jadranske obale (Krbavski knezovi, Bribirci, Nelipčići). U Slavoniji sjeverno od Gvozda, gdje je i djelovanje kraljevske vlasti bilo jače, ostvarenje vlasteoske moći bijaše teže. Ipak, u gotovo istom razdoblju u kojemu su u Hrvatskoj svoj dinastički prostor stvarali Bribirci, u Slavoniji su do takve moći doprli Babonići.[129]

Prvi Babonići, knezovi Baboneg i Stjepan, pojavljuju se u hrvatskoj povijesti u sredini XIII. stoljeća, ali su nosiocima uspona te obitelji u drugoj polovici tog stoljeća bili

[127] Klaić 1901, 213, 218.

[128] isto, 258-263, 273-283.

[129] O Babonićima: Klaić 1976, 343-357; Antoljak 1983.

Stjepanovi sinovi, prije svega Stjepan II. i Radoslav. Oni u sukobu s drugim slavonskim feudalcima, banom Joakimom Pektrom i Gisingovcima, šire svoje posjede južno od Save. U sukobu s Joakimom Pektrom i njegovim pristašama Stjepan II. dobiva grad Steničnjak u Gorskoj županiji koji postaje uporištem Babonića. Gisingovci mu mirom godine 1278. prepuštaju županije Pset, Goricu, Gaj, Drežnik i Novigrad. Pošto je, pak, Stjepanov brat Radoslav protegnuo svoju vlast i na županije Glaž, Vrbas i Sana, Babonići su u 80-im godinama XIII. stoljeća stvorili golemi dinastički prostor u Slavoniji. On se protezao čitavim područjem južno od Save, od Kupe gotovo do rijeke Bosne.[130]

Bilo je to istodobno s početnom epohom bribirskog uspona u Hrvatskoj, ali je među Bribircima i Babonićima bilo još sličnosti. I Babonići su, kao i Bribirci južno od Gvozda, iskoristili dinastički prijelom Arpadovića i Anžuvinaca. Na razmeđu XIII. i XIV. stoljeća nositeljima su obiteljskog razvoja Stjepan III, Ivan, Radoslav II. i Oto, sinovi Babonega II, najstarijeg brata Stjepana II. i Radoslava. Napuljski kralj, Anžuvinac Karlo II, potvrđuje 1300. god. braći onaj dio Slavonije što se protezao "od Njemačke do Bosne i od rijeke Save do planine Gvozd".[131] Taj je kraljevski izričaj sam po sebi svjedočio o prostornom zamahu Babonića, a kada je 1310. god. najstariji od četvero braće, Stjepan III, postao slavonskim banom, obitelj je bila na vrhuncu moći. Ban Stjepan se tada mogao obratiti mletačkom duždu Petru Gradenigu i poput vladara obećati zaštitu mletačkim trgovcima na području Babonića.[132]

Ali uspon Babonića ubrzo je prekinut, u razvoju što se i kronološki i djelovanjem dodiruje s obiteljskom krivuljom Bribiraca. Nakon smrti Stjepana III. (1316) u časti slavonskog bana naslijedio ga je brat Ivan. On je, doduše, još i proširio posjede Babonića u Slavoniju sjeverno od Save, a 1322. god. bio je jednim od sudionika u pobjedi nad Mladenom II. kod Blizne, ali se još iste godine morao povući s banske časti.[133] Obiteljski razvoj Babonića time nije bio prekinut, ali je njihov uspon bio zaustavljen. U sukobu s banom Mikcem sinovi Stjepana III. gube 1327. god. obiteljsko uporište Steničnjak i desetak godina kasnije prelaze u službu Habsburgovaca, austrijskih vojvoda. Težište obiteljskih posjeda postupno se pomiče prema Pounju. Sinovima Radoslava II, Nikoli i Dujmu, koji će prvi nositi naziv "od Blagaja", Karlo Anžuvinac 1330. god. potvrđuje Ostrožac, a Ludovik 1360. god. dvojici sinova Stjepana III, Dioniziju i Pavlu, daje Krupu.[134] Dujam i njegovi sinovi utemeljuju novu obitelj knezova Blagajskih.

Podijeljena društva

Do sredine XIV. stoljeća na hrvatskom se prostoru, dakle, stvorio sloj staleški omeđenih grupa na vrhu i u sredini društvenog ustrojstva. Taj je sloj društvenih grupa bio raznorodan, prije svega opsegom djelovanja na razvoj zajednicâ, pa i regija. Golemi raspon razdvaja, primjerice, društveni položaj vinodolskih "plemenitih ljudi" od moći i vlasti što ih imaju vlasteoske obitelji u Hrvatskoj i Slavoniji ili patricijat u komunalnim društvima na istočnom Jadranu. Ali sve je te društvene skupine, ma koliko međusobno bile različite opsegom moći i utjecaja, spajala činjenica njihove izdvojenosti u strukturi

[130] CD VI, 240-242, 544; Klaić 1976, 347-349.

[131] isto, VII, 388-389; Klaić 1976, 351.

[132] Listine I, 255-256; Klaić 1976, 352.

[133] O Ivanu Baboniću u bitki kod Blizne: Miha Madijev, Kronika, 174-175; Klaić 1976, 355.

[134] CD IX, 534-537; XIII, 194-195; Klaić 1976, 517-519; Antoljak 1983, 309.

društvene zajednice. To je prije svega značilo da su te društvene skupine raspolagale većim opsegom pravâ nego što su ih imali drugi pripadnici društvene zajednice.

Zbog toga su se na kraju dugoga razvoja što je započeo u ranom srednjem vijeku i završio u osvit kasnog srednjeg vijeka u gotovo svim vrstama zajednica na hrvatskom prostoru oblikovala duboko podijeljena društva. Grupama moćnih bile su suprotstavljene skupine ili barem njihovi slabije određeni slojevi manje utjecajnih pripadnika zajednice. Staleške značajke plemićkog i vlasteoskog sloja točno su utvrđene, njihove društvene grupe i pravno i biološki zatvorene. Preostalo stanovništvo, da bi štitilo vlastite interese, nastoji slijediti načelo društvenog izdvajanja, ali takav cilj može samo iznimno ostvariti.

Neplemićke grupe i komunalna društva

Najviši stupanj društvenoga izdvajanja neplemićko stanovništvo ostvaruje, nimalo slučajno, u komunalnim društvima na istočnom Jadranu. Gradskom patricijatu se u kasnom srednjem vijeku suprotstavlja gradski *puk* (populus). Kao što su se plemići okupljali u komunalnim vijećima, tako su se pučani u XV. stoljeću počeli okupljati u svojim skupštinama što su ih nazivali *školama* (scuola) ili *kongregama*. Ali pučanska je kongrega u kasnom srednjem vijeku samo prividno, u načelu, okupljala i štitila cjelokupno neplemićko stanovništvo, sav gradski puk. Jer, jednakim su procesima društvenog razdvajanja bili podvrgnuti i sámi pučani kako je to bila i cjelina društvene zajednice. I iz njihova se krila u drugoj polovici XIV. stoljeća počeo izdvajati sloj najimućnijih i najuglednijih kako se do XIV. stoljeća iz cjeline stanovništva izdvajao patricijat. Taj sloj pučana društvenu izdvojenost potvrđuje i osigurava drukčijim pravnim položajem. Dok najveći broj pučana u dalmatinskim gradovima ima pravni položaj *stanovnika* (habitator), sloj najuglednijih pučana, u kojega se slijevaju i domaći ljudi i došljaci-stranci, dobiva položaj *građanina* (civis). Nasuprot pripadnicima patricijata, koji se u kasnom srednjem vijeku staleški određuju kao *plemeniti građani* (nobiles cives), stoji razmjerno uska skupina *građana* (cives). Glavnina gradskog stanovništva, pučani ili u mletačkim izvorima *mali puk* (popolo minuto), ostala je nakon godine 1400. izvan te dvije, staleški određene skupine ljudi koje tvore društveno uglednu elitu u istočnojadranskim gradovima. Na kraju srednjovjekovlja u njima je stanovništvo bilo podijeljeno u tri sloja, različita opsegom pravâ i društvenih mogućnosti. Od patricijata preko građanstva društveno je ustrojstvo završavalo u svojoj osnovici, najbrojnijem sloju pučana zajednice.[135]

Sve skromnije razdvajanje

I u drugim su gradskim društvima na hrvatskom prostoru, izvan pojasa komunalnih društava na istočnom Jadranu, u kasnom srednjem vijeku bili primjetni procesi društvenog razdvajanja njihovih pripadnika, ali su staleške razlike u njima bile slabije.

[135] Novak G. 1957, 259-262; Novak-Sambrailo; Klaić 1976, 157-168; Klaić-Petricioli, 222-241; Raukar 1977a, 56-65; Raukar 1980-81, 180-183; Lučić 1991, 233-235.

U kraljevskim gradovima Slavonije stanovništvo se u kasnom srednjem vijeku dijelilo, za razliku od dalmatinskih gradova, u dvije glavne skupine: građane i stanovnike. Vrijeme oblikovanja društvenih skupina bijaše u njima prekratko da bi se mogao razviti sloj gradskog plemstva, onako društveno moćan i utjecajan kao u istočnojadranskim komunama. I u slavonskim gradovima su postojale društvene razlike, ali društvene grupe nisu bile ni tako jako staleški određene ni onako suprotstavljene kao u dalmatinskim gradovima.[136]

Još je slabijom bila podjela ljudi u kvarnerskim općinama, navlastito u vinodolskim gradovima. Staleški su procesi i u njima sazrijevali, pa se do početka XV. stoljeća i u Vinodolu oblikovao plemeniti sloj *vlastele*. Ali premda se taj sloj isticao povlaštenim položajem i bio oslobođen od plaćanja poreza, ipak je vrlo utemeljena pretpostavka da se on ni brojnošću ni položajem u općini nije mogao znatnije odvajati od glavnine stanovništva što ga Vinodolski zakon potkraj XIII. stoljeća naziva *kmetovima*, a vrela s početka XV. stoljeća *pučanima*. Skromnija razvojna osnovica od one u drugim gradskim središtima na istočnom Jadranu i, još više, u kasnom srednjem vijeku sve jača feudalna vlast Frankapana otežava neko jače razdvajanje u društvenom ustrojstvu vinodolske općine.

Izdvajanje u seoskim društvima

Složenost društvenog grupiranja u hrvatskom srednjovjekovlju upotpunjuje njegova ljudska i proizvodna osnovica – seosko društvo. Ni na vlastelinstvima srednjovjekovne Hrvatske ili Slavonije ni na distriktualnim područjima istočnojadranskih gradova selo ne raspolaže gotovo nikakvim mogućnostima staleškog okupljanja. Seoska područja ili distrikti gradskih središta na istočnom Jadranu činila su s njima jedinstven komunalni prostor, ali je staleška razdioba bila ograničena na stanovništvo unutar gradskih bedema. Razumije se, i unutar seoskih društava pojedinci su se u kasnom srednjem vijeku imućnošću razlikovali od drugih članova zajednice. Katkad je i kmet u zaleđu komunalnih društava u Dalmaciji stjecao opsežni zemljišni posjed cijena kojega je bila i 200 dukata.[137] Ali niti je broj tako imućnih pojedinaca bio osobito velik, niti je selo raspolagalo s tako razvijenom upravnom organizacijom koja bi mogla okupiti skupine istaknutijih i time im omogućiti isticanje staleških obilježja. Dalmatinsko selo zbog toga samo dopunjuje društvenu razdiobu gradskog središta komune. Dosljedno tome, javnopravni spomenici, prije svega gradski statuti, za cjelokupno distriktualno stanovništvo komunâ upotrebljavaju samo prostorni naziv: *distriktualci*, jer se drukčiji, s društvenim ili staleškim oznakama nije ni mogao razviti. Stoga je, kako je prije istaknuto, i društveni obzor seoskih zajednica bio sasvim drukčiji od onoga u društveno neusporedivo složenijim gradskim društvima.

U Hrvatskoj sjeverno i južno od Velebita, te u Slavoniji temeljni kmetski sloj na selištima vlastele ili crkve bio je još više udaljen od mogućnosti društvenog okupljanja nego što je bio distriktualac na okružjima dalmatinskih gradova. Agrarno stanovništvo na hrvatskom i slavonskom selištu samo je osnovica na kojoj je podignuto staleško ustrojstvo feudalnog društva.

---

136 Primjer zagrebačkoga Gradeca: Kampuš-Karaman, 41-66; Klaić 1982b, 216-229.

137 Zadarski plemić Šimun Begna prodaje 1497. god. svojemu kmetu zemljišni posjed u Varikašanima, selu u zadarskom distriktu, za 200 dukata (PAZ, SZN, Franciscus Minutius, B.I, F.I, 23.II.1497; Raukar 1977a, 144).

9. Moć posjedovanja i moć vladanja

Uloga imućnosti

Pripadnost društvenoj grupi i njezino staleško okrilje bili su važnom sastavnicom u materijalnom i misaonom životu srednjovjekovnog čovjeka, osloncem njegove društvene sigurnosti. Stvaranje društvene grupe i uključivanje pojedinca u njezin zaštitni okvir bili su samo završnim činom dugoga procesa što su ga odredili brojni razvojni preduvjeti, od materijalnih i pravnih okolnosti do misaonih značajki. U zbiru preduvjeta stupanj imućnosti bijaše pojavom što je trajno, do kraja srednjega vijeka djelovala na oblikovanje i mijene društvenih grupa.

U strukturi društvenih zajednica oblici posjedovanja su dopunjavali suprotnosti što bijahu plodom staleških razlika. Srednjovjekovni ljudi jako su se dijelili po imućnosti. To se uglavnom poklapalo sa staleškom podjelom društva. Društvene grupe elite, od feudalne vlastele do gradskog patricijata, redovito su raspolagale velikim bogatstvima. Što se više spuštamo prema sredini i donjim dijelovima društvenog ustrojstva, imućnost opada, postaje skromnijom, sve do slojeva nemoćnih i osiromašenih. Ali ako takav odnos između materijalne osnovice i društvenog položaja pojedinca ili grupe valja smatrati svojstvenim srednjovjekovnom društvu, nužno je upozoriti da taj odnos nije bio statičan i nepromjenljiv. Imovne mijene i gospodarska nazadovanja mogli su u srednjem vijeku zahvatiti sve slojeve društva, dapače, i pripadnike elite. U kasnom srednjem vijeku gotovo pred našim očima iščezavaju neke obitelji dalmatinskog patricijata, steže se njihova biološka, a time i posjedovna osnovica.[138] I neka od hrvatskih plemena u istom su razdoblju podvrgnuta djelovanju gradskog središta što postupno mrvi njihov baštinski zemljišni posjed. Napokon, razdvajanje vlasteoskih obitelji u ogranke i nestajanje nekih od njih, primjerice u rodu Frankapana nakon diobe 1449. god., također je znak procesa društvenog nazadovanja.[139]

Ishod takvih procesa mogao je biti različit. Ni osiromašene plemićke obitelji ne bismo smjeli smatrati sasvim iznimnom, gotovo nezamislivom pojavom jer bi ona mogla odudarati od uobičajene predodžbe o sjaju plemstva. One obitelji elite koje se postupno gase najčešće iščezavaju s obzorja u potpunoj šutnji vrela, pa uzroke i slijed propasti ne možemo potanko pratiti. Ipak, u njima ima, doduše rijetkih, ali i pouzdanih svjedočanstava o sirotinjstvu u plemićkim obiteljima. Kada, na primjer, Dubrovčanin Šimun Rastić u sredini XIV. stoljeća oporučno ostavlja žita u vrijednosti od 50 perpera dvadesetorici siromašnih plemića, a Nifiko Gundulić stanovit iznos novca siromašnim plemićkim djevojkama, te obavijesti neprijeporno svjedoče o egzistencijalnim tegobama u redovima dubrovačkog patricijata.[140] Teško je, dakako, reći koliko su takvi primjeri bili česti, tim prije što se navedeni odnose na razdoblje epidemije "crne smrti" u Dubrovniku 1348. god. i nakon nje, ali ih ipak nipošto ne smijemo zanemariti.

Bogatiji i skromniji

Unatoč takvim pojavama što su društvene procese u hrvatskom srednjovjekovlju činile još složenijima, raspon između imućnosti i oskudice bio je najprimjetnijim obi-

---

138 Primjer Zadra i iščezavanje obitelji Cotopagna, Qualis i Saladini (Raukar 1977a, 116-118).

139 Klaić 1901, 234-236.

140 CD XI, 455; XII, 295; Raukar 1980-81, 187-188.

ljежjem ljudske svakodnevice. On se iskazivao u gotovo svim oblicima materijalnog i duhovnog života. Vrelima ga pratimo u opsegu posjedovanja i visini prihodâ, u stupnju udobnosti ljudske svakodnevice i u razini obrazovanosti ili mogućnosti stvaralaštva, od pojedinca do društvene grupe.

Raspon u opsegu posjedovanja i visini prihodâ što ih u hrvatskom srednjovjekovlju ostvaruju društvene skupine, od vrha do dna ljestvice, bio je veoma velik. Moglo bi se slikovito reći da je provalija imućnosti razdvajala slojeve elite od skupinâ skromnijih. Područja vladanja dinastičkih obitelji i njihove posjede, od vlastelinstva do tvrdih gradova, jedva možemo uspoređivati s posjedovnom osnovicom bilo koje druge društvene grupe na području hrvatskih zemalja. Prostor i opseg prihoda Bribiraca oko godine 1300. ili Frankapana oko godine 1430, dakle u času njihova krajnjeg uspona, imaju dinastičke značajke i gotovo kraljevski sjaj. Nikola Frankapan je u sredini prve polovice XV. stoljeća toliko gospodarski moćan da može posuditi kralju Žigmundu, nakon dva naslova bana Hrvatske i Dalmacije, veoma visoki iznos od 42 000 dukata.[141] To ocrtava društvenu i političku moć onih obitelji, vladanje kojih se protezalo velikim prostorima, katkad gotovo čitavim regijama, prije svega Hrvatskom i, nešto manje, Slavonijom. Plemićke obitelji na istočnom Jadranu što posjedovanjem bijahu ograničene na prostor komunalnih društva, nisu se, dakako, mogle imućnošću uspoređivati s obiteljima hrvatske vlastele. Ali unutar komunâ, u odnosu spram njihova prostora, one su se isticale jednako opsežnom posjedovnom podlogom kao i vlasteoski rodovi u Hrvatskoj i Slavoniji.

Imovna moć gradske elite

Gospodarska i društvena moć patricijata obilježava čitavo srednjovjekovno doba u istočnojadranskim gradovima. Vrelima je pratimo od prvih podataka o imućnosti zadarskog priora Andrije na početku X. stoljeća do kasnog srednjeg vijeka.[142] Zadarski plemić Šimun Detriko u sredini prve polovice XV. stoljeća imao je veoma veliki zemljišni posjed, površinom veći od 500 ha. Drugi pripadnici elite, kao Krševan Civalel u drugoj polovici XIV. stoljeća, po vrsti posjeda se razlikuju, pa se podjednako usmjeravaju prema zemljištu, stoci ili solanama. Neki, pak, usporedo sa zemljišnim posjedom što vrši ulogu staleškog znaka patricijata, stječu velik broj kuća: splitski plemić Kamurcije Franjin posjedovao je u Splitu u drugoj polovici XIV. stoljeća 17 kuća. Takva je posjedovna moć usmjeravala i mentalno ustrojstvo elite. U stegnutom prostoru komunalnih društava stvarala je svijest o vlastitoj moći, osjećaj ponosa u krugu patricijata. Imućni zadarski plemić Šimun Begna ne propušta istaknuti u jednom dokumentu iz sredine XV. stoljeća da je vrijednost njegove imovine viša od 10 000 dukata.[143]

Takva imovna moć omogućila je plemstvu udobnost svakodnevnog života, pa i raskošni ugođaj u njihovim palačama i, naravno, tako visoku razinu obrazovanosti i duhovnog stvaralaštva kakva nije mogla biti dostižna pripadnicima skromnijih slojeva

[141] Klaić 1901, 213, 218.

[142] Rački, Doc., 17-19; CD I, 26-28 (oporuka zadarskog priora Andrije 918); o dalmatinskom patricijatu: Mahnken 1960; Frejdenberg 1966.

[143] O zemljišnom posjedu obitelji Detriko: Raukar 1977a, 120-121; o Krševanu Civalelu: PAZ, SZN, Raymundus de Modiis, B.I, F.III/2, popis njegove imovine, 7.XI.1384; Inventar Civalela; Raukar 1977a, 119-120, 288-289; o splitskom plemiću Kamurciju Franjinu: PAZ, SA, Petar iz Sarzane, sv. 8/2, 185-187' (oporuka i popis imovine ser Camurtij Francisci, 23.VII.1372); Raukar 1984, 99; o Šimunu Begni: PAZ, SZN, Nicolaus Benedicti, B.I, F.I/5, 20.I.1440; Raukar 1977a, 291.

stanovništva. Razinom imućnosti i načinom života patricijatu su se u dalmatinskim gradovima mogli približiti samo najistaknutiji predstavnici građanskog sloja pučana. Oni, doduše, nisu mogli preskočiti društveni i staleški bedem što ih je odvajao od patricijata, ali su mu se mogli približiti poslovnošću, imućnošću i obrazovanjem. Prvi podaci o jednoj obiteljskoj knjižnici u Hrvatskoj, u kojoj se nalazio i bogato opremljeni rukopis Danteove *Božanstvene komedije*, potječu, kako je istaknuto, iz popisa imovine jednog zadarskog građanina, suknara Mihovila iz godine 1385.[144] Taj podatak nije samo dragocjeno svjedočanstvo o intelektualnoj razini obalnog dijela hrvatskih zemalja nego i društveno znakovita činjenica.

Na suprotnoj strani posjedovanja

Oni, pak, iz neusporedivo brojnije skupine srednjovjekovnih ljudi na suprotnim razinama posjedovanja, od imovno skromnijih do egzistencijalno ovisnih, bijahu nepremostivom društvenom provalijom udaljeni od slojeva bogatih i moćnih, bilo da su pripadali gradskim bilo seoskim društvima. Popis imovine nekog Hrvatina Petkovića, težaka iz splitskog predgrađa (1436), što ga više-manje slučajno odabiremo iz mnoštva njemu jednakih, otkriva sve. On je posjedovao skromnu potleušicu na tuđem zemljištu, nešto loze što ju je sâm zasadio na jednako tuđem zemljištu i nešto ručnog alata što bijaše nuždan da bi lozu mogao obrađivati.[145] To bijaše sva težakova imovina. Ona mu je omogućavala preživljavanje na uskoj granici što ga je dijelila od sirotinjstva, ali i davanje težačke rente od jedne četvrtine ili trećine priroda vlasniku zemljišta, na kojemu je vlastitim trudom podigao čokote loze.[146] Još je krhkijom bila ta granica u nekog Mateja Radivojeva iz Stomorina sela, u blizini Zadra. U sredini XV. stoljeća on je posjedovao samo jednu trećinu magarca i jednu trećinu od 17 ovnova i, kako se to u dokumentu izričito kaže, ništa više.[147] A taj raspon posjedovanja, od bogatijih do siromašnijih, bio je, zapravo, još dublji jer je na sámom okrajku društava postojao i sloj sasvim ovisnih, koji ničega nije imao, pa niti tako skromne imovine kao Hrvatin ili Matej.

Blizina i daljina vladanja

Raspon posjedovanja u društvenoj zajednici bio je već od ranog srednjeg vijeka ovisan i prožet s društvenim i pravnim položajem pojedinaca i grupa. Ta slojevita odvojenost moćnih od skupinâ skromnijih najljepše se iskazivala u pojmu vladanja, u većoj ili manjoj mogućnosti upravnog, zakonodavnog i sudskog djelovanja. Opseg vladanja bio je određen vrstom društvene zajednice i stupnjem njezine političke zasebnosti, te staleškim položajem društvene grupe i njezinih pripadnika. Kako su ti preduvjeti bili različiti u lepezi društvenih zajednica na hrvatskom prostoru, to su i oblici vladanja u njima nužno bivali različiti. Ono će se u nekima od njih iskazivati kao cjelovito političko

[144] Stipišić 1967; usp. Frejdenberg 1977.

[145] PAZ, SA, Dominik de Manfredis, sv.21/1, 8, 1.VII.1436.

[146] O zemljišnim odnosima i težaštini u srednjovjekovnoj Dalmaciji: Medini 1920; Roller 1955; Klaić 1971c; Frejdenberg 1972; Raukar 1977a, 80-104; Lučić 1991, 230-233. O zemljišnim odnosima na splitskom srednjovjekovnom području: Jelaska, 71-107.

[147] PAZ, SZN, Johannes de Calcina, B.II, F.IV, 183, 1448.

i zakonodavno djelovanje, a u drugima će jedva dopirati do ograničenih sudskih nadležnosti. Razlike u opsegu vladanja određivat će i društvenu pripadnost nositelja vladanja. U društvenim zajednicama koje su posjedovale potpunu zakonodavnu i političku vlast nosiocima vladanja bile su društvene grupe elite. U drugima su skromni elementi upravnih i sudskih nadležnosti redovito bili protegnuti na cjelinu zajednice jer unutar nje nisu ni postojali preduvjeti za izdvajanje društveno utjecajnijih skupina. Blizina i daljina vladanja u društvenoj je zajednici ovisila, prema tome, o stupnju njezine društvene individualizacije i o moći društvenih grupa što su se razvile u njezinom okrilju.

Ograničavajući se ovdje na društveno određivanje vladanja unutar društvenih zajednica, što znači da se neće razmatrati utjecaj vlastele i plemstva u upravnim tijelima i institucijama povijesnih pokrajina ili kraljevstva, gdje je banska čast, primjerice, pripadala samo vlasteoskim i plemićkim obiteljima, istodobno i sudionicima staleških sabora kraljevine Hrvatske i Slavonije, valja reći da su cjelovitu upravnu, zakonodavnu i sudsku vlast na hrvatskom prostoru ostvarila samo komunalna društva na istočnom Jadranu. Vladanje je u njima već u ranom srednjem vijeku bilo u rukama skupinâ najuglednijih, da bi u osvit kasnog srednjeg vijeka postalo staleškom povlasticom patricijata. Od vremena staleškog zatvaranja u sredini XIV. stoljeća u većini je dalmatinskih gradova samo plemić mogao pripadati komunalnom vijeću, pa se ona tada i počinju nazivati "vijećima plemića".[148]

Ali stvarna vlast u komuni i utjecaj na djelatnost vijeća nije pripadala čitavom patricijatu i svim članovima vijeća, nego užoj skupini najuglednijih. Zapisnici splitskog vijeća iz sredine XIV. stoljeća ocrtavaju ustrojstvo vladanja u komuni. Svi su članovi vijeća, doduše, odlučivali o pojedinim pitanjima što ih je ono razmatralo glasovanjem na njegovim sjednicama, ali je komunalna vlast ipak bila usredotočena u skupini najutjecajnijih. Velik je broj članova vijeća preuzimao pojedine dužnosti u sustavu komunalne uprave ili u tzv. *kuriji*, ali je samo manji dio njih mogao preuzeti najvažniju čast u kuriji, sudačku. Tako su, primjerice, u splitskoj kuriji za razdoblje 1352 - 1354. sudjelovala 73 člana vijeća, a 1357 - 1358. 82 člana i, dakako, svi bijahu plemićima. Ali u prvoj su skupini samo 20 članova kurije bili birani za suce, a u drugoj 21, što znači približno četvrtina njezinih članova, odnosno petina članova splitskog vijeća. Taj se uži krug najutjecajnijih članova splitskog patricijata izmjenjivao na sudačkoj dužnosti.[149]

Usredotočenost najvažnijih komunalnih dužnosti u užem krugu najuglednijih ipak nije znatnije remetila bitnu odrednicu u društvenoj svijesti patricijata: da upravo toj staleškoj skupini pripada članstvo u vijeću i upravljanje komunom. Sustav vladanja u drugim komunalnim društvima na istočnom Jadranu uglavnom je bio jednak splitskom što su ga zasvjedočili sačuvani zapisnici vijeća. Koliko su pojam vladanja i pripadnost vijeću u njima bili nerazdvojivo vezani s patricijatom, najljepše pokazuje njihov razvoj nakon uključivanja istočnojadranskih gradova u opseg Mletačke Republike 1409 – 1420.

Vladanje ili nužnost privida

Ulazeći ponovno u dalmatinske gradove, mletačka je uprava nastojala, promišljeno i vješto, što manje mijenjati njihovo baštinjeno unutarnje ustrojstvo. Gradovima je ostavila njihove srednjovjekovne statute, samo ih ponegdje pročistivši uklanjanjem odredaba što su bile u neskladu s novim okolnostima. Zadržala je njihovo upravno ustrojstvo, prije svega komunalna vijeća. Moglo bi se reći da se vještina mletačke politike u Dalmaciji nakon 1409. god. sastojala upravo u tome što nova uprava nije mijenjala vanjsko obličje komunalnog ustrojstva, ali mu je istodobno temeljito promijenila njegov društveni sadržaj. Plemići su, dosljedno tome, i dalje bili članovima vijećâ u dalmatinskim gradovima, redovito su se u njima sastajali, glasovali o izboru općinskih časnika, kao što su to činili i u predmletačkom razdoblju, ali je sve to sada bio samo privid plemićke vlasti. Pripadnici plemićkih vijeća više ni o čemu bitnom nisu mogli odlučivati. Oni više nisu imali ni zakonodavne ni sudske vlasti.[150]

U komunalnim društvima na istočnom Jadranu vladanje nakon godine 1409. bijaše u isti mah i blizu i daleko od gradske društvene elite. Plemići su bili prividno u blizini vladanja jer su pripadali vrhovnom upravnom tijelu u komuni. Istodobno, bili su veoma daleko od stvarne vlasti jer je sve najvažnije odluke donosila vlada na dalekim lagunama. Komunalna društva i njihovi predstavnici takve su odredbe mogli samo prihvatiti.

Pa ipak, i taj privid vlasti bio je staleški nuždan patricijatu. Pripadnost vijeću bila je, sáma po sebi, važnim društvenim znakom patricijata. To je bio vanjski, svima primjetan znak staleške pripadnosti što ga se komunalna elita nipošto nije mogla odreći ako je željela sačuvati izdvojeni položaj u mentalnoj, a po tome i društvenoj strukturi gradske zajednice.

Suprotnost između stvarnosti i privida vlasti u gradovima pod mletačkom upravom još je očitija njihovom usporedbom s Dubrovnikom, jedinim od dalmatinskih gradova što je na početku XV. stoljeća ostao izvan mletačkog prostora, i tako sačuvao političku samostalnost. Dubrovnik je i u XV. stoljeću, kada se od komune pretvara u zasebnu jadransku republiku, dalje razvijao svoje upravno ustrojstvo. Dok je u gradovima pod mletačkom upravom iščezavala vlast plemstva, dubrovačka vlastela nisu samo bila članovima vijeća. U njima su ona uistinu i vladala i u potpunosti odlučivala o svim najvažnijim pitanjima u razvoju Grada i Republike. Od svih komunalnih društava na istočnom Jadranu, nakon 1409. god. samo je u Dubrovniku sačuvana neokrnjena vlast plemstva.[151]

Još dalje od vlasti: skupštine pučana

Ako je, dakle, patricijat u istočnojadranskim gradovima pod mletačkom upravom morao, radi čuvanja staleške izdvojenosti, ustrajno održavati privid vlasti u komuni, neplemićko stanovništvo nije moglo doprijeti ni do takve prividnosti. Mletačka je uprava u nekim gradovima, primjerice u Zadru i Hvaru, podupirala djelatnost pučanskih skupština, ali su se one iscrpljivale u staleškim sporovima s plemstvom, bez ikakve mogućnosti političkog djelovanja. Razlika spram patricijata bila je samo u tome što pučani tu apsolutnu udaljenost od vladanja u komuni nisu mogli doživljavati kao gubitak. Vijeće i vladanje zatvaraju se neplemićkom stanovništvu mnogo prije godine 1409. Pučani i njihov građanski sloj udaljenost od vlasti nisu, dakle, ni vezivali uz mletačku vlast. Naprotiv, ako su razmišljali o većem utjecaju na upravljanje komunom, mogli su ga smatrati samo ciljem za koji će se pokušati izboriti u budućnosti. A to su mogli ostvariti, dobro su znali, samo potporom mletačke *Signorie*.

---

[148] Trogirsko vijeće se 1368. prvi put zove *consilium generale nobilium virorum civitatis Tragurij* (St. Trag., 174). Zadarsko vijeće se u XV. st. naziva *consilium nobilium Jadrensium* (LC Jadrae I, 68', 119, 1472), a i mletačke dukale ga u XV. st. nazivaju *consilium nobilium* (PAZ, Dukale i terminacije II, 67', 7.III.1467). Usp. Raukar 1977a, 54-56, 58.

[149] LC Spalati; usp. Raukar 1984; primjer Dubrovnika: Krekić 1986; Krekić 1987a; primjer Raba: Mlacović.

[150] O upravnom ustrojstvu u mletačkoj Dalmaciji: Novak M. 1965; Pederin 1990a; o zadarskom patricijatu i zadarskom plemićkom vijeću u XV. i u prvoj pol. XVI. st.: Raukar 1982, 86-87; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 105-108, 268-270.

[151] Lučić 1991, 233-235.

Seoska društva i razine vladanja

Oblici vladanja u seoskim su društvima bili, naravno, mnogo slabije razvijeni od onih u gradskim zajednicama, ali su zato iskazivali više raznolikosti. I seoske su zajednice, već je istaknuto, iskazivale težnju za društvenim organiziranjem, osjećaj zajedništva obuzimao je i seoska društva, ali preduvjeti za razvoj sustava vladanja u njima nisu bili osobito pogodni. Prije svega, selo je bilo uključeno u feudalno vlastelinstvo ili komunalni distrikt i podređeno njihovom političkom djelovanju. Skromnija razvijenost seoskih društava, pak, nije omogućavala izrazitije okupljanje pripadnika zajednice u staleški određene skupine. Dosljedno tome, u njima se nisu mogli razviti zasebni organi seoske uprave. Stoga su seoske zajednice uglavnom bile usmjerene prema vjerskom i dobrotvornom djelovanju. Moglo bi se reći da se na seoskom području hrvatskih zemalja onoliko isticala zaštitna uloga bratovština koliko je ono bilo udaljeno od mogućnosti samostalnijeg političkog djelovanja.

Seosko je upravno ustrojstvo, dakle, bilo općenito skromno razvijeno, pa o nekom vladanju na prostoru seoskih društava ne možemo govoriti. Takav zaključak ne osporavaju ni primjeri nešto razvijenije seoske uprave, prije svega na istočnom Jadranu. Na prostorno najvećim područjima komunalnih društava, zadarskom i dubrovačkom, selo je nužno imalo nešto veće upravne nadležnosti. U zadarskom su distriktu sela u XIV. stoljeću bila okupljena u *sučije*, u XV. stoljeću su stvorene *lige* i *posobe*. Sela na području lige dobila su ograničene sudske ovlasti, s temeljnom zadaćom čuvanja reda na svojemu području. Na drugim dijelovima istočnog Jadrana, pak, najobičnijim oblikom seoskog okupljanja bila je seoska *zajednica* (universitas) ili *bratovština* (fraternitas). Njihove su upravne nadležnosti bile jedva primjetne, pa su prije svega bile uporištima zajedničke dobrotvornosti i zaštite.[152]

Zaštitna djelatnost seoskih zajednica, u prvom redu spram opasnosti i tegobâ što su nastajale unutar njihova okvira, u redovima njihovih pripadnika, a donekle i spram opasnosti što je mogla zaprijetiti iz okolnih prostora, bila je, dakako, krhka i ograničena dometa. Seoske zajednice na većem dijelu hrvatskog prostora pokazale su se gotovo bespomoćnima u epohama velikih poremećaja što su obilježili kasni srednji vijek. Unatoč tome, nipošto ne bismo smjeli zanemariti te skromne oblike seoskog organiziranja. Kako se seosko stanovništvo nije moglo ni imovno ni pravno znatnije razlagati u društveno prepoznatljive skupine, iz kojih bi se mogli izdvojiti najutjecajniji, to su i stvoreni upravni oblici bili plodom zajedničkog djelovanja svih stanovnika sela. Upravo je ta organizacijska kolektivnost najvažnija značajka, ma kako skromnoga upravnog sustava u seoskim društvima. Seoska je bratovština bila svjedočanstvom o onom istom duhu zajedništva što se, doduše, mogao do kraja razviti samo u gradskim zajednicama, ali je ipak još neposrednije, životnije bio primjetan i na seoskom prostoru.

Izdvojeni prostori samostalnosti

Na širokom prostoru seoskih društava u Hrvatskoj, sa skromnim oblicima seoske uprave, neka su se područja isticala, poput osamljenih otoka, složenijim ustrojstvom i visokom razinom upravne samostalnosti. To su bile plemićke općine u Hrvatskoj,

[152] Raukar 1980-81, 196; Raukar 1982, 111-112.

sjeverno i južno od Velebita i, napose, zaštićeni prostor Poljičke kneževine. Tipološki su i plemićke općine u Hrvatskoj i poljičke općine pripadale prostoru seoskih društava, ali je njihovo ustrojstvo bilo bitno drukčije, nego u glavnini seoskih zajednica u Hrvatskoj. Nakon staleškog konstituiranja nižega plemstva u sredini XIV. stoljeća plemićke su općine bile uključene u nove kraljevske županije u Hrvatskoj. Dobile su i vlastitu upravnu organizaciju. Njihovim su upravnim središtima bili plemićki *stolovi* sa sudskim ovlastima, djelatnost kojih se temeljila na običajnom pravu (consuetudo) kraljevine Hrvatske. Za razliku od seoskih zajednica, uklopljenih u vlastelinstvo ili gradsko okružje, plemićke su općine uživale upravnu samostalnost, pa su bile podvrgnute kraljevskoj ili banskoj vlasti.[153]

Još višom razinom upravne samostalnosti isticalo se zatvoreno područje Poljičke kneževine. Njezina je razvojna osnovica bila posve agrarna, na njezinu području nije bilo gradskih naselja, za razliku od ustrojstva vinodolskih općina, ali je zato upravno uređenje poljičkih općina bilo veoma razvijeno, a visoka razina njihove društvene zasebnosti zasvjedočena i sastavljanjem Poljičkog statuta u sredini XV. stoljeća.[154] O najvažnijim pitanjima u životu poljičkih općina odlučivali su svi njihovi stanovnici, okupljeni u poljičkoj *Skupšćini*, kolektivnom organu poljičke uprave. Na čitavom seoskom pros-

POLJIČKO DRUŠTVO: KODIFIKACIJA ZASEBNOSTI (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Poljički statut, bosančica, poč. XVI. st., sign. I c 65, fol. 1)

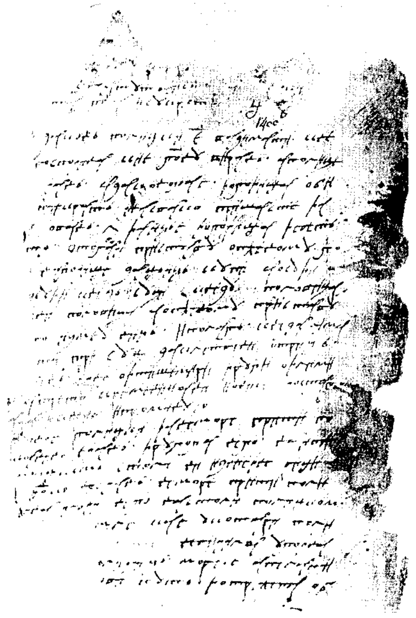

U danas poznatom obliku *Poljički statut* je sastavljen godine 1440, kako se to izričito kaže u naslovu najstarijeg sačuvanog rukopisa s početka XVI. stoljeća. Tada je popisano običajno pravo poljičkih seoskih općina, pa je statut, pisan bosančicom, utvrdio visoku razinu njihove društvene zasebnosti.

[153] Šišić 1962, 250-253; Klaić 1976, 605-606.

[154] Pera 1988; Laušić, 123-135.

toru hrvatskih zemalja nijedna se seoska zajednica opsegom vladanja nije mogla usporedivati s Poljičkom kneževinom. U kasnom srednjem vijeku Poljica, dapače, samostalno donose i političke odluke, pa i one najvažnije, o priznavanju mletačke (1444) ili turske vlasti (1514).[155] Razina društvene zasebnosti i samostalnost vladanja u poljičkim općinama postaje još jasnija njihovom usporedbom s općinama u Vinodolu. I Vinodol i Poljica kodificirali su svoje običajno pravo, dapače, vinodolske su općine, nasuprot poljičkima, pripadale području gradskih društava. Ipak, Vinodol se opsegom upravne samostalnosti nije mogao ni usporediti s Poljicima. Dok je Poljička kneževina i pod mletačkom vlašću čuvala samostalnost djelovanja, vinodolske su općine bile sastavnim dijelom feudalnog krčkog kneštva. Ta je različitost vrhovne vlasti nad poljičkim i vinodolskim općinama uvjetovala i razlike u razinama njihove upravne samostalnosti.

Doba zrelosti i animoziteta

Razlike u stupnju imućnosti i u opsegu vladanja, ugrađene u stalešku razdiobu društvenih zajednica, bile su najprimjetnijim znakom suprotnostî što su ispunjavale društveni razvoj hrvatskih zemalja u srednjem vijeku. Razdvajanje pripadnikâ društvenih zajednica u skupine moćnijih i skromnijih, u one što su vladali i one što od vladanja bijahu udaljeni, nužno je uzrokovalo animozitete u njihovim svakodnevnim odnosima. S pravom se smije pretpostaviti da je suprotnostî bilo već i u ranosrednjovjekovnim društvima, ali njihove prve znakove nalazimo u vrelima XII. stoljeća, a podrobnije ih možemo pratiti tek od XIII. stoljeća. Najviše, pak, podataka o društvenim gibanjima na području hrvatskih zemalja sačuvano je iz XIV. stoljeća. Uznemirenost i nesuglasja obuzimali su u toj epohi staleškog oblikovanja u društvenim zajednicama gotovo sve slojeve društva, od pučana i predijala do patricijata i feudalne vlastele. U času kada su razlike između društvenih grupa postajale čvršćima i, moglo se katkad činiti, vječnima, društveni položaj skupinâ ljudi, a u iznimnim primjerima i čitavih zajednica, mogao se poboljšati i promijeniti ili nekim naglim činom ili ustrajnim, dugim nastojanjem.

Uzroci društvenih gibanja u hrvatskom srednjovjekovlju bijahu različiti, a istodobno i složeni. Važno je pri tome reći da se na površini zbivanja mogao nalaziti jedan razvojni sloj ili neka pojava društvenog života, ali da su ti površinski, prividno sadržajem uski procesi mogli odjeknuti u sveukupnom osjećajnom ustrojstvu zajednice. Uspjeh ili poraz političkih ili društvenih nastojanja mogli su postati dubokim prijelomom u svakodnevici zajednice ili grupe, jer se u razdobljima društvenih pokreta naglo pojačavala uznemirenost kojom bijahu obuzeti njihovi pripadnici.

Sukobi oko političke moći

Lepeza poticaja društvenih sukoba bila je veoma široka. Jedan od uzrokâ što ga vrela rano bilježe bio je sukob oko jurisdikcijskih područja i društvene moći. Splitski nadbiskup Rajnerije pokušao je godine 1180. vratiti svojoj Crkvi neke posjede u Mosoru, za koje je tvrdio da su ih neopravdano zauzeli omiški Kačići, ali je bio u planini

[155] Pivčević I. 1921; Laušić, 105-110, 162-173.

kamenovan. Njegovu su smrt podjednako ovjekovječili Toma Arhiđakon i Juraj Dalmatinac.[156] Međusobni sukobi, pak, feudalnih dinasta obilježavaju stoljeća srednjovjekovlja, od oblikovanja vlasteoskih obitelji oko 1200. do kraja srednjega vijeka. U prvoj trećini XIII. stoljeća sukobljavaju se oko kneževske časti u Splitu prvi hrvatski dinast, knez Domald i Bribirci (knez Grgur) što ulaze u epohu uspona, istodobno se žestoko sukobljavajući i unutar njih sámih (Bribirci Grgur i Višen). Sukobi vlasteoskih obitelji protežu se do u kasni srednji vijek. Prvu polovicu XV. stoljeća obilježili su sukobi Frankapana i Celjskih, Talovaca i Celjskih, Hunyadija i Celjskih. To bijahu sudari oko moći i utjecaja u redovima dinastičke elite, u vrhu feudalnog društva.[157]

Oko političke moći ili područja vlasti sukobljavaju se i drugi slojevi srednjovjekovnog društva, a ne samo vlasteoske obitelji. U žestokim sporovima suočavaju se i gradska društva, kako na istočnom Jadranu, tako i u Slavoniji. U sredini XIII. stoljeća Split i Trogir vode pravi međukomunalni rat oko pograničnih područja u Ostrogu, u

SRAZ GRADA I SELA: SMRT NADBISKUPA ARNIRA (Riznica splitske katedrale, splitski rukopis *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona, beneventana, druga polovica XIII. st., pogl. XXI, De Raynerio archiepiscopo; Juraj Dalmatinac, oltar blaženoga Arnira, crkva u Kaštel Lukšiću)

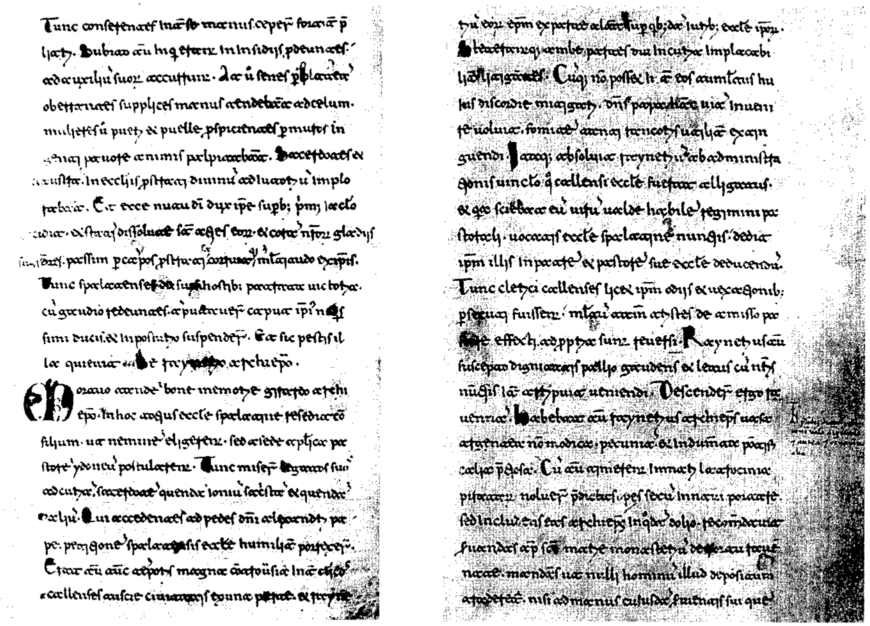

Dok je samostansko gospodarstvo Petra Crnoga potkraj XI. st. bilo privlačnom snagom za pripadnike seoskih općina u obližnjim Poljicima, splitska je Crkva stotinjak godina kasnije, dok je bizantski car Emanuel Komnen posljednji put vladao Dalmacijom, neutemeljenim zemljišnim zahtjevima izazvala otpor Poljičana. Toma Arhiđakon je u ovom poglavlju kronike opisao dramatičnu smrt splitskog nadbiskupa Arnira (Rajnerija) kojega su Poljičani, na čelu s omiškim knezom Nikolom Kačićem, kamenovali dok je u Mosoru obilazio sporna zemljišta.

[156] Thomas archidiaconus, 71-75 (pogl. XXI, De Raynerio archiepiscopo); Toma, Kronika, 65-69; Juraj Dalmatinac, Tabla 58 (sarkofag nadbiskupa Arnira, Kaštel Lukšić kod Splita).

[157] Klaić 1897, 22-33; Klaić 1901, 209-233; Klaić 1982a.

Gotovo tri stoljeća nakon Arnirove smrti protovestijar bosanskih kraljeva Restoje bio je jedan od naručitelja kapele kamenovanoga nadbiskupa. Juraj Dalmatinac je god. 1448. podigao Arnirovu kapelu u samostanu splitskih benediktinki pokraj sjevernoga zida palače i Vratâ Pisture, prikazavši na središnjem reljefu oltara dramatični sukob Poljičana sa samouvjerenim nadbiskupom.

tijeku kojega Trogirani, poduprti kraljevskim četama, spaljuju u srpnju 1244. splitsko predgrađe, a Splićane pobjeđuju u pomorskoj bitki kod otoka Čiova. Istodobno, Šibenik se nastoji sasvim osamostaliti i otrgnuti se ispod sjene Trogirske biskupije. Žudnja za vlastitom biskupijom ostvarit će im se godine 1298. Za razliku od trogirsko-šibenskog sukoba što se vodi oko crkvene organizacije, Pažani se nastoje politički odvojiti od zadarske komune. Pažani 1394. god. podižu protuzadarsku bunu, ali će se konačno osamostaliti tek pod mletačkom vlašću nakon 1409. god. Animoziteti susjedâ i razlike u društvenom položaju u istom su razdoblju uzrokom i sukobu između zagrebačkog Gradeca i Kaptola, što zagrebački biskup Ivan nastoji razriješiti crkvenim prokletstvom Gradeca 1397. godine.[158]

Površno promatrajući te sukobe, mogli bismo ih ocijeniti kao jednostavne epizode političke povijesti, u kojima sudjeluju vlasteoske obitelji, društvene zajednice i njihovi pripadnici. Ali sukobi oko političke moći samo su odražavali procese u kojima su se oblikovale društvene zajednice i grupe i u kojima se iskazivalo jačanje ili slabljenje njihova položaja u strukturi društva. Na tankoj površini političkih zbivanja zrcalile su se uznemirene suprotnosti u dubinama društava. Nesuglasja među ljudima i skupinama najlakše su se slijevala u žestoke sporove oko vladanja. A osim toga, ako su sukobi među feudalcima ili gradskim središtima i imali oblik političke borbe, takvi sudari ipak nisu bili ograničeni samo na uzak krug njihovih nositelja. Oni su redovito veoma jako

[158] O sukobu Trogira i Splita: Thomas archidiaconus (pogl. XLV, De bello quod habuerunt Spalatenses cum Traguriensibus); Toma, Kronika, 158-169. Trogirsko-šibenski crkveni spor: Klaić 1985, 141-150, 175-184. Otpor Pažana zadarskoj komuni: Klaić-Petricioli, 370-374; Granić 1983-84. Sukobi Gradeca i Kaptola: Kampuš-Karaman, 66; Klaić 1982b, 465-486.

KRALJEVSKI GRADEC I BISKUPSKI ZAGREB (Nacionalna biblioteka u Beču, plan Zagreba, oko 1570)

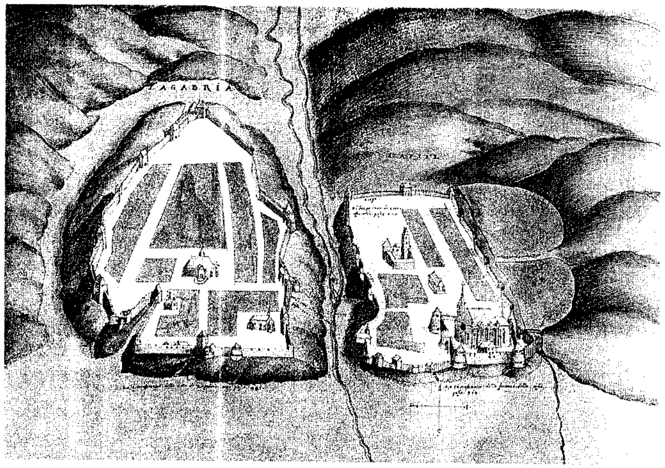

Premda veoma pojednostavnjen, ovaj najstariji poznati plan Zagreba iz druge polovice XVI. st. precizno dočarava prostorne odnose i najvažnije značajke dvaju gradskih naselja, kraljevskog Gradeca (Zagabria) i biskupskog Zagreba ili Kaptola (Capitl), koja su stoljećima živjela jedno pokraj drugoga, odijeljena samo potokom Medveščakom. Crtež se ograničava na bitne urbane elemente i figurativno ističe samo recinkt s kulama i gradskim vratima, te crkve, dok stambene dijelove naselja označava samo praznim površinama.

djelovali na cjelovit razvoj društava i usmjeravali život ljudi. Sukob Talovaca i Celjskih oko vlasti nad Gradecom na početku 40-ih godina XV. stoljeća vodi se na sámom području grada: Celjski dva puta opsjedaju Gradec i napokon 1441. god. osvajaju kraljevski grad. Međufeudalni sukob nanio je tegobe stanovnicima Gradeca. U sukobu Gradeca i Kaptola potkraj XIV. stoljeća, pak, iskazuje se žestok zanos stanovnika Gradeca: u popisu prokletih godine 1397. mnoštvo je običnih ljudi, napose obrtnikâ.[159]

I kojigod od te vrste društvenih sukoba, s političkim zbivanjima na površini, podrobnije razmotrimo, zaključit ćemo da u njihovu središtu bijahu društva i ljudi. Njihov se život u političkim prijelomima mijenjao, ublažavale su se ili pojačavale suprotnosti u njihovoj svijesti, stvarala osnovica novih odnosa i budućih napetosti. Granica između političkih sukoba i njihovih ožiljaka u svakodnevici ljudi i društava jedva da je mogla postojati.

Sraz društvenih grupa

Sukob Talovaca i Celjskih o Gradec ili rat Trogira i Splita bijahu, dakle, prije od svega jakim poremećajem u životu društvenih zajednica. Tegobe sukobâ pogađale su cjelinu zajednice i većinu njezinih pripadnika, bez obzira na njihov staleški položaj. Opisujući požar splitskog burgusa u srpnju 1244. god., Toma Arhiđakon ističe da je

[159] MHZ I, CLXXVII-CLXXVIII; Klaić 1982b, 477-478.

izgorjelo više od pet stotina kuća od drva i pletera, ali da je nagorjelo i dvadestak kamenih zgrada. Trogirski napad na Split gotovo je podjednako pogodio i siromašnije i imućnije stanovnike predgrađa.[160] U zajedničkoj nesreći sasvim se gubio društveni položaj pogođenih. Nasuprot tome, u društvenim sukobljavanjima, nosiocima kojih su bile društvene grupe, staleški položaj pojedinca i njegove grupe bio je u središtu suprotnosti, njihova su se gledišta slijevala u zajednički zahtjev za novim, drukčijim odnosima.

U doba mletačke opsade Zadra 1345 – 1346. u gradu je izbila pobuna pučana. Zahtjev imućnijih pučana za ulaskom u komunalno vijeće spojio se s otporom protumletačkoj politici plemića. Kako ističe pisac *Zadarske opsade*, buna je bila djelom gornjega sloja pučana, ali su u njoj sudjelovali i "veoma mnogi" iz "najnižega puka". Premda su zadarski pučani bunom htjeli ukloniti tegobe što ga je gradu nanosila mletačka opsada i otpor plemića Veneciji, ipak oni usmjeravaju svoje neprijateljstvo i prema onima u rukama kojih je bila "vlast u komuni", dakle prema patricijatu.[161] I buna što 1398. god. izbija u Splitu ima u središtu pitanje vlasti u komuni, ali je njezina posebnost bila u sukobu dviju skupina plemića. Nezadovoljni dio plemića koji u splitskom vijeću nije mogao biti biran u čast suca, ustaje protiv oligarhijske jezgre patricijata oslanjajući se pri tome i na sloj imućnijih pučana.[162]

Ciljem je splitske bune 1398. god. bio bolji društveni položaj u samom vrhu komunalne strukture, zahtjev za ublažavanjem plemićke oligarhije. U lepezi društvenih pokreta u hrvatskom srednjovjekovlju splitska je pobuna bila donekle iznimna. Jer za pogodniji se položaj mnogo češće bore pripadnici nižih društvenih slojeva, bilo da se odupiru podavanjima bilo da zahtijevaju pomak na društvenoj ljestvici. U sredini prve polovice XIV. stoljeća slavonsko plemstvo odupire se plaćanju desetine zagrebačkoj Crkvi; samo nešto kasnije predijali zagrebačkog biskupa traže plemićki položaj; varošani na posjedima topuske opatije, pak, bunom 1352. god. nastoje opatovu jurisdikciju zamijeniti banskom itd.[163]

Kolikogod, pak, društvena gibanja na području hrvatskih zemalja bila složena i protegnuta na veći dio društvene ljestvice, valja istaknuti da je njihovim ciljem bio ili pogodniji položaj društvene grupe ili promjena u sustavu vladanja, ali da ona ne iskazuju težnje za razgradnjom društvenih zajednica srednjovjekovlja niti otpor spram feudalnog ustrojstva društva. Sve do druge polovice XVI. stoljeća, primjerice, na hrvatskom prostoru nema nekog značajnijeg otpora spram feudalnih podavanja: hrvatsko srednjovjekovlje ne poznaje nikakvu Jacqueriju. Protiv komunalnog društenog ustrojstva nije bio uperen ni najjači i najdramatičniji društveni pokret cjelokupnog hrvatskog srednjovjekovlja – ustanak hvarskih pučana godine 1510.

Sva žestina suprotnosti

Ustanici su potkraj svibnja 1510, predajući mletačkom knezu u Hvaru svoje zahtjeve ili *capitula*, istaknuli dva temeljna zahtjeva društvene ravnopravnosti: da članovima

[160] Thomas archidiaconus, 197-198; Toma, Kronika, 164-165; o splitskoj komuni i podizanju bedema: Raukar 1980-81, 201-202.

[161] Klaić, Izvori, 204; Klaić-Petricioli, 242-244.

[162] Prema zadarskom kroničaru Pavlu Pavloviću splitska buna 1398. izbija "inter nobiles et eos qui non potuerunt eligi ad officium iudicatus" (Memoriale, 25). Usp. Novak G. 1957, 210-215; Klaić 1976, 173-174; Raukar 1984.

[163] Klaić, Izvori, 188-189, 199-200, 217-219; o zagrebačkim predijalima: Apostolova Maršavelski 1994.

vijeća budu i plemići i pučani, a ne samo plemići, te da i jedni i drugi zajednički snose sve općinske terete.[164] Pučani su htjeli razbiti oligarhijsku vlast plemića na otoku i njihov povlašteni položaj, ali do kraja ustanka i poraza u ranu jesen 1514. god. ni u jednom trenutku nisu ugrozili ni mletačku vlast ni sámo komunalno ustrojstvo. Dapače, pučani su se nastojali prilagoditi i jednom i drugom, ali bi jednako tako, smatrali su, i komunalno ustrojstvo moralo uvažiti njihove zahtjeve za pravednijom vlašću. Ustanici ne iskazuju otpor ni spram mletačke vlasti nad komunom. Naprotiv, njihovi predstavnici, na čelu s Matijom Ivanićem, gotovo do kraja ustanka nastoje, dolazeći u Veneciju, da mletačka vlada prihvati njihove staleške zahtjeve. I mletački knez se za sve četiri godine ustanka ne udaljuje s otoka i neometano stoluje u Hvaru. Matij Ivanić se, doduše, u rujnu 1512. god. oružano sukobljava s mletačkim providurom Sebastianom Giustinianom, ali ni Venecija taj sukob nije smatrala porazom mletačke vojske.[165] Osjećaj realnosti usmjeravao je tada postupke i ustanikâ i Venecije. Hvarani, ionako preslabi spram Venecije, nisu imali razloga za otpor spram mletačke vlasti. Mletačka vlada, pak, pritiješnjena Cambraiskom ligom, nije se sve do ljeta 1514. god. mogla usredotočiti na pobunjeni otok. Dok je na Hvaru trajao ustanak, Republika je bila suočena s ozbiljnom prijetnjom vlastitu opstanku.

Ali koliko su vanjske okolnosti Hvarskog ustanka, napose hvarsko-mletački odnosi, sve do jeseni 1514. god. i krvavog gušenja ustanka iskazivali neku začuđujuću mirnoću i pritajenu strpljivost središnje mletačke vlasti, toliko je ustanak unutar sámoga sebe, u zbivanjima na otoku, u svakodnevnim odnosima sukobljenih staleža i njihovih ljudi, očitovao svu žestinu suprotnosti u hvarskom društvu. U tijeku ustanka ubijeno je nekoliko desetaka hvarskih plemića, drugi su bijegom na susjedne otoke spašavali svoje živote. Ta strast ubijanja očigledno nije bila plodom nekog površinskog, nevažnog spora oko načina vladanja u komuni, što ionako nakon 1409 – 1420. god. u svoj Dalmaciji bijaše samo prividno. Vlast sáma za sebe i još skromna opsega ne bijaše uzrokom toliko smrti. Korijenje žestine bijaše trajnije, dublje, opasnije. U zahtjevima za ravnopravnošću nalazio se desetljećima taloženi osjećaj ljudske podređenosti, spoznaja o manjoj vrijednosti pučana spram plemića u javnom životu komune, u svakodnevici otoka. Vladajući sloj taj tjeskobni osjećaj u nutrini većine ne samo da nije ni pokušavao ublažiti nego je, dapače, taj procijep ustrajno, svim snagama održavao. Plemići su samo na toj staleškoj provaliji mogli postojati, kako u vlastitoj svijesti, tako i u očima drugih.

Kako su s druge strane i prostorni odnosi u komuni, prije svega postojanje dvaju gradskih naselja (Stari Grad i Novi Grad ili Hvar) i razmještaj plemića i pučana i izvan središta komune, od sjeverne do južne obale otoka, bili plodnom osnovicom društvenih suprotnosti, hvarski je ustanak mogao dobiti onu širinu i žestinu što ih je iskazao u četiri godine trajanja.

[164] Ustanak na Hvaru, 553 ("Dnevnici" M. Sanuda); Kasandrić 1978; Gabelić, 207-213.

[165] isto, 565-566 (sažetak dvaju pisama generalnog providura Sebastiana Giustiniana od 20.IX.1512. u "Dnevnicima" M. Sanuda); Gabelić, 243-249; usp. Zaninović M. 1977.

10. Sustav znakova

Društveni znakovi srednjovjekovlja

Složenost društvenog ustrojstva, individualnost društvenih zajednica i regionalnih dijelova hrvatskih zemalja u srednjem vijeku iskazivala se različitim pojavama društvenog razvoja. Osobitu ulogu u isticanju individualnosti imao je sustav društvenih znakova.

Društveni su znakovi bili plodom dugoga razvoja što je obuhvaćao gotovo čitavo hrvatsko srednjovjekovlje. Počeci im se gube u maglici nezasvjedočenoga, pa se njihove značajke u ranom srednjem vijeku mogu samo dijelom odrediti. Smjeli bismo, možda, pretpostaviti da su se u raskošnom stablu društvenih znakova srednjovjekovlja najprije pojavili misaoni znakovi. Svijest o zasebnosti neke zajednice ili skupine ljudi, osjećaj pripadnosti, usredotočen u nekom postupku ili ponašanju. Ali, naravno, i zamisao je gotovo istodobno dobivala svoje obličje. Pisana riječ ili vizualnost znakova odražavali su procese društvenog stvaranja i sazrijevanja.

O misaonoj osnovici društvenih zajednica u ranom srednjem vijeku i njihovim znakovima možda najljepše svjedoči pojam svetačkih zaštitnika na istočnom Jadranu. Salonitansko djelovanje sv. Dujma glavni je razlog metropolitske časti što je Splitska nadbiskupija stječe na saboru godine 925. Stoga je tekst života sv. Dujma što je nastao u tim ranim stoljećima i što ga je u drugoj polovici XI. stoljeća dotjerao Adam Parižanin vršio ulogu društvenog znaka srednjovjekovnog Splita. Adam je prema Tomi Arhiđakonu, dapače, sastavio i himne u čast splitskog sveca. Kult sv. Dujma bio je više-manje obrascem svetačkih zaštitnika i u drugim istočnojadranskim gradovima.[166]

Društveni je znak u ranom srednjem vijeku katkad bio sam dijelom likovnog spomenika. Kralj na pluteju iz splitske krstionice, možda iz druge polovice XI. stoljeća, nosi krunu, a u rukama drži križ i kuglu zemaljsku. To su znameni vladareva dostojanstva i kraljevske vlasti. Ali ti univerzalni društveni znakovi srednjega vijeka samo su ugrađeni u umjetničko djelo. Vizualno osamostaljivanje društvenih znakova zbiva se tek u idućoj etapi, u razvijenom srednjem vijeku. Od XII. stoljeća društveni se znakovi šire čitavim prostorom kraljevstva, od Drave do Jadrana, likovno oblikuju, postaju slojeviti i vizualnošću i načinom upotrebe. Vizualnom sažetošću oni iskazuju zasebnost i strukturalnu složenost društvenih zajednica, u širokom rasponu od obitelji i plemena do gradskih društava i regija.

Zajednica i znak

Vizualnost društvenih znakova u razvijenom i kasnom srednjem vijeku imala je različite oblike. Oko godine 1200. u zbiru društvenih znakova pojavljuju se i prvi grbovni elementi. Zabilježeni su na novcima i pečatima ili su, pak, znakovi za sebe, često umjetnički oblikovani. Lik sv. Dujma zabilježen je u XIII. stoljeću na reljefu majstora Otta, podno splitskog zvonika i na splitskim korskim sjedalima. Istodobno, u XIII. i XIV. stoljeću, ime sv. Dujma nalazilo se i na novčićima splitske komune. Sv. Dujam je

[166] Legende, 13-57 (uredio H. Morović). Usp. Soldo 1986; Rapanić 1991.

GRB SREDNJOVJEKOVNOG GRADECA (Muzej grada Zagreba)

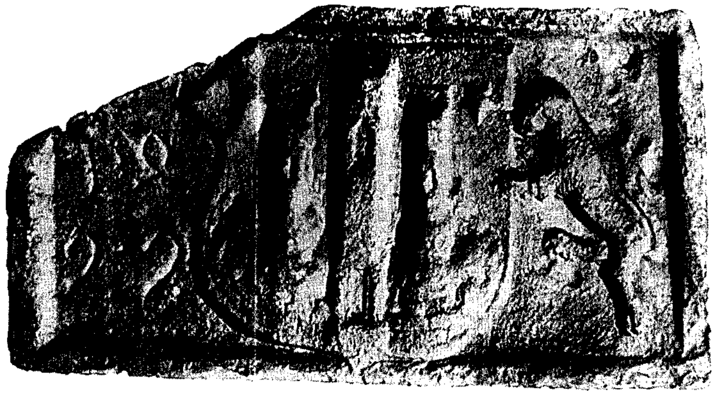

Kao i drugim srednjovjekovnim gradovima, i Gradecu su najvažnijom urbanom sastavnicom bili bedemi i kule. Pojam sigurnosti gradske zajednice, iskazan predodžbom gradskih bedema, kula i vrata, postao je i heraldičkim znakom Gradeca. Njegov grb na kamenom reljefu iz godine 1499. sastavljen je iz tri kule s vratima i kruništem, dok su pokraj njih postavljeni zvijezda i polumjesec.

tako postao pojmovnim i vizualnim znakom splitske komune, ali je ona u istom razdoblju u svoj grb ugradila predodžbu zidinâ i kulâ. Obrambeni sustav, kao grbovni element, preuzele su i neke druge gradske zajednice od Drave do Jadrana, ali to nije umanjilo važnost svetačkih zaštitnika kao središnjeg znamena u gradskom sustavu. Poput Splita i zagrebački Gradec u svoj grb postavlja tvrde bedeme i kule. Dubrovnik, pak, na svojem komunalnom pečatu XIII. i XIV. stoljeća spaja oba elementa, obrambeni sustav i lik sveca-zaštitnika: iznad središnjih gradskih vrata Dubrovnika postavljen je i lik sv. Vlaha. Nasuprot njima, na zadarskom grbu XIII. stoljeća nalazi se samo sv. Krševan na konju. Stoga je i pomorska karta Mediterana s početka XIV. stoljeća na barjake Zadra i Dubrovnika s pravom postavila samo čiste likove sv. Krševana i sv. Vlaha.[166a]

To je odražavalo stvarnu ulogu svetačkih zaštitnika u istočnojadranskim gradovima. Sv. Vlaho se do kraja srednjega vijeka uspinje na gradske bedeme Dubrovnika, štiti gradska vrata i s istaknutih mjesta bdije nad Gradom. Na umjetničkim djelima, kao na pozlaćenu reljefu iz sredine XV. stoljeća ili na triptihu Nikole Božidarevića, sv. Vlaho na svojim rukama drži čitav Dubrovnik, njegove bedeme, krovove i ljude. I na slici Girolama Santacroce u splitskom Poljudu (1549) sv. Dujam na lijevoj ruci drži pažljivo oblikovani prikaz grada Splita, u kojemu prevladavaju zidine grada sa zvonikom katedrale i mletačkim kaštelom. To je bilo apsolutno vizualno i misaono jedinstvo znaka i društvene zajednice. Prigrljenost gradskog krajolika u naručju sveca ocrtavala je mentalnu okupljenost zajednice i njezinih ljudi oko svojega zaštitnika.[167]

[166a] Klaić-Petricioli, Tabla XL. O kultu sv. Krševana: Granić 1990; o kultu sv. Vlaha: Prlender 1994; Belamarić.

[167] Zlatno doba Dubrovnika, 41 (model grada Dubrovnika u rukama sv. Vlaha, pozlaćeno srebro, sredina XV. st.); Prijatelj 1968, repr. 39 i 40 (Nikola Božidarević, triptih, dominikanska crkva u Dubrovniku); Buljević, Sjene, 41 (detalj slike Girolama Santacroce 1549); o najstarijim splitskim grbovima: Fisković 1936.

POMORSKA KARTA MEDITERANA I GRADSKI ZAŠTITNICI (Vatikanska biblioteka, Cod. lat. 2972, Pomorska karta Mediterana, oko 1310)

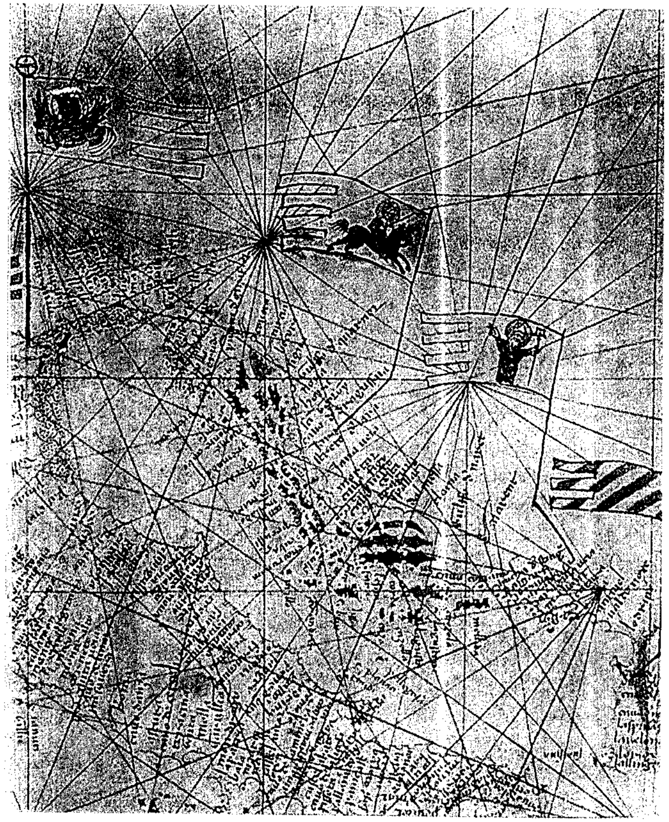

Ocrtavajući obale Sredozemlja i Jadrana, srednjovjekovne pomorske karte (portulani) bilježe luke i njihove udaljenosti, otoke i zaljeve da bi brodovima i pomorcima olakšali plovidbu morskim širinama, ali se na te plovidbene činitelje ne ograničavaju. Ovaj portulan s početka XIV. st. dodaje nizu luka na istočnoj obali Jadrana i predodžbu o svetačkim zaštitnicima, ali samo za tri najvažnije – Mletke, Zadar i Dubrovnik. Iznad Venecije zataknut je stijeg s likom sv. Marka, iznad Zadra sa sv. Krševanom na konju, iznad Dubrovnika sa sv. Vlahom. Sveci-zaštitnici simboli su tih gradova, pa su stijegovi s njihovim likovima i plovidbena i misaona odrednica portulana.

Obitelj i znak

To bijaše tek početna osnovica društvenih znamenâ. U epohi, u kojoj se na istočnom Jadranu vizualno oblikuje misaona uloga komunalnih zaštitnika, jedan dio društvenih znakova na hrvatskom prostoru postupno dobiva i izrazitije heraldičke

značajke. Grbovni elementi na novcima, pečatima ili umjetničkim djelima najčešće ostaju znakom za sebe, što znači da ne bivaju podvrgnuti heraldičkim pravilima niti su zapravo dijelom heraldičke baštine. Ali dio se znamenâ ipak postupno oblikuje u strogi grbovni sustav. To su prije svega bili oni što su pripadali plemićkim zajednicama i obiteljima društvene elite.

Obiteljski grbovi na području hrvatskih zemalja postupno su se razvijali, možda već u XII, a svakako u XIII. stoljeću, ali se heraldički oblikovani ipak pojavljuju tek u XIV. stoljeću. Ritam oblikovanja plemićkih grbova u komunalnim društvima na istočnom Jadranu više-manje odražava sâm razvoj patricijata. U XII. stoljeću pojavljuju se tek prvi počeci plemićkih obitelji, u XIII. stoljeću one se već počinju razdvajati i granati, da bi u XIV. stoljeću najzad bile staleški dograđene. Najstariji sačuvani grbovi plemićkih obitelji potječu iz te posljednje etape, a u XV. stoljeću postaju općeproširenim znakom komunalne elite. Na pročelja svojih kuća, nadvratnike ili nadgrobne ploče, u rukopisne kodekse ili minijature, grbove ne postavljaju samo pripadnici plemićkih obitelji nego i ugledni članovi građanstva. Heraldički su najčešće jednostavni, u obliku štita što je pri dnu zašiljen, na vrhu blago zaobljen. Heraldički elementi unutar štita najčešće su okomite ili koso postavljene grede, zvijezda, ljiljani, životinjski elementi (lav, pantera, ptičje krilo) itd.[168] Samo se iznimno u XV. stoljeću pojavljuju raskošno oblikovani, heraldički potpuni grbovi, kao na portalu velike palače obitelji Papalić u Splitu, na kojemu je Juraj Dalmatinac postavio grb obitelji sa zvijezdom i ptičjim krilima u središte bujna, uznemireno povijena lišća, s kacigom na vrhu jednako povijena štita.[169]

Iz samo nešto ranijega razdoblja, na prijelomu XIII. i XIV. stoljeća, sačuvani su i najstariji grbovi vlasteoskih obitelji u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Bribirski Šubići na pečatima svojih isprava imaju orlovo krilo kao heraldički znak. Grbovni štit knezova Krčkih

HERALDIČKI SJAJ PLEMSTVA (Juraj Dalmatinac, dio lunete na portalu velike palače obitelji Papalić u Splitu)

Grb obitelji Papalić postavljen je na najistaknutije mjesto dvorišnog portala, u središte njegove lunete. Bujnost kamene plastike grba, na ulazu u raskošnu palaču s prelijepom gotičkom kvadriforom na njezinu pročelju, ne iskazuju samo umjetnost Jurja Dalmatinca, nego i sjaj splitske plemićke obitelji Papalić.

168 Usp. grbove zadarskih plemićkih obitelji (Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 172-173 i prilog uz str. 272).

169 Juraj Dalmatinac, Tabla 61 i 62.

U središtu je pečatnjaka Pavla I. grb Bribiraca: štit u obliku trokuta s prikazom orlovskoga krila, iznad njega viteška kaciga s perjanicom. Rubom pečatnjaka teče natpis gotičkom kapitalom:

"PAULUS DE BREBERIO BANUS CROATORUM D(omi)N(u)S ET BOSNE",

što se poklapa s njegovim naslovom u privilegiju Rabljanima iz godine 1307.

bio je podijeljen u dva polja, gornje crvene boje sa zlatnom zvijezdom i donje srebrne boje. Društvena individualizacija obiteljskih zajednica na jadranskom dijelu hrvatskih zemalja dobila je u XIV. stoljeću i vizualni znak najviše sažetosti – obiteljski grb.

Pomak prema regionalnoj vizualnosti

Nasuprot stvaranju znakova u pojedinačnim društvenim zajednicama, od grada do obitelji, šire su prostorne cjeline ili regije nešto sporije stvarale zajedničke, regionalne znakove. Prema sačuvanim vrelima to se najprije zbilo u srednjovjekovnoj Slavoniji.

Prvi grbovni elementi Slavonije, zvijezda i polumjesec, nalaze se na frizaticima hercega Andrije s početka XIII. stoljeća. Drugi grbovni element Međurječja, kuna u hodu, zabilježen je na slavonskim banovcima XIII. i XIV. stoljeća. Kuna je na njima postavljena između elemenata što se pojavljuju u brojnim varijantama: dvije šesterokrake zvijezde, kruna i zvijezda, kruna i zvijezda s polumjesecom itd. Heraldička konstanta srednjovjekovne Slavonije: žureća kuna i šesterokraka zvijezda, najstarija je na području hrvatskih zemalja. Ona dva stoljeća poslije napokon ulazi i u izvanredno oblikovani grb što ga je godine 1496. kraljevini Slavoniji podijelio Vladislav II. Jagelović.[170]

I dok tako grbu Slavonije prethodi dug, autohtoni razvoj grbovnih elemenata, prije svega na slavonskim novcima, koji se potkraj kasnog srednjeg vijeka slijevaju u grb kraljevine, Dalmacija svoj grb, tri zlatne lavlje ili leopardove glave na modrom polju, čini se, dobiva u doba Anžuvinaca, u drugoj polovici XIV. stoljeća. Nasuprot izvornosti slavonskog grba, dalmatinski je, po svoj prilici, bio plodom dinastičkog djelovanja.[171] Postankom je još manje jasan grb kraljevine Hrvatske što su ga činili redovi naizmjence postavljenih crvenih i srebrnih kocaka. Kao grb kraljevine Hrvatske počinje se upotrebljavati na početku XVI. stoljeća, ali je, zacijelo, mnogo stariji. Nalazi se, primjerice, na taliru kralja Ludovika II. (1525). Dvije godine poslije prvi put je službeno upotrije-

[170] Klaić 1899-1911, II/3, 211; Grakalić, 49-51.

[171] Grakalić, 55-63.

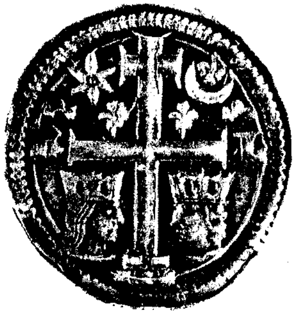

Srebrni banski denari kovali su se u Slavoniji u XIII. i XIV. stoljeću. Na aversu je prikazana kuna u trku između dvije zvijezde, dok se na rubu nalazi natpis:

"+ MONETA REGIS P(ro) SCLAVONIA".

Na reversu se nalazi križ, ispod njegove poprečne grede dvije okrunjene glave, iznad njih zvijezda i polumjesec, najstariji hrvatski grbovni znakovi, poznati s frizatika hercega Andrije. Slavonski banski denari tako spajaju najstarije hrvatske grbovne elemente: žureću kunu, te zvijezdu i polumjesec.

bljen kao grb kraljevine. Na saboru u Cetinu 1527. god. taj grb od 64 polja ima središnje mjesto, kao službeni "pečat kraljevstva" (regni sigillum), na ispravi o izboru Habsburgovca nadvojvode Ferdinanda za hrvatskoga kralja.[172]

Granice znakovlja

Grbovni znakovi u hrvatskom srednjovjekovlju dopiru na taj način do razine koja je bila zacrtana društvenim ustrojstvom hrvatskih zemalja. Između XIII. i XV. stoljeća sve su istaknutije društvene zajednice stvarale svoje društvene znakove i postupno oblikovale, heraldički utemeljene, grbove, u skladu s grbovnom vizualnošću na europsko-mediteranskom prostoru.

Na razvojno višoj razini od znakova društvenih zajednica hrvatski je prostor oblikovao i regionalne grbove. Do kraja srednjega vijeka sve tri povijesne regije, Slavonija, Dalmacija i Hrvatska, dobivaju grbove. I Dubrovačka Republika, kao zasebni, državno samostalni dio Dalmacije, također je imala svoj grb.[173] Ali nijedan od regionalnih grbova do kraja srednjega vijeka ne preuzima ulogu zajedničkog grba za sav prostor hrvatskoga kraljevstva, od Drave do Jadrana. Kao što se cjelina kraljevstva u vladarskim naslovima

[172] isto, 29-46.

[173] isto, 65-69.

Arpadovića i Anžuvinaca, pa i kasnije, gotovo do sloma srednjovjekovne ugarsko-hrvatske države, izražavala dvojnim izričajem "kralj Hrvatske i Dalmacije" (rex Croatie et Dalmatie), tako je taj opseg i na spomen-taliru Ludovika II. (1525) bio heraldički označen upravo grbovima Hrvatske i Dalmacije.

Grb kralja Ludovika s anžuvinskim ljiljanima i ugarskim gredama, u drugoj polovici XIV. stoljeća, jedini je primjer grba što se u srednjovjekovlju protegnuo cjelokupnim hrvatskim političkim prostorom. Kraljevski grbovi nastojali su se tada nametnuti svim drugim vrstama grbova. U gornjim kutovima splitskog grba iz anžuvinskog razdoblja uklesana su i dva manja štita s Ludovikovim kraljevskim grbom: lijevu polovicu štita ispunjavaju anžuvinski ljiljani, desnu ugarske grede. Na zadarskoj škrinji sv. Šimuna, pak, iz godine 1380. na jednom od zabata krova nalazi se raskošno prikazani grb kralja Ludovika. Štitu s ljiljanima i ugarskim gredama dodan je šljem s krunom i bogati plašt. Bio je to heraldički odbljesak anžuvinskog sna o moćnoj, centraliziranoj kraljevini, što je pobjednički dospjela do Jadrana.[174]

POBJEDA ANŽUVINSKIH ZNAKOVA (Muzej grada Splita, grb Splita, druga polovica XIV. st.; Zadar, crkva sv. Šimuna, škrinja sv. Šimuna, zabat na lijevoj strani)

Anžuvinski grbovi s ugarskim gredama i ljiljanima ne pojavljuju se u drugoj polovici XIV. st. samo u srednjovjekovnoj Slavoniji, nego i na onom dijelu hrvatskoga kraljevstva, u dalmatinskim gradovima, na koji se nakon mira u Zadru 1358. bila protegnula Ludovikova vlast. Zadarska srebrna, pozlaćena škrinja i splitski kameni grb znak su polustoljetne epohe, u kojoj su Mleci bili potisnuti s istočnojadranske obale.

[174] Petricioli 1983b, Tabla 38. Anžuvinski grbovi u Slavoniji: anžuvinski grb XIV. st. na zvoniku stare zagrebačke katedrale (Valentić 1969, 15-17).

Ali anžuvinski ljiljani i ugarske grede bijahu grbovnim sastavnicama jedne dinastije, a ne znak hrvatskog tla. Na njemu rođen i odnjegovan. S iščeznućem Anžuvinaca oni nestaju s hrvatskog prostora. Njega će i nakon anžuvinskog pokušaja obilježavati zbir regionalnih grbova. Vizualni znakovi, dakle, nisu mogli prevladati granice što im ga je sám društveni razvoj odredio. Grb kraljevine Hrvatske, heraldički apstraktan i značenjski sveobuhvatan, bio je predodređen da jednom u budućnosti iskaže cjelovitost hrvatskih zemalja. Do kraja srednjovjekovlja taj trenutak grbovne univerzalnosti još nije bio nastupio.

11. Pojedinac i zajednica

Osobne i kolektivne veze

Na kraju strukturalnog niza, od društvenog prostora prema društvenoj zajednici hrvatskoga srednjovjekovlja, nalazi se njegova osnovica – pojedinačni pripadnik srednjovjekovnih društava. Dosadašnje je izlaganje, doduše, bilo usredotočeno na one pojave društvenog razvoja što su obilježavale ili čitav prostor hrvatskih zemalja ili njihove društvene zajednice, ali ni ono nije zanemarivalo fundamentalni pojam pojedinca. I u razlaganju o društvenim cjelinama neprekidno su bili nazočni njihovi najsitniji, konačni iveri. Kao što su se društvene zajednice u hrvatskom srednjovjekovlju isticale brojnim zasebnostima, pa su se na temelju razlikâ u značajkama i stvarale njihove tipološke individualnosti, tako su i njihovi pojedinačni pripadnici bili izdvojeni, zasebni društveni svjetovi. I oni su, jednako kao i društvene zajednice s drugim zajednicama ili središtima društvene moći, stvarali svoje sustave osobnih i kolektivnih veza, u kojima su tragali za materijalnom i duhovnom sigurnošću. Moglo bi se reći da s obzirom na sklop odnosâ što su ih uspostavljali s pojavama izvan njih, bitnih razlika između pojedinca i zajednice nije bilo.

Društvena je zajednica bila, istaknuto je, opći, temeljni okvir sigurnosti njezinih pripadnika. Ali i unutar toga zaštitnog prostora zajednice pojedinac je mogao biti osamljenim, nedovoljno zaštićenim, pa i ugroženim. Zajednica mu je prije svega pružala najvažniji oblik zaštite – spram vanjskog svijeta. Ona je u razdobljima ratnih opasnosti i rušilačkih pohoda bedemima čuvala živote gradskog stanovništva, dapače, u svoj je recinkt, ako je mogla, prihvaćala i ugroženo stanovništvo seoskih područja.[175] Da bi se uopće mogao održati u društveno uznemirenom, organizacijski razmrvljenom ustrojstvu srednjovjekovlja, u kojemu je svaki izlazak iz prostora zajednice značio dolazak u neki drugi, strani svijet, pojedinac je morao pripadati zajednici, morao je biti čvrsto vezan s njezinim društvom, što znači biti dijelom njezina pravnog sustava.

Uza sve to, zaštitni je doseg društvene zajednice bio ograničen. Ona je pojedincu omogućavala organiziranje života i vršenje gospodarske djelatnosti, stvaranje i održavanje obitelji, uključivanje u društvene grupe i njihov staleški opseg, ali ga je u času poremećaja i tegoba jedva mogla zaštititi od bolesti, siromaštva ili ljudske osamljenosti. Zajednica nije mogla dopirati do svakodnevnog života ljudi. Ako je, dakle, pojedincu bio nuždan opći zaštitni okvir zajednice, jednako su mu bili nužni i različiti oblici svakodnevne zaštite i neposredne pomoći. Zbog toga se u srednjovjekovnim društvima stvarao drugi, pojedincu jednako važni, a u isti mah i sveobuhvatniji sloj sigurnosti. Bio je to složen sustav osobnih i kolektivnih veza čovjeka, što se unutar društvene zajednice protezao od obitelji do bratovštine.

Osnovica vezâ: obitelj

U osnovici sustava vezâ što se poput osovine protezao kroz sve slojeve društvene zajednice, okupljajući u svojemu okrilju njezine pripadnike, nalazila se obitelj. To je bio

[175] Prema knjizi rashodâ splitske komune (Ratio exitus) za god. 1348-1349, splitska komuna je platila 12 groša četvorici ljudi da na lađicama prevezu stanovništvo iz splitskog Dilata, dakle s dijela splitskoga distrikta pod Kozjakom, u sigurni prostor grada jer je Split, tada pod vlašću Venecije, očekivao napad ugarske vojske (exercitus Vngarorum) i bana (PAZ, SA, sv.3/2, 16). Usp. Raukar 1980-81, 194.

početni, najuži i najčvršći oblik veza unutar svake zajednice, istodobno i fundamentalno uporište ljudske sigurnosti. Bez obzira na vrstu i ustrojstvo obitelji, pripadala ona tipu tzv. složene ili jednostavne obitelji, ona je pratila pojedinca od rođenja do smrti, pružajući mu ono svakodnevno okrilje i onaj zaštitni ugođaj kakav nije mogla iskazati nijedna druga vrsta ljudskog okupljanja. Obitelj je bila izvorištem života, podlogom društvenog rasta.[176]

Razvoj obitelji i društveni položaj njezinih članova ovisili su, dakako, o brojnim činiteljima, od gospodarskih i staleških, do bioloških. Složena obitelj, sastavljena od roditelja i djece s njihovim obiteljima što su živjeli u zajedničkom kućanstvu, bila je češća u gornjim, imućnijim slojevima društva, primjerice u vlasteoskim obiteljima Hrvatske i Slavonije ili unutar patricijata u komunalnim društvima na istočnom Jadranu. U tijeku biološkog i društvenog rasta takve su se obitelji dalje dijelile u pojedinačne ili jednostavne obitelji, u kojima bijahu roditelji s djecom. Ali tako podijeljene obitelji i dalje su bile povezane zajedničkim postankom i obiteljskim imenom. One su postupno obrazovale moćne, pripadnicima brojne rodove vlastele i patricijata. Takve obitelji i njihove rodove na jadranskoj obali i u kontinentalnom prostoru počinjemo vrelima pratiti od XII. i zatim sve izdašnije od XIII. stoljeća. Toj se plemićkoj i vlasteoskoj skupini obitelji u kasnom srednjem vijeku pridružuje i tanki sloj najimućnijih, društveno uglednih obitelji pučana. Od druge polovice XIV. stoljeća u komunalnim društvima na istočnom Jadranu počinju se razvijati složene razgranate obitelji komunalnog građanstva, ustrojstvom jednake onima plemićkih rodova.[177]

Obitelj skromnijih

U nižim slojevima društva, prije svega u gradovima, teže su se stvarale složene obitelji. Neplemićko stanovništvo u jadranskim gradovima pretežno je bilo sastavljeno od došljaka što su u gradski opseg pristizali migracijama iz zaleđa ili s jadranskog područja. Ni dužinom i trajnošću boravka ni gospodarskom moći ono se nije moglo uspoređivati s komunalnom elitom, pa najčešće nije ni imalo potrebne preduvjete za stvaranje složenih obitelji. Kako su struje došljaka pristizale u gradove na istočnom Jadranu, tako su neprekidno nastajale nove obitelji, društveno i biološki neusporedivo krhkije od čvrsto ukorijenjenih obitelji patricijata.

Približno je jednak morao biti i razvoj obitelji u gradskim središtima Slavonije. Postankom su ona bila mlađa, a vrijeme njihova trajanja odviše kratko da bi se u njima uopće mogle razviti društveno moćne složene obitelji, nalik na one u istočnojadranskim komunalnim društvima.

Kako je, pak, obitelj izgledala na širokom prostoru agrarnih društava od Drave do Jadrana, jedva se može određenije reći. Možda samo to da se na onim područjima, gdje je kmetska obitelj mogla neprekinuto, u nekoliko naraštaja, ostati i živjeti na selištu, lakše stvarala složena obitelj, proizvodno probitačnija kmetskom kućanstvu, nego drugdje, primjerice u zadarskom zaleđu, gdje se kmetsko stanovništvo češće mijenjalo. Zadarski je kmet redovito sklapao ugovor s vlasnikom selišta, obvezujući se da će u točno određenu roku obrađivati oranicu i davati zemljišnu rentu. Pri tome dio zadarskih kme-

[176] Ariès 1976; Heers 1976; Duby 1981; Duby-Le Goff; Stone; Strutture familiari; Ennen 1987; Herlihy; Duby 1987; Klapisch-Zuber.

[177] Janeković-Römer 1989; Janeković-Römer 1994.

tova nije dulje ostajao na selištu ili ždrijebu oranice. Komunalno je ustrojstvo omogućavalo, a vrela to potvrđuju učestalošću kmetskih ugovora, napuštanje selišta i pomak drugim, kmetu probitačnijim oblicima poslovanja. Zbog toga je na zadarskom području u XV. stoljeću uvijek bilo i praznih selišta, bez kmetskih obitelji.[178] U takvim uvjetima teže se podizala razgranata, složena obitelj. Taj se zaključak zasad može istaknuti samo u obliku pretpostavke, ali se ipak smije smatrati utemeljnim ono bitno: da je krhkost kmetskog odnosa, čak i prije nego što su ga otežale nepogode turskih ratova, negativno djelovala na ustrojstvo kmetske obitelji. Kmet je u redovnim okolnostima, kada nije bilo rata ili oskudice, svakako žudio za većom obitelji, ali je nije mogao uvijek ostvariti. Pa ako i jest, nije je uvijek mogao i sačuvati i odnjegovati, napose ne u razdoblju poremećajâ u kasnom srednjem vijeku.

Zajednica stanovanja

Kolikogod je, dakle, naše poznavanje seoske obitelji oskudno, ipak u zaključivanje možemo ugraditi i neke pouzdanije činitelje, prije svega spoznaje o njezinom imovnom položaju. Stupanj imućnosti u agrarnim društvima ne može, doduše, mnogo pomoći u određivanju strukture seoskih obitelji. Rasponi imućnosti mogli su usmjeravati njihov razvoj i prema složenom i prema jednostavnom ustrojstvu. On ipak osvjetljava neke egzistencijalne odnose u njima. Jedna od zanimljivih formi obiteljskog života bila je *zajednica stanovanja* (societas habitandi).

Takve udruge, na žalost, zasad poznajemo samo na okružjima komunalnih društava na istočnom Jadranu, a ne i na drugim seoskim područjima, na primjer u Slavoniji. Takav prostorni razmještaj *zajednica stanovanja* bio je plodom razlikâ u prirodnim i gospodarskim preduvjetima života na obalnom i kontinentalnom području. Odražavao je suprotnosti između regijâ s oskudicom i obiljem plodnoga zemljišta. Zajednica stanovanja bila je jedna vrsta društvene pogodbe u koju su sudionici, redovito dvije kmetske obitelji, unosili svu svoju imovinu i sve svoje proizvodne mogućnosti. Oni su u određenu roku, najčešće u razdoblju od deset godina, zajednički živjeli i zajednički radili, a nakon isteka dogovorena roka ravnopravno su dijelili novostvorenu vrijednost. Zajednice stanovanja su, prema tome, nastajale radi prevladavanja materijalne oskudice sudionika i po tome su specifičan oblik u sustavu kolektivnih veza. One su bile trajanjem ograničena, ali ciljevima znakovita vrsta obiteljskog ustrojstva.[179]

U okrilju bratovštine

Obitelj je u srednjovjekovnom društvu nedvojbeno bila temeljnim oblikom ljudskog postojanja, ali ni ona nije mogla svojom djelatnošću popuniti sav prostor što je postojao između pojedinca i njegove društvene zajednice. Obitelj je bila okvirom svakodnevnog života, zajednica prostorom društvene sigurnosti, ali te dvije razine, ma kako bile fundamentalne, ipak nisu udovoljavale svim potrebama srednjovjekovnog čovjeka. Njegova osjećajnost, prije svega njegov obzor kršćanskog vjernika, ali i osjetljivost njegova

[178] Raukar 1977a, 99-101, 161-162. Usp. Mendras, 85-106.

[179] isto, 196; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 115.

položaja u ustrojstvu društva, potiču težnju za uključivanjem u takva kolektivna tijela koja su mogla preuzeti zaštitu nad njegovom duhovnošću, a zatim i nad nekim drugim pojavama svakodnevnog života. Takvu je ulogu vršila srednjovjekovna *bratovština* (fraternitas, fratalea).

Korijenje je bratovština, po svoj prilici, bilo veoma staro, jer su i težnje ljudi za okupljanjem i sigurnošću bile trajne, ali razvoj bratovština na hrvatskom području vrela počinju osvjetljavati tek od XII. stoljeća. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku, kada se taj oblik kolektivnog okupljanja sasvim rascvao, na području hrvatskih zemalja su se obrazovale dvije glavne vrste bratovština: vjerske i strukovne.[180] Među njima je bilo i razlikâ i sličnosti. U komunalnim društvima na istočnom Jadranu strukovne su bratovštine okupljale ljude istoga zanimanja, najviše obrtnike, ali i težake, mornare, ribare itd. Po tome su donekle približavaju cehovima što se u kasnom srednjem vijeku stvaraju u Slavoniji.[181] Strukovnih je bratovština bilo manje nego vjerskih, a krug pripadnika bio je ograničen njihovim zanimanjem. Stoga su i njihovi ciljevi bili uži, određeni strukom. Zalagale su se za strukovne probitke svojih članova. Sasvim je drukčije bilo ustrojstvo vjerskih bratovština. Prije svega, njihovo je članstvo bilo raznolike staleške pripadnosti. Utemeljene najčešće u crkvenim središtima, nazvane imenima svetaca-zaštitnika, okupljale su, barem u načelu, ljude iz svih društvenih slojeva. Ljudska osnovica njihova djelovanja bila je time šira. One nisu bile ograničene strukovnim probicima. Područje djelovanja prije svega bijaše duhovnost bratima.

Obje su vrste bratovština bile čvrsto ugrađene u ustrojstvo srednjovjekovnog društva. I zaštita struke i briga oko duhovnosti bijahu potrebama srednjovjekovnog čovjeka. Strukovne su bratovštine, dapače, spajale oba ta sloja. One nisu samo nadzirale i štitile poslovne interese članova nego i njihov vjerski život.

"Ako se neki od bratima razboli"

A u djelovanju bratovština postojao je još jedan sloj, zajednički svim njihovim vrstama, bilo da su se nalazile u gradskim bilo u seoskim društvima – pružanje neposredne pomoći u svakodnevnom životu bratimâ. Upravo je taj oblik djelovanja bratovštine bio najjače prožet s postojanjem pojedinca, u tome se najljepše zrcalila fundamentalna zaštitna uloga bratovština, najdublji smisao njihova postojanja. "Ako bi se netko od braće, majstor ili radnik, razbolio i u nevolji mu bila potrebna pomoć, mora mu se pomoći sredstvima bratovštine", ističe se u matrikuli ili pravilima bratovštine bojadisara tkanina u Dubrovniku iz godine 1497. U njima se dalje kaže: "Ako bi netko od naših bratima, majstor ili radnik, umro i ne bi imao sredstava za dostojan pokop, bratovština ga je dužna pokopati i iskazati mu dužnu počast."[182] Te dvije odredbe nalaze se u većini pravila bratovština. Pomagati bratime u tegobama i bolesti, sprovoditi ih nakon smrti do zajedničkih grobnica bila je zasada što je čvrsto okupljala članove bratovštine. Ona im je pružala društveno i mentalno okrilje. Prihvaćala je bratima u času kada je napuštao najuži prostor obiteljske zajednice. Ulazeći u bratovštinu, pojedinac se u širem okviru grada ili sela više nije osjećao nezaštićenim ili neznanim. Uz obitelj, kao čvrsti prostor osobnih veza, bratovština je bila osloncem kolektivnog postojanja.

[180] O bratovštinama: Čoralić 1991 (pregled historiografije); usp. Brunelli 1882; Gelcich 1885; Vojnović 1899-1900; Strohal 1914; Praga 1925; Inchiostri 1928; Foretić 1943; Cvltanović; Klaić 1972; Petricioli 1977; Raukar 1980-81, 195-197; Klaić 1982b, 290-295.

[181] Primjer zagrebačkog Gradeca: Kampuš-Karaman, 90-92; Klaić 1982b, 278-290.

[182] Roller 1951, 179.

Zaštitna uloga bratovština bijaše stoga u temeljima srednjovjekovnih društava, osnovica njihova osjećajnog svijeta.

Savršenstvo jedne zajednice: samostan

U sustavu osobnih i kolektivnih veza samostan srednjovjekovlja bio je posebnom vrstom zajednice. U srednjovjekovnom društvu samostani su bili "nezavisni mikrokozmi" (Le Goff), "otoci reda" (Miccoli) unutar njegove uznemirenosti.[183] Ono ne poznaje savršenijega ustrojstva od samostanskoga. Unutar društvene zajednice samostan je bio njezinim zasebnim dijelom, ali je unatoč tome s njom bio spojen u nerazdvojivu društvenu cjelinu. Zasebnost samostana očituje se u njegovoj pravnoj neovisnosti. Samostanska zajednica nije bila podvrgnuta svjetovnoj, nego samo crkvenoj vlasti, ali se od svjetovnoga društva ni na koji način ne bi mogla odvojiti. Samostan je bio onoliko zaseban koliko je bio i čvrsto ugrađen u svjetovno biće društvene zajednice. O tom dualizmu u društvenoj ulozi srednjovjekovnih samostana na hrvatskom prostoru svjedoči već i njihov smještaj.

Promatrajući široku lepezu samostanskih redova, od benediktinaca, preko templara, cistercita i pavlina, do franjevaca i dominikanaca, primjetno je da se njihovi samostani podižu, u skladu s temeljnim ciljevima redovništva, na seoskom prostoru, ali da se isto tako utemeljuju i u neposrednoj blizini gradskih naselja, veoma često i unutar gradskog opsega. Primjetne su, nadalje, razlike u smještaju samostanâ među pojedinim redovima. Najstariji, benediktinski sloj samostana utemeljuje se u ranom srednjem vijeku u blizini gradova na istočnom Jadranu (u blizini Splita: sv. Marija na Poljudu ili sv. Stjepan na Sustjepanu) ili pak sasvim izvan njih, na seoskom prostoru, bilo na obali (sv. Petar u Selu, u poljičkom primorju) bilo na otocima (samostan na Mljetu), ali se mnogi od njih, napose neki od najvažnijih, sklanjaju u sigurni opseg grada (zadarski samostani sv. Krševana i sv. Marije; samostani u Rabu i Dubrovniku itd.). Benediktinski samostani tipološki prije svega ulaze u red gradskih samostana.[184] Suprotne prostorne težnje iskazivali su cisterciti, podižući samostane na pogodnim seoskim prostorima, uz rijeke i potoke. Dominikanski i, napose, franjevački samostani nalaze se otprilike na sredini između ta dva prostorna usmjerenja. Oni se od XIII. stoljeća utemeljuju i u gradovima i pokraj njih i na seoskom prostoru. Ipak, franjevački samostani već i sámim širenjem po svemu prostoru od Drave do Jadrana iskazuju primjetnu sklonost prema seoskom području.[185]

Samostan, kao vrsta društvene zajednice, na taj je način već od IX. stoljeća, kada se utemeljuju prvi benediktinski samostani u Hrvatskoj, bio čvrsto ugrađen u društvenu svakodnevicu prostora na kojemu se razvio. A u njoj se više od svega drugoga isticao savršenstvom svojega unutarnjega ustrojstva.

Cjelovitost ustrojstva

Savršenstvo samostanske organizacije očitovalo se u njezinom temeljnom cilju: da vlastitom djelatnošću podmiri sve svoje potrebe, ali da pri tome ipak bude sastavnim

[183] Le Goff 1974, 153; Miccoli, 69; usp. Duby 1977, 3-107.

[184] Ostojić 1963-65; Badurina 1977; Badurina 1987.

[185] Jelenić; Badurina 1977; Badurina 1978; Šanjek 1993a, 280-284, 304-312.

ISTOČNI JADRAN I HODOČASNIK: GRÜNEMBERGOV ZADAR 1486. (Forschungsbibliothek Gotha, Konrad von Grünemberg, Putovanje iz Konstanza u Jeruzalem)

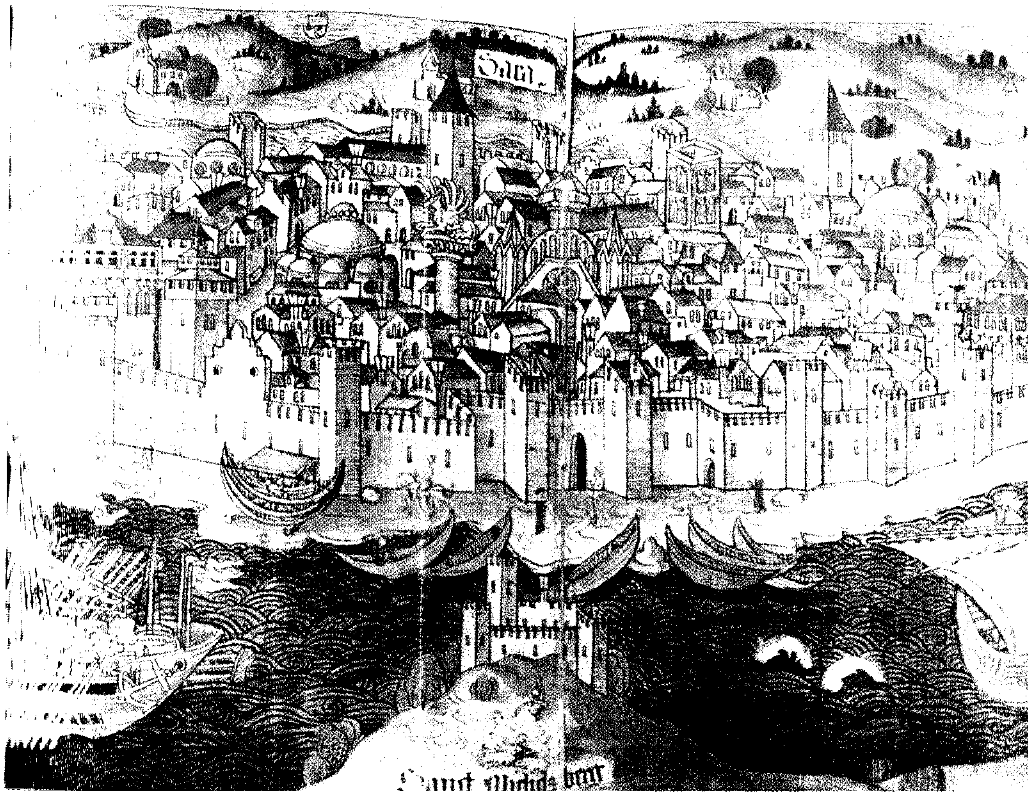

Grünembergov Zadar, sačuvan u opisu njegova hodočasničkog puta prema Jeruzalemu, posve je približan i shematiziran. To je više predodžba o srednjovjekovnom gradu općenito, okruženom bedemima i kulama s gradskim vratima, nego prikaz Zadra s kraja XV. stoljeća. Ipak, kao da se i u takvoj predodžbi naslućuju neki zbiljski elementi Grünembergova sjećanja na boravak u Zadru. Visoka crkvena zgrada s jako istaknutim apsidama u lijevom dijelu crteža kao da podsjeća na crkvu sv. Donata. Utvrda u prednjem dijelu, označena i imenom sv. Mihovila, posve je nezbiljski postavljena u blizinu zadarskih bedema, ali crtež ipak dočarava temeljnu činjenicu: da se utvrda sv. Mihovila uistinu nalazila nasuprot Zadru.

GOSPODARSTVO I UMJETNOST: KASNOSREDNJOVJEKOVNI BRODOVI (Nikola Božidarević, Navještenje, 1513, Dubrovnik, Dominikanska crkva, dio predele; Franjo iz Milana, Škrinjar sv. Šimuna, 1380, Zadar, crkva sv. Šime, brod u oluji, prizor na lijevoj bočnoj strani škrinje)

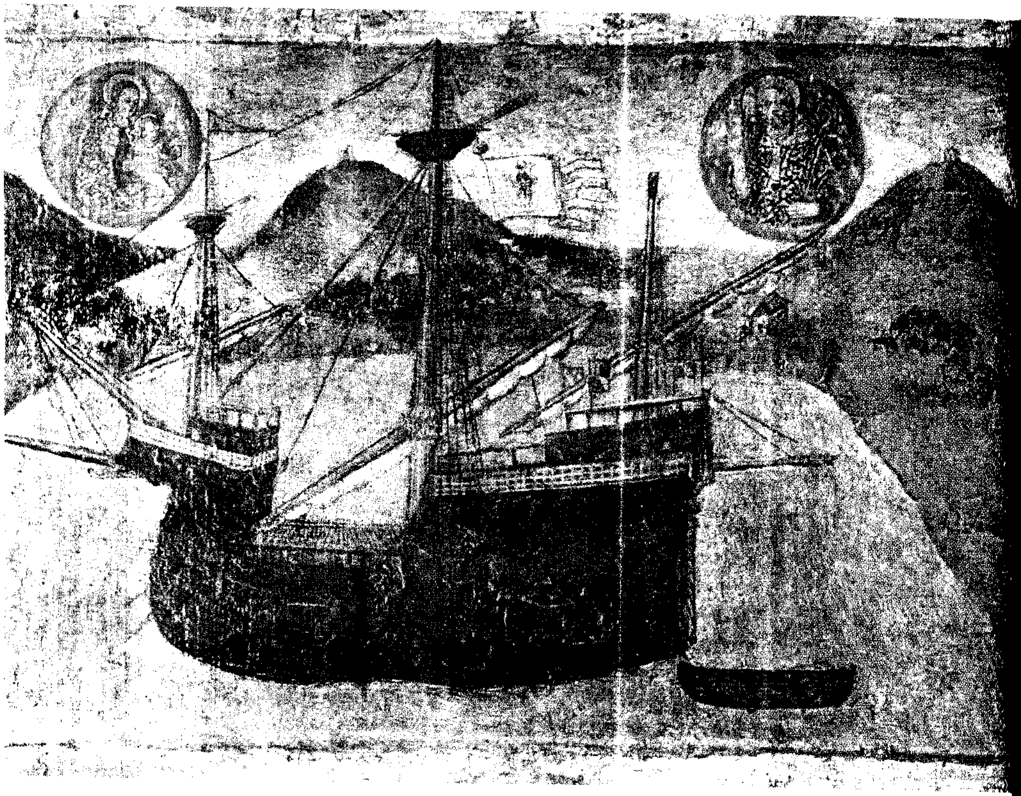

U sadržajni repertorij likovnog djela u dalmatinskim gradovima u kasnom srednjem vijeku ulazi i jedrenjak, nositelj pomorskih veza s jadranskim i mediteranskim prostorom. Božidarevićev brod, usidren sred širokog zaljeva, dubrovačka je kasnosrednjovjekovna *karaka*. Ističe se povišenim nadgrađem na pramcu i krmi broda, s tri jarbola i savijenim jedrima. Jedrenjak sa škrinje sv. Šimuna tipološki je teže odrediv. Brod ima dva jarbola, pramčano i krmeno nadgrađe jedva se naslućuju, ali je nasuprot tipološkoj stilizaciji broda dramatično prikazana njegova pogibelj u oluji. Valovi udaraju o bokove jedrenjaka, a mornari bacaju u more brodski teret, da bi olakšali plovidbu na uznemirenu moru.

GRADSKA ZAJEDNICA U SVETAČKOM NARUČJU (Župna crkva sv. Vlaha u Dubrovniku, kip sv. Vlaha, pozlaćeno srebro, oko sredine XV. st.; Dubrovnik, Dominikanska crkva, Nikola Božidarević, Bogorodica sa svecima, oko 1500, detalj triptiha; crkva sv. Marije na Poljudu u Splitu, Girolamo Santacroce, detalj slike, 1549)

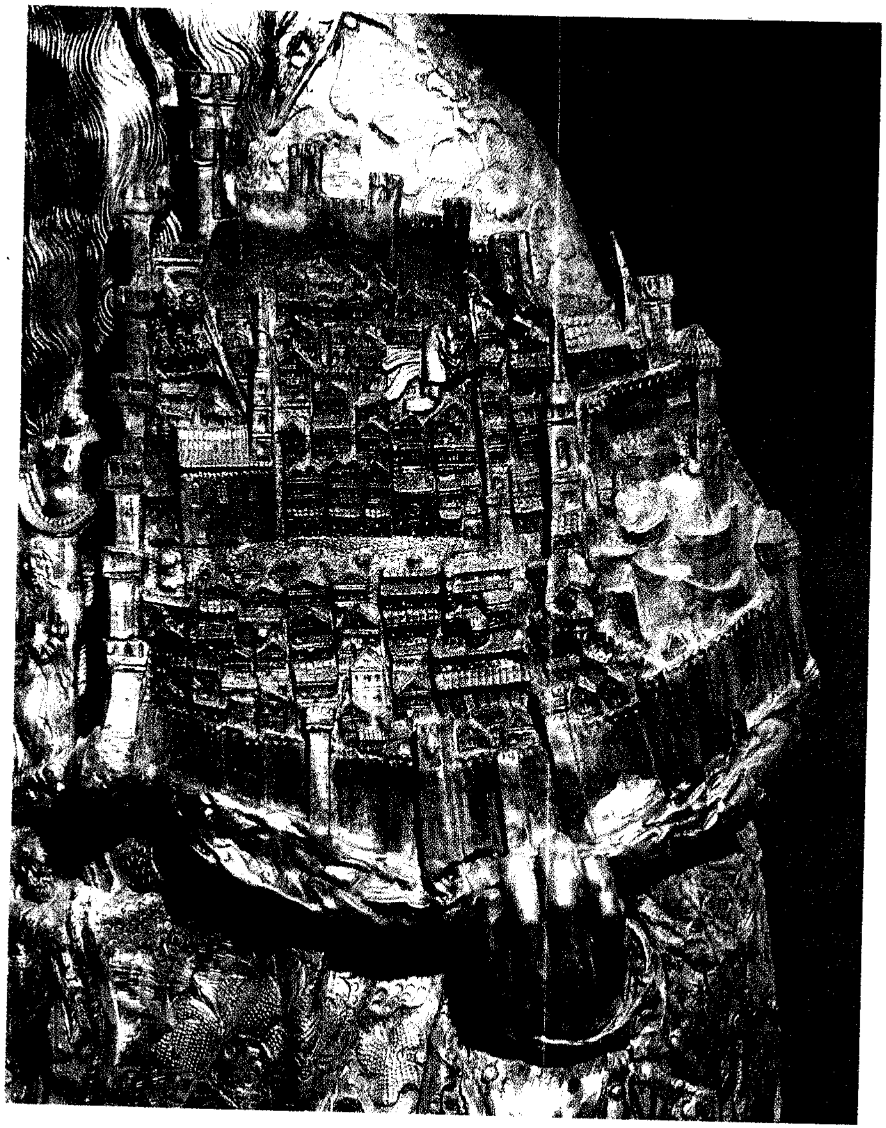

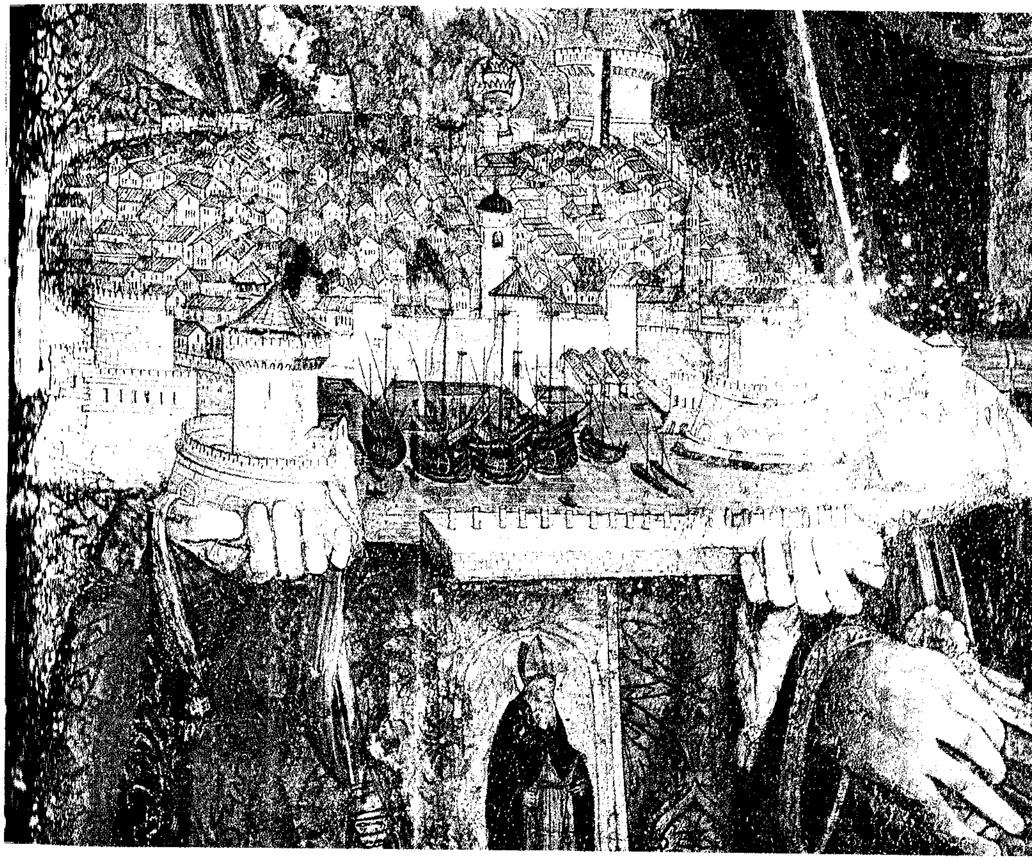

I autor pozlaćena kipa sv. Vlaha i Nikola Božidarević postavljaju Dubrovnik u naručje sv. Vlaha, iskazujući najdublju zaštitnu vezu između grada i njegova nebeskog predvodnika. Ni zlatar ni slikar ne zaboravljaju pažljivo oblikovati bedeme Dubrovnika s kulama i Minčetom, što zakriljuju prostor grada, ali u predodžbi umjetnika i taj je obrambeni oklop potpuno siguran tek u naručju sv. Vlaha i podređen njegovoj nebeskoj zaštiti.

I Girolamo Santacroce na jednak način postavlja Split u naručje gradskog zaštitnika sv. Dujma. I njegov je prikaz Splita iz sredine XVI. st. veoma točan, s visokim zvonikom katedrale, bedemima i mletačkim kaštelom, ali se nebeska zaštita i gradsko spokojstvo iskazuje tek svečevom rukom koja obgrljuje, u epohi turskih provala, utvrđeni splitski krajolik.

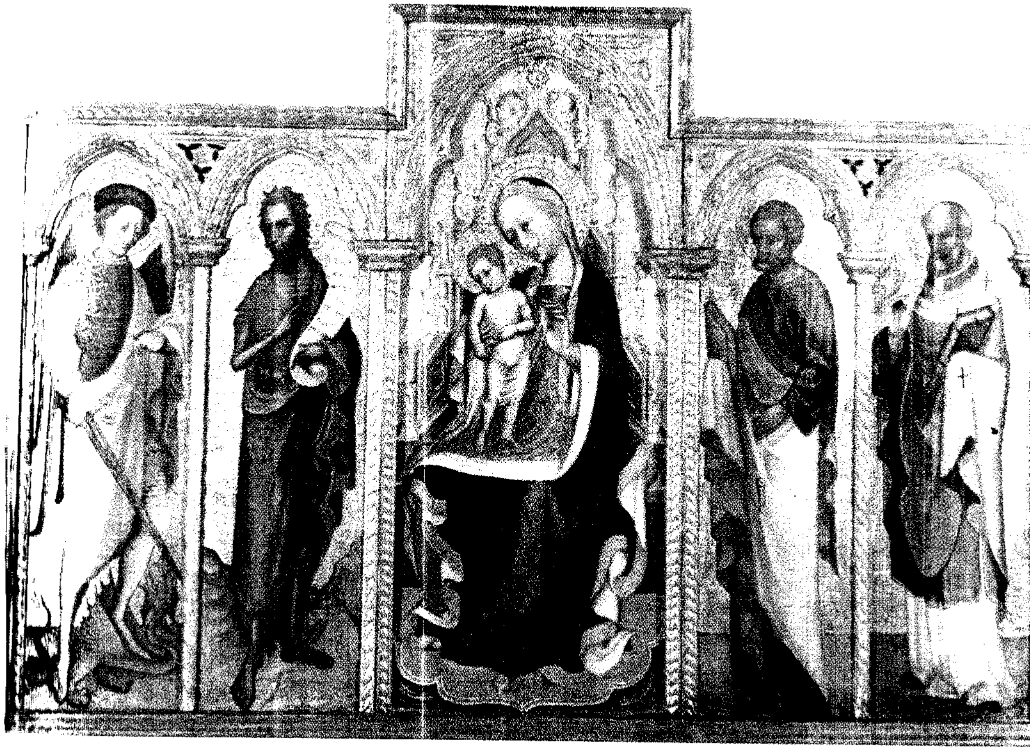

Poliptih iz Opatske zbirke u Korčuli, jedno od najljepših djela Blaža Jurjeva, nastao je, kako pretpostavlja K. Prijatelj, za majstorova boravka u Korčuli 1431. Na središnjem, većem polju naslikana je Bogorodica sa stojećim Djetetom Isusom. Na pobočnim poljima nalaze se likovi sv. Mihovila, sv. Ivana Krstitelja, sv. Petra i sv. Nikole.

Bratovštinsku crkvu sv. Marije „na Škrilinah" pokraj Berma u Istri oslikao je freskama godine 1474. majstor Vincent iz Kastva sa suradnicima, prikazavši na njima ciklus prizora iz života Krista i Bogorodice. Freska *Ples mrtvaca* smještena je na zapadnom zidu iznad ulaza u crkvicu.

dijelom okolnoga društvenog prostora. Srednjovjekovni samostani na području hrvatskih zemalja, doduše, nisu mogli podignuti tako raskošni, funkcionalno autonomni sklop građevina za materijalne i duhovne potrebe redovnikâ kako je to bivalo na europskom Zapadu,[186] ali je i njihovo ustrojstvo bilo veoma cjelovito. Razvoj su redovito temeljili na opsežnom zemljišnom posjedu što je u onih najistaknutijih bio zamjerna opsega (Zadar: sv. Marija i sv. Krševan; Biograd: sv. Ivan Evanđelist; samostan u Povljima).[187] Takva gospodarska osnovica i druge vrste prihoda omogućavali su samostanskoj zajednici sigurnost i polet sveukupne djelatnosti. Geslo sv. Benedikta: "Moli i radi" (Ora et labora) odnosilo se, dakako, ponajprije na benediktince, ali ono ipak odražava općenito jedinstvo materijalnog i duhovnog djelovanja u samostanskim zajednicama. Samostan tako nije bio samo svijetom izdvojenosti nego i najviše razine sigurnosti. Ulazeći u samostan, pojedinac se uključivao u čvrsti, hijerarhijski podignuti sustav kolektivnih veza koji ga je štitio od svakog poremećaja vanjskog svijeta. Srednjovjekovni je samostan, barem u načelu, bio izdvojenim prostorom spokojstva i rada.

Sigurnost i marginalizacija

Tako podignuto spiralno ustrojstvo osobnih i kolektivnih veza, od obitelji, preko bratovštine i samostana do društvene zajednice bilo je onom osovinom srednjovjekovnog društva, oko koje je bio okupljen sav život ljudi, od njihova rođenja do smrti. Identitet pojedinca bio je zaštićen i priznat doklegod je on u taj sustav sigurnosti bio uključen. Pa ipak, niti ti, stoljećima srednjovjekovlja stvarani zaštitni slojevi zajednice nisu bili apsolutno djelotvorni. Kada su bivali suočeni s različitim poremećajima, od bioloških i materijalnih do mentalnih, njihovo je zaštitno okrilje slabilo, popuštalo, pa se pojedinac mogao naći izvan njih, na okrajku, katkad i izvan društvene zajednice.

Prateći pojave ljudske marginalizacije u hrvatskom srednjovjekovlju, mnogo je lakše uočavati njihove vrste i neposredne uzroke pojedine od njih nego uvijek sasvim pouzdano odgovoriti na pitanje: kako su i zbog čega one mogle razbiti okrilje osobnih i kolektivnih veza, a pojedince pomaknuti izvan njihova zaštitnog djelovanja? U kakvim je okolnostima marginalizacija zapravo nastajala?

Uzroci marginalizacije dobro su poznati. Najvažnijima su bili starost, bolest, nesposobnost stjecanja sredstava za osobni opstanak. U srednjovjekovnim vrelima se pojavljuju siromasi (pauperes), nemoćni (infirmi), duševno bolesni (furiosi, mentecapti), gubavci (leprosi, pauperes Christi) itd. Ti oblici marginalizacije bili su plodom materijalnih i bioloških tegoba. Siromaštvo se često prožimalo s bolešću i tjelesnom nemoćnošću, ono je bilo njihova popratna pojava.[188] Bolesti su razbijale sve zaštitne sustave. Gubavost je, primjerice, uzrokovala trajnu marginalizaciju koja nije poznavala staleške granice, pa je mogla pogoditi sve slojeve društvene zajednice. Taj oblik marginalizacije jasan je i biološki i društveno. Postojanje, pak, skupinâ nemoćnih i siromašnih pokazuje da je marginalizacija bila posljedicom raspada ključnih oblika u sustavu društvenih veza, prije svega obitelji. Ostarjela i osamljena osoba, koja je izgubila temeljni egzistencijalni okvir obitelji, bila je samo korak udaljena od siromaštva i bolesti. U tom času jedva je

[186] Usp. planove opatijâ Sankt Gallen i Cluny (Le Goff 1974, 152, 159).

[187] Peričić 1968, 30-56; zbornik 1000 godina; Ostojić 1963-65, II, 43, 231, 394 (karte samostanskih zemljišnih posjeda); Budak 1990a; usp. Jelić 1898.

[188] Heers 1978, 285-295; Schmitt; Mollat (iscrpna bibliografija: 341-365); Geremek 1988a; Geremek 1988b; Geremek 1989; Braudel 1992, sv. 2, 575-583; u hrvatskoj historiografiji: Raukar 1980-81, 183-193; Raukar 1982, 81-82; Šanjek 1993a, 266-274; temeljni rad: Karbić.

tko u društvenoj zajednici mogao spriječiti ekonomsku i biološku marginalizaciju. U gradskim su središtima, dakako, postojale bratovštine, ali njihov doseg, ma koliko fundamentalan, ipak nije bio neograničen. Bratovštine su se, prije svega, starale samo o svojim bratimima. Svi stanovnici gradskih društava ipak nisu mogli biti njihovim članovima. Jedan je dio stanovništva ostajao izvan tog najvažnijeg kolektivnog, zaštitnog okrilja. Koliko su gradskog stanovništva obuhvaćale bratovštine? Oko "dvije trećine aktivnog gradskog stanovništva" između XIII. i XIV. stoljeća?[189] Prijedlog je zanimljiv, dapače, društveno vjerojatan, ali je ipak veoma teško odrediti omjer između ugroženih, kojima su društvene zajednice i njihov sustav sigurnosti mogli pružiti zaštitu, i onih kojima kolektivna pomoć iz različitih razloga nije bila dostupna. Vrela ne sadrže kvantitativnih uporišta takvom izračunavanju.

Koliki broj marginaliziranih?

U takvim okolnostima, u kojima nam vrela oduzimaju svaku mogućnost kvantifikacije, čini se pouzdanim samo općenit, ali ne manje važan zaključak: broj ugroženih marginalizacijom ne samo da nije bio zanemariv, nego je, dapače, bio znatan. Takav zaključak podupire, prije svega, razmjerno čest spomen siromahâ u vrelima, najviše u oporukama. Za nj svjedoči i razvijeno ustrojstvo kršćanske dobrotovornosti što se proteže srednjovjekovljem. Na nj, napokon, upućuju i komparativna istraživanja o brojnosti sloja društveno ovisnih na europsko-mediteranskom prostoru. Na žalost, kako je istaknuto, sačuvani kvantitativni podaci o stanovništvu, primjerice popis zadarskog stanovništva iz godine 1527, premda dragocjeni, pružaju samo prividno točnu predodžbu o brojnosti ovisnih i marginaliziranih. U zadarskom popisu, s poimence navedenim stanovnicima grada i varoša, spominje se nekoliko skupina ljudi što bismo ih mogli uvrstiti u sloj društveno ovisnih. Izričitu oznaku društvene ovisnosti: "sirota", popis daje samo uz pet osoba, ali njima valja dodati i drugu skupinu, 116 nemoćnih, bolesnih osoba što su boravile u zadarskim hospicijima i leprozoriju. I napokon, zbiru ovisnih, po svoj prilici, valja dodati u cjelini ili dijelom i 80 žena što prema popisu žive same, bez obitelji.[190] O njima ništa ne znamo, njihov je društveni položaj neodređen. Jesu li materijalno i osjećajno uistinu pripadale cjelini zadarskog društva ili ih valja ubrojiti u krug ovisnih?

Ako bismo čak i sve osamljene ženske osobe pribrojili skupini društveno marginaliziranih, ona bi se sastojala od 202 osobe što čini svega 2,5% u broju zadarskog stanovništva 1527. god. (8051). Odražava li tako maleni postotak uistinu opseg društvene ovisnosti u Zadru, u srcu epohe poremećaja i turskih ratova u gradskom zaleđu? Najvjerojatnije, ne. Sirotinjstvo je u srednjem vijeku bilo neprekidnim društvenim procesom, a granice marginalnosti lako su se prelazile. Broj egzistencijalno ovisnih, bez dostatne ekonomske osnovice, zacijelo je bio mnogo veći od skupine tjelesno ovisnih što su prema popisu iz 1527. bili sklonjeni u zadarskim hospicijima ili što su u njemu bili nazvani "sirotama". Broj od 2,5% ovisnih, utvrđen prema popisu iz 1527. god., najvjerojatnije valja povećati, možda i znatnije, ne samo za Zadar nego i za druge društvene zajednice na ugroženim dijelovima hrvatskog prostora, za koje popisi stanovništva nisu sačuvani. Na to upućuju i procjene o opsegu ovisnosti na mediteranskom prostoru. F. Braudel je, dapače, postavio pitanje: ne čine li bijedni, egzistencijalno ovisni u XVI. stoljeću na obalama Sredozemlja petinu cjelokupnog stanovništva od oko 60 – 70 milijuna? Na mediteranskom prostoru bi u XVI. stoljeću, prema Braudelu, bilo čak 12 – 14

[189] Šanjek 1993a, 370.

[190] Commissiones I, 203-223; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 263.

milijuna ovisnih?[191] Vrela s hrvatskoga područja u kasnom srednjem vijeku ne mogu, doduše, egzaktnim podacima poduprijeti tu tezu, ali je ona uza sve to upozoravajuća i za predodžbu o opsegu marginalizacije u hrvatskom društvu.

Žudnja dobrotvornosti

Odnosi ugroženih i društvene zajednice bili su u srednjem vijeku složeni i osjetljivi. Unatoč razvijenom sustavu osobnih i kolektivnih veza, čitave je skupine ljudi pogađala oskudica, bolest i bespomoćnost. Djelotvornost sustava sigurnosti u hrvatskom srednjovjekovlju bila je ograničena, ali uza sve to izvanredno važna u svakodnevici ljudi. Postojanje skupinâ ugroženih na okrajku društvenih zajednica nipošto ne znači da one nisu iskazivale neprekidnu žudnju prema dobrotvornosti.

RANOSREDNJOVJEKOVNA HRVATSKA I DOBROČINSTVO: NADGROBNI NATPIS KRALJICE JELENE 976. (Muzej hrvatskih arehiloških spomenika u Splitu)

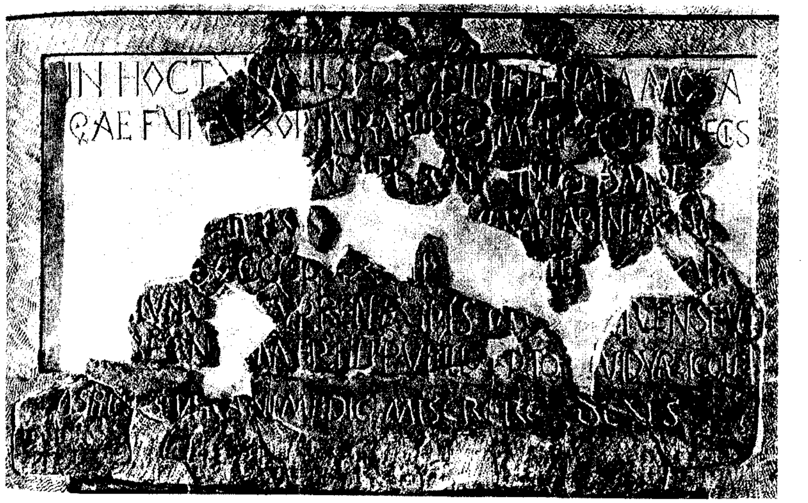

Epitaf što ga je don Frane Bulić godine 1898. otkopao u ostacima crkve sv. Stjepana na Otoku sred rijeke Jadra u Solinu, razbijena u devedesetak većih i manjih ulomaka, jedan je od najvažnijih epigrafičkih spomenika iz razdoblja dinastije Trpimirovića. To je nadgrobni natpis kraljice Jelene iz godine 976, s važnim podacima o vladarskoj genealogiji Trpimirovića u X. st. i o samoj kraljici, majci kralja Stjepana Držislava. Prema čitanju u Šišić 1914. i dopunama u Suić 1984a, natpis glasi:

"[in hoc] [t]UMULO Q[ui]ESCIT HELENA FAMO[sa]
[quae fui]T UX[o]R MIHAELI REG[i] MATERQ(ue) STEFANI R[egis
ea que] MO[rt]UA RU[bori r]ENUIT REGNI VIII IDUS M[ensis] OCT[o
bris in pac]E HIC OR[dinata f]UIT AN(no) AB INCARNA[tione]
[domini] DCCCCLXXVI I[ndictione IV] CICL[o] L[unari] V [epacta] XVII
[ciclo solari] V LUN[a] V [con]CURRENTE VI. ISTAQ[ue v]IVENS
FU[it] REGN[i] MATER FIT PUPILLOR(um) TUTO[rque] VIDUAR(um). ICQUE
ASPICIE[n]S VIR ANIME DIC: MISERERE DEUS".

[191] Mollat, 198-202; Braudel 1976, 421-425, 486.

"U ovom grobu počiva glasovita Jelena, koja je bila žena kralju Mihajlu i majka Stjepana kralja, ona koja je smrću prezrela kraljevski grimiz osmoga mjeseca listopada i ovdje u miru pokopana godine od gospodnjeg utjelovljenja 976, indikcije četvrte, petoga mjesečeva cikla, sedamnaeste epakte, petoga kruga sunčanoga koji pada sa šestim. I ona koja je za života bila kraljevstvu majka postade i (majkom) sirota i zaštitnicom udovica. Ovamo pogledaj, čovječe, i reci: Bože, smiluj joj se duši!"

RANOSREDNJOVJEKOVNA HRVATSKA I DOBROČINSTVO: ZVONIMIROVA ZAVJERNICA 1075. (Vatikanska biblioteka, Cod. lat. 8486, fol. 97')

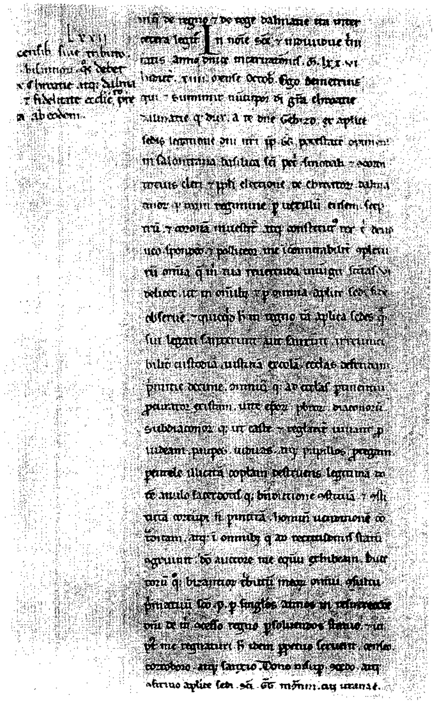

U tekstu Zvonimirove prisege prilikom krunidbe u crkvi sv. Petra u Solinu nalazi se i odredba o kraljevim karitativnim obvezama:

"[...] pauperes, uiduas atque pupillos protegam", tj.

"Zaštićivat ću siromahe, udovice i siročad".

Prve tragove spoznaje o nužnosti pomaganja ovisnima i ugroženima nalazimo već u ranom hrvatskom srednjovjekovlju. Već se u 14. članku zaključaka splitskog crkvenog sabora godine 925. ističe da gospodari moraju i svoje sluge dati na nauk, ako bi željeli postati svećenicima.[192] Na nadgrobnoj ploči kraljice Jelene iz godine 976. kaže se da "ona, koja je za života bila kraljevstvu majka, postade i (majkom) sirota i zaštitnicom udovica".[192a] Kralj Zvonimir se, pak, u krunidbenoj prisezi u jesen 1075. obvezuje papi Grguru VII: "Zaštićivat ću siromahe, udovice i siročad."[192b] Dragocjena su to svjedočanstva o počecima dobrotvornosti u ranom hrvatskom društvu, o zasadama društvene etičnosti što su se temeljile na kršćanskim gledištima i nauku *Evanđelja*. Služenje siromasima izraz je ljubavi prema Kristu (Matej 25, 34-46), a imućni moraju prigrliti siromahe da bi im se mogli pridružiti u vječnom životu (Luka 14, 13-24).[192c]

Učenje o siromasima i siromaštvu, što se u razvoju srednjovjekovnih društava iskazivalo u širokoj lepezi pojavâ, razvijalo se u Crkvi od apostolskih vremena do gledišta što ih u XIII. stoljeću počinju razvijati tzv. prosjački redovi franjevaca i dominikanaca.[193] Crkvena gledišta o siromaštvu bijahu dijelom neuništive žudnje za pravednijim društvom, većim dostojanstvom čovjeka i njegova mišljenja što su se u različitim oblicima uvijek iznova pojavljivala u srednjovjekovlju. Ta će se gledišta, u biti, svojim okrajcima dodirivati i s heretičkim pokretima i društvenim sukobljavanjima u srednjem vijeku, premda će i ideološki i institucionalno biti žestoko suprotstavljeni.[193a] Pojam siromaštva na svoj način sažima srednjovjekovnu povijest i spaja veoma različita društvena i duhovna nastojanja. Jednako tako, evanđeoske zasade o uzvišenosti siromaštva nazočne su u čitavom hrvatskom srednjovjekovlju, u dugom duhovnom luku do Marka Marulića na izmaku srednjovjekovne epohe. U *Evanđelistaru* (1516) Marulić ističe, sažimajući kršćanska, evanđeoska učenja, da je u svakodnevnom životu nužno davati milostinju jer taj čin "čisti grijehe" i stječe život vječni.[194]

Prigovor savjesti

Ali između načela o uzvišenosti siromaštva i nastojanja da se djelotvornošću u svakodnevnom životu prevladaju tegobe što ih je ljudima nanosila marginalizacija, u srednjovjekovnom je društvu postojao trajni i neprevladivi rascjep. Goleme razlike između bogatstva i siromaštva društvena su značajka srednjovjekovne epohe. Načela etičnosti i žudnja dobrotovrnosti nastoje promijeniti ustrojstvo društva što ga veći dio njegovih pripadnika drži nepravednim. Dapače, u onim razdobljima srednjovjekovlja, u kojima hrvatska misaonost dopire do razvojnog vrhunca, primjerice u djelima Marka Marulića ili u protuturskim spisima, etičko gledište o pravednom društvu dobiva naboj oštre kritičnosti. Prigovor savjesti usmjeren je u prijelomnom vremenu nakon godine

[192] CD I, 32; Rački, Doc., 192.

[192a] O epitafu kraljice Jelene, s razlikama u čitanju oštećenih i u tumačenjima sadržajno dvojbenih dijelova natpisa: Bulić 1901; Šišić 1913-1914, 49-65; Šišić 1914, 126-129; Šišić 1925, 437, bilj. 7; Karaman 1930, 82-83; Karaman 1943, 55-58; Katić 1955; Starohrvatska baština (D. Jelovina), 101; Rendić-Miočević 1982; Suić 1984a; Rapanić 1987, 141-142.

[192b] CD I, 140; Rački, Doc., 103. O pojmu zaštite udovica i siročadi u hrvatskim ranosrednjovjekovnim spomenicima, uključujući i nadgrobni natpis splitskog nadbiskupa Martina: Rapanić 1978; Rapanić 1987, 142-144.

[192c] Biblija, Novi zavjet, 24, 64-65.

[193] Mollat, 137-154; Jedin III/II, 424-430; Šanjek 1993a, 275-279.

[193a] Pirenne 1956, 288-302; Franzen, 162-167; Heer, 197-234; Jedin III/II, 187-191, 244-253, 505-523.

[194] Evanđelistar II, 152; o pojmu milostinje: Mollat, 175-179; Geremek 1988a, 28-45.

1500. ne samo protiv društvenog ustrojstva općenito nego i protiv crkvene hijerarhije koja bi, prema evanđeoskim zasadama, što znači i prema vlastitu učenju, trebala biti nositeljem dobrotvornosti.

Stoga Marko Marulić u *Evanđelistaru* plemenitom srditošću i uzvikuje: "neka se stide svećenici i neka se crvene biskupi da sebi grade goleme kuće, da ulažu trud u gomilanje novca, da blistaju u skupocjenoj odjeći". On upozorava da im materijalna dobra nisu dana da "zgrću novac, nego da ga dijele gomili siromaha", jer crkvena dobra "pripadaju siromasima".[195] U času kada se u Hrvatskoj gasilo srednjovjekovlje i primicala renesansa, Marulić osluškuje hod novoga vremena. Sa splitskih bedema, s jedne strane, već godinama, od kraja XV. stoljeća i mletačko-turskog rata 1499 - 1502, promatra tursko pustošenje agrarnog zaleđa i rast ljudske bijede, s druge, renesansna nagnuća prema udobnosti i raskoši što sve više zahvaćaju elitu društva, prema Marulićevoj procjeni prije svega hijerarhijski vrh Crkve. Njegova se kršćanska etičnost suprotstavlja jednom razvoju što ga ne može promijeniti.

A upravo tada, na prijelomu XV. i XVI. stoljeća, u Hrvatskoj je raspon između "bogatstva i ubоštva", kako će to dva stoljeća nakon Marulića u svojoj *Povijesti vanđelskoj* kazati Jerolim Kavanjin, dobivao naznake sveopće, egzistencijalne tegobe. Protuturski govornici s početka XVI. stoljeća Marulićev prigovor razlikama između bogataša i siromaha preobražavaju u suprotnost između Europe i Hrvatske. Bijedu marginaliziranih podižu od evanđeoskog načela na razinu osamljene domovine, u času njezine krajnje ugroženosti.

Preobrazba siromaštva

Iste godine, 1516, kada Marulić u Veneciji tiska *Evanđelistar*, modruški biskup Šimun Kožičić Benja odlazi u Rim i pred papom Leonom X. drži govor o *Opustošenoj Hrvatskoj* (De Coruatiae desolatione). Kožičić u njemu traži pomoć za Hrvatsku, ali ne može zatomiti prijekor spram neumjerene rastrošnosti renesansnog papinstva, pa uzvikuje: "Mi jadnici malo od vas tražimo, moleći da utažimo glad mrvicama koje padaju s vašeg stola." Oštro, s duhovne visine evanđeoskog nauka, Kožičić se obraća papi: "Što koristi (zaklinjem vas Bogom) neutaživom žudnjom zgrtati blago i srebro [...]?", što će ono Crkvi "ako se oskvrnjuju hramovi, pljačkaju posvećena mjesta, obeščašćuju djevice [...]?"[196]

Kožičiću je tako papinstvo postalo bogatašem iz *Evanđelja*, a Hrvatska i njezin prostor ugroženim siromahom. Samo bi prividno istinitim bio zaključak da je takvim širenjem pojma siromaštva zanemaren temeljni smisao marginalizacije, u središtu kojega je već u *Evanđelju* bio ugroženi pojedinac. Zapravo, velik dio hrvatskog prostora nakon godine 1500. sastavlja nebrojeno mnoštvo ljudi na samom okrajku opstanka. To i nije drugo nego svijet marginaliziranih, podignut na razinu jednog naroda. Granice između pojedinca i zajednice sve više iščezavaju. Prijekor savjesti spram marginalizacije pojedinca što ga je stoljećima izricala kršćanska etičnost, suprotstavljajući se društvenom rascjepu između imućnih i ovisnih, nužno se morao proširiti na prostor Kožičićeve "opustošene Hrvatske". Za nju je pojam siromaštva i marginalizacije postao živom, po-

[195] isto, I, 337-338, 340.

[196] Govori, 332. Uzor Kožičićevu izričaju o "mrvicama koje padaju s vašega stola" je evanđeoska prispodoba o siromahu Lazaru koji je čeznuo da se "nasiti onim što je padalo s bogataševa stola" (Luka 16, 21; Biblija, Novi zavjet, 66).

svudašnjom stvarnošću. Pa i sáma Hrvatska postaje nakon 1500. god. spram europskog Zapada prostorom marginalizacije. Na većem dijelu hrvatskoga prostora takav bijaše društveni ishod srednjovjekovlja. Osluškujući duh vremena, Kožičić je u njemu oblikovao svoju misao i djelovanje. Kao i Maruliću, i Kožičiću je spram prijeteće stvarnosti ostala samo snaga njegove riječi.

Svijet oporuke

U pojavi marginalizacije, u neprevladivu rasponu između načelne etičnosti i stvarne ovisnosti ljudi, zrcali se jedna čitava, do danas nenapisana, jedva zamijećena društvena povijest hrvatskoga srednjovjekovlja. Napori društvenih zajednica i njihovih pripadnika da prevladaju ili barem ublaže procese što su održavali, pa i pojačavali, egzistencijalne razlike unutar njih sámih, nisu mogli biti do kraja djelotvorni, ali su u njima bili neprekidno nazočni. Unatoč nesavršenostima, ostvarenja dobrotvornosti u srednjovjekovnim društvima vrijedna su našega poštovanja.

Prije svega je to misaono slojeviti, transcendentalni svijet oporuke. Stotine i stotine sačuvanih napisane su suhoparnim jezikom notarskih obrazaca što otežava pristup duhovnom svijetu pojedinca. Smijemo li uopće dodirnuti osjećajnost čovjeka u smiraj života ako oporuka sáma o tome ništa izravno ne kazuje? Svakako, oporuke u cjelini iskazuju pragmatičnost, upravo užurbanu poslovnost oporučitelja. On barem u tom času nastoji razriješiti materijalna pitanja između sebe i okoline. Oporuke, ipak, u isti mah svjedoče, makar i škrto izrečenim odredbama, i o njegovom duhovnom svijetu. Kršćanski se vjernik nastoji pripremiti na susret sa smrću, očekujući vječni život. U takvom ugođaju u brojnim se oporukama ne zaboravljaju ni siromasi ili gubavci. Ovisni i nemoćni s okrajka društava oporukom ulaze, barem u jednom času, u njihovo okrilje. Način iskazivanja pomoći je različit, a dva su od njih najčešća. Izvršiteljima oporuke se naređuje da sámi podijele ostavljena dobra marginaliziranima ili su, pak, oni dužni taj legat predati nosiocima kolektivne pomoći, bratovštinama, hospicijima i leprozorijima.

Oporuka na taj način povezuje dva sloja dobrotvornosti, pojedinačni i kolektivni. U pomaganju ugroženima obje su vrste dobrotvornosti bile važne, ali je djelovanje kolektivnih ustanova bilo šire i trajnije. Pomoć pojedinaca uglavnom je ovisila o broju legata što u oporukama bijahu namijenjeni marginaliziranima. Oporučitelji iz uglednijih slojeva ostavljaju ovisnima, prije svega siromasima i gubavcima, velike iznose novca. Zadarski plemić Mihovil Soppe oporučuje 1413. god. zadarskim gubavcima 200 malih mletačkih libara i po 100 libara u ime miraza za dvanaest siromašnih djevojaka, svega 1400 mletačkih libara što bijaše golem iznos.[197] Zadarski suknar Mihovil ostavlja u oporuci iz 1385. god. 200 dukata za miraz siromašnim djevojkama i za odijevanje sirotinje.[198] Ni pripadnici nižih slojeva nisu u svojim oporukama zaboravljali siromahe, poneseni istom osjećajnošću kao i plemići i građani, ali su njihovi legati onoliko skromniji koliko je njihova imovna osnovica bila uža.[199]

Odredbe oporuka svjedoče o dobrotvornosti u gotovo svim slojevima društva, ali se o stupnju djelotvornosti pojedinačnih legata, naravno, ne može ništa reći. Kako su ostavštine sirotinji i nemoćnima ostvarivane, koliko su one mogle ublažiti marginali-

[197] PAZ, SZN, Theodorus de Prandino, B.VI, F.I, 123-124.

[198] CD XVI, 524-528, 20.VI.1385.

[199] isto, XI, 229, 306, 1345, 1346; Raukar 1980-81, 187.

zaciju ovisnih, teško je određenije suditi jer za to jedva ima oslonca u vrelima. Ako bismo u razlaganju o darivanju siromaha u oporukama smjeli pretpostaviti da su izvršitelji savjesno ispunjavali posljednju volju oporučitelja, predodžba bi o kolektivnim oblicima dobrotvornosti bila nešto potpunija, premda ne i bez nejasnoća i otvorenih pitanja.

Hospiciji i leprozoriji

Ne zna se, primjerice, kada su se u gradskim društvima počela podizati pribježišta za nemoćne članove zajednice. Potreba za zbrinjavanjem ovisnih nužno je postojala već u ranom srednjem vijeku, ali kakav je oblik zaštite postojao prije stvaranja hospicija, jesu li možda već tada postojali neki njihovi početni oblici, nemoguće je zaključiti. Vjerojatno su i bratovštine koje se od XII. stoljeća počinju spominjati u komunalnim društvima na istočnom Jadranu bile početnim uporištima zaštite. Takvu su ulogu vršile i crkvene ustanove, napose samostani. Usporedo s općenitim sazrijevanjem društava i porastom broja stanovnika, što znači i ovisnih u gradovima, oblikovala se i dobrotvornost. U XIII. i XIV. stoljeću mreža hospicija širi se na čitav prostor hrvatskih zemalja, od Drave do Jadrana. Otprilike istodobno u vrelima se počinju spominjati i leprozoriji, skloništa za gubavce. Podizanjem lazareta, što su od sredine XIV. stoljeća trebali sprečavati širenje kužnih epidemija, napokon je zaštitni sustav srednjovjekovlja bio dograđen.[200]

U kasnom srednjem vijeku u gradovima je postojala čitava mreža skloništa za nemoćne i bolesne. Lijep primjer brojnosti hospicija pruža Zadar. Prema popisu stanovništva iz 1527. god., što više-manje vrijedi za čitav kasni srednji vijek, na području grada i varoša bilo je deset hospicija i jedan leprozorij, ukupno jedanaest skloništa za nemoćne.[201] Njihova pretežno svetačka imena malo otkrivaju način njihova postanka i djelovanja. Neki su hospiciji nastali legatima pojedinaca, primjerice zadarski hospicij sv. Jakova što ga je u prvoj polovici XV. stoljeća utemeljio Grgur Mrganić, nasuprot katedrali sv. Stošije, ali je teško reći koliko je to često bivalo.[202] Ne može se pouzdano utvrditi ni uloga političkih vlasti u kraljevskim gradovima Slavonije ili u istočnojadranskim komunalnim društvima, ali je sigurno ono najvažnije: da su hospiciji bili javnim ustanovama što ih je održavala sva zajednica.

Zaštitna veza između hospicija i zajednice nije se očitovala samo u brojnosti legata u oporukama nego i u činjenici da su ih gradska društva podizala u središtu svojega prostora, unutar recinkta. Hospiciji su tako i smještajem, a ne samo pripadnicima, bili integralnim dijelom urbanog ustrojstva. Samo su leprozoriji zbog opasnosti od zaraze bili smješteni izvan gradskih bedema, ali nikada tako daleko da se gradska zajednica ne bi mogla neprekidno brinuti o gubavcima.[203]

Hospiciji i leprozoriji, ali i neke druge ustanove, na primjer nahodišta u kojima su se prihvaćala napuštena novorođenčad,[204] svjedočanstva su kolektivne dobrotvornosti

[200] Fisković C. 1963b; Raukar 1980-81, 188-189; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 121-122; Karbić, 63-73, 76; o mjerama protiv kužnih epidemija: Blažina-Tomić; Lučić 1992.

[201] Commissiones I, 203-223; Petricioli 1975, 16; Jelić R. 1978, 12-15; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 266-268.

[202] Jelić R. 1960; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 135, 268.

[203] O gubavcima i leprozorijima: Kulischer, 178; Le Goff 1974, 363; u hrvatskoj historiografiji: Fisković C. 1963b; Raukar 1980-81, 188-190; Karbić, 59.

[204] Škarica; Jelić R. 1963; Karbić, 58-59.

u srednjovjekovnom društvu. Leprozoriji bijahu, doduše, i plodom biološke nužnosti, ali su društvene zajednice unatoč tome iskazivale izrazitu pažnju spram gubavaca što su u njima bili zauvijek sklonjeni. Društveni je položaj nemoćnih i osiromašenih bio težak već i zbog toga što sustav sigurnosti zajednice nije mogao spriječiti njihovu marginalizaciju, ali su ga pojedinačna i kolektivna dobrotvornost barem nastojali ublažit.

Prijetnja isključivanjem

Dobrotvornost srednjovjekovlja, mada nesavršena i ograničena djelovanja, bijaše djelom ljubavi i kršćanske etičnosti. Ali to se zaštitno okrilje iskazivalo samo onim pojedincima i skupinama što su zbog siromaštva ili bolesti, doduše, dospjeli na rub zajednice ne izdvajajući se pri tome nijednim postupkom iz njezina opsega. Kada su se, pak, pripadnici zajednice svojim ponašanjem odvajali od ustrojstva društva, svjetovnog ili crkvenog, ne samo da su gubili to zaštitno okrilje nego su, dapače, bivali nemilosrdno kažnjavani isključivanjem iz zajednice. Ako je u okrutnosti kazne za heretike, izdajice, buntovnike ili prognanike bilo nekog olakšanja, onda je to samo činjenica da su se oštre kazne za različite ideološke ili političke prekršaje razmjerno rijetko izvršavale ili je pak trajanje kazne u nekim slučajevima bilo kratko i prolazno. Raspon između kaznenog načela i stvarnosti u srednjovjekovnim se društvima, srećom, nije uvijek lako prelazio. Pojam političkog ili ideološkog isključivanja, sâm za sebe okrutan i strašan, u svakodnevnom se životu češće ublažavao nego što se uistinu ostvarivao.[205] Takav zaključak osobito lijepo podupire stav spram heretika u komunalnim društvima na istočnom Jadranu.

Heretici: između kazne i snošljivosti

Od druge polovice XII. stoljeća, kada vrela počinju svjedočiti o pojavi hereze na istočnom Jadranu, do kasnog srednjeg vijeka društveni položaj heretika bio je smješten u osjetljiv raspon između načelne kazne i snošljivosti stvarnosti. Načelnu strogost iskazuju i društvene zajednice i Crkva. Splitski crkveni sabor godine 1185. osuđuje "sve sljedbenike heretika i njihove privrženike", a splitski nadbiskup Bernard godine 1200. istjeruje iz grada nositelje hereze, braću Mateja i Aristodija.[206] Još su oštriji bili statuti dalmatinskih gradova na početku XIV. stoljeća. U njima se određuju oštre kazne za *heretike*, *patarene* i *gazare* (katare). Ako bi heretici i patareni bili otkriveni na komunalnom području, prema trogirskom su se statutu kažnjavali smrću, spaljivanjem na lomači. Splitski je statut bio znatno blaži, pa im je prijetio samo istjerivanjem iz grada.[207]

Tako stroge kazne u komunalnim statutima za osobe koje su se vjerskim gledištima odvajale od katoličkog učenja ipak su više odražavale načelni ideološki stav Crkve i društva spram heretika nego što su bile stvarnom prijetnjom njihovu djelovanju i živo-

[205] Raukar 1980-81, 190-192.

[206] CD II, 192-194; Thomas archidiaconus, 80; Toma, Kronika, 72-73. Usp. Šidak 1975, 276-278; Šanjek 1975, 49-51; Raukar 1980-81, 190-191; Brandt 1989, 244.

[207] St. Trag., L.I, c.2, De hereticis comburendis (7-8); St. Spal., L.I, c.4, De hereticis (7-8); Statut Trogira, 8; Statut Splita, 11.

tima. Valja prije svega reći da u vrelima nema potvrde da je bilo tko od heretika u komunalnim društvima na istočnom Jadranu bio tako okrutno kažnjen kako to određuje trogirski statut. Dapače, to je bio rijedak postupak čak i u srednjovjekovnoj Bosni, uporištu dualističke hereze. O spaljivanju bosanskih heretika sačuvan je samo jedan podatak iz sredine XIII. stoljeća, u epohi ratova što ih herceg Koloman vodi protiv heretičke Bosne i bana Mateja Ninoslava. U kasnijem razvoju "Crkve bosanske" tako okrutnih postupaka više ni u Bosni nije bilo.[208] Ali ne samo da u času kada trogirski statut kažnjava heretike smrću na lomači takva kazna nije bila ostvariva, nego ni mnogo blaže kažnjavanje ne bijaše primjereno novom vremenu. Jer vrela ne potvrđuju ni to da je nakon akcije splitskog nadbiskupa Bernarda na početku XIII. stoljeća itko od heretika, prije svega pripadnika bosanske hereze, bio protjeran iz dalmatinskih gradova. U XIII. i XIV. stoljeću društvene i gospodarske veze jadranskih gradova i srednjovjekovne Bosne bivale su sve razvijenijima, a time i veze s pripadnicima "Crkve bosanske". Crkva se, doduše, i u razdoblju sve jačih veza s bosanskim zaleđem nastojala izboriti za strogo kažnjavanje heretika. Papa Urban V. godine 1369. pismom upozorava splitskog i dubrovačkog nadbiskupa da na njihova područja slobodno dolaze heretici iz srednjovjekovne Bosne sa svojom robom i na njima trguju. Papa zahtijeva da se takve osobe uhvate i kazne.[209] Takve zahtjeve dalmatinski gradovi, naravno, nisu mogli prihvatiti. U skladu s gledištima Crkve oni su u svoje statute ugradili načelnu osudu hereze, ali ih je svakodnevni život u isti mah primoravao na otvorenost i snošljivost prema pripadnicima "Crkve bosanske". Zahtjev za kažnjavanjem bosanskih heretika prijetio je njihovim ljudskim i gospodarskim vezama sa zaleđem koje su upravo u času kada papa Urban V. šalje pismo u Dalmaciju ulazile u epohu najjačeg razvoja. Na prostoru jadranskih gradova heretici zaleđa ostaju, doduše, načelno isključenom, ali istodobno i životno nezaobilaznom skupinom došljaka.[210]

Okrutnost kazne

Blagost i snošljivost spram heretika u komunalnim društvima na istočnom Jadranu bila je, dakle, plodom njihove "otvorenosti" i razvojne nužnosti za komuniciranjem s vanjskim svijetom, u tom sklopu i s bosanskim zaleđem. Ali kada su ideološki ili politički sporovi i animoziteti izbijali unutar njihova opsega, kazne su bivale okrutnima, a blagost bijaše jedva dostižnom. Splitski i trogirski statut su, primjerice, prijetili *izdajicama* i *nevjernima* (proditores, infideles) odsijecanjem glave.[211]

Pojam nevjernika jedan je od najstrašnijih u mentalnoj strukturi srednjovjekovnog društva. Ono je željelo počivati na vezama vjernosti i odanosti, od vazalnog odnosa što se uspostavljao između vazala i seniora, do zaštitnog okrilja što struji od društvene zajednice, usredotočene u pojmu *comunitas* ili *općina*, prema svakom njezinom pripadniku. Dalmatinski statuti zbog toga ističu pojam poslušnosti. Nevjernik ili buntovnik (ribellis) je svatko tko ne želi slušati kneza ili kuriju.[212] Nevjernik svojim odvajanjem od strukture vezâ ugrožava razvoj društva na svim razinama, od pojedinačne zajednice do kraljevstva. Zbog toga je zlokobni pojam *infidelis* ili *ribellis* (rebellis) u kasnom srednjem vijeku podjednako čest u ustima krune, Crkve i komunâ. U njemu se usredotočuje sva žestina političkih i ideoloških sukoba.

Svi politički sukobi, srećom, ipak nisu uvijek završavali optužbom za nevjernost. U dalmatinskim su gradovima pripadnici poražene strane napuštali, kao prognanici (exbaniti), prostor komune. Kada bi bile prevladane suprotnosti između onih što su zadržali vlast ("unutarnji") i onih što bijahu napustili grad ("vanjski"), prognanici su se mogli vratiti u okrilje grada. Tako je, primjerice, bilo u Splitu u doba Markulinove bune 1398. god., ali splitsko zbivanje ipak nije okončano samo protjerivanjem "vanjskih". Unutarnji sukob među splitskim plemićima, kojima se pridružio gornji sloj pučana, spojio se s drevnim animozitetom Trogira i Splita. Prognani Splićani našli su utočište u Trogiru, pa je to 1401. god. bio dovoljan razlog "unutarnjim" Splićanima za napad na Trogir. Opustošili su trogirsko područje, a u Split doveli zasužnjene Trogirane. Tada je jedan od njih bio u Splitu "na plokati tiranskim primjerom smaknut i za veći prezir utopljen u moru". Kada su, pak, Trogirani napali splitski distrikt, njihova su mrtva tijela ostavljena na splitskom trgu "poput trofeja".[213] Srednjovjekovna okrutnost bijaše javnim činom, a kazna je u trenucima sveopće napetosti postajala dijelom osjećajnosti mnoštva. Okrutna smrt trogirskog građanina u Splitu nije bila plodom bilo kakve njegove krivnje. Ona je samo u tragičnom udesu pojedinca izrazila žestoki sraz dvaju društava, trogirske i splitske komune, što se iznenada razbuktao u osvit XV. stoljeća.

Politička nevjera i kazna za odmetništvo protežu se cjelokupnim ustrojstvom srednjovjekovnih društava, do razine kraljevske vlasti. Nosioci protudvorskog pokreta u sredini 80-ih godina XIV. stoljeća su odmetnici od krune (rebelles sacrae coronae), pa Žigmund 1387. god. poziva hrvatsko kraljevstvo na vjernost.[214] Istodobno je u tom uznemirenom vremenu antagonizam spram političkih protivnika odjeknuo od kralja do društvenih zajednica, ispunjavajući pojmom nevjernosti čitavo društvo. Kada je nešto kasnije, u doba dinastičkog dvovlašća, jedan zadarski plemić, Filip de Georgiis, pristao uz Žigmunda, zadarska ga je komuna, koja se priklonila Ladislavu Napuljskom, proglasila 1402. god. odmetnikom i zaplijenila sva njegova dobra.[215]

Krhkost čovjeka

Srednjovjekovna društva bijahu, istaknuto je, više od svega drugoga prostorom sigurnosti. Između zajednice i njezinih pripadnika nužno se stvarao teško razorivi odnos egzistencijalne i osjećajne uzajamnosti. Zajednica je unutar sebe okupljala sve svoje pripadnike odvajajući ih vlastitim društvenim i pravnim ustrojstvom od tuđeg, vanjskog svijeta. Za one, pak, što bijahu zahvaćeni pojavama marginalizacije nastojala je obra-

[208] Šidak 1975, 205-206; Šanjek 1975, 79-80; Testas, 6-7 (predgovor F. Šanjeka).

[209] CD XIV, 218-220.

[210] O trgovačkim vezama između dalmatinskih gradova i srednjovjekovne Bosne, te o opsegu trgovačkog prometa: Rismondo 1954, 20-22 (isprava splitskog kaptola od 1.XII.1376: "mercatores Bossnenses" koji su trgovali sa Splitom i Drijevima opljačkani su u Cetinskoj županiji i nanesena im je šteta od 20 000 dukata); usp. Kovačević; Raukar 1969-70, 62-65; Kovačević-Kojić, 159-191; Raukar 1977b, 209; Raukar 1979, 111; Ančić 1987b.

[211] St. Spal., L.IV, c.74, De proditoribus civitatis Spalati (170); St. Trag., L.II, c.25, De pęna prodictorum civitatis (63); Statut Splita, 217-218; Statut Trogira, 80-81.

[212] Prema trogirskom statutu, kažnjava se "quicunque sive vir sive mulier fuerit ribellis nolendo obedire comiti sive curię Tragurij" (St. Trag., L.II, c.85, De pęna inobediencium comiti et curię, 84; Statut Trogira, 106).

[213] Andreis, Trogir, 133-134.

[214] CD XVII, 62.

[215] Memoriale, 35.

zovati takav sustav zaštitnih ustanova koji im je trebao pružiti barem temeljnu sigurnost. Bratovštine i hospiciji, nahodišta i leprozoriji živo svjedoče o takvim nastojanjima srednjovjekovnih društava.

Uza sve to, nemoguće je zanemariti važno pitanje o stupnju djelotvornosti zajednice što se nužno nameće na kraju ovoga odjeljka: koliko se ona, zapravo, mogla oduprijeti pojavama poremećaja u općenitoj nesigurnosti srednjovjekovne epohe? Kakav bijaše opseg sigurnosti njezinih pripadnika?

Grad je, kako je istaknuto, svakako pružao mnogo djelotvorniju materijalnu i fizičku zaštitu svojim pripadnicima nego što je to moglo selo, jer je njegov prostor bio zaštićen bedemima. Selo je po svojemu ustrojstvu bilo nezaštićeno i ranjivo, pa je ovdje u središtu pozornosti gradsko društvo. Sve do pojave novih načina ratovanja, prije svega upotrebe topništva u kasnom srednjem vijeku, grad je bio teško osvojivom utvrdom. Zadar godine 1202. osvaja tek moćna, zajednička križarsko-mletačka vojska, pošto ga je opkolila sa svih strana, s kopna i mora.

Ali ni moćno utvrđeni gradovi ne bijahu nedodirljivim prostorom sigurnosti. Njihovo složeno društveno ustrojstvo bilo je izvrgnuto poremećajima što su nastajali unutar njih sámih i što su dopirali iz vanjskog svijeta. Gradska su društva nagrizali animoziteti društvenih grupa što su, buknuvši svom snagom, mogli ugroziti živote ljudi, kako je to bilo u pučkim bunama na istočnom Jadranu u kasnom srednjem vijeku. Gradska su društva od vremena do vremena teško pogađali i politički sukobi, bilo da je riječ o neprijateljstvu grada spram drugog grada (Trogir i Split u sredini XIII. stoljeća, Gradec i Kaptol ili Zadar i Pag potkraj XIV. stoljeća) bilo da je riječ o otporu grada drugoj političkoj vlasti, od feudalne do mletačke ili turske.

U takvim poremećajima nije se samo svom snagom iskazivala ugroženost zajednice nego i krhkost čovjeka, gubitak njegove osobne sigurnosti. Još više od toga pojedinca su ugrožavale i one pojave spram kojih je zajednica najčešće bila ili ograničeno djelotvorna ili, dapače, bespomoćna: oskudica hrane, glad i epidemije. Od godine 1348, kada je epidemija kuge ili tzv. crna smrt opustošila hrvatski prostor, kuga je neumorno do kraja srednjega vijeka zahvaćala gradska, a donekle i seoska društva. Kužne je epidemije redovito pratila oskudica hrane, pa i glad. Ako su gradovi bili nemoćni pred bijesom kuge, činili su sve ne bi li barem spriječili epidemije gladi. O tome svjedoči žitna politika istočnojadranskih komuna.[216] A u osobito teškim, opasnim razdobljima kuga i glad su se spajali s ratnim tegobama. U jeku mletačko-turskog rata, Zadar je, ionako ugrožen oskudicom i turskim provalama, u proljeće 1500. god. zahvatila i kuga, pa su njegovi rektori javljali u Mletke da su u gradu "kuga, glad i Turci". Taj bolni poziv mletačkih rektora središnjoj vlasti na lagunama bio je znak one fundamentalne bijede kakvu je gradskom društvu moglo nanijeti samo hrvatsko kasno srednjovjekovlje spajanjem triju pogubnih zala: kuge, glada i ratne opasnosti. Težim od toga mogla je u toj epohi opće ugroženosti hrvatskih zemalja biti samo konačna propast grada pod turskim udarom.[217]

U takvim zbivanjima pojedinac je bio ugroženim iverom društva i stvarnim, najdubljim znakom srednjovjekovlja. Naša bi predodžba o hrvatskom srednjovjekovlju bila bitno nepotpuna kada bismo zanemarili tu krhkost čovjeka. Nasuprot tijeku velikih zbivanja, sjaju uglednikâ ili ljepoti stvaralaštva, bivala je povijest ranjivih ljudi, na koju su se ključni tokovi vremena čvrsto oslanjali. Grad je, doduše, prostor djelatnosti i sigurnosti, ali od vremena do vremena i prostor masovne smrti. Krbavski poraz 1493. god. nije samo pobjeda Osmanlija nad Hrvatskom nego, prije svega, smrt stotinâ sudionika što je uzdrmala hrvatsko plemstvo i umanjila otpornost Hrvatske u šesnaestom stoljeću. Takvi bi se primjeri mogli nizati u nedogled. Na kraju svih zbivanja, u njihovoj osnovici, bijaše krhki, ugroženi čovjek srednjovjekovlja. Kamogod u tom vremenu okrenemo naš pogled, suočit ćemo se s tegobama njihova mnoštva.

[216] Raukar 1968-69, 360-361.

[217] Sanudo V, 103; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 183.

D.

UTJECAJI, KOMUNIKACIJE, SREDIŠTA

1. Društva i komunikacije

Veze društava, veze ljudi

U dugom razvoju hrvatskoga srednjovjekovlja sustav društvenih komunikacija bio je jednim od temeljnih činitelja. Gibanja ljudi, gospodarske veze, politička djelovanja ili intelektualna zračenja prelaze preko razmrvljenih granica srednjovjekovnog svijeta i uključuju područje hrvatskih zemalja u zajednički prostor europsko-mediteranskog srednjovjekovlja. Integrativna uloga društvenih i ljudskih veza bila je izvanredno važna u epohi srednjega vijeka, u kojoj je pravni i osjećajni obzor pojedinačnih zajednica mogao samo iznimno dopirati dalje od njihovih lokalnih granica. Kako, dakle, pristupiti toj važnoj pojavi hrvatskoga srednjovjekovlja? Kako odrediti vrste i djelovanja društvenih veza? Na kakvom polazištu temeljiti takvo razlaganje?

Skup društvenih komunikacija u hrvatskom srednjovjekovlju može se, na početku razmatranja, razlučiti u dva temeljna sloja. Prvo, na veze i uzajamna djelovanja, ljudska, gospodarska, politička i misaona, na prostoru hrvatskih zemalja, što znači među pojedinim segmentima u strukturalnom nizu pojavâ a→b→c, od kojih se, kako je u prethodnom poglavlju istaknuto, sastojao razvoj njihova srednjovjekovnog društva. Drugo, na plodne, slojevite veze hrvatskog društvenog prostora (a) i okolnih društava. Slikovito bi se i najkraće moglo reći da to bijahu sustavi vezâ *unutar* i *izvan* hrvatskoga društva i njegova prostora u stoljećima srednjega vijeka. Oba sloja društvenih komunikacija bijahu važnima u srednjovjekovnoj povijesti hrvatskoga naroda. Bez pažljiva razlaganja o njihovoj ulozi i djelovanju naša bi predodžba o hrvatskom srednjovjekovlju bila nepotpuna i statički događajna. Izvan obzora naše spoznaje ostala bi ključna društvena kategorija stvaranja, razvoja i rasta što se u stoljećima srednjega vijeka uvelike oslanja na razvijeni sustav društvenih veza i utjecaja. Ne bi, ukratko, bili objašnjeni složeni procesi promjenâ što ih u srednjovjekovlju hrvatski društveni prostor iskazuje.[1] Razmotrimo, dakle, dvije temeljne vrste vezâ: "unutar" i "izvan" hrvatskog društva.

Unutar društva i izvan društva

Razvijeni sustav vezâ na svim područjima ljudskog djelovanja spajao je "unutar" društva, na području hrvatskih zemalja, od Međurječja do Jadrana, strukturalni niz pojava a→b→c. U središtu je toga niza bila društvena zajednica (b). Ona je bila uporištem prema kojemu su migracijske, gospodarske, političke ili intelektualne veze bile usmjerene. Mreža komunikacija, od jedne do druge društvene zajednice, ispunjavala je sav hrvatski društveni prostor (a). Upravo su u uzajamnim komunikacijskim odnosima društvene zajednice iskazivale ključne pojave srednjovjekovne osjećajnosti što su u prethodnom izlaganju određene kao "otvorenost" i "zatvorenost" zajednicâ, što znači njihova zajednišva i društvene srodnosti, ali i primjetne suprotnosti, razvojna prožimanja i razvojna udaljavanja itd. Prostorna povijest hrvatskoga srednjovjekovlja, te procesi razno-

---

[1] O metodološkim pitanjima u istraživanju hrvatske srednjovjekovne povijesti i o pojmu društvenih veza: Raukar 1987b; Raukar 1987c; Raukar 1985, 84-88; o sustavu veza na jadranskom prostoru: Raukar 1982, 99-104.

rodnosti i spajanja što ih prostorna povijest iskazuje bijahu oslonjeni i na sustav vezâ. Već je ranije istaknuto da se hrvatski društveni prostor prije svega stvarao vezama ljudi, njihovim pomacima i naseljavanjima. Ljudske veze u ranom srednjem vijeku prethode širenju političke vlasti na osjetljivim dijelovima hrvatskoga prostora. Postupno sve jači prodor slavenskoga/hrvatskoga stanovništva u romanske gradove bizantske Dalmacije i na njihova seoska okružja, primjerice, stariji je i razvojno djelotvorniji od njihova uključivanja u politički opseg države Trpimirovića. Zbog toga su se u prva dva poglavlja nužno i razmatrali različiti oblici vezâ "unutar" hrvatskog društvenog prostora. U njima je istaknuta važnost ljudskih i gospodarskih veza, upozoreno je na integrativna djelovanja kraljevske i feudalne vlasti, na pojam prostorno-društvene srodnosti ili na ulogu misaonih utjecaja u stvaranju hrvatskog srednjovjekovnog društva.

Ali sustavi veza nisu se prekidali na rubnim područjima hrvatskih zemalja. Hrvatski društveni prostor ne bijaše osamljenim otokom srednjovjekovnog svijeta. Komunikacijski sustav europsko-mediteranskog srednjovjekovlja bio je više-manje jedinstvenom cjelinom. Njezinim je sastavnim dijelom bio i prostor hrvatskoga srednjovjekovlja. Mreža komunikacija "unutar" hrvatskoga društva ne bi mogla djelatno, stvaralački postojati bez njezine integriranosti u sustav komunikacija "izvan" hrvatskog prostora. Zbog toga će sadržajem ovoga poglavlja ponajprije biti uključenost hrvatskog prostora u europsko-mediteranski komunikacijski sustav. Ono se na taj način izravno nastavlja na izlaganja u prva dva poglavlja, pa s njima čini nedjeljivu cjelinu. Da bi se, pak, ta uključenost mogla točnije objasniti, ni ovdje se neće zanemariti neki oblici veza "unutar" hrvatskog društva.

Postavljajući hrvatski prostor u središte europsko-mediteranskih društvenih komunikacija, prije svega ćemo razmatrati njihove društvene i intelektualne uzajamnosti. Pred nama je skup pitanja. Kako je europsko-mediteransko srednjovjekovlje djelovalo na rađanje i oblikovanje hrvatskoga društva? Od kuda su na hrvatski prostor dopirala i kako su se prenosila europsko-mediteranska društvena i misaona zračenja? Tko bijahu nosiocima vezâ? Kakvu su predodžbu imali drugi o nama? Kakva je bila uloga nas sámih? Jesu li u mreži komunikacija "izvan" hrvatskoga društva postojala integrativna područja, s jače ili slabije razvijenim pojavama društvene srodnosti? Kakva je bila uloga istočnih i zapadnih društvenih i misaonih utjecaja u hrvatskom srednjovjekovlju?

U žarištu vezâ

U sustavu društvenih komunikacija što je u epohi srednjega vijeka spajao hrvatske zemlje i europsko-mediteranski svijet valja razlikovati dvije njegove prostorne razine: prvo, veze s okolnim makroregionalnim prostorom, drugo, sa širim europsko-mediteranskim područjem. Hrvatska je već od ranog srednjeg vijeka razvijala različite vrste vezâ s oba ta društvena područja srednjovjekovnog svijeta, ali je stupanj njihova djelovanja na društveni razvoj hrvatskih zemalja ipak bio različit. Ta je razlika bila određena već i sámim geopolitičkim smještajem hrvatskih zemalja. One su se nalazile na području gdje su se križale dvije glavne prostorne odrednice srednje i jugoistočne Europe. S jedne strane, na onom dijelu europskoga područja gdje se panonski prostor najviše približava jadranskom zaljevu Mediterana, s druge, na osovini što uz istočni Jadran i njegovo brdsko zaleđe vodi od alpskog područja prema središnjim dijelovima Balkanskog poluotoka. Zbog toga su alpsko, panonsko, balkansko i jadransko područje

činili makroregionalno okružje hrvatskih zemalja, temeljni okvir njihova komunikacijskog sustava. Na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru su se prije svega dodirivali i prožimali jadransko-mediteranski, balkansko-kontinentalni, panonski i alpsko-podunavski smjerovi društvenih veza. Njihov je raspon bio složen. Utjecaji što su na hrvatski prostor dopirali iz makroregionalnog okružja gibali su se u rasponu od političkog pritiska do intelektualnog stvaralaštva. U isti je mah i hrvatski prostor prema makroregionalnom području usmjeravao svoja vlastita društvena nastojanja. Komunikacijsko je djelovanje bilo uzajamno. Kolikogod je hrvatsko srednjovjekovlje društvenim vezama bilo spojeno sa čitavim europsko-mediteranskim svijetom, od Atlantika do istočne Europe i Levanta, makroregionalno je područje bilo osnovicom njegova komunikacijskog sustava. Ali unutar makroregionalnog prostora sva njegova područja ipak nisu bila jednako važna u društvenom razvoju hrvatskih zemalja. Zbog toga je nužno, s jedne strane, razlučiti područja s većim i manjim opsegom društvenih djelovanja, a s druge, uočiti promjene u stupnju komunikacijske važnosti pojedinih područja što su bivale tijekom srednjega vijeka, od njegove rane do kasne epohe. U komunikacijskim mijenama zrcale se temeljni društveni procesi hrvatskoga srednjovjekovlja. Kako, dakle, odrediti komunikacijsku ulogu okolnih društava?

Od alpskog do jadranskog prostora

U najvećem dijelu srednjega vijeka alpsko-podunavski prostor je od svih makroregionalnih područja najslabije djelovao na društveni razvoj hrvatskih zemalja, ali je prema kasnom srednjem vijeku njegova društvena uloga rasla. U njegova prva izrazitija djelovanja valja uvrstiti prodor Habsburgovaca prema Istri u drugoj polovici XIV. stoljeća i ulogu obitelji Celjskih u Slavoniji i Hrvatskoj u prvoj polovici XV. stoljeća. U kasnoj epohi srednjovjekovlja Habsburgovci i alpsko-podunavski prostor jače se uključuju u razvoj hrvatskoga kraljevstva, ali, kako je već istaknuto, tek nakon godine 1500. postaju odlučnim činiteljem hrvatske povijesti. Tek kada je bila pritisnuta turskim osvajanjima, Hrvatska se jače priklonila alpsko-podunavskom komunikacijskom području.

Panonski je prostor spram alpskoga bio komunikacijski svakako važniji u hrvatskom srednjovjekovlju već i zbog toga što se u njemu nalazilo dinastičko središte zemalja krune sv. Stjepana. Ali ni tu ne valja zanemariti činjenicu da je komunikacijsko djelovanje Arpadovića prije svega bilo dinastičko, političko i da je jače, trajnije bilo izraženo samo u srednjovjekovnoj Slavoniji, mnogo manje u Hrvatskoj južno od Gvozda i na istočnojadranskoj obali. I djelovanje Anžuvinaca je ustrojstvom bilo slično onom Arpadovića, ali se njihov politički utjecaj u drugoj polovici XIV. stoljeća, za razliku od Arpadovića, protegnuo na sav prostor hrvatskih zemalja, do istočnog Jadrana. Značajke komunikacijâ između hrvatskih zemalja i Panonije primjetnije se mijenjaju tek u doba Matijaša Korvina. Na osnovici dinastičkih veza jače se razvijaju i društvene uzajamnosti. Djelatnost hrvatskih humanista u Ugarskoj u pretkorvinskoj i korvinskoj epohi uvjetuje rast intelektualnih i umjetničkih veza između Hrvatske i Panonije.

Ali kolikogod je korvinsko razdoblje bilo važno u jačanju panonskih društvenih djelovanja, ipak su i ona, kao i utjecaji s alpskog područja, važnošću bitno zaostajala za ulogom što je u društvenom razvoju hrvatskoga srednjovjekovlja vrše jadransko i balkansko makroregionalno područje. Ipak, i stupanj njihova djelovanja valja pažljivo razložiti. U njihovoj ulozi u razvoju hrvatskog srednjovjekovnog društva primjetne su i

zajedničke značajke i različitosti. Moglo bi se reći da jadranskom i, u nešto manjoj mjeri, balkanskom komunikacijskom području bijaše zajednička trajnost djelovanja u hrvatskom srednjovjekovlju. Razlikovali su se, pak, po tome što su se djelovanja balkanskog prostora sadržajno mijenjala u tijeku srednjega vijeka, a jadranski su utjecaji od ranog do kasnog srednjeg vijeka zadržali više-manje jednako društveno ustrojstvo.

Rani balkanski utjecaji prije svega bivaju na području pismenosti i književnosti. U toj ranoj epohi oni su plodni i poticajni. Južnim, balkanskim smjerom u Hrvatsku dopiru glagoljica i ćirilica, a neki ćirilski utjecaji iz središnjih dijelova Balkanskog poluotoka primjetni su u razvoju hrvatske pismenosti sve do druge polovice XIV. stoljeća. Ali upravo u tom razdoblju balkanska se djelovanja temeljito mijenjaju. Umjesto plodova pismenosti do hrvatskog prostora počinju dopirati prvi odjeci turskih osvajanja. Umjesto stvaralaštva balkanski prostor u hrvatsko srednjovjekovlje počinje unositi razaranja, tegobe i društveni zastoj.

U jadranskom sustavu vezâ, pak, jedva bismo mogli pronaći djelovanja, ravna kasnosrednjovjekovnoj ulozi osmanlijskog Balkana. Politički pritisak i razorni pokušaji obilježavaju, dakako, ulogu Mletačke Republike na jadranskom dijelu hrvatskih zemalja, ali ni u takvu zaključivanju ne valja zanemariti nekoliko činjenica. Prvo, da se mletačko-hrvatski odnosi ne mogu isključivo svesti na osvajačke težnje Venecije spram istočnog Jadrana, premda je mletačka imperijalna politika u njima svakako prevladavala. I drugo, mnogo važnije, da su komunikacijska djelovanja jadranskog prostora kao cjeline bila znatno šira i društveno daleko važnija od politike Mletačke Republike, ma koliko mletačka komponenta u hrvatskom srednjovjekovlju bila važna i stoljećima nazočna.

U komunikacijskom sustavu što je u srednjem vijeku spajao hrvatski prostor s makroregionalnim područjem jadranska/mediteranska djelovanja bijahu, dakle, nedvojbeno najvažnija. U društvenom razvoju hrvatskih zemalja jadranska je komunikacijska uzajamnost bila trajno nazočna. Od osvita do sutona srednjovjekovlja jadranski utjecaji složenom lepezom društvenih činitelja poticajno obogaćuju prostor hrvatske povijesti.

Rana svjedočanstva ljudskih veza

Osnovicom komunikacijskog sustava, kako je više puta istaknuto, bila su gibanja ljudi. Ona povezuju srednjovjekovni prostor, ublažavaju osjećaj osamljenosti ljudskih zajednica, umanjuju strah od udaljenoga, nepoznatoga, prenose misaona dostignuća i stvaralačke poticaje. Vladari i feudalci, ratnici i osvajači, biskupi i redovnici, trgovci i pomorci, hodočasnici i studenti, teolozi i pjesnici, pravovjerni i heretici, slobodni i ovisni, te nepregledno mnoštvo drugih kategorija srednjovjekovnih ljudi što bijahu na okrajcima ili izvan društava, gibaju se srednjovjekovnim putevima, kopnom i morem, u potrazi za novim prostorom djelovanja.

Pri tome nimalo ne iznenađuje što najranija svjedočanstva vrelâ o vezama ljudî u hrvatskom srednjovjekovlju potječu upravo s komunikacijski najplodnijeg jadranskog prostora. Godine 641. papa Ivan IV, rodom iz Dalmacije, poslao je na istočnu obalu Jadrana opata Martina da u Dalmaciji i Istri, noseći "mnogo novca", otkupljuje kršćanske sužnje što bijahu zarobljeni od "pogana" (a gentibus). Nemoguće je točnije odrediti tko bijahu ti *gentes* godine 641. Avarsko-slavenski osvajači? Ili, pak, i Hrvati što se nekako u to vrijeme već bijahu spustili do istočne obale Jadrana? Svakako, u oba slučaja

ti došljački, poganski *gentes* jesu ona etnodruštvena osnovica na kojoj će biti podignuto rano hrvatsko srednjovjekovlje. S komunikacijskog gledišta, pak, tim osamljenim podatkom istočni Jadran prvi put nakon propasti kasnoantičkog svijeta barem nakratko ulazi u obzor sačuvanih vrela. Opat Martin ga uključuje u jadranske veze, a papa Ivan IV. podiže u Rimu, u kapeli krstionice u Lateranu, mozaik dalmatinskim, salonitanskim mučenicima, na čelu s biskupima sv. Venancijem i sv. Dujmom. To je istodobno prva potvrda o vezama slavenskog/hrvatskog svijeta sa Svetom Stolicom i Rimom.[2]

Samo slučajnosti i krhkosti pisanih vrela, spram koje je svaki pokušaj objašnjavanja apsolutno nemoćan, valja pripisati činjenicu da u idućih stoljeće i pol, sve do oko godine 800, šutnja prati jadranske veze ljudi, jednako ustrajno kao i sav život na istočnojadranskoj obali, premda se, izvan svake dvojbe, ljudska djelatnost na njoj u VII. i VIII. stoljeću ni u jednom času nije prekidala. Tek na početku IX. stoljeća, usporedo s čvršćim političkim organiziranjem na prostoru od Panonije do jadranske obale, vrela počinju sve izdašnije osvjetljavati smjerove ljudskih veza. Sukob između dvaju carstava, bizantskog i franačkog, o vlast nad istočnim Jadranom na početku IX. stoljeća otvara napokon pogled u široki raspon veza. Zadarski biskup Donat i knez Pavao odlaze potkraj 805. ili na početku 806. god. u Franačku, na dvor Karla Velikoga u Diedenhofenu. Nekoliko godina kasnije biskup Donat odlazi u Bizant i iz Carigrada donosi moći sv. Anastazije koja postaje zaštitnicom grada. Zadarske se veze u tom času protežu kroz europsko-mediteranski prostor, od Istoka do Zapada.[3]

Da se u takav raspon društvenih veza zarana uključila i hrvatska kneževina, svjedoči boravak benediktinca Gottschalka na dvoru kneza Trpimira. Sukobljavajući se s crkvenim krugovima zbog svojega učenja o predestinaciji, Gottschalk bježi iz Italije i oko 846. dolazi u Trpimirovu Hrvatsku.[4] Gottschalkov boravak u Hrvatskoj nije samo svjedočanstvo o Trpimirovu ugledu nego i o snazi kojom se kneževina uključila u europsko-mediteranski komunikacijski sustav već u sredini IX. stoljeća. Na društvenoj i intelektualnoj karti europskog Zapada, što se tek stvarala, Hrvatska je već tada bila njezinim integralnim dijelom. U vladarskom središtu Trpimirovića nositelj zazornih teoloških učenja mogao je potražiti sigurno zaklonište. Pojava je to što joj jedva možemo odrediti svu važnost.

Sva rana svjedočanstva o sustavu vezâ u hrvatskom srednjovjekovlju odnose se, dakle, na istočnojadranski prostor. Rana je hrvatska povijest na njemu nastajala, pa je zbog toga upravo istočni Jadran i postao ishodištem društvenih veza s Istokom i Zapadom i njihovim odredištem. Ta činjenica da su najstarije društvene veze jadranskog pojasa dopirale s jedne strane do Franačke, a s druge do Bizanta upućuje na još jedan važan zaključak: da je razvoj hrvatskih zemalja već od početka srednjega vijeka bio smješten na razmeđu istočnoga i zapadnoga društvenog kruga, na prostoru gdje su se dodirivala njihova komunikacijska djelovanja. Kako odrediti ulogu i granice "istočnoga" i "zapadnoga" u hrvatskom srednjovjekovlju?

---

[2] Rački, Doc., 277; Thomas archidiaconus, 29; o lateranskom mozaiku: Šišić 1914, 117-118; Šišić 1925, 283-285; Karaman 1943, 34-36. Usp. Soldo 1986.

[3] Rački, Doc., 306-309 (Historia translationis s. Anastasiae), 310 (odlazak namjesnika Pavla i biskupa Donata u Diedenhofen). Problem datiranja: Šišić 1925, 309-310, 444, bilj. 34; Klaić 1971a, 306-307; Klaić-Petricioli, 69-72, datiraju Donatov odlazak u Carigrad i prijenos moći sv. Anastazije u Zadar u 806. ili 807, nakon Pavlova i Donatova boravka u Diedenhofenu; Goldstein 1992, 153-154, nije posve jasan jer se koleba u određivanju kronološkog odnosa između pohoda patricija Nicete i Donatova prijenosa moći sv. Anastazije, dok Budak 1994b, 15, smatra da je Donat najprije bio u "diplomatskoj misiji u Carigradu" i da je tek nakon toga posjetio Karla Velikoga u Diedenhofenu.

[4] Katić 1932; Jedin III/I, 180-183; Katičić 1993, 229, bilj. 15 (novija literatura o Gottschalku).

Na razmeđu Istoka i Zapada

Pristupajući tom nimalo jednostavnom pitanju, valja najprije utvrditi dva temeljna polazišta. Prvo, da je društveni razvoj hrvatskih zemalja od ranog do kasnog srednjeg vijeka bio dijelom zapadne kršćanske ekumene ili "katoličke Europe" (Lopez)[5] i drugo, da su unatoč tome u njemu bili veoma jaki, u većem dijelu srednjega vijeka stvaralački plodni, i društveni utjecaji istočnog civilizacijskog kruga. Te su dvije teze samo prividno protuslovne, a zapravo, istočna i zapadna društvena zračenja prožimala su se i uzajamno dopunjavala u razvoju hrvatskoga srednjovjekovlja. U spajanju istočnih i zapadnih utjecaja, napose u ranim stoljećima srednjega vijeka, s jedne, ali i u ustrajnoj usmjerenosti prema zapadnoj kršćanskoj sferi, s druge strane, sažimao se društveni razvoj hrvatskih zemalja u epohi srednjega vijeka. One prihvaćaju plodotvorne misaone poticaje Istoka (glagoljica, ćirilica), ali je društveni i duhovni identitet hrvatskoga srednjovjekovlja uza sve to već od njegova osvita bio oblikovan u ozračju europsko-mediteranskog Zapada i njegovih djelovanja. Dapače, tako oblikovano hrvatsko društvo u svoj srednjovjekovni razvoj čvrsto integrira stvaralačke plodove Istoka, pa glagoljica, primjerice, postaje najčišćim društvenim znakom hrvatskoga srednjovjekovlja, gaseći se postupno na svim svojim drugim, ishodišnim područjima.[6]

Prožimanje istočnih i zapadnih utjecaja na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru točnije određuje i društvene značajke makroregionalnih područja. Najkraće bi se moglo reći da se pojam "Istok" uglavnom poklapao s balkanskim, u ranom srednjem vijeku i s jadranskim, makroregionalnim prostorom. Kako su se balkanski i jadranski prostor u ranom srednjem vijeku nalazili u sferi Istočnog Carstva, to je Istok prije svega značio Bizant i prostor što su ga zahvaćala politička i crkvena djelovanja Carigrada. Ta su se djelovanja upravo na jadranskom dijelu hrvatskih zemalja suočavala i prožimala sa zapadnim društvenim utjecajima. U komunikacijskom sustavu hrvatskoga srednjovjekovlja bizantski je sloj zato bio jednim od njegovih najranijih i najvažnijih ishodišta. Kakve su bile temeljne značajke bizantske vlasti na jadranskom području, navlastito na njegovoj istočnoj obali?

Istočno Carstvo na Jadranu

U šeststoljetno dugom trajanju, od Justinijana do Emanuela Komnena, prostor bizantskog utjecaja na Jadranu iskazuje primjetne, pa i duboke, promjene. Taj se prostor u mijenama opadanja i rasta bizantske moći postupno stezao. Od Justinijanove obnove Carstva u sredini VI. stoljeća do pada Ravenskog egzarhata dva stoljeća kasnije bizantski je prodor prema srcu europskog prostora slabio. Nakon 751. god. osloncem Bizanta u sjevernoj Italiji bio je samo duždd na mletačkim lagunama. Stotinjak godina poslije, osamostaljenjem Venecije od Carigrada, carska se vlast povukla i s mletačkih laguna. Kako je franačkim osvajanjem 788. god. i Istra bila izgubljena za Bizant, prostor Carstva na Jadranu napokon se stegnuo na područje, utvrđeno mirom u Aachenu godine 812, na gradove bizantske Dalmacije.[7]

---

[5] Lopez 1978, 92, 117, 126 i passim.

[6] O glagoljici u hrvatskom srednjovjekovlju: Klaić 1965; Štefanić 1969, 4-15, 63-68 (bibl.); Hercigonja 1975. (bibl. 438-445); Petrović; Hercigonja 1994, 27-32, 46-82, 189-253; Katičić 1994, 101-109..

[7] Ostrogorski 1959, 177, 198-203; Ferluga 1957, 44-47; Klaić 1971a, 99-106, 165-173; Brandt 1980, 158-159, 234-236; Petranović-Margetić; Goldstein 1992, 150-158; Margetić 1992a.

Dva stoljeća povijesti na istočnom Jadranu, sedmo i osmo, gube se u šutnji vrela. Je li u tom razdoblju, kada se na jadranskoj obali i u njezinu zaleđu rađaju nova društva, bila sačuvana vlast Bizanta? pitanje je što ga ne može posve zanemariti ni najsažetije razmatranje o počecima srednjovjekovlja na Jadranu. Sasvim pouzdan odgovor na to pitanje ne može se ponuditi, ali su opći pojmovi o Bizantu i značajkama njegove carske vlasti ipak više-manje jasni. Neposredne, organizirane bizantske vlasti u gradskim središtima, što su ili teško prevladavala epohu zastoja ili pak nastajala na posve novim temeljima, možda u tim stoljećima i nije bilo, ali se "prisutnost" Carstva na istočnom Jadranu (Goldstein) ipak nije ni tada prekidala.[8] Istočni je Jadran u duhovnom obzoru Carigrada i dalje bio dijelom Carstva, jer u protivnom, da tako nije bilo i da se i sâm pojam bizantske vlasti u Dalmaciji bio potpuno ugasio, teže bismo objasnili bizantski otpor franačkom prodoru na istočni Jadran i mir u Aachenu 812. godine. U skokovitoj crti uspona i pada Bizant se konačno povlači s istočnog Jadrana tek u času dvije smrti. U stvarnosti nakon smrti posljednjeg cara što je još imao snage za prodor prema Zapadu, Emanuela Komnena 1180. god., u političkoj svijesti nakon prve propasti Carstva i pada Carigrada 1204. godine. Ali prije nego što se zauvijek ugasila, ne valja zaboraviti, bizantska je vlast na istočnom Jadranu postojala više od pola tisućljeća. Ako je u tom dugom rasponu vremena često slabila, bivala jedva primjetnom, ona je na jadranskoj obali ipak trajala prateći do potkraj XII. stoljeća hrvatsko srednjovjekovlje.

Zapadna i Istočna crkva

Spram takve političke otpornosti što ju je iskazivala bizantska carska vlast, crkveno djelovanje Istoka na jadranskoj obali nikada nije bilo toliko jako i tako trajno. Dalmatinske su se biskupije u nekim razdobljima, na primjer, u drugoj polovici IX. i na početku X. stoljeća, udaljavale od Rima i približavale Carigradu. O tome neprijeporno svjedoče pisma papâ Ivana VIII. i Ivana X, u kojima se dalmatinski gradovi i njihovi biskupi pozivaju na povratak Rimu i obnovu vezâ sa Svetom Stolicom.[9] Unatoč tome uloga je Istočne crkve u Dalmaciji bila periferna, jer se carigradska jurisdikacija nad dalmatinskim biskupijama nije mogla održati. Ako bi se tome dodalo i to da Crkva u kneževskoj i kraljevskoj Hrvatskoj nikada nije bila pod jurisdikcijom Istočne crkve, osim, možda, za Zdeslava (878 - 879) koji je na kneževsko prijestolje došao iz Carigrada, moglo bi se zaključiti da je istočni Jadran, od dalmatinskih gradova do hrvatskog zaleđa, bio okrenut prema Zapadnoj crkvi, dijelom prema Akvileji i ponajviše Rimu. I kršćanska je riječ u istočnojadransko zaleđe, među *gentes* u Hrvatskoj, dopirala iz ta dva ishodišta. Ako se politički pojam Istočnog Carstva uspio stoljećima održati na jadranskoj obali, Istočna crkva taj politički prodor prema Zapadu nije mogla slijediti. To, dakako, ne znači da valja isključiti svako crkveno djelovanje grčkog Istoka i utjecaj grčkog jezika u dalmatinskim gradovima. Dapače, pismo pape Inocenta III. kaptolu sv. Stošije u Zadru iz godine 1198. svjedoči da se na području zadarske Crkve sve do kraja XII. stoljeća bila sačuvala i liturgijska praksa Istočne crkve, na grčkom jeziku.[10] U ranom srednjem vijeku liturgijski je utjecaj grčke Crkve, smijemo pretpostaviti, morao biti još i jačim. Pa ipak, ni ta činjenica o veoma zanimljivom latinsko-grčkom i, kako vrela

---

[8] Ferluga 1957, 38-46; Margetić 1975; Margetić 1977, 62-65, bilj. 151; Košćak 1980-81; Goldstein 1991; Goldstein 1992; Margetić 1992b.

[9] Rački, Doc., 9-10, 10-11, 188-189; CD I, 13, 16-17, 28-30; usp. Šišić 1925, passim; Košćak 1980-81.

[10] CD II, 289-290; Klaić 1930, 39-40, bilj. 50; Šidak 1940, 42; Hercigonja 1975, 13, 73, bilj. 1.

potvrđuju, slavenskom komunikacijskom prožimanju u liturgiji ne može osporiti temeljni zaključak da su ne samo Hrvatska nego i dalmatinski gradovi već u ranom srednjem vijeku bili u nepriјepornom jurisdikcijskom i, još izrazitije, duhovnom obzoru Zapadne crkve.

Kakvo djelovanje raskola 1054. godine?

Na takvu usmjerenost hrvatskog prostora crkveni raskol godine 1054. neposredno uopće nije djelovao, zbog nekoliko razloga. Prije svega, granična područja Istočne i Zapadne crkve nakon raskola 1054. god. zadugo nisu bila točnije određena. Osim toga, pripadnost hrvatskog prostora Zapadnoj crkvi bila je, unatoč kraćim prekidima i jurisdikcijskim kolebanjima biskupijâ u gradovima bizantske Dalmacije između Carigrada i Rima, utvrđena već u IX. i X. stoljeću. U njima su se, doduše, dodirivala crkvena zračenja Rima i Carigrada, ali se prostor njihova izravnog sukobljavanja ipak nalazio izvan njih, na najjužnijem dijelu istočnojadranske obale. To je bilo obalno područje od Dubrovnika do Bara i njegovo zaleđe (Duklja, donekle i Srbija). Pa i na tom je graničnom području sve do početka XIII. stoljeća i sâm pojam Istočne i Zapadne crkve bio gibljiv i teško odrediv, a njihovi odnosi prije svega jurisdikcijske, a ne dogmatske naravi.[11]

Na južnom dijelu istočnojadranske obale, u gradskim središtima od Dubrovnika do Drača, postojao je potkraj ranog srednjeg vijeka pojas katoličkih biskupija, podvrgnutih jurisdikciji rimske Crkve. Njihova je etnodruštvena osnovica bila romanska, latinska. Na tom je prostoru zapadni, katolički utjecaj u XI. stoljeću bio napose jak u Duklji. Dukljanskom kralju Mihajlu znakove kraljevske časti godine 1077. šalje papa Grgur VII. Stefan, sin raškog velikog župana Stefana Nemanje, još na početku XIII. stoljeća (1217) dobiva kraljevsku krunu od pape Honorija III.[12] Usmjerenost prema Zapadnoj crkvi na tom je dijelu istočnog Jadrana bila plodom narodnosne i kulturne baštine, ali i političkih gledišta što su ih zastupali vladari zaleđa. Glavnim uporištima Zapadne crkve na južnom dijelu istočnog Jadrana u XI. stoljeću postaju Dubrovnik i Bar.

Dubrovačka nadbiskupija utemeljena je na samom kraju X. stoljeća, pa je godine 1000. dubrovački nadbiskup prisegao na vjernost mletačkom duždu Petru II. Orseolu. Godine 1022. papa Benedikt VIII. odredio je metropolijsko područje Dubrovnika, a dubrovačkom nadbiskupu poslao palij.[12a] Bar je postao dubrovačkim sufraganom. Ali kada je papa Klement III. 1089. god., na molbu dukljanskog kralja Bodina, utemeljio Barsku nadbiskupiju, otvoreno je dugo razdoblje jurisdikcijskih sukoba između Dubrovačke i Barske nadbiskupije. Spor je zaključen pobjedom Barske nadbiskupije tek u sredini XIII. stoljeća.[13]

Stvaranje katoličkog i pravoslavnog prostora

U slijed jurisdikcijskih sukoba na južnom Jadranu i u prostor utjecaja Zapadne crkve što se protezao u njegovu zaleđu prijelomnu promjenu unosi utemeljenje Srpske autokefalne crkve godine 1219. Raniji sukobi o područja crkvene jurisdikcije počinju dobivati značajke sukoba između Katoličke i Pravoslavne crkve. Pravoslavna crkva počinje prodirati prema jadranskoj obali i potiskivati utjecaj latinske Crkve. Njihov sraz ubrzo dobiva i dogmatsko obilježje. Pojavljuje se pojam "latinske hereze". Utemeljitelj Srpske autokefalne crkve Sava Nemanjić već godine 1222. poziva "latinske heretike" da se odreknu krivovjerja. Zakonik Stefana Dušana iz 1349. god. sadrži stroge odredbe protiv "latinske hereze" i latinskih svećenika, ako bi djelovali među Srbima.[14]

Ta završna etapa u odnosima Zapadne i Istočne crkve zahvatila je i jedan dio istočnojadranske obale što će već u sredini XIV. stoljeća, zajedno s Dubrovnikom i njegovim komunalnim područjem, ući u politički pojam Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije – Ston i Stonski Rat (Pelješac). Do potkraj XII. stoljeća u Stonu se nalazila zahumska latinska biskupija. Tada je latinskog biskupa iz Stona protjerao zahumski knez Miroslav, brat raškog velikog župana Nemanje. Oko godine 1220. u Stonu je utemeljena srpska episkopija za Travunju i Hum, ali se kasnije srpski episkop povukao iz Stona u zaleđe. Pošto su Dubrovčani 1333. god. kupili od Stefana Dušana Ston i Stonski Rat, bilo je predviđeno da na tom području boravi "pop srpski". Ali već je i sâmim uključivanjem u opseg dubrovačke komune pravoslavlje na Stonskom Ratu nužno moralo uzmaknuti pred Katoličkom crkvom. Dubrovčani su 1344. god. pozvali franjevce da se nasele u Stonu, ali su već u drugoj polovici XIV. stoljeća njihov vjerski rad preuzimali svjetovni svećenici.[15]

Između njih: Bosna

Dok je sraz Pravoslavne i Katoličke crkve na zapadnom okrajku dubrovačkog komunalnog područja okončan učvršćivanjem ove potonje, crkveni je razvoj u srednjovjekovnoj Bosni bio temeljito različit. Kada se godine 1089, u fundacijskoj ispravi za Barsku nadbiskupiju, prvi put u vrelima spominje "Crkva bosanska" (ecclesia bosnensis), ona je kao biskupija bila podređena barskoj crkvi i uključena u jurisdikcijski prostor rimske, Zapadne crkve. U drugoj polovici XII. stoljeća Bosanska je biskupija postala sufraganom Dubrovačke nadbiskupije, ali je na samom kraju tog stoljeća vjerski razvoj u Bosni dobio sasvim nove smjernice. Godine 1199/1200. dukljanski knez Vukan obavijestio je papu Inocenta III. da se u susjednoj Bosni pojavilo krivovjerje.[16] U nastojanju da svlada herezu u Bosni, Rim je proveo promjenu u ustrojstvu Bosanske biskupije. Godine 1233. ona je izuzeta iz jurisdikcije Dubrovačke nadbiskupije, a na njezino čelo postavljen je stranac, dominikanac Ivan Wildeshausen. Pokušaji Rima da srednjovjekovnu Bosnu i "Crkvu bosansku" što čvršće uključi u jurisdikcijski prostor Zapadne crkve bili su uzaludni. Napokon se katolički bosanski biskup morao godine 1247. povući iz Bosne i svoje sjedište premjestiti u Đakovo, u Slavoniji. Umjesto katoličke Bosanske biskupije, što je do 1233. god. bila uključena u okvir Zapadne crkve i podređena Dubrovačkoj nadbiskupiji, u Bosni se razvila samostalna, dualistička "Crkva bosanska".[17]

Na graničnom području Istočne i Zapadne crkve njihovi se prostorni i vjerski odnosi, dakle, jasnije određuju tek u prvoj polovici XIII. stoljeća. Od jurisdikcijskih sporova što ih vode biskupska središta ili postupaka, u osnovici kojih su bili politički

---

[11] Jireček-Radonić II, 62-82; Šufflay 1925, 69-77.

[12] isto, I, 168-169; II, 73; Šufflay 1925, 69-77; Šišić, Letopis, 63-82; Peričić 1991, 48-74.

[12a] Rački, Doc., 428; CD I, 61-62.

[13] Jireček-Radonić II, 73; Šufflay 1925, 71-74; Šišić, Letopis, 77-82; Peričić 1991, 63-74.

[14] Dušanov zakonik 1953: čl.6 (Ot eresi latinskoj), čl.7 (Ot eresi latinskoj), čl.8 (Ot latinskom' popě); usp. Jireček-Radonić I, 169-170; II, 62-64, 74; Šanjek 1975, 72-73.

[15] Jireček-Radonić II, 80; Šufflay 1925, 75; Klaić 1930, 39-40; Šidak 1980-81; Vekarić N. 1993 I, 14-17.

[16] CD II, 333-334 (djelomični faksimil: Šanjek 1975, uz str. 33); Šidak 1940, 12-13; Draganović 1942, 705-715; Šanjek 1975, 56-57.

[17] Šidak 1975, 177-208; Šanjek 1975, 74-85.

ciljevi (dukljanski i raški vladari), postupno se oblikovao vjerski jasno razgraničeni prostor Pravoslavne i Katoličke crkve. Između njih, na sámoj granici Istočne i Zapadne crkve, od prve polovice XIII. stoljeća bila je smještena zasebna "Crkva bosanska". Uklještena između pravoslavnog Istoka i katoličkog Zapada, osporavana i od jednog i od drugog, ona će do pada Bosne pod tursku vlast 1463. god., unatoč vjerskom i hijerarhijskom osamostaljivanju, biti onom heretičkom zajednicom, a srednjovjekovna Bosna onim prostorom na kome će se uzajamno prožimati istočni i zapadni utjecaji i upravo time djelovati na društveni razvoj hrvatskih zemalja.

Kako je niknula hereza?

U sustavu duhovnih komunikacija u europsko-mediteranskom srednjovjekovlju "Crkva bosanska" je bila istaknutim uporištem. Postanak i razvoj dualističke hereze na središnjem dijelu istočnog Jadrana i u njegovu zaleđu, srednjovjekovnoj Bosni, vrela iscrpnije ne osvjetljavaju. Sigurno je samo to da se hereza na istočnom Jadranu pojavila u otprilike istom razdoblju, u sredini i drugoj polovici XII. stoljeća, kada se katarsko-

JADRANSKO-BALKANSKO GIBANJE HEREZE (Riznica katedrale u Splitu, splitski rukopis *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona, fol. 41'-42; Vatikanski arhiv, Reg. Vat. 4, fol. 185'; Reg. Vat. 5, fol. 1', 55')
Na prijelomu XII. i XIII. st. pitanje krivovjerja na dalmatinsko-bosanskom području toliko se zaoštrilo da je ubrzo dospjelo u središte pozornosti papinstva. O počecima krivovjerja i protuheretičke djelatnosti u Dalmaciji govori Toma Arhiđakon.

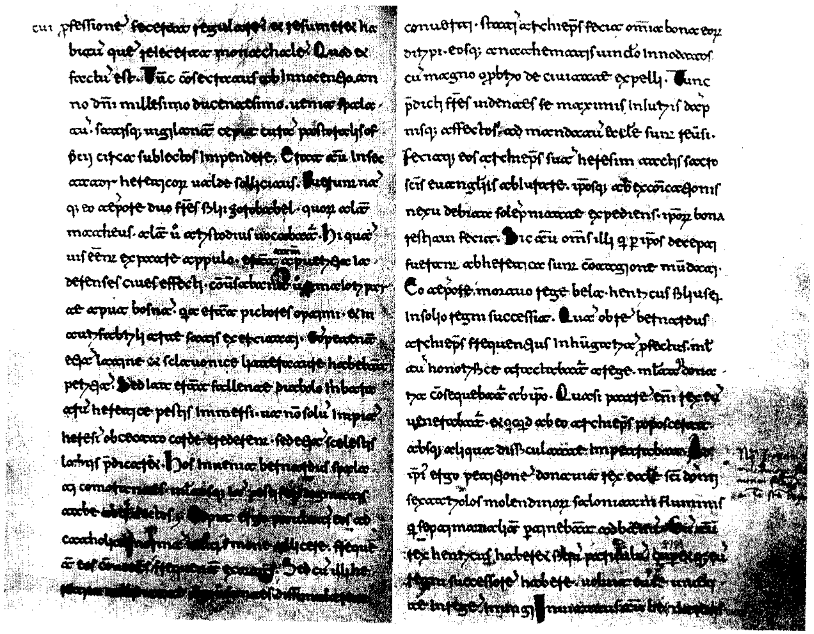

U XXIII. pogl. kronike (De Bernardo archiepiscopo) Toma opisuje inkvizitorsku djelatnost splitskog nadbiskupa Bernarda i ističe da je bio revan "progonitelj heretika" (insectator hereticorum). Potkraj XII. st. heretičko su učenje u Splitu širili braća Matej i Aristodije, sinovi Zorobabela, "utopljeni u bezdan heretičke kuge" (in baratrum heretice pestis immersi), pa ih je oko 1200. nadbiskup Bernard protjerao iz Splita, a njihova dobra dao zaplijeniti. Daljnji razvoj splitsko-bosanske hereze ocrtava dopisivanje pape Inocenta III. u sačuvanim vatikanskim registrima.

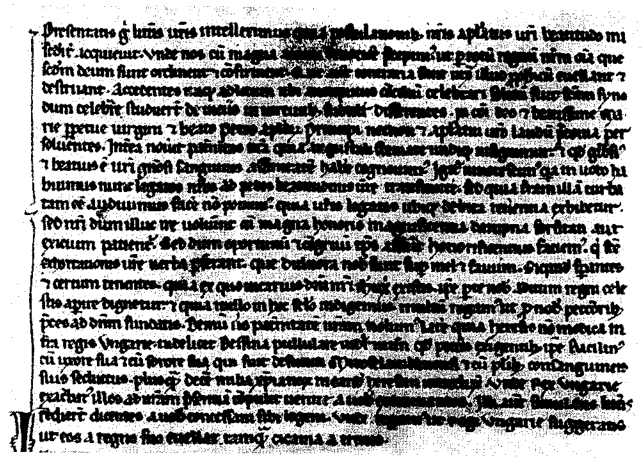

Otprilike u to doba, 1199. ili 1200, dukljanski knez Vukan pismom izvješćuje papu Inocenta III. da "u zemlji kralja ugarskoga, to jest u Bosni preotima, čini se, ne malo krivovjerje maha" (heresis non modica in terra regis Ungarie, videlicet Bossina, pullulare videtur), pa je i ban Kulin "uveo u isto krivovjerje više od deset tisuća kršćana" (plus quam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit).

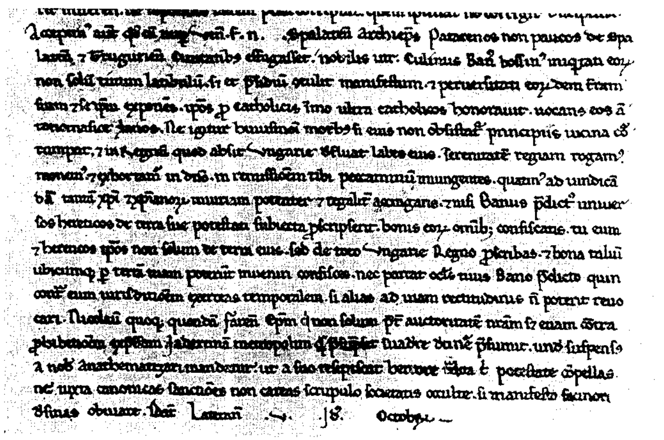

U listopadu 1200. papa Inocent III. piše ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku da je doznao da je nedavno nadbiskup Bernard "istjerao iz gradova Splita i Trogira dosta patarena" (patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi civitatibus effugasset), a ban bosanski Kulin ne samo da im je pružio zaštitu, nego ih poštuje kao katolike i naziva "kršćanima" (vocans eos autonomasice christianos).

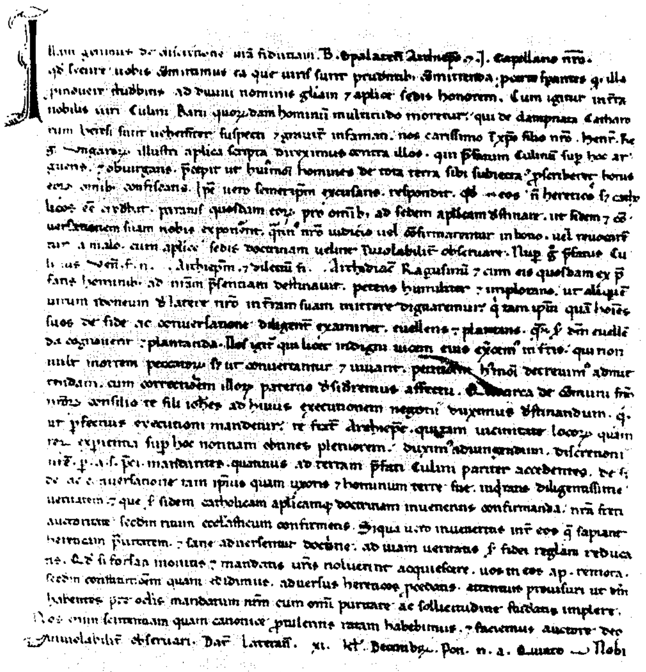

U studenome 1202. papa Inocent III. u pismu splitskom nadbiskupu Bernardu opisuje razvoj hereze u Kulinovoj Bosni. Budući da u njoj "živi mnoštvo ljudi koji su zbog prokletog katarskog krivovjerja žestoko sumnjivi i teško ozloglašeni" (hominum multitudo moretur qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati), papa se za pomoć obratio kralju Emeriku. Ugarski kralj je zatražio od Kulina da iz Bosne protjera heretike, ali je bosanski ban odgovorio da je "vjerovao da oni nisu heretici nego katolici" (quod eos non hereticos sed catholicos esse credebat) i zamolio papu da pošalje nekoga da to pitanje u njegovoj zemlji istraži.

-patarenski pokret do kraja razvio i na nekim drugim područjima Mediterana, u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj. Mreža dualističke hereze tada se protegnula širokim mediteranskim prostorom, od Carigrada i juga Balkanskog poluotoka, preko Dalmacije i Apeninskog poluotoka do južne Francuske.[18] Kakve vijesti o počecima dualističke hereze na hrvatskom području sadrže sačuvana vrela?

U spisima sabora što je održan godine 1167. u dvorcu Saint-Félix-de-Caraman, u blizini Toulousea u jugozapadnoj Francuskoj, na kojemu su se okupili predstavnici južnofrancuskih albigenza i katara iz sjeverne Italije, spominje se među pet dualističkih crkava Istoka i "ecclesia Dalmatiae".[19] To je najraniji podatak o postojanju dualističke hereze na zapadnom, jadranskom dijelu Balkanskog poluotoka. Izričaj "ecclesia Dalmatiae" iz godine 1167. teško je s apsolutnom sigurnošću prostorno odrediti, ali se ipak čini najprihvatljivijim zaključak da se to prvobitno dualističko središte nalazilo u dal-

[18] Bibliografski popisi o dualističkoj herezi i "Crkvi bosanskoj": Šidak 1975, 379-387; Šanjek 1975, 11-25; prosudbe historiografije o "Crkvi bosanskoj": Šidak 1937; Kniewald 1949, 115-118; Šidak 1975, 13-85, 297-377; Šanjek 1975, 27-30; temeljna literatura: Rački 1931; Šidak 1940; Kniewald 1949; Mandić 1962; Šidak 1975; Šanjek 1975; Šidak 1977; Ćirković 1987; Brandt 1989.

[19] Rački 1931, 374; Šanjek 1975, 53, bilj. 57.

ABJURACIJA BOSANSKIH "KRSTJANA" 1203. (Vatikanski arhiv, Reg. Vat. 5, fol. 103')

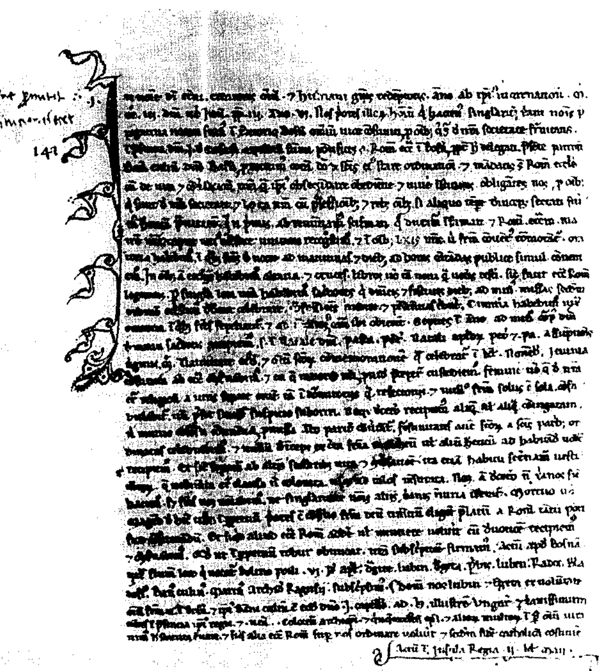

U nazočnosti bana Kulina bosanski su se "krstjani" pred papinim legatom Ivanom de Casamarisom na Bilinu polju kod Zenice 8. travnja 1203. odrekli krivovjerja. Obvezali su se da će "ostati vjerni naredbama i zapovijedima svete Rimske crkve" (stare ordinationi et mandatis sancte Romane ecclesie) i izjavili da priznaju "Rimsku crkvu, našu majku, glavom svega crkvenog jedinstva" (Romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus).

matinskim gradovima.[20] Na to upućuje i činjenica da se prije godine 1200. na hrvatskom prostoru heretici spominju samo na istočnoj obali Jadrana, a ne i u njegovu zaleđu, u srednjovjekovnoj Bosni. Splitski crkveni sabor 1185, kako je istaknuto, osuđuju heretike i njihove privrženike na području onih dalmatinskih biskupija koje su bile sufragani Splitske nadbiskupije. U tom razdoblju općenita sazrijevanja i sve izrazitijih duhovnih gibanja u komunalnim društvima na istočnom Jadranu Crkvi su bili zazorni čak i počeci svjetovnih udruživanja ili bratovština (fraternitates). U potvrdi zaključaka splitskog crkvenog sabora papa Urban III. nalaže 1186. god. splitskom nadbiskupu Petru da ne dopusti njihovo osnivanje. Potkraj XII. stoljeća hereza se na istočnom Jadranu već bila tako proširila da je godine 1200. splitski nadbiskup Bernard protjerao iz grada njezine nosioce, braću Mateja i Aristodija, sinove Zorobabela.[21] Pristašâ hereze bilo je i u Trogiru, a prema Tomi Arhiđakonu i zadarski su građani bili zaraženi herezom.[22] Na pri-

[20] Šidak 1975, 276, 350; Šanjek 1975, 53-55; Ćirković 1987, 200; Brandt 1989, 240-241, smatra da "ecclesia Dalmatiae" znači "teritorij nekadašnje rimske Dalmacije".

[21] CD II, 192-194 (zaključci splitskog crkvenog sabora 1185.), 202-204 (papa Urban III. potvrđuje zaključke sabora); Thomas archidiaconus, 80. Usp. Šidak 1975, 277-278; Šanjek 1975, 49-50.

[22] Toma Arhiđakon kaže da su Zadrani "catholice fidei normam spernerent et heretica se permitterent tabe respergi. Nam pene omnes, qui nobiliores et maiores Jadere censebantur, libenter recipiebant hereticos

jelomu XII. i XIII. stoljeća patareni, progonjeni u istočnojadranskim gradovima, nalaze utočište u kontinentalnom zaleđu, u Bosni bana Kulina. Kada je dukljanski knez Vukan obavijestio 1199/1200. papu Inocenta III. da se u Bosni pojavio veliki broj pristaša krivovjerja, papa je u listopadu 1200. god. pisao ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku da je ban Kulin primio brojne patarene što ih je nadbiskup Bernard protjerao iz Splita i Trogira naređujući mu da u Bosni iskorijeni krivovjerje.[23] Istočni Jadran i srednjovjekovna Bosna u tom su času bili jednim od važnijih uporišta u gibanju hereze na europsko-mediteranskom prostoru. Kako bismo mogli odrediti smjer njezina gibanja?

Gibanja hereze

Na zapadni dio Balkanskog poluotoka, u dalmatinske gradove i zatim u njihovo bosansko zaleđe, dualistička se hereza proširila s Istoka. O gibanju hereze od Istoka prema Zapadu Mediterana govori dominikanac Anselmo iz Alessandrije u spisu *O hereticima* (Tractatus de hereticis), napisanu oko godine 1270. Prema Anselmu, u Carigrad su najprije došli Francuzi (Francigene), tj. francuski križari, a nakon toga su tamo odlazili radi trgovanja i "neki iz Sklavonije, odnosno iz zemlje koja se zove Bosna". Tu su oni upoznali dualističko učenje, a kada su se vratili u svoju zemlju broj je njihovih sljedbenika porastao, pa su mogli "postaviti i biskupa koji se zvao biskupom Sklavonije, odnosno Bosne", što znači da su organizirali zasebnu heretičku Crkvu.[24] Podaci Anselmove rasprave samo su dijelom točni. U času kada ona nastaje, oko godine 1270, Bosna je uistinu središte samostalne "Crkve bosanske", umjereno dualističkog učenja, ali tom vremenu ne pripada Anselmovo izlaganje o postanku hereze. Ono nužno valja datirati u epohu prije prvog spomena o krivovjerju u Bosni, dakle prije godine 1200, što znači u XII. stoljeće. A u tom razdoblju nema potvrde o postojanju hereze u Bosni, nego u dalmatinskim gradovima. O tome svjedoči katarski sabor godine 1167. u Saint-Félix--de-Caraman. Početne heretičke poticaje iz Carigrada prema Zapadu zato valja vezati uz dalmatinske gradove i datirati prije godine 1167, dakle u sredinu XII. stoljeća. Anselmov podatak upućuje na veze trgovaca s Carigradom. Nije isključeno da su u tom gibanju hereze iz Carigrada prema Jadranu sudjelovali i trgovci iz Bosne, ali je i u tom slučaju glavni komunikacijski smjer ipak najvjerojatnije vodio prema dalmatinskim gradovima i tek zatim dalje u njihovo kontinentalno zaleđe.[25]

et fouebant" (Thomas archidiaconus, 83; Toma, Kronika, 76). Papa Inocent III. u pismu kralju Emeriku od 11.X.1200. god. ističe da je bosanski ban Kulin, "cum nuper venerabilis frater noster (Bernardus) Spalatensis archiepiscopus patarenos non paucos de spalatensi et traguriensi civitatibus effugasset", pružio utočište patarenima (CD II, 350-352). Usp. Rački 1931, 387-390; Antoljak 1974; Šidak 1975, 277; Šanjek 1975, 51, bilj. 46; Brandt 1989, 244.

[23] CD II, 333-334, 350-352; Rački 1931, 381, 387-388; Šidak 1940, 13-14; Kniewald 1949, 120; Šanjek 1975, 51. O odnosu bana Kulina prema herezi i o abjuraciji bosanskih "krstjana" na Bilinu polju kod Zenice 8.IV.1203. godine: CD III, 24-25; Rački 1931, 392-393; Šanjek 1975, 59-62 (tekst abjuracije). Usp. Rački 1931, 388-395; Šidak 1940, 14-15; Kniewald 1949, 120-121; Šidak 1975, 276; Šanjek 1975, 58-64; Ćirković 1987, 201-202; Brandt 1989, 247.

[24] Šanjek 1975, 35-36, bilj. 13; 52, bilj. 54 (Anselmo iz Alessandrije, Tractatus de hereticis).

[25] Šidak 1975, 337, bilj. 197; Šanjek 1975, 51-52; Ćirković 1987, 199; Brandt 1989. odbacuje tumačenje da su dualističku herezu u Bosnu donijeli trgovci iz Carigrada i zaključuje da "ostaje prihvatljiva samo hipoteza o proširenju dualističke hereze u Bosni neposrednim dodirima s njome posredstvom zapadno-bugarsko-makedonskih središta hereze i s njenim pristalicama, počevši od prve polovice XI. stoljeća" (244). To gledište M. Brandta, smatram, ne valja zanemariti, barem kao jednog od činitelja u mogućem višeslojnom postanku bosanske hereze. Patareni nedvojbeno dolaze u Bosnu iz istočnojadranskih gradova, protjerani oko 1200. god. od splitskog nadbiskupa Bernarda, ali nije isključeno da u Bosni već nalaze plodno dualističko tlo.

Ubrzo su se i prostor i komunikacijski odnosi dualističke hereze na zapadnom rubu Balkanskog poluotoka promijenili. Njezino se središte nakon godine 1200, kako je istaknuto, pomiče s jadranske obale prema zaleđu, prema srednjovjekovnoj Bosni, pa je sada njezin prostor postao uporištem dualističkih komunikacija i prema Zapadu. Prema jednom spisu što je nastao između 1210. i 1214. god. (De heresi catharorum in Lombardia), katari iz Mantove i Vicenze u sjevernoj Italiji održavali su veze s dualistima u Bosni. Njihovi su biskupi u "Sklavoniji" primili svoj "red" (ordo), što znači da su prihvaćali umjereni dualizam "Crkve bosanske".[26] Dapače, bosanski su dualisti održavali veze i s južnofrancuskim albigenzima. Podatak iz pisma kardinala Konrada iz godine 1223. o heretičkom papi što je svoje sjedište imao u Bosni i kome "hrle albigenzi da ga pitaju za savjet" nije sasvim jasan i sadržajno neprijeporan, ali se ipak može smatrati potvrdom o vezama između dvaju središta dualističke hereze, u srednjovjekovnoj Bosni i u južnoj Francuskoj.[27] Prema nekim vrelima, katari iz sjeverne Italije još su u drugoj polovici XIV. stoljeća odlazili u Bosnu da bi bolje upoznali dualističko učenje.[28]

Gualterius de Anglia

Sazrijevajući institucionalno i pretvarajući se u prvoj polovici XIII. stoljeća u samostalnu "Crkvu bosansku", sa zasebnim hijerarhijskim ustrojstvom, dualistička se hereza učvrstila u srednjovjekovnoj Bosni. U ishodišnom području dualističke hereze, u dalmatinskim gradovima, izvori XIII. i XIV. stoljeća ne spominju nosioce dualističkih učenja, pa se o nekoj izrazitijoj herezi u njima nakon godine 1200. više ne može govoriti. Ali kako je istaknuto, veze između srednjovjekovne Bosne i istočnojadranskih gradova bile su u XIII. i XIV. stoljeću veoma žive, pa to i objašnjava okrutnu strogost odredaba protiv heretika u komunalnim statutima. Istočni je Jadran, osim toga, bio smješten na veoma prometnom i društveno poticajnom dijelu Sredozemlja. Uz njegovu je obalu tekao jedan od glavnih smjerova društvenih komunikacija na mediteranskom prostoru, pa je bio pogodnim područjem za prihvaćanje novih ideja. Tako se može objasniti pojava hereze na središnjem dijelu istočnog Jadrana u sredini i drugoj polovici XII. stoljeća, ali i boravak Gvalterija iz Engleske (de Anglia) u Splitu godine 1383.[29] Između njegova djelovanja protiv Crkve u Splitu, s jakim socijalnim značajkama, i dualističke hereze što ju je zastupala "Crkva bosanska" ne može se, naravno, povući bilo kakva usporednica u temeljnim ciljevima i vjerskom učenju, ali im je zajedničkim bio otklon od institucionalnog ustrojstva Crkve. Gvalterijev boravak u Splitu i komunikacijski je zanimljiv. U XII. stoljeću heretička misao na istočnom Jadranu bijaše plodom djelovanja Istoka. Njezinim je ishodištem, po svoj prilici, bio Carigrad. Gvalterijev, pak, dolazak na istočni Jadran nekadašnjoj istočnoj heretičkoj osnovici dodaje društveno-kritičke zamjedbe zapadnog viklifizma.

Djelovanje došljaka iz Engleske nije, doduše, ostavilo vidljivijih tragova u društvenom tkivu srednjovjekovnog Splita. Za neko jače heretičko djelovanje u njemu tada nije bilo potrebnih preduvjeta. Gvalterije je došao u Split u času dok je na čitavom

[26] Šanjek 1975, 33-34, bilj. 4, 5 i 6; Brandt 1989, 254-255.

[27] Šidak 1975, 211-224; Šanjek 1975, 82-85; Brandt 1989, 256-257.

[28] Usp. izjavu heretika Jakova Becha pred inkvizicijom u Torinu 1387: Šanjek 1975, 108-109; Brandt 1989, 257.

[29] Brandt 1955, 224-225; Šidak 1975, 281; Brandt 1989, 13-27.

istočnom Jadranu još uvijek čvrsto vladao društveni i gospodarski polet, potaknut anžuvinskim političkim spajanjem i konjunkturnim značajkama koje su bile zahvatile jadranski prostor. U hrvatskom i bosanskom zaleđu istodobno su se tek pojavljivali prvi znakovi kriznih promjena koje će se razbuktati u idućih četvrt stoljeća, u razdoblju protudvorskog pokreta i prvih naleta Turaka. Unatoč tome, Gvalterijev je boravak u Splitu zanimljivom i nezaobilaznom epizodom u razlaganju o komunikacijskom dodiru istočnih i zapadnih utjecaja u hrvatskom srednjovjekovlju.

Promjena ravnoteže

Slojevita mijena zapadnih i istočnih utjecaja obilježavala je i druga područja društvenog razvoja na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru. U pismenosti i književnosti, na primjer, duhovna je baština Istoka bila još primjetnija i trajnija nego u sferi dualističke hereze. O glagoljskoj i ćirilskoj pismenosti bit će kasnije više riječi, ali se njihova fundamentalno važna pojava ni ovdje ne može zaobići. Glagoljica, plod ćirilometodske svjetlosti u tami slavenske riječi, traje u Hrvatskoj jedno puno tisućljeće. Trajanje ćirilice bilo je nešto kraće, ali je ona na dijelu hrvatskoga prostora, u specifičnom obliku bosančice, bila u upotrebi do početka XIX. stoljeća. Kako se glagoljska i ćirilska pismenost na crkvenoslavenskom i potom na hrvatskom jeziku već od ranog srednjeg vijeka dodirivala i prožimala s pismenošću i stvaralaštvom na latinskom pismu i latinskom jeziku, tako su i u hrvatsku srednjovjekovnu književnost dopirali i istočni i zapadni utjecaji.[30]

Na prijelazu iz razvijenog u kasni srednji vijek dotadašnja je ravnoteža istočnih i zapadnih djelovanja počela postupno slabiti. Uloga istočnih strujanja u hrvatskom se društvu sve više smanjuje, a usmjerenost prema zapadnom civilizacijskom krugu, što je već od početka srednjeg vijeka prevladavala, postaje odlučujućom. Glagoljica i ćirilica na hrvatskom su prostoru, doduše, u XIV. i XV. stoljeću u punom cvatu. U XIV. stoljeću s balkanskog Istoka još uvijek dopiru kasni, stvaralački plodni poticaji. Posebna vrsta ćirilskog brzopisa, tzv. diplomska minuskula, još u drugoj polovici tog stoljeća prelazi iz srednjovjekovne Srbije u kancelariju bosanskog kralja Tvrtka I. da bi zatim, u ozračju zapadnoćirilske pismenosti, nekoliko stoljeća morfološki djelovala na razvoj bosančice.[31] Ali ta ćirilska istočno-zapadna sinteza bijaše posljednjim tragom o stvaralački plodnim strujanjima što su s balkanskog prostora, u smjeru jugoistok-sjeverozapad, dopirala u hrvatsko srednjovjekovlje i njegov društveni krug. Četrnaesto je stoljeće bilo razdobljem temeljitih komunikacijskih promjena. U sferi hrvatske pismenosti u tom stoljeću nastaju prvi latinički tekstovi na hrvatskom jeziku nagovještavajući buduću pobjedu latinice.[32]

Ali mnogo jače od mijenâ pismenosti o konačnom je slamanju srednjovjekovne ravnoteže u zapadnim i istočnim utjecajima svjedočilo postupno sve primjetnije približavanje jednog novog, bitno drukčijeg svijeta – osmanlijskog. Istim smjerom, od jugoistoka, kojim je na hrvatski prostor u ranom srednjem vijeku dolazila glagoljica, odmah zatim i ćirilica, počeo se od kraja XIV. stoljeća širiti turski pritisak. Ta apsolutna značenjska promjena pojma "Istok" najdublje je obilježila kraj hrvatskog srednjovjekovlja.

---

[30] Kombol 1945, 7-57; Štefanić 1969; Hercigonja 1975, 52-53, 108, 112-113; Hercigonja 1994.

[31] Raukar 1973. (pregled historiografije: 103-117).

[32] Kombol 1945, 40-41; Štefanić 1969, 27-62; Hercigonja 1975, 95-186; Frangeš, 17-28.

2. "Rubna područja" povijesti

Komunikacije i "rubna područja"

U sustavu društvenih komunikacija što su u srednjem vijeku spajale hrvatski s makroregionalnim i zatim dalje sa širim europsko-mediteranskim prostorom osobito je važna i razvojno složena bila uloga tzv. "rubnih područja" hrvatskoga srednjovjekovlja. Djelovanja društvenih veza obuhvaćala su sav hrvatski srednjovjekovni prostor, ali su se unutar njega specifičnim razvojem izdvajala periferna područja, na kojima se hrvatski prostor izravno dodirivao i prožimao s okolnim društvenim područjima i njihovim djelovanjima, od etnokulturne osnovice do materijalnih i intelektualnih struktura. Kako odrediti društvene značajke "rubnih područja"?

Okupljena oko jezgre što je možemo najjednostavnije odrediti političkim pojmom hrvatskoga kraljevstva, "rubna područja" su stvarala širi, društveni prostor hrvatskoga srednjovjekovlja. Da bismo, dakle, mogli upoznati važnu i razvojno osjetljivu ulogu "rubnih područja", valja razložiti njihov odnos prema hrvatskoj etnodruštvenoj i političkoj jezgri, tj. prema hrvatskom političkom prostoru što ga čine granice kraljevstva. Budući da se svako od "rubnih područja", od Istre, preko gradova Donje i Gornje Dalmacije do srednjovjekovne Bosne, isticalo vlastitim ustrojstvom društva i njegovim posebnostima, to je svako od njih bilo u zasebnom odnosu prema političkom prostoru kraljevstva. Ona su se zbog toga međusobno dvostruko razlikovala, i posebnostima društva i značajkama odnosa prema matičnom hrvatskom političkom prostoru.

S obzirom na vrstu odnosa prema političkoj jezgri "rubna područja" hrvatskog srednjovjekovlja mogu se svrstati u tri skupine, a u njihovu razvoju uočiti tri modela prostornih gibanja. U prvoj su skupini bili oni dijelovi hrvatskog društvenog prostora što su se u srednjem vijeku u sporim, dugim procesima uključivali u hrvatski politički prostor i napokon postali njegovom fundamentalno važnom sastavnicom. Primjer su takva gibanja gradovi bizantske Dalmacije. Drugoj su skupini pripadali oni prostorni dijelovi što su se u srednjovjekovnoj epohi izdvajali iz političkog opsega hrvatskog kraljevstva i ulazili u politički okvir okolnih društava. Primjerom su kontinentalni, središnji dijelovi Hrvatske i Slavonije, na koje od XII. do XIV. stoljeća svoje zapadne i jugozapadne granice širi srednjovjekovna Bosna. I napokon, u trećoj su skupini bili oni dijelovi hrvatskog društvenog prostora što do kraja srednjovjekovlja nisu uopće bili uključeni u politički opseg kraljevstva, primjerice Istra.

Iz toga se može zaključiti da je pojam "rubnih područja" bio prostorno i društveno promjenljiv. Neka su od tih područja gubila ulogu društvene rubnosti, druga su takvu ulogu postupno stjecala, dok su neka, pak, položaj rubnog prostora zadržala u tijeku čitava srednjovjekovlja. Gradovi bizantske Donje Dalmacije su u osvit srednjeg vijeka spram kneževske i kraljevske Hrvatske bili "rubnim područjem" hrvatske povijesti, ali je njihova rubnost postupno iščezavala, usporedo s njihovim čvrstim uključivanjem u opseg hrvatskog kraljevstva potkraj ranog srednjeg vijeka. Na nekim drugim dijelovima istočnog Jadrana proces je bio obrnut. Rubna, posrednička uloga postupno se stvarala, postajala važnijom, društveno osjetljivijom. Takvim je "rubnim područjem" hrvatske povijesti u razvijenom i kasnom srednjem vijeku bio Dubrovnik. Istra je, pak, u tijeku čitave srednjovjekovne epohe bila društveno iznimno složenim "rubnim područjem", trajno zadržavajući posredničku ulogu. Sasvim je iznimnom bila društvena uloga sred-

njovjekovne Bosne. Njezina je rubnost bila dvoslojna. Društveno i državno individualizirana, ona je, s jedne strane, u svoj opseg uključila dijelove hrvatskog kraljevstva, pa su ta "rubna područja" sáma po sebi spajala hrvatsko i bosansko srednjovjekovlje. U isti je mah cjelovit prostor srednjovjekovne Bosne bio vezivnim područjem između hrvatskog i balkanskog makroregionalnog prostora.[32a]

Dukljanski iver

"Rubna područja" nisu samo vršila komunikacijsku ulogu i bivala prostorom društvenih prožimanja. Ona su označavala i granice prostora na kojemu je u srednjem vijeku živio hrvatski narod. Hrvati, razumije se, ni na jednom "rubnom području" nisu živjeli sámi. Etnoustrojstvo "rubnih područja" redovito je bilo složeno, ne samo, primjerice, u Istri nego i u gradovima bizantske Dalmacije koji već u ranom srednjem vijeku postupno gube ulogu rubnosti. Narodnosnu složenost područjâ na okrajku hrvatskog društvenog prostora ne valja, razumije se, smatrati nečim iznimnim kad je čak i etnoustrojstvo srednjovjekovne Hrvatske, dakle političke jezgre u hrvatskom kraljevstvu, također bilo složeno. U opseg hrvatskog društvenog prostora "rubna područja" ulaze prije svega zato što su na njima, u zajednici s drugim narodnosnim skupinama, postojali i dijelovi hrvatskog naroda. Ona i vrše svoju vezivnu, društvenu ulogu upravo zato što na njima jesu jači ili slabiji slojevi hrvatskog stanovništva. "Rubna područja" dopunjuju, omeđuju hrvatski narodnosni, društveni prostor, pa su u hrvatskom srednjovjekovlju važna na dva načina, i po svojoj komunikacijskoj i po narodnosnoj ulozi. Na to upućuje i činjenica da su hrvatski narodni iveri samo ponegdje dopirali dalje od granicâ što ga čini lepeza "rubnih područja", na primjer u ranosrednjovjekovnoj Duklji.

Bizantski pisci XI. i XII. stoljeća spominju i Hrvate kao jedan sloj stanovništva u Dukiji u doba kneza Mihajla u sredini druge polovice XI. stoljeća. Opisujući ustanak protiv Bizanta u Makedoniji 1072. god., Skilica, odnosno njegov Nastavljač, i Ivan Zonara poistovjećuju Hrvate sa Srbima u Dukiji. Skiličin Nastavljač kaže: "narod Srba koje i Hrvatima zovu", a Zonara isto, samo obrnuto: "narod Hrvata koje neki i Srbima zovu". Nicifor Brijenij, pak, ističe da su se tada pobunili "Hrvati i Dukljani".[33]

Ostavljajući ovdje po strani skup složenih i otvorenih pitanja (podrijetlo dukljanskih Hrvata, identifikacija Hrvata i Srba u Dukiji, veza dukljanskih Hrvata i Crvene Hrvatske popa Dukljanina, odnosno Grgura Barskog itd.) jer bi razmatranje o njima prelazilo zadaće ovoga nacrta, valja upozoriti na ono najvažnije: da iz pisanja bizantskih pisaca neprijeporno proizlazi da se potkraj ranosrednjovjekovne epohe dio dukljanskog stanovništva nazivao Hrvatima. Unatoč tome, srednjovjekovnu Dukiju ne bismo mogli

[32a] Raukar 1987b, 322.

[33] VI III, 177-178 (Skiličin Nastavljač), 238-239 (Nicifor Brijenij), 255 (Ivan Zonara). Usp. Klaić 1930, 29-35; Foretić 1969, 72-75. O problemu Crvene Hrvatske: Šišić, Letopis, 301-309; Mošin, Ljetopis, 48-57 (Svetopelekov, prema Hrvatskoj kronici Budimirov, sabor "u polju Dalmi"). Usp. Šufflay 1925, 87-92; Šišić, Letopis, 164-184; Bjelovučić; Klaić 1930; Šidak 1953, 241-242; Mandić 1957; Foretić 1969; Klaić 1971a, 17-22; Banašević; Mandić 1990, 66-68 (s kartom:"Hrvatske zemlje za vrijeme Duvanjskog sabora g. 753"), 101-105; Pinterović, 636, 642; Štedimlija 1991; Lučić 1991, 28-29; Macan 1993, 20; Zelić-Bučan 1994a, 41-97, 197-201 (pregled historiografije o Dukljaninovoj Crvenoj Hrvatskoj: 41-62). Dvojbenost pristupa pojmu Crvene Hrvatske najljepše je iskazao Peričić 1991: "Podjela Hrvata na Bijele i Crvene, odnosno Bijela i Crvena Hrvatska kao nekada jedinstvena država – zar je samo piščeva fikcija ili možda na nama nepoznatim izvorima utemeljena istina?" (271).

ubrojiti u pojas "rubnih područja" hrvatske povijesti. Njihovom je bitnom značajkom bila činjenica da su do kraja srednjega vijeka zadržavali veze s hrvatskim matičnim prostorom, narodnosne, političke, intelektualne. Povijesni razvoj Duklje bio je drukčiji. U drugoj polovici XII. stoljeća Duklja gubi svoju državnu samostalnost i pada pod vlast Raške. Dok su prema bizantskim piscima dukljanski Hrvati u doba kneza/kralja Mihajla čuvali svoj narodnosni identitet, usredotočen u hrvatskom imenu, kasnije im u Dukiji, odnosno Zeti više nema traga u sačuvanim vrelima. Hrvatski iver iščezava u dukljanskoj narodnosnoj maglici. Komunikacijsku ulogu prema hrvatskom društvenom prostoru do kraja srednjega vijeka zadržavaju samo gradovi nekadašnje bizantske Gornje Dalmacije, prije svih Kotor, ali ne i Zeta. Kotor je u kasnom srednjem vijeku bio sastavnim dijelom komunalnih društava na istočnom Jadranu. Žive gospodarske i društvene veze s istočnojadranskim gradovima, navlastito s Dubrovnikom, po svemu ga uključuju u mediteranski/jadranski krug zapadne civilizacije.[33a] Zeta je, pak, u istom razdoblju spram hrvatskoga kraljevstva samo dio makroregionalnog balkanskog/jadranskog prostora.

Istarski prostor: suprotnosti i trajanja

Ni na jednom "rubnom području" srednjovjekovlje nije bilo ispunjeno tako jasno određenim etnodruštvenim suprotnostima kao u Istri. Kako je istaknuto, na istarskom su se prostoru dodirivali i usporedo trajali istroromanski i slavenski/hrvatski društveni krug. Istra je upravo bila najizrazitijim dodirnim područjem romanskog i slavenskog/hrvatskog svijeta. Da bismo mogli točnije prosuditi razvoj tog krajnjeg sjeverozapadnog ivera u hrvatskom društvenom prostoru, valja uvažiti činjenicu da je Istra samo jednim svojim dijelom (liburnijska obala, od Brseća do Rječine) i to samo u jednom, početnom razdoblju srednjega vijeka (do početka XII. stoljeća) pripadala hrvatskom kraljevstvu.[34] U većem dijelu srednjega vijeka Istra se glavninom svojega prostora razvijala izvan granicâ što omeđuju hrvatski politički prostor. Unatoč tako nepovoljnom geopolitičkom smještaju, hrvatski je etnodruštveni krug u Istri iskazivao jaku razvojnu otpornost u tijeku čitava srednjovjekovlja.

Izrazitim svjedočanstvom otpornosti hrvatskoga stanovništva u Istri bilo je glagoljsko stvaralaštvo. Glagoljski spomenici, od kamenih natpisa i fresaka do isprava i kodeksa prekrivaju znatan dio istarskog prostora. Najstariji glagoljski kameni natpisi, Plominski iz XI. i Grdoselski iz XII. stoljeća, ocrtavaju smjer kojim je glagoljica prodirala iz kvarnerskog područja na istarski poluotok. Šireći se od istočnoistarske obale prema unutrašnjosti, zahvatila je u kasnom srednjem vijeku znatna područja poluotoka, prije svega one njegove dijelove na kojima se razvijao hrvatski društveni krug.[35] Glagoljica je u Istri bila znakom njegova identiteta i trajanja, svjedočanstvom njegove granične uloge i otpornosti u prožimanju s istroromanskim etnodruštvenim krugom i njegovom latinskom pismenošću. Prostor glagoljske pismenosti nije se obazirao na granice političke vlasti u Istri. Glagoljski spomenici nastaju i na mletačkom i na njemačko-feudalnom, kasnije habsburškom dijelu poluotoka.

[33a] O Dukiji i Srbiji u XII. st.: Jireček-Radonić I, 152-153; Šišić, Letopis, 84-105; HNJ I, 259-261, 356; Peričić 1991, 43-48; o Boki kotorskoj i Kotoru u srednjem vijeku i pod mletačkom upravom: Dabinović 1934; Stjepčević 1941; Marinović 1957; Milošević M. 1960; Butorac 1966; Milošević 1972; Milošević 1973; Milošević 1974a; Milošević 1974b; Milošević 1977; Lučić 1991, 5-49, 303-346; Macan 1993.

[34] Margetić 1990c, 39-62.

[35] Istra 1968, 129-140; karta: "Rasprostranjenost glagoljskih spomenika u Istri" (141).

Istarski razvod i svijet "komuna"

Najvažniji glagoljski spomenik istarskog srednjovjekovlja, *Istarski razvod*, iskazuje dodir kulturâ, ali i složenost društvenog ustrojstva u Istri. To je sastavak iz XIV/XV. stoljeća o utvrđivanju granicâ što dijele područja glavnih političkih vlasti na otoku: akvilejskog patrijarha, Venecije i goričko-pazinskih grofova. Dosljedno tome, *Razvod* pišu tri notara: "latinski", "nimški" i "hrvacki", pa se u njegovu tekstu više puta ističe da je napisan "jezikom latinskim i hrvackim", a za feudalnu je gospodu sastavljen "jezikom nemškim".[36] Jezici feudalne moći (latinski i njemački) razdvajaju ljestvicu istarskoga društva od jezika puka (hrvatski), ali se u *Razvodu* spajaju u jedinstven čin istarskog srednjovjekovlja. Sâm razvod posjedâ vrše "gospoda", predstavnici feudalne vlasti, i župani, suci, "starci", predstavnici općinâ ili komuna. Obilazeći istarski prostor, oni bilježe posjedovne međe, ali i dragocjene obavijesti o ustrojstvu društva. Njegovom je osnovicom općina ili *komun*. Dok se latinski i njemački tekst *Razvoda* piše za tri feudalne vlasti u Istri (Venecija, akvilejski patrijarh, goričko-pazinski grof), dotle se na hrvatskom jeziku sastavlja za općine i njihove pripadnike u središnjem, južnom i zapadnom dijelu Istre. Općina je temeljni društveni oblik na hrvatskom prostoru poluotoka. Njezinu organizaciju opisuju i statuti seoskih općina na istočnoj obali Istre (Kastav, Veprinac, Mošćenice).[37] U društvenom ustrojstvu srednjovjekovne Istre seoska se općinska organizacija etnokulturno i tipološki suprotstavljala pojasu gradskih komuna na sjevernoj i zapadnoj obali poluotoka. Zato bi se moglo reći da je seoska općina Istre bila onim čvrstim uporištem na koje se oslanjao krajnji sjeverozapadni rub hrvatskog društvenog prostora. Hrvatski jezik i glagoljica, seoska općina i njezino ustrojstvo zna-

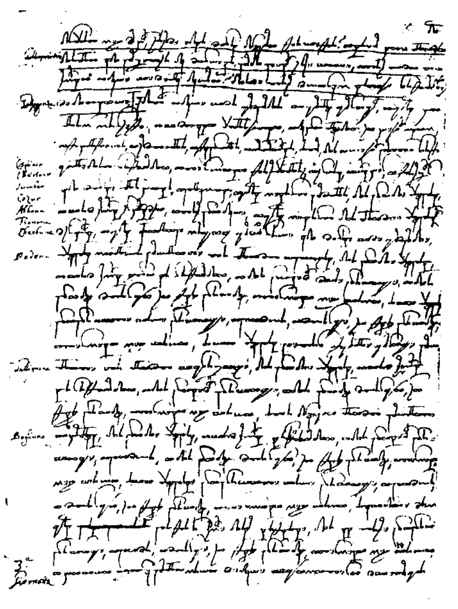

SEOSKA DRUŠTVA U ISTRI: RAZVOD ISTARSKI (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, Razvod istarski, R 3677, glagoljski kurziv, prijepis iz 1546)

Razvod istarski slojevit je pravno-diplomatički spomenik istarskoga srednjovjekovlja. Na temeljni sadržajni i kronološki sloj iz 1275. dodavali su se do druge polovice XIV. st. dokumenti o razvodima, dakle o utvrđivanju granicâ između zemljišnih posjeda na istarskom prostoru. Potkraj XIV. st. ti su dokumenti okupljeni u jedinstven tekst.

[36] Hrvatski spomenici, 10-74, napose 12, 15, 16, 20, 22, 24 itd.; Istra 1968, 135-137; Bertoša 1978, 103--110; Bratulić 1978.

[37] Margetić 1974; Munić 1986; Munić 1994.

kovi su identiteta hrvatskog naroda u Istri, izraz njegove društvene ukorijenjenosti na geopolitički osjetljivom i spram čvrste istroromanske osnovice nepogodnom istarskom tlu. Ta je uloga seoske, glagoljaške Istre još važnija zbog toga što ona ne slabi ni u kasnom srednjem vijeku, u epohi društvenih poremećaja (epidemije, ratovi, depopulacija) koji od druge polovice XIV. stoljeća sve jače ugrožavaju njezin prostor.[38]

Na okrajku jednog drugog svijeta: Dubrovnik

Na suprotnom, južnom kraju istočnojadranske obale Dubrovnik je posredničkom ulogom između zapadnog i istočnog društvenog kruga dopunjavao jadranski pojam "rubnih područja" hrvatskog srednjovjekovlja. Oivičeno sa sjevera istarskim i s juga dubrovačkim "rubnim područjem", ono se pojasom komunalnih društava na istočnom Jadranu, od istarskih komuna do Dubrovnika i Kotora, široko usmjerava prema europsko-mediteranskom prostoru. Uspoređujući sjeverno i južno jadransko "rubno područje", valja reći da rubni položaj Dubrovnika nije bio manje složen od onog Istre, dapače, njegov je geopolitički smještaj bio još osjetljiviji. U Istri je okrajak hrvatskog društvenog prostora bio političkim granicama odvojen od narodne matice. Pretežno usredotočen na kontinentalnim dijelovima poluotoka, društveno i gospodarski preslab da bi mogao znatnije doprijeti u gradska društva na zapadnoj obali i dati im vlastito etnokulturno obilježje, hrvatski narod u Istri imao je u srednjem vijeku samo jedan temeljni cilj: sačuvati svoj etnodruštveni identitet na istarskom prostoru. Smjernice dubrovačkog srednjovjekovlja bijahu mnogo složenije.

Kao i drugi gradovi bizantske Dalmacije, i Dubrovnik se u ranom srednjem vijeku nalazio pod političkim okriljem Istočnog Carstva, ali je društvenim ustrojstvom, kao i gradovi Donje Dalmacije, u potpunosti pripadao jadransko-mediteranskom prostoru Zapada. Etnokulturna, prvobitno romanska, baština, oplemenjena postupnom slavizacijom, jurisdikcijska uključenost u prostor Zapadne crkve i oblici misaonog stvaralaštva bili su osnovicom na kojoj je bila podignuta društvena srodnost s gradskim zajednicama na Jadranu i Mediteranu. U isti se mah Dubrovnik, zajedno s uskim kopnenim pojasom gradskoga područja ili *Astarejom*, nalazio na sámom okrajku balkansko-kontinentalnog prostora što je već od ranog srednjeg vijeka, a od početka XIII. stoljeća konačno, pripadao društvenoj i crkvenoj sferi Istoka. Ni u jednom drugom dalmatinskom gradu nisu se tako izrazito dodirivale i suočavale dvije društvene ekumene europsko-mediteranskog srednjovjekovlja, zapadna i istočna. Bivati na prostoru njihova neposrednog sraza i, da bi se moglo opstati kao zasebna zajednica, svoj društveni razvoj usklađivati s tako raznorodnim činiteljima, nije bilo nimalo jednostavno. Prije svega vladari zaleđa od vremena do vremena iskazuju težnju za političkim pokoravanjem Dubrovnika. Potkraj X. stoljeća makedonski car Samuilo spaljuje Dubrovnik, a pokušaj uspostave političke vlasti nad gradom raškog velikog župana Stefana Nemanje godine 1186. završava mirom, zapravo neuspjehom napadača.[39] Odnosi Dubrovnika sa srpskim i bosanskim vladarima, doduše, uglavnom su se sve do sredine XV. stoljeća temeljili na ugovorima,

[38] Bertoša 1978, 111-123; Bertoša 1986, 46-52.

[39] Šišić, Letopis, 333; Mošin, Ljetopis, 80 (Samuilovo spaljivanje Dubrovnika); CD II, 201-202, 27.IX.1186. (mir između Dubrovnika i srpskog velikog župana Stefana Nemanje); usp. Šišić 1925, 468; Foretić 1951; Lučić 1973a, 88-91; Foretić 1980, 25, 44-46; Lučić 1991, 19, 41-44; Prlender 1993.

DUBROVNIK I NAPADAČ IZ ZALEĐA: SRPSKI VELIKI ŽUPAN STEFAN NEMANJA 1186. (Povijesni arhiv u Dubrovniku, isprava o miru Dubrovčana sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i zahumskim knezom Miroslavom, 27. IX. 1186, izvornik, latinska kancelarijska minuskula i potpisi Stefana Nemanje i kneza Miroslava ćirilskim ustavom)

Oslobođen pritiska bizantske vlasti nakon smrti cara Emanuela Komnena (1180), srpski veliki župan Stefan Nemanja već 1184. god. napada s vojskom na Dubrovnik ne bi li ga uključio u opseg Srbije. Prema dubrovačkom kroničaru Rastiću, Nemanja je 1185. god. čak uspio prodrijeti u grad, ali ga ipak nije mogao i osvojiti, dijelom i zato što su Dubrovčani prihvatili vrhovnu vlast normanskog kralja Vilima II. Napadač iz balkanskog zaleđa je napokon iduće godine morao pristati na mir. Srpski veliki župan ovom ispravom potvrđuje Dubrovčanima njihovu *djedinu* (hereditas), područje Astareje, i dopušta im slobodno trgovanje po svojoj zemlji. To je prvi u stoljetnom slijedu ugovorâ kojima je Dubrovnik razvijao gospodarske, prije svega trgovačke, komunikacije sa zaleđem, ali u isti mah osiguravao i političku zasebnost spram njega, odnosno pripadnost mediteranskom/jadranskom društvenom krugu i zapadnoj civilizacijskoj ekumeni.

kojima je grad osiguravao svoj gospodarski položaj u rudama bogatu zaleđu, ali ipak, predodžba o opasnosti što je gradu mogla zaprijetiti iz zaleđa nikada nije iščezla iz svijesti opreznog Dubrovnika. Grad nije u listopadu 1382. uzalud, bez razloga prihvatio prijedlog Zadra o sklapanju saveza protiv Venecije i vladara zaleđa.[40] Da bi mogao biti gospodarskim uporištem i trgovačkim posrednikom na južnom Jadranu, Dubrovnik se nužno morao ekonomski što čvršće približavati balkanskom prostoru, ali se istodobno njegov društveni razvoj u tijeku srednjega vijeka, ako je grad želio sačuvati identitet i zasebnost, jednako nužno morao podvrgavati temeljnom zahtjevu: da duhovnim obzorom bude drukčiji, što znači daleko od tog istog zaleđa. Zbog toga su geopolitički smještaj i geodruštveni odnosi Dubrovnika bili bitno različiti od onih u drugim dalmatinskim gradovima.

[40] Dubrovačko Vijeće umoljenih zaključuje 22.X.1382. god. da treba sklopiti savez (ligam et unionem) sa Zadrom i drugim dalmatinskim gradovima protiv Mletaka i vladara zaleđa (Klaić 1899-1911, II/1, 199-200; Foretić 1980, 164).

Prostorna blizina i duhovna daljina

Ako bismo zanemarili te, po svojim načelima jednostavne, a u svakidašnjoj provedbi veoma složene, u nekim razdobljima i mukotrpne zahtjeve, jedva bismo mogli razumjeti krajnje osjetljivu, a ipak plodnu, razvojno ravnomjernu povijest srednjovjekovnog Dubrovnika. Spram vladara zaleđa grad je bio pripravan sve učiniti. Sklapao je ugovore s kontinentalnim vladarima, probitačne i gradu i zaleđu, plaćao je danak (mogoriš) gospodarima Zahumlja i Travunje te "svetodimitarski" srpskim vladarima. U nekim je prilikama te vladare prihvaćao u vlastito okrilje (Đurađ Branković), uzimao u "poklad" njihovo blago. Da bi te odnose sa zaleđem mogao njegovati i učiniti što boljim, Dubrovnik je smatrao da se s kraljevima i feudalcima zaleđa mora dopisivati na njihovu jeziku i njihovu pismu. Stoga je grad, podignut na temeljima latinske pismenosti i jadranskog notarijata, stvorio vlastitu ćirilsku kancelariju. Ona je osluškivala i slijedila morfološke mijene ćirilice zaleđa. U njoj se dosljednije nego u nekim susjednim ćirilskim kancelarijama pisalo onim tipom ćirilskog brzopisa, tzv. diplomskom minuskulom, što je bio odnjegovan u srpskoj kancelariji XIV. stoljeća. Dubrovački pisar Niko Bijelić na jednom dokumentu iz godine 1364. za sebe kaže da je "dijak srpski" želeći reći da je vješt onoj vrsti pisma, ćirilskom brzopisu, kojim se piše u srednjovjekovnoj Srbiji.[41] Takva prostorna i komunikacijska blizina bila je nužna Dubrovniku da bi mogao održavati i jačati svoj poslovni položaj u balkanskom zaleđu i u krajnjoj točki, da bi mogao obraniti položaj osamljena grada na nesigurnu okrajku balkanskog tla.

Njegujući tako brižno gospodarske i društvene veze sa zaleđem, Dubrovnik je još ustrajnije i strpljivije nastojao da to komunikacijski blisko, razvojno nezaobilazno balkansko zaleđe ostane što dalje od njegove političke samostalnosti i duhovne zasebnosti. Do kraja srednjega vijeka i, dakako, do propasti Republike godine 1808. Dubrovnik nikada, ni u jednom času nije priznavao izravnu političku vlast nijednog vladara zaleđa niti je ikada bio sastavnim dijelom neke države tog zaleđa. Grad je znao da bi tim činom izgubio svoju samostalnost i pretopio se u zaleđe što je na njegov prostor stoljećima sa žudnjom gledalo s prvih okolnih visova. Ni u jednom komunalnom društvu na istočnom Jadranu taj se nužni, ali ipak antagonistički, ponekad i opasni svijet nije nalazio tako blizu. Dubrovnik se tom svijetu nije nastojao oduprijeti samo njegovanim odnosima i ugovorima o prijateljstvu s bosanskim i srpskim vladarima nego i oblikovanjem vlastita prostora. Prije svega, Dubrovnik postupno stvara i širi svoje komunalno područje. U tijeku jednog stoljeća, od stjecanja Stonskog Rata (1333) do Konavala (1426), Dubrovnik zaokružuje svoj kopneni posjed, a granice *Astareje*, u neposrednom zaleđu grada, prema susjednoj Srbiji, pomiče godine 1357, za srpskog cara Uroša, dalje na vrhove brdskog vijenca iznad Župe, Šumeta i Rijeke Dubrovačke.[42] Njegov je kopneni posjed time postajao sigurnijim, ali je Dubrovnik, unatoč svemu tome s najvećom pažnjom podizao obrambeni sustav, gradio zidine i kule da bi što bolje zaštitio sâm Grad.[43] Ni u jednom dalmatinskom gradu bedemi ne bijahu tako moćni kao u Dubrovniku, jer se ni jedan od njih nije nalazio tako blizu opasnom zaleđu, što znači da bedemi tako jaki, kao što bijahu oni u Dubrovniku, nisu ni trebali biti. Bedeme u srednjem vijeku nije podizala časovita volja ljudi, nego nužda životne svakodnevice. Ona je usmjeravala sve postupke zajednice, pa i stupanj moći obrambenog sustava. I do Splita je, primjerice, u srednjem vijeku mogla doprijeti neprijateljska vojska i ugroziti grad, ali je stoljetno

[41] Čremošnik 1952; Čremošnik 1963; Raukar 1973, 116, 130-131; Đorđić, 148, sl. 232; Foretić 1980, 5-6, 81-94, 152-159, 178-189, 201-226; Hercigonja 1994, 102-106; o čuvanju blaga despota Đurđa u Dubrovniku 1441. god.: Ćirković 1959, 41-42.

[42] Stojanović, 96-97, br. 95, 25.IV.1357; Lučić 1966; Lučić 1968-69; Lučić 1970, 37-44.

[43] Beritić.

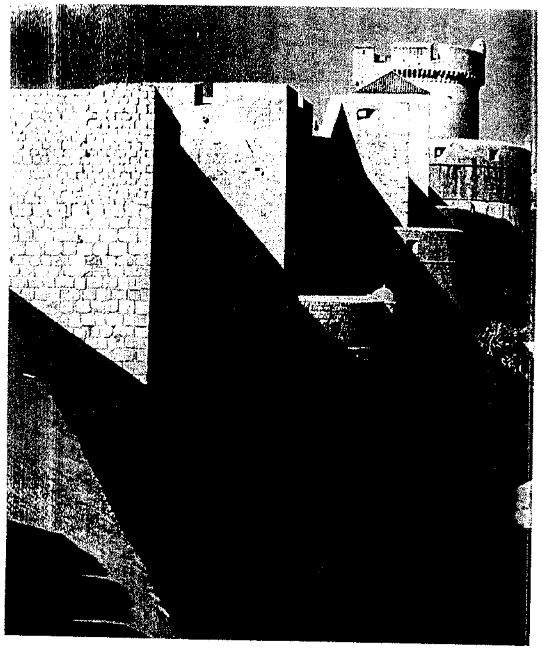

DUBROVNIK I NAPADAČ IZ ZALEĐA: MINČETA I GRADSKI BEDEMI

Sjeverni dio dubrovačkih gradskih bedema s četvrtastim kulama, ojačan polukružnim bastionima, postupno se uspinje prema Minčeti, jakoj okrugloj utvrdi na najvišoj točki dubrovačkog recinkta, okruženoj moćnim bastionima. Minčeta dominira čitavim obrambenim sustavom Dubrovnika. Taj dio gradskih bedema, okrenut Srđu, podiže se u drugoj polovici XV. st. radi obrane od Turaka koji su u tom razdoblju uključili čitavo zaleđe Dubrovnika u opseg Osmanskog Carstva. Tada je i Minčeta dobila konačni kružni oblik. Na Minčeti je između 1461. i 1463. radio Toskanac Michelozzo, a njezinu je izgradnju između 1464. i 1465. okončao Juraj Dalmatinac.

iskustvo pokazivalo da su takve krizne situacije razmjerno rijetko bivale sve do epohe turskih ratova u XVI. i XVII. stoljeću. Zato su Splićani veoma sporo i, moglo bi se reći, neodlučno gradili gradske bedeme, pa ipak, ako izuzmemo osvajanje i požar splitskog burgusa što su ga 1244. god. izveli Trogirani, Split u epohi srednjega vijeka nikada nije bio jače kažnjen zbog takva nemara prema vlastitom obrambenom sustavu. U Dubrovniku je sve bilo drukčije nego igdje drugdje na istočnom Jadranu. Jedan drugi, kulturnim obzorom i društvenim ustrojstvom različiti, svijet kraljeva i feudalaca, od prve polovice XV. stoljeća i turskih sultana, što su u svakom času mogli postati opasnima nalazio se u neposrednoj blizini, stoljećima, neprekidno. Zato su samo u Dubrovniku podignuti Minčeta, Lovrijenac i "miri" Grada, stvoreni da prkose napadaču. U XV. stoljeću, kada je turska opasnost zaprijetila Gradu, podignuti do one moći što je danas poznajemo. Do XVI. i XVII. stoljeća nigdje drugdje na istočnom Jadranu. Najdublje razložno i nimalo slučajno. Bedemi Grada najsažetija su bît dubrovačkog srednjovjekovlja. Materijalni iskaz njegove osjećajnosti.

Između rubnosti i integracije

Tako složene, protuslovne smjernice društvenog razvoja iziskivale su od srednjovjekovnog Dubrovnika umijeće ponašanja. Političko, diplomatsko, gospodarsko i intelektualno. U procijepu geopolitičkog smještaja Dubrovnik je morao održavati ravnotežu između trajne uloge "rubnog područja" i procesâ što su ga usmjeravali prema istočnojadranskom prostoru društvene srodnosti. I napokon, na tako raznorodnoj, nesigurnoj osnovici oblikovati samostalnost, njegovati politički i prostorni identitet, temeljni zahtjev svake srednjovjekovne zajednice. Vještina postojanja između prostorne rubnosti i društvene integracije, između nužnosti za komuniciranjem sa zaleđem i političke zasebnosti, ključna je značajka i bît srednjovjekovnog Dubrovnika. Svi postupci komune što se u XV. stoljeću pretvarala u jadransku republiku bili su pažljivo usklađeni s tim temeljnim zahtjevom postojanja. Dubrovnik se vješto prilagođuje političkim vlastima kopna i mora da bi mogao slijediti i osiguravati glavne smjernice društvenog razvoja. Odabire ona rješenja što ih je držao najprobitačnijima i na kojima je mogao postupno podizati političku i društvenu samostalnost. Ustrajno se i dosljedno odupire političkim pokušajima zaleđa, ali je spram silâ s mora popustljiviji, smatrajući ih manje opasnima. Dubrovnik se stoljećima razvijao pod okriljem mediteranskog Bizantskog Carstva. Kada se nakon smrti cara Emanuela Komnena 1180. god. bizantsko okrilje ugasilo, a naglo ojačala prijeteća opasnost srpskog zaleđa, grad je nakratko prihvatio vlast južnotalijanskih Normana (1186 – 1192) koji su Dubrovniku pomogli u otporu spram raškog velikog župana. Ali kada je i normanska zaštita oslabila, a 1204. god. prvi put srušeno Bizantsko Carstvo, Dubrovnik je 1205. god. morao prihvatiti vlast Mletačke Republike. Na taj je čin svakako djelovao politički razvoj na Jadranu i Mediteranu. Nakon Četvrtoga križarskog rata naglo je porasla moć Venecije. Republika je upravo tada počela stvarati svoj istočnojadranski posjed, pa je mletački pritisak Dubrovnik jedva mogao izbjeći. Ali u prihvaćanju političke vlasti Mletaka možda ne bismo smjeli sasvim zanemariti, osim mediteransko-jadranskog kontinuiteta vrhovne vlasti, ni gledište da Mleci, doduše, mogu vladati Gradom, ali da ne mogu zaprijetiti njegovom društvenom identitetu. I prihvaćanje mletačke vlasti, čvrstoću koje su Dubrovčani sasvim sigurno morali poznavati, pokazuje koliko je Grad zazirao od svakog vrhovništva vladarâ zaleđa. Kada je, pak, u epohi sve jačeg društvenog rasta u XIV. stoljeću vlast *Signorije* postala ograničavajućom, Dubrovnik je godine 1358. prvi put prihvatio vrhovnu vlast jednog kontinentalnog vladara. Ali to nije bila vlast ni bosanskog ni srpskog vladara, što je mogla zaprijetiti dubrovačkoj samostalnosti i otupiti društvenu različitost Dubrovnika spram zaleđa, nego vlast kralja iz Panonije što je upravo u tom času ostvario prostornu i političku integraciju hrvatskoga kraljevstva. Takav razvoj nije bio plodom slučaja. Šireći vlast istočnim Jadranom, Ludovik se u obzoru Dubrovnika pojavljuje kao jadranska, a ne kontinentalna snaga. Ugarsko-hrvatski kralj se time uključuje u društvene smjernice jadranskog prostora. Činitelji društvene integrativnosti, na njemu veoma izraziti već u prethodnom stoljeću, u anžuvinskom su razdoblju sasvim oblikovani. Kao dio Dalmacije, Dubrovnik ulazi u politički opseg pobjedničkog vladara, a time i u sklop hrvatskoga kraljevstva. Vlast ugarsko-hrvatskoga kralja ne samo da ničim nije ograničavala društvenu zasebnost Dubrovnika nego je, dapače, upravo u anžuvinskom okrilju započelo njegovo pretvaranje u samostalnu jadransku republiku. Ulazak u opseg zemalja krune sv. Stjepana, točnije u opseg Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, godine 1358. bio je za Dubrovnik samo potvrdom onih procesa što su na istočnom Jadranu već odavno stvarali prostor društvene srodnosti. U epohi sve jačeg turskog pritiska, u XV. stoljeću, vlast budimskog vladara bila je Dubrovniku stanovitim osloncem. Smatrajući je korisnom, Dubrovnik ju je priznavao dokle god je postojala, do propasti srednjovjekovne ugarsko-hrvatske države godine 1526.[44]

Samostalnost i komuniciranje

Na početku novovjekovne epohe, u XVI. stoljeću, u Dubrovniku se zaključuju i u strukturalno homogenu cjelinu konačno oblikuju svi dosad ocrtani procesi što su suprot-

[44] Listine III, 368-371, 373-374 (mir u Zadru 1358); Dubrovačka akta, 86-90 (višegradska isprava kralja Ludovika Dubrovniku od 26.V.1358); Foretić 1980, 45, 57-58, 131-136; Lučić 1991, 210-211.

nostima obilježili njegovo srednjovjekovlje. Komunikacijska uloga Dubrovnika, kao "rubnog područja", bila je neprijeporna, učvršćena ugovorima i davanjem harača turskom sultanu. Premda suočen s "otmanskim morem" (V. Menčetić), Dubrovnik se upravo zbog te prilagodbe razvio u samostalnu jadransku državu mediteranskih dometa. U isti je mah svojim umjetničkim i misaonim stvaralaštvom postao čvrstim, integralnim dijelom istočnojadranskog društvenog prostora. Uloga zaleđa na izmaku srednjovjekovlja bila se promijenila. Kolikogod se to činilo protuslovnim, položaj Dubrovnika postao je jasnijim, pa i sigurnijim, pošto se u njegovom neposrednom zaleđu smjestilo moćno Osmansko Carstvo. Vještinom prilagodbe i ponašanja, stjecanjem diplomatskih oslonaca na kršćanskom Zapadu, ali i posredničkom ulogom u jadranskoj i mediteranskoj trgovini, Dubrovnik je spokojnije živio na okrajku golemog osmanlijskog prostora nego u nekim razdobljima srednjega vijeka kada je bio suočen sa slabijim, ali i agresivnijim vladarima zaleđa. U srednjovjekovnom razdoblju Dubrovnik je na sve načine morao štititi svoje društveno ustrojstvo. Svom je snagom, primjerice, nastojao vjerskim razlikama spram zaleđa istaknuti, učvrstiti društveni identitet, a time i političke granice komune. Stanovništvo zaleđa, koje je širenjem dubrovačkog teritorija ulazilo u opseg komune ili je na nj dopiralo migracijama u potrazi za kruhom, Dubrovnik je dosljedno, bez iznimke uključivao u svoje katoličko ustrojstvo da bi ga podvrgnuo akulturacijskim procesima. Razlika između Zapadne i Istočne crkve bila je sve do XV. stoljeća znakom društvenog identiteta Dubrovnika. Katolički univerzalizam bio je brana spram pritiska pravoslavne etnodruštvene isključivosti. Prije spomenuti primjer Stonskog Rata nije bio plodom vjerske nesnošljivosti. On je prije svega izražavao trijezni, promišljeni politički pragmatizam jednog "rubnog područja" što bijaše izravno suočeno, pa po tome i ugroženo od društveno i civilizacijski različita zaleđa.[45]

U turskom razdoblju dubrovačke povijesti takve su suprotnosti postupno iščezavale, a vjerski pragmatizam postao, ako ne sasvim suvišnim, a ono barem manje nužnim. Stroga je i nepomutiva kršćansko-islamska granica oivičila od druge polovice XV. stoljeća dubrovački prostor. Dubrovnik je nesmetano komunicirao s Turskim Carstvom i bio trgovačkim posrednikom između Istoka i Zapada, ali mu Istok više nije bio duhovnom prijetnjom. Stisnut kršćansko-islamskim bedemom što se ni na koji način nije mogao premostiti, Dubrovnik se još izrazitije usmjerio prema društveno jednakom jadranskom području. Umjetničko i misaono stvaralaštvo renesansnog Dubrovnika čvrsto je upravo u toj epohi, od XV. stoljeća dalje, uraslo u zajednički intelektualni napor komunalnih društava na istočnom Jadranu.

Dubrovačkom društvu na razmeđu srednjovjekovlja i novovjekovne epohe, dakle, daju pečat tri uzajamno ovisne pojave: državna samostalnost, razvijeni sustav gospodarskih i društvenih komunikacija i misaona, stvaralačka srodnost s drugim dalmatinskim gradovima što bijahu pod vlašću Mletaka. Te tri ključne pojave razvijaju se i postupno sazrijevaju u tijeku čitave srednjovjekovne povijesti Dubrovnika, a konačno se oblikuju na njezinu izmaku. Izlazeći iz srednjovjekovlja, Dubrovnik je postao moćnim uporištem na rubu hrvatskog društvenog prostora.

Rubnost Bosne

Pomičući se u razlaganju o "rubnim područjima" srednjovjekovlja s istočnojadranskog pojasa prema kontinentalnom balkanskom zaleđu, pozornost valja još jednom u-

[45] Šufflay 1925, 75; Šidak 1980-81; Vekarić N. 1993, I, 14-17.

smjeriti prema višestruko iznimnom svijetu srednjovjekovne Bosne. U pojasu srednjovjekovnih područja što su u hrvatskoj povijesti imali rubnu, vezivnu ulogu ona je zauzimala sasvim posebno mjesto. Od tipično "rubnih područja", kakvima bijahu Istra ili Dubrovnik, Bosna se temeljito razlikovala bitnom značajkom: državnom i dinastičkom samostalnošću, te društvenom i vjerskom zasebnošću. Unatoč izrazitoj individualizaciji Bosna je u hrvatskom srednjovjekovlju bila važnim područjem društvenog spajanja. Njezina je uloga u društvenom razvoju hrvatskih zemalja ovisila o dva činitelja: o geopolitičkom smještaju i o složenosti njezinoga unutarnjeg ustrojstva. Oba bijahu važna i jedan o drugome ovisna, ali je upravo prirodni smještaj bio odlučujućim u njezinoj srednjovjekovnoj povijesti i u njezinu odnosu prema hrvatskom kraljevstvu.

Prvobitna Bosna ili "zemljica Bosna" (to horion Bosona) se prvi put spominje u sredini X. stoljeća u djelu Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*, i to kao sastavni dio Srbije, tj. države kneza Časlava, ali ipak od nje jasno odijeljena.[46] Ta se prvobitna Bosna prostirala na visoravni oko gornjeg toka rijeke Bosne. Od susjednih je područja bila odijeljena razvodnim planinama prema rijekama Vrbasu, Neretvi i Drini. Da bi se mogla razvijati, Bosna se iz te zaštićene jezgre morala širiti na sve strane. Kako je prema izričaju Vjekoslava Klaića ona "već od prvog časa bila na razmedji življa hrvatskoga i srbskoga", što znači između dvije prevladavajuće državne i etnodruštvene jezgre na južnoslavenskom području, hrvatske i srpske, Bosna se u srednjem vijeku širila i prema hrvatskom (više) i prema srpskom (manje) prostoru.[47] Ako, dakle, želi objasniti društvenu složenost srednjovjekovne Bosne, povjesnik mora pratiti oba ta glavna smjera njezina prostornog širenja i, dosljedno tome, oba smjera iz kojih su prema Bosni dopirala i iz nje jednako tako zračila zapadna i istočna društvena djelovanja.

Nužnost komuniciranja

Prodor iz prvobitne prostorne jezgre bio je usporedan s razvojem samostalne bosanske države. Bosna se, možda, već u doba bana Kulina, potkraj XII. stoljeća, svakako do sredine XIII. stoljeća i bana Mateja Ninoslava, protegnula do srednjeg toka rijeke Drine, u smjeru srpskih zemalja, ali je za njezin razvoj bilo odlučnije širenje u prostornom luku od zapada i jugozapada prema jugu, navlastito prema istočnojadranskoj obali, što znači prema hrvatskim područjima. Širenje Bosne u XIII. i XIV. stoljeću prema dijelovima hrvatskog kraljevstva, od Donjih Kraja do Završja (Zapadne strane), ima dvostruko djelovanje. Prvo, u opseg srednjovjekovne Bosne uključuje granična područja hrvatskih zemalja, drugo, postavlja Bosnu u tijesni geopolitički i geoekonomski odnos s okolnim hrvatskim prostorom. Bosna se, naravno, u XIV. stoljeću širila i prema srpskim zemljama, pa se Tvrtkova Bosna protegnula prema istoku i jugoistoku, na prostor od gornjeg Podrinja i Polimlja do zaleđa između Dubrovnika i Kotora. Ipak, kako je istaknuto, Bosni je granično hrvatsko područje bilo razvojno važnije. Prostorno širenje Bosne u doba Stjepana II. Kotromanića i Tvrtka I. prije svega je usmjereno prema istočnojadranskoj obali. Takvo prostorno gibanje utječe na odnose Bosne s hrvatskim kraljevstvom. Prostorno prožimanje, ali i veoma jaka društvena usmjerenost prema pojasu komunalnih društava na istočnom Jadranu, od Zadra do Dubrovnika, upućuje

[46] DAI, 88; VI II, 58.

[47] Klaić 1882, 43; usp. Poviest 1942, 182-187; Šidak 1942, 141-143; Ćirković 1964, passim; Lovrenović 1994a.

srednjovjekovnu Bosnu na gospodarsko, narodnosno i misaono komuniciranje s hrvatskim prostorom. Moglo bi se reći da je uloga Bosne kao specifičnog "rubnog područja", što je spajalo hrvatski s balkanskim makroregionalnim prostorom, bila plodom nužnosti za uzajamnim komuniciranjem.

Gospodarske veze, primjerice, između Bosne i gradskih središta na istočnom Jadranu mogu se vrelima pouzdano pratiti od Kulinove do turske epohe, od ugovora o prijateljstvu što ga ban Kulin sklapa s Dubrovčanima 1189, do naglog rasta trgovačkog prometa što ga uvjetuje utemeljenje splitske skale godine 1592. Živo društveno komuniciranje hrvatskoga kraljevstva i srednjovjekovne Bosne prije svega je značilo prožimanje njihovih ljudi. Migracijama, pretežno iz bosanskog zaleđa prema jadranskoj obali, ali i gibanjima ljudi iz dalmatinskih gradova prema srednjovjekovnoj Bosni, prožimali su se i njihovi misaoni dosezi, od dualističke hereze, preko pismenosti do umjetničkog stvaralaštva.

Društveno ustrojstvo srednjovjekovne Bosne bilo je, dakle, smješteno u raspon od komuniciranja do individualizacije. Da bismo mogli objasniti njegovu ulogu u hrvatskom srednjovjekovlju, nužno je odrediti njegovu razvojnu osnovicu i temeljne značajke.

Istočna osnovica u zapadnom ozračju

Društvena zasebnost srednjovjekovne Bosne oblikovala se na stjecištu istočnih i zapadnih djelovanja. Misaoni utjecaji Istoka bili su razvojnom osnovicom Bosne, ali su od XII. stoljeća i strujanja Zapada bivala sve primjetnijima. Heretička, dualistička gibanja Istoka bili su ishodištem "Crkvi bosanskoj", najjačem čimbeniku društvene individualnosti srednjovjekovne Bosne, ali je u njoj gotovo od početka bila jaka i djelatnost Zapadne, Katoličke crkve. I sáma heretička "Crkva bosanska" nastaje u jurisdikcijskom okrilju Zapadne crkve. Od XIV. stoljeća napose je bila važna djelatnost franjevaca, što postaje utjecajnim čimbenikom društvenog i narodnosnog razvoja. Srodne značajke i prelamanje istočnih i zapadnih utjecaja iskazivao je i razvoj bosanske pismenosti. Na glagoljsku osnovicu zarana se dogradila pobjednička ćirilica, ali joj je bosanski prostor dao individualni morfološki i jezični pečat. Morfološka jednostavnost, narodni govor i ikavština, zasebnost grafijskih rješenja ili način upotrebe (natpisi na stećcima) odvajaju ćirilsku pismenost srednjovjekovne Bosne od ćirilice na istočnom, srpskom području. Dvije zone ćirilske pismenosti, istočna i zapadna, bijahu, doduše, vezane zajedničkim podrijetlom, ali su im duhovno ustrojstvo i društvena uloga bili bitno različiti.[48] Prvotna zračenja Istoka u društvenom razvoju Bosne općenito su se prekrivala značajkama Zapada. Djelovanju Katoličke crkve i obilježjima ćirilske pismenosti pridružila se i društvena svakodnevica Bosne, navlastito u feudalnim slojevima društva. Viteška kultura feudalnih dvorova ili kraljevskog Bobovca, njihova gotička likovnost, značajke i heraldička rješenja kraljevskih pečata itd. bijahu znakovima moćne društvene i misaone bujice što je u kasnom srednjem vijeku u Bosnu prodirala sa Zapada, bilo preko istočnojadranskih gradova bilo preko Ugarske, i što ju je njezino feudalno društvo s primjetnom žudnjom prihvaćalo.[49]

[48] Vrana 1942; Mošin 1965, 177-178; Raukar 1973; Grubišić V. 1978; Hercigonja 1982; Zelić-Bučan 1982; Zelić-Bučan 1993; Zelić-Bučan 1994b.

[49] Prodiranje zapadnih društvenih i kulturnih utjecaja u srednjovjekovnu Bosnu bilo je olakšano i njezinim političkim vezama s Ugarskom, jer su bosanski banovi od sredine XII. stoljeća priznavali vrhovnu vlast

Narodnosno ustrojstvo

Temeljne pojave u društvenom razvoju srednjovjekovne Bosne – prostorno širenje, prožimanje istočnih i zapadnih utjecaja, komuniciranje s okolnim područjima, napose s istočnojadranskom obalom, društvena i državna individualizacija – bile su i osnovicom na kojoj se stvaralao i njezino etnokulturno ustrojstvo. Razlaganje o narodnosnim procesima nedvojbeno je jedno od težih pitanja što ga povjesnik srednjovjekovnoj Bosni može postaviti. Etnodruštveno ustrojstvo srednjovjekovne Bosne bilo je onoliko složeno, koliko su bile raznorodne smjernice njezina društvenog razvoja. Primjetne su prevladavajuće i, barem prividno, periferne pojave narodnosnog oblikovanja. Gibanje bosanskog srednjovjekovlja prema društvenoj individualizaciji uvjetuje pojave narodnosne zasebnosti u Bosni u XIV. i XV. stoljeću. U razmjerno rijetkim podacima o narodnosnoj pripadnosti u kasnosrednjovjekovnim vrelima bosanska pripadnost slavenske jezgre prevladavajuća je narodnosna oznaka. Pri tome je nužno upozoriti na dvije činjenice. Prvo, da naziv *Bošnjani* (Bosnenses) jest sadržajno slojevit jer iskazuje nekoliko značenjskih razina i, drugo, da su uz tu prevladavajuću pojavu narodnosnog razvoja koja se izricala bosanskim imenom važni i neki usporedni procesi. Dapače, narodnosno stvaranje u srednjovjekovnoj Bosni postaje određenijim tek kada uvažimo društveno djelovanje nekih pojava što se mogu činiti sporednima. Takvima su, na primjer, bili širenje granicâ bosanske države na okolna, hrvatska i srpska, područja ili, pak, razvoj i djelovanje Katoličke i Pravoslavne crkve na bosanskom prostoru. Ta dva čimbenika utječu na narodnosni razvoj Bosne i u stanovitoj mjeri ovisna su jedan o drugome. To manje vrijedi za djelovanje Katoličke crkve jer njezina uloga na prostoru heretičke "Crkve bosanske" ne ovisi o širenju bosanskih granica na području hrvatskog kraljevstva, ali je važno u razlaganju o ulozi Pravoslavne crkve u srednjovjekovnoj Bosni. Širenje Bosne prema istoku i jugoistoku uvjetuje i pojavu pravoslavlja na njezinu prostoru.

"Srblin" i "Vlah"

Istraživanje o etnodruštvenom razvoju srednjovjekovne Bosne suočava se s teškoćama već pri tumačenju narodnosnih izričaja u bosanskim ćirilskim ispravama XIII. stoljeća, primjerice u trima ispravama bana Mateja Ninoslava. U njima Matej Ninoslav stanovnika Bosne naziva "Srblinom" i suprotstavlja ga "Vlahu", tj. stanovniku Dubrovnika.[50] To je nazivlje bilo uzrokom brojnim tumačenjima što su se gibala u rasponu od apsolutnog odbacivanja do potpuna prihvaćanja.[51] Da bismo mogli objasniti

ugarskih kraljeva (Klaić 1882, 47 i dalje; Šidak 1940, 14; Ćirković 1964, 42, 46-47; Mandić 1990, 107-112). Na veze, pak, s hrvatskim društvenim područjem upućuje naziv *ban* bosanskih vladara, poznat, osim u srednjovjekovnoj Bosni, samo u hrvatskom kraljevstvu (Klaić 1882, 43; Mažuranić, 20-23; Ćirković 1964, 40; Mandić 1990, 106). O društvenom razvoju Bosne: Ćirković 1964, 236-240; Anđelić 1966; Ćirković 1973; Kovačević-Kojić, 261-352; Ćirković 1987, 246-247; Lovrenović 1994a. O razvoju likovnih umjetnosti: Karaman 1942; Fisković C. 1973; Anđelić 1973. O novčanom sustavu: Rengjeo 1942b.

[50] "[...] da hode Vlasi svobodno, ih' dobitk' tako kako su u bana Kulina hodili, bez' vse habe i zledi [...] a se ešte ako věrue Srblin' Vlaha, da se pri prěd' knezem', ako věrue Vlah' Sr'blina da se pri prěd' banom' a inomu Vlahu da ne bude izma [...]" (Stojanović, 6, br. 9, 1214-1217. [Čremošnik 1948, 114, datira tu ispravu: "1232 (?)-1235"]); "[...] I sě ošte ako věruie Serblin' Vlaha da sě pri pred' knezem' dubrov'č'kim' I ako věruie Vlah' Serblina da se pri pred' banom' [...]" (isto, 7-9, br. 11, 22.III.1240; CD IV, 107-108); "[...] I sě ošte ako věrue Serblin' Vlaha da se pri pred' knezem' dubrov'č'kim' I iako věruie Vlah' Serblina da se pri pred' banom' [...]" (isto, 9-10, br. 12, ožujak 1249; CD IV, 386-387).

[51] Odbacuje ga, na primjer, Poviest 1942, 222-223, bilj. 17 (tekst M. Perojevića), ali s neuvjerljivim i neutemeljenim obrazloženjem; prihvaća ga, bez dovoljno kritičnosti, kao dokaz o "srpskom karakteru Bosne" Foretić 1969, 80; umjereno tumačenje zastupa Ćirković 1964, 350, bilj. 2.

tu zagonetku historiografije, nužno je pomnije razmotriti ćirilske isprave XII. i XIII. stoljeća i njihovo narodnosno nazivlje.

Analiza tih isprava pokazuje, prije svega drugoga, da sporni izričaj o narodnosnoj suprotnosti: "Srblin" → "Vlah" nije potekao iz srednjovjekovne Bosne, nego iz srednjovjekovne Srbije. U sačuvanoj građi ti se izričaji prvi put pojavljuju u ispravi raškog velikog župana Stefana Dubrovniku, napisanoj oko godine 1215.[52] Tu ispravu danas poznajemo u prijepisu dubrovačkog notara Paskala, što je za objašnjenje nazivâ "Srblin" i "Vlah" veoma važno, još više činjenica da je isti notar pisao i dvije od tri spomenute isprave bana Mateja Ninoslava, iz 1240. i 1249.[53] Prvu Ninoslavovu ispravu (prije 1235) pisao je, doduše, "gramatik" Desoje, a ne notar Paskal, ali to ne mijenja zaključak da je narodnosna suprotnost "Srblin" → "Vlah" u bosanske isprave dospjela iz raških isprava, i to posredništvom dubrovačke kancelarije. Da nazivlje Ninoslavovih isprava nije odražavalo narodnosno ustrojstvo Bosne u prvoj polovici XIII. stoljeća i da se ono u njoj nije upotrebljavalo, pokazuje činjenica da isprava bana Kulina Dubrovniku iz godine 1189. ne samo da ne poznaje naziv "Srblin", a kao starija od Ninoslavovih isprava ona bi taj naziv morala poznavati da se on upotrebljavao u Bosni, nego ni Dubrovčanina ne naziva "Vlahom".[54] Naziv "Vlah" za Dubrovčanina u ispravama Mateja Ninoslava očigledno nije bio bosanskoga podrijetla, jednako ni naziv "Srblin" za stanovnike Bosne.

Bosna i Srbija

Takvo gibanje nazivâ "Srblin" i "Vlah" između srpske, dubrovačke i bosanske kancelarije pokazuje da su se oni u Bosni tada mogli pojaviti upravo zato što se njezino etnodruštveno ustrojstvo i nazivlje kojim se ono iskazivalo u prvoj polovici XIII. stoljeća tek stvaralo. Narodnosne značajke prvobitne slavenske jezgre u srednjovjekovnoj Bosni tada još nisu bile jasnije izražene. Uloga, pak, dubrovačkog notara Paskala u tom gibanju upućuje na zaključak da je u predodžbi Dubrovčana o slavenskom, kontinentalnom zaleđu tada vladala spoznaja o odlučujućem položaju Srbije. Već je u doba velikog župana Stefana Nemanje, nakon osvajanja Dukljе 1183. god., Raška zavladala čitavim prostorom oko Dubrovnika, od Zahumlja, preko Travunje do Dukljе. Takav je opseg imala i u prvoj polovici XIII. stoljeća. U takvu su predodžbu bili uključeni i podaci o političkoj pripadnosti Bosne u početku njezine povijesti. Porfirogenetu je, kako je istaknuto, "zemljica Bosna" u sredini X. stoljeća u sastavu Srbije. Slična je i prostorno-politička predodžba o kontinentalnom zaleđu u popa Dukljanina, odnosno Grgura Barskoga, dva stoljeća poslije. U sredini XII. stoljeća dukljanski kroničar Primorju (Maritima), koje dijeli na Bijelu i Crvenu Hrvatsku, suprotstavlja Srbiju ili Zagorje (Surbia, Transmontana), sastavljenu od Bosne i Raške.[55] U takvom misaonom ozračju i papinske bule potkraj XII. i u prvoj polovici XIII. stoljeća, sadržaj kojih se očigledno temeljio na dubrovačkim obavijestima, poistovjećuju Srbiju s Bosnom (regnum Servilie, quod est Bosna).[56] U času kad nastaju te papinske bule, u razdoblju bana Kulina i Mateja Ninoslava, Bosna, razumije se, nije bila sastavnim dijelom Srbije, ali

[52] "[...] I da ne emle Sr'bin' Vlaha bez' suda, n' ako se učini krivina megu gradom' i moov' zemlov' da se stau sudie gde e zakon' i da ispravlau a da ne izma [...]" (Stojanović, 3, br. 4, oko 1215; CD III, 140-141).

[53] Čremošnik 1948, 119; Đorđić, 278-279, sl. 58, 60; o notaru Paskalu: Čremošnik 1938; Vrana 1957.

[54] CD II, 237.

[55] Šišić, Letopis, 307; Mošin, Ljetopis, 54-55; takvu podjelu prenosi i Hrvatska kronika (Mošin, na i. mj.).

[56] CD II, 206-208, 28.III.1187; 226-229, 21.VI.1188; III, 274-276, 24.VII.1227; IV, 54-55, 26.III.1238; usp. i uvjerljivo tumačenje tih izričaja u: Draganović 1942, 730-733.

su reminiscencije na njezinu prvobitnu političku pripadnost još u prvoj polovici XIII. stoljeća bile veoma jake, prije svega u gradovima Gornje Dalmacije (Bar, Dubrovnik). U skladu s takvim shvaćanjem, a djelovanjem dubrovačke kancelarije, u jednom su vremenski ograničenu razdoblju i nazivi "Srblin" i "Vlah" prodrli u bosanske isprave. To znači da naziv "Srblin" u Ninoslavovim ispravama nije odražavao etnokulturne značajke Bosne, nego je bio zakašnjelim plodom političkih utjecaja što ih je Srbija u njoj imala prije utemeljenja bosanske države, odnosno bosanske banovine. Zato te nazive ne možemo smatrati egzaktnim svjedočanstvom o srpskoj narodnosnoj pripadnosti Bosne u prvoj polovici XIII. stoljeća. Upravo suprotno, oni su dokaz o neodređenosti njezina etnodruštvena ustrojstva. Pri tome nije bez važnosti činjenica da se identifikacija: "Srblin" = Bosanac nalazi samo u tri spomenute isprave bana Mateja Ninoslava i da im u kasnijoj građi nema traga. A već u XIV. stoljeću narodnosno nazivlje u bosanskim vrelima dobiva izvorno, bosansko obilježje.

Koliko razinâ pripadnosti?

Iz druge polovice XIII. stoljeća i prva dva desetljeća XIV. stoljeća nije sačuvana nijedna bosanska isprava. Etnodruštvene pojave te epohe bosanske povijesti stoga ostaju izvan povjesnikova obzora, ali u času kad je Bosna za bana Stjepana II. Kotromanića ušla u razdoblje prostornog širenja i društvenog rasta, njezini narodnosni procesi postaju složenijima, u njih se uključuju nove značajke. Prva pojava na koju valja upozoriti jest bosansko ime u vrelima XIV. i XV. stoljeća. Ono se javlja u ćirilskim ispravama srednjovjekovne Bosne, u latinskim spisima o dualističkoj "Crkvi bosanskoj" i u notarijatu dalmatinskih gradova. U svakoj od te tri skupine izvorâ naziv *Bošnjani* ima zasebni sadržajni opseg, svaka od njih upućuje na zasebnu razinu narodnosne pripadnosti. Kakvo je bilo njihovo ustrojstvo i društvena uloga?

Bosansko ime najprije se javlja u ćirilskim ispravama. Utvrđujući odnose s Dubrovnikom i način rješavanja uzajamnih sporova, ban Stjepan II. je u ispravi iz 1322. god. "Dubrovčaninu" suprotstavio "Bošnanina". Taj najstariji izvorni naziv za stanovnika Bosne razmjerno se rijetko pojavljuje u ispravama bosanskih vladara, najčešće u obliku "dobri Bošnane". Nakon bana Stjepana II. i Tvrtka I. susrećemo ga i u nekim kraljevskim ispravama XV. stoljeća (Tvrtko II, Stjepan Ostojić, Stjepan Tomaš).[57] Ipak, i ta rijetka upotreba izričaja "dobri Bošnane" višestruko je važna. U prvom redu suprotstavljanje nazivâ "Bošnjanin" i "Dubrovčanin" u ispravi bana Stjepana II. iz 1322. god. ne nastavlja se na nazivlje u ispravama Mateja Ninoslava, nego na Kulinov privilegij Dubrovniku iz 1189. godine. Kulin, kako je istaknuto, ne poznaje naziv "Bošnjanin", ali upotrebljava naziv "Dubrovčani", a ne "Vlasi". Nazivi "Srblin" i "Vlah" bili su samo časovito, iz okolnog, nebosanskog prostora, uneseni u bosansku kancelariju Mateja Ninoslava, ali nisu imali uporišta u društvenom i narodnosnom ustrojstvu Bosne, pa im nakon prve polovice XIII. stoljeća zato ni nema traga u bosanskim vrelima. Samo je naziv "Bošnjanin" bio u skladu s društvenom i državnom samostalnošću Bosne, pa njega i poznaju isprave XIV. i XV. stoljeća. Kakav je, pak, bio sadržajni opseg izričaja "Bošnjanin" i "dobri Bošnjani" u banskim i kraljevskim ispravama?

Izričaj "dobri Bošnjani" ima staleško obilježje. On označava "plemenite ljude", vlastelu, a ne općenito stanovnika Bosne, pripadnika bosanske države. U kasnosrednjovje-

[57] Stojanović, 43-45, br. 51; 504-509, br. 523/524; 554-557, br. 579; Thallóczy 1914, 23.

kovnoj Bosni, što je 1377. god. postala Bosanskim kraljevstvom (Regnum Bosne), prevladavajućim je bio osjećaj staleške pripadnosti državi i kruni. Bosanska država ili "rusag bosanski" okupljala je bosansku vlastelu ili "dobre Bošnane". Njihovim je simbolom bila kruna i kraljevska vlast, institucionalnom osnovicom državni sabor ili "stanak". To je bila državna, staleška razina bosanske pripadnosti koja je spajala samo tanki sloj ljudi na vrhu feudalnog društva.[58] Stoga se kraljevske isprave XV. stoljeća obaziru samo na vlasteoske pripadnike države. U njima se pojavljuju "svidoci naši dobri Bošnane", a temeljno je mnoštvo stanovnika bosanske države, naravno, bilo nužno izvan njihova obzora. Širi pojam bosanske narodnosne pripadnosti u ćirilskim je ispravama tek u jedva primjetnim začecima.[59]

Heretička i prostorna razina

Usporedo s uskom staleškom razinom pripadnosti što je sadrže ćirilske isprave, u latinskim vrelima XIV. i XV. stoljeća o srednjovjekovnoj Bosni pojavljuje se i značenjski šire narodnosno nazivlje. Najprije u latinskim spisima o heretičkoj "Crkvi bosanskoj".

U odgovorima avignonskog pape Grgura XI. godine 1373. na dvadeset i tri pitanja ili "dvojbe" (Dubia), upućena papi od vikara bosanskih franjevaca Bartolomeja, o stavu spram raskolnikâ (scismatici) i krivovjernikâ (haeretici) upotrebljava se, u četvrtom pitanju, izričaj *Bosnenses* (Bošnjani). Nešto kasnije, u dvadesetom pitanju i papinu odgovoru "Bošnjanin", odnosno "Bošnjakinja" se poistovjećuje s "nevjernikom" (Bosnensis vel infidelis). U osmom pitanju, pak, ta se identifikacija opisuje: u njemu se govori o "nevjerničkim ljudima što dolaze iz Bosne".[60] Bosansko ime, dakle, u latinskim spisima o "Crkvi bosanskoj" ima strogo određeni značenjski opseg. "Bošnjani" u franjevačkim "dvojbama" iz 1373. god. jesu pripadnici heretičke "Crkve bosanske".[61] Društveni opseg tog naziva svakako je širi od staleškog što ga ima izričaj "dobri Bošnjani" u ćirilskim ispravama, ali je i on različit od najšire, prostorne razine pripadnosti u srednjovjekovnoj Bosni koja je u sebi uključivala svakog stanovnika Bosne, bez obzira na njegovu stalešku ili vjersku pripadnost. To mnoštvo ljudi samo iznimno, u kriznim razdobljima bosanske povijesti, izbija na površinu pisanih vrela, ali ne u ćirilskim ispravama bosanske kancelarije, nego u notarijatu dalmatinskih gradova.

U doba velike gladi što je 1453/54. zahvatila jadransko zaleđe, od rubnih dijelova hrvatskoga kraljevstva do Bosne, splitska je komuna uputila prema susjednoj, talijanskoj obali Jadrana, kako je već bilo istaknuto, 176 "siromašnih Bosanaca" (pauperes Bossinenses) što su se do nje bili spustili u potrazi za kruhom.[62] Izričaj "Bosanci" u splitskom notarijatu XV. stoljeća bitno je različit od izričaja "dobri Bošnjani" u kraljevskim bosanskim ispravama i od naziva "Bošnjanin" iz franjevačkih *Dubia* godine 1373, jer je općenito značio stanovnika Bosne, čovjeka što je iz nje došao. Istočnojadranskim komunalnim društvima je Bosna, promatrana s obale, izvan nje sáme, bila cjelovit prostorni i politički pojam. Svatko tko je dolazio s tog jedinstvenog prostora bosanske države za njih je bio "Bosanac". U svoju predodžbu o bosanskom došljaku komunalni notarijat ne uključuje ni staleške ni heretičke odrednice. Ključnom oznakom bijaše prostor Bosne

[58] Ćirković 1964, 224-226.

[59] Npr. u ispravi o miru između Dubrovnika i Radosava Pavlovića 25.X.1432. (Stojanović, 627-630, br. 609).

[60] Kniewald 1949, 158-159, 161-162.

[61] isto, 144-156; usp. Šidak 1975, 225-248; Šanjek 1975, 128-129; Rupčić.

[62] Šunjić 1961, 137-138.

i prostorna pripadnost. Splitski izričaj zamjenjuje, zapravo, oznaku podrijetla: "iz Bosne" (de Bosina), veoma čestu u notarijatu dalmatinskih gradova.[63] Takvo se shvaćanje bosanskog imena približavalo narodnosnom određivanju, ali, važno je istaknuti, prije svega u vrelima što su nastala izvan opsega bosanske države. Unutar njezina opsega bosansko je ime bilo čvrsto sapeto staleškim i heretičkim okvirom.

Franjevačka komponenta

Pojavom bosanskoga imena u vrelima XIV. i XV. stoljeća etnodruštveno ustrojstvo bosanskoga srednjovjekovlja nije postalo određenijim, jasnijim. Dapače, u njegovoj su razvojnoj matici upravo u tom razdoblju ojačale i neke druge etnokulturne sastavnice. Jednom je od najvažnijih bilo djelovanje franjevačkog reda u Bosni.[63a]

Ocjenjujući ulogu franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni, ne valja zanemariti činjenicu da je Zapadna crkva bila nazočna na bosanskom prostoru mnogo prije dolaska franjevaca. Kako je istaknuto, i sáma je heretička "Crkva bosanska" izrasla iz katoličke Bosanske biskupije. Kako se u prvoj polovici XIII. stoljeća dualistička hereza u Bosni postupno oblikovala u samostalnu "Crkvu bosansku", rasla je i pozornost Katoličke crkve prema bosanskom prostoru, od abjuracije na Bilinu polju 1203. god. u doba bana Kulina do križarskih pohoda što ih između 1234. i 1239. god. herceg Koloman vodi protiv Bosne Mateja Ninoslava.[64] Pri tome je važno reći da je svim pokušajima Katoličke crkve ishodište više-manje bilo izvan Bosne. Katoličke akcije u njoj ne vode ljudi kojima bi Bosna bila trajnim boravištem, bilo da je riječ o papinu legatu Ivanu de Casamaris godine 1203. ili o inkvizitorskoj djelatnosti dominikanaca. Djelovanje franjevaca bilo je bitno drukčije. Oni nisu samo došli u Bosnu nego su u njoj i ostali, podigli svoja trajna boravišta, brojne samostane. Njihova je djelatnost postala sastavnicom domaćega tla.

Franjevci su se u Bosni pojavili godine 1291, ali je franjevačka vikarija u njoj utemeljena tek godine 1340. Ona je već u drugoj polovici XIV. stoljeća zapremala golem prostor. Bila je podijeljena u sedam kustodija, od Hrvatske i Slavonije, preko Bosne do južne Ugarske i Bugarske. Utemeljenjem vikarije počeli su se podizati i franjevački samostani u Bosni. Prema popisu Bartola Pizanskoga iz 1375. god., franjevački samostani su se u Bosni, odnosno u bosanskoj kustodiji, nalazili u Sutjesci, Visokom, Lašvi i Olovu. Najstariji je bio samostan sv. Nikole u selu Arnautovići kod Visokog (srednjovjekovno naselje Mile). U XV. stoljeću broj je franjevačkih samostana u Bosni porastao. Prema turskim izvorima iz druge polovice XV. stoljeća, franjevački samostani su se nalazili u Fojnici, Kreševu, Visokom, Sutjesci, Zvorniku, Olovu i drugdje.[65] Franjevci su na taj način stvorili široku mrežu samostanâ u Bosni. To im je čvrsto, domaće korijenje i omogućilo iznimnu ulogu u njezinom društvenom razvoju.

I tada prijelom

Jačanjem franjevačkog reda i općenito katoličkog utjecaja, u Bosni je u suton njezine samostalnosti stvoreno novo uporište društvenog okupljanja. Prema sredini XV.

[63] Usp. označavanje došljaka iz Bosne u Veneciji: Čoralić 1993g.

[63a] Jelenić; Draganović 1942, 754-763; Mandić 1968; Matanić, 15-18; Runje 1990, 74-76, 93-97 (o trećorecima u Jajcu); Šanjek 1992, 137-141; Džaja 1992, 161-169; Džaja 1994; Ančić 1994a.

[64] Šanjek 1975, 58-64, 79-80.

[65] Jelenić I, 33-39; Šidak 1975, 227-233; Kovačević-Kojić, 281-297; Runje 1990, 74-76, 93-97; Džaja 1992, 162-165.

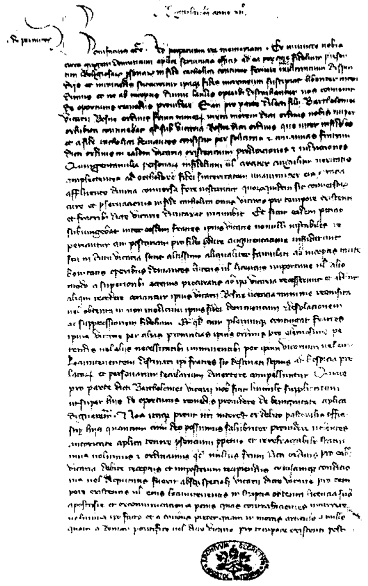

PROTUHERETIČKA DJELATNOST BOSANSKIH FRANJEVACA (Vatikanski arhiv, Reg. Lat. 104, fol. 101)

U odredbi od 7. ožujka 1402. papa Bonifacije IX. ističe da ga je vikar franjevačke bosanske vikarije, Bartolomej iz Alvernie, obavijestio da su franjevci ustrajnim propovijedanjem i nastojanjima na području vikarije obratili na pravu vjeru oko "pet stotina tisuća nevjernika" (quingenta milia personarum infidelium vel circiter), dakle pripadnika "Crkve bosanske". Sâm broj od petsto tisuća obraćenih nevjernika historiografski je sporan jer se čini previsokim (Šidak 1975, 270-271; Džaja 1992, 165), ali valja reći da taj podatak, kako god ga tumačili, ipak svjedoči o jakom katoličkom, protuheretičkom naletu franjevačke vikarije u Bosni oko godine 1400.

stoljeća slabio je položaj "Crkve bosanske", a njezini su pripadnici sve znatnije prihvaćali katolicizam.[66] Pri tome ne valja zanemariti činjenicu da su i te promjene u vjerskom ustrojstvu Bosne bile sastavnim dijelom zbivanja u kasnosrednjovjekovnom društvu i da ih samo u toj svjetlosti valja promatrati. Franjevačka i katolička djelatnost ne izdvaja se tada iz narodnosnih smjernica što ih je uvjetovala društvena individualizacija bosanske države. Moglo bi se, dapače, govoriti o vjerskom prožimanju u feudalnom vrhu srednjovjekovne Bosne. Njezini banovi i kraljevi, te pripadnici vlastele u XIV. i XV. stoljeću osciliraju između heretičkih i katoličkih gledišta, ali ostaju u bosanskom društvenom ozračju. Pa ipak, djelatnost franjevaca bijaše novim činiteljem društvenog razvoja, što u predturskoj Bosni vrši ulogu preduvjeta za mnogo kasnije narodnosno određivanje. Premda razvoj bosanskog društva u srednjem vijeku zastaje u maglici narodnosne neodređenosti, iz koje jasnije izranja samo bosanska pripadnost i naziv *Bošnjani*, ipak je u našemu razlaganju o rubnoj ulozi bosanskoga prostora u hrvatskom srednjovjekovlju važno upozoriti na činjenicu da je djelatnost franjevaca postajala osloncem hrvatskog društvenog kruga u Bosni. U kasnom srednjem vijeku ni nazočnost hrvatskog etnodruštvenog sloja ni uloga franjevačkog reda u njegovu razvoju još ne mogu biti jače iskazani, pa će se njihova uzajamnost do kraja razviti tek u turskoj epohi i novovjekovnim stoljećima. Ali takvu razvoju osnovicom bijaše bosansko srednjovjekovlje. Pomicanjem granicâ srednjovjekovne Bosne prema zapadu i jugozapadu, kako je istaknuto, u njezin su opseg ušla i područja što su prije toga pripadala hrvatskom kraljevstvu. Na taj je način u etnodruštveno ustrojstvo Bosne uključeno i stanovništvo hrvatskoga područja. U srednjovjekovnim bosanskim vrelima, prije svega u njihovu nazivlju, nema izričitih potvrda o nazočnosti hrvatskoga stanovništva na području bosanske države, ali su zato primjetne pojave što ih smijemo vezati uz njegove etnokulturne značajke. Na ulogu hrvatskoga sloja na dijelovima bosanskoga prostora upućuju, primjerice, neke

[66] Šidak 1940, 120-121; Ćirković 1964, 286-288, 320-321; Džaja 1992, 165-166.

značajke srednjovjekovne bosanske pismenosti, prije svega narodni govor i ikavština njezinih spomenika.[67] Tu će narodnosnu i katoličku osnovicu hrvatskoga stanovništva u Bosni u turskom razdoblju okupljati franjevačka žarišta.

Nasuprot sve jačem položaju Katoličke crkve u sredini XV. stoljeća, uloga je Pravoslavne crkve u Bosni tada bila mnogo skromnija. Prvotni srpski politički utjecaji, na koje upućuju rane obavijesti o srednjovjekovnoj Bosni, već su od XII. stoljeća bivali prekrivani izvornim društvenim pojavama bosanskoga tla, od državne zasebnosti, do samostalne "Crkve bosanske". Na području prvobitne Bosne i, naravno, na onim dijelovima hrvatskoga kraljevstva što su u njezin opseg uključeni do Stjepana II. Kotromanića nije bilo pravoslavnog stanovništva. Bilo ga je, naprotiv, na onim rubnim dijelovima što su ranije pripadali srednjovjekovnoj Srbiji i koji su za Stjepana II. (istočno Zahumlje) i Tvrtka I. (Podrinje, Travunja) ušli u njezin opseg. Samo je na tom rubnom prostoru, na istoku i jugoistoku proširene Bosne, bilo pravoslavnih crkava i manastira.[68] U pravoj, središnjoj Bosni, pak, u kasnom srednjem vijeku vladao je konfesionalni katoličko-heretički dualizam, do sredine XV. stoljeća oslabljen jakim naletom Katoličke crkve.

Takvo je bilo etnodruštveno ustrojstvo srednjovjekovne Bosne u času turskog osvajanja godine 1463. Bosanska društvena matica i zračenja hrvatskog i srpskog etnokulturnog prostora bili su u predturskoj epohi samo pojave što su nagovještavale buduće narodnosne procese. Ništa drugo, osim njihova postojanja i uzajamnih odnosa, te činjenice da je u posljednjem stoljeću bosanske države bosansko ime postajalo sve primjetnijim, povjesnik ne može utvrditi. Još manje mu je dopušteno pretpostavljati o smjernicama što ih je razvoj bosanskoga društva mogao imati da nije došlo do dubokog prijeloma 1463. god. Strukturalna raznorodnost društvenih procesa u srednjovjekovnoj je Bosni u jednom času bila prekrivena sasvim novom pojavom – islamizacijom. Tada su narodnosni procesi u Bosni dobili bitno drukčije usmjerenje. U novim okolnostima gube se one pojave što su u srednjovjekovnoj Bosni vodile prema društvenoj individualizaciji. Iščezava i njihova misaona osnovica, "Crkva bosanska". Iz srednjovjekovlja se u tursko doba Bosne prenosi novi, promijenjeni dualizam konfesionalne pripadnosti, katoličke i pravoslavne. U ozračju pobjedničkog islama to će biti okvir postmedievalnim narodnosnim sazrijevanjima.[69]

[67] U srednjovjekovnim bosanskim vrelima, kako je istaknuto, nema izričajâ *Hrvat* ili *hrvatski* i da bismo tu činjenicu mogli protumačiti valja reći da ta pojava nije bila svojstvena samo bosanskom prostoru. Dapače, ni na nekim dijelovima hrvatskoga kraljevstva u srednjem vijeku nije bilo hrvatskoga imena. Primjerom je srednjovjekovna *Sclavonia* ili *Slovinje*. Međurječju do kraja srednjega vijeka pečat daje općeslavensko ime, što nimalo ne utječe na pripadnost Slavonije političkom pojmu hrvatskoga kraljevstva i, dosljedno tome, društvenom prostoru hrvatskoga naroda. Srodan je bio i razvoj narodnosnoga nazivlja u Bosni. Njezina je državna i vjerska zasebnost pojačavala upotrebu bosanskoga imena, ali ono, kao ni slavensko ime u Međurječju, nije bilo kriterijem narodnosne pripadnosti. Kroz prevladavajuću bosansku oznaku, izrazito teritorijalnoga podrijetla, hrvatsko se ime nije moglo probiti do pisanih vrela. Hrvatska narodnosna pripadnost u srednjovjekovnoj Bosni prekrivena je bosanskim imenom. Unatoč tome, hrvatski narodnosni sloj srednjovjekovne Bosne primjetno je djelovao na njezino kulturno ustrojstvo, prije svega značajkama jezika i pismenosti. Zato činjenica da u vrelima ne nalazimo hrvatsko ime ne niječe autohtonost hrvatskoga stanovništva u srednjovjekovnoj Bosni. Hrvati se na njezinu području već zarana dodiruju i prožimaju sa slavenskim narodnosnim slojem. Oni su također izvorni etnogenetski činitelj u srednjovjekovnoj Bosni. Hrvatski narodnosni sloj trebali bismo u prvom redu tražiti na prvobitno hrvatskim dijelovima Bosne, koji se od XIII. st. postupno uključuju u opseg bosanske banovine, dakle, na području od Donjih Kraja prema Završju i zapadnom Zahumlju. Ali, narodnosnim pomacima i dodirima sa slavenskim slojem hrvatske etnokulturne značajke zahvaćuju i druge dijelove srednjovjekovne Bosne, o čemu svjedoče jezična i grafijska obilježja srednjovjekovne bosanske pismenosti (usp. Brozović, 153-155; Foretić 1980, 81-82, ali autorov zaključak da je prvobitna Bosna, prema izričaju "Srbin" u Ninoslavovim ispravama, bila "etnički srpska zemlja" nije prihvatljiv).

[68] Draganović 1942, 763-766; Ćirković 1964, 282-288 (Karta: Rasprostranjenost crkava u Bosni, 284); Kovačević-Kojić, 297-304.

[69] Šidak 1940, 149-150 (dnevnički izvještaj B. Kuripešića o Bosni); Šanjek 1992, 142-151; Džaja 1992, 166-176.

Mijene rubnosti

Pojava i utvrđivanje Osmanskog Carstva na središnjim dijelovima balkanskog prostora djelovala je od druge polovice XV. stoljeća, dakle, ne samo na matična nego i na "rubna područja" hrvatskoga srednjovjekovlja. Stupanj osmanlijskog utjecaja ipak na svim "rubnim područjima" nije bio jednak jer je ovisio o opsegu političke vlasti što ga je Tursko Carstvo na pojedinom od njih uspjelo ostvariti. Društveni je prijelom stoga bio najjači na području koje je bilo uključeno u njegov državni opseg (Bosna), a na prostoru što je bio daleko od osmanlijskih granica nema mu ni traga (Istra). Turski činitelj ni na jednom "rubnom području", pa ni u Bosni, ne uklanja njegovu vezivnu ulogu u hrvatskom društvenom prostoru, ali djeluje na njegove razvojne značajke.

Pad Bosne pod tursku vlast 1463. god. i proces islamizacije bili su dubokim prijelomom njezine povijesti. Uklopljena u opseg Osmanskog Carstva, Bosna je i dalje bila "rubnim područjem" hrvatske povijesti. Komuniciranje turske Bosne i hrvatskog prostora nije se prekidalo ni nakon 1463. godine. Otežavali su ga, dakako, turski prodori i turska osvajanja hrvatskih zemalja, ali su u mirnijim razdobljima uzajamne veze nanovo oživljavale. U takvim okolnostima hrvatski društveni krug se pod franjevačkim okriljem u tišini održavao u turskoj Bosni. *Ahdnama* sultana Mehmeda II. iz godine 1463. omogućila je bosanskim franjevcima barem skučenu, ali ipak iznimno važnu djelatnost pod osmanlijskom vlašću.[70] Etnokulturni most između Hrvatâ u Bosni i matičnih dijelova hrvatskog društvenog prostora upravo se zbog toga nije sasvim prekidao ni u najtežim stoljećima povijesti.

Tursko djelovanje na društveni razvoj Dubrovnika bilo je bitno drukčije od onoga u Bosni. Dok su na bosanskom prostoru franjevačka kulturna žarišta bila samo otocima u osmanlijskom moru, u Dubrovniku je čvrsta pripadnost katoličkoj ekumeni bila pravim uporištem društvene zasebnosti. Ta je pripadnost i u predturskoj epohi bila razdjelnicom spram balkanskog zaleđa, ali je od druge polovice XV. stoljeća postala osloncem prema moćnom prostoru Osmanskog Carstva. Na prijelomu srednjovjekovne u novovjekovnu epohu Dubrovnik je bio ključnom točkom hrvatskoga prostora na sámom katoličko-islamskom bedemu. Grad je sámim tim i dalje bio "rubnim područjem", ali su ga i smještaj na tom bedemu, s jedne, i rascvat društva i stvaralaštva, s druge strane, čvrsto uklopili u istočnojadranski društveni pojas.

Samo je društveni razvoj Istre ostao izvan islamsko-katoličkog osciliranja. Odlučujući u Bosni, nezaobilazan u Dubrovniku, osmanlijski je činitelj u Istri bio jedva primjetan. Razvojne tegobe istarskog "rubnog područja" bile su plodom promjenâ što su nicale unutar njegova društva, a ne suočavanja s Osmanskim Carstvom. Ono samo u Istri nije bilo onom snagom što je prekidala društvene procese srednjovjekovlja (Bosna) ili pak onim činiteljem što je "rubno područje" konačno usmjerio prema zajedničkom prostoru njegove društvene i misaone srodnosti (Dubrovnik).

[70] Jelenić I., 115-116 i passim. Usp. Bogišić 1992b.

3. Kršćanstvo i pismenost

Dolazak kršćanske riječi

Kada su u osvit povijesti došli na istočni Jadran, Hrvati su se smjestili na civilizacijski plodnu tlu što je bilo oplemenjeno kasnoantičkom baštinom. Da bi mogli postojati na jadransko-panonskom isječku mediteranskog svijeta, u neposrednom zaleđu dalmatinskih gradova, Hrvati su se morali uključiti u društvene komunikacije europskog srednjovjekovlja. Preduvjet uključivanju bijaše prihvaćanje kršćanske riječi. Ako je kraj srednjovjekovlja bio obilježen podizanjem katoličko-islamskog bedema, njegov je početak bio osvijetljen ulaskom u kršćansku zajednicu. Pojedinosti tog čina, kojim se otvara hrvatsko srednjovjekovlje, nisu točnije poznate. Škrtost i nesuglasja obavijesti u sačuvanim vrelima ne omogućavaju točnije određivanje vremena, opsega i prostora pokrštavanja. Ista ona maglica što prekriva doseljenje Hrvata skriva i čin njihova pokrštavanja. Unatoč tome, u njoj se mogu razlučiti barem temeljne odrednice ulasku Hrvata u europsko-mediteranski kršćanski krug.[71]

Nasuprot historiografskim gledištima što su pokrštavanje Hrvata nastojala datirati u neko određeno, kraće razdoblje, primjerice u VII. stoljeće ili u početak IX. stoljeća, čini se mnogo vjerojatnijim da je ono bilo plodom dužega razdoblja, što je, možda, trajao nekoliko stoljeća. U postupnom uključivanju Hrvata u prostor kršćanske civilizacije u tom bismo slučaju razlikovali nagla ubrzanja od dugih, sporih procesa, odnosno kvantitativno i prostorno jače razdoblje pokrštenja, od slabije izraženih, postupnih, ali i ustrajnih pokušaja pokrštavanja. Sudeći prema obavijestima vrela, najjači, središnji val pokrštenja mogli bismo datirati u početak IX. stoljeća, u okrilje promjenâ što ih Hrvatima donosi franački prodor prema istočnom Jadranu.

Potkraj VIII. i na početku IX. stoljeća Karlo Veliki prodire prema istoku i jugoistoku. U Panoniji ruši avarski kaganat, na istočnom se Jadranu sukobljava s Bizantom. Franačka vlast nad jadranskim i panonskim Hrvatima uvjetuje i širenje kršćanstva na njihovu području, vjerojatno iz Akvileje. O akvilejskoj ulozi svjedoči i štovanje akvilejsko-franačkih svetaca u Hrvatskoj. U takvo datiranje glavnog vala pokrštenja Hrvata uključuje se, po svoj prilici, i krstionica kneza Višeslava. Brojne sumnje u datiranje tog spomenika, kako je istaknuto, nisu toliko utemeljene da bi mogle osporiti njegovu ulogu u pokrštenju Hrvata nakon godine 800. Krstionica je svjedočanstvo glavnog vala pokrštenja Hrvata. Temeljna poruka njezina natpisa: "Ovaj izvor naime prima slabe da ih učini prosvijetljenima" bila bi nerazumljiva ako bismo krstionicu datirali u doba kada brojnijega pokrštavanja više nije moglo biti. Jer, valja postaviti pitanje: kako bismo sadržaj natpisa Višeslavove krstionice mogli objasniti nakon Trpimirova ili Branimirova doba?[72]

Prije i poslije pokrštenja

Takvo tumačenje utvrđuje samo vremensku i društvenu jezgru pokrštavanja Hrvata. Ona je sastavni dio prijelomnog razdoblja u kojemu istočni Jadran iz sveopće šutnje

[71] Šišić 1925, 308-309; Karaman 1941-42; Klaić 1971a, 191-206; Košćak 1980-81, 300-303; Mandić 1992; Šanjek 1993a, 42-57; Budak 1993; Budak 1994b, 79-92. V. i bilj. 9 uz pogl. B.

[72] Šeper; Klaić 1971a, 197-198; Petricioli 1984; Rapanić 1987, 39, 181-182; Budak 1993, 226; Budak 1994b, 29-30.

vrelâ naglo prelazi u ubrzano društveno gibanje. Na početku IX. stoljeća iz potpune neodređenosti odjednom izranjaju i dalmatinski grad i hrvatsko zaleđe. Pokrštenje se pojavljuje kao duhovna os koja oko sebe okuplja lepezu društvenih pojava. Ali kolikogod taj ubrzani razvojni ritam na istočnom Jadranu oko godine 800. utemeljeno objašnjava sámo pokrštenje Hrvata, toliko ostavlja otvorenim dva važna pitanja: prethodne etape i stvarni opseg pokrštenja. Na žalost, o onome *prije* 800. god. ili o protokristijanizaciji znamo vrlo malo, gotovo ništa. Nasuprot tome, o onome *poslije* znatno više.

Širenje kršćanske riječi u Hrvatskoj na početku IX. stoljeća bilo je prostorno i društveno ograničeno. Višeslavova krstionica simbolički upućuje na ulogu kneževskog sloja u pokrštenju Hrvata. "Slabi" krstionice prije svega su knez i brojno ograničena skupina njegovih ljudi. Kršćanstvo je teže prodiralo među poganske *gentes* na istočnom Jadranu, o kojima svjedoči vijest o misiji opata Martina godine 641. Hrvatima, okupljenim u seoskim općinama, kršćanstvo se nije moglo činiti tako društveno i komunikacijski važnom pojavom kao primateljima kršćanske riječi oko kneza. Samo je vladajućem sloju kršćanstvo otvaralo nove društvene obzore.[73] Temeljni sloj stanovništva zacijelo je dugo ostajao privržen svojim poganskim kultovima i praslavenskoj mitologiji. Kad se kršćanstvo postupno i do njih proširilo, ostali su tragovi starih vjerovanja. Predromaničke crkvice, na primjer, rasute u ranom srednjem vijeku duž čitavog istočnog Jadrana i u njegovu zaleđu, između Zrmanje i Cetine, pokazuju prostorno napredovanje kršćanstva u ranom srednjem vijeku, ali slavenska toponimija s mitološkim značenjima svjedoči i o otpornosti pretkršćanskog duhovnog sloja. Koliko dugo *nakon* pokrštenja?[74]

Vjerovjesništvo s Jadrana?

Na to je pitanje teško određenije odgovoriti, još teže na ono o ulozi dalmatinskih gradova u pokrštavanju slavenskog zaleđa. Svaki pokušaj prodora prema epohi protokristijanizacije suočava se s potpunom šutnjom vrelâ. Ona stvara privid o prekidu života u istočnojadranskim gradovima u sedmom i osmom stoljeću. U maglici što priječi pogled u ta dva stoljeća povijesti na istočnom Jadranu jedva se razabiru stanoviti tragovi gradske djelatnosti.[75] Preostaju, na žalost, samo pretpostavke i neizravni nagovještaji u kasnijim vrelima. Kolikogod bile krhke, pretpostavke ne možemo zaobići. Dapače, moglo bi se reći da nas je šutnja vrela na to primorala. Polazištem je razložni zaključak da naglo bujanje života u dalmatinskim gradovima i u hrvatskom zaleđu na početku IX. stoljeća nije moglo niknuti odjednom, ni iz čega. Tu tezu ne možemo, dakako, potkrijepiti podacima vrela, ali ni prihvatiti zaključak da društveni rast nakon godine 800. nije imao svoje osnovice, odnosno da rast nije bio plodom prethodnog sazrijevanja. Dvojbe o oblicima političke organizacije u istočnojadranskim gradovima, usredotočene oko pitanja bizantske vlasti u VII. i VIII. stoljeću, u takvu su razlaganju bile važnom, ali ne i odlučujućom komponentom.[76] Grad na istočnom Jadranu je svoj ranosrednjovjekovni razvoj, kako je ranije istaknuto, neprijeporno temeljio na kasnoantičkom kontinuitetu. Prelazeći u rani srednji vijek, grad je prije svega drugoga sačuvao svoju romansku etnodruštvenu osnovicu, dakle, stanovništvo, jezik i društvenu osjećajnost, više njih i vlastiti, baštinjeni urbani prostor. To znači da su se u istočnojadranskim gradovima i u epohi zastoja, na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek, morali zadržati barem skromniji oblici crkvene i svjetovne uprave.[77] A da se iz gradova zarana, u najtežem razdoblju dubokih društvenih prijeloma, gledalo prema zaleđu i novom svijetu što je ondje nastajao, svjedoči spomenuta misija opata Martina 641. godine. Teško je prihvatiti mogućnost da gradovi u idućih stoljeće i pol, do početka IX. stoljeća, nisu uopće pokušavali uspostaviti komunikacijski most prema novom, poganskom stanovništvu u zaleđu. U prvim stoljećima zajedničkog života na istočnom Jadranu ti su odnosi, najvjerojatnije, bili veoma skromni, ali je teško pretpostaviti da ih nije ni bilo. A u njihovu sklopu i vjerovjesništva. Ako je barem skromnih oblika protokristijanizacije prema slavenskom/hrvatskom zaleđu bilo, a valja pretpostaviti da jest, ishodištem su joj mogli biti samo preživjeli ostaci crkvene organizacije u gradovima na istočnojadranskoj obali.[78] Poticaji za to dolazili su, po svoj prilici, iz Rima. Različita vrela, kolikogod bila raznorodna i sadržajno nepouzdana, upućuju na ulogu papinskog Rima u ranom širenju kršćanstva na istočnom Jadranu, od izvještaja o opatu Martinu, preko Konstantina Porfirogeneta do Tome Arhiđakona. Tako je, na primjer, obavijest u 31. poglavlju Porfirogenetova djela *De administrando imperio* o svećenicima iz Rima koji su za Heraklija pokrstili Hrvate i kronološki i sadržajno maglovita, ali možda u sebi ipak sadrži zbiljsku jezgru: pokušaje vjerovjesništva iz istočnojadranskih gradova, odnosno Rima, prema zaleđu u VII. i VIII. stoljeću? Ako uzimamo da je nakon glavnog vala pokrštenja u početku IX. stoljeća slijedilo postupno širenje kršćanskog prostora prema teže dostupnim dijelovima istočnojadranskog zaleđa i poganskoj osnovici seoskoga društva, smijemo li pretpostaviti da su mu prethodili pokušaji vjerovjesništva iz dalmatinskih gradova?

Rani jadranski utjecaji

I pokrštavanje, kao i svjedočanstva o ranim vezama ljudi, pokazuje da su se fundamentalni društveni procesi u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj zbivali na Jadranu, dapače, kako je istaknuto, da je jadranski prostor bio njihovim glavnim ishodištem. Hrvatska je već od početka bila okrenuta prema jadranskom području gdje se nisu samo sudarala politička djelovanja velikih sila nego se istodobno stvarala i mreža intelektualnih komunikacija. Pokrštenjem Hrvati ulaze u europski duhovni obzor. S jadranskog su prostora od IX. stoljeća mogli dopirati plodni misaoni poticaji i prema kneževskoj Hrvatskoj. Istočni Jadran, što znači niz gradova bizantske Dalmacije i njihovo slavensko/hrvatsko zaleđe, tako je postajao sastavnim dijelom mediteranskog društvenog prostora, što će u tijeku svega srednjovjekovlja poticajno djelovati na razvoj hrvatskih zemalja. Već se od IX. stoljeća počinju stvarati dva glavna prostorna ishodišta komunikacijskih djelovanja prema istočnoj obali Jadrana: prvo, akvilejsko, kasnije mletačko područje na sjevernom Jadranu i drugo, zapadna obala Jadrana, na koju se kao na ishodište društvenih utjecaja oslanjao gotovo čitav središnji dio Apeninskog poluotoka. Između dviju jadranskih obala i uzduž istočnog Jadrana, od sjevera prema jugu, razvijale

[73] Rapanić 1985, 17; Rapanić 1987, 45; Budak 1994b, 79-80.

[74] Nodilo 1981; Škobalj; Katičić 1987a, 38-44; Mužić 1989a; Budak 1994b, 79; Crnković.

[75] Karaman 1940; Petricioli 1960; Rapanić 1985, 20-23, 27-28; Rapanić 1987, 131-138.

[76] Margetić 1975; Margetić 1977, 62-65, bilj. 151; Košćak 1980-81; Goldstein 1991; Goldstein 1992, 125-149; Margetić 1992b.

[77] O kontinuitetu na istočnom Jadranu: Strohal 1913; Kostrenčić 1929; Novak G. 1928a; Suić 1956; Klaić 1964b; Margetić 1975; Suić 1976, 253-264; Klaić-Petricioli, 51-55; Rapanić 1987, 54, 58; Marin 1980; Goldstein 1992, 125-149; Katičić 1993, 25-35, 99-160.

[78] Barada 1931; Klaić 1971a, 84-86; Rapanić 1985, 16, 18-19; Šanjek 1993a, 43-51.

su se, postupno sve jače, društvene veze. Glavni val pokrštenja Hrvata na početku IX. stoljeća upućuje na sjevernojadranski izvor djelovanja. Djelovanje papinstva od VII. stoljeća (opat Martin) do IX. stoljeća (papa Ivan VIII. i Branimir) svjedoči o duhovnim vezama između dviju jadranskih obala. Tim će se smjerom pretežno gibati i utjecaji latinske pismenosti. Stvaranje i širenje, pak, benediktinskih uporišta duž istočnog Jadrana spaja u sebi ulogu oba jadranska prostorna ishodišta.

Benediktinske zajednice

Obavijesti o najstarijim samostanskim zajednicama na istočnom Jadranu u IX. stoljeću nisu tako iscrpne da bismo mogli podrobnije poznavati njihov postanak i razvoj, ali se ipak čini da im prve poticaje valja tražiti u franačko-akvilejskom krugu. Da je između najstarijeg samostana i crkve što su otkriveni u Rižinicama povrh Solina i franačkog područja postojala neka veza, može se samo naslućivati oslanjajući se na nekoliko uzajamno neovisnih činjenica. U ispravi iz godine 852. sâm knez Trpimir ističe da je "sagradio samostan i u njemu smjestio zbor braće". U Rižinicama je otkopan ulomak oltarne pregrade s imenom kneza Trpimira, pa je najvjerojatnije upravo tu bio samostan, spomenut u ispravi iz 852. god. I napokon, na Trpimirovu je dvoru prije te godine boravio benediktinac Gottschalk iz Orbaisa, a na margini je Čedadskog evanđelistara zabilježeno i ime kneza Trpimira. Sve to upućuje na zaključak o franačkom, akvilejskom djelovanju na redovništvo Trpimirova vremena, premda ga ne možemo ničim pouzdano potkrijepiti.[79]

Podaci o samostanima s kraja IX. i početka X. stoljeća već mnogo jasnije upućuju na akvilejsko ishodište. Na natpisu kneza Branimira iz Nina spominje se opat Teodebert, a zadarski prior Andrija u oporuci iz 918. god. ostavlja neka dobra crkvi sv. Krševana i opatu Odolbertu. Germanska imena tih opata upućuju na franačko podrijetlo njihovih samostana. Te najstarije redovničke zajednice još se ne nazivaju benediktinskima, premda su se temeljile na pravilima sv. Benedikta. Prva zajednica koja je bila izravno vezana uz benediktinsku maticu u Monte Cassinu bio je obnovljeni samostan sv. Krševana u Zadru godine 986.[80] Franačko-akvilejsko djelovanje na istočnojadransko redovništvo IX. stoljeća zamjenjuje od kraja X. stoljeća benediktinski utjecaj s Apeninskog poluotoka i Monte Cassina. U XI. stoljeću stvara se mreža benediktinskih samostana na istočnom Jadranu. Najistaknutije od njih utemeljuju uglednici iz dalmatinskih gradova (Madijevka Cika i samostan sv. Marije u Zadru, Splićanin Petar Crni i samostan sv. Petra u Selu) ili sâm kralj (Petar Krešimir IV. i biogradski samostani sv. Ivana i sv. Tome), ali je dio samostana održavao izravne veze s benediktinskim samostanima na zapadnoj obali Jadrana. Jednim od uporišta bila je opatija sv. Marije na Tremitima. Jedan došljak iz te opatije utemeljio je 1023. god. samostan sv. Marije na Lokrumu ispred Dubrovnika. Istom je samostanu godine 1050. utemeljitelj predao crkvu sv. Silvestra na otoku Biševu.[81] Jadranski je prostor tako u XI. stoljeću bio isprepleten i djelovanjem benediktinskih samostana, na koje je zračila matica iz Monte Cassina. Benediktinski samostani na istočnom Jadranu postali su glavnim uporištima duhovnog stvaralaštva. Ono se najljepše iskazivalo u razvoju latinskog pisma.

---

[79] Rački, Doc., 3-5, 383; CD I, 3-8; Katić 1932; Karaman 1943, 44-45; Ostojić 1963-65, II, 299-305.

[80] isto, 17-19; CD I, 25-28; Šišić 1925, 393-394, bilj. 34 (Branimirov natpis iz Nina); Ostojić 1963-65, II, 9-10, 39; Mustač.

[81] isto, 51-54, 65-66; CD I, 62-65, 78-79, 87-91, 101; Novak-Skok, 213-214; usp. Ostojić 1963-65, II, 374-376, 421-430.

Na početku: kameni natpisi

Izlaganje o epigrafičkom i paleografijskom razvoju na hrvatskom prostoru u idućim se odjeljcima može činiti previše opterećenim pojedinostima. Ali takvi su razvojni iveri i podaci što o njima govore na ovom mjestu nezaobilazni. Oni omogućavaju stvaranje predodžbe o komunikacijskim djelovanjima u sferi pismenosti i o stvaralačkoj razini u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj.

Razvoj latinskog pisma na istočnom Jadranu nakon godine 800, u IX. i X. stoljeću, mnogo bolje osvjetljavaju epigrafski spomenici, navlastito s područja kneževske Hrvatske, nego isprave ili kodeksi na pergameni. Kameni spomenici IX. i X. stoljeća, što su ostali skriveni pod slojevima zemlje i ruševinama starohrvatskih, predromaničkih crkvica, izbjegli su udesu vremena i doprli do nas. Pojedinačne isprave to nisu mogle. Sudbina ranih spomenika na mekim materijalima bila je neizbježno mnogo težom od onih na kamenu. Isprave na pergameni nisu mogle stoljećima trajati u zaštitnom okrilju krajolika kao ulomci kamena. Zato epigrafički spomenici ispunjavaju onu prazninu u razvoju latinskog pisma što ih je u IX. i X. stoljeću uvjetovala krhkost pergamene. U tim ranim stoljećima oni su gotovo jedino svjedočanstvo o razvoju pismenosti na našem tlu.

Kneževski i kraljevski natpisi na kamenu s hrvatskog političkog područja vrsnoćom se međusobno znatno razlikuju. Neke od njih nije resila vrsnoća dlijeta i ljepota duktusa, ali najljepši od njih dokazuju da su hrvatski vladari IX. i X. stoljeća imali majstorâ s najvišom razinom estetskog osjećaja i vrsnim znanjem oblikovanja slova na kamenu. O njihovu podrijetlu gotovo ništa ne znamo. Majstori su u Hrvatsku, po svoj prilici, pretežno dolazili iz dalmatinskih gradova, u kojima se čuvao, barem ograničeni, kontinuitet i latinskog pisma i epigrafičke vještine.

RANA HRVATSKA EPIGRAFIČKA UMJETNOST: DVA NATPISA KNEZA BRANIMIRA
(Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i Arheološki muzej u Zagrebu: natpisi kneza Branimira iz Šopota kod Benkovca i iz Mućа Gornjeg kod Splita)

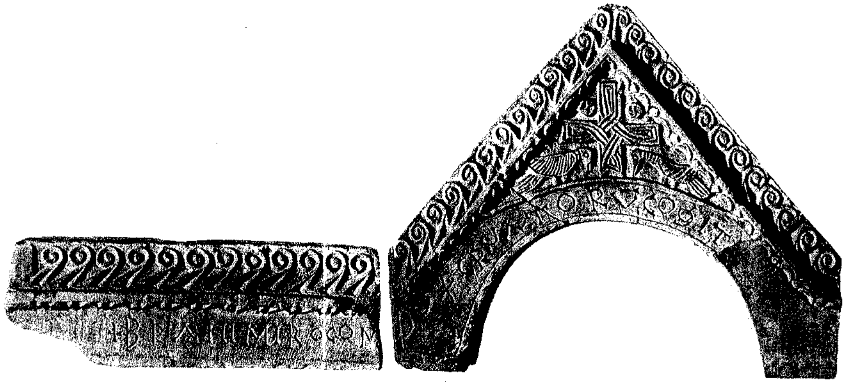

"+ BRANIMIRO COM[ite] [...] DUX CRUATORU(m) COGIT[avit] [...]"
"+ Branimir vojvoda [...] knez Hrvata naumi [..."].
Kamena greda i zabat oltarne pregrade, otkopani u Šopotu kod Benkovca, na gornjem su rubu ukrašeni nizom predromaničkih kuka. U središte zabata postavljen je križ od troprutasta pletera. Ispod grede križa prikazane su dvije ptice. Natpis je znamenit i po tome što je na njegovu kamenu prvi put uklesano hrvatsko ime: Branimir je *dux Cruatorum*, knez Hrvata.

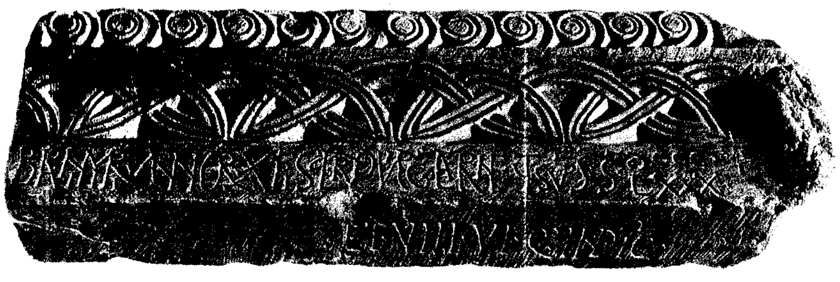

I ta je kamena greda, pronađena u Muću Gornjem, bila dijelom oltarne pregrade, ukrašena na rubu kukama, ispunjena troprutastim pleterom. Na njoj je i završetak, svakako duljega, Branimirova natpisa:
"[tempore ducis] BRANIMIRI ANNOR(um) CHRISTI SACRA DE VIRG(ine) CARNE(m) UT SU(m)PS(it) S(acrum) DCCCLXXX ET VIII VI Q(ue) INDIC(tione)",
"[U vrijeme kneza] Branimira otkad je Krist uzeo sveto tijelo od svete Djevice godine 888. VI. indikcije".
Natpis se ne ističe samo visokom razinom epigrafičke umjetnosti, nego i točnom datacijom: natpis je uklesan godine 888. To je najstariji datirani hrvatski kameni spomenik.

Primjerom razlikâ u vrsnoći klesara jesu dva natpisa kneza Branimira iz 80-ih godina IX. stoljeća: iz Šopota kod Benkovca i iz Gornjeg Mućа, datiran godinom 888. Klesaru natpisa iz Šopota ne može se poreći osjećaj za ljepotu duktusa u oblikovanju pojedinih slova, ali je opći izgled njegove epigrafske kapitale ipak dalek od pravilnosti. Neka su slova sitnija od susjednih, na primjer, posljednje slovo u riječi BRANIMIRO i prva dva u riječi COM[ite], možda zbog oskudice u loše odmjerenu prostoru. Još veće nevolje zadao mu je nastavak natpisa na luku zabata oltarne pregrade. Slova mu pri urezivanju bježe iz zamišljena dvocrtovlja, pa svako od njih ima vlastiti oslonac u prostoru kamena. Nasuprot tome, Branimirov natpis iz 888. god. savršenstvo je klesarskog umijeća. To je najviši domet epigrafičke ljepote u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. Slova su otmjena, izdužena duktusa. Pažljivo su smještena u dvocrtovlje, iz kojega iskače samo poneki znak kraćenja. Slovna mreža vješto popunjava slobodni prostor kamene grede što bijaše dijelom oltarne pregrade. Vrhunac klesareva umijeća ipak su kratice natpisa. Na njih se odlučuje zato što mu je tekst natpisa bio duži od prostora na kamenu. Čitav repertorij epigrafičkih ligatura ugrađen je već u prvu sačuvanu riječ natpisa: BRANIMIRI. Slova RA istodobno su umetnuta jedno u drugo (litterae insertae) i imaju zajedničke okomite poteze (litterae contiguae). Slova, pak, NIMIRI u istoj početnoj riječi, osim toga, još su smještena jedno iznad drugog (litterae columnatae), na primjer, spojevi NI, MI i RI.[82]

Svi sačuvani kameni natpisi IX. i X. stoljeća mogu se prema epigrafičkim kriterijima i stupnju skladnosti duktusa smjestiti u raspon ta dva natpisa kneza Branimira. Najstariji od svih sačuvanih, na krstionici kneza Višeslava s početka IX. stoljeća, skladnošću se približava Branimirovu iz godine 888. I njegova su slova pravilna, otmjeno izdužena, pojedine riječi kraćene ligaturama, premda umjerenije nego na Branimirovu natpisu. Natpis, pak, kraljice Jelene iz godine 976. skladnošću duktusa zaostaje za Branimirovim i Višeslavovim, premda im se nastoji približiti. Ruka njegova klesara nije bila tako vješta, pa su urezivana slova postajala sve manje pravilnima što je natpis više odmicao prema kraju predviđena prostora.[83]

---

[82] Karaman 1943, 47, 49; Starohrvatska baština, 14-15; usp. Rapanić 1981.

[83] Karaman 1943, 41, 57; Starohrvatska baština, 1-3, 38-39. O natpisu kraljice Jelene: Rapanić 1978; Beuc 1980; Rendić-Miočević 1982; Suić 1984; Rapanić 1987, 141-144.

Kako odrediti razvojni luk?

Jesu li i isprave i kodeksi na početku hrvatskoga srednjovjekovlja, prije svega u gradovima bizantske Dalmacije, ali i u vladarskim središtima kneževske i kraljevske Hrvatske, očitovali jednake raspone vještine, jesu li u IX. i X. stoljeću paleografijski dometi bili jednaki epigrafičkima, ne može se utvrditi jer je rukopisna građa iz tog razdoblja veoma oskudno sačuvana. Razvojni luk latinskog pisma na istočnom Jadranu u ranom srednjem vijeku omeđuju skromni ostaci pismenosti IX. stoljeća, s jedne, i njezin raskošni, umjetnički cvat u XI. stoljeću, s druge strane. Unutar tog luka postoji praznina IX. i X. stoljeća. Cvatu XI. stoljeća morao je, naravno, prethoditi paleografijski razvoj. Smijemo pretpostaviti da su se u gradskim središtima bizantske Dalmacije i u tim stoljećima pisali kodeksi, ali o skriptorijima i njihovoj stvaralačkoj razini ništa ne znamo jer od njihove djelatnosti ništa nije sačuvano. Vrijeme povijesti bijaše okrutno prema rukopisima, njihov razvoj nepoznat. Dvije najvažnije minuskule ranog srednjeg vijeka, beneventana i karolina, zarana su doprle do istočnog Jadrana, nastavljajući svoj umjetnički razvoj u dalmatinskim skriptorijima. Ali vrijeme njihova dolaska veoma je teško odrediti. Koliko je datiranje njihove pojave na istočnom Jadranu IX. stoljećem, dapače krajem VIII. stoljeća, privlačno, toliko je i odviše smjelo i sasvim krhko, bez ijednog pouzdanog oslonca. Ne postoji nijedan beneventanski ili karolinški rukopis IX. ili X. stoljeća kojemu bi se istočnojadransko podrijetlo moglo neprijeporno potvrditi. Iznimkom su, čini se, naknadno dodana evanđelja, napisana posebnom vrstom karoline teška, rustična izgleda u splitskom *Evanđelistaru*. Ona bi mogla pripadati splitskom IX. ili X. stoljeću.[84] Ali ako je takvo datiranje i točno, to je oskudni most prema cvatu XI. stoljeća. Bespomoćni smo pred nepoznatim, preostaju samo rijetke početne točke u razvojnom luku latinskog pisma. Sadrže ih evanđelistari jadranskog područja.

Jadranski evanđelistari

Prvi je od njih *Splitski evanđelistar* (Evangeliarium Spalatense). Njegov osnovni, poluuncijalni tekst napisan je u VII. ili VIII. stoljeću. U IX. stoljeću, a možda i prije, nalazio se u Splitu, ali u njemu nije mogao nastati. U Splitu u VII. ili VIII. stoljeću nije bilo društvenih preduvjeta za postojanje skriptorija, u kojemu bi se pisalo tako lijepim poluuncijalnim latinskim pismom. *Evanđelistar* je iz nepoznata odredišta, vjerojatno iz Italije, donesen u Split.[84a] Ali u Splitu su na marginama poluuncijalnog teksta *Evanđelistara* dodane kraće bilješke. One su upozoravale na svetkovine o kojima se pojedino evanđelje čitalo. Te marginalne bilješke početna su točka u razvoju latinskog pisma u Splitu. Istodobno, najraniji trag o rukopisnoj vještini na istočnom Jadranu, a najvjerojatnije i znak kontinuiteta s kasnoantičkom pismenošću. Dvije od njih napisane

---

[84] Novak V. 1963, sl. 1-4 (dodaci u Splitskom evanđelistaru: fol. 79-80', 143'-144').

[84a] Nasuprot tom starijem mišljenju o podrijetlu *Evangeliarium Spalatense* (Kniewald 1957) stoji najnoviji prijedlog o njegovu ranijem, kasnoantičkom, salonitanskom postanku (Katičić 1994). Autor ističe da su "argumenti kojima se to potkrepljuje ozbiljni i kvalificirani" i da u tom slučaju, "ako bi se pokazalo da je *Evangeliarium Spalatense* doista salonitanska knjiga", "u rukama držimo opredmećen kontinuitet pismene predaje od Salone do Splita" (31). Da bismo pak tu plodonosnu hipotezu koja bi temeljito promijenila predodžbu o prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek na salonitansko-splitskom području, prije svega u sferi pismenosti i umjetnosti kodeksa, mogli ugraditi u spoznaju historiografije, nuždna je pouzdana, neprijeporna argumentacija, pa to valja prepustiti budućim istraživanjima.

SPLITSKI EVANĐELISTAR I POČECI LATINSKE PISMENOSTI (Riznica splitske katedrale, *Evangelium Spalatense*, fol. 79, 152')

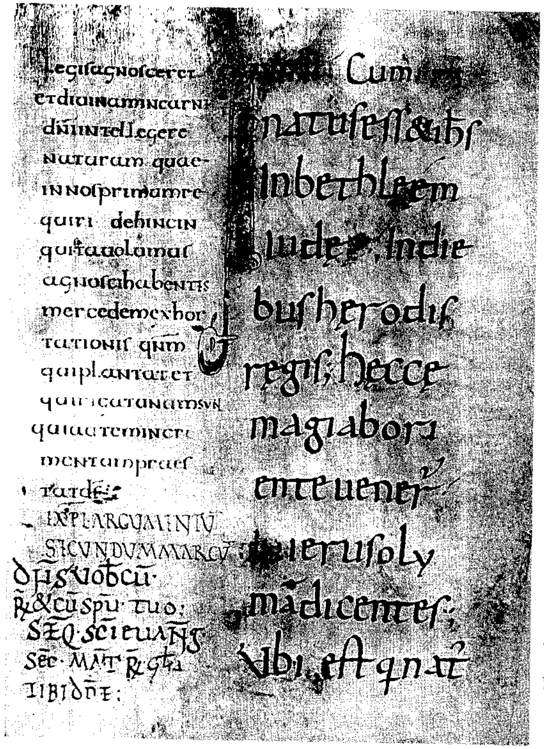

Ma gdje da je *Evangeliarum Spalatense* napisan, taj je kodeks bio plodnom osnovicom razvoju rane latinske pismenosti u Splitu, u počecima njegova srednjovjekovlja. Na njegov temeljni, skladno, umjetnički oblikovani poluuncijalni tekst kojim je ispisan i lijevi stupac na ovoj strani evanđelistara stoljećima su se dodavali pripisi čitavom lepezom latinskih pisama, od rimskog minuskulnog kurziva, do karoline i beneventane. Već je skriptor koji je pisao poluuncijalni tekst dodao *Explicit*, dva retka lijepom, nježno pisanom rustičnom kapitalom, a znatno kasnije, možda u IX. ili X. st., nepoznata je ruka na desnom stupcu fol. 79. počela pisati evanđelja karolinom krupna, ne osobito kaligrafična duktusa.

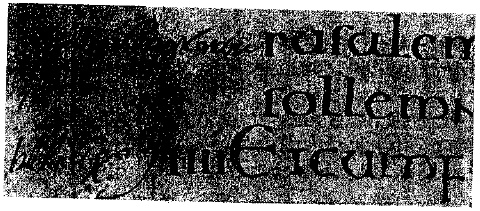

Još ranije, možda u VIII. st., svakako bliže vremenu postanka poluuncijalnog teksta, na marginama kodeksa su se dodavale bilješke rimskim minuskulnim kurzivom. Dvije su dodane na fol. 152': "dominici post natale Domini hic incipit" i "In octauas". Na kraju, pak, ranog srednjeg vijeka, u XI. st., u *Splitski evanđelistar* su se unosili tekstovi zakletvi sufragana splitskog nadbiskupa, neki od njih beneventanom, primjerice, zakletva hrvatskog biskupa Grgura (fol. 144') ili rapskog biskupa Vitalisa (fol. 245') nadbiskupu Lovri.

su pravim, skladnim minuskulnim kurzivom, pa bi mogle pripadati i VIII. stoljeću. Nije sasvim sigurno da su nastale u Splitu, premda se to čini vjerojatnim.[85] Preostalih šest bilježaka, pak, u *Evanđelistar* su unesene u Splitu. To dokazuje ona najznamenitija, na listu 284': "In sancti Domnioni" (O svetkovini sv. Dujma). To je moglo biti zabilježeno samo u Splitu, gdje je sv. Dujam bio zaštitnikom grada. Nesigurna ruka nastoji oponašati bilješke, napisane lijepim minuskulnim kurzivom, ali je njezin duktus nekaligrafski, rustična izgleda. Plod je njezina pokušaja neodređena minuskula, bez ljepote, ali s primjetnim tragovima minuskulnog kurziva.[86] Upravo zbog toga postanak te skupine marginalnih bilježaka valja smjestiti u vrijeme u kojemu se još mogla održavati morfološka uspomena na minuskulni kurziv, a kada još nije bila zavladala pobjednička karolina. To bi mogao biti početak ili najkasnije prva polovica IX. stoljeća.

Splitskom evanđelistaru uz bok stoji jedan drugi, *Čedadski evanđelistar* (Evangeliarium Cividalense). Nepoznata mjesta postanka, napisan u VI. ili VII. stoljeću izvanredno lijepom, umjetnički oblikovanom uncijalom, taj je evanđelistar za IX. stoljeće hrvatske povijesti znamenit, kao i splitski, po marginalnim bilješkama. Na rubovima kodeksa zabilježena su imena kneza Trpimira i kneza Branimira.[87] Ne znamo tko je ubilježio imena hrvatskih knezova. Svakako, bilo je nekoliko rukû različita duktusa, dapače, ruku koje su pisale različitim vrstama minuskule. Tako se, na primjer, uz Trpimirova sina Petra, koji je zabilježen jednom vrstom karolinške minuskule, potpisao i Presila, vjerojatno ugledniji član kneževske pratnje, ali veoma nekaligrafskom beneventanom. Ta je istodobna upotreba dvije vrste minuskule od velike važnosti. Upravo činjenica da su u bilježenju jedne sadržajne cjeline na margini lista 23. *Čedadskog evanđelistara* (+ Presila. Petrus filius domno Tripemero) sudjelovale dvije ruke s dvije različite minuskule jak je dokaz tezi da bilješku o knezu Trpimiru i njegovoj pratnji nije napisao netko od domaćih ljudi, izvan kneževske pratnje, nego sámi došljaci iz Hrvatske. Minuskula bilješke o knezu Branimiru i kneginji Maruši (Mariosa) pravilnija je od one o knezu Trpimiru, ali je i ona izrazito individualna, ponešto rustična, svakodnevna. Ni bilješka o Branimiru ne osporava misao da su obje bilješke u *Evanđelistar* unijeli ljudi iz kneževe pratnje prilikom njihova hodočašća u Grado, u sjevernoj Italji. Teza je, dakako, krhka, jer je nedokaziva, ali je teško pomišljati na neku drugu mogućnost.

Marginalne bilješke u jadranskim evanđelistarima protežu se, dakle, kroz IX. stoljeće. Općim izgledom i neuglednim duktusom one su, naravno, veoma udaljene od uzvišene ljepote uncijale i poluuncijale kojima bijahu napisani temeljni tekstovi evanđelistarâ, ali su uza sve to veoma važne za poznavanje početaka latinske pismenosti na istočnom Jadranu. Njihova je minuskula bila plodom domaćega tla. Bilješke pišu nepoznati splitski svećenik i hodočasnik iz kneževske Hrvatske. One tako otvaraju barem skroman pogled u razinu pismenosti na oba politička područja IX. stoljeća, u dalmatinskim gradovima i u njihovu hrvatskom zaleđu. Pri tome smijemo pretpostaviti da marginalne bilješke ne odražavaju svu vještinu pismenosti na istočnom Jadranu. Njihova je minuskula bila plodom svakodnevne potrebe za pisanjem, a ne spokojnog stvaralaštva u skriptorijima, u kojima su se pisali kodeksi trajne vrijednosti. Smijemo, na žalost, samo pretpostavljati da se u IX. stoljeću na istočnom Jadranu pisalo i skladnijim vrstama latinske minuskule, pa su zbog toga marginalne bilješke u evanđelistarima,

[85] Riznica splitske katedrale: *Evangeliarium Spalatense*, fol. 152'; snimak: Novak V. 1952, 127, sl. 27. O kodeksu: Novak V. 1923; Kniewald 1957; Novak V. 1963, 1-35; Stipišić 1972, 42; usp. Diana-Gogala-Matijević, 151-152.

[86] isto, fol. 3, 5, 150', 189', 241', 284'.

[87] Rački, Doc., 383; snimak: Novak V. 1963, sl. 27, 28 (Čedadski evanđelistar, fol. 23, 102'); usp. Novak V. 1929.

ČEDADSKI EVANĐELISTAR: HODOČASNIČKI ZNAMENI TRPIMIRA I BRANIMIRA
(Cividale del Friuli, Museo archeologico, *Evangeliarium Cividalense*, VI/VII. st., fol. 23 i 102, pripisi IX. st.)

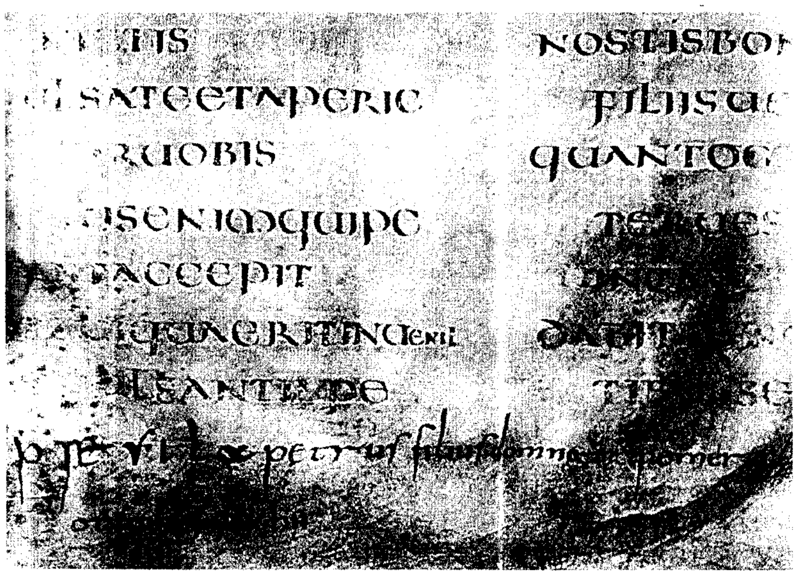

Ispod uncijalnog teksta evanđelistara nepoznata je ruka na fol. 23. zabilježila:
"+ Presila. Petrus filius domno Tripemero", tj.
"+ Presila. Petar sin gospodina Trpimira."

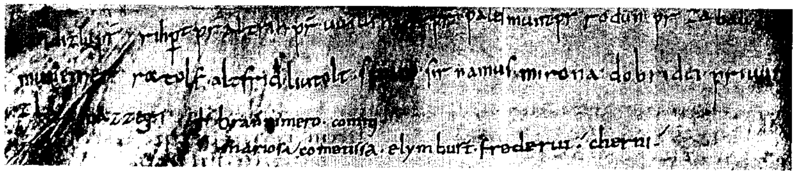

Na fol. 102', pak, dodano je:
"+ Branimero comiti. Mariosa cometissa", tj.
"+ Knez Branimir. Kneginja Maruša."

navlastito one najranije, u splitskom, ono polazište od kojega moramo krenuti da bismo doprli do umjetničke razine latinskog pisma što je iskazuje druga skupina jadranskih evanđelistara dva stoljeća kasnije, u XI. stoljeću.

Od rustičnosti do savršenstva

Umjetnost latinskog pisma dosegla je na izmaku ranog srednjeg vijeka i na istočnom Jadranu iznimno visoku razinu. Razlike u vrsnoći latinskih pisama što su, pretpostavljamo, u IX. stoljeću, možda donekle i u X. stoljeću, dijelile dvije jadranske

obale, napokon su bile prevladane. U benediktinskim samostanima duž istočne obale Jadrana, od Osora do Dubrovnika i Kotora, razvili su se skriptoriji u kojima se najviše njegovala ona vrsta srednjovjekovne latinske minuskule što je niknula u Monte Cassinu – beneventana. Mnoge pojedinosti o prijenosu beneventane od zapadne prema istočnoj obali Jadrana zastrte su nejasnoćama, prije svega vrijeme i prostor prijelaza. Nedvojbeno je ono najvažnije, da su upravo benediktinski skriptoriji bili njezinim uporištima u dalmatinskim gradovima, dakle i osloncima u sustavu intelektualnih veza na jadranskom prostoru u ranom srednjem vijeku.

Spomenici dalmatinske beneventane XI. stoljeća uglavnom pripadaju tzv. "oblom" tipu te minuskule kakav se razvio u južnoj Italiji (Bari). To upućuje na ulogu južnotalijanskih središta u prijenosu beneventane prema Dalmaciji, premda su beneventanska zračenja prema istočnojadranskim skriptorijima dopirala i iz drugih točaka na Apeninskom poluotoku. To su, na primjer, bili Tremiti i, dakako, montekasinska matica u kojoj se pisalo tzv. "uglatom" beneventanom.[88] Ne upuštajući se, pak, u teško razrješivo pitanje datiranja prijelaza, neprijeporno je da je XI. stoljeće bilo epohom cvata beneventane u dalmatinskim skriptorijima, što znači da je ta minuskula na istočnom Jadranu dosegla punu, umjetničku zrelost u istom razdoblju u kojemu se do kraja razvila i u Monte Cassinu i južnoj Italiji. O uzlaznom luku latinskog pisma na istočnom Jadranu, od rustičnosti što je iskazuju dodaci u *Splitskom evanđelistaru* u IX. stoljeću, do savršenstva beneventane u XI. stoljeću svjedoče još dva jadranska evanđelistara: *Osorski* (Evangeliarium Absarense) i *Vekenegin* (Evangeliarium Vekenegae). Za razliku od ranih jadranskih evanđelistara (Split, Cividale) što su nastali, najvjerojatnije, u Italiji, *Osorski* i *Vekenegin* bijahu stvaralačkim plodom domaćeg tla.

Osorski evanđelistar nastao je u samostanu sv. Nikole u Osoru. Napisan je u sredini druge polovice XI. stoljeća dalmatinskom "oblom" beneventanom, u kojoj okomiti potezi slova nisu razlomljeni u dva romboidna dijela. Duktus je skladan, pravilan, mekih poteza. To je djelo beneventanske zrelosti, ukrašeno inicijalima i minijaturama, s neumama između redova. Znamenit je po laudama u čast bizantskog cara i hrvatskog kralja (Petar Krešimir i Zvonimir). *Vekenegin evanđelistar*, pak, djelo je najznamenitijeg beneventanskog skriptorija u Dalmaciji, samostana sv. Krševana u Zadru. Napisan je u posljednjem desetljeću XI. stoljeća. I njegova je beneventana "obla", još skladnija i mekša od one u *Osorskom evanđelistaru*. I on je ukrašen inicijalima i minijaturama.[89]

U beneventanskim skriptorijima druge polovice XI. stoljeća umjetnost kodeksa dostigla je najvišu, konačnu razinu. Dalje od skladnosti beneventanskih evanđelistara te epohe više se nije moglo. Umjetnošću beneventane skriptoriji u benediktinskim samostanima na istočnom Jadranu uključili su se u jadranski sustav latinske pismenosti. Ako su u početku ranog srednjeg vijeka više-manje pasivno prihvaćali poticaje iz skriptorskih žarišta na Apeninskom poluotoku, stvaralaštvom i umjetnošću XI. stoljeća postali su im ravnima, njegujući vlastiti oblik beneventane. A da na istočnom Jadranu, u benediktinskim samostanima, nije sazrela samo rukopisna nego i epigrafička umjetnost, pokazuje epitaf opatice Vekenege iz godine 1111. u samostanu sv. Marije u Zadru. Nenadmašiva ljepota duktusa, vještina ligatura i apsolutni osjećaj za prostor rese taj kameni nadgrobni natpis zaslužne opatice. Razvoj latinskog pisma u dalmatinskim gradovima sazrio je do konačnog savršenstva.[90]

---

[88] O beneventani: Loew 1914; Novak V. 1920; Loew 1929; Novak V. 1952, 141-165; Stipišić 1972, 59-74; Cencetti, 90-91 i Tav. 22.

[89] Praga 1929; Karaman 1943, 138-140; Novak V. 1961a; Novak V. 1962; Ostojić 1963-65, II, 82-83, 163-164; Badurina 1982; Margetić 1989.

[90] Novak V. 1952, 294.

Duhovno rođenje Slavonije

Upravo u času kad su u dalmatinskim skriptorijima nastajali najljepši beneventanski kodeksi, iskazujući stoljetno sazrijevanje latinskog pisma na istočnom Jadranu, u Slavoniji su se pojavili prvi zameci budućeg intelektualnog razvoja. Duhovno je rođenje potkraj XI. stoljeća u panonskom zaleđu imalo iste značajke kao dva stoljeća ranije, u IX. stoljeću, na jadranskoj obali. Crkvena središta, biskupije, kaptoli ili samostani posvuda su bili uporištima stvaralaštva. U njima se sabiru dragocjeni liturgijski kodeksi, stvaraju skriptoriji. Na istočnom Jadranu je *Evangeliarium Spalatense* oko godine 800. označio početnu točku u razvojnom luku latinske pismenosti. Jednako je bilo i u Slavoniji. Kao i svako novo crkveno središte, i Zagrebačka je biskupija nakon utemeljenja 1094. god. dobila prve liturgijske kodekse. To su bili *Sakramentar sv. Margarete* (MR 126), *Missale antiquissimum* (MR 165) i *Benedikcional* (MR 89), napisani karolinškom minuskulom XI. stoljeća.[91] Postupno se broj liturgičkih kodeksa Zagrebačke biskupije povećavao. Kodeksi u novim crkvenim središtima nisu bili samo predmetima bez kojih se nije mogao vršiti liturgički čin. Samostanska ili katedralna knjižnica, s dragocjenim kodeksima i njihovom likovnošću, ljepotom inicijala i minijatura, bila je i trajnim, svakodnevnim vrelom znanja i poticajem duhovnom stvaralaštvu. Tako je i utemeljenje biskupije u Zagrebu i okupljanje liturgijskih kodeksa što su u nju pristizali s različitih strana, iz domaćih skriptorija na istočnom Jadranu ili iz okolnih društvenih područja, bilo početnom osnovicom u misaonom razvoju Slavonije. Da bi iz nje mogli niknuti prvi vlastiti plodovi, i tu je, kako je to u ranom srednjem vijeku bilo i u dalmatinskim gradovima, bilo nužno nekoliko stoljeća sazrijevanja. Biskupska kancelarija u Zagrebu se utemeljuje tek u drugoj četvrtini XIII. stoljeća, za biskupa Stjepana II. Tada i zagrebački kaptol postaje vjerodostojnim mjestom (locus credibilis) u kojemu su se sastavljale i pisale isprave. U sredini prve polovice XIV. stoljeća, možda i nešto ranije, u zagrebačkom skriptoriju već nastaju i prvi kodeksi (*Zagrebački misal*, MR 133).[92]

Latinistička osnovica

Stvaranje novog crkvenog i intelektualnog središta u Slavoniji bijaše važnim društvenim pomakom u hrvatskom srednjovjekovlju. Prostor latinske pismenosti, sve do potkraj XI. stoljeća ograničen na uski pojas istočnojadranskih gradskih središta, pomaknut je duboko prema Panoniji. Od početnog zagrebačkog žarišta godine 1094. prostor latinskog jezika i latinskog pisma postupno će se dalje širiti Međurječjem i napokon zahvatiti sve područje od Drave do Jadrana. Tako je prostorno konačno oblikovana latinistička osnovica hrvatskoga srednjovjekovlja, kao ključna pojava njegova društvenog razvoja.

Prostor hrvatskoga srednjovjekovlja bio je, kako je istaknuto, i kasnoantičkom baštinom i sveukupnim razvojem, sastavnim dijelom europsko-mediteranskog Zapada. Sve su temeljne razvojne pojave usmjeravale hrvatsko srednjovjekovlje prema zapadnim društvenim izvorištima, premda su u stvaranju njegova društvenog ustrojstva i djelovanja Istoka bila važna i plodonosna. Istočnojadranska društvena baština, usmjerenost kne-

[91] Kniewald 1940; Klaić 1982, 488-489; Kampuš-Karaman, 22-27; Hercigonja 1994, 43-46.

[92] Klaić 1982b, 492-506.

ževske i kraljevske Hrvatske prema Zapadnoj crkvi i Rimu ili glavni oblici društvenog ustrojstva posvuda na hrvatskom prostoru, kako u jadranskim komunalnim društvima, tako i u gradovima Slavonije, jesu sastavni dijelovi one razvojne osnovice što je podrijetlom bila zapadna, a jezičnim i kulturnim obličjem latinska. Hrvatsko srednjovjekovlje se tako od sámog osvita razvijalo u plodnom ozračju latinske pismenosti. Latinski jezik najstariji je, prvotni jezik hrvatske pismenosti, dapače, trajna, univerzalna osnovica hrvatskoga srednjovjekovlja. Najstariji kameni natpisi kneževske Hrvatske, istaknuto je, napisani su latinskim jezikom, od Višeslavove krstionice, preko ulomka s imenom kneza Trpimira do natpisâ kneza Branimira i kneza Muncimira. Deveto stoljeće hrvatske povijesti jest stoljeće latinskog jezika.[93]

Smijemo li ovdje napustiti tu čvrstu osnovicu i koraknuti nešto dublje, u nepoznato doba prije godine 800? Smijemo li pretpostaviti da su i latinskoj pismenosti u Hrvata IX. stoljeća, kao i glavnom valu pokrštenja na početku tog stoljeća, prije usporednog cvata i jednog i drugog, prethodili i početni pokušaji širenja latinskog utjecaja? Iz Rima i dalmatinskih gradova?

Svako razmatranje o protolatinizmu u slavenskom/hrvatskom zaleđu na istočnoj obali Jadrana jednako se giba nesigurnim područjem nezasvjedočenoga kao i ono o protokristijanizaciji. Ali ako se čini barem donekle razložnim pretpostaviti da su istočnojadranska gradska središta, u kojima su se u VII. i VIII. stoljeću sačuvali neki oblici crkvene organizacije, nastojala unijeti kršćanstvo u poganski slavenski svijet zaleđa, onda se jednako smije pretpostaviti da su to mogli činiti samo na latinskom jeziku. Prijedlog o zajedničkom djelovanju kršćanske riječi i latinskog jezika ne može se potkrijepiti nikakvim podatkom vrela, ali ga uza sve to ne bi trebalo sasvim isključiti iz obzora naše spoznaje.[94]

Nakon godine 800. gubi se svaka neodređenost u poznavanju latinističke osnovice. Ona je, doduše, zadugo bila skromna, ograničena na uski krug obrazovanih ljudi oko vladara i u samostanskim žarištima, ali ta činjenica ipak ne osporava čvrsti, neprijeporni zaključak da Hrvatska u rano srednjovjekovlje ulazi na krilima latinske pismenosti.

Slavenska i latinska usporednost

Kada su od kraja IX. stoljeća na hrvatski prostor počeli dopirati plodonosni valovi slavenske pismenosti, na kojima se do kraja srednjeg vijeka odnjegovalo moćno deblo glagoljske i ćirilske kulture, fundamentalna uloga latinske pismenosti u društvenom raz-

[93] Karaman 1943, 44-52; Hrvatski latinisti, 47-51; Bratulić 1984; Vratović; Hercigonja 1994, passim; Katičić 1994, passim.

[94] Usp. veoma poticajna razmatranja koja otvaraju posve nova gledišta o razvoju latinske pismenosti na istočnom Jadranu u: Katičić 1986, 28-30, 42-43, odnosno Katičić 1993, 81-83, 93-94. Autor upozorava na pismo pape Ivana X. iz god. 925, uoči splitskog crkvenog sabora, upućeno "Tomislavu, kralju Hrvata, i Mihajlu, izvrsnom knezu Humljana", splitskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima. U njemu papa ističe da ne valja sumnjati da su "vladavine Slavena" (Slavinorum regna), što znači one spomenute u naslovu pisma, dakle Hrvatska i Zahumlje, "pribrojene prvinama apostolske i sveopće Crkve kad su od svoje kolijevke primili hranu propovijedi apostolske Crkve s majčinim mlijekom", razumije se, na latinskom jeziku (CD I, 34-35). To bi mjesto u papinu pismu upućivalo na pojave što bismo ih morali smjestiti u, pobliže neodredivo, vrijeme prije godine 800, kada se Hrvatska zajedno s kršćanskom riječi bila susrela i s latinskim jezikom. Prema Katičiću, "to je prvorazredan podatak za hrvatsku književnu povijest" jer upućuje na zaključak da su se "latinska pismenost i bar rudimentarna književna naobrazba njegovali u Hrvata i u drugih dalmatinskih Slavena od samih njihovih državnih i kršćanskih početaka" (Katičić 1986, 42).

voju hrvatskih zemalja nije zbog toga bila ni osporena ni znatnije promijenjena. Od glagoljske zone na sjeverozapadnom dijelu hrvatskog društvenog prostora do ćirilske zone na jugoistoku pružala se dragocjena osovina pismenosti na hrvatskom jeziku, ali je opći, najširi okvir društvenog razvoja u Hrvatskoj i dalje bio latinski. Na prvotnoj latinskoj podlozi, što je čine kameni natpisi kneževske i kraljevske Hrvatske, izrasla je jaka, prostorno prevladavajuća latinska vertikala, od svakodnevne pismenosti do umjetničkog stvaralaštva. Isprave i samostanski kartulari, statuti gradskih zajednica i notarijat, s jedne, srednjovjekovno kroničarstvo i humanistički latinizam, s druge strane, jesu sastavni dijelovi te latinske vertikale, oko koje je bilo okupljeno hrvatsko srednjovjekovlje.

Ali temeljnom značajkom misaonog razvoja u srednjovjekovnom hrvatskom društvu, važno je istaknuti, bila je upravo činjenica da se toj latinskoj vertikali, stvaralački cvat koje nije bio prigušen do kraja srednjeg vijeka, zarana pridružila još jedna, druga vertikala pismenosti i misaonosti – na hrvatskom jeziku, glagoljicom i ćirilicom (bosančicom). U stvaranju hrvatskog društvenog bića obje pismenosti, na hrvatskom i latinskom jeziku, bili su dragocjenim sastavnicama. Usporednost stvaralaštva na latinskom i hrvatskom jeziku bila je znakom razvojne složenosti, ali i vrelom duhovne otpornosti u hrvatskom srednjovjekovlju. Pa ipak, između ta dva sloja pismenosti bila je jedna odlučujuća razlika. Kolikogod je latinistička osnovica bila iznimno važna, budućnost je, dakako, pripadala hrvatskoj pismenosti. Prvim njezinim znakom bila je ćirilometodska svjetlost što je do Hrvatske doprla potkraj IX. stoljeća. U sustavu misaonih veza što su hrvatsko srednjovjekovlje spajale s okolnim područjem taj je susret bio od najveće važnosti.

Ćirilometodska svjetlost

Kada se, pak, taj prvi dodir zbio, nemoguće je točnije odrediti jer o tome nema izričitih potvrda u vrelima. Rani ćirilometodski spisi uopće ne spominju Hrvate, ali sadrže neodređene nagovještaje o djelovanju Svete Braće na dalmatinskoj obali. *Drugo Naumovo žitije* spominje njihovo djelovanje u Dalmaciji prije dolaska u Moravsku 863. god., pa bi se Hrvati već u sâm osvit njihove misije bili susreli s glagoljskom riječi. O tome se, ipak, ništa ne govori u žitijima Konstantina i Metodija, pa prijedlozi o tako ranom susretu Hrvata s njihovim djelovanjem zastaju na razini nesigurne hipoteze. Pouzdaniji je zaključak da su Metodijevi učenici došli na istočni Jadran nakon njegove smrti 885. god. i propasti ćirilometodske misije u Moravskoj. Oni u proljeće 886. god. bježe prema jugu. Dio učenika odlazi prema Bugarskoj, odnosno Makedoniji, gdje će se razviti središte glagoljice i zatim ćirilice. Drugi dio učenika, pak, pobjegao je prema jadranskom području. Neki su dospjeli u Veneciju kao roblje, ali ih je otkupio čovjek cara Bazilija I. i odveo u Carigrad. Ćirilometodska je baština, najvjerojatnije, u tijeku te dijaspore Metodijevih učenika doprla do Hrvata na istočnom Jadranu.[95] Možemo li točnije odrediti prostor tog susreta? Kakvi su bili njegovi plodovi? Što o tome govore vrela?

Prve pouzdane vijesti o glagoljanju na hrvatskom prostoru sadrže dva pisma pape Ivana X, napisana uoči održavanja splitskog crkvenog sabora godine 925. Prvo je upućeno salonitanskom/splitskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima, drugo,

[95] Štefanić 1963; Štefanić 1969, 5-7; Hercigonja 1975, 15-16; Petrović; Fučić 1987.

"ljubljenom sinu Tomislavu, kralju Hrvata, i Mihajlu, izvrsnom knezu Humljana", zatim i nadbiskupu Ivanu, njegovim biskupima, županima, svećenicima i čitavom narodu u Slavoniji i Dalmaciji. U prvom papa kori dalmatinske biskupe što dopuštaju da se "na području vaše biskupije širi druga nauka koja se ne nalazi u svetim knjigama" ili Metodijeva (Methodii doctrina); opominje ih da nastoje da se služba Božja u "zemlji Slavena" (Sclavinorum terra) vrši na latinskom, a "ne na drugom jeziku", dakle na slavenskom. Služba Božja na slavenskom jeziku u središtu je i drugog papinog pisma. Budući da se "vladavine Slavena" (Slavinorum regna) pribrajaju "prvinama apostolske i sveopće crkve", papa postavlja pitanje: tko bi se "radovao prikazati Bogu žrtvu na barbarskom ili slavenskom jeziku?".[96]

Samo bizantsko ili i hrvatsko područje?

Pisma pape Ivana X. dragocjeno su vrelo o počecima glagoljanja na istočnoj obali Jadrana, ali njihov sadržaj nije jasan u svim pojedinostima. Nejasnoće su plodom činjenice da neki njihovi ključni pojmovi nisu sadržajno točno razgraničeni, premda se pojavljuju u oba pisma. To su ponajprije izričaji "zemlja Slavena" u prvom i "vladavine Slavena" u drugom pismu, prostor kojih nije točno utvrđen. Izvan dvojbe su samo dvije činjenice. Prvo, da se u času kad papa Ivan X. piše ta pisma, glagoljalo na području biskupijâ bizantske Dalmacije, o čemu govori prvo pismo, i drugo, da papa upozorava na neprimjerenost slavenske službe Božje u oba pisma, i kad piše splitskom nadbiskupu Ivanu i kad pismo upućuje slavenskim vladarima, hrvatskom kralju Tomislavu i zahumskom knezu Mihajlu. U svemu drugome sadržaj je papinih pisama maglovit. Teškoće zato nastaju kad se pokuša točnije odrediti prostor, na kojemu se godine 925. obavljala služba Božja na slavenskom jeziku. Na kojim se dijelovima bizantske Dalmacije, na području kojih biskupija glagoljalo? I zatim: na koji se prostor odnose nazivi "zemlja Slavena" i "vladavine Slavena"? Na područje bizantske Dalmacije na kojemu je tada bilo Hrvatâ, pa se na njemu moglo glagoljati, ili, pak, i na hrvatsko, odnosno zahumsko političko područje?

Unatoč svim naporima, historiografija nije uspjela pouzdano odgovoriti na ta pitanja. Pretpostavke se zato ni ovdje ne mogu izbjeći. Nešto se sigurnije mogu odrediti područja dalmatinskih biskupija, na kojima se, prema papi Ivanu X, širi "Metodijeva nauka". To je najvjerojatnije bio onaj dio bizantske Dalmacije, do kojega je potkraj IX. stoljeća bila najranije doprla ćirilometodska riječ, dakle kvarnersko otočje. Ali ako je to tako i ako papa zbog toga opominje nadbiskupa Ivana i njegove sufragane, zašto se obraća i slavenskim vladarima? Zbog čega u drugom pismu prosvjeduje protiv službe Božje na "barbarskom ili slavenskom jeziku?"

U pokušaju tumačenja ne valja zanemariti činjenicu da je godine 925. od dolaska Metodijevih učenika na istočni Jadran (886. god. ili nešto poslije) bilo proteklo četrdesetak godina. Zbog toga se smije upitati: je li se u tom razdoblju prvotni prostor glagoljice bio možda promijenio? Je li se prostorno žarište glagoljice bilo proširilo? Je li glagoljanje ostalo stisnuto bizantskim političkim prostorom i područjem dalmatinskih biskupija ili se možda prelilo na hrvatski politički prostor? Činjenica da papa Ivan X. ne kori samo dalmatinske biskupe zbog glagoljanja nego i "vladavine Slavena", dopušta opreznu pretpostavku da se glagoljica u tih četrdesetak godina, do 925. god., bila proširila s dalmatinskog prema hrvatskom području ili, barem, da je takvo širenje bilo

[96] Rački, Doc., 188-190; CD I, 28-30, 33-35; Klaić, Izvori, 31-32.

FILOZOFSKI FAKULTET BIBLIOTEKA SARAJEVO

veoma izgledno. Zbog čega bi Ivan X. uputio svoje pismo Tomislavu i Mihajlu ako širenja slavenske liturgije za njihove "vladavine" nije bilo? Je li to papa činio zbog pretjerana opreza ili, možda, oskudnog znanja o istočnom Jadranu ili su se njegova upozorenja temeljila na stvarnim zbivanjima?

Ništa se više od tih, oprezno iskazanih, pitanja ne bi moglo reći. Još manje o smjeru širenja glagoljice s dalmatinskog područja prema Hrvatskoj. To gotovo sigurno nije bila hrvatska državna jezgra između Zrmanje i Cetine, u izravnom ozračju ninske biskupije, jer da je glagoljanje tu bilo prodrlo, ostavilo bi traga u građi o splitskim saborima 925. i 928. godine. Možda bi glagoljanje u sredini prve polovice X. stoljeća valjalo tražiti na rubnim dijelovima "vladavine Slavena", primjerice ondje gdje je od XI. stoljeća ionako bilo glavno područje hrvatskog glagoljaštva. Ne samo na bizantskom kvarnerskom otočju nego i na susjednoj hrvatskoj obali, na hrvatskom državnom području?[97]

Glagoljski i ćirilski prostor

Prvotno žarište glagoljice, po svoj prilici na kvarnerskom otočju, nastalo je njezinim prodorom sa sjevera, iz moravsko-panonskog područja. Ali niti je to bio jedini, a još manje najvažniji, put kojim je na hrvatski prostor prodirala glagoljica, niti je glagoljica bila jedinim slavenskim pismom što je do njega zarana doprlo. Dok se potkraj ranog srednjeg vijeka "sjeverni" put glagoljice postupno gasio, jačala je uloga "južnog" smjera. Njime se glagoljica s jugoistoka Balkanskog poluotoka (Bugarska, Makedonija) širila prema sjeverozapadu i istočnojadranskoj obali. Kada je, pak, potkraj IX. stoljeća u Bugarskoj, u doba cara Simeona, stvoreno novo slavensko pismo ili ćirilica, zapravo grčka uncijala, prilagođena slavenskim glasovima, južnim je smjerom počela do hrvatskih zemalja dopirati i ćirilica. Do XII. stoljeća južnim se smjerom prema Hrvatskoj gibaju glagoljica i ćirilica, od XII. stoljeća samo ćirilica.[98]

Širenjem slavenskih pisama postupno su se na području hrvatskih zemalja oblikovali prostori glagoljice i ćirilice. Do kraja ranog srednjeg vijeka glagoljica se proširila na cijelo kvarnersko područje, do obale Istre. U idućim je stoljećima otprilike zahvatila prostor od zadarskog područja do Istre, a u zaleđu Liku, Krbavu, Pounje i Pokuplje. Glagoljica je tako uhvatila čvrst korijen na sjeverozapadnom dijelu hrvatskog društvenog prostora.[99] Ćirilica se u valovima širila južnoslavenskim državama. Iz Bugarske i Makedonije prodrla je prema Dukljі, Raškoj i Zahumlju. Glagoljica se u Bosni održala do XIII. stoljeća, ali ju je već u XII. stoljeću počela potiskivati ćirilica. Potkraj XII. stoljeća ćirilica je zasvjedočena i na središnjem dijelu istočnojadranske obale, gdje na otoku Braču nastaje tzv. Povaljski prag (1184). U sredini XIII. stoljeća povaljsku ćirilsku ispravu piše splitski kanonik Ivan. Tako je na hrvatskom području stvorena i zona ćirilske pismenosti. Zajedno s ćirilicom od Duklje do Huma i Bosne činila je zapadnoćirilsko područje koje se grafijski i jezično razlikovalo od ćirilice na istočnom, pravoslavnom području. Zapadna i istočna ćirilica nisu bile strogo odijeljene, dapače, spajalo ih je zajedničko podrijetlo i, dosljedno tome, morfološke srodnosti. Posebna vrsta ćirilskog brzopisa, tzv. diplomska minuskula, što je u XIV. stoljeću nastala u srpskoj kancelariji,

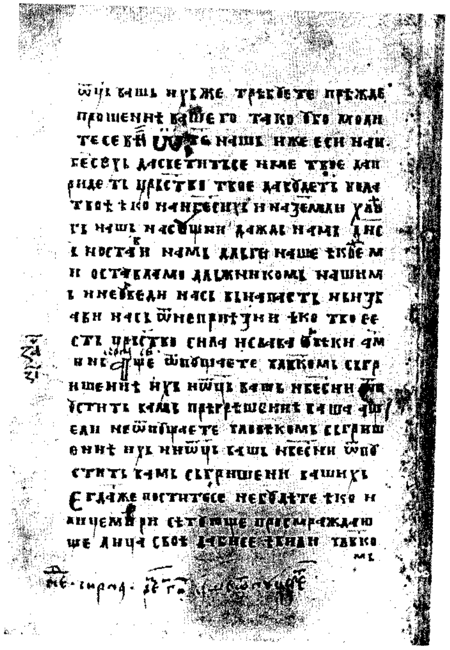

ĆIRILSKA PISMENOST U BOSNI: KOPITAROVO EVANĐELJE (Univerzitetna biblioteka u Ljubljani, Kopitarovo bosansko četveroevanđelje, bosanska ustavna ćirilica, početak XV. st., fol. 9')

Ustavna ćirilica bosanskih kodeksa s kraja XIV. i početka XV. st. pokazuje sva ona jezična, grafijska i morfološka obilježja, koja se u tom razdoblju, na osnovici prethodnog razvoja, od XII. st. dalje, usredotočuju u pojmu tzv. zapadne ćirilice ili bosančice. U ovom su bosanskom kodeksu česti ikavizmi, jer se znak *jat* zamjenjuje znakom *i*. Nadalje, umjesto *jeryja* piše se *i* ili znak *jat*. Ustav *Kopitareva* evanđelja ističe se morfološkom jasnoćom i pravilnošću. Za razliku od ćirilskih kodeksa s crkvenopravoslavnog područja ne poznaje nadredne znakove za akcente, dok su kratice označene samo titlom.

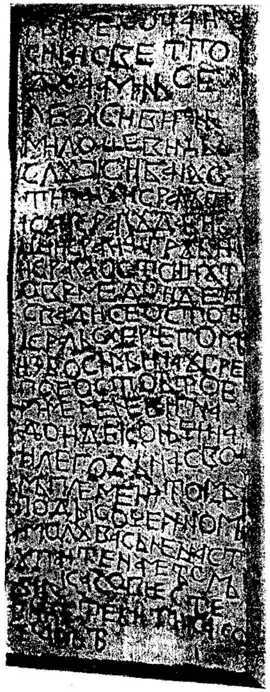

ĆIRILSKA PISMENOST U BOSNI: NATPIS IZ KOČERINA, 1410-1411. (Kočerin, Poneretavlje, lapidarna bosančica)

Ako je u bosanskim kodeksima usmjerenost prema pučkom govoru bila ograničena jezičnim ustrojstvom biblijskih tekstova, pa je ta pojava mogla biti samo nagoviještena ikavizmima, morfološkom jednostavnošću i grafijskim inovacijama, na natpisima stećaka svom je snagom progovorio jezik pučke svakodnevice. Sve te značajke u punoj mjeri pokazuje i natpis na stećku iz Kočerina, pisan pučkom hrvatskom ikavštinom, istodobno bogat povijesnim podacima. Natpis transkribiran glasi:

"✝ Va ime Oca i Sina i Svetago duha amin. Se leži Viganj Milošević. Služi banu Stipanu i kralju Tvrtku i kralju Dabiši i kraljici Grubi i kralja Ostoju. I u to vrime dojde i svadi se Ostoja kralj s hercegom i z Bosnom i na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vignja dojde končina na svom plemenitom pod Kočerinom i molju vas, ne nastupajte na me. Ja sam bil kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja" (Hrvatska književnost 1969).

[97] Literatura je o tom pitanju veoma bogata, temeljni radovi: Barada 1931; Klaić 1965; Hercigonja 1975, 16-17; Katičić 1986; Petrović; Katičić 1994, 61-69. Vrijedni su pozornosti i prijedlozi u: Budak 1994b, 128-135.

[98] Fučić 1987.

[99] Štefanić 1969, 14; Hercigonja 1975, 29; Fučić 1987, 26.

prešla je u doba kralja Tvrtka I, kako je ranije istaknuto, u bosansku, a otprilike istodobno i u druge okolne kancelarije. Ali dok se taj tip ćirilske minuskule u Srbiji postupno ugasio, potisnut crkvenopravoslavnim tipovima ustavne i poluustavne ćirilice, plodno je djelovao na razvoj brzopisa u Bosni ili tzv. bosančice. Širenjem na okolna hrvatska područja razvio se u kasnom srednjem vijeku zajednički prostor zapadne ćirilice ili bosančice što se od srednjovjekovne Bosne protezao prema Dubrovniku, Humu, Dalmaciji i dijelovima srednjovjekovne Hrvatske. U kodeksima i ispravama, na stećcima i u osobnim zapisima, ta se bosančica, kao zasebna, društveno i paleografijski individualizirana vrsta ćirilskog pisma, odlikovala morfološkom, grafijskom i jezičnom jednostavnošću. Te su je značajke vrlo jasno dijelile i razlikovale od ćirilskog pisma na istočnopravoslavnom području. Upravo je ta ćirilica zapadnog tipa od XII. stoljeća postala sastavnim dijelom hrvatske pismenosti.[100]

Prostor ćirilske pismenosti na hrvatskom se području, dakle, dodirivao s prostorom glagoljice. Ta dva prostora hrvatske pismenosti bila su odijeljena crtom što bismo je, otprilike, mogli povući na području od rijeke Krke do Vrbasa. Ali ta granična crta glagoljskog i ćirilskog prostora nipošto nije bila tako stroga. Ona je dijelila područja na kojima je prevladavala upotreba glagoljice ili ćirilice, ali nije priječila njihovo prožimanje. Dapače, gibajući se od jugoistoka prema sjeverozapadu Balkanskog poluotoka, ćirilica je zarana prešla graničnu crtu s glagoljskim područjem. Doprla je i do kvarnerskog područja i Istre, prožimajući se s glagoljicom. Na ranim glagoljskim natpisima ima i ćirilskih slova, na primjer na Bašćanskoj ploči. Na nekima, primjerice na Supetarskom ulomku iz XII. stoljeća, usporedo se nalaze ćirilica i glagoljica. Ćirilskih zapisa ima i u kasnosrednjovjekovnim glagoljskim kodeksima, što pokazuje da su glagoljaši poznavali i ćirilsko pismo. Glagoljsko-ćirilska simbioza katkad je prelazila granice hrvatskog prostora. Juraj iz Slavonije, profesor na Pariškom sveučilištu, kanonik i penitencijar crkve u Toursu, unosi oko godine 1400. u jedan latinski kodeks svojevrsnu glagoljsku početnicu. Drugi pariški đak, Pavao iz Krbave, u istom se latinskom kodeksu potpisuje ćirilicom.[101] Bijaše li to prožimanje jezikâ i pisama znakom stvaralačkog cvata ili, pak, razvojne stegnutosti? Bijaše li to pojavom što je kočila misaoni razvoj hrvatskog društva?

Cvat ili raznorodnost pismenosti?

Prije nego što pokušamo odgovoriti na ta važna pitanja, valja se podsjetiti na ono što je već istaknuto, da se glagoljsko-ćirilskoj dvopismenosti, u jezičnom gibanju od

[100] O zapadnoj ćirilici (bosančici): Vrana 1962; Čremošnik 1963; Zelić-Bučan 1961; Mošin 1965, 177-178; Raukar 1973; Zelić-Bučan 1975; Grubišić V., 7-20; Zelić-Bučan 1982; Hercigonja 1982; Hercigonja 1987, 62-63, bilj. 7b; Malić 1988, 22-38; Zelić-Bučan 1993; Zelić-Bučan 1994b; Hercigonja 1994, 49, 83-87; Katičić 1994, 120-123. Paleografijski naziv *zapadna ćirilica*, za ćirilsku pismenost izvan crkvenopravoslavnoga, na balkanskom području prije svega srpskoga prostora, odbacuje B. Zelić-Bučan i umjesto njega upotrebljava naziv *hrvatska ćirilica* za pismo sviju ćirilskih spomenika, od dukljansko-humskog područja, preko srednjovjekovne Bosne do hrvatskoga kraljevstva. Osporavajući naziv *zapadna ćirilica*, ona ističe da ga je "prvi upotrebio u svoje doba V. Jagić, a popularizirali su ga Vl. Mošin, J. Vrana i T. Raukar", da bi napokon zaključila da je "takav termin bio danak političkim obzirima" nakon 1945, u bivšoj Jugoslaviji (Zelić-Bučan 1994b, 565). Tome valja dodati dvije napomene. Prvo, da se nazivlje za koje se zalaže B. Zelić-Bučan ne može braniti znanstvenom argumentacijom, i to zato jer su etnogenetski procesi i narodnosno ustrojstvo na prostoru zapadnoćirilske pismenosti, dakle od Duklje i Huma, preko srednjovjekovne Bosne do hrvatskoga kraljevstva, bili neusporedivo složeniji od shematizirane predožbe kakvu zastupa autorica (usp. drukčije gledište: Foretić 1969a; Budak 1994b, 55-70). I drugo, da je gornja napomena o "danku političkim obzirima", a ne o znanstvenim razlozima upotrebi naziva *zapadna ćirilica* za autore koje B. Zelić-Bučan spominje i koji su naziv *zapadna ćirilica*, tobože, "popularizirali", u čisto ljudskom pogledu, apsolutno nepravedna, a uza sve to izvanznanstvenim insinuacijama posve neprimjerena i historiografiji i pozivu povjesničara.

[101] Fučić 1987, 26-27; Nazor 1987; Fučić 1988; Šanjek 1993a, 177-181.

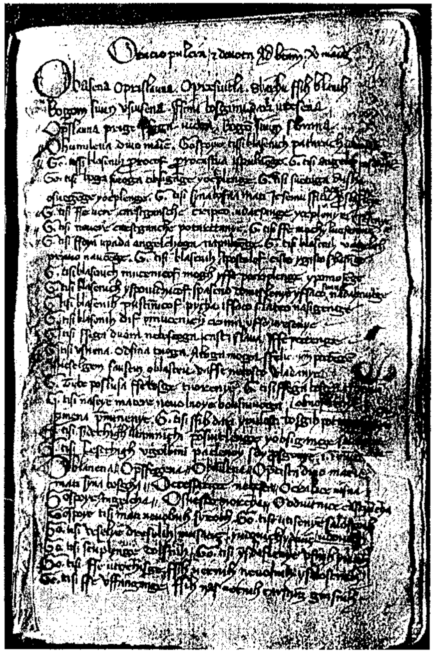

HRVATSKA PISMENOST I LATINICA: ŠIBENSKA POHVALA GOSPI (Franjevački samostan u Šibeniku: *Oracio pulcra et devota ad beatam virginem Mariam*, kurzivna gotica, hrvatski jezik)

Šibenska molitva ili *Pohvale Gospi* najstarije je sačuvano recitativno pjesničko djelo na hrvatskom jeziku, pisano latinicom. Pronađeno je 1908. u franjevačkom samostanu u Šibeniku, u zborniku duhovnih tekstova fra Pavla Šibenčanina koji ju je možda i zabilježio kurzivnom goticom u sredini XIV. st., oko 1347. To su zanosne pohvale Gospi, s pretežno čakavsko-ikavskim jezičnim obilježjima, koje Bogorodicu postavljaju u središte nebeskog sustava, kao uporište otpora zlu i krivovjerju. Šibenske *Pohvale Gospi* znamenite su i s duhovnog i s kulturno-povijesnog motrišta.

crkvenoslavenskog prema čistom narodnom, hrvatskom jeziku, u XIV. stoljeću pridružila i latinica. Kako je sazrijevala misao da bi se tekstovi na hrvatskom jeziku mogli pisati i latinicom, odnosno da latinica ne mora biti samo pismom tekstova na latinskom jeziku, teško je reći. Možemo utvrditi samo to da su prvi latinički hrvatski tekstovi sačuvani iz sredine XIV. stoljeća (zadarski Red i zakon; Šibenska molitva ili Pohvale Gospi).[102] Hrvatsko-latinskoj dvojezičnosti, odnosno trojezičnosti, hrvatske pismenosti i književnosti dodana je i njezina tropismenost. Kako objasniti tu iznimnu pojavu, kojim se hrvatsko srednjovjekovlje izdvaja iz zbira drugih srednjovjekovnih književnosti, ne samo na južnoslavenskom nego i na europsko-mediteranskom prostoru? Tropismenosti i trojezičnosti nije bilo u slavenskom svijetu, još manje na germanskom ili romanskom području. Latinski je jezik kao univerzalna osnovica europskog srednjovjekovlja posvuda, dakako, uvjetovao dvojezičnost, uz stvaralaštvo na narodnim jezicima. Ali nigdje se dvojezičnosti nije pridružila i upotreba triju pisama. Što je ta pojava, dakle, značila za društveni razvoj hrvatskih zemalja?[103]

Više nego u bilo kojoj drugoj pojavi, u trojezičnosti i tropismenosti sažet je misaoni razvoj hrvatskoga srednjovjekovlja, iskazana njegova društvena složenost. Ona je bila plodom dodira istočnih i zapadnih strujanja što ih je omogućavao geopolitički smještaj hrvatskih zemalja. Ulazeći na početku povijesti u krug zapadnoga kršćanstva, Hrvati su

[102] Hrvatska književnost 1969, 374-376 (Šibenska molitva); Kombol 1945, 21, 40-41; Hercigonja 1975, 95-98, 177-186; Vončina 1975; Hercigonja 1994, 87-92. Katičić 1994. upozorava na natpis, nastao oko 1200. god., pronađen u ruševinama benediktinskog samostana u Rudinama, na obroncima Psunja u Slavoniji. Na njemu su između dva križa uklesane latinicom dvije riječi: "+ brat Ian+". Prema autoru, to je "najstariji spomenik koji svjedoči o uporabi latinice za pisanje hrvatskih tekstova" (123), znatno ranije od sredine XIV. stoljeća.

[103] Hercigonja 1990, 111, bilj. 40; Hercigonja 1994, passim.

prihvatili i latinsku pismenost, ali su samo nešto kasnije prigrlili i glagoljicu, još kasnije i ćirilicu da bi na njima mogli pisati tekstove na vlastitu, crkvenoslavenskom i narodnom jeziku. Misaono stvaralaštvo hrvatskoga srednjovjekovlja na taj je način nužno obilježila raznorodnost jer su se usporedo razvijale dvije pismenosti, na latinskom i crkvenoslavenskom, odnosno narodnom hrvatskom jeziku. Još više, na širokoj osnovici latinske pismenosti i latinskoga jezika što se protezala najvećim dijelom hrvatskih zemalja razvila su se dva prostora hrvatske pismenosti, glagoljski i ćirilski. Strogo ocjenjujući takvo ustrojstvo srednjovjekovne pismenosti, moglo bi se reći da je stvaralačka snaga hrvatskoga društva bila rascijepljena, oslabljena. Takav bi zaključak, ipak, bio samo prividno točnim. Latinsko-hrvatska trojezičnost nije ograničavala stvaralačke procese u hrvatskoj književnosti. U njoj se usporedo razvijaju, u uzlaznoj crti prema kasnom srednjem vijeku, oba njezina smjera. Ne samo da se latinski i hrvatski smjer hrvatske književnosti ne sukobljavaju i uzajamno razvojno ne ograničavaju nego upravo suprotno, stvaralački se potkraj srednjega vijeka spajaju i prožimaju, navlastito u djelatnosti najvećih. U djelu Marka Marulića na razmeđu XV. i XVI. stoljeća, primjerice, ravnopravni su latinska i hrvatska proza, latinsko i hrvatsko pjesništvo.[104] U njemu se umjetnički oživotvoruju trojezična nastojanja čitavoga hrvatskoga srednjovjekovlja.

Komunikacijsko uporište i znak zasebnosti

Važnost trojezičnosti i tropismenosti nije se iskazivala samo u rasponu od raznorodnosti do cvata stvaralaštva. Pismenost je imala i veoma važnu društvenu ulogu. Ona je u isti mah bila osloncem komunikacijskog sustava i znakom društvene zasebnosti, kako prema okolnim društvima na makroregionalnom okružju, tako i prema europsko-mediteranskom prostoru. Obje pojave bijahu razvojno veoma važne. I oblici pismenosti odražavaju prožimanje pojavâ "otvorenosti" i "zatvorenosti" u društvenom razvoju hrvatskih zemalja u srednjem vijeku. Evo nekoliko temeljnih teza.

Hrvatsko srednjovjekovno društvo latinskom je jezičnom osnovicom bilo sastavnim dijelom velike europsko-mediteranske ekumene latinskog jezika. Ono je, doduše, bilo smješteno na sámom jugoistočnom okrajku te latinske ekumene, ali joj je unatoč tome neprijeporno, u cjelini pripadalo. Ne samo površinski, golom upotrebom latinskog jezika u svjetovnom i crkvenom životu, nego i umjetničkim, stvaralačkim prinosom što ni u zrcalu europskoga latinizma nipošto nije bio vrijednosno zanemarivim. Latinski je jezik do kraja srednjega vijeka bio čvrstom sponom što je hrvatsko društvo spajala s europskim misaonim razvojem. Ali latinizam hrvatskoga srednjovjekovlja nije bio samo komunikacijskim mostom nego i razdjelnicom zasebnosti. Kao i pripadnost Zapadnoj crkvi, i latinski je jezik razdvajao hrvatski društveni prostor od onih društava na balkanskom makroregionalnom prostoru što su u cjelini pripadali sferi slavenske pismenosti.

Prožimanje "otvorenosti" i "zatvorenosti", komuniciranja i zasebnosti, obilježava i drugi, slavenski sloj hrvatske pismenosti. Gibanja glagoljice i ćirilice spajala su hrvatski prostor s njihovim ishodištima na Balkanskom poluotoku, u Bugarskoj i Makedoniji. Ali uključujući se u strujanja slavenske pismenosti, Hrvatska im je, kako je to već kazano, davala vlastiti pečat. Individualizacija je bila izrazitija na njezinom glagoljskom nego na ćirilskom prostoru. Morfološke, grafijske i jezične značajke hrvatske ćirilice bile su više-manje srodne obilježjima ćirilice na čitavom području zapadne ćirilice.

[104] Tomasović 1989.

[illegible] nije bila isključivo hrvatskim pismom. Drukčije je bilo s glagoljicom. I ona je na hrvatski prostor stizala istim južnim putem kao i ćirilica. Ali ćirilica se čvrsto ukorijenila na čitavu potezu od Bugarske i Makedonije do Bosne, a glagoljica se na istom području postupno gasila. Glagoljica se, pak, stoljećima održala na sámom kraju puta što je od balkanskog jugoistoka vodio prema sjeverozapadu, što znači na sjeverozapadnom rubnom dijelu hrvatskog društvenog prostora i nigdje drugdje. Tako je glagoljica u kasnom srednjem vijeku uistinu bila samo "hrvatskim pismom", kako je oko godine 1400. naziva Juraj iz Slavonije u maločas spomenutom latinskom kodeksu.[105] Glagoljica je zbog toga potkraj srednjega vijeka mogla vršiti ulogu društvene razdjelnice prema balkanskom makroregionalnom prostoru slavenske pismenosti. Hrvatski društveni prostor se spram južnoslavenskog makroregionalnog okruženja, dakle, nije razlikovao samo pripadnošću latinskoj ekumeni nego i individualizacijom glagoljske pismenosti, gotovo bi se moglo slikovito reći njezinom kroatizacijom.

S druge je strane, pak, slavenska pismenost, navlastito glagoljaštvo, individualizirala hrvatsko srednjovjekovno društvo u širokom sklopu latinske ekumene. U univerzalnom prostoru europskog latinizma hrvatsko se društvo isticalo i izdvajalo u zasebnu cjelinu upravo svojom glagoljskom kulturom i stvaralaštvom na hrvatskom jeziku. U latinskom okružju glagoljica mu je već od ranog srednjeg vijeka davala pečat izvornosti. Ako je latinska pismenost bila razdjelnicom prema balkanskom makroregionalnom prostoru, glagoljica je to isto bila prema europsko-mediteranskom području latinskog jezika. S tog je stajališta bio plodonosan i nimalo ograničavajući sraz latinske i glagoljske sfere na hrvatskom prostoru. Latinska je kultura ostala trajnom osnovicom društvenog razvoja u Hrvatskoj, ali se na njezinu prostoru, unatoč svim pritiscima, čvrsto ukorijenila i glagoljica. Bitka za glagoljicu u liturgiji trajala je više od tri stoljeća, od splitskih crkvenih sabora X. stoljeća do sredine XIII. stoljeća, kada je papa Inocent IV, na zamolbu senjskog biskupa Filipa, godine 1248. dopustio upotrebu glagoljice u službi Božjoj.[106] Tek se tim činom otvara epoha ravnoteže u hrvatskoj pismenosti. Zasebnost i komuniciranje, što znači stvaralačka preobrazba plodnih strujanja s okolnih prostora na domaćem tlu, obilježavaju njezin razvoj do kraja srednjovjekovlja.

[105] Šanjek 1993a, 180; usp. Graciotti 1971.

[106] CD IV, 343: papa Inocent IV. dopušta upotrebu glagoljice smatrajući "quod sermo rei, et non res est sermoni subiecta", tj. da je "jezik podređen stvari, a ne stvar jeziku" (Klaić, Izvori, 147); usp. tumačenje uzrokâ papinu dopuštenju: Štefanić 1969, 13-14; Hercigonja 1975, 13-28; Hercigonja 1994, 60-61.

4. Stvaralaštvo oblikâ

Mijene oblikâ

Umijeće latinskog i hrvatskog pisma i riječi nedvojbeno je bilo u središtu misaonih gibanja u hrvatskom srednjovjekovnom društvu. Pismenost je bila osjetljivim pokazateljem onih procesa u kojima su se stvaralački preobražavala misaona djelovanja okolnih prostora. Važnu ulogu u gibanju idejâ što su spajale srednjovjekovni svijet imalo je i likovno stvaralaštvo. Graditeljstvo, kiparstvo, slikarstvo ili umjetnost kodeksa iskazuju isto prožimanje vanjskih poticaja i stvaralačke snage domaćega tla kao i bogatstvo hrvatske pismenosti. Mijene oblikâ, u kojima se taj proces zrcalio, protežu se dugim trajanjem srednjeg vijeka, u stilskom rasponu od predromaničke umjetnosti do renesanse. Kao i na druge pojave misaonog razvoja, i na likovne su umjetnosti djelovala dva glavna razvojna činitelja: geopolitički smještaj hrvatskih zemalja i stupanj njihove društvene razvijenosti. Prirodni položaj hrvatskih zemalja usmjeravao je gibanje vanjskih likovnih poticaja. Razvijenost društva određivala je njihov odnos spram vlastite stvaralačke osnovice. Umjetničko stvaranje se tako pokazuje sintezom društvenih mogućnosti hrvatskoga srednjovjekovlja. Dosljedno tome, ono ovdje nije predmetom bilo kakve likovno-povijesne analize, nego važnim društvenim činom što produbljuje predodžbu o srednjovjekovnoj etapi hrvatske povijesti i točnije određuje uzajamnost između hrvatskog i europsko-mediteranskog prostora.

Društvena uloga pismenosti i društvena uloga likovnog stvaranja u hrvatskom srednjovjekovlju iskazuju, dakle, primjetne sličnosti, ali je među njima ipak bilo i razlikâ. U razvoju pismenosti, na primjer, utjecaji Istoka sve su do početka kasnog srednjeg vijeka bili jaki i poticajni, a u likovnom razvoju bijahu mnogo slabiji, na glavnini hrvatskoga prostora jedva primjetni. Hrvatske zemlje su se, doduše, nalazile, više je puta istaknuto, na sámom jugoistočnom rubu europsko-mediteranskog Zapada, na graničnom području s Istokom i njegovim bizantskim civilizacijskim krugom, ali je njihova panonsko-jadranska prostorna osovina ipak prije svega komunicirala sa zapadnim likovnim stvaranjem prateći dosljedno njegove stilske mijene.

Smjerove vanjskih utjecaja određivao je prirodni smještaj regije ili društvenih područja. Dugi istočnojadranski obalni pojas široko se otvarao umjetničkim zračenjima s jadransko-mediteranskog prostora, navlastito prema onima s Apeninskog poluotoka. Kontinentalno zaleđe, prije svega Slavonija, više je bila podvrgnuta srednjoeuropskim djelovanjima. Od ta dva društvena područja hrvatskih zemalja istočni je Jadran bio komunikacijski pogodniji i zato što su se na njemu smjestila gospodarski i društveno razvijena gradska središta, s trajnom baštinom kasne antike u različitim sferama društvenog razvoja, pa i u likovnom stvaranju. Vrsnoća stvaralaštva i broj spomenika bili su najznatniji na tom dijelu hrvatskog prostora. U istočnojadranskim gradskim društvima, ali i u njihovu neposrednom zaleđu, u kneževskoj i kraljevskoj Hrvatskoj, rađa se u osvit srednjeg vijeka prvo stilsko razdoblje likovnog stvaralaštva – predromanička umjetnost devetoga i desetoga stoljeća.

Predromaničko žarište

Predromaničko graditeljstvo i kiparstvo najznatniji je plod umjetničkog stvaranja na istočnom Jadranu u ranom srednjem vijeku.[107] Duž njegovih obala, ali i na otočju, od

[107] Karaman 1930; Karaman 1943, 91-110; Marasović 1971; Starohrvatska baština (uvod S. Gunjače, V-XIX); Marasović 1978. (bibl, 99-104); Pejaković 1978; Pejaković-Gattin; Rapanić 1983; Rapanić 1985; Rapanić 1987. (literatura: 207-231); Jakšić 1993.

Crkva sv. Križa u Ninu pripada skupini centralnih građevina predromaničkog sakralnog graditeljstva. Podignuta na početku XI. st., ima temeljni križni tlocrt. Središnji je četvrtasti prostor presvođen kupolom. Uz glavnu apsidu četvrtastog vanjskog tlorisa dodane su dvije polukružne apside, pa je svetište troapsidalno.

Kvarnera do Boke kotorske, u jadranskom zaleđu znatnije samo u državnoj jezgri ranosrednjovjekovne Hrvatske između Zrmanje i Cetine, niknule su u IX. i X. stoljeću brojne predromaničke crkvice. Podizale su se unutar gradskih središta bizantske Dalmacije, na njihovim agerima, ali i podalje od njih, na seoskom prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske. Dimenzijama bijahu skromne, katkad u tolikoj mjeri da su se zadovoljavale prilagođenim prostorima, poput crkvicâ sv. Martina i sv. Teodora što su se smjestile u stiješnjenom prostoru dvaju stražarskih prolaza iznad zapadnih i sjevernih vrata Dioklecijanove palače u Splitu. Ali ni one novopodignute prostorom nisu bile mnogo veće. Skromnost prostora njihovi su graditelji nastojali nadoknaditi razigranošću tlorisa. Rustičnost izvedbe grubo tesanim kamenom, pak, uspješno su prekrivali naslagama žbuke. U zelenilu krajolika ili na prirodno istaknutim mjestima crkvice su se bijelile cjelovitošću svojih oblika. Unatoč geometrijskim nepravilnostima i prividno nemarnom stvaranju graditeljskih likova, ne izgledahu djelom nevještih majstora.

Široka lepeza tlorisâ na kojima su nicale "male crkvice slobodnih oblika" (Karaman) može se svesti na dva glavna tipa – na centralne i longitudinalne građevine. Ali svaki se od njih dalje razvijao u mnoštvu varijanti. Postavljajući u osnovicu zamisli temeljne geometrijske likove, kružnicu i kvadrat, njihovi su neznani graditelji širili taj zadani prostor usklađujući ga s potrebama kršćanskoga kulta. Od centralnog jednoapsidnog tipa nastaje četverolisno-križni tloris (Sv. Križ u Ninu). Krug se može rascvjetati u šesterolist, crkvicu sa šest niša (Sv. Trojica pokraj Splita, Sv. Marija u Trogiru), dapače, u osmerolist (Ošlje). Crkvice uzdužna tlorisa omogućavale su još veću raznolikost oblika. Vanjske površine jednobrodnih građevina mogle su se raščlaniti lezenama, pa

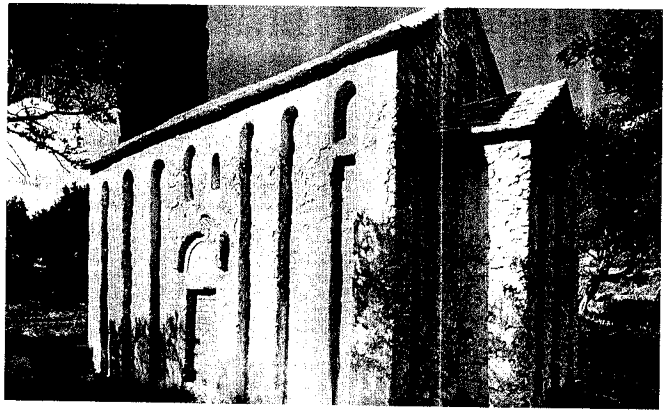

Crkva sv. Jurja u Radunu kod Kaštel Starog longitudinalna je jednobrodna građevina iz druge polovice X. ili početka XI. stoljeća. Vanjski zidovi crkve raščlanjeni su izduženim, plitkim nišama i lezenama. Apsida je pravokutna, a vanjski zidovi, podignuti od nepravilno lomljenih komada kamena, prekriveni sa žbukom.

je igra svjetla i sjene prividno širila njihove skučene zidne plohe (Sv. Juraj kraj Kaštel Starog). Često je njihov jednobrodni prostor bivao obogaćen kupolom što je jače isticala vertikalu crkvice (Sv. Nikola kraj Selca na Braču). U nekima su se, pak, spajala oba načina likovne razigranosti (Sv. Petar u Priku kod Omiša).[108]

Ljepota predromaničkih crkvica na istočnom Jadranu, dakle, nije bila istovjetna s monumentalnošću građevine. Ona je izvirala iz raznolikosti njihovih oblika. Iz sposobnosti graditelja da i skromnim prostorima dadu privid veličine. Jednostavnim dodavanjem stupovlja nastajale su male trobrodne bazilike, često istaknute kupolom, pa se uski prostor jednobrodnih crkvica vizualno širio (Sv. Barbara u Trogiru). I napokon, smijemo pretpostaviti da je ugođaj što je vladao njihovim interijerima bio ravan ljepoti njihovih vanjskih oblika.

Beskonačnost pletera

O unutarnjem izgledu starohrvatskih, predromaničkih crkvica uglavnom svjedoče samo ostaci njihova kamenog namještaja. Od stotinjak crkvica veći je broj do danas zadržao svoj izvorni volumen, ali ni u jednoj od njih nije sačuvana njezina oprema. Ne znamo, na primjer, kako su izgledale njihove unutarnje zidne plohe. Jesu li bile oslikane? Čime ukrašene? Na prvobitnom je mjestu ostala samo jedna oltarna pregrada, u crkvici sv. Martina u Splitu. Doživljaj je predromaničkih interijera nužno zastrt nepoznatim, ali ipak, i sačuvani ostaci jasno upućuju na njihove značajke.

Temeljni im je ugođaj davala pleterna ornamentacija što je raskošno prekrivala najistaknutije dijelove njihova kamenog namještaja. Pleterom su se nastojale što više ispuniti sve njegove ravne površine. Likovna osjećajnost predromaničkog majstora zazire od neukrašene plohe, od praznine nepostojanja. Oltarne pregrade, pluteji i ciboriji, oltari i amboni, krstionice i kamenice za posvećenu vodu, zatim konstruktivni dijelovi građevina, prozorske tranzene, konzole i kapiteli, nadvratnici i dovratnici, pa i sarkofazi itd. bijahu ukrašeni pleterom s geometrijskim i biljnim motivima. Kamena se ornamentacija gibala od jednostavne troprute pletenice prema složenim prepletima što su stvarali pleternu mrežu na većim površinama spomenikâ, primjerice na plutejima oltarnih pregrada. Predromanički pleterni ukras još ne poznaje ljudski lik. Geometrijskoj beskonačnosti prepleta klesar dodaje biljne elemente, lozice, palmete, rozete. Na središnje dijelove spomenika, prije svega na zabat oltarnih pregrada postavlja križ, a uza nj dodaje ptice što simbolički zoblju grozdove božanske riječi.[109]

[108] Tipološka razdioba: Marasović 1978; Marasović 1984; usp. Fisković I. 1985; Jurković 1985.

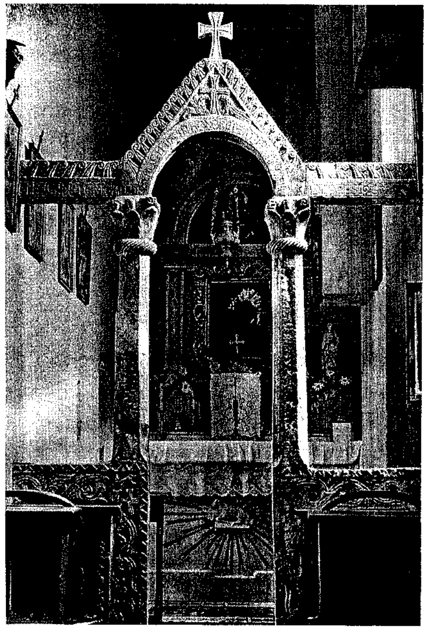

OLTARNA PREGRADA: SV. MARTIN U SPLITU

Jedina predromanička oltarna pregrada koja je do danas ostala na izvornom mjestu, u prvobitnoj ulozi, jest ova u crkvici sv. Martina u Splitu, u adaptiranom prostoru nekadašnjeg hodnika nad vanjskim dijelom sjevernih vrata Dioklecijanove palače. Pregrada potječe iz XI. st., a sastavljena je iz dviju vodoravnih kamenih greda i trokutastog zabata koje podržavaju stupovi s kapitelima. Gornji rub gredâ i zabata ukrašen je nizom predromaničkih kuka. U središtu zabata je križ a ispod njegove poprečne grede (antene) nalaze se dva životinjska lika, grifon i golubica. Uz donji rub gredâ i zabata teče natpis:

"HOC IN TEMPLO PATROCINIA IN HONORE BEATI MARTINI AC GENITRICIS DEI MARIE S(an)C(t)IQ(ue) G(regorii) P(a)P(e)", tj.

"U ovom se hramu štuju moći blaženoga Martina i Majke Božje Marije i Svetoga Grgura pape",

što pokazuje da je crkvica bila posvećena sv. Martinu, Bogorodici i papi Grguru I. Velikome.

U prostoru crkvice središnje je mjesto zauzimala oltarna pregrada, s oblim ili šiljatim, trokutnim zabatom. Ona je dijelila svetište od prostora što je bio namijenjen vjernicima. Zabat s lukom usmjeravao je njihov pogled prema oltaru pod apsidom, duhovnom žarištu građevine. Oltarnoj pregradi se često dodavao i natpis koji je spominjao utemeljitelja ili svetačkog zaštitnika crkvice. Natpis se pružao donjim poljima gredâ i luka zabata, na središnjem i najistaknutijem mjestu čitava prostora. Simbolika pleternih gibanja, višebojnost njihovih površina, s tamnocrvenim, modrozelenim i sivkastim bojama, na žutozlatnoj površini, spajala se s latinskim pismenima natpisa što je rastegnut lebdio pred očima vjernikâ. Natpis je trajno svjedočio o istaknutim ljudima, često i o hrvatskim vladarima, i o njihovoj vjeri. U unutarnjosti crkvicâ vladao je sklad prostora, slike i riječi. Skromni prostor građevine bio je oplemenjen stvaralaštvom.

Jedinstvo prostora

Predromaničke crkvice "slobodnih oblika", s rano razapetim svodovima nad njima i pleternim ukrasom, rastu iz graditeljskih i likovnih uzora kasne antike što ih je čuvala

[109] Karaman 1930, 73-117; Karaman 1952 (u izd. 1986: 82-89); Starohrvatska baština, XI-XII; Peković-Gattin, 228-230; Rapanić 1987, passim.

PLETERNI ZNAMENOVI: PAUN I GROZD (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu: zabat iz Uzdolja kod Knina, 895; detalj oltarnog ciborija iz crkve sv. Marte u Bijaćima kod Trogira, IX. st.)

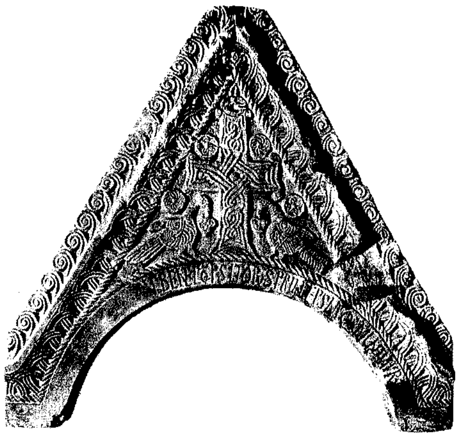

Trokutni zabat, središnji dio oltarne pregrade iz Uzdolja kod Knina, ukrašen je na vanjskom rubu nizom kuka i troprutastim, uzajamno presječenim, lukovima. Uz donji rub zabata uklesan je natpis, datiran godinom 895, koji počinje na desnoj vodoravnoj gredi. Natpis svjedoči da je crkvu ili njezin kameni namještaj dao 895. god. podignuti knez Muncimir:

"+ OCTINGENT[orum] [non]AGINTA ET Q(ui)NQ(ue) [an]NORUM D(omi)NI FERE T(...) DEN[...] [h]IC BENE CO(m)P(o)S(u)IT OPUS PRINCEPS NA(m)Q(ue) MUNCYMIR [...]", tj.

"+ Osamsto devedeset i pete godine [...] ovo je djelo sretno dao izraditi knez Muncimir."

U središte zabata postavljen je križ od troprutasta pletera. Ispod njegove grede s obje strane uklesane su dvije ptice koje u kljunu drže grozd.

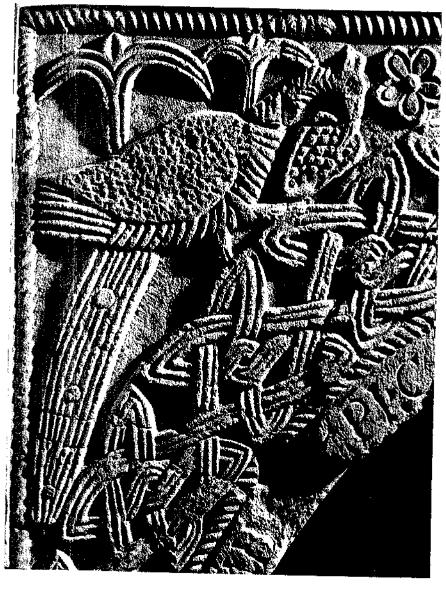

Četverostrani ciborij iz crkve sv. Marte u Bijaćima kod Trogira nastao je, po svoj prilici, u IX. stoljeću. Na detalju strane ciborija posred pleternih motiva postavljen je raskošni paun koji zoblje grozd.

umjetnička baština istočnojadranskih gradova.[110] U njihovim se značajkama u isti mah zrcale društvene mogućnosti što ih je istočni Jadran posjedovao ulazeći u srednjovjekovno doba. Intelektualni i materijalni uvjeti života bijahu se tada u njegovim gradskim središtima spram kasnoantičke epohe bitno stegnuli. Kada je u IX. stoljeću predromanički graditelj počeo podizati nove crkvice u dalmatinskim gradovima i na njihovim agerima, kasnoantička mu je baština mogla biti samo dalekim, jedva dostižnim uzorom. Od te je baštine mogao preuzimati samo pojedine graditeljske elemente u tlocrtu i oblicima, te ukrasne motive u skulpturi. Svoje je djelo morao usklađivati s društvenim i materijalnim mogućnostima što ih je gradska zajednica u tom času imala. Pa ipak, ta činjenica nije prigušila rascvat predromaničke umjetnosti, dapače, ona je u času uspona iskazala i važne društvene značajke.

Predromaničko crkveno graditeljstvo devetoga i desetoga stoljeća podjednako se razvijalo na oba politička područja ranog hrvatskog srednjovjekovlja, u gradovima bizantske Dalmacije i na prostoru kneževske i kraljevske Hrvatske. U graditeljskim oblicima predromaničkih crkvica i u njihovoj likovnoj opremi nema primjetnijih razlika između ta dva, politički različito obilježena, područja. U prosudbi o društvenim smjernicama u ranom srednjem vijeku na istočnom Jadranu ta je pojava od iznimne važnosti. Predromanička umjetnost jednako je plod kasnoantičke, romanske urbane baštine i poleta što ga je iskazivala mladost hrvatskog, u osnovici ruralnog društva. Jedinstveni predromanički prostor na istočnom Jadranu nedvojbeno je važnom pojavom u dugom, složenom procesu sraštavanja između istočnojadranskih gradova i njihova zaleđa. Odnosi između gradova bizantske Dalmacije i kneževske Hrvatske postajali su boljima upravo u posljednjim desetljećima IX. stoljeća, u razdoblju kada su i u gradovima i u zaleđu niknuli mnogobrojni predromanički spomenici. Ako je hrvatsko zaleđe i dalmatinski grad od početka IX. stoljeća prije svega spajala pripadnost zajedničkom kršćanskom prostoru, ublažavanje političkih napetosti, najvjerojatnije djelovanjem Bazilijeva tributa mira, olakšalo je uzajamno komuniciranje ljudi i napokon stvaranje jedinstvenog prostora predromaničke umjetnosti.[110a]

U podizanju predromaničkih crkvica na hrvatskom kneževskom i kraljevskom području u IX. i X. stoljeću i u njihovu ukrašavanju pleternom skulpturom svakako je istaknutom bila uloga majstorâ iz dalmatinskih gradova, ali je ipak važno reći da hrvatsko zaleđe i u graditeljstvu i u skulpturi dostiže, ili barem u potpunosti prihvaća, stvaralačku razinu starih jadranskih središta. Nipošto ne valja zanemariti fundamentalnu važnost tog čina. Grad i zaleđe zajednički uključuju predromaničku umjetnost hrvatskoga srednjovjekovlja u ranoeuropsku likovnu topografiju. U razlaganju o komunikacijskim djelovanjima u ranom hrvatskom srednjovjekovlju ta činjenica ima najvišu vrijednost.

Prema romanici

Prvi znakovi o preobrazbi europskog društva, o sve primjetnijem rastu što je ubrzo nakon godine 1000, prema riječima kroničara Raoula Glabera, počeo prekrivati europ-

[110] Rapanić 1985; Rapanić 1987.

[110a] O djelovanju Bazilijeva *tributum pacis* na odnose dalmatinskih gradova sa zaleđem i na širenje predromaničke umjetnosti: Rapanić 1985, 21-23; Rapanić 1987, 70-71. Razmatrajući antičku urbanističku baštinu i ranosrednjovjekovnu umjetnost na istočnom Jadranu, Suić 1976. zaključuje da je "riječ o jednom jedinstvenom kulturnom horizontu" u "preživjelim antičkim gradovima" i u gradskom zaleđu (256).

ski Zapad, "bijelim plaštem crkava" romaničkoga sloga, doprli su u sredini XI. stoljeća i do istočnog Jadrana.[111] Kako je ranije istaknuto, novi se život osjetio u njegovim gradskim središtima, odjekujući i prema seoskom zaleđu. Tada su u njima utemeljni novi benediktinski samostani, prema zaleđu su se počeli širiti prvi veliki zemljišni posjedi, postavljena je početna osnovica budućeg demografskog rasta. Nova strujanja osjetila su se i u pismenosti i u likovnom stvaralaštvu. Dalmatinska beneventana ulazi u razdoblje pune zrelosti, nova, ranoromanička gledišta iskazuju se u graditeljstvu i kiparstvu. U apstraktno geometrizirani predromanički pleter u XI. stoljeću ulazi ljudski lik. Ranoromanička figuralna skulptura još uvijek je bojažljivo plošna, ali pluteji iz zadarske Sv. Nediljice ili plutej iz splitske krstionice, s prikazom hrvatskoga kralja, već nagovještavaju dinamiku romaničkih oblika. Novi ritmovi društvenog rasta zrcale se i u crkvenom graditeljstvu. Umjesto prostorno skučenih predromaničkih crkvica, od sredine XI. stoljeća podižu se nove, prostranije trobrodne bazilike. I na dalmatinskom (Sv. Petar u Drazi na Rabu) i na hrvatskom političkom prostoru (Sv. Petar i Mojsije u Solinu, Crkvina i Sv. Cecilija u Biskupiji kod Knina).[112] Na pragu romanike komunikacijski se obzor umjetničkog stvaranja u Hrvatskoj primjetno proširio.

Romaničke i gotičke spone

Ako bismo predromaničku umjetnost na istočnom Jadranu mogli samo uz stanovit oprez uključiti u mrežu umjetničkih djelovanja na širem jadranskom prostoru, Hrvatska je u epohi romanike i gotike postala sastavnim dijelom europskih umjetničkih gibanja. Prostor likovnog stvaranja najprije se proširio na sámom području hrvatskih zemalja. Predromanika je bila ograničena na istočnojadranski obalni pojas, zalazeći nešto jače u zaleđe samo između Zrmanje i Cetine, a romanika se od XII. stoljeća dalje proširila na sav hrvatski prostor od Drave do Jadrana. Doduše, istočnojadranski su gradovi u epohi romanike bili područjem najvažnijih ostvarenja. Komunikacijski pogodno smješteni, gospodarski napredni, najširih intelektualnih obzora dalmatinski gradovi prije svih drugih imaju dovoljno snage za podizanje novih, romaničkih katedrala i crkava. Katedrale u Rabu, Senju, Zadru, Trogiru i Dubrovniku, crkva sv. Krševana u Zadru ili, pak, zvonici samostana sv. Marije u Zadru, rapske i splitske katedrale znakovi su romaničkog poleta što se između XII. i XIV. stoljeća razlio istočnim Jadranom. Ali romanički su spomenici nastajali i u kontinentalnoj Hrvatskoj, prije svega u Slavoniji (prva zagrebačka katedrala, porušena 1242. god.; templarska crkva u Glogovnici).[113] Premda i brojčano i vrsnoćom ostvarenja skromnija od istočnojadranske, topografija romaničkih spomenika u Slavoniji veoma je važna zbog toga što uključuje čitavo područje hrvatskih zemalja u prostor romaničkog Zapada. Kao i u drugim područjima intelektualnog razvoja, Hrvatska se, dakako, i svojom romanikom nalazila na jugoistočnom okrajku, što znači na sámom graničnom području europsko-mediteranskog Zapada, ali su je uza nj ipak vezivale čvrste romaničke, nešto kasnije i gotičke spone.[114]

---

[111] Lopez 1978, 182; Duby 1976b, 163.

[112] Karaman 1930, 62-72; Karaman 1943, 70-72, 80-82; Prijatelj 1954; Karaman 1952. (u izd. 1986: 80-81); Petricioli 1960b; Starohrvatska baština, 40-43, 48-60 (komentar: 101-102, 103-104); Marasović 1978, Tabla XLII-XLIV; Jurković 1992.

[113] Karaman 1952. (u izd. 1986: 101-104); Prelog 1960, 95-97.

[114] Le Goff 1974, karta VI: "Romanički Zapad", sa samo dva označena lokaliteta s romaničkim graditeljstvom u Hrvatskoj (Zadar, Trogir).

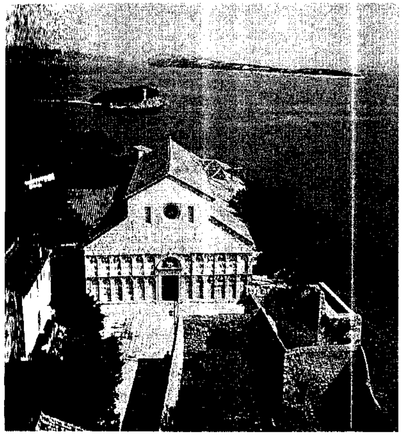

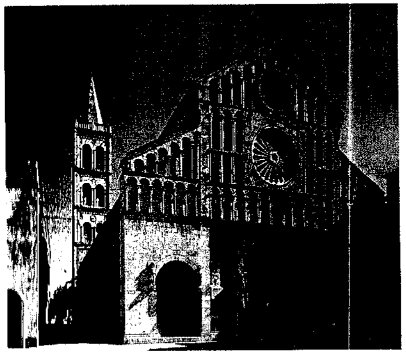

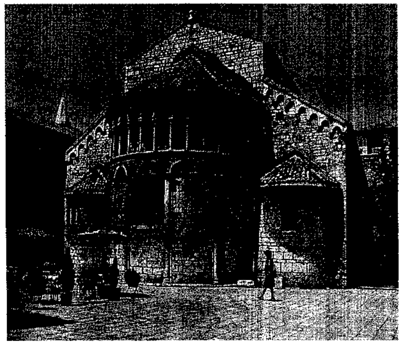

Trobrodna romanička katedrala sv. Marije u Rabu podignuta je u XII. st. na mjestu ranokršćanske crkve. Na njezinu pročelju, sagrađenu od izmjenično postavljenih redova bijelog i ružičastog kamena, dva se niza slijepih arkada skladno suprotstavljaju strogoj, jednostavnoj plohi zabata. I zadarska katedrala sv. Stošije podignuta je na mjestu ranokršćanske trobrodne bazilike koja je u XII. i XIII. st. produžena i pregrađena u romaničkom slogu, a posvećena 1285. godine. Njezino pročelje, oplemenjeno kamenom plastikom, temeljito se razlikuje od pročelja katedrale u Rabu. Donji je dio pročelja jednostavniji, dok njegov gornji dio, s velikom romaničkom rozetom u središtu i manjom rozetom u zabatu, obilježavaju skladni nizovi romaničkih arkada, s jednostrukim i dvostrukim stupićima. Trobrodna romanička crkva sv. Krševana u Zadru, posvećena 1175. god., pak, još je jednostavnijega pročelja od onoga na rapskoj katedrali, ali se zato istančanom ljepotom ukrasa ističu njezine apside, navlastito središnja, sa skladnom galerijom od polukružnih arkada na vitkim stupićima.

Romanika se na hrvatskom području razvila otprilike jedno stoljeće i pol nakon njezine pojave na Zapadu. Približno toliko je trebalo i gotici da bi doprla do Hrvatske. Ali osim te kronološke podudarnosti, razvoj je gotike na hrvatskom području bio u mnogočemu različit od romaničke umjetnosti. Prije svega razlikovali su se prostori romanike i gotike u Hrvatskoj. Dok su romanički spomenici bili više smješteni na istočnom Jadranu, pa je tu i nastala skupina romaničkih katedrala, gotika je bila ravnomjernije raspršena na čitavom hrvatskom prostoru, ali je zato velikih gotičkih spomenika u Hrvatskoj bilo manje nego romaničkih. Idućom je važnom značajkom bilo njihovo vremensko i stilsko prožimanje. Romanika je na istočnom Jadranu vladala oko tri stoljeća. U stambenom graditeljstvu dalmatinskih gradova još u XIV. stoljeću prevladava romanički slog. Gotički spomenici na istočnom Jadranu rijetki su i skromni u usporedbi sa sjajem romaničkih. Prije početka XV. stoljeća i dolaska kićene mletačke gotike u Dalmaciju to su, primjerice, jednostavne crkve tzv. prosjačkih redova.[114a] Ali gotički se osjećaj svejedno već u XIII. stoljeću počeo probijati u spomenike romanike. Zvonik splitske katedrale po stilskim je obilježjima romanički, jer se podiže u romaničkom XIII. i XIV. stoljeću, ali se u izduženosti njegovih vertikala, u vitkosti njegovih romaničkih bifora jasno naslućuje duh gotike. I palača obitelji Ciprianis u Splitu, na uličnom raskrižju pred zapadnim vratima Dioklecijanove palače, dobila je na kutnom pročelju još potkraj XIV. stoljeća dvije prelijepe romaničke heksafore, ali i njihova izduženost blago odaje gotička duhovna i stilska nagnuća. Gotika se u dalmatinskim gradovima rascvala tek u prvim desetljećima XV. stoljeća, pod jakim utjecajem mletačke "cvjetne gotike". U tom razdoblju pročelja plemićkih palača dobivaju gotičke trifore i kvadrifore po uzoru na mletačke palače, ali već od sredine XV. stoljeća u epohu gotike prodiru prvi odjeci renesanse. Gotičko-renesansna simbioza obilježit će i najljepši spomenik hrvatske gotike uopće, šibensku katedralu, jedinu na istočnom Jadranu koja se, barem u prvoj etapi, podiže u gotičkom slogu. U zaleđu je bilo drukčije, prodor gotike bijaše brži. Dok je na Jadranu još vladala romanika, u Slavoniji su se podizale gotičke sakralne građevine. U drugoj polovici XIII. stoljeća počinje se graditi nova zagrebačka katedrala, a oko 1300. god. podiže se cistercitska crkva u Topuskom itd.[115]

I napokon, prostorni odnosi romanike i gotike na hrvatskom području uvjetuju i njihove odnose sa zapadnoeuropskom umjetnošću. Naime, hrvatska se romanika prije svega svojim razvojem na istočnom Jadranu uključivala u raster europske romanike, a gotički su spomenici spajali gotovo čitav hrvatski prostor s gotičkim Zapadom. Unatoč toj razlici, Hrvatska je od XII. do XV. stoljeća, u epohi romanike i gotike, bila jakim sponama uključena u prostor zapadne umjetnosti.[116] U razvijenoj lepezi misaonih komunikacija što su hrvatski prostor u srednjem vijeku spajale s europsko-mediteranskim Zapadom likovno je zajedništvo nedvojbeno bilo jednom od najvažnijih sastavnica. U oblikovanju društvenog identiteta, ali i u stvaranju europskog obzora u hrvatskom srednjovjekovlju, romaničke i gotičke spone vrše onu ulogu što će je u kasnom srednjem vijeku vršiti hrvatska latinistička književnost.

[114a] Najljepši, do danas u izvornom obliku sačuvani, primjer ranog franjevačkog graditeljstva na istočnom Jadranu je crkva sv. Franje u Puli, podignuta na početku XIV. stoljeća. To je romaničko-gotička dvoranska crkva s troapsidalnim svetištem i krovištem na gredama, bez stropa, jednostavnih, strogih oblika, gotovo bez ikakvih ukrasa, izuzevši lijepi portal na njezinu pročelju (ELU 4, Zagreb 1966, 36; Maračić 1992, 105-108).

[115] Karaman 1933, 10-63; Karaman 1952. (u izd. 1986: 119-121, 131-138); Prelog 1960, 100-108; Petricioli 1972; Buljević, Sjene, sl. 20. (palača de Ciprianis u Splitu).

[116] Usp. Le Goff 1974, karta VII: "Gotički Zapad", bez ijednog označenog lokaliteta s gotičkim spomenikom na hrvatskom prostoru.

Buvina i Radovan

Romaničko graditeljstvo XIII. stoljeća u Hrvatskoj okrunjuje skulptura majstorâ Buvine i Radovana. Djela obojice majstora nalaze se na dalmatinskim katedralama. Buvina 1214. god. postavlja drvene vratnice na ulaz splitske katedrale, Radovan 1240. god. podiže temeljni dio portala trogirske katedrale. Brojne su njihove srodnosti, ali još više i posebnosti što razlikuju dvojicu majstora. Zajedničko im je najprije društveno okružje njihovih ostvarenja. Buvinine vratnice i Radovanov portal znakovi su komunalnog poleta što su ga dva susjedna grada dosegla u prvoj polovici XIII. stoljeća. Samosvijesti i dozrele snage što će se jednako tako iskazati i u kroničarstvu Tome Arhiđakona u sredini tog istog stoljeća. Zajednički bijaše i temeljni cilj njihovih djela. Na najistaknutija mjesta katedralâ, na njihove ulaze, gdje bijaše duhovno žarište cjelokupnoga grad-

ROMANIČKA SKULPTURA: BUVINA I RADOVAN (Andrija Buvina, vratnice katedrale u Splitu, 1214; Radovan, portal trogirske katedrale, 1240)

Drvene vratnice majstora Buvine postavljene su na glavni ulaz u splitsku katedralu godine 1214. Na svakom krilu vratnica nalazi se po 14 udubljenih polja koja su međusobno odvojena ukrasnim trakama. Svako udubljeno polje oivičeno je izrezbarenim okvirom. Na 28 polja prikazani su prizori iz Evanđelja o Kristovu životu, od *Blagovijesti* na prvom polju, u gornjem lijevom kutu lijevoga krila, do *Uzašašća* u gornjem desnom kutu desnoga krila vratnica.

Raskošni portal oko zapadnih vrata trogirske katedrale, najvrsnije djelo romaničke skulpture na hrvatskom prostoru, majstor Radovan je podigao godine 1240, kako se to ističe na natpisu koji je uklesan na pragu podno lunete:

"FUNDATUR VALVE POST PARTUM VIRGINIS ALME PER RADUANUM CUNCTIS HAC ARTE PRECLARUM UT PATET EX IPSIS SCULPTURIS ET EX ANAGLIPHIS ANNO MILLENO DUCENO BISQ(ue) VICENO PRESULE TUSCANO FLORIS EX URBE TREGUANO", tj.

"Ova vrata podiže Radovan najbolji od svih u ovoj umjetnosti, kako očituju kipovi i reljefi, godine 1240. poslije poroda časne Djevice, a za biskupovanja Toskanca Treguana iz Firence" (Fisković C. 1965).

skog prostora, postaviti evanđeoske prizore iz Isusova života, izrađene u drvu i kamenu. Skulpturom istaknuti duhovni prostor katedrale i doživljaj vjernikâ učiniti vizualno jačim.

Različit je bio prije svega prostor njihovih skulptura. Prostor i zidne površine splitske i trogirske katedrale bitno su usmjerili stvaralaštvo Buvine i Radovana. Svojim unaprijed određenim prostorom carskog mauzoleja splitska katedrala bijaše iznimna među dalmatinskim katedralama. Dok su graditelji zadarske katedrale, na primjer, mogli stvarati razigrano pročelje s nizom slijepih arkada i raskošnom rozetom, a Radovan slobodno oblikovati svoj kameni portal, pročelje je splitske katedrale bilo nepristupačno bilo kakvoj kamenoj plastici romaničkog umjetnika. Na strogo jednostavnom zidu mauzoleja ne može odjeknuti dlijeto klesara. Sâm je ulaz u katedralu već ukrašen izvornom carskom plastikom. Stoga Buvina ne može stvarati raskošni cvijet portala oko ulaza u katedralu, kako to kasnije čini Radovan. On može samo popuniti već zadanu praznu plohu ulaza u nekadašnji carski mauzolej. U dvadeset i osam polja drvenih vratnica Buvina urezuje prizore što teku od Isusova rođenja do smrti. Spram Radovanova portala što neprekidno stoji okrenut očima vjernikâ, ljepota je Buvininih vratnica u stanovitom smislu samozatajno prigušena. Rastvorene vratnice skrivene su od posjetitelja upravo u času kad on prilazi katedrali i kada bi one trebale biti u žarištu njegovih pogleda. Tek u času zatvaranja vratiju, kada se prekida komunikacija između katedrale i okolnog prostora, vratnice majstora Buvine preuzimaju prostornu i likovnu ulogu što je vrše razigrana pročelja i portali romaničkih katedrala.

Radovanov je zadatak bitno drukčiji. Kameni portal postavlja oko glavnih, zapadnih vrata trogirske katedrale. Plastika je Radovanova portala sadržajno bogata, likovno raskošna. Dva četvrtasta stupca nose lukove pod kojima se smjestila luneta. Unutar njih postavljeni su nadvratnik i dovratnici. Portal uokviruju likovi Adama i Eve, a na ponešto uzdignutim konzolama leže dva lava. I Radovan na reljefima portala prikazuje prizore iz Isusova života, od rođenja do smrti i uskrsnuća, ali je tematski širi od Buvine. U prikaze mjeseci unosi prizore iz ljudske svakodnevice ocrtavajući ih neposrednom živošću težačkih radova. Buvina je, četvrt stoljeća prije, dalek od snage života što je iskazuju Radovanovi reljefi i njihovi ljudi. Obojica grade na baštini kasne antike, od uresnih traka što im Buvina nalazi uzor na portalu hrama Dioklecijanove palače, do utjecaja antičkog kiparstva na Radovanovo oblikovanje, ali Buvina jače od Radovana ostaje u ozračju domaćeg tla i njegovih likovnih dosega. Plošnost njegovih reljefa i nejasno oblikovanje likova, njihova ukočenost i nedostatak pokreta upućuju na vezu s ranoromaničkom plastikom. Radovan, pak, osluškuje likovna zračenja jadranskog bazena, pa u portal ugrađuje apulijske i lombardijske utjecaje što ih oplođuje snagom vlastita stvaralaštva. Radovanov se umjetnički i komunikacijski obzor u sredini XIII. stoljeća naglo proširio.[117] Dva stoljeća nakon Radovanova poleta konačnu sintezu ostvaruje Juraj Dalmatinac.

Na kraju srednjovjekovlja: Juraj Dalmatinac

Zadranin Juraj Matejev pojavljuje se u umjetnosti istočnog Jadrana godine 1441. Sklopivši, kao već zreo umjetnik, ugovor sa šibenskom komunom, postao je protomajstorom šibenske katedrale. Na natpisu, postavljenu na polupilonu njezine apside, sâm je sebe nazvao "Dalmatincem" (Dalmaticus), ističući time svoje regionalno podrijetlo i vezu s domaćim, hrvatskim tlom. U idućih tridesetak godina, do majstorove smrti 1473. god., taj se dodatak Jurjevu imenu pokazao opravdanim. Usredotočivši u svojemu djelu napore naraštajâ u hrvatskom srednjovjekovlju, Juraj je umjetnički razvoj dalmatinskih gradova, njihovo graditeljstvo i kiparstvo doveo do vrhunca. Označio je potkraj srednjeg vijeka završnu etapu u umjetničkom oblikovanju na istočnom Jadranu.

Ako bismo ovdje, pristupajući razdoblju Jurja Dalmatinca, obuhvatili jednim pogledom razvoj srednjovjekovnoga graditeljstva i kiparstva na obalnom dijelu hrvatskih zemalja, pokazalo bi se da se on očitovao u mijeni dugih, prigušenih etapa sazrijevanja i naglog rascvata u djelatnosti najvećih.

U graditeljstvu i kiparstvu razvoj teče u sporom ritmu od predromaničkih i ranoromaničkih početaka do Buvine i zatim u naglom pomaku od Buvine do Radovana. U tom je razdoblju skulptura u dalmatinskim gradovima otprilike onoliko napredovala koliko je i ustrojstvo dalmatinskih gradova doseglo visoku razinu društvene zasebnosti. U djelu Jurja Dalmatinca, pak, dva stoljeća pošto se komunalnom sazrijevanju pridružio

117 Karaman 1938; Karaman 1952. (u izd. 1986: 110-116); Karaman 1960; Fisković C. 1965; usp. Duby 1977, 109-227.

Radovan, usredotočuje se iduća, zaključna etapa društvenog i umjetničkog rasta, i ovoga puta u tišini sazrijevanja što je potrajala dva stoljeća. U času kad Juraj Dalmatinac dolazi u Šibenik, u dalmatinskim gradovima što su već nekoliko desetljeća bili pod vlašću Mletaka, još nije bila presahnula materijalna snaga, izrasla u doba anžuvinske konjunkture na istočnojadranskoj obali. Njihov duhovni polet i žudnju za umjetničkim oblikovanjem urbanog prostora još nisu bile prigušile tegobe što će gradove pritisnuti tek nakon godine 1500. Stoga su gradska vijeća, plemićke obitelji i crkvene ustanove mogli rado prihvatiti majstora što se vrsnoćom, najvjerojatnije, već bio istaknuo u Mlecima. U sredini XV. stoljeća Juraj Matejev mogao je ostvariti prostornu i likovnu sintezu sveukupne istočnojadranske umjetnosti.

Prostorna i likovna sinteza

Snagu Jurjeve umjetnosti iskazao je već i prostor njegova djelovanja. Svoja je djela stvarao u dalmatinskim gradovima, od Paga do Dubrovnika, ali i na zapadnoj, talijanskoj obali Jadrana. Dok je Radovanova umjetnost mogla odjeknuti samo u susjednom Splitu, Juraj je svojim djelovanjem spojio veći dio jadranskog prostora. Njegovim životnim djelom bila je šibenska katedrala. Ona se bila počela graditi prije Jurjeva dolaska u Šibenik, dovršit će je drugi nakon njegove smrti. Unatoč tome, on joj je dao graditeljsku zamisao i vlastiti duhovni, umjetnički pečat. Ali ni grad, u kojemu je podizao svoje životno djelo, nije bio mogućnostima toliko širok da bi mogao posve obujmiti Jurjevu stvaralačku snagu. Zato se od Šibenika pomiče prema drugim dalmatinskim gradovima. Napose je bogatom bila njegova djelatnost u Splitu, gdje je podjednako radio na plemićkim palačama, oplemenjujući njihova pročelja (velika palača obitelji Papalić s raskošnom kvadriforom), i u crkvama (kapela sv. Staša u katedrali). Najjužnije je dopro do Dubrovnika, gdje je radio na Minčeti, ali se ni tu nije završavao njegov stvaralački prostor. Odnjegovan već na početku u jadranskom središtu, Veneciji, i njegov je obzor bio jadranski. Na samoj sredini XV. stoljeća prelazi Jadran i u Anconi podiže neka od svojih najboljih djela, Ložu trgovaca (Loggia dei Mercanti) i portal franjevačke crkve.[118]

Prostornoj širini djelovanja odgovarala je Jurjeva izražajna, umjetnička sinteza. Kiparski nauk stekao je u Veneciji, u ozračju "cvjetne gotike" što se upravo tada nezadrživo širila dalmatinskim gradovima. Gotičkom je slogu ostao trajno privržen, ali kako je stvarao na razmeđu epohâ, njegov je umjetnički duh bio otvoren i novim, renesansnim strujanjima. U zadani repertorij gotičke plastike unosi bujnost i pokret oblikâ. Njegovi su vijenci od hrastova lišća pognuto uznemireni zamasima vjetra. Kapiteli s ispreletenim lišćem nalikuju mu plamenoj buktinji. Poput Radovana, i Juraj u svoja djela unosi životni dah svakodnevice. U nizu glavâ, što ih je isklesao duž vijenca na apsidi šibenske katedrale, ovjekovječeni su likovi ljudi što bijahu posvuda oko njega. Na kraju razvojnog luka hrvatskog kiparstva, što vodi od ranoromaničkih pluteja, preko Radovana do Jurja Dalmatinca, pojavio se pod udarcima majstorova dlijeta najčišći izraz ljudske nutrine. Juraj Dalmatinac je tako na izmaku srednjeg vijeka u svojoj umjetnosti spojio dostignuća proteklosti i širinu novih gledišta što su tada na istočnom Jadranu i na hrvatskom prostoru općenito postajali sve primjetnijima u različitim područjima društvenog razvoja.

---

[118] Karaman 1933, 45-62; Fisković C. 1963a; Petricioli 1975b; Fisković I. 1981; Kečkemet 1988.

Na kamenom vijencu apsidâ šibenske katedrale Juraj Dalmatinac je uzidao sedamdeset i jednu ljudsku glavu, odijelivši ih uzajamno ornamentiranim poljima.

Dalmatinčeve glave uzete su iz gradske svakodnevice koja je okruživala majstora. Tusta, zadovoljna lica i izražajni profili posve su individualizirani, s pogledima upercnim na sve strane, kao da su se na vijenac apsidâ popeli izravno sa šibenskih trgova i uskih uličica što se spuštaju prema luci.

Od kodeksa do tiskarstva

Dok se likovno stvaralaštvo na hrvatskom prostoru od XII. stoljeća dalje gibalo od romanike, preko gotike prema renesansi, sazrijevala je na njemu i umjetnost riječi. Usporedo sa sazrijevanjem umjetničkog izraza ona je u tom razdoblju ostvarila i fundamentalni pomak od kodeksa do tiskarstva i knjige. Tridesetak godina nakon Gutenbergova izuma i tiskanja prve knjige, Biblije, nastao je i hrvatski prvotisak: godine 1483. tiskan je glagoljski Misal. Hrvatska se time uključila u tek rođenu europsku komunikacijsku mrežu – tiskarstvo i gibanje knjige.

Taj izvanredno važni pomak od srednjovjekovnog kodeksa do tiskane knjige bio je, razumije se, prije svega znak tehnološkog napredovanja. Ali njegova se važnost nipošto ne iscrpljuje u čistoj tehnologiji, kolikogod i ta činjenica, sáma za sebe, bila dragocjena. Taj je pomak istodobno bio i dubokom društvenom promjenom. Ona je zadirala u mentalno ustrojstvo srednjovjekovlja, oblikovala i mijenjala svakodnevno ponašanje ljudi. Dok je ranosrednjovjekovni kodeks bio u sámom središtu liturgičkog kolektivizma, tiskana je knjiga ulazila u osobni svijet pojedinca. Razvoj od kodeksa do knjige jest iskaz društvene preobrazbe što se vršila stoljećima, u dugim procesima, i napokon oblikovala na kraju srednjeg vijeka. Izlazak pojedinca iz okrilja mnoštva što ga je u duhovno biće Zapada, kao temeljnu oznaku novog vremena, konačno ucrtao pokret humanizma, očitovao se i u mogućnosti posjedovanja knjige. Nakon Gutenberga knjiga je postala jeftinijom, bližom, pristupačnijom. Teško je zamisliti dalekosežniju društvenu promjenu od ove. Da bi se do nje doprlo, bilo je nužno dugo vrijeme srednjovjekovlja. Na početku tog razvojnog luka bijaše dragocjeni, mukotrpno pisani kodeks.

Znak ljubavi

Ranosrednjovjekovni kodeks, što ga samozatajno ispisuju neznane ruke u samostanskim skriptorijima, tim "svjetlostima u noći" (Le Goff), bijaše više od svega drugoga znakom ljubavi. Skriptorska ruka nastoji ljepotom pisma i umjetničkom opremom kodeksa svjedočiti o Božjoj riječi. Kodeks nije samo duhovno uzvišen jer pretežno sadrži biblijske i liturgijske tekstove. On nužno mora biti i vizualno lijepim. Skriptor postaje umjetnikom. Beneventanski kodeksi XI. stoljeća što su nastajali u dalmatinskim skriptorijima, jednako kao i karolinški, u idućim stoljećima gotički ili pak glagoljski, ne odlikuju se samo paleografijskom skladnošću nego i ljepotom ukrasâ. Pisar im dodaje raskošno ocrtane inicijale, obogaćuje ih minijaturama, u njih unosi neumatske zapise. Tekstovi kodeksa i ljepota duktusa prožimaju se sa spektrom bojâ u kojem prevladavaju zlatno, modro, crveno. Ljepota kodeksa upravo odražava radost stvaralaštva u samostanskim skriptorijima. U samozatajnom naporu kodeksi su se pisali dugo, mjesecima, neki možda godinama. U takvom će duhovnom ozračju nastajati rukopisni kodeksi do pojave tiskarstva. U lepezi latinskih pisama od karoline do humanistike ili pak u savršenoj ljepoti hrvatske uglate glagoljice i u skladnosti kojom se ističu zapadnoćirilski kodeksi srednjovjekovne Bosne.[119] Duhovni univerzum srednjovjekovlja usredotočen je u kodeksu.

Tako opremljeni, dragocjeni kodeksi nužno su imali kolektivnu namjenu. Riječ Božja u ranosrednjovjekovnom kodeksu bila je upućena zajednici vjernikâ. Beneventanski ili karolinški evanđelistar bio je u samom središtu liturgičkog čina. Crkveni prostor nije mogao biti bez crkvenih knjiga što bijahu teško dostižne. Liturgijski kodeksi pažljivo se bilježe u najstarijim samostanskim ispravama. U kartularu samostana sv. Marije u Zadru zabilježeno je da je samostan u doba opatice Cike posjedovao dvije crkvene pjesmarice (ymnarium) i jedan kodeks s jutarnjim molitvama. Samostan je zacijelo imao i drugih kodeksa jer je ta bilješka nepotpuna, a njezin tekst prekinut, ali jedan drugi kartular, samostana sv. Petra u Selu, svjedoči da su crkve u početku imale samo najnužnije liturgijske kodekse. Petar Crni dariva 1080. god. crkvi sv. Petra u Selu jedan misal, jedan kodeks s mukama svetaca, jedan antifonar za noćnu službu Božju i jedan psaltir, dakle ukupno četiri kodeksa. Postupno se njihov broj u crkvama i samostanima povećavao, što kupnjom, što radom skriptorija ili poklonima. Samostan sv. Petra u Selu posjedovao je na početku XIII. stoljeća, prema bilješci o samostanskoj knjižnici (nota librorum), tridesetak kodeksa. Od vremena Petra Crnog toliko se povećala samostanska zbirka crkvenih knjiga. Taj prividno skromni rast pokazuje dragocjenost kodeksa i objašnjava njihov iznimni položaj u crkvenoj ustanovi.[120] Njihova upotreba nužno bijaše kolektivna, što s gledišta pojedinca znači društveno skučena. Njihovoj ljepoti i znanju riječi pojedinac je mogao prići samo kao dio vjerničkog mnoštva.

Težnja za lijepim, težnja za brzim

U ozračju kolektivnosti liturgičkog čina proteklo je nekoliko prvih stoljeća u povijesti kodeksa na hrvatskom prostoru. Za to su vrijeme jedva primjetno, ali i ustrajno, nicali prvi znakovi novih obzora što će promijeniti duhovni svijet kodeksa. Sve brži razvojni ritam gradskih društava, od XII. stoljeća sve primjetniji na istočnom Jadranu, a zatim i u Slavoniji, tražio je i novo ustrojstvo kodeksa. Dok se ranosrednjovjekovni skriptor nastojao približiti apsolutnoj ljepoti jer je samo ona bila primjerena evanđeoskoj riječi, nova su ponašanja u gradskim zajednicama neizbježno zahtijevala drukčiju, djelotvorniju, bržu pismenost. Težnja za lijepim počela je uzmicati pred težnjom za brzim pisanjem. Moralo se, prije svega, promijeniti sámo pismo. Uzvišenost beneventane ili otmjenost karoline više nije mogla slijediti sve brži hod gradskih društava. Skladna, ali i morfološki ukočena beneventana nije bila pogodna za bilo kakve promjene ni u njezinim oblicima ni u ritmu pisanja. Karolinška minuskula je, naprotiv, nakon 1150. prihvatila duh novog vremena. U drugoj polovici XII. stoljeća i u prvim desetljećima XIII. stoljeća na hrvatskom se prostoru, od Slavonije do istočnojadranskih gradova, pisalo tzv. karolina-goticom. Ta je minuskula nagovještavala preobrazbu pismenosti. Njezin je stisnuti duktus s prelomljenim oblinama slovâ pripremao pojavu gotičke minuskule i zatim, na kraju puta prema brzom pisanju, stvaranje kurzivne gotice. Od prve polovice XIII. stoljeća to užurbano pismo što je slijedilo zahtjev brzog pisanja, sasvim je zavladalo u gradskim kancelarijama. Samo je gotički kurziv, prepun kratica i oštrih, brzih poteza, mogao slijediti poslovni polet gradskog života. Tom vrstom brzog, poslovnog pisma notarska se isprava mogla zabilježiti bilo gdje, njezin je koncept mogao nastati na ulici ili u trgovini, za to nije bila potrebna tišina samostanskog skriptorija. Razumije se, osamljeni su skriptoriji u XIII. stoljeću još uvijek stvarali svečane, prelijepe kodekse. Još uvijek se svečanost lijepog dodirivala s nemarom brzog. U prvoj polovici XIII. stoljeća nastaje, primjerice, beneventanski *Trogirski evanđelistar*, s divnim minijaturama, u drugoj polovici stoljeća beneventanski rukopis Tomine *Salonitanske povijesti*.

[119] Novak V. 1952, passim; Novak V. 1962; Novak V. 1963; Stipišić 1972, passim; Hercigonja 1975, passim; Šidak 1975, 111-160; usp. Bischoff; Cencetti; Cavallo.

[120] Rački, Doc., 124-125; CD I, 103; Novak-Skok, 133-136, 213, 230.

KASNA BENEVENTANSKA UMJETNOST: TROGIRSKI EVANĐELISTAR I SPLITSKI RUKOPIS SALONITANSKE POVIJESTI TOME ARHIĐAKONA (Trogir, Knjižnica trogirskog kaptola, *Evangeliarium Traguriense*, beneventana, sredina XIII. st.; Riznica katedrale u Splitu, *Salonitanska povijest* Tome Arhiđakona, beneventana, druga polovica XIII. st.)

Kolikogod je teško utvrditi kada je najljepša srednjovjekovna minuskula hrvatskoga prostora, beneventana, doprla do istočnojadranskih skriptorija, toliko je lako odrediti zaključno vrijeme njezina cvata. U Dalmaciji se još u drugoj polovici XIII. st. pisalo veoma skladnom, umjetnički oblikovanom beneventanom.

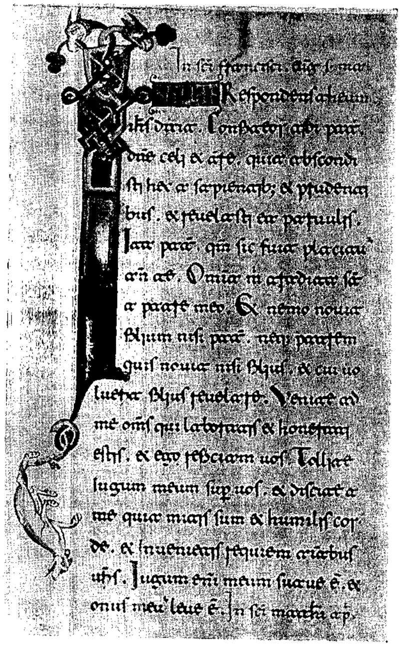

Ljepotom i pravilnošću duktusa *Trogirski evanđelistar* bi se mogao datirati i u XI. ili u XII. st., u epohu cvata beneventane, ali zapis na vrhu fol. 90' koji je ovdje reproduciran: "In sancti Francisci euangelium secundum Matheum" pokazuje da je kodeks ipak nastao u XIII. st., svakako nakon 1228, kad je Franjo Asiški proglašen svetim.

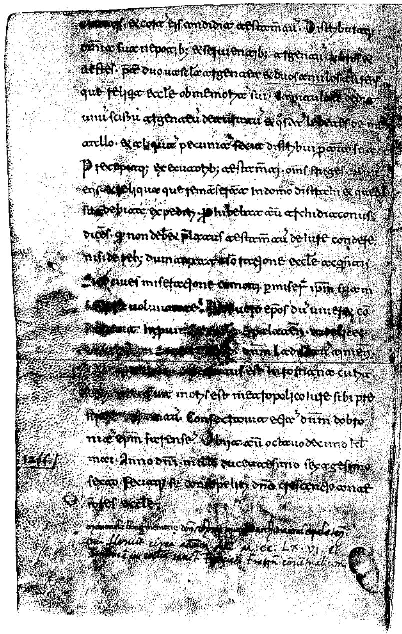

Gornju vremensku granicu beneventanske umjetnosti u Dalmaciji XIII. st. još jasnije određuje splitski rukopis *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona. Ovo je njegova posljednja strana, sa završnim odlomcima 49. poglavlja kronike (O dolasku kraljice) događaji slijed kojega dopire do godine 1266, pa je i beneventanski primjerak nužno nastao nakon te godine.

To su vrhunska djela kasne beneventanske umjetnosti. Ali u gradskom notarijatu, gdje se sabirao gospodarski život trgovca ili zemljovlasnika, ljepota oblikâ već je bila uzmaknula pred brzinom poslovne bilješke. Davna kolektivnost crkvenog kodeksa bila je zamijenjena poslovnim pismom pojedinca. Usporedo s oblicima promijenio se i sadržaj pismenosti. Naime, ranosrednjovjekovni je skriptorij uglavnom prepisivao kodekse za crkvenu upotrebu, a pismenost je nakon pobjede gotice u XIII. stoljeću sve više bivala obilježena svjetovnim duhom. Individualizacija pismenosti nipošto nije ugrozila vjerski osjećaj srednjovjekovlja niti je ograničila stvaranje crkvenih kodeksa, ali se u novom društvenom okrilju sve jače razvijao polet svjetovne pismenosti.[121]

[121] Novak V. 1952, 225-226, 231; Stipišić 1972, 98-99; Stipčević, 152-153; Hauser, 193-194, 242-255.

Kako se mijenjala knjiga?

Mijenama pismenosti u XII. i XIII. stoljeću hrvatski se prostor pridružio društvenoj preobrazbi europsko-mediteranskog Zapada. Hrvatske zemlje, od Panonije do Jadrana, prate sve europske paleografijske promjene i stvaralački sudjeluju u razvoju latinske minuskule od beneventane i karoline do gotice. I po tome, kao i po latinskom smjeru hrvatske književnosti, one su bile sastavnim dijelom velike ekumene latinskog pisma i latinskog jezika. Na hrvatskom prostoru nisu, doduše, niknule pisarske radionice, kako je od sredine XII. stoljeća bivalo u novim sveučilišnim središtima, u kojima se prema odobrenu predlošku (exemplar) istodobno prepisivao veći broj kodeksa da bi oni čitateljima bili jeftiniji i pristupačniji, ali je uza sve to i on prihvaćao dostignuća novog vremena.[122] Prihvatio je, primjerice, jednu posebnu vrstu knjižne gotice lijepa izgleda, bez oštrinâ, mekanih poteza, što se pod nazivom *littera Bononiensis* ili *bolonjsko pismo* upotrebljavala i u prepisivanju kodeksa u sveučilišnim pisarskim radionicama. Tom je vrstom gotice talijanskoga podrijetla u drugoj polovici XIV. stoljeća napisan kartular samostana sv. Kuzme i Damjana u Tkonu na Pašmanu, zvan i *Policorion*, ili trogirski rukopis *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona.[123] Hrvatska *littera Bononiensis* skladnošću bijaše ravna onoj u susjednoj Italiji.

Hrvatski se prostor, dakle, već od XII. stoljeća uključuje u društvene procese što su postupno vodili prema komunikacijskoj preobrazbi pisane riječi u XV. stoljeću. Istočnojadranski su gradovi bili i smještajem i društvenim rastom najjače okrenuti prema duhovnim gibanjima Zapada, pa se u njima najdosljednije mijenjao misaoni svijet pojedinca. Istaknutiji i obrazovaniji pripadnici gradskih društava u XIII. i XIV. stoljeću bili su veoma udaljeni od liturgičkog kolektivizma ranog srednjeg vijeka. U epohi, obilježjem koje bijahu širenje mreže sveučilištâ i rast moći gradova, knjiga više nije bila u isključivom okrilju Crkve i samostana. Kodeks je i svjetovnom tematikom i načinom upotrebe prelazio u laički prostor grada. Imućni pojedinci već su toliko jaki da mogu stvarati svoje osobne knjižnice. Već ranije spominjani zadarski suknar Mihovil u svojoj je knjižnici, osim Danteove *Božanstvene komedije*, imao i drugih knjiga. Njihov popis u inventaru njegove imovine iz 1385. sadrži, razumije se, i kodekse liturgijskog sadržaja, ali je tematsko ustrojstvo njegove knjižnice mnogo šire. U njoj je Mihovil imao beletristička djela, na primjer, srednjovjekovni roman o osvajanju Troje, poznat u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti kao *Rumanac trojski*, zatim povijesna i medicinska djela ili pak srednjovjekovne enciklopedijske priručnike.[124] Bogatstvo Mihovilove osobne knjižnice simbolizira razvojni luk od ekskluzivnosti ranosrednjovjekovnog kodeksa do knjige što je sve više postajala vlasništvom pojedinca.

"U stacun chi darsi libar sa signao"

Konačno je to i postala nakon Gutenbergova pronalaska. Već su i sveučilišne radionice proizvodile jeftinije rukopisne knjige, pa su se zbog toga i mogle stvarati osobne knjižnice, ali je prava komunikacijska preobrazba nastupila tek širenjem tiskarstva.

[122] O sveučilištima, kodeksima i pismenosti: Novak V. 1952, 237-238; Heer, 235-276; Fink-Errera; Le Goff 1977, 171-192; Le Goff 1982, 101-104; Stipčević 153-155.

[123] PAZ, Spisi samostana sv. Kuzme i Damjana, kut.1: Kartular Rogovskog samostana ili Policorion; Lubić, Policorion; o *littera Bononiensis*: Novak V. 1952, 241; o trogirskom kodeksu *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona: Kršnjavi; Barada 1940, 88-92.

[124] Stipišić 1967.

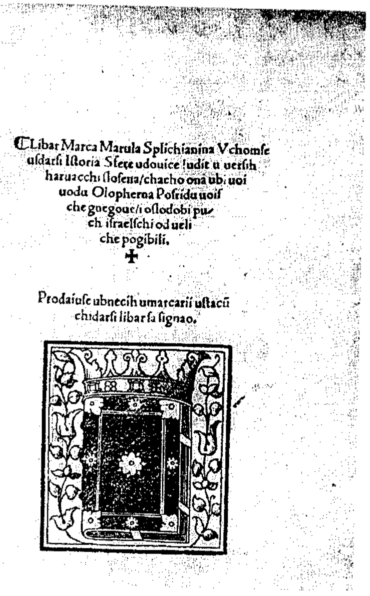

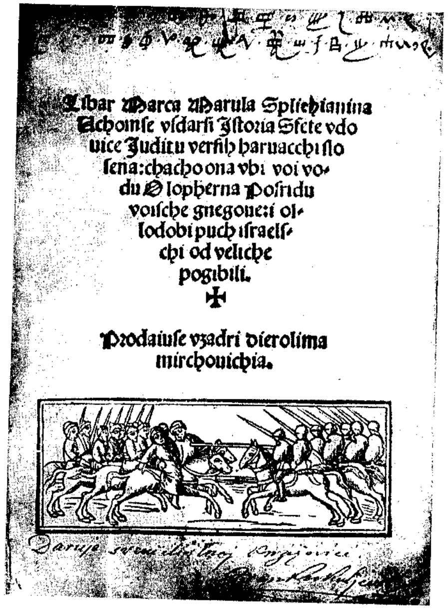

Prvo poznato izdanje Marulićeve *Judite* tiskano je u Mlecima 1521, drugo iduće godine, 1522, također u Mlecima. Ovo su naslovne strane prvog i drugog izdanja. Premda je Marulićevo pjesničko djelo izazvalo pozornost čitateljâ, pa je u XVI. st., do godine 1568, objelodanjeno četiri puta, a 1627. god. i peti put, ipak je od prvih dvaju izdanja sačuvano svega nekoliko primjeraka, od prvog izdanja samo u jednom, od drugoga u dva primjerka. Prvo izdanje skromnije je opremljeno: osim znaka u obliku knjige na naslovnoj strani u njoj su samo dva drvoreza, dok u drugom izdanju ima devet drvoreza, s prikazima ratnih sukoba.

Knjiga je sada mogla doprijeti do široka kruga čitateljâ jer je tiskarska tehnologija uvelike snizila njezinu cijenu. Knjiga je postala robom, trgovine knjigama mjestom gdje ju je svatko mogao kupiti. Na naslovnoj strani prvog izdanja Marulićeve *Judite*, što je tiskano u Veneciji godine 1521, dodana je bilješka nakladnika, knjižara Marka, da se knjiga može kupiti u mletačkoj Merceriji, "u dućanu koji ima knjigu kao znak" (u stacun chi darsi libar sa signao). Ispod bilješke nacrtan je knjižarev zaštitni znak u obliku raskošno opremljene knjige s krunom što je obavijaju povinute grančice. Knjiga se sáma obraćala tržištu i novom čitatelju, sáma je sebi bila knjižarskim oglasom. Takvu je obavijest nosilo i drugo izdanje *Judite* iz godine 1522. Njezina naslovna stranica obavještava čitatelja da se knjiga "prodaje u Zadru Jerolima Mirkovića", dakle u njegovoj zadarskoj trgovini.[125]

Pjesništvo je tako postalo svakodnevnim pratiteljem obrazovana pojedinca. Do Gutenberga stihovi su se prepisivali rukom, a sada je tiskarska preša neusporedivo brže umnožavala ona djela što su ih nakladnici držali zanimljivima tržištu. Šibenčanin Juraj Šižgorić već godine 1477. tiska svoje pjesme u Veneciji (Elegiarum et carminum libri tres), iste godine i Trogiranin Koriolan Cipiko objavljuje u Veneciji svoje uspomene o azijskom ratu dužda Petra Moceniga. Ta djela hrvatske književnosti bijahu među prvima

[125] Frangeš, 55 (snimak triju izdanja *Judite*).

što su uključena u novu tiskarsku tehnologiju, nakon jednog govora Nikole Modruškoga, što, čini se, bijaše tiskano prvo, godine 1474.[126]

Nova je tehnologija veoma ubrzavala ritam gibanja tekstova, činila ih aktualnima, društveno živima. Govor splitskog nadbiskupa Bernarda Zane pred papom Julijem II. na prvoj sjednici Lateranskog koncila 1512. god. tiskan je u Rimu još te iste godine. Deset godina poslije jednako je brzo tiskano i *Pismo papi Hadrijanu VI.* Marka Marulića. Napisano 1522, tiskano je još iste godine u Rimu. Na brzinu tiskanja očigledno je utjecala tada aktualna protuturska sadržajnost tih spisa. Oni su izražavali opću osjećajnost ugroženosti pred turskim nadiranjem. Buđenjem nade u pomoć Zapada bili su u središtu društvene komunikativnosti. Zbog toga bismo smjeli pretpostaviti da su jednako brzo bila tiskana i dva znamenita govora Šimuna Kožičića Benje što ih je godine 1513. i 1516. održao na Lateranskom koncilu pred papom Leonom X, premda tiskani primjerci ne nose oznake ni mjesta ni godine tiskanja.[127] Vjerojatno su i Kožičićevi govori bili tiskani u Italiji, možda u Rimu?

Dvopismenost tiskarstva

Hrvatska djela na latinskom jeziku počela su se, dakle, već od druge polovice XV. stoljeća tiskati u europskim tiskarskim središtima, prije svega u Italiji, najviše u mletačkim tiskarama. Potkraj stoljeća, godine 1495, u Veneciji je tiskana i prva knjiga latinicom na hrvatskom jeziku, *Evanđelistar* ili *Lekcionar Bernardina Splićanina*. A u europski tiskarski krug Hrvatska se nije uključivala samo knjigama što su se za njezin prostor tiskale u europskim središtima nego i vlastitim ljudima. U europskom su se tiskarstvu u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća istaknula i dva Hrvata: Andrija Paltašić iz Kotora i Dobrić Dobričević (Boninus de Boninis) iz Lastova.[128] Pa ipak, koligod su ti podaci izvanredno važni za prosudbu o stupnju komuniciranja hrvatskih zemalja s ranim europskim tiskarstvom, za nju je još važnija činjenica da se Hrvatska zarana uključila u tiskarsku preobrazbu naporima vlastita tla, na hrvatskom jeziku i glagoljici.

Dok se latinski smjer hrvatske književnosti mogao zadovoljavati tiskanjem djela u europskim središtima, moćno deblo hrvatske glagoljske književnosti moralo je podizati vlastita tiskarska središta na hrvatskom prostoru ako se htjelo glagoljskom knjigom uključiti u europsku komunikacijsku preobrazbu. Za najznamenitiju glagoljsku knjigu, prvotisak *Misala* iz 1483, još uvijek je teško odrediti mjesto tiskanja, pa se ne može pouzdano odgovoriti na pitanje: je li ta prva glagoljska knjiga tiskana u Hrvatskoj, na domaćem tlu?, ali se, unatoč tome, može odrediti njezino društveno okružje. Autorima Prvotiska je pri odabiru teksta i rezanju slova kao predložak poslužio glagoljski *Misal kneza Novaka* iz godine 1368. A u času kad se pripremalo tiskanje glagoljskog Misala, Novakov misal se nalazio u Izoli, u Istri. U lipnju 1482. god. žakan Juraj iz Roča zabilježio je u Novakovu misalu znamenite riječi: "Vita, vita, naša štampa gori gre", koje

[126] Stipčević, 251; Frangeš, 34-35; usp. Šižgorić 1966; Koriolan Cipiko, O azijskom ratu, prij. V. Gligo, Split 1977.

[127] Govori, 417-439, 449-462, 589-602, 605-610 (faksimili tiskanih govora Bernarda Zane i Šimuna Kožičića Benje te Marulićeva pisma papi Hadrijanu VI). Gligo, 328, smatra da je Kožičić svoje govore tiskao u Mlecima, ali ne navodi vrelo za tu tvrdnju, a Kolumbić 1991. pretpostavlja da ih je objavio "vjerojatno još za boravka u Rimu" (108).

[128] O Bernardinu Splićaninu: Hercigonja 1975, 237-238; Runje 1990, 159-175; Petešić 1993; Hercigonja 1994, 249-250. Hrvati i europsko tiskarstvo: Stipčević A., 274.

iskazuju njegovu radost zbog stvaranja i uspona glagoljaškog tiskarstva. I "naša štampa gori gre", i hrvatsko se tiskarstvo rađa, jača, radosno uzvikuje žakan Juraj. Ta dva podatka o *Misalu kneza Novaka* važna su i u osvjetljavanju postanka Prvotiska.

Prvotisak je dovršen 22. veljače 1483. god., pa se Jurjeva bilješka vezuje uz njegovo nastajanje. Dosljedno tome, glagoljaška Istra se pokazuje jednim od uporišta u rađanju glagoljskog tiskarstva, bez obzira na otvoreno pitanje o mjestu tiskanja Misala. Možda bi se moglo reći da je Istra bila jednom od postaja na putu kojim se gibalo glagoljsko tiskarstvo. S najviše bi se vjerojatnosti smjelo pretpostaviti da mu je ishodište bilo u Veneciji. Neko drugo teško je i zamisliti. Tiskarska je tehnologija u gradu na lagunama bila veoma razvijena, njegove su veze sa svim hrvatskim područjima u XV. stoljeću bile jake, dijelom i plodne, u Veneciji su živjeli brojni *Schiavoni*, došljaci iz hrvatskih zemalja, i napokon, u tom su gradu djelovali i hrvatski majstori-tiskari. U Veneciji se, dakle, mogla stvoriti tehnološka osnovica glagoljskog tiskarstva, ali je ono ipak nužno moralo biti usmjereno prema sámom glagoljskom prostoru, što znači preko Istre prema srednjovjekovnoj Hrvatskoj.[129]

Stvarateljima glagoljskog tiskarstva bijahu, naravno, sámi glagoljaši. Prvotisak je svjedočanstvo društvenih i intelektualnih mogućnosti što ih uoči turskog rasapa očituje glagoljaška Hrvatska. Društveno vrednovanje Prvotiska barem je onoliko važno koliko i pitanje o mjestu njegove tiskare. Ako bi se konačno i pokazalo da Prvotisak ipak nije tiskan na tlu političke Hrvatske nego izvan nje, ta činjenica ne bi osporila temeljni zaključak da je on plod hrvatskog društvenog prostora, djelo njegovih ljudi, bez obzira na to gdje je tiskanje izvršeno. Upravo je to ono najvažnije što na ovom mjestu, u razlaganju o društvenom ozračju i dometima intelektualnog stvaralaštva u kasnosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, valja napose istaknuti. I napokon, utvrditi važnu činjenicu: od Prvotiska 1483. god. hrvatska se književnost oslanjala na dvopismeno, latiničko i glagoljsko tiskarstvo, na latinskom i hrvatskom jeziku. Bio je to plod misaone složenosti, ali jednako tako i znak komunikacijske širine hrvatskog društva na izmaku srednjeg vijeka.

Između zaleđa i obale

Je li se razvojni luk glagoljskog tiskarstva već u doba Prvotiska bio oslonio na tlo srednjovjekovne Hrvatske, je li na njemu već 1483. god. postojala glagoljska tiskara, ne može se, dakle, pouzdano utvrditi, ali je sigurno barem to da se desetak godina kasnije glagoljsko tiskarstvo razvilo na hrvatskom prostoru. Prema nekim se kasnijim vijestima (vizitacija senjskog biskupa Glavinića iz 1691) drži da je druga glagoljska knjiga, *Brevijar* iz 1491. god., tiskana u Hrvatskoj, u ličkom Kosinju.[130] Ako bi se prijedlog o kosinjskoj tiskari 1491. god. pokazao utemeljenim, to bi značilo da je glagoljsko tiskarstvo niknulo na onom dijelu hrvatskog prostora gdje su hrvatski glagoljaši u XIV. i XV. stoljeću razvili plodnu djelatnost. Bilo je prirodno da se glagoljska tiskara odnjeguje na društveno poticajnom tlu prekovelebitske Hrvatske, ali je u isti mah važno istaknuti da se taj pomak prema kontinentalnom zaleđu dešava u posve nepogodnim okolnostima.

[129] Misal 1483. Usp. Štefanić 1969, 15; Nazor 1971; Hercigonja 1975, 210-219; Petešić 1989; Hercigonja 1994, 242-249.

[130] Štefanić 1969, 15; Hercigonja 1975, 218-220; Bogović 1991.

Na samom početku 90-ih godina XV. stoljeća počela je nova etapa turskih prodora u Hrvatsku koji se nakon toga više od jednog stoljeća neće ni prekidati. A u početnom razdoblju turskih ratova, potkraj XV. stoljeća, najugroženijim je bilo upravo ličko-krbavsko područje prekovelebitske Hrvatske. Kako svjedoči zapis popa Martinca u novljanskom brevijaru, zabilježen u vinodolskom Grobniku, Turci su ljeti 1492. god. spalili podgrađe Modruša. U rujnu 1493. hrvatska je vojska poražena u sukobu s Turcima na Krbavskom polju. Pretvoreno u ratište, zaleđe je postalo nesigurnim područjem. Društvena i intelektualna središta primorana su na povlačenje prema obali. Zbog toga se i modruško-krbavski biskup Kristofor morao povući iz Modruša u Novi u Vinodolu, gdje je postavio novo biskupsko sjedište.[131]

Tako je nužno moralo biti i s glagoljskim tiskarstvom. U opasnim prilikama turskog četovanja u zaleđu kosinjska tiskara nije mogla nastaviti s tek započetom djelatnošću. I glagoljsko tiskarstvo se moralo povući prema mirnijem jadranskom području. Prva glagoljska tiskara kojoj se djelatnost može pratiti u nešto dužem razdoblju utemeljena je na obali, u Senju. U njoj je 1494, godinu dana nakon Krbavske bitke, tiskan glagoljski *Misal*.[132] Početni razvojni krug glagoljskog tiskarstva, u kojemu ono oscilira između zaleđa i obale, između kontinentalnog područja koje je bilo društveno plodno, ali i izvrgnuto turskim provalama, i sigurnijih gradskih središta na obali, na taj se način potkraj XV. stoljeća konačno zatvara u istočnojadranskom, senjskom uporištu glagoljskog stvaralaštva.

[131] Hrvatska književnost 1969, 82-84; Bogović 1988, 73.

[132] Misal 1494. Usp. Hercigonja 1975, 222-223; Nazor 1994; Pantelić M. A. 1994.

5. Duhovnost srednjovjekovlja

Krajolik duhovnosti

Razmatrajući u dva prethodna odjeljka najvažnije pojave misaone i umjetničke djelatnosti u hrvatskom srednjovjekovlju, bez kojih sustav njegovih društvenih komunikacija ne bi bio razumljiv, moglo se zaključiti ono najbitnije – da su društveni razvoj hrvatskih zemalja u razvijenom i kasnom srednjem vijeku obilježavale temeljite promjene, iskazane u primjetnim, katkad i prividno iznenadnim, naglim pomacima. U razvojnom luku srednjovjekovlja preobražavalo se cjelokupno ustrojstvo hrvatskog društva. Na širokoj osnovici što je čini rast materijalnih struktura, navlastito u gradskim središtima od Međurječja do jadranske obale, ali i na prostoru seoskih društava, vršile su se i mijene intelektualnog ustrojstva. Ključne od njih u ovim su odjeljcima barem spomenute. Gibanje pojedinca od kolektivizma do individualnosti, odrazi procesa individualizacije čovjeka u misaonom stvaralaštvu, punoća životne svakodnevice u likovnim umjetnostima od Radovana do Jurja Dalmatinca, preobrazba pismenosti i njezin prodor prema osobnom svijetu pojedinca, jačanje svjetovnog obzora u književnom stvaranju itd. jesu samo neke od pojavâ u kojima se zrcali preobrazba hrvatskog društva. Pa ipak, unatoč društvenim mijenama neke su se ključne odrednice misaonog razvoja u tijeku srednjovjekovlja jedva mijenjale. Jednom je od tih konstanti bio i duhovni krajolik srednjovjekovnih ljudi.

Njihov je misaoni svijet bio "u svim svojim dijelovima protkan i prožet vjerskim predodžbama" (Huizinga).[133] Izlaganje o tako prevladavajućem području društvenog razvoja dvostruko je važno u ustrojstvu ovoga nacrta. Ne samo da vjerski osjećaj temeljitije osvjetljava duhovni obzor srednjovjekovlja nego razlaganje o njemu dopunjuje strukturalni niz pojavâ: a→b→c, što je već na početku označen sadržajnom okosnicom knjige. Prethodni su odjeljci, predmetom kojih je bio sustav misaonih i umjetničkih komunikacija, započeli izlaganjem o pokrštenju Hrvata. Nakon cikličkog gibanja kroz najvažnije pojave komunikacijskog sustava što su zahvaćale čitav društveni prostor hrvatskog naroda (a), ovaj se odjeljak zaključuje odlomcima o ulozi duhovnosti i evanđeoske riječi u svijetu pojedinca (c). Kršćanska misao tako, s jedne strane, poput osovine oko sebe okuplja cjelokupno duhovno ustrojstvo hrvatskoga srednjovjekovlja, s druge se usredotočuje u osobnom svijetu čovjeka. Misaoni razvoj, u središtu kojega je ovdje vjerski osjećaj srednjega vijeka, ispunjava isti onaj strukturalni raspon: pojave na cjelini društvenog prostora (a), odnosno na području društvene zajednice (b)→ duhovno, osjećajno ustrojstvo pojedinca (c), što je i dosad bio predmetom naše pozornosti. Duhovni krajolik dopunjuje i konačno oblikuje predodžbu o srednjovjekovnom društvu hrvatskih zemalja.

Između grijeha i spasenja

U teološkom sustavu kršćanskog srednjovjekovlja, što je bio utemeljen u Bibliji i njezinoj Objavi, jedno su od središnjih mjesta zauzimali pojmovi "grijeh" i "spasenje".

[133] Huizinga, 64.

Prema *Knjizi Postanka*, Adamov je grijeh bio neposluh spram Božje volje, svjesni otpor njegovoj zapovijedi, pa taj iskonski grijeh stoji na početku sveukupne povijesti ljudi. Adamov je čin, prema sv. Pavlu, uveo grijeh u ljudski rod. Taj grijeh Svijeta, kojim su pomračene duhovne vrednote, navlastito ljubav, pobijedio je Isus. On je Spasitelj jer je došao na zemlju da spasi ljude. Dok grijeh vodi čovjeka prema propasti, Isusova ga smrt čisti od grijeha.[134]

Ta jasna, nedvosmislena suprotnost između grijeha i spasenja, usredotočena oko Kristove smrti i uskrsnuća, snažno je obilježila duhovni život srednjovjekovlja. Ona je obuhvatila osjećajnost pojedinca, usmjeravala njegovo ponašanje, prožimala duhovnim ozračjem njegovu svakodnevicu. Prema tom mentalnom procijepu što se iskazivao u prijetnji punoj tjeskobe: da je grešniku namijenjen pakao, strašno mjesto vječnog ognja i beskonačne smrti, srednjovjekovni čovjek nije mogao biti ravnodušan. On je nužno bio pred izborom: propast ili spas, konačna smrt ili vječni život, pakleni oganj ili rajska svjetlost. To je bila sáma os u duhovnom univerzumu srednjovjekovnog čovjeka. On, dakako, užasnut vizijom o paklenom ognju, žudi za vječnim spasenjem. Ali spas nije lako dostižan. Da bi osigurao spasenje, kršćanski vjernik mora uložiti napor, živjeti kršćanskim životom i, dakako, umrijeti kršćanskom smrću.[135]

Vizualna osjećajnost

I vizualnost i društveno ustrojstvo srednjovjekovnih zajednica bili su usklađeni s tako iskazanim kršćanskim obzorom. Na temeljni cilj spasenja pojedinca je trajno upozoravao njegov svakodnevni prostorni i društveni krajolik. Crkve i njihovi prostori, raspela kao vizualni simboli Kristove žrtve i otkupljenja, uzvišenost liturgičkog čina i riječ *Evanđelja* u ljudskoj su osjećajnosti trajno održavali i nastojali što jače razviti spoznaju grijeha, ali i vjeru u mogućnost gibanja prema spasu.

Pojam očišćenja od prvotnog grijeha na hrvatskom se prostoru pojavljuje zajedno s kršćanskom riječi. Na Višeslavovoj krstionici su u osvit hrvatskog srednjovjekovlja uklesane i ove riječi: "Ovdje se peru od svojih zločina što su ih primili od prvog roditelja." One su u skladu s *Evanđeljem*: krštenjem se čovjek oslobađa od svake ljage, ali se u natpisu Višeslavove krstionice umjesto izričaja *grijeh* (peccatum) upotrebljava mnogo oštriji izraz: *zločin* (scelus). Dapače, u srednjovjekovnom latinitetu ta se dva pojma izjednačavaju: *scelus* je i *grijeh* i *zločin*. Isti duhovni obzor i jednaku izričajnost nalazimo i na Radovanovu portalu, pet stoljeća poslije. Natpis na luneti, ispod postelje Bogorodice, ističe da Djevica povija "onoga koji odrešuje zločine" (qui crimina solvit); drugi ističe da Isus "pere sva zla djela" (diluit scelera cuncta). A ta zlodjela (crimina, scelera) na Radovanovu portalu ikonografski simboliziraju goli likovi Adama i Eve. Prvotni grijeh ljudi vizualno je suprotstavljen Isusovu životu, od rođenja do žrtve i uskrsnuća. Buvinine vratnice nemaju, doduše, natpisâ, ali im je ikonografsko i misaono ustrojstvo jednako. I one prikazom Isusova života prate osjećajnost posjetitelja. Od Višeslavove krstionice do romaničke plastike duhovni je obzor jednak: od prvotnog grijeha prema spasenju.[136] Moglo bi se reći da srednjovjekovni čovjek nije bio prepušten

[134] RBT, 114-149 (Čist), 283-299 (Grijeh), 1229-1237 (Spas), 1571-1578 (Žrtva).

[135] isto, 815-819 (Pakao i podzemlje); usp. Le Goff 1974, 196, 229-230; Delumeau 1986, 283-315.

[136] Karaman 1938, 485-486; Karaman 1943, 42; RBT, 144-149; Bellosztenecz, v. scelus; Leksikon ikonografije, 491-492 (Prvi grijeh).

duhovnoj pustinji. Kršćansko ustrojstvo bijaše i vizualno neprekidno oko njega, a vjerski osjećaj ugrađen u njegovu životnu zbilju.

Kolektivno okrilje

Kršćanska vizualnost bijaše, ipak, samo pratiteljem, ali ne i čvrstim duhovnim uporištem u svakodnevici čovjeka. Srednjovjekovno društvo takvo uporište stvara. Ista ona nužnost sigurnosti i opstanka što je u srednjem vijeku pojedinca uključivala u zaštitni opseg društvene zajednice, usmjeravala ga je i prema kolektivnom okrilju njegove duhovnosti. Za uski krug odabranih to je, dakako, bio samostan. Za sve druge to je bila *bratovština* (fraternitas). Ako je liturgičkom činu pojedinac samo pristupao i tako, dolazeći izvana, postajao njegovim dionikom, u bratovštini se zauvijek nalazio u sámom središtu kršćanskog sustava. Jednim od glavnih ciljeva svake bratovštine, bila ona vjerska ili strukovna, bilo je staranje oko duhovnog dobra bratimâ. Kao svojim pripadnicima, bratovština im je pružala duhovnu sigurnost. Ona je na sebe preuzimala bitne postupke kršćanske vjere, brinula se za žive i mrtve bratime. Upravitelji ili gaštaldi bratovština bili su dužni svaki mjesec, kako to stoji u pravilima bratovštine sv. Franje na Krku iz godine 1300, sazvati bratime na misu, a nekoliko dana kasnije i na misu za umrle pripadnike. Članovi su se morali pričestiti barem dva puta godišnje, o Božiću i o Uskrsu, ali je duhovni napor bratovštine, kako je ranije istaknuto, ipak bio usredotočen na smrt bratimâ. Umrli su se sprovodili do crkve i zajedničkih grobnica. O blagdanu zaštitnika bratovštine, sv. Franje, uljenica je morala biti upaljena za duše živih i za oprost od grijeha umrlih.[137] Bratimi su i za života i nakon smrti bili u duhovnom okrilju bratovštine. Briga oko spasenja prešla je iz osobnosti pojedinca u krug zajednice. Nijedan oblik vezâ unutar društvene zajednice, izuzimajući, razumije se, samostan, nije potpunije od bratovštine iskazivao težnju za društvenim zajedništvom i njegovim zaštitnim okriljem, što je općenito bilo temeljnom značajkom srednjovjekovnih društava. Pojam bratovštine jednak je sámoj društvenoj bîti srednjovjekovlja.

Blagost smrti?

Krug duhovnosti srednjovjekovnog društva protezao se tako od vizualnosti svakodnevlja i liturgičkog čina do okrilja bratovštine. A u središtu toga kruga bijaše pojam smrti.[138] Od općeg okvira srednjovjekovnog društva (a) smrt je konačno i nedvojbeno bila usmjerena prema osobnom svijetu pojedinca (c). U spoznaji o neizbježnosti smrti bio je usredotočen čitav život čovjeka i sav njegov misaoni svijet. Smrt je konačno razrješavala duhovnu dvojbu pojedinca između grijeha i spasenja, upućivala ga da, pripremajući se na taj posljednji čas, učini sve za spas svoje duše. Ostajući najdublje u ozračju kršćanske duhovnosti, doživljaj smrti je ocrtavao mentalno ustrojstvo srednjovjekovlja. Ali valja reći da vrela sve do razvijenog srednjeg vijeka škrto osvjetljavaju pojam smrti na području hrvatskih zemalja. Tek od XII. stoljeća obavijesti o tom pojmu postaju izdašnije, pa bi se moglo reći da je doživljaj smrti na hrvatskom prostoru

[137] Klaić, Izvori, 175-177.

[138] Huizinga, 138-151; Tenenti 1951; Tenenti 1957; Ariès 1989; Delumeau 1986, 51-165.

uglavnom bivao srodnim shvaćanju i opisivanju smrti na europskom Zapadu. Prvi zapisi o smrti u vrelima s hrvatskog područja ispunjeni su blagošću i vjerom u evanđeosku riječ. Oni ne dopiru do osobne svijesti jer ne svjedoče o strahu pred smrću što je obuzimao pojedinca. Oni više odražavaju crkveno učenje o smrti, načelni stav Crkve, tim prije što se u njihovu sadržajnom središtu nalaze crkvene ustanove i prelati, dapače, sveci. Najkraće, to je pripovjedna predodžba o smrti, oblikovana u obzoru Crkve.

Pošto je 1080. god. utemeljio crkvu sv. Petra u Selu, Petar Crni se, nakon mnogo godina, razbolio. Samostanski kartular jednostavno navodi Petrovu misao da je bolest bila tako teška da "nije bilo nikakve nade da ću ozdraviti". Petra od bolesti spašava zavjet da će, ako ozdravi, obući redovničku haljinu. Ozdravivši, uz crkvicu podiže i samostan.[139] Opis smrtno opasne bolesti Petra Crnog tako je sažet, gotovo bez ikakvih osobnih osjećaja, kao da mu je uzorom bio suhoparni obrazac, prema kojemu su notari pisali oporuke. Smrt, pak, sv. Ivana u *Životu svetoga Ivana biskupa trogirskoga*, što je u dijelu do svečeve smrti (nakon 1111. god.) napisan u sredini XII. stoljeća, lijep je primjer "ukroćene smrti" (Ariès). Sveti Ivan gotovo radosno prihvaća približavanje smrti i moleći se za vlastiti spas krotko umire.[140] To je obrazac svetačke, blage smrti. Tjeskoba se osjeća samo u Ivanovoj molitvi Isusu da mu pritekne u pomoć. Ali i strah da ga nakon smrti ne bi susreo "vladar tmine" ili da ga ne "proždre dubina" biva prevladan kršćanskim pouzdanjem i prepuštanjem duše u Božje ruke. Smrt splitskog nadbiskupa Hugrina u *Salonitanskoj povijesti* Tome Arhiđakona jedno stoljeće poslije dramatičnija je samo u opisu žestokog kajanja za učinjene grijehe. I splitski nadbiskup Rogerije u Tominu opisu umire smireno, sastavljajući pribrano i svoju oporuku.[141]

Strogost oporuke

Suzdržani, gotovo bi se moglo reći poslovni stav spram smrti na prvi pogled iskazuje i srednjovjekovna oporuka XIII - XV. stoljeća. U tom dugom vremenskom rasponu izričajnost oporuke jedva se mijenja. Njezina je temeljna misao činjenica o neizvjesnosti smrti. "Budući da ništa nije sigurnije od smrti i ništa nesigurnije od časa smrti" ustrajno ponavljaju zadarske oporuke od XIII. do XV. stoljeća. Isto izražavaju i najstarije dubrovačke oporuke. Rapske oporuke XV. stoljeća toj činjenici dodaju samo misao da "smrt i život proizlaze iz Stvoritelja". Tome je srodna misao trogirskih oporuka XIII. stoljeća da "putovi ljudi nisu u njihovoj vlasti, nego se sve upravlja rukom Boga". Temeljnoj misli o neizvjesnosti smrti gotovo se redovito dodaje klauzula o tjelesnoj nemoćnosti, ali i duhovnoj svježini oporučitelja, te želja da se ne umre bez oporuke.[142]

Nasuprot suzdržanoj shematizaciji uvodnog obrazloženja oporuke (arenga), dispozitivni dio široko otvara pogled u mentalno ustrojstvo oporučitelja. To je srž oporuke. Kršćanski vjernik nastoji posljednjom voljom osigurati vječni život, možda nadoknaditi propušteno. Strogost notarskog dokumenta, doduše, ne dopušta izraze osjećajnosti. Oporuka nikada ne govori o stupnju vrline i iskrenosti oporučitelja, ona samo pragmatično i točno navodi njegove legate. I samo ta lepeza legata otkriva sav duhovni

[139] Novak-Skok, 215.

[140] Legende, 76-77, 110-111 (uvodni tekst M. Ivaniševića: 61-68); Kurelac 1988b; Steindorff 1988; Ariès 1989, 29.

[141] Thomas archidiaconus, 202-203, 211-212; Toma, Kronika, 169, 179.

[142] TS I/1; SZB I-III; KS I-II; PAZ, SZN, passim; PAZ, Rapski arhiv, kutija 3; Rismondo 1974.

obzor sastavljača oporuke. Razmjerno imućnosti, oporučitelji gotovo redovito ostavljaju dijelove imovine brojnim crkvenim ustanovama, samostanima, kaptolima i pojedincima. Obdaruju se bratovštine, hospitali, siromasi ili gubavci. Ostavljaju se znatna sredstva svećenicima da bi oni čitali mise i brinuli se za dušu pokojnika. Za što veću sigurnost na putu od grijeha prema spasenju oporučitelj ulaže svu svoju materijalnu i duhovnu snagu. Neki primjeri iznenađuju opsegom nadoknade za učinjene grijehe. Istaknuti pripadnici patricijata i imućnih građana u istočnojadranskim gradovima često oporučno ostavljaju novčana sredstva za čitanje tisuću misâ za svoju dušu, ali neke ni taj broj ne zadovoljava. Žena jednog zadarskog zlatara na početku XIV. stoljeća i kći jednog dubrovačkog zlatara u sredini stoljeća oporučuju novac za dvije tisuće misa; dubrovački plemić Nikola Lukarević za čak četiri tisuće misâ.[143]

Prostor živih i prostor mrtvih

Iscrpnim navođenjem legata zatvara se svijet oporuke. Ona ne dopušta pogled u način i doživljaj smrti. Rane oporuke XIII. stoljeća samo iznimno kazuju što će biti s tijelom pokojnika. U jednoj trogirskoj oporuci iz 1271. god. oporučiteljica ističe da želi biti pokopana "kod novog mjesta male braće", dakle u krugu franjevačke crkve.[144] Oporuke najčešće ništa ne govore o pokapanju jer to nije ni potrebno. Grad svoje pokojnike ionako čvrsto čuva u vlastitu okrilju. Srednjovjekovna groblja povukla su se u recinkt grada, u blizinu crkava, često i u sâm prostor crkve. Grad živih i grad mrtvih zajednički borave u zaštitnom okrilju posvećena prostora. Granica između živih i mrtvih jedva je primjetna jer su groblja u svakodnevici živih neprekidno nazočna. Prostorna blizina uvjetuje i osjećajnu bliskost s pojmom smrti.[145] I sámo je pokapanje jednostavno. Brojni članovi bratovština pokapaju se u zajedničkim grobnicama. U njima zauvijek iščezava svaki trag ljudske osobnosti. Zasebne grobnice, s imenom pokojnika, u ranom srednjem vijeku dobivaju samo najugledniji, od kraljice Jelene 976. god. i splitskog nadbiskupa Lovre do opatice Vekenege. U kasnom srednjem vijeku pridružuju im se pripadnici plemstva i imućnijih građana. Svi drugi do kraja srednjeg vijeka bivaju prekriveni ništavilom anonimnosti. U prah se ne pretvara samo njihovo tijelo nego i spomen o njihovu imenu. Trag o njihovoj smrti do danas čuva samo nepregledno mnoštvo oporukâ.

Pojava nove osjećajnosti

Misaono i sadržajno ustrojstvo oporuke nije se mijenjalo do kraja srednjovjekovlja, ali je u osvit kasnog srednjeg vijeka doživljaj smrti u pripovjednim tekstovima dobio nove značajke. Krotkost smrti biva zamijenjena njezinom dramatičnošću. Smrt se opisuje u širokoj izražajnoj lepezi. Smrt u kasnom srednjem vijeku više nije svojstvena samo svecima. To više nije svetačka smrt, kao u *Životu svetog Ivana* iz XII. stoljeća. To postaje smrću mnoštva i pojedinca. U "jeseni srednjega vijeka" (Huizinga) naglo buja

[143] TS I/1, 160; SZB I, 53, 67, 80; II, 42, 70, 87; SDK II, 363, 376; CD XII, 85; XV, 472. Usp. Adam, 40-41.

[144] TS I/1, 194.

[145] Ariès 1989, 29-35.

osjećajnost, stvara se ljestvica duhovnih raspoloženja oko smrti. Ona postaje svakodnevnom pojavom, dijelom i pod utjecajem poremećajâ što od sredine XIV. stoljeća počinju zapljuskivati hrvatski prostor. "Crnom smrti" godine 1348. počinje ciklus kužnih epidemija. Opis masovne smrti u splitskog kroničara A Cutheisa bitno je drukčiji od suzdržane smrti u kronici Tome Arhiđakona jedno stoljeće prije, još više od blažene smrti biskupa Ivana dva stoljeća prije. Cutheisova je predodžba o pomoru u Splitu godine 1348. apokaliptična. Njegova je smrt "strašna" i "okrutna". Ona se ne dočekuje svetački krotko, ona je plod "bijesne" i "opake" kuge.[146]

Pojačana emotivnost uvjetuje i složeniju predodžbu o smrti. Ona je jedna od četiriju posljednjih stvari čovjeka (quattuor novissima): smrt, posljednji sud, raj, pakao. Ljestvica duhovnih raspoloženja o smrti u hrvatskoj kasnosrednjovjekovnoj književnosti smještena je u njihove koordinate. Smrt izaziva strah od ishoda posljednjeg suda i strah od pakla. U hrvatskoj verziji srednjovjekovne pjesme *Dies irae* Tome da Celana zaziva se pomoć Božja jer zbog predodžbe o sudnjem danu "od straha mi duša stine", ledeni se duša vjernika. Spram neizbježne smrti još jače se doživljava krhkost i prolaznost ljudskog života. Razvija se misao o prolaznosti svijeta, pojavljuje osjećaj prezira prema ljudskom tijelu.

> "Čemu krasiš tvoje tilo,
> a vidući da je gnjilo!
> Ot zemlje je, v zemlju ide"

upozorava hrvatska srednjovjekovna *Pisan na spomenutje smrti*, od koje se nekoliko stihova pojavljuje već u kolofonu *Misala kneza Novaka* iz godine1368. Na tu se misao nadovezuje moralistička pouka o nužnosti pripreme za spasenje:

> "Dokle ti je ovo žitje,
> najdi tebi ono bitje,
> gdi je žiti, ne umriti"

ističe dalje spomenuta pjesma. Sva tjeskoba pred teretom grijeha, strah od pakla, produbljena osjećajnost kasnog srednjeg vijeka, ali i pouzdanje u volju Božju i pomoć Bogorodice zrcali se u pjesmi *Bratja, brata sprovodimo* s kraja XIV. stoljeća kojom su članovi bratovštinâ sprovodili svoje bratime:

> "Bratja, brata sprovodimo,
> za nj se Bogu pomolimo
> ....
> O Marija, Božja mati,
> ti mu ne daj v muci stati.
> Ti ga ne daj grihu strti,
> izbavi ga vične smrti."[147]

U tim se stihovima nesigurnost ovozemaljskog života i pojam smrti nastoje prevladati nadom u spasenje i vječni život. Neposrednom molitvom Majci Božjoj živi se zauzimaju za umrlog bratima. Smijemo li kazati da je smrt napokon postala činom o kojemu intimno govore pučke popijevke bratovštinâ? Nije li se to kršćanska duhovnost približila neposrednoj svijesti čovjeka? Je li svetačku zamijenila pučka, obična smrt?

[146] Cutheis, Tabula, 191-194.

[147] Hrvatska književnost 1969, 410-413, 421.

Ars moriendi

U srednjovjekovnom društvu smrt je oduvijek, u svim razdobljima, bila trajno nazočna u svijetu živih, od stiješnjenosti groblјâ unutar gradskog prostora do kršćanske ikonografije što je Isusovom žrtvom neprekidno upozoravala na duhovni obzor četiri posljednje stvari. Pa ipak, tek je rasplamsana osjećajnost kasnog srednjeg vijeka umjetnošću riječi i oblikâ približila smrt svakodnevici čovjeka. Kraj ljudskog života postaje sudionikom u ponašanju ljudi. To se postizavalo brojnim postupcima od duhovne pripreme za dobru smrt do sociološkog shvaćanja o jednakosti sviju u smrti.

Šireći se u XV. stoljeću europskim Zapadom, duhovno-poučni spis *Ars bene moriendi* dospio je i u Hrvatsku. Na početku XVI. stoljeća preveden je na hrvatski jezik i oko 1507. god. tiskan u senjskoj glagoljaškoj tiskari. *Meštrija dobra umrtija* sadrži upute umirućem, o dušu kojega se bore anđeli i đavao.[148] Pouke o načinu svladavanja kušnji kojima čovjeka u času smrti izvrgava đavao bile su namijenjene svakome. Brojna tiskana izdanja i rukopisni prijepisi *Ars moriendi* na prostoru od Španjolske do Hrvatske pokazuju da je to bilo pučko štivo kasnog srednjeg vijeka. U pisanoj riječi spasenje i dobra smrt više nisu pripadali samo uglednima i moćnima nego i manje uglednima, u stanovitom smislu i skromnom čovjeku. U društvenoj osjećajnosti kasnog srednjeg vijeka ta je činjenica bila veoma važna. U trenutku smrti, na početku *quattuor novissima*, pred licem vječnosti, svi bijahu jednakima. Moglo se reći, upravo u onoj mjeri koliko su u ovozemaljskom životu bivali opterećeni nejednakošću. Razlike u ljepoti i imućnosti pripadale su prolaznom, krhkom ovozemaljskom svijetu, raj i pakao jednakosti sviju. Na takvu jednakost upućuje kasnosrednjovjekovna *Šekvencija nad junakom mrtvim*. Pakao sve izjednačava:

"V njem su mnozi svita kralji,
cari i pape z gardinali.
U pakli su silni duke
i u njem su vične muke.
....
Vlastele su i ubozi
i redovnici vele mnozi,
biskupi su i perlati,
popi mnozi i zali fratri."[149]

Ples mrtvaca

Od takvog društvenog obzora na *quattuor novissima* što je u blagoj maglici dirljive naivnosti izjednačavao sva zvanja i sve staleže samo je bio jedan korak do njegove ikonografske obrade. To je *Ples mrtvaca* (Danse macabre) što se u XV. stoljeću širio Zapadom da bi u drugoj polovici tog stoljeća dopro i do glagoljske zone na sámom sjeverozapadnom okrajku hrvatskog društvenog prostora. U crkvi bratovštine sv. Marije "na Škrilinah" kraj Berma u Istri majstor Vincent iz Kastva, odnosno njegova radionica, stvara godine 1474, u ciklusu slika iz Marijina i Isusova života, i *Ples mrtvaca*. Nešto kasnije, 1490. god., majstor Ivan iz Kastva naslikao je drugu istarsku *Danse macabre* u crkvi u Hrastovlju, na sjeveru poluotoka. Freske je popratio dvojezičnim natpisom, hrvatskim, glagoljicom, i latinskim.[150]

Na makabrističkoj slici iz radionice Vincenta iz Kastva u Bermu deset mrtvaca u liku kostura, predvođeni mrtvim gajdašem, plešu s desetoro živih. Središnji mrtvac drži kosu, drugi s lijeva luk i strijelu, dva simbola smrti i jednakosti, petoro sviraju u rog, trublju i lutnju. Plešući u ritmu glazbe, drže pod ruku papu, kardinala, biskupa, kralja, kraljicu, krčmara, dijete, siromaha, viteza i trgovca. Makabristička ironija i ritam plesa spajaju i izjednačavaju svijet mrtvih i svijet živih. Čast i bogatstvo, ugled i siromaštvo, starost i mladost samo su prividno važni u ovozemaljskom životu, ali ih smrt svojom kosom poništava, uklanja sve razlike. Sociološka komponenta *Plesa mrtvaca* na taj je način pučki jasna, nedvojbena, manje je jasan psihološki, duhovni obzor makabrističke predodžbe. Kakvo, zapravo, shvaćanje smrti? Znači li taj ples mrtvih i živih rezignaciju nad ovozemaljskom prolaznošću ili je, pak, znak duhovnog, kršćanskog savršenstva? Je li u makabrističkoj osnovici asketski prezir prema krhkosti čovjeka ili je ona zrcalo žestoke žudnje za ovozemaljskim životom? Prevladavaju li, ipak, socijalni činitelji? Kako činjenicu o dubokim društvenim suprotnostima što razdvajaju svijet živih uopće odvojiti od makabrističkih prikaza?[150a]

Takve je dvojbe nemoguće pouzdano razriješiti, ali se smije reći barem to da je smrt što izjednačuje i upozorava žive bila bliža ljudskoj svakodnevici, razumljivija gledatelju beramske freske od svetačke smrti trogirskog biskupa Ivana. A neposredna bliskost živih i mrtvih u kasnom srednjem vijeku nije bila ograničena samo na makabrističke vizije. Sasvim zasebna, poetizirana varijanta predodžbe o bliskosti i jednakosti živih i mrtvih nalazi se na stećcima. Natpisi katkad završvavaju porukom pokojnika svijetu živih. Na stećku Vignja Miloševića iz Kočerina (oko 1411) se kaže: "Ja sam bil kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja." Na stećku iz Starog sela kod Jajca poruka je dopunjena molbom rodbini: "Pristupite i žalite me i ne popirajte me nogama, jere ćete biti vi kakav jesam ja, a ja neću biti kakovi jeste vi."[151] Ne gazite me, dakle, nogama jer sam ja isto što i vi, misao je natpisa. To je gledište živih, jedva osjenčano spoznajom o prolaznosti ovozemaljskog života, živih što su, barem na razini duhovne poetičnosti, spokojno prihvatili činjenicu smrti. Bez makabristički žestoke ironije, na stećcima smrt je postala dijelom mudrosti. Pogledom živih dalje od života.

Marulićeva sinteza

Sva duhovnost hrvatskoga srednjovjekovlja, njezin spoznajni i osjećajni raspon između grijeha i spasenja što ga slijedimo u trajanju od Višeslavove krstionice, preko romaničke skulpture do kasnosrednjovjekovne književnosti, bila je na njegovu izmaku usredotočena u djelu Marka Marulića. Hrvatski kasni srednji vijek i prije Marulića ima zagovornikâ kršćanskih vrlina i "moderne pobožnosti" (devotio moderna), kakvima su

[148] Štefanić 1969, 37; Hercigonja 1975, 228-229; Leksikon ikonografije, 539; Ariès 1989; Delumeau 1986, 80-94.

[149] Hrvatska književnost 1969, 427-429.

[150] Delumeau 1986, 103-122; Fučić 1963, 26-30, sl. 50, 61, 71; Fučić 1992. temeljitom i istančanom analizom pokazuje da se u ciklusu fresaka u crkvi sv. Marije na Škrilinah kod Berma "mogu lučiti tri ruke, tri autora: 1) Majstor Vincent iz Kastva, 2) Majstor Plesa mrtvaca, 3) Majstor Pasije" (111). Fresku Ples mrtvaca, dakle, nije slikao Vincent iz Kastva, nego anonimni sudionik njegove slikarske radionice, "majstor Plesa mrtvaca" (110-117). Leksikon ikonografije, 538-539.

[150a] Fučić 1992, 95-103. Ne valja pri tome zanemariti ni utjecaj kužnih epidemija XIV. i XV. st. na predodžbu o smrti i pojavu *Danse macabre*: Delumeau 1986, 137-150; Bertoša 1978, 112; Maretić-Nemeth.

[151] Hrvatska književnost 1969, 71-72; o stećcima: Bešlagić 1971. (popis literature: 135-137); Bešlagić 1982.

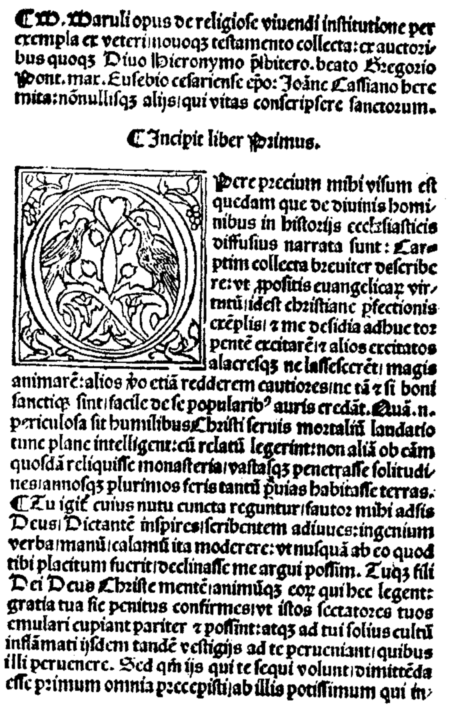
Cℳ. Maruli opus de religiose viuendi institutione per exempla ex veteri nouoq3 testamento collecta: ex auctoribus quoq3 Diuo Hieronymo p̄sbitero. beato Gregorio Pont. max. Eusebio cesariense ep̄o: Joāne Cassiano heremita: nōnullisq3 alijs qui vitas conscripsere sanctorum.

Incipit liber Primus.

Vere preciium mihi visum est quedam que de diuinis hominibus in histo[r]ijs ecclesiasticis diffusius narrata sunt: Carptim collecta breuiter describere: vt p̄positis euangelicar[um] virtutū idest christiane p̄fectionis exēplis et me desidia adhuc torpentē excitarē: et alios excitatos alacresq3 ne lassescerēt magis animarē: alios vero etiā redderem cautiores ne tā et si boni sanctiq3 sint facile de se popularib[us] auris credāt. Quā .n. periculosa sit humilibus Christi seruis mortaliū laudatio tunc plane intelligent: cū relatū legerint: non aliā ob cām quosdā reliquisse monasteria vastasq3 penetrasse solitudines annosq3 plurimos feris tantū p̄uias habitasse terras. Tu igit[ur] cuius nutu cuncta reguntur fautor mihi adsis Deus Dictantē inspires scribentem adiuues: ingenium verba manū calamū ita moderere: vt nusquā ab eo quod tibi placitum fuerit declinasse me argui possim. Tuq3 fili Dei Deus Christe mentē animūq3 cor[um] qui hec legent: gratia tua sic penitus confirmes vt istos sectatores tuos emulari cupiant pariter et possint: atq3 ad tui solius cultū inflāmati ijsdem tandē vestigijs ad te perueniant quibus illi peruenere. Sed qm̄ ijs qui te sequi volunt dimittēda esse primum omnia p̄cepisti ab illis potissimum qui in-

Naslovna strana i početak prve knjige najstarijeg sačuvanog izdanja *Institucije* Marka Marulića koje je tiskano u Mlecima 1506. Unatoč utemeljenim nagovještajima da je to Marulićevo djelo tiskano već godine 1498, potkraj inkunabulnog razdoblja, ipak je izdanje iz 1506. u ovom času njegov prvotisak

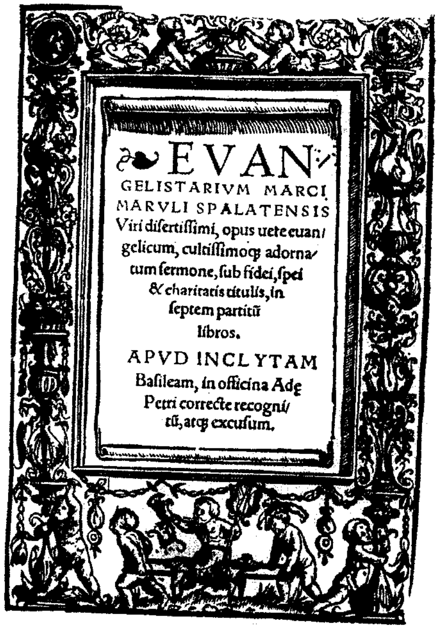

U Mlecima je 1516. tiskano i prvo sačuvano izdanje *Evanđelistara*, premda je, čini se, i to djelo tiskano znatno prije, već godine 1487. U Baselu je 1519. tiskano njegovo drugo izdanje, od kojega je ovdje reproducirana naslovna strana, a do početka XVII. st. *Evanđelistar* je objelodanjen desetak puta u latinskom izvorniku u različitim europskim središtima, najčešće u Kölnu.

bili Pavao Petar Vergerije Stariji i Ivan Vitez od Sredne, ali se tek u Marulićevu stvaralaštvu kršćanska misao sažima i oblikuje u cjelovit sustav duhovnih kategorija.[152]

U skupini moralno-teoloških djela Marka Marulića tri su temeljna: *Institucija* (De institutione bene vivendi per exempla Sanctorum, Venecija, 1506), *Evanđelistar* (Evangelistarium, Venecija, 1516) i *O poniznosti i slavi Kristovoj* (De humilitate et gloria Christi, Venecija, 1519).[153] Ta se tri djela sadržajem i tekstovnim ustrojstvom jedan od drugoga razlikuju, ali ih spaja zajednička žudnja za što kreposnijim životom čovjeka. *Institucija* je zbirka pouka o dobrom, ćudorednom životu, *Evanđelistar* knjiga o kršćanskoj etici, *O poniznosti* razmatranje o Kristovu životu, kao uzoru ljudskom ponašanju i vrelu spasenja. Razlike su primjetne i u ustrojstvu teksta. *Institucija* je sagrađena na mnoštvu pojedinačnih primjera što poput mozaika upućuju čitatelja na složeni svijet duhovnih vrlina. *Evanđelistar* i *O poniznosti*, pak, utemeljeni su na raščlanjivanju biblijskih tekstova i njihove poruke. Ali sve se te razlike slijevaju u zajednički cilj: na što jednostavniji, slikovitiji, življi način pobuditi u čitatelja sklonost prema kreposnom životu. Marulić je najmanje teolog, a najviše umjetnik i kršćanski pisac. Njegovi tekstovi nemaju strogi oblik stručnog, teološkog djela. Marulić snagom riječi želi djelovati na osjećaj i dušu kršćanskog čitatelja.[154]

Prema čovjeku

Da bismo mogli odrediti društveni obzor Marulićevih moralno-didaktičkih djela, valja uvažiti činjenicu da njihov pisac nije ni hladno općenit ni suhoparno učen, dalek od čitatelja. Naprotiv, Marulić se izravno obraća svijetu pojedinca. Gibajući se u duhovnom obzoru kršćanskoga srednjovjekovlja, njegovo je razlaganje podređeno čovjeku i njegovu dobru. U gotovo neiscrpnoj lepezi pojavâ što ih uključuje u svoja djela primjetno je da Marulić razmjerno malo govori o smrti što je inače najdublje obuzimala misao kasnosrednjovjekovnog Zapada. Od 71 poglavlja *Institucije* samo dva poglavlja (9. i 10. pete knjige) govore o smrti. To je još izrazitije u *Evanđelistaru*: od 194 poglavlja samo jedno (18. prve knjige) razlaže o smrti. Donekle su iznimkom samo *Parabole* ili *Priče* (Quinquaginta parabole, Venecija, 1510).[155] Od 50 priča, tri (39, 40. i 41) razmatraju smrt. To zaobilaženje smrti u Marulićevu duhovnom sustavu nije slučajno. Jer, Marulićeva su djela upućena svijetu živih i njihovoj pripremi za što ćudoredniji ovozemaljski život. U času kada su na duhovnom prostoru Zapada nicale *artes bene moriendi*, pa je jedna *Meštrija* s uputama o dobru umiranju, kako smo vidjeli, 1507/1508. god. tiskana i u Hrvatskoj, Marulić je obuzet pojmom dobrog, što znači čestitog, kršćanskog života. Njega ne zanima *ars moriendi*, nego *ars vivendi*. U postizavanju temeljnog cilja, a to je krepostan život, sáma smrt prema Maruliću ne može biti jako poticajnim motivom. U njegovu duhovnom sustavu ona je samo prijelaz prema eshatološkim razmatranjima. Za razliku od sáme smrti, ona zauzimaju važno mjesto u gibanju čovjeka prema vrlinama. Čitava šesta knjiga *Institucije* (16 poglavlja) razmatra različite aspekte posljednjeg suda. Iscrpno se govori o predznacima sudnjega dana, uskrsnuću mrtvih i strašnoj suprotnosti između onih što će biti nagrađeni rajskim blažen-

[152] O "devotio moderna": Kurelac 1987; Šanjek 1989; Šanjek 1993a, 364-369.

[153] Sabrana djela Marka Marulića IV-V (Evanđelistar I-II, Split, 1985), VI-VIII (Institucija I-III, Split, 1986-1987) i IX (O poniznosti i slavi Kristovoj, Split, 1989). Najnovija istraživanja upućuju na veoma utemeljenu mogućnost da je *Institucija* tiskana već 1498, a *Evanđelistar* 1487. (usp. Runje 1992; Tomasović 1992; Runje 1994). O Marku Maruliću: Tomasović 1989.

[154] Šimundža 1985; Bogišić 1985; Šimundža 1986.

[155] Latinska djela I, 137-208.

stvom i onih što će biti bačeni u pakao vječnosti. Taj je motiv, ispunjen dramatičnim užasom, bio napose blizak Maruliću. I jedno zasebno Marulićevo djelo, *Posljednji sud* (De ultimo Christi iudicio) koje je stoljećima ostalo u rukopisu žestokim bojama, u skladu s pojačanom emotivnošću kasnog srednjeg vijeka, opisuje svršetak svijeta i suđenje pravednima i zlima.[156] Tematski je ovdje Marulić najbliži srednjovjekovnom obzoru, ali cilj djela ipak nije puko stvaranje straha od smrti i užasa pred Božjom osvetom. I *Posljednji sud* ima izrazito didaktičko obilježje, što pisac i ističe, obraćajući se čitatelju:

"Ova knjižica mala svršetak sadržava svijeta
....
Čitaj je, pa ćeš otpočet, kad odbaciš poroke svoje,
Suca vječnog već strogu mu slušati riječ."[157]

Da bi izbjegao strahote vječne smrti u paklu, pojedinac mora vrlinama ispuniti svoj život. Eshatološka su razmatranja, u biti, usmjerena prema ovozemaljskom životu. Prema čestitosti pojedinca i njegovanju njegovih vrlina. U njihovu je središtu živi čovjek.

Suženi obzor?

Marulićeva usredotočenost na osobni svijet pojedinca sasvim je iznimna u misaonom razvoju hrvatskoga kasnog srednjovjekovlja. Ona bi se, na prvi pogled, mogla činiti gledištem krajnje sužena društvenog obzora, s težištem na duhovnom usavršavanju čovjeka, negdje izvan svakog vremena. Nije li takva usmjerenost suprotna *Juditi* ili *Pismu papi Hadrijanu VI*, kojima je cilj opće dobro?

Da bi se objasnilo to pitanje, valja upozoriti na dvije pojave. Prvo, Marulića uistinu zanima sâm čovjek. On se obraća njegovu mikrokozmu. Marulićeva moralno-poučna djela nastoje ispuniti vrlinama unutarnji, duhovni svijet pojedinca, usmjeriti ga putem kreposti ako je potrebno čak i žarkim ocrtavanjem pogibelji što svakom pojedincu prijete na sudnjem danu. I drugo, Marulić nije društveni buntovnik kojemu bi pred očima bili staleški ili politički probici. Njegovo shvaćanje smrti, na primjer, nije samo daleko od shematiziranih pouka što ih upravo u njegovu vremenu sadrže *artes moriendi* nego i od društvene žaoke što je možemo naslutiti u makabrističkim vizijama. U *Evanđelistaru* Marulić trijezno, smireno ističe činjenicu da "smrt izjednačava plemenita čovjeka s prostim, slobodna s robom, bogata sa siromahom, radišna s lijenim, učena s neukim, mudra s glupim, konačno, kralja s običnim građaninom", ali je taj izričaj o jednakosti sviju u smrti samo sadržajem srodan s makabrističkim predodžbama.[158] Maruliću je i ovdje na umu ponajprije etička pouka: što koristi bogatstvo, čemu sav sjaj ako se zanemare kreposti? Takva gledišta stvaraju, doduše, dojam da njegova moralno-teološka djela imaju suženi društveni obzor, ali je takav dojam ipak samo prividan.

Nedjeljiva cjelina

Prije svega, tako izrazito postavljanje pojedinca i njegova duhovnog dobra u središte moralnog sustava znak je Marulićeva humaniteta. Žudjeti za pobjedom etičnosti

[156] isto, 57-136.

[157] isto, 65.

[158] Evanđelistar I, 109.

u mikrokozmu svakog pojedinca, ulagati u taj cilj svu svoju misaonu snagu, znači voljeti čovjeka, smatrati ga bliskim i jedino važnim. U tom se gledištu zrcali Marulićeva pripadnost humanističkim nastojanjima što ih u duhovnom razvoju europskog Zapada pratimo već od učenja svetog Franje Asiškoga.[159]

Vrlina i krepost u središtu su Marulićevih gledišta. Vrlina je univerzalni kriterij prema kojemu se ocjenjuje sve postojeće. Ona nije samo cilj što ga mora doseći pojedinac, sâm za sebe, da bi bio čestit unutar sebe, nego i zahtjev što ga Marulić postavlja svakoj društvenoj pojavi. Pa i izrazito sociološka tema bogatstva i siromaštva u Marulića je prije svega moralne naravi. Marulić, kako je već istaknuto, ne prigovara tako žestoko bogaćenju Crkve i sjaju prelatâ zato što bi bio društvenim buntovnikom ili protivnikom Crkve. On samo slijedi poruke *Evanđelja* i siromaštvo drži jednim od kriterija vrline. Pojam kreposti i duhovnog usavršavanja u Marulića se širi od mikrokozma pojedinca do cjeline društva. Njegov stav prema društvenoj suvremenosti ovisi o stupnju vrline i nevrline u zbivanjima. Maruliću je i neuspjeh otpora osvajanjima Osmanlija samo posljedica nedostatka vrline. Dok Turci napreduju, kršćanski se narodi uzajamno bore i ubijaju. Toliko je pobijenih kršćana, smatra Marulić, da bi njihov broj, da nisu bili žrtve mržnje i "ohladnjele ljubavi", bio dovoljan za protjerivanje Turaka iz Europe i Azije.[160] Iz toga valja zaključiti: duhovnim usavršavanjem pojedinca i društvo će biti bolje. Marulić se po tome ne zalaže samo za pojedinca, čovjeka, nego i za dobrobit zajednice.

Ne samo, dakle, da Marulićev društveni obzor nije sužen ni u velikoj skupini njegovih moralno-poučnih djela nego je, dapače, živo djelatan, prožet društvenom zbiljom. Pri tome je važno istaknuti da on odnose u suvremenom svijetu, od pojedinca do društvene cjeline, ne promatra hladno i koristoljubivo poput vladara ili ratnika, nego isključivo s moralnog stajališta što mu temelje nalazi u Bibliji i kršćanskim misliocima. U takvu se ozračju nalaze i *Judita* i *Molitva suprotiva Turkom* ili *Pismo papi Hadrijanu VI*, a ne samo skupina moralno-teoloških djela.[161] *Juditu* ne objašnjava samo neposredna ugroženost Splita i dalmatinskih gradova turskim provalama, te želja za obranom domovine, nego i duhovni obzor *Institucije* ili *Evanđelistara*. Kršćanska duhovnost i društvena stvarnost u Marulića su spojeni u nedjeljivu cjelinu. Njezina je os razlikovanje vrline i nevrline, prosudba o odnosu Dobra i Zla. Sve Marulićevo stvaralaštvo, na hrvatskom i latinskom jeziku, bez obzira na sadržaj i vrstu djela, smješteno je u isti, fundamentalni raspon Dobra i Zla.[162]

Izvan limesa

Suprotnost između vrline i nevrline, između pojmova Dobra i Zla, Marulić, dakako, razmatra u strogom dogmatskom ozračju Katoličke crkve. On se ne upušta u filozofsko-teološko istraživanje o podrijetlu i bîti Dobra i Zla, nego dosljedno ostaje na području moralne pouke. Bog je jedino izvorište sveukupnog postojanja. Sjedinjenje s Bogom u vječnom životu čovjek postiže kreposnim ovozemaljskim ponašanjem, pa se konačno Dobro postiže svladavanjem nevrline i Zla u njegovoj duši.

[159] Venturi, 46; Heer, 221-229.

[160] Latinska djela I, 68.

[161] Judita; Versi harvacki, 167-171; Govori, 139-181.

[162] Bogišić 1985, 12.

Ali nužno je poći i korak dalje. U razlaganju o duhovnom ustrojstvu srednjovjekovlja ne smijemo se ograničiti na maticu misaonog razvoja. Valja se obazreti i na ona zbivanja što su zahvaćala njegova periferna područja. Jer u razmatranju o ključnoj suprotnosti između Dobra i Zla kršćanska je misaonost mogla ići i drukčijim putovima od Marulićeva. Kolikogod je njegov moralno-teološki svijet bio izniman i moćan, ipak je bio samo dijelom šireg duhovnog obzora što je obuhvaćao sav kršćanski prostor. Predodžba o duhovnom razvoju srednjovjekovlja postaje cjelovitijom tek sabiranjem matičnih i perifernih procesa. Njegovo se bogatstvo očituje tek u raznorodnosti gledištâ što ih sadrži kršćanska misao.

Pojam Dobra i Zla bio je, u mnogo oštrijem obliku, uporištem onih duhovnih gibanja srednjovjekovne epohe što su se institucionalno i dogmatski razlikovala od učenja Katoličke crkve i što ih je ona držala heretičkima. Moglo bi se reći da Dobro i Zlo bijahu temeljnim pojmovnim sastavnicama u globalnom gibanju ljudskog duha što ispunjava kršćansko srednjovjekovlje. Heretički pokreti, od bogumilstva do katarsko-patarenskog gibanja, bili su smješteni na okrajku srednjovjekovne duhovne matice, izvan katoličkog i pravoslavnog limesa, ali su unatoč tome sa samozatajnom žudnjom i duhovnom strogošću tragali za "izvorima zla" (Brandt) i odgovorima na ključna pitanja o ljudskom postojanju. Objašnjenje ljudske patnje i egzistencijalne krhkosti nalazili su u dualističkom suprotstavljanju duše i tijela, Dobra i Zla.[163] Kada je katarsko-patarensko učenje u sredini XII. stoljeća doprlo i do gradova na istočnom Jadranu, i hrvatski je prostor, kako je istaknuto, postao dijelom heretičkih gibanja što su obilježavala europsko-mediteransko srednjovjekovlje. Nakon 1200. god. dualistički obzor dogradila je "Crkva bosanska".

Zastupajući umjereni dualizam, njezini su pripadnici smatrali da postoje dva Boga: jedan veći, apsolutno dobar, koji je stvorio duhovni, nevidljivi svijet, i drugi, niži bog zla ili đavao, koji je stvorio vidljivi, materijalni svijet. Bog Dobra i Bog Zla, duhovno i materijalno, suprotstavljaju se i u čovjeku. Duša je anđeo što ju je stvorio Bog Dobra, a Bog Zla primorao da boravi u ljudskom tijelu. Zbog toga čovjek mora težiti odricanju od materijalnog svijeta. Krštenjem se čovjek uzdiže nad vlastitu tjelesnost, opraštaju mu se grijesi. Ono vodi spasenju, ali da bi se ono dostiglo, valja se uklanjati svakom, pa i najmanjem grijehu. To je duhovni obzor, stroži od katoličkog.[164]

Bosanski "krstjani" su bili dogmatski i institucionalno suprotstavljeni Katoličkoj crkvi, ali su svejedno izrazitom težnjom prema ćudorednom životu bili sastavnim dijelom kršćanskog srednjovjekovlja. "Crkva bosanska" bila je jednim odvojkom duhovnog gibanja što je nastojalo vrlinom prevladati tegobe i nesavršenstvo ljudske zbilje.

[163] Brandt 1989, 182-227.

[164] Općenito o europskim heretičkim gibanjima: Heer, 197-234; Jedin III/II, 187-191, 244-253; na hrvatskom prostoru: Rački 1931; Kniewald; Šidak 1975; Šanjek 1975, navlastito 121-189; Šidak 1977; Brandt 1989, 238-261.

6. Nosioci vezâ

Mi sámi i drugi

Osvrnemo li se na složeni i plodonosni sustav vezâ u hrvatskom srednjovjekovlju, o kojemu je dosad bilo riječi, i pokušamo li odrediti njegove nositelje, upoznati njihovo podrijetlo i imena, već ćemo na prvi pogled uočiti nekoliko činjenica. Prvo, da u većem dijelu srednjovjekovne epohe iscrpnije i točnije pratimo slijed društvenih pojava nego njihove nosioce. Vrela sve do XIII. stoljeća, navlastito ranosrednjovjekovna, samo iznimno sadrže imena uz koja bismo te pojave mogli vezati. Drugo, da je skup obavijesti u izvorima o djelatnosti Hrvata i ostalih pripadnika hrvatskog prostora u društvenim komunikacijama što spajaju hrvatske zemlje i europsko-mediteranski svijet kvantitativno skromniji od građe o društvenoj ulozi drugih, dakle došljaka i stranaca na hrvatskom području između Drave i Jadrana. Taj se zaključak temelji na brojčanom nerazmjeru između dvije skupine pisanih svjedočanstava, onih što su ih Hrvati napisali o okolnim društvima i onih što su ih drugi zabilježili o hrvatskom području. Srednjovjekovni hodočasnički ili križarski izvještaji drugih o hrvatskom prostoru, primjerice, brojniji su od tekstova što su ih pripadnici hrvatskih zemalja sastavili o europsko-mediteranskom području. Kako bismo tu, nimalo sporednu, pojavu mogli objasniti? Znači li ona da su Hrvati uistinu teže i brojčano skromnije djelovali na europskom prostoru nego što su stranci dopirali do hrvatskog područja?

Premda bi se potvrdan odgovor mogao činiti utemeljenim, pa i jedino mogućim, ipak je nužno uvažiti još neke odrednice da bi zaključivanje bilo što točnije. Prvo, smijemo pretpostaviti da je *stvarna* uloga Hrvatâ u komunikacijskom sustavu na europskom i jadransko-mediteranskom području bila opsežnija i razvijenija od predodžbe što je ocrtavaju vrela. To vrijedi i za razdoblje prije najstarijih sačuvanih notarskih sveščića u XIII. stoljeću, dapače, i za rani srednji vijek. I drugo, škrtost vrela o društvenoj ulozi Hrvatâ prema kraju srednjeg vijeka postaje sve blažom, pa izvori XV. i XVI. stoljeća sadrže neusporedivo više podataka o nositeljima gospodarskih, znanstvenih, umjetničkih ili misaonih veza nego što ih nalazimo u onim prije XIII. stoljeća. Kasnosrednjovjekovna vrela ublažavaju dojam o izrazitoj prevlasti drugih u komunikacijskom sustavu hrvatskih zemalja, ali ipak ne uklanjaju nerazmjer između domaćih i stranih nositelja vezâ. Dijelom je to bila posljedica i geopolitičkog položaja hrvatskih zemalja. Hrvatski se prostor nalazio na sámom okrajku europsko-mediteranskog Zapada i to kao prostor malog naroda, u neposrednoj blizini većih i društveno mnogo razvijenijih područja (Italija) što su na nj nužno zračila svojim jakim, slojevitim djelovanjem. I napokon, komunikacijski izvanredno važni istočni Jadran bio je dijelom hrvatskog društvenog prostora, a taj je obalni pojas, također nužno, više sebi privlačio došljake nego što je sâm mogao imati emitivne snage prema okolnim društvima. Sve to potvrđuje, ali i relativizira, brojčanu nadmoć drugih u komunikacijskom sustavu hrvatskog srednjovjekovlja.

Zastrto tamom

Ništa ipak ne može olakšati pogled kroz tamu što zastire nositelje komuniciranja u ranim stoljećima hrvatskog srednjovjekovlja. Iz maglice nepoznatog izranjaju tek rijetki, nepovezani podaci o uglednicima što između 800. i 1100. god. povezivahu hrvatski prostor s okolnim područjima. Najvažniji primjeri takvih gibanja već su spomenuti na početku ovoga poglavlja. Istaknuti pojedinci slijede glavne smjerove vezâ što vode

prema središtima svjetovne i crkvene vlasti. Zadarski biskup Donat odlazi na početku IX. stoljeća u Franačku i Bizant, Svetoslav Suronja i njegov sin Stjepan napuštaju godine 1000. nakon dinastičkog sukoba Hrvatsku i sklanjaju se u Mlecima, "arhont i toparh Zadra i Splita" Dobronja zastupa u prvoj polovici XI. stoljeća dalmatinske gradove u Carigradu itd.[165] I crkvena središta, navlastito papinski Rim, bijahu odredištima, prema kojima su bile usmjerene osobne veze. Pape su, doduše, razrješavanje crkvenih i političkih pitanja u Hrvatskoj i dalmatinskim gradovima radije povjeravale vlastitim poslanicima. Spor između splitskog nadbiskupa, zadarskog biskupa i ninskog biskupa Grgura zbog odlukâ splitskog crkvenog sabora 925. god. razrješava legat pape Leona VI. Madalbert na drugom crkvenom saboru u Splitu godine 928, u nazočnosti hrvatskog vladara i njegovih prvaka; gotovo stoljeće i pol poslije, potkraj godine 1061. ili na početku 1062, papin legat Majnard vodi crkveni sabor u Splitu, a Zvonimira u Solinu 1075. god. kruni poslanik pape Grgura VII. Gebizon.[166] Unatoč tome i biskupi s istočnog Jadrana odlazili su u Rim. O vladavini i gledištima kneza Branimira papu Ivana VIII. je u Rimu oko godine 880. izvijestio ninski biskup Teodozije; prema pričanju Tome Arhiđakona o Cededi i Vulfu, Cededu je za biskupa u Rimu zaredio protureformni papa Honorije II.[167]

Taj, više-manje slučajno sačuvani zbir podataka o putovanjima uglednih osoba iz Hrvatske i dalmatinskih gradova prema okolnim političkim i crkvenim središtima jest, naravno, dragocjeno svjedočanstvo o društvenom razvoju u ranom srednjem vijeku, ali on ipak, ne ocrtava u potpunosti stvarni sustav komuniciranja. Prije svega, osobne veze uglednikâ nužno bijahu jačima, intenzivnijima, iako su tragovi o njima u vrelima tako skromni. Ako ništa drugo, takva bi se pretpostavka mogla potkrijepiti razvijenom mrežom benediktinskih samostana duž istočne obale Jadrana. Oni su morali, primjerice, komunicirati s montecassinskom maticom, a ipak je o tim vezama jedva zabilježen poneki podatak o vrelima. I zatim, ako veze istaknutih osoba i jesu bile mnogobrojnijima nego što o njima svjedoče izvori, ipak se utemeljeno smije izraziti druga pretpostavka da uglednici nisu bili glavnim nositeljima vezâ na Jadranu. Njegove su obale već od početka ranog srednjeg vijeka nužno najjače povezivali trgovci i pomorci, nakon njih redovnici i svećenici. Doduše, prema tom sloju komunikacija ranosrednjovjekovni su izvori još škrtiji nego prema gibanjima uglednikâ. A da su Slaveni/Hrvati s istočnog Jadrana zarana lako prelazili na njegovu zapadnu obalu, svjedoči i njihov napad na langobardski Sipont već godne 642.[168] Putove slavenskih/hrvatskih ratnika nužno su slijedili trgovci, navlastito iz dalmatinskih gradova. Njihova imena sve do rascvata notarijata u XIII. stoljeću uglavnom zastire potpuna tama, ali o njihovoj ranoj komunikacijskoj ulozi jedva bi smjelo biti dvojbe.

Europski vidokrug: sveučilišta

Kada je u XII. stoljeću nagli uspon gradskog života zahvatio sav hrvatski prostor, veze trgovaca nužno su postajale sve intenzivnijima. Komunalna društva na Jadranu i

165 Barada 1932; Klaić 1971a, 326-329, 338-339; Klaić-Petricioli, 69-72. Usp. zasebno gledište o Dobronji u Margetić 1982b, koji smatra da je toparh Dobronja bio hrvatski vladar i to zato jer je u Kekaumena toparh uvijek naziv za vladara neke zemlje koja se nalazi u susjedstvu Bizanta.

166 Rački, Doc., 103-105, 194-195; CD I, 36-38, 94-96, 139-141. O crkvenim saborima u Splitu u sredini i drugoj polovici XI. st.: Foretić 1956, 33-43; Margetić 1983c, 81-88.

167 isto, 13-14 (pismo pape Ivana VIII. knezu Branimiru, oko 880); CD I, 18-19; Thomas archidiaconus, 49-54; Toma, Kronika, 49-54.

168 Rački, Doc., 276; Paulus Diaconus, 174/175-176/177.

pojava gradskih naselja u Slavoniji bili su jakim poticajem razvoju komunikacijske mreže. Vrela, na žalost, još zadugo ne bilježe imena njezinih nositelja, ali, ako ništa drugo, ugovori o prijateljstvu što ih sklapaju gradovi na istočnom Jadranu s vladarima zaleđa i s drugim jadranskim gradovima ocrtavaju njihov komunikacijski opseg. Ali u toj epohi sveopćeg društvenog rasta na europskom i jadransko-mediteranskom prostoru sustav vezâ još više se širi i napušta moćnu mrežu gospodarskih gibanja. Ekspanzija gradskih društava uvjetuje pojavu novih komunikacijskih uporišta. To bijahu sveučilišta.

Najstarije je bilo ono u Bologni, utemeljeno 1119. god., s korijenima potkraj XI. stoljeća, zatim pariško sveučilište i sveučilište u Padovi, utemeljeno 1222.[169] Ta tri sveučilišta postaju uporištima jakih intelektualnih djelovanja i prema Hrvatskoj. Pri tome je napose važno istaknuti da se zračenje europskih sveučilišta širilo na svim njezinim dijelovima. Prema uglednim europskim sveučilištima gibaju se studenti s čitava prostora od Drave do Jadrana. Oni su se uključivali u europska intelektualna, znanstvena gibanja vezujući još jače Hrvatsku uz prostor zapadne civilizacije. Od svih nositelja društvenih veza, studenti i profesori, teolozi i pravnici na europskim sveučilištima, podrijetlom iz hrvatskih zemalja, prvi izbijaju iz sveopće anonimnosti vrelâ. Jedan je od prvih Herman Dalmatinac, podrijetlom iz Istre. On već u 30-im godinama XII. stoljeća studira u Chartresu i Parizu, dakle još i prije utemeljenja pariškog sveučilišta. Dajući svoj prinos univerzalnosti ljudskog duha, uključuje se između 1138. i 1141. god. u Toledu, u Španjolskoj, u projekt prevođenja djelâ grčko-arapske kulture na latinski jezik, dok je godine 1142. suradnik u prijevodu Kur'ana.[170]

Teologija i pravo, Pariz i Bologna

Od kraja XIII. do početka XV. stoljeća više je crkvenih uglednika iz Hrvatske završilo teološki studij na pariškom sveučilištu. To su bili u prvoj polovici XIII. stoljeća zagrebački biskup Stjepan II. i splitski nadbiskup Hugrin, o kojemu iscrpno izvješćuje, s ne baš prevelikom naklonošću, splitski arhiđakon Toma; zatim Trogiranin Augustin Kažotić, od 1303. god. zagrebački biskup; potkraj XIV. stoljeća Juraj iz Slavonije i na početku XV. stoljeća Dubrovčanin Ivan Stojković, što je 1420. god. tu stekao doktorat iz teologije itd. Pariško je sveučilište u tom razdoblju bilo najjačim središtem teološke i filozofske misli Zapada. U njemu su bila usredotočena temeljna duhovna gibanja zrelog srednjovjekovlja i u to su se intelektualno ozračje uključivali i došljaci iz Hrvatske, povezujući boravkom i studijem sámo središte s rubnim, hrvatskim područjem europskog Zapada.[171]

U mreži intelektualnih komunikacija, s ishodištem u europskim sveučilištima, što se od XIII. stoljeća sve izrazitije širila i na područje hrvatskih zemalja, napose je bila važna uloga bolonjskog i padovanskog sveučilišta. Dok je pariškom sveučilištu pečat davao teološki studij, bolonjsko je sveučilište bilo istaknutim središtem pravnih znanosti. Takva je usmjerenost bila u skladu s razvojem komunâ na području Sredozemlja. U Italiji se prve komune, s dograđenim upravnim ustrojstvom i institucijom konzulata, pojavljuju već potkraj XI. stoljeća, na istočnom Jadranu stotinjak godina kasnije.[172]

169 Burckhardt, 117-120; Curtius, 61-63; Heer, 235-259; Le Goff 1982; Tuilier.

170 Dadić, 19-22; Šanjek 1979; Šanjek 1988; Šanjek 1993a, 151-161; Šanjek 1993b.

171 Heer, 235-259; Tuilier; Šanjek 1993a, 169-185.

172 Waley, 44; Ennen 1978, 130 i dalje; Raukar 1980-81, 169; Steindorff 1986.

Novim komunalnim društvima postali su nužni pravnici, vješti upravljanju i kodifikaciji, bilježnici što su notarskim instrumentom mogli pratiti nabujalu gospodarsku djelatnost gradova, ali i učitelji i liječnici. Bolonjsko, poslije i padovansko sveučilište bilo je sastavnim dijelom komunalnog uspona. Zbog toga, a i zbog prostorne blizine i općenito živih veza s Apeninskim poluotokom, hrvatski su studenti pretežno bili usmjereni prema Bologni i, najviše, Padovi.

Najistaknutiji zastupnik komunalne ideje na istočnoj obali Jadrana, splitski arhiđakon Toma, studirao je u 20-im godinama XIII. stoljeća u Bologni. O tome sâm priča u *Salonitanskoj povijesti*, vezujući uz taj boravak jedan iznimni doživljaj, susret sa svetim Franjom Asiškim: "Iste godine [tj. 1222], na blagdan Uznesenja Bogorodice, kad sam se nalazio na naukama u Bologni, vidio sam svetoga Franju kako propovijeda na trgu pred općinskom zgradom."[173]

Prema sveučilištu u Padovi

Sveučilište u Padovi, što ga je utemeljila skupina profesora i studenata kada je 1222. god. napustila bolonjsko sveučilište, zarana je postalo središtem u kojemu je studirao velik broj studenata iz hrvatskih zemalja. Kad je Mletačka Republika na početku XV. stoljeća u svoj državni opseg gotovo istodobno uključila i Padovu i dalmatinske gradove, padovansko sveučilište je postalo državnim sveučilištem Republike. Studenti iz Dalmacije otad su u velikom broju dolazili na studij u Padovu, ali činjenica mletačkog usmjeravanja u tome ipak nije bila odlučujuća. Jer studenti iz dalmatinskih gradova i prije su godine 1409. studirali u Padovi, a, s druge strane, nakon 1409. u taj su grad dolazili, i to mnogobrojni, i studenti iz onih hrvatskih zemalja što nisu bili potpali pod vlast Venecije, primjerice iz Slavonije, kako su to činili i ranije. Moglo bi se reći da je padovansko sveučilište već od XIII. stoljeća privlačilo studente iz svih hrvatskih zemalja, a da je mletačka vlast nad Padovom (1405) samo uza nj još jače vezala studente iz istočnojadranskih gradova što su postali dijelom mletačkoga *Stato da Mar*. Premda brojnost studenata iz hrvatskih zemalja na europskim sveučilištima u srednjem vijeku još nije sustavno proučena, ipak se čini da je Padova bila njihovim najvažnijim sveučilišnim središtem.

Mnoge istaknute osobe hrvatskoga srednjovjekovlja bijahu studentima sveučilišta u Padovi. Već u sredini XIII. stoljeća zabilježen je prvi padovanski student iz Slavonije, požeški prepošt Vrbas. I u XIV. i XV. stoljeću sveučilišni su putevi vodili iz Međurječja prema Padovi. Tu je studirao veći broj zagrebačkih kanonika. Jedan je od njih, Blaž iz Moravča, u sredini XV. stoljeća, dapače, opisao i svoj studij u Padovi. Od hrvatskih latinista iz Slavonije tu su u prvoj polovici i sredini XV. stoljeća na naukama bili Ivan Vitez od Sredne i Ivan Česmički, humanisti korvinskoga kruga. Iz srednjovjekovne Hrvatske, čini se, bilo ih je manje, ali se ipak spominju (Senj). Dakako, najviše ih je bilo iz dalmatinskih gradova, od Krka do Dubrovnika i Kotora. Spomenimo samo nekolicinu najistaknutijih. U početku XIV. stoljeća u Padovi je studirao Zadranin Nikola Matafar, kasnije zadarski nadbiskup, u XV. stoljeću Ivan Stojković, Juraj Šižgorić i Marko Marulić. Od kraja XV. stoljeća Zadranin Federik Grisogono je u Padovi predavao astrologiju i matematiku itd.[174]

---

173 Thomas archidiaconus, 98; Toma, Kronika, 89; usp. Šegvić, 45-47.

174 Grmek.

"Ko taj što možda iz Hrvatske sada dolazi"

Čvrste su veze, dakle, u razvijenom i kasnom srednjem vijeku spajale hrvatski prostor s najstarijim europskim sveučilištima u Parizu, Bologni i Padovi. U njima i na drugim europskim sveučilištima obrazovala se intelektualna elita hrvatskih zemalja prenoseći nakon završetka studija u domovinu znanstveni obzor svojega vremena. A usporedo s tom temeljnom mrežom intelektualnih veza što se oslanjala na europska sveučilišta, razvijali su se i drugi, doduše periferni, ali ne i manje važni oblici vezâ. To su prije svega bila putovanja hodočasnikâ, kojima je Hrvatska također bivala dijelom zajedničkog europsko-mediteranskog srednjovjekovlja. Znameniti Danteovi stihovi u 31. pjevanju *Raja*:

> "Qual è colui che forse di Croazia
> viene a veder la Veronica nostra"
> (Ko taj što možda iz Hrvatske sada
> dolazi našu Veroniku zreti)

dragocjeno su svjedočanstvo o hrvatskom sudioništvu u mreži hodočasničkih komunikacija na europsko-mediteranskom prostoru na početku XIV. stoljeća.[175] Škrtost vrela, na žalost, jednako prekriva rana razdoblja hrvatskoga hodočasništva kao i druge oblike ljudskih veza. Iz maglice nepoznatog izranjaju samo rijetki, pa zato još dragocjeniji podaci o ranim dodirima kneževske Hrvatske i okolnih društava.

Pred nama su znamenite bilješke na okrajcima *Čedadskog evanđelistara* s imenima knezova Trpimira i Branimira što, najvjerojatnije, svjedoče o njihovu osobnom hodočašću do kodeksa, za kojega se držalo da je napisan rukom svetog Marka. Hrvati su, dakle, već u IX. stoljeću posjećivali znamenita hodočasnička odredišta, ali zadugo nakon toga, sve do prijeloma XIII. i XIV. stoljeća, vrela ne sadrže nikakvih obavijesti o putovanjima hodočasnika iz Hrvatske. Jedva bismo smjeli uzeti da u tom razdoblju, do godine 1300, Hrvati nisu uopće hodočasnički komunicirali s tako istaknutim središtima hodočasništva kao što su bili grobovi sv. Petra i Pavla ili Veronikin rubac s otiskom Kristova lika u Rimu, Kristov grob u Jeruzalemu ili svetište sv. Jakova u Santiagu de Composteli, ali vrela ta pretpostavljena gibanja upravo nekako do Danteova vremena nikako ne potvrđuju. Smijemo li uza sve to pretpostaviti da šutnja vrela ne zrcali hodočasničku zbilju XII. ili XIII. stoljeća? Kako su na nju, primjerice, djelovali križarski ratovi?

Križarski pohodi i Hrvatska?

Već na početku razlaganja o tom zanimljivom pitanju ne valja zanemariti činjenicu da se istočnojadranski dio hrvatskih zemalja nalazio na putu kojim su se gibale skupine križara što su odlazile u prvi i četvrti križarski rat. Još i više, prva tri križarska pohoda dodiruju i panonski dio hrvatskoga prostora. Križarska ideja bijaše po tome dobro poznata u Hrvatskoj, a pojam Svete Zemlje i Kristova groba sastavni dio vjerskog osjećaja i društvene svijesti. A križarski su se pohodi pojmovno neprekidno dodirivali

---

175 Dante II, 543; usp. Čale-Zorić, 764-767.

s hodočasničkim ciljevima.[176] U djelu *Osvajanje Carigrada*, u kojemu je opisao Četvrti križarski rat, Geoffroy de Villehardouin obične križare naziva hodočasnicima (pelerin). Križarski pohod samo je jedan oblik hodočasničkog putovanja.

Pa ipak, izričite potvrde o djelovanju križarsko-hodočasničkog fenomena na mentalno ustrojstvo hrvatskoga srednjovjekovnog društva nisu starije od kraja XIII. stoljeća. U dubrovačkim i zadarskim oporukama iz 80-ih i 90-ih godina XIII. stoljeća pojavljuju se i legati za sudjelovanje u organiziranom, kolektivnom pohodu u Svetu Zemlju. Najranija je potvrda u oporuci Dubrovčanina Ilije Rastića iz godine 1283: on ostavlja i 20 perpera za križarsko-hodočasnički pohod u Svetu Zemlju (pasaçium generale ultra mare). Jednako postupaju i ugledni Zadrani. Koša Saladin u oporuci iz 1296. god. namjenjuje 300 mletačkih libara vitezu (miles) koji će za njegovu dušu otići u Svetu Zemlju kada bude organiziran opći križarsko-hodočasnički pohod (transitus generalis). U času kada se zadarski i dubrovački legati usmjeravaju prema organiziranom križarsko-hodočasničkom putovanju u Svetu Zemlju (passagium, passage), epoha križarskih ratova bijaše već odavno okončana, ali je zamisao o oslobađanju Kristova groba još dugo bila živa na Zapadu. Ona je bila povodom avignonskim papama da savjesno pobiru porez na križarske ratove kojih već davno nije bilo, pa se u sredini XIV. stoljeća i u Hrvatskoj spominje križarska desetina (decima passagii). Francuski putnik Bertrandon de la Broquière, pak, još u prvoj polovici XV. stoljeća ističe da opisuje put u Svetu Zemlju "kako bi svaki kršćanski kralj ili princ koji bi želio krenuti u osvajanje Jeruzalema" mogao iscrpno upoznati taj put.[177]

Koliko je to ozračje križarske ideje u XIII. i XIV. stoljeću poticalo individualna hodočasnička gibanja iz hrvatskih zemalja prema Jeruzalemu i Kristovu grobu nemoguće je odrediti jer prve potvrde o tom hodočasničkom smjeru u Hrvatskoj potječu tek iz XV. stoljeća. Sigurno se ipak može reći, prvo, da su tada, oko godine 1300, u obzoru hrvatskih hodočasnika prevladavala druga, prostorno bliža odredišta i, drugo, da je kasni srednji vijek, napose XV. stoljeće, bio razdobljem cvata hodočasništva u Hrvatskoj.

Kasnosrednjovjekovni rascvat

Od sredine XIV. stoljeća vrela najčešće spominju Rim kao odredište hodočasničkih putovanja iz Hrvatske. To je bila posljedica uvođenja jubilejske godine što ju je 1300. proglasio papa Bonifacije VIII. i oprostâ što su bili vezani uz hodočasnički dolazak u Rim.[178] Dánteovi stihovi svjedoče upravo o toj etapi hrvatskog hodočasništva. Na Rim upućuju i oporuke XIV. stoljeća. U godini "crne smrti" i velikog pomora 1348. Dubrovčani u oporukama ostavljaju novčana sredstva potrebna da neka osoba umjesto njih otiđe za njihovu dušu po oprost u Rim (al perdon de Roma).[179] Taj je oblik hodočašća (tzv. zamjenička hodočašća) bio prevladavajućim do konca srednjeg vijeka, ali je bilo, iako u skromnijem opsegu, i osobnih hodočašća. Oporuke se u XIV. i XV. stoljeću katkad sastavljaju i zato što oporučitelj odlazi na hodočašće. On je siguran u svoj hodočasnički cilj, ali je svjestan i opasnosti što mu na dugom putovanju prijete.

[176] dtv-Atlas, 150; Pirenne 1956, 131-138; Runciman; Heer, 129-158; Le Goff 1974, 92-101; Tri hronike; Grgin.

[177] CD XI, 298; SDK II, 374; SZB I, 80; Franzen, 181; Kandido-Rožman, 1148.

[178] Oursel, 36; Kolanović 1982, 14-15. Za Hrvate, hodočasnike, papa Nikola V. je godine 1453. odobrio osnivanje gostinjca sv. Jeronima u Rimu (Jelić 1902; Golub 1970-71; Kokša 1971; Katičić 1991).

[179] CD XI, 452, 456.

"Želeći hodočastiti u Rim" ili "namjeravajući ići u Rim i posjetiti crkvu sv. Petra i Pavla", sastavljaju svoje oporuke dvije Zadranke, u rasponu od jednog stoljeća: Dmina Bogdana Culeroxa godine 1350. i Stana, žena Grgura Mrganića godine 1450. I splitski trgovac Ivan de Augubio sastavlja 1477. god. oporuku upravo zato što odlazi na hodočašće u Rim.[180]

Postupni rascvat hodočasničkih putovanja od sredine XIV. stoljeća iskazuje se i u povećanju broja svetih mjesta. Osim Jeruzalema, Rima i Santiaga de Compostele, stvara se čitava mreža manjih hodočasničkih odredišta. Hodočasnicima iz istočnojadranskih komuna u XIV. i XV. stoljeću veoma su čestim ciljem sveta mjesta u susjednoj Italiji. Dubrovčani se najviše usmjeravaju prema prostorno bližim svetištima u Apuliji, Šibenčani, Zadrani, Rabljani i drugi stanovnici nekadašnje Donje Dalmacije prema onima u Markama i Umbriji. Dubrovčanin Domanja Menčetić ne oporučuje godine 1356. samo novac jednom svećeniku da za njega čita misu u crkvi sv. Petra u Rimu nego jednog svećenika šalje i u crkvu sv. Nikole u Bariju i u Monte Sant'Angelo na poluotoku Gargano.[181] Zadranin Antun Fanfogna, pak, ne upućuje samo po jednog zamjenika na hodočašće u Jeruzalem i u Santiago de Compostelu, nego i trojicu zamjenika u svetišta sv. Franje u Assisiju, sv. Ante u Padovi i sv. Marije u Trevisu. Rabljani u sredini XV. stoljeća hodočaste u Assisi, u svetište sv. Marije u Recanatiju i sv. Bernarda u L'Aquili. I Marica, žena Ivana de Augubio, određuje upućivanje hodočasnika u Rim i Assisi.[182]

Dva prostorna kruga

U kasnom srednjem vijeku oblikuje se, dakle, nekoliko glavnih prostornih krugova za hodočasnike iz Hrvatske: prostorno bliži (Italija) i, kao njegova suprotnost, onaj udaljeni, na istočnom i zapadnom rubu europsko-mediteranskog područja (Jeruzalem i Santiago de Compostela); među njima vrela spominju nekoliko hodočasničkih odredišta na Zapadu (Vienna, Aachen). U njihovu je središtu bio najstariji hodočasnički cilj, grobovi sv. Petra i Pavla u Rimu.[183]

Upravo o takvim prostornim krugovima hodočasništva svjedoče vrela XIV. i XV. stoljeća. Zadarski plemić Mihovil Soppe, na primjer, određuje u oporuci iz 1413. da izvršitelji moraju na njegov trošak poslati dva čovjeka u svetište sv. Jakova u Santiago de Compostelu u Galiciji, četiri čovjeka u Rim na grobove sv. Petra i Pavla te napokon dva čovjeka do Svetoga groba u Jeruzalemu.[184] U XV. stoljeću u oporukama najistaknu-

[180] isto, 596; PAZ, SZN, B. Marci de Venetiis, B.I, F.II, Testamenta, oporuka Stane, žene Grgura Mrganića od 15.VII.1450: "[...] Honestissima domina domina Stana, uxor egregij et sapientis viri ser Gregorij Merganich, civis Jadre [...] intendens ire Roman ad visitandum limina beatorum Petri et Pauli" određuje: "Item, voluit [...] quod subito post ipsius testatricis mortem mitatur una persona [...] Jerusalem ad visitandum Sanctum sepulcrum domini nostri Iesu Christi pro remissione suorum peccatorum [...] cui persone peregrinanti voluit et ordinavit dari ducatos sexaginta auri"; SA, sv.40/1, 593'-595', oporuka Ivana de Augubio od 3.VI.1477; o Grguru Mrganiću: Jelić 1960; Raukar 1977a, 140-141; o Ivanu iz Gubbija (Batista de Augubio): Raukar 1979. Zasebnom vrstom hodočašća bijahu ona kojima su se okrivljenim osobama zamjenjivale kazne (usp. Klaić 1982b, 232).

[181] CD XII, 659-660; v. dubrovačke oporuke iz god. 1348: Jireček 1962, II, 125-130.

[182] Miscellanea II-IV, 34, 1424; PAZ, Arhiv Raba, kut. 3, 552, 866; SA, sv.40/1, 588'-589, 18.VI.1491; o hodočašćima iz dalmatinskih gradova: Raukar 1980-81, 172; Kolanović 1982; Raukar 1985, 85-86; Pederin 1989, 47-49; Ladić; usp. Šanjek 1984.

[183] O hodočašćima u Aachen: Budak 1991.

[184] PAZ, SZN, T. de Prandino, B.VI, F.I, 123'-124.

tijih često se pojavljuju ta dva najudaljenija hodočasnička svetišta: Jeruzalem i Santiago de Compostela. Zadranin Antun Fanfogna, kako je istaknuto, oporukom iz 1424. god. ne šalje samo hodočasnike u bliža odredišta u Italiji (Assisi, Padova, Treviso) nego i u Compostelu i Jeruzalem. Najteži, prostorno najudaljeniji, pa zbog toga i najskuplji bio je put do Svetoga groba u Jeruzalemu. Stana, žena zadarskog građanina Grgura Mrganića, namjenjuje hodočasniku u Jeruzalem visok iznos od 60 dukata. I Splićanin Andrija Prvošev oporučuje hodočasniku što bi trebao otići na pohod (passagium) u Svetu Zemlju godine 1370. iznos od 50 dukata.[185] Pa ipak, od svih je hodočasničkih svetišta bilo najprivlačnije ono u Santiagu de Composteli.

Iter sancti Jacobi

Compostela je već u XI. stoljeću bila znamenitim hodočasničkim odredištem. U prvoj polovici XII. stoljeća nastao je tzv. *Codex Calixtinus*, kojega je peti dio, *Liber Sancti Jacobi*, sadržavao mnoštvo praktičnih uputa hodočasniku što je slijedio *put svetog Jakova* (iter sancti Jacobi) prema svečevu grobu u Santiagu de Composteli u Galiciji, na sjeverozapadu Španjolske.[186] Kada je štovanje sv. Jakova doprlo do hrvatskih zemalja i kada su hrvatski hodočasnici počeli posjećivati Compostelu, teško je reći. Najstarije potvrde o hodočašćima u Compostelu potječu tek iz sredine XIV. stoljeća. Dubrovčanin Anđeo Ljutica oporučuje 1348, u godini kuge, i novac jednom svećeniku za hodočašće sv. Jakovu Galicijskom. Prije spomenuti Splićanin Andrija Prvošev namjenjuje 1370. god. osobi koja će umjesto njega hodočastiti u Compostelu 25 dukata, a Dubrovčanin Marin de Bratko 1374. god. 50 perpera.[187]

U tom razdoblju štovanje sv. Jakova bilo se već veoma uvriježilo na hrvatskom prostoru. U Zadru je godine 1407. utemeljena i bratovština sv. Jakova Galicijskog (scola sancti Jacobi de Galitia) kao staleška institucija zadarskoga građanstva. Njezinim je ciljem bilo i njegovanje kulta sv. Jakova, što se prije svega iskazivalo hodočašćima u Compostelu.[188]

Prostor štovanja sv. Jakova u XV. stoljeću nije bio ograničen na istočnojadranski grad, dapače, svečev je kult odjeknuo i duboko u zaleđu, u srednjovjekovnoj Bosni. Protovestijar bosanskih kraljeva Tvrtka II. i Stjepana Tomaša Restoje poslao je godine 1444. Splićanina Ivana u svoje ime na hodočašće svetom Jakovu Galicijskom. Taj ugovor za protovestijara Restoja barem donekle osvjetljava *put svetog Jakova* hrvatskih hodočasnika. Ni on, doduše, ne pokazuje kako je Splićanin Ivan putovao do Compostele niti se iz njega vidi je li on, možda, poznavao hodočasničke upute što ih je sadržavao *Liber sancti Jacobi*. Stoga je općenito teško reći kako su hrvatski hodočasnici dolazili do južne Francuske i Provence, gdje je u Arlesu počinjao najjužniji francuski dio hodočasničkog puta, da bi se zatim, prelazeći Pireneje, uključivao u *camino de Santiago*, utvrđeni hodočasnički smjer duž sjeverne Španjolske do Compostele. Možda su hrvatski hodočasnici putovali do Provence preko Venecije i sjeverne Italije, a u južnoj Francuskoj

[185] Miscellanea II-IV, 33-35; PAZ, SZN, B. Marci de Veneciis, B.I, F.II, 15.VII.1450; SA, sv.8/1, 100'-101'.

[186] Oursel, 36-37, 99-141.

[187] PAZ, SA, sv. 8/1, 100'-101'; Jireček 1962, II, 125.

[188] Matrikula sv. Jakova, čl.54: "[...] se accadesse, che alcun di nostri fratelli andasse al uiazo de messer san Giacomo, et per la via s'imbattesse in alcuno nostro fratello, che fosse infermo", zdravi bratim dužan je njegovati bolesnoga, a ako bi ovaj umro, dužan ga je pokopati (29).

nužno su se uključivali u stoljećima zacrtani "put svetog Jakova". Ali ako ugovor za protovestijara Restoja iz godine 1444. ne sadrži podatke o smjeru što ga je slijedio njegov hodočasnik Ivan, određuje, nasuprot tome, trajanje i vrijednost njegova puta. Ivan je 10. II. 1444. unaprijed primio 4 dukata, a ostatak od 8 dukata trebao je dobiti nakon povratka iz Compostele. Bilješka od 9. III. 1444. svjedoči da je Ivan obavio hodočasnički zadatak za protovestijara Restoja, pa mu je isplaćen ostatak od 8 dukata. Ivanov je hodočasnički put, dakle, trajao nešto manje od mjesec dana, jer je ostatak naknade dobio 29 dana pošto je sklopio ugovor u splitskom notarijatu (godina 1444. bila je prijestupna, pa je veljača imala 29 dana), a ukupna je hodočasnička naknada iznosila 12 dukata.[189]

Uključivanje feudalnog sloja srednjovjekovne Bosne u hodočasnička gibanja istočnojadranskih gradskih središta potvrđuje koliko je štovanje sv. Jakova Galicijskog bilo u XV. stoljeću prošireno na hrvatskom prostoru. To potvrđuje i primjer Šibenika. Od šibenskih hodočašća u sredini XV. stoljeća (između 1451. i 1469) nešto je više od jedne četvrtine bilo usmjereno prema grobovima svetaca. Od toga je više od polovice (57,7%) pripadalo hodočašćima u Santiago de Compostelu. Štovanje sv. Jakova u Šibeniku je bilo u skladu i s imenom šibenske katedrale. Ona je bila posvećena sv. Jakovu apostolu.[190]

Duhovnost i poslovnost hodočašća

Temeljnim poticajima hodočasničkih putovanja bijahu duhovno dobro i intelektualna znatiželja. Vjerski je osjećaj u cjelini ispunjavao osobna, pojedinačna hodočašća. Ali u organiziranim, zajedničkim hodočašćima, napose u Svetu Zemlju, primjetna je i njihova poslovna osnovica. Ako je hodočasnik u XV. stoljeću putovao prema Svetoj Zemlji, ponesen željom da posjeti Kristov grob u Jeruzalemu, organizator je u putovanju što je počinjalo u Veneciji vidio samo poslovni čin. Putovanja hodočasnika mletačkim galijama donosila su skupinama ljudi koji su se bavili organiziranjem takvih putovanja u Svetu Zemlju primjerenu dobit. I "put svetog Jakova" prema Santiagu de Composteli bio je čitavom dužinom kroz sjevernu Španjolsku obrubljen samostanima i gostinjcima, u kojima je hodočasnik mogao predahnuti. Unatoč jakom vjerskom ozračju hodočasničkih gibanja prema Composteli, ni poslovni aspekt tog najznamenitijeg hodočasničkog puta na europskom Zapadu ne valja sasvim zanemariti. Još više to vrijedi za mnogobrojne hodočasnike što su nakon 1300. god. o tzv. jubilejskim godinama dolazili sa svih strana u Rim, donoseći papinstvu znatne prihode. To prožimanje duhovnosti i poslovnosti bijaše katkad povodom i satiričkim primjedbama. Ivan Česmički, ponosni humanist, ali i budući biskup, tako u epigramu *Ismijava hodočašće u Rim jubilarne godine 1450.* kaže:

> "sve u Rim se žuri, sav svijet u Grad se sliva,
> Od tolikih ljudi nijedno mjesto slobodno ne osta.
> Ta lakovjernost hoće li im koristiti, ne znam,
> al' znam, da će papi koristiti dosta".[190a]

[189] PAZ, SA, sv.23/3, 131'; o protovestijaru Restoju: Poviest 1942, 493, 509, 514 (uzima ga 1448. god. u zaštitu papa Nikola V.); Draganović 1942, 760-761.

[190] Kolanović 1982, 19-21; Šib. dipl., 43-45.

[190a] Česmički, 319; o religioznom u doba humanizma i renesanse: Burckhardt, 254-283.

FILOZOFSKI FAKULTET BIBLIOTEKA SARAJEVO

Pannoniusov sarkastični skepticizam podjednako je bio plodom općenita prevladavanja svjetovnog u misaonom obzoru humanistâ i spoznaje o duhovnom nazadovanju papinstva, što je počelo još u razdoblju avignonskih papa i do kraja se rasplamsalo u doba tzv. velike shizme (1378 - 1417).

Društvo i hodočasnik

Hodočasništvo je bilo složenom pojavom srednjovjekovnog društva. Ono je na njegov razvoj djelovalo svojim vjerskim i intelektualnim aspektima. Gibanje hodočasnika prema odredištima njihova puta produbljavalo je veze s obližnjim i udaljenim društvima. Hodočasnici su širili svoje životno znanje, prolazili kroz nepoznate krajeve, upoznavali nove postupke i naprednije tehnologije, ponašanje drugih i njihove ideje. Hodočasnik nije slijedio samo vjerske poticaje niti je isključivo žudio za duhovnim plodovima dalekih svetišta, iako je u većine od njih upravo to bio glavni poticaj odlasku na dugo i opasno putovanje. On je u isti mah bio otkrivatelj novog i nepoznatog. Društveno i duhovno ustrojstvo srednjovjekovlja na taj se način usredotočuje u hodočasništvu.

Sve to, dakako, vrijedi i za gibanja hrvatskih hodočasnika, ali je njihovo podrobnije poznavanje veoma otežano oskudicom vrelâ. Ona sadrže podatke o općem okviru hodočasništva, prije svega o njegovim odredištima i stupnju njihova ugleda na hrvatskom prostoru ili o brojnosti hodočasničkih putovanja prema njima, ali najmanje ocrtavaju sáme hodočasnike i njihov duhovni obzor. S hrvatskoga prostora nije sačuvan nijedan hodočasnički zapis, a razmjerno rijetko su poznata imena hodočasnika i njihovo društveno podrijetlo. Vrela spominju imena hodočasnikâ samo onda kada su oni osobno odlazili na hodočasničko putovanje. Oporuke pretežno sadrže imena onih što su novčanim legatima na takva putovanja slali druge. Unatoč tome opravdano je zaključiti da je hodočasništvo plodno djelovalo i na razvoj hrvatskog društva u srednjem vijeku.

Hodočasnik i trgovac

Nasuprot anonimnosti, u kojoj se gube pojedinci što se iz Hrvatske usmjeravaju prema brojnim putovima europsko-mediteranskog hodočasništva, jedan je drugi sudionik društvenih komunikacija, trgovac, u XIV. i XV. stoljeću stjecao veoma određeno i ugledno mjesto u vrelima. Suprotnost između anonimnosti hodočasnika i osobnog ugleda što se izražavao i u imenu trgovca, ne bijaše, dakako, bezrazložna. Ciljevi hodočasnika najčešće nisu ovisili o njegovu imenu. Već je i sáma oznaka hodočasništva bila dovoljna za određivanje društvenog položaja hodočasnika. Ulaziti u jednu od hodočasničkih skupina, što ih već Dante u *Novom životu* naziva *palmari, peregrini* i *romari*, razlikujući ih po tome je li im ciljem bila Sveta Zemlja, Compostela ili Rim, bijaše preduvjetom što je hodočasnika više-manje sigurno vodio prema dalekom svetištu.[191] Trgovac je, suprotno hodočasniku, u mrežu gospodarskih veza unosio svoje ime i poslovni ugled. Kada je u drugoj polovici XIV. stoljeća gospodarski razvoj hrvatskih zemalja, navlastito u istočnojadranskim gradskim središtima, ali i na prirodno pogodnim putovima od Jadrana prema Slavoniji (Senj, zagrebački Gradec), zabilježio nagli rast,

[191] Dante I, 121; Oursel, 43.

uključujući se u ekonomsku konjunkturu Mediterana i Jadrana, u vrelima su se počela pojavljivati imena trgovaca, kojima je obzor domaćeg, lokalnog tržišta postao poslovno preuskim. U epohi prosperiteta, koja u dalmatinskim gradovima, izuzevši Dubrovnik, nije dugo trajala jer se počela postupno gasiti ubrzo nakon priznavanja mletačke vlasti na početku XV. stoljeća, trgovci s istočnog Jadrana sve jače se uključuju u gospodarske veze na potezu balkansko zaleđe – grad na obali – Italija. Kako je trgovanje, već je prije istaknuto, zahtijevalo znatnu razinu obrazovanosti, trgovac je mogao postati onim činiteljem što je, usporedo sa studentom ili hodočasnikom, plodno djelovao na rast misaonih veza između Hrvatske i okolnih društava. Nekoliko trgovaca, koji su u kasnom srednjem vijeku jače djelovali na intelektualni razvoj jadranskog područja i na sustav njegovih društvenih veza, već je spomenuto. Zadarski suknar Mihovil u drugoj polovici XIV. stoljeća posjeduje rukopis Danteove *Božanstvene komedije*; Dubrovčanin Bene Kotruljević u sredini XV. stoljeća piše djelo *O trgovini i o savršenu trgovcu*. Ali i uloga nekih drugih u prijenosu dostignućâ i ideja, što je vrela ne bilježe, zacijelo nije bila zanemariva. Zadarski plemić Juraj Rosa, primjerice, razvija na početku XV. stoljeća jaku poslovnu djelatnost i u Zadru i u talijanskim Markama.[192] Vrela potanko ocrtavaju njegove trgovačke veze, kojima je spajao dvije jadranske obale, ali ne i njegovo društveno djelovanje. Smijemo li uzeti da ga nije ni bilo, zanemariti njegovu komunikacijsku ulogu, premda sačuvana vrela o tome šute?

Drugi o nama

Svi oni drugi, što su na područje hrvatskih zemalja dolazili iz bliskih i udaljenih društava na europsko-mediteranskom prostoru, pripadali su dvjema glavnim skupinama srednjovjekovnih ljudi: bili su ili putnici i prolaznici ili došljaci. U prvu su skupinu ulazili križari, hodočasnici, znatiželjni putnici, znanstvenici, ratnici, diplomati, prelati, redovnici itd., u drugu obrtnici, trgovci i, prije svih drugih, intelektualci, u širokoj lepezi zanimanjâ, od notarâ i potestata, do liječnika, učitelja i umjetnikâ. Prvi su samo prolazili hrvatskim prostorom ili su barem putovali pokraj njega, drugi su dolazili i na njemu ostajali, duže ili kraće vrijeme, neki dapače i zauvijek.

U prvoj su skupini napose zanimljivi križari, hodočasnici i putnici općenito jer od njih potječe glavnina putničkih zapisa o hrvatskim zemljama u srednjem vijeku. Njihovo je gibanje hrvatskim prostorom ovisilo o njegovu prirodnom smještaju. Kako se istočnojadranska obala, ali nešto manje i kontinentalni dio hrvatskih zemalja, nalazila na glavnom putu što je u srednjem vijeku spajao europski Zapad s Levantom, križari i hodočasnici što su putovali u Svetu Zemlju morali su prolaziti hrvatskim područjem, prije svega istočnom obalom Jadrana. Najveći broj njih je uistinu samo prolazio, katkad i sasvim ravnodušno, hrvatskim prostorom, a samo je sićušni dio njih ostavio i pisana svjedočanstva o svojemu križarskom ili hodočasničkom putovanju. Upravo su ti tekstovi dragocjeno vrelo za poznavanje zanimanja i znanja drugih o nama i našemu prostoru.

U XV. stoljeću, pak, ovoj se skupini izvjestiteljâ pridružuje i jedna nova, veoma važna skupina diplomata i činovnika. To su bili mletački sindici, providuri, knezovi i kapetani kulfa. Kada je 1409 - 1420. god. istočna obala Jadrana konačno uključena u mletački *Stato da Mar*, mletački su činovnici i političari na službeni nalog *Signorije* počeli sustavno prikupljati podatke o dalmatinskim gradovima i o zbivanjima u zaleđu, pisati

[192] Raukar 1977a, 280.

svoje izvještaje (relationes) državnom središtu na lagunama. Knezovi i rektori dalmatinskih gradova pisali su svoje izvještaje nakon isteka dvogodišnjeg mandata, providuri i sindici nakon obavljena puta ili zadana posla. Upravo njima, mletačkim činovnicima i političarima, dugujemo neke od najvažnijih obavijesti što su ih u XV. i XVI. stoljeću pribilježili drugi o hrvatskom prostoru. Uz križare i hodočasnike, oni su treći važni sloj u skupini prolaznikâ i putnikâ.

Druga, daleko brojnija skupina došljaka dopire do svih dijelova hrvatskih zemalja, od Drave do Jadrana. Dijelom se uključuju u kolonizacijska gibanja, a struje ljudi što ih izvori srednjovjekovne Slavonije poznaju pod nazivom *hospites*, a oni u dalmatinskim gradovima u izričaju *habitatores*, dakle gosti, naseljenici, stanovnici. Takvima su bili obrtnici ili trgovci što su u slavonske i dalmatinske gradove dolazili iz različitih zemalja, od Italije do Njemačke i Ugarske, da bi u njima često zauvijek i ostali. Ali nasuprot toj, brojčano prevladavajućoj skupini došljaka, s gospodarskim poticajima, njihov je intelektualni sloj dolazio privučen izgledima na plaćeno mjesto notara, učitelja ili potestata. Za naše je razlaganje upravo taj sloj važniji. Razumije se, oba sloja, gospodarski i intelektualni, svojom djelatnošću povezuju hrvatski prostor s okolnim društvima, ali uz jednu važnu razliku. Obrtnici i trgovci se uključuju u sustav gospodarskih veza, važnost kojih nipošto ne valja zanemariti, ali pisana svjedočanstva o nama potječu samo iz pera intelektualnog sloja.

Križarska svjedočanstva

Najstariji izvještaj o putu kroz jadranski dio hrvatskih zemalja potječe iz doba Prvog križarskog rata. U djelu *Povijest Franaka koji su zauzeli Jeruzalem* (Historia Francorum qui ceperunt Jherusalem) njegov je sudionik Rajmund od Agilesa, kako je već istaknuto, opisao i prolaz križara kroz Hrvatsku godine 1096. Služeći se tim djelom, isti je put križara opisao, osamdeset godina poslije, i Vilim Tirski. Jedno stoljeće nakon toga, pak, dva su sudionika opisala i Četvrti križarski rat 1202 – 1204, Geoffroy de Villehardouin i Robert de Clari. Prvi je oko godine 1208. napisao djelo *Osvajanje Carigrada* (La Conquête de Constantinople), drugi je opis tog istog križarskog pohoda sastavio desetak godina poslije.[193]

U njihovim opisima Prvog i Četvrtog križarskog rata ima i srodnosti i razlikâ. Oba pohoda jednim dijelom obuhvaćaju i istočnojadranski prostor, ali 1096. god. križari samo prolaze obalom i njezinim zaleđem ne zaustavljajući se na njima, a 1202. uz istočni Jadran plovi križarsko-mletačko brodovlje i dopire do Zadra. Zauzimanje tog kršćanskoga grada jedan je od najvažnijih ciljeva pohoda. Nakon kraće opsade križarsko-mletačka vojska osvaja grad i u njemu ostaje do proljeća 1203. godine. Unatoč tako čvrstoj vezi između oba križarska pohoda i istočnog Jadrana, navlastito u Četvrtom 1202 – 1203, hrvatski prostor zauzima skromno mjesto u izlaganju kroničarâ. Istočni Jadran ih zanima onoliko koliko je bio važan križarskom pothvatu. U središtu su njihove pozornosti bile teškoće s kojima su se križari na istočnom Jadranu suočavali, a ne sâm istočnojadranski prostor.

Rajmund od Agilesa i Vilim Tirski opisuju zemlju kroz koju su križari zimi 1096. god. prolazili. "Slavenska zemlja", što se protezala od Istre do Duklje i u kojoj su proboravili četrdeset dana, učinila im se krajnje negostoljubivom. Bila je "pusta, neprohodna i brdovita", ispresijecana "potocima i rijekama", te "gotovo čitava močvarna". Prirodnoj negostoljubivosti pridružila se negostoljubivost ljudi. "Divlji i surovi" stanovnici "slavenske zemlje" napadali su križare i pljačkali nenaoružane pripadnike križarskog pohoda. O neprijateljstvu domaćega stanovništva i križara govori i Villehardouin. Kada je na početku 1203. god. jedna skupina križara pobjegla iz Zadra, želeći proći kroz Hrvatsku (par Esclavonie), stanovnici zaleđa su ih napali, mnogi su bili ubijeni. U središtu je Villehardouinove kronike, ipak, sâm križarski pohod. Iscrpno opisuje njegove pripreme, odnose unutar križarske vojske i odnose s Venecijom i duždom Dandolom. Nasuprot tome, krajnje sažeto, gotovo ravnodušno, govori o zemlji u kojoj se u jesen 1202. god. križarska vojska zaustavila i prezimila. Škrtiji je, dapače, i od kroničarâ Prvoga križarskog rata. Rajmund od Agilesa i Vilim Tirski, doduše, najviše govore o negostoljubivosti zemlje i ljudi, ali ovaj posljednji u jednom času ipak širi svoja opažanja. Govori o načinu života ljudi na istočnom Jadranu, upozorava na razliku između onih što žive u brdovitom zaleđu i govore slavenskim jezikom i drugih što su nastanjeni uz morsku obalu i govore latinskim jezikom. Ništa slična nema u Villehardouina i de Clarija. Villehardouin zna da se Zadar nalazi u Sklavoniji (En Slavonie), dakle u Hrvatskoj, i ističe da bi "uzalud tražili ljepši i bogatiji grad". Ali njegov je Zadar isključivo strateški prostor s vojnim značajkama, okružen "visokim zidovima i visokim tornjevima", pa je iscrpniji samo u opisivanju opsade i osvajanja grada. Ni stanovnici Zadra ni njihov grad ne izazivaju u njega nikakvu pozornost. Njihova je nesreća sasvim izvan njegova osjećajnog obzora. Pa i sámo rušenje Zadra u proljeće 1203. god. opisuje krajnje lapidarno, suhoparno, u jednoj jedinoj rečenici. Taj čin više nije mogao utjecati na razvoj križarskoga pohoda, pa je spram njega očitovao potpuno ravnodušje.[194]

Znatiželja hodočasnika

Istim putem, duž istočne obale Jadrana, kojim je 1202 – 1203. plovilo križarsko-mletačko brodovlje, išli su stoljećima i europski hodočasnici odlazeći u Svetu Zemlju. Kristov grob u Jeruzalemu bio je hodočasničkim ciljem i prije križarskih ratova, ostao je to do kraja srednjega vijeka. Ipak, izuzmemo li opise križarskih pohoda, najstariji sačuvani zapisi hodočasnika o putovanjima u Svetu Zemlju potječu tek iz XIV. stoljeća, a najviše ih je sačuvano iz XV. stoljeća. Njihovi su autori podrijetlom bili iz različitih europskih zemalja, iz Britanije, Njemačke, Italije, Francuske, Češke itd. Skupljali su se u Veneciji i mletačkim lađama nastavljali putovanje prema Svetoj Zemlji. Nakon lukâ na zapadnoj obali Istre (Poreč, Pula), hodočasničke su se lađe redovito zaustavljale u Zadru, Hvaru i Dubrovniku, glavnim plovidbenim uporištima na istočnojadranskoj obali, zatim u Šibeniku i Korčuli. Split se nalazio izvan tog pomorskog smjera, pa u njegovu luku hodočasničke lađe nisu uplovljavale. Zato u hodočasničkim putopisima nema vijesti o Splitu. U njima su se opisivali samo oni gradovi, u luke kojih su one dolazile.

Sadržajno ustrojstvo putopisâ nije se, razumije se, odlikovalo sustavnošću, ali je bilo živo i raznoliko. Putopisce zanimaju, na primjer, uvjeti plovidbe duž istočne obale Jadrana. Francuski hodočasnik George Langherand (1485/86) ističe da je njegova galija

[193] Rački, Doc., 461-464; Klaić, Izvori, 84-85; Kandido-Rožman; Tri hronike.

[194] Klaić, Izvori, 84-85; Tri hronike.

nakon Zadra "stalno prolazila kanalima između stijena i brda", a na opasnost plovidbe upozorava i milanski svećenik Pietro Casola (1494).[195] Hodočasnici napose opisuju crkve u dalmatinskim gradovima, njihove interijere i svetačke relikvije. U nekih su opisi crkava iscrpni i točni, kao u Pietra Casole koji donosi zanimljive podatke o zadarskoj katedrali i o crkvi sv. Šimuna, odnosno o crkvi sv. Marije Velike, u kojoj se tada čuvalo tijelo sv. Šimuna.[196] Koliko su za kratkog boravka u luci mogli, promatrali su i ljude, njihove običaje i svakodnevicu. U nekim putopisima ima zanimljivih obavijesti o etnokulturnim i jezičnim prilikama.

Irski franjevac Simon Semeonis (1323) uočava etničko šarenilo u Dubrovniku ističući razliku između Slavena i Latina, kako je to zabilježio već i Vilim Tirski potkraj XI. stoljeća. Langherand bilježi da je u Zadru čuo propovijed na "sklavonskom", dakle hrvatskom jeziku. S tim je u skladu i podatak njemačkog hodočasnika Konrada von Grünemberga (1486) koji u svojemu putopisu kaže da je u Zadru "promatrao misu koja se držala prema slavenskom obredu" (gschläffönischen ordnunge), dakle glagoljašku misu. Neke je putopisce hrvatski jezik još više zanimao. Francuski franjevac i kozmograf Andre Thevet (1549), koji je putovao na Levant da bi upoznao nove zemlje i ljude, zabilježio je molitvu *Oče naš* na hrvatskom jeziku. Od svih je, ipak, najzanimljiviji njemački hodočasnik Arnold von Harff (1497). Za boravka u Dubrovniku u svojemu je putopisu zabilježio i 56 hrvatskih riječi, onako kako ih je u razgovoru s Dubrovčanima čuo, protumačivši ih na njemačkom jeziku.[197]

Putopisci su prilično površno opisivali političke prilike u gradovima, navlastito u Dubrovniku koji im je od svih bio najzanimljiviji. Nepoznati pisac *Puta u sveti grad Jeruzalem* (1480) ističe, uglavnom točno, da Dubrovnik plaća danak Turcima, a Santo Brasca (1480) pogrešno smatra da grad ne daje danak samo Turcima nego još i napuljskom kralju i Veneciji. Češki, pak, hodočasnik Ján Hasišteinsky z Lobkovic (1493) zabilježio je, na povratku iz Svete Zemlje, u Zadru obavijest o porazu Hrvata na Krbavskom polju.[198]

Prostor i putnik

Neujednačena je bila i razina znanja u hodočasnikâ i putnika o prostoru i političkoj pripadnosti istočnog Jadrana. Površniji među putopiscima upotrebljavaju samo najširi prostorni naziv *Sklavonija* (Esclavonie, Schiavonia). Zanemarujući sve političke, državne i društvene činitelje, odabiru samo onaj najopćenitiji i najprimjetniji: *Sklavonija* je velik, nejasan prostor na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, na kojemu se govori slavenskim jezikom. To je prostorna odrednica u kroničarâ što opisuju Prvi i Četvrti križarski rat, a tako postupaju i neki od hodočasnika XIV. i XV. stoljeća. Kako je Villehardouinu Zadar bio općenito u Sklavoniji, neodređenoj zemlji na istočnom Jadranu, tako je i Francuzu d'Anglureu (1395) Dubrovnik bio u "slavenskoj zemlji", a Englezu Williamu Weyu (1458) samo neznatno točnije, u "Sklavoniji, blizu kraljevine Ugarske".[199]

[195] Richard, 31.

[196] Petricioli 1966a.

[197] Pivčević 1980, 31; Richard, 30; Kandido-Rožman, 1149-1152; Pivčević 1991; Vončina 1991.

[198] Šišić, Rukovet, 279-281; Kandido-Rožman, 1149-1150; Novak S. 1978; Richard, 35.

[199] Kandido-Rožman, 1146-1147; Levental, 33.

Ali pomniji hodočasnici i putnici, odreda potkraj XV. i u XVI. stoljeću, uspijevali su dublje prodrijeti u tu neodređenu *Sklavoniju*, razabrati njezine regionalne cjeline, pa i složenije političko-prostorne odnose. Englez sir Richard Torkington (1517) ističe da je Dubrovnik "u zemlji Slavoniji, odnosno Dalmaciji", dok je za njegova sunarodnjaka Harriea Cavendisha (1589) taj grad jednostavno u Dalmaciji.[200] Na širokom prostoru Sklavonije u tim se tekstovima, dakle, pojavljuje društveni i regionalni pojam Dalmacije, a najupućeniji znaju odrediti i njezin odnos prema hrvatskom kraljevstvu. Njemački hodočasnik Konrad von Grünemberg kaže, doduše neodređeno, da je Zadar "glavni grad Sklavonije", po svoj prilici prema mletačkom nazivu za Dalmaciju, ali za Dubrovnik zato ističe da je "najvažniji kraljevski grad u kraljevstvu Hrvatske" (die kunglich hobstat in Croattien). Englez sir Richard Guylforde (1506) još je određeniji. Dubrovnik se nalazi "u zemlji Sklavoniji ili Dalmaciji, koja je pokrajina kraljevine Hrvatske".

Guylfordov repertorij pokrajinskih naziva na istočnom Jadranu veoma je iscrpan. On kaže da su zemlje pokraj kojih su prošli, ploveći istočnojadranskom obalom, "Istra, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Ilirija". Ako uzmemo u obzir da Guylford zapravo poistovjećuje *Sklavoniju* i *Dalmaciju*, a da je spominjanje *Ilirije* samo odjek humanističkog nazivlja što tada bijaše u modi, pokazuje se da je taj putnik s britanskog otočja bio među najupućenijima u pokrajinsku, prostorno-političku razdiobu istočnog Jadrana. Zato može donekle točno, očigledno pod utjecajem mletačke službene terminologije, napisati da tridesetak milja od Dubrovnika "završava Sklavonija [tj. Dalmacija, T. R.] i kod grada Budve počinje Albanija". Nasuprot njemu, njemački je hodočasnik Arnold von Harff (1497) mnogo sažetiji, pa jednostavno zaključuje da Dubrovnik leži "u hrvatskom kraljevstvu".[201] U času kada pišu svoje putničke izvještaje, na prijelomu XV. i XVI. stoljeća, određivanje prostornog i državnopravnog položaja Dubrovnika u Grünemberga, Guylforda i Harffa bilo je točno.

"Veliki" ili "mali"?

Putopisce što su u kasnom srednjem vijeku plovili istočnim Jadranom ipak je najviše od svega zanimao grad. U svojim zapisima oni su govorili o jadranskim otocima, stijenama i kanalima, ali ipak najviše o gradovima do kojih su u tijeku putovanja dolazili. U nizu jadranskih gradskih središta najviše su pozornosti usmjeravali prema dvama najistaknutijima, Zadru i Dubrovniku. Gotovo da nema hodočasničkog ili putničkog opisa u kojemu ne bi bili ocrtani dojmovi o ta dva grada. O trećem gradu iz trolista najistaknutijih, Splitu, putopisci nisu govorili ništa samo zato što do njega, kako je istaknuto, njihove lađe nisu ni dolazile. U Zadru i Dubrovniku redovito ih zanimaju njihove fortifikacijske značajke ili stupanj razvijenosti i imućnosti, a napose je zanimljivo određivanje gradskog opsega.

Dojmovi o "velikom" ili "malenom" Zadru ili Dubrovniku ovisili su, dakako, o podrijetlu i životnom iskustvu putopisca. Potpuno je shvatljivo što, primjerice, milanski svećenik Pietro Casola potkraj XV. stoljeća kaže za Zadar da "nije mnogo velik", napose u usporedbi s njegovim Milanom. Zadar je tada imao oko 8000 stanovnika i mogao se ubrajati u europske gradove srednje veličine, ali je zato Milano imao najmanje deset-

[200] Levental, 41, 51.

[201] Pivčević 1980, 28, 36; Levental, 37; Pivčević 1991, 46.

petnaest puta više stanovnika.[202] Što je Casola drugo i mogao reći nego da je Zadar maleni grad, ali je teže protumačiti zbog čega to isto godine 1485/86. kaže francuski hodočasnik Langherand, premda odmah dodaje da je Zadar unatoč tome "vrlo lijep i vrlo dobro opskrbljen i zaštićen, opasan zidinama". Koliko su takve procjene ovisile o osobnom dojmu putnikâ, najbolje pokazuje usporedba Langherandova mišljenja s pričanjem njemačkog hodočasnika Konrada von Grünemberga koji gotovo istodobno (1486) posjećuje Zadar i kaže da je on "veliki grad vrlo lijepa izgleda" (ain grosse lustige Stat).[203]

Ali ako su putopisci iskazivali razlike u procjeni o prostornom opsegu gradova na istočnom Jadranu, gotovo su bili jednodušni u isticanju njihove ljepote. Redovito su hvalili utvrđenost jadranskih gradova. Govoreći o Zadru, već je Villehardouin 1202. god. isticao njegovu ljepotu i bogatstvo. I Simon Semeonis jedno stoljeće poslije ponavlja da su Zadar i Dubrovnik bogati gradovi. Francuskom hodočasniku d'Anglureu Dubrovnik je potkraj XIV. stoljeća "najljepši i najbolje utvrđeni grad", a gotovo jednakim riječima opisuje ga na početku XVI. stoljeća i Englez Guylford: Dubrovnik je "najutvrđeniji i najmoćniji grad". Čini se da su upravo moćni bedemi i kule Dubrovnika ostavljali najjači dojam na hodočasnike i putnike, pa Konrad von Grünemberg ističe da je "Dubrovnik tako jako utvrđen da mu nema ravna bilo gdje na svijetu".[204]

U europskom zrcalu

Tako su kasnosrednjovjekovni hodočasnici i putnici, prolazeći istočnom obalom Jadrana, bilježili u putopisima raznoliku građu i osobne dojmove. Njihovi putopisi imaju, razumije se, primjetnih nedostataka, dijelom i zato što su ograničeni na jadranski pojas, a gotovo nikada ne zalaze dublje u kontinentalno zaleđe Hrvatske. Unatoč tome, njihova je važnost u gibanju obavijesti na europsko-mediteranskom prostoru bila znatna. To ne osporava ni činjenica da je najveći broj putopisâ stoljećima ostao u rukopisu i da su samo rijetki u svojemu vremenu bili tiskani. Oni su i kao rukopisna djela vršili svoju komunikacijsku ulogu. Bijahu odrazom jadranske Hrvatske u europskom zrcalu, vrelom obavijesti o njoj, mjerilom zanimanja Zapada za taj dio hrvatskog prostora što je do kraja srednjeg vijeka bio jednom od sastavnica na putu prema Istoku.

Putopisi su katkad bili ukrašeni i likovnim prikazima hrvatskih gradova na Jadranu. U tiskanim putopisima to su najčešće sasvim uopćene, stilizirane drvorezne grafike o jadranskim gradovima.[205] Neki su hodočasnički rukopisi, pak, bili ukrašeni zanimljivim crtežima. Tako je već spominjano *Hodočasničko putovanje od Konstanza do Jeruzalema* (1486) Konrada von Grünemberga bilo obogaćeno izvanredno lijepim crtežima-akvarelima, na kojima su bili prikazani oni gradovi na istočnom Jadranu što ih je njegova hodočasnička lađa bila posjetila. U bogato ukrašenom Grünembergovu rukopisu ima šest crteža istočnojadranskih gradova. To su: Poreč, Zadar, Šibenik, Hvar, Korčula i Dubrovnik. Na temelju vlastitih skica crtao ih je izvanredno vješto sâm Grünemberg. Prikazi su gradova shematizirani, idealizirani, maštovitost je umjetnika bila odlučujuća, ali u njima ipak ima i pojedinosti o njihovu stvarnom izgledu.[206]

---

[202] Commissiones I, 203-218; Raukar 1977a, 23-24; procjene o broju stanovnika Milana: oko 200 000, potkraj XIII. st. (Lopez 1978, 239); više od 100 000, potkraj XVI. st. (Chaunu, 282).

[203] Kandido-Rožman, 1149; Pivčević 1980, 28.

[204] Richard, 29-30; Kandido-Rožman, 1146-1147; Levental, 37; Pivčević 1980, 36.

[205] Usp. prikaze Zadra: Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 35, 37.

[206] Pivčević 1980; reprodukcija Zadra u boji: Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 64-65.

Tekstom i crtežom putopisi su nedvojbeno širili znanje o istočnoj obali Jadrana na europskom Zapadu. I time je kasnosrednjovjekovna Hrvatska bivala komunikacijski bližom, poznatijom. Upravo oko godine 1500. ona je to postajala i drugim pojavama, bilo da je riječ o protuturskim pismenim sastavcima što su ih hrvatski uglednici upućivali europskim vladarima i papama ili o prodoru hrvatske književnosti u duhovni svijet Zapada, ponajprije mnogobrojnim izdanjima i prijevodima djelâ Marka Marulića. Hodočasnički i putnički izvještaji pridružuju se, kao jedan komunikacijski sloj, tom glasu iz Hrvatske što je nastojao pobuditi zanimanje za taj granični prostor europsko-mediteranskog Zapada. Unatoč nedostacima, komunikacijsko djelovanje putopisâ nipošto ne valja zanemariti.

Providurov obzor

Za razliku od sadržajne slobode hodočasničkih putopisa, mletački su činovnici i diplomati imali strogo određeni cilj: sastaviti službene izvještaje *Signoriji* o područjima na koje ih je ona slala. Dok su sastavci hodočasnikâ i putnikâ bili namijenjeni svakom čitatelju, izvještaji providurâ i sindikâ bili su napisani samo za mletačku vladu. Njihov je komunikacijski prostor tako bio mnogo užim, ali sadržajna lepeza neusporedivo šira, izlaganje vrsnije. U mnoštvu službenih tekstova što su ih mletački činovnici redovito slali u grad na lagunama neki se ističu obiljem podataka. Oni nisu samo važno vrelo za poznavanje istočnog Jadrana u XV. i XVI. stoljeću nego su i točna potvrda o sadržajnom ustrojstvu obavijesti što ih je tražila mletačka vlada. Izvještaji se obaziru na ona razvojna područja i pojave na istočnom Jadranu što bijahu zanimljivima Veneciji. Komunikacijska je to građa najviše razine, s točno poznatim imenima njezinih stvaratelja. Evo nekoliko primjera najpoznatijih među izvjestiteljima.

Antonio Vinciguerra, providur na Krku 1480 – 1481. Napisao izvještaj *Giurisdizione antica di Veglia*, u kojemu je opisao povijest otoka Krka i Krčkih knezova, odnosno Frankapana, do pada otoka pod vlast Venecije godine 1480. Uza sav animozitet spram Krčkih i neprikriveni pragmatizam mletačkog rodoljuba, to je vrijedan spis o povijesti Krka.[207]

Sebastian Giustinian, oholi i samouvjereni providur što ga je godine 1512. na otok Hvar poslala mletačka vlada da ukroti ustanak pučana. Mletački kroničar Marin Sanudo sačuvao je u svojim *Dnevnicima* (I Diarii), koji su opet sámi za sebe izvanredno svjedočanstvo o Dalmaciji i Hrvatskoj potkraj XV. i u prva tri desetljeća XVI. stoljeća, i šest pisama Sebastiana Giustiniana, što ih je on napisao na Hvaru u kolovozu i rujnu 1512. godine. U njima se ne zrcali samo besplodna teatralnost mletačkog providura nego i ključna zbivanja na pobunjenom otoku.[208]

I napokon, najdragocjeniji od svih izvještaja, *Itinerarium*, putni izvještaj o Istri i Dalmaciji mletačkog sindika Giovannija Battiste Giustiniana iz godine 1553. Opsežan i temeljit, sveobuhvatan i živ, s obiljem zanimljivih podataka, Giustinianov je izvještaj vrijedno, nezaobilazno vrelo o Dalmaciji u sredini XVI. stoljeća.[209] Ako bismo dodali da se mletački činovnici nisu gibali samo mletačkim posjedima na istočnom Jadranu nego da su se njihovi diplomatski putevi katkad usmjeravali i prema zaleđu, dobili bismo

---

[207] Commissiones I, 29-101.

[208] Ustanak na Hvaru, 561-568.

[209] Commissiones II, 190-271.

pravu predodžbu o komunikacijskoj ulozi Venecije. Da bi spriječio pristupanje Vladislava II. Jagelovića Cambraiskoj ligi, mletački diplomat Pietro Pasqualigo odlazi u jesen 1509. god. preko Karlobaga i Zagreba u Budim. Njegova misija u Ugarskoj traje do ljeta 1512. i u tom razdoblju svojim *dispaccima*, tj. dnevnim, izravnim izvještajima, opisuje mletačkoj vladi političke odnose na budimskom dvoru temeljito, sposobno, samouvjereno. Njegovi su *dispacci* dragocjeno vrelo i za poznavanje prilika u Hrvatskoj godine 1510.[210] Bez obzira na usku komunikacijsku usmjerenost, službeni mletački izvještaji XV. i XVI. stoljeća izvanredno su svjedočanstvo o gledištima drugih na jadranski dio hrvatskog prostora.

Dolazak intelektualca: potestati

U sustav intelektualnih veza na europsko-mediteranskom prostoru Hrvatsku je uključivala i brojna skupina došljaka, stranaca. Dok su putnici, hodočasnici, križari ili diplomati samo dolazili na hrvatsko područje, bilježili svoje dojmove i pisali izvještaje da bi ga ubrzo nakon toga i napustili, došljaci-intelektualci su na njemu često trajnije ostajali. Njihovo društveno i komunikacijsko djelovanje bijaše dvojako. Glavnina je tih došljaka na hrvatskom području obavljala različite dužnosti, ne opisujući ni taj prostor ni svoje djelovanje, a samo je manji dio njih ostavio i pismena svjedočanstva o tome, ali je društvena uloga i jednih i drugih bila važna. I humanisti što su sastavljali pohvalne tekstove o istočnom Jadranu ili o nekom od dalmatinskih gradova i potestati, bilježnici, umjetnici ili prelati što su djelovanjem ucrtali trag u društvenom razvoju srednjovjekovlja bijahu podjednako važnom sponom što je spajao hrvatski s europsko-mediteranskim prostorom. Dolazak intelektualaca u Hrvatsku i njihova mnogobrojnost bijahu upravo mjerom razvojne razine što ju je u srednjem vijeku doseglo hrvatsko društvo. Od došljakâ među prvima bijahu potestati, načelnici.

Prvi stranci-načelnici dolaze, prema sačuvanim vrelima, na istočni Jadran u početku XII. stoljeća. Prema Tomi Arhiđakonu, u Splitu je na početku drugog desetljeća XII. stoljeća knezom bio Adrijan, "Latin po rodu, a po domovini Trevižanin". Kad je Kolomanov čovjek na nadbiskupskoj stolici, Manases, želio uzurpirati i političku vlast u Splitu, koristeći odlazak Splićana na posvećenje nekog oratorija na brdu *Kyrieleyson*, tj. na obližnjem Marjanu, upravo je knez Adrijan otkrio i spriječio nadbiskupovu urotu.[211] Prije Adrijana u vrelima nema vijesti o strancima na čelu svjetovne uprave u dalmatinskim gradovima, ali u idućim stoljećima dolazak potestata iz okolnih područja, prije svega iz Italije, više nije bio rijetkom pojavom. Neki su od njih veoma utjecali na razvoj jadranskih društava. Evo još jednog primjera iz Splita. Godine 1239. Split uvodi tzv. *regimen Latinorum* ili latinski način upravljanja. Njegovom je bîti bilo dovođenje obrazovana, nepristrana načelnika iz Italije. Splićani odlaze u Anconu i za načelnika dovode Gargana de Arscindisa. O njegovu upravljanju u Splitu, u predvečerje provale Tatara, Toma Arhiđakon govori s najvećim pohvalama. Između ostaloga, Gargan sastavlja *kapitular*, prvi zbornik običajnog prava splitske komune. Kodifikaciju u Splitu dovršava jedan drugi došljak iz Italije, načelnik Perceval Ivanov iz Ferma. "Vješt u crkvenom i civilnom pravu" on je 1312. god. sastavio i sredio "statutarne odredbe i naredbe komune i ljudi grada Splita".[212] Gargan i Perceval nisu sámi pisali o Splitu, ali su Toma Arhiđakon i *Predgovor* splitskom statutu svjedočanstvo o njihovu djelovanju. Spoznaje napre-

[210] isto, I, 108-132.

[211] Thomas archidiaconus, 61-62; Toma, Kronika, 57-58.

[212] isto, 119-132; Toma, Kronika, 109-123; St. Spal., 1 (Prohemium statutorum Spalati); Statut Splita, 1.

dne Italije došljaci su tako u jednom času prenijeli i u komunalna društva na istočnom Jadranu.

Od bilježnika do umjetnika

Uz načelnike su na hrvatski prostor, navlastito na njegov istočnojadranski pojas, dolazili i mnogi drugi. Ovisno o zanimanju, ostavili su jači ili slabiji trag o svojemu djelovanju. Barem od sredine XIII. stoljeća u jadranske gradove dolaze školovani bilježnici iz Italije. Od njih su sačuvani mnogobrojni, za povijest gradskih komuna na istočnom Jadranu iznimno važni, sveščići notarskih imbrevijatura, kao sažet trag o njima sámima i o društvenom životu što su ga oko sebe promatrali i djelovanjem pratili. Neki od bilježnika prelaze iz jednog u drugi dalmatinski grad, neki zauvijek ostaju u gradu, u kojemu su se nastanili i utemeljili svoje obitelji. Artikucije iz Rivignana u sjevernoj Italiji dolazi 1377. u Dubrovnik i u njemu obavlja dužnost bilježnika do 1383. godine. Tada ga zbog nekog sukoba napušta i dolazi u Zadar, u kojemu djeluje kao notar do godine 1416, dakle 33 godine. Slično je bilo i djelovanje Petra iz Sarzane. Godine 1369. postaje notarom u Splitu, napušta ga 1373. i odlazi u Zadar. U zadarskom su notarijatu njegovi sveščići sačuvani od godine 1375. do 1416, što znači da je barem 41 godinu bio zadarskim bilježnikom. Artikucije i Petar iz Sarzane bilježnici su u razdoblju u kojemu je Zadar dopro do vrhunca gospodarskog i društvenog uspona. Tomazin de Savere, pak, dolazi potkraj 70-ih godina XIII. stoljeća u Dubrovnik iz Reggija u Lombardiji i postaje notarom. Kako Tomazin ističe u oporuci iz 1284. god., Reggio je napustio sa samo 28 solda imovine, a u Dubrovniku je utemeljio obitelj i stekao znatni imutak.[213]

Osim bilježnikâ, i crkveni prelati često bijahu stranoga podrijetla. Na gibanje stranaca prema jadranskim biskupijama, nešto kasnije i prema Slavoniji, upućuju već i vrlo rane obavijesti vrelâ. Prema Tomi Arhiđakonu, prvim je splitskim nadbiskupom bio Ivan Ravenjanin. Kronološki neodređen, Ivan se gotovo gubi u maglici legende oduzimajući povjesniku čvršće uporište zaključivanja. Možda je u njoj, ipak, sačuvana zbiljska jezgra o nekom, pobliže nepoznatom, došljaku iz Ravenne. Toma je mogao oviti kronološkom maglicom Ivanovo djelovanje, prikazati ga drukčijim nego što je, možda, uistinu bio, ali teško da je mogao sasvim izmisliti rane crkvene i ljudske veze između Ravenne i Splita niti je za to mogao imati valjana razloga. Uostalom, niz biskupâ i u Slavoniji započinje strancem. Prvi je zagrebački biskup bio Duh, podrijetlom Čeh. Stranci-prelati česti su i u kasnijim stoljećima. Život sv. Ivana, trogirskog biskupa, sastavlja na početku XIII. stoljeća Firentinac Treguan, arhiđakon trogirski, kasnije biskup. Splitski nadbiskup Rajnerije, što je godine 1180. bio kamenovan na Mosoru, došao je u Split iz grada Gagli u Toskani, a nadbiskup Bernard, progonitelj patarena u Splitu, bio je rodom iz Perugije itd.[214]

I napokon umjetnici što su u kasnom srednjem vijeku djelima zasvjedočili umjetničke veze između dviju jadranskih obala. U Dubrovniku su to bili Onofrio de la Cava iz okolice Napulja, graditelj vodovoda i dviju česmi (1436 – 1443), ili Firentinac Miche-

[213] Pisma i uputstva, XXXIX; PAZ, SZN, P. de Sarzana i A. de Rivignano; Rismondo 1954, 65-107; SDK II, 326-330.

[214] O Ivanu Ravenjaninu: Thomas archidiaconus, 33-34; usp. Klaić 1963-65 (s pregledom starije literature); Koščak 1980-81, 296-298; Mandić 1992, 7-15; Goldstein 1992, 134-136; Katičić 1993, 99-130; Budak 1994b, 83-87; o biskupu Duhu: CD I, 202-203; usp. Kampuš-Karaman, 21; Klaić 1982b, 300-301; o trogirskom biskupu Ivanu: Legende, 59-121; o nadbiskupima Rajneriju i Bernardu: Thomas archidiaconus, 71-75, 78-82.

lozzo Michelozzi, koji je u početku 60-ih godina XV. stoljeća izradio nacrt obnove Kneževa dvora; u Splitu Bonino da Milano s kapelom sv. Dujma u katedrali (1427); u Trogiru i zatim u Šibeniku Nikola Firentinac koji je u trogirskoj katedrali 1468. počeo graditi kapelu sv. Ivana, a 1475. god. nastavio rad Jurja Dalmatinca na šibenskoj katedrali itd.[215]

Pohvala humanistâ

Iza intelektualaca što su u razvijenom i kasnom srednjem vijeku dolazili na hrvatski prostor najčešće su ostala djela kao trag o njihovu djelovanju. Kakav je, pak, bio njihov osobni doživljaj novoga prostora, jesu li bili zadovoljni u novoj okolini i što su o njoj mislili, nemoguće je utvrditi, osim što bismo ponešto mogli zaključivati prema trajnosti njihova boravka na istočnom Jadranu. Artikucije iz Rivignana, Petar iz Sarzane ili Nikola Firentinac gotovo su čitav život proveli u dalmatinskim gradovima. Barem nekima od došljaka, dakle, nova su društva bila životno pogodnima, napose u kasnom srednjem vijeku kad je društveni polet svom snagom zahvatio stara urbana središta na Jadranu. Osobni stav došljaka spram istočnojadranskog prostora ovisio je o mnoštvu činitelja i nužno je bio različit. Neki se od njih nisu ugodno osjećali samo u komunalnim društvima na Jadranu nego i u feudalnim središtima srednjovjekovne Hrvatske. Vilim Varignana, osobni liječnik Mladena II, očigledno je bio dobro primljen na dvoru Bribiraca kad je jedno svoje djelo posvetio bribirskom knezu, ističući da je "svim viteškim krepostima opasan" i "umnom krunom ovjenčan". Varignanina primjetna kićenost, premda dijelom plod ranohumanističke izričajnosti, ipak odaje njegov osobni stav i osjećaj zadovoljstva spram vremena što ga je proveo u feudalnoj Hrvatskoj.[216]

Neki drugi nisu dijelili Varignanino zadovoljstvo. Humanist Ivan di Conversino iz Ravenne boravio je potkraj XIV. stoljeća u Dubrovniku i bio dubrovačkim kancelarom (1383 - 1387). Napisao je *Povijest Dubrovnika* (Historia Ragusii), iskazujući nezadovoljstvo Gradom, u kojemu je znanje latinskoga jezika bilo loše, a ljudi odviše privrženi poslovanju i žudnji za dobiti.[217] Pa ipak, ni humanisti ne bijahu jednodušni u doživljaju novog prostora. Polovicu stoljeća nakon Ivana di Conversina jedan drugi došljak iz Italije, Filip de Diversis de Quartigianis, Toskanac iz Luke, sastavio je *Opis Dubrovnika*. On je od 1434. do 1440. bio učiteljem u Dubrovniku, ali njegovim djelovanjem nije bio zadovoljan ni on sâm ni Dubrovčani. Ipak, unatoč uzajamnom animozitetu, Filip je napisao iscrpnu i pažljivu pohvalu Dubrovniku. Poticaji mu, istina, bijahu dijelom pragmatičke naravi jer je želio dubrovačku vladu učiniti što sklonijom i novčanom izdašnijom, ali je uza sve to sa živim zanimanjem promatrao Dubrovčane i ocrtao njihovu svakodnevicu.[218]

Za razliku od Filipa de Diversiś, koji je 1441, nakon šestogodišnjeg boravka nezadovoljan zauvijek napustio Dubrovnik, jedan je drugi učitelj, Paladije Fusko iz Padove, desetljećima radio u Dalmaciji. Od 1475. do 1480. god. živio je u Šibeniku, nakon toga do 1493. u Trogiru i napokon do 1516. u Zadru, pa je kao učitelj proveo 41 godinu u gradovima mletačke Dalmacije, poput njegova suvremenika Nikole Firen-

[215] Karaman 1933, 20-25, 29-32, 64-68, 78-92; Prelog 1960, 105-110; Prelog 1961; Fisković I. 1991, 63-64.
[216] Klaić 1897, 137.
[217] Kombol 1945, 54.
[218] Diversis, Opis Dubrovnika; Božić 1973; Fisković I. 1993b, 19-53.

tinca. U prvom desetljeću XVI. stoljeća, za boravka u Zadru, napisao je djelo *Opis obale Ilirika*, ispunjeno reminiscencijama na antičke pisce, ali i veoma točnim zapažanjima o istočnom Jadranu. Dok je opsežniji Diversisov spis bilježio i prizore iz dubrovačke svakodnevice, kraće Fuskovo djelo prije svega je opis istočnojadranskog prostora. Ono je po tome, a donekle i po izričajnosti, slično suvremenim hodočasničkim putopisima, ali je od njih, svakako, mnogo temeljitije i iscrpnije. Fusku je Zadar "najslavniji ilirski grad", Split "vrlo slavan plemenitošću", Dubrovnik "prebogat srebrom i zlatom", ali se on ne ograničava na tu izričajnost hodočasničkih prolaznika. U njegovu se djelu zrcali dugi boravak u dalmatinskim gradovima i očituje poznavanje tegobâ njihove suvremenosti. Fusko, primjerice, ne opisuje samo sažeto i točno politički položaj Dubrovnika i njegovu "vlastitu sudbinu", premda "stoji između triju država, mletačke, ugarske i turske" nego i posljedice turskih ratova u zadarskom ili kotorskom razvoju. Fuskovo djelo nije izričita, pomalo pragmatička pohvala obali Ilirika, što znači Dalmaciji, poput Diversisove Dubrovniku, ono je izraslo na dugom osobnom iskustvu i poznavanju njezine zbilje. Utemeljenost u dalmatinskom tlu glavna je vrlina Fuskova spisa.[219]

[219] Fusko, 90/91, 102/103, 104/105; Kurelac 1990.

7. Integrativna područja

Pojam srodnosti

Dva glavna sloja društvenih veza o kojima je bilo riječi u dosadašnjem izlaganju, "unutar" i "izvan" hrvatskog društva, stvaraju u tijeku srednjeg vijeka područja društvene srodnosti, s jače ili slabije izraženim integrativnim značajkama. Da bismo mogli razumjeti osjetljiv pojam integracijskih područja, nužno je upozoriti na dvije činjenice. Prvo, da su na njihovo stvaranje utjecali brojni i raznorodni činitelji i, drugo, da su se zbog toga i integracijska područja razlikovala i značajkama i ulogom u društvenom razvoju hrvatskih zemalja. Integracijska područja društvene srodnosti nastaju u različitim geomorfološkim, društvenim i komunikacijskim preduvjetima, na njih djeluju jednako raznoliki činitelji, od političke vlasti, preko staleških mentaliteta do gibanja ljudi i njihovih ideja. Zbog toga su se ona razlikovala prostornim opsegom, društvenim i misaonim ustrojstvom, te stupnjem trajnosti u hrvatskom srednjovjekovlju.

Zanemarujući ovdje najvažniji i najtrajniji integracijski prostor hrvatskog srednjovjekovlja, politički pojam hrvatskoga kraljevstva (regnum Croatie et Dalmatie) što je nastao djelovanjem dinastičke vlasti i o kojem će kasnije biti još govora, u ovom ćemo odjeljku usmjeriti pozornost prema onim područjima društvene srodnosti što su izrasla iz komuniciranja ljudi i osjećaja o njihovu jačem ili slabijem prostornom i društvenom zajedništvu. Spoznaja srodnosti temeljila se na zajedničkoj društvenoj baštini, gospodarskim ciljevima ili duhovnoj bliskosti.

S tog bi se motrišta moglo reći da je opsegom najužim integracijskim područjem u hrvatskom srednjovjekovlju bila pojedinačna društvena zajednica. Posve suprotno od nje bio je univerzalni prostor europsko-mediteranskog srednjovjekovlja. Između njih, pak, pružala su se i uzajamno prožimala različita područja društvene srodnosti. Procesi društvene i prostorne integracije dvostruko djeluju na hrvatsko srednjovjekovlje. Ono se na taj način društveno oblikuje unutar sebe, stvara svoje gospodarsko, staleško i intelektualno ustrojstvo, a u isti mah se ugrađuje i u društveni razvoj na europsko-mediteranskom prostoru. Integracijski procesi i stvaranje područjâ društvene srodnosti po tome su jedna od temeljnih pojava hrvatske srednjovjekovne povijesti.

Grad i ljudi

Najizrazitijim integracijskim područjem hrvatskoga srednjovjekovlja, s jako iskazanim zahtjevom društvene zasebnosti i visokom razinom društvene srodnosti unutar sebe, bila je gradska zajednica. Grad je u svojemu okrilju čvrsto okupljao svoje pripadnike. Kao prostor sigurnosti, oivičen bedemima, omogućavao im je svakodnevnu djelatnost, pružao zaštitu od opasnosti što su mogle doprijeti iz vanjskog svijeta. Nijedan srednjovjekovni prostor nije osjećajem društvenog zajedništva jače okupljao svoje pripadnike, nijedna *domovina* (patria) srednjovjekovlja ne bijaše jačom od gradske. Kolikogod bio "otvorenim" društvom, grad je ipak više od svega bio "zatvorenim" svijetom. Grad je upravo najuži i fundamentalni integrativni prostor srednjovjekovnog društva. Integrativni procesi obilježavali su, dakako, sva gradska društva, podjednako kraljevski grad u Slavoniji i komunalna društva na istočnom Jadranu.

Zagrebački Gradec ili Varaždin, jednako kao Zadar ili Dubrovnik, bili su prema okolnom, izvangradskom području zasebne, unutar sebe integrirane zajednice. Stanovnik Gradeca i stanovnik Dubrovnika jednako je bio vezan za društveni prostor grada i njegova okružja. Razlika između grada u Slavoniji i grada na istočnom Jadranu iskazivala se samo u mogućnosti i načinu ostvarivanja društvene zasebnosti. Dok su stara gradska središta na Jadranu, već je istaknuto, svoj razvoj temeljila na kontinuitetu s kasnoantičkom baštinom, a društvenu svakodnevicu sažimala u komunalnim statutima, iskazujući samosvijest u poletu kroničarstva, novi su gradovi u Slavoniji vlastitu zasebnost i integrativne procese unutar vlastita društva oslanjali na slovo kraljevskih povlastica. Iz toga je proizlazila još jedna važna razlika između jadranskih i slavonskih gradova. Samo je istočnojadranski grad razvio i ideologiju vlastite zasebnosti. Društvena osnovica, dakle, na kojoj su bili podignuti jadranski i kontinentalni gradovi bila je različita.

Ideologija zasebnosti

Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu čitavim je svojim razvojem bio usmjeren prema stvaranju ideologije zasebnosti. Od ranog do kasnog srednjeg vijeka istočnojadranski grad nastoji održati ravnotežu između sebe i djelovanja vladara s kopna i mora. Stvarajući u dugim procesima komunalno ustrojstvo, gradska se zajednica odupire svakom ugrožavanju njezine zasebnosti. Politička vlast, što je grad na istočnom Jadranu priznaje, stoljećima dopire samo do njegove društvene površine. Jači prodori političke vlasti iz zaleđa u opseg grada sve do kasnog srednjeg vijeka samo su prolazne epizode. Koloman, primjerice, u jednom času na početku XII. stoljeća nameće nekim dalmatinskim gradovima (Split, Zadar) stvarnu vlast što ugrožava njihovu društvenu individualnost, ali nakon njega nijedan Arpadović više nema snage za takav vladarski pritisak. Grad se jednako odupire i hrvatskim feudalcima, premda prihvaća njihovo kneštvo. Od početka XIII. stoljeća mnogo je opasnijim bio pritisak Mletaka, ali je i on do početka XV. stoljeća jače pogađao samo Zadar. U Dubrovniku je Mletačka Republika vladala stoljeće i pol, od 1205. do 1358. god., ali je njezin stvarni utjecaj na razvoj Grada bio prilično skroman i jedva da je u čemu ograničio gibanje dubrovačke komune prema izrazitoj društvenoj individualnosti. Mletačka vlast u Splitu, Trogiru ili Šibeniku bila je još kraća trajanja, pa do početka XV. stoljeća nije ni utjecala na njihov društveni razvoj.[220]

Ta zbilja i svijest o zasebnosti gradskog društva kristalizira se najzad i u ideološkom sustavu komune. U njegovu je središtu bio "zatvoreni" svijet gradske zajednice, izvan njegova opsega bijahu sile ugrožavanja. Njihovi su nazivi ovisili o geopolitičkom smještaju grada. U zaleđu Dubrovnika prijetećim su činiteljem bosanski i srpski vladari i feudalci, od XV. stoljeća turski sultan. Unatoč svim ugovorima o prijateljstvu i uzajamnom komuniciranju, to su političke snage što grad ugrožavaju s kopna. Činjenicu o neprekidnoj opasnosti iz zaleđa Dubrovnik ugrađuje u temelje svojega političkog ponašanja. Sjevernije, od Splita do Šibenika, takvom su snagom u XIII. i na početku XIV. stoljeća hrvatski feudalci, još sjevernije, u Zadru, to je umjesto snagâ kopna moć s mora, Mletačka Republika. Spram svih njih komunalna društva gaje više-manje jednak

[220] Raukar 1980-81, 170-177.

animozitet, otprilike onako kako se u Slavoniji zagrebački Gradec u sredini XV. stoljeća odupire pritisku grofova Celjskih.[221]

Svijest o individualnosti gradskog društva očituje se u statutima i komunalnom kroničarstvu. Statut komune nije samo kodifikacija običajnog prava nego i svjedočanstvo one iste komunalne individualnosti što je kroničari iskazuju pripovjednom riječi i nesuzdržanom osjećajnošću. Sva komunalna društva, ne valja zaboraviti, nemaju jednake mogućnosti za iskazivanje zahtjeva zasebnosti, niti to sva čine na jednaki način. Zadar u sredini XIV. stoljeća u *Zadarskoj opsadi* (Obsidio jadrensis) iskazuje animozitet spram mletačke vlasti, ali kad bismo težnje zadarske komune prema zasebnosti sudili samo prema toj kronici one bi se mogle činiti odviše slabima. Ali svu žudnju za društvenom zasebnošću iskazuju u punoj svjetlosti tek ustrajne zadarske pobune protiv mletačke vlasti od sredine XII. do sredine XIV. stoljeća.[222] Nasuprot Zadru, Split u tom istom razdoblju nije bio prigušen nijednom političkom vlašću. Arpadovići bijahu daleki i vladalački slabi, Venecija je tek godine 1327, a i to tek nakon odluke komune, stupila na njegov prostor. Split je zato mogao u onoj epohi, od sredine XIII. do sredine XIV. stoljeća, u kojoj nastaju dalmatinski statuti i kroničarstvo, nesmetano razvijati vlastitu samosvijest, ideološki je uobličivši u rasponu od Percevalova statuta do kronikâ Tome Arhiđakona i Mihe Madijeva.

Toma i Miha

Dva najistaknutija djela splitskog kroničarstva: *Povijest salonitanskih i splitskih biskupa* ili kraće *Salonitanska povijest* (Historia salonitana) Tome Arhiđakona i *O podvizima rimskih careva i papa* Mihe Madijeva de Barbazanisa, dijeli vrijeme od gotovo jednog stoljeća. Tomina je kronika napisana između 1266. i 1268, ona Mihe Madijeva oko godine 1358. Komunalna društva na istočnom Jadranu u tom razdoblju konačno sazrijevaju, oblikuju svoje staleško ustrojstvo, a u isti mah se mijenjaju i njihove političke prilike. Na kraju tog razdoblja vrši se mirom u Zadru 1358. god. političko pripajanje dalmatinskih gradova hrvatskom kraljevstvu. Te se promjene osjećaju i u kronikama Tome Arhiđakona i Mihe Madijeva, ali unatoč razlikama što ih uočavamo usporedbom njihova tekstovnog ustrojstva obje kronike počivaju na jednakoj misaonoj osnovici: komunalna ideja i grad Split u apsolutnom su središtu njihova vrijednosnog sustava. Integrativna ideologija komunalne zasebnosti u njima je razvijena do najviše razine.

Sudeći po sámim kronikama, Toma Arhiđakon i Miha Madijev bijahu oprečnim osobama, različita odgoja i drukčijih naravi. Toma, obrazovan u Bologni, jezično je i stilistički nadmoćan komunalnom ugledniku i gradskom časniku Mihi. Tomina je kronika koncepcijski promišljena, sadržajno sustavna, napisana lijepim latinskim jezikom i živim, upravo neukrotivim duhom, ispunjena dramatičnim epizodama. Miha je izražajno siromašniji, suhoparniji. Njegovo je djelo samo zbir kroničarskih sličica, bez jasno prepoznatljive koncepcije. On želi pisati, kako pokazuje naslov njegove kronike, o rimskim carevima i papama, pa to i pokušava, ali taj okvir, nekako i protiv kroničareve volje, probija izlaganje o onome što mu je, kao i Tomi, bilo najbliže – o sámom Splitu. Za razliku od Tomine kronike i njezine sadržajne jasnoće, Mihina je kronika djelo rastrgana obzora. I u Mihe i u Tome osjeća se doživljaj i polet suvremenika, pa i žestina u nekim odlomcima, ali je spram Tome Arhiđakona Miha Madijev umjereniji i tiši. Toma, za razliku od Mihe Madijeva, u kroniku unosi svoju osobnost, žar vlastitih ambicija, što

[221] Raukar 1984.

[222] Klaić, Izvori, 204-206; Šišić 1900; Klaić-Petricioli, 337-343.

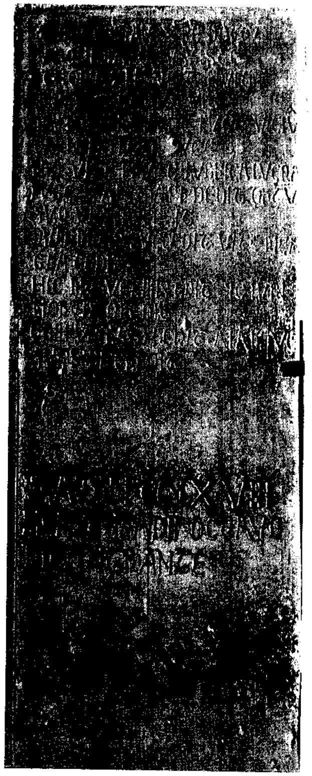

EPITAF TOME ARHIĐAKONA 1268. (Split, crkva sv. Frane na obali).

Najpoznatiji kroničar hrvatskoga srednjovjekovlja, splitski arhiđakon Toma, umro je 8. svibnja 1268, kako je to uklesano na njegovoj nadgrobnoj ploči. Pokopan je u crkvi sv. Frane na obali, pokraj bedema grada Splita, a njegov epitaf ističe mu vrline i trajnost zasluga, unatoč smrti.

"DOCTRINAM, CHRISTE, DOCET ARCHIDIACONUS ISTE
THOMAS, HANC TENUIT, MORIBUS ET DOCUIT
MUNDUM SPERNE, FUGE VICIU(m), CARNEM PREME, LUGE
PRO VITE FRUGE, LUBRICA LUCRA FUGE.
SPALETUMQUE DEDIT ORTU(m), QUO VITA RECEDIT.
DUM MORS SUCCEDIT VITE, MEA GL(ori)A CEDIT.
HIC ME VERMIS EDIT, SIC IURI MORTIS OBEDIT
CORPUS QUOD LEDIT, A(n)I(m)AMVE QUI SIBI CREDIT.

A.D. MCCLXVIII. MENSE MADII OCTAVO DIE INTRANTE."

"Kriste, ovaj Toma Arhiđakon uči nauk kojeg se držao i učio je (i druge) pravilima: prezri svijet, kloni se grijeha, kroti tijelo, žali za raskošima života, kloni se zavodljivih dobitaka. I Split je bio početak gdje se i od života oprosti. Kad je smrt naslijedila život, moja slava je prošla. Ovdje me jede crv i tako tijelo koje nestaje pokorava pravu smrti, ali i dušu tko joj je preda. Godine Gospodnje 1268. osmoga dana mjeseca svibnja." (prijevod M. Matijević Sokol)

upravo neprimjereno znaju odjeknuti na nekim mjestima djela. Toma je neumjeren u pohvalama sámome sebi, nazivajući se u kronici "arhiđakonom". On ne ističe samo da je "arhiđakon bio obdaren doličnim znanjem" nego i da je bio "ljubitelj pravde, mrzitelj nevaljalstva", u svojim dužnostima "vrlo vatren i revan". Kada, pak, na drugom mjestu, u drukčijim psihološkim okolnostima (neuspjeli izbor za nadbiskupa), kaže da je arhiđakon, dakle on sâm, "po prirodi blag i miran" i da ga je "lahor ambicije malo savijao prema težnjama za dostojanstvima", bezuspješno nastoji stvoriti predodžbu o vlastitoj krotkosti. Miha je Madijev, nasuprot tome, suzdržaniji. I on katkad žestoko napada protivnike, kudeći, na primjer, retoričkim pitanjima i uzvicima Mladena II. Bribirskog godine 1322. ili savez hrvatskih velikaša s dalmatinskim gradovima protiv Karla I. godinu dana poslije, ali on sâm ostaje izvan kronike.[223]

Percevalovo ishodište

Vrsnoća izraza, vještina opisa, dramatičnost strukture i jasnoća misaonih smjernica razlikuju, dakle, Tomu Arhiđakona i Mihu Madijeva, ali ih čvrsto spaja potpuna odanost komunalnom svijetu. Toma je u svemu sposobniji i izričajno raskošniji od Mihe, ali

[223] Thomas archidiaconus, 107-108, 189; Toma, Kronika, 98, 156; Miha Madijev, Kronika, 174-175 (pogl. O porazu bana Mladena od strane bana Ivana); usp. Šišić 1903; Šegvić; Čremošnik 1956; Ivić 1992.

vrijeme povijesti obojica isključivo promatraju s obzora što ga tvore bedemi grada Splita. Dapače, kako piše gotovo jedno stoljeće poslije Tome Arhiđakona, Miha Madijev u svoju kroniku unosi neke sastavnice komunalnog i staleškog mentaliteta koje u sredini XIII. stoljeća arhiđakon Toma nije mogao poznavati jer se tada još nisu bile razvile, prije svega misao o trojanskom podrijetlu splitskih plemića. Ishodište toj zanimljivoj tezi, u kojoj se upravo razgara plamen ranog humanizma, jest Percevalov statut grada Splita iz godine 1312, vremenom postanka smješten približno na polovici puta između Tomine i Mihine kronike.

I Toma Arhiđakon, naravno, iscrpno opisuje postanak svojega grada. U prvih deset glava kronike upotrebljava antičke pisce, nepoznate kroničarske zapise i usmenu, pripovjednu tradiciju, ponegdje i izvornu građu. Od najšireg opsega (Dalmacija), preko pričanja o Saloni, giba se prema ključnim glavama o njezinu padu i bijegu Salonitanaca na susjedno otočje i duž istočnojadranske obale. S okolnih otoka Salonitanci se vraćaju na kopno i sklanjaju u Dioklecijanovoj palači. To je početak Splita. Tomina priča o njegovu postanku veoma je jednostavna, bez ikakvih mitoloških dodataka. Tomi je Salona samo "plemenita i stara", a njezini stanovnici jednostavno "građani" (cives).[224] Polovicu stoljeća poslije, u Percevalovu statutu, ta je škrta predodžba o podrijetlu Splićana dopunjena mitološkom kićenošću. U njegovu se *Uvodu* ističe da splitski plemići potječu od salonitanskih građana, onako kako su "Venecijanci, Padovanci i premnogi drugi plemići imali svoje staro ishodište od Trojanaca i drugih plemića ovoga svijeta".[225]

U času kad se, negdje na prijelomu XIII. i XIV. stoljeća, splitska ranohumanistička legenda tek stvarala, Perceval je oprezan. Splitske plemiće povezuje samo sa Salonitancima, trojansko podrijetlo Mlečana i Padovanaca njemu je samo stilistička potkrepa. Izravna veza između Splićana i Trojanaca još nije iskazana. Nakon još jedne polovice stoljeća Miha Madijev prelazi granicu opreza. U poglavlju *O podrijetlu građana grada Splita* sabire sve što se do njega znalo o postanku Splita. Spaja pričanje Tome Arhiđakona s *Uvodom* u Percevalov statut. Ponavlja da splitski plemići potječu od salonitanskih građana, ali i dodaje da su i Salonitanci, odnosno salonitanski plemići "dobili svoje starinsko podrijetlo od Trojanaca". Od mitološke trojanske daljine razvojna crta sada izravno vodi preko Salonitanaca do plemića grada Splita. Trojanska legenda konačno je oblikovana.[226]

Svjedoci vremena

Ta bi se legenda na prvi pogled mogla činiti isključivo staleškom. Ona to svakako dijelom i jest, jer se i kronološki poklapa sa staleškim procesima u kojima nastaje splitski patricijat, ali ona je i nešto drugo – konačni rascvat komunalne samosvijesti. U osvit anžuvinskog razdoblja integrativni procesi u splitskom društvu su zaključeni. Splitski patricijat, kojemu podrijetlo dopire do trojanskih vremena, simbolizira komunalno društvo. Žudnja zasebnosti, u kojoj izgara *Salonitanska povijest* Tome Arhiđakona, potkrijepljena je nepoznatom i nedodirljivom davninom. Mitološko podrijetlo i društvena zasebnost čvrsto su spojeni. Zar bi itko iz okolnih područja što bijahu neusporedivo mlađima od trojanske davnine smio svoju moć nametnuti komunalnom društvu

[224] Thomas archidiaconus, 32; Toma, Kronika, 39-40.

[225] St. Spal., 3; Statut Splita, 5.

[226] Miha Madijev, Kronika, 171.

takva podrijetla? Nisu li žestoki Mihini uzvici, upućeni Mladenu II, prirodna posljedica te razlike što razdvaja komunalno i feudalno društvo?

Nije se najlakše oduprijeti prividno neprijepornoj, pa zato i odviše jednostavnoj tezi o romansko-hrvatskom antagonizmu, kao osnovici u Tominoj i Mihinoj kronici. Splitski kroničari, naravno, u svoja gledišta ugrađuju etnokulturne razlike između komune i zaleđa, ali ta razlika nije pokretna snaga njihova ideološkog sustava. Oni su vatreni protivnici svake političke ili društvene moći koja bi mogla ugroziti njihov komunalni svijet. Na ljestvici animoziteta prema vanjskom svijetu drugi su dalmatinski gradovi gotovo izjednačeni s feudalcima zaleđa. Toma, primjerice, ne iskazuje nikakvu sućut, pa ni razumijevanje za tegobe Zadra godine 1202, dapače, Zadranima pripisuje "gomilu opačina" i utjecaj "heretičkog gnoja". Zadar je u Tominu obzoru samo tuđa, a u isti mah od Splita moćnija, konkurentska zajednica. To je mentalno ustrojstvo srednjovjekovnog društva, a ne plod etnokulturnih animoziteta.[227] Hrvatski dinasti što iz zaleđa žude zakoraknuti u prostor obalnih gradova komunalnim su ideolozima još više zazorni. Dosljedno tome, svaki protivnik hrvatskih feudalaca njihov je saveznik. Karlo I. je kod Blizne srušio moć Bribiraca i zato je Miha štovatelj anžuvinske dinastije. Svima koji su sklopili savez protiv Karla Miha Madijev prijeti "ričućim lavom sa sjevera", dakle Ludovikom Anžuvincem, što će se spustiti na jug i uništiti anžuvinske protivnike.[228]

To pokazuje da arhiđakon Toma i Miha Madijev bijahu samo svjedocima svojega vremena. Kroničari ne pripadaju nijednom drugom vremenu i nijednom drugom prostoru, nego srednjovjekovnim komunalnim društvima na istočnom Jadranu u epohi njihova sazrijevanja. Oni zastupaju ona gledišta o zasebnosti što su nastajala i stoljećima se razvijala u jadranskim gradskim zajednicama i što su se u njihovim kronikama oblikovala u vremenu kad su na istočnom Jadranu bili dovršeni procesi društvene integracije. U složeno društveno i misaono ustrojstvo hrvatskog srednjovjekovlja Toma Arhiđakon i Miha Madijev unose suvremene političke ideje najrazvijenijih gradskih komuna na europsko-mediteranskom prostoru, onih u srednjoj i sjevernoj Italiji. Oni se takvim gledištima ni po čemu ne izdvajaju iz cjeline hrvatskoga srednjovjekovnog društva, nego, dapače, obogaćuju i osuvremenjuju njegov misaoni obzor jer ga uključuju u univerzalne zakonitosti srednjovjekovnog vremena.

Kako su se podizale katedrale?

Integracijski procesi u gradskim zajednicama bili su misaonom i materijalnom osnovicom na koju se oslanjao njihov društveni razvoj. Gradska društva unutar sebe jesu bila podijeljena staleškim suprotnostima i jakim imovnim razlikama, ali je misao o nužnosti postojanja zajednice bila onom temeljnom pojavom koja je prevladavala sve animozitete ljudi. To je bilo mentalno ustrojstvo zajednice, okrenuto prema vanjskom svijetu. Da bi se ona mogla razvijati i da bi mogla biti njihovim zaštitnim okriljem ili *domovinom*, bio je nuždan kolektivni napor svih njezinih pripadnika. Plodom takva napora i misaone integracije unutar njezina opsega bio je materijalni lik grada i njegova prostora. Gradska zajednica i pojedinci, sve njezine institucije, od svjetovne do crkvene vlasti, sudjeluju u podizanju velikih graditeljskih spomenika. Gradski bedemi i općinske zgrade, katedrale i zvonici bijahu plodom kolektivnih nastojanja. Gradska društva u

[227] Thomas archidiaconus, 83; Toma, Kronika, 76.

[228] Miha Madijev, Kronika, 178-179.

njihovu gradnju ulažu svu svoju materijalnu snagu, ali i duhovni polet svojega zajedništva. Ako su graditeljski pothvati na europskom Zapadu zahtijevali velike žrtve "od jedne ekonomije koja nije bila sposobna proizvoditi višak" (Lopez), ili možda točnije, u kojoj je višak sredstava bio ograničena opsega, onda valja zaključiti da su se veliki spomenici crkvenoga graditeljstva u gradskim društvima u Hrvatskoj, od Slavonije do istočnog Jadrana, podizali jakim materijalnim naprezanjima i duhovnim zanosom čitave zajednice.[229] Katedrale nisu bile samo uzvišenim okvirom liturgijskog čina. One bijahu duhovnim žarištem gradskog prostora i njegovih ljudi. Stoga su svjetovna i crkvena vlast iskazivale posebnu pozornost gradnji katedralâ nastojeći im osigurati potrebna materijalna sredstva i vrsne majstore. U njihovo su se podizanje, napokon, slijevali i legati pojedinaca. Nigdje se integrativna snaga gradske zajednice nije tako jako iskazivala kao u gradnji katedralâ. Kako je to izgledalo u njihovoj svakodnevici?

Projektu gradnje katedrale komunalna je uprava prije svega dodavala čvrstu organizacijsku osnovicu. Komune i kaptoli u istočnojadranskim gradovima birali su nadstojnike ili operarije sa zadaćom da bdiju nad radovima na katedrali. U Trogiru su, na primjer, u prvoj polovici XIII. stoljeća postojala dva nadstojnika (procurator), od kojih je jedan bio plemić, drugi član kaptola. Oni su nadzirali radove na trogirskoj katedrali.[230] Komuna je gradnji katedrale (fabrica ecclesie cathedralis) prepuštala dio svojih prihoda. U travnju 1402. god. šibensko veliko vijeće donosi odluku o prihodima za gradnju katedrale sv. Jakova. Odbor od dva nadstojnika ubirao je porez od 4 mletačka solda na svaki gonjaj vinograda, podignut na općinskom zemljištu u Vodicama, te desetinu od vina što se proizvodilo u šibenskom distriktu. Katedrala se počela graditi tek 1431. god., a gradnja je zahtijevala i dodatna vrela prihoda. Već godine 1432. mletačka vlada dopušta šibenskim poslanicima da od imovine pobunjenikâ (rebelles) protiv Venecije upotrijebe 400 dukata u gradnji katedrale.[231] Tako su gradske zajednice osiguravale materijalnu osnovicu pri podizanju svojih katedralâ.

Zvonik i prostor

Ako je katedrala bila duhovnim središtem gradskog prostora, onda znakom i vizualnim uporištem njegova krajolika bijahu zvonici. Podizali su se, jednako kao i katedrale, naporima zajednice i legatima pojedinaca. Zvonici su bili vertikalama gradske samosvijesti što su se vizualno suprotstavljale teškim, čvrstim horizontalama gradskih bedema. Koliko su upravo te dvije najprimjetnije sastavnice gradskog krajolika, bedemi i zvonici, bile urasle u svijest ljudî, pokazuje primjer Splićanina Dujma Črnehe koji 1248. god. oporučno ostavlja 30 mletačkih libara za gradnju bedema i 10 libara za gradnju splitskog zvonika.[232] Romanički zvonik splitske katedrale nije bio samo vrhuncem komunalnog stvaralaštva. On je, kao složeno graditeljsko djelo, istodobno upućivao i na misaono i društveno okrilje u kojemu je podignut.

Primjetno je, prije svega, da je između zvonika i gradskog prostora postojala uzajamna ovisnost, navlastito u komunalnim društvima na istočnom Jadranu. Od jadranskih gradova najljepše i društveno najsloženije zvonike podižu Split, Trogir i Rab. Njima bi

[229] Lopez 1978, 243; usp. Karaman 1933, 39; Raukar 1980-81, 203-204.
[230] Lucić 1979, 1014-1015.
[231] Šib. dipl. 42-47, 248-249; Karaman 1933, 39-40.
[232] CD IV, 340; Novak G. 1957, 514.

1

2
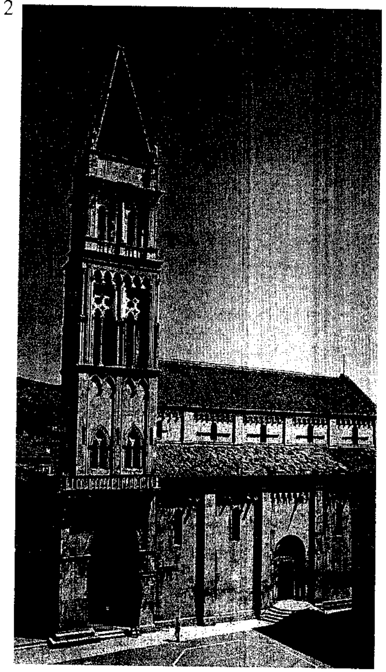

3
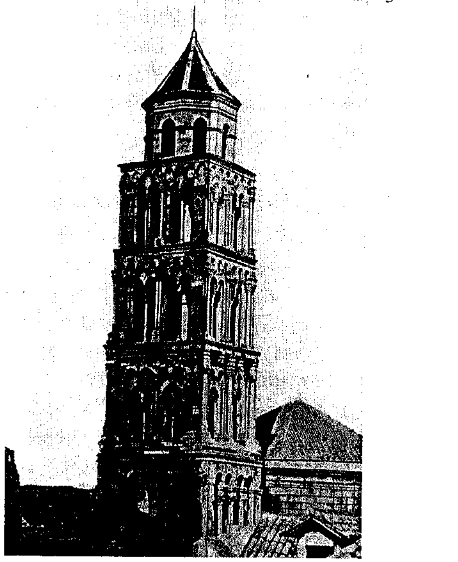

4
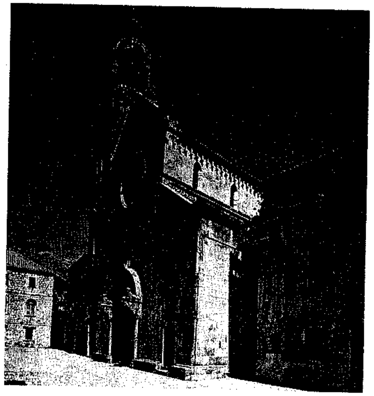

Romanički zvonik katedrale u Rabu (1) podignut je na početku XIII. st., sa zidnim površinama koje se od prvog do četvrtog kata postupno rastvaraju, do prozračnih kvadrifora na posljednjem katu zvonika. On je najviši i najistaknutiji od četiri zvonika što su između XII. i XVII. st. podignuti jedan pokraj drugoga, kao vizualni znakovi Raba, na zapadnom, povišenom rubu gradskog prostora. Zvonik splitske katedrale (2), ovdje na snimci prije njegove temeljite obnove između 1882. i 1908. god., gradio se u romaničkom slogu od XIII. do XV. stoljeća. Umjereno se sužavajući prema gornjim katovima, njegove su površine izrazito otvorene, prozračne, raščlanjene izduženim biforama, navlastito na četvrtom i petom katu. Trogirski zvonik (3), pak, započet je u XIV. st., pa prvi kat ima značajke južnotalijanske gotike, a dovršen potkraj XVI. st., s renesansnim obilježjima završnog kata. Vitkošću i otmjenošću ističe se među dalmatinskim zvonicima. Katedrala sa zvonikom u Korčuli (4), smještena na najvišoj razini i u samom središtu gradskog prostora, podignuta je u XV. i XVI. stoljeću. Završni dio zvonika gotičko-renesansnih značajki djelo je korčulanskog graditelja i kipara Marka Andrijića.

se mogli dodati samo još zvonici hvarske i korčulanske katedrale.[233] Od njih su najznatnijima bili trogirski i splitski. Ne samo da su se od svih zvonika u Dalmaciji isticali visinom nego i vrsnoćom plastike, ljepotom ukrasa. Trogirski i splitski gradski prostor, obilježeni ljepotom zvonikâ, pak, bijahu među najmanjima. Takav odnos između zvonika i prostora nije bio slučajan. Gradovi s većim i raskošnijim prostorom, a istodobno i gospodarski jači, primjerice Zadar ili Dubrovnik, nikada nisu podigli zvonike svojih katedrala. U njihovom mentalnom ustrojstvu nije bilo dovoljno poticajne snage za takav pothvat. Njihov je gradski prostor sâm za sebe svjedočio o ugledu i moći zajednice. Pokraj romaničkih pročelja i apsida Sv. Stošije ili Sv. Krševana, pokraj samostana sv. Marije i njegova romaničkog zvonika, srednjovjekovnom se Zadru zvonik katedrale činio suvišnim ili barem manje važnim, pa ga nikada nije ni podigao dalje od prvog kata.[234]

Nasuprot Zadru, Split je upravo izgarao od želje da najljepšim zvonikom na istočnom Jadranu dokaže vlastitu samosvijest. Dapače, ta je želja bila još jača od jednakih nastojanja u prostorno još manjem Trogiru. Umjetničko stvaralaštvo srednjovjekovnog Splita na stanovit je način bivalo prigušeno vlastitom materijalnom čahurom, Dioklecijanovom palačom. Posvuda oko Splićana bijahu spomenici i zidovi carske palače. Pa ni katedrala ne bijaše djelom splitskog poleta, i ona bijaše carskim ostvarenjem. Gdje onda iskazati vlastiti društveni identitet i snagu stvaralaštva ako ne u najvišem i najsloženijem zvoniku jadranskog srednjovjekovlja? Trogir je, pak, vitkim i otmjenim zvonikom nadoknađivao skromni opseg i zbijenost gradskog prostora. I, napokon, nije slučajno ni to da su upravo Split i Trogir žudnju za stvaralaštvom, kao materijalnom svjedočanstvu komunalne moći i duhovne snage, iskazivali i drvenim vratnicama, odnosno portalom svojih katedrala. Drugi dalmatinski gradovi, veći i moćniji od njih, nisu dospjeli do Buvine i Radovana jer su se prema svojem vizualnom identitetu gibali drukčijim putovima.

Krajolik grada i oporučitelj

Oporučni legat Splićanina Dujma Črnehe iz sredine XIII. stoljeća simbolizira duhovno zajedništvo srednjovjekovnih društava u Hrvatskoj. U stvaranje gradskog prostora slijevali su se legati svih slojeva društva. Visina je novčanih iznosa uglavnom ovisila o staleškoj pripadnosti oporučitelja, pa je raspon njihovih vrijednosti bio velik, ali je od toga bila važnijom činjenica da se oporučivanjem za podizanje graditeljskih spomenika prevladavala staleška podijeljenost gradskih društava. To je bio izravni, primjetni plod integracijskih procesa unutar njihova opsega. U duhovnom okrilju srednjovjekovlja oporučitelji legate ponajprije namjenjuju crkvenim ustanovama i kršćanskoj dobrotvornosti. Najčešće se daruju samostani, hospitali i siromasi, ali se ne zaboravlja ni gradski prostor.

Trogirani u drugoj polovici XIII. stoljeća, na primjer, oporučuju novčana sredstva za gradnju franjevačke crkve i katedrale sv. Lovre (opus sancti Laurentii). Oporučitelji su pretežno iz redova trogirskog patricijata, s iznosima od 10 do 100 mletačkih libara, ali o integrativnoj snazi komunalnog društva više od uglednikâ svjedoče legati skromnijega, neplemićkog stanovništva. Gradnji trogirske katedrale Prodan Radojević, nastanjen u trogirskom burgusu, što znači da pravnim položajem ne bijaše građaninom

[233] Karaman 1933, sl. 1, 3, 11, 46.

[234] Petricioli 1965a; Petricioli 1966b, 33; Klaić-Petricioli, 249-260.

nego samo stanovnikom grada, oporučuje u drugoj polovici XIV. stoljeća svega 3 libre. Radojević se u Trogir očigledno bio spustio iz hrvatskog zaleđa, ali iako je u njemu bio novim čovjekom, gradnja katedrale postala je i dijelom njegova duhovnog obzora. Imućniji oporučitelji mogli su ostaviti komunalnom graditeljstvu mnogo veća sredstva. Zadarski plemić Mihovil Soppe ostavlja 1413. katedrali sv. Stošije 200 libara, a zadarski suknar Mihovil 400 libara za popravak samostana sv. Krševana. Neki su se legati veoma visokim iznosima ipak odvajali od svih drugih. Zadarski plemić Koša Saladin određuje u oporuci iz 1296. god. da se od prihodâ s njegova zemljišta u deset godina mora izdvojiti deset tisuća libara. S tim će se iznosom sagraditi crkva i samostan za osam franjevaca, ali i hospital za dvanaest siromaha. Dapače, kupit će se i zemljišni posjed koji će donositi godišnji prihod od 500 libara za izdržavanje samostana i hospitala. Visoki su legati zabilježeni i u srednjovjekovnoj Slavoniji. Zagrebački biskup Osvald Tuz, na primjer, ostavio je oporukom iz 1499. god. čak deset tisuća florena gradnji zagrebačke katedrale.[235] To je najviši iznos jednog legata u hrvatskom srednjovjekovlju koji mi je poznat.

Svi oporučitelji, razumije se, nisu bili tako širokogrudni prema zajednici. Oporuka Dubrovčanina Ilije Rastića iz 1283. god., na primjer, više je nalik obračunu poslovanja nego činu pobožnosti. I on navodi uobičajene legate, ali istodobno pažljivo popisuje vjerovnike i dužnike, da bi napokon odredio da izvršitelji oporuke moraju sav preostali novac dati *ad lucrandum*, tj. uložiti u poslovanje trgovačkih društava.[236] Takvi primjeri o jakom djelovanju poslovnog duha na ustrojstvo legata donekle su ipak iznimni i ne umanjuju njihovu ulogu u stvaranju gradskog krajolika. Veliki spomenici graditeljstva nisu se, dakako, mogli podizati legatima pojedinaca. Oni su prije svega bili kolektivnim djelom, ali prinosi oporučiteljâ, navlastito njihovo poticajno djelovanje na stvaralački polet zajednice, unatoč tome pojave su što ih ne valja zanemariti.

Siromašenje obitelji ili ravnoteža viška?

Uza sve razlike u visini ostavštinâ, već se i na temelju spomenutih primjera smije zaključiti da su se legatima izdvajala velika sredstva za pobožne i dobrotvorne svrhe, u tom sklopu i za spomenike graditeljstva. Ako se baš i ne bi moglo reći da su oporučitelji time "siromašili nasljednike" (Ariès), točno je da je svaki naraštaj oporukom u stanovitoj mjeri uvijek iznova smanjivao imutak obitelji.[237] Kako, dakle, odrediti društvenu ulogu legatâ? Zadatak je tim teži što bi se svaki pokušaj kvantifikacije legatâ, tj. utvrđivanja omjera između sredstava što bijahu namijenjeni zajednici i onih što su ostajali obitelji, pokazao uzaludnim, jer oporuke nikada ne spominju vrijednost cjelokupnog imutka oporučitelja. Zadranin Koša Saladin, istaknuto je, raskošno oporučuje komunalnom društvu, ali se u isti mah veoma brine za svoj rod Saladinâ (styrps Saladina). Svoju preostalu imovinu ostavlja nećaku Bartolomeju, čiji sin Koša u prvoj polovici XIV. stoljeća nastavlja uspon obitelji.[238] I suknar Mihovil unosi u oporuku zbir bogatih legata crkvenim ustanovama i pojedincima, ali nipošto ne zanemaruje ni svoju obitelj, prije svega kćerku i tri sina. Ne znamo, na žalost, opseg imutka što su ga Koša ili Mihovil

[235] TS I/1, 160, 216, 308-310, 357-358; I/2, 316; SZB I, 85-90 (oporuka Koše Saladina 1296); CD XV, 233-235 (oporuka Prodana Radojevića, 2.X.1376); XVI, 524-528 (oporuka suknara Mihovila, 20.VI.1385); PAZ, SZN, T. de Prandino, B.VI, F.I, 123' (oporuka Mihovila Soppe); MHZ II, 517; Klaić 1982b, 392.

[236] SDK II, 374-375.

[237] Ariès 1989, 92-93.

[238] SZB I, 85-90; Raukar 1977a, 117.

ostavili obitelji. Razložno je zaključiti da legati zajednici nisu ugrožavali razvoj istaknutih obitelji u hrvatskom srednjovjekovlju. Da su, pak, bili korisni društvenim zajednicama, pokazuje njihova usporedba s godišnjim prihodima komunâ na istočnom Jadranu, o kojima su izvorni podaci jedino i sačuvani.

Cjelokupni prihodi trogirske komune u drugoj polovici XIII. stoljeća iznosili su samo 1200 mletačkih libara. Prihodi rapske komune u 30-im godinama XIV. stoljeća bili su nešto veći od 3300 libara. Trogir i Rab primjeri su gradskih zajednica s niskim godišnjim prihodima. Suprotno od njih bijahu gospodarski najrazvijenije komune kao što su Dubrovnik ili Zadar. Zadarski prihodi u predmletačkom razdoblju nisu točnije poznati, ali je sigurno da su bili višestruko veći ne samo od prihoda trogirske i rapske komune nego i od prihoda splitske komune koji su u sredini XIV. stoljeća iznosili oko 15 000 libara. Na takav zaključak upućuju podaci o pojedinačnim porezima i o ukupnim prihodima u XV. stoljeću. U sredini druge polovice XIV. stoljeća samo je zakup poreza na promet stokom i mesom u Zadru dopirao do iznosa od 9000 libara. U sredini XV. stoljeća zadarska je komora ostvarivala prihod od oko 50 000 mletačkih libara.[239] Ako bismo uvažili činjenicu da se Zadar visinom prihoda izrazito odvajao od cjeline dalmatinskih gradova i da su čak i splitski ulazili u red opsežnijih prihoda, zaključili bismo da je većina gradskih zajednica na istočnom Jadranu raspolagala s razmjerno skromnim prihodima, iz kojih je valjalo podmirivati brojne izdatke. U takvim su prilikama oporučne ostavštine ublažavale materijalnu oskudicu zajednice. Legatima se barem mali dio viška sredstava što su ga stjecali pojedinci usmjeravao prema cjelini komunalnog društva. Integrativni procesi i osjećajna veza prema prostoru *domovine* stvaraju barem krhku ravnotežu između kolektivnih i pojedinačnih prihoda.

Osjećajna i materijalna okupljenost oko zajednice bila je još nužnija u seoskim društvima. Za razliku od grada, selo nije imalo nikakvih zajedničkih prihoda. Ono podiže svoje crkvice ili za njih stječe opremu i liturgičke kodekse samo kolektivnim naporom sviju pripadnika. Seoska *zajednica* (universitas) ili *bratovština* (fraternitas) okuplja njihov skromni višak sredstava i usmjerava ga prema spomeniku, u kojemu je usredotočen njezin društveni i duhovni identitet. U osnovici toga čina nalazi se čvrsta duhovna veza s prostorom i pojmom seoske zajednice.[240]

Jadranski društveni prostor

Pojedinačne zajednice, navlastito gradska društva u kojima su se integrativne pojave najjače razvile, bile su i sáme uključene u šira područja društvene srodnosti. Ako je grad bio *domovinom* pojedinca, područjem njegove društvene srodnosti bijaše onaj prostor na kojemu se on mogao neometano gibati i djelovati i onda kada je napuštao zaštićeno područje *domovine*, odnosno prostor s kojim ga je vezivala bliskost materijalnih i duhovnih struktura. Takva područja društvene srodnosti nisu nužno bila omeđena ni političkim prostorom hrvatskoga kraljevstva, pa ni hrvatskim društvenim prostorom. Dapače, hrvatski se prostor sustavom komunikacija i integrativnim pojavama približavao okolnim društvenim područjima i zajedno s njima stvarao nova područja društvene srodnosti. To je bio komunikacijski prostor "izvan" hrvatskoga društva, iznimno važan

[239] Raukar 1968-69, 348; Raukar 1980-81, 200; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 54-55.

[240] Raukar 1985, 84.

u njegovu razvoju. Najizrazitijim takvim područjem u hrvatskom srednjovjekovlju, sa složenom lepezom integrativnih pojava, bio je jadranski društveni prostor.

Već u ranom srednjem vijeku jadranski prostor iskazuje dva glavna sloja integrativnih procesa, uži, na istočnoj obali Jadrana, između istočnojadranskih društava, i širi, na cjelovitom jadranskom prostoru. O stvaranju područja društvene srodnosti duž istočnojadranske obale već je bilo riječi u dosadašnjem izlaganju, pa će u središtu pozornosti ovdje biti širi jadranski prostor i integrativni činitelji njegova srednjovjekovlja. Koje pojave usmjeravaju jadranski prostor prema srodnosti njegovih društava? Kako su političke mijene djelovale na opseg jadranske integrativnosti?

U osnovici integracijskih procesa na jadranskom području bile su, kako je više puta istaknuto, veze ljudî, a njihovim uporišnim točkama gradovi, smješteni duž njegovih obala. Na sustav jadranskih društvenih komunikacija što su spajale dvije jadranske obale i njihova kontinentalna zaleđa nedvojbeno su djelovali politički odnosi i politički sukobi što ih pokreću jadranske snage, ali oni nisu mogli biti njihovim odlučujućim činiteljem. Jadranski komunikacijski prostor bio je plodom djelovanja sámih društvenih zajednica i njihovih pripadnika. Integrativnost jadranskog srednjovjekovlja temeljila se na geoprivrednim i društvenim smjernicama, a ne na političkom razvoju, iako ni djelovanje političke vlasti ne valja sasvim izgubiti iz vida. Jadranski društveni prostor oblikovali su ljudi i njihove životne potrebe. Odnos Mletačke Republike prema dalmatinskim gradovima u kasnom srednjem vijeku, prije svega prema njihovim gospodarskim komunikacijama, lijep je primjer ograničenosti u djelovanju političke vlasti.

Venecija je na početku XV. stoljeća uspjela nametnuti političku vlast gotovo čitavoj istočnoj obali Jadrana, ali je bila znatno manje uspješna u nastojanju da silom i zabranama usmjeri njihov gospodarski razvoj. Ona je pokušala prekinuti ili barem oslabiti gospodarsko komuniciranje između dviju jadranskih obala, ali su konačni rezultati mletačke ekonomske politike bili skromni. Veze između dviju obala činile su ključni sloj integrativnih pojava na jadranskom području. One su izražavale one interese gradskih zajednica na istočnom Jadranu što su se temeljile na geomorfološkim značajkama i geoprivrednim preduvjetima jadranskog prostora. Unatoč svim zakonskim odredbama i zabranama, Venecija nije mogla ukloniti taj, za dalmatinske gradove najvažniji, smjer gospodarskih veza i usmjeriti ga prema vlastitom tržištu. Ona mu je, doduše, oduzela najvažniji sastavni dio, izvoz paške soli, ali trgovački promet drugim vrstama robe prema talijanskoj obali ipak nije mogla spriječiti, premda je od vremena do vremena to pokušavala.[241] Pa ipak, unatoč svemu tome, svjetska metropola na lagunama jako je djelovala na integrativnost jadranskog prostora, ali ne političkom silom, nego prije svega svojim društvenim zračenjima.

Kakvo djelovanje Venecije?

Najraniji mletački prinos integrativnosti jadranskog prostora bio je novčani sustav. Kako je rasla politička i gospodarska moć Venecije na Jadranu i Mediteranu, tako je mletački novčani sustav potiskivao sve starije novčane sustave. Umjesto bizantskih novčanih jedinica koje su se od ranoga srednjeg vijeka upotrebljavale u dalmatinskim gradovima (romanati, perperi), od sredine XIII. stoljeća u njima počinje prevladavati

[241] Raukar 1977b; Raukar 1982, 72-73; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 75-80; Pederin 1990.

mletački novčani sustav: *libra-soldi-denari*. Prodor mletačkog sustava nije ovisio o prostoru političke moći Republike. Upotrebljavali su ga i oni gradovi koji nisu priznavali vlast Mletaka, što znači da su ga prihvaćali zato što je njegova opća upotreba na Jadranu omogućavala lakše i brže poslovanje. Uzroci širenju mletačke *libre* ne bijahu politički nego gospodarski. Nešto kasnije mletačkoj *libri* se na istočnom Jadranu pridružio i mletački *dukat*, najugledniji zlatni novac Jadrana. Kada je Venecija 1409 – 1420. god. osvojila Dalmaciju, njezino uključivanje u mletački novčani sustav bilo je već odavno završeno. Novčana integracija jadranskog prostora oslonila se na mletački sustav.[242]

U tom je razdoblju Mletačka Republika ulazila u epohu najvećeg sjaja. Moćno državno središte na lagunama nužno je djelovalo na svoje periferne dijelove, pa i na istočnojadranski grad. Ono postaje središtem političke moći, u kojemu se odlučivalo o svim ključnim razvojnim pojavama u istarskim i dalmatinskim gradovima. U Mletke dolaze poslanici komunalnih vijeća, prema tom se gradu sve jače usmjeravaju i došljaci iz dalmatinskih komuna. Grad na lagunama postaje političkim i društvenim središtem istočnojadranske obale, njezinom metropolom. Prema Veneciji se usmjerava i dio trgovine dalmatinskih gradova. Na to utječu gospodarske, tržišne zakonitosti, a ne zakonske odredbe *Signorije*. Trgovac donosi u Veneciju one vrste robe koje je na mletačkom tržištu mogao najbolje prodati. Da bi uza se čvrsto vezala istočnojadranski grad i da bi djelovala na jadranske integrativne procese, Venecija nije trebala stvarati sustav zabranâ. Za to je bila dovoljna njezina moć metropole na razmeđu Istoka i Zapada.

Metrološka individualnost gradova

I metrološki sustav istočnog Jadrana pokazuje da su integrativne pojave bile plodom društvene zbilje, a ne odlukâ što ih je donosila politička vlast. U jadranskim komunalnim društvima dodirivala su se dva glavna sustava mjerâ: komunalni i mletački. Prvome je prostor upotrebe bio ograničen na komunalno područje, pa je svaki grad imao svoje vlastite mjere, drugome je politička i gospodarska moć Republike osiguravala jadransku proširenost. Neke mletačke mjere, na primjer šuplja mjera za žito ili *star*, prodiru u dalmatinske gradove i prije godine 1409, ali su oni općenito veoma ustrajno čuvali svoje izvorne, lokalne mjere. Čitav je istočni Jadran već od sredine XIII. stoljeća prihvaćao mletačke novčane jedinice, ali se odupirao jačem potiskivanju vlastitih mjera mletačkim mjerama. Izuzevši Dubrovnik, nijedan od dalmatinskih gradova nije razvio vlastit novčani sustav, ali jest svoje izvorne mjere, pa ih je i smatrao znakom komunalnog identiteta. Zato grad lako prima mletačke novčane jedinice, a znatno teže odustaje od metrološkog sustava, s kojim je bila srasla njegova poslovna svakodnevica. Širenje mletačke vlasti nad gradovima na početku XV. stoljeća jedva je što promijenilo u otporu metrološkoj integraciji s osloncem na mletačkim mjerama. Ima, doduše, potvrdâ o pokušajima Venecije da zakonskim odredbama u gradove uvede neke mletačke mjere. Zadarske i trogirske reformacije određuju u XV. i XVI. stoljeću usklađivanje žitnih komunalnih mjera s mletačkima, ali takve odluke na razini političke vlasti nisu mogle voditi jačoj metrološkoj integraciji.[243] Metrološka individualnost gradskih društava na istočnom Jadranu bila je jača od integrativnih zračenja iz Mletaka.

---

[242] O srednjovjekovnom novčanom sustavu: Cipolla 1956; Spufford; jadranski prostor: Rengjeo 1942a; Herkov 1956 (v. dukat, libra); Luzzatto 1961, 93-99; Raukar 1982, 102; Jakšić 1982b.

[243] St. Jad., Ref., c.126, Quod mensure bladi sint iuste ad mensuram venetam; St. Trag., Ref., L.II, c.50, De mensuris bladorum reducendis ad mensuras venetas.

Istočnojadranski gradovi stoga i nakon 1409. najradije upotrebljavaju u svakodnevnom životu svoje izvorne, komunalne mjere, a tuđe, izvankomunalne sustave onoliko koliko su smatrali poslovno probitačnim. U splitskoj luci trgovci su, primjerice, u XV. stoljeću mjerili vino što su ga brodovima prevozili u Veneciju u splitskoj komunalnoj mjeri *galeta*, ali su te izvorne mjere preračunavali u mletačke *amfore* i tako ga prodavali na mletačkom tržištu. Kada su, pak, u kasnom srednjem vijeku s talijanske obale Jadrana uvozili žito, Splićani su upotrebljavali južnotalijanske mjere: *plaustrum*, *carro* ili, u trgovini s Markama, ankonitansku *somu*, unatoč činjenici što je mletačka žitna mjera *star* tada bila općenito proširena u dalmatinskim gradovima.[243a]

Integrativna zbilja mjerâ

Metrološka je raznolikost u razvijenom i kasnom srednjem vijeku obilježavala sav hrvatski prostor, a ne samo gradska društva na istočnom Jadranu. Izvorne, lokalne mjere upotrebljavale su se i u kontinentalnom dijelu hrvatskih zemalja, prije svega u srednjovjekovnoj Slavoniji. Ali unatoč zasebnosti mjernih sustava, u njima su bile primjetne i integrativne značajke. Moglo bi se, dapače, reći da se uloga mjerâ u srednjovjekovnim društvima iskazivala u njihovu osciliranju između lokalnih i prostorno širih metroloških sustava. Obje su metrološke razine proistjecale iz društvene zbilje i poslovne svakodnevice. Gradska je zajednica čuvala svoje lokalne mjere jer su im bili privrženi njezini pripadnici što su od davninâ njima mjerili zemljište, vino ili žito. Ali trgovci su u isti mah nužno komunicirali s okolnim područjima na kojima su bili razvijeni mjerni sustavi drukčiji od njihovih. Komuniciranje je zahtijevalo metrološku prilagodbu i povezivanje s drugim mjernim sustavima. Tako se metrološkoj individualnosti nužno suprotstavljala metrološka integrativnost. To se moglo zbivati na dva načina. Prvo, prihvaćanjem neke mjere što se upotrebljavala na širem prostoru od lokalnih sustava i, drugo, zajedničkom osnovicom što je lokalnu mjeru uključivala u susjedne metrološke sustave. Na prvi način postupaju dalmatinski gradovi. Oni čuvaju svoje izvorne mjere koje stoje sáme za sebe (splitska *galeta*), ali prihvaćaju i mjere, vezane uz susjedne metrološke sustave (mletački *star*). Primjerom drugog postupka bile su mjere srednjovjekovne Slavonije.

Najstarija šuplja mjera na području Slavonije bila je tzv. *zagrebačka mjera* koja je zajedničkom osnovicom bila vezana s mletačkim, ugarskim i bečkim metrološkim sustavom. To se postizavalo točnim kvantitativnim omjerima između zajedničke osnovice i okolnih sustava. Jedna od zagrebačkih mjera, kaptolski *cubulus* (= 49,98 l), zahvaćala je 60 *požunskih holbi*, što je bila temeljna ugarska šuplja mjera (= 0,833 l). I jednoj i drugoj mjeri osnovicom je bila *bečka ljekarnička funta* (= 333,2125 g). Zagrebački *cubulus* je zahvaćao 150 bečkih ljekarničkih funta, a jedna požunska holba 2 1/2 bečke ljekarničke funte. S druge je strane, pak, mletački *star* (= 83,32 l) zahvaćao točno 100 požunskih holba, odnosno 250 bečkih ljekarničkih funta. Na taj su se način stvarale točne proporcije između šupljih mjera u mletačkom, bečkom, ugarskom i slavonskom mjernom sustavu.[244] Na prostoru od Panonije do Jadrana metrološka je integrativnost bila mnogo jačom nego što se na prvi pogled čini. Dapače, ona je preko mletačkog *stara* prodirala i na područje jake metrološke izvornosti i konzervativnosti kakvo je bilo ono u istočnojadranskim gradovima.

[243a] O srednjovjekovnom metrološkom sustavu: Kula 1987; usp. za istočni Jadran Raukar 1982, 102-103; v. i Vlajinac, passim; Herkov 1971; Herkov 1973.

[244] Herkov 1973, 88-95 i grafikoni na kraju knjige.

Društvena i jezična integrativnost

Integrativne je procese u hrvatskom srednjovjekovlju, dakle, usmjeravala ljudska svakodnevica. Zato su najjače integrativne pojave na jadranskom prostoru bile one što su nastajale iz srodnosti društvenog i intelektualnog ustrojstva, navlastito u gradskim zajednicama. Istovjetnost upravnog ustrojstva, komunalna nastojanja i gradske zasebnosti, zajednički trgovački interesi i poslovna tehnologija, nužnost prijateljstva i uzajamne pomoći između gradova na obim obalama, zatim putovanja hodočasnikâ, studij na padovanskom ili bolonjskom sveučilištu, dolasci intelektualaca na istočni Jadran iz Italije, međujadranske migracije, doticaji humanistâ i djelovanje umjetnikâ, od druge polovice XV. stoljeća mletačko uporište hrvatskoga tiskarstva i knjige itd. bijahu stvarnom, čvrstom integrativnom osnovicom na kojoj se oblikovao jadranski društveni prostor. Zajednički život ljudi na jadranskim obalama stvarao je u stoljećima srednjeg vijeka srodne društvene okolnosti. Njihovo je komuniciranje na tom prostoru bivalo lakšim i djelotvornijim kada su i izvan vlastite *domovine*, dolazeći u neki drugi jadranski grad ili na drugu jadransku obalu, mogli zateći srodna poslovna ponašanja ili srodan intelektualni ugođaj. To je sáma os i temeljni razlog integracijskih pojava u jadranskom srednjovjekovlju. Nužno je, dakako, napomenuti da one nastaju i razvijaju se u mentalnom okrilju srednjovjekovnog društva. Iz tog se okrilja integracijski procesi na jadranskom prostoru ni na koji način ne mogu izdvajati i prenositi u bilo koju drugu epohu niti objašnjavati ideološkim ustrojstvom bilo koje nesrednjovjekovne epohe jer bi u takvoj prosudbi izgubili svoj istinski društveni smisao. Lijep je primjer ukorijenjenosti u društvenom okružju kasnog srednjeg vijeka jezična integracija na jadranskom prostoru.

Jezičnu integraciju i vladajući položaj talijanskog jezika na jadranskom području u kasnom srednjem vijeku nemoguće je tumačiti izvan integracijskih procesa što ih očituje upravo ta epoha. Talijanski jezik u kasnom srednjem vijeku postaje jezikom društvenih komunikacija na Jadranu i Mediteranu. Što bijaše uzrokom takvoj jezičnoj integraciji? Na širenje talijanskog jezika u Dalmaciji utjecala je svakako i uspostava mletačke vlasti na početku XV. stoljeća, ali mletačku ulogu, napose političku ulogu državnog središta, ne valja precijeniti. Rijetke su potvrde o službenom mletačkom promicanju talijanskog jezika u dalmatinskim gradovima. Veneciji takvo jezično usmjeravanje nije bilo potrebno. Talijanski je jezik prodirao u komunalnu upravu već i sámim djelovanjem činovnika što su dolazili iz Venecije. Mnogo je važnijom bila društvena podloga njegova širenja. Razvijene društvene veze između dviju jadranskih obala od XII. stoljeća dalje jače su djelovale na širenje talijanskog jezika od uspostave novog državnog središta u Veneciji na početku XV. stoljeća. Talijanski jezik, bilo da je riječ o mletačkom dijalektu ili o književnom, toskanskom govoru, postupno je zavladao različitim područjima društvene djelatnosti, od poslovne tehnologije do znanosti. Dubrovčanin Bene Kotruljević piše godine 1458, kako sâm ističe, djelo *O trgovini i o savršenu trgovcu* talijanskim jezikom "koji je više proširen i koji trgovci bolje razumiju" od latinskog jezika. Latinski je, dakako, i dalje ostajao jezikom Crkve ili humanističke književnosti, ali ga je u poslovnoj zbilji sve više potiskivao talijanski jezik što su ga, osim svega drugoga, i naraštaji hrvatskih studenata slušali na talijanskim sveučilištima ili, barem, u ozračju kojega su živjeli u doba studija u Padovi ili Bologni. S druge strane, hrvatski jezik se tek rađao, njegovo je nazivlje bilo oskudno i ni na koji se način nije moglo oduprijeti talijanskom jeziku u znanosti ili trgovačkom poslovanju, za razliku od književnosti gdje hrvatski jezik upravo tada ulazi u razdoblje pune zrelosti i postaje jezikom pjesništva. Pokraj latinskog i talijanski je jezik u kasnom srednjem vijeku postao znakom obrazovanosti, što znači i jednom od osnovica na koje se oslanjala integrativnost jadranskog prostora. To je bio temeljni integrativni prostor hrvatskog srednjovjekovlja, od kojega su se integrativni procesi, s različitim razinama društvene srodnosti, širili dalje, kako prema makroregionalnom prostoru hrvatske povijesti, tako i prema europsko-mediteranskom prostoru.[245]

Obzor humanista

Jadranski društveni prostor i njegovi integrativni procesi bijahu tako plodnim žarištem u kojemu se u kasnom srednjem vijeku razvio hrvatski latinistički humanizam. U gradskim središtima na istočnoj obali Jadrana već je i protohumanistička podloga bila razvijena, od katedralnih i samostanskih skriptorija, preko školstva do visokih latinističkih dometa što ih već u drugoj polovici XIII. stoljeća dostiže dalmatinsko kroničarstvo. Kada se u kasnom srednjem vijeku u dalmatinskim gradovima školstvo jače razvilo, a učiteljima bivali obrazovani došljaci iz Italije, kao Tideo Acciarini, Filip de Diversis ili Paladije Fusko, ozračje humanističkog latinizma konačno se oblikovalo.

Ali djelatnost hrvatskih humanista nije se ograničila na jadranski prostor. Hrvatski latinisti, dakako, najprije povezuju pojedina gradska središta duž istočnog Jadrana, ali je pri tome veoma važno istaknuti da je njihov duhovni obzor već u XV. stoljeću postao europskim. Njegov se raspon razapeo od istočne Europe (Poljska), preko Panonije i Apeninskog poluotoka do europskog Zapada slijedeći u biti one prostorne i duhovne smjernice što su ih istaknuti pojedinci (Herman Dalmatinac) počeli stvarati mnogo prije humanizma, već u prvoj polovici XII. stoljeća.

Stvaralaštvom na latinskom jeziku, ali i svojim društvenim djelovanjem, hrvatski humanisti u XV. i XVI. stoljeću integriraju hrvatski prostor u misaona gibanja europsko-mediteranskog Zapada. Europski obzor hrvatskih humanista, njihovo razvijeno, opsežno sudioništvo u intelektualnom razvoju zapadnoeuropskog društva, uključivanje Hrvatske u civilizacijski prostor, granice kojega je obilježio latinski univerzalizam, jedna je od fundamentalnih pojava u cjelovitom razvoju hrvatskog srednjovjekovlja. Njezinu je iznimnu važnost u oblikovanju misaonog identiteta hrvatskog naroda na europskom prostoru, ali i u potvrdi o njegovoj punoj pripadnosti upravo tom civilizacijskom krugu u osvit novoga doba, jedva moguće u punoj svjetlosti ocrtati i do kraja istaknuti. Društvena je važnost te pojave nemjerljiva. Kakav je bio njezin prostorni i sadržajni opseg?

Diplomati i stvaratelji

Razvijena i slojevita djelatnost hrvatskih humanista XV. i XVI. stoljeća pokazuje nekoliko važnih značajki. Prva je njihovo izrazito sudioništvo u političkom životu njihova doba. Između 1450. i 1550. god. europski vladari, i sámi zahvaćeni humanističkim i renesansnim strujanjima, rado na svojim dvorovima okupljaju istaknute humaniste i umjetnike, među njima i Hrvate. Uzimaju ih u svoju službu, povjeravaju im osjetljive diplomatske zadaće. Često se njihove dvorske, svjetovne dužnosti isprepleću s visokim položajem u crkvenoj hijerarhiji. Dapače, svjetovnim su dužnostima obraćali više po-

[245] Raukar 1982, 103-104; usp. Braudel 1976, 126.

zornosti nego onima u Crkvi, sasvim u skladu s duhom njihova vremena u kojemu i pape bijahu vladarima. Evo nekoliko primjera.

Kotoranin Nikola Modruški (umro 1480. god.) bio je prvi krbavsko-modruški biskup što ga je godine 1461. papa Pio II. imenovao sa sjedištem u Modrušu, ali i papin poslanik u Bosni Stjepana Tomaševića i na dvoru Matijaša Korvina. U osjetljivoj diplomatskoj misiji nastojao je prevladati prepreke organiziranju protuturskog otpora uoči i nakon pada Bosne godine 1463. Dubrovčanin Feliks Petančić (umro nakon 1517. god.), pisac djelâ o Turcima, bio je potkraj XV. stoljeća poslanik Dubrovačke Republike na europskim dvorovima (Budim, Napulj), a na početku XVI. stoljeća, u uznemirenu razdoblju turskih ratova, u službi Vladislava II. Jagelovića. Splićanin Toma Niger (umro oko 1532. god.) bio je imenovan skradinskim i trogirskim biskupom, ali se više bavio politikom i diplomacijom. U prvoj četvrtini XVI. stoljeća bio je poslanik bana Petra Berislavića kod pape Leona X. i cara Karla V., zatim i legat pape Hadrijana VI. u Poljskoj. Korčulanin Jakov Baničević (umro 1532. god.), korčulanski i hvarski kanonik, bio je u istom razdoblju tajnik cara Maksimilijana i savjetnik Karla V. Šibenčanin Antun Vrančić (umro 1573. god.), ostrogonski nadbiskup i primas Ugarske, bio je od 1520. god. tajnik Ivana Zapolje i njegov poslanik na europskim dvorovima, od 1549. u službi Habsburgovaca, Ferdinanda I. i Maksimilijana II. Trogiranin Frano Andreis ili Trankvil Andronik (umro 1571. god.) bio je poslanik bana Petra Berislavića i u službi europskih vladara (francuski kralj Franjo I., Ivan Zapolja, Ferdinand Habsburški), s temeljnim ciljem: obraniti kršćansku Europu pred Turcima itd.[246]

U isti mah svi oni bijahu i stvarateljima djelâ na latinskom jeziku. Održavali su osobne i pismene veze s velikim brojem europskih humanista, a zbog svojih diplomatskih zadaća ili žudnje za novim upoznali su europsko-mediteranski prostor od njegova Istoka do Zapada. Hrvatski humanisti, dakle, bijahu u epohi prijelaza prema novovjekovlju diplomatima, zadaće kojih su spajale europske dvorove. Bili su u središtu ključnih političkih zbivanja, navlastito u prvoj polovici *Cinquecenta*, ali politička karijera nije ograničavala njihov humanistički obzor.

Panonski smjer spajanja

Jedan odvojak u gustoj mreži društvenih i misaonih veza, kojima su hrvatski humanisti u kasnom srednjem vijeku spajali svoju domovinu s europskim prostorom, bio je usmjeren prema Panoniji i Ugarskoj. Ta je pojava, u najširem smislu, bila uvjetovana već i sâmom pripadnošću Hrvatske dinastičkom okviru zemalja krune sv. Stjepana, navlastito političkim i društvenim vezama što su već od utemeljenja Zagrebačke biskupije 1094. godine Ugarsku jače spajale sa Slavonijom nego s drugim dijelovima hrvatskoga kraljevstva. Intenziviranje, pak, vezâ između Hrvatske i Ugarske u razdoblju humanizma, nakon godine 1400, bilo je određeno i nekim drugim činiteljima. Epoha humanizma poklapala se, s jedne strane, s vladavinom kralja Žigmunda i Matijaša Korvina, s druge, s postupno sve jačim pritiskom vanjskih sila na hrvatski prostor. Žigmund i Matijaš Korvin stvaraju u XV. stoljeću centralizirano ugarsko-hrvatsko državno ustrojstvo sa sjedištem u Budimu. Obojica bijahu istaknutim europskim vladarima, bez obzira na utemeljene dvojbe o djelotvornosti njihove kraljevske vlasti sa stajališta hrvatskih

[246] Kukuljević-Sakcinski 1886, 41-72; Praga 1933; Krstić 1955; Krstić 1960; Kurelac 1965a; Kurelac 1965b; Kurelac 1971; Kolumbić 1980, 39-58; Kurelac 1988; Gligo; Wojtyska; Kurelac 1990.

zemalja. Ta je činjenica potaknula i prodor humanizma i rane renesanse prema Panoniji i Budimu. Uloga hrvatskih humanista u takvu razvoju bila je veoma istaknuta i nipošto slučajna.

Na humanistički studij u Italiju odlaze u prvoj polovici XV. stoljeća i mladi ljudi iz Slavonije. Kada su stekli humanističko obrazovanje, mogućnosti njihovu djelovanju u zavičaju bijahu ograničene. Ugarska i budimsko kraljevsko središte općenito postaju onim prostorom gdje su se njihove vrijednosti mogle najlakše istaknuti i dalje razvijati. I biskupski je Zagreb, dakako, upravo u tom vremenu bio važnim intelektualnim središtem, ali se politička i diplomatska karijera, toliko draga humanistima, mogla ostvariti samo u središtu državne vlasti. Pri tome ne valja izgubiti iz vida činjenicu da su Ugarska i Budim bili sastavnim dijelom zajedničkog ugarsko-hrvatskoga kraljevstva. Kako su u istom razdoblju ljudi iz dalmatinskih gradova sasvim prirodno dolazili u Veneciju ili se, pak, i nastanjivali u državnom središtu na mletačkim lagunama, tako su i hrvatski humanisti jednako prirodno dolazili u ugarski dio države i u njegovo budimsko središte. Kada se, primjerice, Ivan Vitez od Sredne u sredini 30-ih godina XV. stoljeća vratio sa studija u Italiji, prostorom njegova djelovanja postala je Ugarska. Vitez je godine 1436. postao notarom u kancelariji kralja Žigmunda i od tog je časa njegov uspon bio nezaustavljiv. Upoznavši u Budimu Ivana Hunyadija, odlazi na njegov dvor u Sibinj kao odgajatelj njegovih sinova, Ladislava i Matije. Godine 1444. postao je biskupom u Velikom Varadinu, gdje je na svojemu dvoru stvorio ugledno humanističko središte, u kojemu su se okupljali brojni humanisti. Veza s Hunyadijem usmjerila je Ivana Viteza prema kraljevskom okrilju Matijaša Korvina.[247]

Hrvatski humanisti i Korvinov dvor

Vitez je godine 1465, kako je istaknuto, postao ostrogonskim nadbiskupom i primasom Ugarske. Svoje humanističko i znanstveno središte, s bogatom knjižnicom, prenosi iz Velikog Varadina u Ostrogon. U njegovu se krugu i pod njegovim okriljem nalazio i njegov nećak, pjesnik Ivan Česmički. Vitezovim prijateljem bio je i Nikola Modruški, što znači da je integrativno zračenje Budima prekoračilo panonski prostor i zahvatilo jadranski dio hrvatskih zemalja. Diplomatskim djelovanjem na Matijaševu dvoru u godinama propasti bosanskog kraljevstva i on je upotpunjavao krug Hrvatâ što ih je u sredini XV. stoljeća privlačio sjaj Korvinova dvora i politička moć vladara. Ni kraljev sukob s najistaknutijim predstavnicima humanističkog kruga na budimskom dvoru, Ivanom Vitezom i Ivanom Česmičkim, godine 1471. nije bitnije umanjio privlačnu snagu Budima. Na Matijašev dvor Hrvati su dolazili i nakon Vitezove i Pannoniusove smrti. U sredini 80-ih godina XV. stoljeća kralj je u Budim pozvao Trogiranina Ivana Duknovića, kipara što se već bio istaknuo kao vrstan umjetnik u Italiji. Godine 1487. u Budim je došao i Dubrovčanin Feliks Petančić. Na Matijaševu dvoru on je bio voditeljem skriptorija, pa je, kao sitnoslikar, i sâm ukrašavao kodekse u bogatoj korvinskoj knjižnici.[248]

Nakon smrti Matijaša Korvina 1490. god. budimsko dvorsko žarište, što je spajajuće djelovalo na ugarski i hrvatski dio zemalja krune sv. Stjepana, primjetno je oslabilo, ali

[247] Kurelac 1982; Kurelac 1983; Kurelac 1987.

[248] Kukuljević-Sakcinski 1886, 1-19; Kombol 1951; Krstić 1960; Kurelac 1965b; Stipčević, 248; Fisković I. 1990.

nipošto nije bilo sasvim ugašeno. Nestankom moćnog kralja što je, da bi sebi pribavio ugled renesansnog vladara, oko sebe okupljao pisce, znanstvenike i umjetnike, stvarao bogatu knjižnicu i raskošno opremao rukopisne kodekse, rasuo se korvinski humanistički krug. Umjetnici su napuštali Ugarsku, tragajući za novim prostorima djelovanja, između ostaloga i na kvarnerskom području (Senj), ali je Budim i dalje bio kraljevskim središtem ugarsko-hrvatske zajednice. Ako na dvoru Jagelovića nije mogao postojati krug humanista i umjetnika, kako zbog skromnije novčane snage vladara, tako i zbog nedostatka osobne sklonosti prema njegovanju intelektualnog žarišta na kraljevskom dvoru, Budim je ipak i dalje privlačio Hrvate mogućnošću diplomatske karijere. Skupina Hrvata što je na dvoru Jagelovića djelovala u prvoj četvrtini XVI. stoljeća nastavljala se na integrativne hrvatsko-ugarske veze predkorvinske i korvinske epohe. Na početku XVI. stoljeća na budimski dvor se vraća Feliks Petančić kao diplomat Vladislava II, na njemu djeluje i Trogiranin Petar Berislavić, prelat i ratnik, zatim na dvoru Vladislava II. i Ludovika II. Stjepan Brodarić itd.[249] Kao i u doba Ivana Viteza, sposobni su i obrazovani i u prvoj četvrtini XVI. stoljeća samo u Budimu mogli ostvariti osobni uspjeh, popeti se na ljestvici društvenog ugleda. Dapače, nakon godine 1500. hrvatski humanisti i prelati bili su još više upućeni prema panonskom i srednjoeuropskom prostoru nego u doba Matijaša Korvina. Od druge polovice XV. stoljeća Turci su počeli stezati kontinentalni prostor, a oko godine 1500. ozbiljno su zaprijetili i svim istočnojadranskim gradovima u vlasti Mletačke Republike. Premda sve manje djelotvoran, budimski dvor Jagelovića bijaše za Hrvate jedinim središtem političkog odlučivanja. U teškom vremenu osmanlijske ugroženosti to je bio dodatni razlog njihovu djelovanju u srcu Panonije i u epohi Jagelovića.

Nove pripadnosti: ilirska i slavenska

Jačanje vezâ između Hrvatske i Ugarske nakon godine 1400. bijaše plodom osobnog djelovanja hrvatskih humanista i umjetnika. Razvijajući svoju djelatnost na budimskom dvoru, nakon 1527. god. sve primjetnije i u habsburškom Beču, oni su na taj način, u završnoj epohi hrvatskoga srednjovjekovlja, integrativno djelovali na odnose između hrvatskog i panonskog/srednjoeuropskog prostora. Ali ni ulogom u političkom i kulturnom životu Ugarske niti veoma razvijenim vezama između humanističkih središta na istočnom Jadranu nije se iscrpljivala integrativnost hrvatskih humanista. U istom razdoblju, od sredine XV. stoljeća dalje, oni postavljaju osnove misaone integracije što bijaše mnogo šira od ideologije zasebnosti u komunalnim društvima na istočnom Jadranu u XIII. i XIV. stoljeću. Humanisti stvaraju nove oblike pripadnosti, ilirsku i slavensku. I jedna i druga, napose misao o slavenskoj pripadnosti, tj. o etničkom jedinstvu Slavena, bile su šire od hrvatskog društvenog prostora, ali će njihovo ideološko djelovanje stoljećima upravo na nj biti ograničeno.

Pristupajući integrativnom pojmu ilirske i slavenske pripadnosti, valja podsjetiti da je i srednjovjekovno, prethumanističko doba poznavalo, kako je ranije istaknuto, različite vrste društvene pripadnosti. One su se protezale u rasponu od temeljnog osjećaja o pripadnosti društvenoj zajednici ili *domovini* do širega o narodnosnoj pripadnosti što je mogla imati različite oblike. Ona se mogla oslanjati na prostor (de Sclavonia), jezik ("jazik hrvatski" u popa Martinca 1493. god.), staleški okvir (izričaji "v

[249] Kukuljević-Sakcinski 1886, 20-40.

Hrvatih" ili "plemeniti Hrvati" u ispravama XV. stoljeća) ili na spoznaju o slavenskom narodnosnom podrijetlu (Sclavus, Schiavoni).[250] Svaki je od tih izričaja o srednjovjekovnoj pripadnosti sadržavao i jače ili slabije integrativne značajke na prostornoj, staleškoj ili narodnosnoj razini, ali je narodnosni obzor humanistâ od njih bio različit i temeljima, na kojima je odnjegovan, i trajnošću djelovanja.

Humanističko nazivlje o prostornoj i narodnosnoj pripadnosti imalo je dva glavna izvorišta. Ono je, s jedne strane, bilo plodom obnove prostornih i narodnosnih imena što su ih upotrebljavali antički pisci, s druge, potjecalo je iz osobnog doživljaja humanistâ i izravnog znanja o narodnosnim područjima njihova doba. Na prvi način u hrvatskih latinista nastaje pojam *ilirski*, na drugi način pojam *slavenski*. Naziv *ilirski* uglavnom se u XV. stoljeću upotrebljavao za prostor Južnih Slavena. Izričajem *illyricae gentes*, tj. ilirski narodi, čini se da ih je prvi tako nazvao humanist Enea Silvio Piccolomini, kasniji papa Pio II. U djelu *O položaju Ilirije i grada Šibenika* (1487) Juraj Šižgorić je odredio i granice Ilirije: na sjeveru joj je Ugarska, na zapadu Furlanija, na istoku Crno more, na jugu Albanija. Bio je to prostor svih Južnih Slavena, od Slovenaca do Bugara. Dosljedno tome, Ivanu Česmičkom je Bosna, u koju potkraj 1463. god. odlazi s vojskom Matijaša Korvina, samo dio Ilirije. Nešto kasnije i Nikoli Modruškom su Bosanci samo Iliri, odnosno ilirski narod. Kada, pak, Paladije Fusko u prvom desetljeću XVI. stoljeća opisuje istočni Jadran, naziva ga posve prirodno, u skladu s obnovom antičkog prostornog nazivlja, obalom Ilirika.[251]

Takva upotreba naziva *ilirski* iskazivala je želju hrvatskih humanista za obnovom antičkog ugođaja, ali je ona očitovala i primjetan nedostatak: naziv *ilirski* nikako se nije mogao uskladiti s narodnosnim i prostornim odnosima u kasnom srednjem vijeku. Ne samo da su hrvatski latinisti nazivali Slavene sasvim neprimjerenim, narodnosno nepostojećim ilirskim imenom, nego su i opseg humanističke Ilirije proširili daleko izvan granicâ kasnoantičkog Ilirika, prema J. Šižgoriću sve do Crnog mora. Pogreška je humanistâ, dakle, bila dvostruka. Identifikacija Južnih Slavena s Ilirima nužno je morala uzmaknuti pred spoznajom o narodnosnoj zbilji. Prvi to čini hvarski dominikanac Vinko Pribojević.

Doživljaj slavenskog svijeta

U govoru *O podrijetlu i zgodama Slavena*, što ga je održao u Hvaru godine 1525, Pribojević je razbio knjiški okvir ilirskog imena. Doduše, i on upotrebljava to ime, ali ga uključuje u nove, proširene narodnosne odnose. Već na početku Pribojević ističe da je "kao Dalmatinac i prema tome kao Ilir i konačno kao Slaven" odlučio govoriti "pred Slavenima o sudbini Slavena". Pribojević spaja regionalni osjećaj dalmatinske pripadnosti, onako kako ga je, primjerice, u sredini XV. stoljeća iskazao Juraj Matejev uklesavši sâm na polupilonu apside šibenske katedrale da je "Dalmatinac" (Dalmaticus), s humanističkim ilirskim imenom i spoznajom o širokom narodnosnom prostoru Slavenâ.[252]

U Pribojevićevu nizu iskazâ o pripadnosti težište je na pojmu slavenstva. Prostor naseljen slavenskim narodima hrvatski su humanisti upoznavali osobnim komunicira-

[250] Hrvatski spomenici, 132, 193; Hrvatska književnost 1969, 83.

[251] Česmički, 37; Fusko; usp. Fancev 1983; Krstić 1960, 290; Kuntić-Makvić; Kurelac 1988, 139.

[252] Pribojević, 162-163.

njem i putovanjima. U sredini prve polovice XVI. stoljeća, kada Pribojević drži svoj govor, osobito su bile razvijene veze Hrvatâ s Poljskom. Kao legat pape Hadrijana VI. kod poljskog kralja Sigismunda, u Poljskoj je potkraj 1522. i na početku 1523. god. boravio Toma Niger. Poljsku je dobro poznavao i održavao veze s Poljacima Trankvil Andronik. Boraveći u Poljskoj, napisao je i 1545. tiskao u Krakovu spis *Opomena poljskim velikašima*. Prije nego što je održao govor u Hvaru, Poljsku je posjetio i Pribojević. Zato u svojemu govoru, kao jedno od vrela, spominje i djelo Macieja Miechowa *Tractatus de duobus Sarmatiis*, što je objelodanjeno u Krakovu 1521.[253]

Osobno poznavanje Poljske ipak nije moglo ukrotiti narodnosni zanos hvarskog dominikanca. U svoju predodžbu o Slavenima i o njihovu narodnosnom jedinstvu on bez ikakve kritičnosti uključuje i neslavenske narode i pojedince. Gradeći svoj govor, Pribojević, doduše, upotrebljava širok izbor djelâ antičkih i srednjovjekovnih pisaca. Time stvara privid o velikoj učenosti i znanstvenoj utemeljenosti, ali od građe što je u njima nalazi stvara samo nerazmrsivo klupko nekritičkih zaključaka. Oni su mu nužni da bi mogao ocrtati "nebrojena slavna djela Slavena". Pribojević smatra da su mnogi antički narodi, primjerice Tračani, Makedonci, Iliri, Istrani itd., zapravo bili Slaveni, koje su Grci i Rimljani nazivali različitim imenima, a ne jednim, slavenskim imenom. Zato je Dalmacija ishodište njemu suvremena slavenskog svijeta, što ga on smješta u prostor od Rusije i Baltika, do Jadranskog i Crnog mora. Slaveni se, dakle, ne doseljavaju u Dalmaciju, oni su u njoj autohtoni od drevnih vremena, dapače, iz nje se oni šire prema sjeveru i istoku. Braća Čeh, Leh i Rus, "praoci Čeha, Poljaka i Rusa", prema Pribojeviću podrijetlom su iz Dalmacije.[253a] Za razliku od Pribojevića, Trankvil Andronik je u prije spomenutom, dva desetljeća mlađem djelu mnogo umjereniji i točniji u opisivanju slavenskog prostora, ali je od sadržajne usporedbe važnije misaono ustrojstvo njihovih tekstova. I Pribojević i Andronik svjedoče o naglom razmahu misaone integracije na razini slavenskog svijeta i slavenske ideje u hrvatskih humanista u prvoj polovici XVI. stoljeća.[254]

Integrativnost u okrilju Crkve

Integrativne su pojave primjetne i u razvoju Crkve. Jednako su bile raznovrsne, na različitim razinama djelovanjâ, kao i na svjetovnom području. Procesi spajanja u okrilju Crkve mogu se razmatrati s različitih motrišta. Najjednostavnije se mogu podijeliti u dvije vrste, prema prostornim i duhovnim obilježjima. Prema opsegu djelovanja integrativni procesi zahvaćaju dva prostorna kruga, uži i širi: društveni prostor hrvatskoga naroda, s jedne, i cjelovit prostor Crkve, s druge strane. Kako je izgledao odnos između ta dva integrativna prostora u razvoju Crkve? Kakva je bila njezina uloga u integrativnim procesima hrvatskoga srednjovjekovlja? Kako na okupljanje hrvatskog društvenog prostora djeluje ustrojstvo biskupijâ, kako razvijena mreža samostanâ? I, napokon, utječe li hrvatski prostor na integrativne pojave u cjelini Crkve? pitanja su što ih u ovom odjeljku valja barem spomenuti.

U najširem bi se smislu moglo reći da je Crkva sáma po sebi bila integrativnim činiteljem u društvenom razvoju hrvatskoga srednjovjekovlja jer ga je prije svega ona

[253] isto, 170-173; Novak G. 1951, 26; Govori, 197; Wojtyska, 39-41.

[253a] isto, 163-172. Usp. Novak G. 1951, 17-20; Katičić 1993, 260.

[254] Novak G. 1951, 17-22; Govori, 198.

uključivala u prostor zapadne civilizacije. S tim je u skladu i činjenica da se u duhovna gibanja Zapadne crkve u kasnom srednjem vijeku uključuje i nekoliko istaknutih Hrvata. Njihov je prinos cjelovitoj Crkvi izrazito integrativan jer njezino ustrojstvo želi ojačati na eklezijastičkom i etičkom području.

Mnogo je složeniji i teži pogled u integrativno djelovanje Crkve na užem prostoru hrvatskih zemalja. Njezino je ustrojstvo na hrvatskom području uglavnom odražavalo političku raznorodnost i regionalnu razdiobu. To je bilo najprimjetnije u prostornoj organizaciji biskupijâ. Dva su opsegom najveća jurisdikcijska područja, Splitska nadbiskupija i Zagrebačka biskupija, doduše, obuhvaćala veći dio hrvatskog srednjovjekovnog prostora, ali je njihovo integrativno djelovanje ipak bilo ograničeno, iz nekoliko razloga. Prije svega, neke su biskupije bile podvrgnute jurisdikciji crkvenog središta što se nalazilo izvan hrvatskoga kraljevstva. Zagrebačka je biskupija, primjerice, bila podređena nadbiskupiji u Kalocsi. S druge strane, biskupsko je središte moglo ući u opseg druge političke vlasti, premda se ranije nalazilo na području hrvatskoga kraljevstva. Splitska nadbiskupija se nakon godine 1420. našla na državnom području Mletačke Republike. Nasuprot tome, samostani i redovništvo, od benediktinaca u ranom srednjem vijeku, do franjevačkog, dominikanskog ili pavlinskog reda u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, bili su mnogo djelotvornijima u okupljanju hrvatskog društvenog prostora. Samostani su na nekim područjima imali iznimno važnu ulogu u procesima duhovne i narodnosne integracije, primjerice franjevački samostani u srednjovjekovnoj i turskoj Bosni.[254a]

Stojković i Jamometić

U razvoj kasnosrednjovjekovne Crkve hrvatski se prostor uključio djelatnošću istaknutih pojedinaca, kakvima bijahu Ivan Stojković i Andrija Jamometić. Obojica pripadnici dominikanskog reda, razvijaju djelatnost u XV. stoljeću, kriznom razdoblju u povijesti Crkve. Kad je na prijelomu XIV. i XV. stoljeća iz avignonskog papinstva nastao veliki raskol, temeljnim pitanjem Crkve postaje obnova njezina jedinstva, prevladavanje institucionalne i moralne krize. Crkva, doduše, već odavno ne bijaše jedinstvenom. Zapadnu je od Istočne crkve odvojio već davni raskol godine 1054, a unutar nje mrvili su je heretički pokreti, od patarenstva i "Crkve bosanske", preko pokreta siromahâ do viklifizma i husitstva. Odvajajući se od institucionalne Crkve što je od XIV. stoljeća pokazivala sve jače znakove krize, svaki je od tih pokreta žudio za postizanjem duhovne čistoće. Gotovo u istom razdoblju kršćanskoj su ekumeni zaprijetile Osmanlije. Iz krila Crkve niknuo je zahtjev za njezinom obnovom, prije svega za uspostavljanjem njezina jedinstva. Kako je moralni autoritet papinstva u velikom raskolu bio temeljito pokolebani, zadaću obnove morali su preuzeti crkveni sabori: u Konstanzu (1414 – 1418), Paviji-Sieni (1423 – 1424) i Baselu (1431 – 1437, odnosno 1449. god).[255]

U radu reformnih sabora u Paviji-Sieni i Baselu napose se istaknuo Dubrovčanin Ivan Stojković. U tri desetljeća djelovanja ciljem mu je bilo prevladavanje rascjepljenosti Crkve i postizavanje njezina jedinstva. Smatrao je da obnovu Crkve može ostvariti samo opći crkveni sabor, zaključcima kojega bi se trebao podrediti i papa. Crkva se mora obnoviti unutar sebe, u svojemu ustrojstvu, prevladavanjem herezâ i sjedinjenjem

[254a] Jelenić; Draganović 1942, 754-763; Mandić 1968; Šanjek 1992, 137-141; Džaja 1992, 161-169.

[255] Pirenne 1956, 288-302; Franzen, 179-192; Jedin III/II, 510-550.

Zapadne i Istočne crkve. U skladu s gledištima o jedinstvenoj Crkvi Stojković je pokušao dovesti na sabor u Baselu i predstavnike "Crkve bosanske", doduše bez uspjeha, a da bi postigao sjedinjenje Istočne i Zapadne crkve otišao je, kao poslanik sabora, 1435. god. u Carigrad i u njemu ostao, nadajući se jedinstvu kršćanskog svijeta, do godine 1437. Unatoč svim nastojanjima, njegovi reformni napori nisu bili okrunjeni uspjehom. Do kraja vjeran načelu o jedinstvenoj Crkvi i ključnoj tezi o ulozi crkvenog sabora, Stojković se potkraj života priklonio posljednjem protupapi, Feliksu V, koji ga je imenovao i svojim kardinalom. Umro je 1443. god. u raskolu s papinstvom.[256]

Ni četrdesetak godina kasnije, kada se na početku 80-ih godina XV. stoljeća zahtjevom za obnovom Crkve javlja drugi hrvatski dominikanac, Andrija Jamometić, prilike se u Crkvi i u društvu nisu poboljšale, dapače, bivale su sve gorima. Papinstvo se gibalo prema svojoj renesansnoj etapi, a kršćanskom prostoru na Balkanu već su ozbiljno bila zaprijetila turska osvajanja. U takvim prilikama Jamometić se 1482. god. obratio europskim vladarima i pozvao na obnovu baselskog sabora. Kada je, pak, zaprijetio Bogom svima onima koji se odupiru obnovi Crkve, strpan je u prosincu 1482. u zatvor. Dvije godine kasnije, u studenom 1484, Jamometić je pronađen mrtav u zatvorskoj ćeliji.[257]

Pobornici jedinstvene Crkve, Ivan Stojković i Andrija Jamometić, završavaju život u sukobu s njezinim centraliziranim, strogim ustrojstvom. U kriznom XV. stoljeću, u kojemu se posvuda preobražavalo srednjovjekovno društvo, Crkva još nije bila u sámoj sebi sazrela toliko da bi mogla prihvatiti zahtjev za institucionalnom i moralnom obnovom. Integrativna i obnoviteljska nastojanja Stojkovića i Jamometića bijahu stoga samo upozoravajućim znakovima svojega vremena. Dragocjena u prosudbi o ulozi Hrvata u duhovnim gibanjima Crkve, ali izgubljena u nesavršenosti njezina ustrojstva.

Latinski univerzalizam

Univerzalnoj Crkvi Zapada i njezinim integrativnim silama bio je na svoj način sukladan samo još jedan univerzalizam, onaj latinskog jezika. Kako je hrvatski prostor pripadao Zapadnoj crkvi, tako je on od početka srednjovjekovlja, već je istaknuto, bio dijelom ekumene latinskog jezika. U njoj se od drugih područja Zapada, doduše, odvajao moćnim glagoljskim i ćirilskim stvaralaštvom na hrvatskom jeziku, ali se upravo preko latinskog jezika spajao s intelektualnim procesima Zapada. Zato se može reći da je ekumena latinskog jezika, uz onu Crkve, drugo najšire integrativno područje hrvatskog srednjovjekovlja.

Hrvatski se prostor uključuje u latinski univerzalizam već na početku ranog srednjeg vijeka, u doba hrvatske kneževine. U kasnom srednjem vijeku, u epohi humanizma, ta je uključenost postala potpunom. Hrvatski latinisti XV. i XVI. stoljeća sastavni su dio europskog latinizma. Veze hrvatskih humanista s europskim humanističkim prostorom prije svega su plod latinskog zajedništva. Hrvatska se književnost u tom razdoblju uključuje u europsko stvaralaštvo upravo svojim latinskim smjerom. Latinska djela hrvatskih humanista nazočna su u duhovnom obzoru Zapada. Marulićeva *Institucija* je nakon prvog izdanja u Veneciji 1506. god. doživjela do kraja XVII. stoljeća još dvadeset i jedno izdanje na latinskom jeziku, u Veneciji, Baselu, Kölnu, Antwerpenu,

[256] Tomljenović; Turčinović; Šanjek 1993a, 380-383; usp. Stojković, Tractatus; Stojković, Misao i djelo.
[257] Schlecht; Kampuš 1960; Klaić 1987; Šanjek 1993a, 384-387.

Parizu itd. Istodobno je u mnogobrojnim izdanjima prevedena na talijanski, njemački, francuski, portugalski, španjolski i češki jezik. Broj izdanja Marulićeva *Evanđelistara* nešto je skromniji, ali je i to djelo, nakon prvog izdanja u Veneciji 1516. god., do početka XVII. stoljeća tiskano još deset puta u latinskom izvorniku.[258]

Marulićeva *Institucija* i *Evanđelistar* bijahu djelima katoličke duhovnosti, ali kolikogod je ta činjenica bitno utjecala na njihovu proširenost na europskom Zapadu, ipak prostorni odjek hrvatskog latinizma ne možemo u potpunosti poistovjetiti s katoličkim stvaralaštvom. U latinski univerzalizam valja ugraditi i dio djelatnosti hrvatskog protestantizma, jer neka od najvažnijih djela hrvatskih protestantskih pisaca nastaju u sferi latinskog jezika. Oni, doduše, radi širenja vlastite vjerske misli na hrvatskom i južnoslavenskom području tiskaju svoja djela na hrvatskom jeziku, ćirilicom, glagoljicom i latinicom, ali najznatniji od njih, Matija Vlačić, svoja djela u sredini XVI. stoljeća objavljuje na latinskom jeziku, primjerice, znameniti *Clavis Scripturae Sacrae*, tiskan u Baselu 1567. godine.[259] Znanstveno i duhovno boraviti u ustrojstvu europskog Zapada, značilo je pisati latinskim jezikom, uključiti se u njegov moćni univerzalni prostor. Jer liturgička su se djela, namijenjena pučkoj upotrebi na hrvatskom i južnoslavenskom području, mogla tiskati na hrvatskom jeziku, ali znanstvena i teološka djela što su ulazila u intelektualnu sferu Zapada, morala su se pisati latinskim jezikom. Velikim dijelom svojega stvaralaštva Hrvati u XV. i XVI. stoljeću upravo to i čine.

Razdioba kulturnih središta

I napokon, na kraju izlaganja o sustavu društvenih komunikacija nemoguće je zaobići pitanje o njihovim uporištima i središtima stvaralaštva na području hrvatskih zemalja u srednjem vijeku. To se pitanje u dosadašnjem razlaganju neprekidno dodirivalo, ali ono nužno iziskuje skup novih, iscrpnijih pitanja. Gdje su se nalazila središta društvenih komunikacija u hrvatskom srednjovjekovlju? Je li regionalna rascjepljenost hrvatskog prostora uvjetovala i razdiobu stvaralačkih središta? Kako su na tu razdiobu djelovale mijene političke vlasti? Kakav je bio odnos između vladarskih i kulturnih središta? Je li se na hrvatskom prostoru razvilo jedno jako društveno i intelektualno središte ili je pak na njemu bilo više takvih središta? Usredotočenost u jednom društvenom središtu ili policentričnost društvenog razvoja?

Skupu tih pitanja već se na početku mogu dodati dva pouzdana zaključka. Prvo, da su središtima stvaralaštva i rasta u hrvatskom srednjovjekovlju bila gradska društva i, drugo, da se do kraja srednjovjekovne epohe među njima nije razvilo jedno jako društveno središte, izrazito utjecajnije od drugih, koje bi bilo moglo integrativno djelovati na čitav hrvatski prostor. To znači da je hrvatski srednjovjekovni prostor dosljedno obilježavala policentričnost, odnosno raspršenost društvenih središta na svim njegovim dijelovima, od istočnojadranske obale do zaleđa.

U nekim su se razdobljima pojedina gradska središta isticala jače od drugih, ali nijedno od njih takav položaj nije uspjelo i održati. U ranom srednjem vijeku među gradovima bizantske Dalmacije isticao se Zadar, kao upravno i kulturno središte. Trpimirovići su na hrvatskom političkom području podigli nova gradska, vladarska središta (Solin, Nin, Biograd, Knin i Šibenik), ali ne samo da se ona nisu mogla približiti bi-

[258] Tomasović 1989; Tomasović 1990; Runje 1992; Tomasović 1992; Tomasović 1993.
[259] Kombol 1945, 194-195; Mirković 1960.

zantskim gradovima i stvaralački integrativno djelovati nego se ona zarana, uz iznimku Šibenika, gase. U epohi Arpadovića razdioba društvenih središta na hrvatskom prostoru više-manje je jednaka ranosrednjovjekovnoj, ali su neke promjene ipak primjetne. Pomak državnog središta na početku XII. stoljeća iz jadranske Hrvatske u panonsku Ugarsku sâm po sebi onemogućuje stvaranje vladarskog središta na području hrvatskoga kraljevstva. Središta Trpimirovića upravo zbog toga i nestaju kao znatniji činitelji društvenog razvoja.

Premda se na poticaj Arpadovića u Slavoniji utemeljuje novo društveno i kulturno središte, biskupski Zagreb, ipak on neće bitnije ugroziti odlučujuću važnost gradskih društava na istočnom Jadranu, među kojima se sve do kasnog srednjeg vijeka i dalje ističe Zadar. Zagreb se jadranskim središtima samo pridružuje, još jače ističući razvojnu policentričnost hrvatskog srednjovjekovnog prostora, ali njihovu ulogu ne može preuzeti. Odnosi razvojnih uporišta ne mijenjaju se ni u anžuvinskom razdoblju. Ugarsko-hrvatski se kralj, doduše, u XIV. stoljeću općenito djelotvornije obazire na hrvatski prostor od Arpadovića. Karlo na zagrebačkom Gradecu podiže kraljevsku palaču, Ludovik istočnojadransku obalu i njezina gradska središta integrira s hrvatskim zaleđem. Ali u razdiobi društvenih središta ipak se ništa nije znatnije promijenilo. Kraljevski se dvor i dalje nalazio daleko u Panoniji, a glavni društveni ritmovi hrvatskog srednjovjekovlja i dalje su bili usredotočeni na istočnom Jadranu. Takva se razdioba neće poremetiti ni do kraja srednjovjekovne ugarsko-hrvatske države, unatoč svim mijenama političke vlasti. Budimski dvor Matijaša Korvina, kako je istaknuto, djeluje integrativno i poticajno na hrvatski prostor, okuplja hrvatske humaniste i umjetnike, ali ne utječe na njegovu stvaralačku policentričnost. Ako bi trebalo upozoriti na promjene odnosa među jadranskim središtima, moglo bi se reći da u kasnom srednjem vijeku slabi ranije istaknuti položaj Zadra. Pridružuju mu se drugi dalmatinski gradovi, od Šibenika do Dubrovnika i Kotora. Oni postaju uporištima stvaralaštva na svim područjima, od književnosti i umjetnosti do znanosti, ali će se među njima na izmaku srednjovjekovlja, zahvaljujući političkoj zasebnosti i gospodarskoj moći, sve više isticati Dubrovnik. U XV. i XVI. stoljeću Dubrovnik je nedvojbeno bio najjačim kulturnim središtem na hrvatskom prostoru, premda ne valja zanemariti ni činjenicu da su odmah pokraj njega bila i druga istočnojadranska društva u kojima je sve do sredine XVI. stoljeća bujao intelektualni i umjetnički život. Dubrovnik postaje osamljenim stvaralačkim uporištem tek u času kada je druga gradska društva na istočnom Jadranu u sredini XVI. stoljeća pritisnula bijeda turskih ratova.

Vladar, policentričnost, budućnost

Dvije najvažnije značajke u stvaralačkoj topografiji hrvatskih zemalja u kasnom srednjem vijeku: prvo, raspršenost i brojnost kulturnih središta, od istočnojadranske obale, preko srednjovjekovne Hrvatske (uspon glagoljske kulture, glagoljsko tiskarstvo) do Slavonije (umjetnička i skriptorska djelatnost u biskupskom Zagrebu) i, drugo, prevladavajuća uloga jadranskih gradova, bile su plodom nekoliko razvojnih činitelja. One su bile prije svega uvjetovane geopolitičkim i geokulturnim smještajem hrvatskog prostora. Njegova je istočnojadranska obala u čitavoj srednjovjekovnoj epohi bila od svih njihovih dijelova najjače usmjerena prema intelektualnim gibanjima što su do njega dopirala s europsko-mediteranskog prostora, a u isti mah i društveno razvijenija od kontinentalnog zaleđa. Najjača središta intelektualne djelatnosti zbog toga nužno i nastaju na istočnom Jadranu, u okrilju njegovih starih gradskih društava.

Na takav je razvoj mogla djelovati samo integrativna snaga vladara. Samo je stvaranje jakog kraljevskog uporišta moglo jadranskim gradovima suprotstaviti središte stvaralaštva na plodnim ravnicama Međurječja, koje bi, za razliku od jadranske obale, bilo otvoreno i društvenim strujanjima iz srednjoeuropskog prostora. Ali u epohi sazrijevanja i zrelosti hrvatskog društva, između 1100. i 1500. god., takve uloge kraljevske vlasti nije bilo. Od Arpadovića do Jagelovića ugarsko-hrvatski vladari nisu ni nastojali stvoriti neko jače uporište na hrvatskom prostoru, jer su se njihovi dvorovi nalazili izvan njega. Sve su njihove snage bile usmjerene prema ugarskoj Panoniji. Odsutnost jakog dvorskog središta onemogućila je na hrvatskom prostoru nagle, jake uspone stvaralaštva kakav bijaše, primjerice onaj na korvinskom dvoru.

Policentričnost stvaralaštva u hrvatskom srednjovjekovlju bijaše, dakle, zrcalom povijesti, ali, valja to istaknuti, i pogledom u budućnost. Jadranska središta umjetničkog i znanstvenog stvaralaštva bila su smještena na rubnom dijelu hrvatskog prostora. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku, sve do epohe turskih ratova na prijelomu XV. i XVI. stoljeća, ta je činjenica značila stvaralačku prevlast perifernog prostora nad središnjim, kontinentalnim dijelom hrvatskih zemalja. Ali u epohi turskih osvajanja ta se topografska neravnomjernost društvenih središta pokazala korisnom. Nakon krbavskog poraza godine 1493. Osmanlije su u idućih stotinu godina sustavno razarale kontinentalno srce hrvatskog prostora. Kako na njemu nikada nije bilo podignuto onakvo dvorsko središte kakvo na ugarskom dijelu zemalja krune sv. Stjepana bijaše ono u Budimu, turski ratovi nisu mogli prekinuti glavne tokove stvaralaštva u Hrvatskoj. Kolikogod prostorna i društvena povijest Hrvatske u šesnastom stoljeću biva teškom, toliko nekada rubni niz gradskih društava na istočnom Jadranu postaje još važnijom osnovicom intelektualne djelatnosti. A na tu činjenicu nije uopće djelovala politička razdioba istočnog Jadrana. Hrvatska renesansna književnost i hrvatski latinizam podjednako su cvali u gradovima što bijahu pod vlašću Mletaka i u slobodnom Dubrovniku. Razvojno nepovoljna policentričnost srednjovjekovlja postala je uporištem pogleda u budući razvoj hrvatskog društva.

E.

DOBA SAZRIJEVANJA I DOBA ZASTOJA

1. Gibanje srednjovjekovlja

Dvije razine srednjovjekovlja

Posljednje od četiri središnja poglavlja knjige zatvara naš pogled u hrvatsko srednjovjekovlje. Ono ima zadatak da analizom sustava promjenâ koje ispunjavaju kasni srednji vijek, navlastito njegovo najosjetljivije razdoblje između 1450. i 1550. god., točnije odredi glavne epohe u društvenom razvoju hrvatskih zemalja. One su navedene već u naslovu ovoga poglavlja: epohi društvenoga sazrijevanja suprotstavlja se u kasnom srednjem vijeku razdoblje društvenog zastoja. Njihove mijene ispunjavaju dugo trajanje hrvatskoga srednjovjekovlja. Kakav postupak valja primijeniti da bismo mogli utvrditi njegov razvojni luk, u cjelovitom trajanju, od postanka, preko rasta i zrelosti prema zastoju društva? Od ranog do kasnog srednjeg vijeka? Kakva je u tome bila uloga prethodna tri poglavlja?

Razvoj hrvatskog srednjovjekovnog društva u dosadašnjem smo izlaganju pratili na dvije sadržajne razine: prvo, *unutar* njega sâmoga, na području hrvatskih zemalja, i drugo, *izvan* njega, u njegovu odnosu prema okolnim društvima. Bila su to dva prostorna i društvena kruga hrvatskog srednjovjekovlja. U središtu je izlaganja bio prvi, uži prostorni krug: područje na kojemu je u srednjem vijeku živio hrvatski narod i na kojemu se, u uzajamnom odnosu strukturalnih cjelina: društveni prostor (a)→ društvena zajednica (b)→ pojedinačni pripadnik zajednice (c), stvaralo hrvatsko srednjovjekovlje, u rasponu od materijalnih do intelektualnih struktura. Ali da bismo mogli potpunije objasniti razvoj tog prvog kruga, dakle, sâm društveni prostor hrvatske srednjovjekovne povijesti, postavili smo ga u odnos s drugim, bližim i daljim, srednjovjekovnim društvima. Zbog toga smo na drugoj, prostorno široj, društvenoj razini razmatrali složeni i osjetljivi sustav komunikacija između hrvatskog i drugih srednjovjekovnih područja. Bilo je riječi o djelovanju makroregionalnog okružja na hrvatsku srednjovjekovnu povijest i o njezinu sustavu vezâ sa širim europsko-mediteranskim prostorom.

U čitavu trajanju hrvatskoga srednjovjekovlja te su se dvije prostorne i društvene razine dodirivale i prožimale tvoreći razvojno jedinstvo. Naša je pozornost, dakako, bila usmjerena prema hrvatskom društvenom prostoru, ali je u isti mah bila nezaobilaznom i činjenica da taj prostor nije bio osamljenim otokom srednjovjekovnog svijeta. Dapače, u izlaganju se pokazalo da se njegovo ustrojstvo stvaralo i djelovanjem europsko-mediteranskoga komunikacijskog sustava. Dosljedno tome moglo se zaključiti da je hrvatsko društvo upravo razvijenošću vezâ bivalo integralnim dijelom europskog Zapada u srednjem vijeku.

Taj zaključak upućuje naše razlaganje jedan korak dalje od onoga o čemu se govorilo u prethodnim poglavljima – prema osnovama komparativne povijesti. Jer biti dijelom neke šire prostorne i društvene cjeline i nastojati shvatiti to postojanje u njoj, prije svega znači odrediti uzajamne odnose spram nje. Utvrditi, dakle, komparativnom analizom srodnosti i razlike između ključnih pojava i razvojnih etapa što ih iskazuju dvije prostorne i društvene cjeline: hrvatski i europsko-mediteranski srednjovjekovni prostor. Društveni razvoj hrvatskih zemalja u srednjem vijeku postaje jasnijim tek u svjetlosti takve usporedbe. Kakva bismo komparativna pitanja u takvoj analizi mogli postaviti?

Pitanja komparativnosti

Na početku valja postaviti sasvim općenito pitanje: jesu li razdoblja društvenog razvoja hrvatskih zemalja u srednjem vijeku bila srodna onima na europskom Zapadu? Jesu li se njihovi razvojni ritmovi i razvojne značajke poklapali ili su se u nekim razdobljima srednjega vijeka razlikovali?

Na ta je općenita pitanja jednako lako općenito odgovoriti i utvrditi temeljne pojave srodnosti i razlikovanja, ali u idućem istraživačkom sloju zadatak postaje složenijim. Pošto smo u odnosu: hrvatsko→europsko srednjovjekovlje utvrdili pojave poklapanja i razlikovanja pred nama je nezaobilazno pitanje: zahvaćaju li uočene pojave razvojne sinkronosti ili razvojne asinkronosti prema širem europskom prostoru čitavo područje hrvatskih zemalja ili se, pak, razvojne srodnosti/razlike pojavljuju samo na nekim njihovim dijelovima? U istim ili različitim razdobljima srednjega vijeka?

Svaka pomnija analiza o hrvatskom društvu u kasnom srednjem vijeku utvrdit će upravo ovo drugo; da je stupanj društvene razvijenosti na pojedinim dijelovima hrvatskih zemalja u XV. i XVI. stoljeću bio temeljito različit i da su zbog toga ti dijelovi hrvatskog prostora u tom razdoblju bili u različitu odnosu prema temeljnim razvojnim smjernicama na europskom Zapadu. To se može sažeti u zaključak o dvostrukoj razvojnoj asinkronosti hrvatskoga društva u kasnom srednjem vijeku: o razvojnim razlikama *unutar* njegova prostora i *izvan* njega, prema drugim srednjovjekovnim područjima.

To je polazišna teza našemu razlaganju o društvenom razvoju u Hrvatskoj u kasnom srednjem vijeku. Pred njim su dva glavna cilja. Ono s jedne strane određuje mjesto i ulogu hrvatskog srednjovjekovnog prostora u općem razvoju europskog srednjovjekovlja, a istodobno je i osnovicom za utvrđivanje razvojne periodizacije hrvatske srednjovjekovne povijesti. Društvena je komparativnost, kako u istraživanju o razvojnim značajkama *unutar* hrvatskoga prostora, tako i o komunikacijskim odnosima *izvan* njega, s drugim prostorima srednjovjekovnog svijeta, jednim od preduvjeta odvajanju od jednostavne opisnosti. Komparativnim postupkom događajni skup biva obogaćen slijedom društvenih procesa. U predodžbu o hrvatskom srednjovjekovlju tako ugrađujemo mijene epohâ što su se međusobno razlikovale značajkama društvenog ustrojstva i nejednakim razvojnim ritmovima, dakle, razdoblja rasta i sazrijevanja, te razdoblja zastoja i razgradnje. Oba su istraživačka područja: razvojni luk hrvatske srednjovjekovne povijesti i njezina usporedba s temeljnim smjernicama europsko-mediteranske povijesti, jedno o drugome veoma ovisna. Zato tek njihova prosudba omogućuje približavanje temeljnom cilju sinteze: stvaranje cjelovite predodžbe o značajkama i razvojnim mijenama što ih hrvatski prostor i njegovo društvo iskazuje u tijeku srednjovjekovnog vremena. U takvoj su prosudbi ključna dva pojma, istaknuta u naslovu ovoga poglavlja: društveno sazrijevanje i društveni zastoj. Ovaj drugi bit će u središtu našega izlaganja. Kronološka usredotočenost razmatranja: prijelomno doba između 1450. i 1550. godine.

Od zrelosti prema zastoju

Pojam društvenog sazrijevanja, u rasponu od prostornih do misaonih struktura, iscrpno se razmatrao već u prethodnim poglavljima jer je od početka bio ugrađen u tekstovno ustrojstvo knjige. Zaustavimo se još jednom, sasvim sažeto, na njegovim temeljnim odrednicama.

Promatrajući u cjelini hrvatsko srednjovjekovlje, već se na prvi pogled pokazuje da njegovo trajanje obilježava postupni, ali i neprekidni, ustrajni društveni rast. Od ranog do razvijenog srednjeg vijeka taj je rast više-manje ravnomjeran, bez jačih prekida i osjetnijih poremećaja. Rast ne prekidaju znatnije ni dinastičke promjene. Pomak od Trpimirovića prema Arpadovićima, na primjer, ne zaustavlja razvoj društva ni u jednoj od povijesnih pokrajina hrvatskoga kraljevstva. Pomicanje vladarskog središta prema Panoniji onemogućuje, doduše, stvaranje i konačno oblikovanje jakog kraljevskog uporišta u Hrvatskoj, a na istočnom Jadranu slabi otpornu moć spram mletačkog pritiska, ali se uza sve to proces društvenog sazrijevanja i dalje nastavlja, dapače, hrvatski prostor dopire do društvene zrelosti upravo između 1100. i 1400. god., u dinastičkoj epohi Arpadovića i Anžuvinaca. U ta tri stoljeća sazrijevaju materijalne i duhovne strukture hrvatskoga srednjovjekovlja.

Prije svega, upravo se u tom razdoblju stvara prostor hrvatske povijesti. Kako je u prethodnom izlaganju istaknuto, prostorni razvoj nije bio ni lagan ni ravnomjeran. Hrvatsko je kraljevstvo, s jedne strane, teško prevladavalo razlike između društvenog i političkog prostora. Dijelovi hrvatskoga naroda trajno su ostajali izvan granicâ kraljevstva, primjerice u Istri. S druge strane, politički opseg kraljevstva ugrožavale su okolne države, kako s mora (Mleci), tako i s kopna (srednjovjekovna Bosna). Unatoč tome, prostor hrvatskoga kraljevstva dobiva najveći opseg upravo na izmaku epohe društvenog sazrijevanja. Pobjeda kralja Ludovika nad Venecijom i mir u Zadru 1358. god. učvršćuju prostor kraljevstva između Drave i Jadrana, dapače, do najveće mjere približavaju dva prostorna pojma: društveno i etnokulturno područje Hrvatâ i politički opseg kraljevstva.

Kontinuitet državnopravnog razvoja nešto je manje izrazit. Kako je već rečeno, hrvatsko kraljevstvo i nakon 1102. god. čuva svoju državnopravnu zasebnost, ali u sklopu dinastičke zajednice s Ugarskom gubi mogućnost samostalnog, neovisnog djelovanja. Pa ipak, ono ni u jednom času ne gubi obilježja zasebne državne cjeline, s vlastitim upravnim ustrojstvom. Hrvatska nakon izumrća Trpimirovića više nije mogla, kao samostalna državna cjelina, stupati u izravne političke odnose s drugim državama na europsko-mediteranskom području, ali je upravo zato još ustrajnije čuvala državnu i upravnu individualnost unutar zajedničkog ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, dakle, prema ugarskom dijelu zajednice.

Na takvoj prostornoj i državnopravnoj osnovici sazrijevaju u Hrvatskoj i društvene zajednice i njihovo staleško ustrojstvo. Njihovu je razvoju bio sukladan i rast gospodarstva. Sve do početka XV. stoljeća razvoj gospodarstva je na čitavom hrvatskom prostoru u uzlaznoj crti, podjednako na ravnicama Slavonije i na istočnom Jadranu. Društvene zajednice i gospodarski razvoj jesu onaj sloj hrvatskoga srednjovjekovlja koji između 1100. i 1400. god. pokazuje najravnomjerniji rast. Razvoju društva i gospodarstva u tom je razdoblju neprekidnim rastom bilo srodno i umjetničko i misaono stvaralaštvo.

Doprijevši do razvojne zrelosti, hrvatsko društvo nakon 1400. god. postupno počinje ulaziti u epohu kasnosrednjovjekovnog zastoja. Prostorni i politički okvir pojavama društvenog zastoja jest djelovanje vanjskih sila, u rasponu od mletačkih (1409 – 1420) do turskih osvajanja (nakon 1500. god.). Njihova djelovanja, osobito utjecaj turskih provala, uzrokuju jake poremećaje u razvoju društva. Brojnim i temeljitim promjenama koje u XV. i XVI. stoljeću zahvaćaju prostor hrvatskih zemalja zaustavlja se duga epoha društvenog rasta. Ta činjenica upućuje na važan komparativni zaključak. Hrvatsko se kasnosrednjovjekovno društvo postupno sve jačim pojavama zastoja odvajalo od razvojne matice na europsko-mediteranskom Zapadu. Usporedba razvojnih smjernica na hrvatskom i širem europskom srednjovjekovnom području nalazi se pred nama.

Hrvatsko i europsko srednjovjekovlje

Pristupajući tom važnom pitanju, nužno se moramo ograničiti na sažete i posve općenite komparativne značajke i reći da se dugo razdoblje društvenog rasta na hrvatskom području što se protezalo kroz sav rani i razvijeni srednji vijek, uglavnom poklapalo s temeljnim, općim etapama društvenog razvoja na europsko-mediteranskom prostoru. Hrvatske zemlje slijede, s većim ili manjim mogućnostima prihvaćanja, sve ključne razvojne poticaje europsko-mediteranske povijesti. Društveno su usmjerene prema Zapadu, ali, kako je istaknuto, prihvaćaju i neke važne misaone poticaje s Istoka, od glagoljske i ćirilske pismenosti do dualističke hereze. Ključne pojave društvenog i intelektualnog razvoja, pak, pristižu im sa zapadnog društvenog područja, u širokom rasponu od pokrštavanja do tiskarske tehnologije.

Da bi činjenica o društvenoj usporednosti hrvatskog i europskog srednjovjekovlja bila jasnijom i određenijom, ne valja zanemariti pitanje o njihovoj društvenoj sinkronosti. Usporednost društvenih pojava na hrvatskom i europsko-mediteranskom području nužno je osvijetliti i s vremenskog motrišta. Je li društveni razvoj u Hrvatskoj bio istodoban društvenim zbivanjima na europskom Zapadu? Jesu li europski društveni poticaji dopirali do Hrvatske u bržim ili sporijim ritmovima? U većem ili manjem vremenskom zaostajanju? Ili, pak, zaostajanja nije bilo? I napokon, koji su činitelji određivali pokretljivost uzajamnih veza?

Vrijeme prihvaćanja vanjskih društvenih poticaja u Hrvatskoj, valja reći, prije svega je bilo određeno njezinim smještajem. Ona se nalazila na jugoistočnom okrajku zapadne društvene ekumene, pa je bilo potrebno stanovito vrijeme da bi razvojni poticaji do nje mogli doprijeti. U pojedinim segmentima društvenog ustrojstva, pak, ritam je prihvaćanja razvojnih djelovanja bio različitim. Najbržim je bio na crkvenom području, katkad gotovo kronološki sukladan zbivanjima na europskom prostoru. Evo nekoliko primjera razvojne sinkronosti.

Reformna nastojanja u Crkvi, izrasla iz clunyjevskih gibanja, veoma brzo dopiru do Hrvatske. Samo godinu dana nakon Lateranskog koncila 1059. god. papa Nikola II. šalje u Hrvatsku i Dalmaciju Majnarda, pompozijanskog opata, da na saboru u Splitu na početku 1060. god. uredi crkvene prilike. Potkraj 1061. ili na početku 1062. god. Majnard ponovno dolazi u Hrvatsku, sada kao legat pape Aleksandra II, i predsjeda crkvenom saboru u Splitu. I stotinjak godina kasnije, u doba rasplamsavanja heretičkih pokreta na jadranskom i mediteranskom području, Lateranskom je saboru iz 1179. god. i njihovoj osudi krivovjerja ubrzo slijedio Splitski sabor 1185. god., s jednakom osudom heretičkih učenja.[1]

Društvena djelovanja, pak, dopirala su do Hrvatske u sporijim ritmovima. Prvi znakovi europske obnove što je počela nicati u sredini X. stoljeća, kolonizacijski pokret i gospodarski rast, primjetni su u jadranskoj Hrvatskoj u sredini XI. stoljeća, u Slavoniji potkraj tog stoljeća i izrazitije tek u XII. stoljeću. I napredniji oblici komunalnog ustrojstva, primjerice ustanove konzulata i načelništva, na istočnom se Jadranu pojavljuju otprilike jedno stoljeće nakon njihova postanka u susjednoj Italiji.

Ritam društvenog razvoja u Hrvatskoj bio je u ranom i razvijenom srednjem vijeku, dakle, sporiji od onoga na europsko-mediteranskom području, ali je za naše razlaganje ipak najvažniji zaključak da je hrvatski prostor, unatoč vremenskom zaostajanju u prihvaćanju razvojnih poticaja, ustrajno slijedio ključne pojave društvenog rasta na europ-

[1] Rački, Doc., 205; CD I, 94-96; II, 192-194; usp. Foretić 1956, 33-43; Klaić 1971a, 361-375; Šanjek 1975, 49; Margetić 1983c, 81-86.

skom Zapadu. Hrvatska se na taj način dosljedno uključivala u njegova globalna gibanja i postajala sastavnim dijelom europsko-mediteranske povijesti. Prvo jače razvojno odvajanje hrvatskog društva od europskih smjernica zbiva se tek u kasnom srednjem vijeku. Ta činjenica upućuje na skup novih pitanja. Kakvi bijahu znakovi razvojnog odvajanja? Kada se oni pojavljuju na hrvatskom prostoru? I napokon, kako uopće odrediti osjetljivi, značenjski promjenljivi, lako gibljivi pojam *zastoja*?

Kako odrediti pojam zastoja?

Sasvim općeniti zaključak da je društveni zastoj, kao fundamentalna značajka hrvatske povijesti u kasnom srednjem vijeku, bio plodom jakih poremećaja u gotovo svim slojevima društvenog ustrojstva upravo je onoliko neodređen koliko je istodobno i neprijeporan. Da bismo ga što točnije odredili, valja prije svega reći da društveni zastoj nije bio ni kronološki, ni prostorno, još manje po svojim značajkama, jedinstvenom i lako odredivom pojavom, dapače, da je bio sadržajno slojevit i da se na pojedinim, regionalnim dijelovima hrvatskih zemalja različito iskazivao. Na nekim su dijelovima kraljevstva procesi društvenog zastoja bili jače izraženi nego na drugim područjima ili su se zbivali u različitim razdobljima. Na nekim područjima, pak, primjerice u Dubrovniku, razvojnog zastoja u kasnom srednjem vijeku nije ni bilo.

Zbog te razvojne neravnomjernosti razlaganje je o društvenom zastoju i točnije određivanje tog pojma složenim istraživačkim postupkom. S druge strane, to razlaganje ovisi i o opsegu sačuvanih vrela i, još više, o vrstama njihovih obavijesti. Kasnosrednjovjekovna vrela, na primjer, sadržavaju obilje podataka o prostornom, političkom ili gospodarskom razvoju, dok su, nasuprot tome, podaci o povijesti stanovništva oskudni. Kako su upravo demografske mijene jedna od osnovica na koju oslanjamo prosudbu o razvojnim značajkama u hrvatskom srednjovjekovlju, pa dosljedno tome i određivanje pojma društveni zastoj, to nužno ostaju nejasnima neke ključne pojave hrvatske povijesti u XIV. i XV. stoljeću, prije svega njezine demografske smjernice. Jer sačuvana vrela o stanovništvu u Hrvatskoj u kasnom srednjem vijeku nisu samo kvantitativno oskudna nego su i sadržajem jednostrana i općenita, pa prije XVI. stoljeća ne sadržavaju obavijesti o broju stanovništva. Vrela zato ne omogućavaju sustavnije predodžbe o demografskom razvoju, još manje kvantifikaciju demografskih pojava prije 1500. godine. To, dakako, u stanovitoj mjeri zamagljuje jasnoću prosudbi o prijelazu iz razdoblja društvenog rasta u epohu razvojnog zastoja u hrvatskom srednjovjekovlju. Zbog toga, napokon, nije u svemu pouzdana ni usporedba razvojnih značajki na hrvatskom i europsko-mediteranskom području, navlastito ne u mijenama prepunom i razvojno osjetljivom XIV. stoljeću hrvatske povijesti. Pristupajući XIV. stoljeću, razdoblju prijelaza iz razvijenoga u kasni srednji vijek, nužno je poći od najmanje poznatoga i postaviti nekoliko općenitih pitanja. Pojavljuju li se oko godine 1300. i na hrvatskom području srodne društvene pojave i krizni procesi koje tada uočavamo na europskom Zapadu ili ne? Na kakve zaključke upućuju demografske značajke? Što o demografskim mijenama znamo?

Nepoznato XIV. stoljeće?

S motrišta hrvatske povijesti to je stoljeće nedvojbeno demografski najoskudnije osvijetljeno razdoblje kasnog srednjeg vijeka, pa zbog toga ni njegova usporedba s europskim XIV. stoljećem nije u svim pojedinostima utemeljena. Smije se općenito reći da su početni znakovi razvojnih poremećaja na europskom Zapadu gotovo istodobno

odjeknuli i na hrvatskom prostoru, ali je ipak teško sasvim pouzdano odrediti opseg te pojave i stupanj djelovanja na razvoj hrvatskoga društva. Novija su istraživanja pokazala da je neka područja Zapada već od kraja XIII. stoljeća zahvatila oskudica hrane, prije svega žita. Nakon 1300. god. teškoće u opskrbi hranom bivale su sve oštrije, počinjalo je razdoblje društvene krize na Zapadu. Između 1315. i 1317. god. glad je zahvatila neke europske gradove, a pitanje žita postalo jednim od središnjih što su ih morale rješavati gradske uprave na Zapadu.[2] Je li oskudica žita tada zahvatila i Hrvatsku? Je li u njoj na početku XIV. stoljeća bilo gladi?

Vrela pokazuju da je oko 1300. god. oskudica žita vladala i na istočnom Jadranu, ali izričito ne svjedoče o gladi. Na teškoće u prehrani upućuje veoma brižna žitna politika u istočnojadranskim društvima i pojačani uvoz žita iz južne Italije već od posljednje četvrtine XIII. i u XIV. stoljeću. Žito uvoze, najviše iz Apulije, dalmatinski gradovi i njihove crkvene vlasti (biskupi), ali i hrvatska vlastela (Bribirci).[3] Na prijelomu XIII. i XIV. stoljeća u istočnojadranskim društvima primjetni su, dakle, isti oni poremećaji što su tada zahvatili europski Zapad, ali je u zaključivanju o opsegu te pojave na hrvatskom prostoru ipak potreban oprez. Prije svega, podaci o oskudici žita odnose se samo na jadranske dijelove Hrvatske. Oskudica je vladala u dalmatinskim gradovima i, sudeći po ulozi Bribiraca u uvozu žita iz južne Italije, i u susjednim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske, južno od Velebita. Vrela, na žalost, ne osvjetljavaju žitne prilike u kontinentalnom području kraljevstva. Je li poremećaja bilo u Slavoniji? Osim toga, teško je reći koliko je trajalo razdoblje oskudice žita na istočnom Jadranu. Na Zapadu se razdoblje krize proteže u drugu polovicu XIV. stoljeća, dakle, do epohe u kojoj je dalmatinske gradove već bio zahvatio jak društveni rast. Komunalna društva na istočnom Jadranu, doduše, i u drugoj polovici XIV. stoljeća uvoze žito, ali ta činjenica, sama za sebe, ipak ne upućuje na zaključak o dužim razdobljima poremećaja u njima.[4] Razvojne teškoće se, prema tome, istodobno pojavljuju na istočnom Jadranu i na europskom Zapadu, ali svi podaci vrela pokazuju da društveno djelovanje poremećaja na ta dva područja ipak nije bilo ni trajanjem ni posljedicama jednako. Najkraće, poremećaji u dalmatinskim gradovima nisu u XIV. stoljeću prerasli u društvenu krizu. Duži poremećaj nije izazvala ni tzv. "crna smrt", kužna epidemija 1348. godine.

Šireći se od europskog jugoistoka, preko Sredozemlja i srednje Europe prema Zapadu, velika epidemija kuge zahvatila je 1348, kako je već istaknuto, i jadranski pojas hrvatskih zemalja.[4a] Zaključci o opsegu pomora više-manje su hipotetički i u svjetskoj historiografiji, ali je sigurno da je broj umrlih bio veoma velik. Prema Bennettu, broj europskog stanovništva se u XIV. stoljeću smanjivao: od 73 milijuna (1300) na 51 milijun (1350) i napokon na 45 milijuna (1400); prema Russellu, europsko je stanovništvo prije 1348. god. imalo 54,4 milijuna, oko 1400. god. 35,4 milijuna. Glavni razlog tako jake depopulacije bila je kužna epidemija 1347 – 1350. Prema spomenutim gledištima, stopa depopulacije iznosila je u XIV. stoljeću između 30 i 40%. Vrijedi reći da se te procjene slažu s gledištem francuskoga kroničara Froissarta koji je kao suvremenik isticao da je kuga 1347 – 1350. pokosila "trećinu čovječanstva".[4b]

[2] Općenito o gospodarskom razvoju srednjovjekovnog europskog Zapada: Kulischer, 105-346; Duby 1978; o zemljišnom gospodarstvu i agrarnoj krizi: Abel 1976; Duby 1976a, 445-453; Sapori, 13-14.

[3] Podaci o uvozu žita iz Apulije u dalmatinske gradove sačuvani su od god. 1275. (CD VI, 125, 260, 284, 309, 339, 346, 359 itd.). I Bribirci uvoze žito iz Apulije (CD VII, 57, 127-128, 203-204). Oskudica žita izričito se spominje samo jednom, 1319, kad se ističe da se rapskom biskupu dopušta izvoz žita jer "in partibus Sclavonie, ubi eius episcopatus consistit, magnam esse ad presens frumenti penuriam" (CD VIII, 527). Usp. Raukar 1968-69, 360-361.

[4] Duby 1976a, 447; Raukar 1980-81.

[4a] Carpentier; The Times Atlas, 142-143.

[4b] Bennett; Russell; Slicher van Bath, 107-113; Delumeau 1982, 71-102.

ŠIRENJE "CRNE SMRTI" 1347–1349.

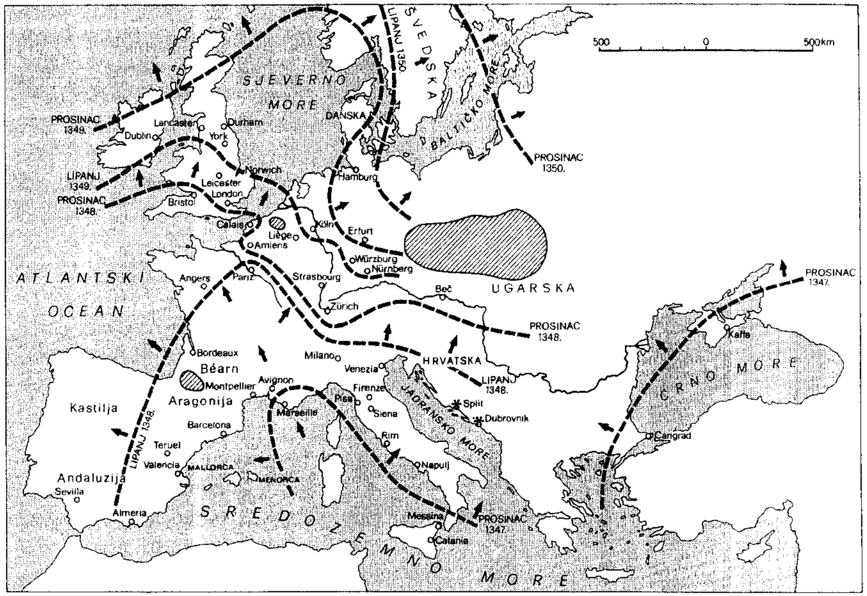

Približna područja napredovanja Kuge u polugodišnjim razdobljima
Područja, pošteđena djelomično ili u cjelini od „crne smrti" 1347-1348
* Dubrovnik Gradovi u Hrvatskoj, u kojima je vrelima zasvjedočena epidemija Kuge 1348.

Na karti je ucrtano postupno širenje velike epidemije kuge od Crnog mora, gdje se pojavila u prosincu 1347, prema Zapadu. Kuga je 1348. god. zahvatila i hrvatski prostor, ali vrela o tome sadržavaju malo obavijesti. Poznato je da je kužna epidemija pogodila Dubrovnik i Split. Epidemiju kuge u Splitu opisao je splitski kroničar A Cutheis. Je li kuga prodrla prema kontinentalnoj Hrvatskoj i dokle se širila istočnim Jadranom nije točnije poznato, jer u vrelima o tome nema podataka. Opseg pomora i užasa nakon epidemije kuge 1348–1349. god. na europskom Zapadu iskazuje gornja minijatura iz *Anala* Gillesa le Muisisa, na kojoj je prikazano pokapanje umrlih u doba "crne smrti" u Tournaiu (Bruxelles, Kraljevska biblioteka, ms. 13076-13077, 24'). Velik broj mrtvačkih sanduka s tijelima preminulih što ih na minijaturi skupine ljudi nose prema groblju posve je u skladu s izričajem splitskog kroničara Cutheisa da su "mnogi plemići i bezbrojni splitski pučani onih dana umrli".

Na obalnom dijelu hrvatskih zemalja koji je bio zahvaćen kugom 1348. god., pak, poznata vrela ne potvrđuju tako visoku stopu depopulacije. Pomor je u istočnojadranskim gradovima (Dubrovnik, Split) nedvojbeno bio velik i premda ga ne možemo približno kvantificirati, ipak smijemo pouzdano zaključiti da epidemija unatoč tome u njima nije izazvala dužu demografsku i gospodarsku krizu. Dapače, vrela svjedoče o sasvim obrnutu procesu, o izrazitom gospodarskom i društvenom usponu što je u drugoj polovici XIV. stoljeća, napose nakon mira u Zadru 1358. god. zahvatio dalmatinske gradove od Zadra do Dubrovnika.[5]

Neravnomjernost zastoja

Izložene teze o društvenim značajkama XIV. stoljeća pokazuju, uza svu kvantitativnu nesavršenost prosudbe, da su i hrvatski prostor pogađali jednaki poremećaji kao i europski Zapad, ali da je njihovo djelovanje na razvoj društva na jadranskom dijelu hrvatskih zemalja u cjelini bilo blaže nego na europskom području. Sve do početka XV. stoljeća razvoj gradskih društava na istočnom Jadranu ne pokazuje znakova ni demografske ni gospodarske krize. Tek nakon 1409. god. Mletačka Republika u njihov razvoj unosi prve činitelje, prije svega nadzor nad proizvodnjom soli i trgovačkim poslovanjem, koji će u XV. stoljeću u nekim od njih (Zadar) zakočiti dotadašnji nagli gospodarski i društveni rast.[5a] Istodobno, u XV. stoljeću postaje sve primjetnijom razvojna neravnomjernost između pojedinih regionalnih dijelova hrvatskoga kraljevstva. Neujednačenost razvojnih ritmova do kraja će se, naravno, razviti tek u XVI. stoljeću, ali su razlike u razini društvenog razvoja primjetne već u XV. stoljeću.

U gradskim društvima na hrvatskom prostoru razlike u razvojnim mogućnostima uočljive su u XV. stoljeću prije svega između Dubrovnika i gradova što su bili uključeni u mletački *Stato da Mar*, o čemu je već ranije bilo riječi. Dubrovnik je toliko jak da utemeljuje nove proizvodne djelatnosti i uvodi novu tehnologiju (suknarstvo). Zadar, nasuprot tome, gubi slobodu trgovine solju i mogućnost poslovnog širenja. Dok Dubrovnik ulazi u epohu društvenog uspona, Zadar izlazi iz anžuvinskog perioda rasta, pa se u drugoj polovici XV. stoljeća u njegovu razvoju pojavljuju prvi znakovi kasnijeg zastoja. U Istri su krizni procesi bili složeniji, prije svega u razvoju seoskih društava.[6] I u Slavoniji su u drugoj polovici XV. stoljeća prvi poremećaji primjetni na zemljišnim vlastelinstvima, a uzrokuju ih turske provale. Nasuprot tome, gradovi u srednjovjekovnoj Slavoniji sve do početka XVI. stoljeća ne pokazuju znakova krize. Dapače, mreža gradskih naselja u Slavoniji najviše se širila upravo u XV. stoljeću. U Slavoniji je u XIII. i XIV. stoljeću zabilježeno 38 gradskih naselja, a u XV. i na početku XVI. stoljeća bilo ih je 104.[7] Porast broja gradskih naselja pouzdano upućuje na procese rasta u gospodarstvu Slavonije u XV. stoljeću, uoči epohe turskih osvajanja.

Razvojno gibanje od početnih poremećaja potkraj XIII. i u XIV. stoljeću prema razdobljima jače izražena društvenog zastoja u hrvatskom kasnom srednjovjekovlju bilo je, dakle, i prostorno i vremenski neravnomjerno, vrstama društvenih promjena složeno. U takvu razvoju XV. stoljeće sadržava prijelazne značajke. U drugoj polovici tog stoljeća

[5] Raukar 1980-81, 154-166.

[5a] Raukar 1982.

[6] Bertoša 1978; Bertoša 1986.

[7] Adamček 1980, 177.

društveni poremećaji, primjerice, prve pojave depopulacije u seoskim društvima od Slavonije do istočnojadranske obale ili teškoće u trgovini između dalmatinskih gradova i zaleđa, bivaju postupno jačima. Oko 1500. god. najveći je dio hrvatskih zemalja ušao u razdoblje društvenog zastoja. To je prije svega bila posljedica turskih ratova što su od kraja 60-ih godina XV. stoljeća počeli ugrožavati prostor hrvatskoga kraljevstva. Kako bi to gibanje prema društvenom zastoju u Hrvatskoj izgledalo u zrcalu europskog razvoja? Na kakve zaključke upućuje usporedba hrvatskog i zapadnoeuropskog društva oko 1500. godine?

Kronologija "velikih invazija"

U razvoju europskog Zapada vrijeme između 1300. i 1450. god. bilo je opterećeno kriznim zbivanjima. Europski su prostor u tom razdoblju ispunjavale mnogobrojne i jake napetosti. Ne samo oskudica žita, pa i glad, na nekim područjima, o čemu je maločas bilo riječi, nego i društveni i politički sukobi, od seljačkih ustanaka do Stogodišnjeg rata, zatim kriza Crkve i duhovnog ustrojstva, što se izražavala u avignonskom papinstvu, velikom raskolu i heretičkim pokretima itd., bijahu pojavama što su nesigurnošću ispunili društveni obzor Zapada.[8] Ali nakon krize Zapad se postupno oporavljao i u XV. stoljeću krenuo novim putevima. Humanizam misli, renesansa umjetnosti, nezadrživi polet otkrićâ novoga svijeta, tehnološki uspon i pojava ranog kapitalizma, stvaranje moćnih država s centraliziranim ustrojstvom i apsolutističkom vlašću kralja itd. bijahu znakovima novoga doba. U svjetlosti takva uspona na Zapadu jasnijim biva i društveni razvoj hrvatskog srednjovjekovlja.

Ako s pravom ističemo da je hrvatski prostor sve do XV. stoljeća, dakle, i u razdoblju u kojemu je europsko srednjovjekovlje obilježavala društvena kriza, bio sastavnim dijelom zapadnoeuropskog, mediteransko-jadranskog razvoja, onda takvu zaključku valja dodati i to da je upravo u času kad je Zapad postupno napuštao dugu epohu krize hrvatsko društvo, na znatnom dijelu svojega područja, od njega korak po korak bivalo sve daljim. Uzrok toj ključno prijelomnosti hrvatsko – europsko kasno srednjovjekovlje, nije teško odrediti. Kad je europski Zapad u tijeku XV. stoljeća počeo prevladavati suprotnosti koje su izvirale iz nutrine njegova društva, izvan njega više nije bilo činitelja koji bi taj novi polet mogli jače ograničiti ili, pak, sasvim zaustaviti. Pošto je još u sredini X. stoljeća svladao pustošeće nasrtaje Ugrâ, posljednji val seobenih gibanja što su prema Europi dopirala s Istoka i središnjih dijelova euroazijskog prostora, na Zapadu više "nije bilo velikih invazija" (Lopez).[9] Oslobođen unutarnjih napetosti, Zapad je mogao zakoraknuti u epohu planetarne ekspanzije.

Na europskom jugoistoku, pak, razvojne smjernice, prije svega slijed "velikih invazija", bijahu bitno drukčijima. Od druge polovice XIV. stoljeća taj je prostor bivao sve jače pritisnut upravo takvom "velikom invazijom" kakvu Zapad već stoljećima nije poznavao. Bilo je to nezaustavljivo širenje Osmanlija.[9a] Turski prodori i sustavna osvajanja kršćanskih zemalja iz temelja su promijenili razvoj europskog jugoistoka, a unutar njega i temeljne povijesne smjernice hrvatskoga kraljevstva. Razvojna asinkronost hrvatskoga i zapadnoeuropskog prostora, što je možemo sažeti pojmom društvenog zastoja, bila je neizbježnom posljedicom pojave Osmanskog Carstva.

[8] Opći pogled na povijest europskog Zapada između 1300. i 1450: Pirenne 1956, 273-362.

[9] Lopez 1978, 17.

[9a] Ostrogorski 1959, 495-512; Matuz, 24-57.

Takvu bi se zaključku moglo s pravom dodati da se prvi činitelji kasnijeg društvenog zastoja, kako je maločas istaknuto, na hrvatskom prostoru pojavljuju u tijeku XV. stoljeća, dakle, već i prije razdoblja turskih provala. Ipak, kolikogod je vlast Mletačke Republike nad istočnim Jadranom bila jednim od činitelja koji je uvjetovao zaostajanje hrvatskih zemalja za razvojnim smjernicama Zapada, djelovanje Mletaka ne može se ni približno usporediti s prijelomnim, dubinskim posljedicama turskog prodora. Venecija je istočni Jadran, istina, sasvim podredila razvoju državne cjeline, ali je to djelovanje, ma kako bilo jako i dalekosežno, ipak stoljećima bivalo ograničeno samo na uski obalni pojas hrvatskoga kraljevstva. Njegov kontinentalni prostor mletački utjecaj nije mogao, a ni namjeravao, jače dodirnuti. U usporedbi mletačkog i turskog činitelja ne valja, napokon, zanemariti ni činjenicu da mletačka vlast nije uzrokovala ni civilizacijski prekid, ni etnokulturnu preobrazbu u istočnojadranskim gradovima. I hrvatski društveni prostor i Mletačka Republika bijahu sastavnim dijelovima zajedničkog civilizacijskog prostora što ga nazivamo Zapadnom društvenom ekumenom. Osmansko Carstvo, nasuprot mletačkoj vlasti, prodrlo je upravo u to kontinentalno, središnje područje hrvatskoga kraljevstva, a onda je učvrstivši se u toj prostornoj jezgri, najdublje djelovalo na cjelokupni društveni razvoj svih njegovih dijelova. Od jačeg, trajnijeg turskog utjecaja valja izuzeti samo Istru. Nakon godine 1500. hrvatsko se društvo više nije moglo razvijati, više ili manje ravnomjerno, kako bi se bilo moglo da nije od druge polovice XV. stoljeća bilo suočeno s "velikom invazijom" Osmanlija.

2. Strukture i promjene

"Opustošena Hrvatska"

U govoru *O opustošenoj Hrvatskoj* (De Corvatiae desolatione), što ga je godine 1516. održao u Rimu pred papom Leonom X, modruški biskup Šimun Kožičić Benja je argumentaciju svojega poziva za pomoć Hrvatskoj sažeo u izričaj *pustošenje* (desolatio).[10] Da bismo taj Kožičićev izričaj mogli u potpunosti razumjeti, valja reći da pojam pustošenja i pljačke ne bijaše nipošto novim u izričajnosti hrvatskoga srednjovjekovlja. Nalazimo ga već u srednjovjekovnih kroničara. Toma Arhiđakon tako pripovijeda da je knez Domald godine 1225. oteo Splićanima "gotovo trideset tisuća ovaca", a Toljen iz Huma 1237. god. "gotovo osamdest tisuća". Stoljeće i pol kasnije kopnena okružja dalmatinskih gradova pustošila je vojska bosanskoga kralja Tvrtka I. Njegov pritisak na gradove i zahtjev da priznaju njegovu vlast od sredine 1387. god. izražavao se u žestoku pustošenju njihovih distrikata. U studenom 1387. god. bosanska je vojska opljačkala velike količine stoke na zadarskom području, a u lipnju 1388. god. Splićani su se žalili kralju Žigmundu zbog pustošenjâ Tvrtkova saveznika Ivana Paližne. Oni su isticali da sve "što god posjedujemo oduzeto nam je, razoreno i spaljeno sve do samih gradskih zidina". Paližnini ljudi "ne samo da otimaju naše usjeve, nego ih ognjem spaljuju" itd.[10a]

Srednjovjekovna vrela sadržavaju mnoštvo takvih izvještaja o pustošenju i pljački, različita opsega i od različitih počinitelja. Ona, dakako, obilato i sasvim pragmatički, pretjeruju u dramatičnim opisima pustošenjâ, ali i ta opća mjesta srednjovjekovne izričajnosti upućuju na bitnu činjenicu: stvarnu ugroženost društava i njihove imovine pred vojnom silom nadmoćnijeg neprijatelja. Pa ipak, premda u našoj predodžbi o društvenoj nesigurnosti srednjovjekovlja moramo uvažiti zbiljsku jezgru kroničarskih ili komunalnih izvještaja, oni se i opsegom i posljedicama pustošenjâ bitno razlikuju od sadržaja što ga u izričaj *pustošenje* unosi Šimun Kožičić Benja u govoru godine 1516. Domaldova ili Tvrtkova pustošenja gradskih okružja na istočnom Jadranu bijahu izdvojenim, prostorom i opsegom ograničenim zbivanjima. Njihovi su pohodi nastojali pljačkom primorati gradove na političke ustupke. Domaldovo otimanje stoke ne prelazi opseg lokalnog sukoba između hrvatskog feudalca i jadranske komune. Tvrtkovi su ciljevi, doduše, bili opsežniji: uključivanje Hrvatske i Dalmacije u okvir bosanskoga kraljevstva, ali nipošto nisu bili usmjereni prema razaranju sveukupnog društvenog ustrojstva, kako je to bilo u času Kožičićeva govora pred papom Leonom X. U doba Domalda i Tvrtka pljačkao se ograničeni prostor jedne komune. Godine 1516. riječ je bila o pustošenju hrvatskoga kraljevstva. Od ograničena pojma u XIII. i XIV. stoljeću, *pustošenje* je na početku XVI. stoljeća postalo općom oznakom društvene zbilje i društvene svijesti u Hrvatskoj.

Od lokalnog prema univerzalnom obzoru

Taj značenjski pomak izričaja *pustošenje* bio je plodom tegobâ što su ih hrvatskom prostoru između 1450. i 1600. god. nanosile turske provale. U osvit gotovo stoljeće i pol dugog razdoblja turskih provala u Hrvatsku izričaj *pustošenje* još uvijek je u očima

[10] Govori, 331-334.

[10a] Thomas archidiaconus, 106, 114-115; Toma, Kronika, 97, 105; Lucić 1979, 739, 749.

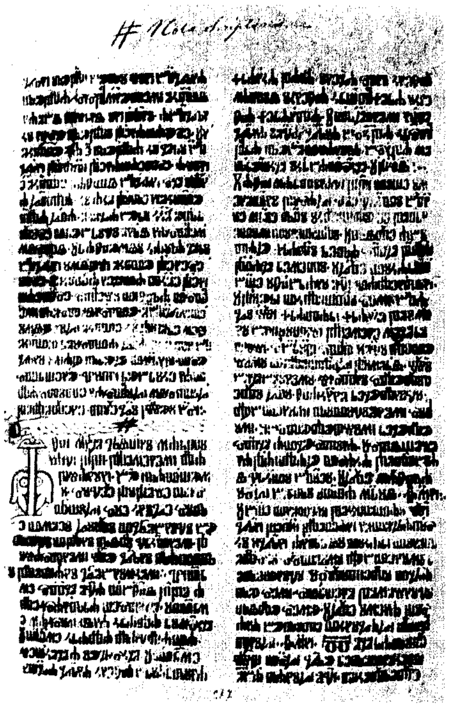

ZAPIS POPA MARTINCA 1493. (Novi Vindolski, župni ured, Drugi novljanski brevijar, glagoljica, hrvatski ustav, 1495. god.)

Dok je u vinodolskom Grobniku pisao glagoljski brevijar, do popa Martinca je doprla vijest o teškom porazu hrvatske vojske u sukobu s Turcima na Krbavskom polju 9. rujna 1493. Martinac stoga nakon prvog dijela brevijara ili tzv. Temporala dodaje bilješku o prilikama u Hrvatskoj i turskim provalama, navlastito o krbavskom porazu. U zdvojnosti Martinčeva zapisa zrcali se opasnost koja je nakon poraza zaprijetila Hrvatskoj.

pisaca bio prostorno ograničen, srodan pojmu pljačke u komunalnim sastavcima i kronikama. U pjesničkoj zbirci *Elegije i pjesme* (Elegiarum et carminum libri tres, 1477) Juraj Šižgorić objavljuje i *Elegiju o pustošenju šibenskog polja* (Elegia de sibenicensis agri vastatione). Ona, po svoj prilici, opisuje prvi jaki upad Turaka u kopneno okružje Šibenika u rujnu 1468. god.:

"Turčin ovamo stiže da naša pustoši polja

....

Prokletnik bjesneći stade sve kuće da ruši i pali,
Svaki je seljački krov uskoro pepeo, prah.

....

Ujedno robiti staše i staraca mnoštvo i mladež,
S djecom je postala tada mnoga i seljanka rob."[11]

Premda su Turci tada opustošili čitavo zaleđe od Šibenika do Zadra i zatim dalje prodrli sve do Senja, Šižgorićev obzor još uvijek ima lokalni opseg, pjesnik ne gleda dalje od krajolika što se pred njim pružao kada je "s visoke kule" u šibenskom polju promatrao "pobješnjele Turke". Ubrzo su turske provale zahvatile čitav prostor između Drave, Alpa i istočnojadranske obale. Opseg pustošenja proširio je i obzor društvene svijesti. Kada u rujnu 1493. god. pop Martinac unosi u glagoljski brevijar bilješku o krbavskom porazu opseg turskog pustošenja dobiva univerzalne značajke. On je širi od prostora hrvatskoga kraljevstva:

[11] Šižgorić, 37-39.

"Tagda že robljahu vse zemlje hrvatske i
slovinske do Save i Drave daže do Gore
Zaprte, vse že dežele kranjske daže do
mora robeće i harajuće i domi božje
paleće ognjem i oltari gospodnje
razdrušujuće [...]."[12]

U Martinčevu "robljenju" već je sadržana Kožičićeva "opustošena" Hrvatska. Ako se Šižgoriću potkraj 60-ih godina XV. stoljeća još moglo činiti da Turci pustoše samo šibensko okružje ili, barem, da je u elegiji dovoljno ocrtati haranje komunalnog prostora, pop Martinac zna da je nesreća provalâ zajednička svemu hrvatskom prostoru, dapače, da je od njega još i šira. Ni predodžba o turskom pustošenju u Marulićevoj *Molitvi suprotiva Turkom* nema lokalno, splitsko, nego opće, kršćansko značenje. Pjesnik se gotovo intimistički, neposredno obraća Bogu:

"Ostavi zlu volju, pozri na verni puk,
Gdi tarpi nevolju svakdan od turskih ruk.
Luge, sela, grade popliniv s'žegoše,
Muže, žene, mlade svezav povedoše."[13]

MARULIĆEVA "MOLITVA SUPROTIVA TURKOM" (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Petar Lucić, Vrtal, IV a 1, 92'-93)

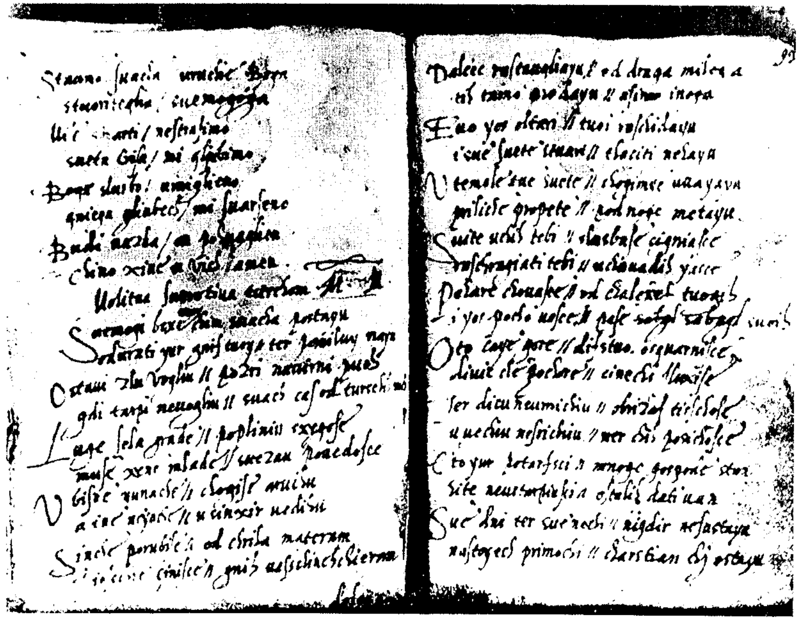

U pjesničkoj zbirci Trogiranina Petra Lucića *Cvitja vrtal*, koja je nastala u posljednjoj četvrtini XVI. st., nalazi se i Marulićeva *Molitva suprotiva Turkom*. Sve tegobe turskih ratova pjesnik sažimlje u molitvi Bogu za pomoć.

[12] Hrvatska književnost 1969, 84.

[13] Versi harvacki, 167-171.

Ako u tim tekstovima, od Šižgorića do Marulića, i jest primjetan naboj pjesničke osjećajnosti, oni zbog toga ne gube vrijednost izvornog svjedočanstva o opustošenoj Hrvatskoj. Oni su sadržajem sukladni podacima o posljedicama turskih provala što ih sadržava, spram pjesničkih tekstova više-manje suhoparna, riječ vrelâ u drugoj polovici XV. i, osobito, u XVI. stoljeću.

Prostor grada ili prostor sela?

Potkraj 60-ih godina XV. stoljeća Turci su, kako je već istaknuto, iz svojih bosanskih uporišta počeli prodirati prema hrvatskom kraljevstvu u svim smjerovima: prema Slavoniji, Hrvatskoj sjeverno i južno od Velebita te prema kopnenim okružjima dalmatinskih gradova od Zadra do Splita. Njihove provale najprije slabe i otežavaju, da bi napokon i razorile sveukupnu djelatnost ljudî na ugroženim područjima. Do godine 1500. glavne su udarce pretrpjele Slavonija i, napose, srednjovjekovna Hrvatska, nakon te godine i Mletačko-turskog rata 1499 – 1502. god. pustošenjem je bilo jače zahvaćeno i neposredno zaleđe gradova na istočnojadranskoj obali. U XVI. stoljeću čitav je hrvatski prostor, od Međurječja do istočnog Jadrana, bivao razaran pustošećim provalama Turaka. Koja su društvena područja i koje vrste društvenih zajednica te provale najjače pogađale?

Već je u prethodnom izlaganju bilo istaknuto da su u razdoblju turskih ratova najteže udarce pretrpjela seoska društva. Dok je grad bio utvrđenom točkom u krajoliku, pa se samo on mogao odupirati širenju granicâ Osmanskog Carstva na područje hrvatskoga kraljevstva, selo je bilo nezaštićeno i otvoreno turskim provalama. Zbog toga i vrela pomnije prate samo ratna zbivanja oko gradskih uporišta. U opisima turskih ratova seoska se područja, uglavnom, označavaju općim prostornim, regionalnim nazivima, kao u popa Martinca, koji ističe da su Turci pustošili "vse zemlje hrvatske i slovinske", ili se, pak, razaranje seoskih područja opisuje posve općenito, kao u pjesništvu Jurja Šižgorića. Ni pojedinačno selo ni skupine selâ nisu bili strateški tako važnim točkama da bi se izvjestitelju o turskim ratovima činilo važnim navesti njihova imena. I turske provale se na središnjem, kontinentalnom dijelu hrvatskih zemalja prije svega usmjeravaju prema tvrdim gradovima, što katkad ostaju osamljenim otocima unutar opustošena seoskog područja kojim su zavladali Turci. U prvoj trećini XVI. stoljeća takvim gradovima bijahu Klis i, na prvom mjestu, Jajce. Konačno pokoravanje južne Hrvatske što se nalazila u neposrednom zaleđu mletačke Dalmacije, s jedne strane, i pomicanje granicâ Turskog Carstva prema Pounju i dalje prema Slavoniji, s druge strane, ovisili su nakon 1500. god. prije svega o osvajanju Klisa i Jajca. Takva strateška uloga objašnjava i način obrane tvrdih gradova i položaj seoskih područja u turskim ratovima. Hrvatski banovi i feudalci, od Ivaniša Korvina i Petra Berislavića do Krste Frankapana i Petra Kružića, nastoje u prvoj trećini XVI. stoljeća pred turskom silom i opsadom svim snagama obraniti upravo ta dva tvrda grada.

Nasuprot pojasu utvrdâ, seoski prostor nije mogao imati obrambene uloge. On se uključivao u područje koje je pripadalo opsjednutu ili osvojenu gradu, ali njegova važnost u određivanju društvenih promjena u Hrvatskoj u razdoblju turskih ratova nije zbog toga bila manja. Dapače, upravo su razvojne teškoće seoskih područja bile najpozdanijim pokazateljem o opsegu opustošenosti kraljevstva. Ako su se u turskim ratovima gradovi osvajali nakon duge opsade, velika su se seoska područja pustošila i razarala u brzim, nezaustavljivim pohodima, doslovno "mačem i ognjem" (ferro igneque), kako to počinju slikovito kazivati mletački izvori u drugoj polovici XV. stoljeća,

a zatim i domaća vrela.[14] Stoga se izričaj o "opustošenoj Hrvatskoj" prije svega odnosio na prostor seoskih društava. Vrela se, doduše, u drugoj polovici XV. i u XVI. stoljeću samo iznimno obaziru na ratna ili gospodarska zbivanja u pojedinim selima jer je njihova pozornost prije svega usmjerena prema gradovima, ali se unatoč tome izvorna građa o posljedicama turskih ratova ipak ponajprije odnosi na seoski prostor. Podaci o turskim sužnjevima ili broju poginulih u turskim prepadima, zatim o opustjelosti kmetskih selišta na zemljišnim vlastelinstvima i, napokon, građa o opsegu, smjerovima i kronologiji migracijâ više svjedoče o postupnom razaranju i propadanju seoskih društava u turskim ratovima nego što ocrtavaju sudbinu gradskih naselja, premda i grad bijaše žrtvom Osmanlija. U teškom i prijelomnom razdoblju između 1450. i 1550. god., dakle, glavninu tegobâ podnio je upravo prostor hrvatskog sela, točnije, razvojno fundamentalni sloj hrvatskoga seljaštva.

Ljudi i zajednice

Zbog toga se i naše razlaganje o skupu promjenâ u hrvatskom društvu u razdoblju turskih ratova nužno najprije usredotočuje na tegobe i svakodnevicu ljudî. U njegovu su središtu proces depopulacije i dijaspora stanovništva. Hrvatski su srednjovjekovni prostor, dakako, i prije razdoblja turskih ratova pogađala ratna pustošenja, u kojima su najviše trpjela seoska područja i njihovi pripadnici. Od Samuilova prodora u Hrvatsku potkraj X. stoljeća, kada je makedonsko-bugarski car provalio do Zadra, "pljačkajući primorske i kopnene krajeve"[15], preko provale Tatara 1242. god., do dugotrajne pometnje u protudvorskom pokretu na prijelom XIV. i XV. stoljeća, ratni su sukobi razarali hrvatski krajolik i unosili osjećaj ugroženosti u svakodnevicu ljudî. Pa ipak, sva ta zbivanja, pa i četvrtstoljetni protudvorski pokret, bijahu kratkotrajnim poremećajima, nakon kojih se hrvatski prostor razmjerno brzo oporavljao, a time postajao mirnijim i život društvenih zajednica i njihovih ljudi. Turski ratovi bijahu bitno suprotnih značajki, i dugim trajanjem, i opsegom posljedicâ.

U njihovu sklopu nijedno pitanje nije bilo ljudski osjetljivije i društveno dalekosežnije od turskog sužanjstva ili bijega ljudî sa stoljetnih ognjišta. Iščezavanje naselja i raseljavanje stanovništva izravno djeluje na sav niz pojava a → b → c, o kojima je bilo riječi u prethodnom izlaganju. Sudbina sužnja ili prognanika nije bila samo njegovom osobnom nesrećom. Pustošeći prodori Turaka i depopulacija ne razaraju samo svijet pojedinca i njegove obitelji (c) nego i čitave društvene zajednice (b), a time i gotovo sav prostor na kojemu je živio hrvatski narod (a). U osnovici tog niza, od narodnog prostora, preko društvene zajednice do pojedinca, bio je ugroženi, najčešće bespomoćni čovjek. Što o njemu u razdoblju turskih ratova govore vrela? Kakvu predodžbu o turskom sužanjstvu ocrtavaju?

Tursko sužanjstvo

Prvi podaci o turskim sužnjevima s hrvatskog područja pojavljuju se u izvorima oko godine 1470, na samom početku razdoblja turskih provala u Hrvatsku. Da bi što

---

[14] U pismu papi Pavlu II. od 8.X.1468. god. mletačka vlada opisuje tursko pustošenje u šibenskom zaleđu i kaže da "[...] tedet miseretque referre cedes, rapinas et inauditas credulitates (!) quas nuper ultra predam abactam ex agro nostro hiadertino immanissimi Turci in agro Crovatie ad Scardonam usque excursantes igni et ferro omnia vastantes intulerunt [...]" (Listine X, 414); Šišić, Rukovet, 232-234.

[15] Šišić, Letopis, 333; Klaić 1971a, 326.

više oslabili otpornu moć onih područja što su prema turskim zamislima trebala biti uključena u opseg Osmanskog Carstva, Turci su nastojali što više razoriti njihovo materijalno i ljudsko ustrojstvo. Rastjerivanje ljudi i njihovo odvođenje u sužanjstvo bili su u tom početnom razdoblju turskih ratova, koje prethodi kasnijim osvajanjima, najvažnijim ciljem turskih provala. Bez ljudî čitavi se dijelovi hrvatskoga kraljevstva pretvaraju u opustošeno područje, na kojemu se materijalni krajolik, od proizvodnih površina do naseljâ, mogao samo s naporom obnavljati. Opustošeni, beživotni seoski prostor bivao je još slabijom preprekom brzim prodorima turskih konjaničkih četa. Ali ta strateška priprema nije bila jedinom posljedicom turskih prodora u Hrvatsku. Važnim ciljem bijahu i sámi ljudi, krščanski sužnjevi. U turskim prepadima dio je stanovništva smrtno stradavao, ali su glavninu uhvaćenih, napose na seoskim područjima, Turci odvodili u ropstvo. Što o sudbini Hrvatâ u turskom sužanjstvu govore izvori?

Već na početku valja reći da podaci o turskim sužnjevima u sačuvanim vrelima, s točno navedenim imenima i podrijetlom, čine samo sićušni kvantitativni iver u mnoštvu ljudî što su s hrvatskog područja odvedeni u ropstvo. U notarijatu dalmatinskih gradova, od Zadra do Dubrovnika, zabilježeni su samo oni rijetki pojedinci, za boravište kojih su doznale njihove obitelji i za koje su one mogle skupiti i platiti otkupninu. S najvećim brojem sužnjeva takva veza nikada nije bila ostvarena, a ako s dijelom zasužnjenih i jest, to, po svoj prilici, nije ni bilo zabilježeno u notarijatu, nego su se doticaji s turskim lokalnim vlastima i njihovim zatočenicima ostvarivali osobnim, izvanslužbenim putevima. Na takav zaključak upućuje usporedba između dviju skupina izvornih podataka: o turskim sužnjevima i o demografskim gubicima što ih uzrokuju turski prodori. Podaci o poimenično spomenutim turskim sužnjevima kvantitativno su toliko skromni da su upravo neusporedivi s golemim brojem odvedenih u ropstvo. Unatoč tome, i takvi, opsegom sasvim skromni, podaci osvjetljavaju neke aspekte turskog sužanjstva. Evo primjera.

U jednoj zbirci koja sadržava odabrani uzorak građe o roblju iz dubrovačkog arhiva spominje se između 1470. i 1497. god. petnaest turskih sužnjeva iz različitih dijelova Hrvatske. Ti podaci, najprije, ocrtavaju prostor što su ga zahvaćale turske provale i s kojega su ljudi odvođeni u ropstvo. Zatočene osobe, spomenute u tom uzorku iz dubrovačkog notarijata, potjecale su iz gotovo svih hrvatskih zemalja. Jedanaestero od njih bili su podrijetlom iz seoskih područja, i to: iz Hrvatske općenito (de partibus Croatie) 4 sužnja, Like 2, Slavonije (de partibus Slovigne) 1 sužanj, te po dvoje iz šibenskog i splitskog distrikta. Troje su bili iz gradskih središta: Senja, Šibenika i Umaga. I napokon, među njima se spominje i jedan hrvatski velikaš, Nikola Frankapan, zarobljen u bitki na Krbavskom polju 9. rujna 1493. godine. I taj, kvantitativno skromni, uzorak građe o turskim sužnjevima potvrđuje već istaknuti zaključak da su u turskim ratovima najviše stradavala nezaštićena seoska područja. Napokon, on pokazuje i to da su Turci odvodili u sužanjstvo sve stanovništvo, svakog čovjeka što se pred njima nije uspio skloniti ili obraniti, ne obazirući se nimalo na dob ili spol uhićenikâ. Od petnaestero spomenutih sužnjeva bilo je desetero žena i djece, a samo petorica odraslih muškaraca. U tri se ugovora spominju zasužnjene majke s djecom, a u jednom se čak kaže da je otkupljena djevojčica od tri godine, podrijetlom iz Hrvatske.[16]

Ako, dakle, s pravom zaključujemo da je otkupljen samo manji, možda čak i neznatni dio turskih sužnjeva iz Hrvatske, bilo da je taj čin ostavio traga u notarijatu bilo da je obavljen u šutnji, bez pisanih vrela, nalazimo se pred pitanjem: što se zbivalo

[16] Dinić 1967, 153, 155, 160-163, 166, 172, 176; nekoliko podataka iz dubrovačkog arhiva o turskim sužnjevima, podrijetlom iz zadarskog i šibenskog područja, v. Hrabak 1986, 69-70.

s drugom, kvantitativno svakako mnogo većom skupinom sužnjeva? Po svemu sudeći, sužnji, za koje nije mogla biti plaćena otkupnina, prodavani su kao roblje. Sužnji iz Hrvatske postaju ropskom radnom snagom u kućanstvima i gospodarskim djelatnostima na području Osmanskog Carstva. Dio ih je, pak, u novom okružju prelazio na islam i na taj način stjecao osobnu slobodu.[17] Ni jedni ni drugi najvjerojatnije se više nikada nisu vratili u Hrvatsku. Oni su bivali samo dijelom skupnog pojma o njezinim ljudskim gubicima i o broju turskih sužnjeva. Može li se odrediti taj broj?

Koliko sužnjeva?

Svaki pokušaj kvantifikacije odvedenih u tursko sužanjstvo u drugoj polovici XV. i u XVI. stoljeću nužno je samo približan jer su i izvorni podaci o posljedicama i djelovanju turskih ratova na stanovništvo hrvatskih zemalja prostorno neravnomjerno raspoređeni i kvantitativno nepouzdani, katkad i protuslovni. Uglavnom se nalaze u suvremenim kronikama i službenim mletačkim spisima. Evo nekoliko primjera iz te građe.

Austrijski kroničar Jakov Unrest kaže u djelu *Austrijska kronika* (Chronicon Austriacum) da su Turci u lipnju 1474. god. u Slavoniji ubili i odveli u sužanjstvo 14 000 ljudi. Kroničarev podatak ne možemo, razumije se, provjeravati nijednom drugom vrstom vrela, ali je primjetno da Unrest rado spominje zaokružene i velike brojke o nestalima. Tako postupa i kad opisuje turske prodore u habsburške zemlje. Turci su, prema tom kroničaru, u 80-im godinama XV. stoljeća u samo jednoj provali u Štajersku odveli iz Savinjske doline 10 000 ljudi. Unrestove brojke valja uzimati s potrebnim oprezom. One su, očigledno, pretjerane jer kroničar velikim brojkama želi što jače istaknuti bitnu činjenicu: opustošenost Slavonije nakon nekoliko turskih provala 1474.[18] Da su kroničari velikim, približnim brojkama nestalih slobodno pojačavali teške dojmove o posljedicama turskih provala, pokazuje kroničar-glagoljaš Šimun Klimantović.

Opisujući turski prodor u zadarski kotar u lipnju 1499. Klimantović kaže da su Turci odveli u sužanjstvo 7000 ljudi. Upravo kao i Unrest, i Klimantović navodi velik, zaokruženi broj nestalih. Ali za razliku od kvantitativnih podataka austrijskog kroničara, Klimantovićev broj se može provjeriti službenim mletačkim izvještajem. Jer kad su se turske čete povukle, a prilike u zadarskom kopnenom zaleđu smirile, zadarski rektori su u srpnju 1499. god. sastavili popis nestalih osoba u selima gradskoga kotara i utvrdili, idući od sela do sela, da nedostaju 674 odrasla muškarca i 1314 žena i djece, dakle, ukupno 1988 stanovnika. Tu brojku možemo smatrati više-manje točnom, prije svega zbog njezine egzaktnosti, nezaokruženosti. I ta je brojka, naravno, veoma visoka. Broj od gotovo dvije tisuće nestalih svjedoči o strahotama turskih provala i o teškim demografskim gubicima na kopnenim okružjima dalmatinskih gradova, ali je ipak važno reći da je taj broj više od tri puta manji od broja što se spominje u kroničara Klimantovića.[19]

Kvantitativni podaci o demografskim gubicima u kroničarâ, dakle, nisu pouzdani. Nisu to katkad ni službeni podaci mletačkih knezova, što ih sadržavaju njihovi izvještaji vladi u Veneciji. I oni su znali upućivati pretjerano visoke podatke o nestalima, želeći, čini se, postići što jači dojam o tegobama na području njihove komune, a time, po svoj prilici, i obilniju pomoć mletačke vlade. Ipak, mletački su podaci uglavnom točniji od

[17] Handžić; Voje 1992, 324.

[18] Klaić 1899-1911, II/3, 94; Adamček 1980, 61; Voje 1992, 323-324.

[19] Kukuljević-Sakcinski 1857, 34; Sanudo V, 54; Traljić 1965, 205; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 181--182.

onih u pripovjednim vrelima. Unatoč tome, kvantitativna nepouzdanost nije razlogom odbacivanja podataka o ljudskim gubicima u kronikâ. U njima se zrcale tegobe čitavih područja koja su bivala zahvaćena turskim pustošenjem. Napokon, kroničar je bio pripovjedač, a ne službena osoba. On je velikim brojkama iskazivao svoja mentalna stanja i osjećaj užasa zbog kolektivne nesreće, pa na neku egzaktnost nije bio ni obvezan. Samo na taj način smijemo preuzimati građu o ljudskim gubicima što se nalazi u kronikama. Ona svjedoči o tegobama hrvatskoga stanovništva u teškom stoljeću između 1450. i 1550. god., ali, dakako, ne može biti bilo kakvom osnovicom za izračunavanje skupnih podataka o demografskim gubicima na području hrvatskoga kraljevstva. Stvarni broj nestalih u turskim ratovima zauvijek će ostati nepoznatim, dijelom i zato što za mnoge dijelove hrvatskih zemalja nisu sačuvani ni takvi, kvantitativno nepouzdani podaci kronikâ. Jedino što smijemo reći jest da je demografski gubitak bio velik i da je Hrvatska u drugoj polovici XV. i u XVI. stoljeću izgubila desetke tisuća ljudi, možda i nekoliko stotina tisuća. Dakako, u te, sasvim hipotetične, brojeve moramo uključiti i druge vrste gubitaka, a ne samo tursko sužanjstvo, na prvom mjestu bijeg ljudî s ognjišta i njihovo raseljavanje. Sve te promjene u demografskom ustrojstvu hrvatskog društva već se u 70-im godinama XV. stoljeća počinju iskazivati početnim znakom dijaspore, pojavom opustjelih selišta.

Bijeg i povratak

Napuštena selišta najprije se pojavljuju na kontinentalnom dijelu hrvatskih zemalja, na onim područjima Hrvatske i Slavonije koji su u 70-im godinama bili zahvaćeni turskim provalama. Dio seoskog stanovništva Turci su odveli u sužanjstvo, dio se spašavao bijegom, pa u tom razdoblju 25 - 50% selišta na slavonskim vlastelinstvima nije bilo nastanjeno. Na istočnoj obali Jadrana, u kopnenim kotarevima dalmatinskih gradova, opustjelost selâ pojavljuje se pedesetak godina kasnije, tek u prvoj polovici XVI. stoljeća.[20] Unatoč primjetnoj asinkronosti, demografska krivulja seoskih društava i na obalnom i na kontinentalnom području iskazuje zajedničku značajku: razdoblja napuštanja selišta izmjenjuju se s razdobljima ponovnog naseljavanja i pokušajima obnove seoskih društava. Mijene: bijeg sa selišta → povratak na selište, kronološki se uglavnom poklapaju s razdobljima pojačavanja i popuštanja turskog pritiska. Demografska krivulja agrarnih društava na pretežnom dijelu hrvatskih zemalja, od Slavonije do istočnog Jadrana, usporedna je s dinamikom turskih ratova i ovisna o njima. Uzajamnost tih dviju pojava najprije se potvrđuje u Slavoniji.

Kada su u 80-im godinama XV. stoljeća za neko vrijeme utihnule turske provale u Slavoniju, nastupilo je vrijeme obnove seoskih društava. Doduše, na selišta opustjela u 70-im godinama ne vraća se sve starije, na sve strane raspršeno, stanovništvo. Na njih dolaze i novi ljudi. Tako se, primjerice, na vlastelinstvu Velikoj u Križevačkoj županiji spominju u posljednjoj četvrtini XV. i na početku XVI. stoljeća, nakon 1476. god., sela s vrlo neobičnim imenima: *Zadar* (villa Zader), *Šibenik* (villa Sybenyk) i *Trogir* (villa Trogher); jedno od njih, dapače, naziva se selom *Mlečana* (villa Venecianorum wulgo Benetk).[21] Ta su imena mogla nastati samo naseljavanjem novih ljudi što su pred turskim provalama bježali iz kopnenih okružja dalmatinskih gradova prema, u tom času sigurnijem, sjeveru, očigledno ne želeći slijediti uobičajena, upravo u tom razdoblju opsegom

[20] Adamček 1980, 61; istočni Jadran, primjer Zadra: Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 229-242, 244-254.

[21] Adamček 1980, 67.

vrlo velika migracijska gibanja prema zapadnoj obali Jadrana. Imena selâ (Zadar, Šibenik, Trogir) točno označavaju gradska područja na istočnom Jadranu što su u posljednjoj četvrtini XV. i na početku XVI. stoljeća bila pogođena turskim nasrtajima. Turci su, na primjer, između 1470. i 1475. god. barem četiri puta, a po svoj prilici i više, provalili u zadarski kotar.[22] U zadarskim selima, prema poznatim izvorima, te provale tada još nisu izazvale onakvu pustoš kako će to biti u XVI. stoljeću, ali su one ipak nanosile udarce seoskim zajednicama. Odvođenje ljudi u tursko sužanjstvo moralo je ispuniti strahom stanovništvo zadarskog zaleđa. U istom su razdoblju jednako bili ugroženi i drugi istočnojadranski gradovi do Splita, pa se zbog toga dio njihova distriktualnog stanovništva i povlačio prema panonskom Međurječju.

U prvoj četvrtini XVI. stoljeća do slavonskih vlastelinstava dopirali su i došljaci iz srednjovjekovne Hrvatske. Na vlastelinstvu Greben bilo je godine 1522. 28% novih naseljenika ili *novaka* (novicii). Njihova imena svjedočila su o njihovu podrijetlu, jer je uz njih u vrelima bilo dodano: *Croatus sive Horwath* ili *Croata* ili samo *Horwath*. Potkraj drugog desetljeća XVI. stoljeća i na donjostubičkom vlastelinstvu spominju se *Hrvati novaci* (Croati novicii).[23] Oni su pred turskom opasnošću dobjegli u Slavoniju i na zagorska vlastelinstva iz ugroženih dijelova Hrvatske, južno od Gvozda.

Obnova selišta u Slavoniji u posljednjoj četvrtini XV. i u prvoj četvrtini XVI. stoljeća obuhvaća prvo razdoblje u procesu depopulacije. Obnavljanje seoskih društava vrši se u razdoblju privremena stišavanja turskih provala. Turski je pritisak tada bio usmjeren prema Hrvatskoj južno od Gvozda, nakon 1500. god. bivao je sve jačim i u kopnenom zaleđu dalmatinskih gradova, pa se zato seljačko stanovništvo u tom razdoblju i pomicalo iz ugroženih područja uz Jadran prema Slavoniji. Unutarnje migracije jug-sjever i ponovno naseljavanje opustjelih selišta u Slavoniji ocrtavaju, dakle, i prostorne promjene u glavnim smjerovima turskih provala. Ali kada su Turci nakon pada Osijeka 1526. god. započeli osvajanjem Slavonije, nastupilo je novo, konačno razdoblje depopulacije na onim dijelovima Međurječja što još nisu bili uklopljeni u opseg Turskog Carstva.

Na biskupskim vlastelinstvima Ivanić, Čazma, Dubrava, primjerice, na kojima je, kako je istaknuto, godine 1480. bilo oko 1300 selišta, proces depopulacije započeo je u 30-im godinama XVI. stoljeća. Biskup Šimun Erdödy isticao je godine 1540. da kmetovi zbog turskih provala "ostavljaju neobrađena polja" i napuštaju posjede. U sredini 40-ih godina XVI. stoljeća na biskupskim vlastelinstvima gotovo više nije bilo kmetova, a konačno propadanje vlastelinstva uvjetuje tursko zauzimanje Čazme 1552. godine. U sredini XVI. stoljeća na vlastelinstvima u blizini nove hrvatsko-turske granice podignut je sustav utvrda. To je bio početak krajiškog obrambenog sustava. Slavonska krajina se protezala od Virovitice prema Ivaniću i Savi. Nastala je na opustošenu području, pa njezino postojanje označava kraj srednjovjekovne povijesti agrarnih društava u zapadnom, pograničnom dijelu Slavonije.[24]

Gradska okružja na istočnom Jadranu

Na suprotnom dijelu hrvatskih zemalja, na istočnojadranskoj obali, proces depopulacije seoskih područja, kako je istaknuto, počinje i zaključuje se kasnije nego u Sla-

[22] Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 70-71.

[23] Adamček 1980, 67.

[24] Adamček 1979, 110-111; Adamček 1980, 239, 244; Moačanin.

voniji. Izravno je ovisan o mletačko-turskim ratovima XVI. stoljeća. Ratovi 1499 – 1502, 1537 – 1540. i 1570 – 1573, navlastito dva posljednja, oštre su odrednice demografskih procesa. Za tih ratova vrši se raseljavanje seoskog stanovništva (Zadar, Šibenik), mijenja prostorni raspored naseljâ (Trogir, Split), a nakon njihova smirivanja nastoje se ponovno naseliti opustjela područja (Zadar). Već i imena spomenutih gradova pokazuju da uzajamnost između turskih ratova i depopulacije pogađa u XVI. stoljeću samo niz gradova na obali od Zadra do Splita. To pokazuje da u razlaganju o procesu depopulacije valja razlikovati "kopnenu" od "otočne" Dalmacije. Otočne komune od Krka i Cresa do Korčule ostaju, uglavnom, izvan djelovanja turskih ratova, izuzevši prodor turskog brodovlja do Korčule i Hvara godine 1571. Tegobe seoskoga stanovništva bivaju, dakle, u sjeni gradskih bedema na obali. Na njih valja usredotočiti našu pozornost.

Kvantitativne podatke o broju stanovništva i demografskim mijenama u gradovima od Zadra do Splita sadržavaju službeni mletački izvještaji. Kolikogod dragocjeni, nisu bez nedostataka. Prvo, njihova je iscrpnost i sustavnost ovisila o važnosti grada u ustrojstvu mletačkog *Stato da Mar*, drugo, podaci o broju stanovništva pojavljuju se tek od druge četvrtine XVI. stoljeća, a redovitijima postaju tek od sredine tog stoljeća. Mletački podaci zato ostavljaju bez odgovora mnoga pitanja o demografskom razvoju na istočnom Jadranu, ali ipak ocrtavaju njegove opće smjernice. Najiscrpniji su podaci o stanovništvu Zadra, i to zato što je taj grad Veneciji na istočnom Jadranu bio najvažnijim. Po tome je Zadar najpogodniji za razmatranje o demografskim procesima u istočnojadranskim društvima.

Zadarski primjer

Najvažniji podatak zadarske demografske povijesti u XVI. stoljeću jest činjenica da zadarska komuna, što znači grad s kopnenim i otočnim okružjem, gubi između 1527. i 1582. više od 42% stanovništva. Prema popisu iz 1527. god., ona je imala 24 041 stanovnika, a 1582. god., nakon dva mletačko-turska rata, od kojih je Ciparski (1570 – – 1573) bio posljedicama najteži, na njezinu je području bilo samo 13 888 stanovnika, uključujući u tako smanjeni broj i zadarsku vojnu posadu.[25] Taj temeljni podatak valja dopuniti novim pitanjima: je li ta silazna demografska krivulja zadarske komune bila ravnomjerna? Je li se, dakle, zadarsko stanovništvo neprekidno smanjivalo ili je u tom razdoblju bilo i demografskog oporavljanja? I napokon, kako je izgledao demografski razvoj zdarske komune prije popisa iz 1527. godine?

Najteže je odgovoriti na posljednje pitanje jer u vrelima nema podataka o broju zadarskog stanovništva prije 1527. god., ali se mogu odrediti preduvjeti demografskog razvoja u prvoj četvrtini XVI. stoljeća. To razdoblje počinje Mletačko-turskim ratom 1499 – 1502. god. koji je Zadru nanio velike ljudske gubitke. Prema jednom zadarskom izvještaju iz početka 1501. god., komuna je u tom ratu izgubila oko deset tisuća stanovnika, što od turskih provala, što od kuge. Broj izgubljenih stanovnika svakako je pretjeran, ali je činjenica o velikim ljudskim gubicima ipak neprijeporna. Nakon nešto mirnija prva dva desetljeća XVI. stoljeća novo razdoblje turskih provala u zadarsko zaleđe počelo je 1520. godine. Kada su one u sredini 20-ih godina XVI. stoljeća utihnule, nastupilo je prvo razdoblje smirivanja u zadarsko-turskim odnosima koje je potrajalo do novog Mletačko-turskog rata 1537.[26] Prvi popis zadarskog stanovništva iz

[25] Commissiones I, 218-219; IV, 308.

[26] Sanudo VI, 210-211; Raukar 1982, 90-93; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 188-206.

1527. god. sastavlja se upravo na početku toga mirnijeg razdoblja u odnosima s Turskim Carstvom. Unatoč tome, ne može se točnije odrediti ni opseg demografskih gubitaka ni broj zadarskog stanovništva u prvoj četvrtini XVI. stoljeća, ali se smije pretpostaviti da popis iz 1527. god. odražava demografsko oporavljanje Zadra. Nesigurnost demografske prosudbe ublažava se tek u sredini XVI. stoljeća.

Izvan je dvojbe zaključak da Mletačko-turski rat 1537 – 1540. uzrokuje novu depopulaciju zadarske komune. Podaci o broju stanovništva iz početka 40-ih godina, na žalost, nisu sasvim pouzdani, ali se smije uzeti da je tada na komunalnom području bilo oko 14 – 15 tisuća ljudi. Nakon toga velikog smanjivanja broja stanovnika u novom razdoblju smirivanja u zadarsko-turskim odnosima, između dvaju mletačko-turskih ratova, u 50-im godinama XVI. stoljeća dešava se novo, drugo demografsko oporavljanje zadarske komune. To pokazuju zbirni brojevi iz mletačkih izvještaja. Godine 1554. komuna je imala 17 388 stanovnika, 1557. god. oko 20 500, 1559. 21 500, 1561. 22 390. Broj stanovnika je u 50-im godinama neprekidno rastao, pa se između 1554. i 1561. god. povećao za oko pet tisuća ljudi. Ali u 60-im godinama demografski se rast još jednom zaustavlja, a Ciparski rat uvjetuje naglu depopulaciju komune. Ona je 1578. god. imala svega 14 950 stanovnika, a 1582. 13 888 ljudi. U odnosu na broj iz 1561. (22 390), Zadar je do 1582. god. izgubio osam i pol tisuća ili 38% stanovnika, a u odnosu na popis iz 1527. god čak 42% stanovništva.[27]

Izloženi podaci omogućavaju odgovor na prije postavljena pitanja. Demografski razvoj zadarske komune u XVI. stoljeću nije imao oblik ravnomjerne silazne krivulje. Kao i na slavonskim vlastelinstvima u posljednjoj četvrtini XV. i prvoj četvrtini XVI. stoljeća, i na području zadarske komune primjetna su razdoblja demografskog oporavljanja. Ona ovise o smirivanju turskih provala u zadarski kotar. Na ovoj je točki našega razlaganja, pak, nužno taj skupni podatak o promjenama u broju zadarskog stanovništva još točnije odrediti pitanjem: koja je od tri prostorne cjeline komune uvjetovala demografsko gibanje između 1527. i 1582. god.? Je li se komunalno stanovništvo jednako smanjivalo unutar gradskog recinkta, na kopnenom dijelu zadarskog kotara i na njegovu otočju? Ili je između te tri prostorne cjeline bilo razlikâ?

Grad ili otočje?

Na ta pitanja nije teško pouzdano odgovoriti. Obratimo pozornost najprije gradskom i otočnom prostoru komune. Kako je izgledala njihova demografska krivulja u XVI. stoljeću prema podacima mletačkih izvještaja?

Tegobe turskih ratova pogađale su, dakako, i zadarsko gradsko stanovništvo. U sredini XVI. stoljeća smanjio se i broj stanovnika unutar gradskih bedema. U odnosu na godinu 1527. (8051), broj stanovnika je 1572. god., u jeku Ciparskog rata, bio 34% manji. U gradu je, naime, bilo samo 5287 ljudi. Nakon Ciparskog rata broj je zadarskog stanovništva porastao, pa je u gradu 1578. god., zajedno s vojskom, bilo 7600 ljudi. Na porast gradskog stanovništva svakako je utjecalo i povlačenje ljudi iz zadarskog kotara, koji je u Ciparskom ratu pretrpio velike prostorne gubitke, u sigurniji opseg gradskih zidina. Ali grad nije mogao zadržati tako velik broj stanovnika. Životni uvjeti u gradu što je bio stisnut novim turskim granicama, postali su spram predturskog razdoblja težima. Zato se gradsko stanovništvo postupno smanjivalo. Grad je 1582. god. imao

[27] Commissiones III, 57, 101, 128; IV, 225, 308.

6158 stanovnika, a 1598. oko 5200 stanovnika. To je bilo osjetno manje od broja stanovnika prije turskih ratova, primjerice u XV. stoljeću.[28]

Demografski razvoj na zadarskom otočju bio je povoljniji od gibanja stanovništva unutar gradskih bedema. I na njima je u XVI. stoljeću primjetno demografsko osciliranje. Evo podataka iz mletačkih izvještaja. Na zadarskim otocima je 1527. god. bilo 6859 stanovnika, 1553: 5293, 1559: 6400, 1564: 6173, 1578: 5750, 1582: 5711, 1586: 6284, 1598: 6235.[29] Stanovništvo na otocima najviše su pogađala novačenja za mletačke galije. To je bio jedan od glavnih uzroka smanjivanju broja stanovnika. Unatoč tome, demografska gibanja na zadarskom otočju pokazuju više postojanosti nego demografsko ustrojstvo gradskog središta komune. Demografsko osciliranje na otočju u XVI. stoljeću ipak nije dovelo do osjetnije depopulacije. Zato je broj stanovnika na zadarskim otocima 1598. god. bio samo oko 9% manji od onoga u godini 1527. Razumije se, ni ta postojanost nije prelazila razinu demografskog zastoja. Prirast stanovništva na otočju jedva je nadoknađivao demografske gubitke, što su više od svega drugoga bili izazvani pomorskim ratovima Mletačke Republike.[30]

Zadarski primjer upotpunjuje predodžbu o demografskim procesima na istočnom Jadranu u XVI. stoljeću. Podaci mletačkih izvještaja pokazuju da su postojala područja visoke i relativne demografske postojanosti. Velike otočne komune (Brač, Hvar, Korčula) ili, pak, otoci Dubrovačke Republike (Mljet, Lastovo), bili su demografski gotovo potpuno postojani, ali su i otočni dijelovi kopnenih komuna bili brojem stanovnika barem relativno postojani. Velike otočne komune nalazile su se u XVI. stoljeću izvan pojasa na kojemu turski ratovi uzrokuju jake demografske poremećaje. Nasuprot njima, zadarsko se ili šibensko otočje odupire depopulaciji zadržavajući se, barem, na razini blagog demografskog zastoja.

Nezaštićeno zaleđe

Demografske mijene na istočnojadranskom otočju i u gradskim središtima, ocrtane ovdje zadarskim primjerom, potvrđuju već izrečeni zaključak da su turski ratovi najteže pogađali otvorene, nezaštićene kotareve u zaleđu obalnih gradova. Evo podataka o gibanju broja stanovnika u zadarskom kotaru.

Prema popisu iz 1527. god., u zadarskom kotaru ili *terrafermi* bilo je 9109 ljudi. Prije Mletačko-turskog rata 1499 - 1502. taj je broj morao biti veći. Na to ne upućuje samo već spomenuti podaci o turskim sužnjevima u prvoj četvrtini XVI. stoljeća nego i činjenica da popis iz 1527. god. svjedoči o područjima nenastanjenih sela na zadarskom teritoriju. Za vrijeme rata 1499 - 1502. god. i zatim za turskih provala između 1520. i 1524. stanovništvo je bježalo iz nezaštićenih sela zadarskog kotara, ali se u njih vraća kada su oko 1525. god. turski prepadi utihnuli. Prema jednom mletačkom izvještaju, u zadarskom je kotaru 1525. bilo oko pet i pol tisuća ljudi. Do 1527. god. njihov je broj porastao na više od devet tisuća. Ipak, neki dijelovi zaleđa do popisa iz 1527. god. više nisu bili ponovno naseljeni. To su bila područja koja su se nakon pada Ostrovice pod tursku vlast 1523. god. našla na granici s Osmanskim Carstvom.[31]

---

28 isto, IV, 28-29 (1572); 225 (1578); 308 (1582); V, 232 (1598); usp. Benvenuti I, 308; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 238-240.

29 isto, I, 219 (1527); II, 198 (1553); III, 128 (1559), 152 (1564); IV, 225 (1578), 308 (1582), 369 (1586); V, 232 (1598).

30 Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 237-238.

31 Commissiones I, 171, 218-220; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 233-234; karta 3 (235).

Mletačko-turski rat 1537 - 1540. god. ponovno je raspršio stanovništvo zadarskog kotara. I nakon sklapanja mira na njemu je 1543. bilo samo 2800 ljudi. Demografsko oporavljanje zadarskog zaleđa u sredini XVI. stoljeća bilo je sporije nego u sredini 20-ih godina, ali se broj stanovništva ipak povećavao: 1554. god. je u selima zadarskog kotara bilo 5514 stanovnika, a 1566. god. 7292 stanovnika. Ciparski je rat konačno opustošio zadarski kotar. Na njegovu sasvim stiješnjenu prostoru 1578. god. živjelo je samo 1600 ljudi. U odnosu na godinu 1527, kopneno zaleđe zadarske komune izgubilo je više od 80% stanovništva. Do kraja XVI. stoljeća taj se broj lagano povećavao, pa je 1598. god. na zadarskom kopnenom području bilo 2972 stanovnika. To je bila samo jedna trećina od broja stanovnika što ga sadržava popis iz 1527. god., što znači da je zadarski kotar do kraja XVI. stoljeća izgubio oko dvije trećine stanovništva.[32] Na kakve zaključke, dakle, o demografskom razvoju Zadra u XVI. stoljeću upućuju izloženi podaci mletačkih izvještaja?

Usporedba podataka o broju stanovnika zadarske komune što ih sadržava popis iz 1527. god., s jedne, i podataka iz posljednja dva desetljeća XVI. stoljeća, s druge strane, pokazuje da je najveće ljudske gubitke pretrpjelo gradsko kopneno zaleđe. Njegov je negativni demografski faktor bio 77,84% (1582), odnosno 67,37% (1598). Unutar gradskog prostora negativni faktor je bio 23,51% (1582), odnosno 35,41% (1598). Najniži je bio negativni faktor na zadarskom otočju: 16,74% (1582) i svega 9,1% (1598).[32a]

Uzmak do obale

U drugim obalnim komunama, Šibeniku, Trogiru i Splitu, demografski je razvoj bio sličan zadarskom. I njihovi su kotarevi u XVI. stoljeću bili opustošeni, ali je bilo i nekih razlika prema zadarskom području. U odnosu na Zadar, druge obalne komune razlikovale su se i opsegom svojega distriktualnog područja i kronologijom depopulacije na njihovim kopnenim zaleđima. Golemi zadarski kotar prostorno se veoma steže tek nakon Ciparskog rata, a površinom je skromnije trogirsko zaleđe opustjelo već u prvoj četvrtini XVI. stoljeća. Šibenski je kotar u sredini XVI. stoljeća, dakle, u razdoblju u kojemu se zadarska *terraferma* demografski oporavlja, izgubio većinu sela. Prema *Itinerariju* G. B. Giustiniana iz 1553. god., u šibenskom je kotaru od 105 sela preostalo samo 45, a i od njih je bolje naseljeno samo 15 sela; zbog turske opasnosti nalaze se na samoj morskoj obali. Nakon Ciparskog rata, pak, šibenski je kotar bio toliko opustošen, a naselja ugrožena, da na njemu više uopće nije bilo stanovnika. Prema mletačkom izvjestitelju, svi su se povukli u gradski recinkt.[33]

Na prostoru između Trogira i Splita stanovništvo je iz potkozjačkih sela također uzmaknulo prema obali, ali se nije povuklo u komunalna gradska središta, nego je oko utvrđenih kaštela na obali stvorilo pojas novih naselja. Na obali trogirskog Podmorja kašteli sa seoskim naseljima podižu se između 1476. i 1512. god., u splitskom Dilatu između 1478. i 1529.[34] Ali i oko kaštelâ stanovništvo je bilo ugroženo od Turaka. Prema Giustinianu, 1553. god. u sedam je sela na splitskom području bilo 750 stanovnika, ali se nakon Ciparskog rata njihov broj smanjio. U splitskim kaštelima, na području Dilata, bilo je 1580. god. samo 395 stanovnika. Njihov se broj postupno povećavao tek na kraju

---

32 isto, II, 172 (1543); III, 57 (1554), 164-166 (1566); IV, 225 (1578); V, 232 (1598).

32a Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 230-231.

33 Commissiones II, 106; IV, 173.

34 Omašić 1978a, 176-187; Omašić 1986, 120-135.

XVI. stoljeća: 1583. god. bilo ih je 506, 1597. god. 815. Dio splitskog distriktualnog stanovništva nalazio se na otočnom dijelu komune, na otoku Šolti i splitskoj polovici Čiova. Na njima je 1580. god. bilo 719, 1583. 948, a 1597. god. 928 stanovnika.[35]

I splitsko je otočje obilježavala, kao i zadarsko, demografska postojanost, nasuprot kopnenom dijelu distrikta, stanovništvo kojega je, stisnuto oko kaštela na samoj morskoj obali, najteže podnosilo tegobe turskih ratova. Zato bi se moglo reći da je prostorni i demografski razvoj u XVI. stoljeću u svim obalnim komunama, unatoč lokalnim posebnostima i razlikama, bio više-manje jednakim. Od Zadra do Splita turskim su ratovima kopnena okružja veoma smanjena, a preostalo stanovništvo primorano na uzmak do sigurnije obale.

Krajolik graničnog pojasa

Niz seoskih naselja na jadranskoj obali, bilo da su se ona na njoj već ranije nalazila bilo da su do nje uzmaknula tek pred turskim naletima na razmeđu XV. i XVI. stoljeća, kao na potkozjačkom području splitske i trogirske komune, u razdoblju je turske ugroženosti dobio sasvim nove, ranije nepoznate obrambene značajke. Nova naselja na obali između Trogira i Splita promišljeno su se podizala. Okupljena oko utvrđenih kaštela, imala su četvrtast oblik, katkad i veoma pravilan. Vanjski zidovi tog četverokuta, zapravo seoskih kuća, činili su neku vrstu bedema koji je mogao zaustaviti lakše, pješačke napade Turaka. Tako utvrđenih naselja bilo je i na drugim dijelovima dalmatinske obale. Turanj i Sukošan u zadarskom, Vodice u šibenskom, Marina i Seget u

UTVRĐENO SELO NA OBALI: SEGET POKRAJ TROGIRA

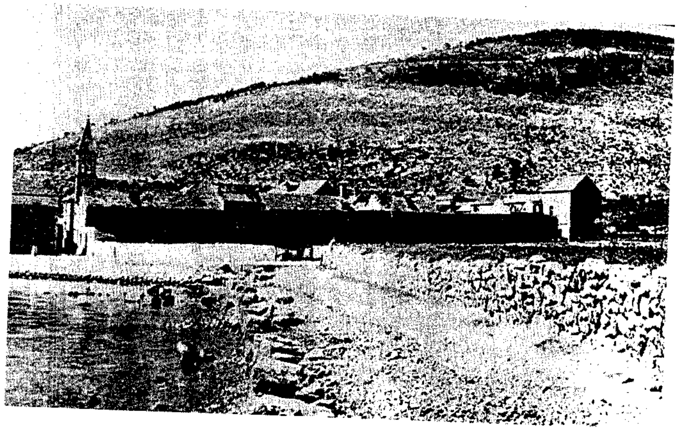

Od posljednje četvrtine XV. st. čitav se hrvatski prostor, izvrgnut pustošećim nasrtajima Turaka, utvrđuje, pa i seoska naselja na samoj jadranskoj obali. Obrambeni tloris sela najčešće je četvrtast, katkad na kutovima ojačan kulama, odnosno kućama u obliku kule. Poput Segeta koji je ovdje snimljen s istočne strane naselja tako su se u XVI. st. utvrđivala mnoga sela na ugroženom prostoru od Zadra do Splita.

[35] Commissiones II, 215 (1553); IV, 230 (1580); V, 218 (1597).

SAVRŠENSTVO FORTIFIKACIJE: SPLIT; MLETAČKI BASTIONI

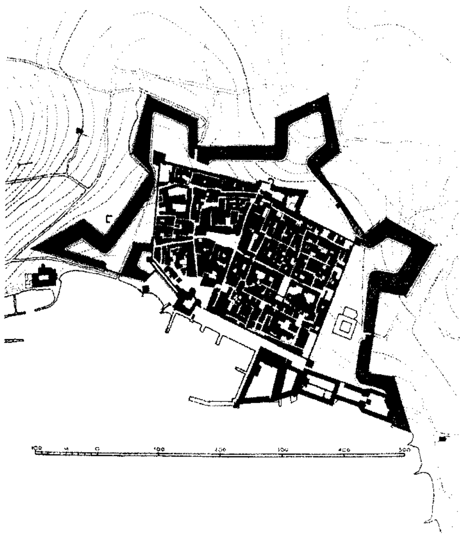

U XVI. st., u razdoblju mletačko-turskih ratova, splitski je obrambeni sustav bio veoma slab, jer su ga činili bedemi Dioklecijanove palače i kasnosrednjovjekovne, renesansne zidine oko novoga dijela grada. Tek u doba Kandijskog rata (1645-1669) Mleci su oko Splita podigli moćan sustav utvrda, u skladu sa suvremenom fortifikacijskom tehnikom, sastavljen od tri potpuna bastiona i dva polubaluarda. S istoka i jugoistoka obranu su grada podupirale dvije utvrde, Gripe i Bačvice.

UTVRDA NAD GRADOM: SENJSKI NEHAJ

Na najvišem dijelu brda Trbušnjak, jugoistočno od Senja, podigao je godine 1558. senjski kapetan Ivan Lenković utvrdu Nehaj. Četvrtaste osnovice, sa stranama dužine 23,5 m, masivnih zidova (3,3 m), ojačana kulama, oslonjenima na konzole na četiri kuta, utvrda je dominirala Senjom i senjskom lukom, štiteći grad od mletačke i turske opasnosti.

U osvit epohe turskih ratova (1449) crkvica u Poljudu pokraj Splita pripala je bosanskim franjevcima. Tada su podignuti crkva, samostan i klaustar jednostavnih i otmjenih oblika. Nešto kasnije, vjerojatno na prijelomu XV. i XVI. st., kada su se i oko Splita rasplamsale turske provale, uz klaustar je podignuta i kula da bi, u slučaju opasnosti, mogla biti utočištem redovnicima.

trogirskom distriktu, do danas su sačuvani primjeri utvrđenih sela izvan potkozjačkog područja. Na dodirnom području s Turcima posvuda su se podizale utvrde.

Svakako je najveća pozornost usmjeravana prema gradovima. Na dugom istočnojadranskom pojasu, od Kotora i Dubrovnika do Senja i Vinodola, u turskom razdoblju, od kraja XV. do XVII. stoljeća učvršćuju se gradovi, dopunjuje i širi njihov srednjovjekovni fortifikacijski sustav. Venecija u sredini XVI. stoljeća moćno utvrđuje Zadar, a u sredini XVII. stoljeća zaštićuje Split čvrstim bastionima što su grad prema kopnu, u obliku pravilne lepeze, opkolili sa svih strana. Prije od svih i jače od svih bedeme je u nesigurnom XV. stoljeću podignuo Dubrovnik, ali su se utvrdama i bedemima štitila i druga gradska naselja izvan mletačkog posjeda, na ugarsko-hrvatskom političkom području. Vinodol se već od razvijenog srednjeg vijeka sastojao od pojasa utvrdâ što su od Ledenica do Drivenika priječila prolaz nezvanima kroz tu plodnu dolinu. U turskom razdoblju kvarnersko područje je zaštićeno još moćnijim utvrdama. Iznad dobro utvrđena Senja podignuta je 1558. god. masivna utvrda, četvrtasta tlocrta, Nehaj. Pojas utvrdâ protezao se dalje čitavim kontinentalnim zaleđem, na prostoru na kojemu se u XVI. stoljeću razvila Vojna krajina.[36]

[36] Beritić; Novak G. 1961, 416-435; Glavičić 1974; Fisković C. 1977, 14; Omašić 1978a, 176-187; Raukar 1982, 97-98; Babić 1984, 124-164; Omašić 1986, 120-135; Kruhek 1984; Kruhek 1990.

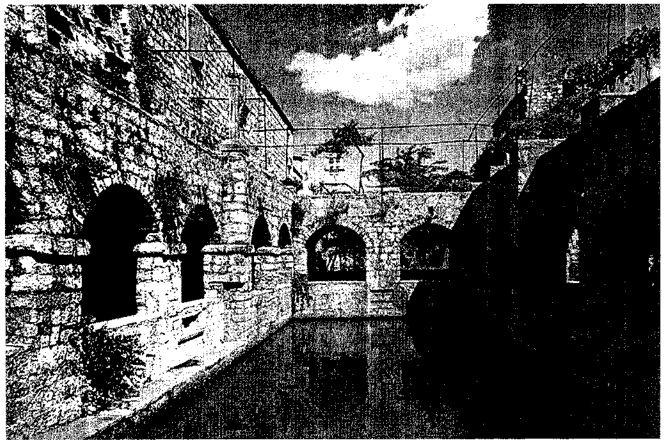

Hrvatski pjesnik Petar Hektorović (1487-1572) nekoliko je desetljeća u prvoj polovici i sredini XVI. st., napose nakon godine 1540, u uvali u Starom Gradu, u samom dnu Starogradskog zaljeva, podizao i oblikovao ljetnikovac, nazvavši ga Tvrdaljem. U teškim vremenima straha od Turaka koji su u tom razdoblju dva puta, 1539. i 1571, opustošili Stari Grad, Hektorović je Tvrdalju nužno dao i ladanjske i fortifikacijske značajke. Nad ribnjakom Tvrdalja uzdiže se čvrsta kula, sagrađena uz altanu s nazupčanim kruništem prije 1539, kao njegova dominantna vertikala.

KULA I CRKVA: UTVRĐENA CRKVA U VRBOSKOJ NA HVARU

Gotovo istodobno kada je građen Hektorovićev Tvrdalj, u istom ugođaju osmanlijske opasnosti, u obližnjoj je Vrboskoj oko godine 1580. podignuta crkva sv. Marije. Ne samo da je crkva s dviju strana ojačana revelinom i kulom, nego je i ona sáma sagrađena kao utvrda. Njezini su vanjski, visoki zidovi bez prozorâ, pretvoreni u tvrde ravne bedeme s kruništem na vrhu, pa je crkva u opasnosti mogla postati tvrđavom.

Tako se u XVI. stoljeću na čitavu hrvatskom prostoru, od izdužena pojasa uz istočni Jadran prema Pounju i Slavoniji, razvio sustav utvrda. Krajolik hrvatskih zemalja obrambenim je sustavom dobio sve značajke graničnog pojasa prema Osmanskom Carstvu. Održavanje života i zaštita "ostatka ostataka" pred turskom silom ovisili su, pokraj svega drugoga, i o čvrstoći fortifikacijâ. U XVI. stoljeću nužnost utvrđenosti postaje opća. U toj epohi svakodnevne opasnosti i smirenost samostanskih klaustara nadvisuju tvrde kule s kruništima, kao u splitskom Poljudu. I plemićki ljetnikovci dobivaju izgled utvrde, ne samo na potkozjačkom Podmorju i Dilatu, nego i na susjednim otocima. U središtu Tvrdalja što ga je Petar Hektorović podizao u Starom Gradu na otoku Hvaru u prvoj polovici i sredini XVI. stoljeća, nalazi se, iznad ribnjaka i vrta ljetnikovca, čvrsta, masivna obrambena kula. Dapače, i neke otočne crkve iz druge polovice XVI. stoljeća, kao u Vrboskoj na Hvaru, imaju oblik tvrđave.[37] Renesansna ljepota, duhovnost i pjesništvo prožimaju se s obranom opstanka u jedinstven pojam hrvatskog *Cinquecenta*.

Lako je, dakle, zaključiti da je utvrđenost bila temeljnim, vizualnim znakom hrvatskog prostora u XVI. stoljeću. Pojas utvrdâ i utvrđenih gradova dijelio je, poput golema, nepravilno savinuta luka, što se protezao od Slavonske krajine u Međurječju, do zaštićena prostora Dubrovačke Republike i mletačkog Kotara, "ostatke ostataka" hrvatskoga kraljevstva od područja na kojemu je nastalo Osmansko Carstvo. Živjeti u XVI. stoljeću na preostalim, politički rascijepljenim, iverima kraljevstva nije značilo drugo nego izdržati osmanlijski pritisak na tom dugom graničnom pojasu.

Prostor razgradnje

Onaj, pak, dio hrvatskoga kraljevstva što se u XVI. stoljeću nalazio istočno od hrvatsko-turskog limesa i koji je turskim osvajanjima bio uklopljen u opseg Osmanskog Carstva bijaše prostorom temeljitih društvenih promjena. Ciklički niz zbivanja, o kojima je maločas bilo govora: pustošenje→sužanjstvo→depopulacija→tursko osvajanje, bio je osnovicom ključnoj pojavi – razgradnji i propadanju društvenih zajednica. Iščezavanje srednjovjekovnog društvenog ustrojstva bilo je najjače na središnjem, geopolitički odlučnom kontinentalnom području, približno između rijeke Save i Velebita, te južno od Velebita prema kopnenim okružjima dalmatinskih gradova. U tijeku XVI. stoljeća, između dviju važnih bitaka Hrvatâ s Turcima, na Krbavskom polju 1493. god. i kod Siska 1593. god., istočna granica hrvatskoga kraljevstva postupno se pod turskim pritiskom pomiče prema zapadu, najprije od Povrbasja i Jajačke banovine prema Pounju i zatim od Pounja prema donjem Pokuplju. Na središnjem, pretežno brdskom prostoru, gdje se hrvatsko-turska granica postupno pomicala i gdje je pritisak Osmanlija bio najjači, društvene su promjene bile najtemeljitije.

Raspadanje srednjovjekovnog društvenog ustrojstva na tom se prostoru nije očitovalo samo u razbijanju vlastelinstava i raseljavanju seoskog stanovništva nego i u iščezavanju drugih vrsta društvenih zajednica koje su se teže stvarale, pa su se zbog toga i teže mogle obnavljati od zemljišnih vlastelinstava. To su bile, prije svega, različite vrste gradskih naselja i široka mreža plemićkih općina.

Krizne pojave u razvoju plemićkih općina, valja to istaknuti, primjetne su i prije epohe turskih ratova. Bilo bi, dakle, netočno kad bismo propadanje plemićkih općina na prostoru od Hrvatske južno od Velebita, preko Like do Pounja, tumačili samo turskim pustošenjima i osvajanjima. Na području uz istočni Jadran, između Zrmanje i

[37] Karaman 1933, 115; Fisković C. 1970; Raukar 1982, 98; Gamulin; Sekulić-Gvozdanović.

Krke, na plemićke općine zarana počinje razorno djelovati gradsko društvo. U zadarskom zaleđu gospodarska moć grada već u XV. stoljeću razara zemljišni posjed hrvatskih plemena i slabi društveno ustrojstvo plemićkih općina. Karinjani, Mogorovići, Tvrtkovići i drugi pripadnici hrvatskih plemena prodaju svoja zemljišta ekonomski ojačanim zadarskim građanima.[38] Na nekim drugim područjima, primjerice u Pounju, plemićke su se općine nalazile i pod pritiskom vlasteoskih obitelji koje su ih nastojale uključiti u svoja vlastelinstva i podvrgnuti kmetskim obvezama.[39]

Skup društvenih poremećaja unutar plemićkih općina u predturskom razdoblju ipak je po svojim posljedicama bio zanemariv spram djelovanja turskih ratova. Tegobe hrvatskih plemića na čitavu prostoru od Pounja do zadarskog zaleđa od kraja XV. stoljeća sve češće se spominju u vrelima. Plemićki stol Humske županije u Ripču, na rijeci Uni povrh Bihaća, oslobađa godine 1493. plemića Jakova Vitulovića od svih obveza na rok od dvadeset godina jer su ga, izjavio je pred sucima, "Turci sagnali s većega dila moje plemenštine", a on sam je "ostaril i omlohavil".[40] Nakon Krbavske bitke hrvatski su plemići prodavali svoje plemenštine da bi mogli otkupiti članove svojih obitelji iz turskog sužanjstva. Hrvatski plemić Grgur Vušević prodaje godine 1494. zemljište u zadarskom zaleđu za 120 dukata da bi mogao osloboditi iz turskog sužanjstva brata Bartola; i Toma Mogorović, plemić iz Like, zbog istog razloga prodaje svoj posjed u zadarskom kotaru 1495. itd.[41] Kako je nakon 1500. god. turski pritisak rastao, tako je i položaj plemićkih općina bivao sve težim. Umjesto sužanjstva pojedinaca, ugroženost je zaprijetila čitavim zajednicama. Tursko osvajanje velikih dijelova kraljevstva u 20-im godinama XVI. stoljeća, južno i sjeverno od Velebita, zauvijek razara ustrojstvo plemićkih općina. U Pounju su se one samo nešto dulje odupirale Osmanlijama. Kada je do kraja XVI. stoljeća granica Osmanskog Carstva prešla Unu i prodrla prema Pokuplju, na čitavom je središnjem dijelu hrvatskog prostora bilo razoreno predtursko, srednjovjekovno društveno ustrojstvo. Na njemu je u ozračju islamske civilizacije stvoreno novo, osmansko društvo.[42]

Seobeni valovi

Ciklički niz poremećajâ, što ga na ovoj razini razlaganja možemo ovako dopuniti: turski ratovi→sužanjstvo→depopulacija→raspadanje društvenih zajednica, jesu uzročno povezane sastavnice temeljne društvene pojave na izmaku hrvatskoga srednjovjekovlja – raseljavanja stanovništva s ugroženih područja. Pomaci ljudî obilježavaju, razumije se, sav hrvatski, kao i sav europsko-mediteranski prostor već od ranog srednjeg vijeka, ali se ta gibanja ljudi jedva mogu uspoređivati s kasnosrednjovjekovnim migracijama. U narodnosnoj i demografskoj povijesti hrvatskoga srednjovjekovlja to su bile dvije, i značajkama i opsegom, bitno različite pojave.

Migracije kasnog srednjeg vijeka, s ishodištem na hrvatskom prostoru, razlikovale su se od gibanja ljudi u prethodnim razdobljima prije svega svojim smjerovima. I u ranom, a osobito u razvijenom srednjem vijeku stanovništvo se pomicalo na čitavom hrvatskom prostoru, ali su ipak izrazito prevladavala gibanja iz kontinentalnog zaleđa prema istočnoj obali Jadrana. U kasnom srednjem vijeku, pak, između 1450. i 1550.

[38] Raukar 1977a, 146-147.

[39] Lopašić 1943, 21-24, 178-179; Klaić 1928.

[40] Hrvatski spomenici, 367; Lopašić 1943, 211-213.

[41] PAZ, SZN, Antonius Barba, B.I, F.I, 4.I.1494, 5.VI.1495; Raukar 1977a, 147.

[42] Lopašić 1943, passim; Antoljak 1962.

god., jadranskom smjeru migracija dodaju se novi putovi i nova ljudska odredišta. Migracijski se tokovi usmjeravaju na sve strane, prema sjeveru, zapadu i jugu, zapravo posvuda suprotno od smjera kojim su Osmanlije napadale granice hrvatskoga kraljevstva. Još je veća razlika bila u poticajima migracijâ. Gibanja ljudi u ranom i razvijenom srednjem vijeku bijahu plodom traganja za pogodnijim gospodarskim i društvenim boravištima, sasvim u skladu s općim migracijskim zakonitostima u čitavom europsko-mediteranskom srednjovjekovlju. Nasuprot tome, migracije u kasnom srednjem vijeku na hrvatskom prostoru prije svega su bile posljedicom egzistencijske ugroženosti. Različiti uzroci migracija uvjetuju, dalje, i njihove kvantitativne suprotnosti. Ako su migracije sve do XIV. stoljeća uglavnom bile pojedinačne, jer su se prema pogodnijim odredištima usmjeravali pojedinci ili obitelji, migracije su XV. i XVI. stoljeća zahvaćale čitava područja, najviše ona ugrožena turskim ratovima. Seobeni valovi između 1450. i 1550. god. odvode s područja hrvatskoga kraljevstva golemi broj ljudî, prije svega sa središnjeg prostora između Save i Velebita. Iza sebe ostavljaju opustošen, raseljen prostor što se u XVI. stoljeću u etapama uključuje u opseg Osmanskog Carstva.[43] Evo nekoliko primjera koji ocrtavaju brojnost sjevernog i zapadnog smjera migracijâ.

Sjevernim seobenim smjerom hrvatsko stanovništvo bježi s ugroženih područja i, prelazeći Dravu i Muru, dopire do zapadne Ugarske, Donje Austrije, Moravske i Slovačke. Na početku 1537. god. kralj Ferdinand je dopustio organiziranje posebne skele na Muri da bi se njome "jadni bjegunci" (miseri fugientes) iz Slavonije, zajedno sa stokom i najnužnijim stvarima, mogli prebaciti u sigurnije krajeve zapadne Ugarske.[44] Strah od Turaka, ali i oskudica i glad, pokrenuli su u XVI. stoljeću golemi broj Hrvata prema novim područjima u srednjoj Europi. Na tom su prostoru Hrvati, što ih danas obuhvaćamo zajedničkim imenom Gradišćanski Hrvati, naselili gotovo 300 sela.[45]

Istodobno, hrvatski seobeni valovi gibali su se i prema zapadu, tj. prema Istri i slovenskim pokrajinama, Kranjskoj, Koruškoj i Štajerskoj. Koliko je i taj zapadni seobeni smjer u prvoj polovici XVI. stoljeća bio jak, pokazuje predstavka hrvatskog sabora kralju Ferdinandu iz godine 1533. Sabor upozorava da koruško plemstvo u tolikoj mjeri privlači obećanjima hrvatsko stanovništvo, napose kmetove, da će ta, i inače opustošena zemlja (desolata terra), tj. Hrvatska, postati nenastanjena (deserta).[46]

Jadranske migracije

I napokon, velike skupine Hrvata spuštale su se iz središnjih dijelova hrvatskoga kraljevstva prema istočnojadranskoj obali. Bjegunci su se time uključivali u tradicionalne smjerove ljudskih veza koje su u tijeku stoljećâ srednjega vijeka neprekidno spajale kontinentalno, agrarno zaleđe i jadranska gradska središta, ali su se između 1450. i 1550. god. ta gibanja pretvorila u naglu bujicu što je do prvih desetljeća XVI. stoljeća nezaustavljivo tekla, zapravo, do časa kada su presahnuli njezini ljudski, kontinentalni

[43] Gestrin 1977; Raukar 1982, 101; Italia felix; Valentić 1990.

[44] Klaić 1922, 21.

[45] Valentić 1990, 52-55; Pavličević; Kučerová.

[46] Hrvatski staleži (universitas nobilium regnicolarum regni Croacie) obraćaju se 1533. kralju Ferdinandu i ističu: "Tandem serenissime domine, domini et nobiles Korynthye cum multarum libertatum promissionibus et aliis viis, quibus possunt, totum fere populum ex illa alioquin desolata terra concitarunt et nostros iobagiones ad se recipiunt; a quo si non desisterent, statim ipsa pars regni deserta manebit" (Acta comitialia I, 310). Dvije godine kasnije sabor u Topuskom 9. rujna 1535. god. ističe da "nostri iobagiones sine numero in regna maiestatis vestre transferuntur et abducuntur" (isto, 341).

izvori. Naravno, ni jadranski smjer migracija, kao ni onaj prema sjeveru i zapadu, ne možemo poduprijeti kvantitativno posve pouzdanim, određenim podacima, ali su njegove opće značajke ipak poznate. Između 1450. i 1550. god. južni i sjeverni migracijski smjer bili su najopsežnijim i najvažnijim putevima kojima je stanovništvo ugroženih područja napuštalo Hrvatsku. Razlika je bila samo u periodizaciji njihova djelovanja. Razdoblja najvećeg intenziteta južnog i sjevernog smjera nisu se poklapala. Dapače, ta su se dva migracijska gibanja jedan na drugoga kronološki nastavljala.

Hrvatsko stanovništvo je bježalo prema sjeveru u XVI. stoljeću, uglavnom pošto su na početku njegove druge četvrtine Turci zaprijetili Međurječju i počeli osvajati područje između Save i Velebita. Prema jadranskom području, pak, migracije su bile najjače prije toga razdoblja. Migracije od istočne prema zapadnoj obali Jadrana pokazuju izrazit kvantitativni rast već u početnoj etapi turskog pritiska, u razdoblju provalâ, prije turskog osvajanja Hrvatske sjeverno i južno od Velebita, u drugoj polovici XV. i na početku XVI. stoljeća. Migracije iz Dalmacije prema talijanskoj obali Jadrana (Marke) bilježe u drugoj polovici XV. stoljeća, u usporedbi s njegovom prvom polovicom, prema procjenama novijih istraživanja, golem rast od oko 300%. U prvoj polovici XVI. stoljeća migracije prema zapadnoj obali Jadrana nešto su oslabile, ali su u odnosu na prvu polovicu XV. stoljeća još uvijek bile dvostruko veće.[47]

Gibanja ljudi iz Hrvatske južno od Velebita još su na početku 20-ih godina XVI. stoljeća bila usmjerena prema Italiji. Ivan Karlović se 1521. god. žalio mletačkoj vladi da njegovi podanici na dalmatinskim brodovima bježe prema Apuliji, pa je vlada naredila knezovima u dalmatinskim gradovima da prijevoz dopuste samo onima koji imaju pismeno dopuštenje krbavskoga kneza.[48] Kada su, pak, Turci u 20-im godinama XVI. stoljeća osvojili velike dijelove hrvatskoga kraljevstva, od Jajca i Povrbasja, preko Like i Krbave do tvrdih gradova južno od Velebita, migracije iz tog središnjeg dijela hrvatskoga prostora postupno su se gasile. Do toga je vremena u jadranskim migracijama uvelike sudjelovalo stanovništvo iz srednjovjekovne Hrvatske. Od druge četvrtine XVI. stoljeća prema zapadnoj obali Jadrana uglavnom su se usmjeravali seobeni valovi sa samog istočnojadranskog pojasa, odnosno iz gradova i njihovih okružja pod mletačkom vlašću.

Koliko je na razmeđu XV. i XVI. stoljeća odlazak preko Jadrana bio gotovo jedinom mogućnošću opstanka za mnogobrojno stanovništvo iz hrvatskog zaleđa, pa po tome i važnom značajkom u razvoju hrvatskoga društva, pokazuje i skupina ugovora iz sredine 90-ih godina XV. stoljeća o malodobnoj posluzi iz splitskog notarijata. Takvi ugovori, valja reći, u XV. stoljeću nisu bili sasvim neuobičajeni, a bilo ih je i u drugim dalmatinskim gradovima, ali su se od spomenute skupine splitskih ugovora, na koje se ovdje želi upozoriti, razlikovali po tome što je malodobna posluga dolazila iz agrarnog zaleđa u istočnojadranska gradska središta i u njima ostajala.[49] Nasuprot tome, prema splitskim ugovorima iz 1493. i 1494. god., dakle u godini Krbavske bitke i neposredno nakon nje, malodobna posluga je odlazila u južnotalijanske gradove Vieste, Manfredoniju i Trani, na poluotoku Gargano i u Apuliji. U proljeće 1494. god., na primjer, sklopljena su četiri ugovora o posluzi, za četiri djevojčice, jednu u dobi od 6, tri od 7 godina. Dvije su bile podrijetlom iz splitskog distrikta, dvije iz bližeg zaleđa (Klis, Cetina), a u južnotalijanskim gradovima Traniju i Manfredoniji trebale su biti sluškinjama

[47] Gestrin 1972a; Šunjić 1974-75; Gestrin 1977; Anselmi 1978; Gestrin 1978b; Spremić 1980; usp. Italia felix.

[48] Sanudo VIII, 130; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 241.

[49] Raukar 1977a, 231.

do udaje, kada se poslodavac obvezao da će im dati miraz.[50] Činjenica da roditelji šalju malodobne djevojčice u daleki Trani ili Manfredoniju sáma po sebi je svjedočanstvo o egzistencijalnim tegobama ljudi na istočnom Jadranu u epohi u kojoj se tek razgaraju turski ratovi. Zbog toga skupina splitskih ugovora s kraja XV. stoljeća upućuje i na neke nedovoljno osvijetljene aspekte jadranskih migracija.

Otići preko Jadrana?

Glavnina podataka o jadranskim migracijama u sačuvanim vrelima, dosljedno tome i u prosudbama historiografije, naime, ocrtava njihove opće, površinske pojavnosti, dakle, njihove smjerove, odredišta i čestoću. Ali kolikogod su ti podaci dragocjeni, pa i odlučni, smijemo li zanemariti i neke druge aspekte migracija? Bijahu li one ljudski tako jednostavnima kako se to prema više-manje suhoparnim podacima može činiti? Omogućuju li vrela prodor ispod površinske pojavnosti ljudskih gibanja? Prema njihovu osjećajnom svijetu? Smijemo li se upitati što je to između 1450. i 1550. god. zapravo značilo otići preko Jadrana?

Razumije se, građa o društvenom i gospodarskom položaju slavenskih došljaka na talijanskoj obali Jadrana, koju je proučavao Ferdo Gestrin, u izravnoj je vezi sa spomenutim pitanjima. Najveći se broj došljaka prilagođavao novom zavičaju, osnivao nova boravišta i u njima stvarao institucionalna uporišta okupljanja, prije svega brojne *bratovštine Slavena*. U XV. i XVI. stoljeću one su bile rasute duž zapadne jadranske obale, od Venecije, gdje došljaci 1451. utemeljuju svoju bratovštinu pod imenom *Scuola di San Giorgio degli Schiavoni*, do Apulije. Građa notarskih arhiva na zapadnoj obali Jadrana osvjetljava, nadalje, podrijetlo došljaka, njihovu stručnost i poslove kojima su se u novoj sredini bavili.[51] Sve to izvanredno je važno, pa ipak je naša predodžba o jadranskim migracijama donekle okrnjena jer vrela jedva što govore o sámim ljudima, primjerice, o suprotnosti "starog" i "novog" zavičaja u njihovoj svijesti, odnosno najkraće, o njihovu svakodnevnom životu. Što je, na primjer, bilo s djevojčicama u maločas spomenutim ugovorima koje u proljeće 1494. god. napuštaju Split i odlaze preko Jadrana u novu *domovinu*? Jesu li tamo ostale samo do udaje ili, najvjerojatnije, zauvijek? Što o svemu tome uopće znamo?

Prema nekim bi se vijestima smjelo zaključiti barem to da prilagodba novom kraju svima nije bila lagana. Takve su vijesti katkad dopirale natrag preko Jadrana, do mletačkih knezova u dalmatinskim gradovima, pa su na toj činjenici i temeljili svoja očekivanja da bi se dio odbjegloga stanovništva mogao vratiti iz Italije. Zadarski kapetan Zuan Moro, na primjer, ističe 1525. god. da se zadarski bjegunci u Italiji ne mogu prilagoditi ni jeziku, ni običajima.[52] Koliko je bila brojna ta skupina neprilagodljivih ne možemo, razumije se, znati, ali se čini utemeljenom pretpostavka da se samo mali broj bjegunaca vraćao na svoja prvobitna ognjišta, u XVI. stoljeću najčešće opustošena u turskim ratovima. Stari je zavičaj najčešće, kako su to, vidjeli smo, pokazale oporuke *Schiavona* u Veneciji, bivao samo uspomenom. Koliko je, pak, ta osjećajna veza trajala, koliko se ona mogla održavati u naraštajima nekadašnjih bjegunaca, također je, barem u ovom času, izvan dometa naše spoznaje, ali je ona svakako postupno blijedila i u većine slavenskoga/hrvatskoga stanovništva napokon iščezavala.

[50] PAZ, SA, sv.40, 498, 508, 521, 523.

[51] Gestrin 1972a; Gestrin 1977; Sensi 1978; Čoralić 1994c.

[52] Commissione I, 172.

Ostala je živom, sve do danas, samo na onim područjima na Apeninskom poluotoku gdje su se, prvo, stvorile kompaktne hrvatske zajednice, u zasebnim naseljima, i drugo, gdje su te zajednice zbog geomorfoloških značajki skromno komunicirale s okolnim talijanskim etnokulturnim okružjem. Takvima su, na primjer, bila tri hrvatska naselja u brdovitu području regije Molise-Abruzzi: Živa Voda-Kruč (Acquaviva Colle Croce), Sfilić (San Felice Slavo) i Mundimitar (Montemitro). Ti Molizanski Hrvati, dobjegli u Molise s istočnojadranske obale negdje u sredini 20-ih godina XVI. stoljeća, nisu samo sačuvali jedan rudimentaran, dijalektalan oblik hrvatskog jezika, kakvim su u času prijelaza preko Jadrana govorili, nego i uspomenu na bana Ivana Karlovića. Njegova protuturska uloga u starom zavičaju, u Hrvatskoj južno od Velebita, u prvoj četvrtini XVI. stoljeća tako je jako obilježila njihovu svijest da se sačuvala u pjesmama i u usmenoj predaji Hrvatâ u novom zavičaju, na moliškim brdima.[53]

Neravnomjernost depopulacije

Sve krizne pojave u hrvatskom društvu između 1450. i 1550, o kojima je dosad bilo riječi, ljudski gubici u doba turskih ratova, raspadanje društvenih zajednica i migracije stanovništva mogu se na ovoj razini našega razlaganja sažeti u ključni pojam depopulacije hrvatskih zemalja. Proces depopulacije, kako je već više puta istaknuto, ne možemo potkrijepiti točnim kvantitativnim omjerima, pogotovo ne na cjelini hrvatskoga prostora, ali i ono što znamo o demografskim mijenama, pouzdano upućuje na, doduše općeniti ali nedvojbeni zaključak da su demografski gubici hrvatskih zemalja u tom stoljeću turskih ratova bili veoma visoki. To je pokazalo i proučavanje migracija.

Prema procjeni F. Gestrina, u drugoj polovici XV. stoljeća slavenski su došljaci u nekim gradovima na talijanskoj obali Jadrana, u pokrajini Marke, činili i do 15% ukupnoga stanovništva.[54] Tako visoki udio došljačkoga stanovništva u našoj je prosudbi o kasnosrednjovjekovnim demografskim procesima u Hrvatskoj još važniji zbog toga što su unutar novih ljudi, koje vrela često bilježe zajedničkim, neodređenim slavenskim imenom, nužno prevladavali došljaci iz hrvatskih zemalja. Svako kvantificiranje migracijâ prema zapadnoj obali Jadrana, bez obzira na približnost, upućuje i na opseg depopulacije hrvatskih zemalja. Isto vrijedi i za seobene valove prema sjeveru i podatak da su Hrvati u XVI. stoljeću na prostoru od Slovačke, do Donje Austrije i zapadne Ugarske, kako je rečeno, naselili oko 300 sela.[55] Nakon migracijâ u svim smjerovima znatni su dijelovi hrvatskoga kraljevstva i njegove stoljetne društvene zajednice opustjeli. Mogu li se područja opustjelosti točnije odrediti? Utvrditi prostori s jačom ili slabijom depopulacijom? Je li i proces depopulacije bio jednako prostorno neravnomjeran kao i pojam društvenog zastoja, kojemu iščezavanje ljudi bijaše osnovicom?

Da bismo mogli odgovoriti na ta pitanja, valja još jednom upozoriti na činjenicu da je depopulacija hrvatskih zemalja između 1450. i 1550. god. prije svega bila posljedicom turskog pritiska. Na onim dijelovima hrvatskoga kraljevstva gdje su turske provale bile najjače, i depopulacija je bila najjače izražena. Takvim je bio središnji prostor kraljevstva, približno između Save, Povrbasja, donjeg Pounja i Velebita, zatim južno od Velebita, prema okružjima dalmatinskih gradova. Na tom se području raspada i sred-

[53] Rešetar 1911; Fajdetić.

[54] Gestrin 1977, 401.

[55] Valentić 1970; Valentić 1990; Pavličević; Kučerová.

njovjekovno društveno ustrojstvo. Iščezavanje društvenih zajednica i raseljavanje ljudi znakovi su visoke razine depopulacije na središnjim dijelovima hrvatskoga kraljevstva.

Nasuprot središnjem, kontinentalnom području, na obalnom pojasu opustjelost je u cjelini bila blažom, ali ne valja zanemariti činjenicu izrazitih demografskih posebnosti u istočnojadranskim društvima. Već su istaknute razlike u demografskom razvoju između komunalnih područja na samoj jadranskoj obali i onih na otocima. Upozoreno je i na izrazite demografske razlike između kopnenih i otočnih dijelova gradskog područja u komunama na obali, što je potkrijepljeno zadarskim primjerom. Prostor mletačke Dalmacije iskazuje, dakle, unutar sebe veoma različite demografske ritmove i više razinâ depopulacije, od dijelova na kojima depopulacije uopće nije bilo do kopnenih kotareva s visokom razinom opustjelosti. Predodžbu o neravnomjernosti depopulacije na istočnoj obali Jadrana u XV. i XVI. stoljeću još jasnije osvjetljava usporedba dvaju mikroregionalnih područja, Dubrovnika i Istre.

U razdoblju najvećeg društvenog uspona u XV. i XVI. stoljeću Dubrovačka je Republika bila područjem demografske postojanosti. Valja, doduše, reći da se između 1450. i 1600. god. broj stanovništva u sámom Dubrovniku, u Gradu i njegovim predgrađima, smanjio od oko 9500 na oko 7500; samo je u prvoj polovici XVI. stoljeća broj stanovnika Dubrovnika opao od 9000 na 8000.[56] Na području Dubrovačke Republike u cjelini u tom razdoblju znakova depopulacije nije bilo.

Demografski procesi u Istri bili su temeljito suprotni. U razvoju agrarnih društava na istarskom poluotoku već se u XV. stoljeću pojavljuju jaki poremećaji. Gradovi na zapadnoj obali Istre uspijevali su do početka XVI. stoljeća održati dostignutu razinu društvenog razvoja, ali od trećeg desetljeća tog stoljeća krizne pojave, prije svega opustjelost, smanjivanje broja stanovništva, i u njima bivaju primjetnima. Na području mletačke Istre Venecija je već od kraja XV. stoljeća nastojala popuniti sve veće demografske praznine doseljavanjem novoga stanovništva, najviše s hrvatskog područja. Migracije prema Istri zaustavljaju se u prvoj četvrtini XVI. stoljeća, u doba ratova što ih Cambraiska liga vodi s Venecijom, a zatim ponovno jačaju. Zbog toga broj stanovnika na mletačkom dijelu Istre u XVI. stoljeću raste. Na njemu je 1554. god. bilo nešto manje od 53 000 stanovnika, a 1580. god. već ih je bilo 70 000. Ali potkraj XVI. stoljeća demografski rast se prekida, pa na početku XVII. stoljeća u mletačkoj Istri živi svega oko 46 000 ljudi, manje nego polovicu stoljeća ranije.[57]

Ako bismo istočnojadranskom pojasu, na kojemu se suprotstavljaju područja demografske postojanosti (Dubrovnik ili otočne komune mletačke Dalmacije) s područjima demografske nesigurnosti (Istra ili kopneni kotarevi gradova pod mletačkom vlašću), željeli dodati i kontinentalni dio hrvatskoga kraljevstva, mogli bismo izraziti samo utemeljenu pretpostavku da na prostoru izvan obrambenoga krajiškog pojasa depopulacija u XVI. stoljeću nije bila primjetna. Takav se zaključak u prvom redu oslanja na proučavanja o agrarnom razvoju i o stupnju napučenosti vlastelinstava u zaštićenim dijelovima kraljevstva.[58]

Izvan Hrvatske: samo rast

Naša predodžba o demografskim gibanjima na području hrvatskih zemalja u XV. i XVI. stoljeću, dakle, nalik je mozaiku, stakalca kojega su samo ovdje-ondje brojčano

[56] Krivošić 1990, 6, 51.

[57] Bertoša 1978, 111-123, 187-216; Bertoša 1981; Bertoša 1986, I, 13-79.

[58] Adamček 1980.

KULTURA LATINSKOG KODEKSA U SLAVONIJI: SAKRAMENTAR SV. MARGARETE (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, Metropolitanska knjižnica, MR 126, karolina, XI. st.)

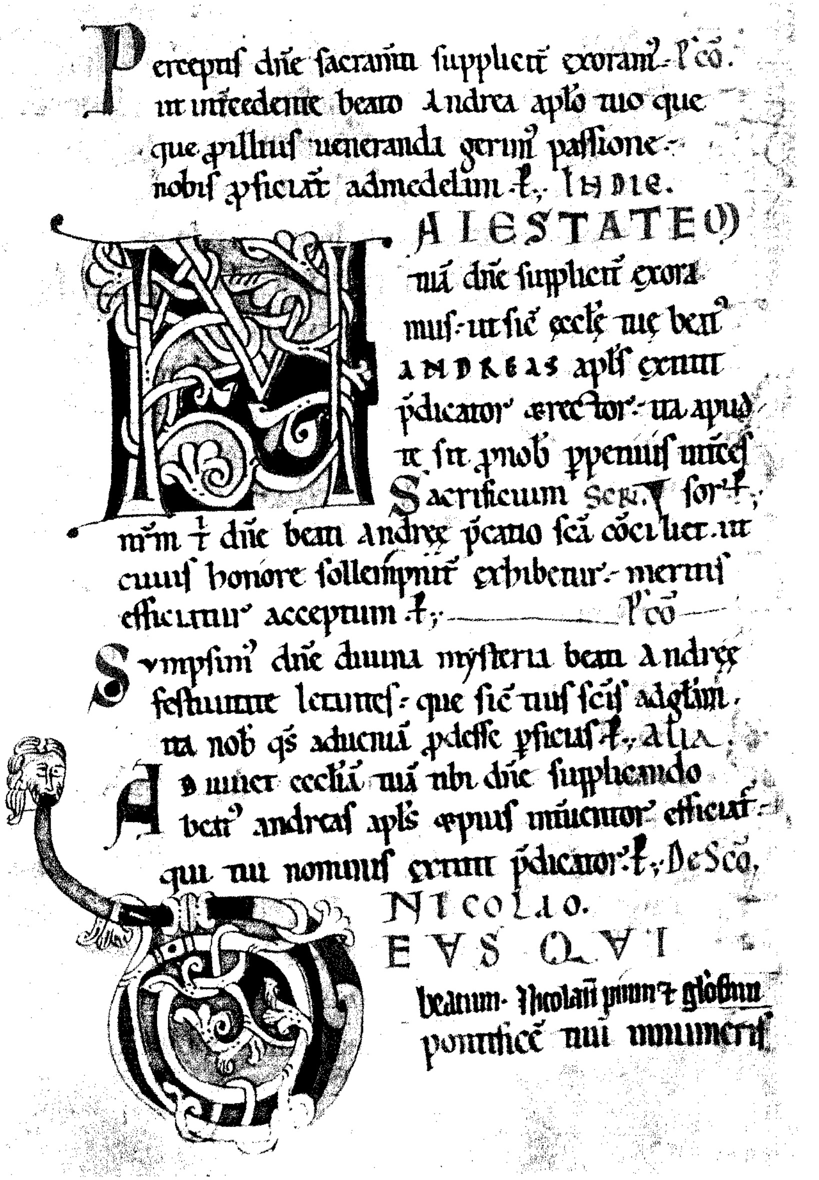

Kao i druge najstarije kodekse, *Sakramentar sv. Margarete* je zagrebačka Crkva dobila nakon utemeljenja biskupije godine 1094. Taj kodeks, napisan karolinškom minuskulom u XI. st., nije bio samo predmetom liturgijskog čina, nego i poticateljem kulturnog razvoja i latinske pismenosti. Kodeks je ukrašen minijaturama, a njegova je karolina lagano nagnuta duktusa, u kojemu se već osjeća zbijanje okomitih poteza slovâ, kao nagovještaj budućeg paleografijskog razvoja.

IDEAL HUMANISTA: LATINSKO PISMO I POVRATAK ANTIČKOM SKLADU (Hilarius Pictavensis: De sancta trinitate, Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, R 4071, humanistika, druga polovica XV. st.; Statut Splita, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, IV c 60, humanistika, početak XV. st.)

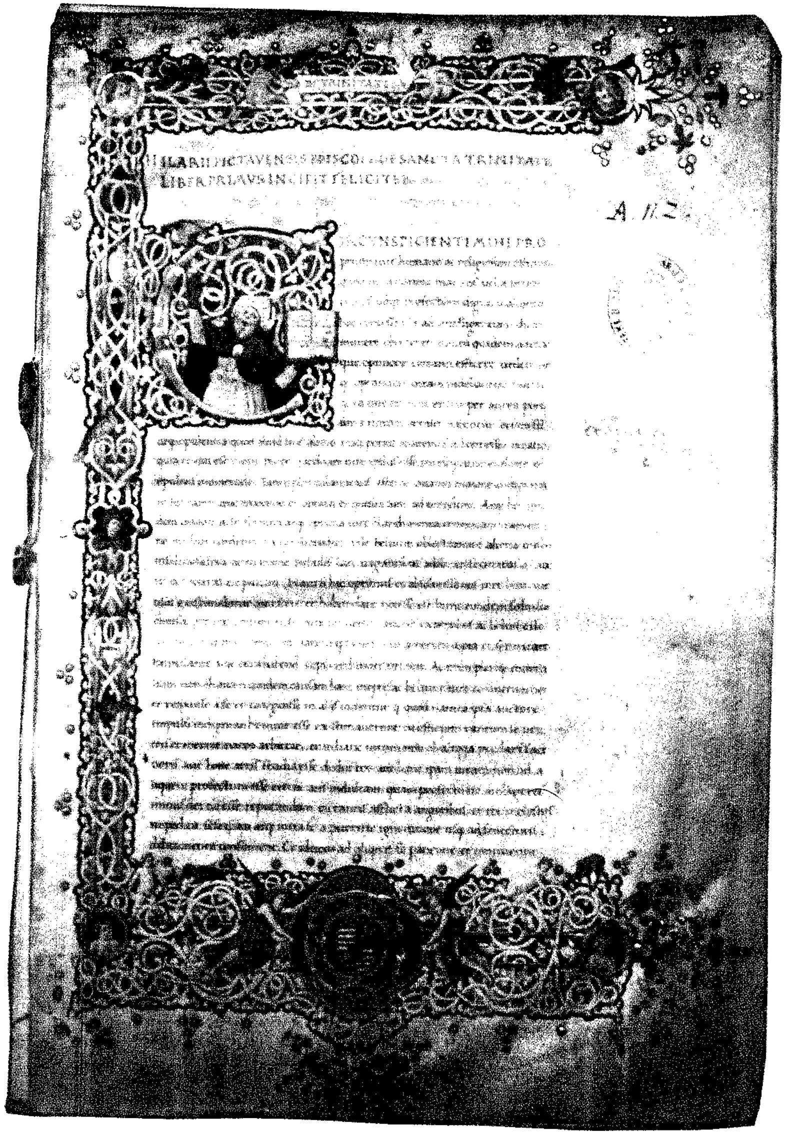

Odbacujući „barbarsku" goticu, humanisti su u karolini, ranosrednjovjekovnoj minuskuli skladnih, plemenitih oblika, vidjeli idealno pismo svojih tekstova, nazivajući ga *littera antiqua*. Humanisti-skriptori u XV. st. prepisuju kodekse obnovljenom karolinom. To latinsko pismo, nazvano humanistikom, kojim je napisan ovaj kodeks s djelom Hilarija iz Poitiersa, dočarava mirnoćom duktusa i ljepotom općeg izgleda taj ideal humanistâ. Ovdje je reproducirana prva strana kodeksa.

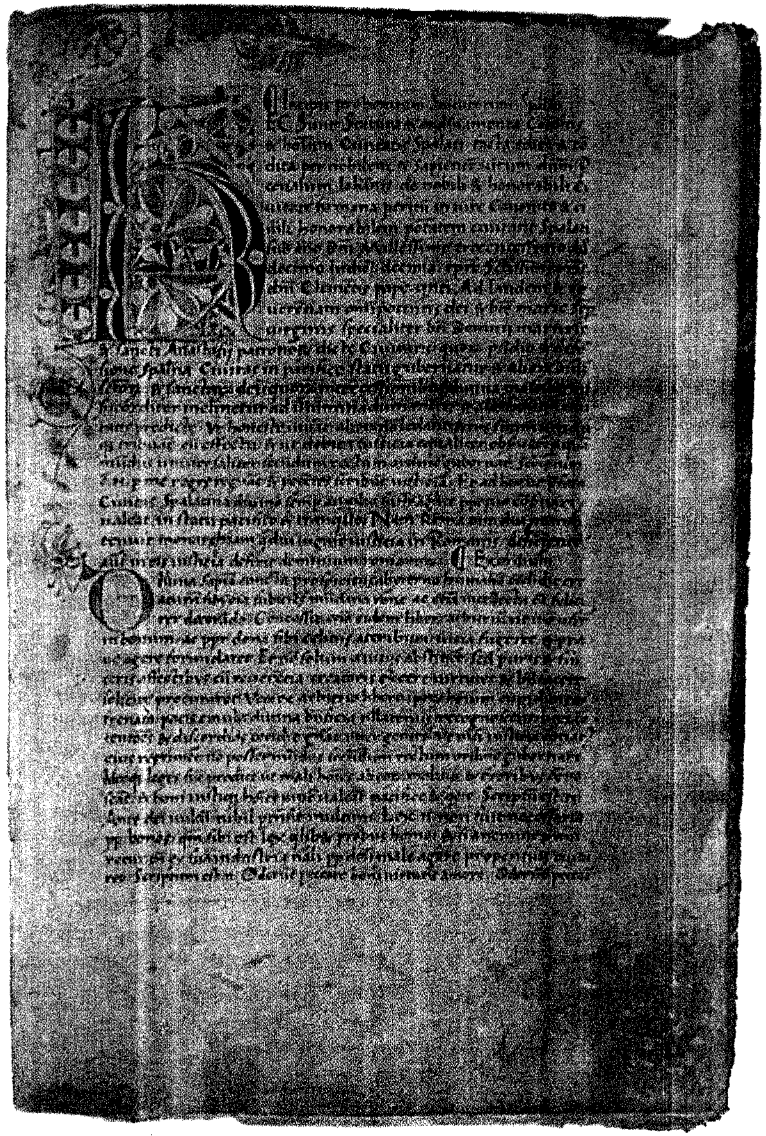

Novim pismom, humanistikom, koje zamjenjuje goticu, rukopisnu i knjižnu, zarana se pisalo i na hrvatskom području, kako to pokazuje snimak prve strane Splitskog statuta iz početka XV. stoljeća. Rukopis počinje kratkim predgovorom: „Incipit prohemium Statutorum Spalati", tj. „Počinje predgovor splitskih statutarnih odredaba", nakon čega slijedi „Uvod" u Splitski statut ili „Exordium". Humanistika ovog kodeksa od gotice je još zadržala obilje kraticâ, ali je općim izgledom skladna i pregledna. Na početku teksta ističe se raskošni inicijal *H*.

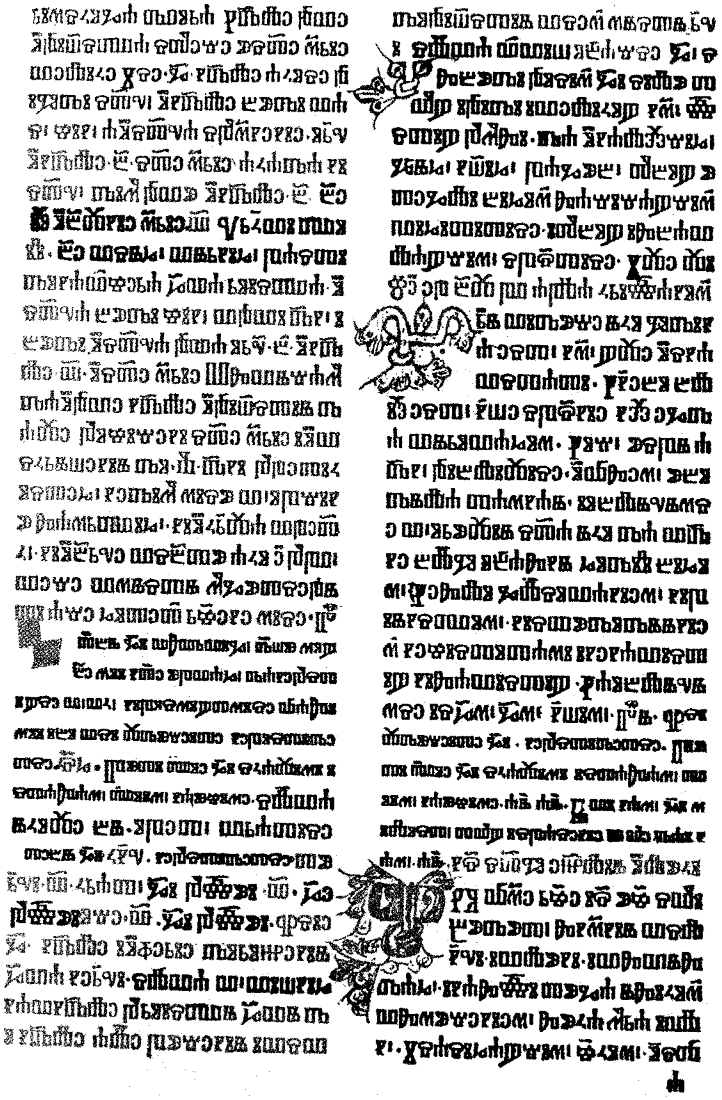

O Prvotisku 1483, glagoljskom *Misalu* „po zakonu rimskog dvora”, gotovo sve znamo, osim mjesta tiskanja i imena osobâ koje su sâm tisak *Misala* pripremile i izvršile. Kolofon Prvotiska je vrlo oskudan podacima: „Let’ gospodnih’ 1483. meseca pervara d’ni 22. ti misali biše svršeni”, pa se navodi samo točan datum završetka tiskanja: 22. veljače 1483. *Misal* je tiskan na 220 folija veoma lijepim, skladno rezanim slovima, dvostupačno, s po 35 redaka u svakom stupcu, dvobojnim, crno-crvenim tiskom. Od prve hrvatske glagoljske inkunabule sačuvano je 10 primjeraka.

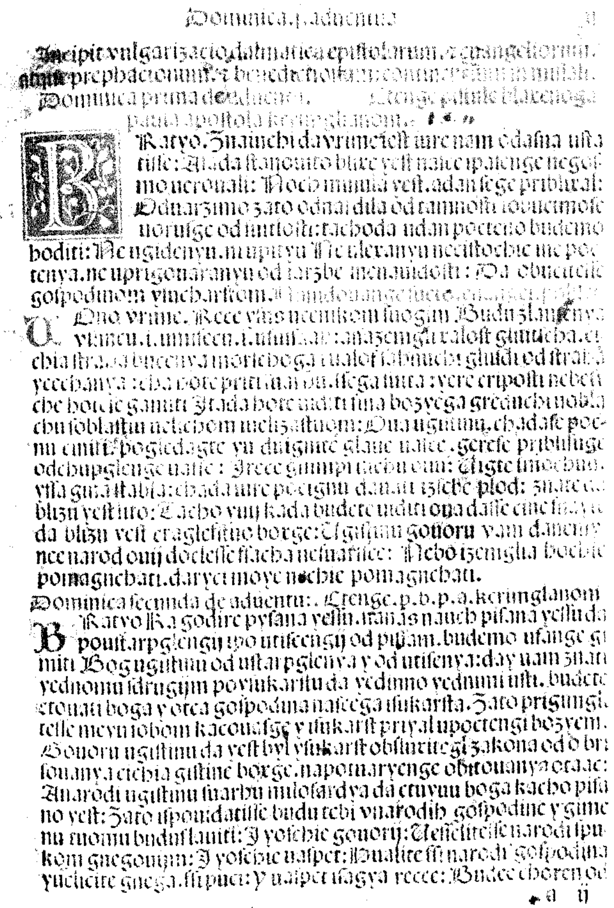

Lekcionar Bernardina Splićanina prva je tiskana knjiga na hrvatskom jeziku, latinicom, knjižnom goticom. Njezin je autor fra Bernardin Drivodilić s otoka Brača, redovnik u samostanu sv. Frane u Splitu (umro 1499). Knjiga je tiskana godine 1495. u Mlecima, u tiskari Damjana Milanskoga. U njezinom se naslovu ističe:

”Incipit vulgarizacio dalmatica epistolarum et euangeliorum […]”, tj. „Počinje dalmatinski prijevod poslanica i evanđelja […]”, dok se na dnu posljednje strane kaže: „Euangelia et epistole […] In lingua yllyricha feliciter expliciunt […]”, tj. „Sretno završavaju na ilirskom jeziku prijevod evanđelja i poslanica […]”.

Izričaji „vulgarizacio dalmatica” i „lingua yllyricha” označavaju autoru *Lekcionara*, Bernardinu Drivodiliću, njegov hrvatski jezik i bračko-splitsku čakavštinu.

RENESANSNO SLIKARSTVO U DUBROVNIKU: NIKOLA BOŽIDAREVIĆ (Navještenje, 1513, Dubrovnik, Dominikanska crkva; Bogorodica sa svecima, triptih, 1517, Dubrovnik, crkva sv. Marije na Dančama)

Naručitelj pale *Navještenje* bio je pomorac Marko Kolendić, „patron de nave", kako stoji na votivnom zapisu na slici, pa je na središnjem polju predele i prikazana Kolendićeva *karaka* sred Lopudskog zaljeva. Pala je bila namijenjena dominikanskoj crkvi na Lopudu, pa se na prvom polju predele nalaze dominikanci u molitvi. Na posljednjem polju predele donator Kolendić kleči uz Bogorodicu i sv. Nikolu.

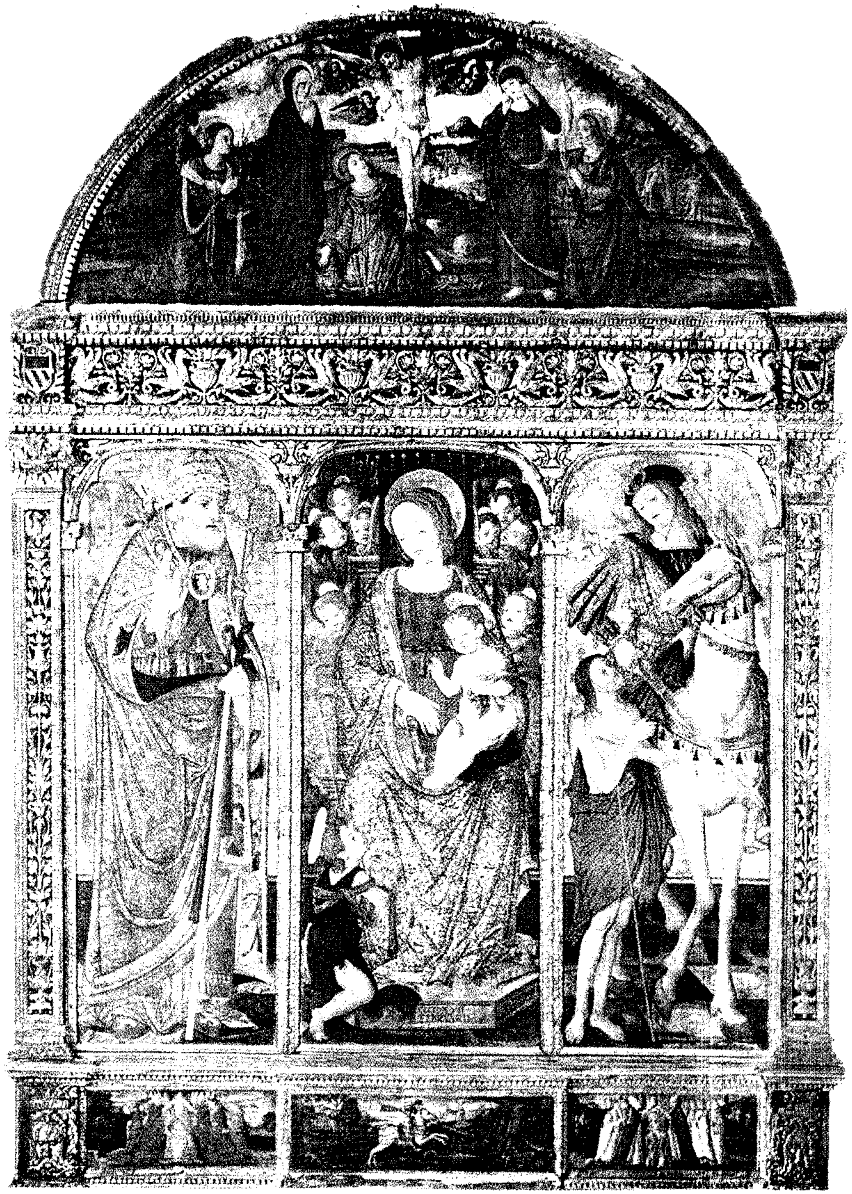

Na srednjem polju triptiha Božidarević je naslikao Bogorodicu s Isusom u naručju. U lijevom polju je sv. Grgur papa, u desnom sv. Martin na konju, uz kojega stoji siromah. Predela ima tri polja, u srednjem sv. Juraj ubija zmaja, a na luneti je prizor Raspeća.

GLAGOLJSKI MISAL HRVOJA VUKČIĆA HRVATINIĆA (Carigrad, biblioteka Saray, Hrvojev misal, glagoljica, 1403-1404, fol. 47)

Glagoljski misal što ga je 1403-1404. god. za bosanskoga vojvodu i splitskoga hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića napisao inače nepoznati pisar Butko jedan je od vrhunaca u glagoljskom stvaralaštvu XV. stoljeća. Glagoljski tekst *Misala* obuhvaća 242 folije, a ukrašen je s više od 380 inicijala i 94 minijature. U gornjem desnom kutu ove strane *Misala* nalazi se minijatura „Krist i Samarijanka". Zidine, kule i zvonik u pozadini prizora pokazuju da je slikar minijature bio potaknut krajolikom Splita i Dioklecijanove palače.

određenije obojena, ali kojemu je demografski crtež unatoč tome ipak u cjelini čitljiv. Dosljedno tome, suvišno bi bilo tragati, barem na postojećoj razini istraživanja, za točnijim omjerima demografskih gubitaka, jer bismo se ipak morali ograničiti na više-manje vjerojatne pretpostavke. Za naše razlaganje najvažniji je zaključak što ne podliježe nikakvoj dvojbi: odlučnom odrednicom u društvenom razvoju hrvatskih zemalja u XVI. stoljeću nije bio samo gubitak prostora u tijeku turskih ratova nego još više gubitak ljudî. Djelovanje "velike invazije" kakva bijaše osmanlijska na razvoj hrvatskoga društva bilo je usredotočeno upravo na nenadoknadivo smanjivanje broja stanovnika. To je istodobno i najvažniji kriterij usporedbe u odnosu na društvene i demografske smjernice što se iskazuju na makroregionalnom prostoru i na širem europsko-mediteranskom području. U takvom komparativnom postupku biva još jasnijim opseg društvenog zastoja hrvatskih zemalja u epohi turskih ratova. Jer upravo u razdoblju turskih ratova XVI. stoljeća koji sužavaju razvojnu osnovicu hrvatskoga društva, europsko-mediteranski Zapad pokazuje primjetan demografski rast. Predočena grafički, demografska gibanja na zapadnoeuropskom prostoru u XVI. stoljeću imaju oblik uzlazne crte, na području hrvatskoga kraljevstva, pak, izgled silazne krivulje. Evo nekoliko odrednica za demografsku usporedbu hrvatskoga s europskim prostorom.

Vrijeme između 1450. i 1650. god. bilo je na Zapadu, prema F. Braudelu, epohom "uspona stanovništva", upravo razdobljem "biološke ekspanzije". Dapače, on pretpostavlja da je od 1500. do 1600. god. stanovništvo Mediterana "možda udvostručeno". Neki primjeri, doduše s ograničenih područja, takvu pretpostavku i potvrđuju. Kastilija je, na primjer, godine 1530. imala nešto više od 3 milijuna stanovnika, potkraj XVI. stoljeća (1591) nešto manje od 6 milijuna. U šezdesetak godina kastiljsko je stanovništvo uistinu gotovo "udvostručeno".[59] Drugi su autori nešto oprezniji u demografskim procjenama. Cipolla, primjerice, također upozorava na povećavanje broja stanovnika između 1500. i 1600. god. u najvećim europskim državama (Francuska: 16 > 18 milijuna; Italija: 11 > 13; Njemačka: 13 > 16 milijuna), ali činjenici rasta dodaje važnu korekturu. Brojem je europsko stanovništvo oko 1650. god., nakon dugog demografskog rasta, bilo uglavnom jednako onome prije godine 1350. god. i kužne epidemije 1347 – 1350, oko 100 milijuna. To znači da je rast broja stanovnika do sredine XVII. stoljeća samo nadoknađivao velike demografske gubitke iz druge polovice XIV. stoljeća.[60] Ali ni ta Cipollina korektura ne osporava najvažnije: činjenicu o povećavanju broja europskoga stanovništva u XVI. stoljeću. Ako je, dakle, demografski rast na europsko-mediteranskom Zapadu najvjerojatnije i bio nešto skromnijim nego što je zaključivao F. Braudel, ipak je neprijeporno da se broj stanovnika od 1500. do 1600. god. gotovo posvuda povećavao. Papinska je država, primjerice, godine 1550. imala 1 700 000, godine 1600. već dva milijuna stanovnika; Milano i njegovo područje imali su 1542. god. 800 000, 1600. god. 1 240 000 stanovnika itd. Dapače, prema M. K. Bennettu, broj stanovnika Europe počeo je rasti već na početku XV. stoljeća, ranije nego što je smatrao Braudel ("od 1450", dapače, još opreznije, "najkasnije od 1500"), pa se između 1400. i 1500. god. europsko stanovništvo povećalo od 45 na 69 milijuna, a do godine 1600. na 89 milijuna.[61]

Gdje je, pak, u svjetlosti činjenice o europskom demografskom rastu u XVI. stoljeću koju potvrđuju sva istraživanja, bez obzira na razlike u pojedinostima, bio stiješnjeni, opustošeni prostor hrvatskoga kraljevstva? Kako prosuditi hrvatski *Cinquecento* u svjetlosti gotovo općeg europskog demografskog rasta?

[59] Mauro, 124-125; Braudel 1976, I, 430; Braudel 1992, 1, 21.

[60] Cipolla 1974, 215.

[61] Prema Slicher van Bath, 107-113; Braudel 1976, I, 429, 436.

Narodnosna preobrazba

Najkraće bi se moglo reći da ništa bolje od suprotnosti što je iskazuju demografske smjernice na hrvatskom i europskom prostoru, unatoč kvantitativnim prazninama vrelâ i nesavršenosti historiografske prosudbe, ne osvjetljava ključni pojam zastoja u hrvatskom društvu na prijelazu iz srednjega vijeka u novovjekovno razdoblje. Na onim dijelovima hrvatskoga kraljevstva što su nakon 1450. god. doživjeli sve etape turskih ratova i napokon bili pretvoreni u široki prostor hrvatsko-osmanlijskog ratišta, nastali su prostori bez ljudi ili, barem, područja s bitno smanjenim brojem nekadašnjeg, autohtonog hrvatskog stanovništva. Takva područja vrela XVI. stoljeća nazivaju opustošenom zemljom (terra deserta). Stanovito vrijeme, nejednaka trajanja na pojedinim dijelovima kraljevstva, ta su područja, napuštena od prvobitnog hrvatskog stanovništva, takvima i ostajala, a zatim su se postupno pretvarala u prostor doseobe novog stanovništva koje je, slijedeći turske ratove i pomicanje granica Osmanskog Carstva, na nj u valovima dopiralo s Istoka. Tako je središnji, strateški odlučan, vezivni dio hrvatskoga kraljevstva gdje se turska granica u nj najdublje zarinula, stežući ga prema zapadu i jugozapadu, prošao kroz uzajamno ovisni niz pojava: (1) pustošenje prostora i raseljavanje stanovništva → (2) stezanje prostora kraljevstva → (3) doseljavanje novoga stanovništva i promjene u narodnosnom ustrojstvu. Iscrpnije razlaganje o zaključnom segmentu toga niza nije predmetom ovoga teksta jer on i kronološki prelazi opseg srednjovjekovnog razdoblja. Ipak, nužno je reći da bismo u čitavoj hrvatskoj povijesti jedva mogli pronaći pojavu s dalekosežnijim posljedicama od onih što ih je izazvala narodnosna preobrazba XVI. stoljeća.[62] Može li se njezin početak nešto točnije odrediti?

Proces narodnosne preobrazbe bio je, zapravo, određen periodizacijom turskih ratova. Kada su u opseg Osmanskog Carstva bila uključena, djelomično ili u cjelini opustjela, područja hrvatskoga kraljevstva, Turci su na njima naselili novo stanovništvo koje izvori najčešće nazivaju imenom *Vlasi* ili *Morlaci*. Za one njihove skupine što su iz turskoga područja prešle ili "uskočile" na hrvatski prostor, poznaju ime *Uskoci*. Stočarski Vlasi dolaze s istočnih područja Balkanskog poluotoka, najčešće su pravoslavne vjere, pa se i po tome razlikuju od tzv. hrvatskih Vlaha na području srednjovjekovne Hrvatske koji su bili katolicima, premda im romansko ili romanizirano podrijetlo bijaše zajedničkom osnovicom. U početnoj etapi turskih ratova Vlasi su bili vojnim činiteljem jer su sudjelovali u turskim ratnim pohodima. Kasnije, kada su Turci u 20-im godinama XVI. stoljeća počeli osvajati dijelove hrvatskoga kraljevstva, nastanjeni su Vlasi osiguravali nova područja Osmanskog Carstva. O toj početnoj etapi narodnosne preobrazbe svjedoče vrela. Zadarski knez V. Barbadico obavještava godine 1528. mletačku vladu o velikom strahu na gradskom kopnenom okružju od Turaka i Morlaka koji su se "nedavno nastanili na turskom području", što znači u 20-im godinama XVI. stoljeća.[63] To su najraniji podaci o promjenama u narodnosnom ustrojstvu na području srednjovjekovne Hrvatske, južno od Velebita, u zaleđu Zadra. U tijeku XVI. stoljeća naseljavanje novog stanovništva bivalo je sve jačim. Glavnina doseljenoga stanovništva zadržala se na osvojenim područjima, od tzv. Turske Hrvatske između gornjeg Povrbasja i Pounja, te dalje do južne Hrvatske u zaleđu dalmatinskih gradova, ali je dio prelazio tursku granicu i tražio nova boravišta na habsburškom i mletačkom području. Skupina prebjega ili uskoka naseljena je tako 1530. god. na Žumberku.[64] U doba mletačko-turskog rata

[62] Lopašić 1888, 1-10; Klaić 1922, 21-32; Mal; Valentić 1990.

[63] Commissiones II, 42.

[64] Klaić 1922, 25-26; Mal, 14-32; Valentić 1990, 51; usp. Sekulić 1991.

Venecija je 1538. god. prihvatila pet tisuća Morlaka, što su prebjegli s turskog područja, i pokušala ih naseliti u Istri. Na istarskoj zemlji morlački se stočari nisu snašli, pa su se počeli vraćati na tursko područje, ali je jedan njihov dio Venecija naselila u zadarskom zaleđu.[65]

Uznemirena i jaka ljudska gibanja ispunjavaju, dakle, hrvatski prostor u XVI. stoljeću. Ratari i stočari, katolici i pravoslavni, prvobitno i došljačko stanovništvo, branitelji i pljačkaši, stare i nove zajednice ispunjavaju društveni i politički krajolik hrvatskih zemalja. Bili su to jaki poremećaji u sámoj osnovici hrvatskoga društva. Posljedice bijahu nepopravljive. Više od svega to su bili nenadoknadivi gubici ljudî.[66]

Gospodarski zastoj?

Tako jake promjene u cjelokupnom ustrojstvu hrvatskog društva u XV. i XVI. stoljeću, koje su djelovale na prostor, društvene zajednice i njihove pripadnike, dakle, na cijeli niz pojavâ a→b→c što ih u ovoj knjizi pratimo, unijele su poremećaje i u gospodarski razvoj. Depopulacija čitavih područja i raseljavanje ljudi nužno su ograničavajuće djelovali i na njihov svakodnevni gospodarski život. Silazna demografska krivulja na znatnom dijelu hrvatskih zemalja u XVI. stoljeću nedvojbeno znači i silaznu crtu gospodarske djelatnosti. Smjerovi demografskog i gospodarskog razvoja u svim razdobljima srednjega vijeka više-manje su uzajamno ovisni, pa u stanovitom smislu i kvantitativno usklađeni. Ali taj općeniti zaključak o gospodarskom zastoju ovdje je samo polazišnom točkom u razlaganju o vrstama promjena u hrvatskom društvu. Oslonjen na pogled u cjelinu hrvatskoga prostora i njegovih društvenih mijena od 1450. do 1550. godine. Svako, pak, podrobnije razlaganje o gospodarskim procesima u XV. i XVI. stoljeću mora tom polazišnom zaključku dodati brojne regionalne posebnosti, kako je već učinjeno u prosudbi o društvenom zastoju i demografskim procesima. Takav postupak pokazuje da su pojedini regionalni dijelovi hrvatskih zemalja bili različito smješteni u gospodarskoj krivulji rast → zastoj. Početnu tezu o gospodarskom zastoju valja dopuniti utvrđivanjem ekonomskih značajki, s većim ili manjim opsegom poremećaja, na pojedinim regionalnim dijelovima hrvatskog prostora.

Da bismo regionalne posebnosti mogli razumjeti, nužno je postaviti nekoliko pitanja. Koji su činitelji usmjeravali gospodarski razvoj hrvatskih zemalja u XV. i XVI. stoljeću i njihovo gibanje od rasta do zastoja? Ima li razlikâ u njihovu djelovanju spram onih u razvijenom srednjem vijeku, prije XV. stoljeća?

Na posljednje pitanje valja odgovoriti potvrdno. Bitna razlika što je iskazuju gospodarski procesi XV. i XVI. stoljeća spram onih u razvijenom srednjem vijeku jest jača uloga političkih činitelja. Od XII. do XIV. stoljeća djelovanje je političkih vlasti na privredu hrvatskih zemalja bilo površinsko, dakako, izuzimajući lokalni prostor pojedinačnih zajednica, na gospodarsko djelovanje kojih izravno utječe gradska politička uprava. Državna, dinastička vlast, kako je već istaknuto, ne utječe izravno na gospodarski život kraljevstva. Prvim nagovještajem o promjeni odnosa između dinastičke vlasti i privrede bila je anžuvinska integracija u drugoj polovici XIV. stoljeća. Ni Ludovik se, doduše, nije izravno uključivao u gospodarski razvoj hrvatskih zemalja. I on je ostajao u tradicionalnim okvirima kraljevskog privrednog sustava, ali je mir u Zadru 1358. god

[65] Commissiones II, 172-173; Bertoša 1978, 187-216; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 242.

[66] Lopašić 1888, 2.

u privredu hrvatskih zemalja unio važan preduvjet gospodarskog rasta: političku sigurnost poslovnog komuniciranja na čitavom hrvatskom prostoru, od Panonije do istočnojadranskih gradova i dalje prema jadranskom području. Nagli gospodarski uspon u jadranskim komunalnim društvima nakon 1358. god. nedvojbeno je pokazao da za takav rast nisu dovoljne samo prednosti prirodnog smještaja nego da im nužno valja dodati i prostornopolitičku integrativnu sastavnicu. Ludovik upravo to i čini. Uklanja političke prepreke gospodarskim vezama na jadransko-kontinentalnom prostoru, pa to i omogućuje gospodarski uspon gradskih središta na istočnom Jadranu.

Ako je, dakle, anžuvinsko prostorno spajanje upozorilo na važnost političke vlasti u gospodarskom razvoju, zbivanja u XV. i XVI. stoljeću tu su činjenicu još izrazitije potvrdila, ali u obrnutom smjeru od onoga u drugoj polovici XIV. stoljeća. Dok je nakon godine 1358. u hrvatskom srednjovjekovlju prvi put nagoviješteno poklapanje, ili barem približavanje, političkog i gospodarskog prostora, samo nagoviješteno zbog toga što je epoha anžuvinske integracije bila odviše kratka da bi mogla svojim poticajem jednako plodno djelovati i na čitavom kontinentalnom području kraljevstva kako je to bilo na obalnom, jadranskom pojasu, dotle su zbivanjima u XV. i XVI. stoljeću politički i gospodarski prostor kraljevstva konačno razdvojeni. Nakon 1409. god. i zatim, još jače i dalekosežnije, u razdoblju turskih ratova nakon 1450. pojedini dijelovi hrvatskoga prostora počeli su se gibati vlastitim gospodarskim putevima, od kojih glavnina postaje sve tješnjima i težima. Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja kao cjeline u XV. i XVI. stoljeću jest rezultanta posebnih, regionalnih gibanja, koji su nužno iskazivali različite gospodarske ritmove. To je sadržajni opseg izričaja o gospodarskom zastoju. Njegovim su glavnim čimbenicima bili Mletačka Republika i Osmansko Carstvo.

Prvi činitelj: Mletačka Republika

Da je Venecija nakon 1409. god. uključila zasebne gospodarske sustave komunalnih društava u Dalmaciji u vlastiti državni gospodarski sustav, istaknuto je već u prethodnom izlaganju. Upravo su u tom postupku jače nego prije ocrtane gospodarske posebnosti gradskih društava. To je uvjetovalo i razlike u stupnju mletačkog djelovanja na gospodarski razvoj komunâ. Republika je, dakako, željela uspostaviti nadzor nad svim gospodarskim djelatnostima, prije svega nad trgovačkim poslovanjem i najvažnijom proizvodnom osnovicom, solanama, u jadranskom dijelu njezina *Stato da Mar*, i to je i postigla. Ali stvarno usmjeravanje gospodarskog razvoja bilo je skromnijega opsega nego što je državno središte na lagunama to željelo. Sustav zabranâ i odredaba o trgovini dalmatinskih gradova u XV. stoljeću imao je zadatak da prekine ili barem oteža uobičajene gospodarske veze između dviju jadranskih obala i da dalmatinske trgovce jače usmjeri prema mletačkom tržištu na Rialtu. Odredbom iz godine 1422, na primjer, mletačka je vlada pokušala nametnuti dalmatinskoj trgovini sustav "dvostrukih carina". Roba se iz dalmatinskih gradova smjela izvoziti i "drugamo, a ne u Veneciju" (alio quam Venetiis), dakle i prema talijanskoj obali Jadrana, ali se za nju svejedno morala platiti još i ona carina koja se plaćala pri trgovanju s Venecijom. Zbog prosvjeda iz dalmatinskih gradova mletačka vlada je ubrzo ukinula taj carinski sustav, ali je i nakon toga nastojala brojnim odredbama usmjeriti dalmatinsku trgovinu prema vlastitom središtu.[67]

[67] Raukar 1977b (historiografija o mletačkoj gospodarskoj politici u Dalmaciji: 203-208); Raukar 1982, 65-78; Pederin 1990.

Kako su mletačke odredbe djelovale na gospodarski razvoj Dalmacije? Na gibanje između rasta i zastoja?

Temeljni cilj: promet najvažnijim vrstama robe iz dalmatinskih gradova što više usmjeriti prema Veneciji, u cjelini nije postignut. Primjeri onih gradova, o trgovini kojih su sačuvani točni kvantitativni podaci (Split, Šibenik), pokazuju da su njihovi trgovci, doduše, najviše robe izvozili u Veneciju, ali da su istodobno bile razvijene i njihove trgovačke veze s talijanskom obalom Jadrana, od Marke do Apulije, i sa sjeverojadranskim sajmovima (Senj, Bakar, Rijeka).[68] Izvozeći robu u Veneciju, dalmatinski su trgovci slijedili ekonomske, tržišne zakonitosti, a ne mletačke odredbe. Splićani, na primjer, potkraj XV. stoljeća izvoze oko 87% vina i 98% sušenih smokava u Veneciju, jer su te proizvode samo na mletačkom tržištu mogli prodati, ali su druge vrste robe (raša, konji) uvelike izvozili i prema talijanskoj obali.[69]

Grad na istočnom Jadranu je, prema tome, i pod mletačkom vlašću u XV. stoljeću živo trgovao na jadranskom prostoru, ali je mletačka politika ipak u cjelini ograničavajuće djelovala na njegovo gospodarsko ustrojstvo. Takvo djelovanje mletačke ekonomske politike, dakako, nije bilo jednako jako u svim gradovima. Mletački je sustav jače pogađao one komune proizvodi kojih su imali veću važnost u gospodarskom ustrojstvu Republike. Zadarske i paške solane Venecija je u potpunosti podvrgla vlastitom poslovanju, pa se mletačka ekonomska politika mnogo jače osjetila u Zadru nego u Splitu ili Hvaru. Dok je zadarski trgovac u anžuvinskom razdoblju izvozio pašku sol okomitim jadranskim putovima od balkanskog zaleđa do Apeninskog poluotoka, nakon 1409. god. izgubio je tu važnu mogućnost prodora na mediteransko tržište. Nasuprot tome, agrarna osnovica splitskog ili agrarno-ribarska hvarskog izvoza većih poremećaja nisu mogle osjetiti. Zato je njihov gospodarski položaj u XV. i XVI. stoljeću bio povoljniji od zadarskoga.[70] Smije se, dakle, reći da su se dalmatinski gradovi, uza sve komunalne posebnosti i ustrajne mletačke pokušaje usmjeravanja, gospodarskom djelatnošću odupirali razvojnoj marginalizaciji. I u mletačkom razdoblju oni su proizvodili i poslovali, ali je centralizam metropole ipak prigušio njihove razvojne mogućnosti. Nadzor nad jadranskom trgovinom, kočenje vezâ s kvarnerskim područjem, prije svega sa Senjom, oduzimanje solnog tržišta u Italiji ili pokušaj ograničavanja dalmatinske brodogradnje i, napokon, uvijek nove zabrane ili odredbe o zabranjenim proizvodima ili zabranjenim odredištima itd. nisu mogli poticajno djelovati na razvoj dalmatinskoga gospodarstva. Djelovanje mletačke ekonomske politike u dalmatinskim gradovima prije svega se iskazivalo u otežavanju, usporavanju onoga razvoja što bi ga oni bili dostigli da nisu bili uključeni u centralizirani sustav Republike, u kojemu su periferna jadranska središta nužno bila podvrgnuta razvojnim smjernicama državne cjeline.

Drugi činitelj: Osmansko Carstvo

Djelovanje Venecije na gospodarski razvoj dalmatinskih gradova može se, prema tome, sažeti u pojam zastoj. Ali u posljednjoj trećini XV. stoljeća u istočnojadranskim obalnim gradovima od Zadra do Splita postupno sve primjetnijim biva djelovanje novog političkog činitelja koji će u njihov gospodarski razvoj unijeti i pojave zaostajanja. To su bili turski ratovi i Osmansko Carstvo.

[68] Kolanović 1979; Raukar 1982, 74-78; Raukar 1983b.

[69] Raukar 1982, 78.

[70] Raukar 1969-70; Hocquet 1977; Raukar 1977b; Hocquet 1978; Raukar 1981b.

Turske provale, što se od kraja 60-ih godina XV. stoljeća usmjeravaju prema istočnojadranskim gradovima, postupno su počele otežavati njihovu trgovinu sa zaleđem. Neka to potkrijepe promjene zadarskih poreza.

Zakupni opseg zadarske tridesetine, poreza što se plaćao pri izvozu robe iz zadarske luke, počeo se smanjivati upravo u razdoblju pojave i jačanja turskih prodora u gradski kotar, potkraj 60-ih godina XV. stoljeća. Godine 1500. u jeku Mletačko-turskog rata, zakupni iznos pada na najnižu zabilježenu razinu (177 dukata prema 750 dukata godine 1465). U toj silaznoj krivulji tridesetine zrcali se otežano komuniciranje između Zadra i zaleđa. Nakon mira s Turcima (1502) i zakupni iznos tridesetine u Zadru počeo je rasti, da bi se nakon novoga opadanja oko godine 1510. i 1520, dakle u razdobljima pojačana pritiska Turaka na gradsko zaleđe, u sredini XVI. stoljeća približio iznosu što ga je zakup tridesetine imao jedno stoljeće prije (1559. god: 647 dukata).[71] Kvantitativna krivulja zadarske tridesetine upravo egzaktno ocrtava utjecaj turskih ratova na gradsku trgovinu. Zakupni iznosi tridesetine odražavaju promjene u opsegu robnog prometa. U razdobljima turskih provala i mletačko-turskih ratova slabile su gospodarske veze sa zaleđem, a time se smanjivao i opseg trgovačkog prometa u Zadru. Ali, trgovac je, dakako, uvijek iznova, netom bi utihnuo zveket turskih nasrtaja, obnavljao poslovanje sa zaleđem jer su svim dalmatinskim gradovima njegovi proizvodi, više od svih žito, bili veoma potrebni.[72]

Zadarski primjer uglavnom se može protegnuti na sve obalne gradove pod mletačkom vlašću do Splita. Svi iskazuju jednake gospodarske ožiljke u sudaru s Osmanskim Carstvom, ali i ustrajne pokušaje komunikacijske obnove. Kako se zakupni iznos zadarske tridesetine u sredini XVI. stoljeća, u času kada se i demografski obnavlja gradski kotar, ponovno približio najvišem iznosu iz sredine 60-ih godina XV. stoljeća, što znači da je i opseg zadarske trgovine sa zaleđem porastao, tako su i drugi obalni gradovi razvijali trgovačke veze sa osmanskim prostorom. Pa ipak, stupanj turskog djelovanja na gospodarski razvoj istočnojadranskih središta nije bio ograničen na osciliranje od komunikacijskog prekida do obnavljanja. U pojam turskog djelovanja valja uključiti i pustošenje gradskih kotareva, štete što su ih pretrpjeli naselja i ljudi, njihova zemljišta ili stočarska djelatnost. Posljedice turskih ratova u XVI. stoljeću se pridružuju mletačkoj gospodarskoj politici. Ni iznimna društvena i gospodarska otpornost istočnojadranskih središta nije mogla bitnije promijeniti ključnu činjenicu: da su bili primorani živjeti na prostoru gdje su se izravno suočavala politička djelovanja Venecije i Turske.

Venecija i Dubrovnik

Koliko je razvoj u mletačko-turskom procijepu djelovao na gospodarsku svakodnevicu dalmatinskih gradova u XV. i XVI. stoljeću, najljepše pokazuje usporedba s gospodarskim smjernicama Dubrovnika. Takav postupak, razumije se, mora uvažiti činjenicu da geoprivredne mogućnosti u svim gradskim središtima na istočnom Jadranu nisu bile jednake. Split, na primjer, komuna s distriktom male površine i još skromnijim gospodarskim značajkama širega zaleđa, ni na koji način nije mogao dostići Dubrovnik. Ali usporedba Dubrovnika s predmletačkim, anžuvinskim Zadrom sasvim je utemeljena. U njihovu se odnosu mogu uočavati značajke i uzroci gibanja od gospodarskog rasta

[71] Raukar 1977a, 249-250; Raukar 1982, 75-76.

[72] Raukar 1982, 83.

do zastoja na istočnom Jadranu. Sve do oko godine 1400. razvojne crte tih dvaju dalmatinskih gradova bile su više-manje jednake. Dubrovačko i zadarsko gospodarstvo bili su, naravno, ustrojstvom različiti jer se Dubrovnik oslanjao na gospodarski jače balkansko zaleđe (rudno bogatstvo u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji), a Zadar na proizvodno mnogo razvijenije i ekonomski važnije komunalno područje (ratarstvo, stočarstvo i solane), ali su njihove poslovne mogućnosti na početku XV. stoljeća bile uglavnom jednake. Pa ipak, u tijeku XV. stoljeća njihove se razvojne smjernice sve primjetnije razdvajaju. Zadar postupno zaostaje za usponom Dubrovnika. Razlozi razdvajanju su jasni: politička i gospodarska samostalnost Dubrovnika spram Venecije i Turske.

Dok se Zadar u XV. i XVI. stoljeću nalazio u procijepu između Venecije i Turske, Dubrovnik je njihov izravni politički pritisak izbjegao. Kad je Venecija na početku XV. stoljeća osvajala dalmatinske gradove, na Dubrovnik vlast nije protegnula, pa se on upravo u tom stoljeću oblikovao u samostalnu jadransku republiku. Kada su se, pak, Dubrovniku približili Turci, grad je uspio, kako je istaknuto, priznavanjem vrhovne vlasti sultana i plaćanjem tributa sačuvati stvarnu samostalnost i prema Osmanskom Carstvu. Uza sve to, ni dubrovačko gospodarstvo nije se razvijalo posve bezbrižno, bez teškoća. Dubrovniku se prije svih suprotstavljala Mletačka Republika. Premda nije uspjela uključiti Dubrovnik u svoj istočnojadranski posjed, nastojala je u XV. stoljeću barem otežati njegov gospodarski razvoj.

Ograničenja je usmjeravala prema onim djelatnostima koje su, u skladu s mletačkim procjenama, ugrožavale gospodarstvo Republike. U sredini XV. stoljeća to je bilo dubrovačko suknarstvo. Venecija, dakako, nije mogla spriječiti proizvodnju vunenih tkanina u Dubrovniku, ali je pokušala umanjiti njihovu konkurentnost na jadranskom tržištu. Pri tome se oslanjala na pomorsku moć i gospodstvo nad Jadranom što ga je smatrala vlastitim zaljevom ili *kulfom*. U prvoj polovici XV. stoljeća Venecija u svojim jadranskim lukama nameće dubrovačkom suknu plaćanje tranzitne carine od 10% vrijednosti. Kako taj dodatni porez ipak nije sprečavao razmah dubrovačke trgovine suknom, vlada je potkraj rujna 1462. god. odredila da se za sve dubrovačke tkanine, prije nego što uopće i budu izvezene iz Dubrovnika, mora u mletačkom Kotoru platiti carina od 10% i preuzeti izvozna dozvola. U protivnom, dubrovačke tkanine mogao je zaplijeniti svaki mletački ratni ili trgovački brod.[73]

Mletačka odredba iz 1462. god., po svoj prilici, nije nanijela veće štete dubrovačkom suknarstvu jer je ono upravo tada ionako ulazilo u razdoblje nagla opadanja, ali ona ipak dobro ocrtava i dubrovačko-mletačke suprotnosti i težnje Mletačke Republike za gospodarskom nadmoći na Jadranu u sredini XV. stoljeća. Staroj gospodarici Jadrana, što je *kulfom* vladala s njegova sjeverozapadnog kuta, sve se više suprotstavljao Dubrovnik, novo središte trgovačke i pomorske moći na jadranskom jugu. Kolikogod bili oprezni, Dubrovčani u svim prigodama nisu skrivali animozitet prema Veneciji. U ratu što su ga 1482 – 1484. god. napuljski kralj Ferdinand I. i Ferrara vodili protiv Mletačke Republike Dubrovnik se priklonio Ferrari, ali ga je Venecija, pošto je sklopljen mir, kaznila 1485. god. novim nametima. Dubrovački su brodovi u svim lukama mletačkog *Stato da Mar* morali plaćati, osim visokih uvoznih carina, i golemu lučku pristojbu (arboragium) od 100 dukata pri svakom pristajanju. Glavni uzrok teškim nametima, dakako nije bilo dubrovačko priklanjanje Ferrari. Poticaji su prije svega bili gospodarski, što je u vladinoj odluci i bilo istaknuto. Posljednjih godina slabi mletačko brodarstvo, ističe se u dukali dužda Ivana Moceniga, a tome je glavni uzrok rast broja stranih brodova, među njima i dubrovačkih.[74]

[73] Listine X, 226-227; Foretić 1980, 246-247.

[74] PAZ, Dukale i terminacije II, 141'; Tadić 1932, 14-15, 20-21; Foretić 1980, 247.

Neokrnjeni rast Dubrovnika

Pokušaji Mletačke Republike nisu zaustavili društveni i gospodarski rast Dubrovnika. Venecija je mogla postavljati carinske prepreke dubrovačkim trgovcima, ali nije mogla ukloniti geoprivredne prednosti Dubrovnika. Sultan se, s druge strane, nakon 1458. god. zadovoljavao plaćanjem harača, očigledno smatrajući prometnu ulogu Dubrovnika probitačnom i Osmanskom Carstvu. Tako se Dubrovnik u XV. i XVI. stoljeću slobodno i državnički vješto razvijao između dviju moćnih mediteranskih država. Dubrovnik je upravo postigao ono što nije uspjelo drugim dalmatinskim gradovima: izbjegao je ograničavajuće djelovanje Venecije i Turske. O njegovoj gospodarskoj samostalnosti i poduzetnom duhu u prvoj polovici XV. stoljeća svjedočilo je suknarstvo, o otpornosti trgovine njegovo kreditno poslovanje.

Opseg dubrovačke kreditne trgovine bio je gibljiv jer su se u njemu zrcalile sve promjene u političkim i društvenim preduvjetima trgovačkog poslovanja, kako je to lijepo pokazao Ignacij Voje. Dok je potkraj XIV. stoljeća (1395) opseg dubrovačke kreditne trgovine bio 313 000 perpera, dotle je na početku XV. stoljeća (1403), zbog rata između Dubrovnika i bosanskog kralja Ostoje, bio samo 72 000 perpera, da bi se nakon završetka rata ponovno popeo na visok iznos od 270 000 perpera. U sredini prve polovice XV. stoljeća (1421) kreditna trgovina bilježi još veći rast, pa njezin opseg dopire do 390 000 perpera. To su omogućili dobri odnosi s balkanskim zaleđem i južnom Italijom, ali i uspon suknarske proizvodnje. U doba Konavoskog rata (1430) opseg kreditne trgovine ponovno se smanjuje na 188 000 perpera, a u godini epidemije kuge (1482) pada na najnižu razinu od 63 000 perpera. Potkraj XV. stoljeća vrijednost kreditne trgovine u Dubrovniku ponovno raste i 1487. god iznosi 170 235 perpera, 1490. se povećava na 184 809 perpera, a 1495. god. na 263 775 perpera, dok 1500. god. pokazuje stanovit pad i iznosi 223 012 perpera. Vrijednost je, dakle, dubrovačke kreditne trgovine potkraj XV. stoljeća bila nešto niža od one u sredini prve polovice tog stoljeća (1421: 390 000 perpera), ali i taj smanjeni opseg pokazuje da je taj oblik trgovačke djelatnosti i u tom razdoblju zadržao iznimnu ulogu u gospodarskom razvoju Dubrovnika.[75]

O društvenom usponu Dubrovnika u XV. i XVI. stoljeću svjedočio je, još bolje od gibanja kreditne trgovine, razvoj brodarstva. U XV. stoljeću postupno se povećavao broj dubrovačkih brodova i njihova nosivost, ali se dubrovačko brodarstvo sasvim razvilo tek u XVI. stoljeću. U XV. stoljeću brodovlje Dubrovnika nije se moglo mjeriti s brodovljem što su ga posjedovale moćne pomorske države Sredozemlja, Venecije i Genova. U XVI. stoljeću Dubrovnik je svojim brodovljem postao mediteranskom silom. U sredini XVI. stoljeća nosivost je dubrovačkog brodovlja bila oko 30 000 tona, a vrijednost oko 700 000 dukata.[76]

Pogled u cjelinu gospodarskog razvoja?

U gibanju prema cjelovitu pogledu u gospodarski razvoj hrvatskih zemalja u XV. i XVI. stoljeću istočnojadranska komunalna društva i njihovo gospodarsko ustrojstvo jedinim su utemeljenim uporištem. Napuštajući ih, suočavamo se s neistraženim i ne-

[75] Voje 1976.

[76] Tadić 1948, 27-31; Luetić 1980; Krekić 1985; di Vittorio 1986; Krekić 1988a; Krekić 1990a.

poznatim. Pa ni čitav istočnojadranski pojas nije proučen s gledišta gospodarskog razvoja. Malo se može reći o ekonomskim odnosima u Istri, još manje o gospodarskoj razini na središnjem području hrvatskoga kraljevstva koje je bilo uključeno u opseg Turskog Carstva ili je na njegovim okrajcima podignut krajiški obrambeni sustav. Nešto je bolje poznat samo gospodarski razvoj zaštićenih dijelova Slavonije, a i to uglavnom na razini zemljišne privrede. Zbog toga je cjelovita prosudba o gospodarskim smjernicama hrvatskih zemalja u prijelaznom razdoblju iz srednjega vijeka u rani novi vijek, navlastito u XVI. stoljeću, ispunjena prazninama, pa se u razlaganju, koje je u znatnoj mjeri nužno hipotetično, oslanjamo na usmjeravajuće podatke o političkom ili demografskom razvoju. U isti mah to znači da su spoznaje o gospodarskom razvoju na istočnom Jadranu u takvoj prosudbi još važnije, napose one o Dubrovniku.

Gospodarski i društveni uspon Dubrovnika u XV. i XVI. stoljeću uporištem je dvostruke usporedbe: prema drugim hrvatskim područjima i prema europsko-mediteranskom prostoru.

Nijedan drugi dio hrvatskih zemalja u tom razdoblju nije bio ni približno gospodarski razvijen kao Dubrovnik. U usporedbi s Dubrovnikom, brodovlje kojega u XVI. stoljeću dopire do Atlantika, jasnijom biva skromnija razvojna razina drugih dalmatinskih gradova, pod vlašću Mletaka, ali u isti mah i njihova gospodarska otpornost u mletačko-turskom procijepu. Ako gospodarski razvoj obalnih komuna od Zadra do Splita u XVI. stoljeću i jest bio prigušen, ipak se u njima i u najtežim okolnostima proizvodilo i trgovalo. Središnji, kontinentalni dio hrvatskog prostora, zahvaćen depopulacijom i doseljavanjem novoga stanovništva, dijelom pretvoren u ratište, gospodarski je zaostajao za istočnojadranskim pojasom. Stabilnost zemljišne proizvodnje i trgovine pokazivao je u epohi turskih ratova samo zaštićeni dio Slavonije, komunikacijski usmjeren prema sjevernom Jadranu i srednjoj Europi.[77]

U razdoblju što ga ovdje pratimo, između 1450. i 1550. god., prostor hrvatskih zemalja pokazuje, dakle, izrazitu neravnomjernost gospodarskog razvoja. Ona se više-manje poklapa sa suprotnostima što ih iskazuje razvoj hrvatskoga društva, prije svega s političkom rascijepljenošću i negativnim demografskim procesima. Moglo bi se sažeto reći da su samo periferna područja hrvatskoga kraljevstva, na kojima je i djelovanje turskog čimitelja bilo slabije, i u tom razdoblju pokazivala kontinuitet s gospodarskim gibanjima predturskog razdoblja. To su bili sjeverozapadna Slavonija, otočne komune u mletačkom posjedu na istočnom Jadranu, navlastito Hvar, nešto manje obalni gradovi od Zadra do Splita te područje Dubrovačke Republike. Od njih je samo Dubrovnik mogao slijediti gospodarske smjernice europsko-mediteranskog Zapada. Sva druga područja kraljevstva od njega su bila više ili manje udaljena.

Prema svemu se smije zaključiti da i gospodarski razvoj potvrđuje predodžbu o Hrvatskoj kao geopolitički i društveno perifernom području europsko-mediteranskog svijeta što se već od pada Bosne 1463. god., a navlastito nakon 1500, nalazilo na sámoj granici kršćansko-islamskog sraza.

[77] Adamček 1977; Adamček 1980, 290-313.

3. Uspon i zastoj stvaralaštva

Stvaralaštvo i zbilja

Povijest hrvatskih zemalja u XV. i XVI. stoljeću bila je, dakle, obilježena dubokim promjenama. Ali sve pojave zastoja: stezanje granica kraljevstva i političko mrvljenje njegova prostora, tegobe društvenih zajednica i gospodarsko zaostajanje, opustošenost i depopulacija, migracije i narodnosne promjene, sve te pojave zastoja što bismo ih između 1450. i 1550. god. mogli sažeti u Klimantovićev izričaj o "raščinjavanju", prostornom i društvenom, ipak ne čine cjelokupnost društvenog ustrojstva u hrvatskom kasnom srednjovjekovlju. Razvoj hrvatskoga društva bio je širim od "raščinjavanja", koliko god je ono uistinu bilo najdubljim znakom hrvatske povijesti na izmaku srednjega vijeka. To prijelomno doba u povijesti hrvatskoga naroda ne bismo mogli razumjeti, ako pojmu "raščinjavanja" ne bismo dodali i polet stvaralaštva koje je upravo u najtežem razdoblju, od 1450. do 1550. god., dospjelo do vrhunca zrelosti. Zbilja hrvatskoga društva postaje jasnijom tek ugrađivanjem umjetničkog i misaonog stvaralaštva u predodžbu o toj epohi. Stvaralaštvo je onaj sloj ljudske djelatnosti koji bitno dopunjuje našu spoznaju o cjelovitosti društvenog razvoja hrvatskih zemalja u razdoblju turskih ratova. Kakve bijahu temeljne značajke stvaralaštva?

Opseg i vrsnoća umjetničkog i misaonog stvaralaštva u XV. i XVI. stoljeću nisu, dakako, bili ni približno jednaki na svim dijelovima hrvatskih zemalja. Ista ona prostorna neujednačenost što je bila primjetna i u drugim slojevima društvenog razvoja, od razlika u stupnju depopulacije do suprotnosti u gospodarskim razinama, obilježavala je i razvoj književnosti, likovnih umjetnosti ili znanosti. Prostornu neujednačenost stvaralaštva uvjetovalo je nekoliko činitelja. Kao i u čitavom srednjovjekovlju, kako je ranije istaknuto, i u razdoblju turskih ratova oblici i vrsnoća stvaralaštva ponajprije su ovisili o geopolitičkom smještaju hrvatskih zemalja, ali s tom razlikom da je u XV. i XVI. stoljeću činitelj smještaja postao još važnijim nego što je bio u ranijim razdobljima. U ranom i razvijenom srednjem vijeku istočnojadranski se pojas stvaralački jače razvijao od kontinentalnih dijelova kraljevstva zbog toga što je već i svojim položajem, a zatim i društvenom baštinom i dosegnutom razvojnom razinom, mogao najbolje prihvaćati i dalje razvijati umjetničke, misaone ili znanstvene poticaje što su do njega dopirali iz jadranskog/mediteranskog prostora. Na tu je važnu činjenicu već upozoreno u izlaganju o razdiobi kulturnih središta, na kraju prethodnog poglavlja. Ponavljajući je ovdje, ona je polazište razmatranjima o promijenjenim odnosima u struktruri hrvatskoga društva između 1450. i 1550. godine. Prema kasnom srednjem vijeku, u razdoblju humanizma i renesanse kulturna su zračenja na jadranskom prostoru i stvaralački polet u gradovima na istočnom Jadranu bili na vrhuncu. Ali gotovo istodobno pojavljuju se prvi znakovi društvenog zastoja. Kulturni prostor hrvatskoga srednjovjekovlja počeo se sužavati. Turski su ratovi od druge polovice XV. stoljeća počeli slabiti društveno ustrojstvo u kontinentalnom zaleđu, otežavajući njegovo komuniciranje s istočnojadranskim gradskim središtima, a time i širenje stvaralačkih poticaja prema njemu. Kada su Turci potkraj prve četvrtine XVI. stoljeća počeli osvajati središnja područja kraljevstva, prostor umjetničkog i duhovnog stvaralaštva bivao je sve manjim, užim. Napokon se on u tom stoljeću stegnuo na istočnojadranski pojas, s jedne, i na zaštićene dijelove "ostatka ostataka", s druge strane. Između ta dva područja, ionako međusobno oskudno povezana

već i zato što su bila odijeljena različitim političkim vlastima, mletačkom i habsburškom, u šesnaestom se stoljeću razvilo i učvrstilo strano društveno tijelo, Osmansko Carstvo, koje je hrvatskom kraljevstvu oduzelo njegovo središnje, komunikacijski iznimno važno područje. "Raščinjeni" se hrvatski prostor upravo intelektualnom djelatnošću i umjetničkim stvaralaštvom najdjelotvornije suprotstavljao ugrožavanju. Stvaralaštvo, razumije se, nije bilo jedinim uporištem otpora jer je na području "ostataka" kraljevstva njegovom osnovicom bio državnopravni i staleški kontinuum, ali uza sve to važnost, primjerice, glagoljaštva ili hrvatske renesansne književnosti u čuvanju hrvatskog etnosa jedva možemo u potpunosti ocijeniti.[78]

Što je značio pogled prema Jadranu?

U razvoju hrvatskoga društva na prijelomu XV. i XVI. stoljeća ističu se, prema tome, dvije, značajkama bitno suprotne, pojave: opustošenost i dijaspora hrvatskoga naroda, s jedne, te stvaralaštvo i trajnost intelektualnog komuniciranja s europsko-mediteranskim Zapadom, s druge strane. Suprotnost između ratovanja i uma u različitim je oblicima primjetna na svim dijelovima hrvatskoga prostora što nisu bili podvrgnuti turskoj vlasti, dapače, zahvaljujući franjevačkim žarištima i na nekim će područjima pod Osmanlijama biti sačuvani barem skromni pokušaji intelektualnog rada.[79] Dakako, najjača su se središta stvaralaštva nalazila na istočnojadranskoj obali.

Više od jednog stoljeća, od kraja 60-ih godina XV. stoljeća do Ciparskog rata (1570 – – 1573), Turci su napadali niz gradskih komuna na istočnom Jadranu. Ugroženi s kopna, gradovi su se usmjeravali prema jadranskom prostoru. U većem dijelu epohe turskog pritiska njihovi su jadranski, morski putovi bili slobodni. Venecija je, istina, u XVI. stoljeću općenito bila suzdržana prema Osmanskom Carstvu, ali je ipak svom snagom branila barem sáma gradska uporišta na istočnom Jadranu. Turska pomorska moć na Sredozemlju, pak, oblikuje se kasnije nego što su Osmanlije stekle prevlast na Balkanskom poluotoku, u sredini prve polovice XVI. stoljeća. Turske prijetnje dalmatinskim gradovima s mora pojavljuju se tek u tom razdoblju. Ali i u promijenjenim odnosima pomorskih sila na Sredozemlju prodori turskog brodovlja u Jadran bili su rijetki. Opasnijima bivaju tek za mletačko-turskih ratova 1537 – 1540. i, navlastito, 1570 – 1573, pa nisu mogli jače, trajnije ugroziti komuniciranje dviju jadranskih obala.[80] Dapače, širenje osmanlijskog prostora u XVI. stoljeću gotovo do sámih gradskih bedema još više je komunalna društva u Dalmaciji usmjeravalo prema jadranskom prostoru i Italiji, odnosno šire, prema Zapadu. Pogled "malih svjetova" prema "velikima", prema gospodarski i društveno jačim područjima Sredozemlja i Zapada nije se, razumije se, usmjeravao isključivo preko Jadrana niti su dalmatinska gradska društva bila jedinim prostorom koji je mogao komunicirati s duhovnim gibanjima zapadne civilizacije. I do kontinentalne Hrvatske, koja se od početka XVI. stoljeća, neizbježno potaknuta krivuljom zbivanja na kršćansko-islamskom bedemu, sve više priklanjala alpskom prostoru i Habsburgovcima, dopirale su plodonosne struje Zapada.[81] Ipak se smije reći da je stvaralačka razina na kontinentalnom "ostatku ostataka" sve do u drugu polovicu XVI. stoljeća bila

[78] Kombol 1945, 56-57; Franičević, 25-48; Frangeš, 29-81; Raukar 1981a, 116-120; Raukar 1990.

[79] Jelenić; Šanjek 1992, 142-151; Džaja 1992, 166-176; Bogišić 1992b.

[80] Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 207-209.

[81] O književnosti u Slavoniji u XVI. st.: Kombol 1945, 197-201; Franičević-Švelec-Bogišić, 98-110, 169-174; o razvoju likovnih umjetnosti: Horvat.

skromnija od one na istočnom Jadranu. Za prosudbu o razvoju hrvatskoga društva, prije svega o njegovim intelektualnim gibanjima, u tom prijelomnom vremenu jadranski prostor bijaše svakako odlučujućim.

"Mali" i "veliki" svjetovi

Tu, u istočnojadranskim gradskim središtima i njihovim "malim svjetovima", najjače su se između 1450. i 1550. god. iskazivala sva nastojanja hrvatskoga društva i sve suprotnosti epohe koja je zaprijetila njegovu opstanku. Uski jadranski pojas urbane civilizacije, od vinodolskih kastra i Senja do Dubrovnika i Kotora, već se od sredine XV. stoljeća, kako je istaknuto, počinje utvrđivati da bi se obranio od "velike invazije". Jadranski prostor oscilira od straha do otpora. Grade se kašteli, pojačavaju bedemi da bi se prostor na kojemu je stoljećima pulsirala civilizacija i njegovalo se stvaralaštvo, zaštitio od pustošenja Osmanlija. Umjetnost i duhovnost suočavaju se sa zveketom oružja, prožimaju, gotovo dodiruju na uskim, turskim provalama stiješnjenim gradskim kotarevima. Stvara se, moli i ratuje. O tome svjedoče brojni primjeri, evo jednoga od slikovitijih.

Na stjenovitim, južnim obroncima Marjana pokraj Splita u XV. stoljeću podiže se crkvica sv. Jere. Povrh njezinih vrata postavljeno je geslo: "MIHI OPPIDUM CARCER, SOLITUDO PARADISUS EST" (Meni je grad tamnica, a samoća raj), koje svjedoči o produhovljenom uzvisivanju prirode i o doživljaju ljepote boravka u izvangradskom krajoliku, posve u ozračju humanističkih i renesansnih shvaćanja. Ali odmah pokraj crkvice i pustinjačkih nastambi, gdje se u osami kontemplacije grad uistinu činio dalekim i tuđim, podignuta je 1523. god. u pukotini stijene i skladna utvrdica.[82] To je doba žestokih turskih nasrtaja na Split i njegovo područje, pa zbog toga ni marjanske stijene nisu mogle biti bez obrane i utočišta u slučaju opasnosti. Crkvica sv. Jere i utvrdica Karepić u marjanskim stijenama, poput Hektorovićeva Tvrdalja ili senjskog Nehaja, vizualnim su znakovima prijelomna vremena, u kojemu umjetnost i duhovnost bijahu mnogo više dijelom društvene zbilje nego u prethodnim razdobljima srednjega vijeka. Smjelo bi se gotovo reći jednim od preduvjeta opstanka.

Zato ni u toj epohi tjeskobe i straha ti "mali svjetovi" ni jednoga časa nisu prekidali stoljetne veze s "velikim svjetovima". Dapače, često im ostvarenjima duha bivahu jednakima. Oni su se u XVI. stoljeću doslovno nalazili na sámoj civilizacijskoj pukotini Istoka i Zapada, ali su se ne samo svojim bedemima nego još više stvaralaštvom odupirali intelektualnoj marginalizaciji. Spram moćnih gradova-država u Italiji i na Zapadu svaki za sebe uistinu su bili, uz jedinu iznimku Dubrovnika, malima i krhkima, ali su unatoč tome pažljivo osluškivali umjetnička i znanstvena gibanja "velikih svjetova". Ništa nije moglo spriječiti njihovu žudnju za duhovnim i umjetničkim stvaralaštvom. Turske čete u prvoj četvrtini XVI. stoljeća dopiru i do sámih bedema Zadra ili Splita, ali se u njihovu zaštićenu, kamenu okrilju i dalje stvara. S njihovih gradskih bedema mogu se vidjeti turske čete, ali njihov pritisak ipak ne može svladati taj posljednji obrambeni pojas na istočnom Jadranu. Unutar stiješnjena prostora grada Splita i u najtežim godinama na prijelomu XV. i XVI. stoljeća uzdiže se umjetnost Marka Marulića. Pjesnik i mislilac prkosi osmanlijskoj pohlepi za razaranjem. Iz sićušnog, ugroženog prostora on se uključuje u "velike svjetove". Pripadnik male komune na margini Zapada Marulić postaje ravnopravnim dionikom civilizacije što je ne stvarahu samo moćni pripadnici

[82] Prijatelj 1951, 56-57; Kečkemet 1959a, 99; Rossi, 32.

"velikih" nego i politički ugroženi, ekonomski skromni urbani svjetovi na istočnom Jadranu. Upravo prostorna blizina, a istodobno i apsolutna udaljenost, razaranja i stvaranja, u rasponu kojih konačno sazrijevaju hrvatski humanistički latinizam i hrvatsko renesansno pjesništvo, jesu fundamentalnim pojavama završnoga razdoblja srednjovjekovlja.

Rascvat riječi

Iz cjeline umjetničkog stvaralaštva između 1450. i 1550. god. valja na prvom mjestu izdvojiti razvoj književnosti, umjetnost riječi, svakako najvažniju misaonu sastavnicu u razvoju hrvatskoga društva. Graditeljstvo, kiparstvo ili slikarstvo, dakako, nisu bili manje istaknutim oblicima umjetnosti. Urbanistička rješenja, palače, katedrale ili zvonici jednako su bili svjedočanstvom stvaralačkog poleta i znakom uključenosti hrvatskoga društva u duhovno ozračje zapadne umjetnosti. Ali između likovnih umjetnosti i književnosti postojala je i jedna razlika koju ne valja zanemariti u ocrtavanju društvenih smjernica na hrvatskom prostoru u kasnom srednjem vijeku. Graditeljstvo ili kiparstvo bijahu univerzalnijima od hrvatske umjetničke riječi jer su mnogo jače iskazivali značajke zajedničke cjelovitu korpusu zapadne umjetnosti nego što je to mogla hrvatska književnost, navlastito onaj njezin dio pisan hrvatskim jezikom. U bogatoj ljestvici intelektualnog stvaralaštva na hrvatskom prostoru od 1450. do 1550. god. hrvatska književnost zbog toga mora imati najistaknutije mjesto.[82a]

Druga polovica XV. i prva polovica XVI. stoljeća doba je puna procvata u svim slojevima pismenosti i književnosti. Sve ono što je stoljećima raslo, što se postupno razvijalo, od početaka što ih ocrtavaju kameni natpisi kneževske Hrvatske i ćirilometodska baština, rascvalo se upravo tada, u jednom od najtežih razdoblja čitave hrvatske povijesti. O dugom sazrijevanju hrvatske pismenosti i stvaralaštvu riječi u stoljećima srednjega vijeka već se dovoljno govorilo u prethodnom poglavlju. Pristupajući ovdje hrvatskoj književnosti, njezinim oblicima i ostvarenjima, težište, razumije se, neće biti u književno-estetskom ili stilističko-jezičnom motrištu. Bit će riječi, u sažetu pogledu, o društvenoj važnosti rascvata hrvatske književnosti, o književnom djelu kao osnovici i pokretnoj sili društvenog razvoja. Moglo bi se najkraće reći da će se književnim stvaralaštvom, a nakon toga i drugim oblicima intelektualnog djelovanja, nastojati potkrijepiti teza o otporu duha silama razaranja u hrvatskom kasnosrednjovjekovnom društvu, čemu su ovi odjeljci upravo i posvećeni.

Pojava pjesništva

Na području umjetničke riječi zrelost duha najjače se iskazala u pjesništvu. U času, rascvata, između 1450. i 1550. god., ono ima dva stvaralačka sloja, na hrvatskom i na latinskom jeziku. Oba se ističu posebnostima postanka i izričaja, pa su po tome temeljito različiti, ali ipak tek njihov nerazdvojivi zbroj jest uistinu hrvatsko pjesništvo humanizma i renesanse.[83]

[82a] Bogišić 1992a. s pravom ističe da je hrvatska književnost XVI. st. "presudni temelj cjelokupne hrvatske kulture, a time i hrvatske narodne budućnosti" (45).

[83] Kombol 1945, 53-95; Štefanić 1969; Gortan-Vratović; Hercigonja 1975; Kolumbić 1980; Frangeš, 29--81; Vončina 1988; Katičić 1989b; Katičić 1993; Hercigonja 1994; Katičić 1994.

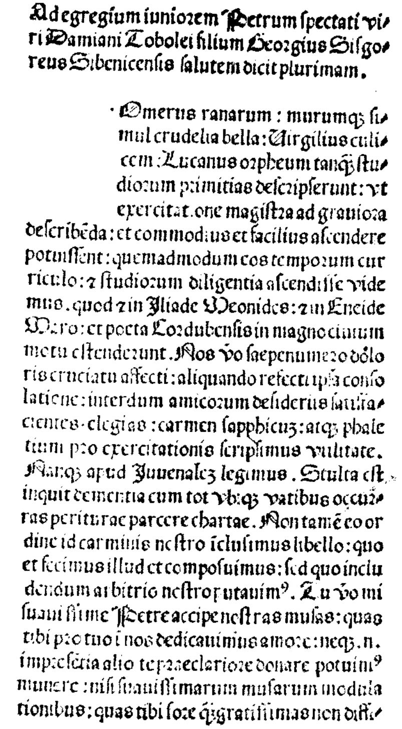
Ad egregium iuniorem Petrum spectati vi-
ri Damiani Tobolei filium Georgius Sisgo-
reus Sibenicensis salutem dicit plurimam.

Omerus ranarum: murumqz si-
mul crudelia bella: Virgilius culi-
cem: Lucanus orpheum tanqz stu-
diorum primitias descripserunt: vt
exercitatione magistra ad graviora
describēda: et commodius et facilius ascendere
potuissent: quemadmodum eos temporum cur
riculo: et studiorum diligentia ascendisse vide
mus. quod et in Iliade Meonides: et in Eneide
Maro: et poeta Cordubensis in magno civium
motu ostenderunt. Nos vero saepenumero dolo
ris cruciatu affecti: aliquando refecti ipsa conso
latione: interdum amicorum desiderius satisfa-
cientes. elegias: carmen sapphicuz: atqz phale
tium pro exercitationis scripsimus vtilitate.
Namqz apud Iuvenalez legimus. Stulta est
inquit dementia cum tot vbiqz vatibus occur-
ras periturae parcere chartae. Non tamē eo or
dine id carminis nostro īclusimus libello: quo
et fecimus illud et composuimus: sed quo inclu
dendum arbitrio nostro putavim⁹. Tu vero mi
suavissime Petre accipe nostras musas: quas
tibi pro tuo in nos dedicavimus amore: neqz. n.
impresēcia alio te praeclariore donare potuim⁹
munere: nisi suavissimarum musarum modula
tionibus: quas tibi fore q̄ gratissimas non diffi-

Šibenčanin Juraj Šižgorić (1420-1509), svećenik, pravnik, humanist i latinist, objavio je 1477. u Mletcima latinske *Elegije i pjesme* (Elegiarum et carminum libri tres) i to je prva tiskana pjesnička zbirka u hrvatskoj književnosti, od koje je ovdje prikazana uvodna strana knjige, s poslanicom Petru Damjana Toboleja (Tavilića). U zbirci se nalazi i znamenita *Elegija o pustošenju šibenskoga polja.*

Prvo na što valja upozoriti jest da se pjesništvo humanistâ na latinskom jeziku, kao umjetnički zrelo, izričajem i duhovnim ustrojstvom konačno oblikovano, pojavljuje prividno naglo i ranije od renesansnog pjesništva na hrvatskom jeziku. Dok je hrvatsko pjesništvo u XIV. i XV. stoljeću tek svladavalo izričajne prepreke da bi se moglo i sadržajnim repertorijem i pravilnošću stiha pridružiti općem, mediteranskom pojmu renesansne poezije, latinsko pjesništvo takvu podlogu nije trebalo stvarati jer se moglo u svemu osloniti na suvremeno stvaralaštvo humanistâ, prije svega u susjednoj Italiji. Kada se u sredini i drugoj polovici XV. stoljeća pojavilo latinsko pjesništvo Ivana Česmičkoga, Jurja Šižgorića, Ilije Crijevića ili Jakova Bunića, prva razvojna etapa hrvatskoga humanizma, dvostruko oslonjena, na djelatnost došljaka iz Italije na hrvatskom prostoru (od boravka Ivana Ravenjanina u Dubrovniku, 1384 – 1387, dalje), s jedne, i na odlazak Hrvatâ na humanistički nauk u Italiju (Ivan Vitez i Ivan Česmički u prvoj polovici i sredini XV. stoljeća), s druge strane, bijaše okončana. Zbog toga latinsko pjesništvo i može progovoriti u ljepoti pune zrelosti već u času kad se u sredini XV. stoljeća pojavljuju prvi hrvatski latinistički pjesnici. Je li viša umjetnička razina u latinskom pjesništvu uopće bila moguća nakon stihova Pannoniusa ili Crijevića? Već na samom početku zrelost njihova stvaralaštva bila je konačna.

Pjesništvo na hrvatskom jeziku, nasuprot onome na latinskom jeziku, dopire do renesansne zrelosti nešto kasnije, oko godine 1500, kada stvaraju dubrovački petrarkisti

Džore Držić i Šiško Menčetić, a u Splitu nastaje pjesničko djelo Marka Marulića, ali se, dakako, i ono nužno oslanjalo na ranije postignuto. Prethodi mu u XIV. i XV. stoljeću stvaralaštvo "začinjavaca" što ih 1501. god. Marulić spominje u posveti *Judite* kao jedan od uzorâ ("po običaju naših začinjavac"). Od tog anonimnog, "začinjavačkog" pjesništva, s pretežno duhovnim sadržajem, neki su primjeri u ovoj knjizi već spomenuti (Pisan na spomenutje smrti; Bratja, brata sprovodimo; Šekvencija nad junakom mrtvim). Te i neke druge pjesme, primjerice *O Marija, Božja mati*, iz pariškog *Code Slave 11*, već se u XIV. stoljeću ističu jezičnom i izričajnom jednostavnošću što je znak stvaralačke zrelosti u pjesništvu "začinjavaca".[84] Kako je hrvatskih pjesama iz XIV. i XV. stoljeća malo sačuvano, vezivni razvoj prema renesansnom hrvatskom pjesništvu oko 1500. god nije u svim pojedinostima poznat. Ali da je hrvatsko pjesništvo već u prvoj polovici XV. stoljeća ovladalo i složenim ustrojstvom stiha, te da je upotrebom čistog pučkog jezika, po uzoru na pučko pjesništvo, sasvim napustilo hermetiziranu izražajnost crkvenoslavenskog jezika, pokazuju tri stiha, točnije dva potpuna i jedan nedovršeni stih, u dvanaestercu s dvostrukom rimom što su ćirilicom zabilježeni u *Statutu carinarnice grada Dubrovnika*:

> "Sada sam ostavljen srid morske pučine,
> valovi moćno bjen; daž dojde s visine;
> kad dojdoh na kopno, mnih da sam [...]"[85]

Kakav bijaše budući razvoj hrvatskog pjesništva? Njegove temeljne značajke? Kako odrediti misaoni obzor pjesnikâ?

Pjesnikov obzor

Sadržajni i izričajni opseg hrvatskog pjesništva bio je smješten između oponašateljstva i izvornosti. I ono na latinskom i ono na hrvatskom jeziku nužno slijedi opće humanističke i renesansne uzore. Latinski se pjesnik oslanja na bogatu klasičku baštinu, oponaša je ustrojstvom stiha, metrikom i sadržajem, uključujući u svoje pjesme sav onaj mitološki repertorij zajednički svemu humanističkom pjesništvu. Što više se približiti antičkim uzorima pjesnikov je ideal. I hrvatski petrarkisti slijede opće obrasce renesansnog pjesništva, napose u ocrtavanju ženske ljepote. Njihovi izrazi žudnje prema *gospoji* i *vili* često su konvencionalni. Ali ako bismo u umjetničkoj prosudbi pjesništva to oponašateljstvo mogli smatrati znakom skromnije vrijednosti, ono u procjeni njegove društvene uloge pokazuje da je stvaralaštvo na latinskom i hrvatskom jeziku već i sámim tim bilo čvrsto uključeno u humanističko-renesansni civilizacijski krug. Ljepota *gospoje* jednako se slavila u Hvaru ili Dubrovniku kao i u drugim mediteranskim središtima renesansnog pjesništva.

Taj nimalo zanemariv zaključak o društvenoj ulozi hrvatskog pjesništva još je važniji zbog toga što se u njemu oponašanje uzorâ prevladavalo i stvaralački preobražavalo izrazitom osobnošću pjesnikâ. I stvaratelji latinskoga i stvaratelji hrvatskoga stiha u zadani konvencionalni okvir unose činitelje svojega društvenog okružja i vlastite osjećajnosti. Preuzeta konvencionalnost biva oplođena zbiljom pjesnikova vremena.

Već je u pjesništvu prvog od latinskih pjesnika, Šibenčanina Jurja Šižgorića, svakodnevica jača, životnija od stege klasičkih uzora. U njegovoj, već spomenutoj, *Elegiji o*

[84] Hrvatska književnost 1969, 377-378, 412-413, 421-422, 427-429.

[85] Frangeš, 24-25; Vončina 1988, 78.

pustošenju šibenskog polja mitološki izričajni repertorij samo je vanjski okvir, u koji pjesnik postavlja svoj osobni doživljaj turskog nasrtaja u šibensko zaleđe. Pomak od strogosti što je pjesniku nameće latinska metrika prema osobnom svijetu sadržajno je još složeniji u Ivana Česmičkoga. Klasički uzor i latinski izričaj samo su znak pripadnosti moćnom stablu humanističkog pjesništva. Osnovicom je njegovih elegija tanana osjetljivost pjesnika, u kojoj se zrcale tegobe njegova vremena. U njima se, primjerice, prožimaju žalost zbog majčine smrti (U smrt majke Barbare) ili tegobe pjesnikove bolesti (Bolovanje u taboru; Jadi bolovanja) s ocrtavanjem Matijaševa položaja spram Turaka u vrijeme pohoda prema Jajcu potkraj 1463. god. u elegiji u kojoj se sâm kralj obraća jednom talijanskom pjesniku (Matija kralj ugarski govori Antunu Konstanciju, pjesniku italskom). Osobnost i liričnost još je izraženija u pjesmama Dubrovčanina Ilije Crijevića. Njegove elegije, posvećene Rimljanki Flaviji, upravo plamte ljubavnom žudnjom i ocrtavanjem ženske ljepote. Mitološka izričajnost i latinska metrika nimalo ne sputavaju nabujalu osobnost mladog pjesnika.[86]

A gotovo istodobno dok mladi Crijević pjeva svoje elegije Flaviji, u dalmatinskim gradovima, od Dubrovnika, preko Hvara i Splita do Zadra, pojavljuju se i hrvatski pjesnici. Tematski raspon od pojedinca do društva, od osobne osjećajnosti prema tegobama zajednice, u njih je još jače istaknut nego što je bio u latinskom pjesništvu Česmičkog i Šižgorića. Početna je osnovica hrvatskog pjesništva na prijelomu XV. i XVI. stoljeća dijelom univerzalna, petrarkistička.

Prvi dubrovački pjesnici, Džore Držić (umro 1501) i Šiško Menčetić (umro 1527), pišu ljubavne pjesme. Sadržajem i izričajnim repertorijem one su pretežno konvencionalne, ali se u njima katkad ipak zasjaji i svježina osobnog doživljaja. Samo nešto poslije, negdje na početku XVI. stoljeća, *Pisni ljuvene* piše i Hvaranin Hanibal Lucić (umro 1553) ostvarujući u najboljima od njih, primjerice u pjesmi *Jur nijedna na svit vila*, skladan i jednostavan pjesnički izraz.[87] A za prosudbu o društvenoj ulozi hrvatskog pjesništva oko godine 1500, pak, veoma je važno reći da hrvatski pjesnici, izuzevši dubrovačke petrarkiste, ne zastaju u tom konvencionalnom okviru. Oni prelaze taj uski ljubavni obzor i u svoje stvaralaštvo unose jak doživljaj društvene zbilje i svojega vremena.

Živjeti u dalmatinskim gradovima oko 1500. god.

Ako su se dubrovački petrarkisti u spokojnom Gradu što nije bio zaštićen samo tvrdim "mirima" nego i davanjem harača sultanu još i mogli u svojemu pjesništvu posve prepuštati ljubavnim uzdisajima, jedva se tako moglo postupati u ugroženim gradovima pod upravom Mletaka ili se, barem, to znatno skromnije moglo. Živjeti u dalmatinskim gradovima na obali, od Zadra do Splita, oko 1500. god. značilo je bivati u neposrednoj blizini pustošena područja, što je moralo djelovati i na doživljaj pjesnikâ. To najljepše pokazuje pjesničko djelo Marka Marulića.

Njegova, maločas spomenuta, *Molitva suprotiva Turkom* morala je nastati u času kad je turski pritisak na istočnojadranski pojas postao toliko jakim da se Maruliću Božja

[86] Šižgorić, 37-39; Česmički, 10/11-18/19, 34/35-42/43, 74/75-80/81, 92/93-94/95; Hrvatski latinisti, 386/387-406/407; usp. Kombol 1945, 58-69; Kolumbić 1980, 74-95.

[87] Kombol 1945, 88-95, 114-117; Kolumbić 1980, 174-183, 211-215; Franičević, 235-265, 364-380; Frangeš 58-63.

pomoć činila jedinim preostalim uporištem opstanka. To je svakako moralo biti negdje nakon Krbavske bitke 1493. god., možda i pod dojmom krbavskog poraza, ali ipak najvjerojatanije na samom kraju XV. stoljeća, kada su Turci napadom na dalmatinske gradove godine 1499. započeli rat s Venecijom. Pod teškim dojmom turskih nasrtaja na kopnena okružja gradova u tom ratu Marulić 1501. god. i piše svoju *Juditu*. Da bi Splitu i drugim dalmatinskim gradovima pjesništvom pomogao da se odupru osmanlijskom Zlu, Marulić biblijskom pričom o Juditi i Holofernu motiv samoodricanja uzvisuje na razinu etičkog načela. Ako je u *Molitvi suprotiva Turkom* s opustošena krajolika upućivao pogled prema Bogu, u *Juditi* svoj duhovni i moralni univerzum dopunjuje novim odnosom Dobra i Zla: slabi, ali i odvažni, pripravni na odricanja i osobnu žrtvu, mogu se oduprijeti nasilju moćnijih. Takvo shvaćanje vrline, izrazito ispunjeno nabojem teške društvene zbilje, ni u jednom razdoblju hrvatskoga srednjovjekovlja nije moglo biti bliže osjećajnosti pojedinca i zajednice nego što je bilo u dalmatinskim gradovima u prvoj četvrtini XVI. stoljeća.

Napisana 1501. god., *Judita* je tiskana tek dvadeset godina poslije. Tome uzrok točnije ne znamo, ali kad se to zbilo, djelo je u tri godine (1521, 1522. i 1523) doživjelo čak tri izdanja.[87a] Zakašnjelo tiskanje nije bilo nimalo iznimnom pojavom u hrvatskoj književnosti XVI. stoljeća. Djela H. Lucića, P. Zoranića ili P. Hektorovića, na primjer, tiskana su mnogo kasnije nego što su bila napisana. Pa ipak, raspon između postanka i objavljivanja djela u Marulića ima primjetno društveno okružje. Trenutak tiskanja *Judite* i njezin uspjeh u čitatelja ne bijahu slučajnima.

Marulić je upravo u godinama triju izdanja *Judite*, prešavši sedamdesetu godinu života, iskazao puno sudioništvo u društvenim zbivanjima i u otporu osmanlijskom pritisku. Godine 1522, upravo u času kad su Turci započeli osvajati tvrde gradove u Hrvatskoj, Marulić piše znamenito *Pismo papi Hadrijanu VI*. U prva dva desetljeća XVI. stoljeća, moglo bi se ponešto slikovito i pojednostavnjeno reći, kao da je bio pretežno obuzet velikim moralno-teološkim djelima (*Institucija*, *Evanđelistar*), ali se u času naglog rasta turske opasnosti oko godine 1520, čini se, vraća davno napisanoj *Juditi*, pa je 1521. objavljuje u Veneciji. Ozbiljni, produhovljeni Marulić i tim je činom pokazao koliko je u tom razdoblju života bio misaono udaljen od površne pjesničke igre svojih petrarkističkih suvremenika. Njegovo hrvatsko pjesništvo nije moglo biti usmjereno prema konvencionalnoj ljubavnoj žudnji. Ono je bilo u sámoj srži društvene zbilje. *Judita* je zato i s pjesničkog i s društvenog motrišta fundamentalno djelo hrvatskog stvaralaštva u prvoj četvrtini XVI. stoljeća.[88]

Da bi veza između pjesnikova djela i zbilje u hrvatskoj književnosti u prvoj polovici XVI. stoljeća bila što određenijom, valja reći da Marulić nije bio osamljenim primjerom društvenog sudioništva. Samo nešto poslije rodoljubni osjećaj nadahnjuje i stvaralaštvo Hanibala Lucića i Petra Zoranića. Sadržajna okosnica Lucićeve drame *Robinja* jest prožimanje ljubavi i sužanjstva. Unuk bana Derenčina u Dubrovniku susreće ropkinju, kćerku bana Vlatka. Njihovi likovi nisu zbiljski, ali se u dramskoj ljubavnoj radnji zrcali teška zbilja hrvatskog XV. i XVI. stoljeća, odvođenje ljudi u tursko sužanjstvo. I u pastirskom romanu Petra Zoranića *Planine* idilični svijet vilâ i pastirâ, u koji pjesnik uklapa

[87a] Naravno, sve uz pretpostavku da je izdanje iz 1521. god. uistinu bilo prvo izdanje *Judite*; usp. *Judita*, pogovor Vj. Štefanića (151-153); Tomasović 1989, 132.

[88] Kombol 1945, 82-87; Kolumbić 1980, 195-197; Franičević, 225-226; Frangeš, 57-58; Tomasović 1989, 129-160. Pouzdanost određivanja etapâ u Marulićevu stvaralaštvu u prvoj četvrtini XVI. st. ovisi, dakako, o konačnom utvrđivanju vremena postanka i godine prvog izdanja *Institucije* i *Evanđelistara* (usp. bilj. 153. uz pogl. D).

Zoranove ljubavne nevolje, prožima se s odjecima društvene zbilje. U sredini prve polovice XVI. stoljeća, kad Zoranić piše *Planine* (1536), pjesnikova je "bašćina" dvostruko ugrožena, napadajem "vukova", tj. Turaka, ali i "nehajem" prema hrvatskom jeziku. Širinom svijesti o društvenoj pripadnosti Zoranić je uz, dakako, Marulića najistaknutiji od hrvatskih pjesnika prve polovice XVI. stoljeća.[89]

Renesansni vrhunac

Ali samo nešto poslije, u sredini XVI. stoljeća, u osvit ranog novovjekovlja, uzajamnost između književnog stvaralaštva i društvene zbilje iskazuje nove značajke i promijenjene odnose. Prije svega, hrvatska renesansna književnost je oko godine 1550. ili još točnije, u 50-im godinama XVI. stoljeća, doprla do stvaralačkog vrhunca. U isti se mah njezin stvaralački prostor počeo mijenjati.

Na sredinu XVI. stoljeća upućuje već i tiskanje nekih pjesničkih djela što su nastala prije, u sredini prve polovice tog stoljeća. To su zbirka Hanibala Lucića *Skladanja izvarsnih pisan razlicih*, tiskana u Veneciji 1556. god., nakon pjesnikove smrti, i *Planine* Petra Zoranića, tiskane 1569. god., također u Veneciji. Ljubitelji pjesništva zacijelo su ta djela i prije toga poznavali, u rukopisnim prijepisima, ali su ona ipak tek nakon tiskanja mogla u punoj mjeri postati sastavnim dijelom misaonih komunikacija na istočnom Jadranu. O gustoći stvaralačkih zbivanja u hrvatskoj književnosti u sredini XVI. stoljeća još više svjedoče sámi književnici i njihova djela.

Na početku iste godine 1556. u kojoj je tiskana Lucićeva pjesnička zbirka, Starograđanin Petar Hektorović dovršio je svoj pjesnički putopis *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, tiskan također znatno kasnije, 1568. god. u Veneciji, godinu dana prije Zoranićevih *Planina*. U tom času već je bilo oblikovano i dramsko djelo Marina Držića. Njegovi dramski tekstovi nastali su između 1548. i 1558. godine. Godine 1549. izvedena je pastirska igra *Tirena*, 1550. farsa *Novela od Stanca*, 1551. god. odigran je *Dundo Maroje*, a 1555. komedija *Skup*.[90] Otok Hvar, točnije Stari Grad, i Dubrovnik prostorna su uporišta stvaralačkoga vrhunca u hrvatskoj renesansnoj književnosti. Mijene su u tom času u njoj i prostorne i sadržajne.

Dok je u djelima Marka Marulića i Petra Zoranića jednim od poticajâ bila društvena zbilja, dotle je u ribarskoj priči Petra Hektorovića i u komedijama Marina Držića svom snagom ocrtana zbilja svakodnevice. Sadržajni pomak od društvene cjeline prema mikrokozmu pojedinca bio je barem dijelom uvjetovan i prostorom Hektorovićeva i Držićeva djelovanja. Na otoku Hvaru, gdje je u Starom Gradu, doduše, radi obrane od turskih zalijetanja bilo nužno graditi Tvrdalj, ali koji je ipak bio prilično udaljen od bedemâ Zadra ili Splita i turskog četovanja, Hektorović se mogao spokojno prepustiti ribarskom plandovanju, i u zbilji i u pjesničkom stvaralaštvu. Razmjerno zaštićeni otok Hvar postaje stvaralački pogodnijim od gradskih središta na obali pod mletačkom vlašću. Još više to vrijedi za Dubrovnik. Držićeve komedije o ljudskoj svakodnevici i zabavljanje gledatelja mogli su se zbiti pred kneževim dvorom i u sjeni Minčete,

[89] Versi harvacki, 167-171 (Molitva suprotiva Turkom); o *Robinji* H. Lucića: Kombol 1945, 117-121; Kolumbić 1980, 214-217; Vončina 1976; Franičević, 377-379; o *Planinama* P. Zoranića: Kombol 1945, 129-134; Bogišić 1969; Švelec; Kolumbić 1980, 223-229; Franičević, 414-424.

[90] O Petru Hektoroviću: Kombol 1945, 122-128; Kolumbić 1980, 245-252; Franičević, 380-398; o Marinu Držiću: Kombol 1945, 141-155; Kolumbić 1980, 229-245; Franičević, 469-509; Frangeš, 73-78.

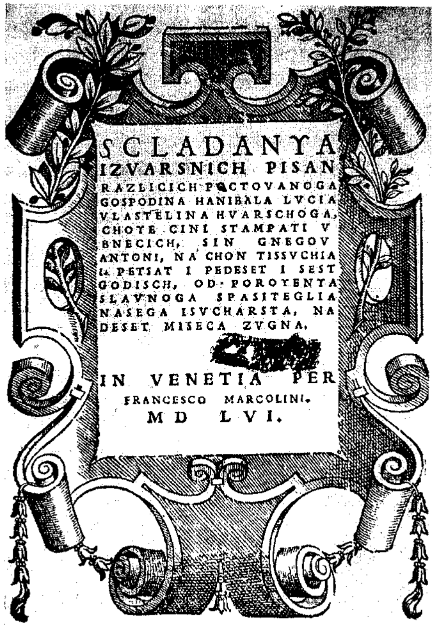

Uz *Juditu* Marka Marulića (1521) tri gornje naslovne strane: *Skladanja izvarsnih pisan razlicih* Hanibala Lucića (1556), *Planine* Petra Zoranića (1569) i *Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića (1568) temeljna su ostvarenja hrvatskog renesansnog pjesništva u prvoj polovici XVI. stoljeća. Sve su te pjesničke zbirke tiskane u Veneciji, ali se tri posljednje tiskarskom opremom razlikuju od Marulićevih izdanja. Dok je naslov *Judite* oblikovan u trokut, tipičan za mletačko tiskarstvo prve četvrtine XVI. st., naslovi su Lucićeva, Zoranićeva i Hektorovićeva djela u sredini tog stoljeća postavljeni u kitnjaste okvire, u kojima kao da se naslućuje budući likovni osjećaj barokne uznemirenosti.

ali ih je teško zamisliti u gotovo opsjednutu Splitu, upravo onako kako bi bilo nemoguće pod njegove zidine smjestiti trodnevni razgovor s ribarima. Ali ondje gdje je u gradovima na obali u sredini XVI. stoljeća još uvijek bivalo pjesništvo, društvena zbilja, usredotočena u osmanlijskoj opasnosti, i dalje je bila poticajnim činiteljem. Zadranina Brnu Karnarutića negdje potkraj 60-ih godina XVI. stoljeća najjače se dojmila obrana Sigeta i junačka smrt Nikole Zrinskoga 1566. godine. Ne samo da je taj čin bio sadržajnom osnovicom u njegovu epskom spjevu *Vazetje Sigeta grada* nego je i sâmo djelo posvetio Jurju Zrinskom, Nikolinu sinu.[91] Živeći u gradu što se gotovo nalazio na kršćansko-islamskom limesu, Karnarutić je mentalnim ustrojstvom nužno bio mnogo bliži svijetu Marulićeve *Judite* nego što su mu mogli biti bliski Hektorovićevo lagodno pričanje ili Držićeva neobuzdana ironija.

Jedni drugima

Ocrtane tematske razlike i prostorni pomaci u djelovanju hrvatskih renesansnih književnika nisu nimalo ograničavali njihovu pripadnost jedinstvenom društvenom i stvaralačkom području koje je obuhvaćalo gradska središta na istočnom Jadranu. Dapače, spoznaja o njihovoj misaonoj srodnosti upravo se u XVI. stoljeću do kraja razvila, uzajamno komuniciranje i poznavanje proširilo, bivalo temeljitijim. Dijelom je na to svakako utjecalo već i sâmo tiskanje književnih djela. Izašavši, najčešće, iz neke od mletačkih tiskara, ona su se mogla nesmetano širiti dalmatinskim gradovima i tako zbližavati hrvatske književnike i u jednu misaonu cjelinu okupljati njihova stvaralačka središta. A književnici su te veze i sâmi produbljavali različitim postupcima, primjerice, posvetama svojih djela i, najjače, pismima ili poslanicama što su ih upućivali jedni drugima.

Komuniciranje poslanicama bilo je omiljenim postupkom europskih humanista. To su prvi preuzeli hrvatski latinisti XV. stoljeća.[92] U jednoj od prvih tiskanih zbirki hrvatskog pjesništva, u već spominjanoj knjizi *Elegije i pjesme* Jurja Šižgorića (1477), nalazi se mnogo pjesama u obliku poslanice što su naslovljene na različite osobe. Među njima je napose zanimljiva jedna, upućena sâmom pjesniku: *Mladić Marko Marulić pjesniku Šižgoriću* (M. Marulus adolescens Dalmata). Marulić u njoj iskazuje pohvale zrelom šibenskom pjesniku. Šižgorić, ističe mladi Splićanin, ne prednjači samo "pjesnicima našega vremena" nego je sličan i najboljim rimskim pjesnicima, Nazonu, Properciju ili Tibulu.[93] Veća pohvala, premda izrečena iz ustiju početnika koji se odgajao u humanističkoj školi Tidea Acciarinia u Splitu, nije se mogla napisati. I bez obzira na stupanj njezine opravdanosti Marulić je postavljao tako splitsko-šibenski smjer osobnog komuniciranja na istočnom Jadranu. A upravo je Marulić poslije, u godinama vlastite stvaralačke zrelosti, postao prvim jakim uporištem misaonih veza što su ih u prvoj polovici XVI. stoljeća njegovali hrvatski književnici u Dalmaciji.

Teško je, doduše, reći koliko su se oni često obraćali Maruliću za njegova života jer su sačuvane samo rijetke posvete izravno upućene splitskom književniku. Toma Niger mu 1512. god. iz Rima šalje tiskopis govora što ga je pred papom Julijem II. održao

[91] Kombol 1945, 158-159; Kolumbić 1980, 256-258; Franičević, 520-523.

[92] Usp. pisma Ivana Viteza (Johannis de Zredna Epistolae) ili pisma zadarskog nadbiskupa Maffea Vallaresea (Vallarese, Regestum litterarum); v. Kolumbić 1980, 49-52; Kurelac 1990, 46-47, bilj. 79.

[93] Šižgorić, 16-17, 76-77.

splitski nadbiskup Bernard Zane, a u posveti Marulića smatra "vrlo učenim i čestitim". Čini se da je to sâm Marulić češće činio, posvetivši *Juditu* Dujmu Balistriliću, *Parabole* splitskom kanoniku Tomi Nigeru ili, pak, *Pismo papi Hadrijanu VI.* Kotoraninu Dominiku Bući.[94] Pohvale Maruliću, a time i spoznaja o njegovoj golemoj važnosti za razvoj hrvatske književnosti, rasplamsale su se tek nakon njegove smrti (1524). Već godine 1525. Pribojević ga u govoru *O podrijetlu i zgodama Slavena* uspoređuje sa sv. Jeronimom. Dok je govorniku sv. Jeronim "najveća dika", Marulić mu je "druga luč" što je "zasjala u ovo naše doba u Dalmaciji".[95] Zoranić, pak, tako iskazuje poštovanje spram splitskog pjesnika da u *Planine* uvodi pastira Marula koji pjeva "bašćinu videći v pogibli blizoj", očigledno misleći na Marulića jer u prvim stihovima pastirova pjevanja parafrazira početne stihove Marulićeve *Molitve suprotiva Turkom*.[96]

Od svih renesansnih književnika Marulića je, ipak, najviše slavio Hektorović. Potaknut u *Ribanju* približavanjem ribarskog broda Nečujmu na Šolti, gdje je neko vrijeme boravio Marulić, Hektorović mu posvećuje čak trideset i dva stiha. Njegove su knjige, ističe starogradski pjesnik, "raznesene po sve svita kraje", dapače, Marulić

"Svu našu okruni stranu mnogom dikom
i častju napuni i hvalom velikom;
kim je urešen bil i jezik slovinski
i kim se je dičil tokoje latinski."

Hektoroviću je zbog toga Marulić onaj književnik

" [.....] komu se svi čude,
koga glas svud zvoni i cvate od svude",

što je povod i zanosnoj pohvali gradu Splitu:

"O Splite čestiti, ku si sriću imil,
da s' vasda njizdo ti razumnim ljudem bil!

Li Marul nad svima, za reći rič pravu,
najveću čast ima, i diku i slavu."[97]

Pomak prema Dubrovniku

Hektorović unosi te pohvalne stihove u svoj ribarski putopis trideset godina nakon Marulićeve smrti. To ne pokazuje samo da je ugled Marka Marulića u krugu hrvatskih renesansnih književnika u sredini XVI. stoljeća bivao sve većim nego i to da Hektorovićeva pohvala, kolikogod ona, kao i druge uzajamne pohvale u naših pisaca, bila ponešto i plodom humanističko-renesansne mode, konačno oblikuje onaj prostorni krug osobnih veza, kojemu je u središtu bio Marulićev Split. Stvaralaštvom književnika bijahu priljubljeni Hvar sa Splitom, Split sa Šibenikom, Split s Kotorom, Zadar sa Splitom. Na tom prostoru poznavanja i uvažavanja Marulić je svakako bio najistaknutijom

[94] Govori, 97-100, 165-166, 419-422, 450 (faksimili Nigerove posvete Maruliću i Marulićeve Dominiku Bući); *Judita*, 27-28; Latinska djela, 145-146; usp. Tomasović 1989, 17-18.

[95] Pribojević, 190; usp. Vončina 1988, 53.

[96] Zoranić-Baraković, 138, bilj. 21; Versi harvacki, 167.

[97] *Ribanje*, 52-53 (stih 773-804); Vončina 1988, 52-53.

osobom, ali se upravo u sredini XVI. stoljeća, dok ga je zanosno slavio Hektorović, prostor komuniciranja proširio i prema Dubrovniku. Nositeljima osobnih veza s Dubrovnikom bijahu hvarski renesansni pisci, upravo onako kako otok Hvar i Dubrovnik u sredini XVI. stoljeća bivaju glavnim uporištima hrvatske renesansne književnosti.

Da su već dubrovački petrarkisti na prijelomu XV. i XVI. stoljeća pripadali zajedničkom deblu hrvatske renesansne književnosti koje je svojom krošnjom okupljalo i zaklanjalo sva istočnojadranska gradska središta, od Dubrovnik, preko Hvara i Splita do Zadra, pokazuje se prije svega sadržajnom, jezičnom i stilističkom prosudbom njihova pjesništva.[98] Ali o razini osobnih veza što su ih dubrovački pjesnici gajili prema književnicima u drugim dalmatinskim gradovima i o opsegu uzajamnog poznavanja prije sredine prve polovice XVI. stoljeća jedva se što određenije može reći. Teško je odgovoriti na pitanje, primjerice, jesu li dubrovački književnici poznavali Marka Marulića i njegovo djelo? Potvrdan odgovor čini se prirodnim jer je zračenje Marulićeva stvaralaštva, šireći se europskim Zapadom, jedva moglo mimoići Dubrovnik. Na takav zaključak upućuje činjenica da je narudžba za treće izdanje *Judite*, tiskano 29. siječnja 1523. u Veneciji, dakle još za Marulićeva života, stigla iz Dubrovnika. Naručitelj je bio Jacomo di Negri, Talijan, nastanjen u Dubrovniku.[99] Ne može se točno odmjeriti važnost te činjenice u sustavu književnih veza između dubrovačkih i splitskih pisaca, ali je sigurno barem to da ona svjedoči o zanimanju za Marulića u Dubrovniku u sredini prve polovice XVI. stoljeća. Obavijesti, pak, o tijesnim osobnim vezama dubrovačkih pjesnika s književnicima u gradovima pod vlašću Mletaka, navlastito s hvarskima, tek od tog vremena postaju sve brojnijima.

U to bismo razdoblje, ili možda nešto ranije, mogli smjestiti i pjesmu Hanibala Lucića *U pohvalu grada Dubrovnika*. Uključena u *Skladanja*, tiskana je tek 1556. god. ali je njezino zanosno slavljenje Dubrovnika, kao grada u kojemu su osnovicom života pravda i razum, pa je on upravo po tome "od svih različan", prije svega od susjednih područja, bila ona pod turskom ili mletačkom vlašću, razlogom pretpostavci da je ona nastala pod još uvijek svježim dojmom tegobâ što ih je u hvarskom društvu uzrokovao žestoki plemićko-pučki sukob 1510 – 1514.[100] Ali dok se Lucić prije svega oduševljavao Dubrovnikom i, s njegova motrišta, skladnim društvenim ustrojstvom Republike, Hektorović je njegovao i osobne veze s dubrovačkim renesansnim piscima, navlastito s Mavrom Vetranovićem i Nikolom Nalješkovićem. S njima je izmjenjivao pjesničke poslanice, ali je još važnije što je 1557. god. svoje prijateljstvo potvrdio posjetom Dubrovniku. O tome i sâm priča u poslanici Mikši Pelegrinoviću ističući da je putovao "do onoga slavnoga grada (koim se svi dičimo)".[101]

Dubrovnik je tako u sredini XVI. stoljeća stekao najistaknutije mjesto u mreži misaonih veza koje su, utemeljene na spoznaji o društvenoj jedinstvenosti i duhovnoj srodnosti, spajale gradske zajednice na istočnom Jadranu, od Kotora do Zadra. Ako i jest točno da je u pohvalama i poslanicama što ih u tom razdoblju stvaralačkog cvata izmjenjuju renesansni pisci od Dubrovnika do gradova pod vlašću Mletaka bilo mnogo konvencionalne uljudnosti, pa i kićenosti, a najviše neobuzdana pretjerivanja u isticanju pjesničkih zasluga, ipak je u njihovoj osnovici bila zbiljska jezgra – misao o jezičnom i književnom zajedništvu. U pjesmi *U pohvalu grada Dubrovnika* Lucić nije uzalud rekao:

"Dubrovniče, časti našega jezika
ka cvateš i cvasti ćeš do vika"

[98] Foretić 1970; Franičević, 158-166.

[99] *Judita*, 153-154 (Vj. Štefanić).

[100] Franičević, 373-375; usp. Kombol 1945, 115; Foretić 1970, 130; Vončina 1976, 266.

[101] Kombol 1945, 122-125; Foretić 1970, 131-145; Franičević, 380-398.

jer je ta misao bila sastavnim dijelom duhovnog ozračja u kojemu su rasli hrvatski književnici na vrhuncu renesansnog pjesništva.[102] Važno je reći i to da takva pohvala nije bila upućena Dubrovniku i njegovim pjesnicima samo iz Hvara. Takve su se pohvale gibale i u obrnutu smjeru. Gotovo se jednakim riječima Mavro Vetranović u poslanici iz 1539. god. obraća Petru Hektoroviću, želeći mu slavu po svemu svijetu,

"a navlaš kud jezik hrvatski prohodi".[103]

Jezik i nazivlje: razlike i srodnosti

Tako se u krugovima hrvatskih renesansnih književnika doživljaj duhovne srodnosti usredotočio u sámoj osnovici njihova stvaralaštva – u zajedništvu jezika. Renesansni pisci i znanstvenici u XVI. stoljeću taj jezik različito nazivaju. Luciću je jezik zajedničkog pjesništva, na prostoru od Zadra, preko Splita i Hvara do Dubrovnika, jednostavno "naš jezik". Hektorović ga naziva "slovinskim", možda ponavljajući Marulićev izričaj ili, pak, pod dojmom Pribojevićeva slavenstva, kojemu upravo Hvar bijaše ishodištem. Potkraj XVI. stoljeća Faust Vrančić ga u *Rječniku pet najuglednijih europskih jezika* (Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, 1595) posve regionalno naziva "dalmatinskim", smatrajući čakavsko narječje "najčišćim" od svih slavenskih jezika.[104] Pa

HRVATSKA LEKSIKOGRAFIJA: VRANČIĆEV "DICTIONARIUM" 1595.

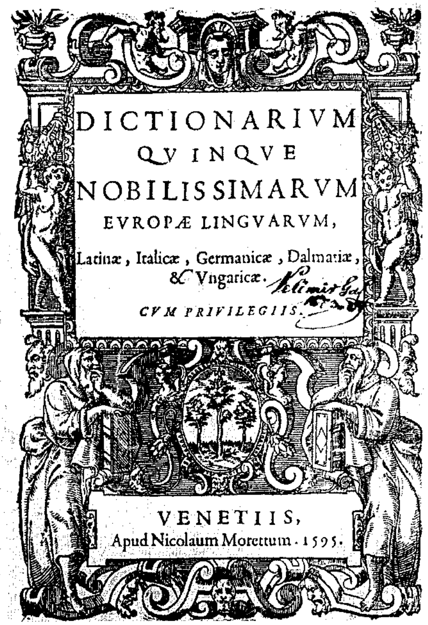
DICTIONARIVM
QVINQVE
NOBILISSIMARVM
EVROPÆ LINGVARVM,
Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmatiæ, & Vngaricæ.
CVM PRIVILEGIIS.
VENETIIS,
Apud Nicolaum Morettum. 1595.

Faust Vrančić, rođen u Šibeniku 1551, umro u Veneciji 1617, svoj je usporedni, petojezični *Rječnik* latinskoga, talijanskoga, njemačkoga, dalmatinskoga (hrvatskoga) i mađarskoga, objavio u Mlecima godine 1595. To je prvo djelo hrvatske leksikografije i prvi tiskani rječnik hrvatskoga jezika, čakavskoga tipa, u kojemu se nalazi oko 5800 hrvatskih riječi. To su uglavnom riječi iz svakidašnjeg govora, pa dodani *Očenaš* i *Zdrava Marija* ocrtavaju hrvatski govorni jezik s kraja XVI. st. u Dalmaciji.

[102] SPH VI, 261; Foretić 1970, 132.

[103] Rešetar 1901, 208; usp. Kombol 1945, 112; Bogišić 1986, 132.

[104] SPH VI, 261; *Ribanje*, 52, stih 783; *Dictionarium*, Vrančićev predgovor (Author Benigno Lectori Salutem): "Quod vero omnibus caeteris Slauonicae linguae idiomatibus, (quae late per totam Europam ramos suos pandens, a mari Adriatico in Asiam ad incognita septentrionis vsque littora extenditur) Dalmaticum praetulerim; ea causa est, quod inter reliquos purissimum sit, quemadmodum inter Italica Hetruscum".

ipak, u raznolikosti i nesustavnosti jezičnog nazivlja i hrvatsko ime u tom razdoblju ima značajno mjesto. U naslovu *Judite* Marulić godine 1501. kaže da je "u versih hrvacki složena", dakle, napisana hrvatskim jezikom, a Zoranić (1536) govori o "nehaju jazika hrvackoga". Vetranović u spomenutoj poslanici Petru Hektoroviću (1539) također upotrebljava izričaj "jezik hrvatski", jednako kao i Korčulanin Vidali koji 1564. god. hvali Nikolu Nalješkovića da je "dika i slava" jezika hrvatskoga. Dominko Zlatarić, pak, godine 1597. u Veneciji objavljuje svoje prijevode "u haruacki slozene".[105] Čitavim, dakle, XVI. stoljećem proteže se hrvatska odrednica za jezik renesansnih književnika, ali je unatoč tome jezično nazivlje bilo raznorodno. Kako bismo te razlike u nazivima za jezik hrvatskog pjesništva mogli ocijeniti? Kakvo im značenje dati?

Svakako valja reći da su razlike u jezičnom nazivlju dijelom odražavale složenost i suprotnosti procesâ u kojima se stvarala spoznaja o etnokulturnoj pripadnosti u hrvatskom društvu potkraj srednjega vijeka. Ljestvica je izričaja o etnodruštvenoj i regionalnoj pripadnosti na hrvatskom prostoru bila složena, pa je nužno raznolikim bilo i nazivlje o jeziku renesansne književnosti. Zbog toga ono i oscilira između regionalne (dalmatinski) i univerzalne (slovinski) razine. Uza sve to je ovdje, u gibanju prema društvenoj prosudbi o hrvatskoj renesansnoj književnosti, još važnije istaknuti da se različiti nazivi uvijek odnose na jedan jezik, i to upravo na onaj kojim su stvarali hrvatski pisci XVI. stoljeća i koji im je svima, na čitavu prostoru od Zadra do Dubrovnika, bio zajedničkim, pa su ga zato i mogli jednostavno nazivati "našim".

Ni dijalektalne čakavsko-štokavske razlike, ni raznolikost jezičnog nazivlja nisu osporavali tu ključnu društvenu činjenicu. I sâm Marulić u *Juditi*, raznoliko naziva svoj pjesnički jezik. On ne kaže samo u naslovu *Judite* da je ona "u versih hrvacki složena" nego istodobno u posveti Dujmu Balistriliću objašnjava da ju je odlučio protumačiti "našim jazikom". A u završnim stihovima, u ozračju neke zanosne samosvijesti, ističe da će to pjesničko djelo trajati barem dotle

"[.....] dokla zemlja ova
bude na karte folj slovinjska čtit slova",

što znači dokle god će se čitati djela pisana hrvatskim jezikom.[106] Marulić, dakle, spaja, upravo izjednačava hrvatsku i "slovinjsku" odrednicu. "Versi hrvacki" i "slovinjska slova" pjesniku su samo izričajna varijanta za "naš jazik", dakle, za hrvatski jezik čakavskog tipa, do umjetničke razine oblikovan upravo u njegovu pjesničkom epu o "svetoj udovici Juditi" i "preoholom Olofernu". Marulićev primjer stoga možda jasnije od drugih upućuje na zaključak da su pjesnička djela hrvatske renesanse i njihov književni jezik, unatoč neujednačenosti jezičnog nazivlja, bili jednim od najvažnijih činitelja što su misaonim vezama okupljali gradska središta na istočnom Jadranu i njihove stvaratelje u jasno oivičeni civilizacijski i društveni prostor. Za naše razlaganje ovdje to je od fundamentalne važnosti.[107]

Kako se stvarao književni jezik?

Razvoju hrvatske pismenosti i književnosti, od srednjega vijeka do renesanse, bilo je, prema tome, usporedno i stvaranje hrvatskog književnog jezika. Da bi književno

[105] *Judita*, 25; Zoranić-Baraković, 156; SPH V, 351; usp. Bogišić 1986, 132; Frangeš, 80-81, sl. 120.

[106] *Judita*, 99; Vončina 1988, 40-41; usp. Tomasović 1989, 131.

[107] Foretić 1970; Bogišić 1986; Bogišić 1992.

djelo moglo doprijeti do čitateljâ kojima je bilo upućeno, ono je moralo biti napisano na njima jasnu i razumljivu jeziku. Svakodnevica je stoga već zarana upućivala jezik hrvatske pismenosti na postupno udaljavanje od knjiškog crkvenoslavenskog jezika. Onaj jezik kojim su se pisale isprave, zakoni ili kroničarske bilješke i na kojemu je nastajalo rano hrvatsko pjesništvo nužno se morao priklanjati živom pučkom govoru. O tom procesu svjedoče već i prvi neliturgijski spomenici hrvatskog jezika, pisani glagoljicom i ćirilicom, primjerice, Bašćanska ploča (oko 1100), Vinodolski zakon (1288), Istarski razvod (1325) ili, pak, Kulinova isprava Dubrovčanima (1189), Povaljska isprava (1184, 1250) itd.[108] Još jači otklon od crkvenoslavenskog jezika pokazuje, kako je ranije istaknuto, hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo XIV. i XV. stoljeća. Namjena je tog "začinjavačkog" pjesništva bila neliturgijska, svakodnevna, pa je i njegov čakavsko-ikavski izričaj prirodno bivao bliskim pučkom govoru.[109] Na taj je način već u predrenesansnom razdoblju hrvatske književnosti jasno određen onaj tipološki raspon unutar kojega će se gibati razvoj hrvatskog jezika: od tekstova s crkvenoslavenskim jezikom prema onima što su izrasli u svježini i jednostavnosti govorne svakodnevice.

Ulazeći na prijelomu XV. i XVI. stoljeća u razdoblje renesansne književnosti, razvoj je hrvatskog književnog jezika postao bržim, ali i složenijim. Oblikovala su se tri tipa književnog jezika koji su se oslanjali na tri narječja: čakavsko, kajkavsko i štokavsko. Oko godine 1500, prije nego što su uznemirena gibanja ljudi, potaknuta pritiskom turskih ratova, bitno poremetila i promijenila srednjovjekovno narodnosno i jezično ustrojstvo, prostor triju narječja mogao bi se, sasvim približno, ovako odrediti. Čakavskim narječjem govorilo se na široku prostoru od Istre prema Pokuplju i Pounju u unutrašnjosti, te duž istočnog Jadrana i njegova otočja do poluotoka Pelješca. Sjeverno od čakavskog područja nalazila se zona kajkavskog narječja i to od Pokuplja prema Dravi i Muri, a u savsko-dravskom međurječju na istok do Ilove. I napokon, istočno od Pounja, a na jadranskoj obali od Cetine do Boke kotorske, prostiralo se područje štokavskog (zapadnoštokavskog) narječja.[110]

Takva prostorna razdioba uvjetovala je i ulogu narječjâ u razvoju hrvatske renesansne književnosti. Njezini su najistaknutiji predstavnici, odreda pjesnici, od Marulića i Zoranića do Hektorovića i Barakovića, stvarali u središtima što su se nalazila u zoni čakavštine, od Zadra do Splita i Hvara. Zbog toga je renesansno razdoblje hrvatske književnosti bilo epohom cvata čakavskoga književnog jezika. Zračenje čakavštine dopiralo je i do Dubrovnika, književno stvaralaštvo kojega je u XVI. stoljeću pripadalo području štokavskoga književnojezičnog tipa. Bivalo je, napokon, i obrnuto, pa su u nekih pisaca čakavskoga područja primjetni i štokavski utjecaji (Lucić, Hektorović).[111]

Moglo bi se zato posve sažeto reći da su se u razvoju hrvatskoga književnog jezika u doba renesanse prožimala dva temeljna činitelja: prvo, djelovanje narječjâ i, drugo, promjene u rasponu crkvenoslavenski → govorni, pučki jezik. Djelovanje prvog činitelja

[108] Hrvatska književnost 1969, 70 (Bašćanska ploča); CD II, 237 (isprava bana Kulina 1189); Hrvatski spomenici, 6-9 (Povaljska isprava 1250), 10-74 (Istarski razvod); VZ. O povijesnom razvoju hrvatskoga jezika: Katičić 1987b; Vončina 1988. (iscrpna literatura: 319-347); Banac; Moguš. U razvoju hrvatskoga jezika od "crkvenoslavenskoga jezika hrvatskoga tipa" prema "jezičnom izrazu renesansne književnosti Dalmacije i Dubrovnika 15-16. st." Hercigonja 1990. razlikuje nekoliko etapa: u prvom periodu, do razmeđa XIII/XIV. st., stvara se "osobit, hibridni, čakavskocrkvenoslavenski jezičnostilski izraz" (od Bašćanske ploče, preko Povaljske listine i Povaljskog praga do Vinodolskog zakona); u drugom periodu, na početku XIV. st., nastaju spomenici (glagoljske listine), pisani "čakavštinom posve oslobođenom crkvenoslavenskih fonoloških, morfoloških i leksičkih sustavskih crta" (112-117).

[109] Štefanić 1969, 49-55.

[110] Brozović, 154; Banac, 36-37.

[111] Vončina 1988, 43, 45.

na književno djelo bilo je više-manje uvjetovano područjem stvaranja, ali je moglo ovisiti i o prožimanju narječjâ što bijaše plodom piščeva odabira. Odnos pisca, pak, prema drugom činitelju ovisio je o skupu okolnosti, prije svega o vrsti književnog djela, njegovoj jezičnoj tradiciji i pismu na kojemu je bilo napisano (glagoljica, ćirilica, latinica), zatim o umjetničkoj snazi pisca i sposobnostima njegova djelovanja na jezično oblikovanje, napokon o utjecaju pučkog pjesništva itd. U takvu okružju rješenja pojedinih pisaca bijahu različita. Pop Martinac, na primjer, glagoljaš koji u času krbavskog poraza u Grobniku prepisuje glagoljski Brevijar, prirodno ostaje u crkvenoslavenskoj jezičnoj matici, pa u njegovu zapisu o bitki na Krbavskom polju prevladava crkvenoslavenski jezični izričaj.[112] Sasvim suprotno od grobničkog glagoljaša bijahu renesansni pisci i njihova komunikativnost spram čitatelja. Oslanjajući se na govornu pučku osnovicu, u svoj su jezik unosili samo pojedine crkvenoslavenske elemente (Marulić). Drugi su se približavali jednostavnosti pučkog pjesništva, pa Hektorović u *Ribanje* uključuje i dvije bugaršćice. Lucićeva pjesma *Jur nijedna na svit vila* bila je nadahnuta svježinom pučkog pjesništva. U komedijama, pak, Marina Držića jezik je "svakidašnji i govorni, često ulični" (Kombol), sasvim u skladu sa sadržajem i mjestom zbivanja radnje, napose u *Dundu Maroju*.[113]

Oslonivši se na cjelokupnu baštinu hrvatske pismenosti i sav njezin razvoj, od prvih spomenika što su bili napisani hrvatskim jezikom, do pjesništva "začinjavaca", renesansni književnici su bitno pomaknuli granice hrvatskoga književnog jezika. U njihovu naporu za budućnost bijaše najvažnijom činjenica da su svoj jezični izričaj oblikovali i umjetnički oplemenili njegovim približavanjem narodnoj osnovici.

Suvremenost likovnosti

Pomičući se od književnosti prema razvoju likovnih umjetnosti na hrvatskom području, već na prvi pogled uočavamo bitnu činjenicu: da graditeljstvo, kiparstvo i slikarstvo između 1450. i 1550. god. iskazuju primjetne srodnosti s književnim stvaralaštvom. Graditelji, kipari, drvorezbari, zlatari i slikari u tom višestruko prijelomnom razdoblju slijede suvremena likovna gibanja zapadne umjetnosti, navlastito na jadranskom području i u susjednoj Italiji, ali su prostor i opseg recepcije novih shvaćanja uvjetovani i ograničeni društvenom zbiljom te epohe hrvatske povijesti, upravo onako kako je ta zbilja tada usmjeravala i razvoj hrvatske književnosti. Društveni razvoj između 1450. i 1550., god. obilježen poremećajima turskih ratova, prije svega je određivao prostor likovnog stvaralaštva.

U usporedbi s prostorom romanike i gotike, područje likovnosti, s jače ili slabije izraženim renesansnim značajkama, bilo je između sredine XV. i sredine XVI. stoljeća mnogo uže. Dok su se romanička i gotička umjetnost više-manje ravnomjerno prostirale na čitavu području od Međurječja do istočnog Jadrana, širenje renesansnih značajki na području hrvatskih zemalja nakon sredine XV. stoljeća bilo je i prostorom i stupnjem djelovanja na likovni izričaj veoma neujednačeno.

Nova renesansna nastojanja, novi osjećaj za prostor i volumen likovnog prikaza, u graditeljstvu, kiparstvu i slikarstvu najjače se od druge polovice XV. stoljeća iskazuju u gradskim središtima na istočnoj obali Jadrana, što znači na istom prostoru na kojemu

[112] Hrvatska književnost 1969, 82-84; Hercigonja 1975, 411-414; Vončina 1988, 27-28.

[113] Kombol 1945, 154; Vončina 1988, 37-39, 44-53, 102-107.

se oko 1500. god. bila razvila i hrvatska renesansna književnost. Do njih su najlakše dopirali svježi likovni poticaji s Apeninskog poluotoka, napose iz Mletaka. Kako su dalmatinski gradovi svojim cjelokupnim razvojem u stoljećima srednjega vijeka bili sastavnim dijelom društveno i misaono jedinstvenog jadranskog prostora, mogli su postati stvaralačkim uporištima u kojima su se renesansna shvaćanja najranije očitovala izvan područja apeninske matice.[114] Renesansno djelovanje na likovne umjetnosti na jadranskoj obali bilo je u čitavu razdoblju između 1450. i 1550. god. primjetno i ustrajno, ali su se činitelji novog likovnog osjećaja tu zadugo dodirivali i prožimali s prethodnom, kasnogotičkom etapom likovnog razvoja. Gotičko-renesansno prožimanje obilježava u prvom redu dalmatinsko slikarstvo, veoma je primjetno i u graditeljstvu i kiparstvu, ali će upravo u potonjemu renesansa na istočnoj obali Jadrana dosegnuti najčišći i umjetnički najjači izraz.

Renesansa na sjeveru

Na hrvatskom Sjeveru, na široku prostoru što se protezao od Sutle do Dunava, baština gotike bila je još trajnijom. U istočnojadranskim gradskim središtima gotički likovni osjećaj se dodirivao s novim strujanjima da bi renesansa tu napokon ipak progovorila u punoj ljepoti na spomenicima kao što su kapela bl. Ivana u trogirskoj katedrali ili šibenska katedrala. U Slavoniji je likovni razvoj bio drukčiji. Njezino je XV. stoljeće čvrsto obilježeno gotičkom umjetnošću, pa prvi znakovi renesanse do nje dopiru tek u posljednjim desetljećima tog stoljeća. Ali ne samo da su renesansna shvaćanja i njihovo djelovanje na likovno stvaralaštvo u Slavoniji bili mnogo slabijima nego na istočnom Jadranu, nego je još važnije da oni u Međurječje prodiru sa sjevera, iz Panonije, umjetničkim zračenjem iz budimskog dvorskog središta, a ne, kako bismo mogli očekivati, postupnim likovnim strujanjima s jadranske obale, gdje je potkraj XV. stoljeća već nastajalo renesansno graditeljstvo i kiparstvo. Ništa bolje od toga zaobilaznog gibanja renesansnih utjecaja ne ocrtava topografiju likovnih umjetnosti i ne objašnjava njezine društvene preduvjete na hrvatskom prostoru u drugoj polovici XV. stoljeća.[115]

U času kad na istočnom Jadranu renesansa dopire do konačne likovne ljepote (Trogir, Šibenik) političke i društvene prilike na čitavu prostoru od Drave do jadranske obale, kako je već ranije ocrtano, veoma su se pogoršale. Nije samo mletačka vlast odvojila dalmatinske gradove od zaleđa, stvarajući dva suprotstavljena politička prostora, između kojih komuniciranje nije bilo najlakše. Turski su prodori mletačko-ugarskoj političkoj dvojnosti od kraja 60-ih godina XV. stoljeća na središnjim dijelovima kraljevstva dodali gospodarski i ljudski opustošena područja. Komuniciranje između Slavonije i središnjeg istočnojadranskog prostora, od Zagreba, preko Pounja do područja što je bilo oivičeno Zadrom i Splitom, i, dakako, u obrnutu smjeru, bilo je time dvostruko otežano, gotovo onemogućeno. Kako bi renesansni utjecaji uopće bili mogli prevladavati taj kontinentalni bedem između Panonije i Jadrana? Gradska središta na jadranskoj obali za takav prodor nisu imala gotovo nikakvih mogućnosti. Renesansa zato u Slavoniju dopire iz jakoga kulturnog središta na korvinskom dvoru u Budimu, na kojemu su upravo Hrvati, od državnikâ i humanista do umjetnika, imali istaknutu ulogu. A kad se taj dvorski krug nakon Matijaševe smrti 1490. god., kako je istaknuto, počeo osipati, umjetnici i njihovo renesansno djelovanje dijelom su se raspršili na, u

[114] Fisković I. 1990, 1136.

[115] Horvat, 449-455.

tom času još jedinom postojećem, komunikacijskom potezu prema Jadranu, od biskupskog Zagreba do kraljevskog Senja.[116]

Razvojni preduvjeti renesanse na hrvatskom Sjeveru bili su, dakle, skučeni, ali se novi renesansni duh svejedno i tu osjetio. U Međurječju se nisu mogli podignuti takvi renesansni spomenici kao na istočnom Jadranu, ali je oko godine 1500. i taj prostor žudio za likovnom suvremenošću. U skladu s obrambenom ulogom spram Turaka renesansni oblici daju pečat obrambenom graditeljstvu i možda još više umjetničkim obrtima. Duh renesansnog sklada primjetan je u iluminaciji kodeksa, drvorezbarstvu, kiparstvu i zlatarstvu, u stvaralaštvu što prije svega bijaše namijenjeno crkvenoj i liturgijskoj upotrebi.[117] Ipak, sva razlika u mogućnosti prihvaćanja renesansnih gledišta između Sjevera i Juga očitovat će se tek u jednoj političkoj činjenici: da i te, razmjerno skromne, nagovještaje renesanse u većem dijelu Međurječja konačno iskorjenjuje tursko osvajanje Slavonije, započeto 1526, u godini Mohačke bitke.

Krajolik grada

Pojava i razvoj renesansnih shvaćanja u likovnom stvaralaštvu na čitavom su se hrvatskom prostoru najjače iskazivali u krajoliku grada na istočnom Jadranu. Od sredine XV. stoljeća renesansni osjećaj prodire u svjetovno graditeljstvo, a još je primjetniji u crkvenoj umjetnosti. Renesansni likovni izraz najranije se pojavio u Dubrovniku, ali se ubrzo proširio i na druge dalmatinske gradove. Prvim nositeljima novih gledišta bijahu strani graditelji i kipari, ali su im se zarana pridružili i domaći majstori, primjerice Juraj Matejev Dalmatinac. Novo shvaćanje prostora i slobodniji, gotovo klasički osjećaj u oblikovanju ljudskih likova u Dubrovnik prvi unosi kipar Petar Martinov iz Milana. U drugoj četvrtini XV. stoljeća izrađuje reljefne ukrase na Maloj Onofrijevoj česmi. U oskudno ukrašena, ali skladna, široka polja na ogradi donjeg bazena česme postavlja gole likove.[118] Ali likovni tradicionalizam istočnojadranskih gradskih središta nije uvijek bio naklonjen ostvarenju graditeljskih zamisli što uvriježenim gledištima bijahu odviše novima, neuobičajenima. Kad je Toskanac Michelozzo Michelozzi godine 1464. izradio nacrt za obnovu eksplozijom baruta oštećena Kneževa dvora, dubrovačka vlada ga je odbacila.[119] Ipak, u tom razdoblju, kako je već istaknuto, Juraj Dalmatinac je u svoja djela, izrasla u ozračju mletačke kićene gotike, već obilato unosio značajke renesanse. Kasnogotičko-renesansno prožimanje obilježava i djelatnost Jurjeva suradnika, Andrije Alešija. Kipar i graditelj, podrijetlom iz albanskog Drača, Aleši je šezdesetak godina, od 1435, kad se prvi put spominje kao naučnik u Zadru, do smrti oko 1505, stvarao u dalmatinskim gradovima od Raba do Splita. Godine 1467. dovršio je svoje najistaknutije djelo, krstionicu u trogirskoj katedrali. Svod krstionice gotički je prelomljen, ali njezin plastički ukras pokazuje izrazita renesansna nagnuća. Izlijebljeni zidni pilastri, školjke između kapitela i niz *putta* s vijencima cvijeća i voća tipični su motiv renesansnoga kiparstva.[120]

Oscilirajući između starog i novog likovnog izraza, renesansa je tako od sredine XV. stoljeća ipak sve primjetnije prodirala u krajolik gradskog prostora na istočnom Jadranu. Pri tome ne valja zanemariti činjenicu da, spram renesansne matice u Italiji

[116] Fisković I. 1990.

[117] Horvat, 331-445.

[118] Karaman 1933, 2; Fisković C. 1947, 23; Fisković I. 1990, 1137; Fisković I. 1987, 127-128.

[119] Karaman 1933, 64-68; Fisković C. 1947, 30-32.

[120] isto, 69-77; Ivanišević 1981; Prijatelj 1983.

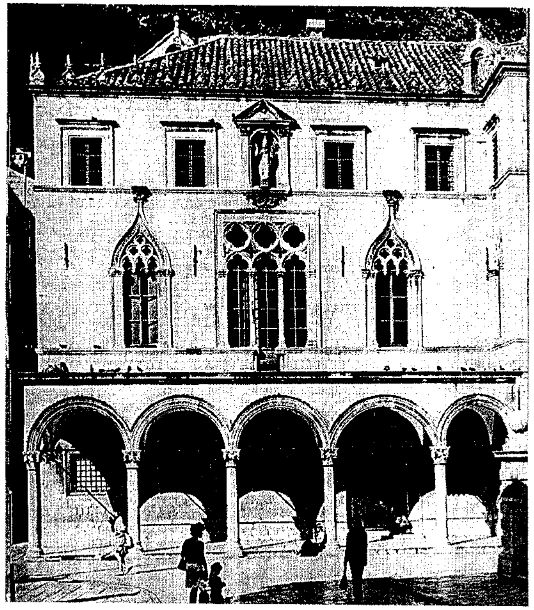

Dubrovačka *Sponza* ili *Divona* bila je carinskim uredom, kovnicom novca i žitnicom Dubrovačke Republike. Prema Lj. Karamanu starijoj gotičkoj jezgri iz sredine XV. st. dodani su 1516–1522. renesansni dijelovi građevine. Prihvatljivije je gledište C. Fiskovića o jedinstvenom graditeljskom djelu koje je podignuto u ravnoteži gotičko-renesansnih stilskih značajki.

periferne, dalmatinske komune, što ih upravo u času kad je Aleši dovršio krstionicu (1467), a Nikola Firentinac započinjao gradnju kapele bl. Ivana u trogirskoj katedrali (1468) dodiruje prvi jaki val buduće osmanlijske plime, nisu bile tako društveno razvijene da bi bile mogle odnjegovati jači polet renesansnog stvaralaštva i, još važnije, da je u takvoj rubnoj zoni renesanse kasnogotički izraz bio duboko usađen u njihovu likovnu osjećajnost. Da je upravo ovo potonje bilo glavnim razlogom gotičko-renesansne dvojnosti, pokazuje primjer Dubrovnika.

Najljepši spomenik svjetovnoga graditeljstva u Dalmaciji potkraj srednjega vijeka, dubrovačka Divona, iskazuje skladno prožimanje gotičkih i renesansnih značajki. Podignuta između 1516. i 1522. god. prema nacrtu dubrovačkog graditelja Paskoja Milićevića, Divona još u tom kasnom razdoblju pokazuje izrazite gotičke značajke. Prvi kat, s raskošnom triforom u sredini i tri jednodijelna prozora pokraj nje, posve je gotički, ali ga s obje strane uokviruje mirnoća renesansnih oblika, trijem s lukovima i drugi kat s pet jednostavnih prozora i renesansnom nišom, u koju je smješten kip sv. Vlaha.[121]

Toskanac u Dalmaciji

Dubrovačka Divona najljepši je primjer stilske dvojnosti u dalmatinskom svjetovnom graditeljstvu, u kojemu je ostvarena gotovo apsolutna gotičko-renesansna ravnoteža, ali ona nije bila jedinim primjerom takva likovnog duha. Jednake značajke ima, već je istaknuto, i najznačajniji spomenik crkvenoga graditeljstva u dalmatinskim gradovima iz tog razdoblja, šibenska katedrala. Doduše, za razliku od dubrovačke Di-

[121] isto, 98-101; Fisković C. 1947, 133-141.

vone, gotičko-renesansno prožimanje koje bijaše plodom jedinstvene graditeljske zamisli, mijena stilskih značajki na šibenskoj katedrali bila je posljedicom pojedinih etapa u njezinoj dugotrajnoj gradnji.

Kada je Nikola Firentinac godine 1475, nakon smrti Jurja Dalmatinca, preuzeo gradnju šibenske katedrale, toskanski umjetnik je njezinoj gotičkoj osnovici dodao čiste renesansne značajke. Nad križištem glavnog broda, kora i transepta podigao je blago zašiljenu renesansnu kupolu. Nad glavnim brodom postavio je kameni svod u obliku polukruga, nad pobočnim brodovima u obliku četvrtine kruga. Oblik svoda odredio je i izgled pročelja. Polukrug glavnog broda i četvrtina kruga sporednih brodova katedrale zaključuju se jednako oblikovanim pročeljem. Takva će se renesansna pročelja, s uzorom u šibenskoj katedrali, ponavljati u drugim dalmatinskim gradovima, primjerice, na crkvi sv. Marije u Zadru, sv. Spasa u Dubrovniku i na hvarskoj katedrali. Ta su pročelja davala pečat krajoliku čitavih gradskih predjela. U Dubrovniku je Sv. Spas bio smješten na zapadnom kraju Place. U Hvaru je njegova uloga bila još istaknutija jer se katedrala nalazila u sámom žarištu glavnoga gradskog trga. Pročelje šibenske katedrale podignuto je nakon smrti Nikole Firentinca (1505), a njegovu rozetu izradio je 1536. god. Zadranin Ivan Mastičević. Postavljanje ruže na pročelje, što je podsjećalo na ruže s vitražom gotičkih katedrala, upućuje na ustrajnost predrenesansnih likovnih postupaka čak i u završnom razdoblju gradnje katedrale, u kojemu je ona dobila prevladavajuće renesan-

ŠIBENSKA KATEDRALA

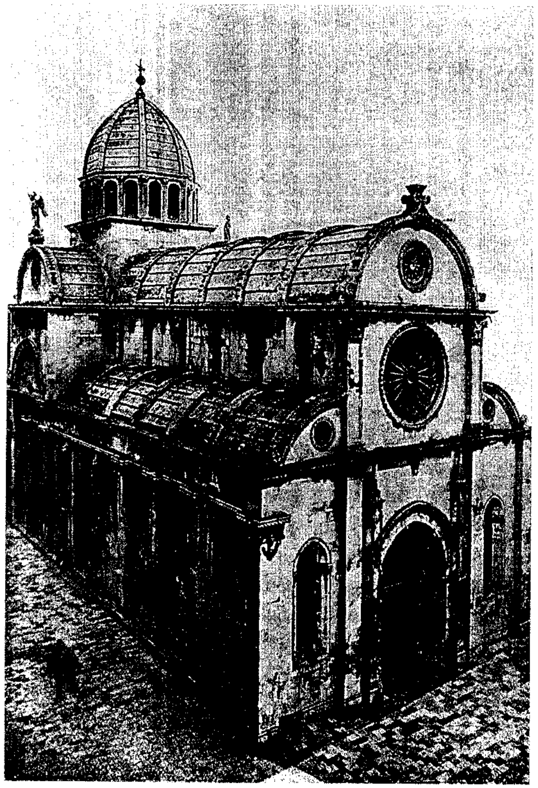

Šibenska katedrala gradila se u tri faze: 1433-1441, zatim do 1473. i napokon do 1536. U prvoj fazi graditeljima su bili talijanski majstori Francesco di Giacomo, Lorenzo Pincino i Antonio di Pier Paolo Bussato. U drugoj fazi na katedrali je do svoje smrti radio Juraj Dalmatinac, a 1477, pošto je sklopio desetogodišnji ugovor, njezinim je graditeljem postao Nikola Firentinac. Nakon Firentinčeve smrti (1505) dovršili su je Bartolommeo da Mestre i njegov sin Giacomo.

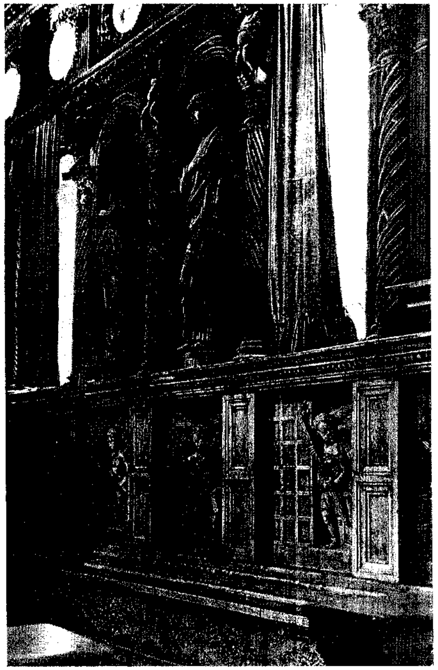

Kapelu bl. Ivana Ursinija gradio je Nikola Firentinac između 1468. i 1497, a reljefe i kipove svetaca radio je zajedno s Andrijom Alešijem i Ivanom Duknovićem.

sno obličje.[122] Ali još prije nego što je došao u Šibenik i preuzeo gradnju katedrale, Nikola Firentinac je 1468. god. započeo rad na stilski najčišćem ostvarenju dalmatinske renesanse, već spomenutoj kapeli bl. Ivana u trogirskoj katedrali.

Kapela se gradila nekoliko desetljeća, do početka XVI. stoljeća, na njoj je radilo više umjetnika, ali je kao cjelina bila plodom zamisli Nikole Firentinca. Zidovi i strop kapele čitavom su površinom ispunjeni ukrasima, reljefima i kipovima. Na donji dio zidova Firentinac je postavio niz *putta* s upaljenim bakljama što proviruju kroz vrata, iznad njih su oble niše sa završnom školjkom, koje ispunjava dvanaest kipova Krista, Marije, apostolâ i svetaca. Niše su međusobno odijeljene polustupovima i pilastrima. Na njihove kapitele majstor je smjestio razigrane *putte* koji rukama pridržavaju vijenac iznad nišâ. I kasetirani svod urešen je anđeoskim glavama, a na luneti nasuprot ulazu prikazano je krunjenje Bogorodice.[123] U opremi kapele Nikoli Firentincu su se pridružili i drugi majstori. Kipovi sv. Jere i sv. Ivana Krstitelja pripadaju ruci Andrije Alešija, kipovi sv. Ivana Evanđelista i, možda, sv. Tome djela su Ivana Duknovića, ali je ipak većinu kipova u nišama isklesao toskanski majstor.[124] Kiparska vrsnoća i realistička, produhovljena osobnost ljudskih likova (Firentinčev sv. Pavao, Duknovićev sv. Ivan Evanđelist), razigranost i raznolikost ukrasnih elemenata, te skladna ravnoteža u oblikovanju zidnih ploha značajke su trogirske kapele.

---

[122] isto, 89-94, 101-103.

[123] isto, 81-85.

[124] Fisković I. 1993a.

Utvrde i ljetnikovci

Rasplamsavajući se u osvit *Cinquecenta*, renesansno graditeljstvo i kiparstvo primjetno su obilježili krajolik istočnojadranskih gradova. Imućne obitelji i pojedinci slijede renesansne smjernice javnoga graditeljstva i novi likovni izričaj. Na nekim palačama patricijata i građanstva dodirivala se gotička i renesansna plastika (palača Nassis u Zadru, de Augubio u Splitu), druge su se u XVI. stoljeću podizale u čistim renesansnim oblicima (palača Karepić u Splitu, palače Stay, Bunić i Skočibuha u Dubrovniku).[125] Ali pri tome je važno reći da su najznatniji renesansni spomenici, pa i oni u kojima su se renesansne značajke prožimale s kasnogotičkom likovnošću, nastajali u zaštićenu prostoru gradskog recinkta. Opasan bedemima, grad se poput školjke zatvarao i štitio ostvarenja vlastitog duha. U teškom razdoblju između 1450. i 1550. god. graditeljski spomenici samo iznimno napuštaju gradski prostor. Kako je već ranije istaknuto, na najvećem dijelu seoskog prostora, od Međurječja do jadranske obale, što je u tom razdoblju bivao izravno ugrožen pustošenjima i osvajanjima Osmanlija, graditeljstvo nužno dobiva obrambene značajke. Izgled i fortifikacijske značajke spomenika nakon sredine XV. stoljeća postaju kriterijem prema kojemu možemo pouzdano ocijeniti stupanj ugroženosti nekog područja. Konstruktivne i funkcionalne razlike u javnom i privatnom graditeljstvu na pojedinim dijelovima hrvatskih zemalja veoma su izražene. Utvrde i utvrđeni dvorci u Slavoniji i kašteli i utvrđena seoska naselja na obali od Zadra do Splita svojom se ulogom i izgledom bitno razlikuju od ljetnikovaca što su u toj istoj epohi bili otmjeno rasuti duž područja Dubrovačke Republike. Razlike bijahu zrcalom zbilje.

Izlazeći iz Splita ili Trogira u potkozjačko primorje, moglo se živjeti samo u čvrsto utvrđenim kaštelima. Oni su u sebi spajali gospodarsku, ladanjsku i obrambenu ulogu. Bijahu središtima seoskih naselja, ali u isti mah i ljetnikovcima. U njima se boravilo da bi se nadzirali zemljišni posjedi, ali da bi se isto tako u dokolici osame, slijedeći renesansne zasade, napustio stiješnjeni opseg grada. I napokon, ako bi zaprijetila turska opasnost, seosko stanovništvo je u njima moglo naći zaklonište. A da bi kašteli mogli vršiti takvu ulogu, morahu biti utvrđenima. I premda je renesansa na istočnom Jadranu u čudesnoj spojenosti s kasnogotičkim oblicima tražila sigurnost gradskog recinkta, ipak se, barem skromno, izrazila i u nekima od njih. Vitturijev kaštel, primjerice, u Kaštel-Lukšiću između Trogira i Splita ima četvrtast tlocrt s unutarnjim dvorištem i dvjema četvrtastim kulama na dva sjeverna kuta. Upravo tlocrtom taj kaštel oponaša, iako veoma skromno, renesansne utvrde na talijanskoj obali Jadrana. Renesansni utjecaj očituje se i na južnoj strani dvorišta. Ono je obogaćeno trijemom s oblim lukovima i galerijama.[126] Takav tip utvrde, četvrtasta ili još razvijenija tlocrta, s kulama na uglovima, što jasno upućuje na talijanske uzore, nastaje na prijelomu XV. i XVI. stoljeća i u kontinentalnoj Hrvatskoj (Ogulin i Novigrad na Dobri Frankapana, Gvozdansko Zrinskih, Dubrava zagrebačkih biskupa itd.).[127] Jedini dio hrvatskoga prostora na kojemu su se u tom istom razdoblju ljetnikovci slobodno podizali u seoskom krajoliku, a da nisu morali biti utvrdom, bilo je područje Dubrovačke Republike.

[125] Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 150-151 (palača Nassis); Fisković C. 1950, 133; Prijatelj 1951, 39 (palača de Augubio); Fisković C. 1954. (palača Karepić); Grujić 1987. (palače Stay, Bunić, Skočibuha).

[126] Babić 1984, 124-164; o obrambenom graditeljstvu u talijanskim Markama: Architettura fortificata, passim.

[127] Horvat, 52-65.

Ljetnikovac i krajolik

I na dubrovačkom su se području do XIV. stoljeća također podizale utvrde. Od opasnih susjeda u zaleđu one su štitile zemljišne posjede i kopneni prostor komune. Ali kad je Dubrovnik u sredini XV. stoljeća, pretvarajući se prostorom i političkim položajem u republiku, uredio odnose s turskim sultanom, gradski recinkt se počeo otvarati, a stambeno graditeljstvo iz njega prelaziti na seoska područja Republike. Nekadašnje su se utvrde, podignute često podalje od obale, na strateški istaknutim položajima spram zaleđa, napuštale, jer u novim okolnostima bijahu suvišnima, a duž obale nastajahu ljetnikovci dubrovačke vlastele. Gradili su se na izduženu području od Župe, preko Primorja do Pelješca, ali ih je najviše bilo u okolici grada, na Astareji i otocima, dakle, u Gružu i Lapadu, Rijeci dubrovačkoj i na otocima Koločepu, Lopudu i Šipanu. Kao i potkozjački kašteli između Trogira i Splita, i dubrovački su ljetnikovci imali i gospodarsku ulogu jer u isti mah bijahu središtima vlasteoskih posjeda, ali su više od toga iskazivali renesansnu sklonost prema dokolici i odmoru u tišini seoskog prostora.

Dubrovačke ljetnikovce nije obilježavala ni raskoš ukrasâ ni bogatstvo plastike. Njihovom je bitnom značajkom bila suzdržana, ali iznad svega skladna jednostavnost oblikâ i promišljena organizacija prostora, prilagođena udobnosti boravka. Oko vrta u sredini kompleksa bili su redom smješteni: zgrada ljetnikovca, ispred nje, s druge strane vrta, cisterna s orsanom. Iznad njih je bila postavljena terasa, katkad s paviljonom. Ti su dijelovi ljetnikovca bili na različite načine povezani s glavnom zgradom. Terasa je mogla iznimno biti postavljena izravno pred središnju dvoranu ljetnikovca, kao u Sorkočevićevu ljetnikovcu na Lapadu iz 1521. god., ili joj je prilazila posebno dodanom ložom,

LJETNIKOVAC U RIJECI DUBROVAČKOJ

U krajoliku, pokraj Rijeke dubrovačke, podno obronaka brdâ s vertikalama čempresâ, ljetnikovac Rastić i smještajem i organizacijom prostora ostvaruje najvišu razinu ladanjske sljubljenosti s prirodom. Sagrađen je u XVI. st., u epohi u kojoj u drugim dalmatinskim gradovima pod vlašću Mletaka nastaju ljetnikovci-utvrde.

kao u ljetnikovcu Bunić-Kabužić u Rijeci dubrovačkoj. Sorkočevićev se ljetnikovac na Lapadu u prizemlju prema vrtu otvarao trijemom s oblim lukovima, a u Sorkočevićevu ljetnikovcu u Rijeci dubrovačkoj s terase se moru prilazilo širokim stubištem.[128]

Tako su dubrovački ljetnikovci više od svega drugoga iskazivali sljubljenost s krajolikom, unatoč čvrstim zidovima, kojima je njihov kompleks bio opasan. Jednokatne zgrade ljetnikovca bijahu otmjeno pridružene ravnini prostora. Njihove su se horizontale skladno prožimale s vertikalama gotičkih trifora na pročeljima ili s tamnim potezima čempresâ na padinama okolnih brežuljaka. Ljepota ljetnikovaca bijaše u cjelovitosti graditeljstva i prirode, oblika i prostora.

Vrijeme Blaža Jurjeva

U slikarstvu renesansni ideal skladnosti oblikâ nije bio tako lako dostižan. Vezanost uz gotičku likovnost u slikarstvu bila je mnogo jača nego u graditeljstvu i kiparstvu, a time i mogućnost gibanja prema renesansnom izrazu, mekoći oblikovanja i individualizaciji likova teža. U času kad je potkraj 60-ih godina XV. stoljeća u Trogiru započela gradnja najčišćeg renesansnog ostvarenja, kapele sv. Ivana, dalmatinsko je slikarstvo još uvijek bivalo u čvrstom ozračju kasnogotičkog osjećaja, iskazujući u tom razdoblju tek prve renesansne nagovještaje. Najznatniji kasnogotički slikar na istočnom Jadranu bio je Trogiranin Blaž Jurjev. Njegova djelatnost ispunjava prvu polovicu XV. stoljeća, od prvog poznatog podatka o njemu u Splitu 1412. god. do smrti u Zadru 1450. Slikao je u Splitu, Trogiru, Dubrovniku, Korčuli i Zadru povezujući i svojim stvaralaštvom dalmatinske gradove u jedinstven umjetnički prostor, usprkos granicama što ih je nakon 1409 – 1420. postavljala njihova različita politička pripadnost. Dapače, bivajući pripadnikom kasnogotičkih gibanja što ih je potkraj XIV. i na početku XV. stoljeća očitovalo slikarstvo od Češke i Njemačke do sjeverne Italije i Venecije, Blaž Jurjev je dalmatinsko slikarstvo prve polovice *Quattrocenta* priključivao širokom srednjoeuropskom prostoru.[129]

Koloristička osnovica Blaževa slikarstva bila je, kao i općenito u gotičkom slikarstvu, zlatna pozadina. Stvarajući svoje likove, dodavao joj je gotički žive crvene, tamnosmeđe, tamnoplave i zelene boje. Krist na raspelu u crkvi sv. Nikole u Stonu ili likovi Bogorodice i svetaca na Blaževim poliptisima (kapela sv. Jere u trogirskoj katedrali, crkva sv. Jakova na Čiovu u Trogiru, Opatska zbirka u Korčuli) tako su koloristički razriješeni i postavljeni na zlatnu pozadinu. Gotička stilizacija svetačkih likova na poliptisima primjetna je u njihovoj izduženosti, u dugim, šiljatim prstima ili u izražajnim, ponegdje prejakim očima, ali njihovim licima slikar, unatoč tome, daje i snagu unutarnjih proživljavanja. Sv. Antun opat i sv. Ivan trogirski (poliptih iz crkve sv. Jakova) imaju brižljivo oblikovani, produhovljeni pogled. Na poliptihu iz trogirske katedrale, pak, sv. Dujam, sv. Benedikt i sv. Ivan trogirski ozbiljna su, gotovo namrštena lica. Na izmučenu, okrvavljenu Kristovu licu sa stonskog raspela iskazuje se sva patnja muke i smrti.[130] Izražajnost slikarstva Blaža Jurjeva određivali su, dakle, i majstorova koloristička vještina i govor duše što se očitovao na licima svetaca s njegovih poliptiha.

Vrijeme Blaža Jurjeva bilo je gotičko. Tom vremenu su pripadali i drugi istaknuti slikari s istočnog Jadrana iz prve polovice XV. stoljeća, primjerice, majstor prelijepog

[128] Fisković C. 1947, 70-89; Grujić 1987; Grujić 1992.

[129] Prijatelj 1965.

[130] isto, sl. 19-24, 29-34; Prijatelj 1968, sl. 1.

ugljanskog poliptiha (oko 1450), možda Dujam Vušković, koji je 1429. god. freskama ukrasio svod kapele sv. Dujma u splitskoj katedrali. I Blažev dubrovački suvremenik, Ivan Ugrinović, slikar je kasnogotičkog ozračja.[131] Prvi znakovi renesanse pojavljuju se u istočnojadranskom slikarstvu tek nakon Blaža Jurjeva i nakon sredine XV. stoljeća.

Koliko prema renesansi?

Jer, kako je upozorio K. Prijatelj, Juraj Ćulinović tek godine 1456, šest godina nakon smrti Blaža Jurjeva, odlazi na slikarski nauk u Padovu, a u Zadar dolazi 1461. god. To bi, u načelu, mogao biti početak renesansnog slikarstva na istočnom Jadranu. Ali kako je njegova slikarska djelatnost nakon povratka u Dalmaciju bila, čini se, skromna, pa mu je stvaralaštvom uglavnom bio ispunjen boravak u Italiji, pojava renesansnih shvaćanja u dalmatinskom slikarstvu jedva se uza nj može vezati.[132] Stoga se prvi zameci renesansnih gledišta očituju u najistaknutijeg dubrovačkog slikara prije Nikole Božidarevića, u slikarstvu Kotoranina Lovre Dobričevića. Likovi na njegovu poliptihu iz 1465 – 1466. (crkva na Dančama), prije svega sv. Julijan, ali i Bogorodica, te anđeli koji podno mandorle što se oko nje ovila, sviraju na portativu i liri, već su primjetno udaljeni od gotičkog načina oblikovanja. Bogorodica je, doduše, i na tom poliptihu na tradicionalno gotički način postavljena na zlatnu pozadinu, ali je površina te pozadine smanjena već i sámom mandorlom i likovima anđela, a njezino likovno djelovanje ograničeno.[133] Ipak, novo razdoblje dalmatinskog slikarstva, s izrazitim prihvaćanjem renesansnih stremljenja, otvara se tek na prijelomu XV. i XVI. stoljeća, u djelatnosti dubrovačkih slikara Nikole Božidarevića i Mihajla Hamzića.

U slikarstvu Nikole Božidarevića raskošno se spajaju gotičke reminiscencije i novi renesansni duh što ga je on upoznao za boravka i školovanja u Italiji. Prvo je njegovo sačuvano djelo triptih *Bogorodica sa svecima* s početka XVI. stoljeća, na kojemu sv. Vlaho na rukama drži model grada Dubrovnika. Na gotičku tradiciju upućuju oblik triptiha i zlatna pozadina, ali se u plastičnosti i individualizaciji likova osjeća novi renesansni duh. Drugo Božidarevićevo djelo, *Navještenje* iz 1513. god., jak je pomak prema renesansnom izrazu. Napuštena je stroga forma triptiha, iščezla je zlatna podloga. Likovi Marije i anđela Gabrijela postavljeni su u jedinstven, slobodni prostor. Udaljeni krajolik sa zaljevom i brdima, te crvenkasti renesansni trijem, kroz koji se otvara pogled na brežuljak s crkvom i nježno slikane krošnje stabala, ocrtavaju dubinske slojeve slike. Triptihom iz crkve na Dančama (1517) Božidarević se vraća tradicionalnom obrascu, dapače, na pokrajna polja triptiha ponovno postavlja raskošnu zlatnu podlogu, ali unatoč tome to je djelo nove, renesansne senzibilnosti. Likovi pape Grgura i sv. Martina posve su individualnih značajki, a u prizoru Golgote na luneti u pozadini se otvara udaljeni krajolik, sa zaljevom i brdom.[134]

Na slici *Krštenje Kristovo* Mihajla Hamzića iz 1509. god. likovi Ivana Krstitelja, Isusa i anđelâ postavljeni su, kao i nešto poslije na Božidarevićevu *Navještenju*, u slobodni krajolik, sa stijenama, dolinama i stablima u zelenim tonskim preljevima. I Hamzić se na triptihu iz dominikanske crkve u Dubrovniku nakon slobodnoga krajolika

[131] isto, 7; Domančić 1959; Prijatelj 1968, 13-15, sl. 8-11; Petricioli 1980, 117-118; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 162

[132] Prijatelj 1965, 8; Prijatelj 1976, 366-367; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 163; Prijatelj 1993.

[133] Prijatelj 1968, 20, sl. 25, 26, 79.

[134] isto, 22-26, sl. 35-60; Prijatelj 1976, 367-369.

vraća, kao i Božidarević, formi triptiha, ali je renesansni osjećaj veoma primjetan, navlastito na pobočnim poljima. Likovi svetaca produhovljena su, individualizirana izraza, napose sv. Magdalena s nježno, mekano oblikovanim licem. Iza njih proviruje krajolik s obroncima brežuljaka i finim, tanko iscrtanim krošnjama.[135]

Svetost i ljudskost Bogorodice

U središtu dalmatinskog slikarstva, od Blaža Jurjeva do Nikole Božidarevića, bila je Bogorodica. Ne samo tematski i ikonografski, njezinim postavljanjem u središnje, najistaknutije mjesto poliptihâ, nego i misaono, u skladu s iznimnom ulogom što ju je Bogorodica imala u duhovnom ustrojstvu kasnog srednjeg vijeka. Na europskom Zapadu štovanje Majke Božje iskazuje se u širokoj lepezi pojavâ, od pučke pobožnosti do slikarstva i glazbe. U slikarstvu od Simone Martinija i Giotta, preko Fra Angelica do Memlinga i Grünewalda. U flamanskoj polifoniji u uzvišenom spokojstvu što zrači iz motetâ Guillaumea Dufayja i Josquina des Présa. I na hrvatskom prostoru koji se takvom duhovnom gibanju posve priključuje njezino se štovanje podjednako iskazuje u hrvatskom srednjovjekovnom pjesništvu i u kasnogotičkom i renesansnom slikarstvu. O najuzvišenijem mjestu Bogorodice u nebeskom sustavu s jakom osjećajnošću govori *Šibenska molitva*, nastala potkraj prve polovice XIV. stoljeća:

"Gospoje, ti si vsega dvora nebeskoga čast, slava i vse počtenje."

Ali Bogorodica nije samo "nebeska kraljica", kakvom je zove pjesma *O Marijo, Božja mati*, također iz XIV. stoljeća, niti je ona samo okružena nebeskim sjajem, kako se to ističe u pjesmi *Danu se vsi ponizimo* iz XV. stoljeća:

"Ti si suncem odivena,
a zvizdami okrunjena."

Ona je u isti mah i majka koja je proživjela najdublju bol zbog sinovljeve, Isusove muke i smrti. U sklopu kasnosrednjovjekovne osjećajnosti Bogorodica zbog toga postaje bliskom egzistencijalnoj zbilji i tegobama ljudskog života. Majka Božja je, ističe *Šibenska molitva*, zaštitnica ugroženih:

"Gospoje, ti si mati nevoljnih sirot, Gospoje, ti
si utišenje žalostnih udovic.

Gospoje, ti si vse utočišće vsih vernih nevoljnih i žalostnih.

Gospoje, ti si pomoćnica i kraljica vsih vernih,
slabih i nemoćnih."[136]

To misaono ustrojstvo i naraslu pučku pobožnost prema Majci Božjoj, u kojima se prožimaju nebesko i zemaljsko, sveto i ljudsko, slijedi i dalmatinsko slikarstvo. Ono napušta stroge, ukočene romaničke Madone, u kojima kao da se još uvijek osjećala plošnost i tvrdoća ranoromaničke kamene plastike. U Bogorodicama XV. i početka

[135] isto, 26-29, sl. 61-68; Prijatelj 1976, 369.

[136] Hrvatska književnost 1969, 374-381; Hercigonja 1975, 177-186; Vončina 1975. O štovanju Majke Božje u Hrvata: Katalinić.

XVI. stoljeća iskazuje se njihova nebeska uzvišenost i krajnja ljepota, ali im se dodaje i predodžba majčinstva i boli. One su i lirske meke, nježne i dramatski žalosne.[137]

Raspon od ljepote do boli primjetan je već na Bogorodicama Blaža Jurjeva. Dapače, u njega već nalazimo motiv dviju različitih Bogorodica na istom poliptihu, primjerice na onome iz crkve Svih Svetih u Korčuli. Na središnjem donjem polju prikazano je Oplakivanje. Mrtvoga Isusa nad otvorenim grobom pridržavaju njegova žalosna majka i sv. Ivan. Bogorodično lice, usredotočeno u sugestivnoj zdvojnosti njezinih očiju, iskazuje najdublju bol. Na gornje središnje polje slikar je postavio Madonu s djetetom. Na početku, pak, *Cinquecenta* motiv dviju, emotivno različitih, Bogorodica raskošno oblikuje Nikola Božidarević. Na slici *Sveta konverzacija* u središtu je Bogorodica na prijestolju s Isusom. Njezino je lice mirno i nježno, a u isti mah u luneti je prikazano Oplakivanje. Žalosna majka drži u krilu mrtvog Isusa. Srodan je motiv na Božidarevićevu triptihu iz crkve na Dančama. U središnjem polju triptiha mladolika, lirski nježna Madona drži dijete Isusa. U prikazu Golgote na luneti, pak, pokraj križa stoji žalosna Bogorodica.[138]

Pa ipak se smije reći da u dalmatinskom slikarstvu prevladavaju lirske Bogorodice, prikazane u bogatim nijansama ljepote. Blaževa Bogorodica s djetetom na središnjem polju poliptiha iz Opatske zbirke u Korčuli još je ponešto stilizirana. Lice je izduženo, ovalno, visoka čela, ali joj slikar blago nagnutom glavom i gracioznim pokretom ruke udahnjuje izraz mekoće, iskazujući nastojanje prema apsolutnoj ljepoti, prema potpunom prožimanju njezine svetosti i ljudskosti. I na Madoni s djetetom na ugljanskom poliptihu primjetna je kasnogotička stilizacija, ali je njezino lice ipak mekše od onih što ih je slikao Blaž Jurjev. Ugljanski poliptih korak je dalje prema blagoj ljepoti dubrovačkih Madona. Bogorodice Lovre Dobričevića, primjerice, na poliptihu iz crkve na Dančama, iskazuju i svoju uzvišenost, okružene mandorlama, ali i posvemašnju ljudskost.[139] Do vrhunca tu jednostavnu, osjećajno blisku ljepotu Bogorodice dovodi slikarstvo Nikole Božidarevića, osobito na slici *Sveta konverzacija* i na triptihu iz crkve na Dančama u Dubrovniku.

Izvan zavičaja: "Schiavoni"

Graditeljima, kiparima i slikarima što su u XV. i na početku XVI. stoljeća svojom umjetnošću obilježili dalmatinske gradove valja dodati i one što su, nazivajući se imenom *Schiavone*, duže ili kraće vrijeme djelovali na okolnim područjima, najviše u Italiji. Napuštajući zavičaj na istočnom Jadranu, bijahu privučeni snagom talijanske umjetnosti u doba njezina renesansnog rascvata, ali i mecenatskim mogućnostima na dvorovima od Napulja i Rima do Budima. Njihov odnos prema domovini bijaše različit. Neki su, kao braća Vranjani (Laurana), glavninu života proveli izvan zavičaja, pa je i njihova umjetnost u cjelini za tuđinu vezana. Graditelj Lucijan Laurana služio je u 60-im i 70-im godinama XV. stoljeća na dvorovima u Mantovi, Pesaru, Senigalliji i Urbinu. U Vojvodskoj palači (Palazzo ducale) u Urbinu ostvario je svoje najznatnije djelo, navlastito u dvorištu palače koje se ističe otmjenom jednostavnošću i skladnim arkadama. I kipar Franjo Laurana u drugoj polovici XV. stoljeća u cjelini je djelovao izvan zavičaja,

[137] Leksikon ikonografije, 162-167 (Bogorodica); RBT, 514-526 (Marija); Gamulin 1971.

[138] Prijatelj 1965, sl. 43-45; Prijatelj 1968, sl. 47, 48, 53, 54, 56.

[139] isto, sl. 12-14; Prijatelj 1968, sl. 20; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 162.

od Provence, preko Sicilije do Napulja, za razliku od kipara Ivana Duknovića. I on se umjetnički gibao od Rima do Budima, ali je u isti mah održavao i vezu sa zavičajem radeći, kako je istaknuto, u kapeli sv. Ivana u trogirskoj katedrali.[140]

Sasvim je iznimnom bila djelatnost slikara Jurja Ćulinovića. Glavninu života, za razliku od njih, proveo je u Dalmaciji, vrativši se 1461. god. u nju s naukovanja u Padovi. Pa ipak, slikarska mu je djelatnost uglavnom bila vezana za Italiju, koja mu je umjetnički očigledno bila poticajnijom od zavičaja. I u njegovu, razmjerno malobrojnom slikarskom djelu ističu se Madone lirskih raspoloženja, poput Madone s djetetom iz National Gallery u Londonu.[141]

Umjetnost što su je njegovali *Schiavoni*, dakle, samo je manjim dijelom nastala na zavičajnom tlu. Neki su od njih, ipak, stvarajući u tuđini, dosljedno čuvali narodnosnu i regionalnu oznaku vlastita podrijetla. Ta je oznaka bila sastavnim dijelom njihova imena. Ćulinović se potpisivao kao *Sclabonus* i *Dalmaticus*. Jednako se nazivahu i u onim razdobljima što su ih stvaralački proveli u zavičaju. Duknović je podno kipa sv. Ivana Evanđelista u trogirskoj kapeli sv. Ivana sâm uklesao svoje ime *Ioannes Dalmata* dajući sebi isti naziv što ga je Juraj Matejev desetljeće-dva prije njega uz svoje ime bio uklesao na polupilonu apside šibenske katedrale.[142]

Stoljeća prije Lukačića

Naziv *Schiavone* nosili su samo oni slikari, graditelji i kipari, podrijetlom s hrvatskog tla, koji su u cjelini ili dijelom stvarali izvan zavičaja. U glazbenoj umjetnosti, pak, takve značajke ima čitav prvi, renesansni naraštaj hrvatskih skladatelja. Samo neki od njih, doduše, nose naziv *Schiavone*, kao Julije Skjavetić, ali su oni svejedno, po djelatnosti izvan zavičaja, u Italiji, srodni slikarima ili kiparima što su u tuđini bili nazvani *Schiavoni*. Kakav bijaše razvoj glazbe u Hrvatskoj prije njihove pojave?

Od neumatskih zapisa i gregorijanskog jednoglasja u ranosrednjovjekovnim kodeksima do glazbenikâ što su u kasnom srednjem vijeku oplemenjivali gradske svečanosti i crkveni prostor, glazba bijaše trajno nazočna u Hrvatskoj. Razlika spram europskog Zapada iskazivala se opsegom i značajkama stvaralaštva. Kada su na Zapadu od XIV. stoljeća, od razdoblja *Ars nova*, preko franko-flamanske polifonije do renesanse, u raskošnom luku od Guillaumea de Machaulta i Francesca Landinija do Palestrine i Orlanda di Lassa, počela nicati velika imena europske glazbe, na hrvatskom prostoru takva stvaralačka individualizacija još ne bijaše mogućom. Glazba je bila još krhkijom pojavom od slikarstva. Razinu velikih europskih skladatelja hrvatski prostor dostiže tek u ranom baroku, u djelu Šibenčanina Ivana Lukačića. Njegovih dvadeset i sedam moteta u zbirci *Sacrae cantiones*, koja je objelodanjena u Veneciji 1620. god., podjednako su iznenađujući i nenadmašivo lijepi. Spajajući duhovnost polifonije i monodijsku dramatičnost ranog baroka, Lukačić snagom svoje umjetničke individualnosti prenosi na istočni Jadran, na koji se već više od jednog i pol stoljeća bilo svom snagom oslonilo Osmansko Carstvo, europska glazbena nastojanja. Ali u stoljećima prije Lukačića, između 1450. i 1550. god., takve glazbene osobnosti kakvom će biti Lukačić koja je

[140] Prijatelj 1991; Fisković C. 1991.

[141] Kečkemet 1959b; Prijatelj 1976; Prijatelj 1991; Prijatelj 1993.

[142] Prijatelj 1991; Prijatelj 1993; Fisković I. 1993a.

obzorom duha poništavala skromnost društvenih okolnosti u Splitu, gdje je bio orguljašem katedrale, na hrvatskom području još nije bilo. To ne znači da se na onim dijelovima hrvatskoga prostora što se u XVI. stoljeću bijahu obranili od osmanlijske sile nisu osluškivale suvremene glazbene smjernice, ali se prvi skladatelji s istočnog Jadrana nakon 1500. god. ocrtavaju izvan zavičaja, u Italiji, po svemu srodni skupini likovnih umjetnika što su bili nazvani imenom *Schiavoni*.[143]

Od stvaralaštva hrvatskih glazbenika u prvoj polovici i sredini XVI. stoljeća malo je sačuvano. Od Andrije Motovunjanina (de Antiquis) 17 *frottola*, četveroglasnih svjetovnih skladbi. Franjo Bosanac (Bossinensis) objavio je 1509. i 1511. god. (Venecija, Fossombrone) dvije zbirke *frottola* i *ricercara*, za lutnju i za glas i lutnju. Od toga su njegovim izvornim skladbama 46 *ricercara* koji prethode *frottolama*, preradbama skladbi drugih majstora. Julije Skjavetić (Schiavetto) objelodanio je 1563. i 1564. god. u Veneciji dvije zbirke madrigala i moteta. Osamnaest moteta u zbirci *Motteti a cinque et a sei voci* (1564) pokazuju da je Skjavetić bio najznatniji od hrvatskih glazbenika XVI. stoljeća. Kolikogod su *frottole* i instrumentalni *ricercari* Andrije Motovunjanina i Franje Bosanca značajni kao hrvatski iver što se uključuje u europska glazbena traganja XVI. stoljeća, ipak Skjavetićevi moteti bijahu djelima složenijega duhovnog i glazbenog ustrojstva. Skjavetićev motet *Pater noster*, pun "uzvišenosti i blage smirenosti" (Županović), kao da najavljuje, doduše različitim glazbenim jezikom, produbljenu umjetnost Ivana Lukačića.[144]

Koliko je stvaralaštvo hrvatskih skladatelja u tuđini djelovalo na hrvatski prostor, koliko su njihova djela, barem na njegovu obalnom pojasu, bila poznata, teško je reći. Smijemo samo pretpostaviti da glazbenici *Schiavoni* i njihove skladbe ne bijahu domovini posve tuđima. A o njihovu životu još manje se zna nego o njihovim djelima. Ako ništa drugo, dakle, može se istaknuti barem to da njihovo stvaranje izvan zavičaja upućuje na sudioništvo hrvatskoga prostora u glazbenom komuniciranju na jadranskom prostoru. Premda u hrvatskoj glazbi na domaćem tlu do Lukačića nije bilo istaknutijih umjetnika, a o Skjavetićevoj vezi sa šibenskim zavičajem ništa se određenije ne zna, ipak je uraslost hrvatskih skladatelja u suvremena europska glazbena gibanja bila pojavom vrijednom pozornosti. Jer glazba ili slikarstvo bijahu oblicima stvaralaštva najviše razine koji su se nužno oslanjali na šire intelektualno ozračje, bez kojega ni oni ni znanost ili književnost na hrvatskom i latinskom jeziku, ne bi mogli postojati. A osnovicom tog ozračja bio je sustav obrazovanja.

Znanje i školstvo

Srednjovjekovni obrazovni sustav u Hrvatskoj konačno se oblikuje u doba humanizma kada se uz školstvo, izraslo u okrilju Crkve, razvija i svjetovno, gradsko školstvo. Od ranog srednjeg vijeka jedinim uporištima intelektualne djelatnosti bijahu samostani. U njima se stvaraju prve škole u kojima su se, u skladu s potrebama Crkve za svećenstvom, učili latinski, crkveno pjevanje i osnove teologije. Od samostanâ obrazovanje prelazi u

[143] Opći pregledi povijesti europske glazbe u srednjem vijeku i u renesansi: Oxford History of Music; Andreis 1951, 59-201; povijest hrvatske glazbe: Andreis 1974, 7-80; Županović, 9-69; Demović 1981; Stipčević E. 1992; o Ivanu Lukačiću: Stipčević E. 1990.

[144] Andreis 1974, 44-62; Županović, 28-47.

biskupska, katedralna središta. Zagrebački biskup Augustin Kažotić (1302 - 1322) utemeljuje na početku XIV. stoljeća katedralnu školu u Zagrebu. Osnovicom njezina školskoga sustava bile su "slobodne vještine" (artes liberales), od kojih su se učile gramatika, retorika i dijalektika ili tzv. *trivium* i teologija.[145] Kada je u XIV. stoljeću val humanističkih gledišta dodirnuo jadranski pojas hrvatskih zemalja, i gradsko školstvo dobiva nove, svjetovne značajke.

Sazrela gradska društva i njihovo upravno ustrojstvo, ali i svakodnevni poslovni život njihovih pripadnika, zahtijevali su stvaranje sloja pismenih i obrazovanih ljudi. To bijaše zadaćom gradskih škola, o kojima se brinula komunalna uprava. Da bi gradske škole mogle valjano vršiti takvu zadaću, bilo je nužno dovesti u grad vrsnog učitelja (magister). Veoma često su učiteljima bili stranci, na istočnom Jadranu prije svega došljaci iz humanističke Italije, obrazovani na nekom od njezinih sveučilišta. Dovodila su ih, birala i plaćala komunalna vijeća. Učitelji ili *magistri scholarum* često bijahu istaknutim humanistima. Njihova je djelatnost razvijala humanistički duh, u kojemu pokraj stjecanja znanja (intellectus) u sklopu nastave "slobodnih vještina" ciljem bijaše i razvijanje vrline, humanističke kreposti (virtus).[146] Već prije spomenuti humanisti-učitelji u dalmatinskim gradovima, Filip de Diversis, Tideo Acciarini ili Paladije Fusko, bijahu onima što njegovahu plodno tlo na kojemu je rastao humanistički latinizam, a u isti mah u njima se stvaralo intelektualno ozračje za razvoj drugih oblika stvaralaštva, od hrvatske renesansne književnosti do likovnih umjetnosti. Njihovu važnost jedva se može do kraja ocijeniti. Upravo ta humanistička žarišta bijahu znakom jače ili slabije uključenosti dijelova hrvatskoga prostora u europski intelektualni razvoj, potvrdom obrazovnog i misaonoga kontinuiteta i u nepogodnim okolnostima između 1450. i 1550. godine. Posve je razumljivo što se svjetovno školstvo najjače razvilo na intelektualno najpogodnijem istočnojadranskom pojasu, ali je vrijedno i to da je niknulo i u najrazvijenijim gradskim središtima kontinentalne Hrvatske. Na zagrebačkom Gradecu se prvi učitelji pojavljuju na početku 60-ih godina XIV. stoljeća, što je gotovo istodobno njihovoj pojavi u jadranskim gradovima.[147]

I gradske i katedralne škole pružale su u kasnom srednjem vijeku učenicima praktična znanja, utemeljena na proučavanju latinskog jezika, što znači gramatike i latinskih pisaca, nužna u vršenju njihovih crkvenih i svjetovnih dužnosti. U isti mah škole su ih pripremale za nastavak studija na europskim sveučilištima, pretežno u susjednoj Italiji. Takvih sveučilišta, na kojima se stjecalo pravničko ili medicinsko obrazovanje, u Hrvatskoj u razvijenom srednjem vijeku nije bilo, ali prvi počeci visokoškolske nastave ipak sežu u kasni srednji vijek. Godine 1495. zadarska dominikanska samostanska škola, podignuta 1396. god. na razinu svečanog studija (studium solemne), postala je generalnim studijem, što znači visokoškolskom ustanovom. Na zadarskom generalnom studiju predavale su se "slobodne vještine" i teologija, pa su ga sastavljala dva fakulteta, filozofski i teološki, dostupna i laicima. Zadarsko dominikansko učilište se na taj način, kao prva visokoškolska ustanova na hrvatskom prostoru, uključuje u mrežu europskih sveučilišta, što je iznimno važan podatak naše znanstvene i kulturne povijesti.[148]

---

[145] Curtius, 42-60; Le Goff 1974, 380-381; Dadić, 34-35; Klaić 1982b, 511-514; Šanjek 1993a, 559-561.

[146] Urlić 1919; Novak V. 1952, 269-280; Kurelac 1990.

[147] Klaić 1982b, 530 (zagrebački Gradec); Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 307-309 (Zadar); Novak G. 1957, 360-361 (Split); Stulli 1989, 109-110 (Dubrovnik); o utjecajima Italije: Voje 1983.

[148] Podatak o utemeljenju generalnog studija ili sveučilišta u zadarskom dominikanskom samostanu nalazi se u regestu pisma generala dominikanskog reda Joachima Turriani od 8. prosinca 1495: "In eo conventu (Jadrensi) ordinatur studium generale et magister Joannes de Jadra fuit cursor, frater Dominicus

Granice rasta

Približavajući se kraju odjeljaka o umjetničkom stvaralaštvu i misaonom razvoju na hrvatskom prostoru između 1450. i 1550. god., u kojima se pozornost mogla usmjeriti samo prema ključnim pojavama, korisno je zaustaviti izlaganje, obazreti se na cjelinu zbivanja, sažeti iskazana gledišta, postaviti i neka nova pitanja. Prije svega o mogućnostima i granicama stvaralačkog uspona, a po tome i o granicama društvenog rasta u završnoj etapi srednjovjekovlja.

Književnost, graditeljstvo, kiparstvo, slikarstvo i umjetnički obrti bili su onim područjima stvaralaštva koja svojim smjernicama i plodovima bitno dopunjuju predodžbu o razvoju hrvatskoga društva u kasnom srednjem vijeku. Na početku *Cinquecenta* renesansa se iskazala u svakom od tih temeljnih područja umjetničkog stvaralaštva. Oko godine 1500. posve se oblikovala hrvatska renesansna književnost. Graditeljstvo i kiparstvo već su u posljednjim desetljećima XV. stoljeća progovorili novim likovnim jezikom, a na početku XVI. stoljeća renesansa je prevladala i u slikarstvu, otprilike u to doba i u glazbi. Ipak, upravo je slikarstvo od svih oblika umjetničke djelatnosti bilo najosjetljivije na mijene društvenih preduvjeta, pa je ranije od drugih upućivalo na dosegnute granice rasta. Slikarstvo, najčišći plod duha i osjećajnosti, uzvišenošću usporedivo samo s glazbom, tako pokazuje da ono na hrvatskom prostoru u kasnom srednjem vijeku nije podlijegalo samo estetskoj prosudbi. Razvojni luk renesansnog slikarstva bio je i pouzdanim znakom širih društvenih gibanja, upravo njihovim zrcalom.

Ne valja, naime, zanemariti činjenicu da se slikarstvo izrazito renesansnih značajki razvilo samo u Dubrovniku. On nije bio samo gospodarski najrazvijeniji od dalmatinskih gradova nego je jedini od njih od sredine XV. stoljeća uživao zaštitu turskog sultana. Priznavanje vrhovne vlasti Osmanskog Carstva, izraženo u davanju harača sultanu, nije tek periferni podatak hrvatske političke povijesti. Uključena u tešku zbilju dalmatinskog i još šire, općehrvatskog *Cinquecenta*, ta činjenica postaje kriterijem za temeljitije tumačenje društvenog i umjetničkog razvoja na hrvatskom prostoru. Jer dok su se duž dubrovačkih obala oko 1500. god., u ozračju mirnih odnosa s Osmanskim Carstvom, mogli podizati otmjeni ljetnikovci, svi su drugi dalmatinski gradovi na obali od Zadra do Splita živjeli u procijepu između razbuktavanja i smirivanja turskih prepada. U prvoj polovici XVI. stoljeća jednake su bile prilike i u kontinentalnoj Hrvatskoj, na dugačkom potezu od Međurječja, preko Povrbasja do nekadašnje državne jezgre između Zrmanje i Cetine. To su bile odrednice koje su usmjeravale gibanje društva između rasta i zastoja. To je u isti mah i osnovica razmatranju o dometima umjetničkog stvaralaštva.

Gradovi na istočnojadranskoj obali pod mletačkom vlašću, do kojih su jadranskim putovima nesmetano dopirala zračenja renesansne Italije, teže su od Dubrovnika prevladavali tradicionalizam kasnogotičke umjetnosti. Trogir i Šibenik su, doduše, u svojemu okrilju odnjegovali najčišća djela renesansnog graditeljstva i kiparstva, ali do renesansnog slikarstva nisu mogli doprijeti. Pa i u Dubrovniku se domaća slikarska škola gasi potkraj drugog desetljeća XVI. stoljeća. Nikola Božidarević umire potkraj 1517. god. ili na početku 1518; iste godine umire i Mihajlo Hamzić. Nakon njih moćni se Dubrovnik pokazao odviše pragmatičnim, suhoparno poslovnim, da bi i dalje strpljivo razvijao vlastito slikarstvo. Bilo je jednostavnije kupovati djela talijanskih majstora, što u XVI. stoljeću postaje uobičajenim u svim gradskim središtima na istočnom Jadranu.[149]

---

de Segnia magister studii, frater Antonius de Modrusia [...]" (S. Krasić, Regesti pisama generala dominikanskog reda poslanih u Hrvatsku (1392-1600), AVj XVII-XVIII, 1974-75, 236, br. 821). Usp. Bišku p; Šanjek-Tomljenović; Krasić; Šanjek 1993a, 291-303, 561-564.

[149] Prijatelj 1968; Prijatelj 1976.

Tko je mogao poticati stvaralaštvo?

Slikarstvo, uz glazbu najosjetljiviji cvijet u perivoju umjetnosti, jedva se, dakle, moglo razvijati bez jakih, trajnijih mecenatskih uporišta. U kasnom srednjem vijeku takvih poticatelja umjetničke djelatnosti ni na jednom dijelu hrvatskih zemalja nije bilo. Kako je već više puta istaknuto, vladarsko središte nalazilo se izvan područja kraljevstva, pa ni prije razdoblja turskih ratova nije moglo biti poticajnom snagom umjetnosti, još manje nakon pojave Osmanlija. Dubrovnik, pak, nije bio središtem moćnih vojvoda ili knezova koje bi, po uzoru na talijanske renesansne dvorove, moglo okupljati umjetnike. Na čelu Republike bijaše kratkotrajni knez koji je prije svega, zajedno s Velikim i Malim vijećem, izražavao pragmatične interese trgovačke i poslovne vlastele. Nad drugim gradovima Dalmacije, pak, vladala je Venecija kojoj na istočnojadranskom obzoru prevladavahu njezini globalni strateški ciljevi. Ni u neosvojenim dijelovima kontinentalne Hrvatske u XVI. stoljeću nije bilo jačeg političkog i mecenatskog uporišta. Kao i prije 1527. god, i nakon prihvaćanja Habsburgovaca središta moći bila su izvan ostataka kraljevstva. Tko je, dakle, na hrvatskom prostoru između 1450. i 1550. god. mogao poticati stvaralaštvo?

Izvan je bilo kakve dvojbe: samo imućni pojedinci i obitelji, institucije, od bratovštinâ do samostanâ i biskupijâ te rijetke društvene zajednice koje su izgarale u kolektivnom naporu stvaralaštva, dakle, oni slojevi društvenog ustrojstva što ih samo iznimno smijemo vezati uz pojam političke vlasti. Drugih mecenatskih uporišta na hrvatskom prostoru nije bilo. Ako tome dodamo činjenicu osmanlijskog pritiska i političke razdiobe hrvatskoga kraljevstva u epohi renesanse, dva činitelja što su još više ograničavali razvojne mogućnosti na hrvatskom prostoru, moći ćemo utemeljenije odrediti granice društvenog rasta i točnije procijeniti ostvarenja umjetničkog i misaonog razvoja. Ako se, dakle, renesansa oko godine 1500. nije izrazila velikim spomenicima, primjerice, u gradskom krajoliku Splita ili je manje nego što bismo očekivali oplemenila izgled Zadra, onda to znači da su se njihovi urbani prostori tada razvijali do one granice rasta koju je pred njih tegobni osvit *Cinquecenta* bio postavio i koja se teško mogla prijeći. Od Mletačko-turskog rata 1499 – 1502. Turci su bili trajnom opasnošću za niz gradova od Zadra do Splita. Njihovi odnosi s turskim zaleđem neprekidno su oscilirali između rata i primirja. Gradovi su sa zaleđem nužno trgovali jer bi bez njegovih zemljišnih i stočarskih proizvoda (žito, stoka, koža) jedva mogli preživjeti.[150] Ali ne samo da je takvo komuniciranje bilo veoma krhko jer ga je svaki turski napadaj uvijek nanovo prekidao nego je još važnijom činjenica da ono nije moglo ni ublažiti, a kamoli prevladati, duboke društvene i misaone suprotnosti između kršćanskog i osmanskog prostora. Gotovo čitava jadranska i kontinentalna Hrvatska u XVI. stoljeću se utvrđuje da bi se od osmanskog prostora zaštitila. Jačanje obrane tada je bilo preče od poticanja umjetnosti ili recepcije renesanse.

Nalaziti se na okrajku

Promatramo li u takvu ozračju intelektualni razvoj na hrvatskom prostoru između 1450. i 1550. god., moglo bi se slikovito reći da je Hrvatska, doduše, bila na sámom okrajku zapadnog civilizacijskog kruga, ali da umjetnički i misaono ni u tom razdoblju njegovim manje vrijednim okrajkom nipošto nije bila. Stvarati na ravnicama Slavonije ili u istočnojadranskim gradovima oko 1500. god., u razdoblju rasplamsavanja bitke s Osmanskim Carstvom, nipošto nije bilo nalik niti je u bilo čemu bilo jednako stvaralačkom naporu na papinskom ili vojvodskim dvorovima Italije ili, možda, negdje drugdje u srednjoj i zapadnoj Europi. Bez ikakve opasnosti da bi se izričaj mogao ocijeniti pretjeranim, smije se zaključiti da su umjetnička djela na hrvatskom prostoru, bilo da su nastajala u ugroženim istočnojadranskim gradovima na prijelomu XV. i XVI. stoljeća ili na kontinentalnom prostoru što turskim osvajanjima postajaše sve užim, bila vrijednim, pa i znamenitim ostvarenjima. Nije riječ samo o kapeli sv. Ivana u trogirskoj katedrali ili o kupoli što se uzdiže nad kamenim svodom šibenske katedrale. Trogirsko i šibensko djelo posve prelaze granice očekivanoga. Ona svojim zanosom nadmašuju mogućnosti komunâ. Ta su djela sáma po sebi vrhuncima hrvatske renesansne umjetnosti, a u isti mah i znakom otpora tegobnom vremenu što je upravo u razdoblju njihove gradnje počelo pristizati. Ako tada turske provale još nisu bile jače ugrozile trogirsko i šibensko komunalno društvo, ipak su bile početnim ograničenjem njihova razvoja. Unatoč tome Trogir i Šibenik dovršavaju djela u kojima se usredotočuje sav njihov komunalni polet u epohi renesanse. Trogirska kapela i šibenska kupola podižu se na očigled turskih četa, gotovo unatoč njima.

Ako, dakle, zanemarimo trogirsko i šibensko djelo i, naravno, umjetnički sjaj Dubrovnika, valja reći da i sve ono drugo, objektivno od njih skromnije, što nastaje u drugim dalmatinskim gradovima ili na ravnicama Slavonije, u gradskim središtima na Kvarneru i u seoskom krajoliku Istre, da sve to drugo, u okolnostima koje zavladaše između 1450. i 1550. god., bijaše također velikim duhovnim i umjetničkim postignućem. Pri tome valja upozoriti da nije riječ samo o spomeničkoj baštini, od graditeljstva i kiparstva do slikarstva i umjetničkih obrta, nego isto tako i o načinu života općenito, o duhovnoj djelatnosti i intelektualnom komuniciranju između hrvatskog okrajka i središtâ što su se nalazila na europsko-mediteranskom prostoru. Veze između tih dvaju područja ne prekidaju se, već je istaknuto, ni u najtežem razdoblju turskih ratova. Pa ako na glavnini hrvatskoga prostora u okolnostima *Cinquecenta* i nije moglo biti mecenatskih uporišta, koja bi materijalnom potporom i zaštitnim okriljem poticala znanstveno i umjetničko djelovanje, ono se u njegovim društvima i dalje ustrajno njegovalo. I u onima što su bili na udaru turskih ratova, od feudalnih burgova u Slavoniji do gradova na istočnojadranskoj obali, dapače, i u onima što su bili uporištima protuturskog i protumletačkog otpora, primjerice u uskočkom Senju. U svima njima i u tom se razdoblju umjetnički stvaralo. Nisu se uvijek mogli podizati veliki graditeljski spomenici, poput šibenske katedrale, niti su se mogle stvarati i njegovati slikarske škole, ali svakodnevlje ljudî svejedno nije bilo manje prožeto znanjem i osjećajem lijepog.

Sinkronost i asinkronost stvaralaštva

Takvo nas razlaganje usmjerava prema zaključnim pitanjima o značajkama stvaralaštva. Kako s motrišta umjetničkog i misaonog razvoja odrediti odnos promjenâ u različitim slojevima društvenog ustrojstva u Hrvatskoj između 1450. i 1550. godine? Bijahu li to sinkroni, usporedni procesi promjenâ u cjelokupnosti društvenog razvoja ili asinkroni, prostorno i vremenski neujednačeni? Ili točnije, bijaše li umjetničko i misaono stvaralaštvo trajanjem i dostignutom razinom usporedno s promjenama u gospodarskom i političkom razvoju? Ili je, pak, to stvaralaštvo pokazivalo vlastita htijenja, vlastiti razvojni luk koji se u svemu, prije svega periodizacijski, ne poklapa s prostornim i političkim uzmacima, s pojavama zastoja u cjelini hrvatskoga društva? Nala-

[150] Raukar 1982, 83.

zimo se, dakle, pred temeljnim pitanjem: kako odrediti uzajamnost pojavâ društvenog rasta i zastoja s motrišta stvaralaštva? I to u tri sloja razmatranja: na cjelovitom hrvatskom prostoru, među pojedinim sastavnim dijelovima cjeline i u odnosu cjeline spram okolnih područja? U takvom zaključnom pogledu na stvaralaštvo između 1450. i 1550. god. ne mogu se, naravno, izbjeći i stanovita ponavljanja.

Prvo, cjelovit hrvatski društveni prostor. U promatranom razdoblju on je pod jakim pritiskom Osmanskog Carstva. To je prevladavajuća pojava te epohe. Turski ratovi lome društveno ustrojstvo na znatnim dijelovima hrvatskoga prostora. Društveni poremećaji nužno utječu i na razvoj hrvatske kulture. Moglo bi se govoriti o uzajamnosti i ovisnosti poremećajâ i stvaralaštva, ali ne i o njihovoj potpunoj razvojnoj sinkronosti i podudarnosti. Politički porazi i društveno nazadovanje općenito su jače izraženi od stvaralačkog zastoja. Unatoč narodnoj dijaspori, gospodarskim poremećajima, pustošenjima i, napokon, turskim osvajanjima čitavih područja, hrvatski prostor, promatrajući ga kao cjelinu, i dalje umjetnički i znanstveno stvara. Luk političkog ili gospodarskog razvoja i luk umjetničkog ili znanstvenog stvaralaštva između 1450. i 1550. dvije su razvojno neujednačene, asinkrone društvene pojave na cjelini hrvatskog prostora. Zbog toga i može biti da umjetnost i književnost dopiru do najviše stvaralačke razine u razdoblju najveće političke i prostorne pogibelji.

Drugo, unutar hrvatskog prostora. Ulazeći u nj, u njegove regionalne dijelove, i sažimajući ranija izlaganja o uočenim razlikama u njihovu društvenom i umjetničkom razvoju, valja istaknuti da se predodžba, stvorena promatranjem cjeline, primjetno mijenja. Stupanj ovisnosti umjetničkog stvaralaštva o političkim i gospodarskim preduvjetima na regionalnim dijelovima je primjetniji nego na cjelini hrvatskoga prostora. Nije riječ samo o razlici u oblicima i vrsnoći umjetničke djelatnosti između dvaju glavnih područja, jadranskog i kontinentalnog (stupanj prihvaćanja renesansnih utjecaja), na što je već obilato upozoreno u dosadašnjem izlaganju. Valja imati na umu da ni istočni Jadran, unutar sebe, nije bio područjem razvojne ravnomjernosti. Umjetnost ili književnost nisu bili jednako razvijeni u svim njegovim gradskim središtima. Dapače, u njegovim subregionalnim cjelinama društveni poremećaji postavljaju granice stvaralaštvu. Jake razlike u društvenim mogućnostima razdvajale su između 1450. i 1550. god., na primjer Istru, ugroženu epidemijama, depopulacijom i gospodarskim nazadovanjem, od sve moćnijeg Dubrovnika koji tada ulazi u svoje "zlatno doba". Između, pak, istarskog i dubrovačkog društvenog područja bijahu prema razinama i dinamici stvaralaštva obalni gradovi mletačke Dalmacije, od Zadra do Splita. Stvaralaštvom su se, kako je istaknuto, odupirali tegobama, odnjegovali vrhunska djela hrvatske umjetnosti oko godine 1500, ali uza sve to prema sredini XVI. stoljeća njihove stvaralačke snage malo po malo posustaju.

Pa ipak, kolikogod je takva predodžba o odnosu društva i stvaralaštva neprijeporna, nuždan je oprez u razlaganju. Jer sinkronost između društvenih i stvaralačkih ritmova nipošto ne znači da je umjetnička djelatnost u kasnom srednjem vijeku bila ograničena samo na one dijelove hrvatskog prostora na kojima su društvene okolnosti bile najpogodnije. Ni društveno ugrožena područja ne bijahu bez umjetnosti. Na istarskom poluotoku freskama se ukrašavaju seoske crkvice upravo u XV. stoljeću, u razdoblju jakih društvenih tegoba. U mentalnom ozračju straha što su ga poluotoku nanijele kužne epidemije nastaju najljepše freske (Beram). Duhovnost se rasplamsava i u ozračju društvenog sloma.[151] Takav bljesak umjetnosti ne može, doduše, u stegnutim društvenim

[151] Horvat, passim (Slavonija); Fučić 1963; Fučić 1992; Maretić-Nemeth (Istra).

uvjetima biti većega opsega ni duljega trajanja, ali baš zbog okolnosti u kojima nastaje biva još važnijim.

I treći sloj usporedbe: hrvatski prostor i okolna makroregionalna područja. Moglo bi se govoriti o odnosu prema panonskom području kako je u prethodnom poglavlju i učinjeno (korvinski krug), ali je ipak najvažnijim komparativnim područjem jadranski društveni prostor. Na njemu se mogu najbolje pratiti i procjenjivati odnosi "velikih" i "malih" svjetova. Usporednost stvaralaštava na jadranskim obalama neprijeporna je i za razvoj hrvatskoga društva od 1450. do 1550. god. veoma važna. U nekim vrstama umjetničke djelatnosti ta je usporednost, to prihvaćanje uzorâ humanističke i renesansne Italije, jače izražena (književnost, tiskarstvo, graditeljstvo, kiparstvo), u drugim nešto slabije (slikarstvo), ali se u cjelini međujadranskih umjetničkih doticaja u tom razdoblju svejedno može kontinuirano slijediti.

Oscilirajući između društvene sinkronosti i asinkronosti, unutar sebe i izvan sebe, hrvatski prostor u europsko-mediteranski kulturni razvoj unosi i vlastite plodove. Poticaji jadranskoga kruga stvaralački se preobražavaju na zavičajnom tlu. Ako je, primjerice, hrvatsko renesansno slikarstvo po svemu zaostajalo, kao periferni odraz razvojne matice na Apeninskom poluotoku, za raskošnom ljepotom talijanske renesanse, u drugim područjima stvaralaštva zaostajanje je bilo mnogo blaže (graditeljstvo, kiparstvo, tiskarstvo) ili ga uopće nije bilo (humanistički latinizam na čelu s Marulićem). O sudioništvu hrvatskih zemalja u razvoju zapadne civilizacije u razdoblju humanizama i renesanse svjedoče, napokon, i hrvatski znanstvenici i njihova djela. Od Ivana Viteza i Bene Kotruljevića, preko Federika Grisogona, do Fausta Vrančića.[152]

Saberemo li sve stvaralaštvo od sredine XV. do sredine XVI. stoljeća, pred nama se pokazuje hrvatsko društvo, pritiješnjeno doduše osmanlijskim prodorom prema Zapadu i tako "raščinjeno" postavljeno na sâm *limes* zapadne ekumene, ali unatoč tome duhovno otporno, živo, prije svega stvaralaštvom, ma koliko ono bilo neujednačeno i rastom ograničeno.

[152] Dadić.

4. Političke ideje i pokušaj otpora

Dugo doba podređenosti

U tako ocrtanim smjernicama hrvatske povijesti između 1450. i 1550. god., u kojima se prožimahu tegobe i stvaralaštvo, valja se obazreti i na razvoj političkih ideja. Promjene u ustrojstvu društva djeluju potkraj srednjovjekovlja i na politička gledišta Hrvatâ. To je tim važnije što u tijeku srednjega vijeka na razini hrvatskoga kraljevstva ta gledišta jedva da iskazuju primjetniji razvoj. Gibanje političkih ideja već je u XII, a navlastito u XIII. stoljeću veoma živo u sklopu pojedinačnih društvenih zajednica, ali je na cjelovitu prostoru kraljevstva uglavnom obilježeno dinastičkim tradicionalizmom i državnopravnom statičnošću. Komunalna društva na istočnom Jadranu već u XII. stoljeću počinju iskazivati jake težnje prema političkoj i upravnoj zasebnosti (zadarski otpor Mlecima), a u XIII. stoljeću ta se misao rasplamsala u poletu komunalnoga kroničarstva (splitski arhiđakon Toma). I vlasteoski rodovi bore se za zemljišne posjede i dinastički sjaj (Bribirci, Krčki, Babonići), ali niti svoje zamisli podižu na razinu kraljevstva, osim donekle stranaca u njihovu društvu, knezova Celjskih, niti im daju neko načelno, sustavnije obrazloženje. Poput jadranskih komuna, i feudalni dinasti se uglavnom ograničavaju na područja svojega vladanja. Pojam kraljevstva i misao o kraljevskoj vlasti ostaju izvan njihova političkog obzora. Bribirci, primjerice, jasno određuju svoj stav prema dinastičkom razmeđu Arpadovića i Anžuvinaca, ali je i najistaknutijemu od njih, Pavlu I. koji nosi i naslov *gospodar Bosne* (dominus Bosne), konačnim ciljem samo banska čast i, naravno, širenje bribirskih posjeda, a ne kraljevska kruna.

U takvom političkom ustrojstvu pojam hrvatskoga kraljevstva vezan je, kako je ranije istaknuto, od početka XII. stoljeća i kralja Kolomana isključivo uz zajedničku ugarsko-hrvatsku kraljevsku vlast. U dinastičkoj zajednici hrvatsko je kraljevstvo jasno individualizirano, od vladarskoga naslova (kralj Hrvatske i Dalmacije), preko prostora, do pojedinih oblika upravnoga ustrojstva. Mijenjaju se dinastije, od Arpadovića do Matijaša Korvina, ali tako određena zasebnost kraljevstva jedva da očituje promjene. Još manje se unutar njega mogu pojaviti znakovi koji bi upućivali na mogućnost pomaka od državnopravne zasebnosti unutar zemalja ugarske krune prema makar i najopćenitijem političkom sustavu u kojemu bi se mogla naslutiti misao o državnoj neovisnosti. Stoga dugo razdoblje od početka XII. do potkraj XV. stoljeća jest epoha političke podređenosti hrvatskoga kraljevstva u makroregionalnoj lepezi kraljevstava na europskom jugoistoku. Hrvatska jest jasno oblikovani *regnum*, ali do vlastitog političkog, dinastičkog programa u tom razdoblju nije mogla doprijeti.[153] Moglo bi se još točnije reći da samostalnije političko ponašanje hrvatskom kraljevstvu, što znači feudalnoj eliti i rodovima vlastele, tada jednostavno nije bilo potrebno. U dugom razdoblju geopolitičke ravnoteže koja, izuzevši mletačko djelovanje na jadranskom pojasu, nije jače prijetila kraljevstvu, svi su se ciljevi vlastele, navlastito u Hrvatskoj južno od Gvozda do dolaska Anžuvinaca, mogli bez teškoća ostvariti i u okrilju ugarske krune.

[153] Unatoč podređenosti hrvatskoga kraljevstva ugarskoj kruni i ugarskom kraljevstvu, misao o prostornoj i upravnoj cjelovitosti kraljevstva, odnosno o državnopravnom kontinuitetu u novom dinastičkom sklopu, što znači i svijest o njegovu razlikovanju prema ugarskom kraljevstvu, nije nikada iščezla, pa ni u anžuvinskom razdoblju, dakle, u epohi u kojoj je vlast budimskoga kralja bila najjača, a vladarska centralizacija najizraženija. Misao o prostornoj cjelovitosti hrvatskoga kraljevstva iskazuje, kako je već bilo istaknuto, i spis *Qualiter* ili *Pacta conventa*, napisan u sredini XIV. stoljeća. Koloman želi osvojiti Hrvatsku i dolazi do njezine granice, do rijeke Drave. Drava je prema spisu *Qualiter* međa dvaju kraljevstava, ugarskoga i hrvatskoga. Takav je plemićki, staleški prostorni doživljaj hrvatskoga kraljevstva u sredini XIV. stoljeća. Upozoravajući na to, Margetić 1990a s pravom zaključuje da "takvo isticanje jedinstvenosti hrvatskog teritorija do Drave ima svoje posve jasne i nesumnjive političke konotacije" (5-6). S tog je motrišta sastavak *Qualiter* nedvojbeno važan u razvoju hrvatske političke misli, ali, dakako, ne na početku XII. st., nego dva i pol stoljeća kasnije, u sredini XIV. stoljeća.

Prvi znakovi novih gledišta

Prvi znakovi o samostalnijem političkom ponašanju, o jačoj individualizaciji gledišta plemstva i aristokracije i izrazitoj zasebnosti nekih dijelova kraljevstva pojavljuju se tek u drugoj polovici XV. stoljeća. Plod su poremećajâ što počinju ugrožavati dotadašnju geopolitičku ravnotežu na čitavom prostoru od Panonije do Jadrana. U početku se u njima jasnije ne razabiru ni stvarni uzroci ni moguće konačne posljedice. Pobuna hrvatske i ugarske elite protiv Korvinova apsolutizma i nasilništva 1471. god., na primjer, jest plod humanističkih gledišta o parlamentarnoj monarhiji i idealnom vladaru. Ipak, dalekom osnovicom joj je poljuljana ravnoteža u geopolitičkom središtu državnog sustava, u srednjovjekovnoj Bosni. Njezinim uključivanjem u Osmansko Carstvo 1463. god. stvoren je bitno drukčiji strateški raspored. Turci su jače zaprijetili Zapadu, na prvom mjestu ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. U poremećenoj ravnoteži snagâ kralj-apsolutist, koji porezima pojačava teret plemstva i vlastele, a moć kraljevstva iscrpljuje u nepotrebnim ratovima, još manje je poželjan.

U takvu gibanju od hrvatskih zemalja u prvi čas je najjače bila zastupljena Slavonija. Ne samo da su nositelji pobune 1471. god. bili iz Slavonije (Ivan Vitez, Ivan Česmički) nego u tom razdoblju i njezina zasebnost biva jače istaknutom. U travnju 1472. god. budimski sabor odlučuje da će porezno opterećenje Slavonije biti za polovicu manje od onoga Ugarske, a 1477. god. Matijaš joj dopušta da sama bira posebnoga kapetana koji će je zajedno s banom braniti od turske opasnosti. I napokon, Vladislav II. joj 1496. god. podjeljuje grb ističući da je ona "predziđe" (antemurale) ugarskoga kraljevstva.[154]

Isticanje zasebnosti Slavonije pokazuje da je ta kraljevina od svih hrvatskih zemalja bila politički najbliža vladarskom središtu. Ta se činjenica očitovala i u upravnom ustrojstvu. Dok srednjovjekovna Hrvatska u drugoj polovici XV. i na početku XVI. stoljeća nije slala svoje zastupnike u ugarski sabor, Slavonija je to činila.[155] Ali ni ta staleška razlika između Hrvatske i Slavonije nije utjecala na njihov dinastički tradicionalizam i na njihovu, barem prividnu, podređenost spram ugarske krune. Hrvatski i slavonski staleži još su na početku 90-ih godina XV. stoljeća političku zasebnost svojih kraljevina tumačili u strogom okviru ugarsko-hrvatske zajednice, dapače, na saboru u Budimu 7. ožujka 1492. god. istakli su misao o njihovoj podvrgnutosti ugarskom kraljevstvu. Kako taj izričaj tumačiti?

Podložništvo ili ravnopravnost?

Pošto je ugarski sabor 7. ožujka 1492. god. prihvatio Požunski mir između Vladislava II. Jagelovića i kralja Maksimilijana, učinili su to istoga dana posebnom ispravom

[154] Klaić 1899-1911, II/3, 89, 105-106, 210.

[155] Šišić 1962, 249; Sirotković-Margetić, 59.

i hrvatski i slavonski staleži. Obrazlažući to, velikaši i plemići kraljevinâ Hrvatske i Slavonije istaknuli su da to čine zato što "kraljevine Hrvatska i Slavonija i mi svi [...] pripadamo i spadamo od starine pod krunu kraljevine Ugarske i k istoj kraljevini Ugarskoj" i što smo "istoj kruni i kraljevstvu podvrgnuti (subiecti sumus)".[156] Kitnjasti jezik isprave od 7. III. 1492. god. u prvi mah se pričinja iskazom potpune podložnosti Hrvatske i Slavonije ugarskom kraljevstvu. Pa ipak, obazremo li se na sadržajno ustrojstvo te isprave u cjelini i zanemarimo li sâm izričaj o podložnosti (subiecti sumus), smatrajući ga, u biti, značenjski perifernim, saborski zaključak od 7. ožujka 1492. pokazuje se vještom obranom zasebnosti i izričitom potvrdom ravnopravnosti Hrvatske i Slavonije s Ugarskom. U njoj se već naslućuje govor budućega vremena.

Jer neposredno nakon iskaza o podvrgnutosti Hrvatske i Slavonije ugarskoj kruni i ugarskom kraljevstvu hrvatski i slavonski staleži ističu da sve to kažu i čine, dakle, prihvaćaju Požunski mir, "poput gospode crkvenih dostojanstvenika, baruna, grofova, velikaša i plemića iste kraljevine Ugarske".[157] Političko težište saborske odluke upravo je na tim riječima. Staleži vješto i promišljeno ističu uključenost i podvrgnutost svojih kraljevina ugarskoj kruni i kraljevstvu jer se na toj razini i sklapa ugovor o nasljedstvu prijestolja s Maksimilijanom, ali im potvrda o uključenosti omogućuje da ispravom zasvjedoče da to ne čini samo kraljevina Ugarska nego da se tome priključuju, i da to jednako čine i Hrvatska i Slavonija. Unutar zajedničkog opsega ugarskoga kraljevstva i krune staleži, dakle, utvrđuju ravnopravnost svojih kraljevina s kraljevinom Ugarskom postavljajući ih na istu državnopravnu razinu.[158]

U predvečerje bitke na Krbavskom polju i u osvit šesnaestog stoljeća staleži potvrđuju ravnopravnost svojih kraljevina, ali ničim ne osporavaju dinastički okvir zemalja krune sv. Stjepana. Između sredine XIV. stoljeća, na primjer, kada nastaje *Qualiter*, i početka 90-ih godina XV. stoljeća, kad se donosi zaključak od 7. III. 1492, jedva ima razlike u misaonom ustrojstvu onih što su ta dva sastavka napisali. I jednome i drugome u središtu je ugarski kralj. U sredini XIV. stoljeća, ili možda nešto kasnije, hrvatsko niže plemstvo sastavlja priču o stjecanju plemićkih povlastica od strane kralja Kolomana godine 1102., pa svoj staleški položaj izravno vezuje uz ugarskog kralja. Hrvatski i slavonski staleži godine 1492. ravnopravnost svojih kraljevina također strogo vezuju uz ugarsku krunu. Ako bismo, dakle, s pravom zaključili da se u tom, stoljeće i pol dugom, razdoblju ni u čemu nije promijenio dinastički tradicionalizam na području hrvatskoga kraljevstva, ipak ne bismo smjeli zanemariti važnost zaključka od 7. III. 1492. godine. Jer, tada je prvi put jednim saborskim zaključkom zasvjedočena zasebnost Hrvatske i Slavonije u sklopu zemalja krune sv. Stjepana i istaknuta njihova ravnopravnost s kraljevinom Ugarskom. Zbog toga je u dekretu budimskog sabora bilo izričito rečeno da se njegove odredbe odnose na "kraljevinu Ugarsku s drugim kraljevinama, to jest, Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom".[159] Tri hrvatske kraljevine, od kojih se sastojalo jedinstveno kraljevstvo ili *regnum*, priznate su dekretom ugarskog sabora (1492) kao zasebni državnopravni pojam, pokraj kraljevine Ugarske. U tom času to je bilo najviše što su hrvatski i slavonski staleži mogli postići. Dalje od ugarskog dinastičkog okvira još se nije moglo, niti se staležima takav pomak mogao činiti potrebnim. Da bi se takav pomak u političkoj svijesti zbio, bio je nuždan tako jak prijelom kakvim je bila Krbavska bitka 9. rujna 1493. godine.

[156] "Nos itaque ex quo predicta regna Croacie et Sclavonie, nosque omnes et ceteri eciam incole eorundem regnorum ad coronam regni Hungarie et ad ipsum regnum Hungarie ab antiquo spectare et pertinere dinoscimur, eisdemque corone et regno subiecti sumus [...]" (Klaić 1899-1911, II/3, 183-184, IX-X).

[157] "[...] ob hoc instar dominorum prelatorum baronum comitum procerum et nobilium eiusdem regni Hungarie tractatum huiuscemodi pacis et concordie in presenti conuentu Budensi super ea re indicto publice et solenniter acceptauimus et acceptamus [...]" (na i.mj.).

[158] Približno tako taj zaključak tumači i Dabinović 1940, 287-288, ali njegovi izvodi nisu u svemu točni.

[159] Corpus iuris Hungarici, 257-283; Klaić 1899-1911, II/3, 186.

Krbavski ožiljak

Poraz hrvatske plemićke vojske nije bio samo nagovještajem tegobâ što će ih Hrvatska trpjeti u idućih stotinu godina, do turskog poraza pod Siskom 1593. godine. Krbavska je bitka otvorila i nove obzore u političkoj svijesti, naglo slabeći dinastički okvir i budimsko uporište što su se još na početku ožujka 1492, samo godinu i pol dana prije, činili čvrstim i neprijepornim. Iznenadna spoznaja da Hrvatska nije samo ugrožena pritiskom Osmanskog Carstva nego da je spram napadača u isti mah i osamljena, bez djelotvorne pomoći budimskoga kralja, naglo je ubrzala razvoj političkih gledišta u Hrvatskoj. Kolikogod su izvještaji i zapisi o broju sudionika i žrtava u bitki na Krbavskom polju, kako je već bilo istaknuto, pretjerani, ipak su važni kao svjedočanstvo o značajkama društvene svijesti u Hrvatskoj nakon krbavskog poraza. Ljudski gubici u redovima hrvatskog plemstva i, možda još više, osjećaj osamljenosti i nezaštićenosti uvjetovali su promjene u političkim gledištima i pojedinaca i hrvatskih staleža. Nakon bitke na Krbavskom polju papi Aleksandru VI. nije pisao samo njegov poslanik Antonio Fabregues nego i ninski biskup Juraj Divnić. Dapače, papi je u travnju 1494. god. pisao i Hrvatski sabor.

Valja reći da je dopisivanje između papâ i uglednikâ iz Panonije i s Balkanskog poluotoka u XV. stoljeću, u razdoblju sve jačeg turskog pritiska, bilo uobičajeno već i znatno prije Fabreguesa i Jurja Divnića. Nakon kršćanskog poraza kod Varne, na primjer, Ivan Vitez je 1445. god. pisao papi Eugenu IV. i upozoravao na neslogu kršćanskog Zapada. Tri godine poslije, Vitez je pisao papi Nikoli V. zalažući se za odlučan otpor "pogubnom turskom oružju" koje već stotinjak godina čini "nasilje i Bogu i ljudima".[160] Spram skupine protuturskih spisa koja nastaje u Hrvatskoj polovicu stoljeća poslije, nakon bitke na Krbavskom polju, Vitezov misaoni obzor bio je širim. I njegovim je sastavcima početni, neposredni povod bio sve teži položaj ugarsko-hrvatske države. U pismu papi Nikoli V. iz 1448. god. on upozorava da se turski neprijatelj učvrstio "na rubovima ovog našeg kraljevstva", pa je zbog ravnodušja i nejedinstvenosti kršćanstva otpor Osmanlijama postao "privatna briga i privatni vojni napor jednog naroda", tj. ugarsko-hrvatske države.[161] Uza sve to, Vitez je, kao humanist, tursku opasnost prije svega prosuđivao s motrišta čitave kršćanske zajednice. Njegova je ugrožena *christianitas* obuhvaćala i zapadnu i istočnu kršćansku ekumenu. U govoru što ga je u ožujku 1455. god., nakon pada Carigrada pod vlast Osmanlija (1453), održao u Bečkom Novom Mjestu u središtu je njegove zabrinute pozornosti bio Bizant. U tom je času od kršćanskog svijeta tražio pomoć za Istočno Carstvo i Istočnu crkvu.[162] Unatoč lokalnom poticaju (ugroženost ugarsko-hrvatskoga kraljevstva), Vitezovo je zalaganje za kršćanski svijet imalo univerzalno obilježje: Osmanlije su prijetile čitavoj kršćanskoj zajednici.

U pola stoljeća što dijeli razdoblje Vitezovih pisama papama Eugenu IV. i Nikoli V. od bitke na Krbavskom polju političke prilike na području dodira s Osmanskim Car-

[160] Johannis de Zredna Epistolae, 9-13, 24.IV.1445; 52-54, 17.IX.1448; usp. Perić 1979; Kurelac 1987, 99, 101-103.

[161] isto, 52-54; Kurelac 1987, 101-103.

[162] Kurelac 1987, 104.

stvom temeljito su se pogoršale. Zbog toga su bitno drukčijima bila i gledišta ninskog biskupa Jurja Divnića u pismu papi Aleksandru VI. od 27. rujna 1493. godine.

Juraj Divnić i Aleksandar VI.

Ni on, doduše, ne zanemaruje univerzalni obzor kršćanske zajednice (res publica christiana), ali je taj pojam ipak potisnut na okrajak njegova izlaganja. Pod živim dojmom krbavskog poraza u središtu je Divnićeva pisma nužno bila ugrožena Hrvatska.

Da bi njegovo svjedočanstvo o bitki na Krbavskom polju i o prilikama u Hrvatskoj nakon nje bilo što uvjerljivije, biskup Divnić ističe isto ono što će dva desetljeća poslije reći i splitski nadbiskup Bernard Zane u govoru pred papom Julijem II. 1512, dakle, da je "sve te vrlo tužne događaje vidio i velikim dijelom u njima sudjelovao". Svjedok zbivanja iscrpno opisuje sámu bitku na Krbavskom polju, ali i nezaštićenost Hrvatske, napose njezinih gradova koji "nemaju braniteljâ". Glavnina njegova pisma odnosi se na hrvatsku zbilju i tek na samom kraju dodaje joj i širu, europsku komponentu. Jer, ako se ne suzbiju Osmanlije i ako popusti Hrvatska, ne znam, pita se Divnić, "što će biti s ostalima", dakle susjednim područjima. Turci će se preko Hrvatske "bez pogibelji zalijetati prema Italiji", pa će izravno zaprijetiti kršćanskoj zajednici.[163]

Svi sadržajni i retorički činitelji, od opisivanja turskih pustošenja, preko upozoravanja na opasnost što prijeti kršćanskom Zapadu, do zahtjeva za pomoć Hrvatskoj, od kojih će se sastojati protuturski sastavci u prvoj četvrtini XVI. stoljeća, ugrađeni su u to pismo Jurja Divnića. Kao i Ivan Vitez, i ninski biskup se obraća papi. Vitez je to činio nakon poraza kod Varne, Divnić nakon Krbavske bitke. I u Vitezovo i u Divnićevo vrijeme prilike u kraljevstvu bijahu gotovo jednake: slab vladar prema jakom Turskom Carstvu. Ali između Viteza i Divnića ima i razlikâ. Obojica traže pomoć, ali Vitez se zalaže za kršćansku zajednicu, a Divnić za Hrvatsku. Ni plodovi im nisu jednaki. Nastojanje Vitezovo barem donekle iskazuje plodove u obrani Beograda 1456. godine. Divnićevo jedva da ima kakva odjeka na kršćanskom Zapadu. Ipak, jedna razlika između Vitezova i Divnićeva djelovanja napose je primjetna i za hrvatsko srednjovjekovlje važna: zamisli Ivana Viteza postupno se gube u moćnom ozračju korvinskog apsolutizma, dok Divnićevo pismo otvara novo razdoblje u razvoju političke misli u Hrvatskoj. U rujnu 1493. god. ono nije izražavalo samo osobna gledišta ninskog biskupa nego i politička stajališta hrvatskih staleža.

Kako pomoći Hrvatskoj?

O tome svjedoči jedan odlomak Divnićeva pisma. Ninski biskup ističe da to pismo piše i zato što su ga hrvatski banovac Gašpar Perušić i hrvatski plemići zamolili da papi ocrta težak položaj Hrvatske. Taj podatak, gotovo izgubljen u jednom biskupskom pismu papi, nedvojbeno je važan. U tom prvom, psihološki najtežem času nakon krbavskog poraza oni se nisu isključivo oslonili na potporu kralja Vladislava II, što bi za jednu od kraljevina u sklopu zemalja krune sv. Stjepana trebalo biti uobičajenim i naravnim, nego su preko Jurja Divnića zatražili pomoć i od pape. Oni su i sámi znali ono što je 13. IX.

[163] Šišić, Rukovet, 193-199; Govori, 313-320; usp. o odjeku bitke na Krbavskom polju u Dubrovniku: Krekić 1989.

1493. god. Antonio Fabregues pisao papi Aleksandru VI: da im ugarsko-hrvatski kralj ne može pomoći jer je na različitim područjima, a ne samo u Hrvatskoj, pritiješnjen Turcima, što nije moglo biti odlučnim, i jer nema novca, što je, pak, bilo točno.[164] Hrvatski je sabor, dakako, zamolio pomoć i od Vladislava II. i od kralja Maksimilijana, dakle, od dvojice vladara što su bili sklopili mir u Požunu i po tome bili u dinastičkoj vezi s hrvatskim kraljevstvom. Maksimilijan je već 20. X. 1493. god. pisao hrvatskim staležima (ad status Croatie) obećavajući pomoć protiv Turaka. Vladislav II. je, pak, 1. XI. 1493. god. s ugarskog sabora u Budimu zatražio od svih županija u kraljevstvu novčanu i vojnu pomoć da bi se sačuvali ugroženi gradovi u Hrvatskoj.[165]

Jesu li Maksimilijan i, prije svih drugih, Vladislav II. u tom času čime pomogli Hrvatskoj, teško je reći jer u pristupačnim vrelima o tome nema podataka, ali je jedna činjenica nedvojbena. Opasnost koja je nakon Krbavske bitke zaprijetila Hrvatskoj izazvala je živu pozornost okolnih vladara.

Pošto je primio izvještaj Antonia Fabreguesa, papa Aleksandar VI. već je na početku listopada 1493. god o porazu na Krbavskom polju pisao kralju Maksimilijanu i milanskim vojvodama Ivanu Galeazzu i Ludoviku Sforzi. U listopadu je u Rimu stvorena osnova o prikupljanje 30 000 dukata u talijanskim državama za pomoć Hrvatskoj, da bi se ona sačuvala od turskog osvajanja, navlastito grad Senj. Još je u travnju 1494. god. kralj Maksimilijan pisao papi Aleksandru VI. o svojoj protuturskoj politici i o namjeri da pošalje svoje čete u Hrvatsku.[166] Uspoređujući tu razgranatu političku djelatnost što se od jeseni 1493. do proljeća 1494. god. vršila na široku prostoru od habsburškog Beča, preko Mletaka do papinskog Rima i dvorova Italije, a kojoj je u središtu bila zamisao o pomoći Hrvatskoj, s politikom budimskog dvora, smije se zaključiti da je uloga Vladislava II. u pokušajima organiziranja protuturskog otpora u Hrvatskoj bila, barem površinski, sasvim skromna. Ali valja reći i to da Hrvatska nakon Krbavske bitke nije dobila pomoć ni od okolnih vladara koji su, prema sačuvanoj građi, takve namjere prividno veoma odlučno iskazivali. Ni oni nisu bili uistinu djelotvorniji od kralja Vladislava II, a razlog je lako objasniti.

Oni su o Hrvatskoj razmišljali isključivo s motrišta općih geopolitičkih odnosa u srednjoj i jugoistočnoj Europi, napose na jadranskom prostoru. Opasnost što je prijetila Hrvatskoj i njezinu stanovništvu jedva ih je zanimala, barem ne zbiljski. Bijahu zabrinuti mogućnošću turskog izbijanja na Jadran. Turski bi Senj mogao ugroziti Italiju i srednju Europu. Napose je bila uznemirena Venecija. Mletačka je vlada u lipnju i na početku srpnja 1493. god., dakle još prije bitke na Krbavskom polju, iskazivala živo zanimanje za Senj. Ona je, na primjer, 4. VI. 1493. god. pisala svojemu poslaniku na papinskom dvoru o prilikama u Senju. Bio je dužan upozoriti papu Aleksandra VI. na opasnost od turskog osvajanja Senja: budući da je odatle najlakše prijeći u Ankonitansku Marku, opasnost bi nakon toga zaprijetila čitavoj Italiji. Potkraj studenoga takvo raspoloženje je vladalo i u Anconi. Komunalno vijeće Ancone je molilo Aleksandra VI. da pomogne Hrvatskoj. Ono se boji turskog osvajanja Hrvatske u kojoj više nema kralja Matijaša koji je u tom području bio, ističu Ankonitanci, "najpouzdanijim bedemom kršćana".[167]

Takva su bila politička gledišta o Hrvatskoj uoči i nakon bitke na Krbavskom polju, ali je unatoč tome europska pozornost prema istočnom Jadranu postupno slabila. Turci

[164] isto, 192, 195.

[165] isto, 209-210, 215-217; Klaić 1899-1911, II/3, 195-196.

[166] isto, 199-202, 207-209, 238-239.

[167] isto, 164-165, 222; usp. i 163, 165-169, 173-174, 175-182 (odluke mletačke vlade i njezine upute poslaniku u Rimu, providuru na Krku i zadarskim rektorima, svibanj-srpanj 1493).

nakon Krbavske bitke nisu zavladali ni Hrvatskom, ni Senjom, pa je početna uznemirenost napokon uzmaknula pred europskim ravnodušjem. Na to je utjecala i činjenica da je upravo tada, pohodom francuskog kralja Karla VIII. na Italiju u lipnju 1494. započelo dugo, zamršeno razdoblje tzv. talijanskih ratova. Europska pozornost se usmjerava prema Apeninskom poluotoku, a zbivanja u Hrvatskoj u tom sklopu postaju perifernima.

Prva dinastička pukotina

Ocrtana skupina političkih zbivanja, s uporištem u Krbavskoj bitki, na ovom mjestu našega izlaganja važna je zato što osvjetljava početnu etapu u stvaranju novih političkih gledišta u Hrvatskoj. Premda joj u tom razdoblju s okolnih područja nije pristizala nikakva znatnija potpora, ipak su se u proljeće 1494. god. hrvatskim staležima susjedni dvorovi činili važnijim osloncem od ugarsko-hrvatskoga kralja. To je ključna pojava na koju ovdje valja upozoriti. U kratkom postkrbavskom razdoblju stoljetni je ugarsko-hrvatski dinastički okvir iskazao prve pukotine, u koje su se mogli ugraditi posve novi, dotad nepoznati politički obzori. Na to upućuju zaključci što ih je u travnju 1494. god. hrvatski sabor, okupljen u Bihaću, u obliku pisma uputio papi Aleksandru VI. i kralju Maksimilijanu, odnosno njemačkim državnim staležima.[168] Nužno je uočiti važnost toga postupka. Od jeseni 1493. do proljeća 1494. god. hrvatski se sabor prvi put, ako smijemo suditi prema sačuvanim vrelima, izravno i samostalno obraća nekoj političkoj vlasti izvan zemalja krune sv. Stjepana. Kako je ugroženost Hrvatske postajala jačom, tako je i politička djelatnost hrvatskih staleža bivala samostalnijom. Ta je pojava jasno ocrtana u pismu hrvatskog sabora papi Aleksandru VI. od 10. travnja 1494. godine.

Hrvatski staleži ističu da zastupaju "čitavo nesretno hrvatsko kraljevstvo" (totus infelix regnum Croatie). Ta "najjadnija pokrajina" (miserrima provincia) nije samo opustošena, porušena i raskomadana nego i posve napuštena. Ne samo da nas nitko od vladara nije štitio, ističu staleži, nego nije ni potaknuo našu nadu. Mi smo, doduše, u protekloj godini poraza mnogo puta bili pred našim vladarom, žaleći se i zaklinjući ga da nam pomogne, ali on nije udovoljio našim molbama. Stoga staleži mole papu da kralju Vladislavu II. ocrta opasnost što prijeti Hrvatskoj jer će ga možda to potaknuti na pružanje pomoći. Ugroženoj Hrvatskoj dodaju i opasnost koja prijeti svemu kršćanstvu. Jer pomoć je nužna da ne bi bili primorani da se pred Turcima posvuda rasprše, odnosno da se "ova nesretna domovina ne bi od kršćanske vjere priklonila nevjernoj turskoj sekti", što bi za kršćanstvo (christianitas) bilo pogubno.[169]

To pismo hrvatskog sabora pokazuje dva glavna cilja. Sabor od pape traži političko posredništvo kod Vladislava II, a istodobno turske prijetnje Hrvatskoj postavlja u odnos prema kršćanskom Zapadu. U tom času staleži se još uvijek obaziru na ugarsko-hrvatskoga kralja i na njegovu ulogu u protuturskom otporu, pa je pismom papi žele potaknuti i ojačati. Po tome se pismo hrvatskog sabora razlikuje od pisma biskupa Jurja Divnića. Saborski sastavak ima pragmatične značajke, Divnićevo pismo je pripovjedne naravi. I jedno i drugo, pak, jesu osnovicom iz koje će u prvoj četvrtini XVI. stoljeća niknuti nove političke ideje u Hrvatskoj. U takvu razvoju na valja zanemariti ni Mletke.

[168] isto, 232-237; Klaić 1899-1911, II/3, 196-197.

[169] na i.mj.

Mletački privid

Glavnina protuturskih sastavaka bila je u prvoj četvrtini XVI. stoljeća usmjerena prema papinstvu i njemačkom prostoru. Napose je važna bila uloga papinstva. Hrvatski feudalci i biskupi su od pape, kao moralnog autoriteta zapadnog kršćanstva, očekivali pomoć. Njemački je kralj, pak, bio na čelu Carstva koje je od Rječine do Sutle graničilo s hrvatskim kraljevstvom. Njegovi rubni dijelovi (Kranjska, Štajerska) i sámi su bili izvrgnuti turskim provalama. Hrvatska je, dakle, i od njemačkoga kralja, odnosno njemačkih državnih staleža, razložno očekivala pomoć. Trećim važnim činiteljem protuturskih nastojanja bila je Mletačka Republika, ali je njezina uloga gotovo po svemu bila drukčija od one pape ili njemačkog kralja.

Za razliku od pape i cara, Mleci su izravno vladali jadranskim dijelom hrvatskih zemalja. Turci su zato od kraja 60-ih godina XV. stoljeća istodobno prijetili i hrvatskom kraljevstvu i dalmatinskim gradovima pod vlašću Mletaka. Zajednički mletačko-hrvatski otpor Turcima mogao bi se činiti opravdanim, pa i nužnim. Ipak, takav bi zaključak bio samo prividno utemeljenim. Na to upućuje već i jedan kvantitativni omjer: potkraj XV. i u prvoj četvrtini XVI. stoljeća Mleci nisu ni izdaleka bili tako čestim odredištem protuturskih poziva za pomoć iz Hrvatske, kako je to bio papinski Rim. To nije bilo slučajno. Suzdržanost hrvatskih feudalaca bila je posljedicom političkih gledišta Republike prema Turcima i hrvatsko-turskom sukobu.

Turska politika Mletačke Republike bila je strogo pragmatična. Kako je vladala geopolitički veoma osjetljivim pomorskim posjedima od Istre i Dalmacije, do Cipra i Levanta, koje je bilo teško uspješno braniti od turske opasnosti, glavnim je ciljem mletačke politike bio mir i izbjegavanje sukoba s Osmanskim Carstvom. Takve je značajke imala i turska politika Venecije na istočnom Jadranu. Njezin je ključni zahtjev bio: na svaki način obraniti vlast nad dalmatinskim gradovima, ako je ikako moguće mirnim odnosima s Turskim Carstvom. Sve što se nalazilo izvan područjâ dalmatinskih gradova, prije svega hrvatsko kraljevstvo, bilo je izvan političkog obzora Mletaka.[170]

Mleci, dakle, potkraj XV. i u XVI. stoljeću nisu mogli biti nositeljem i pokretačem protuturskog otpora kako je to pokušavalo biti papinstvo, ali su na takav otpor često bili primorani. Republika je ulazila u rat s Osmanskim Carstvom samo onda kad je od njega bila napadnuta i kad bi Turci zaprijetili njezinim prekomorskim posjedima od istočnog Jadrana do Levanta. U takvim razdobljima ona je u svoju protutursku politiku uključivala ugarsko-hrvatske vladare i hrvatske feudalce (Vladislav II. 1501. god., Ivan Karlović 1509). U mirnim razdobljima, pak, bila je uglavnom ravnodušna prema turskim provalama u Hrvatskoj. Potkraj XV. stoljeća niti je mletačka politika imala protutursko obilježje, niti se djelotvornije uključivala u hrvatsko-turske odnose.

Bernardin Frankapan i mletački dužd

Unatoč tome, hrvatski feudalci i prelati su upućivali Veneciji pozive za pomoć, očekivali njezinu potporu protiv Turaka. Pritiješnjeni Osmanlijama, bijahu primorani mletački privid smatrati zbiljskim uporištem. Jedan od njih bio je Bernardin Frankapan.

[170] Raukar-Petricioli-Švelec-Per ičić, 61-72, 177-222.

Njegovi posjedi bili su čestim ciljem turskih provala. Smješteni između Njemačkoga Carstva i mletačkog posjeda na istočnom Jadranu, bez djelotvorne pomoći ugarsko-hrvatskoga kralja, primoravali su Bernardina na traženje potpore u susjednih vladara. Godinu dana nakon Krbavske bitke, na početku listopada 1494. god., Bernardin je zatražio pomoć i od Venecije. Njegovo pismo duždu Augustinu Barbadicu oscilira između nade i nevjerovanja u stvarno pružanje pomoći.

Obavještavajući dužda o provali Turaka u Hrvatsku, modruški knez ističe da ne želi plaćati danak sultanu jer bi se nakon njega Turcima podvrgnula čitava Hrvatska. Piše mu, više iskazujući nadu u ono što bi bilo prirodno nego ono u što sâm vjeruje, da će mu u otporu Turcima pomoći ugarski i njemački kralj. Istodobno izražava sumnju u djelotvornu potporu pape, da bi zaključio da od nikoga ne može tražiti pomoć nego od mletačke vlade. Zato moli da ga *Signoria* "za ljubav Božju" novčano pomogne, koliko to ona želi, da bi mogao platiti vojnike i topništvo.[171] Ništa ne može bolje ocrtati težak položaj Frankapana i tog dijela Hrvatske pred provalama Osmanlija od nužde i nesigurnosti što ih iskazuje to Bernardinovo pismo. Knez je znao da je Venecija još potkraj 60-ih godina pomagala Frankapane i krbavske knezove novcem i oružjem, ali zacijelo i to da je mletačka potpora ovisila o mijenama u mletačko-turskim odnosima. Potkraj 60-ih godina Republika je i sáma bila u ratu s Turcima, pa je zato i pomagala hrvatske knezove. U listopadu 1494. god., kad Bernardin piše duždu, pak, između Mletaka i Turskog Carstva vladao je mir.[172] Veneciju u tom času nisu mogli znatnije zanimati hrvatsko-turski odnosi, a Bernardin je od nje ipak zatražio pomoć. Ako taj postupak jest bio neutemeljen, ipak nije bio nevažan. I mletačka je komponenta bila dijelom zbivanjâ u kojima su postupno sazrijevali preduvjeti nicanju ideja o političkoj zasebnosti kraljevstva. I napokon, u prvoj četvrtini XVI. stoljeća, usporedo s jačanjem turskog pritiska, krug uglednikâ koji su tražili potporu od Venecije postajao je još širim. Prostor s kojega su se upućivali pozivi za pomoć prema Mlecima protegnuo se od dalmatinskih gradova do Budima.

Od Dalmacije do Ugarske

Očekivanje mletačke pomoći bilo je i u središtu pisma što ga je trogirski biskup Frano Marcello u srpnju 1503. god. uputio mletačkom duždu Leonardu Loredanu. Biskup, podrijetlom Mlečanin, bio je na to potaknut strahotama što ih je trogirsko područje pretrpjelo u Mletačko-turskom ratu 1499 – 1502. godine. Da bi zaštitio biskupske posjede i zapadni dio trogirskog distrikta, Marcello je 1500. god. podignuo utvrdu s kulom u Marini, dvije godine kasnije sâm je o trogirskim tegobama govorio u Veneciji pred duždem. U pismu, pak, kitnjastim izričajem opisuje zlodjela Turaka i traži djelotvorniju mletačku pomoć.[173] Marcellovo pismo, doduše, nije uopće djelovalo na mletačku politiku, ali u slijedu protuturskih sastavaka ono ipak ima svoje mjesto. Piše ga Mlečanin s mletačkog posjeda, iskazujući najdublju odanost Veneciji, ali sâm čin traženja pomoći sadržava u sebi barem sićušnu misao o nužnosti samostalnijeg ponašanja, izvan uobičajena slijeda službenih veza u mletačkoj državi. Upravo taj sloj Marcellova pisma uključuje se, i mimo volje autora, u postupno stvaranje novih obzora.

[171] Šišić, Rukovet, 243-244.

[172] Klaić 1899-1911, II/3, 256-258; Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 70-72.

[173] Govori, 69-85.

Jer, mletačka je vlada upravo u tom razdoblju, u srpnju 1503. god., posve suprotno od Marcellovih želja za većom pomoći, što prije svega znači za boljom vojnom opremljenošću Trogira i drugih dalmatinskih gradova, pristupila smanjivanju vojnih troškova u Dalmaciji. Turci su, doduše, i nakon sklapanja mira s Mlecima (1502) provaljivali na područja dalmatinskih gradova, ali je mletačka vlada prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji svejedno dosljedno podvrgavala općim smjernicama svoje državne politike. Mir s Turskim Carstvom Veneciji je bio važniji od protuturskog otpora u hrvatskom zaleđu mletačke Dalmacije. U toj svjetlosti turske provale u Hrvatsku nisu uvijek bile pojavom kojoj bi se valjalo oduprijeti ili barem ugroženu zaleđu uputiti pomoć, dapače, one su se mogle smatrati i korisnima Republici. U času kad se Vladislav II. trebao pridružiti Cambraiskoj ligi Mleci su u listopadu 1509. oduševljeno pozdravili tursko pustošenje Modruša i frankapanskih posjeda. Mletački kroničar Sanudo tada je zabilježio da su svi u Veneciji bili zadovoljni što Turci "pustoše naše neprijatelje". To je u Veneciji budilo nadu, ističe Sanudo, da će Turci postati mletačkim saveznicima.[174]

Svi napori hrvatskih feudalaca i prelata u Veneciji suočavali su se, dakle, sa strogim pragmatizmom njezine turske politike, ali ni to nije uklanjalo mletačku sastavnicu iz političkih zamisli koje su u Hrvatskoj, pa i šire, u ugarsko-hrvatskoj državi, nastajale potkraj XV. i u prvoj četvrtini XVI. stoljeća. Od vremena do vremena nade u mletačku pomoć iznenada su se pojavljivale u Hrvatskoj. U redovima svjetovnih i crkvenih feudalaca mletačka je vlast bila jednom od mogućnosti izlaza iz tegobâ. Pogled prema Mlecima napose je ojačao na samom početku 20-ih godina. Najistaknutijim hrvatskim velikašima prilike su se nakon pogibije Petra Berislavića 1520. god. činile tako beznadnima da su na početku 1521, na sastanku u Šibeniku sa skradinskim biskupom Tomom Nigerom, predlagali da Hrvatska prihvati zaštitu pape ili njemačkog cara, ali ih je Niger tom prigodom nagovorio da se priklone vrhovnoj vlasti Venecije. Sredinom ožujka Toma Niger je u Veneciji stupio pred dužda i njegovo vijeće. U ime hrvatskih knezova zatražio je mletačku pomoć jer će u protivnom, ako im ne pruže potporu ni papa ni Venecija, početi plaćati danak Turcima.[175]

Upravo u tom času osjećaj ugroženosti ojačao je i u Ugarskoj. Kad je u proljeće 1521. god. sultan Sulejman I. zaprijetio Slavoniji, iz Budima su se slali pozivi za pomoć brojnim europskim vladarima. A kad je sultan ljeti 1521. god. pristupio opsadi Beograda, Ludovik II. je u Veneciju poslao svojega tajnika, Trogiranina Ivana Statilića. On je pred duždom i mletačkom vladom govorio o krajnjoj ugroženosti Ugarske. Turci opsjedaju Beograd, "tvrđavu čitavoga kraljevstva". Upozorio je da je Ugarska preslaba za otpor turskoj sili i da će njezina propast biti "na veliku štetu čitave kršćanske zajednice". Najprije će biti ugrožena Italija. Zato je nužna pomoć ugarskom kraljevstvu onih, ističe Statilić, "kojih spas ovisi o obrani Ugarske", što prije svega znači novčana potpora Mletaka.[176]

Govornik se, doduše, strogo ograničava na Ugarsku i panonsko kraljevstvo, ali je u taj pojam, navlastito po posljedicama koje bi mogle zaprijetiti padom Beograda, bilo uključeno i čitavo područje od Drave do Jadrana. Nalazeći se, dakle, u diplomatskoj misiji ugarskoga kralja, Statilić iskazuje gledišta sviju na tom prostoru, pa i ona što su postojala u redovima vlastele u Hrvatskoj i Slavoniji. Po tome je, a i po argumentaciji poziva za pomoć kakvu, primjerice, nalazimo već u pismu Jurja Divnića papi Aleksan-

[174] Sanudo VI, 319-320; Grgec, 43; Mesić 1864-65, 527.

[175] isto, VIII, 103, 106; Mesić 1872, 91.

[176] Govori, 123-138.

dru VI, u širem smislu već i u pismima Ivana Viteza u sredini XV. stoljeća, i Statilićev govor prije svega ugrađen u razvoj političke misli u Hrvatskoj u prvoj četvrtini XVI. stoljeća.

A da je misao o mletačkoj pomoći, usredotočena u mogućnosti prihvaćanja mletačke vlasti, sve do izbora Habsburgovaca na Cetinu 1527. god. i dalje bila živa u Hrvatskoj, pokazao je sabor hrvatskih i slavonskih staleža u Križevcima na početku 1526. godine. Unatoč nejasnoćama o stvarnim gledištima Ivana Karlovića, izvan dvojbe je, za naše razlaganje najvažnija, činjenica: da je na saboru mletački prijedlog bio suprotstavljen habsburškom, pa zbog toga tada nije ni donesena odluka o novom vladaru.[177]

Rimske nade ugroženih

Glavnina protuturskih sastavaka u prvoj četvrtini XVI. stoljeća bila je, istaknuto je, usmjerena prema Rimu. Pretežno su to bili govori što su ih hrvatski uglednici održali pred trojicom papâ, Julijem II, Leonom X. i Hadrijanom VI, ali je sačuvano i nekoliko pisama papama. Protuturski govori i pisma ispunjavaju razdoblje od 1512. do 1523. god., nešto više od jednog desetljeća. Poticajem im je bio lateranski koncil, peti ekumenski, što ga je u svibnju 1512. god. u Rimu sazvao papa Julije II. Koncil je trajao do 1517. god., pa je od 1513. na njegovu čelu bio Leon X, nasljednik Julija II. Jednim od njegovih ciljeva bilo je i organiziranje rata protiv Turaka. U kršćanskom svijetu u tom času nije bilo zemlje kojoj bi taj cilj bio bližim i životno važnijim od Hrvatske i dalmatinskih gradova pod vlašću Mletaka. U prvom desetljeću XVI. stoljeća Turci su iz Bosne, ne obazirući se na mir iz 1502. god., i dalje provaljivali prema istočnojadranskom području. Oko 1510. god. turski napadaji na kopnena zaleđa dalmatinskih gradova postajali su sve jačima. U takvim je okolnostima lateranski koncil bio prigodom da se Zapad još jednom upozori na tursku opasnost kojoj su bile izvrgnute Dalmacija i Hrvatska te pokuša ishoditi pomoć. Koncil su o tome najprije izvijestili dalmatinski i hrvatski biskupi, izravno se nadovezujući na dva desetljeća starije pismo Jurja Divnića papi Aleksandru VI.

Prvi je to učinio splitski nadbiskup Bernard Zane. On je već na prvoj sjednici lateranskog koncila u svibnju 1512. god. govorio pred papom Julijem II, a iduće godine (1513) pridružio mu se modruški biskup Šimun Kožičić Benja, govorom pred papom Leonom X. U proljeće 1516. god. Toma Niger, poslanik bana Petra Berislavića, predao je papi banovo pismo od 26. III. 1516. godine. Na početku studenoga 1516. Kožičić je još jednom govorio na lateranskom koncilu i pred papom Leonom X. održao, više puta spominjani, govor *O opustošenoj Hrvatskoj*.[178]

I nakon zaključenja lateranskog koncila (1517) hrvatski su uglednici dolazili u Rim, dapače, oko godine 1520. protuturski govori i pisma bivaju češćima. Na izmaku drugog desetljeća XVI. stoljeća sve teže se pružao otpor na hrvatsko-turskoj granici, pa je i traženje pomoći na svim stranama, od carskog dvora, preko Venecije do papinskog Rima, postajalo sve nužnije. Promijenio se i društveni sastav govornikâ. Dok su u doba održavanja lateranskog koncila protuturske govore, posve razumljivo, održavali crkveni prelati, u postkoncilskom razdoblju, pak, tu su ulogu preuzeli hrvatski feudalci i humanisti. Godine 1519. pred papom Leonom govorili su predstavnici dvojice najistaknu-

[177] Klaić, Izvori, 382; Klaić 1899-1911, II/3, 347.

[178] Govori, 89-119; Šimun Kožičić Benja, 211-242; usp. Mesić 1868, 7-8.

PROTUTURSKI SPISI: ŠIMUN KOŽIČIĆ BENJA I MARKO MARULIĆ (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, R II F 8 126; 62.852)

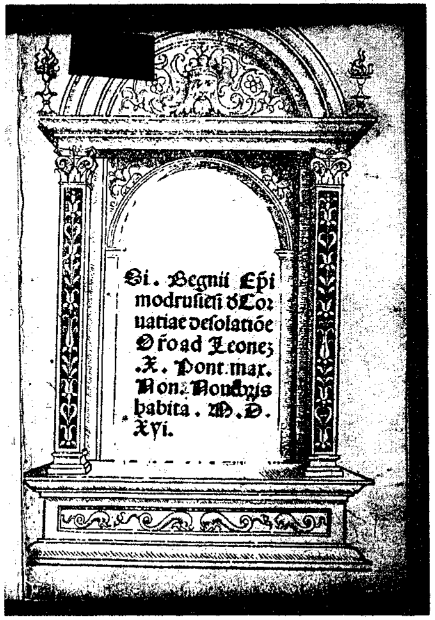
Si. Begnii Epi modrusieñ de Co uatiae desolatiõe Orõad Leonē .X. Pont. max. Ron. Pontificis habita. M.D. XVI.

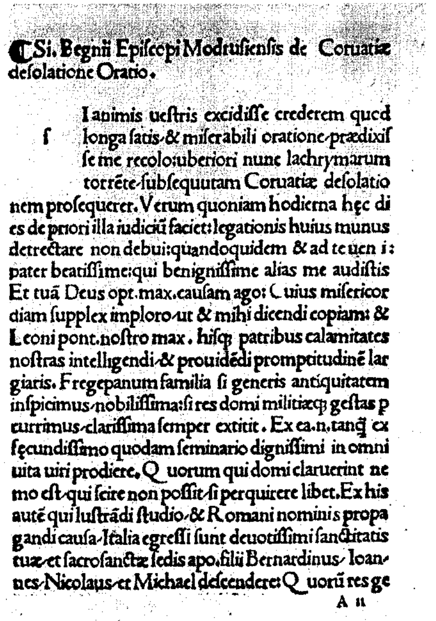
Si. Begnii Episcopi Modrusiensis de Coruatiæ desolatione Oratio.

SI animis uestris excidisse crederem quod longa satis & miserabili oratione prædixisse me recolo: uberiori nunc lachrymarum torrēte subsequutam Coruatiæ desolationem prosequerer. Verum quoniam hodierna hęc dies de priori illa iudiciū faciet: legationis huius munus detrectare non debui: quandoquidem & ad te uen i: pater beatissime: qui benignissime alias me audistis Et tuā Deus opt. max. causam ago: Cuius misericordiam supplex imploro ut & mihi dicendi copiam: & Leoni pont. nostro max. hisq; patribus calamitates nostras intelligendi & prouidēdi promptitudinē largiaris. Fregepanum familia si generis antiquitatem inspicimus nobilissima: si res domi militiæq; gestas percurrimus clarissima semper extitit. Ex ea.n. tanq̄ ex fęcundissimo quodam seminario dignissimi in omni uita uiri prodiere. Quorum qui domi claruerint nemo est qui scire non possit si perquirere libet. Ex his autē qui lustrādi studio & Romani nominis propagandi causa Italia egressi sunt deuotissimi sanctitatis tuæ et sacrosanctæ sedis apo. filii Bernardinus Ioannes Nicolaus et Michael descendere: Quorū res ge

A ii

Govor Šimuna Kožičića Benje *De Corvatiae desolatione*, održan godine 1516. pred papom Leonom X., objavljen je u tankoj knjižici koja se sastoji od tri folija, tj. od naslovne strane i pet strana teksta. Na kraju teksta nisu navedeni ni mjesto ni godina tiskanja. Ovdje je reproducirana naslovna i prva strana Kožičićeve knjižice.

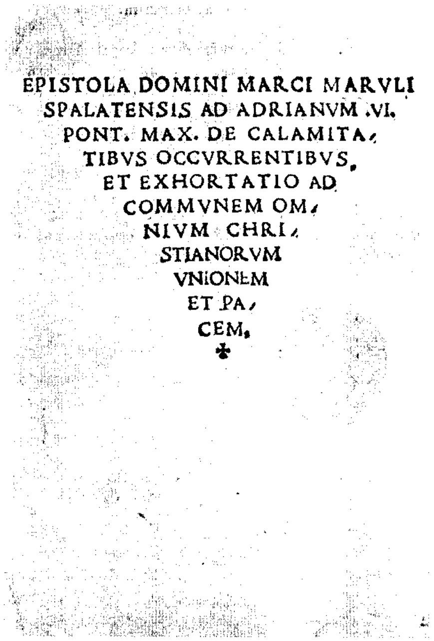
EPISTOLA DOMINI MARCI MARVLI SPALATENSIS AD ADRIANVM .VI. PONT. MAX. DE CALAMITATIBVS OCCVRRENTIBVS, ET EXHORTATIO AD COMMVNEM OMNIVM CHRISTIANORVM VNIONEM ET PACEM.

Marulićevo *Pismo papi Hadrijanu VI.* je opsežnije. Nakon naslovne strane koja se ovdje reproducira, s trokutasto oblikovanim naslovom i križićem na dnu obrnuto položena trokuta, slijedi posveta Kotoraninu Dominiku Bući, deset strana teksta, zatim *Molitva Marka Marulića za papu Hadrijana VI.* i, na posljednjoj strani, kolofon s točnom oznakom mjesta i datuma tiskanja (Rim, 30. IV. 1522).

tijih ratnika protiv Turaka, kneza Ivana Karlovića i bana Petra Berislavića. U ime krbavskog kneza govorio je Stjepan Posedarski, u ime hrvatskog bana Toma Niger. Pred novim papom Hadrijanom VI. govorio je 1522. god. Stjepan Brodarić, kojega je u Rim uputio ugarsko-hrvatski kralj Ludovik II. Godine 1523. pred istim papom održao je govor i Krsto Frankapan. I napokon, Marko Marulić je 1522. god. u Rim poslao *Pismo papi Hadrijanu VI.*[179] Što su oni, dolazeći u Rim iz ugroženih dalmatinskih gradova i Hrvatske u njihovu zaleđu, govorili svojim slušateljima? Kakve bijahu njihove poruke?

Govornici i slušatelji

Govori protiv Turaka najčešće su se sastojali od dvije glavne sadržajne cjeline. Prva je imala općenito, uvodno obilježje, druga je razlagala o turskom pitanju i pravim ciljevima izlaganja. U prvom su dijelu govornici pred slušateljima iskazivali teološku učenost (B. Zane, 1512) ili iznosili gledišta o kriznim razdobljima u povijesti Crkve (Kožičić, 1513). Drugi su veličali junaštvo protuturskih ratnika (Posedarski o Ivanu Karloviću, 1519) ili branili njihove postupke (Krsto Frankapan i prijekori njegovu ocu Bernardinu zbog napadaja na Senj, 1523). Treći su, pak, u tom dijelu čestitali papi na izboru (Brodarić Hadrijanu VI. 1522). Na taj uvodni dio govora oslanjao se završni dio, u kojemu su se iznosile tegobe turskih ratova i tražila pomoć. Tu je bilo sadržajno i retoričko težište sastavka. U zaključni je dio svaki govornik razumije se, unosio vlastite značajke, ali je u većini govorâ upravo taj dio iskazivao i primjetne sadražajne srodnosti.

Polazište završna dijela govorâ bilo je opisivanje turskih provala. Isticala su se turska nedjela i pustošenja. Opis turskih provala mogao je biti duži (Marulić) ili kraći (Zane), ali nijedan govor nije bio bez te sastavnice. Turci se prispodobljuju sa "strašnim bijesom" (Zane) ili sa "strašnom zvijeri" iz Apokalipse (Posedarski), drugi ih drže "najbezbožnijim od svih Antikrista" (Marulić). Bujna izričajnost, katkad literarnih značajki, i ocrtavanje turskih pustošenja trebali su u slušateljâ razviti predodžbu o moći Turaka i slabosti Hrvatske. Isticanje njihove neravnopravnosti i upozoravanje na veliku opasnost što prijeti Hrvatskoj bili su samo osnovicom ključnoj tezi: propašću Hrvatske koja je "predziđe ili dver kršćanstva" (Krsto Frankapan, 1523) Turcima će biti otvoren slobodan put prema Zapadu, prije svega prema susjednoj Italiji.

Kožičić upozorava 1516. god. papu Leona X. da će Hrvati, ako ne dobiju pomoć, biti "primorani da s Turcima sklope kakav savez ili mir i da im plaćaju danak", dapače, on se boji da ne budu primorani i na to da "ratuju zajedno s Turcima i da pljačkaju ostale kršćane". Tri godine poslije i Toma Niger je u papinskom konzistoriju prijetio da će Hrvati, ako ne dobiju pomoć, otkazati poslušnost ne samo ugarskom kralju, nego i Svetoj Stolici i da će početi plaćati Turcima danak i dopuštati im slobodan prijelaz preko Hrvatske prema kršćanskom Zapadu. Krsto Frankapan je, napokon, 1523. god. kazivao da osamljenim Hrvatima ne preostaje drugo nego da ili "zapustimo naše domove" i da "kao prosjaci lutamo po svijetu" ili da "s Turcima sklopimo savez i budemo njihovi sluge".

Predodžbom o hrvatskom porazu i o savezu s Turcima govornici su prijetili ravnodušnoj kršćanskoj zajednici koja je rasipala snage u brojnim sukobima kršćanskih vladara. Nadbiskup Zane je upozoravao da se ni Rim ne bi smio smatrati sigurnim od Turaka jer "nitko naime nije toliko daleko da ga oni ne bi pronašli". Kožičić je 1513. god. bio još oštriji ističući svojim slušateljima da bi oni "na svoje oči gledali Turke u Italiji" da im se na istočnom Jadranu ne odupiru Mlečani i Dalmatinci. Brodarić je dapače, upozoravao da se turski neprijatelj "kani dočepati vlasti nad cijelom Europom", a otvoren mu je put i do Rima.

[179] isto, 141-181, 337-340, 349-357; Brodarić, 88-113; Mesić 1868, 46.

"Ti si pastir, a mi ovce"

Prema govornicima, dakle, Turci nisu ugrožavali samo Hrvatsku i dalmatinske gradove nego i svu kršćansku zajednicu. Zbog toga su i tražili pomoć od pape smatrajući je njegovom obvezom. Ban Petar Berislavić je u pismu papi Leonu X. od 26. III. 1516. god. isticao njegovu dužnost zaštite kršćanâ. Tu je misao još jasnije izrazio Kožičić 1516. god. upozorenjem da papi "pripada briga da kršćanska zajednica ne pretrpi kakvu štetu". Na taj su način govornici svoje sastavke promišljeno usmjeravali od općih tegoba (pustošenje Hrvatske i opasnost za kršćansku zajednicu) prema osobnoj odgovornosti pape. Ta misao bila je u samom središtu sadržajnog ustrojstva protuturskih govora. Dalje od nje govornici nisu mogli, samo je ona, bijahu uvjereni, vodila ostvarenju njihovih poziva za pomoć. Govornici su se razlikovali samo načinom kojim je teza o papinoj dužnosti obrane kršćanske zajednice bila iskazana. Neki su u nju unijeli oštrinu kritičnosti spram Crkve koja je upravo u tom razdoblju tonula u renesansnu raskoš i moralnu krizu. Već je ranije bilo upozoreno na Kožičićev izričaj o "jadnicima" iz Hrvatske koji žele utažiti "glad mrvicama"s papina stola (1516). Jer, upozoravao je Kožičić, s takvim "mrvicama" mogle bi se ublažiti tegobe turskih ratova, na primjer, otkupiti sužnjevi. Drugi su bili izričajima blaži, ali im je argumentacija bila sustavnija, razlozi prijekora teži. Takve je značajke, primjerice, imao govor Stjepana Brodarića 1522. god., u času kad se u srcu Europe već bio rasplamsao oganj reformacije. Slijed njegovih misli je smiren, ali neprijeporan, upravo tvrd.

Brodarić ističe da Gospodin svoje ovce nije povjerio kraljevima nego papi. "Ti si dakle pastir, a mi ovce", upozoravao je govornik. Jer, kraljevi se brinu samo za svoja kraljevstva, papa za čitavu kršćansku zajednicu. Zato se ni prihodi Crkve "ne mogu časnije niti pravednije iskoristiti za nikakvu drugu svrhu nego za očuvanje kršćana". Lijepo je, doduše, smatra Brodarić, "podizati svete zgrade velikim i kraljevskim izdacima, te ih onda resiti zlatom, srebrom i dragim kamenjem", ali je od toga "ljepše i prikladnije kršćanskoj pobožnosti osnivati i održavati bolnice, ubožišta". Pa ipak, zaključuje govornik, "od svega je najljepše i daleko nadilazi sva djela ljubavi ona milostinja kojom se od neprijatelja otkupljuju zarobljeni ili se pak mnogo prije osiguraju od opasnosti ropstva".[180] Poruka, retorički vješto iskazana, nije mogla biti jasnijom, kritički stav spram rastrošna papinstva određenijim: kršćansku zajednicu (res publica Christiana) ne čine raskošne crkve, nego ljudi i njihovo dobro. Papa je dužan štititi sve njezine dijelove da "ne dođu pod vlast neprijatelja". U času kad Brodarić govori prije svega je ugroženo ugarsko-hrvatsko kraljevstvo, pa je zato upravo papa dužan pružiti pomoć.

Oko 1520. godine: prema carskom prostoru

Njemački društveni prostor, tj. Carstvo i Habsburgovci, bili su trećim uporištem, pokraj Rima i Venecije, od kojega je Hrvatska na prijelomu XV. i XVI. stoljeća oček-

[180] Brodarić, 96.

vala protutursku potporu. Neposredno nakon krbavskog poraza hrvatski se sabor bio obratio, već je rečeno, za pomoć kralju Maksimilijanu, ali su zatim hrvatsko-habsburški odnosi oslabili, ograničavajući se uglavnom na doticaje pojedinaca, kakvim je primjerice bilo kondotijerstvo Krste Frankapana. Ali potkraj drugog desetljeća XVI. stoljeća hrvatski diplomatski pokušaji ponovno se znatnije usmjeravaju prema Habsburgovcima, o čemu je također bilo riječi u prethodnom izlaganju. U gotovo istom razdoblju Hrvati su protutursku pomoć sve jače tražili, vidjeli smo, i na papinskom dvoru, pa i u Veneciji. Sve češće traženje protuturske pomoći oko godine 1520. nije bilo slučajno.

Osciliranje hrvatskih uglednika od Rima, Venecije, Beča do Nürnberga nije bilo plodom promjenâ u njihovim političkim sklonostima. Ako je u hrvatskoj politici u razdoblju protuturskih nastojanja bilo trajne usmjerenosti, onda je to bilo samo komuniciranje s Rimom i papinstvom. Njemačkom Carstvu i Veneciji, pak, Hrvati su upućivali pozive za pomoć onda kad im se činilo da bi tu potporu mogli dobiti. Iz razloga koji su već ranije spomenuti (dinastička veza između ugarsko-hrvatskoga kraljevstva i Habsburgovaca, graničnost Hrvatske i Carstva) habsburško-njemačka varijanta traženja pomoći jedina je oko 1520. god. mogla imati zbiljsku perspektivu. Osim toga, nakon smrti Maksimilijana i izbora španjolskoga kralja Karla I. za cara (1519) Carstvo je postalo najmoćnijom europskom državom.[181] Ono su, doduše, nakon reformacije 1517. god. potresale duboke vjerske i idejne suprotnosti, ali se Carstvo unatoč tome moglo činiti jedinim primjerenim suparnikom Osmanlijama. Hrvatski uglednici, razumije se, takvo uporište u traganju za potporom nisu mogli zanemariti. Njemački je prostor postao jednim od ciljeva protuturskih zamisli u Hrvatskoj. Na carski dvor nisu dolazili samo poslanici hrvatskih banova, primjerice, Toma Niger što ga je u proljeće 1520. god. u Bruxelles bio poslao Petar Berislavić. Njemačkoj i njemačkim staležima obraćali su se tada i hrvatski humanisti i feudalci.

Njemački pokušaj Trankvila Andronika

Nitko se od hrvatskih uglednika nije s toliko ustrajnosti obraćao Nijemcima i Njemačkoj kao Trogiranin Frano Andreis ili humanističkim imenom Trankvil Andronik. Rođen 1490. god., kao dječak je doživio turska pustošenja na trogirskom okružju za Mletačko-turskog rata 1499 - 1502. To je obilježilo sve njegovo političko djelovanje.[182] Kako sâm ističe u jednom spisu, već je godine 1518. na njemačkom državnom saboru u Augsburgu i pred carem Maksimilijanom održao *Govor Nijemcima protiv Turaka* (Oratio contra Turchas ad Germanos habita).[183] Iste je godine objavio *Molitvu Bogu protiv Turaka u heksametru* (Ad Deum contra Thurcas oratio carmine heroico), a znatno poslije, 1541, u Beču i *Govor Nijemcima o poduzimanju rata protiv Turaka* (Oratio ad Germanos de bello suscipiendo contra Thurcos).[184] Oba govora, iz 1518. i 1541. god., izričito su upućena Nijemcima (ad Germanos), pa su oni u naslovima i navedeni. U naslovu pjesničke *Molitve* Nijemci nisu spomenuti, ali je ipak i ona bila namijenjena njemačkom području, jer je u Njemačkoj, u Ingolstadtu, napisana i u njoj tiskana. Ta djela s najvećom jasnoćom ocrtavaju Andronikova politička gledišta.

[181] Pirenne 1956, 408-409.

[182] Krstić 1955; Govori, 185-205 (komentar V. Gliga); Kolumbić 1983.

[183] Krstić 1955. smatra da je Andronik u Augsburg bio "vjerojatno poslan od bana Berislavića"; i Kolumbić 1983. misli da je "vjerojatno angažiran izravno od Petra Berislavića". Da je tada govorio u Augsburgu, sâm ističe u *Govoru Nijemcima o poduzimanju rata protiv Turaka* iz 1541. god.; usp. Govori, 223.

[184] Govori, 207-264. Kolumbić 1983. smatra da je govor 1541. god. održao pred carem Karlom V.

Suprotstavljanje turske sile i kršćanske nesloge temeljnom je misli Andronikovih sastavaka. U posveti govora iz 1541. on je upozoravao da je glavnom značajkom Turaka "bezgranična želja za vladanjem", dok kršćansku Europu obilježava "neuobičajena nebriga za sve". Kao i drugi protuturski govornici, i on za Turke upotrebljava uobičajene izričaje. U *Molitvi* su oni "strašno divlji i opasan" ili "bijesan neprijatelj", ali se u opisivanju turskih pustošenja od drugih razlikuje bujnim mitološkim ruhom, u koje je ugrađivao ocrtavanje turske opasnosti. Središnje pitanje u njegovim spisima bila je mogućnost otpora turskoj sili. Tko će unutar kršćanske zajednice spriječiti da turski neprijatelj "čitavu Europu ne nagrdi pljačkama i požarima", pita se Andronik u *Molitvi*? Dvadesetak godina poslije, u govoru iz 1541, mogao je reći da su Turci toliko ojačali da mogu "bez teškoća pobijediti pojedine kršćanske vladare". Tko bi se tome mogao oduprijeti kad se "kršćanski narod između sebe bori uzajamnom mržnjom", ističe on u *Molitvi*.[185]

Sve su to, dakako, misli, koje u ovom ili onom obliku nalazimo i u drugih protuturskih govornika. Kožičić je, na primjer, 1513. god. upozoravao na "bezdušna srca kršćanska" što ne pružaju pomoć, nego se iscrpljuju u uzajamnom prolijevanju krvi, a 1519. god. Posedarski se pitao gdje je "kršćansko prijateljstvo"? Marulić je 1522. god. bio od svih najoštriji. Da su kršćanski vladari vodili računa o turskom neprijatelju, smatra Marulić, "nipošto se ne bi klali i borili između sebe, nego jedino s njima". Jer mogli su biti ravnopravni turskoj sili da su "tako složno navalili na bezbožnike kao što su se razjedinjeni borili između sebe".[186]

Andronik, ipak, u protuturske sastavke unosi i neke posebnosti. On se u *Molitvi* retorički slikovito i misaono odvažno izravno obraća onome kome je to pjesničko djelo i namijenjeno, Bogu. "Kakva je ta tvoja pravda? Za bezbožne grijehe daješ nagrade, a zanemaruješ želje i molitve pravednih?" pita ga Andronik i moli: "pomozi jadnom narodu", "spasi naposljetku ove neznatne ostatke ljudi".[187] Kao da u tom istodobnom prijekoru i molitvi odjekuje Marulićeva *Molitva suprotiva Turkom*, u kojoj je splitski pjesnik pozivao Boga da "ostavi zlu volju" i da podupre "verni puk". U skupu pojmova, od kojih se u krajnjoj zdvojnosti zbog pretrpljenih tegoba tražila pomoć, dalje od Boga nije se moglo. Marulićevo i Andronikovo misaono odredište bijaše konačnim.

Hladnoća udaljenih

U taj načelni okvir Božje pomoći Andronik je ugradio neposredni, posve pragmatični cilj. Potaknuti njemački prostor i njemačkog cara na djelotvorniju, odlučniju ulogu u protuturskom otporu. Njegova njemačka usmjerenost i ustrajnost kojom je od Cara nastojao ishoditi potporu bili su iznimni u protuturskih djelatnika. Nijemcima je govorio o golemoj opasnosti koja ne prijeti samo kršćanskoj zajednici nego i Njemačkoj, da bi uzdrmao njihovo ravnodušje. Jedva je u tome mogao imati uspjeha, u Carstvu, u kojemu se turska opasnost činila posve dalekom, a koje je i samo, unutar sebe, bilo razjedano dubokim vjerskim sukobima, izvana opterećeno ratovima s drugim europskim državama. Jedva je što moglo umanjiti ravnodušnu hladnoću kršćanskih vladara, potaknuti njemačke staleže na otpor dalekim Osmanlijama. Nije to uspio ni Bernardin

[185] isto, 207, 209, 213, 223, 241.

[186] Šimun Kožičić Benja, 234; Govori, 171, 337.

[187] Govori, 214-215.

Frankapan u već prije spomenutom *Govoru za Hrvatsku* što ga je održao 1522. god. na njemačkom državnom saboru u Nürnbergu. Besplodna su bila i nastojanja još dvojice Frankapana, Vuka Frankapana u govoru pred carem Karlom V. u Augsburgu 1530. god. i Frana Frankapana u govoru u Regensburgu 1541, također pred carem Karlom V.

Samo zahtjev potpore spram osmanlijskog pritiska, upućen Njemačkom Carstvu, povezuje govore Bernardina i Vuka Frankapana s Andronikovim sastavcima. Odjenuti u kitnjasto mitološko ruho, stilistički bujni, retorički vješti, sasvim su suprotni oporim, jednostavnim, ali neprijeporno oštrim govorima dvojice Frankapana, navlastito Bernardinovu iz 1522. godine. Umjesto učenjaka i pjesnika, stajao je protuturski ratnik. Andronik je iz srednjoeuropskog prostora humanistički slikovito govorio o općem pojmu kršćanske zajednice. Frankapani su, dolazeći s hrvatsko-turskog ratišta, govorili o ugroženoj Hrvatskoj. Ciljevi im bijahu sukladni, polazišta različita.

Bernardin je, kao svjedok turskih pustošenja, jednostavnim riječima, bez ikakve retoričke kićenosti, istaknuo da njemačke staleže želi upozoriti na opasnost koja prijeti Hrvatskoj i Njemačkom Carstvu koje s njom neposredno graniči. Za Hrvatsku koja sáma odbija turske nasrtaje moli nužnu pomoć. Ističe da se pouzdaje samo u Boga i u potporu Carstva. Ako pomoći ne bi bilo, ponavlja Bernardin prijetnje što ih je već Kožičić bio 1516. god. uputio papi Leonu X, Hrvati će se ili podvrgnuti Turcima ili će napustiti svoju domovinu.[188] Govor Vuka Frankapana 1530. god. nešto je opsežniji od Bernardinova, napose zbog iscrpnijega opisivanja turskih nedjela, ali mu je argumentacijom i tezama gotovo jednak. I Vuk ističe neravnopravnost Hrvatske u sukobu s Osmanlijama i upozorava da "mi to više ne možemo dulje podnositi". Ponavlja prijetnje o podvrgavanju Hrvata Turcima ili o napuštanju domovine, ali joj dodaje misao da su car i njemački staleži dužni pružiti pomoć Hrvatskoj. Jer upozorava Vuk Frankapan, "vama se približavaju nevolje i naše opasnosti i već su u blizini nasljednih zemalja i kraljevina", pa ste zato "dužni priskočiti u pomoć".[189] Desetak godina nakon Vuka, i treći Frankapan, Frano, održao je 1541. god. u Regensburgu govor pred njemačkim staležima i Karlom V. Tražeći pomoć za Ugarsku, kojoj je prijetio Sulejman I, Frano Frankapan je bio oštar i pragmatičan. Opisivao je tursku opasnost i pozivao staleže da odbace unutarnju neslogu pitajući ih: "zar vas ništa ne mogu uzbuditi porazi kršćana te zatvarate oči na opasnosti za kršćansku zajednicu kao da se to vas ništa ne tiče?"[190]

Uza svu težinu argumentacije i nedvojbenost upozorenjâ na tursku opasnost, plodovi protuturskih nastojanja na njemačkom prostoru bili su skromni. Ravnodušna hladnoća Njemačkog Carstva nije bila ublažena, Hrvatska od njega nije dobila veću pomoć. Bilo je to, razumije se, dobro poznato i suvremenicima. U govoru pred papom Hadrijanom VI. Bernardinov sin Krsto isticao je 1523. god. da je njegov otac govorio na državnom saboru u Nürnbergu i da su "savjetnici svetoga carstva obećali zaštitu i pomoć", ali da "to obećanje nije imalo nikakva uspjeha".[191]

Uzaludni napor ili prijelom?

Protuturski pokušaji hrvatskih uglednika u prvoj četvrtini XVI. stoljeća nisu bili uspješniji ni u drugim europskim središtima, u Rimu, najmanje u Mlecima, a od sredine

[188] Klaić 1899-1911, II/3, 301-302; Govori, 343-345.
[189] Govori, 361-364.
[190] isto, 367-374.
[191] isto, 355.

20-ih godina postaju sve slabijima. Zanemarujući upravo spomenute kasne protuturske sastavke (Trankvil Andronik, Vuk i Frano Frankapan), upućene Njemačkoj, pokazuje se da je glavnina govora i pisama protiv Turaka bila sastavljena u kratkom razdoblju između 1510. i 1525. godine. Bilo je više uzroka postupnom gašenju protuturske djelatnosti. Prije svega, bivala je sve očiglednijom uzaludnost takvih napora. Najviše je protuturskih sastavaka nastalo između 1518. i 1523. god., a zatim je pritisak Sulejmana I. prema Hrvatskoj, od 1526. i prema Slavoniji, učinio bespredmetnim bilo kakve nade u djelotvornu potporu kršćanskih država ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. Poraz na Mohačkom polju 1526. god. i cetinski izbor Habsburgovaca 1527. god. promijenili su smjernice hrvatske politike. U isti je mah u Dalmaciji oko 1525. god. nastupilo prvo razdoblje smirivanja u mletačko-turskim odnosima. Hrvatski su staleži nakon 1527. god. utemeljeno očekivali pomoć od novoizabranoga kralja, u dalmatinskim gradovima su slabljenjem turskog pritiska iščezavali neposredni poticaji protuturskim sastavcima. Pa ipak, unatoč njihovu gašenju i u cjelini skromnim praktičnim plodovima, protuturski govori i pisma važno su razdoblje u razvoju hrvatske političke misli. U srednjovjekovno društveno ustrojstvo oni su unijeli važne i dalekosežne promjene.[192]

U kriznom razdoblju nakon krbavskog poraza u hrvatskom društvu pojavili su se novi integrativni činitelji. Srednjovjekovnom integrativnom pojmu hrvatskoga kraljevstva, koji je još od Trpimirovića državnopravnim sponama okupljao hrvatske zemlje od Drave do Jadrana, u prvoj četvrtini XVI. stoljeća pridružila se spoznaja o nužnosti njihova zajedništva u svakodnevnoj političkoj djelatnosti. Pred turskom opasnošću slabile su granice političkih vlasti koje su dijelile prostor kraljevstva. Petru Berislaviću, hrvatskom banu i pouzdaniku budimskog dvora, poslanikom na europskim dvorovima bio je Splićanin Toma Niger, možda i Trogiranin Trankvil Andronik. Ni mletačko-hrvatska granica, ni mletački animoziteti prema Berislaviću nisu sprečavali zajedničko djelovanje osobâ s dvaju politički suprotstavljenih hrvatskih područja. Pa i protuturski su govornici potjecali i iz gradova pod mletačkom vlašću i s područja hrvatskoga kraljevstva. Integrativne procese, potaknute zajedničkom ugroženošću, nisu mogle prekinuti političke granice, upravo onako kako one nisu bile nikakvom preprekom zajedničkom razvoju hrvatske književnosti. Humanistički latinizam i hrvatsko pjesništvo podjednako su se razvili u Dubrovniku i u drugim dalmatinskim gradovima pod vlašću Mletaka. Sastavnicom tog zajedničkog intelektualnog razvoja bili su i sámi protuturski sastavci. I napokon, u prvoj četvrtini XVI. stojeća integrativne pojave dobile su i svoju misaonu osnovicu.

Preko obzora srednjovjekovlja

U tom prijelomnom razdoblju počeo se napuštati zatvoreni srednjovjekovni vidokrug, u osi kojega se nalazila pojedinačna društvena zajednica, a svijest o pripadnosti najdalje širila do granicâ regijâ. Opća ugroženost koja nije prijetila samo čitavom hrvatskom kraljevstvu, bez obzira na njegovu političku podijeljenost, nego i široj kršćanskoj zajednici, slabila je stegnuti okvir komunalnog ili regionalnog prostora. Pojedinačno je počelo uzmicati pred općim. Protuturski govornici se, barem u načelu, zalažu za spas

[192] Raukar 1982, 90-96.

kršćanske zajednice pred nasrtajima Osmanlija ili, pak, govore o opasnosti što prijeti Italiji ili Njemačkom Carstvu, ali u biti ponajprije misle na Hrvatsku ili Ugarsku, dakle na prostor ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, i za njih traže pomoć. Ugroženi prostor daleko je širi od zavičajnog. U društvenoj svijesti govornika komunalni je prostor prevladan, srednjovjekovna gledišta napuštena. Evo Marulićeva primjera.

U *Pismu papi Hadrijanu VI.* on ističe da mi, što znači Splićani i stanovnici drugih dalmatinskih gradova na istočnojadranskoj obali, "samo zidovima branimo svoj opstanak" i da "zbog nekog prividnog mira jedino gradovi naše Dalmacije nisu još opsjedani i izloženi jurišu". On, dakle, ne piše papi zbog dalmatinskih gradova, nego zbog opasnosti koja u tom času, pošto je 1521. god. pala pod Turke najvažnija ugarska utvrda, Beograd, prijeti "kraljevstvu Panonije", tj. ugarsko-hrvatskoj državi. Za nju i za široko hrvatsko zaleđe pomoć traži Splićanin Marulić. Pozivajući Hadrijana VI. da uputi pomoć, ističe da će ga tada "kovati u zvijezde još preostali gradovi Hrvatske, knezovi Liburnije i svi zapovjednici tvrđava", ukratko još neosvojeni prostor hrvatskoga kraljevstva. Neposredno hrvatsko zaleđe, na koje su se Split i drugi dalmatinski gradovi stoljećima oslanjali živim vezama, a koje su Osmanlije, pustošeći ga desetljećima, upravo počinjale osvajati, bilo je u misaonom središtu Marulićeva spisa.[193] Tako širokima bili su društveni obzori Splita u prvoj četvrtini XVI. stoljeća, grada koji se u srcu srednjega vijeka, u razmahu komunalnoga kroničarstva XIII. i XIV. stoljeća, grčevito zatvarao u uski srednjovjekovni okvir.

To bijahu temeljni misaoni plodovi protuturskih govora. Hrvatska naporima govornikâ, doduše, nije dobila pomoć, niti su je okolni dvorovi i vladari, izuzevši donekle papinstvo, pokušali zaštititi od Osmanlija, ali je ona sáma promijenila svoje društveno biće. Jer, srednjovjekovlje se gasilo i na europskom prostoru. Načela humanista razbijala su stegnutost mišljenja živo djelujući i na hrvatski prostor. Slavenska ideja Vinka Pribojevića jasno pokazuje s koliko je snage bilo prevladano komunalno srednjovjekovlje. U zaštićenom, mirnom Hvaru Pribojevića je odnjegovalo humanističko zajedništvo, Maruliću društvenim uporištem bijahu turski nasrtaji, ali su im misaone smjernice bile srodne. Obojica su svoju misao usmjeravala daleko preko gradskih bedema Hvara i Splita.

U takvu ozračju morala se promijeniti i društvena svijest hrvatskih staleža. Godinu dana prije Krbavske bitke staleži su zasebnost kraljevina Hrvatske i Slavonije znali, a i jedino mogli, braniti samo tvrdnjom o njihovoj podređenosti ugarskoj kruni i ugarskom kraljevstvu. U sredini prve polovice XVI. stoljeća, pak, staleški obzor u Hrvatskoj temeljito se promijenio. Nakon 1500. god. ustrojstvo hrvatskoga kraljevstva bilo je u temeljima potreseno. Prostor, društvo i ljudi pretrpjeli su teške udarce, a Turci, kako je to 1493. god rekao pop Martinac, "nalegli na jazik hrvatski". U tegobama mijenjala se i društvena misao. Od podvrgnutosti drugom kraljevstvu 1492. god. Hrvatska se morala pomaknuti prema samostalnom djelovanju. Protuturski se govornici ne obaziru ni na staleške institucije kraljevstva, još manje na budimskoga kralja. Oni Hrvatsku izravno vezuju s europskim dvorovima, uključuju u njihove političke zamisli. U takvu djelovanju hrvatskih uglednika, dok je u njihovoj svijesti odjekivao štropot turskih bojišta, odnjegovala se zbiljska zasebnost Hrvatske. Dok su na budimskom saboru 1492. god. staleži samo vještinom pravnih izričaja mogli izboriti ravnopravnost s ugarskim dijelom zemalja krune sv. Stjepana, dotle je Hrvatska u svakodnevnom djelovanju protuturskih govornika uistinu bila samostalnim kraljevstvom. Samosvijesno pismo hrvatskih staleža kralju Ferdinandu s drugog sabora u Cetinu 28. travnja 1527. god., navlastito njihov izričaj da nijedan vladar nije silom zavladao Hrvatskom i da su oni slobodnom voljom, a ne pokoreni, ulazili u dinastičke zajednice, svjedočili su o temeljitoj preobrazbi društvene svijesti. Gaseći se, srednjovjekovlje u Hrvatskoj se povlačilo pred novim misaonim obzorima.

[193] Govori, 165-181.

F.

PREMA SREDNJOVJEKOVLJU

1. O srednjovjekovnom vremenu

Pitanja što ih na kraju valja postaviti

Hrvatsko srednjovjekovlje smo u ovom nacrtu sinteze nastojali upoznati razlaganjem o temeljnim društvenim pojavama koje su ispunjavale njegovo dugo trajanje. Na početku razmatranja o njima nalazila se povijest prostora, na njegovu kraju povijest idejâ. Taj skup društvenih pojava prije svega smo promatrali kroz djelatnost ljudî i njihovih zajednica. To je bila osnovica na koju smo oslonili i određivanje ključnih procesa u hrvatskom srednjovjekovlju: od stvaranja do razgradnje, od sazrijevanja do razvojnog zastoja društava. U njihovu rasponu i u njihovim suprotnostima tragali smo za značajkama koje je hrvatsko društvo iskazivalo u pojedinim razdobljima srednjovjekovne povijesti. Njezina periodizacijska razdioba na rani, razvijeni i kasni srednji vijek tako se nastojala poduprijeti i objasniti dinamikom društvenog razvoja. Tako shvaćeno hrvatsko srednjovjekovlje bilo je predmetom ove knjige.

Ali da bismo još dublje koraknuli u vrijeme srednjovjekovlja, u njegova složena društvena gibanja, nužno se u zaključnim razmatranjima još više udaljiti od historiografski poznatoga, spoznajno uobičajenoga. Jer, i sâm skup pojavâ, o kojima je bilo riječi u četiri središnja poglavlja knjige, upućuje na neka nova pitanja, prije svega na razmatranje o društvenoj bîti i društvenim djelovanjima srednjovjekovlja. Kakve bijahu fundamentalne značajke srednjovjekovne epohe? Je li srednjovjekovlje bilo isključivo društveno skromnim, misaono stegnutim, upravo tamnim razdobljem povijesti? Jesu li mogući i drukčiji pogledi na srednjovjekovlje? I zatim dalje: kako odrediti odnos između srednjega vijeka i cjeline hrvatske povijesti? Smijemo li govoriti o važnosti srednjovjekovlja u našoj suvremenosti? Je li srednjovjekovno doba samo daleko, u našoj svijesti više-manje ravnodušno vrijeme povijesti? Nije li ono tek predmetom naše znatiželje kojoj je dovoljno doprijeti samo do površine njegovih zbivanja, možda samo do događajnog slijeda? Ili je, možda, ono živi, nezaobilazni iver cjelokupne povijesti, pa, dosljedno tome, nerazdvojivi dio i našega postojanja? I napokon, ako srednjovjekovlje to jest, a ta teza nastojat će se braniti u ovom zaključnom poglavlju, što je to što povezuje srednjovjekovno i naše vrijeme? Čime to srednjovjekovna stoljeća zrače do nas danas? Kakva je, ukratko, njihova baština?

Stoljeća, ritmovi, trajanja

Razmatranje o tim pitanjima nipošto nije jednostavno, ali ma koliko ta pitanja bila osjetljivima, u nekim aspektima teško odredivima, dužni smo ih postaviti. Prvim razlogom promijenjenu motrištu jest sámo trajanje srednjovjekovlja.

Ako bismo srednjovjekovnim razdobljem hrvatske povijesti smatrali samo ona stoljeća, o kojima svjedoče sačuvana vrela i koja su bila predmetom razmatranja u ovoj knjizi, dakle od devetoga do prve polovice šesnaestoga stoljeća, zaključili bismo da je hrvatsko srednjovjekovlje trajalo nešto više od sedam stoljeća. Ali njima svakako valja dodati i ona dva stoljeća o kojima još uvijek premalo znamo, sedmo i osmo, ali koja su ipak sastavnicom cjeline srednjovjekovne povijesti. Na taj način se trajanje hrvatskog srednjovjekovlja produžava na oko devet stoljeća povijesti. Ako takvo trajanje srednjo-

vjekovlja usporedimo s čitavom povijesti Hrvatâ, dobit ćemo ovakve omjere. Čitava povijest hrvatskog naroda na prostoru između Panonije i Jadrana, dostupna našoj spoznaji, trajala je, od prvih početaka u sedmom stoljeću do danas, oko četrnaest stoljeća. To znači da u cjelovitoj povijesti Hrvatâ srednjovjekovlju pripadaju gotovo dvije trećine ukupnog povijesnog vremena.[1]

U takvom vremenskom omjeru ne smijemo, razumije se, zanemariti činjenicu o razlikama u razvojnim ritmovima između srednjovjekovnih i novovjekovnih stoljeća. Razvojni je ritam hrvatske povijesti u njezinim počecima veoma spor, dapače, protopovijesna stoljeća, sedmo i osmo, gotovo se posve gube u tišini nepoznatog. Pogriješili bismo, sigurno, kad bismo ih smatrali okamenjenom epohom, bez zbivanja, bez razvoja, samo zato što vrela o njima uglavnom šute. Ipak, kakvimagod ta stoljeća bila, njihovi razvojni ritmovi bijahu spori. Društveni razvoj hrvatske povijesti tek se od IX. stoljeća počinje ubrzavati, ali su i ona razdoblja srednjovjekovlja koja su bila obilježena naglim rastom, jedanaesto, trinaesto ili četrnaesto stoljeće, ipak u cjelini neprispodobivo sporijih ritmova od novovjekovnih stoljeća, navlastito od devetnaestoga i, naravno, dvadesetoga. Zadaćom ovoga odjeljka, dakako, nije usporedba pojedinih epoha hrvatske povijesti ni razlaganje o njihovim različitim razvojnim ritmovima. Ovdje se želi samo istaknuti da se vrijeme povijesti, njezino trajanje, ne poklapa s dinamikom povijesnog razvoja i da se u našem razmatranju ta činjenica ne gubi iz vida.

Unatoč tome, kvantitativni omjer između vremena srednjovjekovne i novovjekovne povijesti nije pojava bez važnosti. Uza sve razlike u razvojnim ritmovima, u brzini i opsegu društvenog napredovanja, ona pokazuje da u prosudbi o cjelovitu trajanju hrvatske povijesti srednjovjekovno razdoblje mora imati istaknuto mjesto. Kako, dakle, pristupiti srednjovjekovlju? Na što osloniti prosudbu o srednjovjekovnom vremenu?

Srednjovjekovlje u našem obzoru

Moglo bi se, ponešto shematizirano, reći da se srednjovjekovlju može pristupiti s dvaju motrišta, odnosno da se razlaganje o srednjovjekovnoj epohi može gibati na dvije, jasno odijeljene razine – unutar i izvan njegova društvenog sustava, odnosno unutar i izvan njegova vremenskog opsega.

Prva razina istraživanja ni u čemu nije sporna. Na toj se razini istražuju postanak, oblikovanje i preobrazbe srednjovjekovnih struktura i procesa. To je temeljni prostor medievističkog rada, u kojemu se srednjovjekovno društvo proučava *unutar* njega sámoga i u sklopu razvojnih preduvjeta što ih iskazuje upravo to razdoblje povijesti.

Ako, pak, srednjovjekovnoj epohi želimo postaviti i maločas spomenuta pitanja o njezinoj društvenoj bîti i društvenim djelovanjima na kasnija povijesna razdoblja, onda naš obzor srednjovjekovlja moramo proširiti, pristupajući mu s još jednog motrišta. To je pogled na srednjovjekovlje *izvan* srednjovjekovlja, u svjetlosti cjelovita trajanja hrvatske povijesti. Njegovim ishodištem je činjenica o trajnosti društvenih djelovanja srednjovjekovlja na cjelinu povijesti. Na toj drugoj razini istraživanja u predodžbu o srednjovjekovnom društvu, valja to izričito istaknuti, ne unosimo bilo kakve nesrednjovjekovne

[1] Teorija o autohtonosti Hrvatâ pretpostavljala bi, dakako, i bitno drukčije određivanje cjelovita trajanja hrvatske povijesti (usp. Mužić 1989a; Katičić 1989a; Mužić 1989b; Mužić 1993). Jednako i u najnovije doba razvijene hipoteze o drevnoj hrvatskoj protopovijesti u Iranu i Mezopotamiji, s počecima u sredini III. tisućljeća prije Krista (zbornik *Tko su i odakle Hrvati*). Kako se nijedno od ta dva gledišta ne može u ovom času, na sadašnjoj razini povijesne spoznaje, potkrijepiti neprijepornim vrelima (usp. Katičić 1993, 253-266), postavljanje početaka hrvatskoga srednjovjekovlja na istočnom Jadranu, a time i vrelima dostupne povijesti hrvatskoga naroda, u sedmo stoljeće smatram jedino utemeljenim.

pojave ili shvaćanja modernog doba. U proširenu tumačenju srednjovjekovlje se ničim ne izobličava. Upravo obrnuto, za plodovima srednjovjekovlja tragamo u našoj suvremenosti obogaćujući naš vlastiti obzor. U gotovo petstoljetnom rasponu koji našu suvremenost dijeli od kraja srednjega vijeka plodovi dugog srednjovjekovnog vremena nipošto ne iščezavaju. Neke njegove ključne prostorne i društvene značajke, dakako, preobražene u mijenama povijesnog razvoja, traju i nakon isteka srednjovjekovlja. Kao onaj kontinuum povijesti, što ga prema izričaju renesansnog pjesništva barem od Zoranićevih *Planina*, značenjski prošireno, nazivamo "baščinom",[2] te značajke dopiru do nas i našega vremena. One su jedna od pretpostavki i naše suvremenosti. Jer, niti smo mi posve izvan srednjovjekovnog vremena, niti je ono posve izvan nas. Bez srednjovjekovne baštine naša bi suvremenost, u najmanju ruku, bila drukčijom nego što u ovom času jest. Srednjovjekovlje zato ni na koji način ne možemo potisnuti na ravnodušni okrajak naših razmišljanja o proteklosti.

A srednjovjekovlju na obje razine, i unutar njegova društvenog sustava i izvan njega, u zrcalu suvremenosti, valja pristupiti trijezno, bez ikakvih prethodnih teza. Pogled u cjelovitost povijesnog vremena ne smije biti zaklonjen neprimjerenim gledištima o srednjovjekovnoj epohi. Srednji vijek nije bio ni vremenom uzvišena sklada ni isključivo dobom mračne tjeskobe. Dapače, u njegovu dugom trajanju prožimahu se, kao i u svim razdobljima povijesti, veoma je važno to reći, tegoba i ljepota, stegnutost i širina, krajnja represija i nezadrživi polet ljudske misli.[3] Smjelo bi se, dakle, reći da niti je srednjovjekovlje bilo sasvim različito od našega vremena, niti bismo još manje te dvije povijesne epohe mogli u znatnijoj mjeri smatrati jednakima.

Da bismo, prema tome, shvatili dinamički luk srednjovjekovlja i njegovo istaknuto mjesto u cjelovitoj povijesti Hrvatâ, nisu nam potrebni ni bezrazložno, na mitološkim kategorijama oslonjeno, oduševljenje, ni neprimjereni, neutemeljeni animoziteti. Srednjovjekovno doba sámo po sebi, raznolikošću društvenih djelovanja i bogatstvom baštine, ali, dakako, i dubokim suprotnostima koje su potresale njegovim ustrojstvom, osobito trajnim osjećajem materijalne i mentalne nesigurnosti, dovoljno govori onome tko je pripravan ući u njegov složeni razvojni labirint. Hoćemo li se našom spoznajom približiti njegovu društvenom biću ovisi o nama sámima. Učinimo to jednim prethodnim pitanjem: kako je nastao sâm pojam *srednji vijek*?

U sredini vremena

Dugo razdoblje između antičkog svijeta i njihova vremena humanisti su u XV. stoljeću nazvali *media aetas*. Promatrajući to *srednje doba* prije svega s gledišta ljepote latinskog jezika i pisma, humanisti su već od *Trecenta* u njemu nalazili samo potpunu suprotnost antičkom skladu što su ga nastojali dosegnuti i obnoviti, učiniti dijelom nove svakodnevice. U dugom nizu proteklih stoljeća, u kojima je srednjovjekovno društvo sporo nastajalo i s naporom oblikovalo svoje izvorno, feudalno ustrojstvo, latinski je jezik najčešće bio iskvaren i nepravilan.[4] Ono latinsko pismo koje je u stoljeću Petrarke i Boccaccia prevladavalo čitavom latinskom pismenošću, od trgovačkih bilježaka do udžbenika na sveučilištima, oštrih poteza, bez mekoće, puno kraticâ, humanisti su nazvali gotičkim, želeći time reći da je ono barbarski ružno i nesavršeno.[5]

[2] Zoranić-Baraković, 17 (komentar F. Šveleca), 36 (posveta Zoranićevih *Planina*).

[3] O pojmu srednjovjekovlja: Bloch 1958, 9-14 i passim; Curtius, 27-30; Lopez 1978, 13-14; Le Goff 1974, 17-28; Brandt 1980, 11-13; Ennen 1987, 1-27.

[4] Curtius, 31-41.

[5] Novak V. 1952, 232-233; Geschichte, 253.

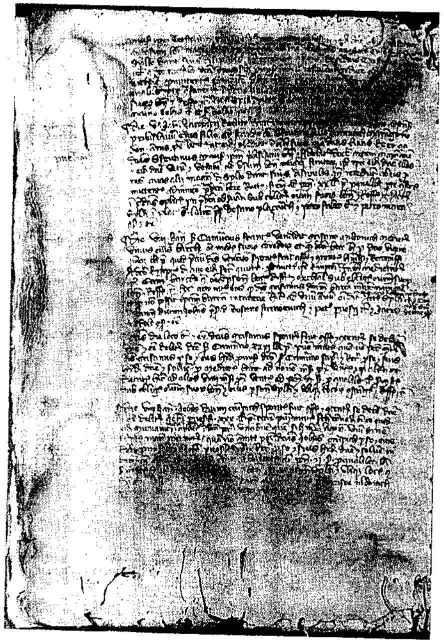

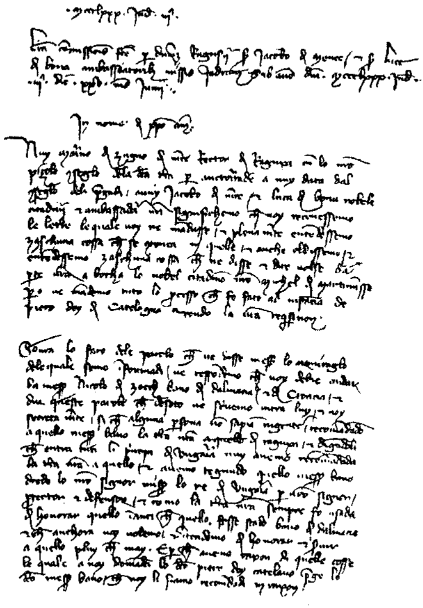

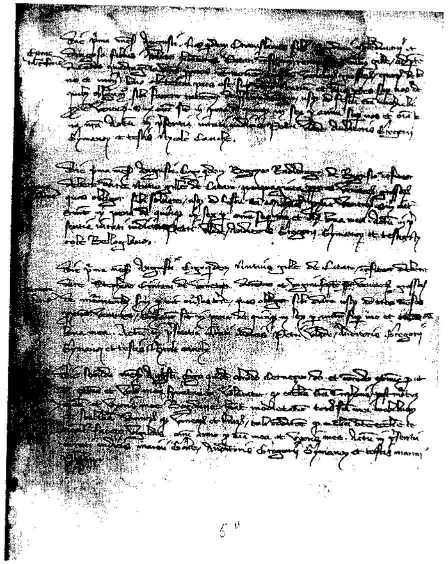

Tri primjera kurzivne gotice XIV. st. iz notarskih sveščića Splita (notar Franjo iz Bologne, 1368), Dubrovnika (notar Artikucije iz Rivignana, 1380) i Kotora (notar Filip iz Auxima, 1326) već i svojim općim izgledom pokazuju zbog čega su to pismo humanisti XIV. st., na čelu s Petrarcom i Boccacciom, odbacivali, a humanisti u XV. st. nazvali gotičkim, dakle djelom Gotâ, što znači barbarskim.

Ta *media aetas*, humanistima barbarska i tuđa, nastaje oko godine 500, u času kad se u novom etnodruštvenom rasporedu europskog prostora propadanje kasnoantičke civilizacije bilo spustilo do najniže točke. Značajke novog društva, koje je bilo primorano živjeti u *sredini vremena*, tako su temeljito ocrtane u historiografiji da jedva što može promijeniti ključnu spoznaju o njegovu nesavršenstvu. Društveno i intelektualno nazadovanje, tehnološka nesavršenost i posvemašnje razvojno stezanje opća su mjesta historiografske prosudbe. To napose vrijedi za rani srednji vijek, dakle za vrijeme do X/XI. stoljeća, kada je europsko-mediteranski prostor ušao u razdoblje obnove i rasta i kada je to nesavršenstvo počelo postupno slabiti. Što god razmatramo, gotovo na prvi pogled potvrđuje takvo gledište.[6] Na hrvatskom prostoru lijepim je primjerom ranosrednjovjekovni grad na istočnom Jadranu.

Salona i Spalatum

Na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek na uskom isječku prostora podno kozjačko-mosorskog planinskog vijenca gasio se jedan kasnoantički grad (Salona), a malo podalje nastajao je novi srednjovjekovni (Spalatum). Tradicija, zabilježena u kroničarâ, od cara Konstantina Porfirogeneta u sredini X. stoljeća do Tome Arhiđakona

ANTIČKA SALONA I RANA HRVATSKA SREDIŠTA

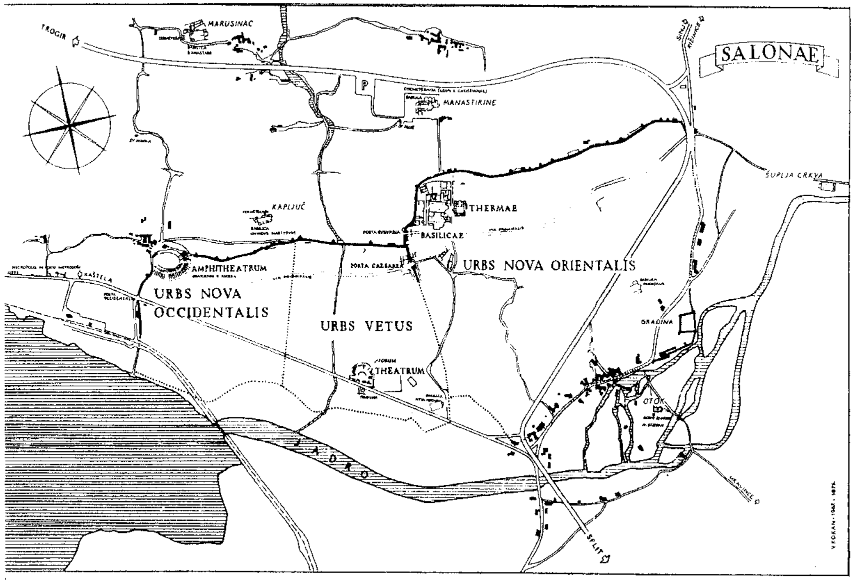

Kako se to vidi na ovom planu antičke i ranokršćanske Salone, ranosrednjovjekovna hrvatska središta bila su u Solinu smještena izvan recinkta antičke Salone. Hrvati ne ulaze u prostor napuštene Salone i svoja crkvena središta podižu pokraj njezina urbanog prostora, na lokalitetima Otok i Šuplja crkva koji su na planu označeni. Treće središte, u Rižinicama, nalazilo se nešto sjevernije, prema Klisu, pa na ovoj karti nije ucrtano.

[6] Pirenne 1956, 62-70; Lopez 1978, 34-63; Le Goff 1974, 239-300.

U ostacima crkve sv. Stjepana, pokraj današnje župne crkve sv. Marije na Otoku, sred Solinske rijeke ili Jadra, don Frane Bulić je 1898. god. pronašao fragmente epitafa kraljice Jelene iz 976. godine. To je u skladu i s podatkom u *Salonitanskoj povijesti* Tome Arhiđakona da su se u predvorju crkve sv. Stjepana pokapali hrvatski kraljevi. U XVI. poglavlju kronike (O promaknuću nadbiskupa Lovre) Toma ističe da je crkve sv. Stjepana i sv. Marije u Solinu sagradila kraljica Jelena i darovala ih splitskoj Crkvi. Prema splitskom kroničaru, u njima su se nalazile kraljevske grobnice Trpimirovića:

"Ibi namque magnificus vir Cresimirus rex, in atrio videlicet basilice sancti Stephani, tumulatus est cum pluribus aliis regibus et reginis", tj.

"Ondje je, naime, uzvišeni muž kralj Krešimir, i to u atriju bazilike sv. Stjepana, pokopan s mnogim drugim kraljevima i kraljicama."

Taj podatak Tome Arhiđakona o mauzoleju hrvatskih kraljeva u crkvi sv. Stjepana na Otoku i broj crkvenih objekata na solinskom području pokazuju da je Solin, uz Knin, bio najistaknutije središte rane hrvatske države.

u sredini XIII. stoljeća, propast Salone pripisuje naglom avarsko-slavenskom, odnosno gotskom osvajanju. Navalivši na Salonu, kaže Toma Arhiđakon, Goti su grad "u malo vremena pretvorili u prah i pepeo".[7] Obavijesti kroničarâ o napadajima barbarâ na bogati kasnoantički grad, razumije se, vjerodostojne su jer je Salona u doba tzv. seobe naroda često bivala napadanom, ali ne i zgušnjavanje njegove propasti u kratkom razdoblju provalâ, na početku VII. stoljeća. Veoma je vjerojatno da je avarsko-slavensko približavanje istočnom Jadranu zadalo Saloni u prvim desetljećima VII. stoljeća teške udarce, grad je možda uistinu bio veoma oštećen, ali to ipak nije bio glavni razlog njegove propasti. Salona je, posve suprotno, postupno propadala i napokon bila napuštena zato što u osvit ranog srednjeg vijeka, kad se na istočnom Jadranu etno-društveno ustrojstvo iz temelja promijenilo, više nikome, ni starom ni novom stanovništvu, nije bila potrebna. Veliki grad, s došljacima tuđim civilizacijskim obličjem, postupno se gasi u jednom društvu kojemu je osnovica bila agrarna. Hrvati zato od IX. stoljeća svoja crkvena središta podižu pokraj salonitanskog recinkta, na Otoku posred Jadra ili Solinske rijeke (crkve sv. Marije i sv. Stjepana), pokraj nje (crkva sv. Petra i Mojsija) ili na obližnjim kozjačkim obroncima (Rižinice). Ali ni salonitansko stanovništvo, koje je postupno napuštalo svoj grad, više u njemu nije moglo sigurno boraviti. Jedan njegov dio ulazi u obližnju Dioklecijanovu palaču i u njezinu čvrstom okrilju

[7] Thomas archidiaconus, 27; Toma, Kronika, 35.

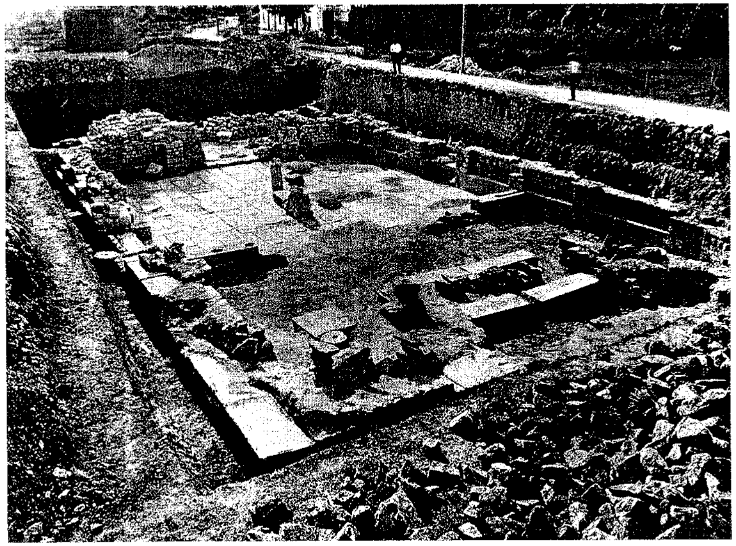

Nedaleko od Otoka u Solinu, uzvodno uz Solinsku rijeku, na položaju zvanom "Šuplja crkva", otkopani su ostaci trobrodne bazilike koja je bila posvećena sv. Petru i sv. Mojsiju. Oni se spominju na natpisu zabata oltarne pregrade koji je pronađen u ostacima crkve:

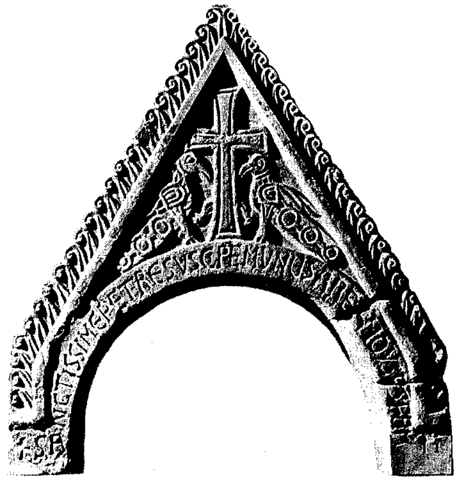

"+ SANCTISSIME PETRE SVSCIPE MVNUS A RE(verendo) MOYSE S(ancto) FAM(ulo) T(uo)", tj.

"+ Presveti Petre, primi dar od časnog Mojsija, svetog tvojega sluge" (D. Jelovina).

Trobrodna bazilika sv. Petra i Mojsija potječe iz. XI. st., a prema njezinim titularima, navlastito prema činjenici da je bila posvećena i sv. Petru, pretpostavlja se da je upravo to ona solinska bazilika (Salonitana basilica sancti Petri) u kojoj je u listopadu 1075. legat pape Grgura VII. Gebizon okrunio kralja Zvonimira.

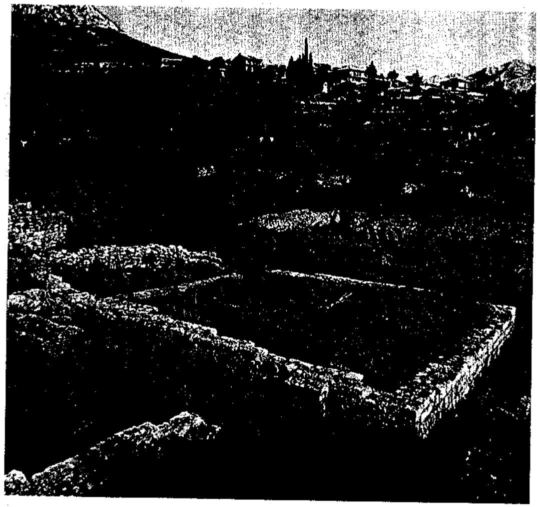

Na obroncima Kozjaka, sjeverno od Solina, podno Klisa, na položaju Rižinice, na kojemu je 1891. god. otkopan fragment oltarne pregrade s imenom kneza Trpimira, don Frane Bulić je otkrio i ostatke crkvice sa samostanom, na temeljima ranokršćanske crkve. Po svoj prilici je tu bio onaj samostan što ga knez Trpimir spominje u ispravi iz 852. godine.

utemeljuje srednjovjekovni grad na posve novoj društvenoj osnovici. Da bi ga podigli, uklonili su iz carske palače sve što im je bilo suvišno. Osim bedemâ s kulama i vratima, te, dakako, supstrukcija koje nisu mogli ukloniti, sačuvali su samo objekte što su okruživali peristil (mauzolej i Jupiterov hram), namijenivši ih kršćanskom kultu. Preostali prostor palače prekrila je nova, srednjovjekovna urbana mreža.[8]

Pomak Salona-Spalatum i provalija koja je dijelila dva shvaćanja gradskog prostora znakom su degradacije ranog srednjovjekovnog društva. Susret starog i novog posvuda je iskazivao jednake značajke. U novom društvu kasnoantička gradska civilizacija ravnodušno je prepuštena propadanju. U ranosrednjovjekovnom Zadru, na primjer, razara se kasnoantičko upravno i vjersko središte, s forumom u njegovu žarištu. Otpadnom građom nasuta je površina antičkog središta i stvorena nova, oko jedan metar viša, razina ranosrednjovjekovnoga grada. Kada je potkraj VIII. i na početku IX. stoljeća na toj novoj razini, na okrajku nekadašnjeg zrcala foruma, podignuta crkva sv. Trojstva (sv. Donata), u njezine temelje su posve ravnodušno postavljeni kameni blokovi, dijelovi antičkih građevina koje više nisu postojale.[9]

[8] Literatura o kasnoantičkoj Saloni, starohrvatskom Solinu i ranosrednjovjekovnom Splitu veoma je opsežna, v. Bulić-Karaman; Katić 1950; Katić 1955; Novak G. 1957; Marasović 1968; Marasović 1980b; Bulić 1986b; Jakšić 1984; Marović 1991; Goldstein 1992, 83-94; Starohrvatski Solin; usp. i radove, navedene u bilj. 78a uz pogl. C.

[9] Klaić-Petricioli, 117-127; Suić 1981, 319-343; Vežić; Goldstein 1992, 160-161.

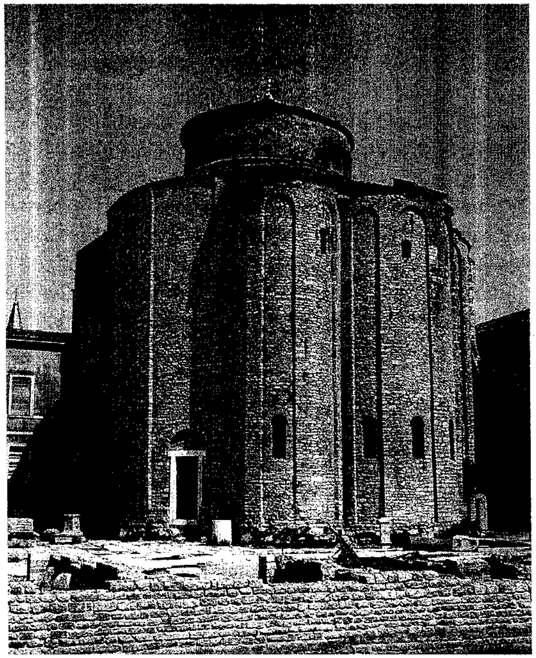

Crkva sv. Trojstva, kasnije nazvana sv. Donata, podignuta je potkraj VIII. i na početku IX. st. na sjeveroistočnom rubu antičkog foruma u Zadru. Pripada tipu centralnih predromaničkih crkava, kružna oblika, s tri dodane visoke apside na istočnoj strani. Unutrašnjost je odijeljena pilonima i stupovima u dvije prostorne cjeline: u središnji koji se uzdiže čitavom visinom crkve i u vanjski, podijeljen u prizemlje i gornji kat.

Nesavršenstvo ili privid?

Kolikogod su, dakle, degradacija gradskog života, tehnološka nerazvijenost i materijalna oskudica obilježavali rani srednji vijek, smijemo li se s tom prosudbom, ma koliko se ona na prvi pogled činila nedvojbenom, u svemu suglasiti, a izričaj o nesavršenstvu prihvatiti bez ikakva razmišljanja? Nisu li izričaji "nerazvijeno", "skromno", "nesavršeno" i njihovo suprotstavljanje "razvijenom", "skladnom" ili "naprednom", koje uobičajeno vezujemo tek uz epohu humanizma i renesanse, više od svega drugoga znak naše nemoći u vrednovanju srednjovjekovnog društva, naše nesposobnosti za tanano razlikovanje razvojnih pojava? Pa ako i ne bismo zanemarili činjenicu da je srednji vijek od XI. stoljeća dalje na brojnim područjima, od graditeljstva i trgovačkog poslovanja do brodarstva i tiskarstva, postupno prevladavao materijalnu i tehnološku nerazvijenost,[10] smijemo li čak i rani srednji vijek, društveno svakako skromniji od razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, određivati isključivo izričajem o nesavršenstvu? Nije li nesavršenstvo samo prividno ili, barem, jednostrano, dakle, ponajviše materijalno, tehnološko? Ljudski duh, naprotiv, u tom istom razdoblju uzvišeno neovisan, stvaralački neukrotiv?

[10] Bloch 1977, 73-110, 201-219; Le Goff 1974, 239-300.

Čini se da bismo morali reći da su naše prosudbe o srednjovjekovlju nesavršenije od njega samoga. Skromna tehnologija zemljišne proizvodnje, primjerice, uvjetuje niske prinose žita, prijetnju oskudicom, pa i glad. To je niska materijalna razina srednjovjekovne svakodnevice. Za većinu srednjovjekovnog stanovništva mogli bismo je nazvati razinom oskudice. Ali niska razina tehničkog znanja, prije svega u sferi proizvodnje, ipak ne priječi dosizanje krajnje ljepote u ljudskom stvaralaštvu. Ako se taj zaključak i može činiti ili odviše jednostavnim ili možda suvišnim, on je ipak nezaobilazan. Srednjovjekovni kodeks? Nikada tiskana knjiga neće doseći ljepotu rukopisnoga kodeksa što su ga godinama, dan za danom, ukrašavale ruke umjetnika. Tiskarstvo omogućuje revoluciju pismenosti, pa je civilizacijski prinos otkrića tiska upravo nemjerljiv, ali se ipak smije reći da se u tiskanoj knjizi jedva osjeća svakodnevni napor duha koji je bio ugrađen u inicijale i minijature srednjovjekovnoga kodeksa ili u umjetnički duktus njegove beneventane. Nije li, s druge strane, umjetnost romaničkih i gotičkih katedrala ostvarena u stoljećima tehnološkog siromaštva? Što god na području stvaralaštva uzmemo u razmatranje suočit ćemo se s pitanjem o bîti nesavršenstva. Što je u srednjem vijeku bilo nesavršeno? Tehnološki postupak ili njegov duhovni i umjetnički plod? Materijalna i tehnološka skučenost svakako otežavaju jači razmah ljudske djelatnosti u cjelini, pa i umjetničkog stvaralaštva, ali bît umjetničkog djela i njegovu žudnju za lijepim nipošto ne mogu ugušiti. I u društveno skromnim okolnostima ranog srednjeg vijeka na hrvatskom prostoru nastaju, primjerice, prelijepi beneventanski kodeksi XI. stoljeća ili skladni epigrafički spomenici od Branimirova natpisa iz 888. god. do epitafa opatice Vekenege iz 1111. godine. Zbiljsko nesavršenstvo, dakle, ili privid nesavršenstva?

Svjetlost i graditeljstvo

Možda najljepši primjer: predromaničko graditeljstvo. Crkvice "slobodnih oblika", rasute duž istočnojadranskog krajolika. Često nepravilnih oblika, s čudnim otklonima u proporcijama tlorisâ, na prvi pogled nesavršena ustrojstva. Djela neukih majstora? Posljedica neznanja njihovih graditelja? Njihove nevještine da graditeljski skladno, u pravilnim omjerima kvadratâ i kružnicâ, izvedu zamišljeni tloris crkvice?

Nasuprot tradicionalnom gledištu o njihovim nevještim majstorima, Mladen Pejaković je 1978. god. predložio posve suprotno objašnjenje predromaničkoga graditeljstva.[11] Pomnom analizom, primjerice, crkve sv. Križa u Ninu ili sv. Trojice pokraj Splita utvrdio je da su njihove deformacije i otkloni od pravilnosti oblikâ duboko promišljeni. Položaj njihovih graditeljskih oblika ovisio je o gibanju sunca i o smjerovima sunčeve svjetlosti o zimskom i ljetnom solsticiju, o ekvinociju ili o pojavi sunčeve svjetlosti na dan gradskog sveca zaštitnika. Graditeljske nepravilnosti crkvicâ nisu slučajne, dapače, "organizirane su prema zakonima geografsko-astronomske mehanike".[12]

Autor, dakako, ovdje ne može uopće suditi o stupnju egzaktnosti i znanstvene vjerodostojnosti Pejakovićevih "svjetlosnih" istraživanja. Ne može im suprotstaviti vlastito gledište. Može ih samo smatrati prijedlogom čudesnog prodora u nepoznato, a u isti mah nedvojbeno važnim upozorenjem na krhkost tradicionalnih predodžbi o srednjovjekovlju. Jer što se moglo činiti prirodnijim od gledišta da su starohrvatske, predromaničke crkvice gradili nedovoljno vješti majstori? Nisu li njihovi izobličeni geome-

[11] Pejaković; Pejaković-Gattin. Usp. Rapanić 1987, 31.

[12] Pejaković-Gattin, 283.

SV. KRIŽ U NINU: TLORIS I SUNČEVA SVJETLOST

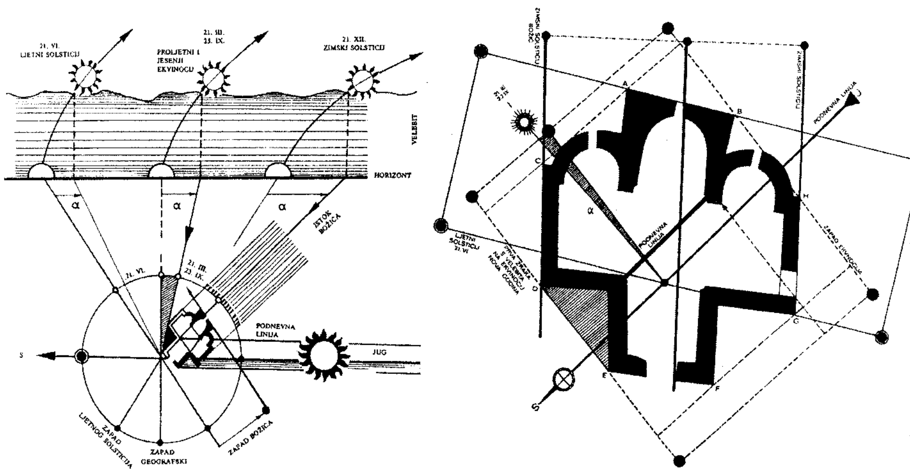

Tloris crkve sv. Križa u Ninu prema tumačenjima M. Pejakovića: određuju ga smjerovi sunčevih zraka u različitim dijelovima dana i njihove mijene u pojedinim godišnjim dobima.

trijski oblici IX. stoljeća u potpunom skladu s nesavršenstvom latinskog jezika, sa stupnjem barbarskog otklona od kasnoantičke civilizacije? Pejaković, posve suprotno, upućuje na strogo promišljenu pravilnost nepravilnosti predromaničkih crkvica. Ne samo da one nisu nesavršene nego su utemeljene na savršenom poznavanju kozmičkih mijena, na uvažavanju zakonâ sunčeve svjetlosti. Njihove deformacije plod su razmišljanja i znanja. Na svoj način one su savršene.

Uzmimo u obzir najgoru varijantu, mogućnost, ma kako se ona u ovom času činila malo vjerojatnom, da neka buduća proučavanja pokažu da Pejakovićevo vezivanje sunčeve svjetlosti i predromaničkih oblika nije u svemu bilo točno, opravdano, da tako iznenađujući zaključci ipak nisu bili u punoj mjeri utemeljeni. Pa i u tom slučaju Pejakovićeva istraživanja bila bi, ako ništa drugo, dragocjena kao uzbudljivo gibanje preko granicâ dosegnutoga znanja. Ona u ovom času upućuju na relativnost naših procjena. Pejakovićeva "svjetlosna" analiza predromaničkoga graditeljstva otvara svijet novih ideja, pomiče granice spoznaje do dosad jedva slućenih daljina. Uči nas, prije svega, da općenito moramo biti opreznima i strpljivima u prosudbi o društvenoj razini srednjovjekovlja, usmjerava prema uvijek novom promišljanju o pojavama koje se prividno čine konačno poznatima, neprijeporno objašnjenima. I napokon, u središte naših razmatranja o proteklom vremenu postavlja čovjeka i njegov um što ga ne može ugušiti nikakvo, prividno nesavršeno, vrijeme, pa ni ranosrednjovjekovno. Usmjerava naše razmišljanje, dakle, prema čovjeku kao jedinoj mjeri povijesti. Smijemo li zanemariti važnost te poruke?

Čovjek kao mjera povijesti

Usredotočenost na čovjeka, na njegov složeni mikrokozmos, već se na prvi pogled udaljava od uobičajenih postupaka u historiografiji, napose u cjelovitim pregledima o

hrvatskoj povijesti. U prethodnim poglavljima upravo je taj najsićušniji univerzum često bio predmetom pozornosti. Bilo je riječi o rasponu pojavâ: sigurnost-nesigurnost, otpornost-ugroženost, ukorijenjenost-bijeg, krhkost društva-polet stvaralaštva itd. Jesmo li griješili unoseći te pojave u naše razmatranje o srednjovjekovlju, premda smo ih samo iznimno mogli potkrijepiti točnijim, iscrpnijim podacima i, još rjeđe, njihovom kvantifikacijom? Smije li povjesnik govoriti o tako neodređenim pojavama, dapače, o psihološkim stanjima, kao što su tjeskoba ili spokojstvo? Ili, pak, on dopire do bîti svoje zadaće tek u času kad *može* govoriti o njima i u svoj istraživački obzor postaviti pitanje o čovjeku kao zbiljskom uporištu sveukupnog razvoja?

Objasnimo to polazište i jednim metodološkim pitanjem. Zbog čega, primjerice, proučavamo srednjovjekovno gospodarstvo? Da bismo upoznali trgovačko poslovanje ili obrađivanje oranicâ sámo za sebe, njihov materijalni, tehnološki razvoj? Svakako, i to je važnim ciljem naših istraživanja, ali u krajnjoj crti i ta je gospodarska zbilja samo jedno iz široke lepeze pomoćnih sredstava koja nas približavaju spoznaji o svakodnevnom životu pojedinca i njegove društvene zajednice. Proučavamo, dakle, ljudske djelatnosti, od svakodnevne proizvodnje, do umjetnosti i duhovnosti, da bismo se mogli približiti njihovim pokretačima, nositeljima. Da bismo mogli upoznati materijalni i duhovni obzor u kojemu živi čovjek srednjovjekovlja. On se nalazi u žarištu naših napora.

Kako se, dakle, vrijeme srednjovjekovlja zrcalilo u svijetu pojedinca? Kakvi bijahu njegovi osobni, doživljajni rasponi? Što bismo ovdje, sažimajući prethodna poglavlja, mogli reći?

Od tjeskobe do spokojstva

Gibanje pojedinca i društvenih zajednica između sigurnosti i ugroženosti – više je puta to ovdje bilo istaknuto – temeljna je značajka srednjovjekovnog vremena. U raspon što ga omeđuju te dvije pojave može se uvrstiti sav materijalni i duhovni razvoj srednjega vijeka. Žudeći za sigurnošću i spokojstvom, srednjovjekovni čovjek neprekidno je suočen s nesigurnošću postojanja. Uvijek prijeteće slabljenje, pa i propast, zaštitnog okvira što ga čini sustav osobnih i kolektivnih veza, od obitelji do društvene zajednice, osnovicom je osjećaju nesigurnosti. Zaštitno okrilje društvene zajednice ugrožavaju ratovi i opsade, oskudica hrane ili kužne epidemije. Pojedinac je trajno izvrgnut opasnosti marginalizacije i isključivanja, njegova obitelj materijalnom ili biološkom slabljenju. Nesigurnošću i napetostima, napokon, ispunjavaju ga staleške neravnopravnosti i društveni pritisci. Tjeskoba je ugrađena i u njegov vjerski osjećaj. Kršćanska misao razvija osjećaj straha pred Božjim sudom zbog učinjenih grijeha. I sámo je spasenje nesigurno, u kasnom srednjem vijeku emotivno uznemireno mišlju na *quattuor novissima*. Duševnu tjeskobu od vremena do vremena još više pojačavaju ideološke prijetnje Crkve, usredotočene u djelatnosti inkvizicije, u pojmu krivovjerja, u prijetnji izopćenja.[13]

Pa ipak, ako je srednjovjekovlje uistinu vremenom osobne i kolektivne nesigurnosti, jednako je i razdobljem otpora i misaona uzleta. Egzistentna napetost ispunjava sve oblike svakodnevice, ali se ona nastoji prevladati duhovnim i stvaralačkim poletom. Gradska se zajednica od neprijatelja brani bedemima, prijetnja marginalizacije nastoji se prevladati dobročinstvom, duhovna tjeskoba pojedinca većom pobožnošću. Radost

[13] Le Goff 1974, 301-371; Huizinga; Duby 1976b; Testas; Delumeau 1982; Bayer 1982; Bayer 1985; Delumeau 1986; Šanjek 1993a, 248-265.

koja, na primjer, izbija iz božićne pjesme *Va se vrime godišća* ili, pak, zazivanje zdravlja, veselja i obilja u, također božićnoj, pjesmi *Narodil se je kralj nebeski*:

"Daj nam Bog zdravje ino veselje
na tom mladom letu vsega obilja",

znak su pouzdanja u Božju pomoć koje ublažava strah od smrti i paklenog ognja.[14] I drugi oblici pobožnosti usmjereni su prema osjećaju spokojstva i sigurnosti, primjerice, legati u oporukama, kojima se obdaruju siromasi, bratovštine i crkvene ustanove, ili hodočašća svetim mjestima. Njima se nastoji postići ravnoteža između ljudske zbilje i nade u vječni život, pa zbog toga i jesu važnim pojavama u osobnom gibanju od tjeskobe do spokojstva. I napokon, snaga i polet ljudskog duha u hrvatskom srednjovjekovlju možda se najjače iskazuju umjetničkim i znanstvenim stvaralaštvom. Umjetničko djelo prevladava tegobe svakodnevice gibanjem prema novim obzorima, a u isti je mah jednom od najvažnijih sastavnica srednjovjekovne baštine.

Daleki ili ljudski zajednički, bliski svijet?

Je li tako ocrtano srednjovjekovlje, s napetostima u osobnim i kolektivnim htijenjima – ponovimo na kraju pitanje postavljeno u početku ovoga zaključnog poglavlja – samo dalekim, ravnodušnim vremenom povijesti ili je, pak, ono po nekim značajkama srodno i našoj suvremenosti, dapače, s obzora ljudskih odnosa dijelom i blisko? Odgovor, dakako, ovisi o motrištu usporedbe, o shvaćanju povijesnoga što ga u takvu usporedbu unosimo.

Suvišno je i reći da duboke društvene i civilizacijske razlike razdvajaju srednji vijek i suvremeno doba. Nije, pak, sasvim suvišno reći, premda je i to općepoznato, da te razlike pretežno potječu iz golemog znanstvenog i tehnološkog uspona suvremene civilizacije. Naravno, od srednjega vijeka do danas, društvo je i u cjelini veoma napredovalo. U novovjekovnim stoljećima napredovala je i ljudska misao, razvijalo se i sámo društvo, navlastito položaj pojedinca u njemu. Osobna sloboda i načelo ravnopravnosti ljudi, nasuprot strogom staleškom ustrojstvu srednjovjekovlja, glavne su značajke društvenog napredovanja modernog doba. Ipak, temeljnom razvojnom odrednicom bio je znanstveni napredak. S tog motrišta materijalno i tehnološki skromno, nesavršeno srednjovjekovlje uistinu se može činiti dalekim i tuđim.

Nešto je drukčije kad u osnovicu usporedbe postavimo čovjeka i njegov neponovljivi mikrokozmos. U okrilju znanstvenog razvoja on je danas, i to je suvišno reći, svakako neusporedivo zaštićeniji, udobnost njegove svakodnevice neprispodobivo veća nego što je mogla biti u srednjovjekovlju. Čovjek srednjega vijeka živio je u bitno drukčijem, skromnijem društvenom i ambijentalnom ugođaju.[15] Pa ipak bismo se smjeli upitati, ne zanemarujući svu opasnost neuobičajenosti koja se nalazi u tom pitanju: je li zbog toga čovjek u našemu vremenu, u usporedbi sa srednjovjekovljem, spokojniji, sigurniji?

Valja reći da to pitanje ne postavljamo zato da bismo o njemu temeljitije razlagali. To ne bi bilo u skladu s predmetom ovoga nacrta sinteze. Postavljamo ga samo zato da

[14] Hrvatska književnost 1969, 388-392.

[15] Ennen 1987, 1-27; Le Goff 1988b.

bismo predložili jedno drukčije tumačenje srednjovjekovlja. Ili najskromnije: da bismo takvu mogućnost barem spomenuli.

Jer, ne može biti spornom činjenica da je na području ljudskoga, duhovnoga, etičnoga, u širokom rasponu od osobne osjećajnosti do umjetničkog stvaralaštva, napredovanje bilo sporije, teže dostižno nego u znanosti i tehnologiji. Dapače, postavljajući u središte razmatranja pojam ljudske sigurnosti, svakako ključan u ukupnom gibanju povijesti, smjelo bi se reći da je napredovanje bilo jedva primjetno, ako ga je u vremenu što ga omeđuju srednjovjekovlje i apokaliptičko dvadeseto stoljeće uopće i bilo. Možda bi se, sasvim suprotno, moglo govoriti o još većoj ugroženosti čovjeka, navlastito u našem stoljeću, a ne o višoj razini sigurnosti koja bi bila u skladu s tehnološkom udobnošću njegove svakodnevice. Takvo gledište, na žalost, ne bi bilo teško potkrijepiti. O kakvoj bismo općoj sigurnosti čovjeka u dvadesetom stoljeću mogli govoriti?

S motrišta ljudske opstojnosti, dakle, srednji se vijek ne može činiti sasvim dalekim i tuđim. Krhkost čovjeka nije svojstvena samo srednjovjekovnom razdoblju. Ona je univerzalna, ključna značajka čitave povijesti. Ako srednjovjekovlje i suvremenost dijeli bedem znanstvene i tehnološke moći, spaja ih zajednička osnovica koju čine egzistentna pitanja ljudî. Suprotnosti pojavâ sigurnosti i ugroženosti, slobode i ovisnosti, trajanja i krhkosti itd. obilježavaju i društveno skromni srednji vijek i tehnološki zasićenu suvremenost. One uključuju te daleke, društvenim sustavom bitno različite, epohe u jedinstven pojam povijesnog vremena.

2. Baština srednjovjekovlja

Prepoznati srednjovjekovlje

U ljudskoj zbilji, u mikrokozmosu čovjeka i u svakodnevici društvenih zajednica, mogli smo, dakle, prepoznati one pojave srednjovjekovlja koje univerzalnošću svojih značajki i razvojnim srodnostima premošćuju dugi raspon povijesnog vremena koji tu epohu dijeli od naše suvremenosti. Uzajamnost i dodirne spone između tih, toliko udaljenih i ustrojstvom različitih, povijesnih razdoblja još izrazitije određujemo uočavanjem društvenih plodova srednjovjekovlja i utvrđivanjem njihova djelovanja na razvoj kasnijih, novovjekovnih stoljeća.

Na sámom kraju upravo to je zadaća ovih odjeljaka. Utvrditi što u složenom ustrojstvu hrvatskoga srednjovjekovlja, o čemu je bilo riječi u prethodnim poglavljima, smijemo nazvati *našom* baštinom. Što je hrvatsko društvo u razdoblju nacionalne integracije moglo preuzeti od te baštine i ugraditi u vlastitu osnovicu? U koncepcijskom obzoru ovoga nacrta sinteze taj je postupak iznimno važan, premda se dakako, mora ograničiti na nabrajanje činjenicâ. Dok se razlaganje o pojmu nesavršenstva u srednjovjekovlju ili o značajkama ljudske zbilje, kao sponi prema suvremenosti, uglavnom gibalo na razini koja nije svojstvena samo hrvatskom srednjovjekovlju, nego je više-manje zajednička svakom srednjovjekovnom društvu na europsko-mediteranskom prostoru, određivanje društvene baštine usredotočeno je isključivo na hrvatski srednji vijek. Ono želi u društvenom ustrojstvu hrvatskoga srednjovjekovlja prepoznati one njegove ključne značajke koje su neodvojivom sastavnicom cjelovita tijeka hrvatske povijesti, moglo bi se reći njegovom razvojnom osnovicom. Njegovim ciljem, ukratko, nije daleko i ravnodušno, nego blisko i živo srednjovjekovlje.

Da bi polazište razlaganja bilo što točnije određeno, valja reći i to da su pojedini činitelji srednjovjekovnog društvenog ustrojstva veoma različito djelovali na suvremenu hrvatsku povijest XIX. i XX. stoljeća. Neki oblici srednjovjekovne baštine, primjerice, hrvatski narodni prostor ili umjetničko stvaralaštvo, u cjelini su živima do danas jer su sámi po sebi sastavnim dijelom hrvatskog društvenog bića. Djelovanje drugih, pak, u postmedievalnom razdoblju postupno slabi i jedva dodiruje suvremeni razvoj jer u njemu ti oblici više ne mogu postojati, na primjer, staleško ustrojstvo ili srednjovjekovna "zatvorenost" društvenih zajednica. U razlaganju o baštini srednjovjekovlja te razlike ne smijemo zanemariti.

Zasebnost ili cjelovitost?

Ako bismo složeno ustrojstvo hrvatskog srednjovjekovnog društva htjeli odrediti najsažetijim izričajem, mogli bismo reći da se ono gibalo unutar pojavâ zasebnosti i cjelovitosti. Taj pojavni raspon obilježava gotovo sve razvojne segmente hrvatskoga srednjovjekovlja, od prostora i društvenih zajednica do ljudi i njihove misaonosti.

Prostor hrvatskoga srednjovjekovlja, kako je već na početku istaknuto, bio je geomorfološki raznorodan i geopolitički osjetljiv, pa je proces prostornog okupljanja u zajednički opseg kraljevstva bio temeljnom pretpostavkom povijesne cjelovitosti. Na razini prostorne povijesti u tijeku čitava srednjovjekovlja zasebno i regionalno prožimaju se s cjelovitim pojmom hrvatskoga kraljevstva. Tako, na primjer, pop Martinac 1493. god.

točno razlikuje hrvatsku i slavonsku sastavnicu kraljevstva, govoreći da Turci "robljahu vse zemlje hrvatske i slovinske", ali time nipošto ne osporava činjenicu da su ta dva individualizirana pojma, tj. kraljevina Hrvatska i kraljevina Slavonija, dijelovi jedinstvenog hrvatskoga kraljevstva, dapače, on je time ističe. Na višoj razini, u zajednici zemalja krune sv. Stjepana, jednak je odnos hrvatskoga prema ugarskom kraljevstvu. Upravo u vremenu kad pop Martinac sastavlja svoju bilješku u glagoljskom brevijaru hrvatski i slavonski staleži na budimskom saboru 1492. individualiziraju i svojim zaključkom osnažuju cjelinu svojih kraljevina prema Ugarskoj. Individualizacija kraljevstva 1492. prije svega je državnopravna, ali ona istodobno znači i obranu cjelovitosti hrvatskog političkog prostora. Zasebnost i cjelovitost, individualizacija i komuniciranje temeljne su razvojne značajke i u povijesti društvenih zajednica na hrvatskom prostoru. One se jednako nužno "zatvaraju" u vlastiti opseg, gradeći sigurnost svojega svijeta, i u isti mah komunikacijama "otvaraju" prema drugim društvenim prostorima. Kolikogod individualizirane, društvene zajednice se uključuju u šire političke sustave i svoje postojanje osnažuju u cjelovitosti hrvatskoga prostora.

Zasebnost i cjelovitost, prema tome, dvije su jasno odijeljene, društveno bitno različite, razvojne pojave u hrvatskom srednjovjekovlju. Po ulozi u razvoju hrvatskoga društva zasebnost i cjelovitost dvije su razine integracijskih procesa. Individualizacijom se oblikuju one društvene pojave koje su uključene, kao sastavni dijelovi, u šire, cjelovitije, državno i društveno ustrojstvo. Društvena se grupa, primjerice, oblikuje, staleški individualizira unutar društvene zajednice, gradsko društvo unutar povijesne regije, pojedine kraljevine unutar cjeline hrvatskoga kraljevstva, kraljevstvo, pak, unutar dinastičke ugarsko-hrvatske zajednice. Ta dva integracijska sloja, premda značajkama i društvenim opsegom različita, ne isključuju jedan drugoga. Oni čine, posve suprotno, usporedne, uzajamno ovisne procese hrvatskoga srednjovjekovlja. Društveno ustrojstvo na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru istodobno se oblikuje na obje integracijske razine.

Razvoj je, unatoč tome, usmjeren prema prevladavanju zasebnoga i okupljanju razmrvljenih društvenih ivera u šire cjeline. Pomak od zasebnosti prema cjelovitosti, od užih prema širim društvenim pojavama, od niže prema višoj razini okupljanja, vrši se, naravno, u čitavom srednjovjekovlju, ali je ritam pomakâ najčešće spor, teže uočljiv, primjetniji samo u razdobljima naglih promjena. Misaoni napredak hrvatskoga društva na izmaku srednjega vijeka, u razdoblju protuturskih govora, očituje se u napuštanju političkog opsega pojedinačne zajednice i u postavljanju cjelovita hrvatskoga prostora u središte djelatnosti govornikâ. U tom kriznom razdoblju pojam zasebnosti i društvenog "zatvaranja" uzmiče pred tegobama koje pogađaju čitavo hrvatsko kraljevstvo. Ni Šimun Kožičić Benja 1516. god., ni Bernardin Frankapan 1522. god. ne govore na europskim dvorovima o ugroženosti Modruša, gdje bijahu biskupom i knezom, nego traže pomoć za čitavu Hrvatsku.

Takve razvojne smjernice još više obilježavaju stoljeća nakon srednjovjekovlja. Suprotnost između individualizacije i cjelovitosti postupno slabi, a staleška i društvena zasebnost, kao tipična značajka srednjega vijeka, gotovo iščezava. Unatoč tome, prostorna i društvena cjelovitost bit će jednim od temeljnih pitanja i u razvoju moderne Hrvatske. Političko okupljanje hrvatskih zemalja teško je dostižno i u razdoblju nacionalne integracije.[16] U takvu razvoju lako je uočiti kasno djelovanje prostornih i društvenih odnosa, stvorenih u srednjem vijeku.

[16] Historiografska literatura o političkoj, društvenoj i intelektualnoj povijesti hrvatskoga naroda u XIX. st. upravo je nepregledna, temeljne obavijesti v. u: Društveni razvoj, 175-416 (prilozi M. Gross, J. Šidaka, N. Stančića, D. Šepića i I. Karamana); usp. i Šanjek 1991, 311-355; Macan 1992, 263-374,

Stezanje ili širenje prostora?

U razvoju političkog prostora i u mijenama granicâ hrvatskoga kraljevstva zrcale se, prema tome, integracijska gibanja srednjovjekovnog razdoblja. Pitanje prostora zato i jest u središtu zaključnog razmatranja o temeljnim društvenim pojavama u hrvatskom srednjovjekovlju. Kao ključni sloj srednjovjekovne baštine, prostor povezuje sva razdoblja hrvatske povijesti. Na prostoru, na kojemu živi danas, hrvatski je narod uglavnom, uz neke razlike, živio i u srednjem vijeku. Ako bismo u povijesti hrvatskoga prostora od IX. do XVI. stoljeća željeli odrediti onaj razvojni sloj koji se najviše poklapa s prostorom suvremene Hrvatske, odabrali bismo opseg hrvatskoga kraljevstva nakon mira u Zadru 1358. godine. U tom je času čitav istočni Jadran, sa svim dalmatinskim gradovima do Dubrovnika, bio unutar njegovih granica. Iznimkom je bila Istra jer je u srednjem vijeku, kako je ranije istaknuto, samo jedan njezin dio, istočna obala pod Učkom, bio dijelom hrvatske države, a i to samo do početka XII. stoljeća.[17] To prostorno poklapanje sámo po sebi upućuje na važnost srednjovjekovne prostorne baštine u cjelovitoj povijesti hrvatskoga naroda. Kako je, dakle, hrvatski prostor u srednjem vijeku nastajao? Kakve je značajke njegova povijest iskazivala, u širokom rasponu od hrvatske kneževine na početku IX. stoljeća do turskih osvajanja u XVI. stoljeću?

U povijesti hrvatskoga srednjovjekovnoga prostora razlikujemo dva razvojna razdoblja: doba prostornog širenja i rasta, od kneževskih jezgri u IX. stoljeću do Ludovikova okupljanja hrvatskih zemalja, i doba prostornog stezanja u XV. i XVI. stoljeću.

Trpimirovići su u ranom srednjem vijeku, u skladu s geopolitičkim preduvjetima i vlastitim mogućnostima, postupno stvarali hrvatski državni prostor. Granice kneževine, odnosno kraljevstva pomicali su i prema kontinentalnom, brdskom zaleđu i panonskoj ravnici, te na istočnojadranskoj obali. Iznimno je važnim bilo širenje njihove vlasti na istočnom Jadranu. Petar Krešimir IV. i Zvonimir priključuju u drugoj polovici XI. stoljeća gradove bizantske Dalmacije hrvatskom kraljevstvu. Širenje njegova opsega nastavljeno je i u razdoblju Arpadovića. U XII. i XIII. stoljeću okončan je proces uključivanja Neretvanske kneževine, s velikim jadranskim otocima, Bračom, Hvarom i Korčulom, u hrvatski politički i društveni prostor. Time je stvoren jedinstveni pojas komunalnih društava u Dalmaciji, od kvarnerskih otoka do Dubrovnika i Kotora. Političko okupljanje zaključuje mir u Zadru 1358. godine.

Prostorni razvoj kraljevstva, razumije se, nije bio sasvim ravnomjeran, niti je na svim područjima bio jednako trajan. Najčvršćim je bio u Slavoniji i na istočnom Jadranu, najosjetljivijim na središnjem brdskom području, gdje je srednjovjekovna Bosna u XIII. i XIV. stoljeću oduzimala Hrvatskoj njezine rubne dijelove. Unatoč tome, razvojne smjernice hrvatskog političkog prostora bile su u ranom i razvijenom srednjem vijeku neprijeporne: od Trpimirovića do Anžuvinaca prostor hrvatske države postupno se stvarao, u povremenim mijenama stezanja i širenja, da bi napokon obuhvatio čitavo područje od panonskog Međurječja do istočnog Jadrana. Prostor kraljevstva, utvrđen mirom u Zadru 1358. god., bio je, dakle, plodom ustrajnoga gibanja prema prostornoj cjelovitosti u koje su, kao osnovica, bila ugrađena prostorna dostignuća Trpimirovića.

Doba stezanja hrvatskog političkog prostora počinje nakon razdoblja anžuvinske integracije mletačkim podvrgavanjem Dalmacije na početku XV. stoljeća. Kada je Venecija 1480. god. zauzela otok Krk, zavladala je čitavom istočnojadranskom obalom.

[17] EHPiK, Tabla XVIII: "Hrvatska nakon Zadarskog mira 1358"; o granici u Istri: Margetić 1990c, 39-62.

Od gradskih središta na Jadranu koja su bila obuhvaćena mirom u Zadru hrvatskom kraljevstvu su ostali samo Dubrovnik i Senj. Na kontinentalnom području, pak, doba prostornog stezanja okončano je turskim osvajanjima u XVI. stoljeću.

Ali premda je hrvatsko kraljevstvo u rani novi vijek ušlo prostorno bitno smanjeno, udaljeno od Jadrana mletačkim osvajanjima i osakaćeno širenjem Osmanskog Carstva, ipak su se svi novovjekovni pokušaji prostorne obnove hrvatskih zemalja, od protuturske rekonkviste u XVII. stoljeću do razdoblja nacionalne integracije u XIX. stoljeću, oslanjali na srednjovjekovni opseg hrvatske države. Dugo razdoblje stranih vlasti nad Hrvatskom, Mletaka i Turske, ni u jednom času nije potisnulo prostorni pojam hrvatskoga kraljevstva. To je bila uloga srednjovjekovne prostorne baštine. Dakako, njezinom osnovicom nisu bile samo granice kraljevstva nego i etnodruštveni prostor hrvatskoga naroda.

Srednjovjekovno vrijeme i etnos

Gibanje između pojavâ zasebnosti i cjelovitosti, koje je obilježavalo čitavo društveno ustrojstvo hrvatskoga srednjovjekovlja, očituje se i u složenosti izričajâ o narodnosnoj pripadnosti. Kako je već istaknuto, određivanje narodnosne ili prostorne pripadnosti hrvatskim imenom bilo je u srednjovjekovnom razdoblju često. Možemo ga slijediti u rasponu od IX. do XVI. stoljeća, od Trpimirova vladarskog naslova u ispravi iz 852. god. (dux Chroatorum), preko izričaja u Istarskom razvodu da je napisan jezikom "hrvackim", do Marulićeve *Judite* 1501. god. ili *Govora za Hrvatsku* Bernardina Frankapana 1522. godine. Uza sve to, lako je zaključiti da je broj drugih izričaja o prostornoj, društvenoj ili narodnosnoj pripadnosti u hrvatskom srednjovjekovlju bio znatan, a njihova upotreba češća od isticanja hrvatskoga imena. Smijemo li biti iznenađeni prevladavanjem zasebnih i regionalnih izričaja o pripadnosti nad hrvatskim imenom? Tim prije što se ni hrvatsko ime uvijek ne poklapa s prostornom i narodnosnom cjelovitošću. Kada, primjerice, hrvatski renesansni književnici svoj jezik zovu hrvatskim ili kad Šimun Kožičić Benja i Bernardin Frankapan govore o Hrvatskoj, hrvatsko ime uistinu ima cjelovito, opće narodnosno i prostorno značenje. I jezik i zemlja tada su sadržajno posve cjelovito označeni. Ali, pop Martinac 1493. god., nasuprot tome, izričaju "zemlja hrvatska" daje uži, regionalni sadržaj. Njegova je Hrvatska upravo jedna od kraljevinâ, ona od Gvozda do mora, u cjelovitom, prostorno širem, hrvatskom kraljevstvu. Razumije se, drugi izričaji o regionalnoj ili narodnosnoj pripadnosti mnogo češće imaju uži opseg, bilo da označavaju prostor zasebne društvene zajednice bilo povijesne pokrajine (Slavonija, Dalmacija, Dalmatinac, Bošnjanin i sl.).

Raznolikost izričaja o prostornoj i narodnosnoj pripadnosti poklapa se s društvenom složenošću hrvatskoga srednjovjekovlja. Razumjeti tu raznolikost izričajâ znači protumačiti odnos srednjovjekovnog vremena i etnosa, dakle, prepoznati srednjovjekovlje. Ako taj odnos ne bismo shvatili, mogli bismo dvostruko pogriješiti. Ako bismo sastavnim dijelom hrvatskoga srednjovjekovlja smatrali samo one pojave koje su njihovi nositelji nazvali hrvatskim imenom, neutemeljeno bismo suzili društveni prostor hrvatskoga naroda, upravo sámu njegovu povijest. Ako bismo, pak, taj prostor jednako neutemeljeno proširili izvan područja što ga prosudbom vrelâ možemo odrediti kao društveni prostor hrvatskoga naroda, naše bi zaključivanje napustilo sferu znanstvenosti. A u gibanju prema društvenoj bîti hrvatskoga srednjovjekovlja i određivanju njegove društvene baštine nijedan od ta dva postupka nije potreban. Ne samo zbog zahtjeva kritičnosti nego i zato što utvrđivanje hrvatskog narodnog prostora, u ozračju srednjovjekovnog društvenog ustrojstva, ne ovisi isključivo o proširenosti hrvatskoga imena.

Na polupilonu apside šibenske katedrale Juraj Dalmatinac postavlja gotički natpis između dvaju anđela, u kojemu spominje gradnju tog dijela crkve u godini 1443. Ispod nogu dječaka-anđelâ na kamenom je rubu uklesan natpis majstora:

"HOC OPUS CUVARUM FECIT MAGISTER GEORGIUS MATHEI DALMATICUS", tj.
"Ove je apside sagradio majstor Juraj Matejev Dalmatinac."

Sastavnicama hrvatskoga srednjovjekovlja podjednako su i one pojave koje su u vrelima označene čitavom lepezom izričajâ o pripadnosti, kao i one, nazvane hrvatskim imenom. Zadranin Juraj Matejev, na primjer, nije manje ili, možda, nije uopće pripadnikom hrvatske umjetnosti zato jer je na polupilonu šibenske katedrale sâm uklesao da je "Dalmatinac". Njegovo shvaćanje o pripadnosti razvilo se samo od isticanja lokalnog podrijetla (de Jadra) do regionalne razine (Dalmaticus). Dalje od toga ono nije doprlo.

Tako je u duhovnom obzoru Jurja Matejeva Dalmatinca progovorilo srednjovjekovlje. I uži, zasebni, regionalni izričaji o prostornoj i narodnosnoj pripadnosti bit će dijelom baštine, zajedno s pojavama, označenim hrvatskim imenom, što će je srednjovjekovno društvo predati kasnijim razdobljima. Proces prevladavanja općeg hrvatskog imena nad zasebnim imenima, točnije, stvaranja ravnoteže među njima, protegnut će se cijelim novovjekovnim razdobljem, do moderne Hrvatske.[18]

[18] Opći pregledi: Frangeš 1987; Macan 1992; usp. i radove navedene u bilj. 16.

U ozračju univerzalnog

Ako smo, dakle, mogli zaključiti da se hrvatsko društvo srednjega vijeka unutar sebe razvijalo u prožimanju pojavâ zasebnosti i cjelovitosti, ne smijemo ovdje zanemariti ni već istaknutu činjenicu da je ono istodobno od svojih početaka bilo usmjereno prema univerzalnim pojavama na europsko-mediteranskom prostoru. Razlažući o pojmu baštine srednjega vijeka, valja imati na umu ono što je već rečeno o hrvatsko-europskom sustavu vezâ, ali i postaviti nova pitanja. Kako odrediti ulogu univerzalnog u baštini srednjovjekovne povijesti? Jesu li univerzalne pojave gušile izvorne vrijednosti hrvatskoga srednjovjekovlja?

Hrvatska je od ranog srednjeg vijeka bila čvrstim društvenim i misaonim sponama uključena u zapadnu, katoličku ekumenu, jedno od tri velika civilizacijska područja europsko-mediteranskog svijeta što je u srednjem vijeku postojalo pokraj bizantsko-pravoslavnog i arapsko-islamskog, u jezičnom smislu uglavnom u prostor latinskog jezika. Ta uključenost u zapadni, katolički univerzalizam i u latinski svijet nije gušila misaoni razvoj hrvatskoga društva, unatoč stanovitim teškoćama. Otpor Rima, primjerice, službi Božjoj na slavenskom jeziku u X. i XI. stoljeću nije spriječio ni rascvat glagoljaštva ni život slavenske liturgije na jednom dijelu hrvatskoga prostora. Da je, pak, pripadnost zapadnom obzoru djelovala plodno i poticajno na hrvatsku misao, pokazalo je prožimanje hrvatskoga pjesništva na latinskom i hrvatskom jeziku u doba humanizma i renesanse. U okviru latinskog univerzalizma glagoljaštvo i, još šire, stvaralaštvo na hrvatskom jeziku bijahu jezgrom što je u srednjovjekovlju bivala sve jačom. I napokon, zapadni univerzalizam je u biću hrvatskoga naroda oblikovao neke njegove temeljne duhovne smjernice, razvio u njemu sklonost prema širokim društvenim obzorima. Kada su se na početku XVI. stoljeća hrvatski humanisti obazreli na slavenski prostor, kada su upoznali narodnosnu srodnost što se od južne i srednje Europe prelijevala prema europskom Istoku, nastala je slavenska ideja Vinka Pribojevića. Misaonim opsegom bila je gotovo jednako široka kao latinski, katolički univerzalizam. Protegnula se u rani novi vijek, u pjesništvu primjerice do Jurja Barakovića i Ivana Gundulića. Bijaše, napokon, osnovicom, na kojoj je odnjegovan sanjarski, samozatajni obzor Jurja Križanića.[19]

Razvoj hrvatske misli nemoguće je razumjeti bez latinskog i slavenskog univerzalizma što postankom omeđuju početak i kraj srednjovjekovlja. Ni trajnošću ni snagom djelovanja slavenska se ideja, naravno, ne može usporediti s fundamentalnom ulogom zapadne, katoličko-latinske ekumene u oblikovanju hrvatskoga naroda i njegova društva tijekom cijele povijesti, ali je ona uza sve to važnim znakom o širini njegovih misaonih gledišta. Možda bismo univerzalni obzor, toliko svojstven duhovnom biću hrvatskoga naroda od srednjega vijeka do modernog doba, smjeli tumačiti, pokraj svega drugoga, i tegobama povijesti. U tijeku srednjovjekovlja Hrvati se nisu mogli spokojno smjestiti u nekom, geodruštvenim značajkama neprijeporno omeđenu, pa po tome i sigurnijemu, zaštićenijemu prostoru, ne obazirući se previše na zbivanja oko njega. Upravo obrnuto, bili su primorani na skupljanje rasutih ivera što su ih, najprije na istočnom Jadranu, a u kasnom srednjem vijeku i na kontinentalnom području, njihovu prostoru oduzimale okolne snage. Geopolitički smještaj hrvatskoga prostora nije bio samo pogodnom osnovicom razmahu društvenih komunikacija i duhovnom obogaćivanju nego i uzrokom

[19] Golub 1983a; Golub 1983b; Frangeš 1987, 82-111. U renesansnoj i baroknoj slavenskoj ideji nema, dakako, nikakvih političkih značajki. Ona izražava isključivo humanističku misao o narodnosnom i kulturnom zajedništvu slavenskih naroda. Stoga između nje i panslavizma, kao političkog programa XIX. st., ne postoji nikakva uzajamnost, pa ih valja jasno razlikovati.

političke osjetljivosti, veće ugroženosti. U otporu pritiscima nužno su se razvijali dodiri s drugima, tražila uporišta, kako su to lijepo pokazali protuturski sastavci s početka XVI. stoljeća. Novi obzori su se tako pridružili prvotnoj, katoličko-latinskoj univerzalnoj osnovici iz početka srednjega vijeka. Treba li se čuditi što je srednjovjekovna misaona baština bila toliko otporna, što je osjećajem za duhovnu širinu obilježila i novovjekovni razvoj hrvatskoga naroda, a njezina slavenska komponeta i djelatnost Ivana Gundulića ili Jurja Križanića?

"Izvan" ili "unutar" matice?

Da bismo mogli prosuditi srednjovjekovnu baštinu i razumjeti njezina djelovanja, važno je reći da su oba, misaono oprečna sklopa, o kojima je dosad bilo riječi, i pojave zasebnosti i obzori univerzalnosti, bili sastavnim dijelovima razvojne matice u kojoj se stvaralo hrvatsko srednjovjekovno društvo. Iskazi pripadnosti pojedinačnoj društvenoj zajednici ili regionalna svijest mogu se na prvi pogled činiti nečim tuđim hrvatskoj društvenoj matici jer se u srednjovjekovnoj epohi nisu mogli razviti do spoznaje o njezinoj cjelovitosti. Primjer Tome Arhiđakona i splitskog kroničarstva dovoljno je misaono određen, pa može točno osvijetliti naše shvaćanje srednjovjekovnog društva. Ako bismo XIII. stoljeće procjenjivali, posve neprimjereno, s motrišta suvremenog doba, splitski bi se kroničar mogao činiti tuđim u cjelini hrvatskoga srednjovjekovlja. Gotovo se jednako može suditi i o slavenskoj ideji Vinka Pribojevića ili o "slovinstvu" Ivana Gundulića. I ta misaona gledišta prelaze hrvatski prostor, usmjeravajući se prema širokom slavenskom svijetu. Pa ipak, takva bi prosudba, u sklopu srednjovjekovnoga i ranonovovjekovnoga društva, u svojoj bîti bila pogrešna. Pristupimo još jednom splitskom kroničaru.

Toma Arhiđakon zastupa gledište o komunalnoj zasebnosti. Žestok je zagovornik onih društvenih gledišta što ih je odnjegovao komunalni rascvat XIII. stoljeća. Ne samo da je Toma po tome suvremen misaonom ustrojstvu komunalnog svijeta na čitavom jadranskom/mediteranskom prostoru, što znači da njegovo gledište o društvenoj zasebnosti splitske komune iskazuje univerzalne značajke, nego je još važnije da on komunalnu ideju u cjelini razvija unutar hrvatskoga srednjovjekovnog prostora, upravo u potpunoj ovisnosti o njemu. Sadržaj njegove *Salonitanske povijesti* najljepše i sâm pokazuje koliko je Split bio živim vezama čvrsto integriran u hrvatsko društvo. Ni splitska povijest ni Tomin komunalizam ne mogu nikamo *izvan* hrvatske matice, jer *unutar* nje jedino i postoje. Oni su u njoj nastali, pa zato i jesu samo njezinim sastavnim iverom.

Jednako tako, i Pribojevićeva slavenska misao ili Gundulićevo "slovinstvo" u cjelini su sastavnim dijelovima hrvatskog duhovnog razvoja. Pribojevićevo ili Gundulićevo misaono ustrojstvo ni u jednom času nije moglo biti dijelom nijednog drugog društvenog kruga izvan hrvatske matice, u njezinu makroregionalnom okružju. Kao katoličko i jadransko, ono ni po čemu nije moglo pripadati prostoru balkansko-pravoslavne civilizacije jer je u temeljima od nje bilo posve različito. Kao slavensko i hrvatsko, pak, suvišno je to i reći, nije moglo imati bilo kakvih dodirnih točaka s, primjerice, ugarskim ili talijanskim društvenim prostorom. Pribojević, doduše, svoj misaoni pogled upućuje slavenskom svijetu, daleko izvan hrvatskoga prostora, ali unatoč tome čvrsto ostaje u hrvatskom društvenom ozračju. Nikamo drugamo i ne može koraknuti, ni prema balkanskom, ni prema prekojadranskom prostoru. Ne postoje nikakvi mostovi koji bi njegov misaoni i stvaralački sustav, kao ni onaj Ivana Gundulića, s tim prostorima mogli povezati. Pribojević i Gundulić u XVI. i XVII. stoljeću, upravo kao i Toma Arhiđakon i Miha Madi-

jev u XIII. i XIV. stoljeću, nisu drugo nego izdvojeni misaoni iveri koji se sa svim društvenim posebnostima, u dugim procesima narodnosnog oblikovanja, slijevaju u zajedničku hrvatsku maticu.

Integrativne spone

Razlaganje o pojavama zasebnosti i cjelovitosti, razdvajanja i okupljanja u hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti usmjerava ove zaključne odjeljke prema temeljnom pitanju: kakva je bila uloga društvenih pojava srednjovjekovlja u oblikovanju hrvatskoga naroda? Bijahu li u njegovu oblikovanju jačima pojave raznorodnosti ili procesi spajanja? Što je sastavljalo integrativnu osnovicu srednjovjekovne baštine?

Skup pojavâ koje su pojačavale procese razdvajanja u hrvatskom srednjovjekovlju i otežavale okupljanje njegovih, prostorno i društveno raznorodnih, sastavnica bio je brojan. U njegovoj osnovici bile su regionalne, prostorno-političke razlike. Hrvatsko je kraljevstvo bilo sastavljeno od geomorfološki i društveno individualiziranih kraljevina, između kojih su se katkad podizali pravi staleški bedemi. Mletačka i turska osvajanja u XV. i XVI. stoljeću te razlike samo pojačavaju. Nepogodan politički razvoj u prvoj polovici XVI. stoljeća gotovo onemogućuje komuniciranje hrvatskog Sjevera i Juga. Suprotnosti smještaja, od Panonije, preko Dinarida, do istočnog Jadrana, uvjetuju i primjetne razlike u stupnju društvenog razvoja na pojedinim dijelovima hrvatskoga kraljevstva, od gospodarske dinamike do dosegnute razine u znanstvenom i umjetničkom stvaralaštvu. Dakako, turska osvajanja i te razlike veoma pojačavaju. I prije epohe mletačkog i turskog djelovanja hrvatski je prostor obilježavala društvena raznorodnost. Na prijelazu iz kasnog srednjeg vijeka u rani novi vijek, u prvoj polovici XVI. stoljeća, pak, pojave raznorodnosti tako su produbljene da je bio ugrožen i sâm opstanak hrvatskoga društva.

Pa ipak se smije reći da su, unatoč razvojnoj raznorodnosti i silama razdvajanja, djelovanje kojih je nakon 1500. god. bivalo sve opasnijim, integrativne spone u hrvatskom srednjovjekovlju od svega toga bile jače. Upravo to postupno, sporo, katkad jedva primjetno, ali i ustrajno gibanje prema prevladavanju narodnosne i društvene cjelovitosti nad pojavama raznorodnosti jest ključna značajka ne samo srednjovjekovne nego i čitave hrvatske povijesti. Svijest o pripadnosti zajedničkom pojmu hrvatskoga naroda u sklopu srednjovjekovnog društvenog ustrojstva još nije mogla postati općom za glavninu ljudi na hrvatskom prostoru, pa će se to zbiti tek u razdoblju nacionalne integracije, ali će narodnosnim procesima u modernoj Hrvatskoj osnovicom i preduvjetom biti upravo društvene pojave srednjovjekovlja, kako one u kojima se iskazivala raznorodnost, tako i one koje su vodile okupljanju. Koji su to, dakle, bili činitelji koji su u srednjovjekovnom razdoblju omogućavali procese spajanja? Bili jačima od centrifugalnih sila?

Najširim činiteljem okupljanja bio je politički i staleški pojam hrvatskoga kraljevstva. Ni mletačka/turska osvajanja nisu umanjila važnost i djelovanje prostornog i državnopravnog kontinuiteta. Od Trpimirovića do Habsburgovaca pojam hrvatskoga kraljevstva bio je prostornim i političkim okvirom unutar kojega je živjela glavnina hrvatskoga naroda. Integrativnim sponama njegova oblikovanja bili su, nadalje, različiti oblici društvene i misaone tradicije, u većoj ili manjoj mjeri zajednički ne samo pripadnicima političkog opsega kraljevstva nego i dijelovima hrvatskoga naroda koji su postojali izvan njegovih granica, na širem hrvatskom etnodruštvenom prostoru. I Hrvate

u dalmatinskim gradovima ili u Slavoniji, kao i Hrvate u istarskim seoskim općinama ili u srednjovjekovnoj Bosni okupljali su u jedan narodnosni pojam, u širokom luku od srednjovjekovlja prema novovjekovnom razdoblju, zajedništvo jezika i pismenosti, vjerska pripadnost zapadnoj, Katoličkoj crkvi, srodnost običajâ i svakodnevice, značajke duhovnosti i umjetničkog stvaralaštva itd. Zbog razlikâ koje su dijelile hrvatski prostor navedene pojave nisu mogle u jednakoj mjeri integrativno djelovati u svim razdobljima srednjeg vijeka i na svim regionalnim dijelovima hrvatskog društvenog područja, ali su ipak, uzete u cjelini, bile osnovicom narodnog okupljanja.

Okupljanje i komuniciranje

Integrativni procesi na hrvatskom društvenom prostoru istodobno su bili uporištem njegova razlikovanja prema okolnim društvenim i etnokulturnim područjima. Razlikovanje, na primjer, prema romanskom/talijanskom društvenom krugu na jadranskom prostoru oslanjalo se na pripadnost slavenskom odnosno hrvatskom etnosu i hrvatskom jeziku, od svakodnevnog života i liturgije u Crkvi do pučke i umjetničke književnosti. Pripadnost, pak, katoličkom prostoru i zapadnom društvenom krugu bila je razdjelnicom prema sferi balkanske/pravoslavne civilizacije. Na hrvatskom društvenom prostoru što bijaše tako omeđen razlikovanjem i oslonjen na spone zajedništva ljudî, zbivali su se u srednjem vijeku procesi narodnosnog okupljanja.

Pojave integracije i razlikovanja, ipak, ne iscrpljuju svu složenost narodnosnih procesa u hrvatskom srednjovjekovlju. Ako se hrvatsko društvo jest postupno integriralo unutar sebe, ono zbog toga ni u jednom času nije prestalo komunicirati s drugim etnodruštvenim cjelinama, kako na vlastitom prostoru, tako i u makroregionalnom okružju. Okupljanje i komuniciranje bijahu istodobnim pojavama u hrvatskom srednjovjekovlju, dapače, plodonosni sustavi vezâ s drugima nalazili su se u njegovim temeljima. Dovoljno je podsjetiti na već istaknutu činjenicu da na području hrvatskoga kraljevstva nisu živjeli samo pripadnici hrvatskoga naroda. Na istočnom Jadranu, u njegovim gradskim središtima, na primjer, Hrvati su u srednjem vijeku živjeli zajedno s prežicima starog romanskog stanovništva, pa je hrvatsko-romansko prožimanje plodno djelovalo na razvoj hrvatskoga društva. Razlikovanje i prožimanje s romanstvom osciliraju na istočnom Jadranu u složenim mijenama kroz svu hrvatsku povijest. Ako tome dodamo da je hrvatsko društvo u isti mah razvijenim sustavom vezâ stupalo u dodir s okolnim, makroregionalnim i širim, europsko-mediteranskim prostorom i njihovim etnodruštvenim značajkama, ocrtali smo, barem približno, opseg komuniciranja. Sustav društvenih dodira bio je poticajnim činiteljem u oblikovanju hrvatskoga naroda, primjetan navlastito u njegovu misaonom razvoju i u oblicima stvaralaštva. Zato se može reći da je hrvatski narod svoje društveno biće razvijao i u žarištu dodirâ s drugima. A glavnim uporištem takva razvoja, u isti mah i dragocjenom sastavnicom baštine, bio je srednjovjekovni grad.

Grad: zrcalo srednjovjekovlja

Isticanje, još jednom, društvene uloge grada u zaključnim odjeljcima o plodovima srednjovjekovlja nipošto ne valja shvatiti kao zanemarivanje sela i seoske kulture na hrvatskom prostoru, ali je ipak neprijeporno da taj prostor ničim nije bio tako izrazito obilježen kao gradom. Nijedna druga vrsta društvene zajednice nije mogla biti tako

plodnim prostorom materijalne i intelektualne djelatnosti u hrvatskom srednjovjekovlju, a istodobno i uporišnom točkom komuniciranja prema drugim društvenim područjima. Grad je bio zrcalom društvene složenosti na hrvatskom prostoru. Da bi vrednovanje grada na hrvatskom prostoru bilo još utemeljenije, valja upozoriti na jednu činjenicu. Grad srednjovjekovlja se nigdje drugdje na makroregionalnom okružju, od Alpa, preko Panonije, do balkanskih država, izuzimajući od toga, naravno, Apeninski poluotok, nije tako razvio, u složenoj tipološkoj ljestvici, kao na hrvatskom prostoru. Hrvatska u srednjem vijeku bijaše više od svega drugoga zemljom gradova i gradske kulture.

Na istočnom Jadranu srednjovjekovni grad u svoje temelje ugrađuje kasnoantičku baštinu i uključuje se u široki jadransko-mediteranski komunalni prostor. Panonski grad, podignut na feudalčevu i kraljevu zemljištu, društvenim je ustrojstvom srodan gradu na srednjoeuropskom području. Tvrdi gradovi dinastičkih obitelji u Hrvatskoj i Slavoniji, pak, slični su feudalnim burgovima što su u srednjovjekovlju prekrili sav prostor europsko-mediteranske zapadne civilizacije. Hrvatski srednjovjekovni grad je, prema tome, tipološkom raznolikošću bio ugrađen u čitavu urbanu baštinu europskog srednjovjekovlja.[20] I društvenim ustrojstvom i geopolitičkim smještajem on je uporišnom točkom na koju se oslanjaju komunikacije hrvatskoga srednjovjekovlja, navlastito na istočnom Jadranu. Dosljedno tome, grad je bio glavnim područjem društvenog rasta. Koliko je grad na jadranskoj obali ili u Međurječju bio dijelom zajedničke europsko-mediteranske urbane baštine, toliko je misaonim i umjetničkim stvaralaštvom bio najvažnijom poticajnom snagom i središnjom integrativnom sponom unutar hrvatskoga srednjovjekovlja.

Zbog toga su se i misaoni rasponi hrvatskoga srednjovjekovlja najjače iskazivali unutar gradskih društava. Dodiri hrvatskog etnosa s drugim narodnosnim skupinama i njihova prožimanja u zajedničkim stvaralačkim nastojanjima, zatim, idejni obzori, od jakog osjećaja zasebnosti, preko misli o važnosti cjelovita hrvatskog prostora, do širine univerzalnih gledišta, bijahu prije svega plodovima gradske povijesti.

Umjetnička i znanstvena baština u srednjem vijeku, razumije se, nije nastajala samo u gradskim društvima. I selo je bilo važnim područjem stvaralaštva,[21] ali je intelektualna baština hrvatskoga srednjovjekovlja ipak prije svega bila plodom usredotočenosti materijalnih i duhovnih snaga u gradskom okrilju. Grad je po svemu bio zrcalom hrvatskoga srednjovjekovlja i njegova rasta.

Trajnost baštine

Na početku povijesti hrvatskoga naroda nalazilo se dugo razdoblje srednjega vijeka. U cjelinu te povijesti ono je unijelo složeni skup svojih društvenih plodova. Narodni prostor i državnopravni kontinuum, ljudi i njihovo stvaralaštvo, znanost i umjetnost, spomenička baština i duhovnost, te integrativno djelovanje pripadnosti zapadnoj, katoličkoj ekumeni jesu srednjovjekovni temelji, na koje se u času nacionalne integracije moglo osloniti moderno hrvatsko društvo. Bez tih plodova naša bi suvremenost bila nezamisliva.

I srednjovjekovlje i našu suvremenost može se valjano prosuditi samo pogledom u njihovu cjelovitost. Društveno ustrojstvo srednjega vijeka postupno se gasilo, prelazeći u novovjekovno razdoblje, uzmicalo pred novim društvenim gibanjima, ali su ključna dostignuća srednjovjekovlja, kao njegova baština, postala i dijelom naše suvremenosti. Ako smo po tome baštinici htijenja ljudî u hrvatskom srednjovjekovlju, jedino što smo dužni učiniti jest da pokušamo razumjeti, prepoznati to daleko doba u koje su oni ugradili svoja nastojanja.

[20] Bibliografski popisi radova o povijesti europskoga grada u srednjem vijeku općenito: Ennen 1978, 247-323 (do početka 70-ih godina); o gospodarskom razvoju europskoga grada: SEC 3, 695-800. Sinteze o razvoju srednjovjekovnih gradova na hrvatskom prostoru veoma su rijetke, primjerice, Budak 1994a; usp. Suić 1976. Nasuprot tome, bibliografski popis radova o povijesti pojedinih gradova veoma je iscrpan, pa u stanovitom smislu nadoknađuje manjak sintezâ.

[21] Izvanrednu, produbljenu predodžbu o prožetosti umjetničkog stvaralaštva i ljudi u životnoj svakodnevici seljačkih društava u kasnom srednjem vijeku, na primjeru istarskog Berma i ciklusa fresaka u crkvi sv. Marije "na Škrilinah" koje su 1474. god. slikali majstor Vincent iz Kastva i njegova radionica, vidi u Fučić 1992.

SUMMARY

CROATIA IN THE MIDDLE AGES / TERRITORY, PEOPLE, IDEAS

The book deals with the medieval period in the Croatian history, starting with the seventh century and ending with the first half of the sixteenth century. This period is described through several basic phenomena clearly defined in their contents and also closely intertwined and depending on each other. The book gives a general account of the medieval period in Croatia as well as an analysis of the everyday life of the people as individuals. That is why the text springs from the widest common frame of the Croatian history encompassing the medieval period which brings about the rise and development of individual societies. Although the book is concentrated on the development of the Croatian territory and society they are not depicted as the detached and isolated phenomena of the medieval world. On the contrary, they are considered to be the constituent parts of the European and Mediterranean Middle Ages, so that the mutual contacts and links between the Croatian and other societies are continually pointed out.

This concept of the medieval period in Croatia is in accordance with the contents of the book and its division into six chapters.

Modern Croatian historiography has been particularly involved with the reviews or so- called syntheses of the Croatian medieval history, so that its own developments has been reflected on their conceptual and methodological features. The introductory chapter defines the subject, the concept of the Croatian medieval period and the applied methodology. The text focuses on the everyday life of the people and their communities rather than on the superficial glory of the political history. Constantly oscillating between existential safety and endangerment the medieval societies in Croatia were at the same time »self-confined«, as the society itself used to be the only guarantee of the safe existence of its members, and »open« to contacts with other societies. The urban and rural communities at the time were the fundamental social formations in the Middle Ages. Situated throughout the Croatian kingdom, from Pannonia to the Mediterranean, they made up the integral territory of the Croatian history and were the background for the everyday life of their people.

The introductory chapter is followed by four main chapters. The second chapter entitled **Differences and Correlations** describes the creation of the Croatian medieval territory. Although the stress is put on the political development and the creation of the state territory, from the early to the late Middle Ages, the text also refers to some basic social components giving rise to the centuries-old process of oscillating between integration and disintegration. The starting point is the analysis of the first Croatian state nucleus, with the princedoms between the rivers Zrmanja and Cetina, an the concept of **regnum Croatiae et Dalmatiae** or the Croatian kingdom during the reign of King Petar Krešimir IV and of King Zvonimir.

At the beginning of the twelfth century the Croatian kingdom enters the union with the Arpad dynasty, but retains its territorial, administrative and social independence. During the Angevins period, after concluding the peace treaty in Zadar in 1358, the territorial integrity of the Croatian kingdom is at its peak, so that all the cities in Dalmatia, including Dubrovnik for the first time, reenter the territory of the kingdom. Towards the end of the fourteenth century, however, following the death of King Lodovik (1382), the initial signs of the political and social crisis in the late Middle Ages become apparent. The period from King Sigismund (reigning from 1387) till the appointment of the Hapsburgs (1527) is a period of social stagnation. Venice and the Ottoman Empire threaten the territorial unity. After the fall of the Bosnian kingdom (1463) Turkish invasions begin endangering the Croatian territory to a greater extent. The end of the Jagiellon dynasty period, after 1520, is marked by the Turkish conquest of the parts of the Croatian kingdom, which, existentially threatened by the Turks, enters the sixteenth century under the rule of the Hapsburgs.

The third chapter, **Social and Economical Levels,** concentrates on the inner development of the kingdom. Its contents range from the general characteristics of the Croatian medieval

period to the everyday life and social status of the individual. It opens with an analysis of the ethnic structure of the Croatian territory, giving consideration to the relations between the Croatian and Roman population as well as to the intertwining of the Croatian and Slavic ethnic roots and, also, the role of the newcomers, foreigners, who creatively contribute to the development of the social communities at the time. The Croatian territory is then separated into the Continental and the East Adriatic region, primarily on the basis of the differences in the levels of development of their urban communities. The differences between the Continental and the Adriatic Croatia are visible in the level of their economic growth, since the cities in Dalmatia are the main centres of commercial relations and sophisticated crafts.

The analysis continues with some remarks on the demographic growth and tries to establish the factors determining the increase and decrease of the number of inhabitants, as well as the distinctions between the urban and rural communities.

The chapter on the Church concludes the analysis of the general characteristics of the Croatian medieval period. It refers to the formation and expansion of the network of dioceses on the Croatian territory, and the role of the monasteries and clergy.

The chapter on the social communities on the Croatian territory deals with their characteristics, the most conspicuous of which being the tendency to ensure the safety of their members. The idea of safety induces the feeling of belonging to a community or the concept of »homeland« (patria). The East Adriatic region boasts the existence of the developed urban communities in the early Middle Ages, but some urban settlements come into existence in the twelfth century in Slavonia as well, claiming the same individuality possessed by the matured communities on the Adriatic. The members of the urban communities gather into social groups, a phenomenon most noticeable again in the East Adriatic urban communities, where a class of patricians is formed in the early Middle Ages. The dissipation of the rural communities in the medieval Croatia can also be noticed. A class of noblemen came apart from the rural communities to engender, from the twelfth century onwards, the members of the patrician families. Class differences mostly comply with proprietary ones and with the levels of involvement in the governing bodies of the communities. The conflicts between the social groups are caused by political antagonisms. This social and political background of the medieval communities stands behind the everyday life of the individual, who is included into a complex system of personal and collective relationships, from the family, as the smallest social community, to the religious brotherhood and monastery. As the system does not always ensure the safety of the individual it is very often marginalised and even excluded from the societies. The marginalisation is resisted by various caritative activities, the establishing of hospices and leprosariums or legating the poor, which can be seen in testaments.

The fourth chapter **Influences, Communications, Centres** places the Croatian medieval period into a sophisticated system of social and intellectual interactions in the European - Mediterranean region. In the early Middle Ages its development is influenced by a noticeable interdependence of Western and Eastern political, ecclesiastical and intellectual activities.

A detailed analysis of the systems of social contacts points out the role of the so- called bordering areas in the Croatian history. Istria, Dubrovnik and the medieval Bosnia form a link between the Croatian medieval territory and the surrounding territories.

Each of these bordering areas have its own way of development. Some of them are gradually included into the political territory of the kingdom (Dalmatian cities, especially Dubrovnik), the others permanently remain out of its reach (Istria), but all of them are the constitual parts of the social territory of the Croatian people.

The fact that the Croatian territory was an inseparable part of the whole system of social interactions as far back as the early Middle Ages was made evident by converting to Christianity and the cultural benefit the Croats gained by entering the Christian world.

The expanding network of Benedictine monasteries and the Latin literacy, manifest since the beginning of the ninth century on the early Middle Ages epigraphic monuments, are the basis of the cultural development in Croatia. The Latin literacy is very early joined by the Slavic through the Glagolitic script first and then the Cyrillic. The capability of writing and communi-

cating in three languages was a prominent feature of the Croatian culture in the Middle Ages. It was a sign of its wealth of expression, spiritual autonomy and its ability to be distinguished from other societies in the region.

The medieval Croatia was also included into the system of relations between visual arts formed in Europe and, especially, in the Adriatic region. The Pre-Romanesque architecture and sculpture that grew up from the Croatian cultural heritage is influenced by European styles, from the Romanesque to the Gothic and Renaissance. The characteristics of literacy change during the Middle Ages. All kinds of Latin scripts are accepted and cultivated in Croatia, including the Beneventan and Carolingian, as well as the Gothic and Humanistic, which makes it a part of the ecumene of the Latin language and script. The Slavic literacy is developed at the same time, particularly the Glagolitic script which is completely accepted in Croatia by the end of the Middle Ages and becomes a landmark of the Croatian culture. The invention of typography includes both Latin and Croatian component. Croatian books are printed in Croatian and Latin while the Glagolitic typography reaches its peak with the Glagolitic Missal in 1483.

European tendencies are observable in the spiritual development of the medieval Croatia, regarding the forms of religious practice and religious beliefs. The late Middle Ages, with its pronounced sensitiveness, found a way of expressing itself through the experience of death, »advice on proper dying« and the dance of death motives, e.g. in the Confraternal Church of St. Mary near Beram in Istria, painted in fresco by Vincent from Kastav. Finally, the participation of the medieval Croatia in the system of Euro-Mediterranean communications is indicated by frequent pilgrimages in all directions, to Jerusalem, Rome or Santiago de Compostela. Foreigners also take part in the pilgrimages, sometimes describing the Croatian territory, particularly the cities in the East Dalmatia, as well as the people all over the Croatian territory.

The Middle Ages is a period that shows a strong tendency towards integration, on the Croatian territory as well as in the whole Europe and the Mediterranean, especially the Adriatic. On the Croatian territory the strongest integrative force is the social community. The most developed communities in the Eastern Adriatic region generate the ideologies of separateness, explicated in the communal chronicles (Thomas Archdeacon, Miha Madijev). Belonging to an isolated »homeland« is obvious in their urban landscapes and the building of chatedrals, bell-towers and city walls, but such individualised societies also get integrated into wider integrative regions. The East Adriatic cities into the world of the Mediterranean-Adriatic communities, the Slavonian noblemen in the late Middle Ages, in the period from Sigismund to the Jagiellon dynasty, into the governing centre in Budim (Ivan Vitez, Ivan Česmički and others). At last, the Humanists include Croatia into the integrative idea of the Latin universalism and the Church crisis in the fifteenth century (Ivan Stojković).

The fifth chapter **The Period of Maturity and the Period of Stagnation** concludes the analysis of the Middle Ages in Croatia by presenting its late period.

It is a period of social conflicts caused by Venice and to a greater extent the Ottoman Empire. Turkish wars give origin to the demographic and economic disturbances in the numerous parts of the Croatian Kingdom, which suffers territorial losses late in the end of the first quarter of the sixteenth century, which will get worse later in the century. In the period between 1450 and 1550 they are the reason for the exodus of the Croatian population from the endangered parts of the Croatian territory, especially the central part between the rivers Sava, Una and Vrbas and the Adriatic region and the frequent migrations of people in all directions, particularly towards the North and the protected parts of the Central Europe, i.e. via the Adriatic to Italy.

However, the period of crisis and social disturbances bears witness to the arts and sciences reaching their peak, especially in the urban communities on the Eastern Adriatic coast. The Humanistic latinism and Latin poetry is developed there (Juraj Šižgorić, Ilija Crijević) and the writers of the early Croatian religious poetry »začinjavci« (from the fourteenth to the fifteenth century) bore fruit to the Croatian Renaissance poetry, with a wide range of poets, from Džore Držić and Šiško Menčetić to Hanibal Lucić, Petar Zoranić and Petar Hektorović. The Renaissance architecture and sculpture is manifest in the Šibenik Cathedral or the Chapel of St. Ivan Ursini in the Trogir Cathedral and in the paintings of Nikola Božidarević or Mihajlo Hamzić.

The influence of the contemporary European music is slower and will not be evident until the Early Baroque in the work of Ivan Lukačić.

The same, difficult, period gives rise to the transformation of political concepts in Croatia.

By accepting the peace treaty in Bratislava (1491) the Croatian and Slavonian classes, by the end of the fifteenth century, on the eve of the defeat of the Croatian army on the Krbava battle-field, by means of the resolution at the Convention in Budim on March 7th 1492, state for the first time the equality of their kingdoms with the Hungarian kingdom. During the period of the Turkish threat in the first quarter of the sixteenth century the Croatian noblemen avoid the Hungarian-Croatian King and the court in Budim and seek help for Croatian independently at European courts. The speeches and letters against the Turks are of almost no success and secure minor assistance to the Croatian governors, »bans«, that resisted the Ottoman Empire at the Turkish border, but bear witness to the maturing of the Croatian political idea and the final overcoming of the narrow mental landscape which was a characteristics of the communal medieval period.

The concluding chapter **Towards the Middle Ages** is the evaluation of the Croatian medieval period, of its unity, importance and the forms of spiritual heritage. It questions the common concept of the Middle Ages as an »imperfect« period, points out the role of the man as the basic measure of history, and calls for a change in the attitude towards the medieval heritage.

The most important features of the Middle Ages, the territory, the arts and the continuum of sovereignty, as well as the belonging to the Western civilisation form our heritage. The Middle Ages is not a faraway, cold and indifferent period of our history but a part of our contemporaneity.

ZUSAMMENFASSUNG

KROATISCHES MITTELALTER / Land, Leute, Ideen

Das Buch spricht über das Mittelalter in der kroatischen Geschichte, vom 7. bis in die erste Hälfte des 16. Jahrhunderts. Diese Epoche wird in ihren fundamentalen Entwicklungserscheinungen geschildert, die inhaltlich klar abgegrenzt sind, sich aber gleichzeitig gegenseitig durchdringen und voneinander abhängen. Der Text erörtert gleichermaßen allgemeine Charakteristiken des kroatischen Mittelalters sowie den Alltag des einzelnen Menschen. Deshalb ist der Ausgangspunkt des Textes der Raum der kroatischen Geschichte der breiteste, allgemeine Rahmen, in dem im Laufe des Mittelalters einzelne Gesellschaften entstehen und sich entwickeln und in dem die Leute leben und wirken. Obwohl sich das Buch auf die Entwicklung des kroatischen Raumes und der kroatischen Gesellschaft konzentriert, werden sie nicht als unabhängige Einzelerscheinungen im Mittelalter geschildert. Ganz im Gegenteil, sie werden als Bestandteile des gemeinsamen Mittelalters innerhalb vom Mittelmeerraum und Europa angesehen. Gegenseitige Beziehungen und Berührungspunkte zwischen der kroatischen Gesellschaft und den benachbarten Gesellschaften werden ständig hervorgehoben. Mit dieser Auffassung des kroatischen Mittelalters stimmt die Aufteilung des Buches in sechs Kapiteln überein.

Die moderne kroatische Geschichtsschreibung hat eine Vorliebe für Sorgen. Übersichten oder Synthesen und ihr Fortschritt wiederspiegelt sich in ihrer Konzeption und Methodik. So werden im ersten Kapitel, - *Einleitung* -, das Thema, die Auffassung des kroatischen Mittelalters und die methodologischen Grundlagen des Buches dargelegt. Der Text des Buches entfernt sich von dem oberfächlichen Glanz der politischen Ereignisse und bewegt sich mehr in Richtung Menschenalltag und ihre Gesellschaften. Diese Gesellschaften bewegen sich ständig zwischen dem Begriff existentieller Sicherheit und Bedrohung, wobei sie einerseits in sich selbst »geschlossen« sind, denn sie sind der einzige sicherheitsbietende Zufluchtsort für ihre Mitglieder, und »geöffnet« für die Kontakte mit anderen Gesellschaften. Stadt- und Dorfgemeinschaften sind im Mittelalter grundlegende Gesellschaftsformen. Sie sind in allen Teilen des kroatischen Königreichs von der Panonischen Ebene bis an die Adria zu finden und bilden einerseits eine räumliche Einheit in der kroatischen Geschichte, andrerseits beherbergen sie das unmittelbare Alltagsleben jedes einzelnen Menschen.

Nach dem einleitenden Kapitel folgen vier Kernkapitel des Buches. Im zweiten Kapitel – *Unterschiede und Berührungspunkte* – wird die Entstehung des kroatischen Raumes im Mittelalter dargestellt. Im Mittelpunkt stehen politische Entwicklungen und Entstehung des Staates vom frühen bis zum späten Mittelalter, aber das Buch begrenzt sich nicht nur auf die politische Entwicklung, sondern beschäftigt sich mit grundlegenden gesellschaftlichen Faktoren, die jahrhundertelang die Schwankungen zwischen den zusammen- und auseinandersetzenden Kräften prägten. Der Ausgangspunkt der Darlegung ist der Kern des ersten kroatischen Staates mit Zentrum zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina und der Begriff »regnum Croatiae et Dalmatiae«, bzw. des kroatischen Königreichs in der Zeit der Könige Petar Krešimir IV und Zvonimir. Anfangs des 12. Jahrhunderts tritt das kroatische Königreich in eine dynastische Gemeinschaft mit den Arpaden, behält aber auch in diesem neuen Rahmen grundlegende Merkmale der Selbständigkeit, d.h. räumliche Selbständigkeit, gesellschaftliche Selbständigkeit und Selbständigkeit in der Verwaltung. In der Regierungszeit der Anjouviner, nach dem Friedensschluß von Zadar 1358, ist das kroatische Königreich auf seinem Höhepunkt, was die territoriale Einheitlichkeit betrifft, so sind alle dalmatinischen Städte, einschließlich Dubrovnik zum ersten Mal, wieder innerhalb der Grenzen des Königreichsgegen. Ende des 16. Jahrhunderts, nach dem Tod des Königs Ludovik (1382), machen sich die ersten Anzeichen der politischen und gesellschaftlichen Krise im späten Mittelalter deutlicher bemerkbar. Die Zeit zwischen der Regierung des Königs Sigismund (regiert bis 1387) bis zur Wahl der Habsburger (1527) wird durch gesellschaftliche Stagnation gekennzeichnet. Venedig und das Türkische Reich bedrohen massiv kroatische Länder. Nach dem Untergang des bosnischen Königreichs (1463) werden kroatische Länder immer stärker durch türkische Einbrüche bedroht, und am Ende der Regierungszeit der

Jagelovići, nach 1520, erobern die Türken die Teile des kroatischen Königreichs, das aus existenzieller Not ein Bündnis mit den Habsburgern schließt und so ins 16. Jahrhundert tritt.

Das dritte Kapitel – *Gesellschaftliche und wiertschaftliche Ebenen* – konzentriert sich auf die innere Entwicklung des Königreichs. Der Inhalt reicht von den allgemeinen Eigenschaften des Mittelalters in Kroatien bis zum Alltagsleben und der gesellschaftlichen Lage des Einzelnen. Am Anfang steht die Darlegung der Völkerzusammenstellung auf dem Gebiet Kroatiens, weiterhin werden Beziehungen zwischen Kroatien und der romanischen Welt geschildert sowie das Durchdringen des kroatischen ethnischen Kerns mit der slawischen Grundlage. Im Anschluß wird die Rolle der Ausländer/Dazugekommenen geschildert, die sich im Mittelalter durch ihr kreatives Mitwirken an der Entwicklung der gesellschaftlichen Gemeinschaften beteiligen. Auf dem Gebiet Kroatiens werden weiterhin zwei Gesellschaftsgebiete – kontinentales Kroatien und der Ostadriaraum – unterschieden. Als das Hauptkriterium für diese Unterscheidung werden Unterschiede in der Entwicklung der Städte genommen. Die Unterschiede zwischen dem kontinentalen Kroatien und dem Küstengebiet wiederspiegeln sich in ihrer wirtschaftlichen Entwicklung. So sind dalmatinische Städte Knotenpunkte der Handelsbeziehungen und des hochentwickelten Handwerks. Die Darlegung wird weitergeführt mit Anmerkungen über die demographische Entwicklung, wobei versucht wird, die Faktoren, die Vergrößerung bzw. Verminderung der Einwohnerzahl beeinflussen, genau festzustellen. Die Unterschiede zwischen der urbanen und der ruralen Gesellschafte werden erörtert. Mit dem Absatz über die Kirche wird die Darlegung der allgemeinen Charakteristik des kroatischen Mittelalters abgeschlossen. Dieser Abschnitt befaßt sich mit Entstehung und Verbreitung der Bistümer auf dem Gebiet Kroatiens, sowie mit der Rolle der Klöster und der Mönchsorden.

Im Absatz über soziale Gemeinschaften auf dem Gebiet Kroatiens werden ihre Merkmale geschildert, wobei eines der ausgeprägtesten das Verlangen nach Sicherheit ihrer Mitglieder ist. Aus dem Begriff der Sicherheit entwickelt sich das Gefühl der Zugehörigkeit oder der Begriff »Vaterland« (patria). An der Ostadria findet man entwickelte urbane Gemeinschaften schon im frühen Mittelalter, aber im 12. Jh. trifft man auch in Slawonien auf urbane Siedlungen, die dieselben Ansprüche auf Individualität haben wie die hochentwickelten Kommunen an der Adria erheben. Die Mitglieder der urbanen Gesellschaft versammeln sich während der jahrhundertelangen Entwicklung in Gesellschaftsgruppen. Diese Erscheinung ist in alten urbanen Gesellschaften an der Ostadria am stärksten ausgeprägt, wo schon im frühen Mittelalter die Schicht des Protopatriziats entsteht. Die Differenzierung innerhalb der ruralen Gesellschaft ist auch im mittelalterlichen Kroatien zu beobachten. Nachdem sich in den Dorfgemeinschaften eine Schicht der Angesehenen herausgebildet hatte, entwickelten sich aus dieser ab dem 12. Jh. Großgrundbesitzerfamilien. Die Standesunterschiede überlappen sich meistens mit den Besitzuntersdchieden und mit dem Grad der Entscheidungsrechte bei der Verwaltung von Kommunen. Die Wiedersprüche in der Aufteilung der politischen Macht führen zu Konflikten zwischen den Gesellschaftsgruppen.

In diesem gesellschaftlichen und politischen Rahmen der mittelalterlichen Gemeinschaften spielt sich auch das Alltagsleben des einzelnen ab. Das Individuum ist in ein komplexes System von persönlichen und kollektiven Verbindungen verwickelt, von der Familie als kleinste gesellschaftliche Form, über die Brüderschaft bis zum Kloster. Dieses System bietet dem einzelnen aber nicht immer die existentielle Sicherheit, so kann er in einem Prozeß der Marginalisierung an den Rand der Gesellschaft gedrängt und sogar ausgeschieden werden. Die Gesellschaft im Mittelalter wie auch einzelne kämpfen gegen die Marginalisierung und Verdrängung durch verschiedene Arten von Wohlfahrtsarbeit: die Hospize und Krankenhäuser für Aussätzige werden gegründet, die Arme werden unterstützt, besonders durch Stiftungen, was durch zahlreiche Testamente belegt wird.

Im vierten Kapitel – *Einflüsse, Kommunikationen, Zentren* – wird das kroatische Mittelalter mit besonderer Rücksich auf das entwickelte System von gesellschaftlichen und intellektuellen Beziehungen innerhalb des Mittelmeerraumes und Europa geschildert. Im frühen Mittelalter macht sich das Durchdringen von westlichen und östlichen politischen, kirchlichen und gedanklichen Einwirkungen deutlich bemerkbar. Eine ausführliche Darstellung der Systeme der gesellschaftlichen Verbindungen lenkt die Aufmerksamkeit auf die Rolle der Sogen. Die Schwellengebiete in der kroatischen Geschichte Istrien, Dubrovnik oder das mittelalterliche Bosnien verbinden den damaligen kroatischen Raum mit den anliegenden Ländern. Jedes von diesen »Schwellengebieten« weist seine eigenen Entwicklungsmerkmale auf. Einige von ihnen werden allmählich in dem politischen Raum des Königreichs miteingeschlossen (dalmatinische Städte, vor allem aber Dubrovnik), andere bleiben konstant außerhalb des Königreichs (Istrien), aber alle werden Bestandteile des gesellschaftlichen Raumes des kroatischen Volkes.

Kroatien tritt schon am Anfang des Mittlealters in das System der Gesellschaftsbeziehungen durch das Christianisieren und durch kulturelle Errungenschaften, die den Kroaten zuteil werden, als sie der christlichen Ökumene beitreten. Die Grundlage der kulturellen Entwicklung in Kroatien sind Aufbau eines Netzes der benediktinischen Klöster und das lateinische Schrifttum, das schon im 9. Jh. mit frühen epigraphischen Denkmälern belegt ist. Sehr früh knüpft auf die lateinistische Grundlage das slawische Schrifttum an, zuerst die glagolitische Schrift, etwas später die Kyrillische. So ist eine der herausragendsten Eigenschaften der kroatischen mittelalterlichen Kultur das dreifache Schrifttum und die Dreisprachigkeit. Das war ein Zeichen ihrer geistigen Eigenständigkeit, ihrer reichen Ausdrucksfähigkeit und nicht zuletzt ein Unterscheidungsmerkmal gegenüber den benachbarten Gesellschaften. Das kroatische Mittelalter integriert sich in ein Netz der künstlerischen Beziehungen in Europa, vor allem aber im Adriaraum. An die vorromanische Baukunst und Skulptur, die unmittelbar auf der kroatischen Grundlage entstanden sind, knüpfen europäische Stilrichtungen – Romanik, Gotik und Renaissance – an. Im Laufe des Mittelalters ändert sich die Bedeutung des Schrifttums. Im kroatischen Raum werden alle Arten der lateinischen Schrif, von der Beneventana und Carolina, bis zur gotischen Schrift und Humanistik vorgefunden. Dadurch werden kroatische Länder ein Bestandteil der lateinischen Ökumene. Gleichzeitig wird das slawische Schrifttum ausgebaut, vor allem die glagolitische Schrift, die im späten Mittelalter eine ausschließlich kroatische Schrift wird und ein Erkennungszeichen der kroatischen Kultur. Die Erfindung des Druckverfahrens bedeutet für die kroatische Kultur vorerst Druckschriften auf Latein und auf Kroatisch, in lateinischer aber auch in glagolitischen Schrift. Der Hohepunkt wurde mit dem Druck des ersten glagolitischen Missals im Jahre 1483 erreicht. Die geistige Entwicklung in den kroatischen Ländern während des Mittelalters, Religionspraktiken und religiöse Gefühle, werden ein Teil der allgemeineuropäischen Tendenzen. Die betonte Feinfühligkeit des späten Mittelalters wird auch in Kroatien von dem Erlebnis des Todes, von Ratschlägen zum guten Sterben oder von Motiven des Totentanzes geprägt. Als Beispiel seien hier die Fresken in der Kirche der Hl. Maria in der Nähe von Beram in Istrien genannt, die Meister Vincent aus Kastav und seine Werkstatt schufen. Und schließlich, das Mitwirken des kroatischen Raumes im System der europäisch-mediterranen Kommunikation wird vor allem durch sehr viele Pilger, die von Jerusalem, über Rom bis Santiago de Compostella wandern, ausgedrückt. An diesem Prozeß beteiligen sich auch fremde Reisende und Pilger, indem sie kroatische Länder beschreiben, in erster Linie ostadriatische Städte, aber auf diesen Wanderwegen kann man auch Pilger von allen Seiten Kroatiens finden.

Die Beziehungen in der Gesellschaft und zwischen den Menschen werden zu dieser Zeit durch starke integrative Tendenzen gekennzeichnet, und zwar nicht nur innerhalb der Grenzen Kroatiens, sondern auch im Bezug auf den ganzen Europa- und Mittelmeerraum, namentlich aber an der Adria. In den kroatischen Ländern ist die einzelne Gemeinschaft die wichtigste soziale Form, in der sich die Menschen versammeln. In den am höchsten entwickelten unter ihnen, in den Kommunalgesellschaften an der Ostadria, entstehen sogar Ideologien über die Autonomie, die vor allem in den Chroniken der Kommunen (Toma Arhiđakon, Miha Madijev) zum Ausdruck gebracht werden. Die Zugehörigkeit zum eigenständigen »Vaterland« wird auch durch die urbane Landschaft ausgedrückt, durch den Bau der Kathedralen, Glockentürme oder Stadtmauern. Anderseits werden auf diese Weise individualisierte Gesellschaften in integrierende Prozesse auf einem breiten Gebiet eingefügt. Ostadriatische Städte werden somit in die Welt der mittelmeer-adriatischen Kommune eingefügt, während sich wichtige Persönlichkeiten aus Slawonien im späten Mittelalter, in der Zeit von Sigismund bis zur Zeit der Jagelovići, an den Entscheidungen des Regierungszentrums in Buda beteiligen (Ivan Vitez, Ivan Česmički u.a.). Kroatien wird aber auch durch das Wirken der Humanisten in den breiten Integrationsprozeß im Sinne des lateinischen Universalismus miteinbezogen, wie auch im 15. Jh. in die Krisenauseinandersetzungen innerhalb der katholischen Kirche (Ivan Stojković).

Das fünfte Kapitel – *Zeiten des Heranreifens und Zeiten der Stagnation* – schließt den Einblick in das Mittelalter in Kroatien mit einer Schilderung des späten Mittelalters. Das ist die Zeit der heranwachsender Unordnung, die von Venedig und in noch größerem Maße vom Türkischen Reich verursacht werden. Türkische Einbrüche verursachen demographische und wirtschaftliche Veränderungen auf weiten Gebieten Kroatiens. In den zwnanzigen Jahren des 16. Jahrhunderts münden diese in territorialen Verlusten, die später in diesem Jahrhundert noch schlimmer werden. Zwischen 1450 und 1550 wandern die Kroaten aus den bedrohten Gebieten, namentlich aus den Zentralgebieten zwischen den Flüssen Sawe, Una und Vrbas und von der Adriaküste aus. Die Bevölkerung wandert in allen Richtungen, vor allem aber in den Norden und in die geschützte Teile Mitteleuropas, bzw. über die Adria nach Italien.

Trotzdem erreicht in dieser für die Gesellschaft schweren Krisenzeit das künstlerische und wissenschaftliche Schaffen seine höchste Entwicklungsebene, namentlich in den ostadriatischen Städten. Dort entwickeln sich der humanistische Latinismus und Dichtung auf Latein (Juraj Šižgorić, Ilija Crijević). Auf den Grundlagen, die ersten Dichter in kroatischer Sprache gelegt haben (14.–15. Jh.), entsteht die Renaissancedichtung mit vielen glänzenden Namen: Džore Držić, Šiško Menčetić, Hanibal Lucić, Petar Zoranić und Petar Hektorović. Die Renaissance findet ihren Ausdruck auch in der Baukunst und in der Bildhauerei, wie etwa die Kathedrale in Šibenik oder die Kapelle des Hl. Ivan Ursini in der Kathedrale von Trogir, nicht zu vergessen auch die Maler Nikola Božidarević und Mihajlo Hamzić. In der Musik hat der europäische Einfluß weniger bewirkt und wird erst in frühen Barock im Werk von Ivan Lukačić bemerkbar.

In einer ähnlichen durch objektive Schwierigkeiten gekennzeichneten Umgebung haben sich auch die politischen Ideen in Kroatien entwickelt. Kroatische und slawonische Stände haben durch den Beschluß des Sabor in Buda am 7. 3. 1492 den Friedensvertrag von Preßburg (1491) anerkannt und zum ersten Mal die Gleichberechtigung der kroatischen Königreiche mit dem Königreich Ungarn hervorgehoben. Das war unmittelbar am Vorabend der Schlacht auf dem Feld der Krbava/Krbavsko polje. Unter diesen schweren Umständen im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts, als die Bedrohung von den Türken immer größer wurde, haben angesehene kroatische Persönlichkeiten immer öfter unabhängig von dem ungarisch-kroatischen König und dem Hof in Buda an den europäischen Höfen um Hilfe für Kroatien gebeten. Reden und Briefe gegen die Türken erleben nur einen geringen Erfolg und bringen nur wenig Hilfe den kroatischen Banen, die kroatische Grenzen gegen die Türken verteidigten, bezeugen aber das Heranreifen des kroatischen politischen Gedankens und das Überwinden des engen Gedankenhorizontes, der das kommunale Mittelalter geprägt hatte.

Das Abschlußkapitel – *Dem Mittelalter entgegenkommend* – erörtert das Mittelalter in Kroatien, wirft einen abschließenden Blick auf seine Einheitlichkeit, seine Bedeutung und Formen seiner geistigen Hinterlassenschaft. In diesem Kapitel werden die üblichen Gedanken über die »Nicht-Perfektion« des Mittelalters unter die Lupe genommen, es wird auf den Menschen als den grundlegenden Maßstab der Geschichtsschreibung hingewiesen und der Autor setzt sich für eine neue Auffassung des Mittelalters ein.

Entscheidende Eigenschaften des Mittelalters, das Land, die Kunstwerke, die rechtstaatliche Kontinuität und Angehörigkeit zur westlichen Zivilisation sind lebendige Bestandteile unserer modernen Welt und keine weit entfernete, kalte und gleichgültige Geschichtsepochen.

POPISI

KRATICA, VRELA I LITERATURE

KRATICE

AnnESC	Annales. Economies - Sociétés - Civilisations. Paris.
AH	Acta Histriae. Koper-Capodistria.
AHIDk	Anali Historijskog instituta JAZU. Dubrovnik.
AHI	Acta historico-oeconomica Iugoslaviae. Zagreb.
AHMePhVe	Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae. Zagreb.
AM	Adriatica maritima. Zadar.
AMAn	Atti e memorie. Deputazione di storia patria per le Marche. Ancona.
AMSI	Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria. Poreč.
APJ	Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. Zagreb.
ARR	Arheološki radovi i rasprave. Zagreb.
ASD	Archivio storico per la Dalmazia. Rim.
ASI	Archivio Storico Italiano. Firenze.
ASlPh	Archiv für slavische Philologie. Berlin.
ASV	Archivio di Stato di Venezia.
AVj	Arhivski vjesnik. Zagreb.
AZPZDk	Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU. Dubrovnik.
BASD	Bullettino di archeologia e storia dalmata. Split.
BS	Bogoslovska smotra. Zagreb.
BZ	Bráčki zbornik. Supetar.
CCP	Croatica Christiana Periodica. Zagreb.
CS	Croatia sacra. Zagreb.
ČHP	Časopis za hrvatsku povijest. Zagreb.
DH	Dubrovački horizonti. Zagreb.
EJ	Enciklopedija Jugoslavije. Zagreb.
ELU	Enciklopedija likovnih umjetnosti. Zagreb.
GFFNS	Godišnjak Filozofskog fakulteta. Novi Sad.
GGPHr	Građa za gospodarsku povijest Hrvatske. Zagreb.
Glas	Glas SANU. Beograd.
GPMKo	Godišnjak Pomorskog muzeja. Kotor.
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo.
HAD	Hrvatsko arheološko društvo. Zagreb.
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
HBL	Hrvatski biografski leksikon. Zagreb.
HE	Hrvatska enciklopedija. Zagreb.
HR	Hrvatska revija. Zagreb. München-Barcelona. Zagreb.
HZ	Historijski zbornik. Zagreb.
HvZ	Hvarski zbornik. Hvar.
IČ	Istorijski časopis. Beograd.
IG	Istorijski glasnik. Beograd.
IHASp	Izdanja Historijskog arhiva. Split.

IMGSp	Izdanja Muzeja grada Splita.
IZBa	Istorijski zbornik. Banjaluka.
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis. Beograd.
KB	Kulturna baština. Split.
KZ	Krčki zbornik. Krk.
MH-JSM	Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium JAZU. Zagreb.
MSHSM	Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium JAZU. Zagreb.
NVj	Nastavni vjesnik. Zagreb.
PAZ	Povijesni arhiv u Zadru.
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. Split.
PSHK	Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb.
PSJ	Problemi sjevernog Jadrana. Zagreb.
PZ	Pomorski zbornik. Zadar. Zagreb.
Rad	Rad JAZU/HAZU. Zagreb.
RB	Revue des Études byzantines. Paris.
RD	Rivista dalmatica. Zadar. Venezia.
RFFZd	Radovi Filozofskog fakulteta. Zadar.
RFFOdP	Radovi Filozofskog fakulteta. Odsjek za povijest. Zagreb.
RFFSa	Radovi Filozofskog fakulteta. Sarajevo.
RFFZg	Radovi Filozofskog fakulteta. Zagreb.
RIHP	Radovi Instituta za hrvatsku povijest. Zagreb.
RIZd	Radovi Instituta JAZU. Zadar.
RZHP	Radovi Zavoda za hrvatsku povijest. Zagreb.
RZPZZd	Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU. Zadar.
SA	PAZ, Splitski arhiv.
SANU	Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd.
SAZU	Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana.
SFMü	Südost-Forschungen. München.
SKA	Srpska kraljevska akademija. Beograd.
SP	Starohrvatska prosvjeta. Knin-Zagreb. Split.
Starine	Starine JAZU/HAZU. Zagreb.
SVe	Studi veneziani. Pisa.
SZ	Senjski zbornik. Senj.
SZN	PAZ, Spisi zadarskih notara.
VDAR	Vjesnik Državnog arhiva. Rijeka.
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split.
VDA	Vjesnik Državnog arhiva. Zagreb.
VHAD	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva. Zagreb.
VHARiP	Vjesnik historijskih arhiva Rijeka i Pazin.
VZA	Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva. Zagreb.
ZČ	Zgodovinski časopis. Ljubljana.
ZFFBg	Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd.
ZHZZg	Zbornik Historijskog zavoda JAZU. Zagreb.

ZIJK	Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SKA/SANU. Beograd.
ZPFRi	Zbornik Pravnog fakulteta. Rijeka.
ZPFZg	Zbornik Pravnog fakulteta. Zagreb.
ZR	Zadarska revija. Zadar.
ZRPFSt	Zbornik radova Pravnog fakulteta. Split.
ZRVI	Zbornik radova Vizantološkog instituta. Beograd.
ZZPZZg	Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU/HAZU. Zagreb.

VRELA

Acta comitialia	Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Hrvatski saborski spisi. Ur. Ferdo Šišić. Knj. I, MSHSM 33, Zagreb, 1912.
Acta Keglevichiana	Acta Keglevichiana. Annorum 1322.-1527. Najstarije isprave porodice Keglevića do boja na Muhačkom polju. Izdao ih Vj. Klaić. MSHSM 42, Zagreb, 1917.
Atti di Nona	G. Praga, Atti e diplomi di Nona, ASD XXI, 1936-1937.
Bellosztenecz	Bellosztenecz, Gazophylacium, pretisak, Zagreb, 1972.
Biblija	Biblija. Stari i Novi zavjet. Zagreb, 1968.
Brodarić	S. Brodarić, Mohačka bitka 1526. Ur. Z. Virc. Vinkovci, 1990.
Brunelli 1882.	V. Brunelli, Forma Matricule marinariorum et piscatorum Jadre. Dubrovnik, 1882.
Buljević, Sjene	Z. Buljević, Sjene srednjovjekovnoga Splita. Split, 1981.
CD	Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. I-XVIII. Ur. T. Smičiklas (II-XII), M. Kostrenčić (I, XIV-XVI), S. Gunjača (XVII), D. Rendić-Miočević (XVIII). Zagreb, 1904-1990.
Commissiones	Commissiones et relationes Venetae. Mletačke upute i izvještaji. Sv. I-VIII. Ur. S. Ljubić (I-III), G. Novak (IV-VIII). MSHSM 6, 8, 11, 47-51, Zagreb, 1876-1977.
Corpus iuris Hungarici	Corpus iuris Hungarici, Tomus primus. Tyrnaviae, 1751.
Cutheis, Tabula	A Cutheis, Tabula, u: Legende i kronike, pr. i ur. V. Rismondo, Split, 1977, 185-202.
Česmički	Ivan Česmički (Ianus Pannonius), Pjesme i epigrami, pr. N. Šop, Hrvatski latinisti 2, Zagreb, 1951.
Ćirković 1959.	S. Ćirković, Srednjevekovna srpska država. Izabrani izvori. Zagreb, 1959.
DAI	Constantini Imp. Porphyrogeniti de administrando imperio liber, u: N. Tomašić, Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita, VZA XX, 1-2, Zagreb, 1918, 23-91
Dante	Dante Alighieri, Djela I-II, Zagreb, 1976.
Dictionarium	F. Vrančić, Rječnik pet najuglednijih evropskih jezika (Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Venetiis 1595), pretisak, Zagreb, 1971.
Dinić 1955.	M. Dinić, Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića, ZFFBg III, Beograd, 1955, 69-94.
Dinić 1967.	M. Dinić, Iz dubrovačkog arhiva, knj. III, ZIJK XXII, Beograd, 1967.
Dispazzi	Dispazzi di Pietro Pasqualigo, Commissiones I, Zagreb, 1876, 108-132.
Diversis, Opis Dubrovnika	Počinje opis položaja, zgrada, državnog uređenja i pohvalnih običaja slavnog grada Dubrovnika koji njenom Senatu posvećuje izvrsni doktor nauka i govornik iz Luke Filip de Diversis de Quartigianis, prijevod I. Božić, Dubrovnik, 1973, 3, 11-74.
Dubrovačka akta	J. Radonić, Dubrovačka akta i povelje, knj. I, sv. 1, ZIJK, Treće od., knj. II, Beograd, 1934.
Dukale i terminacije	PAZ, Dukale i terminacije I (1409-1457), II (1458-1487).
Dušanov zakonik	Dušanov zakonik po prizrenskom rukopisu, ur. N. Radojčić, Beograd, 1953.
Evanđelistar	M. Marulić, Evanđelistar I-II, Sabrana djela Marka Marulića, knj. 4, prir. B. Glavičić, Split, 1985.
Frejdenberg 1971.	M. M. Frejdenberg, "Vranski zakonik", novi spomenik hrvatskog običajnog prava, RIZd 18, 1971, 323-341.
Fusko	P. Fusko, Opis obale Ilirika, priredila i prevela B. Kuntić-Makvić, Zagreb, 1990.
Govori	Govori protiv Turaka, ur. V. Gligo, Split, 1983.
Hrvatska književnost 1969.	Hrvatska književnost srednjega vijeka, PSHK knj. 1, prir. V. Štefanić i suradnici: B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, Zagreb, 1969.
Hrvatski latinisti	Hrvatski latinisti I, PSHK knj. 2, prir. V. Gortan i V. Vratović, Zagreb, 1969.
Hrvatski spomenici	Đ. Šurmin, Hrvatski spomenici, sv. I, MH-JSM 6, Zagreb, 1898.
Hrvatski urbari	R. Lopašić, Hrvatski urbari, sv. I, MH-JSM 5, Zagreb, 1894.
HSM	N. Klaić, Historia salonitana maior, SANU, Posebna izdanja knj. CCCXCIX, Odeljenje društvenih nauka knj. 55, Beograd, 1967.
Institucija	M. Marulić, Institucija I-III, Sabrana djela Marka Marulića, knj. 5, prir. B. Glavičić, Split, 1986-1987.
Inventar Civalela	J. Stipišić, Inventar dobara zadarskog patricija Grizogona de Civalellis iz 1384. godine, ZHZZg 8, 1977, 375-410.
I libri commemoriali	I libri commemoriali della Repubblica di Venezia, Regesti, obj. R. Predelli, T. I-VIII, Venezia, 1876-1914.
Johannis de Zredna Epistolae	Johannis de Zredna Epistolae, u: Schwandtner, Scriptores rerum hungaricarum veteres ac genuini, Tomus II, Vindobonae 1746, 1-106.
Judita	M. Marulić, Judita, priredio i napisao pogovor (O izdanjima Marulićeve Judite, 151-159) Vj. Štefanić, Zagreb, 1950.
Jura regni	I. Kukuljević Sakcinski, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Pars I, Zagreb, 1862.
Juraj Dalmatinac	C. Fisković, Juraj Dalmatinac, Zagreb, 1963.
Klaić, Izvori	N. Klaić, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb, 1972.
Kotruljević	B. Kotruljević, O trgovini i o savršenu trgovcu, prir. R. Radičević i Ž. Muljačić, Zagreb, 1985.
KS	A. Mayer, Kotorski spomenici I-II, Zagreb, 1951-1981.
Latinska djela	M. Marulić, Latinska djela I, Split, 1979.
Levental	Z. Levental, Britanski putnici u našim krajevima. Od sredine XV do početka XIX veka. Gornji Milanovac, 1989.
LC Jadrae	Libri Consiliorum Comunitatis Jadrae, Lib. I (1442-1480), II (1487-1504), III (1522-1576), Znanstv. bibl. u Zadru, br. inv. 26231, ms.704.
LC Spalati	J. Stipišić-M. Šamšalović, Zapisnici Velikog vijeća grada Splita, Libri Maioris consilii civitatis Spalati, 1352-1354, 1357-1359, ZZPZZg 12, 1982, 63-266.
Legende	Legende i kronike, ur. V. Gligo i H. Morović, Split, 1977.
Listine	Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, knj. I-X. Skupio S. Ljubić. MSHSM 1-5, 9, 12, 17, 21, 22, Zagreb, 1868-1891.
Ljubić, Policorion	S. Ljubić, Libellus Policorion qui Topicus vocatur, Starine 23, 1890, 154-243.

Matrikula sv. Jakova	M. Novak-Sambrailo, Matrikula bratovštine svetog Jakova iz Galicije u Zadru, Radovi Arhiva JAZU, sv. I, Zagreb, 1972, 5-31.
Memoriale	Memoriale Pauli de Paulo patritii iadrensis 1371-1408, u: F. Šišić, Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga, VZA VI, 1904, 1-59.
Mesić 1873.	M. Mesić, Gradja mojih razprava u "Radu", Starine 5, 1873, 109-288.
MHZ	I. Tkalčić, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae I-II, Zagreb, 1889, 1894.
Miha Madijev, Kronika	Miha Madijev de Barbazanis, Historija, u: Legende i kronike, preveo i ur. V. Rismondo, Split, 1977, 151-184.
Misal 1483.	Misal po zakonu rimskoga dvora. Prvotisak: godine 1483. Pretisak: Zagreb, 1971.
Misal 1494.	Senjski glagoljski Misal 1494. Faksimilni pretisak. Pretisci HAZU sv. 5, ur. M. Moguš i A. Nazor, Zagreb, 1994.
Miscellanea	Miscellanea I i II-IV, Zadar, 1949, 1950-1952.
Mošin, Ljetopis	Ljetopis popa Dukljanina, ur. V. Mošin, Zagreb, 1950.
Novak-Skok	V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, Zagreb, 1952.
Paulus Diaconus	Pavel Diakon (Paulus Diaconus), Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum), Maribor, 1988.
Pivčević 1980.	E. Pivčević, Konrad von Grünemberg's Visit to Croatian Coastal Towns in 1486, BC Review 17, 1980, 23-42.
Pivčević 1989.	E. Pivčević, Pisma pape Leona X. o stanju u Hrvatskoj, Mogućnosti XXXVII, 1989, 1177-1187.
Popisi poreza	J. Adamček - I. Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Zagreb, 1976.
Pribojević	V. Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavena, prir. G. Novak, prijevod V. Gortan, Hrvatski latinisti 1, Zagreb, 1951.
Rački, Doc.	F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSHSM 7, Zagreb, 1877.
Ribanje	P. Hektorović, Ribanje i ribarsko prigovaranje, prir. R. Bujas, Zagreb, 1951.
Rismondo 1954.	V. Rismondo, Pomorski Split druge polovine XIV. st., Notarske imbrevijature. IMGSp 5, Split, 1954.
Rismondo 1974.	V. Rismondo, Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411-1412). IHASp 8, Split, 1974, 7-55.
Sanudo	Odnošaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom, priobćeni u izvadcih. Iz rukopisnih ljetopisah Marina Sanuda. Od godine 1496. do 1533. objelodanio I. Kukuljević. APJ V, 1859, 1-160; VI, 1863, 161-476; VIII, 1865, 1-256; XII, 1875, 257-336.
SDK	Spisi dubrovačke kancelarije I-IV, ur. G. Čremošnik (I), J. Lučić (II-IV), Zagreb, 1951-1993.
Senjski statut	L. Margetić-P. Strčić, Senjski statut iz 1388., SZ 12, 1985-1987, 53-65.
St. Jad.	Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus in hunc usque diem factis, Venetiis, 1564.
St. Spal.	Statuta et leges civitatis Spalati, pr. J.Hanel, MH-JSM 2, Zagreb, 1878.
St. Trag.	Statut i reformacije grada Trogira, pr. I. Strohal, MH-JSM 10, Zagreb, 1915.
St. Rag.	Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, pr. V. Bogišić i K. Jireček, MH-JSM 9, Zagreb, 1904.
SPH	Stari pisci hrvatski V, 1873; VI 1874.

Starohrvatska baština	S. Gunjača-D. Jelovina, Starohrvatska baština, Zagreb, 1976.
Statut Dubrovnika	Statut grada Dubrovnika 1272, prev. M. Križman i J. Kolanović, Dubrovnik, 1990.
Statut Trogira	Statut grada Trogira, preveli i uredili M. Berket, A. Cvitanić i V. Gligo, Split, 1988.
Statut Splita	Statut grada Splita. Srednjovjekovno pravo Splita, priredio i preveo A. Cvitanić, Split, 1985.
Stojanović	Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I-1, Beograd-Sremski Karlovci, 1929.
Stojković, Tractatus	Magistri Iohannis [Stojković] de Ragusio ordinis praedicatorum, Tractatus de ecclesia. Editionem principem curavit F. Šanjek, Zagreb, 1983.
SZB	Spisi zadarskih bilježnika I-III, ur. M. Zjačić (I), M. Zjačić i J. Stipišić (II), J. Stipišić (III), Zadar, 1959-1977.
Šib. dipl.	Šibenski diplomatarij, prir. J. Barbarić i J. Kolanović, Šibenik, 1986.
Šišić, Letopis	Letopis popa Dukljanina, SKA, Posebna izdanja, knj. LXVII, Beograd-Zagreb, 1928.
Šišić, Rukovet	Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496), sabrao F. Šišić, Starine 37, 1934; 38, 1937, jedinst. pag. 1-336.
Šižgorić	Juraj Šižgorić Šibenčanin, Elegije i pjesme, prij. N. Šop, prir. V. Gortan, Hrvatski latinisti 6, Zagreb, 1966.
Thomas archidiaconus	Thomas archidiaconus, Historia salonitana, prir. F. Rački, MSHSM 26, Zagreb, 1894.
Tkalčić, Urbar	I. Tkalčić, Urbar bivšega hrvatskoga pavlinskoga samostana u Strezi, VZA V, 1903., 201-219.
Toma, Kronika	Toma Arhiđakon, Kronika, prij. V. Rismondo, Split [2]1977.
Tri hronike	Tri starofrancuske hronike o Zadru u godini 1202, prij. P. Skok, Zagreb, 1951.
TS	Trogirski spomenici I/1-2, ur. M. Barada, MSHSM 44-45, Zagreb, 1948-1950; Trogirski spomenici. Zapisci kurije grada Trogira od 1310. do 1331, prepisao i uredio M. Barada, regestama i bilješkama popratio M. Berket, Split, 1988.
Ustanak na Hvaru	J. Stipišić, Glavni izvori za poznavanje pučkog ustanka na Hvaru (Prijevod), RIHP 10, 1977, 551-592.
Vallarese, Regestum litterarum	L. Jelić, Regestum litterarum zadarskoga nadbiskupa Mafeja Vallaressa (1449-1496. god.), Starine 29, 1898, 33-94.
Versi harvacki	M. Marulić, Versi harvacki, ur. M. Franičević i H. Morović, Split, 1979.
VI	Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I-IV, VI, obr. F. Barišić, M. Rajković, B. Krekić, L. Tomić (I); B. Ferjančić (II); J. Ferluga , B. Ferjančić, R. Katičić, B. Krekić, B. Radojčić (III); J. Kalić, B. Ferjančić, N. Radošević-Maksimović (IV); Lj. Maksimović, I. Đurić, S. Ćirković, B. Ferjančić, N. Radošević (VI), Beograd, 1955-1986.
VZ	Vinodolski zakon, u: L. Margetić, Iz vinodolske prošlosti, Rijeka, 1980, 114-147.
ZK	S. Antoljak, Zadarski katastik, Starine 42, 1949, 371-417.
Zoranić-Baraković	Petar Zoranić, Juraj Baraković, PSHK knj. 8, ur. F. Švelec, Zagreb, 1964.

LITERATURA

Abel, W.

1976. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert, tal. pr. Congiuntura agraria e crisi agrarie. Storia dell'agricoltura e della produzione alimentare nell'Europa centrale dal XIII secolo all'età industriale, Torino.

Adam, A.

1993. Uvod u katoličku liturgiju, Zadar.

Adamček, J.

1977. Trgovačke veze sjeverne Hrvatske s Primorjem u XVI i XVII stoljeću, Dometi 10, 10, 77-82.

1979. Vlastelinstva Čazma, Ivanić i Dubrava u srednjem vijeku, u: Čazma u prošlosti i danas, Čazma, 81-111.

1980. Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća, GGPHr 17, Zagreb.

1983. Sukobi grada Varaždina i varaždinske vlastele u XVI i XVII stoljeću, u: Varaždinski zbornik 1181-1981, Varaždin, 233-243.

Ančić, M.

1983. Bihać - slobodna kraljevska varoš, IZBa IV, 4, 125-134.

1985. Bihaćki kraj od 1262. do početka XV stoljeća, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH XXV, 193-230.

1987a. Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV st., AHI 14, 69-98.

1987b. Neuspjeh dualističke alternative. O recepciji bosanske "hereze" u komunalnim društvima istočnog Jadrana, Prilozi XXII, Sarajevo, 7-35.

1990. Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije, ZČ 44, 4, 521-546.

1994a. Pobožnost franjevaca Bosanske vikarije u drugoj polovici XIV. stoljeća, u: Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991, Samobor, 109-124.

1994b. Cistercitska opatija u Topuskom do pretvaranja u komendu, RZHP 27, 29-42.

Andreis, J.

1951. Historija muzike I, Zagreb.

1974. Povijest hrvatske glazbe, Zagreb.

Andreis, P.

1977. Povijest grada Trogira I, Split.

Annibaldi, G.

1977. Immigrati Albanesi e Schiavoni a Jesi e nel suo contado nei secoli XV e XVI, AMAn 82, 113-140.

Anselmi, S.

1977. Schiavoni e Albanesi nell'agricoltura marchigiana dei sec. XIV e XV, AMAn 82, 141-173.

1988a. Prefazione: Slavi e Albanesi nell'Italia centro-orientale, u: Italia felix, 11-32.

1988b. Aspetti economici dell'emigrazione balcanica nelle Marche, u: Italia felix, 57-93.

Antoljak, S.

1944. Dalmatinsko pitanje kroz vjekove. Vjekovne težnje i borbe Hrvata za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, Zagreb.

1952. Kako i kada je došlo do jednog umetka u Rogerijevoj "Carmen miserabile", SP, s.III, 2, 187-200.

1959. Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojšćine u zadarskom distriktu (1435), Starine 49, 227-234.

1962. Izumiranje i nestanak hrvatskoga plemstva u okolici Zadra, RIZd 9, 55-115.

1972a. Ban Pavao Bribirski "Croatorum dominus", RIZd 19, 5-62.

1972b. Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I. za hrvatsku povijest X. stoljeća, RFFZd 10, 41-116.

1973. Zadarski knez Pavao Zrinski, RIZd 20, 111-117.

1974. "Heretici" u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolici, RIZd 21, 7-27.

1977. Nekoliko primjera o postojanju feuda u zadarskoj kopnenoj regiji iza 1409. godine (Prilog poznavanju razvoja feudalizma u Dalmaciji tokom 15. stoljeća), RFFZd 16, 157-174.

1979. Vransko običajno pravo, RFFZd 18, 167-220.

1980. Pacta ili concordia od 1102. godine, Zagreb.

1983. Babonići, HBL 1, 306-310.

1986. Izvori i literatura o prošlosti otoka Raba od ranog srednjeg vijeka do godine 1797, Zadar-Rab.

1990. Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, u: Biogradski zbornik I, Zadar, 263-277.

1992a. Hrvatska historiografija do 1918, I-II, Zagreb.

1992b. Hrvati u prošlosti, Split.

1994. Pregled hrvatske povijesti, Split.

Apostolova Maršavelski, M.

1994. Neka pitanja pravnog i društvenog položaja predijalista zagrebačkog biskupa u XIII. i XIV. stoljeću, CCP XVII, 33, 91-100.

Architettura fortificata

1985. Architettura fortificata nelle Marche. Mura, torri, rocche, castelli, Milano.

Ariès, Ph.

1976. L' enfant et la vie familiale sous l'anciene régime, tal. pr. Padri e figli nell'Europa medievale e moderna, I-II, Roma-Bari.

1980. Storia delle mentalità, u: La nuova storia, ur. J. Le Goff, Milano, 141-166.

1989. Essais sur l'histoire de la mort en Occident, srp. pr. Eseji o istoriji smrti na Zapadu, Beograd.

Aubin, H.

1976. La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo. I territori a est dell'Elba e la colonizzazione tedesca a Oriente, SEC 1, Torino, 547-594.

Aymard, M.

1978. La transizione dal feudalesimo al capitalismo, u: Storia d'Italia. Annali 1. Dal feudalesimo al capitalismo, Torino, 1131-1192.

Babić, I.

1984. Prostor između Trogira i Splita. Kulturnohistorijska studija, Trogir.

1985. Starokršćanski ulomci u Trogiru, PPUD 25, 25-47.

Badurina, A.

1977. Franjevački samostani i prostorna organizacija istočne jadranske obale, Kačić IX, 175-180.

1978. Uloga samostana u urbanizaciji jadranske obale, Peristil 21, 131-134.

1982. Osorski evanđelistar, Izdanja HAD 7, 201-205.

1987. Sakralna arhitektura, u: Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće, Zagreb, 109-113.

Bak, J. M.
1985. Janus Pannonius (1434-1472): The historical background, U: Janus Pannonius, The Epigrams, Corvina Kiadó, Kner Printing House,Gyomaendröd, 1985, 29-45.

Banac, I.
1991. Hrvatsko jezično pitanje, Most. vol. 6, Zagreb.

Banašević, N.
1971. Letopis popa Dukljanina, Beograd.

Barada, M.
1931. Episcopus chroatensis, CS 1, 161-215.
1932. Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća, VAHD L, 157-198.
1937. Dvije naše vladarske isprave, CS 2, 1-96.
1940. Skup splitskih povjesnih izvora, NVj XLIX, 2, 81-92.
1943a. Iz kronologije hrvatske povijesti, ČHP I, 1-2, 127-132.
1943b. Postanak hrvatskog plemstva, ČHP I, 3, 193-218.
1944. Važnost osnutka zagrebačke biskupije, u: Kulturno-poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850-godišnjice osnutka, I, Zagreb.
1949. Dalmatia superior, Rad 270, 93-113.
1952. Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu, Djela JAZU 44, Zagreb.
1954. Lapčani, Rad 300, 473-535.
1957a. Starohrvatska seoska zajednica, Zagreb.
1957b. Prilozi kronologiji hrvatske povijesti (1062-1075), Rad 311, 185-217.

Barbarić, J.
1993. Kninski biskupi i njihova biskupija (o.1050-1490) u svjetlu novijih arhivskih istraživanja, u: Kninski zbornik, Zagreb, 68-95.

Basioli, J.
1974. Trgovina i raspodjela ribe u Dalmaciji u prošlosti, AM I, 287-363.

Bayer, V.
1982. Ugovor s đavlom, Zagreb.
1985. Jedan proces crkvene inkvizicije u Šibeniku 1443. godine, ZPFZg XXXV, 47-71.

Bedenko, V.
1989. Zagrebački Gradec. Kuća i grad u srednjem vijeku, Zagreb.
1991. Mons Gradyz iuxta Zagrabiam, HZ XLIV, 3-17.
1992. Gradec - osnivanje i gradnja jednog europskog grada, u: Zlatna bula, 1242-1992, Zagreb, 33-38.
1994. Društvo i prostor srednjovjekovnoga Gradeca, u: Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb, 37-49.

Belamarić, J.
1994. Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika, Dubrovnik, N. S., god. V, 29-39.

Belicza, B.
1977. Nadzor nad hranom i vodom u srednjovjekovnim gradovima Hrvatske, Prehrambeno-tehnološka revija IV, 4, 127-132.

Belošević, J.
1980. Materijalna kultura Hrvata od 7-9. stoljeća, Zagreb.

Bennett, M. K.
1954. The world's food, New York.

Benussi, B.
1924. L'Istria nei suoi due millenni di storia, Trieste.
1977. Storia documentata di Rovigno, Trieste.

Benvenuti, A. de
1944, 1953. Storia di Zara dal 1409 al 1797, I-II, Milano.
1955-56. Le opere fortificatorie in Dalmazia sotto Venezia (1409-1797), RD, Venezia.

Berengo, M.
1974. Nobili e mercanti nella Lucca del Cinquecento, Torino.

Beritić, L.
1955. Utvrđenja grada Dubrovnika, Zagreb.

Bertoša, M.
1978. Istarsko vrijeme prošlo, Pula.
1981. Društvene strukture u Istri 16-18. stoljeća, u: Društveni razvoj, 127-152.
1983. "Vrtlari tajanstvena stabla": svijest i savjest povjesničara pred korijenjem historije, Dometi XVI, 11, 7-47.
1984. Mletački žitni tranzit i zapadnoistarske luke: izvještaj iz godine 1528, Starine 59, 109-127.
1985. Etos i etnos zavičaja, Pula-Rijeka.
1986. Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću, I, Kolonizacija (Teme i problemi), Pula.

Bešlagić, Š.
1971. Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo.
1982. Stećci - kultura i umjetnost, Sarajevo.

Beuc, I.
1953. Osorska komuna u pravno povjesnom svjetlu, VDAR I.
1954. Statut zadarske komune iz 1305. godine, VDAR II, 493-781.
1980. Rex i regnum na nadgrobnom natpisu kraljice Jelene, Starine 58, 1-8.
1985. Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb.

Bianchi, C. F.
1877-1879. Zara cristiana, I-II, Zadar.

Biraben, J. – N.
1975-1976. Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens, I-II, Paris.

Birnbaum, D.
1981. Janus Pannonius, poet and politician, Zagreb.

Bischoff, B.
1977. Centri scrittorii e manoscritti mediatori di civiltà dal VI secolo all'età di Carlomagno, u: Libri e lettori nel medioevo, ur. G.Cavallo, Roma-Bari, 27-72.

Biškup, M.
1979. Teološke škole u Hrvatskoj prije osnutka zagrebačkog sveučilišta, CCP III, 3, 51-60.

Bjelovučić, Z.
1929. Crvena Hrvatska i Dubrovnik, Zagreb.

Blažina Tomić, Z.
1992. Interakcija dubrovačkih vijeća i javnih zdravstvenih službenika (officiales cazzamortuorum) za vrijeme epidemija u četrnaestom i petnaestom stoljeću, Rasprave i građa za povijest znanosti HAZU 7, sv. 3, 1-16.

Bloch, M.

1958. La société féodale, hrv. pr. Feudalno društvo, preveo M. Brandt, Zagreb.

1973. Les caractéres originaux de l'histoire rurale française, tal. pr. I caratteri originali della storia rurale francese, Torino.

1976. Apologie pour l'histoire ou métier d'historien, tal. pr. Apologia della storia o Mestiere di storico, Torino.

1977. Lavoro e tecnica nel Medioevo, Roma-Bari.

Bogišić, R.

1969. O nekim društvenim odnosima i vidicima Petra Zoranića, ZR XVIII, 5, 395-400.

1985. I srednjovjekovni i renesansni, u: Marko Marulić, Evanđelistar II, Split, 9-21.

1986. Narodnosni pridjev u djelima hrvatskih renesansnih književnika, Jezik 33, 5, 129-136.

1991. Petnaesto stoljeće u hrvatskoj književnosti, Mogućnosti XXXVIII, 1-2, Split, 1-10.

1992a. Hrvatski kulturni subjekt, Vjesnik HAZU, 3-4, 44-46.

1992b. Književnost bosansko-hercegovačkih franjevaca u hrvatskoj književnoj matici, CCP XVI, 29, 42-54.

Bogović, M.

1988. Pomicanje sjedišta krbavske biskupije od Mateja Marute do Šimuna Kožičića Benje (Pregled povijesti krbavske ili modruške biskupije), u: Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Rijeka-Zagreb, 41-82.

1991. Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine, CCP XV, 27, 117-128.

Bolonić, M.

1981. Vrbnik nad morem od početka do propasti Austro-Ugarske, Krk.

Bösendorfer, J.

1952. Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju, Rad 286, 143-170.

Božić, I.

1949. Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV-XV veku, IG, 1, 21-61.

1952. Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd.

1957. "Vrvb" u Poljičkom statutu, ZFFBg, IV-1, 89-112.

1973. Filip de Diversis i njegovo djelo, Dubrovnik, 3, 75-80.

Božić-Bužančić, D.

1961. Prilozi poznavanju interijera kuće u Splitu iz druge polovice 16. vijeka, IHASp 3, 95-128.

1973. Prilog poznavanju građana i pučana u Splitu početkom XVI st., AVj XVI, 159-176.

Brandt, M.

1955. Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV. st., Zagreb.

1967. Neki elementi komunalnoga razvitka srednjovjekovnog Zadra do polovine XI. st., ZR XVI, 2-3, 144-158.

1980. Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, Zagreb.

1989. Izvori zla. Dualističke teme, Zagreb.

Bratož, R.

1990. Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od. 4. do 8. stoletja, Ljubljana.

Bratulić, J.

1978. Istarski razvod, Pula.

1984. Hrvatska srednjovjekovna poezija latinskoga jezičnog izraza, Croatica XV, 20-21, 7-26.

1988. Glagoljica i glagoljaši na području krbavske biskupije, u: Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Rijeka-Zagreb, 103-112.

Braudel, F.

1976. La Mediterranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, tal. pr. Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II, I-II, Torino.

1992. Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, hrv. pr. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam, sv. 1, Strukture svakidašnjice; 2, Igra razmjene, Zagreb.

Bribir

1987. Bribir u srednjem vijeku, Split.

Brković, M.

1992a. Intitulacija i devocija u ispravama hrvatskih narodnih vladara, RZPZZd 34, 75-97.

1992b. Arenga u ispravama hrvatskih narodnih vladara, CCP XVI, 29, 23-32.

1992c. Notifikacija i naracija u ispravama hrvatskih narodnih vladara, CCP XVI, 30, 72-83.

Bromlej, J. V.

1964. Stanovlenie feodalizma v Horvatii, Moskva.

Brozović, D.

1970. Standardni jezik, Zagreb.

Brunelli, V.

1913. Storia della città di Zara dalle origini al MCCCCIX, Venezia.

1935. Il comune in sul finire dei tempi di Mezzo, ASD X, vol. XIX, fasc. 110, Rim.

Brusić, V.

1926. Otok Rab, Kampor-Rab.

Brusić, Z.

1969. Podmorska arheološka istraživanja starohrvatskih brodova na ulazu u ninsku luku, RIZd 16-17, 443-448.

Budak, N.

1984a. Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu - razvoj i značaj, HZ XXXVII, 105-138.

1984b. Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu, SP 14. 347-359.

1984c. Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu, RIHP 17, 5-34.

1985a. Oslobađanje serva i ancilla i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu, HZ XXXVIII, 115-130.

1985b. Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji, SP 15, 255-268.

1986. Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu, RIHP 19, 51-68.

1987. Neki elementi demografsko-ekonomskog razvoja i prostorne organizacije otoka Raba od XI. do kraja XIII. stoljeća, u: Rapski zbornik, Zagreb, 193-197.

1989. Uloga bihaćke komune u obrani granice, u: Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699, Beograd, 47-54.

1990a. Neki elementi društvenog razvoja ranosrednjovjekovne Hrvatske na primjerima iz kartulara sv. Ivana biogradskog, u: Biogradski zbornik I, Zadar, 373-380.

1990b. Die südslawischen Ethnogenesen an der östlichen Adriaküste im frühen Mittelalter, u: Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern, ur. H.Wolfram i W.Pohl, Wien, 129-136.
1991. Hrvatska hodočašća u Aachen, RZHP 24, 15-21.
1992. "Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagraditi grad...", u: Zlatna bula 1242-1992, Katalog izložbe, ur. Z. Stublić, Zagreb, 21-32.
1993. Frühes Christentum in Kroatien, u: Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter, Wien-Köln-Weimar, 223-234.
1994a. Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku, Zagreb-Koprivnica.
1994b. Prva stoljeća Hrvatske, Zagreb.
1994c. Gradec u kasnom srednjem vijeku, u: Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb, 85-90.

Bulić, F.
1901. Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i o nadgrobnom natpisu kraljice Jelene, VHAD, N.S. V, 201-227.
1986a. Sabrana djela, Split.
1986b. Po ruševinama stare Salone, Split.

Bulić, F. - Bervaldi, J.
1912-1913. Kronotaksa solinskih biskupa i spljetskih nadbiskupa, Zagreb.

Bulić, F. - Karaman, Lj.
1927. Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb.

Burckhardt, J.
1953. Die Kultur der Renaissance in Italien, hrv. pr. Kultura renesanse u Italiji, prij. M. Prelog, Zagreb.

Burić, T.
1982. Predromanička skulptura u Trogiru, SP 12, 127-160.
1983. Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca, SP 13, 147-163.

Butorac, P.
1966. Teritorijalni razvitak Kotora, AHIDk X-XI, 43-101.

Buturac, J.
1944. Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. god., u: Kulturno-poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije I, Zagreb.

Cambi, N.
1981. Križ nad zapadnim vratima Dioklecijanove palače, KB 11-12, 6-14.

Carpentier, E.
1962. Autour de la Peste Noire: Famines et Épidémies dans l'Histoire du XIVe Siècle, AnnESC 17, 1062-1092.

Cavallo, G.
1977. Aspetti della produzione libraria nell'Italia meridionale longobarda, u: Libri e lettori nel medioevo, ur. G.Cavallo, Roma-Bari, 99-129.

Cencetti, G.
1977. Scritture e circolazione libraria nei monasteri benedettini, u: Libri e lettori nel medioevo, ur. G.Cavallo, Roma-Bari, 73-97.

Cessi, R.
1944-1946. Storia della Repubblica di Venezia, I-II, Milano.

Chaunu, P.
1977. La civilisation de l'Europe classique, srp. pr. Civilizacija klasične Evrope, Beograd.

Cipolla, C. M.
1956. Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World, Princeton.
1974. Storia economica dell'Europa pre-industriale, Bologna.
1977. La politica economica dei governi. La penisola italiana e la penisola iberica, SEC 3, Torino, 462-496.

Crnković, N.
1994. Vjera i svetišta starih Hrvata. Novi putovi istraživanja, CCP XVII, 33, 59-90.

Cucari, A.
1976. Guida ai velieri di tutto il mondo dal 1200 a oggi, Milano.

Curtius, E. R.
1971. Europäische literatur und lateinisches Mittelalter, hr. pr. Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje, prij. S. Markuš, red. T. Ladan, Zagreb.

Cvitanić, A.
1964. Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine (Srednjovjekovno pravo Splita), Split.
1968. Srednjovjekovni statut bračke komune iz godine 1305, BZ 7, Supetar.
1988. Uvod u trogirsko statutarno pravo, u: Statut grada Trogira, Split, IX-LXV.
1990. Uvod u dubrovačko statutarno, kasnije zakonsko pravo, u: Statut grada Dubrovnika 1272, Dubrovnik, 7-53.

Cvitanović, V.
1964. Bratovštine grada Zadra, u: Zbornik "Zadar", Zagreb, 457-470.

Čale, F. - Zorić, M.
1976. Dante u hrvatskoj književnosti, u: Dante Alighieri, Djela II, Zagreb, 763-835.

Čolak, N.
1962. Poljoprivreda zadarske komune u ranom srednjem vijeku, RIZd 9, 163-190.
1963a. Proizvodnja i pomorska trgovina paškom solju do pada Paga pod mletačku vlast, PZ 1, Zadar, 477-515.
1963b. Pomorstvo zadarske komune od dolaska Hrvata na Jadran do pada Mletačke republike, u: Pomorstvo grada Zadra, Zagreb, 7-33.
1963c. Zemljišni posjedi zadarske komune u 12. stoljeću, RIZd 10, 367-396.

Čoralić, L.
1991. Izvori i literatura o bratovštinama u Dalmaciji od srednjega vijeka do pada Mletačke republike, CCP XV, 27, 88-96.
1992. Duhovne osobe s hrvatskih prostora u Mlecima od XIV. do XVIII. stoljeća, CCP XVI, 30, 36-71.
1993a. Senjani u Veneciji od 15. do 18. stoljeća, SZ 20, 79-102.
1993b. Stanovnici poluotoka Pelješca u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću, DH XXIV, 33, 111-120.
1993c. Zadrani u Veneciji od XIV-XVIII. stoljeća, RZPZZd 33, 63-119.
1993d. Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji vjerskim ustanovama u domovini, CCP XVII, 31, 49-128.
1993e. Prisutnost doseljenika s istočnojadranske obale u Veneciji od XIII. do XVIII. stoljeća, RZHP 26, 39-78.
1993f. Neretvani u Veneciji tijekom XV. i XVI. stoljeća, u: Hrvatski neretvanski zbornik 1, Metković, 159-167.
1993g. Prilozi poznavanju prisutnosti i djelovanja doseljenika iz Bosne u Veneciji od XIV. do XVII. stoljeća, HZ XLV, 31-60.

1994a. Prilog poznavanju nazočnosti i djelovanja doseljenika sa elafitskih otoka u Veneciji od XV. do XVIII. stoljeća, DH XXV, 34, 30-39.
1994b. Dubrovčani u Veneciji od XIII. do XVIII. stoljeća, AZPZDk XXXII, 15-57.
1994c. Bratovština slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna u Veneciji, RZHP 27, 43-58.

Čremošnik, G.
1938. O dubrovačkom notaru Paskalu, GZM L, 129-132.
1948-1952. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, GZM 1948, 103-143; 1949-50, 105-199; 1951, 81-119; 1952, 273-336.
1952. Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku, AHIDk 1, 73-84.
1956. Prilog biografiji Mihe Madijeva, HZ IX, 119-124.
1963. Srpska diplomatska minuskula, Slovo 13, 119-136.

Črnja, Ž.
1964. Kulturna historija Hrvatske. Ideje-Ličnosti-Djela, Zagreb.

Ćirković, S.
1964. Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd.
1973. Odjeci ritersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka, u: Radovi III Muzeja grada Zenice, Zenica, 33-40.
1987. Bosanska crkva u bosanskoj državi, u: Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 191-254.

Ćošković, P.
1987. Banjaluka i pomaganje Jajcu 1525. godine, IZBa, 13-36.
1988. Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446, Banjaluka.

Dabinović, A.
1930. Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?, Rad 239, 151-244.
1934. Kotor pod mletačkom republikom, Zagreb.
1940. Hrvatska državna i pravna povijest, Zagreb.

Dadić, Ž.
1982. Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata, 1-2, Zagreb.

Dančević, L.
1974. Pokreti pučana na našem Primorju početkom 16. stoljeća (po mletačkim izvještajima), PZ 12, Rijeka, 117-159.

Delumeau, J. [Delimo, Ž.]
1982. La peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles). Un cité assiégée, srp. pr. Strah na Zapadu XIV-XVIII veka. Opsednuti grad, Vrnjačka Banja.
1986. Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe-XVIIIe siècle), srp. pr. Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka, I-II, Novi Sad.

Demović, M.
1981. Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj republici od početka XI. do polovine XVII. stoljeća, Zagreb.

Diana, D. – Gogala, N. – Matijević, S.
1972. Riznica splitske katedrale, IMGSp 19, Split.

Dinić, M.
1938. O hrvatskom knezu Iljku, JIČ 4, 1-2, 77-86.

Dinić, D.
1960. Uticaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika, GFFNS V, 11-33.

Dinić-Knežević, D.
1967. Trgovina žitom u Dubrovniku, GFFNS X, 79-131.
1972. Homo sui juris, GFFNS XV, 27-31.
1974a. Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku, Beograd.
1974b. Biblioteka Petra, dubrovačkog lekara s početka XV veka, GFFNS XVII, 37-47.
1975. Ograničenje luksuza u Dubrovniku krajem XV i početkom XVI veka, GFFNS XVIII, 75-86.
1982. Tkanine u privredi srednjovekovnog Dubrovnika, Beograd.
1986. Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku, Novi Sad.

Di Vittorio, A.
1986. Tendenze e orientamenti nella storiografia marittima ragusea, u: Tendenze e orientamenti nella storiografia marittima contemporanea: gli Stati Italiani e la Repubblica di Ragusa (Secoli XIV-XIX), Napoli, 241-286.

Dobronić, L.
1984. Viteški redovi templari i ivanovci u Hrvatskoj, Zagreb.
1991. Biskupski i kaptolski Zagreb, Zagreb.
1992. Slobodni i kraljevski grad Zagreb, Zagreb.

Domančić, D.
1959. Freske Dujma Vuškovića u Splitu, PPUD 11, 41-58.
1984. Graditeljstvo ranog srednjeg vijeka na Braču, u: Brač u ranom srednjem vijeku, Povlja, 31-36.

Domonkos, L. S.
1979. János Vitéz, The father of hungarian humanism (1408-1472), The new hungarian quarterly, vol. XX, n.74, 142-150.

Draganović, K.
1934. Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas, CS 8, 175-216.
1942. Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni, u: Poviest 1942, 685-766.

Drezga, T.
1976. Papa Grgur VII. i kralj Dmitar Zvonimir. Devetstogodišnjica jednog znamenitog saveza, HR, jubilarni zbornik 1951-1975, ur. V. Nikolić, München-Barcelona, 529-551.

Društveni razvoj
1981. Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća, ur. M. Gross, Zagreb.

dtv-Atlas
1971. dtv-Atlas zur Weltgeschichte, 1-2, München.

Duby, G.
1976a. L' économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IX-XV siècle). Essai de synthèse et perspectives de recherches, tal. pr. L' economia rurale nell'Europa medievale. Francia, Inghilterra, Impero (secoli IX-XV), I-II, Roma-Bari.
1976b. L' An Mil, tal. pr. L' Anno Mille. Storia religiosa e psicologia collettiva, Torino.
1977. L' arte e la società medievale, Roma-Bari.
1978. Guerriers et paysans. VII-XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne, tal. pr. Le origini dell'economia europea. Guerrieri e contadini nel medioevo, Roma-Bari.
1981. Medieval Marriage, tal. pr. Matrimonio medievale, Milano.

1987. Le chevalier, la femme et le pretre. La mariage dans la France féodale, hrv. pr. Vitez, žena, svećenik. Ženidba u feudalnoj Francuskoj, prij. Đ. Šinko Depierris, Split.

Duby, G. - Le Goff, J.

1981. Famiglia e parentela nell'Italia medievale, ur. G. Duby i J. Le Goff, Bologna.

Dujmović, F.

1976. Postanak i razvoj Šibenika od 1066. do 1409. godine, u: Zbornik "Šibenik", Šibenik, 75-120.

Dulibić, B.

1955. Borba murterskih seljaka za "staro pravo", Šibenska revija, 4-5, 53-70.

Dyggve, E.

1951. History of Salonitan Christianity, Oslo.

1989. Izabrani spisi, Split.

Đorđić, P.

1971. Istorija srpske ćirilice, Beograd.

Džaja, S. M.

1992. Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do austro-ugarske okupacije, CCP XVI, 30, 153-178.

1994. Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća, u: Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991, Samobor, 27-36.

EHPiK

1980. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb.

Elekes, L.

1960. Essai de centralisation de l' Etat hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle, Etudes historiques I, Budapest, 437-467.

Ennen, E.

1978. Die europäische Stadt des Mittelalters, tal. pr. Storia della città medievale, Roma-Bari.

1987. Frauen im Mittelalter, tal. pr. Le donne nel Medioevo, Roma-Bari.

Esser, K.

1972. Pregled povijesti Franjevačkog reda, Sarajevo.

Fajdetić, V.

1974. Napjev iseljene braće (uz glazbenu baštinu Molizanskih Hrvata), Dometi VII, 6, 83-91.

Fancev, F.

1925. O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj, u: Zbornik kralja Tomislava, 509-533.

1940. Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti, Ljetopis JAZU 52, 104-139.

1983. Ilirstvo u hrvatskom preporodu, PSHK knj. 121/I, 210-235.

Farlati, D. - Coleti, J.

1751-1819. Illyricum sacrum, I-VIII, Venetiis.

Ferluga, J.

1957. Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd.

1967. Vizantija i Zadar, ZR XVI, 2-3, 129-143.

1978. L' amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia.

Fink-Errera, G.

1977. La produzione dei libri di testo nelle università medievali, u: Libri e lettori nel medioevo, ur. G. Cavallo, Roma-Bari, 131-165.

Fisković, C.

1936. Najstariji kameni grbovi grada Splita, VHAD XVII, 183-194.

1947. Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku, Zagreb.

1950. Umjetnički obrt XV-XVI. stoljeća u Splitu, u: Zbornik Marka Marulića 1450-1950, Djela JAZU, knj. 39, Zagreb, 127-164.

1952. Romaničke kuće u Splitu i Trogiru, SP, III.s., 2, 129-178.

1954. Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti, Peristil 1, Zagreb, 71-102.

1959. Zadarski sredovječni majstori, Split.

1963a. Juraj Dalmatinac, predgovor, Zagreb, 7-35.

1963b. Splitski lazaret i leprozorij, AHMePhVe III, 1-2, 5-26.

1965. Radovan, predgovor, Zagreb, 7-22.

1970. Petar Hektorović i likovne umjetnosti, u: Zbornik radova o Petru Hektoroviću, Zagreb, 56-78.

1973. Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, u: Radovi III Muzeja grada Zenice, Zenica, 147-199.

1976. Splitska renesansna sredina, Mogućnosti XXIII, 3-4, 340-364.

1977. Eseji, Zagreb.

1991. Ivan Duknović/Joannes Dalmata u domovini, Split.

Fisković, I.

1980. Gotička kultura Trogira, Mogućnosti XXVII, 10-11, 1036-1065.

1981. Neki vidovi umjetničkog rada Jurja Dalmatinca u Šibeniku i Splitu, RZPZZd 27-28, 107-177.

1983. Dubrovačko slikarstvo i društveni okviri njegova razvoja u XIV stoljeću, PPUD 23, 75-147.

1985. Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, SP 15, 133-163.

1987. Kiparstvo, u: Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće, Zagreb, 125-136.

1989. Srednjovjekovna izgradnja i identitet grada Splita, KB 19, 28-50.

1990. Likovna kultura ugarsko-hrvatskih krajeva u Korvinovo doba, Mogućnosti XXXVII, 11, 1134-1144.

1991. Renesansno kiparstvo, u: Tisuću godina hrvatske skulpture, Zagreb, 63-78.

1993a. Ivan Duknović, HBL 3, 690-693.

1993b. Reljef renesansnog Dubrovnika, Dubrovnik.

Foretić, V.

1940. Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420, Zagreb.

1943. Dubrovačke bratovštine, ČHP I, 1-2, 16-33.

1951. Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina, Rad 283, 51-118.

1956. Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu, Starine 46, 23-44.

1960. Godina 1358. u povijesti Dubrovnika, Starine 50, 251-278.

1969a. Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku, Dubrovnik XII, 4, 59-97.

1969b. Dalmacija prema Hrvatskoj do 1107. godine, PZ 7, 757-811.

1970. Hektorovićevo doba na relaciji Hvar-Korčula-Dubrovnik, u: Zbornik radova o Petru Hektoroviću, Zagreb, 131-145.

1980. Povijest Dubrovnika do 1808, 1-2, Zagreb.

1981. Pogled o Ivanu Luciću, RIHP 14, 43-90.

Frangeš, I.
1987. Povijest hrvatske književnosti, Zagreb-Ljubljana.

Franičević, M.
1983. Povijest hrvatske renesansne književnosti, Zagreb.

Franičević, M – Švelec, F. – Bogišić, R.
1974. Povijest hrvatske književnosti, knj. 3: Od renesanse do prosvjetiteljstva, Zagreb.

Franzen, A.
1970. Pregled povijesti Crkve, Zagreb.

Frejdenberg, M. M.
1966. Patriciat dalmatinskih gorodov XII-XIV vv., u: Slavjanskie issledovanija, Lenjingrad, 10-62.
1967. Torgovlja dalmatinskogo goroda v XIII-XIV vv., Sovetskoe slavjanovedenie 2, Moskva, 24-37.
1970. Seljak i gradsko tržište u Dalmaciji od XIII do XV stoljeća, ZR, 3, 245-252.
1972a. Derevnja i gorodskaja žiznj v Dalmacii XIII-XV vv., Kalinjin.
1972b. Srednjovjekovni dalmatinski grad i društveni tipovi, Mogućnosti XIX, 1, 86-101.
1973. Na kakih korabljah plavali Dalmatincy?, u: Strany Sredizemnomorja v epohu feodalizma, Gorkij, 94-110.
1975. Seljaštvo zadarskog područja, Rad 369, 117-138.
1977. Dinamika gradske strukture u Dalmaciji XIV-XVI stoljeća, RIZd 24, 71-95.
1981. Samostan sv. Krševana i Zadar u X-XIV. st., RIZd 27-28, 31-70.

Fučić, B.
1963. Istarske freske, predgovor, Zagreb, 7-34.
1987. Granična područja glagoljice i ćirilice, BZ 15, 17-28.
1988. Supetarski ulomak, Slovo 38, 55-62.
1992. Vincent iz Kastva, Zagreb-Pazin.

Gabelić, A.
1988. Ustanak hvarskih pučana (1510-1514). Izvori-tokovi-dometi, Split.

Gajer, R.
1978. Posjedi zagrebačkog kaptola oko Zagreba u prvoj polovici 14. stoljeća, RIHP 11, 1-102.

Gamulin, G.
1971. Bogorodica s djetetom u staroj umjetnosti Hrvatske, Zagreb.

Gamulin, M.
1988. Tvrdalj Petra Hektorovića u Starom Gradu na Hvaru, Zagreb.

Gelcich, G.
1885. Le fraternitate laiche in Dalmazia e specialmente quelle dei marineri, u: Quarto programma dell'scuola nautica di Ragusa, Dubrovnik.

Geremek, B.
1988a. La pietà e la forca. Storia della miseria e della carità in Europa, Roma-Bari.
1988b. L'emarginato, u: L'uomo medievale, ur. J. Le Goff, Roma-Bari, 391-421.
1989. Inutiles au monde. Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350-1600), tal. pr. Mendicanti e miserabili nell'Europa moderna (1350-1600), Roma-Bari.

Geschichte
1965. Das Fischer Lexikon. Geschichte, Frankfurt-Hamburg.

Gestrin, F.
1965. Trgovina slovenskega zaledja s primorskim mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana.

1968. Slavi negli organi amministrativi dei Malatesta a Fano nella prima metà del secolo XV, Studia Picena, vol. XXXVI, Fano.
1971. Gospodarske povezave jugoslovanskih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju, IČ XVIII, 155-163.
1972a. Prispevek h kulturnem življenju Slovanov v Markah v Italiji (XIV-XVII stoletje), Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962), Zagreb, 89-96.
1972b. Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana.
1975. Gospodarstvo in družba zahodnojugoslovanskih dežel od 15. do srede 17. stoletja, ZČ XXIX, 1-2, 45-76.
1976. Trgovina s kožami v Markah v 15. in prvi polovici 16. stoletja, ZČ XXX, 1-2, 23-35.
1977. Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću, RIHP 10, 395-404.
1978a. Pomorstvo srednjeveškega Pirana, Ljubljana.
1978b. Migracije Slovanov v Fanu v 15. stoletju, njihova poselitev v mestu in družbena struktura, ZČ XXXII, 3, 233-242.
1988. Le migrazioni degli slavi in Italia nella storiografia jugoslava, u: Italia felix, 247-271.
1991. Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, Ljubljana.

Glavičić, A.
1974. Vodič po Senju i okolici, Senj.

Gligo, V.
1983. Govori protiv Turaka, u: Govori protiv Turaka, Split, 7-65.

Glušac, V.
1912. Povelje Matije Ninoslava bana bosanskoga i narodnost njegovih podanika, Banja Luka.

Goldstein, I.
1983. O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća, HZ XXXVI, 141-163.
1984. Kako, kada i zašto je nastala legenda o nasilnoj smrti kralja Zvonimira? (Prinos proučavanju mehanizma nastajanja legendi u hrvatskom srednjovjekovnom društvu), RIHP 17, 35-54.
1985. O Tomislavu i njegovu dobu, RIHP 18, 23-55.
1988. O etapama u razvoju hrvatskoga društva i o periodizaciji hrvatske povijesti do 13. stoljeća, HZ XLI, 253-279.
1991. O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6-12. stoljeća, RZHP 24, 5-13.
1992. Bizant na Jadranu, Zagreb.
1994a. Hrvatska povijest između Istoka i Zapada, RZHP 27, 303-316.
1994b. Povezanost hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku i lokacija bitke na Gvozdu 1097. godine, RZHP 27, 17-28.

Golub, I.
1983a. Slavenska ideja Jurja Križanića, HZ XXXVI, 33-40.
1983b. Juraj Križanić. Sabrana građa. O 300-obljetnici smrti (1683-1983), Zagreb.

Gortan, V. – Vratović, V.
1969. Temeljne značajke hrvatskog latinizma, PSHK, knj. 2: Hrvatski latinisti I, Zagreb, 7-43.

Graciotti, S.
1971. Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik između europskog Zapada i istočnih Slavena, Slovo 21, 305-323.

Grafenauer, B.
1952. Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, HZ V, 1-56.
Grakalić, M.
1990. Hrvatski grb (grbovi hrvatskih zemalja), Zagreb.
Granić, M.
1983-84. Paško-zadarski odnosi tijekom 14. stoljeća, u: Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti, RFFZd, sv. 23, 287-299
1990. O kultu sv. Krševana zadarskog zaštitnika, u: 1000 godina, 147-170.
Grgec, P.
1932. Hrvatski Job šesnaestoga vijeka. Ban Ivan Karlović, Zagreb.
Grgić, M.
1967. Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti, RIZd 13-14, 125-229.
1971. Benediktinski samostan u Vrani, RIZd 18, 193-206.
Grgin, B.
1992. Odjeci križarskih ratova u Hrvatskoj, HZ XLV, 139-154.
Grmek, M. D.
1957. Hrvati i sveučilište u Padovi, Ljetopis JAZU 62, 334-374.
Gruber, D.
1903. Borba Ludovika I. s Mlečanima za Dalmaciju (1348-1358), Rad 152, 32-161.
1907. Dalmacija za Ludovika I., I. Dio (1358-1367), Rad 166, 164-215; 168, 163-240; 170, 1-75.
1911. Primjedbe na Karácsónyjevu kritiku Tomašićeva djela, VZA XIII, 76-113.
1924. Nešto o banu Mladenu II. i njegovoj porodici, u: Bulićev zbornik, Zagreb-Split, 588-590.
Grubišić, S.
1974. Šibenik kroz stoljeća, Šibenik.
Grubišić, V.
1978. Grafija hrvatske lapidarne ćirilice, München-Barcelona.
Grujić, N.
1987. Reprezentativna stambena arhitektura, u: Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće, Zagreb, 65-108.
1992. Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja, Zagreb.
Gulin, A.
1979. Ivan Karlović Krbavski (hrvatski ban), Istra XVII, 4, 47-61.
Gunjača, S.
1952. Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dmitar Zvonimir, s dodatkom: O grobu kralja Zvonimira na Kapitulu kod Knina, Rad 288, 205-324.
1958. Tiniensia archaeologica-historica-topographica, SP 6, 1958, 105-164; 7, 1960, 7-142.
1966. Uz rukopise djela "Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium" Tome arciđakona splitskog, Razprave SAZU V, 163-177.
1968. Strateško i historijsko-arheološko značenje Bribira, SP 10, 205-212.
1973-1978. Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, I-IV, Zagreb.
Gurević, A. Ja.
1988. Il mercante, u: L'uomo medievale, Roma-Bari, 271-317.
Gušić, B.
1971. Starohrvatsko naseljenje Ravnih Kotara, RIZd 18, 137-192.

Györffy, G.
1969. O kritici dalmatinskih gradskih privilegija 12. stoljeća, ZHZZg 6, 97-108.
Handžić, A.
1980. O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću, Prilozi za orijentalnu filologiju 28-29, Sarajevo, 247-256.
Hauptmann, F.
1951. Rijeka. Od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe, Zagreb.
Hauptmann, Lj.
1924. Prihod Hrvatov, u: Bulićev zbornik, Zagreb-Split, 515-545.
1925. Koje su sile hrvatske povijesti odlučivale u vrijeme narodne dinastije, Zbornik kralja Tomislava, 165-187.
1942. Podrijetlo hrvatskoga plemstva, Rad HAZU 273, 79-112.
1950. Hrvatsko praplemstvo, Razprave SAZU I, 83-115.
Hauser, A. [Hauzer, A.]
1966. The social History of Art, srp. pr. Socijalna istorija umetnosti i književnosti, I-II, Beograd.
Hay, D.
1977. Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, London.
Heer, F.
1971. Mittelalter von 1100 bis 1350, tal. pr. Il Medioevo 1100-1350, Milano.
Heers, J.
1971. Gênes au XVe siècle, Paris.
1976. Le clan familial au Moyen Age, tal. pr. Il clan familiare nel Medioevo. Studi sulle strutture politiche e sociali degli ambienti urbani, Napoli.
1978. L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux, tal. pr. L'Occidente nel XIV e nel XV secolo. Aspetti economici e sociali, Milano.
Hercigonja, E.
1971. Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovine 16. stoljeća, Croatica 2, 7-100.
1975. Povijest hrvatske književnosti, knj. 2: Srednjovjekovna književnost, Zagreb.
1982. Bosančica, EJ 2, Zagreb, 88-92.
1983. Nad iskonom hrvatske knjige, Zagreb.
1985-1986. Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja, u: katalog izložbe Pisana riječ u Hrvatskoj, Zagreb.
1987. Povaljska listina i natpis povaljskog praga u hrvatskoj kulturnoj i književnoj povijesti, BZ 15, Supetar, 60-77.
1990. Neke jezično-stilske značajke Vinodolskog zakona (1288) i Krčkoga (Vrbanskoga) statuta (1388), Slovo 39-40, 87-125.
1994. Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja, Zagreb.
Herkov, Z.
1956. Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske, I-II, Zagreb.
1971. Mjere Hrvatskog Primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu, Rijeka.
1973. Naše stare mjere i utezi, Zagreb.
Herlihy, D.
1989. Medieval Households, tal. pr. La famiglia nel Medioevo, Roma-Bari.
Hibbert, A. B.
1977. La politica economica delle città, SEC 3, Torino, 179-264.

HNJ I
1953. Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb.
Hocquet, J. - C.
1968. La politique commerciale du sel de la République de Venise, u: Le rôle du sel dans l'Histoire, Paris.
1973. Monopole et concurrence a la fin du Moyen-Age. Venise et les salines de Cervia (XIIe-XVIe siècles), SVe XV, 21-133.
1974. Métrologie du sel et histoire comparee en Méditerranée, AnnESC, 2, 393-424.
1976. Inovations techniques, climat, politique économique et fluctuations de la production du sel en Méditerranée, u: Comptes rendus du 99e congrès national des sociétés savantes, F.V, Paris, 53-68.
1978a. Le sel et la fortune de Venise, I-II, Lille.
1978b. Commercio e navigazione in Adriatico: porto di Ancona, sale di Pago e marina di Ragusa (XIV-XVII secolo), AMAn 82, 221-254.
1979a. Patrimonio tecnico e integrazione culturale in Adriatico: alcuni aspetti, Quaderni storici 40, Ancona, 31-53.
1979b. Capitalisme marchand et classe marchande a Venise au temps de la Renaissance, AnnESC, 2, 279-304.
1984. Exploitation et appropriation des salines de la Méditerranée occidentale (1250-1350 env.), u: La società mediterranea all'epoca del Vespro, Palermo, 219-248.
1989. Fiscalité et pouvoir colonial. Venise et le sel dalmate aux XVe et XVIe siècles, u: Etat et colonisation au moyen age, Lyon, 277-316.
Hóman, B.
1936. Hungary 1301-1490, The Cambridge Medieval History, vol. VIII, 587-619.
1938. Gli Angioini di Napoli in Ungheria (1299-1403), Rim.
Horvat, A.
1975. Između gotike i baroka, Zagreb.
Horvat, J.
1939. Kultura Hrvata kroz 1000 godina, Zagreb.
Horvat, M.
1951. Oporuka splitskog priora Petra, Rad 283, 119-174.
Hoško, F. E.
1987. Franjevci u Srijemu, Slavoniji i Bačkoj potkraj srednjeg vijeka, CCP XI, 19, 116-130.
1988. Franjevci u krbavskoj biskupiji, u: Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Rijeka-Zagreb, 83-94.
Hrabak, B.
1957. Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450 do 1600 godine, IG, 1-2, 19-37.
1986. Turske provale i osvajanja na području današnje severne Dalmacije do sredine XVI stoleća, RIHP 19, 69-100.
1991. Regionalna i međunarodna trgovina Mlečana i Dubrovčana drvetom iz Senja (XIV-XVIII stoljeće), RZHP 24, 57-107.
Huizinga, J.
1964. Herfstij der Middeleeuwen, hrv. pr. Jesen srednjega vijeka, prij. D. Perković, Zagreb.
Hyde, J. K.
1977. Society and Politics in Medieval Italy. The Evolution of the Civil Life, 1000-1350, tal. pr. Società e politica nell'Italia medievale. Lo sviluppo della "vita civile", 1000-1350, Bologna.

Inchiostri, U.
1928. Corporazioni laiche e religiose a Sebenico e una "mariegola" del secolo XV, ASD III, vol. IV, fasc. 22 159-179.
Istra
1968. Knjiga o Istri, Zagreb.
Istra
1969. Istra, prošlost, sadašnjost, Zagreb.
Italia felix
1988. Italia felix. Migrazioni slave e albanesi in Occidente. Romagna, Marche, Abruzzi, secoli XIV-XVI, ur. S. Anselmi, Quaderni di "Proposte e ricerche", n. 3, Ancona.
Ivanišević, M.
1980. Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, Mogućnosti XXVII, 10-11, 964-992.
1981. Andrija Aleši u Splitu 1448. godine, KB 11-12, 15-23.
1987. Stari oltar svetog Staša u splitskoj prvostolnoj crkvi, SP 17, 131-143.
Ivanković, M.
1988. Pavlini u krbavskoj biskupiji, u: Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Rijeka-Zagreb, 95-102.
Ivić, N.
1992. Domišljanje prošlosti (kako je trinaestostoljetni splitski arhiđakon Toma napravio svoju Salonitansku historiju), Zagreb.
Ivšić, S.
1942. Grafija imena kneza Višeslava na njegovoj krstionici, NVj 6, 409-416.
Jagić, V.
1953. Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga, Djela V. Jagića IV, Zagreb.
Jakić-Cestarić, V.
1972. Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena, RIZd 19, 99-166.
1974. Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII stoljeća, RIZd 21, 291-336.
1976. Antroponomastička analiza isprave zadarskog priora Andrije s početka X. stoljeća, Onomastica jugoslavica 6, Zagreb, 195-215.
1984. Obiteljska pripadnost zadarskoga kroničara Paulusa de Paulo, u: Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti, Zadar, 267-285.
Jakšić, N.
1982a. Iz srednjovjekovne topografije Knina, RFFZd 20, 43-52.
1982b. Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali, SP 12, 173-184.
1984a. Constantinus Porphyrogenitus as the source for destruction of Salona, VAHD 77, 315-326.
1984b. Topografija pravca via magna cesta vocata tendens per Lucam, SP 14, 325-346.
1987. Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama sv. Jurja i sv. Luke. Problem ubikacije i identifikacije, SP 17, 111-130.
1992. Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina, Izdanja HAD 15, Zagreb, 123-130.
1993. Starohrvatski reljefi, izložba: Starohrvatski reljefi, Muzej Prigorja-Sesvete.
Janeković-Römer, Z.
1989. Pristup problemu obitelji i roda u stranoj i domaćoj medievistici, HZ XLII, 171-182.
1994. Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća, Dubrovnik.

Jedin, H.
1971-1993. Velika povijest Crkve, ur. H. Jedin, sv. III/I-II, Zagreb.
Jelaska, J.
1985. Splitsko polje za turskih vremena, Split.
Jelenić, J.
1990. Kultura i bosanski franjevci, I-II, Sarajevo.
Jelić, L.
1898. Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, VHAD, 33-126.
1902. Hrvatski zavod u Rimu, VZA IV, 1, 1-55.
Jelić, R.
1960. Grgur Mrganić, RIZd 6-7, 487-508.
1963. Zadarsko nahodište, RIZd 10, 213-289.
1978. Zdravstvo u Zadru i na njegovu području, Zadar.
Jelovina, D.
1976. Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Split.
1986. Glavne značajke starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. stoljeća na području između rijeka Zrmanje i Cetine, SP 16, 25-50.
Jireček, K.
1903. Eine slavische Alexandergeschichte in Zadra 1389, ASlPh 25, 157-158.
1962. Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka, Zbornik Konstantina Jirečeka II, Beograd.
Jireček, K. - Radonić, J.
1952. Istorija Srba, I-II, Beograd.
Jurković, M.
1985. Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, SP 15, 183-199.
1992. Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu, SP 20, 191-213.
Kalić-Mijušković, J.
1967. Beograd u srednjem veku, Beograd.
Kampuš, I.
1960. Andrija Jamometić, EJ 4, 455-456.
1963. Prilog pitanju o poreznom sistemu na Gradecu od 14. do 16. st., RFFOdP 5, 5-26.
1965. Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, HZ XVIII, 129-140.
1976-1977. Odnosi grofova Celjskih i zagrebačkog Gradeca, HZ XXIX-XXX, 161-180.
1983. Das öffentliche Finanzsystem in Kroatien vom 12. bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Burgenländische Heimatblätter, 45, br. 3, 106-119; 4, 145-154.
1990. Prilog poznavanju poreznog sustava u Slavoniji u vrijeme Arpadovića, HZ XLIII, 287-315.
1993. Porezni sustav u Slavoniji za vladanja Anžuvinaca, HZ XLVI, 1-30.
1994. Zagrebački Gradec u doba Arpadovića i Anžuvinaca, u: Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb, 51-59.
Kampuš, I. - Karaman, I.
1994. Tisućljetni Zagreb, Zagreb.
Kandido-Rožman, M.
1990. Francuski putopisci kroz Dalmaciju od prvog križarskog pohoda do kraja XVIII. stoljeća, Mogućnosti XXXVII, 9-10, 978-1002; 11, 1145-1178.
Karácsonyi, J.
1911. N. Tomašić, Temelji državnog prava hrvatskog kraljevstva, Zagreb 1910, Századók 1910, hrv. pr., VZA XIII, 65-75.

Karaman, Lj.
1930. Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima, Zagreb.
1933. Umjetnost u Dalmaciji, XV. i XVI. vijek, Zagreb.
1938. Portal majstora Radovana u Trogiru, Rad 262.
1940. O počecima srednjovjekovnog Splita do godine 800, VHAD 18-21, 419-436.
1941-1942. O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, VHAD 22-23, 73-113.
1942. Starohrvatska umjetnost u Bosni i Hercegovini, u: Poviest, 617-628.
1943. Živa starina, Zagreb.
1952-1953. Još o kralju Slavcu, ZČ VI-VII, 259-269.
1955. O srednjovjekovnoj gradskoj palači u Splitu, RIZd 2, 35-46.
1960a. Andrija Buvina. Vratnice splitske katedrale. Drveni kor u splitskoj katedrali, Zagreb.
1960b. O vremenu krstionice kneza Višeslava, Peristil 3, 107-109.
1962. O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII. st., HZ XV, 257-269.
1986. Odabrana djela, Split.
Karbić, D.
1991. Marginalne grupe u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od druge polovine XIII. do početka XVI. stoljeća, HZ XLIV, 43-76.
Kasandrić, I.
1970. Postanak i razvoj hvarske komune, Mogućnosti XVII, 2, 223-229.
1972. Proizvodni odnosi u hvarskoj komuni do konca XVI stoljeća, Mogućnosti XIX, 1, 75-85.
1978. Hvarski pučki ustanak, Split.
Katalinić, A.
1976. Dinamičko-ritmički uspon hrvatskoga marijanskog kulta, Crkva u svijetu XI, 3, 270-279.
Katičić, R.
1986. Methodii doctrina, Slovo 36, 11-44.
1987a. Od Konstantina Porfirogeneta do povaljske listine, BZ 15, 29-44.
1987b. Jezik pismenosti na tlu Hrvatske, Jezik 34, 5, 129-144.
1989a. Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata, SP 19, 243-270.
1989b. Hrvatska renesansna književnost, Republika XLV, 1-2, 199-205.
1989c. "Slověnski" i "hrvatski" kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti, Jezik 36, 4, 97-109.
1990. Podrijetlo Hrvata kao znanstveni problem, Scientia yugoslavica 16, 207-216.
1991. Ustanove sv. Jeronima u Rimu i povijest hrvatske kulture i narodnosti, u: Homo imago et amicus Dei, Miscellanea in honorem Ioannis Golub, Romae, 370-385.
1993. Uz početke hrvatskih početaka, Split.
1994. Na ishodištu, Zagreb.
Katić, L.
1932. Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, BS 4, p.o., 1-30.
1950. Vjerodostojnost Tome arciđakona i posljednji dani Solina, VAHD 53, 99-119.
1955. Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, Rad 306, 187-219.
1955-1956. Novi arhivski podaci o Tomi Nigeru, AHIDk IV-V, 231-234.

1956a. Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine, SP 5, 135-177.
1956b. Solin od VII-XX stoljeća, PPUD 10.
1958. Granice između Klisa i Splita kroz vjekove, SP 6, 187-210.
1962. Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije, Starine 51, 267-434.
1993. Rasprave i članci iz hrvatske povijesti, Split.

Kečkemet, D.
1955-1956. Splitski kaštel, AHIDk IV-V, 267-303.
1957. Romaničke minijature u Splitu, Peristil 4, 125-136.
1959a. Crkvica i eremitaža sv. Jere na Marjanu, PPUD 11, 92-105.
1959b. Juraj Ćulinović, ELU 1, 753-754.
1971. Židovi u povijesti Splita, Split.
1980. Ilustracije budimpeštanskog kodeksa arhiđakona Tome, u: Gunjačin zbornik, Zagreb, 173-177.
1988. Juraj Dalmatinac i gotička arhitektura u Splitu, Split.

Keršovani, O.
1971. Povijest Hrvata, Rijeka.

Klaić, N.
1955. Prilog pitanju postanka slavonskih varoši, RFFZg III, 41-59.
1956a. Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ IX, 83-100.
1956b. Ljudmil Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, HZ IX, 209-220.
1958. O autentičnosti privilegija trogirskog tipa, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, 77-88.
1958-1959. Postanak "plemstva dvanaestero plemena Kraljevine Hrvatske", HZ XI-XII, 121-163.
1960. O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu, VAHD 62, 105-155.
1961. L'importanza della dominazione angioina per le terre croate, Archivio storico Pugliese, Anno XIV, Fasc. III-IV, Bari, 3-10.
1962a. Što su kmetovi Vinodolskog zakona?, RFFOdP 4, 25-50.
1962b. Matija Korvin, EJ 5, 327-328.
1962c. Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi, HZ XV, 271-288.
1963. Uzroci otpora protiv crkvene desetine u zagrebačkoj biskupiji (do 1382), u: Iz starog i novog Zagreba III, 33-49.
1963-1965. Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, VAHD 65-67, 209-249.
1964a. Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV st., u: Zbornik "Zadar", Zagreb, 141-167.
1964b. Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra, u: Zbornik "Zadar", Zagreb, 129-139.
1965. Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću, Slovo 15-16, 225-281.
1965-1966. Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike, ZČ 19-20, 125-138.
1965-1967. Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara, HZ XVIII, 141-188; XIX-XX, 225-263.
1966a. Uz problem geneze feudalizma u Hrvatskoj, JIČ, 3-4, 55-78.
1966b. Marginalia uz problem doseljenja Hrvata, Razprave SAZU V, Ljubljana, 19-36.
1968. Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća, ZRVI XI, 67-92.

1970. Knezovi Frankapani kao krčka vlastela, KZ 1, 125-180.
1971a. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb.
1971b. Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku, KZ 2, 111-144.
1971c. Problem kmetstva na području dubrovačke astareje (Prilog problematici dalmatinskog agrara), AVj XIV, 237-274.
1971d. Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran, u: Makarski zbornik I, 121-168.
1972a. "Fratalea artis calegariorum de Iadra", Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962), Zagreb, 135-149.
1972b. Hrvatski vladari i Bizantska Dalmacija, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Radovi XLIII, Sarajevo, 143-172.
1972c. Vinodolsko društvo na početku XVII stoljeća, VHARiP XVII, 189-253.
1973. Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa, IČ XX, 15-87.
1974. Lika u srednjem vijeku, Izdanja HAD 1, Zagreb, 119-125.
1974-1975. "Paulus de Breberio banus Croatorum dominus et Bosne", AVj XVII-XVIII, 409-423.
1976. Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb.
1978. Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije (od Ljudevita Posavskog do bune 1573. god.), Izdanja HAD 2, Zagreb, 223-229.
1982a. Zadnji knezi Celjski v deželah sv. Krone, Celje.
1982b. Zagreb u srednjem vijeku, Zagreb.
1982-1983. O firentinskoj "koloniji" na zagrebačkom Gradecu potkraj XIV stoljeća, Balcanica XIII-XIV, Beograd, 57-72.
1983. Crtice o Vukovaru u srednjem vijeku, Vukovar.
1984. O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata, ZČ 38, 253-270.
1985a. Trogir u srednjem vijeku, knj. 2, sv. 1, Javni život grada i njegovih ljudi, Trogir.
1985b. Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio Konstantina Porfirogeneta, SP 15, 31-60.
1985c. Baltazar A. Krčelić (1715-1778) autor tzv. odlomka ljetopisa iz 11. stoljeća, CCP IX, 16, 1-46.
1986a. Kako i kada postaje "Metodova doktrina" kulturno dobro Hrvata, CCP X, 17, 17-39.
1986b. O Pokuplju kao vjekovnoj krajini između Jadrana i Panonije, Izdanja HAD 10, Zagreb, 189-197.
1987. O porijeklu hrvatskog dominikanca Andrije Jamometa (1420/30-1484), CCP XI, 19, 1-8.
1988. Vinodol, od antičkih vremena do Knezova Krčkih i Vinodolskog zakona, Pazin-Rijeka.
1989. Srednjovjekovna Bosna, Zagreb.
1990. Povijest Hrvata u srednjem vijeku, Zagreb.

Klaić, N. – Petricioli, I.
1976. Prošlost Zadra II, Zadar u srednjem vijeku do 1409, Zadar.

Klaić, Vj.
1882. Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb.
1897a. Bribirski knezovi od plemena Šubić do god.1347, Zagreb.
1897b. Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, Rad 130, 1-85.

1898. O hercegu Andriji (1197-1204), Rad 136, 200-222.
1899-1911. Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća, Zagreb.
1900. Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I (1301-1382), Rad 142, 126-218.
1901. Krčki knezovi Frankapani, Zagreb.
1904. Marturina. Slavonska daća u srednjem vijeku, Rad 157, 114-213.
1911. Regnum Croatiae et Dalmatiae (1059-1359), VZA XIII, 114-127.
1922. Povjest Hrvata VI/6, Zagreb.
1928. Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić. Prilog za historiju diaspore hrvatskih plemena, VHAD XV, 1-12.
1930. Hrvati i Hrvatska, Zagreb.

Klapisch-Zuber, C.
1988. La donna e la famiglia, u: L'uomo medievale, ur. J. Le Goff, Roma-Bari, 319-349.

Klen, D.
1969. Fratrija, feud opatije sv. Mihovila nad Limom u Istri i njegova sela (XI-XVIII st.), Rijeka.

Kniewald, D.
1940. Zagrebački liturgijski kodeksi XI-XV. st., CS 19, 1-128.
1949. Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, Rad 270, 115-276.
1957. De Evangeliario Spalatensi, Ephemerides liturgicae, Roma, 408-427.

Koebner, R.
1976. Popolamento stanziale e colonizzazione dell'Europa, SEC 1, Torino, 3-115.

Kokša, G.
1971. San Girolamo degli Schiavoni (Chiesa nazionale croata), Roma.

Kolanović, J.
1971. Vrana i templari, RIZd 18, 207-226.
1979a. Izvori za povijest trgovine i pomorstva srednjovjekovnih dalmatinskih gradova s osobitim obzirom na Šibenik (contralitterae), AM III, 63-150.
1979b. Knjižnice dvaju šibenskih svećenika iz sredine XV stoljeća, CCP III, 3, 124-130.
1982. Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku, CCP VI, 9, 13-36.

Kolumbić, N.
1980. Hrvatska književnost od humanizma do manirizma, Zagreb.
1983. Franjo Trankvil Andreis, HBL 1, 115-119.
1991a. Šimun Kožičić Benja između glagoljaške tradicije i humanističkih nastojanja, u: Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji, Zagreb, 103-114.
1991b. Humanistički krugovi kao čimbenici nacionalne i europske duhovne integracije, Mogućnosti XXXVIII, 1-2, 11-19.

Kombol, M.
1945. Poviest hrvatske književnosti do preporoda, Zagreb.
1951. Predgovor u: Ivan Česmički, Stihovi i epigrami, Zagreb, VII-XXII.

Kos, M.
1960. Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, srp. pr. Istorija Slovenaca od doseljenja do petnaestog veka, Beograd.

Kostrenčić, M.
1923. Vinodolski zakon, Rad 227, 110-230.
1929. Postanak sredovječnih dalmatinskih gradova, u: Šišićev zbornik, Zagreb, 113-120.

1930a. Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad 239, 56-150.
1930b. Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV. veka, Posebna izdanja SKA LXXVII, Beograd.
1953. O radnji prof. dr. Mihe Barade Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb.
1956. Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava I, Zagreb.

Košćak, V.
1963. Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi, HZ XVI, 131-146.
1980-1981. Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928, HZ XXXIII-XXXIV, 291-355.
1987. Dolazak Hrvata, HZ XL, 339-383.

Koteljnikova, L. A.
1967. Italjanskoe krestjanstvo i gorod v XI-XIV vv., Moskva.
1975. Italjanskij gorod rannego srednevekovja i ego rolj v processe genezisa feodalizma, Srednie veka 38, Moskva, 100-115.

Kovačević, D.
1961. Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo.

Kovačević-Kojić, D.
1978. Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo.

Kovačić, S.
1988. Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću, u: Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Rijeka-Zagreb, 11-39.
1991. Koje je godine osnovana hvarska biskupija?, CCP XV, 27, 53-58.

Krasić, S.
1971. Hrvatska dominikanska kongregacija (1508-1587), BS XL, 2-3, 293-309.
1987. Filozofsko-teološki studij dominikanskog reda u Zadru (1396-1806), ZR XXXVI, 1-2, 3-42.

Krekić, B.
1956. Dubrovnik i Levant (1280-1460), Beograd.
1962. La Puglia tra Dubrovnik (Ragusa) e il Levante nell'epoca Angioina, Quaderni dell'Archivio storico Pugliese 7, Bari, 63-69.
1972. Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries. A City between East and West, Oklahoma.
1973. The Role of the Jews in Dubrovnik (Thirteenth-Sixteenth Centuries), Viator 4, Berkeley-Los Angeles-London, 257-271.
1976. I mercanti e produttori toscani di panni di lana a Dubrovnik (Ragusa) nella prima metà del quattrocento, u: Produzione, commercio e consumo dei panni di lana, Firenze, 707-714.
1977. Four Florentine Commercial Companies in Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the Fourteenth Century, u: The Medieval City, Yale University, 25-41.
1978. Contributions of Foreigners to Dubrovnik's economic Growth in the Late Middle Ages, Viator 9, 375-394.
1979. Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade, Thirteenth through Fifteenth Centuries, u: The Dawn of modern Banking, Yale University, 241-254.
1985. La navigation Ragusaine entre Venise et la Méditerranée orientale aux XIVe et XVe siècles, u: Actes du IIe colloque international d'histoire, Économies Méditerranéennes: équilibres et intercommunications XIIIe-XIXe siècles, Athènes, 129-141.

1986. O problemu koncentracije vlasti u Dubrovniku u XIV i XV vijeku, ZRVI XXIV-XXV, 397-406.

1987a. Developed Autonomy: The Patricians in Dubrovnik and Dalmatian Cities, u: Urban Society of Eastern Europe in premodern Times, ur. B. Krekić, Berkeley-Los Angeles-London, 185-215.

1987b. Abominandum crimen: punishment of homosexuals in renaissance Dubrovnik, Viator 18, 337-345.

1988a. Le port de Dubrovnik (Raguse), entreprise d'état, plaque tournante de commerce de la ville (XIIIe-XVIe siècle), u: I porti come impresa economica, Istituto "F. Datini" Prato, Firenze, 653-673.

1988b. Slike iz gradske svakodnevice: prilozi proučavanju života u Dubrovniku u doba humanizma i renesanse, AZPZDk XXVI, 7-28.

1989. Odjek bitke na Krbavskom polju (1493) u Dubrovniku, AZPZDk XXVII, 87-92.

1990a. Ragusa (Dubrovnik) e il mare: aspetti e problemi (XIV-XVI secolo), u: Ragusa e il Mediterraneo, ur. A. di Vittorio, Bari, 131-151.

1990b. Influence politique et pouvoir économique à Dubrovnik (Raguse) du XIIIe au XVIe siècle, u: Gerarchie economiche e gerarchie sociali secoli XII-XVIII, Istituto "F. Datini" Prato, Firenze, 241-258.

1990c. Mlečani u Dubrovniku i Dubrovčani u Mlecima kao vlasnici nekretnina u XIV. stoljeću, AZPZDk XXVIII, 7-40.

1994. Miscellanea from the cultural life of renaissance Dubrovnik, Byzantinische forschungen, B. XX, Amsterdam, 133-151.

Kristó, G.

1980-1981. Kralj Koloman, kralj Stjepan i Hrvatska, HZ XXXIII-XXXIV, 263-265.

Krivošić, S.

1981. Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća, Zagreb.

1990. Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti, Dubrovnik.

Krnic, B.

1906-1907. Judicium generale (opći sud) u Ugarskoj i Hrvatskoj, VHAD IX, 1-76.

Krstić, K.

1955. Fran Trankvil Andreis, EJ 1, 101-102.

1960. Humanizam kod Južnih Slavena, EJ 4, 287-303.

Kršnjavi, I.

1900. Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga, VZA II, 3, 129-169.

Kruhek, M.

1984. Stvaranje i utvrđivanje obrambene granice na Kupi u toku XVI i XVII stoljeća, u: Vojna Krajina, ur. D. Pavličević, Zagreb, 215-255.

1990. Utvrde senjske kapetanije u XVI. stoljeću, SZ 17, 93-112.

Kučerová, K.

1994. Migracije Hrvata u Slovačku u XVI. st. i Slovaka u Slavoniju od 1730. do kraja XIX. st., HZ XL VII, 51-60.

Kukuljević Sakcinski, I.

1857. Kratki ljetopisi hrvatski, APJ IV, 30-65.

1886a. Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci svetoga Ivana u Hrvatskoj, Rad 81, 1-80; 82, 1-68.

1886b. Glasoviti Hrvati prošlih vjekova, Zagreb.

Kula, W.

1987. Le misure e gli uomini dall'antichità a oggi, Roma-Bari.

Kulischer, J.

1957. Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, hrv. pr. Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka, prij. M. Brandt, Lj. Kuntić, R. Lovrenčić, I-II, Zagreb.

Kulturna baština

1968. Kulturna baština samostana sv. Marije u Zadru, Zadar.

Kuntić-Makvić, B.

1984. Tradicija o našim krajevima u antičkom razdoblju kod dalmatinskih pisaca XVI i XVII stoljeća, Živa antika 34, 1-2, 155-164.

Kurelac, M.

1965a. Toma Niger, EJ 6, 286.

1965b. Feliks Petančić, EJ 6, 474-475.

1971. Antun Vrančić, EJ 8, 534-535.

1982. Kulturna i znanstvena djelatnost Ivana Viteza od Sredne (1405-1472), ZZPZZg 12, 21-34.

1983. Ivan Vitez od Sredne i njegov znanstveni krug sredinom 15. stoljeća, Zbornik radova Četvrtog simpozija iz povijesti znanosti, Zagreb, 55-62.

1987. Hrvatski humanisti rane renesanse (Hrvatska i Ugarska pretkorvinskog doba), CCP XI, 19, 95-107.

1988a. Nikola Modruški (1427-1480). Životni put i djelo, u: Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Rijeka-Zagreb, 123-142.

1988b. "Vita b. Ioannis confessoris episcopi traguriensis et eius miracula" u izdanju Ivana Lučića-Luciusa i njegove "Notae historicae ad vitam", CCP XII, 21, 1-48.

1990. Paladije Fusko - Palladius Fuscus, Život i djelo, u: Paladije Fusko, Opis obale Ilirika, Zagreb, 5-76.

1994. Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije, Zagreb.

Ladić, Z.

1993. Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća, CCP XVII, 32, 17-31.

Lane, F. C.

1966. Venice and History, Baltimore.

1977. Venice, A Maritime Republic, Baltimore-London.

Laszowski, E.

1923. Gorski Kotar i Vinodol, Zagreb.

Laušić, A.

1991. Postanak i razvitak Poljičke kneževine, Split.

Le Goff, J.

1974. La civilisation de l'Occident médiéval, srp. pr. Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope, Beograd.

1977. Tempo della Chiesa e tempo del mercante, Torino.

1980. La nouvelle histoire, tal. pr. La nuova storia, ur. J. Le Goff, Milano.

1982. Les intellectuels au moyen âge, hrv. pr. Intelektualci u srednjem vijeku, prij. N. Grujić, Zagreb.

1988a. La bourse et la vie. Economie et religion au Moyen Age, tal. pr. La borsa e la vita. Dall'usurario al banchiere, Roma-Bari.

1988b. L' uomo medievale, u: L' uomo medievale, ur. J. Le Goff, Roma-Bari, 1-38.

Leksikon ikonografije

1979. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, ur. A. Badurina, Zagreb.

Le Roy Ladurie, E.
1959. Histoire et climat, AnnESC XIV, tal. pr. Storia e clima, u: Problemi di metodo storico, ur. F. Braudel, Roma-Bari, 140-182.
1982. Histoire de climat depuis l'an mil, tal. pr. Tempo di festa, tempo di carestia. Storia del clima dall'anno mille, Torino.
Loew, E. A.
1914. The Beneventan Script. A History of the South Italian Minuscule, Oxford.
1929. Scriptura Beneventana. Facsimiles of the South Italian and Dalmtian Manuscripts from the Sixth to the Fourteenth Century, Oxford.
Lopašić, R.
1888. Dva hrvatska junaka. Marko Mesić i Luka Ibrišimović, Zagreb.
1943. Bihać i Bihaćka krajina, Zagreb.
Lopez, R. S.
1975. The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350, tal. pr. La rivoluzione commerciale del Medioevo, Torino.
1978. La nascita dell'Europa. Secoli V-XIV, hrv. pr. Rođenje Evrope. Stoljeća V-XIV, Zagreb.
Lorenzetti, G.
1979. Venezia e il suo estuario, Trieste.
Lovrenović, D.
1994a. Utjecaj Ugarske na odnos Crkve i Države u srednjovjekovnoj Bosni, u: Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991, Samobor, 37-93.
1994b. Europska paradigma bosanskoga franjevaštva. Spomen na Jurja Dragišića 1445-1520, Bosna franciscana 2, Samobor, 177-180.
Lucić, I.
1979. Povijesna svjedočanstva o Trogiru, I-II, Split.
Lučić, I.
1986. O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske, Zagreb.
Lučić, J.
1966. Prvotni kopneni teritorij Dubrovnika (Problem njegova stjecanja), Dubrovnik IX, 3, 41-62.
1968-1969. Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405, AVj XI-XII, 99-201.
1970. Prošlost dubrovačke astareje, Dubrovnik.
1973a. Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205, Zagreb.
1973b. Kralj Tomislav i njegovo doba, Nastava povijesti 2, 32-43.
1979. Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća, Zagreb.
1980. Komunalno uređenje dalmatinskih gradova u XI stoljeću, ZZPZZg 10, 209-235.
1985. Gospodarsko-društveni odnosi u Dubrovniku u Stojkovićevo vrijeme (1392-1442), HZ XXXVIII, 95-114.
1986. Crkvene prilike u Hrvatskoj za kneza Branimira (879-892), CCP X, 17, 1-16.
1990. Povijesna dokumentacija svetokrševanskog samostana i vladavina Petra Krešimira IV, u: 1000 godina, 171-190.
1991. Dubrovačke teme, Zagreb.
1992. Arhivska građa o kugi u Dubrovniku godine 1526-1527 i obitelj Držić, Rasprave i građa za povijest znanosti HAZU, knj. 7, 17-57.
1994. Dubrovnik u očekivanju dolaska pape Pija II (1464), u: Vatikan i Dubrovnik, Dubrovnik, 25-46.
Lučić, J. – Šanjek, F. i drugi
1994. Hrvatski povijesni zemljovidi, Zagreb.

Luetić, J.
1969. 1000 godina dubrovačkog brodarstva, Zagreb.
1980. Dubrovačka međunarodna pomorska djelatnost u XIV. st., Rad 384, 57-83.
1982. La marina mercantile di Ragusa nel XVI secolo, u: Ancona e le Marche nel Cinquecento - economia, società, istituzione e cultura, Ancona, 73-76.
1992. Tipovi brodova hrvatskih primorskih gradova u Lepantskoj bici 1571, CCP XVI, 29, 69-80.
Luzzatto, G.
1960. Storia economica d'Italia, Vol. I, L'antichità e il medioevo, hrv. pr. Ekonomska povijest Italije, Prvi svezak, Stari i srednji vijek, prij. J. Stipišić, Zagreb.
1961. Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo, Venezia.
Ljubić, Đ.
1931. Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu, Rad 240, 1-104.
Ljubić, Š.
1864. Pregled povjesti hrvatske, Rijeka.
1887. L'Italia descritta nel libro del re Ruggero compilato da Edrisi. Testo arabo pubblicato con versione e note da M. Amari e C. Schiaparelli, Roma 1883, Rad 85, 229-240.
Macan, T.
1992. Povijest hrvatskoga naroda, Zagreb.
1993. Pogled u bokeljsku povijest, HR 43, 1, 19-27.
Madirazza, F.
1911. Storia e costituzione dei comuni dalmati, Split.
Magdić, M.
1877. Topografija i poviest grada Senja, Senj.
Mahnken, I.
1960. Dubrovački patricijat u XIV veku, Beograd.
Mal, J.
1924. Uskočke seobe i slovenske pokrajine. Povest naseobina s kulturno-istorijskim prikazom (sa kartom), Srpski etnografski zbornik, knj. 30, Ljubljana.
Malić, D.
1988. Povaljska listina kao jezični spomenik, Zagreb.
Mandić, D.
1957. Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora, Chicago.
1962. Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago.
1963. Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim.
1968. Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske vikarije i provincije, 1340-1735, Rim.
1974. Revizija hrvatske povijesti. Stvarnost i potreba, u: Hrvatski razgovori o slobodi, ur. V. Nikolić, München-Barcelona, 225-231.
1990. Hrvati i Srbi, dva stara različita naroda, Zagreb.
1992. Papa Ivan IV. Solinjanin i pokrštenje Hrvata, CCP XVI, 29, 1-22.
Mandić, O.
1952. Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, HZ V, 3-4, 225-298.
1958-1959. "Pacta conventa" i "dvanaest" hrvatskih bratstava, HZ XI-XII, 165-206.
Maračić, Lj. A.
1991. "Conventualitas" u redu Male braće, CCP XV, 28, 14-29.
1992. Franjevci konventualci u Istri, Pazin.

Marasović, T.
1978. Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split, 5-129.
1980a. Značaj ranosrednjovjekovnog graditeljstva u Trogiru, Mogućnosti XXVII, 10-11, 1001-1008.
1980b. Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad, Gunjačin zbornik, Zagreb, 99-112.
1984. Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, SP 14, 135-158.
1987. Najstarije vedute srednjovjekovnog Splita, SP 16, 187-194.
1988. Byzantine component in Dalmatian Architecture from 11th to 13th Century, u: Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine, Beograd, 455-462.
1994. Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, Split.

Marasović, J. – Marasović, T.
1968. Dioklecijanova palača, Zagreb.

Marasović, J. – Marasović, T. – Marasović, M.
1971. Crkva sv. Trojice u Splitu, Split.

Marciani, C.
1965. Le relazioni tra l'Adriatico orientale e l'Abruzzo nei secoli XV, XVI e XVII, ASI, 1, 14-47.

Maretić, Z. – Nemeth, B.
1973. Ples mrtvaca - freska iz Berma, u: Zbornik 25. godišnjice zdravstva u Puli, Pula, 391-395.

Margetić, L.
1970-1971. Neki pravni problemi u vezi s dopisom podbana Mihajla Živkovića od 5.XI.1459., HZ XXIII-XXIV, 265-286.
1974. Neka pitanja razvitka srednjovjekovnih liburnijskih općina, Dometi VII, 6, 5-24.
1975. Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina, RIHP 7, 5-80.
1977. Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, ZHZZg 8, 5-88.
1980a. Iz vinodolske prošlosti, Rijeka.
1980b. Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu, VAHD 74, 219-238.
1982a. Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII. stoljeću i njegovi izvori, HZ XXXV, 209-258.
1982b. Kekaumenos' Dobronja - ein kroatischer Herrscher des XI. Jahrhunderts, ZRVI, knj. XXI, 39-46.
1983a. Marginalije uz rad V. Košćaka "Pripadnost istočne obale...", HZ XXXVI, 255-286.
1983b. Le cause della spedizione veneziana in Dalmazia nel 1000, Histrica et Adriatica, Trieste, 217-254.
1983c. Uzmak Bizanta na Krku sredinom XI. stoljeća, ZPFRi, 4, 79-96.
1983d. Srednjovjekovno hrvatsko pravo - stvarna prava, Zagreb - Rijeka - Čakovec.
1984. Pravni i povijesni aspekti pohoda mletačkog dužda Petra II Orseola u Dalmaciji u 1000. godini, ZPFRi 5, 145-156.
1985a. Još o dolasku Hrvata, HZ XXXVIII, 227-240.
1985b. Isprava o zemaljskom miru između istarskog stanovništva i markgrofa W., PSJ, sv. 5, 33-49.
1985-1987. Senjski statut iz 1388, SZ 12, 19-52.
1986. Toparque, tep'ci (topotèrètès) et dad en Croatie au 11e siècle, RB, T. 44, 257-262.

1988. Još o pitanju vremena dolaska Hrvata, ZČ 42, 234- 240.
1989. O nekim vrelima hrvatske povijesti XI. stoljeća (s osobitim obzirom na Osor), HZ XLII, 111-135.
1990a. Nekoliko napomena o etnogenezi jugoslavenskih naroda, Rad 451, 1-11.
1990b. Cetinski sabori u 1527, SZ 17, 35-43.
1990c. Rijeka, Vinodol, Istra; Rijeka.
1990d. Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske, ZPFZg, 40, 17-37.
1991. O dalmatinskim servima (osobito agrarnim), Rad 459, 59-103.
1992a. Istra 751-791, CCP XVI, 30, 1-10.
1992b. Ivo Goldstein, Bizant na Jadranu, HZ XLV, 306-312.
1993a. Neka pitanja tzv. Zagrebačke kronike i popisa biskupa, CCP XVII, 32, 1-16.
1993b. Osnove srednjovjekovnog obveznog prava u Dalmaciji, Rad 465, 17-114.
1993c. Bilješke uz Trpimirovu ispravu CD I, 3-8, ZRPFSt, 30/1, 47-51.
1993d. O nekim pitanjima Rižanskog placita, ZPFZg, 43, 407-438.
1994a. Pitanja iz najstarije povijesti zagrebačke biskupije i Slavonije, CCP XVIII, 34, 1-50.
1994b. Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior - neka pitanja, HZ XL VII, 1-36.

Marin, E.
1980. Kasnoantički kontinuitet u srednjovjekovnom Splitu, Mogućnosti XXVII, 4, 443-459.
1988. Starokršćanska Salona, Zagreb.

Marinović, A.
1957. Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru, HZ X, 83-110.

Marković, M.
1993. Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata, Zagreb.
1994. Brod, Kulturno-povijesna monografija, Slavonski Brod.

Marović, I.
1991. O godini razorenja Salone, KB 21, 57-84.

Marušić, J.
1992. Sumpetarski kartular i Poljička seljačka republika, Split.

Matanić, A. J.
1980. Franjevački počeci u Zadru, u: Samostan sv. Frane u Zadru, Zadar, 7-23.

Matić, T.
1970. Iz hrvatske književne baštine, Zagreb-Slavonska Požega.

Matijević – Sokol, M.
1988. Toma arhiđakon i crkvena organizacija u Saloni, ZZPZZg 15, 11-26.
1992. Starohrvatski Solin u kronici Tome arhiđakona, VAHD 85, 83-90.
1994. Struktura i diplomatička analiza isprava kninskog kaptola, RZPZZd 36, 69-85.

Matijević – Sokol, M. - Zekan, M.
1990. Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII., Split.

Matković, P.
1863. Trgovački ugovor republike mletačke sklopljen sa knezovi senjskimi godine 1408. i 1455. (Prinesak za trgovačku povjestnicu), APJ VII, 149-160.

Matuz, J.
1992. Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte, hrv. pr. Osmansko Carstvo, prij. N. Moačanin, Zagreb.

Mauro, F.

1974. Le XVIe siècle européen. Aspects économiques, tal. pr. L'Europa del XVI secolo, Aspetti economici, Milano.

Mažuran, I.

1962. Srednjovjekovni Osijek. Od rimske Murse do turskog Osijeka, Osijek.

Mažuranić, V.

1908-1922. Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb.

Mayer, E.

1907. Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, tal. pr. u AMSI XXII, 347-462.

Mc Neill, W. H.

1981. La peste nella storia. Epidemie, morbi e contagio dall'antichità all'età contemporanea, Torino.

Medini, M.

1920. O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar.

Mendras, H.

1986. Sociétés paysannes, hrv. pr. Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva, Zagreb.

Mesić, M.

1864-1865. Hrvati na izmaku XV. i na početku XVI. vieka, Književnik I, 3, 401-431; 4, 505-543; II, 61-78, 195-218.

1868. Banovanje Petra Berislavića za kralja Ljudevita II, Rad 3, 1-64.

1872-1873. Hrvati nakon bana Berislavića do muhačke bitke, Rad 18, 77-163; 22, 55-204.

Miccoli, M.

1988. I monaci, u: L'uomo medievale, ur. J. Le Goff, Roma-Bari, 41-80.

Migotti, B.

1986. Antički kolegiji i srednjovjekovne bratovštine. Prilog proučavanju kontinuiteta dalmatinskih ranosrednjovjekovnih gradova, SP 16, 177-186.

1990. Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine, Zagreb.

Miletić, M.

1957. I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Orientalia christiana analecta 149, Roma.

Miller, E.

1977. La politica economica dei governi. Francia e Inghilterra, SEC 3, Torino, 330398.

Milošević, Milivoj

1960. Bokeljski jedrenjaci građeni u Kotoru i Perastu u periodu od 1397. do 1455. godine, GPMKo IX, 7-17.

Milošević, Miloš

1972. Boka Kotorska, Bar i Ulcinj u Kiparskom ratu (1570-1573), Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti 4, Herceg-Novi, 17-32.

1973a. Dileme ekonomske politike Mletačke Republike prema Kotoru i pomorskim naseljima kotorskog zaliva, Istorijski zapisi, 3-4, 233-253.

1973b. Kotorske ponude Veneciji za preuzimanje vlasti (1396-1420), Glasnik cetinjskih muzeja VI, 5-21.

1974a. Granice Boke Kotorske za vrijeme mletačke vladavine, GPMKo XXII, 11-25.

1974b. Zdravstvena kultura u Boki Kotorskoj za vrijeme mletačke vladavine, AHMePhVe 2, 31-46.

1977. Naselja, kultura stanovanja, društveni život i običaji Boke Kotorske za vrijeme mletačke vladavine (1420-1797), Istorijski zapisi, 31-48.

Mirković, M.

1951. O ekonomskim odnosima u Trogiru u XIII. stoljeću, HZ IV, 21-54.

1960. Matija Vlačić Ilirik, Zagreb.

1985. Ekonomska historija Jugoslavije, I-II, Pula-Rijeka.

Mitić, I.

1988. Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici (od 1358. do 1815), Zagreb.

Mlacović, D.

1991. Popisi rapskih vijećnika iz 1372. i 1388. godine, HZ XLIV, 155-162.

Moačanin, F.

1984. Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787. u: Vojna krajina, Zagreb.

Moguš, M.

1993. Povijest hrvatskoga književnoga jezika, Zagreb.

Mohorovičić, A.

1992. Graditeljstvo u Hrvatskoj, Arhitektura i urbanizam, Zagreb.

Mollat, M.

1982. Les pauvres au Moyen Age. Etude sociale, tal. pr. I poveri nel Medioevo, Roma-Bari.

Molmenti, P.

1926. La storia di Venezia nella vita privata, Bergamo.

Morović, H.

1962. Anonimna splitska kronika, IMGSp 10, Split.

Morpurgo, D.

1962-1966. Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skale u XVI stoljeću, Starine 52, 185-248; 53, 363-415.

Mošin, V.

1965. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici, Slovo 15-16, 150-182.

Mumford, L.

1968. The city in History. Its Origins, Its Transformations and Its Prospects, hrv. pr. Grad u Historiji. Njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi, prij. V. Ivir, Zagreb.

Munić, D.

1986. Kastav u srednjem vijeku. Društveni odnosi u kastavskoj općini u razvijenom srednjem vijeku, Rijeka.

1994. Skica za portret istočnoistarskih kvarnerskih srednjovjekovnih komuna od XV. do XVII. stoljeća, AH III, 83-96.

Mustać, I.

1990. Cartula traditionis ecclesie beati Chrysogoni martiris iz 986. godine, u: 1000 godina, 133-146.

Mužić, I.

1989a. Podrijetlo Hrvata (Autohtonost u hrvatskoj etnogenezi na tlu rimske provincije Dalmacije), Zagreb.

1989b. U povodu Katičićeve recenzije, SP 19, 271-284.

1993. O slavenskoj pismenosti na današnjem teritoriju Hrvata u antičko i ranosrednjovjekovno doba, Kačić 25, 385-404.

Nagy, J.

1925. Tradicija isprava iz doba hrvatske narodne dinastije izdanih u korist zadarskog samostana sv. Krševana, u: Zbornik kralja Tomislava, 430-445.

1925-1937. Diplomatičko-paleografske studije, VDA I, 17-45; II, 145-156; III, 173-189; VII, 1-10.
1939-1941. Hrvatske kneževske isprave u svjetlu dosadanje nauke, VDA VIII, 1-21; IX-X, 5-27.

Natalucci, M.
1977. Insediamenti di colonie e di gruppi Dalmati, Slavi e Albanesi nel territorio di Ancona (secoli XV-XVI), AMAn 82, 93-111.

Nazor, A.
1971. Otvorena pitanja oko nastanka Misala iz godine 1483, u: Misal po zakonu rimskog dvora, pretisak, Zagreb, LXXXI-LXXXIV.
1987. Ćirilica i glagoljaši, BZ 15, 78-83.
1991. Kožičićeva glagoljska tiskara u Rijeci, u: Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji, Zagreb, 137-149.
1994. O senjskom glagoljskom Misalu 1494, u: Senjski glagoljski Misal 1494, Zagreb, 7-11.

Nodilo, N.
1981. Stara vjera Srba i Hrvata, Split.

Novak, G.
1921. Split u svjetskom prometu, Split.
1924. Hvar, Beograd.
1928a. Nekoja pitanja iz istorije srednjovjekovnog Splita, SP, ns. II, 3-38.
1928b. Quaternus izvoza iz Splita 1475-1476. godine, SP, ns. II, 1-2, 92-102.
1944. Prošlost Dalmacije, I-II, Zagreb.
1950. Split u Marulićevo doba, u: Zbornik Marka Marulića, Zagreb, 33-123.
1951. Dalmacija i Hvar u Pribojevićevo doba, u: V. Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavena, Zagreb, 9-47.
1957-1961. Povijest Splita, I-II, Split.
1970. Ekonomske, društvene i političke prilike na otoku Hvaru u doba Petra Hektorovića, u: Zbornik radova o Petru Hektoroviću, Zagreb, 7-14.
1976. Šibenik u razdoblju mletačke vladavine 1412-1797. godine, u: Zbornik "Šibenik", Šibenik, 133-288.

Novak, M.
1965. Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom, Zadar.

Novak, S.
1978. Hodočasnik Santo Brasca na Hvaru 1480. godine, HvZ 6, 45-54.

Novak, V.
1920. Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane, Zagreb.
1923. Najstariji dalmatinski rukopis Evangeliarium Spalatense, Split.
1929. Aliquid de nominibus ducum Croatorum in antiquissimo Evangeliario Cividalensi. Nota paleographico-historica, u: Zbornik u čast Bogdana Popovića, Beograd, 358-371.
1937. De iis qui Snaci nominantur, JIČ II, 106-127.
1952. Latinska paleografija, Beograd.
1957. Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća, RIZd 3, 39-74.
1959. Zadarski kartular samostana svete Marije, Zagreb.

1961a. Praeconium paschale u Osorskom evanđelistaru, Glas SANU CCL, 131-140.
1961b. La paleografia latina e i rapporti dell'Italia meridionale con la Dalmazia, Archivio storico Pugliese, Anno XV, fasc. II-IV, 3-16.
1962. Većenegin evanđelistar, Starine 51, 5-48.
1963. Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji, Glas SANU CCLV, Beograd, 1-63.
1969. Mare nostrum dalmaticum, u: Povijest grada Nina, Zadar, 397-439.

Novak, V. – Skok, P.
1952. Supetarski kartular, Zagreb.

Novak-Sambrailo, M.
1972. Plemići, građani i pučani u Zadru (XV-XVII. st.), RIZd 19, 167-186.

Omašić, V.
1978a. Topografija Kaštelanskog polja, Split.
1978b. O naseljima trogirskog teritorija, u: Pavao Andreis, Povijest grada Trogira II, Split, 87-97.
1986. Povijest Kaštela, od početka do kraja XVIII stoljeća, Split.

Ostojić, I.
1934. Benediktinska opatija u Povljima na otoku Braču, Split.
1963-1965. Benediktinci u Hrvatskoj, I-III, Split.
1968-1969. Montecassino i benediktinci u Hrvatskoj, HZ XXI-XXII, 389-402.
1975. Metropolitanski kaptol u Splitu, Zagreb.

Ostrogorski, G.
1959. Istorija Vizantije, Beograd.
1969a. O vizantijskom feudalizmu, Dela 1, Beograd.
1969b. Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu, Dela 2, Beograd.

Oursel, R.
1980. Pèlerins du Moyen Age, tal. pr. Pellegrini del Medioevo, Gli uomini, le strade, i santuari, Milano.

Oxford History of Music
1977. The New Oxford History of Music, vol. III, Ars Nova and Renaissance, 1300-1450, ed. by Dom Anselm Hughes and Gerald Abraham, London-Oxford--New York.

Paci, R.
1970. La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico, Quaderni storici 13, Ancona, 48-105.
1971. La "scala" di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento, u: Deputazione di Storia Patria per le Venezie, Miscellanea di studi e memorie, vol. XIV, Venezia.
1978. La rivalità commerciale tra Ancona e Spalato (1590-1645), AMAn 82, 277-286.

Pantelić, M. A.
1970. Povijesna podloga iluminacija Hrvojeva misala, Slovo 20, 39-96.
1976. Kulturno-povijesni značaj hrvatskih glagoljskih liturgijskih kodeksa, Crkva u svijetu XI, 3, Split, 237-246.
1994. Blaž Baromić, pisac, tiskar i osnivač senjske tiskare, u: Senjski glagoljski Misal 1494, Zagreb, 12-18.

Pantelić, S.
1993. Najstarija povijest Hrvata, Mainz.

Pavičić, S.
1967. Senj u svojem naselnom i društvenom razvitku od 10. stoljeća do turskog prodora, SZ 3, 324-337.
Pavličević, D.
1994. Moravski Hrvati. Povijest – život – kultura, Zagreb.
Pavlović, A.
1990. Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz 15. stoljeća, CCP XIV, 25, 95-108.
Paxi, B.
1503. Tariffa de Pexi e mesure, Venezia.
Pederin, I.
1989. Rab u osvit humanizma i renesanse, Zagreb.
1990a. Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797), Dubrovnik.
1990b. Il comune di Spalato e le sue relazioni con la Romagna, Le Marche ecc. in epoca malatestiana, u: Atti 7, Giornate di studi malatestiani a Civitanova, Rimini, 29-67.
1991. Šibenik (Sebenico) nel basso Medioevo fino al 1440, ASI CXLIX, Disp. IV, 811-885.
1992. Appunti e notizie su Spalato nel Quattrocento, SVe, N.S. XXI, 323-409.
1994. Uprava, Crkva, politika i kultura na Rabu u XVI. stoljeću, RZPZZd 36, 125-168.
Pegolotti, F. B.
1936. La pratica della mercatura, ed. by Allan Evans, The Medieval Academy of America, Cambridge, Mass.
Pejaković, M.
1978. Broj iz svjetlosti. Starohrvatska crkvica sv. Križa u Ninu, Zagreb.
Pejaković, M. – Gattin, N.
1988. Starohrvatska sakralna arhitektura, Zagreb.
Peković, Ž.
1994. Nastanak i razvoj crkve sv. Vlaha u Dubrovniku, Dubrovnik, N.S. V, 5, 43-78.
Pera, M.
1978. Kuga u Splitu 1526-1527, KB 7-8, 78-80.
1988. Poljički statut, Split.
Peričić, E.
1968. Samostan svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas, u: Kulturna baština, 7-59.
1969. Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija, RIZd 16-17, 105-155.
1971. Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić, RIZd 18, 239-321.
1991. Sclavorum regnum Grgura Barskog, Zagreb.
Perić, O.
1979. Zbirka pisama Ivana Viteza od Sredne, Živa antika XXIX, sv. 1, Skopje, 99-111.
1984. Jezični slojevi Trpimirove isprave, Živa antika XXXIV, sv. 1-2, Skopje, 165-170.
Perojević, M.
1922. Ninski biskup Teodozije, Prilog VAHD.
1937. Talovci - Cetinski i kliški knezovi, Kalendar "Napredak" 27, Sarajevo.
Pesez, J. – M.
1980. Storia della cultura materiale, u: La nuova storia, ur. J. Le Goff, Milano, 169-205.

Petešić, Ć.
1989. Glagoljski prvotisci i pavlini, CCP XIII, 24, 27-44.
1993. Bernardin Splićanin, izdavač prvoga hrvatskog lekcionara (Venecija 1495), CCP XVII, 32, 32-51.
Petit-Dutaillis, C.
1970. Les communes françaises, Paris.
Petranović, A. – Margetić, M.
1983-1984. Il placito del Risano, Atti di Centro delle ricerche storiche 14, Rovinj, 55-69.
Petricioli, I.
1960a. Fragmenti skulpture od VI do VIII stoljeća iz Zadra, Diadora 1, 175-195.
1960b. Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb.
1965a. Lik Zadra u srednjem vijeku, RIZd 11-12, 143-186.
1965b. Ikonografija Zadra do pada Mletačke republike, RIZd 11-12, 493-529.
1966a. Opis Zadra iz godine 1494, ZR XV, 3, 205-208.
1966b. Zadar, Guida turistica, Zadar.
1972. Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike, Zagreb.
1975a. Zadar na prijelomu XV i XVI stoljeća, u: Zbornik radova o Federiku Grisogonu, Zadar, 9-26.
1975b. Juraj Dalmatinac u Zadru, ZR, 5-6, 349-356.
1977. Dvije matrikule bratovštine sv. Silvestra iz Zadra, RFFZd 16, 145-156.
1980. O važnijim umjetninama u franjevačkom samostanu u Zadru, u: Samostan sv. Frane u Zadru, Zadar, 109-127.
1983a. Tragom srednjovjekovnih umjetnika, Zagreb.
1983b. Škrinja sv. Šimuna u Zadru, Zagreb.
1984. Krstionica s imenom "Vuissasclavo duci" i problem ninskog baptisterija, SP 14, 125-134.
1985. Položaj kuće kralja Ludovika Anžuvinca i crkve sv. Silvestra u Zadru, SP 15, 119-132.
1990. Od Donata do Radovana, Split.
Petrić, N.
1973. Civitas quae aliis temporibus fuit (Grad koji je nekada postojao), HvZ I, 177-180.
1993. O ranokršćanskim nalazima i spomenicima na otoku Hvaru, Diadora 15, 311-346.
Petrović, I.
1988. Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture, Slovo 38, 5-54.
Pinterović, A.
1984-1985. Prolegomena i paralipomena jednoj (još) nenapisanoj knjizi: hrvatska arhetipologija iliti arhetipologija hrvatstva, HR 34, 3, 457-475; 35, 4, 623-653.
Pirenne, H.
1956. Historire de l'Europe des invasions au XVIe siècle, hrv. pr. Povijest Evrope od seobe naroda do XVI stoljeća, prij. M. Brandt, Zagreb.
1976. Mahomet et Charlemagne, tal. pr. Maometto e Carlomagno, Roma-Bari.
1977. Les villes du Moyen Age, tal. pr. Le città del Medioevo, Roma-Bari.
Pivčević, E.
1991. Prvi turistički hrvatsko-njemački rječnik. Bilješke uz von Harffov putopis, Jezik 39, 2, 45-48.
Počeci
1990. Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od 7. do kraja 9. stoljeća (zbornik radova), Split.

Poparić, B.
1899. O pomorskoj sili Hrvata za dobe narodnih vladara, Zagreb.
Poviest
1942. Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo.
Praga, G.
1925. La mariegola della confraternita di San Marco in Zara (1321), RD VIII, fasc. II, 45-50.
1927. Testi volgari spalatini del Trecento, Atti e memorie della Società dalmata di storia patria II, 36-131.
1929-1930. Lo "Scriptorium" dell'abbazia benedettina di San Grisogno in Zara, ASD, vol. VII, VIII, IX.
1933. Tomaso Negri da Spalato umanista e uomo politico del secolo XVI, ASD XV.
1935. Zara nel Rinascimento, ASD, vol. XX, fasc. 115, 303-323.
1954. Storia di Dalmazia, Padova.
Prelog, M.
1960. Hrvati. Umjetnost, EJ 4, 88-119.
1961. Dalmatinski opus Bonina da Milano, PPUD 13, 193-215.
1971-1972. Dubrovački statut i izgradnja grada, Peristil 14-15, Zagreb, 81-94.
1987. Dubrovnik: prostor i vrijeme, u: Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće, Zagreb, 27-32.
Pribojević, V.
1951. O podrijetlu i zgodama Slavena, Hrvatski latinisti, knj. 1, prir. G. Novak, Zagreb.
Prijatelj, K.
1951. Spomenici Splita i okolice, Split.
1952. Andrija Medulić Schiavone, Zagreb.
1954. Skulptura s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, SP 3, 65-91.
1965. Slikar Blaž Jurjev, Zagreb.
1968. Dubrovačko slikarstvo XV-XVI stoljeća, predgovor, Zagreb, 7-37.
1976. Problemi i ličnosti renesansnog slikarstva u Dalmaciji, Mogućnosti XXIII, 3-4, 365-375.
1983. Andrija Aleši, HBL 1, 76-78.
1984. Prilog pripadnosti minijatura Misala vojvode Hrvoja, u: Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti, Zadar, 311-319.
1991. Likovni umjetnici "Schiavoni" iz Dalmacije u 15. stoljeću, Mogućnosti XXXVIII, 1-2, 203-210.
1993. Juraj Ćulinović, HBL 3, 167-169.
Priender, I.
1991. Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi obrambeni sustavi, HZ XLIV, 23-41.
1993. All the Sieges of Dubrovnik. Sve opsade Dubrovnika, Zagreb - Dubrovnik.
1994. Dubrovačko posvajanje svetog Vlaha, Dubrovnik V, 5, 9-21.
Rački, F.
1868. Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća, Rad 2, 68-160; 3, 65-156; 4, 1-103.
1871. Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu, Rad 17, 70-89.
1874. Iztraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih, Rad 26, 152-188.
1876a. Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije, Rad 35, 1-49.

1876b. Starinski priepisi hrvatskih izprava do XII. vieka prema maticama, Rad 36, 135-164.
1878. Podmetnute, sumnjive i preradene listine hrvatske do 12. vieka, Rad 45, 128-150.
1879. Izpravak k razpravi: Podmetnute, sumnjive i preradene listine hrvatske do 12. vieka, Rad 48, 222-223.
1881. Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod, Rad 56, 63-140.
1894. Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Zagreb.
1931a. Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku, Posebna izdanja SKA 87, Beograd, 1-333.
1931b. Bogomili i patareni, Posebna izdanja SKA 87, Beograd, 337-599.
Radojčić, N.
1936. Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, Glas SKA CLXXI, 1-85.
1951. O najtamnijem odeljku Barskog rodoslova, Naučno društvo NR Crne Gore, Istoriski institut, knj. 1, Cetinje, 1-89.
Rapanić, Ž.
1978. Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum, Izdanja HAD 3, Split, 83-90.
1980. Iz prošlosti srednjovjekovnog Trogira. Mogućnosti XXVII, 993-1000.
1981. Bilješke uz četiri Branimirova natpisa, SP 11, 179-190.
1982. Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga (Pokušaj nove interpretacije tzv. sarkofaga Ivana Ravenjanina i sarkofaga koji u natpisu spominje splitskog priora Petra), ARR VIII-IX, 233-258.
1983. La costa orientale dell'Adriatico nell'alto Medioevo (Considerazioni storico--artistiche), Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo XXX, Spoleto, 831-884.
1984. Donare et dicare (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku), SP 14, 159-181.
1985. Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku, SP 15, 7-30.
1987. Predromaničko doba u Dalmaciji, Split.
1991. Sveti Duje – splitski patron, Sveti Duje, Split, 75-93.
Raukar, T.
1968-1969. Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u XIV stoljeću, HZ XXI-XXII, 343-370.
1969-1970. Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću, RFFOdP 7-8, 19-79.
1970-1971. O nekim obilježjima trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku, HZ XXIII-XXIV, 411-442.
1973. O problemu bosančice u našoj historiografiji, Radovi III Muzeja grada Zenice, Zenica, 103-144.
1976-1977. Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, HZ XXIX-XXX, 139-149.
1977a. Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb.
1977b. Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću, RIHP 10, 203-225.
1978. Društvene strukture dalmatinske komune u srednjem vijeku, JIČ, 1-4, 102-110.
1979. Ser Baptista de Augubio, civis Spaleti, Mogućnosti XXVI, 1, 108-118.
1980-1981. Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, HZ XXXIII-XXXIV, 139-209.
1981a. Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji, u: Društveni razvoj, 103-126.
1981b. Venezia, il sale e la struttura economica e sociale della Dalmazia nel XV e XVI secolo, u: Sale e saline nell'Adriatico (secc. XV-XX), Napoli, 145-156.

1982. Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća, HZ XXXV, 43-118.
1983a. Grofovi Celjski i hrvatsko kasno srednjovjekovlje, HZ XXXVI, 113-140.
1983b. Il porto di Spalato e le relazioni commerciali nell'Adriatico del Tardo medio evo, u: Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche 3, Roma, 117-128.
1984. "Consilium generale" i sustav vladanja u Splitu u XIV stoljeću, HZ XXXVII, 87-103.
1985. Društveni razvoj u Hrvatskoj u XV stoljeću, HZ XXXVIII, 75-94.
1987a. Srednjovjekovni Brač na razmeđu društava, BZ 15, 45-59.
1987b. Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti, HZ XL, 309-337.
1987c. "Kontinuiteta v konceptu" ili napredak u koncepciji? ZČ 41, 4, 717-725.
1988. Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985), HZ XLI, 61-75.
1990. Hrvatska na razmeđu XV. i XVI. stoljeća, SZ 17, 5-14.
1992. Vinodolski zakon i hrvatsko srednjovjekovno društvo, HZ XLV, 155-168.
1994. Gradec i grad na hrvatskom prostoru, u: Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb, 13-17.

Raukar, T. – Petricioli, I. – Švelec, F. – Peričić, Š.
1987. Prošlost Zadra III, Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797, Zadar.

RBT Vocabulaire de théologie biblique, ur. X. Léon-Dufour i drugi, hrv. pr. Rječnik biblijske teologije, prij. M. Križman, Zagreb.

Ređep, J.
1987. Legenda o kralju Zvonimiru, Novi Sad.

Rendić-Miočević, D.
1982. Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene, ARR VIII-IX, 219-231.
1989. Iliri i antički svijet, Split.

Rengjeo, I.
1937. Prvi hrvatski novci, Kalendar "Napredak", Sarajevo.
1942a. Dalmatinski novci, HE 4, Zagreb, 492-494.
1942b. Novci bosanskih vladara, u: Poviest 1942, 668-684.
1958. Novac, Dubrovnik, EJ 3, Zagreb, 152-154.
1959. Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Graz.

Rešetar, M.
1901. Ein Sendschreiben Vetranić's an Hektorović, ASlPh 23, 206-215.
1911. Die serbo-kroatischen kolonien Süditaliens, Wien.

Richard, J.
1986. Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji, CCP X, 18, 27-39.

Rijeka
1988. Povijest Rijeke, ur. D. Klen, Rijeka.

Rojnić, M.
1953. Istra od XII. do XV. stoljeća, u: HNJ I, 771-778.

Rokai, P.
1969. Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda, GFFNS 12-1, 89-108.

Roller, D.
1951. Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću, GGPHr 2, Zagreb.
1955. Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII. do XV. stoljeća, GGPHr 5, Zagreb.

Roover, R. de
1977. L'organizzazione del commercio, SEC 3, Torino, 48-136.

Rossi, P.
1989. Marjan, Split.

Roščić, N. M.
1977. Počeci franjevačkog reda u Hrvatskoj, Kačić 9, 11-21.

Runciman, S.
1951-1954. A History of the Crusades, Cambridge.

Runje, P.
1988. Veze krbavsko-ličkih glagoljaša s Dalmacijom u 15. stoljeću, u: Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Rijeka-Zagreb, 113-121.
1990. Prema izvorima, Zagreb.
1992. Inkunabule Marka Marulića, Marulić 4, 476-479.
1994. Marko Marulić (Marco Marulo) 1450-1524. Laico impegnato e scrittore di fama internazionale, Analecta TOR, Vol. XXV, Roma, Fasc. 154, 27-47.

Rupčić, B.
1988. Značenje "Dubia" fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne, u: Pandžićev zbornik, Bamberg, 1-35.

Russell, J. C.
1958. Late ancient and medieval population, Philadelphia.

Rutkowski, J.
1976. La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo. Polonia, Lituania e Ungheria, SEC 1, Torino, 595-617.

Sakač, S. K.
1931. Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu (oko god. 679), CS 1, 1-84.

Sančević, Z.
1991. Povijesne granice Hrvatske i Bosne prema kartografima od 16. do 19. stoljeća, HR 41, 1-2, 17-46.

Sapori, A.
1955-1967. Studi di storia economica medievale, I-III, Firenze.
1975. La mercatura medievale, Firenze.

Schiavuzzi, B.
1888. Le epidemie di peste bubbonica in Istria, AMSI IV, f. 3-4, 423-447.

Schlecht, J.
1903. Andrea Zamometić und der Basler konzilsversuch, Paderborn.

Schmitt, J. - C.
1980. La storia dei marginali, u: La nouvelle histoire, ur. J. Le Goff, tal. pr. La nuova storia, Milano, 259-287.

Sekulić, A.
1991. Bački Hrvati. Narodni život i običaji, Zagreb.

Sekulić-Gvozdanović, S.
1994. Crkve-tvrđave u Hrvatskoj, Zagreb.

Sensi, M.
1977. Fraternite di Slavi nelle Marche: il secolo XV, AMAn 82, 53-84.

Sindik, I.
1950. Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća, Posebna izdanja SANU 165, Beograd.
Sirotković, H. - Margetić, L.
1988. Povijest države i prava naroda SFR Jugoslavije, Zagreb.
Sisačka bitka
1994. Sisačka bitka 1593, Zagreb-Sisak.
Skok, P.
1927. O simbiozi i nestanku starih Romana u Dalmaciji i na Primorju u svijetlu onomastike, Razprave IV, Ljubljana, 1-42.
1950. Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, I-II, Zagreb.
1952. Postanak Splita, AHIDk 1, 19-62.
1954. Postanak hrvatskog Zadra, RIZd 1, 37-68.
Slicher van Bath, B. H.
1972. De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850), tal. pr. Storia agraria dell'Europa occidentale (500-1850), Torino.
Smičiklas, T.
1882. Poviest hrvatska I, Zagreb.
Smiljanić, F.
1984-1985. Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina, RFFZd 24, 119-132.
1987-1988. Teritorij i granice Kninske županije u srednjem vijeku, RFFZd 27, 135-149.
1990. Teritorij i granice Sidraške županije u srednjem vijeku, u: Biogradski zbornik I, Zadar, 319-333.
Sokol, V.
1990. Panonija i Hrvati u 9. stoljeću, Izdanja HAD 14, Zagreb, 193-195.
Soldo, J. A.
1965. Cetina - srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića, u: Sinjska spomenica, 63-101.
1966. Takse "servitium commune" kod nas kroz XIV i polovicom XV stoljeća, AVj IX, 305-326.
1968-1969. Provala Tatara u Hrvatsku, HZ XXI-XXII, 371-388.
1986. Pitanje sv. Dujma i don Frane Bulić, VAHD 79, 181-204.
1990. Sveti Spas u Vrhrici, Split.
Spremić, M.
1971. Dubrovnik i Aragonci 1442-1495, Beograd.
1980. La migrazione degli Slavi nell'Italia meridionale e in Sicilia alla fine del Medioevo, ASI, 3-15.
Spufford, P.
1977. Conio e circolazione monetaria, SEC 3, Torino, 665-694.
Srkulj, S.
s.a. Hrvatska povijest u devetnaest karata, Zagreb,
Sršan, S.
1990. Predgovor u: Stjepan Brodarić, Mohačka bitka 1526, Vinkovci, 5-10.
Stanojević, G.
1970. Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka, Beograd.
Starohrvatski Solin
1992. Starohrvatski Solin, ur. E. Marin, Split.

Steindorff, L.
1983. Über die Echtheit des 1205 von Andreas II. an die Stadt Nin verlichenen Privilegs, SFMü XLII, 61-112.
1984. Die dalmatinische Städte im 12. Jahrhundert, Köln-Wien.
1986. Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana, SP 16, 141-152.
1988. Die Vita beati Iohannis Traguriensis als Quelle zur Geschichte der dalmatinischen Stadt Trogir im 12. Jahrhundert, SFMü XLVII, 17-36.
1994. Srednjovjekovni Zagreb - obrazac povijesti srednjoeuropskoga grada, u: Zagrebački Gradec 1242-1850, glavni ur. I. Kampuš, Zagreb, 19-27.
Stipčević, A.
1985. Povijest knjige, Zagreb.
Stipčević, E.
1990. "Sacrae cantiones" Ivana Lukačića, KB 20, 95-106.
1992. Hrvatska glazbena kultura 17. stoljeća, Split.
Stipišić, J.
1952. Razvoj splitske notarske kancelarije, ZHIZg 1, 111-123.
1959. Oporuka priora Petra, ZHIZg 2, 173-182.
1967. Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz arhiva sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra, ZR XVI, 2-3, 184-192.
1969. Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069, PZ 7, Zadar, 813-828.
1972. Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb.
Stjepčević, I.
1941. Kotor i Grbalj, Split.
Stojković, Misao i djelo
1986. Misao i djelo Ivana Stojkovića (1390/95-1443), zbornik radova, ur. F. Šanjek, Zagreb.
Stone, L.
1983. Famiglia, sesso e matrimonio in Inghilterra tra Cinque e Ottocento, Torino.
SEC
1976-1977. The Cambridge Economic History of Europe, tal. pr. Storia economica Cambridge, vol. I, L'agricoltura e la società rurale nel Medioevo; vol. III, Le città e la politica economica nel Medioevo, Torino.
Stošić, K.
1941. Sela šibenskoga kotara, Šibenik.
Strčić, P.
1985-1987. Senj u XIII. i XIV. stoljeću, SZ 12, 1-18.
Strgačić, A. M.
1954. Papa Aleksandar III u Zadru, RIZd 1, 153-187.
Strohal, I.
1913. Pravna povijest dalmatinskih gradova I, Zagreb.
1914. Bratstva (bratovštine) u starom Trogiru, Rad 201, 47-66.
1915. Uvod u: Statut i reformacije grada Trogira, MH-JSM 10, I-XLII.
Strutture familiari
1984. Strutture familiari, epidemie, migrazioni nell'Italia medievale, Napoli.

Stulli, B.
1987. Dubrovačka republika u XV. i XVI. stoljeću, u: Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće, Zagreb, 15-25.
1989a. Povijest Dubrovačke republike, Dubrovnik-Zagreb.
1989b. Židovi u Dubrovniku, Zagreb.
Suić, M.
1955. Limitacija agera rimskih kolonija na istočno-jadranskoj obali, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru I, Zadar, 1-32.
1956. Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, SP 5, 7-19.
1976. Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb.
1981. Prošlost Zadra I, Zadar u starom vijeku, Zadar.
1984a. Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene, SP 14, 15-39.
1984b. Dalmaticum mare, RZPZZd 29-30, 5-20.
Šamšalović, M.
1971. Statuti, EJ 8, Zagreb, 137-139.
Šanjek, F.
1967. Dominikanci u našim krajevima, BS XXXVI, 712-725.
1975. Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb.
1979. Herman Dalmatinac, pisac i prevodilac znanstvenih djela iz prve polovice XII. stoljeća, CCP III, 3, 108-123.
1980. Nadležnost inkvizicije u svjetlu Kažotićevih "Izlaganja o pitanjima krštavanja slika i drugih praznovjerja", CCP IV, 5, 63-78.
1981. "Interrogatio Johannis" (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku, CCP V, 7, 43-64.
1984. Hodočašća hrvatskih dominikanaca u 15. i 16. stoljeću, BS LIV, 599-603.
1987. Heterodoksno kršćanstvo u našim krajevima u Kapistranovo doba, CCP XI, 19, 83-94.
1988. Na izvorima evropske i hrvatske znanosti u srednjem vijeku: Herman Dalmatinac (oko 1113/15 - posl. 26.II.1154), u: Pandžićev zbornik, Bamberg, 251-270.
1989. Marulić i duhovna gibanja u vrijeme humanizma i renesanse, u: Marko Marulić, O poniznosti i slavi Kristovoj, Split, 41-51.
1991a. Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, Zagreb.
1991b. La réforme grégorienne en Croatie sous le regne de Demetrius Zvonimir (1075-1089), Studi gregoriani, 245-251.
1992. Kršćanstvo Bosne i Hercegovine, CCP XVI, 30, 119-152.
1993a. Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek, Zagreb.
1993b. Herman le Dalmate (v. 1110 - apr. 26-II-1154) et la connaissance de l'islam dans l'occident médiéval, Revue d'Histoire Ecclésiastique, Vol. LXXXVIII, 2, Louvain, 492-501.
Šanjek, F. – Mirošević, F.
1994. Hrvatska i Svijet od V. do XVIII. stoljeća, Zagreb.
Šanjek, F. – Tomljenović, J.
1986. Dominikanci i razvoj školstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, CCP X, 17, 48-73.
Šegvić, K.
1927. Toma Splićanin. Državnik i pisac, Zagreb.

Šeper, M.
1957-1958. Der Taufstein des kroatischen Fürsten Višeslav aus dem frühen Mittelalter, Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung, 14-16.
Šidak, J.
1937. Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca, Rad 259, 37-182.
1940. "Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni, Zagreb.
1942. Bosna i Hercegovina. Povijest, HE 3, Zagreb, 141-148.
1953. Izvori i literatura (za hrvatsku povijest srednjega vijeka), u: HNJ I, 232-242, 800-810.
1960. Hrvati. Historija, EJ 4, Zagreb, 40-58.
1975. Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu, Zagreb.
1977. Heretička "Crkva bosanska", Slovo 27, 149-184.
1980. Historiografija, u: EHPiK, Zagreb, 201-212.
1980-1981. Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku, HZ XXXIII-XXXIV, 275-289.
Šimun Kožičić Benja
1991. Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji, ur. A. Nazor, Zagreb.
Šimundža, D.
1985. Opći pristup Marulićevu Evanđelistaru, u: Marko Marulić, Evanđelistar I, Split, 13-40.
1986. Glavna obilježja i kulturno-povijesno značenje Marulićeve Institucije, u: Marko Marulić, Institucija I, Split, 11-51.
Šimunović, P.
1972. Toponimija otoka Brača, Supetar.
1985. Prvotna simbioza Romana i Hrvata u svjetlu toponimije, Rasprave Zavoda za jezik, knj. 10-11, Zagreb, 147-200.
Šišić, F.
1900. Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247, Rad 142, 219-274.
1902. Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416), Zagreb.
1903. Miha Madijev de Barbazanis, Rad 153, 1-46.
1905. O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira, VHAD VIII, 1-29.
1909. Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman, VHAD X, 50-106.
1913-1914. Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, VHAD XIII, 1-93.
1914. Priručnik izvora hrvatske historije I, Zagreb.
1925. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb.
1929. O hrvatskoj kraljici Margareti, Dubrovnik.
1944. Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301), Zagreb.
1962. Pregled povijesti hrvatskoga naroda, ur. J. Šidak, Zagreb.
Škarica, M.
1961. Nahodišta i nahodi u Dalmaciji, RIZd 8, 231-262.
Škobalj, A.
1970. Obredne gomile, Sv. Križ na Čiovu.
Štedimlija, S. M.
1991. Crvena Hrvatska, Zagreb.
Štefanić, Vj.
1956. Glagoljaši u Kopru. G. 1467-1806, Starine 46, 203-329.
1963. Tisuću i sto godina od moravske misije Ćirila i Metodija, Slovo 13, 17-38.
1969. Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka, u: Hrvatska književnost srednjega vijeka, PSHK knj. 1, Zagreb, 3-68.

Štih, P.
1989. Novi poskusi reševanja problematike Hrvatov v Karantaniji, ZČ 43, 3, 319-333.
Šufflay, M.
1901. Hrvatska i zadnja pregnuća Istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1075-1180), u: Dr. Milan Šufflay. Znanstvenik, borac i mučenik, Zagreb. 1991, 35-90.
1904. Die dalmatinische Privaturkunde, Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. Hist. Klasse, B. CXLVII, Wien.
1915. Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen, Ungarische Rundschau IV, 884-896.
1925. Srbi i Arbanasi, Beograd (prema izd. Zagreb 1991).
1928a. Dvije listine o hrvatskim kraljevima. Preokret u pitanju njihove autentičnosti, SP, 1-2, 163-166.
1928b. Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike. Dvanaest eseja, u: Dr. Milan Šufflay. Znanstvenik, borac i mučenik, Zagreb 1991, 91-144.
1930. Hrvati u sredovječnom svjetskom viru, Sveslavenski zbornik, Zagreb, 214-241.
Šunjić, M.
1961. Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420-1463, HZ XIV, 119-145.
1967. Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo.
1974-1975. O migraciji "de partibus Sclavonie" u Markama do polovine XV stoljeća (Ankona), RFFSa VIII, 487-500.
Švelec, F.
1964. Petar Zoranić, u: Petar Zoranić. Juraj Baraković, PSHK knj. 8, Zagreb, 5-32.
Švab, M.
1978-1979. Prilog kritici regesta pisma ugarskog kralja Ladislava montecassinskom opatu Oderiziju, HZ XXXI-XXXII, 313-320.
1989. Celjski, HBL 2, Zagreb, 621-628.
Švob, D.
1955. Komes Domald, Naučna misao, 3-4, 6-37.
1956. Pripis supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova, HZ IX, 101-117.
Tabacco, G.
1979. Egemonie sociali e strutture del potere nel Medioevo italiano, Torino.
Tadić, J.
1932. Španija i Dubrovnik u XVI v., Posebna izdanja SKA, knj. XCIII, Beograd.
1948. Organizacija dubrovačkog pomorstva u XVI veku, IČ I, 1-2, 3-53.
1952-1953. O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme renesanse, ZČ 6-7, 3, 552-565.
1964. Johannes Gazulus, dubrovački humanista XV veka, ZFFBg VIII-1, 429-454.
1966. Grčka i Dalmacija u XVI veku, IČ XIV-XV, 19-27.
1968a. Privreda Dubrovnika i srpske zemlje u prvoj polovini XV veka, ZFFBg X-1, 519-539.
1968b. Venecija i Dalmacija u srednjem veku, JIČ, 3-4, 5-17.
Tanodi, Z.
1953. Documentos publicos de Dalmacia en el siglo XI, Anales de Historia Antiqua y Medieval, Buenos Aires, 127-148.
1965. Isprave kralja Zvonimira i Stjepana II. splitskim benediktinkama, Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu, sv. I-II (Mandićev zbornik), Rim, 81-97

Teja, A.
1936-1942. Aspetti della vita economica di Zara, I-III, Zadar.
Tenenti, A.
1951. "Ars moriendi". Appunti sul problema della morte alla fine del XV secolo, AnnESC VI, 4, 433-446.
1957. Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento, Torino.
Testas, G. i J.
1982. Inkvizicija, predgovor hrvatskom izdanju F. Šanjeka (1-10), Zagreb.
Thallóczy, Lj.
1906. Hrvatsko običajno pravo od godine 1551. i 1553, GZM XVIII, 17-36.
1916. Povijest banovine, grada i varoši Jajce 1450-1527, Zagreb.
The Times Atlas
1986. The Times Atlas svjetske povijesti, Zagreb.
1000 godina
1990. 1000 godina samostana svetog Krševana u Zadru, ZR XXXIX, 2-3.
Tko su i odakle Hrvati
1994. Tko su i odakle Hrvati. Revizija etnogeneze. Znanstveno društvo za proučavanje podrijetla Hrvata, Zagreb.
Tomasović, M.
1989. Marko Marulić Marul, Zagreb.
1990. Edicije i reedicije Evangelistara i Institucije Marka Marulića Marula, Mogućnosti XXXVIII, 12, 1395-1399.
1991. Marulić i Šižgorić, Mogućnosti XXXIX, 1-2, 82-86.
1992. Inkunabulna izdanja Marulića?, Novi Vjesnik, 23.IX.
1993. Köln 1529: četiri izdanja Marulića, Vjesnik, 20.XI.
Tomašić, N.
1909. Temelji državnog prava Hrvatskoga kraljevstva, VZA XI.
1918. Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita, VZA XX, 1-2, 1-22.
Tomljenović, I.
1986. Prilozi za biografiju Ivana Stojkovića, u: Stojković, Misao i djelo, 111-131.
Tošić, Đ.
1987. Trg Drijeva u srednjem vijeku, Sarajevo.
Traljić, S. M.
1965. Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća, RIZd 11-12, 203-227.
1969. Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova, RIZd 16-17, 529-548.
Tuilier, A.
1986. Hrvati i pariška intelektualna sredina u 14. i 15. stoljeću, CCP X, 17, 74-91.
Turčinović, J.
1991. Ivan Stojković u službi zajedništva Crkve, CCP XV, 25, 211-220.
Urlić, Š.
1919. Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1910. I, Zadar.
Valčić, V.
1952. Granice Ninske županije, Rad 288, 95-112.
Valentić, M.
1969. Kameni spomenici Hrvatske XIII-XIX. stoljeća, Zagreb.

1970. Gradišćanski Hrvati od XVI. st. do danas, Zagreb.
1990. Turski ratovi i hrvatska dijaspora u XVI. stoljeću SZ 17, 45-60.
1994a. Hrvati u Stogodišnjem ratu 1493-1593, u: Sisačka bitka 1593, 19-31.
1994b. O etničkom korijenu hrvatskih i bosanskih Srba, HR 44, 2-3, 309-332.

Vekarić, N.
1993. Stanovništvo poluotoka Pelješca, I-II, Dubrovnik.

Vekarić, S.
1963. O gradnji dubrovačkih brodova u XIV stoljeću, PZ I, Zadar, 463-476.
1966. Vrste i tipovi dubrovačkih brodova XIV stoljeća, AHIDk X-XI, 19-42.

Venturi, L.
1952. Come si guarda un quadro, hrv. pr. Od Giotta do Chagalla, Zagreb.

Vežić, P.
1985. Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, prilog uz br. 8-9, 1983, Zagreb.

Vilfan, S.
1975. Tipologija srednjovjekovnih gradova Slovenije i etnička struktura njihovog stanovništva, JIČ, 1-2, 19-27.
1982. La cristianizzazione delle campagne presso gli Slavi del sud occidentali: organizzazione, resistenze, fondo sociale, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo XXVIII, 889-918.

Vinaver, V.
1960. Prilozi istoriji plemenitih metala, cena i nadnica (srednjevekovni Dubrovnik), IG, 1-2, 51-94.
1970. Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama, Beograd.

Violante, C.
1974. La società milanese nell'età precomunale, Roma-Bari.

Vita religiosa
1982. Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei secc. 10-11, Atti del Symposium internazionale di storia ecclesiastica, Split 26-30, settembre 1978, Padova.

Vlajinac, M.
1961-1974. Rečnik naših starih mera u toku vekova, I-IV, Posebna izdanja SANU, knj. CCCXLIX, CCCLXXII, CDXVI, CDLXXII, Beograd.

Voje, I.
1969. Trgovski stiki med Dubrovnikom in slovenskimi kraji v drugi polovici 15. in v začetku 16. stoletja, Časopis za zgodovino in narodopisje, Nova vrsta 5, Maribor, 221-227.
1970. Argentum de glama, IČ XVI-XVII, 15-43.
1971. Bencio del Buono, IČ XVIII, 189-199.
1973. Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, u: Radovi III Muzeja grada Zenice, Zenica, 53-67.
1976a. Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Sarajevo.
1976b. Vplivi osmanskega imperija na slovenske dežele v 15. in 16. stoletju, ZČ 30, 1-2, 3-21.
1977a. Delež hercegovskih Vlahov v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika, ZČ 21, 4, 465-475.
1977b. Ekonomske veze između Dubrovnika i Dalmacije u XV stoljeću, RIHP 10, 379-394.

1978a. Relazioni commerciali tra Ragusa (Dubrovnik) e le Marche nel trecento e nel quattrocento, AMAn 82, 197-219.
1978b. Neki problemi proučavanja ekonomske istorije srednjovjekovnog Dubrovnika (sa osvrtom veza sa zaleđem), IG, 1-2, 69-80.
1983. Vplivi Italije na šolstvo in s tem povezan kulturni razvoj v Dalmaciji ter v Dubrovniku v srednjem veku, ZČ 37, 3, 203-212.
1992. Migracijski procesi v slovenskem prostoru v turškem obdobju (16 do 18 stoletje), ZČ 46, 3, 323-333.
1994. Nemirni Balkan. Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja, Ljubljana.

Vojnović, K.
1896. Carinarski sustav Dubrovačke republike, Rad 129, 90-171.
1899-1900. Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka, MH-JSM 7.

Vončina, J.
1975. Zagonetka "Šibenske molitve", Croatica 6, 7-38.
1976. O izvorima i jezičnim slojevima Lucićeve "Robinje", Mogućnosti XXIII, 3-4, 253-293.
1988. Jezična baština, Split.
1991. Harffovo svjedočanstvo o hrvatskom jeziku, Jezik 39, 2, 48-51.

Vrana, J.
1957. Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave, Slovo 6-8, 311-334.
1962. Kulturnohistorijsko značenje povaljske ćirilske listine iz godine 1250, Filologija 3, 201-218.

Vrana, V.
1942. Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, u: Poviest 1942, 794-822.

Vratović, V.
1989. Hrvatski latinizam u kontekstu hrvatske i europske književnosti, u: Hrvatski latinizam i rimska književnost, Zagreb, 182-201.

Vrsalović, D.
1968. Povijest otoka Brača, Supetar.

Waley, D.
1980. The Italian City-Republics, tal. pr. Le città repubblica dell'Italia medievale, Torino.

Wojtyska, H.
1988. Toma Crnić jedini Sloven nuncije u Poljskoj, RZHP 21, 35-44.

Zaninović, M.
1977. Crkvica na najvišem vrhu Hvara patronat Matija Ivanića, RIHP 10, 153-165.

Zaninović, J.
1993. Ivanovci (malteški vitezovi) na tlu Hrvatske do 1526. godine (povijesni pregled), CCP XVII, 31, 25-41.
1994. Kako je biskup, ban i vranski prior Petar Berislavić pribavio Hrvatskoj naslov "predziđe kršćanstva", CCP XVIII, 33, 109-134.

Zbornik kralja Tomislava
1925. Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva, Djela JAZU 39, Zagreb.

Zekan, M.
1990. Zvonimirovo doba, politička i kulturna povijest, u: Kralj Zvonimir, dokumenti i spomenici, Zagreb, 9-31.

Zelić-Bučan, B.
1961. Bosančica u srednjoj Dalmaciji, Split.

1975. Problematika srednjovjekovnih ćirilskih spomenika, Marulić VIII, 4, 235-240.
1982. L'écriture cyrillique croate dans les diocèses meridionaux de la province ecclésiastique de Split jusqu'au bout du XIIe siècle, u: Vita religiosa, 417-441.
1993. Neka prijeporna pitanja oko spomenika bosančice, Kolo, obn. tečaj, g. III, 5-6, 420-432.
1994a. Članci i rasprave iz stare hrvatske povijesti, Zagreb.
1994b. Hrvatska ćirilska pismenost. S osobitim osvrtom na područje nekadašnje pokrajine Dalmacije, HR 44, 4, 554-569.

Zgodovina Slovencev
1979. Zgodovina Slovencev, Ljubljana.

Zlatno doba Dubrovnika
1987. Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće, Zagreb.

Zlato i srebro Zadra
1951. Zlato i srebro Zadra, predgovor M. Krleža (5-40), Zagreb.

Zlatović, S.
1895-1897. Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, SP I-III.

Živković, P.
1981. Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća, Sarajevo.

Žugaj, M.
1989. Bosanska vikarija i franjevci konventualci, CCP XIII, 24, 1-26.
1990. Samostani franjevaca konventualaca u bosanskoj vikariji, CCP XIV, 25, 1-48.

Županović, L.
1980. Stoljeća hrvatske glazbe, Zagreb.

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Krstionica kneza Višeslava, početak IX. stoljeća (Starohrvatska baština, 1, 3)
Ulomak oltarne pregrade iz Rižinica s imenom kneza Trpimira (Starohrvatska baština, 21)
Gottschalk iz Orbaisa o knezu Trpimiru (Katić 1932)
Pismo pape Ivana VIII. knezu Branimiru 7. lipnja 879. (Šišić 1925, 378)
Kralj Tomislav, oko godine 925. (HSM, sl. 40, 43)
Hrvatski vladari: Svetoslav (?) i Držislav, sredina druge polovice X. st. (Starohrvatska baština, 31)
Neretvanska kneževina u sredini XI. stoljeća (Ostojić 1963–1965, II, 373)
Papa Aleksandar II. i Petar Krešimir IV, 1061. godine (R. Katičić - S. P. Novak, Two Thousand Years of Writing in Croatia, Zagreb 1987, 31)
Utemeljenje samostana sv. Marije u Zadru 1066. (Novak V. 1959, fol. 12ro)
Plutej s likom hrvatskoga kralja, XI. stoljeće (Starohrvatska baština, 41)
Osorski Exultet, 1070/1071. (Novak V. 1952, 152)
Papa Grgur VII. i vitez Vecelin, 1079.
Baščanska ploča, oko godine 1100. (Kralj Zvonimir, Dokumenti i spomenici, Zagreb 1990, 42)
Epitaf opatice Vekenege, 1111. (Klaić - Petricioli, Tabla XVII; Ilustrirana povijest Hrvata, Zagreb 1971, 54)
"Iadra ad cedem" 1202. godine (Klaić 1976, 66)
Zadarski mir 1358. (Klaić - Petricioli, Tabla XLVIII)
Cetinski izbor godine 1527. (Hrvatska enciklopedija, sv. 3, 689)
Kontinuitet gradskog prostora: Zadar (I. Petricioli, Dva tisućljeća zadarskog urbanizma, Urbs, Split 1958)
Gospodarstvo i umjetnost: poljodjeljstvo i stočarstvo (C. Fisković, Radovan, Zagreb 1965, repr. 6, 71, 75)
Znanost o trgovini: Beno Kotruljević 1458. (R. Katičić - S. P. Novak, Two Thousand Years of Writing in Croatia, 49)
Dante u knjižnici trgovca Mihovila 1385. godine (Klaić - Petricioli, Tabla LVI)
Dalmatinski grad i jadransko-mediteranska komuna (Lućić 1973a, sl. 31, 35; Klaić - Petricioli, Tabla XXI)
Dalmatinski grad i srednjovjekovna Bosna (Lučić 1973a, sl. 33)
Srednjovjekovni Split: civitas vetus i civitas nova (Status grada Splita, Tabla 1 i 2, crteži J. Marasovića)
Zagrepčanin u Mlecima, Umbrijac iz Gubbija u Splitu, sredina XV. stoljeća (Buljević, Sjene, sl. 32; T. Raukar; Archivio di Stato u Venecji, Notarile, Testamenti, B. 559)
Ranosrednjovjekovni samostan i hrvatsko selo, XI. stoljeće (Novak - Skok, fol. 14)
Vinodolski zakon 1288. (Vinodolski zakon 1288, prir. J. Bratulić, Zagreb 1988, fol. 1')
Niže plemstvo u Hrvatskoj: od legende do zbilje (I. Kršnjavi, Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga, VZA II, 3, Zagreb 1900)
Poljičko društvo: kodifikacija zasebnosti (R. Katičić - S. P. Novak, Two Thousand years of Writing in Croatia, 63)
Sraz grada i sela: smrt nadbiskupa Arnira (Toma, Kronika; C. Fisković, Juraj Dalmatinac, Zagreb 1963, Tabla 58)
Kraljevski Gradec i biskupski Zagreb (Kampuš - Karaman, 91)
Pomorska karta Mediterana i gradski zaštitnici (Klaić - Petricioli, Tabla XL)
Grb srednjovjekovnog Gradeca (Kampuš - Karaman, 73)

Heraldički sjaj plemstva (C. Fisković, Juraj Dalmatinac, Zagreb 1963, repr. 62)
Pečatnjaci vlastele: bribirski Šubići (Bribir u srednjem vijeku, Split 1987, 113)
Slavonski banovac XIV. stoljeća (I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1984, 36)
Pobjeda anžuvinskih znakova (Buljević, Sjene; Petricioli 1983b, repr. 38)
Ranosrednjovjekovna Hrvatska i dobročinstvo: nadgrobni natpis kraljice Jelene 976. (Starohrvatska baština, 39)
Ranosrednjovjekovna Hrvatska i dobročinstvo: Zvonimirova zavjernica 1075. (Kralj Zvonimir, Dokumenti i spomenici, Zagreb 1990, 16)
Seoska društva u Istri: Razvod istarski (R. Katičić - S. P. Novak, Two Thousand Years of Writing in Croatia, 37)
Dubrovnik i napadač iz zaleđa: srpski veliki župan Stefan Nemanja 1186. (Dubrovačka akta)
Dubrovnik i napadač iz zaleđa: Minčeta i gradski bedemi (N. Gattin, Dubrovnik, Zagreb 1977)
Jadransko-balkansko gibanje hereze (Toma, Kronika; Šanjek 1975)
Abjuracija bosanskih "krstjana" 1203. (Šanjek 1975)
Protuheretička djelatnost bosanskih franjevaca (Šanjek 1975)
Rana hrvatska epigrafička umjetnost: dva natpisa kneza Branimira (Starohrvatska baština, 14–15)
Splitski evanđelistar i počeci latinske pismenosti (Novak V. 1952, sl. 27; Novak V. 1963, sl. 1)
Čedadski evanđelistar: hodočasnički znameni Trpimira i Branimira (Novak V. 1963, sl. 27, 28)
Kasna beneventanska umjetnost: Trogirski evanđelistar i splitski rukopis Salonitanske povijesti Tome Arhiđakona (I. Kršnjavi, Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga, VZA II, 3, Zagreb 1900; Novak V. 1952, sl. 40)
Ćirilska pismenost u Bosni: Kopitarovo evanđelje (J. Šidak, Kopitarovo bosansko četveroevanđelje u sklopu pitanja "Crkve bosanske", Slovo 4–5, Zagreb 1955)
Ćirilska pismenost u Bosni: natpis iz Kočerina, 1410–1411. (M. Vego, Zbornik srednjovjekovih natpisa Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1962, 12–13)
Hrvatska pismenost i latinica: šibenska Pohvala Gospi (Frangeš 1987, 25)
Predromaničko graditeljstvo: Sv. Križ u Ninu i Sv. Juraj kod Kaštel Starog (Starohrvatska baština, 81; Pejaković - Gattin 122–123)
Oltarna pregrada: Sv. Martin u Splitu (Starohrvatska baština, 12)
Pleterni znamenovi: paun i grozd (Starohrvatska baština, 9, 18)
Romaničko sakralno graditeljstvo: katedrale u Rabu i Zadru, crkva sv. Krševana u Zadru (A. Mohorovičić, Baukunst in Kroatien, Zagreb 1992, 64, 66, 67, sl. 2, 8, 9)
Romanička skulptura: Buvina i Radovan (Lj. Karaman, Andrija Buvina, Zagreb 1960, 3; C. Fisković, Radovan, Zagreb 1965, repr. 2)
Juraj Dalmatinac i šibenska svakodnevica (C. Fisković, Juraj Dalmatinac, Zagreb 1963, repr. 5, 9)
Tiskarstvo i Hrvatska: "Judita" Marka Marulića (Frangeš 1987, 55)
"Institucija" i "Evanđelistar" Marka Marulića (Frangeš 1987, 37, 39; "Institucija" I, Split 1986, 8)
Epitaf Tome Arhiđakona 1268. (Buljević, Sjene, sl. 39)
Jadranski zvonici: Rab, Split, Trogir i Korčula (Karaman 1933, sl. 1; Mohorovičić, Baukunst in Kroatien, 64, sl. 3, 68, sl. 10, 112, sl. 60)
Širenje "crne smrti" 1347–1349. (E. Carpentier, Autour de la Peste Noire, Annales ESC, n. 17, 1962; Le Goff 1974, sl. 178)
Zapis popa Martinca 1493. (Frangeš 1987, 23)
Marulićeva "Molitva suprotiva Turkom", (Tomasović 1989, Tabla uz str. 168)
Utvrđeno selo na obali: Seget pokraj Trogira (Babić 1984, 122)
Savršenstvo fortifikacije: Split i mletački bastioni (Statut grada Splita, repr. 3, crtež J. Marasovića)
Utvrda nad gradom: senjski Nehaj (Mohorovičić, Baukunst in Kroatien, 94, sl. 42)
Kula i klaustar: samostan na Poljudu kod Splita (Buljević, Sjene, sl. 38)
Kula i ljetnikovac: Tvrdalj Petra Hektorovića u Starom Gradu na Hvaru (Mohorovičić, Baukunst in Kroatien, 147, sl. 43)
Kula i crkva: utvrđena crkva u Vrboskoj na Hvaru (Sekulić - Gvozdanović, 45)

Prva tiskana pjesnička zbirka: Juraj Šižgorić (Frangeš 1987, 34)
Hrvatsko renesansno pjesništvo XVI. stoljeća (R. Katičić - S. P. Novak, Two Thousand Years of Writing in Croatia, 54, 56)
Ljetnikovac u Rijeci Dubrovačkoj (Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće, Zagreb 1987, 102)
Šibenska katedrala (Karaman 1933, sl. 14)
Kapela sv. Ivana u trogirskoj katedrali (Đ. Griesbach)
Gotika i renesansa: dubrovačka Divona (N. Gattin, Dubrovnik, Zagreb 1977)
Hrvatska leksikografija: Vrančićev "Dictionarium" 1595. (pretisak, Liber, Zagreb 1971)
Protuturski spisi: Šimun Kožičić Benja i Marko Marulić (Govori, 449, 605–606)
Kurzivna gotica XIV. stoljeća: dalmatinski notarijat (Rismondo 1954; J. Tadić, Pisma i uputstva Dubrovačke republike, Beograd 1935, sl. 6; Arhiv HAZU u Zagrebu)
Antička Salona i rana hrvatska središta (A. Jurić, Antička i starokršćanska Salona, Starohrvatski Solin, Solin 1976)
Otok na Solinskoj rijeci: crkva sv. Stjepana (Karaman 1930, sl. 3)
"Šuplja crkva": krunidbena bazilika kralja Zvonimira (J. Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, Zagreb 1939, sl. 6; Starohrvatska baština, 13)
Trpimirova zadužbina u Rizinicama podno Klisa (Jurić, Antička i starokršćanska Salona, 77)
Antički forum i crkva Sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru (Ilustrirana povijest Hrvata, Zagreb 1971, Tabla uz str. 28)
Sv. Križ u Ninu: tloris i sunčeva svjetlost (Pejaković - Gattin, 273, 275)
Magister Georgius Mathei Dalmaticus (C. Fisković, Juraj Dalmatinac, Zagreb 1963, repr. 6, 7)

POPIS PRILOGA U BOJI

Najstariji spomen zagrebačke biskupije: Felicijanova isprava iz 1134. godine (Kampuš - Karaman, 22)
Zlatna bula Bele IV. Gradecu 1242. (Kampuš - Karaman, 32)
Sjaj nazivlja: "Ban Hrvata i gospodar Bosne" Pavao I. (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu)
Kralj Ludovik u Zadru 1358. (Petricioli 1983b, repr. 2)
Mletačka vlast u Dalmaciji: trogirska bratovština sv. Duha (Biagio di Giorgio da Traù, Zagreb 1989, 52)
Papa Pio II. i Turci: skup europskih vladara u Mantovi 1459. (E. Carli, The Cathedral of Siena and the Cathedral Museum, Scala, Firenze 1976, 61)
Papa Pio II. i Turci: papin dolazak u Anconu 1464. (E. Carli, The Cathedral of Siena, 62)
Portret hrvatskog uglednika: Toma Niger (Hrvatski biografski leksikon, sv. 3, Zagreb 1993, 495)
Istočni Jadran i hodočasnik: Grünembergov Zadar 1486. (Raukar - Petricioli - Svelec - Peričić, Tabla uz str. 64)
Gospodarstvo i umjetnost: kasnosrednjovjekovni brodovi (Prijatelj 1968, repr. 45; Petricioli 1983b, repr. 24)
Gradska zajednica u svetačkom naručju (Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće, Zagreb 1987, 41; Prijatelj 1968, repr. 40; Sveti Duje, Split 1991, snimak Z. Buljević)
Umjetnost Blaža Jurjeva: poliptih iz Opatske zbirke u Korčuli (Biagio di Giorgio da Traù, Zagreb 1989, 64)
Ples mrtvaca u Bermu 1474. (B. Fučić, Vincent iz Kastva, Zagreb–Pazin 1992, 100–101)
Kultura latinskog kodeksa u Slavoniji: Sakramentar sv. Margarete (Kampuš - Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1984, 19)
Ideal humanista: latinsko pismo i povratak antičkom skladu (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu; Arhiv HAZU u Zagrebu)
Tiskarstvo i Hrvatska: prvotisak glagoljskog Misala 1483. (Frangeš 1987, 19, sl. 22)
Tiskarstvo i Hrvatska: Lekcionar Bernardina Splićanina 1495. (Hrvatski biografski leksikon, sv. 1, Zagreb 1983, 704)
Renesansno slikarstvo u Dubrovniku: Nikola Božidarević (Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeće, Zagreb 1987, 194; Prijatelj 1968, repr. 54)
Glagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića (Frangeš 1987, 26, sl. 34)

KAZALO OSOBA I ZEMLJOPISNIH POJMOVA

A

Aachen 26, 260, 261, 353
Abel, Wilhelm, ekonomski povjesničar 402
Abruzzi, pokrajina u Italiji 429
Acciarini, Tideo, učitelj i humanist 383, 450, 470
Acquaviva Colle Croce (Živa Voda – Kruč), mj. u Italiji (Molise) 429
Adam, Adolf, liturgičar 338
Adam Parižanin, hagiograf 226
Adamček, Josip, povjesničar 149, 173, 404, 413–415, 430, 439
Adrijan, split. knez 364
Akvileja 58, 70, 180, 261, 291
Albanija 87, 361, 387
Alben, velikaška obitelj 191
Albrecht Habsburški, hrv.-ug. kralj 96, 107, 192
Aleksandar II, papa 47, 48, 400
Aleksandar III, papa 69
Aleksandar VI, papa 97, 98, 99, 479–481, 485, 486
Aleksije Komnen, biz. car 57, 66
Aleši, Andrija, kipar i graditelj 458, 459, 461
Alpe 108, 408, 522
Anastazija (Stošija), sv. 259
Ancona 94, 95, 159, 164, 185, 324, 364, 481
Ančić, Mladen, povjesničar 182, 190, 248, 287
Andreis, Frano, humanist i diplomat 384, 388, 490–493
Andreis, Josip, muzikolog 249, 469
Andrija, sin Pape i muž opatice Cike 50
Andrija, zadarski prior 214, 294
Andrija II, hrv.-ug. kralj
- hrv. herceg 67, 68, 74, 76, 141, 149, 230, 231
- kralj 65, 68, 72, 174, 207
Andrija Motovunjanin, glazbeni tiskar i skladatelj 469
Andrija Prvošev, Splićanin 354
Andrijić, Marko, graditelj 375
Anđelić, Pavao, arheolog i povjesničar 283
Anglure, d', francuski putopisac 360, 362
Ankonitanska Marka v.: Marke, pokrajina u Italiji
Anselmi, Sergio, povjesničar 427
Anselmo iz Alessandrije 268
Antoljak, Stjepan, povjesničar 5, 36, 73, 147, 192, 203, 204, 208–210, 268, 425
Antun iz Modruša, prof. na dominikan. general. studiju u Zadru (1495.) 470
Antwerpen 390
Anžuvinci, hrv.-ug. dinastija 9, 64, 73, 77–80, 83, 85, 86, 106, 113, 123, 152, 153, 165, 184, 190, 191, 206–208, 210, 230, 232, 233, 257, 399, 476, 477, 515
Apeninski poluotok 43, 44, 84, 266, 293, 301, 312, 350, 386, 429, 435, 457, 475, 482, 522
Apostolova-Maršavelski, Magdalena, pravni povjesničar 224
Apulija 164, 175, 353, 402, 427, 428, 435
Aquila – v.: L'Aquila
Arapi 27
Ariés, Philippe, povjesničar 235, 336–338, 340, 377
Aristodije Zorobabelov, split. heretik 247, 264, 267
Arles, grad 354
Arnautovići, selo kod Visokog 287
Arnir (Rajnerije), split. nadbiskup 220–222, 365
Arpadovići, hrv.-ug. dinastija 9, 22, 39, 44, 55, 57, 58, 60–80, 83, 89, 113, 120, 152, 153, 180, 184, 190, 191, 197, 206–208, 210, 232, 257, 369, 370, 392, 393, 399, 476, 515
Arscindis, Gargano de – v.: Gargano de Arscindis
Artikucije iz Rivignana, notar 365, 366, 502
Assisi 353, 354
Atlantik 257, 439
Aubin, Hermann, povjesničar 190
Augsburg 490, 492
Augubio, split. obitelj 186, 462
- Ivan de 142, 353
- Marica de 353
Austrija 106, 413
- Donja 426, 429
Auxim, mj. 502
Avari 177, 258
Azija 345

Pojmovi *Hrvat* i *Hrvatska* zbog česte upotrebe nisu uvršteni u kazalo.

B

Babić, Ivo, povjesničar umjetnosti 146, 189, 422, 462
Babonići, velikaška obitelj 209, 210, 476
- Baboneg I. 209
- Baboneg II. 210
- Dionizije 210
- Dujam 210
- Ivan, ban 210, 371
- Nikola 210
- Oto 210
- Pavao 210
- Radoslav 210
- Radoslav II. 210
- Stjepan I. 209
- Stjepan II. 210
- Stjepan III. ban 210
Badurina, Anđelko, povjesničar umjetnosti 50, 238, 301
Bajazit II, sultan 99
Bak, J. M., povjesničar 91
Bakar 70, 435
Balistrilić, Dujam, svećenik i redovnik 451, 454
Balkanski poluotok (Balkan) 64, 84, 85, 87–89, 92–94, 113, 129, 166, 174, 256–258, 264, 266, 268, 306, 308, 310, 360, 390, 432, 441, 479
Baltik 64, 83, 388
Banac, Ivo, povjesničar 455
Banašević, Nikola, književni povjesničar 272
Baničević, Jakov, humanist i diplomat 384
Baptista de Ugubio – v.: Augubio, Ivan de
Bar 262, 285
- nadbiskupija 262, 263
Barada, Miho, povjesničar 22, 32, 34, 44, 46, 55, 63, 66, 70, 178–180, 193, 202–205, 293, 306, 329, 348
Baraković, Juraj, pjesnik 451, 454, 455, 501, 518
Barba, Antonius, zadarski notar 425
Barbadico, Augustin, mlet. dužd 484
Barbadico, Viktor, zadar. knez 432
Barbara, majka Ivana Česmičkoga 446
Barbarić, Josip, povjesničar 179
Barcelona 5
Bari 27, 301, 353
Bartol Pizanski, vikar bos. franj. 287
Bartolomej iz Alvernie, vikar bos. franj. 286, 288
Bartolomej iz Zadra, nećak Koše Saladina 377
Bartolommeo da Mestre, protomajstor šibenske katedrale 460
Basel 29, 342, 389–391
Baška (Krk) 50, 52
- Bašćanska ploča 308, 455
Bayer, Vladimir, pravni povjesničar 510
Bazilije I, biz. car 27, 30–32, 34, 42, 163, 304, 317
Bazilije II, biz. car 41, 43
Bazilije Bojoan, katepan 43
Bech, Jakov, heretik iz Torina 269
Beč 93, 100, 106, 109, 181, 223, 386, 490
Bečko Novo Mjesto 479
Bedenko, Vladimir, povjesničar 192
Begna, Šimun, zadarski plemić 212, 214
Bela, hrv. herceg 74, 75, 76
Bela I, hrv.-ug. kralj 44
Bela II, hrv.-ug. kralj 66
Bela III, hrv.-ug. kralj 55, 65–71
Bela IV, hrv.-ug. kralj 65, 68, 72, 75, 79, 80, 113, 153, 191, 207, 208
Belamarić, Joško, povjesničar umjetnosti 227
Belostenec (Belosztenecz), Ivan, leksikograf 335
Belošević, Janko, arheolog 8
Benedikt, sv. 239, 294
Benkovac 295, 296
Bennett, M. K. 402, 431
Benvenuti, Angelo de, povjesničar 418
Beograd 5, 65, 105, 174, 192, 480, 485, 494
Beram (Istra) 340, 341, 474, 522
Bergamo 185
Berigoj, neretvanski knez 54, 55
Berislavić, Petar, hrv. ban 100, 102–104, 107, 108, 384, 386, 410, 485, 486, 488–490, 493
Beritić, Lukša, konzervator 167, 277, 422
Bernard, splitski nadbiskup 68, 247, 248, 264–268, 365
Bernardin Splićanin, priređ. hrv. lekcionara 331
Bertoša, Miroslav, povjesničar 79, 137, 169, 174, 274, 275, 341, 404, 430, 433
Bertrandon de la Broquiére, francuski putopisac 352
Bervaldi, Josip, crkveni povjesničar 178
Bešlagić, Šefik, arheolog i povjesničar 341
Beuc, Ivan, pravni povjesničar 59, 74–76, 189, 193, 296
Bihać 105, 129, 190, 425, 482
Bijaći, mj. kod Trogira 28, 316
Bijelić, Niko, dubr. pisar 277
Bilino polje (Zenica) 267, 268, 287
Bilšić, Nikola, zadarski graditelj 158
Biograd 10, 21, 27, 42, 43, 44, 49, 58–61, 65, 66, 74, 75, 119, 147, 198, 239, 294, 391
Biokovo 192, 197

Biraben, Jean-Noël, povjesničar 174
Birnbaum, Marianna D. 91
Bischoff, Bernhard, paleograf 326
Biskupija, mj. kod Knina 318
Biševo, otok 54, 294
Biškup, Marijan, teolog i povjesničar 470
Bizant (Bizantsko Carstvo) 20, 22, 26, 27, 28, 32, 34, 38–44, 47, 58, 63–68, 71, 84, 87, 259–261, 272, 279, 291, 348, 479
Bjelovučić, Nikola Zvonimir 272
Blagaj, srednjovj. grad na rijeci Sani (Slavonija) 210
Blagajski knezovi, vlasteoska obitelj 92, 210
Blaž iz Moravča, zagrebački kanonik 350
Blaž Jurjev, slikar 464–467
Blažina Tomić, Zlata, povjesničar medicine 246
Blizna, mj. u Poljicima 73, 78, 114, 139, 207, 210, 373
Bloch, Marc, povjesničar 501, 507
Bobovac, grad u Bosni 282
Boccaccio, Giovanni, humanist i književnik 501, 502
Bodin, dukljanski kralj 58, 262
Bogišić, Rafo, književni povjesničar 290, 343, 345, 441, 443, 453, 454
Bogović, Mile, crkveni povjesničar 148, 179, 180, 332, 333
Bojana, rijeka 37
Boka kotorska 273, 313, 455
Bologna 349, 350, 351, 370, 382, 502
Bonfini, Antonio, kroničar 98
Bonifacije VIII, papa 179, 352
Bonifacije IX, papa 288
Bonino da Milano, kipar 366
Borna, hrv. knez 26, 116
Boris, bug. knez 30
Bosna 10, 36, 40, 73, 77, 83, 85–89, 93–95, 113, 114, 119, 122–127, 133, 153, 163–167, 180–183, 187, 188, 207, 209, 248, 263–272, 280–290, 308, 311, 326, 354, 355, 384, 387, 389, 399, 437, 439, 476, 477, 486, 515, 521
- biskupija 113, 180, 263
- Crkva bosanska 263–269, 282, 286, 287, 389, 390
Bosna, rijeka 210, 281
Božić, Ivan, povjesničar 94, 167, 174, 366
Božidarević, Nikola, slikar 227, 465–467, 471
Brač, otok 54, 71, 81, 114, 193, 307, 314, 418, 515
- statut 193
Brandt, Miroslav, povjesničar 27, 43, 188, 247, 260, 266–269, 346, 501
Braničevo, grad na Dunavu 65
Branimir, hrv. knez 32–37, 39, 47, 49, 140, 291, 294–296, 299, 300, 303, 348, 351, 508
Branković, Đurađ, srp. despot 277
Brasca, Santo, hodočasnik 360
Bratulić, Josip, književni povjesničar 274, 303
Braudel, Fernand, povjesničar 153, 169, 174, 239–241, 383, 431
Brdari, selo u porječju Zrmanje 203
Brečko, neretvanski knez 55, 71
Bribir, srednjovj. grad u zaleđu Šibenika 73, 78, 148, 149, 208
Bribir (Vinodol) 202
Bribirci (Šubići), velikaška obitelj 14, 71–73, 78–80, 85, 113, 114, 122, 123, 139, 148, 153, 190, 206–210, 214, 221, 229, 230, 366, 371, 373, 402, 476
- Grgur 73, 80, 206, 207, 221
- Grgur II. 80
- Juraj III. 80
- Miroslav, župan 206
- Mladen I. 113, 114, 166
- Mladen II. 14, 73, 78, 113, 139, 190, 207, 210, 366, 371, 373
- Mladen III. 80, 208
- Pavao I. 73, 113, 114, 207, 230, 476
- Višen 207, 221
Bribirska županija (Hrvatska) 72
Brijenije, Nicifor , bizantski pisac 272
Britanija 359
Brković, Milko, povjesničar 46
Brodarić, Stjepan, humanist i diplomat 386, 488, 489
Bromlej, Julijan V, povjesničar 10, 49, 198
Brozović, Dalibor, jezikoslovac 289, 455
Brseć, mj. u Istri 111, 273
Brštanik, trgovačko uporište na ušću Neretve 165
Brunelli, Vitaliano, povjesničar 237
Brusić, Z., arheolog 159
Bruxelles 107, 108, 490
Buća, Dominik, teološki pisac i propovjednik 451, 487
Budak, Neven, povjesničar 6, 8, 10, 22, 26, 28, 30–32, 35, 37, 39, 46, 49, 55, 57, 59, 63, 137, 147, 149, 177–180, 192, 198, 200, 239, 259, 291, 292, 306, 308, 353, 365, 522
Budim 84, 87, 91–94, 99, 100, 102, 103, 105, 168, 364, 384–386, 392 393, 457, 467, 468, 477, 481, 484, 485

Budimir – v.: Svetopelek, legend. hrv. kralj 272
Budimpešta 205
Budva 361
Bugari 30, 38, 116–118, 387
Bugarska 287, 304, 306, 307, 310, 311
Bulić, Frane, arheolog i povjesničar 146, 171, 178, 241, 243, 504, 506
Buljević, Zvonimir, književnik i umjetnik fotografije 227, 320
Bunić, dubrovačka obitelj 462
– Jakov 444
Bunić-Kabužić
– ljetnikovac 464
Burckhardt, Jacob, povjesničar umjetnosti i kulture 349, 355
Burgio, Antonio, papinski poslanik 108, 109
Bussato, Antonio di Pier Paolo, graditelj šibenske katedrale 460
Butorac, Pavao, biskup i povjesničar 273
Buvina, Andrija, drvorezbar 76, 321–323, 376
Buzila, normanska princeza 58

C

Calcina, Johannes de, zadar. notar 215
Camaldoli, opatija 181
Cambraiska liga 102, 103, 107, 225, 364, 430, 485
Carigrad 30, 32, 38, 42, 56, 84, 259–262, 266, 268, 269, 304, 348, 352, 358, 390, 479
Carpentier, Elizabeth, povjesničarka 174, 402
Casamaris, Ivan de, papin legat 267, 287
Casola, Pietro, hodočasnik 360, 361, 362
Cavagnini, obitelj iz Splita 142
Cavallo, Guglielmo, povjesničar 326
Cavendish, Harrie, putopisac 361
Cededa, biskup 348
Celano, Toma da, španjolski franjevac 339
Celjski, grofovi 90, 134, 191, 221, 223, 257, 370, 476
– Ulrik II. 191, 192
Cencetti, Giorgio, paleograf 301, 326
Cetin (grad) 106, 108, 109, 110, 486, 495
Cetina, rijeka 19, 26, 54, 58, 59, 79, 101, 103, 105, 114, 139, 197, 203, 209, 231, 292, 306, 313, 318, 455, 471
Cetina, kraj 427
Cetinska županija 139, 204, 248
Chartres, mj. 349
Chaunu, Pierre, povjesničar 362
Cika, zadar. opatica 50, 294, 327
Cimpe, utvrda na poluotoku Galipolju 84
Cipar 154, 416–419, 441, 483
Cipiko, Koriolan, humanist 330, 331
Cipolla, Carlo M., ekonomski povjesničar 153, 174, 380, 431
Ciprianis, split. plemićka obitelj 320
Civalel, Krševan, zadarski plemić 214
Cividale 300, 301
Clari, Robert de, kroničar 338, 359
Cluny, opatija 181, 239
Conversino, Ivan di, humanist, dubrovački kancelar 366
Coron, mj. na Peloponezu 99
Cotopagna, zadar. plemićka obitelj 213
Cres, grad 81
Cres, otok 416
Crijević, Ilija, latinistički pjesnik 444, 446
Crijević, Ludovik Tuberon, povjesničar 98
Crikvenica (Vinodol) 202
Crnković, Nikola, povjesničar 292
Crno more 387, 388, 403
Culeroxa, Dmina Bogdana, Zadranka 353
Curtius, Ernst Robert, književni povjesničar 349, 470, 501
Cutheis, A, splitski kroničar 339, 403
Cvitanić, Antun, pravni povjesničar 189, 193, 195
Cvitanović, Vladislav, povjesničar 237

Č

Čale, Frano, književni povjesničar 351
Čazma 110, 128, 173, 415
Čeh (braća Leh i Rus) 388
Černomen na Marici (bitka 1371) 84
Česmički, Ivan – v.: Ivan Česmički
Češka 92, 93, 359, 464
Čiovo, otok 172, 222, 420, 464
Čolak, Nikola, povjesničar 154
Čoralić, Lovorka, povjesničarka 187, 237, 287, 428
Čremošnik, Gregor, povjesničar 277, 283, 284, 308, 371
Črneha, Dujam, Splićanin 374, 376

Ć

Ćirković, Sima, povjesničar 86, 87, 94, 113–115, 266–268, 277, 281, 283, 286, 288, 289
Ćulinović, Juraj, slikar 465, 468
Ćuz, Ivan, hrv. ban 203, 206

D

Dabinović, Antun, pravni povjesničar 32, 273, 478
Dabiša, bos. kralj 307
Dadić, Žarko, povjesničar znanosti 349, 470, 475
Dalma, polje 272
Dalmacija 12, 19, 20, 27, 28, 31–39, 41, 43, 45–51, 54, 55, 58, 59, 63, 65, 66, 70, 71, 74–80, 85, 86, 89, 95, 99, 102, 103, 112–129, 138, 140, 153, 154, 164, 165, 169, 174, 176, 179, 183, 187, 190, 197, 212, 214, 215, 217, 221, 225, 230–232, 248, 258–266, 275, 279, 301, 304, 305, 308, 320, 328, 350, 361, 363, 366, 367, 372, 376, 380, 382, 388, 400, 410, 416, 427, 430, 434, 435, 441, 450, 451, 453, 455, 465, 468, 472, 474, 483, 485, 486, 493, 494, 515, 516
– bizanstska 19–23, 28, 30, 34, 36, 47, 50, 70, 71, 116–121, 138, 144–147, 197, 202, 256, 271, 272, 275, 293, 297, 305, 313, 317, 391, 515
– Donja 35, 36, 43, 47, 54, 63, 69, 81, 87, 138, 181, 271, 275, 353
– Gornja 35, 36, 42, 43, 54, 69, 87, 118, 120, 121, 137, 144, 181, 271, 273, 285
– tema 31
Damjan, zadarski trgovac 162
Dandolo, Henrik, mlet. dužd 31, 66, 67, 359
Dante, Alighieri, pjesnik 162, 215, 329, 351, 352, 356, 357
De Augubio – v.: Augubio
Delumeau, Jean, povjesničar 174, 335, 336, 340, 341, 402, 510
Demović, Miho, muzikolog 469
Derenčin, Mirko, hrv. ban 98, 447
Desimir, župan u Krbavi 52
Desoje, gramatik 284
Des Prés, Josquin – v.: Josquin des Prés
Detriko, Šimun, zadarski plemić 214
Devin, zamak kod Trsta 106
Devinski, vlasteoska obitelj 106, 107
– Hugon 106
Diana, Deša, povjesničarka umjetnosti 299
Diedenhofen, palača, jedno od vlad. središta Karla Velikoga 178, 259
Dilat (Split) 234, 419
Dinaridi 15, 19, 65, 78, 114, 139, 143, 181, 520
Dinić, Mihailo, povjesničar 165, 412
Dinić-Knežević, Dušanka, povjesničarka 160, 162
Dionizije, hrv. ban 68
Diversis, Filip de, učitelj i humanist 160, 366, 367, 383, 470
Di Vittorio, Antonio, povjesničar 438
Divnić, Juraj, ninski biskup 97, 98, 479, 480, 482, 485, 486
Dobra, rijeka 462
Dobričević, Dobrić, tiskar 331
Dobričević, Lovro, slikar 465, 467
Dobronić, Lelja, povjesničarka 180, 182, 192
Dobronja, zadar. toparh 348
Dobrovit, opat 52
Domagoj, hrv. knez 27, 40, 42, 140
Domald, sidraški knez 67, 68, 73, 190, 206, 207, 221, 407
Domančić, Davor, povjesničar umjetnosti 465
Dominik de Manfredis – v.: Manfredis, Dominik de
Dominik Michieli, mlet. dužd – v.: Michieli, Dominik de
Dominik iz Senja, upravitelj dominik. generaln. studija u Zadru (1495.) 470
Domnana, kćerka opatice Cike 50
Domonkos, Leslie S., povjesničar91
Donado da Lezze, mlet. kroničar 98
Donat, zadar. biskup 178, 259, 348
Donja Dalmacija – v.: Dalmacija
Donji Kraji (Bosna) 113–115, 124, 165, 289, 281
Drač 80, 81, 263, 458
Draga, mj. na Rabu
– Sv. Petar u Drazi 318
Draganović, Krunoslav, povjesničar 179, 182, 263, 284, 287, 289, 355, 389
Drava, rijeka 14, 20, 57, 63, 72, 74, 75, 83, 95, 97, 109, 120, 141, 154, 175, 177, 192, 205, 226, 227, 231, 235, 238, 246, 302, 318, 347, 349, 358, 399, 408, 409, 426, 455, 457, 476, 485, 493
Dražojević, Žarko, poljički knez 100, 101
Drezga, Tihomil 49
Drežnik, županija u srednjovj. Hrvatskoj 210
Drijeva, trgovačko uporište na ušću Neretve 165, 248
Drina, rijeka 281
Drivenik (Vinodol) 146, 422
Držić, Džore, pjesnik 445, 446
Držić, Marin, pjesnik i komediograf 448, 450, 456
Držiha, opat sv. Lucije (Baška) 52
Držislav, hrv. kralj 39–40, 44, 241, 242
Dubica, utvrda i gradsko naselje na rijeci Uni 104, 108
Dubovac, grad na Kupi 167
Dubrava, mj. kod Čazme 110, 173, 415, 462

Dubrovačka Republika 87, 126–129, 231, 418, 424, 430, 439, 459, 462
Dubrovnik 10, 19, 27, 42, 43, 69–71, 77, 79–81, 86, 87, 94, 103, 114, 122, 124–128, 146, 150, 152, 154, 155, 159–167, 170–174, 181–183, 185, 187, 189, 193, 202, 213, 216, 217, 227, 228, 237, 238, 262, 263, 271, 273, 275–286, 290, 294, 301, 308, 318, 324, 337, 350, 357, 359–362, 365–367, 367, 376, 378, 392, 393, 401, 403, 404, 412, 430, 436–439, 442, 445–448, 451–455, 458–467, 470–474, 480, 493, 502, 515, 516
- Astareja 463
- biskupija 179
- Danče 465, 467
- Lapad 463, 464
- Lovrijenac 278
- Minčeta 167, 278, 324
- nadbiskupija 179, 262, 263
- Pile 160, 167, 171, 172
- Ploče 171
- Rijeka 277
- Šumet 277
- Župa 277
Duby, Georges, povjesničar 235, 238, 318, 323, 402, 510
Dufay, Guillaume, skladatelj 466
Duh, zagrebački biskup 365
Dujam, sv. 36, 226, 259, 299
Dujmović, Frano, povjesničar 147
Duklja 36, 58, 70, 116, 262, 272, 273, 284, 307, 308, 358
- Hrvati 272
- Srbi 272
Dukljanin, pop, ljetopisac 21, 38, 40, 113, 272, 284
Duknović, Ivan, kipar 385, 461, 468
Dunav, rijeka 65
Dušan, srp. car 84
- zakonik 263
Duvno
- biskupija 179
- sabor 272
Duvanjsko polje 113, 114
Dyggve, Ejnar, arheolog 178

Dž

Džaja, Srećko M., povjesničar 182, 287, 288, 289, 389, 441

Đ

Đakovo 180, 263
Đorđić, Petar, slavist i paleograf 277, 284

E

Edrisi (al-Idrisi), arap. geograf 70
Elekes, L., povjesničar 91
Elizabeta, hrv.-ug. kraljica 85, 86, 204
Emanuel Komnen, biz. car 64–66, 221, 260, 261, 276
Emerik, hrv.-ug. kralj 67, 68
Engleska 93, 269
Ennen, Edith, povjesničarka 172, 189, 235, 349, 501, 511, 522
Epidaur 178
Erdödy, Šimun, zagrebački biskup 415
Esser, Kajetan, povjesničar 182
Eugen IV, papa 479
Europa 14, 59, 64, 84, 92–96, 151, 191, 244, 256, 257, 260, 345, 383, 384, 402, 405, 426, 431, 439, 473, 481, 489, 491, 518

F

Fabregues, Antonio, papinski poslanik 97, 98, 479, 481
Fajdetić, Vladimir 429
Faledro, Ordelafo, mlet. dužd 65, 66
Fancev, Franjo, književni povjesničar 180, 387
Fanfogna, Antun, zadarski plemić 353, 354
Felicijan, ostrogonski nadbiskup 63
Feliks V, protupapa 390
Ferdinand I. Habsburgovac, hrv.-ug. kralj 104, 105, 108–110, 231, 384, 426, 437, 495
Ferluga, Jadran, bizantolog 19, 26–28, 30, 37, 38, 42, 43, 178, 260, 261
Ferrara 437
Filip, senj. biskup 311
Filip I, franc. kralj 384
Filip de Diversis de Quartigianis – v.: Diversis, Filip de
Filip iz Auxima, kotorski notar 502
Fink-Errera, Guy 329
Firenze 164, 168, 322
Fisković, Cvito, povjesničar umjetnosti 158, 159, 227, 246, 283, 323, 324, 422, 424, 458, 459, 462, 464, 468
Fisković, Igor, povjesničar umjetnosti 159, 314, 324, 366, 385, 457, 458, 461, 468
Focije, carigr. patrijarh 32
Fojnica (Bosna) 287
Foretić, Vinko, povjesničar 36, 46, 47, 57, 70, 80, 94, 103, 167, 171, 179, 189, 237, 272, 275–279, 289, 308, 348, 400, 437, 452–454
Fotije – v.: Focije, carigr. patrijarh
Fra Angelico, slikar 466
Franačka 20, 22, 26, 34, 259, 348

Francesco di Giacomo, graditelj šibenske katedrale 460
Franci 116, 358
Francuzi 142, 268
Francuska 93, 141, 142, 266, 269, 354, 359, 431
Frangeš, Ivo, književni povjesničar 15, 270, 330, 441, 443, 445–448, 454, 517, 518
Franičević, Marin, književni povjesničar 441, 446–448, 450, 452
Frankapani, velikaška obitelj 90, 92, 95, 207, 209, 212–214, 221, 263, 462
- Anž 209
- Bernardin 103, 108, 483, 484, 488, 491, 492, 514, 516
- Franjo 492, 493
- Juraj Cetinski 109
- Krsto 100, 107–109, 410, 488, 490, 492
- Leonard 201
- Nikola 90, 202, 209, 214, 412
- Stjepan Blagajski 109
- Vuk Brinjski 109, 492, 493
Franzen, August, crkveni povjesničar 43, 243, 352, 389
Franjo iz Bologne, notar 502
Franjo I, franc. kralj 104
Franjo Asiški, sv. 345, 350
Franjo Bosanac, skladatelj 469
Franjo Vranjanin (Laurana), kipar 467
Frejdenberg, Maren M., povjesničar159, 214, 215
Fridrik III. Habsburgovac, rimsko-njem. car 89, 92–94, 106
Froissart, franc. kroničar 402
Fučić, Branko, povjesničar umjetnosti i paleograf 304, 307, 308, 341, 474, 522
Furlanija 300, 387
Fusko, Paladije, učitelj i humanist 366, 367, 383, 387, 470

G

Gabelić, Andro, povjesničar 225
Gacka, županija 19
Gagli, mj. u Toskani 365
Gaj, županija (Slavonija) 210
Galeazzo, Ivan, milanski vojvoda 481
Galicija (Španj.) 353, 354
Galipolje 84
Gamulin, Grgo, povjesničar umjetnosti 467
Gamulin, Miće, arhitekt 424
Gargano, poluotok 353, 427
Gargano de Arscindis, splitski potestat 71, 193, 364
Gattin, Nenad, umjetnik fotografije 312, 315, 509
Gebizon, papinski poslanik 49, 348, 505
Gejza, hrv.-ug. kralj 44, 65
Genova 438
Gelcich (Gelčić), Josip, povjesničar 237
Geremek, Bronisav, povjesničar 239, 243
Gestrin, Ferdo, povjesničar 161, 185, 426–429
Giacomo di Mestre, graditelj, sin protomajstora šib. katedr. Bartolomeja 460
Giotto, slikar 466
Gisingovci, vlasteoska obitelj 210
Giustiniano, Giovanni Battista, mletački sindik 363, 419
Giustiniano, Sebastian, mletački providur 225, 363
Glaber, Raoul, kroničar 317
Glamočko polje 113, 114
Glavičić, Ante, povjesničar 422
Glavinić, senj. biskup 332
Glaž, Glaška županija 210, 114
Gligo, Vedran, klasični filolog i književni povjesničar 108, 331, 384, 490
Glogovnica, templarski posjed u Slavoniji 318
Gogala, Nada, povjesničarka umjetnosti 299
Gojslav, brat Krešimira IV. 47, 48, 57
Gojslav, hrv. kralj 41
Goldstein, Ivo, povjesničar 9, 19, 26, 28, 37, 46, 49, 59, 137, 178, 259–261, 292, 293, 365, 506
Golub, Ivan, pjesnik i povjesničar 352, 518
Gorica, županija (Slavonija) 210
Gorjanski, Nikola, mačvanski ban 74
Gornja Dalmacija – v.: Dalmacija
Gorska županija (Slavonija) 210
Gortan, Veljko, klasični filolog 443
Goti 502, 504
Gottschalk iz Orbaisa, benediktinac 28–30, 259, 294
Graciotti, Sante, slavist 311
Gradec (Zagreb) 92, 134, 142, 150, 152, 153, 168, 173, 185–192, 212, 222, 223, 227, 237, 250, 356, 369, 370, 392, 470
Gradišćanski Hrvati 426
Grado (Italija) 299
Gradenigo, Petar, mlet. dužd 210
Grafenauer, Bogo, povjesničar 8
Grakalić, Marijan, heraldičar 76, 230
Granić, Miroslav, povjesničar 222, 227
Grci 27, 31, 388
Grdoselski natpis 273
Greben, vlastelinstvo u Slavoniji 415
Grgec, Petar, povjesničar 101, 104, 485

Grgin, Borislav, povjesničar 58, 352
Grgur, hrvatski biskup 298
Grgur, krbavski knez 203
Grgur, ninski biskup 35, 179, 180, 348
Grgur, zadarski biskup 62
Grgur I. Veliki, papa 315
Grgur VII, papa 47, 49, 51, 243, 262, 348, 505
Grgur XI, papa 286
Grgur Barski – v.: Dukljanin, pop
Grisogono, Federik, kozmograf, matematičar i astrolog 350, 475
Grmek, Mirko Dražen, povjesničar medicine 350
Grobnik (vinodolski) 97, 333, 408, 456
Gross, Mirjana, povjesničarka 514
Gruba, bos. kraljica 307
Gruber, Dane, povjesničar 37, 59, 80
Grubići, cetinski plemići 204
Grubišić, Slavo, povjesničar 147
Grubišić, Vinko, slavist 282, 308
Grujić, Nada, povjesničarka umjetnosti 462, 464
Grünemberg, Konrad von, njem. hodočasnik i putopisac 360, 361, 362
Grünewald, Matthias (Matthias Gothardt Nithart), slikar 466
Gruž 463
Gubbio, grad u Italiji 186
Guisenolf, opat 54
Gulin, Ante, povjesničar 101
Gundulić, Ivan, pjesnik 167, 518, 519
Gundulić, Nifiko, dubrov. plemić 213
Gunjača, Stjepan, arheolog i povjesničar 59, 148, 312
Gurevič, Aron Ja., povjesničar162
Gutenberg, Johann, tiskar 326, 329, 330
Guylforde, Richard, engl. putopisac 361, 362
Gvozd, planina 57, 58, 59, 173, 195, 209, 210, 257, 415, 477, 516
Gvozdansko, utvrda 462
Györffy, György, povjesničar 63

H

Habsburgovci, austr. dinastija 87, 89, 92–94, 105–110, 125–129, 210, 231, 257, 441, 472, 486, 489, 490, 493, 520
Hadrijan VI, papa 108, 331, 345, 384, 388, 447, 451, 486–488, 492, 494
Hadrianopolis 84
Hamzić, Mihajlo, slikar 465, 471
Handžić, Adem, povjesničar 413
Harff, Arnold von, njem. hodočasnik i putopisac 360, 361
Hasišteinsky z Lobkovic, Ján, češki hodočasnik i putopisac 360
Hauptmann, Ferdo, povjesničar 107
Hauptmann, Ljudmil, povjesničar 20, 34, 37, 58, 107, 203, 204
Hauser, Arnold, povjesničar umjetnosti 328
Hay, Denys, povjesničar 77
Heer, Friedrich, povjesničar 243, 329, 345, 346, 349, 352
Heers, Jacques, povjesničar 153, 174, 235, 239
Hektorović, Petar, pjesnik 423, 424, 442, 447–456
Henrik Dandolo, mlet. dužd – v.: Dandolo, Henrik
Heraklije, biz. car 31, 293
Hercigonja, Eduard, slavist i književni povjesničar 52, 260, 261, 270, 277, 282, 302–308, 326, 331–333, 340, 443, 455, 456, 466
Herkov, Zlatko, metrolog i povjesničar 153, 380, 381
Herlihy, David, povjesničar 235
Herman Dalmatinac, znanstvenik i prevoditelj 349, 383
Hibbert, A. B., povjesničar 153
Hocquet, Jean-Claude, povjesničar 154, 435
Hóman, Balint, povjesničar 77, 91, 93
Honorije II, protupapa 348
Honorije III, papa 262
Horvat, Anđela, povjesničarka umjetnosti158, 441, 457, 458, 462, 474
Horvat, braća, hrv. velikaši 86
Hoško, Franjo Emanuel, povjesničar 182
Hrabak, Bogumil, povjesničar 168, 174, 412
Hrastovlje, mj. u Istri 341
Hrvatin, knez Donjih Kraja 113
Hrvoje Vukčić Hrvatinić – v.: Vukčić Hrvatinić, Hrvoje
Hugrin, split. nadbiskup 337, 349
Huizinga, Johan, povjesničar kulture 334, 336, 338, 510
Hum (Hercegovina) 37, 67, 113, 114, 123, 263, 307, 308, 407
Humljani 303, 305
Humska županija (Pounje-Ripač) 425
Hunyadi, Ivan (Janko), gubernator i vojskovođa 91, 95, 174, 221, 385
Hunyadi, Ladislav 385
Hunyadi, Matija 385
Hus, Jan, češki reformator 89
Hvar
– biskupija 179
– grad 171, 225, 359, 362, 387, 388, 435, 439, 445, 446, 451, 453, 460, 494
– otok 54, 71, 81, 114, 217, 224, 225, 363, 416, 418, 423, 424, 448, 451–455, 494, 515
Hyde, John K., povjesničar 42, 189

I

Iliri 387, 388
Ilirija 361, 387
Ilirik 104, 387
Ilok 180
Ilova, rijeka 455
Imota (Imotski), županija u Hrvatskoj 30, 113, 114
Ingolstadt 490
Inchiostri, Ugo, povjesničar 237
Inocent III, papa 67, 68, 261, 263–266, 268
Inocent IV, papa 311
Iran 500
Istarski razvod 140, 274, 455, 516
Istočno Carstvo 34, 260, 261, 275, 479
Istra 21, 42, 70, 71, 77, 79, 82, 87, 106, 107, 111, 123–129, 133, 136–140, 144, 179, 180, 189, 193, 257, 258, 260, 271–275, 281, 290, 307, 308, 331, 332, 340, 349, 358, 361, 363, 388, 399, 404, 406, 426, 430, 433, 439, 455, 473–475, 483, 515
Italija 27, 43, 64, 83, 93, 104, 141, 142, 151, 152, 158, 159, 259, 260, 266, 269, 299, 301, 329, 331, 347, 349, 353, 354, 357–359, 364–366, 373, 382, 383, 385, 400, 402, 426–428, 431, 435, 438, 441–444, 456, 464–473, 480–482, 485, 488, 489
Ivan, kotorski biskup (787.) 34
Ivan, Splićanin (1444.) 354, 355
Ivan, splitski kanonik 307
Ivan, splitski (nad)biskup (787.) 34, 178
Ivan, splitski nadbiskup (925.) 34, 36, 178, 303, 304, 305
Ivan, splitski svećenik 54
Ivan, zagrebački biskup 222
Ivan (Batista), trgovac iz Splita 186, 187, 353
Ivan IV, papa 258, 259
Ivan VIII, papa 32–34, 49, 261, 293, 348
Ivan X, papa 34, 36–38, 178, 261, 303–306
Ivan II. Komnen, biz. car 64, 65
Ivan V. Paleolog, biz.car 84
Ivan de Casamaris, pap. legat 267, 287
Ivan di Conversino, humanist i dubrovački kancelar 366, 444
Ivan iz Gubbija – v.: Ivan (Batista)
Ivan iz Kastva, slikar 341
Ivan iz Zadra, prof. na dominik. general. studiju u Zadru (1495) 410
Ivan Česmički, latinistički pjesnik 15, 91, 93, 350, 355, 356, 385, 387, 444, 446, 477
Ivan Đakon, mletački kroničar 40, 140, 179
Ivan Mocenigo, mlet. dužd – v. Mocenigo, Ivan
Ivan Ravenjanin – v.: Ivan di Conversino
Ivan Ravenjanin, splitski nadbiskup 31, 365
Ivan Ursini, trogirski biskup 337–341, 365, 366, 457, 459, 461, 464
Ivan Vitez od Sredne, humanist, ostrogonski nadbiskup i državnik 91, 343, 350, 385, 386, 444, 450, 475, 477, 479, 480
Ivan Zapolja – v.: Zapolja, Ivan
Ivanić, mj. u Slavoniji 173, 415
Ivanić, Matij, vođa hvarskih pučana 225
Ivaniš Korvin – v.: Korvin, Ivaniš
Ivanišević, Milan, povjesničar umjetnosti 337, 458
Ivić, Pavle, jezikoslovac 140, 371
Ivšić, Stjepan, jezikoslovac 26
Izola, grad u Istri 78, 331

J

Jadran (istočni) 8–10, 14, 15, 19–23, 26, 27, 30, 31, 36–49, 56–58, 61–89, 94, 101, 103, 106–129, 136–155, 159–177, 181–179, 200, 202, 207, 218, 221, 226–228, 231, 232, 235–238, 246–248, 255–261, 264, 267–275, 278, 279, 291–297, 299–306, 312, 314, 317, 318, 320, 323, 324, 327, 329, 346–350, 356–370, 373–376, 378–383, 386, 387, 392, 393, 399, 402–407, 414, 415, 418, 424, 427–430, 434–443, 448, 450, 452, 454–458, 464–471, 474, 476, 477, 483–485, 489, 493, 500, 503, 504, 515, 516, 518, 520–522
Jadransko more 388
Jadro, rijeka 241, 504
Jagelovići, dinastija 88, 90, 92, 96, 97, 99–102, 105–109, 111, 386, 393
Jagić, Vatroslav, slavist 308
Jajce 91, 95, 100, 103–105, 110, 115, 166, 184, 209, 287, 341, 410, 427, 446
– banovina 95, 115, 184, 424
Jakić-Cestarić, Vesna, jezikoslovac 22, 69, 138
Jakov, neretvanski knez 42, 55
Jakšić, Nikola, povjesničar umjetnosti 148, 312, 380, 506
Jamometić, Andrija, crkveni reformator 389, 390
Jan Hus – v.: Hus, Jan
Janeković-Römer, Zdenka, povjesničarka 235

Janus Pannonius - v.: Ivan Česmički
Jedin, Hubert, crkveni povjesničar 32, 43, 84, 94, 182, 243, 259, 346, 389
Jelaska, Joško, povjesničar 189, 215
Jelena, hrv. kraljica 41, 241, 242, 243, 296, 338, 504
Jelena Lepa, hrv. kraljica 44
Jelenić, Julijan, crkveni povjesničar 182, 283, 287, 290, 389, 441
Jelić, Luka, arheolog i povjesničar 10, 49, 147, 239, 352
Jelić, Roman, povjesničar 246, 353
Jelovina, Dušan, arheolog 8, 243, 505
Jeruzalem 351, 352, 353, 354, 355, 358, 359, 360, 362
Jireček, Konstantin, povjesničar 22, 139, 162, 262, 263, 273, 353, 354
Johannes de Calcina - v.: Calcina, Johannes de
Josquin des Prs, skladatelj 466
Jugoslavija 308
Julije II, papa 102, 331, 450, 480, 486
Juraj Matejev Dalmatinac, kipar i graditelj 15, 159, 186, 221, 229, 278, 323–325, 334, 366, 387, 458, 460, 468, 517
Juraj Matejev iz Zagreba 186, 187
Juraj Podjebradski, češki kralj 90, 92
Juraj iz Roča, žakan 331, 332
Juraj iz Slavonije 308, 311, 349
Jurandvor, mj. kod Baške 50, 52
Jurković, Miljenko, povjesničar umjetnosti 314, 318
Justinijan, biz. car 260

K

Kačići, vlasteoska obitelj 55, 71, 209, 220
- Nikola 221
Kalikst III, papa 88
Kalocsa, nadbiskupija 180, 389
Kamengrad pokraj rijeke Sane, grad knezova Blagajskih 115
Kampuš, Ivan, povjesničar 63, 90, 91, 149, 153, 180, 192, 212, 222, 237, 302, 365, 390
Kamurcije Franjin, split. plemić 214
Kandido-Rožman, Marija, 58, 352, 358, 360, 362
Kandija (Kreta)
- rat 421
Kandijan, Petar, mlet. dužd 40
Kapela, pl.167
Kapistran, Ivan, franjevac, vođa križara (1456.) 174
Kaptol (Zagreb) 222, 223, 250
Karácsonyi, János, povjesničar 59
Karaman, Igor, povjesničar 63, 149, 180, 192, 212, 222, 237, 302, 365, 514
Karaman, Ljubo, povjesničar umjetnosti 25, 26, 28, 50, 140, 146, 158, 159, 171, 243, 259, 283, 291, 292, 294,296, 301, 303, 312, 313, 315, 318, 320, 323, 324, 335, 366, 374, 376, 424, 458, 459, 506
Karbić, Damir, povjesničar 239, 246
Karepić, split. obitelj 462
Karin, utvrda u Lučkoj županiji 425
Karlo I. (Robert), hrv.-ug. kralj 73, 78, 80, 206, 207, 371, 373, 392
Karlo I, španj. kralj - v.: Karlo V. Habsburgovac
Karlo II. Anžuvinac 210
Karlo V. Habsburgovac, rimsko-njem. car 107, 109, 384, 490 492
Karlo VIII, franc. kralj 482
Karlo Drački, hrv.-ug. kralj 168
Karlo Veliki 26, 178, 259, 291
Karlobag 364
Karlović, Ivan, hrv. ban 100, 101, 103–105, 107, 109, 110, 427, 429, 483, 486, 488
Karnarutić, Brne, pjesnik 450
Kasandrić, Ivo, povjesničar 225
Kastav 107, 274, 340, 341, 522
- statut 193
Kastilja 431
Kaštel Lukšić 221, 462
Kaštel Stari 313, 314
Katalinić, Ante 466
Katičić, Radoslav, jezikoslovac i književni povjesničar 8, 9, 31, 34, 140, 178, 259, 260, 292, 293, 297, 303, 305, 306, 308, 309, 352, 365, 388, 443, 455, 500
Katić, Lovre, povjesničar 5, 28, 29, 178, 243, 259, 294, 506
Kavanjin, Jerolim, pjesnik 142, 244
Kažotić, Augustin, zgb. biskup 349, 470
Kečkemet, Duško, povjesničar umjetnosti 159, 324, 442, 468
Kegalj, osnivač obitelji Keglevići 203
Keglevići, hrvatska velikaška obitelj 138, 203
Kekaumen, biz. pisac 348
Keršovani, Otokar, publicist 5, 93
Klaić, Nada, povjesničarka 5–8, 10, 19, 22, 26, 27, 30–51, 55, 57–59, 62–64, 66–69, 71–73, 75–80, 109, 113–115, 137–139, 142, 146, 149, 152, 153, 158, 168, 171, 176–180, 189–192, 197, 199–212, 215, 219, 221–224, 227, 237, 259, 260, 272, 291, 293, 302, 305, 306, 311, 336, 348, 353, 358, 359, 365, 370, 376, 377, 390, 400, 411, 470, 486, 506

Klaić, Vjekoslav, povjesničar 5, 6, 14, 70–74, 76, 80, 85–88, 90–94, 96, 97, 99, 100, 102–105, 108, 109, 113, 114, 139, 147, 148, 168, 179, 207–209, 213, 214, 221, 230, 261, 263, 272, 276, 281, 283, 366, 413, 425, 426, 432, 477, 478, 481, 482, 484, 486, 492
Klapisch-Zuber, Christiane, povjesničarka 235
Kledin, ban i zadarski knez 64
Klement III, papa 262
Klimantović, Šimun, glagoljaš i ljetopisac 15, 87, 413, 440
Klis 28, 78–80, 95, 104, 105, 128, 148, 149, 166, 167, 184, 410, 427, 506
- županija 197
Ključ, srednjovj. grad na rijeci Sani 115
Kniewlad, Dragutin, liturgičar i paleograf 266, 268, 286, 297, 299, 302, 346
Knin 19, 41, 58, 64, 78–80, 95, 104, 105, 108, 115, 128, 148, 149, 184, 316, 318, 391, 504
- biskupija 179
Kočerin, mj. u Hercegovini 15, 307, 341
Koebner, Richard, povjesničar 190
Kokša, Đuro, povjesničar 352
Kolanović, Josip, povjesničar 162, 182, 352, 353, 355, 435
Köln 342, 390
Koločep, otok 463
Koloman, hrv. herceg 74, 191, 248, 287
Koloman, hrv.-ug. kralj 27, 46, 58–69, 72, 74, 75, 121, 304, 305, 364, 369, 476, 478
Kolumbić, Nikica, književni povjesničar 331, 384, 443, 446–450, 490
Kombol, Mihovil, književni povjesničar 15, 91, 270, 309, 366, 385, 391, 441, 443, 446–448, 450, 452, 452, 456
Konavle 87, 277
- rat 438
Konrad, kardinal 269
Konstancije, Antun, talijanski pjesnik 91, 446
Konstantin (Ćiril), sv. 304
Konstantin Porfirogenet, biz. car 19, 27, 28, 30, 31, 38–40, 113, 118, 140, 146, 198, 281, 284, 293, 503
Konstanz, mj. 89, 362, 389
Kopar (Istra) 78, 79
Kopitar, Jernej, slavist 306
Korčula
- grad 48, 193, 359, 362, 375, 467
- otok 42, 71, 81, 114, 179, 416, 418, 515
- statut 193
Koruška 106, 426
Korvin, Ivaniš, hrv. ban i herceg 100, 103, 110
Kos, Milko, povjesničar 90, 106, 107
Kosinj (Lika) 332
Kosmat, knez 52
Kosovo (bitka 1389) 85
Kostrenčić, Marko, pravni povjesničar 63, 76, 188, 193, 293
Košćak, Vladimir, povjesničar 8, 28, 32, 35, 37, 178, 179, 261, 291, 292, 365
Kotor 10, 19, 70, 87, 150, 185, 187, 189, 273, 275, 281, 301, 331, 350, 392, 422, 424, 437, 442, 451, 452, 502, 515
Kotruljević, Benedikt, dubrovački trgovac i ekonomski teoretičar 162, 163, 357, 382, 475
Kovačić, Slavko, povjesničar 179
Kovačević-Kojić, Desanka, povjesničarka 248, 283, 287, 289
Kozjak, planina 234, 505
Kožičić Benja, Šimun, modruški biskup, glagoljaški pisac i tiskar 104, 244, 245, 331, 407, 409, 486–489, 491, 492, 514, 516
Krakov 388
Kranjska 87, 106, 108, 426, 483
Krapina 190
Kras 106
Krasić, Stjepan, povjesničar 182, 470
Krbava 52, 105, 110, 115, 251, 307, 427
- biskupija 179
- županija 19
Krbavski knezovi 105, 109
- Grgur 203
Krbavsko polje (bitka 1493.) 97–99, 104, 333, 360, 408, 412, 424, 425, 447, 456, 479–484, 494
Krčelić, Baltazar Adam, povjesničar 108
Krčki knezovi 72, 73, 146, 148, 201, 202, 207–209, 229, 363, 476 (v. Frankapani)
Krekić, Bariša, povjesničar 84, 161, 216, 438, 480
Kreševo (Bosna) 287
Krešimir I, hrv. kralj 38
Krešimir II, hrv. kralj 40, 113, 119, 242
Krešimir III, hrv. kralj 31, 41, 43
Krešimir IV, - v.: Petar Krešimir IV, hrv. kralj
Kristó, Gyula 75
Kristofor, modruško-krbavski biskup 333
Krivošić, Stjepan, demograf 171–174, 430
Križanić, Juraj, pisac i ideolog 518, 519
Križevci 108, 110, 190, 486
- županija 414
Krk 42, 46, 50, 52, 179
- biskupija 179
- grad 19, 80, 81, 144, 202, 336, 350
- otok 21, 73, 207–209, 363, 416, 481, 515

Krka, rijeka 78, 192, 200, 202, 206, 308, 425
Krneza, selo u ninskom distriktu 203
Krnic, Bogoljub, povjesničar 92
Krstić, Kruno, jezikoslovac 384, 385, 387, 490
Kršnjavi, Iso, pisac i povjesničar umjetnosti 329
Kruhek, Milan, povjesničar 422
Krupa, utvrda na rijeci Uni 210
Kružić, Petar, senjski kapetan i kliški knez 100, 105, 410
Kučerová, Kvetoslava (Kvieta), povjesničarka 426, 429
Kukuljević-Sakcinski, Ivan, političar i povjesničar 37, 91, 182, 384–386
Kula, Witold, povjesničar 387
Kulin, bos. ban 164, 166, 265–268, 281–287, 455
Kulischer, Josef, ekonomski povjesničar 153, 172, 246, 402
Kuntić-Makvić, Bruna, povjesničarka 387
Kupa, rijeka 167, 210
Kurelac, Miroslav, povjesničar 91, 92, 337, 343, 367, 384, 385, 387, 350, 470, 479
Kuripešić, Benedikt, putopisac 289
Kvarner 21, 46, 80, 81, 106, 107, 167, 201, 208, 209, 313, 473

L

Ladić, Zoran, povjesničar 353
Ladislav I. Arpadović, hrv.-ug. kralj 21, 44, 57, 58, 62, 63, 120, 149, 190, 192
Ladislav Napuljski, hrv.-ug. kralj 86, 114, 249
Landini, Francesco, skladatelj 468
Lane, Frederic C., povjesničar 84, 99
Langherand, George, francuski hodočasnik i putopisac 359, 362
L'Aquila 353
Lasso, Orlando di, skladatelj 468
Lastovo, otok 42, 331, 418
Laszowski, Emilije, povjesničar 146
Lašva (Bosna) 287
Lateran, koncil 259, 331, 400
Latini 141, 142, 360
Laušić, Ante, povjesničar 193, 219, 220
Lav III. Izaurijac, biz. car 34
Ledenice (Vinodol) 146, 422
Le Goff, Jacques, povjesničar 11, 43, 169, 235, 238, 239, 318, 320, 326, 329, 335, 349, 352, 470, 501, 503, 507, 510, 511
Leh, braća (Čeh i Rus) 388
Lenković, Ivan, senjski kapetan 421
Leon VI, papa 179, 348
Leon X, papa 88, 104, 107, 108, 244, 331, 348, 407, 486, 487, 489, 492
Leonardo Loredan, mlet. dužd – v.: Loredan, Leonardo
Lepant, mj. na Peloponezu 99
Le Roy Ladurie, Emmanuel, povjesničar 169
Levant 42, 66, 68, 151, 257, 357, 360, 483
Levental, Z. 360, 361, 362
Lezze, Donado da, mlet. kroničar 98
Liburnija 116, 494
Lika 52, 105, 115, 139, 206, 307, 412, 424, 425, 427
– županija 19
Livanjsko polje 113, 114
Livno, županija 30, 113
Loew, E. A., paleograf 301
Lokrum, otok 294
Lombardija 269, 365
London 468
Lopašić, Radoslav, povjesničar 425, 432
Lopez, Roberto, povjesničar 43, 141, 169, 172, 189, 260, 318, 362, 374, 405, 501, 503
Lopud, otok 463
Loredan, Leonardo, mlet. dužd 484
Lotar I, franački kralj 27
Lovran (Istra) 70
Lovrenović, Dubravko, povjesničar 281, 283
Lovro, osorski biskup (787.) 34
Lovro, splitski nadbiskup 54, 298, 338, 504
Lucca (Italija) 366
Lucijan Vranjanin (Laurana), graditelj 467
Lucius (Lučić, Lucić), Ivan, povjesničar 3, 374, 407
Lucić, Hanibal, pjesnik 446–449, 452, 453, 455, 456
Lucić, Petar (Trogiranin) 409
Lučić, Josip, povjesničar 32, 35, 46, 70, 82, 94, 171, 179, 188, 189, 196, 211, 215, 217, 246, 272, 273, 275, 277, 279
Ludovik I. Anžuvinac, hrv.-ug. kralj 59, 68, 73, 74, 77, 79–81, 83–87, 89, 112, 114, 123, 125, 134, 153, 154, 168, 204–206, 208, 210, 230, 232, 279, 273, 392, 399, 433, 434, 515
Ludovik I. Pobožni, franački car 27
Ludovik II, franački kralj u Italiji 27
Ludovik II. Jagelović, hrv.-ug. kralj 88, 96, 104, 105, 108, 232, 386, 485,
Luetić, Josip, povjesničar dubrovačkog pomorstva 159, 438
Luj XII, franc. kralj 102
Luka, županija u Bosni 40

Luka, županija u Hrvatskoj, u zaleđu Zadra 113, 198, 204
Lukačić, Ivan, skladatelj 468, 469
Lukarević, Nikola, dubrovački plemić 338
Luksemburgovci, dinastija 85, 86, 90
Luzzatto, Gino, ekonomski povjesničar 42, 66, 153, 161, 380

Lj

Ljubić, Šime, arheolog i povjesničar 5, 70, 192, 329
Ljudevit Posavski, hrv. knez 21, 26, 63, 116, 306
Ljutica, Anđeo, Dubrovčanin 354

M

Macan, Trpimir, povjesničar 5, 9, 272, 273, 514, 517
Machault, Guillaume de, skladatelj 468
Madalbert, papinski poslanik 348
Madijev, Miha de Barbezanis, split. kroničar 14, 139, 210, 370–373, 519
Madijevci, zadarska patricijska obitelj 50
– Cika 294
Madirazza, F. 189
Mađari – v.: Ugri
Magdić, Mile, povjesničar 148, 168
Mahnken, Irmgard, povjesničarka 214
Majnard, papinski legat 47, 48, 57, 348, 400
Majsan, otok pokraj Korčule 179
Makarska 40
– biskupija 179
Makedonci 388
Makedonija 272, 304, 306, 307, 310, 311
Maksimilijan I, rimsko-njem. car 97, 102, 107, 138, 477, 478, 481, 482, 490
Maksimilijan II, rimsko-njem. car 384
Mal, Josip, povjesničar 432
Malić, Dragica, filolog 308
Manas, splitski nadbiskup 64, 364
Mandić, Dominik, povjesničar 5, 8, 36, 37, 178, 182, 266, 272, 283, 287, 291, 365, 389
Mandić, Oleg, sociolog i povjesničar 203
Mantova 93, 269, 467
Manfredis, Dominik de, splitski notar 215
Manfredonia (Italija) 427, 428
Maračić, Ljudevit Anton, povjesničar 182, 320
Marasović, Jerko, povjesničar graditeljstva 146, 312, 506
Marasović, Mirjana 312
Marasović, Tomislav, povjesničar umjetnosti 171, 178, 314, 318
Marcello, Franjo, trog. biskup 484, 485
Maretić, Z. 341, 474
Margetić, A. 137, 260
Margetić, Lujo, pravni povjesničar 8, 19, 22, 27, 28, 30–32, 39, 42, 44, 46, 47, 50, 51, 57, 59, 63, 66, 70, 72, 73, 74, 106, 110, 140, 146, 178, 180, 193, 200–204, 208, 260, 261, 273, 274, 292, 293, 301, 348, 400, 476, 477, 515
Marica, rijeka – v.: Černomen na Marici
Marija, hrv.-ug. kraljica 85, 86, 168, 190
Marin, splitski nadbiskup 35
Marin de Bratko, Dubrovčanin 354
Marin, Emilio, arheolog 22, 178, 293
Marina, mj. kod Trogira 420, 482
Marinović, Ante, povjesničar 273
Marjanović, Milan, književnik i publicist 5
Marke, pokrajina u Italiji 175, 185, 353, 357, 381, 427, 429, 435, 462, 481
Marković, Mirko, etnolog 70
Markulinova buna (Split) 249
Marović, Ivan, arheolog 178, 506
Marulić, Marko, humanist i pjesnik 15, 103, 243–245, 310, 330, 331, 341–346, 350, 363, 390, 391, 409, 410, 442, 445–456, 475, 487, 488, 491, 494, 516
Maruša, žena kneza Branimira 299, 300
Marušić, Jure, povjesničar 10, 200
Martin, opat 31, 178, 258, 259, 292–294
Martin, splitski nadbiskup 243
Martinac, pop 97, 104, 333, 386, 408–410, 456, 494, 513, 514, 516
Martini, Simone, slikar 466
Mastičević, Ivan, graditelj i klesar 460
Matafar, Nikola, zadarski nadbiskup 350
Matanić, Atanazije J., povjesničar 182, 287
Matej Zorobabelov, heretik iz Splita 247, 264, 267
Matej Ninoslav, bos. ban 113, 248, 281, 283–285, 287, 289
Matej Radivojev iz Stomorina sela 215
Matijaš (Matija) Korvin, hrv.-ug. kralj 88–97, 100, 106, 115, 127, 147, 152, 191, 192, 209, 257, 384–387, 392, 446, 457, 476, 481
Matijević, Sofija, povjesničarka umjetnosti 299
Matijević-Sokol, Mirjana, povjesničarka 32, 187, 371
Matuz, Josef, povjesničar 84, 87, 405
Maun, otok 47, 200
Mauro, Frédéric, povjesničar 431
Mayer, E., 189

Mažuranić, Vladimir, pravni povjesničar 74, 153, 283
Mc Neill, W. H., povjesničar 174
Medini, Milorad, političar i povjesničar 215
Mediteran 256, 266, 268, 275, 279, 359, 382, 431
Medvedgrad, utvrda pokraj Zagreba 91, 191
Međurječje (između Save i Drave) 21, 22, 24, 40, 63–65, 72, 76, 79, 103, 112, 113, 140–144, 148, 149, 152, 173, 175, 180, 184, 185, 190, 192, 193, 200, 230, 255, 289, 302, 334, 350, 393, 410, 415, 424, 427, 456–458, 462, 471, 515, 522
Mehmed II, sultan 290
Memling, Hans, slikar 466
Menčetić, Domanja, dubrovački plemić 353
Menčetić, Šiško, pjesnik 445, 446
Menčetić, Vladislav, pjesnik 280
Mendras, Henri, sociolog 236
Mesić, Matija, povjesničar 88, 97, 99, 100, 102–104, 108, 109, 485, 486, 488
Metodije, sv. 304, 305
Mezopotamija 500
Miccoli, Giovanni, povjesničar 238
Michelozzi, Michelozzo, graditelj i kipar 278, 365, 366, 458
Michieli, Dominik, mlet. dužd 66
Miechov, Maciej, poljski humanist 388
Migotti, Branka, arheolog 177
Miha Madijev – v.: Madijev, Miha
Mihajlo, duklj. kralj 262, 272, 273
Mihajlo, hrv. kralj – v.: Krešimir II.
Mihajlo II., bizantski car 27
Mihajlo Krešimir II. – v.: Krešimir II., hrv. kralj
Mihajlo Višević, humski knez 37, 38, 303, 305, 306
Mihovil Petrov, zadarski trgovac suknom (suknar) 162, 215, 245, 329, 357, 377
Mikac, slavonski ban 210
Milano 361, 431, 458
Mile, mj. kraj Visokog 287
Miličević, Paskoje, dubrovački graditelj 459
Miller, Edward, povjesničar 153
Milošević, Milivoj, povjesničar 273
Milošević, Miloš, povjesničar 154
Milošević, Viganj iz Kočerina 307, 341
Minutius, Franciscus, zadarski notar 212
Mirković, Mijo, ekonomski povjesničar 161, 391
Mirković, Jerolim, zadarski knjižar 330
Miroslav, hrv. kralj 39
Miroslav, zahumski knez 263, 276
Mislav, hrv. knez 27
Mlacović, Dušan, povjesničar 216
Mleci – v.: Venecija
Mlečani 28, 41, 67, 207, 217, 372, 489
Mlečani, selo kod Križevaca 414
Mletačka Republika 66, 68, 69, 79–81, 85–89, 99–106, 127, 152, 154, 159, 166, 180, 190, 207, 216, 258, 279, 350, 369, 379, 380, 386, 389, 404, 406, 418, 434–438, 483
Mljet, otok 238, 418
Moačanin, Fedor, povjesničar 95, 415
Mocenigo, Ivan, mlet. dužd 330, 437
Modiis, Raymundus de, zadarski notar 214
Modon, mj. na Peloponezu 99
Modruš 72, 148, 149, 167, 168, 188, 208, 333, 384, 485, 514
- urbar 176
Mogorović, Toma, plemić iz Like 425
Moguš, Milan, jezikoslovac 455
Mohač 105
Mohačko polje (bitka 1526.) 87, 104, 108, 458, 493
Molfetta, grad u Apuliji 164
Molise, pokrajina u Italiji 429
– Hrvati 429
Mollat, Michel, povjesničar 239, 241, 243
Monte Cassino 294, 301
Monte Sant'Angelo (Italija) 353
Moravče, mj. 350
Moravska 304, 426
Morlaci 432, 433
Moro, Zuan, zadarski kapetan 428
Morović, Hrvoje, književni povjesničar 59, 226
Mosor, planina 192, 220, 221, 365
Motovun, grad u Istri 79
Mošćenice (Istra) 107, 274
– statut 193
Mošin, Vladimir, bizantolog i paleograf 272, 275, 282, 284, 308
Mratinac, župan u Lici 52
Mrganić, Grgur, Zadranin 246, 353, 354
Mrganić, Stana, žena Grgura Mrganića 353, 354
Muć Gornji 295, 296
München 5
Muncimir, hrv. knez 37, 303, 316
Mundimitar (tal. Montemitro), pokrajina Molise 429
Munić, Darinko, povjesničar 107, 193, 274
Mura, rijeka 426, 455
Murat II, sultan 167
Mustać, Ivan, povjesničar 294
Mužić, Ivan, povjesničar 8, 9, 292, 500

N

Nadin, selo i utvrda u zadarskom distriktu 105, 128, 184
Nagy, Josip, povjesničar i paleograf 46
Nalješković, Nikola, pjesnik i komediograf 452, 454
Napulj 83, 365, 384, 467, 468
Nassis, zadarska plemićka obitelj 462
Naum, sv. 304
Nazon – v.: Ovidije Nazon, Publije
Nazor, Anica, slavist 308, 332, 333
Nečujam, mj. na Šolti 451
Negri, Jacomo di, naručitelj Marulićeve "Judite" u Dubrovniku 452
Nehaj (Senj) 421, 422, 442
Nelipac, knez 78, 79, 208
Nelipčići, velikaška obitelj 90, 148, 204, 209
– Ivaniš 209
– Katarina 209
– Vladislava, udovica kneza Nelipca i kninska kneginja 79
Nemanja – v.: Stefan Nemanja
Nemanjić, Vukan – v.: Vukan Nemanjić
Nemeth, B. 341, 474
Neretva, rijeka 54, 58, 114, 165, 281
Neretvani 26, 40–42, 54, 159
Neretvanska kneževina 54, 55, 71, 116–121, 515
Niceja, grad u Bizantu 178
Nicolaus Benedicti, zadarski notar 214
Niceta, patricij i bizantski zapovjednik brodovlja 259
Niger, Toma, biskup i diplomat 103, 107, 108, 384, 388, 450, 451, 486, 488, 490, 493
Nijemci 141, 142, 490, 491
Nikola II, papa 400
Nikola V, papa 352, 355, 479
Nikola Firentinac, graditelj i kipar 366, 459–461
Nikola Modruški, biskup i diplomat 331, 384, 385, 387
Nikola (Mikula) u Otočcu, samostan 52
Nikopolje, grad na Dunavu (bitka 1396) 87, 96
Nin 19, 21, 26, 35, 36, 47, 78, 81, 140, 146, 147, 178, 294, 313, 508, 509
– biskupija 35, 38, 178, 179
Ninoslav, bos. ban – v.: Matej Ninoslav
Nodilo, Natko, povjesničar 292
Normani 43, 276, 279
Novak, knez 331, 332, 339
Novak, Grga, arheolog i povjesničar 31, 221, 224, 293, 354, 371, 374, 378, 388, 470, 506
Novak, Maja, v.: Novak-Sambrailo, Maja
Novak, Slobodan, P., književni povjesničar 360
Novak, Viktor, povjesničar i paleograf 10, 30, 47, 49, 50, 54, 55, 59, 62, 181, 197, 200, 294, 297, 299, 301, 326–329, 337, 408, 470, 501
Novak-Sambrailo, Maja, povjesničarka 211, 217
Novi (Vinodolski) 201, 333
Novi Grad – v.: Hvar, grad
Novigrad, mj. u Istri 79
Novigrad na Dobri 462
Novigrad, županija 210
Nürnberg 108, 490, 492

Nj

Njemačka 93, 358, 359, 431, 464, 490, 493
Njemačko Carstvo 78, 87, 89, 137, 146, 483, 484, 489–493
Njemačko-rimsko Carstvo – v.: Njemačko Carstvo

O

Obrovac, srednjovj. grad na Zrmanji 105, 110, 115
Oderizije, montecassinski opat 57
Odolbert, opat 294
Ogulin 462
Olovo (Bosna) 287
Omašić, Vjeko, povjesničar 189, 419, 422
Omiš 71, 314
Onofrio de la Cava, graditelj 365
Orbais, samostan (Francuska) 29, 294
Ordelafo Faledro, dužd – v.: Faledro, Ordelafo
Orleanski, vojvoda 168
Orseolo, obitelj 42, 43
– Oto, mlet. dužd 42, 43
– Petar II. mlet. dužd 31, 42, 43, 119, 140, 179, 262
Osijek 105, 113, 415
Osmanlije 20, 83–87, 92–97, 101, 105, 107–110, 114, 167, 251, 345, 389, 393, 405, 406, 411, 424–426, 441, 442, 462, 472, 479, 480, 483, 490–494
Osmansko Carstvo (Tursko Carstvo) 87, 88, 94–97, 97–105, 113, 127–129, 166, 167, 174, 278, 280, 290, 405, 406, 410, 413, 415–418, 424–426, 432–441, 471, 473–485, 516
Osor 19, 21, 27, 42, 50–53, 80, 81, 179, 301
– biskupija 179
Ostoja (Stjepan), bos. kralj 307, 438

Ostojić, Ivan, povjesničar 181, 238, 239, 294, 301
Ostrog, mj. kod Trogira 221
Ostrogon (Esztergom), grad u Ugarskoj 385
Ostrogorski, Georgije, bizantolog 26, 65, 84, 260, 405
Ostrožac na Uni, grad knezova Blagajskih 210
Ostrovica, utvrda 73, 78–80, 95, 105, 115, 148, 149, 184, 208
Ošlje, mj. kod Stona 313
Oto Orseolo, mlet. dužd – v.: Orseolo, Oto
Otočac, grad u Lici 52
Otok (Solin) 241, 503, 504, 505
Otto, majstor 226
Oursel, Raymond, povjesničar 352, 354, 356
Ovidije Nazon, Publije, rimski pjesnik 450

P

Padova 348, 350, 351, 353, 354, 366, 382, 465, 468
Pag 222, 250
 – grad 81, 159, 324
Paganija – v.: Neretvanska Kneževina
Pakrac, grad u Slavoniji 180
Palestrina, Giovanni Pierluigi da, skladatelj 468
Paližna, Ivan, hrv. ban 86, 407
Paltašić, Andrija, tiskar 331
Pannonius – v.: Ivan Česmički
Panonija 15, 19–22, 25, 26, 43, 58, 61, 64–67, 79, 97, 104, 116, 118, 120, 124, 140, 160, 167, 168, 177–180, 182, 190, 191, 257, 259, 279, 291, 302, 329, 381, 383–386, 392, 393, 399, 434, 457, 477, 479, 494, 500, 520, 522
Pantelić, Marija Agneza, slavist 26, 333
Pantela, Petar, dubrovački suknar 159
Papalić, plemićka obitelj iz Splita 186, 229, 324
Papa, otac Andrije, muža opatice Cike 50
Pariz 308, 349, 350, 391
 – sveučilište 308
Paskal, dubr. notar 284
Pasqualigo, Pietro, mletački poslanik u Budimu 102, 103, 364
Pašman, otok 329
Pavao II, papa 411
Pavao iz Krbave 308
Pavao, zadar. knez 259
Pavao, zadar. namjesnik 178
Pavao Đakon, langobardski kroničar 348
Pavao Petar Vergerije, st. – v.: Vergerije, Pavao Petar, st.
Pavao Šibenčanin, fra 309
Pavičić, Stjepan, filolog 148
Pavia 389
Pavličević, Dragutin, povjesničar 5, 426, 429
Pavlović, Pavao, zadar. kroničar 224
Pavlović, Radosav, bos. velikaš 286
Paxi, Bartolomeo, pisac metrološkog priručnika (1503.) 161
Pazinska knežija 106, 125
Pečuh, biskupija 180
Pederin, Ivan, povjesničar 153, 154, 168, 217, 353, 379, 434
Pejaković, Mladen, povjesničar umjetnosti 312, 315, 508, 509
Peković, Željko, arhitekt 171
Pektar, Joakim, hrvatski ban 210
Pelegrinović, Mikša, pjesnik 452
Peloponez 99
Pelješac 87, 179, 263, 455, 463
Pera, Miroslav, pravni povjesničar 174, 193, 219
Perceval Ivanov iz Ferma, splitski potestat 364, 370–372
Peričić, Eduard, povjesničar 147, 239, 262, 272, 273
Peričić, Šime, povjesničar 89, 95, 99, 101–105, 153, 158, 161, 171, 174, 175, 192, 217, 229, 236, 240, 246, 250, 362, 378, 379, 413, 414, 415, 418, 419, 427, 433, 441, 462, 465, 467, 470, 483, 484
Perić, Olja, klasični filolog 479
Perojević, Marko, povjesničar 32, 90, 178, 283
Perugija 365
Perušić, Gašpar, banovac 480
Pesaro, grad u Italiji 467
Pesez, Jean-Marie, arheolog 169
Pešta 90
Petančić, Feliks, diplomat, pisac i sitnoslikar 384, 385, 386
Petar (1097.), hrv. kralj 58, 59, 64, 75, 121
Petar II. Orseolo, mlet. dužd – v.: Orseolo
Petar, splitski nadbiskup 267
Petar, Trpimirov sin 299, 300
Petar iz Sarzane, notar 214, 365, 366
Petar Crni, splitski plemić, utemeljitelj, sam. sv. Petra u Selu 54, 55, 198, 199, 221, 294, 327, 337
Petar Gradenigo, mlet. dužd – v.: Gradenigo, Petar
Petar Kandijan, mlet. dužd – v.: Kandijan, Petar
Petar Krešimir IV, hrv. kralj 34, 39, 44–51, 57, 61, 62, 74, 81, 120, 147, 198, 294, 301, 515
Petar Martinov, kipar iz Milana 458

Petar Trandenik, mlet. dužd – v.: Trandenik, Petar
Petešić, Ćiril 331, 332
Petković, Hrvatin 215
Petranović, A. 137, 260
Petrarca, Francesco, humanist i književnik 501, 502
Petricioli, Ivo, povjesničar umjetnosti 22, 26, 62, 64, 66–69, 73, 75, 79, 89, 95, 99, 101–105, 142, 146, 153, 158, 161, 171, 174, 175, 178, 179, 192, 211, 217, 222, 224, 227, 229, 232, 236, 237, 240, 246, 250, 259, 291–293, 318, 320, 324, 348, 360, 362, 370, 376, 378, 379, 413–415, 418, 419, 427, 433, 441, 462, 465, 467, 470, 483, 484, 506
Petrović, Ivanka, slavist 260, 264, 304, 306
Petrinja, grad u Slavoniji 190
Piccolomini, Enea Silvio, humanist – v.: Pio II., papa
Pincino, Lorenzo, graditelj šibenske katedrale 460
Pinterović, Antun 272
Pio II, papa 88, 93–95, 384, 387
Piran 79
Pirenne, Henri, povjesničar 43, 89, 93, 106, 189, 243, 352, 389, 405, 490, 503
Pireneji 354
Pisa 69, 164
Pivčević, Edo, filozof 104, 108, 360, 361, 362
Pivčević, Ivan, povjesničar 220
Pliva 40
 – županija u Hrvatskoj 30, 113
Plomin (Istra)
 – glagoljski natpis 273
Plješevica, planina 104, 107
Podgrađe u Lučkoj županiji 204
Podrinje 114, 281, 289
Podunavlje 92, 93, 106
Pokuplje 307, 424, 425, 455
Polimlje 281
Poljaci 388
Poljica 192, 193, 199, 220, 221
 – kneževina 192, 219, 220
 – Primorska 199
 – statut 193, 219
Poljska 383, 384, 388
Poljud (Split) 227, 238, 422, 424
Poneretavlje 307
Pop Dukljanin – v.: Dukljanin, pop
Poreč 42, 78, 79, 172, 359, 362
Porfirogenet – v.: Konstantin Porfirogenet, biz. car
Posedarski, Stjepan, poslanik Ivana Karlovića 488, 491
Pounje 103, 108, 113, 115, 206, 210, 307, 410, 424, 425, 429, 432, 455, 457
Povlja (Brač) 239
 – isprava (listina) 455
 – povaljski prag 307
Povrbasje 40, 113, 115, 124, 424, 427, 429, 432, 471
Požega 105, 188
Požun (Bratislava) 477, 478, 481
Prag 90, 91
Praga, Giuseppe, povjesničar 237, 301, 384
Prandino, Theodorus de, zadarski notar 245, 353, 377
Prelog, Milan, povjesničar umjetnosti 318, 320, 366
Prés, Josquin des – v.: Josquin des Prs
Presila, Trpimirov dvorjanin 299, 300
Pribina, hrv. ban 39
Pribineg, poslanik u Vinodolu 52
Pribojević, Vinko, humanist 387, 388, 451, 453, 494, 518, 519
Prijatelj, Kruno, povjesničar umjetnosti 227, 318 ,442, 458, 462, 464–468, 471
Priko kod Omiša 314
Prkalj, pleme 203, 206, 204,
Primorje, županija u Hrvatskoj 28, 284
Primorje Dubrovačko 463
Prlender, Ivica, povjesničar 87, 227, 275
Provence 354, 468
Pset, županija u Hrvatskoj 30, 113, 210
Pula 78, 79, 320, 359

Q

Qualis, zadarska plemićka obitelj 213

R

Rab 42, 177, 230, 318, 319, 337, 353
 – biskupija 179
 – grad 19, 63–66, 81, 144, 216, 238, 374, 375, 378, 458
Rački, Franjo, povjesničar 26–28, 30–32, 34, 35, 37, 38, 40, 42–51, 54, 55, 58, 74, 85, 140, 146, 147, 178, 179, 196–198, 214, 243, 259, 261, 262, 266, 268, 294, 299, 327, 346, 348, 358, 400
Radojčić, Nikola, povjesničar 59
Radojević, Prodan 376, 377
Radonić, Jovan, povjesničar 262, 263, 273
Radovan, kipar 15, 76, 156, 321–324, 334, 335, 376

Radun (Kaštel Stari) 314
Rajmund od Agilesa, kroničar 58, 358, 359
Rajnerije, split. nadbiskup – v.: Arnir
Rapanić, Željko, povjesničar umjetnosti 26, 178, 226, 243, 291–293, 296, 312, 315, 317, 509
Rastić (Resti), dubrovačka plemićka obitelj 463
Rastić, Ilija 352, 377
Rastić, Junije-Džono Antunov, dubr. kroničar 276
Rastić, Šimun 213
Raša, rijeka 37
Raška 273, 284, 307
Raukar, Tomislav, povjesničar 3, 4, 6, 7, 14, 15, 31, 71, 46, 54, 69, 71, 77, 79, 82, 88–90, 95, 99, 101–105, 136, 138, 141, 142, 149, 153–156, 158–161, 165, 166, 171, 172, 174, 175, 189, 192, 193–196, 201–203, 211–218, 224, 229, 234, 236–240, 245–250, 255, 270, 272, 277, 282, 308, 349, 357, 362, 369, 370, 374, 413–415, 418, 419, 422, 424–427, 433–436, 441, 462, 465, 467, 470, 472–484, 493
Ravenna 67, 365, 366
- egzarhat 260
Raymundus de Modiis – v.: Modiis, Raymundus de
Recanati, grad u Italiji 353
Ređep, Jelka 59
Regensburg 492
Reggio, mj. u Lombardiji 365
Rendić-Miočević, Duje, arheolog i povjesničar 243, 296
Rengjeo, Ivan, numizmatičar 76, 283, 380
Restoje, bos. protovestijar 222, 354, 355
Rešetar, Milan, filolog 429, 453
Rialto (Venecija) 154, 434
Richard, Jean 360, 362
Rijeka 5, 106, 107, 435
Rijeka dubrovačka 277, 463, 464
Rim 32, 34, 35, 37, 43, 44, 47, 49, 84, 107, 108, 180, 186, 244, 259, 261–263, 293, 303, 331, 348, 351–356, 407, 450, 467, 468, 481, 483, 486–492, 518
Rimljani 388
Rimsko Carstvo 31
Ripač, mj. na rijeci Uni 425
Rismondo, Vladimir, pisac i povjesničar 159, 165, 248, 337, 365
Rižanski placit 137
Rižinice (Solin) 28, 294, 503, 504, 506
Rječina, rijeka 273, 483
Robert de Clari, kroničar 358, 359
Roč, mj. u Istri 331
Rogerije, splitski nadbiskup 337
Rogovo pokraj Biograda, posjed samostana sv. Ivana Evanđelista
- samostan 198, 337
Rojnić, Matko, povjesničar 78, 106
Rokai, Petar, povjesničar 87
Roller, Dragan, povjesničar 158, 160, 215, 237
Romani 14, 20, 136, 137
Roover, Raymond de, povjesničar 161
Rosa, Juraj, zadar. plemić 357
Rossi, Petar 442
Roščić, Mate N., povjesničar 182
Rovinj (Istra)79
Rudine, mj. na Psunju 309
Rudolf I. Habsburški, njem. car 106
Runciman, S., povjesničar 352
Runje, Petar, povjesničar 182, 287, 331, 343, 391
Rupčić, Bonicije 286
Rus (braća Čeh i Leh) 388
Rusi 388
Rusija 388
Russel, J. C. 402
Ruđer II, sicilski kralj 70
Rusin, neretvanski knez 55

S

Saint-Félix-de-Caraman, dvorac kod Toulousea 266, 268
Saksonci, stanovnici Vukovara 141
Saladini, zadarska plemićka obitelj 213
- Koša 352, 377
Salona 146, 178, 197, 297, 372, 503–506
- biskupija 178
Salonitanci 31, 372
Samobor, grad u Slavoniji 190, 191
Samuilo, maked. car 40, 41, 275, 411
Sana, rijeka 115
Sanska županija 114, 210
Sančević, Zdravko 115
Sankt Gallen, opatija 239
Santacroce, Girolamo, slikar 227
Santiago de Compostela, svetište u Galiciji, Španjolska 351, 353–356
Sanudo, Marin, mlet. kroničar 100, 101, 103, 105, 110, 225, 250, 363, 413, 416, 427, 485
Sapori, Armando, ekonomski povjesničar 161, 402
Sava, rijeka 63, 97, 210, 409, 415, 424, 426, 427, 429
Sava Nemanjić 263
Savinjska dolina 413
Schiavuzzi, Bernardo, liječnik i povjesničar 174
Schlecht, Joseph 390
Schmitt, Jean-Claude, paleograf i povjesničar 239
Seget, mj. kod Trogira 420
Sekulić, Ante, povjesničar 432
Sekulić-Gvozdanović, Sena, povjesničar graditeljstva 424
Selca na Braču 314
Selo (Primorska Poljica) 10, 13, 54, 198, 199, 238, 294, 327, 337
Semeonis, Simon, irski putopisac 360, 362
Senigallia (Italija) 467
Sensi, Mario, povjesničar 428
Senj 58, 69, 70, 77, 95, 97, 123, 128, 129, 146–148, 150, 167, 168, 185, 187, 208, 209, 318, 333, 350, 356, 386, 408, 412, 421, 422, 435, 442, 448, 473, 481, 482, 488, 516
- biskupija 179
- kapetanija 95
- Nehaj 421, 422, 442
- statut 202
Sergije, knez 66
Sergijevci, puljska obitelj 79
Sfilić, mj. u Molisama (Ital.) 429
Sforza, Ludovik, milanski vojvoda 481
Sibinj (Cluj) 385
Sicilija 468
Sidraga, županija u Hrvatskoj, u zaleđu Biograda 198, 206
Siena 389
Siget, grad u Ugarskoj 450
Sigismund, polj. kralj 388
Siksto IV, papa 93
Simeon, bug. car 38, 307
Sinj 148
Sipont (Italija) 348
Sirotković, Hodimir, pravni povjesničar 193, 477
Sisak 110, 129, 424, 479
- biskupija 177, 179, 180, 181
Skjavetić, Julije, skladatelj 468, 469
Skilica, Ivan, biz. ljetopisac 272
Skiličin Nastavljač 272
Sklavinije 26, 116, 117, 118, 119, 120
Skočibuha, dubr. obitelj 462
Skok, Petar, lingvist 10, 22, 54, 55, 62, 138, 197, 200, 294, 327, 337
Skradin 81, 104, 105, 108, 128
Slavac, neretvanski knez 54, 55
Slaveni 31, 136–142, 156, 177, 360, 386–388
- donjopanonski 21
- Južni 387
Slavonija 10, 12, 19–20, 26, 44, 47, 57–65, 72–76, 79, 80, 86, 90, 92, 95–97, 103, 105, 109–113, 119, 127, 128, 136, 140, 141, 144, 148, 149–152, 155, 162, 168, 173, 173–177, 180–182, 184, 185, 188, 190–192, 193, 195, 209, 210, 212, 214, 216, 221, 230–232, 235–237, 246, 257, 263, 271, 287, 289, 302–305, 308, 309, 312, 318, 320, 327, 349, 350, 356, 358, 361, 365, 368–370, 374, 381, 384, 392, 399,402, 404, 405, 410, 412–415, 424, 426, 439, 457, 458, 462, 472, 473, 477, 478, 485, 493, 514–516, 520
Slicher van Bath, B. H., ekonomski povjesničar 402, 431
Slovačka 426, 429
Slovenci 387
Smičiklas, Tadija, povjesničar, 5, 6, 9, 59
Smiljanić, Franjo, povjesničar 113, 148
Sokol, Vladimir, arheolog 22, 32
Soldo, Josip Ante, povjesničar 65, 113, 226, 259
Solin 19, 21, 28, 45, 241, 242, 318, 348, 391, 503–506
Solinska rijeka (Jadro) 504, 505
Soppe, Mihovil, zadarski plemić 243, 353, 377
Sorkočevići, dubrovačka plemićka obitelj 463, 464
Spalatum 503, 506
Split, 19, 21, 24, 28, 30, 35, 37, 41–43, 54, 56, 58, 63, 66, 78–81, 101, 114–117, 122, 146, 158, 163–167, 170–175, 178, 181, 182, 184–189, 193, 195–197, 201, 207, 214, 220–230, 232, 234, 238, 241, 247–250, 264–270, 277, 278, 297–301, 313–321, 324, 328, 331, 339, 343, 345, 348, 359, 361, 364–367, 415, 416, 419–422, 428, 435, 436, 439, 442, 445–458, 462–464, 469–474, 494, 502, 506, 508, 519
- Bačvice 421
- Dilat 419, 424
- Gripe 421
- Karepić (utvrda) 442
- Marjan 364, 442
- metropolija 178, 179, 180
- (nad)biskupija 63, 178, 179, 389
- Poljud 227, 238, 422, 424
- Podmorje 424
- Sustjepan 238
- statut 193

Spufford, P. 380
Spremić, Momčilo, povjesničar 427
Srbi 263, 272, 283–285
– u Duklji 272
Srbija 70, 84, 87, 93, 163, 165, 1667, 262, 270, 273, 276, 277, 281, 284, 289, 308, 437
Srđ, planina 167, 171, 278
Srebrnič, Josip 37
Srebrnička banovina 95
Srebrnik, grad u sjeveroistočnoj Bosni 95
Sredozemlje 14, 20, 22, 69, 151, 159, 163, 165, 166, 228, 240, 269, 349, 402, 438, 441
Srijem 65
Srkulj, Stjepan, političar i povjesničar 115
Stančić, Nikša, povjesničar 514
Stari Grad (Hvar) 225, 423, 424, 448
Staro Selo, mj. kod Jajca 341
Statilić, Ivan iz Trogira, humanist i diplomat 485, 486
Stay, dubr. obitelj 462
Stefan Dušan, srpski car – v.: Dušan, srpski car
Stefan Nemanja, veliki župan Raške 262, 263, 275, 276, 284
Stefan Nemanjić, srpski kralj 262
Steindorff, Ludwig, povjesničar 147, 189, 192, 337, 349
Steničnjak, utvrda i vlastelinstvo Babonića 210
Stipčević, Aleksandar, povjesničar i bibliograf 328, 329, 331, 385
Stipčević, Enio, muzikolog 469
Stipišić, Jakov, povjesničar i paleograf 47, 162, 215, 229, 301, 326, 328, 329
Stjepan, hrv. ban 204
Stjepan, hrv. herceg 74, 75
Stjepan, sin Svetoslava Suronje 348
Stjepan, zgb. biskup 76
Stjepan II, hrv. kralj 55, 57
Stjepan II, zgb. biskup 302, 349
Stjepan II. Arpadović, hrv.-ug. kralj 65, 66
Stjepan II. Kotromanić, bos. ban 114, 123, 281, 285, 289, 307,
Stjepan III. Arpadović, hrv.-ug. kralj 65, 66
Stjepan V. Arpadović, hrv.-ug. kralj 191
Stjepan VI, papa 35
Stjepan Držislav – v.: Držislav, hrv. kralj
Stjepan Ostojić, bos. kralj 285
Stjepan Posedarski – v.: Posedarski, Stjepan
Stjepan Tomaš, bos. kralj 285, 325
Stjepan Tomašević, bos. kralj 94, 384
Stjepčević, Ivo 273
Stojanović, Ljubomir, političar, povjesničar i filolog 277, 283, 285
Stojković, Ivan, dominikanac, teolog i crkveni reformator 349, 350, 389, 390
Stomorino selo (Babindub), selo u zadarskom distriktu 214
Ston 263, 464
Stonski Rat (Pelješac) 263, 277, 280
Stone, Lawrence, povjesničar 235
Stošić, Krsto, povjesničar 189
Strčić, Petar, povjesničar 148
Streza, ujak kr. Zvonimira 55, 197
Strezanski urbar 176
Strezinja, bribirski župan 197
Strgačić, Ante M., povjesničar 69
Strohal, Rudolf, povjesničar 189, 237, 293
Stulli, Bernard, povjesničar 189, 470
Suić, Mate, arheolog i povjesničar 22, 47, 146, 189, 241, 293, 296, 317, 506, 522
Sukošan, selo u zadarskom distriktu 420
Sulejman I, sultan 104, 105, 485, 492, 493
Supetarski ulomak 308
Susak, otok 27
Sustjepan (Split) 238
Sutjeska (Kraljeva), mj. i franj. samostan u Bosni 287
Sutla, rijeka 106, 107, 457, 483
Sutlovreč, mj. u Istri 79
Sveta Stolica 32, 34, 51, 259, 261
Sveta Zemlja (Palestina) 351, 352, 354–357, 359, 360
Svetopelek (Budimir), legend. hrv. kralj 272
Svetoslav Suronja, hrv. kralj 41, 43, 348
Svetoslavovići, hrv. dinastička obitelj 44
Szilágy, Mihajlo, gubernator 90

Š

Šabac, grad na Savi 93
Šamšalović, Miljen, povjesničar 193
Šanjek, Franjo, povjesničar 6, 32, 36, 47, 58, 63, 70, 108, 177–182, 238–240, 243, 247, 248, 263, 266–269, 286–289, 291, 293, 308, 311, 343, 346, 349, 353, 389–400, 441, 470, 510, 514
Šegvić, Kerubin, publicist i povjesničar 350, 371
Šeper, Mirko, arheolog 25, 26, 291
Šepić, Dragovan, diplomat i povjesničar 514
Šibenik 21, 46, 47, 55, 65, 69, 73, 78–81, 103, 122, 146–148, 171, 185, 187, 189, 207, 208, 222, 309, 323–325, 353, 355, 359, 362, 366, 369, 374, 387, 391, 392, 408, 412, 416, 419, 435, 451, 453, 457, 460, 461, 471, 473, 485, 517
– biskupija 179
Šibenik, selo kod Križevaca 414, 415
Šidak, Jaroslav, povjesničar 3, 5, 8, 110, 137, 247, 248, 261, 263, 266–269, 272, 280–283, 286–289, 326, 346, 514
Šimun de Keza, kroničar 58
Šimundža, Drago, teolog 343
Šimunović, Petar, filolog 138
Šipan, otok 463
Šišić, Ferdo, povjesničar 5, 6, 19, 22, 26, 27, 30–36, 38–43, 46–49, 57–59, 67–69, 74–76, 78, 85, 87, 88, 97, 100, 105, 110, 113, 114, 137–140, 153, 168, 178–180, 184, 219, 241, 143, 259, 261, 262, 272, 273, 275, 284, 291, 294, 360, 370, 371, 411, 477, 480, 484
Šižgorić, Juraj, latinistički pjesnik 330, 331, 350, 387, 408–410, 444–446, 450
Škarica, M. 246
Škobalj, Ante, povjesničar 292
Škriline kod Berma (Istra) 341
Šolta, otok 420, 451
Šopot kod Benkovca 140, 295, 296
Španjolska 93, 340, 349, 354
Štajerska 87, 106, 108, 413, 426, 483
Štedimlija, Savić Marković, publicist 272
Štefanić, Vjekoslav, slavist 52, 182, 260, 304, 307, 311, 332, 340, 443, 452, 455
Šubići (Bribirski) – v.: Bribirci
Šufflay, Milan, povjesničar i albanolog 59, 137, 140, 204, 262, 263, 272, 280
Šunjić, Marko, povjesničar 86, 175, 192, 286, 427
Švab, Mladen, povjesničar 57, 90
Švob, Držislav, povjesničar 207
Švelec, Franjo, književni povjesničar 89, 95, 99, 101–103, 105, 153, 158, 161, 171, 174, 175, 192, 217, 229, 236,240, 246, 250, 362, 378, 379, 413–415, 418, 419, 427, 433, 441, 462, 465, 467, 470, 483, 484, 501

T

Tadić, Jorjo, povjesničar 159, 437, 438
Talovci, velikaška obitelj 90, 191, 209, 221, 223
– Franko 90
– Ivan 90
– Matko, hrv. ban 74, 90, 191
– Petar 90
Tanodi, Zlatko, povjesničar 46
Tatari 64, 65, 68, 207, 364, 411
Tatha, mj. 102
Tavilić, Petar Damjanov 444
Tenedos, otok 84
Tenenti, Alberto, povjesničar 336
Teodebert, opat 294
Teodozije, ninski biskup 32, 35, 36, 348
Testas, Guy, povjesničar 248
Testas, Jean, povjesničar 510
Thallóczy, Lajos, povjesničar 110, 184
Thevet, Andre, francuski kozmograf 360
Thuz, Ivan, hrv. ban 91
Thuz, Osvald, zagrebački biskup 377
Tirensko more 69, 164
Tkalčić, Ivan Krstitelj, povjesničar 5, 176
Tkon, mj. na Pašmanu 329
Toledo 349
Toljen iz Huma 407
Toma Arhiđakon, kroničar 14, 30, 31, 37, 39, 40, 44, 56–59, 63–68, 71, 75, 76, 163, 185, 193, 185, 193, 205–207, 221–226, 247, 259, 264, 267, 268, 293, 321, 327–329, 337, 348, 349, 350, 364, 365, 370–373, 407, 476, 503, 504, 519
Toma da Celano – v.: Celano, Toma da
Tomasović, Mirko, komparatist i književni povjesničar 310, 343, 391, 447, 451, 454
Tomašić, Nikola, političar i povjesničar 59
Tomašić, Ivan, kroničar 97
Tomazin de Savere, dubrovački notar 363
Tomislav, hrv. kralj 19, 21, 32, 35–40, 63, 118, 119, 140, 303–306
Tomljenović, Ivica 390, 470
Topusko (Toplica), grad u Slavoniji 181, 320, 426
Torino 84, 269
Torkington, Richard, engleski putopisac 361
Toulouse 266
Tours 308
Tračani 388
Traljić, Seid M., povjesničar 86, 147, 413
Trandenik, Petar, mlet. dužd 26, 27
Trani (Italija) 427, 428
Trankvil Andronik – v.: Andreis, Frano
Travunja 116, 263, 277, 284, 289
Treguan iz Firence, trogirski biskup 322, 365
Tremiti, otoci 54, 294, 301
Treviso 353, 354
Trogir 19, 21, 28, 42, 63, 65, 69, 75, 78, 81, 103, 117, 144, 156, 157, 161, 170–173, 177, 182, 187, 189, 196, 207, 216, 221–224, 247–250, 265–268, 278, 313–316, 318, 321, 322, 328, 337, 366, 369, 374–378, 416, 419, 420, 457, 459, 461–464, 471, 473–475
– biskupija 179, 222
Trogir, selo kod Križevaca 414, 415
Trpimir, hrv. knez 27–31, 39, 40, 46–49, 117, 118, 140, 259, 291, 294, 299–303, 351, 506, 516

Trpimirovići, hrv.dinastija 9, 19, 22–27, 34, 36, 41, 43–47, 55–65, 69–76, 79, 111, 112, 138, 140, 147, 202, 208, 241, 256, 259, 391, 392, 399, 493, 504, 515, 520
Trojanci 372
Trst 106, 107
Tuilier, André 349
Turanj, selo u zadarskom distriktu 420
Turci 84–87, 92–105, 108, 110, 115, 126–128, 155, 167, 175, 184, 250, 270, 278, 333, 345, 360, 384, 386, 408–415, 419–423, 426–427, 432, 436, 437, 440, 441, 446–448, 458, 472, 477, 480–494, 511
Turčinović, Josip, teolog 390
Turriani, Joachim, general dominikanskog reda 470
Turska 86, 97, 103, 147, 167, 437, 438
Tursko Carstvo – v.: Osmansko Carstvo
Tvrtko I, bos. kralj 83, 85, 86, 114, 124, 125, 270, 281, 285, 289, 307, 307, 308, 407
Tvrtko II, bos. kralj 285, 354

U

Učka 515
Udbina, utvrda u Krbavskoj županiji 97
Ugarska 64, 75, 89–92, 95, 96, 99, 103, 106, 109, 168, 180, 188, 205, 257, 265, 266, 282, 287, 358, 364, 384–387, 392, 399, 426, 429, 477, 478, 485, 492, 493, 514
Ugljan, otok 465, 467
Ugri 21, 38, 58, 59, 118, 141, 142, 307, 405
Ugrinović, Ivan, slikar 465
Ugubio, Baptista de – v.: Augubio, Ivan de
Ulcinj 70
Umag (Istra) 79, 412
Umbrija 186, 353
Una, rijeka 425
Unrest, Jakov, austr. kroničar 98, 413
Urban III, papa 267
Urban V, papa 84, 248
Urbino 467
Urlić, Šime, književni povjesničar 470
Uroš, srp. car 277
Urso, rapski biskup (787.) 34
Uskoci 432
Uskoplje, župa u srednj. Bosni 40, 113
Uzdolje, mj. kod Knina 316

V

Valčić, Vinko, povjesničar 147
Valentić, Mirko, povjesničar 139, 232, 426, 429, 432
Valica, prior 54
Vallarese, Maffeo, zadarski nadbiskup 450
Varaždin 76, 150, 190, 191, 369
Varignana, Vilim, liječnik 366
Varikašani, selo u zadarskom distriktu 212
Varna, grad na Crnom moru (bitka 1444) 94, 95, 162, 192, 479, 480
Vatikan 167, 241, 264, 267, 288
Vecelin, vitez 51
Vekarić, Nenad, povjesničar 263, 280
Vekarić, Stjepan, povjesničar pomorstva 159
Vekenega, opatica 61, 62, 338, 508
Velebit, pl. 21, 24, 72, 73, 95, 100–105, 115, 139, 149, 167, 192, 195, 197, 203, 204–206, 212, 219, 402, 424–427, 429, 432
Velika, vlastelinstvo u Križevačkoj županiji 414
Veliki Varadin, grad u Ugarskoj 385
Venecija (Mleci) 20, 26, 27, 40–44, 58, 64–68, 71, 73, 77–89, 93, 94, 97–109, 116, 119, 121–129, 137, 138, 147, 152–155, 159–163, 185–192, 207, 209, 224–228, 232, 234, 244, 250, 258–260, 274, 276, 279, 280, 287, 304, 324, 330–332, 342, 343, 348–355, 359–364, 369, 370, 374, 379–385, 390–393, 406, 421, 422, 428, 430, 433–439, 444–454, 457, 463, 464, 468, 469, 472, 476, 481–486, 489–493, 515, 516
Venturi, Lionello, povjesničar umjetnosti 345
Veprinac, mj. u Istri 107, 274
- statut 193
Vergerije, Pavao Petar, st., humanist 343
Vetranović, Mavro, pjesnik 452, 453, 454
Vesela Straža, mj. u Bosni (župa Uskoplje) 166
Vežić, Pavuša, povjesničar umjetnosti 506
Vicenza 269
Vidali, Ivan, Korčulanin 454
Vienna, grad na Rhoni (Francuska) 353
Vieste, mj. u Italiji 427
Vilim II, normanski kralj 276
Vilim Tirski, kroničar 58, 358, 359, 360
Villehardouin, Geoffroy de, kroničar 67, 352, 358–360, 363
Vincent iz Kastva, slikar 340, 341, 522
Vinciguerra, Antonio, mletački providur 363
Vinodol 52, 70, 72, 146, 201, 202, 208, 212, 220, 333, 422
- zakon 193, 140, 201, 202, 2112, 220, 455
Virevići, hrvatski plemići 59, 204
Virovitica 128, 190, 415
Visoko, mj. u Bosni 287
Višeslav, hrv. knez 24, 25, 26, 291, 292, 296, 303, 335, 341
Vitalis, rapski biskup 298
Vitez, Ivan od Sredne – v.: Ivan Vitez od Sredne
Vitturijev kaštel (Kaštel Lukšić) 462

Vitulović, Jakov, plemić 425
Vlačić, Matija Ilirik, teolog i povjesničar 391
Vladislav I. Jagelović, hrv.-ug. kralj 134
Vladislav II. Jagelović, hrv.-ug. kralj 90, 96, 99–104, 230, 364, 384, 386, 477, 480–485
Vladislava, kninska kneginja – v.: Nelipčići
Vlajinac, Milan, agronom 381
Vlasi 136, 138, 139, 283–285, 432
Vodice, selo u šibenskom distriktu 374, 420
Voje, Ignacij, povjesničar 160, 413, 438, 470
Vojna krajina 422
Vojnović, Konstantin (Kosta), političar i pravni povjesničar 153, 237
Vončina, Josip, filolog 309, 360, 443, 445, 451, 452, 454–456, 466
Vrana, srednjovj. utvrda kod Biograda 79, 105, 128
Vrana, Josip, slavist 282, 284, 308
Vrančić, Antun, diplomat i putopisac 384
Vrančić, Faust, leksikograf 453, 475
Vranjanin (Laurana), braća – v.: Franjo i Lucijan Vranjanin
Vratnik, plan. prijevoj u Velebitu povrh Senja 167, 168
Vratović, Vladimir, klasični filolog i književni povjesničar 303
Vrbas, požeški prepošt 350
Vrbas, rijeka 30, 113, 281, 308
Vrbas, županija 114, 210
Vrboska, mj. na Hvaru 423, 424
Vukan Nemanjić, duklj. knez 263, 265, 268
Vukčić Hrvatinić, Hrvoje, bosanski vojvoda i splitski herceg 86, 114, 125
Vukovar 190
Vulfo (Ulfus), svećenik 348
Vušević, Bartol, hrvatski plemić 425
Vušević, Grgur, hrvatski plemić 425
Vušković, Dujam, slikar 465

W

Waley, Daniel, povjesničar 189, 349
Walpert, akvilejski patrijarh 35
Walsee, vlasteoska obitelj u Istri 107
Wey, William, engleski putopisac 360
Wildeshausen, Ivan, dominikanac i bosanski biskup 263
Wojtyska, Henryk 384, 388

Z

Zadar 19, 21, 28, 31, 42, 43, 47–50, 54, 59–69, 73–81, 86, 101, 111, 115, 122, 124, 142–147, 158–161, 164, 165, 169–174, 177, 179–193, 196–174, 177, 179–193, 196, 200, 204, 207, 208, 213, 215–218, 224, 227, 228, 232, 235–240, 246, 250, 259, 261, 276, 279, 282, 294, 301, 318, 319, 327, 330, 348, 353–362, 365–367, 369–378, 391, 392, 399, 404, 408–410, 411–422, 432–439, 442, 446–465, 470–474, 506, 507, 515
- (nad)biskupija 178, 179, 180
- statut 193
Zadar, selo kod Križevaca 414, 415
Zagorje (Srbija) 284
Zagreb 5, 6, 8, 62, 63, 52, 91, 92, 142, 149, 150, 168, 185–190, 201, 219–223, 227, 231, 274, 295, 302, 320, 364, 381, 385, 392, 409, 457, 458, 470, 487
- biskupija 10, 62, 63, 177–181, 302, 384, 389
- Gradec 250
- Kaptol 222, 223, 250
Zahumlje 116, 263, 277, 284, 289, 303, 307
Zane, Bernard, split. nadbiskup 331, 451, 480, 486, 488
Zaninović, Joško 108, 182
Zaninović, Marin, arheolog 225
Zapadne strane – v.: Završje
Zapadno Carstvo 34
Zapolja, Ivan, hrv.-ug. kralj 109, 110, 384
Završje (Zapadne strane) 114, 123, 281, 289
Zdeslav, hrv.knez 31, 32, 140, 261
Zekan, Mate, arheolog 32, 49
Zelić-Bučan, Benedikta, povjesničarka 10, 32, 49, 178, 272, 282, 308
Zelina 190
Zemun 65
Zenica 267, 268
Zeta 273
Zlatarić, Dominko, pjesnik i prevoditelj 454
Zlatović, Stjepan, povjesničar 113
Zonara, Ivan, bizantski pisac 272
Zoranić, Petar, pjesnik 447–455, 501
Zorić, Mate, romanist i književni povjesničar 351
Zorobabel iz Apulije, otac Mateja i Aristodija 264, 267
Zorzi, obitelj 71
Zrin, utvrda u Slavoniji 80, 208
Zrinski, velikaška obitelj 92, 642
- Juraj 450
- Nikola Šubić 109, 450
Zrmanja, rijeka 19, 26, 58, 79, 105, 110, 139, 192, 197, 200–206, 292, 306, 313, 318, 424, 417
Zvonimir, hrv. kralj 21, 26, 34, 44–55, 57–64, 71, 74, 81, 110, 120, 147, 197, 242, 243, 301, 348, 505, 515
Zvornik 287

Ž

Žigmund, hrv.-ug. kralj 85–97, 191, 208, 209, 214, 249, 384, 385, 407

Živa Voda - Kruč - v.: Acquaviva Colle Croce, mj. u Italiji (Molise)

Živković, Pavo, povjesničar 87

Žugaj, Marijan, povjesničar 182

Žumberak 432

Župa Dubrovačka 277, 463

Županović, Lovro, muzikolog 469

FILOZOFSKI FAKULTET BIBLIOTEKA SARAJEVO

ŠKOLSKA KNJIGA, d.d.
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavača
Dr. DRAGOMIR MAĐERIĆ

Tisak dovršen u rujnu 1997.